

श्रीशिवाजी छत्रपति

सचिव-किरन्त जीकनकरि

गढली १ इ.शु.१७ अ.पु.न डेणुसुडना मराठी अर्थे
तह दिह
कर बाद
सर्गिने
नुवादक: डा.भा.भा. रामचंद्र महेता
अधिपति " भारतभवन " अ.भ.दा.पा.द.

पु.पु.ग. सुधारावधारासाधे आवृत्ति पीछ, उपाची प्रसिद्धताः
सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफची
लि.पु.अ.अ.ग.न.द. रथणः अ.भ.दा.पा.द. अने सु.अ.द.

पृष्ठसंख्या ५४४-प्रत ३३००- स. ० १९८१-पु.प्रत ६६००
मूल्या ३१. २१, पो. ० ७५५. म.द.र.ग.भ.वा.ग. ०) ० व.पु.ले.शे.

“सर्वे ह्यप्रकाशके संस्थाने स्वाधीन”

काशी हुं ते कला गई मयूरं मसीद भर्तु ।
शिवाजी न होतो तो सुन्नत होत सयकी ॥

अभद्रापाद-‘सर्वं साहित्य मुद्रणालय’ भां
विश्व व्यापकानंदना प्रणयनी मुद्रित

शिवाजी न होतो तौ सुन्नत होत सवकी

पारिधिके कुंमज घन वनके दावानल, तरुण तिमिर हुके किरण समाज हौ।
 कंसके कन्हैया कामधेनूहुके कंटकाल, कैटभके कालिका विहंगमके वाज हौ।
 भूखन भनत जगजालिम सचीपति, पन्नगके कुलके प्रवल पक्षिराज हौ;
 रावणके राम सहस्रबाहुके परसराम, दिक्षीपति दिग्गजके सिंह सिवराज हौ।
 छूटत कमाननके तीर गोली बाननके, मुसाफिर होत मुरचान हुकी ओटमे;
 ताहीं समै शिवराज हुकुम कैं दहा किन्हो, दावा बांध परदहा वीरभट जोटमे।
 भूखन भनत तेरी हिम्मत कहौ लो गिनौ, किंमत इहां लग है जाके भट जोटमे;
 ताव दै दै मूँछन कंगूरनमै पाव दै दै; धाय दै दै आरिमुख कूड़े पर कौटमे।
 बाराकी न दौर यह रार नहीं खजुवेकी, बांधिवो नहीं है कैधो भीर सेहवालको;
 मठ विश्वनाथ को न बास ग्राम गोकुलको, देवीको न देहरा न मंदिर गुपालको।
 गाढ़े गढलीन्है अरु घेरी कतलान कीन्है, ठौर ठौर हांसिल उगाहत है सालको।
 बूझतहै दिछीसो संभारे क्यौन दिक्षीपति धका आनि लाग्यो सिवराज महाकालको
 मारकर यादशाही खाकसाही कीन्हो जिन, जेर किन्ही जेरसो लै हृद सवमारेकी
 सिसगई सेखी किसगई सुरतार् सय, हिसगई हिम्मत हजारों लोग प्यारे की।
 याजत दमामे लाखों धौसा आगे धुरजात, गरजत मेघ ज्यों घरात चढे मोरेकी;
 दून्ही शिवराज भयो दच्छनी दमाले बाजे, दिछी दुलहिन भई शहर सितारे की
 दक्षिण जीतलियो दल केवल, पश्चिम जीतके चामर चाख्यो;
 रूप गुमान ह्यो गुजरातको सुरत को रस चूसके चाख्यो।
 पंजनपेल मलेछ मले सय, भूखन बचो जो दीन बडे मांख्यो;
 सो रंगहै शिवराजवली जिन, नौरंगमें रंग एक न राख्यो ॥
 गजदको दावा जैसे नागके समूह पर, दावा नागयूथपर सिंह सिरताजको।
 दावा पुरहुतको पहारनके कूलपर, पक्षिनके गणपर दावा जैसे याजको।
 भूखन अखंड नयखंड मही मंडलमै, तमपर दावा राखि किरण समाजको।
 पूरव पछांहदेस उत्तरते दखिनलौ, जहां यादसाही तहां दाय शिवराजको ॥
 वेद राखे विदित पुरान राखे सारसुत, राम नाम राख्यो अति रसना सुधरमै,
 हिंदुनकी चोटारोटी राखिहै सिपाहिनकी कांधमे जनेऊराख्यो मालारखीगरमै
 मिडराखे मुगल भरोड राखे बादशाह, चैरी पीसरखे घरदान राख्यो करमै;
 राजनकी हृद राखी तेग बल शिवराज, देव राखे देवल स्वधर्म राख्यो घरमै
 देवल गिरावते फिरावते निसान आली, ऐसे दूचे राख राने सचो गणलखकी;
 गौरा गनपत माप औरनको देत ताप, सय आपके मकान मार गणदवकी।
 पीरा पैगंवरा दिगंबर दिखार् देत, सिद्धकी सिद्धाई गई बहत पूर सयकी;
 कासिहुते कला गई मथुरा मसीद भई, शिवाजी न होतो तौ सुन्नत होत सयकी;
 (कविराज भूपणकृत शिवाबावनमियां)

શિવાજી-મુક્તિના ધુગનો પિતા

શિવાજી એ તો મહારાષ્ટ્રની અલ્પબોલ દોષત છે. મહારાષ્ટ્રની નદિ પરંતુ આખા હિંદોને તે આત્મા છે. હુ ધારું છું કે એવો સમય આવી જાયો છે કે ભારે દુરદેશ પુરપોના નુકાદાપડે મહારાજા શિવાજીને માનવસમાજના શરવીર પુરપોને મોખરે મૂકવામાં આવશે ટીકાકારો એનામાં ખામીઓ માંધે છે અને એની લગાઈઓને ખામીતરફે આગળ ધરે છે; પરંતુ આ લગાઈઓ પોતાની જાતિને સ્વતંત્ર કરવાની ભાવનાથી લડવામાં આવી હતી. એના વિચારો લોકરક્ષણને કાળે હતા એ પ્રારંભ એને ધર્મના રક્ષકતરફે આગળવામાં આવે છે તે વ્યાજબી છે હિંદુઓના એ નરરીરે ઇસ્લામ ઉપર આક્ષેપો કદિ કર્યાજ નથી. એણે એક પણ મસ્જદ તોડી નથી એ લખેલો ન હતો છતાં એણે હિંદુધર્મના સાર્વજનિક સિદ્ધાંતો પચાવ્યા હતા તે મોગલોની આપખુદ મત્તાનો વિરોધી હતો પણ મુસલમાનધર્મનો વિરોધી ન હતો કેટલાકો તેને કાપદનો ઉચ્છેદક ગણે છે; પણ કર્મનીરે કાપદના પશુગા નથી પુકતા કર્મવીરો નવી સમાજરચના અને તેની નુધારણા માટે બનાવટી કાલદાઓનો ભંગ કરે છે કેટલાકો કહે છે કે શિવાજી બળવાખોર હતો, પણ ત્યારે તો બ્યોર્ન વોસિંગ્ટન પણ એવાજ હતો. આવા બળવાખોરો તો જગતના ઉદ્ધારકો હોય છે હું માનું છું કે શિવાજી જગતની મહાશક્તિનો અંશ હતો, તેનું દશીઆર હતો એણે ઇતિહાસને નવું રૂપ આપ્યું અને મુક્તિનો નવો યુગ આપ્યો દાહના યુરોપમાં નેપોલીયન દરતા વધારે લશ્કરી બેબનો પુરપ જન્મે નથી યુરોપ આ બળવાન વીરની ગર્જનાથી ધ્રુવવુ દેવ: પણ તે હાથો, અને તેની હાથ માટે તેનોજ દેશવાસી મારશલ દોશ બધાએ છે કે તેનામાં એક મોટી ખોડ હતી અને આ ખોડ તેનું અઢપણ હતું. નેપોલીયન મહાન હતો છતાં તેનામાં અઢભાવ રહી ગયો હતો. એક જગ-વિખ્યાન બ્યમ્બિ હોવા છતાં તે મર્વ શક્તિમાન પ્રભુ આગળ પોતાની હાથમા સમશ શક્યો નહિ અને તેની પાસંથી બળ અને શક્તિ માટે તેણે પ્રાર્થના કરી નહિ.

શિવાજી તો અખ્યાતમાની હતો. તેને દેવી સ્વખો આવતા હતા. તે ધુગનો લકત હતો અને એજ લકિના પ્રનાયે તે ગરીબો અને નિરાધારોની વહારે હતો. તેનામાં અસદૃશાન ન હતું છતાં હાપાનુ અગ્રાધ હતું શરવીરના અને શક્તિની આ પ્રતિમા નિર્મલો, બચ્ચાઓ ઓળો અને નિરાધારોનું રક્ષણ કરવાની બ્યગ ભાવના હતી. એના નિખાલસ અને પ્રેમી હૃદયમાં લકિનો પ્રેરો વહેતો હતો. એ મહાન ગળ્ય મેળવીને પોતાના ગુરુ રામદાસ પામે ગયો અને તેને પોતાનું ગળ્ય અર્પણ કર્યું શિવાજીને પોતાને માટે રાજ્યની જરૂર ન હતી. પોતાના શરની માથે મોકીની મેચમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની તેણે કેટલીએવાર પોતાના ગુરુને હજી દર્શાવી હતી ભારે લોકોએ તેને પોતાનો મહારાજા બનાવ્યો ત્યારે તે માનવા લાગ્યો કે તે મહાદેવીનો સેવક થયો હતો. શિવાજીનું જીવન ઉચ્ચ આલેવો માટે અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું. જે પુરપો પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પ્રજાલકિનમાં કરશે તેઓનાજ હાથે હિંદોના ઉદ્ધાર થશે; કારણ કે સ્વાયમરિ કરેલો શ્રમ પસાઇ બળ છે અને નાશ પામે છે; પણ ઇધરને માટે કરેલો શ્રમ અમર રહે છે (લેખક સંધુ વસવાણી-‘હિંદુધર્મ’ તા.૨૧-૧૦-૨૪)

આ આવૃત્તિ વિષે પ્રકાશકના વે વોલ

આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ સં. ૧૯૬૯ માં નીકળી હતી અને લગભગ બાર વર્ષો બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. એક દિવસની અંદાજે ગ્રંથની પણ બીજી આવૃત્તિ નીકળી ચૂકી છે. ગ્રંથમાંથી વિવિધ ઉપર વિશેષ પ્રદેશ આપનારી જે જે વિશ્વાસપાત્ર હકીકતો પાછળથી મળી આવે, તેમજ સંશોધન તેમજ ટિપ્પણીઓએ સમાવેશ કરી લઈને આ આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવે અને તેટલી ઉત્તમ બનાવવામાં કસર રાખી નથી.

અત્ર તરફની આ આવૃત્તિ પણ એ મરાઠી ભાષામાં આવૃત્તિમાં સંશોધન તેમજ ઉપયોગી ટિપ્પણીઓ ઉમેરાવી લઈનેજ છપાવવામાં આવે છે. એ કાર્યમાં મુખ્ય પરિશ્રમ ભાઈ પૃથુલાલ દરિદ્રપુલ શુકલનો હોવા બદલ તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે.

ઉપર મુજબના મુધારાવધારને લીધે આ પુસ્તકનું કદ તેમજ મૂલ્ય વધે નહિ, તેટલા સાથે મૂળ ગ્રંથની બીજી આવૃત્તિનું અનુકરણ કરીને આ (ગુજરાતી બીજી) આવૃત્તિ પણ સહજ નાના અક્ષરોમાં છપાવી છે.

આગલી આવૃત્તિમાં આર્ટિસ્ટ ઉપર છાપેલું એક જ ચિત્ર હતું, તેને બદલે આ આવૃત્તિમાં બૃહદ્ બૃહદ્ પ્રસંગનાં ૧૦ ચિત્રો અપાયલા જણાશે. એમાંનાં ઘણાંખરાં ચિત્રોના ખર્ચાક લક્ષ્મીઆર્ટ વર્ક્સના વ્યવસ્થાપકે વાપરવા આપ્યા તે બદલ તેમના કૃતજ્ઞ છીએ.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલાં ઘણાંખરાં પુસ્તકોની જેટલે આ પુસ્તક પણ સ્વદેશી કાગળોપરજ છપાયું છે. ઉપરાંત આ પુસ્તકના તો પૂંઠાં પણ સ્વદેશી ખાદીવડેજ બંધાયા છે. દેશના દુઃખદારિદ્ર્યના ઉપાય તરીકે મહાત્માજી તરફથી ખાદીના ઉપયોગની લલામણુયા જે ગદ્ય અને ઉપકારકતા રહેલી છે, તેનો વિચાર કરીને આજ્ઞા છે કે ગુજરાતી વાચકવર્ગ આવી બાબતોમાં પણ બરબાદીમાં બહાવનારા વિદેશી લપકાનો મોહ ત્યજી દેશે અને સ્વદેશી ખાદીની સાદી છતાં મજબૂત બનાવટોમાંજ અનાદિ પ્રભુની પ્રસાદી પેલાની આબાદી અને સાચું સૌન્દર્ય જોવા માંડશે.

આ પુસ્તકની છેવટે આપેલા અનેક વાચવા યોગ્ય પરિશિષ્ટો તરફ તેમજ આપેલા શુદ્ધિપત્ર મુજબ મુધારીનેજ વાચવા તરફ વાચક બંધુઓનું લક્ષ્ય જેથી તરસતું.

દાદ્યુનપૂર્ણિમા-સં. ૧૯૮૧

ભિક્ષુ:-અખંડાનંદ

આ આવૃત્તિના મૂલ્યની ગણના

ઢિમાઈ (પેછ દરેક કરના દીઠ { પ્રા ૩૦૦૦ તથા બેઠ, પિત્તાઢ, ૧૦ ઢ. બામતની વધારાની પ્રા ૩૦૦ બદલ) કામગના રૂ. ૧૬૫; કપોઢ, ઢપાઈ તથા વગાઈ મળાને રૂ. ૨૦) સુધારા વધારા, મૂક તથા ઢપાઈ બધાં સુધીનો તમામ બધવસા મળાને રૂ. ૫૦ મુક રૂ. ૪૪૧ તેને કરમાં ૬૮ ની સાથે સુધુતાં રૂ. ૩૦૦૬૧ તથા એમાં પાછા પૂરા, ૧૦ નો તથા સામાન્ય પેકિંગ વગેરેના દર પ્રતે બાજુ પ્રમાણે રૂ. ૧૪૪૪૫૫૫ હોતેલાં કુલ રૂ. ૪૪૫૫૫૫ થયા.

આ પ્રકારનુ મુલ્ય રૂ. ૨૧ રજાકુ છે, તેમાંથી આજુ શેરલુ સુત્રમ મુરતઃ વેચાઈ રહેતાં સુધીના તમામ ખર્ચ (પચાર, વડાઈ, કમિશન, વાગો, જાહેરાત વગેરે) બદલ રૂપીએ ૪ બામતા બાદ જારી કરે સકમ રહે. તેને પ્રા ૩૦૦ સાથે સુધુતાંથી ઉપલી રકમ કરતાં હેઠલે છે. એ ઢાં બાકો આવતો નકાળમાં લેવાર માટે અર્થતું પ્રમાણુ ઢોઢું. ગણાને ૧૬૬૧ ના વેચાળ સુધી રૂ. ૫૫ ઢોઢું લેવાયે.

શિષ્ટરકુત રામાયણુ ૬૬ આ પુરવઠાથી રોડું દેવા છતાં મૂલ્ય આ પ્રકારના જોડકુત છે, તેનાં કરલુ આ છે. (૧) આ મર્યાદા ચિંતની સંખ્યા વધાર છે. (૨) આ મર્યાદા નેના કરતાં નાના અમરમાં ઢપાઈલે છે. (૩) તે મંથ સંવર અપી. જવાના સલાકો લીધે લેવાપર અર્થતું પ્રમાણુ ઢોઢું મળવાતું છે.

આ આવૃત્તિનું ગુદિમત્ર

ખાસ મુધારી લેવા લાગ્ય અરુદિયો

પ્રક	પંક્તિ	અરુદ	ગુદ
૨	૨૮	સામે દિવા	સિસોદિયા
૧૦	૬	પ્રમયીજ	પ્રમયીજ
૧૦	૨૮	જાપવારાવ	જાપવારાવ
૧૫	૨૮	નિનમસાહતી	નિનમસાહતી
૨૮	૨૧	એકિસરે	એકિસરે
૨૬	૧૫	એકપુઢકુ	એકપુ ઢકુ
૩૩	૨૧	રામારાવસ	રામારાવસ
૪૩	૬	વત્તોમ	વત્તોમ
૫૫	૨	નાસી	નાસી
૫૮	૨૫	માનના ન	ન માનના
૬૨	૨૨	કરાવ	કરાવ
૭૮	૧૨	સર્વે	સર્વે
૮૮	૨૦	વધુલે	વધુલે
૯૮	૨૭	મુરદખસ	મુરદખસ
૯૯	દિપ્તી પૂઢ ૧૦૦ ની નીચે લેણે		
૧૧૪	૨૮	જાપવારાવ	જાપવારાવ

૧૩૩	૩૪	બાઈલ	માઈલ
૧૩૪	૯	અબુધખાન	અબુધખાન
૧૩૭	૩૬	ભુકી	હુકી
૧૪૩	૯	અસાવધ	અસાવધ
૧૪૩	૩૩	રાનાડે	રાનાડે
૧૫૯	૪	પોતાના	પોતાના
૧૫૯	૨૨	સ્વપ્નની	એ સ્વપ્નની
૧૬૦	૧૫	તલવારે	તલવારે
૧૯૬	૪	આપનામા	આપનામા
૨૩૩	૨૫	ચોખ્ખો	ચોખ્ખો
૨૫૨	૧૭	પણ હોતો	હોતો
૨૭૮	૩	એએ	એએએ
૩૪૭	૩૬	મદાસ	મદાસ
૩૮૪	૩૪	જરમાર્ગે	જરમાર્ગે

છાપવામાં રસ્વદીઈ ઈ, રેડુ માત્રા વગરે લાગી જવાથી ઉપલેલી અશુદ્ધિઓ

૩	૯	હમીરાસહ	હમીરસહ
૧૧	૧૨	વિનત	વિનતિ
૨૩	૨૪	રાત્ર	શત્રુ
૩૨	૧૫	રાજકાર્ય	રાજકાર્ય
૭૪	૧૯	મહારાષ્ટ્ર	મહારાષ્ટ્ર
૮૪	૨૯	કાર્યભારી	કાર્યભારી
૧૦૩	૧૧	આરંગાબાદ	આરંગાબાદ
૧૦૪	૧૭	આરંગઝેબે	આરંગઝેબે
૧૦૪	૨૭	આરંગઝેબને	આરંગઝેબને
૧૧૪	૩	સન્ધ	સૈન્ધ
૧૨૧	૧૫	સન્ધથી	સૈન્ધથી
૧૨૩	૧૮	સન્ધ	સૈન્ધ
૧૨૮	૩૨	કોધ	કોધ
૧૩૦	૨૬	તયાર	તૈયાર
૧૪૦	૩૫	સન્ધે	સૈન્ધે
૧૪૧	૨	શત્રુઓ	શત્રુઓ
૧૪૧	૨૬	સન્ધ	સૈન્ધ
૧૫૩	૨૪	સન્ધને	સૈન્ધને
૧૫૮	૧૯	કર્તુ	કર્તુ
૧૬૨	૧૩	પર્વત	પર્વત
૧૭૪	૨૧	આરંગાબાદ	આરંગાબાદ

૧૭૪	૩૧	સન્ધની	સૈન્ધની
૧૮૩	૧૧	ધૈય	ધૈય
૧૮૩	૧૫	સનિકો	સૈનિકો
૧૮૫	૧	લંટ	લંટ
૧૮૯	૧	લંટ	લંટ
૧૯૦	૨૭	સાનિકો	સૈનિકો
૧૯૧	૩	તયાર	તૈયાર
૧૯૫	૬	શાય	શૈય
૨૦૧	૨૧	સનિકોએ	સૈનિકોએ
૨૦૧	૨૯	શાય	શૈય
૨૧૬	૧૬	મનુષ્યા	મનુષ્યો
૨૩૧	૨૨	પૂણ	પૂર્ણ
૨૩૩	૨૫	ઔરંગાબાદ	ઔરંગાબાદ
૨૫૧	૩૬	ઔરંગઝેબે	ઔરંગઝેબે
૨૬૩	૨૩	ઔરંગઝેબે	ઔરંગઝેબે
૨૬૮	૨૧	વળપુર	વિળપુર
૨૬૯	૩૧	નિકેબે	નિકેબે
૨૭૦	૨	કુ	કુતું
૨૭૬	૬૦	ધૂત	ધૂત
૨૮૩	૧૭	ઉભો	ઉભા
૨૮૬	૨૬	સાથી	સૌથી
૩૦૬	૨૭	સનિકો	સૈનિકો
૩૧૯	૨૦	સાઈલામ	સૌલામ
૩૨૬	૩૪	સન્ધે	સૈન્ધે
૩૪૯	૬	કિલ્લાની	કિલ્લાની
૩૬૩	૨૮	ઔરંગાબાદમા	ઔરંગાબાદમા
૩૬૪	૨૫	મલો	હુમલો
૩૭૩	૧૮	કાર્યો	કાર્યો
૩૯૩	૨૯	અલિક	ઐલિક
૩૯૪	૨૮	એ	એય

પહેલી આવૃત્તિના નિવેદનનો સારાંશ

મહાન જનોના ચરિત્રોની ઉપક્રાંતિવિશે હવે લખાલુથી લખવું પડે તેમ નથી એવા ચરિત્રામા તેના અભ્યાસીઓને મહત્તાપ્રત્યે આકર્ષવાની રહી સ્વાભાવિકતાને વીધે દરેક દેશમા તેની આવશ્યકતા સમજવામા આવે છે, અને ઉત્તમ વિદ્વાનો તેવા ચરિત્રો પૂરા પાડવાના કાર્યને પોતાના એક મુખ્ય કર્તવ્યતરીકે સમજે છે.

તરફાઈ રાજ્ય તરફથી પ્રગ્નનું દિત થવાને બદલે અન્યાય, પતપાત કે અત્યાચાર વધી જતા વિશ્વના અભ્યાષ્ય નિયમાનુસાર તેના નિવારણ માટે અમાધારણ કળા-ઔશ્વ અને મામર્યામપન વ્યક્તિઓ યોગ્ય સમયે ઉદભવવાનીજ.

મહારાજ શિવાજી એક એવીજ અસામાન્ય વ્યક્તિ હતી સામર્થ્ય, ન્યાય અને સમભાવતાના તત્ત્વોપર અકળ જેવા મહાન શહેનશાહે ગ્રાણેવા મોગ્ય સામ્રાજ્યના પાયાને અધિક ચિંચરતા અર્પવાને બદલે અન્યાય, અત્યાચાર, ધર્મોધતા ધન અવગણનાથી સઘાથી તેને નિર્જળ કરનારા એજ વચના અ પ ર દેનશાહેના ત્રાસથી પ્રગ્નને મુક્ત કરવી, એ મહારાજનો મહાન હિંદેશ હતો એ હિંદેશ તેમણે કેવા અસાધારણ સામર્થ્ય અને ળગાકૌશલ્યથી કેટલે અસે પાગ પામ્યો, એ કાર્યમા તેમને કયા કયા મયોગો, સાધનો અને વ્યક્તિઓ કેવી કેવી રીતે મહાયજૂત થયા; કથી વધી પ્રતિજ્ઞનાઓ એ કાર્યમા તેમને નહી અને તેને તેમણે કેવી રીતે દૂર કરી, એ આ ચરિત્રમા વિસ્તારથી આવેળાણલુ જણાવે.

મરાઠી બાપામા આ પુસ્તકની અગાઉ શિવાજીમહારાજનું પ્રમિદ્ધ થયેલું સં-લિખ ચિત્રિ એના એક મહાન ગજકર્તા માટે પૂરતી દહીકતવાળું ન હોવાથી મુખ્યનિવાસી પ્રખ્યાત મહારાષ્ટ્રીય નેષક શ્રીયુત કૃષ્ણગવ, અર્જુન કેળુસ્કર કે જેઓ “જગદ્ગુરુ” નામક સુપ્રસિદ્ધ મરાઠી માસાત્રિકે વર્તમાનપત્રના એડીટર તથા લાની વિસ્મન રજૂના નિશ્ણક છે, તેમણે આ ચરિત્ર વખવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું અને જૂદા જૂદા પ્રયે ૪૦ નો અતિ થમપૂર્વક ઉપયોગ કરીને આ વિસ્તૃત ચરિત્રપ્રથ મરાઠીમા તૈયાર કર્યો, જે ૬૦ સં ૧૯૦૭ મા ‘ગરામ પ્રેવીડન્ટ ફડ’ ના આલકે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

મુખ્ય સંકારના કેમવણી ખાતાએ એ પુસ્તક રજૂઆતબેરી ખાતે મ જુર કરવા ઉપગત કોલ્હાપુર અને વડોદરા રાજ્ય તરફથી તેમજ દક્ષિણ પ્રાધત્ર કમિટિ તરફથી પણ એ ઉપકારક અથ વચવા બદન શ્રીયુત કેળુસ્કરને સારી જેની બક્ષિસો તેમજ ધનામ મળ્યા હતા.

આવા ઉપયોગી વિસ્તૃત ચિત્રિનો લાભ શુર્જર વાચકવર્ગને મળે એના હેતુથી તેનો શુર્જરાનુવાદ કગવી પ્રસિદ્ધ કરવાની સમતિ માગતા શ્રીયુત કેળુસ્કરે આનંદ અને પૂર્ણ નિષ્ઠામતાપૂર્વક તે આપી છે, જે બદલ વાચકવર્ગ તેમજ આ મ સ્થા તરફથી તેમને ઉદયપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે.

આ પ્રથમે શુર્જરાનુવાદ કરવાનું કાર્ય “લાગત જીવન” નામક બેકપ્રિય

છે. ગુજરાતી બાપા બાબુનાર દરેક વ્યક્તિને અમે આ પુસ્તક વાચવાની આગ્રહપૂર્વક બલામણુ કરીએ છીએ. *

અભિમત (બકટોબર ૧૯૧૪) *

અંચ પ્રસિદ્ધ કરી ગુજરાતી માહત્વમાં એક ઉત્તમ પુસ્તકનો ઉમેરો થયો છે. પુસ્તકની વીડીએ સીટી વાચનારને બળ-ઉત્સાહને આનંદ ખસે છે. વાચક શરૂ કર્યો પછી તે અધુરું ઊંડાં ગમનુંગ નથી. અમે અમારા વાચક બહુએને ઉછળ પુસ્તક ખરીદવા ભલામણુ કરીએ છીએ.

ઈન્ડિયન હોયલીસ્ટ (તા ૭-૧-૧૫) *

ગુજરાતીમાં શિવાજીને લગતો એક ઉપન્યાસ ખટાર પડી ગયો છે; પરંતુ જેમાં તેમના સર્વ ચરિત્રનો સમાવેશ થયો હોય એવા એક ખાસ-પ્રધાની અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી, જે 'મરતુ માહિત્ય વર્ધક કાર્યલયે' આ પ્રથમ પ્રકર કરીને પૂર્ણ કરી છે. આવા વીર પુરુષનું જીવનચરિત્ર વાચનારના હૃદયમાં દિવ્ય લાલનાશી બળનું મિલન કરે છે. એકંદરે આપુ ચરિત્ર વાચના આપણા હૃદયમાં વીરચી ચમકતી હોય તેમ લાગે છે. મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ પામી મંગળાપૂર્વક થયેલો જણાય છે અને કિલકટના ન રહેતા બાપા સરળ થયેલી હોવાથી સર્વને તે વાંચવામાં રસ ઉપજે એમ છે, તેથી અમે અમારા દરેક વાચકોને આ પ્રથમ એકવાર વાચવાની ખાસ બલામણુ કરીએ છીએ.

માવકાણી (માગસર ૧૯૧૫) આ પુસ્તક તેનાં, તેના મુખ્યઅંતિ દષ્ટિ કરતાં ડાહ પછુ મનુષ્યને સતોય થયા વિના રહે તેમ નથીજ.

નિઃશક આ પુસ્તક પ્રગતિમુખ થરીને આ કાર્યોએ પોતાના કર્તવ્યને ઉત્તમ પ્રકારે કર્યું છે.

શ્રી શિવાજી મહારાજના નબધમાં બળવા યોગ્ય ખરી લોકીકત તેના ઉપરથી બાબી સકાય છે, અને આજ સુધીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા શિવાજીમહારાજનાં ચરિત્રોમાં આજ ચરિત્ર નવેલકૃષ્ટ છે. બાપા પછુ મરજો અને રમવાગી છે. દરેક મનુષ્યને આ પુસ્તક વાચવા યોગ્ય અમને લાગે છે, અને આટલું અદ્ય મુલ્ય ખરચી વાચી શકે તેવા દરેક મનુષ્યને તેના લાભ એવા અમારી સમતા છે.

ઉત્તિવાળી અન્નવદ્ય (જાન્યુ-૧૯૧૫)

આ પુસ્તક અલોકે દિનુએ વાચી બલાનીજર છે; કારણ કે પરમાત્માની કૃપાએ દિનુએને સુસમમાનધર્મથી બચાવવા આ નરવીરનો અવતાર દત્તો એ ન હોત તો આપણા સંતાનન ધર્મનું શું થયું હોત, તે કાલ કહી સકાય તેમ નથી. ખાસ કરી મોળા ગુજરાતીએને આવા વાચનાની જરૂર છે.

મૂલ લેખકની પ્રસ્તાવનાનો સારાંશ

પહેલી આવૃત્તિવિષે

મરાઠા-ગોવિંદન્ટે ફંડના ઉત્પાદક કે. રા. રા. ગોવિંદરાવ કૃષ્ણરાવ દળવી-
ના મનમાં શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખવાની પથમ કલ્પના ઉત્પન્ન
થઈ હતી; પરંતુ અલ્પ વયમાળ તેઓ પંચત્ય પામ્યાથી તેમનો સંકલ્પ અસિદ્ધ
રહ્યો. ત્યાર પછી એ ફંડના ચાલકોએ પ્રસ્તુત લેખકને તે કાર્ય સોંપ્યું; પરંતુ મહારા-
ષ્ટ્રીય એક બે વિદ્વાન ગૃહસ્થો શિવાજીમહારાજનું જીવનચરિત્ર લખતા હોવાની
ખબર મળ્યાથી અને કેસરી પત્રકાર પાસે શિવાજીમહારાજના સ્મારકનિમિત્ત
ઈ. સ. ૧૮૯૫ થી એકઠા થવા લાગેલા હજારો રૂપિયા પૈકી થોડી રકમનો વિનિ-
યોગ મહારાજનું એકાદ જીવનચરિત્ર લખાવી છપાવવામાં થઈ, સર્વ લોકોને ખ્રિસ્તી-
ધર્મના પુસ્તકોની પેઠે તે તદ્દન અલ્પ કિંમતમાં વેચાતું મળવાનો યોગ પ્રાપ્ત થયો;
એવું જણાયાથી લેખકે એ કામ હાથમાં લીધું નહોતું. પરંતુ છ સાત વર્ષ થવા છતાં
ઉક્ત વિદ્વાનો તરફથી મહારાજનું એક પછુ ચરિત્ર પ્રકટ થયું નહિ અને કેસરી-
કાર પાસે એકત્ર થયેલી રકમ અનામત પડી રહી. એ બેઝ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે
સાપ્રત પ્રાપ્ત થતી અનુક્રમ માહિતીનો આધાર લઈ લેખકને શિવાજીનું જીવનચરિત્ર
લખવાની અને પોતાના પરમપ્રિય મિત્રનો સદુદ્દેશ સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે
તે ઉદ્યોગ કર્યો છે. આજ મહારાષ્ટ્રીય પ્રજા સમક્ષ તેનું ફળ સાર કરવા સમર્થ
થવાયું છે તેથી લેખકનો આનંદ યાય છે. લિન્ન રુચિના વાચકોને કવચિત્ત એ
ફળ નાનું કિંવા અષકવ દેખાઈ તેમાં ભ્રમ્યે તેવો ગિજરસ નહિ જણાય, કિંવા
તદ્દન નિઃસ્વાદ જણાયો; પરંતુ એક કુશળ માળી અઘાપિપર્થત માત્ર બીજ અને
ખાતર એકત્ર કરવામાં યુગાયો છે અને બીજો દેશાતરમાંથી વૃક્ષની કલમો લાવ-
વાના ઉદ્યોગમાં નિમગ્ન થયો છે; ત્યાસુધી જેઓ વિશેષ સ્વાદ (સાર) માઠી
નથી એવા સરળ જનોની કુધાતૃપ્તિ માટે અન્ય રસભરિત ફળનો ગેરહાજરીમાં એ
ફળ થોડું ધણું પછુ ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

જમતના ઇતિહાસમાં મરાઠાઓનું નામ અજરામર રાખનાર એ મહા પ્રતાપ-
શાળી રાષ્ટ્રીય વીરના અતુલ પરાક્રમનું વિસ્તૃત વર્ણન સ્વાતંત્ર ચરિત્રમથના
રૂપમાં કરવાના કાર્યમાં મહારાષ્ટ્રના મોટા મોટા વિદ્વાન ગ્રંથકારોએ આજપર્થત
આજસ કિંવા અનારયાં ચામાટે દર્શાવ્યા તે બધી સકાતું નથી. પૂર્વકાળના
ખખરકારોએ અને કવિઓએ પોતાની શક્તિ અને માહિતી પ્રમાણે શિવાજીમહારા-
જનો ચરિત્રમહિમા આટલો બધો વર્ણવ્યો છે; છતાં આધુનિક વિદ્યાચારસંપ-
ન્નતાના સમયમાં સ્વદેશ, સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય ઇત્યાદિ સંબંધી સંહોદિત
વિચાર પ્રકટ કરનાર પંડિતો તરફથી એ મહા પુરુષસંબંધી માત્ર મોઢેથી અભિમાન
પ્રકટ કર્યા સિવાય વિશેષ કંઈજ થાય નહિ એ આશ્ચર્યજનક જણાય છે. અન્યનાં
સ્વાતંત્ર્યનો અપહાર કરનારા, કિંવા સ્વદેશનો નાશ કરવામાં પ્રવૃત્ત થનારા એવા
અનેક પુરુષોનાં ચરિત્રો મરાઠી ભાષામાં પ્રકટ થાય; અને જે પ્રૌઢ પ્રતાપી વીર-
મણિએ સ્વદેશને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનો સુપથ સંપાદન કર્યો, તેનું સવિસ્તાર

અવનચરિત્ર લખવાની ડાહી પણ સુરક્ષિત થઈ નહિ એ શું ? મુકુન્દે પ્રા-
શસ્ત્રનામનાઓ આગવતી થઈ શકે તેમ જ સિવાઈમહારાજનું સંકલ્પિત અવન-
ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ હતું હતું, પરંતુ તે ઘણું પૂરક હતું તેમ પ્રમાણે પ્રકૃત અવનચ-
રિત્રની અહેરખખર પ્રસિદ્ધ થવા પડી પણ ધનુષ્ય તેટલાજ આકર્ષણ એક ધન-
ચરિત્ર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, પરંતુ એટલા નાના અથવા સિવાઈના
પ્રભાવી કિરણોના સમાવેશ થઈ શકે નહિ એ બહુજન વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રકૃત અવનચરિત્ર લખવાના સાપ્રત ઉપદેશ્ય થઈ તેટલી સર્વ આદિત્યો
આમાર લેવામાં આવ્યો જે અને જનને પ્રવળે તેને પરિપૂર્ણ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો
છે. તેથી સિવાઈમહારાજનાથી અથવા અવનચરિત્ર સર્વ નવાજૂના અથકારોનો
અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. આને જે બનાવો સહ જાણવા અને જે કમ
પ્રમાણે તે બનાવો જાણવા તરીકે થઈ, તે બનાવો તેણે કમ પ્રમાણે પ્રવળ
સાધના લખ્યા છે કેટલાક પદ્ધતિદ્વારા કલિદાસોનાનું કાવ્ય લઈ પણ માથું
છે તેમની કોઈ જાણનાથી પ્રસિદ્ધ થવા પડી પ્રકૃત અવનચરિત્રમાં કંઈક મુલાકાત
કરવો પડ્યો એ જાણી છે, પરંતુ તેજ કારણે લીધે સમગ્રસ્વ થઈ મંચ પ્રસિદ્ધ
કરવા બહાર પડ્યું એમ નહિ જાણવાથી આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ હતું છે. મુલ વાચકો-
ને એમાં જે કંઈ દોષ અથવા નિપજા જણાય તે આરો લેખકને જાણ કરશે અને
સિવાઈનાયું અંતરજાનું લક્ષ્ય થઈ તેને પચોક્કસ આદર કરશે એવી આશા છે.

તા. ૧૧, મુબાઈ તા. ૨૦ ડિસેમ્બર ૧૯૦૬. સરિચ્છેદ્રરાજ

(૩૦ મે ૧૯૧૨)

બીજી આદ્યતિરિયે

આને બોલાર ચોઠ વર્ષે આ પુસ્તકની બીજી આદ્યતિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો
મુદ્દેશ આવ્યો છે

આને સોડાના સિવાઈ મહારાજનાથી જાણવું આવી હતી અને તેમના
નામને સોડા સર્વથી જાણપકાર કરતા હતા, તેથી સોડાની અવધરવધ સહિત
પ્રમાણે પડે પણ એ જાણપકારમાં સોડાનો અવાજ એજવેલો લેખકે, એમ લખ-
વાથી પ્રકૃત લેખકે આ ચરિત્ર લખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અને સિવાઈમહારાજ-
ના ચારિત્રમાં લખવા અને ઉલ્લેખ કરાવવાની કેટલીક વિરાધાર અને નિરર્થક
વાતો ધણ દિવસથી પ્રચલિત હતી તેની અસત્યતા જોઈ પૂરતા આધારે સિદ્ધ
કરવાનો લેખકે પ્રયત્ન કર્યો હતો. કેટલાકને આ પ્રયત્ન ખસાં પડ્યો ન હોય એ
જાણવામાં છે, પરંતુ પ્રકૃત લેખકોને જે જાણતો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય અસત્ય અને
આમાર વચરો છે, એનું અજાણ્ય સિદ્ધ કરવાને કોઈપણ ઉલ્લેખ અને સહિતવાન
થઈ નથી, તે માટે અમને નવાજૂ લાગે છે. આથી નિરર્થક પૂરાવાના અભાવને લીધે
પ્રથમ આદ્યતિના અભિપ્રાયોજ આ બીજી આદ્યતિમાં પણ હવેમ સાધવામાં
આવેલા છે. સોડાના લેખક પ્રસિદ્ધ સ્વેચ્છા કેટલાક મત કેટલાક આલુસોને ખસાં
નથી એટલાજ આરો બીજી આદ્યતિમાંથી તે જાણ કરવા એ વાત કોઈ પણ
અન્યથા આલુસોને સમજાવવામાં આવે એમ નથી. અન્યથા એ સત્ય બોલે ॥

એમ સાબિત થાય નહિ ત્યાંસુધી તેનું અવલંબન કરવું એજ યોગ્ય છે.

યૂરોપની સમરભૂમિપર અમારા મરાઠા બંધુઓએ પોતાના શૌર્યની જે પરાક્રાંત કરી બતાવી તેથી ચારે દિશામાં તેમની વાહવા ચઢ છે. પૂર્વકાળમાં જે પ્રોદ પ્રતાપ રાજમણિના પ્રોત્સાહનથી અને કર્તૃત્વશક્તિથી મરાઠાઓમાં આ શૌર્ય, ધૈર્ય વગેરે મુદ્દાપયોગી ગુણોનો આવિર્ભાવ અને ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેનું સ્મરણ અમારા મરાઠા બંધુઓને થવું અને તેનું કંઈ પણ સાશ્વત સ્મારક કરવું એવો વિચાર તેમના મનમાં આવ્યો અને તે માટે તેઓ ફંડ એકઠું કરવા લાગ્યા. તે વખતે પ્રકૃત લેખકને પણ એમ લાગ્યું કે મહા તેજસ્વી શિવરામ મહારાજના ચારિત્ર્યની બાબતમાં કેટલાક પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસના વિદ્વાનોનો જે વિપરીત અભિપ્રાય છે તે કહાલી નાખ્યા વગર તેના સ્મારકને નિર્દોષ સ્વરૂપે શે નહિ. તેથી તેણે પોતાના આ મંથનું અગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરાવવાનો નાર કર્યો અને તેનો આ વિચાર પોતાના મિત્ર પ્રો. ની. સ. તાકબાવ, એમ. એ. ની મદદથી સફળ થયો. આ ભાષાંતરમંથ હવે એકાદ બે માસમાં પ્રસિદ્ધ થવાનો મેગ આવેલો છે. તે વખતે અમારા મહારાષ્ટ્રીય ભાઈઓને પણ શિવાજીમહારાજનું સાદાંત ચરિત્ર વાંચવાની ઇચ્છા થાય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. તેથી પ્રકૃત લેખકે પોતાના આ મંથની બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનું સાદસ કર્યું છે. આ ચરિત્રમંથ વાંચીને મહારાષ્ટ્રીઓના મનમાં-અને ખાસ કરીને મરાઠા ભાઈઓના મનમાં શિવાજીમહારાજસંબંધી ખરૂં અભિમાન અને યથાર્થભુદ્ધિ જાગૃત થઈને તેઓ સ્મારક ફંડના કાર્યમાં અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરશે અને પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં આજ કાર્ય માટે એક મોટું ફંડ કલેક્ટ કરાવા છતાં તે કરનારાઓના મનમાં શિવાજીમહારાજ સંબંધી ખરા અભિમાનનો તેમજ પ્રમાણિકપણાનો અભાવ હોવાથી જમા થયેલી મોટી રકમ ગડપ થઈ જઈને સ્મારકકાર્ય અસિદ્ધજ રહ્યું; એવું ફરીથી આ વખતે ખનડો નહિ એ બાબતનો પાકો બરોડો છે.

આ ચૌદ વર્ષની મુદતમાં ઇતિહાસસંશોધકોએ જે માહિતી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે તેનો ઉપયોગ કરીને આ આવૃત્તિમાં સુધારોવધારો કરેલો છે; જેને માટે એ ઇતિહાસસંશોધકોનો પ્રકૃત લેખક ઋણી છે. એ સર્વમાં પણ બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર પ્રો. જહુનાય સરકારનું ઋણ વર્ણવવું મોટું છે. શિવાજીમહારાજસંબંધી જે જે માહિતી આજપર્યંત અનુપલબ્ધ હતી તે આ વિદ્વાન ઇતિહાસકારે સ્તુત્ય પરિશ્રમ કરીને અગ્રેજીમાં શિવાજીમહારાજનું જે જીવનચરિત્ર લખ્યું છે તે દ્વારા અગ્રેજી વાચકોને ઉપલબ્ધ થઈ છે. તેમની આ બહુમૂલ્ય માહિતીના આધારથી આ (મરાઠી) મંથને પણ સારું જેવું પૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થયેલું છે.

દાદર, મુબઇ. તા. ૨૦ ડિસેમ્બર સને ૧૯૨૦

ચરિત્રલેખક (ફૅ. અ. કેશુરકર)

અનુક્રમણિકા

પ્રકારક્રમ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	પૂર્વભૂવણના	૧
૨	શાહી શાળાનું વૃદ્ધાશ્રમ	૧૩
૩	શિવાજીમહારાજની જ્યોત્સ્નાવરણ	૪૨
૪	શિવાજીમહારાજનું શિક્ષણ	૫૪
૫	સ્વરાજ્ય+યુવાની સિદ્ધતા	૬૬
૬	સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો અર્થ	૭૨
૭	સ્વરાજની પ્રક્રિયા	૮૫
૮	પિતૃસંકલનિવારણ	૯૩
૯	મોરબી સાથે સળાઈ	૧૦૧
૧૦	વિજયપુરમહારાજના બીજા પ્રાંત તાલે લેવા	૧૦૭
૧૧	અહમદાબાદનો વધ	૧૧૫
૧૨	વિજયપુરમહારાજના અ-મ સરદારોનો પરજીયા	૧૩૫
૧૩	વિજયપુરમહારાજનો પરજીયા	૧૪૬
૧૪	પિતૃસંકલન	૧૫૭
૧૫	અમીર શાહનો અને સમુદ્રના કિલ્લા	૧૬૭
૧૬	મોરબી શાહોપર સ્વારી અને શાહિસ્તાખાનની ચલાઈ	૧૬૯
૧૭	સુન્દ, બાંસીદોર અને રાજેશ્વરીના લૂટ	૧૮૫
૧૮	અમીર શાહનો રાજાની સ્વારી	૧૯૩
૧૯	આમીરશાહ	૨૧૨
૨૦	મહારાજાના પોતાના દાસગાથી ગુમાવેલા કિલ્લા અને પ્રાંત પાછા ઇતી લીધા...	૨૩૩
૨૧	મોરબીના પ્રાંતના પુનઃ સ્વારી... ..	૨૪૩
૨૨	વિજયપુરમહારાજ સાથે પુનઃ મુલક	૨૬૫
૨૩	રાજામિલેટ	૨૭૫
૨૪	રાજામિલેટ	૨૮૦
૨૫	મોરબી અને વિજયપુરમહારાજ સાથે પુનઃ મુલક	૩૨૦
૨૬	કર્ણાટક પર ચલાઈ	૩૨૮
૨૭	મોરબી સાથે અગ્રિમ મુલક	૩૬૦
૨૮	અગ્રિમ અને સીદા	૩૭૪
૨૯	સમજનગેવા	૩૮૧
૩૦	અંતરંગ	૪૦૭
૩૧	શિવાજીમહારાજની ધન-સંપત્તિના હિસાબ	૪૧૪
૩૨	અર્થસંવિધેયન	૪૨૧
	પરિશિષ્ટ	૪૬૩

સાચી સચ્ચી જાણી,
પોતપાંખડી જાવ પાંખડી જાવ,
સાચી જાણી જાણી

છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ.

શ્રીશિવાजी

छत्रपति

— ૧૭૭૮ —

પ્રકરણ ૧ લું-પૂર્વજોનું વૃત્તાન્ત

મહા પ્રતાપરાણી ક્ષત્રિયકુલદીપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજનો જન્મ, મોંસલે નામથી ઓળખાતા એક નામાંકિત કુલમાં થયો હતો. મહારાષ્ટ્રમાં એ ક્ષત્રિયકુલની સ્થાપના, મહારાષ્ટ્ર દેવરાજજી નામક એક રાજપૂત રાજ્યએ કરી હતી. એ મહારાષ્ટ્રનું પૂર્વવૃત્તાન્ત આ પ્રમાણે છે. અયોધ્યા પ્રાન્તમાં સિતોદિયા નામક સૂર્યવંશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા. તેમાંના કોઈ પુરુષે, નર્મદા નદીને દક્ષિણ કિનારે આવી, સ્વતંત્રરીતે રાજ્ય સ્થાપી ત્યાં વસવાટ કર્યો. ત્યાર પછી ચાલીસાઠ નામનો શક-કર્તા રાજ્ય થયો. તેણે મહારાષ્ટ્ર દેવરાજજીના વંશના એક રાજાને પરણિત કરી તેનું રાજ્ય જીતી લીધું. પરણિત થયેલા રાજાની પત્ની, પોતાના પાંચ છ વર્ષના રાજકુમારને પોતાની સાથે લઈ નર્મદા નદીના ઉત્તર વિભાજમાં મેવાડ પ્રાન્તના વિંધ્યાદ્રિ પર્વત તરફ ચાલી ગઈ. ત્યાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર પોતાના પુત્રને ગાયો ચારવા રાખી, તેનાજ આશ્રયમાં નિવાસ કરવા લાગી. ગાયોનું રક્ષણ કરતાં કરતાં તે છોકરાને એક દિવસ એક સ્થળે દોઢેલું પુષ્કળ ધન મળ્યું. છોકરાએ તે ધન બ્રાહ્મણને બતાવ્યું અને પોતે કાણુ તથા કયાંથી આવ્યો, તેમની ધી સર્વ વૃત્તાંત કહી મંજલાવ્યું. બ્રાહ્મણે છોકરાની શુભ નિશા અને રાજવીજ વગેરે બાણાથી તેને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમાં

ખરી એ તંત્રરૂપે જાહેર કરી. તે સમયે એ પદના પ્રદેશ, જે બીજા લોકોના તાબામાં હતો, તેમની સાથે તેઓ લાગ્યા અને તેમને કરાવ્યા. એ પદારોમાં એક રથને લવાનીનું દેવળ હતું. તેની આસપાસ એક કિલ્લો બાધી તેનું નામ ચિત્રકૂટ પાડ્યું. લવાનીના દેવાવધનો છૂંદોદાર કર્યા પછી તેજ કિલ્લામાં એકલિંગે મહાદેવનું એક દેવાલય બાંધ્યું. એ પુરવના વચ્ચેએ ચિત્રકૂટમાં પાંચસો વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું, એમ કહેવામાં આવે છે. એજ ચિત્રકૂટ નામક કિલ્લો, તે પાછળથી ચિતોડના નામથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

હિંદીમાં પાછળથી મુસલમાની રાજ્યગાદી સ્થપાઈ અને મુસલમાન આદિવાસી તથા રાજાના રાજ્યમાં વચ્ચે ચારંવાર યુદ્ધ થવા લાગ્યા. કેટલાક લિંકુ રાજ્યો, મુસલમાન આદિવાસી પ્રચંડ જોરે આગળ નળના પડી ગયા અને તેમના ખડિયા ધર્મ રથ ચિતોડના રાજપૂત રાજ્યમાં સાથે પણ હિંદીના આદિવાસી અનેક વખત ધોર સમાવે કર્યા; પરંતુ ધણી વર્ષ સુધી તેમણે શત્રુઓને નહિ લેખવના અપ્રતિમ સૌર્યવંશે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય રક્ષા કર્યું. ઈ. સ. ૧૨૭૫ ના અરસામાં, લક્ષ્મણસિંહ નામક મહારાજા ચિતોડની રાજગાદી ઉપર બેઠા; પણ તેનો કાકા બીમસિંહ રાજ્યકારભાર ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. બીમસિંહે પશ્ચિમી નામક એક અનિવાર્યવતી સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું.^૧ એ સ્ત્રીને તે સદનદ્રીયી લાગ્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. એ સ્વવતી સ્ત્રીના અધ્યાત્મિક સૌદર્યની વાત હિંદીના આદિવાસી અક્ષાઉદીન ખિચજીને કાને જવાથી તેને તે સ્ત્રી પ્રેમવધાની અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. અક્ષાઉદીન આદિવાસી પ્રજાના સૈનાસક્તિ મેવાઃ પ્રાપ્ત ઉપર ચક્રાધારી અને ચિતોડના કિલ્લાને ધોરો ધાર્યો. કિલ્લામાંના રાજપૂતો શત્રુઓ સાથે ધણી સૌર્યથી લડ્યા અને કેટલાક દિવસ સુધી તો તેઓ જરા પણ પાછળ દહ્યા નહિ. તેમ છતાં અક્ષાઉદીન ધોરો ઉઠાવે તેથી નહોતો કિલ્લામાંનું તેનું પ્રચંડ લશ્કર ધોરો ધારીને પડેલું હતું. રાજ્યને નિરુપાયે અને એવો વિચાર કર્યો કે - “કિલ્લામાંના એકે એક રાજપૂતોએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર એકદમ હુમલો કરવો અને સમરક્ષેત્રમાં મરણ પામતા સુધી યુદ્ધ કરવું.” રાજની આ પ્રકૃતિ તેના સર્વ ઇરા સરદારોને પસંદ પડી; પરંતુ આ વખતે રાજને એવો વિચાર સૂઝ્યો કે, “મેવાડના સસો દિવા વચનો સમજાવો ઉચ્છેદ થાય તે કીક નહિ આપણા વચનો બીજા રાજવાને કંઈ પણ ઉપાય શોધવો જોઈએ.” રાજને બાર પુત્રો હતા તે સર્વ સમરવચ્ચમાં પોતાના પ્રાણની આદુતિ આપવને તૈયાર થયા હતા લક્ષ્મણસિંહને પોતાના બધા પુત્રો કરતાં બીજા પુત્ર અજયસિંહ પર ધણો પ્રેમ હતો. તેને રાજ્યને કહ્યું કે - “આપણો વંશ નિર્મૂળ થાય તે હિંદુ નથી અરવલ્લી પર્વતમાં, કૈલાસ, નાગરું એક વિદ્યુત રથ છે. ત્યાં તું નારી જઈ તારા પ્રાણનું રક્ષણ કર.” પિતાની એ સલાહ વીરશાળી પુત્રને પસંદ પડી નહિ; પરંતુ ધણેજ આગ્રહ થવાથી પુત્ર અજયસિંહ નિરુપાયે પિતા-

^૧ કેટલીક બજારમાં (જેમાં રાજવંશની હકીકત અને બનાવો લખેલા હોય તે દશરને ‘બખ્ત કહેવામાં આવે છે) લખ્યું છે કે, ‘પશ્ચિમી એ લક્ષ્મણસિંહની રાણી હતી.

ની આગા પ્રમાણે કૈવલા નામક ત્યાંના જાત ત્યા રહ્યા ૧ ખીજ તરફ રાત પોતાના આમળનોસહિત શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડ્યો એ રણસ ગ્રામમાં ચોદમે ગજપૂતો પચત પામ્યા કિલ્લો શત્રુને હાથ ગયો કિલ્લામાંની સર્વ સામગ્રી મુસલમાનો એ લૂટી લીધી અને સર્વ રાજ્યિનો લઈ ગયા કિલ્લામાં એક લખ નૌખત હતી અને પચરસી દરવાજા હતા તે પણ તેઓ કાઢી લઈ ગયા

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે, અજયસિંહે નામી જતી વખતે, પોતાના જ્યેષ્ઠ બંધુના નાના પુત્ર હમીરસિંહને માથે લીધો હતો મોટી હિમરનો શૂતા તેણે લશ્કર એકઠું કરીને પોતાના ધણા રાજ્યો પાછા મેળવી લીધા. હમીરસિંહ મોટા થયો ત્યારે ધણા પરાક્રમી નિવડ્યો. અજયસિંહ ધર્મનિષ્ટ હોવાથી તેને પોતાના ભત્રિજા ઉપર બહુ પ્રેમ હતો, તેથી તેને પોતાના વડિયોની રાજ્યગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે તેના રાજ્યદાગજાર તપાસના લાગ્યો તેણે રાજનગ નામક એક ખીન્ને કિલ્લો બધાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી સ્થાપી; કાગલુકે ચિતોડમાંથી નૌખત વગેરે રાજ્યિનો શત્રુઓ લઈ ગયા હોવાથી, તે પાછા મેળવતા મુધી અમલ કિલ્લાને પગથિયે ચડવું નહિ, એની તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી એ શત્રુના પગવડે પોતાના કુટુંબને લયકરીતે મહાગયો અને વડિયોની રાજ્યધાની પાયમય ચર્ધ, તે શત્રુઓનો પૂરેપૂરો પરાજય કરી, વૈર વાળતા મુધી પોતાના નિશાન પાછળ મથાવવા, યાળીમાં જમવું નહિ, પત્રગપર સ્વડું નહિ અને હળમત હગવવી નહિ, એવો તેણે નિયમ કર્યો. સિમોદિયા ગજવરો એવો યવનદંડ, આગળ ચાલુજ રાખ્યો તેઓએ ઢેકઢેકાણે પોતાના યાજ્ઞ બેસાડ્યા અને નીચ કિલ્લા બાધી પોતાની સત્તા પુષ્કળ વધારી, તેમજ ઉદેપુરમાં પોતાની રાજ્યગાદી સ્થાપી પોતાની સત્તા બળવી ગમી

અજયસિંહ મગજ પમિયા પછી તેના પુત્ર સજનસિંહે એવો વિચાર કર્યો કે - "ગામ્યમાં ભાગ મેળવવાને માટે આપણા કાકાના પુત્ર-ભાઈ સાથે કલહ કર્યો કરવો એ યોગ્ય નથી; પણ પોતાના બાહુબળવડે નવું રાજ્ય મ પાદન કરવું એમાજ ખરો પુરપાર્ય છે." એવો વિચાર કરી તે શરૂ પુર પ દક્ષિણ તરફ ગયો ત્યાં તેણે સોધવાડ પ્રાંત કબજે કરી પોતાની ગાદી સ્થાપી. એ મહારાણાના વશમાં દિલીપસિંહ મહારાણા, સિંદ જ મહારાણા, ૨ બોળમી મહારાણા અને દેવરાજ જ મહારાણા, એમ અનુક્રમે ચલ, ધમ, એતર્દ અજયસિંહે પુષ્કળપાત્ર બાદશાહોએ એકે હમેશા પુલક કરીને પોતપોતાના રાજ્ય કાયમ રાખ્યા હતા; પરંતુ મુસલમાન બાદશાહ તરફનો મતલ રામ મહન નહિ

૧ ચિત્તળીસકૂળ બખ્તના લખ્તુ છે કે, લખ્તુસિંહ પોતાના સર્વ મનુષ્યોસહિત શત્રુઓએ એકે હલતાં હલત પચત પામ્યો, ત્યારે તેની પત્ની આરસસિંહજી અને સજનસિંહજી નામના પોતાના બે પુત્રોસહિત કિલ્લામાંથી નાસી ગઈ અને લીલોના બાથમાં રહી, ને શરૂપુત્રો એમી ઉપર અપર પરાક્રમી ગયા, ત્યારે તેઓએ યવજ પસેથી ચિતોડ વગેરે થયો પાછા જતી લીધાં પ્રતાપસિંહ મહારાજે તૈયાર કરેલવી વશાવળીમાં લશ્મણસિંહના હો મેજ પુત્રોના નામ બાધી છે, તેમાં આરસસિંહને જલ્લે અરસીસિંહ એવું નામ લખ્યું છે "સિંદ" એ ગજવર અથવા "સિંજ" થયું છે

૨ ખીજે સ્થળે એવું નામ મિતજ મહારાણા બણાય છે

ધવાધી, ઉવટે કે ટાળીને દેવરાજજી મહારાજા પોતાના રાજ્યનો ત્યાગ કરી દક્ષિણદેશમાં આવ્યા અને કૂબ્લા તથા શીમા નદીઓને કિનારે લૂંટફાટ કરી જેમ તેમ પોતાનું પોષણ કરવા લાગ્યા. દક્ષિણમાં આવ્યા પછી મુસલમાનોની ખીકથી તેમણે પોતાનું નામ બદલ્યું અને પોતાને બોસાવંત બોસડે કહેવાવા લાગ્યા. એ સર પુરપના મનમાં એ પ્રાતમાં બની ચકે તો એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવું, એવી ઈચ્છા હતી; પરંતુ બધા ત્યા મુસલમાનોનું પ્રાણસ્ય હોવાથી તેમનો ઉદ્દેશ ત્યારે રૂબી-બૂત થયો નહિ, ત્યારે ઉવટે સિંગણાપુરની પરવાઈ મેળવી સ્વસ્થ રહેવું પડ્યું.

એમના વસંતેએ આમળ સાલતા ખાનવટ, હિંગણી, બેરડી, દેઉળમાવ, છંતી, વેરળ, બનમેદ, નાનજવ કળમવારી, મુગીપેંડણ વગેરે ગામોની પરવાઈ વેચાતી લીધી દેવરાજજીની વંશપરંપરા આ પ્રમાણે છે:- ઇંદ્રસેન, ઘુલકૂબ્લાજી, રૂપસિંહજી, જૂમીંદજી, ધાપજી, બરહટજી, અણાજી^૧ ઉર્ફે અણકણ, કણસિંહજી ઉર્ફે જળકણ, સલાજી અને બાબાજી ઉર્ફે શિવાજી. બાબાજીનો જન્મ ૬૦ સં ૧૫૩૩માં થયો. જે બાબાજી એ ધણો સદાચારી અને ધર્મશીલ હતા. એને માણેજી અને વિદોજી નામના બે પુત્રો હતા. માણેજીનો જન્મ ૬૦ મં ૧૫૫૦ માં અને વિદોજીનો

૧ ચિટલોસની વંશાવળીમાં એવું નામ બજાવ્યું આપ્યું છે

૨ બીજે રથલે બેસોજી નામ પણ છે

૩ આ વંશાવળી ચિટલોસકૃત બખરમાંથી લીધી છે, અને સત્યસના ઇત્રપતિ પ્રવાવસિંહ મહારાજાને તૈયાર કરાવેલી વંશાવળી સાથે બરાબર મળતી આવે છે. એ વંશાવળી હમણાં સરયાન કરવાના ઇત્રપતિ રાજ મહારાજાના આશ્રયથી કાલ્દાપુરમાં છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. રાજસ્થાનના પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર મિ. ટાડ સહેબે પોતાના અંકમાં, મેવાડના ભાટો પાસેથી મેળવેલી, શિવાજીની વંશાવળીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે પણ સદરૂપ વંશાવળી સાથે ધણે બંને મળતી આવે છે. એ વંશાવળીનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે:- લક્ષ્મણસિંહ, અજયસિંહ, સગનસિંહ, દિલીપસિંહ, શિવાજી, બોસજી, દેવરાજજી, ઇંદ્રસેન, માલુજી, પેડોજી, જનમેજી, સગુજી, સંભાજી અને શિવાજી ઉર્ફે બાબાજી. એ અંગ્રેજ અધિકારી સદરૂપ વંશાવળીનો જે રથલે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે રથલે એવું લખ્યું છે કે:- “સગનસિંહના વંશમાં આગળ એક મહાપુરુષ ઉત્પન્ન થઈ, હિંદુસ્તાનમાંની મુસલમાની બાદશાહી ઉપલાવી નાખે અને તેના પૂર્વભેગીને ફુદંસા મુસલમાન બાદશાહોએ કરી હતી, તેનું બરોબર વેર લે એવો યોગાયોગ હતો; કારણ કે સત્યસની ગાંધીના મૂલ સ્વાધા શિવાજી એ એજ સગનસિંહના વંશમાં ઉત્પન્ન થયે હતા.” મૂળમાં આપેલી વંશાવળીની સત્યતા માટે આટલો પૂગવો પૂરતો છે. રાજસ્થાનના ભાટ લોકોના મોઢાની રાજપ્રસાદ મુદ્રા બનાવતી હોઈને, શિવાજી મહારાજાના દોસ્તમામ અને વૈમત્રને લીધે માત્ર તે અસ્તિત્વમાં આવી. વસ્તુતઃ જોતા તે સત્ય નથી, એવો તર્ક બેન્ને કરતા હશે તેમનો તર્ક નિરાધાર છે, એમ કહેવામાં અડચણ નથી. એકદર રીતે જોતાં શિવાજી મહારાજાના પૂર્વજસભ્યો માહિતી આપના, ધણાક બખરકોએ, મરજી પડે તેમ પ્રવાહ ભેગા કરીને અને તેમ વંશાવળી મેગરી દીધી છે, તેથી તે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી એ પેશીમાંનું કેટલુંક અગ્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે. શ્રી શિવદિગ્વિજય નામક બખરમાં મહારાજાનો વંશાવળ આ પ્રમ છે. પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે:- “સિરોમણિયા બોસડેના કુળમાં ઉદોસિત્ર નામનો કોઈ રાજ્ય-રક્ષાપક ઉત્પન્ન થયે હતા. તેને ઉદોસિત્રના વંશાવળે તેના વંશના એક પુત્રને, એક

જન્મ થી સં ૧૫૫૩ માં થયો હતો. તેઓ બહાદુર અને સહાયી ઉત્પન્ન થયા. તેઓ મોટા યતાંજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પડ્યા. તે વખતે દેહળગાંવના ખેડૂતોનો જ-
મીનસંબંધી કલહ ઉપસ્થિત થયો. ખેડૂતો સાથે તેમને બનતું નહોતું, તેથી તે-
મણે દૈવતાખાદ નજીક વેરળગાંવમાં જાવી નિવાસ કર્યો; પરંતુ ખેડૂતોની રહી
કમાણી ઉપર નિર્બંધ કરવા કરતાં પોતાના ચરીરનું બળ અને તેજસ્વિતાની ચોગ્ય
કદર ચાલ એવો કંઈક વ્યવસાય શોધી કઢાવવાનું તેના મનમાં આવ્યું; તેથી

સુસંવમાન બાદશાહ પાસેથી ચિતોડનો કિલ્લો મળ્યો. કિલ્લા ઉપર તેણે પોવાણ રાજ્ય
બસાવ્યું. એ કિલ્લા ઉપર એક ધણીજ મોટી પથ્થરી નોખત હતી. ત્યાંના રાજ બાદશાહને
સલાહકર થઈ એ નૈયત્ર આપતો નહોતો, તેથી જ દિલ્હીના બાદશાહે તેના ઉપર ચઢાઈ
કરી અને ચિતોડના કિલ્લાને વિશાળ લશ્કરવડે ઘેરી લીધો. ઉપર પંદર ધોર હલર
ચાળપૂતો શત્રુ ઉપર વડી પડ્યા. તે સમયે રણમાં મરણ પામ્યા. નૈયત્ર, કિલ્લો અને
સર્વ માલમત્તા બાદશાહના હાથમાં આવી ગયા હવેલપાથક વખતે કાકાજી ભોંસલે નામનો
રાણાનો કાર્ઝ-કાકોનો પુત્ર-મરનારી હતો. તે પોવાણ કુટુંબ અને રાજપૂતોને સર્વ
કિલ્લામાંથી ગ્રામમાર્ગે નીકળી નાસી ગયો અને ડેપુરના રાણાના આશ્રયમાં જઈ રહ્યો.
એ સમયે રાજપૂતો અધિષ્ઠી હતા. તેને પુત્ર પ્રસૂત્યો. તેનું નામ ચંદ્રસેન પાડ્યું. ડેપુરના
રાણાએ પોતાના આશ્રિત જનોને કેટલાક પ્રદેસ બહેરા કરી આપ્યો. આગળ જતાં ચંદ્રસેન
જ્યારે મોટી ઉંમરનો થયો ત્યારે તેને પોતાના પ્રાંત સાથે બન્યું નહિ. તેથી જ કાકાજીને
ત્યાંથી નાસી જવું પડ્યું. તેણે દિલ્હીમાં આવી દૈવતાખાદસરનો આશ્રય લીધો અને
દિલ્હી, બેરહ, દેહળગાંવ, વેરળ વગેરે ગામોની પરીચાઈ લેવાતી લઈ, ત્યાં સુખરૂપ રહેવા
લાગ્યો. એ કાકાજીનાં વંશમાં બાબાજી ઉત્પન્ન થયો. ”મરાઠી સામ્રાજ્યની બાબરમાં તે વંશરૂપ
આ પ્રમાણે પ્રકટ થયો છે:—” ભોંસલેના કુળનો મૂળ પુરુષ શિવરાવ ચિતોડના ઉદેપુરમાં રહેતો
હતો. તેને ત્રણ પુત્રો હતા—રામરાવ, હરેસિંહ અને લીમસિંહ. ”અકબરે હરેપુર ઉપર ચઢાઈ
કરીને મુઢ મ્યું. તે વખતે રામરાવ અને હરેસિંહ એ બંને રણમાં મરણ અને લીમસિંહે હરે-
પુરના રાણાને ભોંસના કિલ્લામાં લઈ જઈ રાખ્યા. કિલ્લાના નામ ઉપરથી તે વંશનું નામ
ભોંસલે પડ્યું. લીમસિંહને વિજયરાવ અને રાવરાવ નામના બે પુત્ર હતા. રાવરાવના
વંશજો ચિતોડમાં જ રહ્યા અને વિજયરાવનો પુત્ર ખેલકર્ણ એ ચિતોડથી મહારાષ્ટ્રમાં
આવ્યો. તેના વંશજોનો અનુક્રમ આ પ્રમાણે છે:—” ખેલકર્ણ, જયકર્ણ, મહાકર્ણ,
સિવાજી, (એ લીમાને કિનારે લીમખેડ માહુલી સ્થળે કાકાજીમાં દુખીને મરણ પામ્યો) બાબાજી
ભોંસલે, એ ગાંડા એવો હતો. ”ભીરૂકુત સિવાજી મહારાજના વસવા અને અશ્વમવાનના
ઇતિહાસમાં એનું વર્ણન મઠ કરવામાં આવ્યું છે કે, મૂળ પુરુષ સગનસિંહ મહારાજા,
એ હરેપુર નજીક ચિતોડ શહેરમાં રહેવા હતા. એમને દિલીપસિંહ, સિંદાજી અને
ભોંસાજી એ ત્રણના ત્રણ પુત્રો હતા. ”એમનો ભોંસાજી નામનો પુત્ર, ચિતોડની
પાસે ભોંસાવત નામક એક ગામ છે, ત્યાં આવી રહ્યો. તે ઉપરથી તેનું ઉપનામ ભોંસલે
પડ્યું. એ ભોંસાવતના ઘેર ખેલકર્ણ અને ખાલકર્ણ નામના બે મિત્રો હતા. તેઓ
અહમદનગરના બાદશાહ પાસે નોકરી રહ્યા. તેમને લોકે ખેલોજી અને માલોજી કહેવા
લાગ્યા. એ પ્રત્યેક બાદશાહ વરદથી પંદરસો સ્વરોની નિમજ્જ (ઉપરિપર્ણ-મનસુખદારી)
મળી. ચંદ્રભૈર્યાશી, પુરંદર જયકર્ણ અને સુધાં મહાલ, એ તેમને વચીર દાખલ મળ્યા.
આગળ જતાં ખેલોજી એક લગ્નમાં પડ્યો અને માલોજી ચંદ્રમત્તાની મ.મ આગળ
કરી રીમાં દુખી મરણ પામ્યો. માલોજીને બાબાજી નામક એક પુત્ર હતો. તે નાની વયને

તેમણે સિદ્ધેડના લુકેજી ગધવરાવની પાસે પ્રથમજ સાધારણ સિપાઈની નોકરી લીધી ગધવરાવ એ દેવગિરિના માદવેનો વંશજ અને સિદ્ધેડનો દેશ-મુખ હતો. અહમદનગરની નિઝમશાહીમાં તેને બાર દળાર (ધોડેસ્વાર) ની મનસખદારી હતી. એ લસ્કરના ખર્ચને માટે તેમને નિઝમ સરકાર તરફથી યોરી જાગીર મળી હતી સરકારમાં તેમણે ધણું માન હતું; એટલુંજ નહિ પણ તેમના જેવા બળવાન અને શરા સરદાર નિઝમશાહીમાં ઘણાજ યોડા હતા. ગધવરાવે માયોજી અને વિઠોજીને ઘણાજ જ્ઞાનંદપૂર્વક આશ્રય આપ્યો; તેમજ પ્રત્યેકને પાચ હોન^૧ પગાર કરાવ્યો. એ ઉપરાંત પોતાની સાથે એક પંકિતમાં ભોજન કરવું એવું ફરિયાદી આપ્યું. આ દરીકત ૧૫૭૭ માં બની. ^૨

માયોજી રાજાનું વૃત્તાન્ત

માયોજી એ શરીર બળવાન, લાભો, પહોળો અને હૃદયુષ્ક હતો. તે એટલે નુધી કે જ્યારે તે ધોડેસ્વાર ચતો ત્યારે કોઈ ધોડો તેનો બાર ગ્રીવી સકતો નહોતો. તેની બામળ કોઈ ધોડા ટકતા નહોતા; એટલા માટે ગધવરાવે પોતાની દેવડી ઉપર તેની નિમણૂકે કરી. તે ચતુર, તેજસ્વી અને ગુણવાન હોવાથી ગધવરાવને તેનાપર સત્વર સ્નેહ ઉત્પન્ન થયો. ગધવરાવે તેને મૂર્તિજા નિઝમશાહ પાસે લઈ જઈ એની લપામણ કરી કે, આ પુરૂષ ઘણોજ પ્રમાણિક અને આશાક છે. બાદશાહ તેનું પાણી અને ચપળતા જોઈ ખુશ થયા અને તેને પોતાના હસ્કરમાં મિથેદાગની નોકરી આપી ત્યાર પછીથી માયોજી, પોતાના ખર્ચ એક ધોડી અને નોકરી ગાખી નિઝમશાહની નોકરી કરવા લાગ્યો; તેમ છતાં તે ગધવરાવના તાબામાંજ હતો, એવું જણાવુ હતું.

માયોજીના કાજ, ફરિયાદીના દેશમુખ ગોપાળરાવ નિબાળકરની ભગિની, દીપા-

હોવાથી માયોજીની બગીર જામ કરવામાં આવી. બાબાજીની માતા તેને હૃદયે વેશ કુમેશ્વર નામના સ્થાને જઈ હતી બાબાજી મોટી વયનો થયો તે વખત તેણે દેશમાવ, ખાનવટે, છત્રી વગેરે નામોની ખરેલાઈ લેવાટી લીધી અને કુનાસ્તાઓ રાખીને તેની બવરચા કરવા માગી. એ પ્રમાણે બાબાજી બેસલેપર્વેવની વસાવણીસંબંધી અનેક મનુષ્યના અનેક તર્ક છે. ઇત્રપતિ પ્રતાપસિંહે તેવારે કરાવેલી વગાવણી બીજા કક્ષાં વધારે વિશ્વસનીય અને મહત્ત્વ કરવા થે. એ જણાવાથી મૂળમાં તેનોજ આધાર હોવામાં આવશે. ઉ.

૧ બાદશાહી રાજરત્ના વખતે એટલા ધોડેસ્વારની મનસખદારી મળતી, તે પ્રમાણે અમલદારનું માન નવુંજ એમકે બાર દળારી અનસખદારી; એટલે તે બાર દળાર ધોડેસ્વારનો માનિક ગણાતો. જે રીતે અમલદારોના માન જણાઈ આવતાં. અનુવાદક

૨ તે વખતે હોન નામક સિકાવુજ ચવળ હતું અનુવાદક

૩ મિ કિંગ અને રાં જાજ પાસ્તનીમ પોતાના મરાઠાના ઉત્તેડાસમાં સેડ્યાન કરના બખગા આવડે એવું જણાવે છે કે: “આ જે બાદશા પ્રથમ તે ફરિયાદીના સરદાર જયપતિસહ હઈ વસુધાપાની પાસે નોકરી સ્વ ત્યાં પે ના રોમંવીર” આદિ શુરોને હીંડ તેઓ આમજ થયા હતા. એક દિવસે તેઓ પોતાના સ્વામી સાથે તગાવમાં રમવા બેસાને ઉર્માં હતા. તે વખતે તેમના પર નિબપુરની સરકારના માલસોએ હુમલો કર્યો અને ધને મૂકના લોકો અને પુદ્ગ વગર. આ પુદ્ગમાં આ અને લાદિઓએ પ્રારે રોમંવીર

ખાઈ સાથે થયાં હતાં. ૧ ઉપર ઢલા પ્રમાણે ઉન્નતિ થયા પ્રજી તેનો શુદ્ધસ્થાપન સારી પેઠે ચાલવા લાગ્યો. તેના ભાઈ વિઠોજીને પણ શિવેદારની નોકરી મળી હતી. વિઠોજીને આદર યુવ થયા હતા; પરંતુ માલોજીને કંઈ સંતતિ નહોતી. પોતાને પેટે કંઈ સંતતિ થઈ નહિ તેથી દીપાળાઈના અંતઃકરણમાં ધણું દુઃખ થતું હતું. પતિપત્નીએ પુત્રપ્રાપ્તિને માટે ઘણા દાનધર્મ અને અવધાનો કર્યાં હતાં તથા ખાખાઓ પણ રાખી હતી. છેવટે તેમણે નગરના પીર શાહશરીફની ખાખા રાખી. પ્રત્યેક ગુરુવારે માલોજી ફજીરાને દાનધર્મ કરતો હતો. એ પ્રમાણે તેણે લાગલાગટ ૪ મહિના સુધી દાનધર્મ કર્યું; એટલામાં સદલાગ્યે દીપાળાઈ ગર્ભવતી થઈ અને ધૃ સં ૧૫૬૪ માં તેને પેટે પ્રથમ પુત્રરત્ન સાંપડ્યું. પીરની કૃપાથી એ પુત્ર પ્રાપ્ત થયો, એમ માની માલોજીએ તેનું નામ શાહજી પાડ્યું. ત્યાર પછી બીજો પુત્ર થયો તેનું નામ શરીફજી પાડ્યું.

શાહજી, એ સુંદર દેખાવનો તથા ધણે આજ્ઞાક, શુદ્ધિમાન અને ચુલ્લાવાન હતો. તેની વાણી સુમધુર હતી અને વર્તણૂક ધણીજ મોહક હતી. એ છોકરાની વર્તણૂક જોઈ જાધવરાવને ધણુંજ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું. તેને વખતોવખત પોતાને ઘેર લઈ જતો, વત્તાવંકારો પહેરાવી ચણગારતો અને એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં લાડ કરતો. જાધવરાવને જીભઉ નામની એ ત્રણ વર્ષની એકની એક પુત્રી હતી. શાહજી તેની સાથે કલાકના કલાક સુધી રમતો. બાળક અને બાળકી વચ્ચે આસ્વાદસ્વાધીજ મૈત્રી બંધાઈ હતી. શાહજી પાંચ વર્ષનો હતો, તે વખતે હોળીનું પર્વ આવ્યું. જાધવરાવે રંગપંચમીને દિવસે પોતાને ઘેર એક મોટો સમારંભ કર્યો અને શ્રીમંત સોડાને તેમજ પોતાના આમ્મજનોને આમંત્રણ કર્યું. બીજા સોડાની સાથે માલોજીને પણ આમંત્રણ થયું હતું, તેથી તે પોતાના પુત્ર શાહજીને લઈ જાધવરાવને ઘેર સમારંભમાં ગયો. જાધવરાવે શાહજીને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તે જઈ તેમના ખેળામાં બેઠો; એટલામાં પુત્રી જીભઉ ધરમાંથી દોડતી

પૂર્વેક યુદ્ધ કરીને દુશ્મનને મારીને લઈ પ્રકથા આ એવના સૈન્યની વાત મૂર્તિજ નિબંધગાહના સામગ્રીમાં આવી. તેણે તેમને બોલાવીને સરદારની પાસેથી આપીને પોતાની પાસે રાખ્યા.”

૧. એક ભે જામરમાંથી એનું મળી આવે છે કે, જાધવરાવે આપેની નોકરીથી માલોજીને સંતોષ થયો નહિ, તેથી તે કલટણના નિંબાગકર જગપાલજીવની પાસે ગયો. તેની દુશિખારી જોઈને નિંબાગકરે પોતાની બેન દીપાળાઈનાં તેની સાથે લગ્ન કરી આપ્યાં; પણ તેણે આ વખતે જાધવરાવનો આજ્ઞાક છોડી દીધો હતો, એમ જણાતું નથી. મિ. ક્રિસ્ટ અને રા. બ. પારસીની શેડગાલકના જખતના આધારે એનું જણાય છે કે, લુકજી જાધવરાવની શીફારકને લીધે જગપરાવે (જગપાલે) પોતાની બહેન માલોજી સબ સાથે પાણાળી હતી.

૨ આમાના નાગોજના વંસજ જનસેદ્રેમાં હજુ લખાત છે.

૩. મહારાષ્ટ્રમાં હોળીના પર્વને “સિમગ્યાયા સણ” કહે છે. તે દિવસોમાં દક્ષિણીઓ ધણે આનંદોત્સવ કરે છે અને ધણા દક્ષિણીઓ હોળીના તહેવારોપર ચરદો હોય છે, - ત્યાંથી પોતાને દેસ જઈ એ તહેવારોમાં આનંદોપભોગ કરે છે.

અનુવાદક

આવી અને પિતાના ખોળામાં સહજની પામેજ જેની ગર્ભ. જન્મે બાળકો લગ-
લગ સમાન વયના તેમજ દેખાવમાં હોવાથી જન્મવરાવે લાડમાજ કહ્યું કે:-“બેટા!
તને આ વગ બેઈએ છે કે? ખરેખર, આ બેડું ચોખ્ખું જણાય છે.” એટલામાં
તે બન્ને બાળકો પામે પડેલી રકાખીમાંથી રંગ અને યુક્તિ લઈ એકબીજા ઉપર
છાંટવા લાગ્યા. તેમની બાળકોના સ્વભાવને લાવકની રમત બેઈ, સંભામાં બેઠેલા
સર્વ મનુષ્યોને ધણું કાનુ લાગ્યું અને હસતાં, હમતાંજ તેમણે કહ્યું કે:-“ બેડું
ચોખ્ખું છે.” તે સમયે માલોજી અને વિડોજી ઉભા થઈ સલાસદોને કહેવા
લાગ્યા કે:-“સાલજન્મે, જન્મવરાવ આજથી અમારા વેવાઈ થયા અને જીભકે
અમારી પુત્રવધૂ થઈ. તેઓ જે કાંઈ બોલ્યા છે તે તમે સઘળાએ સાંભળ્યું છે.
હવે એ નિશ્ચય બદલાવાનો નથી. મોટા મનુષ્યો સલામા બોલ્યા પછી પાછળથી
ફરી જતા નથી.” આ પ્રમાણે કહીને સર્વ સલાજનોને સાફી રાખી તેઓ બેસી
ગયા. તેમનું આજીવ બોલવું માલગી સલાજનોએ કહ્યું કે:-“ ચોખ્ખું છે.” વસ્તુસ્થિતિ
જોનાજ જન્મવરાવ સ્થિત થયો; પણ તે વખતે તેણે કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

બીજે દિવસે જન્મવરાવે સર્વ જાતજનોને જમવાનું આમંત્રણ કહાન્યું. અન્ય
જનોની સાથે માલોજીને પણ બોલાવવા મોકલ્યું. માલોજીએ વળતો ઉત્તર કહાવ્યો
કે:-“ અમે અને તમે વેવાઈ થયા છીએ. હવે લક્ષ્મીમારંજ વખતે તમારી સાથે
બેસીને ભોજન કરીશું તથા અમને જમવા બોલાવશે નહિ.” આ વાત જન્મવ-
રાવની પત્ની મ્હાજમાખાઈએ જાણી. એટલે માલોજીના ઉદ્વેગપણા માટે તેને
ધણેજ કોપ ઉત્પન્ન થયો. જન્મવરાવ જેવા શ્રીમંત મનસબદાર સાથે, માલોજી
જેવા તુચ્છ મિત્રેદાઈ વેવાઈપણાનો દાવો કરવાનું ઉચ્છ્રંખવપણું કંઈ, એ તેને મનથી
ધણું મૂખાઈભરેલું હતું. મ્હાજમાખાઈએ પોતાના પતિને કહ્યું કે:-“ આપના
મુખમાંથી સત્તાની વચ્ચા જે શબ્દો નીકળ્યા તે અનુચિત થયું. તેઓ બોલવા
ઉઠ્યા તેજ વખતે તેમને ધમકો આપવી બેઈએ તે આપે આપી નહિ અને ગ્રુપ-
મુપ બેસી રજા. તે પણ અપ્રોમ્ય થયું. માલોજી આપણા તાજાનો નોકર છે. તેને
થેર છેકરી આપવાથી લોકોમાં આપણને કલંક લાગશે નિંબાજકર, શિક્કે અને
મ્હાડીક જેવા આપણી બરાબરીના સરદાર, મનસબદાર તથા દેસમુખ છે. તેમના
કુર્કુખમાં છોકરાઓ છે. તે મૂકીને માલોજીનાજ છોકરા સાથે આપણી છોકરી
પરણાવવામાં આપે તેની કયા પ્રકારની શ્રેયતા બેઈ?” જન્મવરાવે પત્નીના મનનું
સમાધાન કરતા કહ્યું કે:-“ સલામા હું તો માત્ર વિનોદને માટેજ બોલ્યો હતો.
તેને કાંઈ વચન આપી ચૂક્યો નથી.” તેમણે માલોજીને પાછું કહાવી મોકલ્યું કે:-
“શરીરમંબંધ કરવાની વાત બિંદુકે ઉચ્ચારશે નહિ; કારણ કે અમારા પરમાં તે
વાત કાંઈને પર્મદ આવતી નથી. સલામા હું જે કાંઈ બોલ્યો હતો તે માત્ર હાસ્ય-
વિનોદ માટેજ હતું. તેને સત્ય માની લઈને હું પકડી બેસવું, એ સમજી મનુષ્યને
શોભતું નથી. ભોજન કરવા અવશ્ય આવવું. પછી તો વિધાતાએ જેવું લખ્યું હશે
તેવું બનશે.” એ સાંભળી માલોજીએ કહાન્યું કે:-“ આટલા બધા મનુષ્યોની વચ-
માં તમે જે કાંઈ બોલ્યા છો, તે ગેરબ્યાજગી શી રીતે દરમે? તમારી સાથે વેવા-

ધના સંબંધથી જોડાવું એજ અમારે માટે ચોગ્ય છે.” તેના આવેા ઉત્તર સાંભળી નંધવરાવને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ભોજનનું કામ પૂરું થયા પછી તેમણે કારકુનને બોલાવી આજ્ઞા કરી કે:-“ માલોજીનો અને વિઠોજીનો જે કાંઈ દિસાળ હોય તે તેમને ચૂકવી આપો અને નોકરી છોડી કુટુંબસહિત હમણાં ને હમણાંજ અહિંથી ચાલ્યા જવાનું કહો.” આ પ્રમાણે બન્ને ભાઈએને નંધવરાવની નોકરી છોડવી પડી અને વેરળગાંવ જઈ રહેવું પડ્યું. પુનઃ તેમના હાથમાં હળનો દાંડો આવ્યો !

આવું અપમાન થવાથી માલોજીને ઘણું જ ખેડું લાગ્યું. તેણે વિચાર કર્યો કે:- “મારી વિશેષ ચોગ્યતા નથી અને મારી પાસે વિશેષ ધન નથી; તેથીજ નંધવરાવે મારું આ પ્રમાણે અપમાન કર્યું. ત્યારે તો કોઈ પણ રીતે મારે મારી ચોગ્યતા પધારવીજ જોઈએ,” એવો તેણે નિર્ણય કર્યો. તેને રાતદિવસ એજ ધ્યાન લાગ્યું. તે બલિમાની પુરુષના મનમાં એવો પણ વિચાર આવ્યો કે:-“ સભામાં સર્વ સભાસદોની સન્મુખ નંધવરાવે જે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેના જાંમ કરી, પોતાની પુત્રી અન્ય પુરુષ સાથે પરણાવશે તો સમાજમાં મારી આખરને કલંક લાગશે. એવું અપમાન સહન કરવા કરતાં મરણ પામવું એજ સારું છે.” એવા એવા વિચારોથી માલોજીના હૃદયમાં સતત વેદના થવા લાગી. બન્ને ભાઈના મનની એવી ઉદ્વિગ્ન સ્થિતિ હતી તે વખતે તેઓ એક દિવસ રાતે ખેતરમાં ચોક્કી કરવા ગયા. તે માધ મહિનાની પૂર્ણિમાની રાત્રી હતી. બન્ને ભાઈઓએ વારા બાંધ્યા. પ્રથમ વિઠોજી નિદ્રાવશ થયો અને માલોજી ખેતર સાચવવા બેઠો. જે સ્થળે તે બેઠો હતો તે જગ્યાએ સાપનું એક દર હતું. થોડો વખત વીત્યા પછી તે દરમાંથી સુવર્ણકંકણનિહિત, લવાનીનો એક હાથ ધીમે ધીમે બહાર નીકળ્યો અને તે હાથ જણે તેને કંઈ નિશાની કરતો હોય એવો ભાસ થયો. પછી ધીમે ધીમે તે હાથ પાછો દરમાં સમાઈ ગયો. માલોજીએ વિઠોજીને જાગૃત કરી પોતે જોયેલું દ્રશ્ય કહી સાંભળાવ્યું. વિઠોજીએ ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:-“ એ તમારી નકાતી જમણાજ છે.” હવે વિઠોજી ખેતરની ચોક્કી કરવા લાગ્યો અને માલોજી નિદ્રાવશ થયો. નિદ્રાવશ થતાંજ તેને સ્વપ્ન આવ્યું. જેણે સુષ્ણ અમૂલ્ય સુંદરી ધારણ કરી છે, કપાળમાં કુમકુમની આંક કરેલી છે અને સર્વ અલંકારોથી સુકત છે, એવી લવાની દેવીની મૂર્તિ તેની સામે આવીને ઉભી રહી. તેણે માલોજીની પીઠ ઉપર ચાપડ મારી જાગૃત કરીને કહ્યું કે:-“ હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થઈ છું. આ દરમાં એક સર્પ રહે છે, તે મારું સ્વરૂપ છે. તેને નમસ્કાર કરીને દર ખોલજે એટલે તેમાંથી તને દ્રવ્ય મળશે. તે તું લેજે. સર્પ જે માર્ગે ચાલ્યો જાય તે માર્ગે તું જતો નહિ. તારા વંશની સત્તાવીસ પહેડીને હું રાજ્ય આપું છું.” સ્વપ્ન થયા પછી માલોજી જાગૃત થયો અને સ્વપ્નની વાત પોતાના બધાને કહી સાંભળાવી. સ્વપ્નની ખાત્રી કરવા માટે બન્ને બંધુઓએ પેલું દર ખોલી જોયું; તેમાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. તેમણે સધળું દ્રવ્ય ધરમાં લાવીને પાછલી પરસાળમાં દાડી દીધું.

આ પ્રમાણે અણચિન્તવ્યો ધનલાલ ચર્ચાથી માલોજીને ધણોજ ઉત્સાહ આવ્યો. તેણે જનસમાજમાં એવી વાત ફેલાવી કે—“મારા ઉપર ભવાની દેવી પ્રસન્ન થઈ છે. તેણે મને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખતાવ્યું છે અને અમારા કુળમાં શક-કર્તા રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું વરદાન આપ્યું છે” માલોજીએ તે દ્રવ્ય, શ્રીગોંદ નામક ગામમાં, શેષાવા નામક પાકે નામનો શાહુકાર રહેતો હતો તેને ઘેર અનામત મૂક્યું. એ શાહુકારને અને માલોજીને ઘણા દિવસનો ધર જેવો સંબંધ હતો. માલોજીએ તેનીજ મદદથી હજારેક ધોષ વેચાતા હીવા અને પુષ્કળ સિંપાઇઓ તથા શિવેદાર નોકરીએ રાખ્યા તે પ્રમથીજ ધર્મશીલ હતો, તેમાં વળી દેવીકૃપાથી એટલું બધું દ્રવ્ય મળ્યું તેથી તેની ધાર્મિક લાવના વિશેષ વધી. તેની મનોવૃત્તિ પણ એવી થઈ કે જે દ્રવ્ય મળ્યું છે, તેનો ઉપયોગ ધર્મના કાર્યોમાં કરવો. જે ખેતરના દરમ્યાથી તેને દ્રવ્યભંડાર પ્રાપ્ત થયો હતો, તે ખેતર તેણે બ્રાહ્મણને દાન આપ્યું અને જે સ્થળે દર હતું તે કેકાણે એક મુદર દેવાસય બાંધ્યું. સતારા જીલ્લામાં શંભુ મહા-દેવનો એક કુંગર છે એમ મહિનામાં તેના સિપર ઉપર મોટી જાત્રા ભરાતી હતી એ સમયે ત્યાં પાંચ સાત લાખ યાત્રાળુઓ આવતાં હતાં. તેઓને પાણી પીવાની ધણી અડચણ પડતી હતી. યાત્રાળુઓને તથા તથા ગાઉથી પાણી સાથે લઈ આવવું પડતું હતું એ અડચણ દૂર કરવાને માટે માલોજીએ કુંગર ઉપર ઉત્તમ સ્થળ જોઈ, એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું આ કાર્યમાં તેણે પુષ્કળ પૈસા ખર્ચ્યાં. તળાવ બંધાયા પછી તેમાં પુષ્કળ પાણી આવ્યું તે વખતે માલોજીએ બ્રાહ્મણોને જન કરાવ્યું અને રૂઢીચૂને બિસ્તા અપાવી. તે ઉપરાંત એક ધર્મશાળા પણ બંધાવી વેરૂળમાં કૃષ્ણેશ્વરનું દેવાસય ઘણું જીર્ણ થઈ ગયું હતું, તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તે ગામ પાસે એક તળાવ બંધાવ્યું. એ પ્રમાણે તેણે બીજાં પણ કેટલાક ક્ષેત્રસ્થાનોમાં તળાવ, કૃષા વગેરે બંધાવીને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું.

માલોજીએ એવા અનેક ધર્મકૃત્યો કરીને, પોતાની શ્રીમંતતા તથા પુણ્યશીલતા-સંબંધી શૈક્ષિક કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ત્યાર પછી તેણે પોતાનો મૂળ ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે પુનઃ ઉદ્યોગ આરંભ્યો ઉપર લખવામાં આવ્યું છે કે—“તેણે હજાર બારસો ઘોડેસ્વારો નોકરીએ રાખી પોતાનો હાકમાં ધણોજ વધાર્યો હતો.” આ સમયે માલોજીએ જાધવાગવ પામે તેની કુમારિકા પુત્રીની પુનઃ માગણી કરી; પરંતુ જાધવાગવ તેની સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નોડવા પુરી નહોતો. તેથી માલોજીએ જાધવાગવના તાબાના પરજણામાં તોફાન કરવાનું શરૂ કર્યું. તેણે નિંબાજકોને મળી કહ્યું કે—“જાધવાગવ પોતાની પુત્રી મારા પુત્ર સાથે પરણાવવાનું કળુંજ ક્યાં પછી હવે ના કહે છે; તેની બોડ જૂઠાવવા માટે તમારે અમને બે હજાર ઘોડેસ્વારની મદદ આપવી” એ મદદ મળતાજ તેણે જાધવાગવની નગીરમાં તોફાન

જેઠએ.” એવા નિરાધાર વર્ક કરવાનું કહ્યું મયોજી નથી, કારણ કે તેવા રાજ્યપતિનગરના અને તોફાનના સમયમાં દ્રવ્ય સત્તાની મુશ્કિલ સમજાવો ઉપાય માત્ર પૃથ્વીમાં દાડી રાખવું એજ હતો એ વિચાર કરી એવાં તેને આ પ્રમાણે આકરિમક દ્રવ્ય મળે એમાં કોઈ આશય જેવું નથી.

મયાવવા માંડ્યું. એટલું થવા છતાં જાધવરાવે પોતાની હઠ છોડી નહિ, ત્યારે માલોજીએ એક નવીન યુક્તિ શોધી કહાડી. માલોજી અને વિદોજી એ બન્ને નિં-
બાળકરોના યોડેસ્વારો. સાથે શ્રીગાંધમા આવ્યા. ત્યાં સમગ્રો સરસામાન મૂક્યા
પછી નિંબદેવદારને કિનારે ઉતર્યા અને નેવાસા ગામમા થઈ ગોદાવરીને કિનારે આ-
વ્યા. ત્યાં તેમણે જે હુકકરોનો શિકાર કર્યો અને તે હુકકરો દોડતાઆદ પાસે-
ની એક મરજીદમાં નાખ્યાં. હુકકરોના મળામાં ચીઠ્ઠીઓ બાંધી હતી; તેમાં નિં-
બમચાહને એવી વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે-“ જાધવરાવે મારા પુત્ર સાથે
તેની પુત્રી પરણાવવાનું ભરસામા કબજા કર્યું છે, પણ હવે તેની પત્નીની શિ-
ખવણીથી પોતાનું વચન ભંગ કરે છે. અમને બન્ને ભાઈઓને તેણે નોકરી ઉપર-
થી પણ કાઢી મૂક્યા છે, તેથી અમે નિરુપાયે નિંબાળકરોનો આશ્રય લઈ આ-
કૃત્ય કર્યું છે. જે બાદશાહ અમારી વિનંત સાલળી જાધવરાવ સાથે અમારો
વેવાઈનો સંબંધ જોડી આપશે તો સારું છે, નહિ તો પછી બીજી મરજીદમાં
પણ એવુંજ કૃત્ય કરીશું.” નિંબમચાહને ત્યારે આ બતાવની ખબર પડી ત્યારે
તેને જાધવરાવ ઉપર અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેને તરતજ પોતાની હજુરમાં
બોલાવી મંગાવી ઘણીજ ધમકી આપી તેમણે જાધવરાવને કહ્યું કે-“ તમે તે-
મને વચન આપ્યા પછી વચનનો ભંગ કરો છો એ ઉચિત નથી. તમારે લીધેજ
માલોજી ભાંસલેએ અમારી મરજીદમા અધાર્યાર કર્યો છે. તમે વિનાકારણે
કલહ ઉત્પન્ન કર્યો છે. માલોજીના પુત્ર સાથે તમારી પુત્રી પરણાવી તેની સાથે
સલાહ કરો. ” એ સાલળી જાધવરાવે ઉત્તર આપ્યો કે: “ ભોંસલેના પુત્ર સાથે
મારી પુત્રી ન પરણાવવાનું કારણ એટલુંજ છે કે તેઓ પણ અમારા સગા તો છે;
છતાં અમારી અને તેની યોગ્યતા એકસરખી નથી. મારા ઘરનાં બધા મનુષ્યોને
એવો વિચાર છે કે, સમાન પાત્ર મળે ત્યાજ પુત્રીનો વિવાહ કરવો. ”

જાધવરાવનો આવો જવાબ સાલળતાજ બાદશાહે વિચાર્યું કે-“ મારા કહેવા
પ્રમાણે જાધવરાવ કબજા કરતો નથી-ઉલ્ટો ઉલ્ટું ખસતા બતાવે છે; તેથી એનો
ગર્વ ઉતારવા માટે માલોજીને મોટી મનસખ આપી, જાધવરાવ કરતા તેની યોગ્યતા
વધારવી.” ખડ જોતા તો માલોજી અને વિદોજીએ મોટો અપરાધ કર્યો હોવાથી
બાદશાહના મનમા તેમને સિદ્ધા કરવાનો વિચાર આવ્યો બેઠકએ; પરંતુ તે સમય
નિંબમચાહીને પ્રતિકુળ હતો. એ રાજ્યપર મોગલોની વકદદિ હતી. અકબર બા-
દશાહે તેનું જડમૂળ ઉખાડી નોખવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. આવા આપત્તિના પ્રસંગે
પોતાના રાજ્યના મરાઠા સરદારો પરસ્પર કલહ કરે અને તેમાંનો કોઈ, શત્રુના
પક્ષમા જઈ મળી જાય, તો પોતાનો પક્ષ તેટલોજ નિર્બળ થાય, એવો વિચાર
કરી બાદશાહે માલોજીને પોતાના પક્ષમા મેળવી લેવાની યોજના કરી. બાદશાહે
માલોજી અને વિદોજીને ઘણા સન્માનપૂર્વક-રનેહપૂર્વક દરબારમાં બોલાવી મંગાવ્યા.
પ્રત્યેક લાઘને બાર દબારે યોડેસ્વારની મનસખદારી આપી અને માલોજીને

૧ આવી મનસખ કૃત્ર માલોજીનેજ આપી હતી અને તે પાંચ દબારે યોડેસ્વારની
હતી, એનું કટલેક સ્થળે લખ્યું છે.

“રાજા” ની પદવી આપી. શિવનેરી અને આકળુ નામક કિલ્લા તથા તેની તળેટી-નો પ્રદેશ, ખર્ચ મારે આપ્યો. તે ઉપરાંત પુના તથા સુપા પરગણાં જાગીરમાં આપ્યાં. (ઈ. સ. ૧૬૦૪, માર્ચ.)

બાદશાહે માલોજીનો પણ ઈર્ષ્ય તેમની યોગ્યતા વધારી, એ જોઈને જાંધવરાવ માલોજીની માગણી પાછી ફેરવી શક્યો નહિ. બાદશાહે જાંધવરાવને તેમના કુટુંબ તથા આજીવનને દાક્તાબાદમાં તેમજવાનું કહ્યું અને પોતાની સમક્ષ લખસમારણ કર્યો. બાદશાહ પોતેજ સમારણમાં દાખલ રહેલા હોવાથી દરબારના એકેએક અમીરો પણ આવી હતા આ પ્રમાણે શાહજી અને જીજ્ઞાસાના લગ્ન થયા હતા. આ પ્રસંગે માલોજી રાજાએ પણ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. દરબારના સર્વ અગ્રણીને મોટી મિજબાની આપી હતી અને આજીવનને દાનધર્મ તથા ફકીરોને ભિક્ષા આપી હતી. એ લગ્ન ઈ. સ. ૧૬૦૪ ના એપ્રિલ માસમાં થયું હતું. આ પ્રમાણે માલોજીના સફરની સિદ્ધિ થઈ; ઉપરાંત મનસખદારી અને “રાજા”ની પદવી મળી.

લગ્ન થઈ ગયા પછી, માલોજી રાજા નિજમશાહી રાજ્યના મનસખદાર થયા અને એ કાન્તિના કાળમાં પોતાની સરકારને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડ્યા. માલોજી ઘણા શરવીર અને ચતુર હોવાથી દરબારમાં તેમનું માન વધવા લાગ્યું. તેમણે સરકારના અનેક વિકટ કાર્યો કરી દરબારમાં પ્રશંસા મેળવી. આ રીતે જાંધવરાવની દંડ હોવા છતાં, બાદશાહે માલોજીને એકદમ મોટી મનસખ આપી, તેને તે પાત્ર હતા, એવું સાબિત થયું. મોટા મોટા કામોમાં સરકારના મુત્સદ્દીઓ પણ તેમની સલાહ લેવા લાગ્યા. તેમનો સ્વભાવ અતિ પ્રેમાળ અને પરોપકારી હોવાથી દરબારના મનુષ્યો દમેશા તેમની સાથે અનુકૂળ રીતે વર્તતા હતાં. શાહજી પોતાના પિતાની સાથે દમેશા દરબારમાં જતો હતો. તે અતિ સુંદર દેખાવનો, કુશાગ્ર બુદ્ધિનો, નમ્ર અને સુશીલ હોવાથી બાદશાહ પણ તેના ઉપર ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા અને દરબારના અમીરોમરોવો પણ તેને ચલાતા હતા. માલોજી રાજાએ પંદર વર્ષ સુધી આજીવસંસ્થિત મનસખદારી ભોગવી અને દરબારમાં પોતાનું અતિશય સન્માન વધારી ઈ. સ. ૧૬૧૯ માં તેઓ મરણ પામ્યા. માલોજીના મરણ પછી નિજમશાહે તેમનું દ્રવ્ય અને મનસખ શાહજી રાજાને આપી.

૧ આ સમયે માલોજીને મહેલી જાગીરની શરતે “શિ” માં ધૂળી મોટી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે સમયે માલોજી તેમને પુના, નાસિક, અહમદનગર અને જ. નંદેશ પ્રાંતોમાંથી કેટલાંક પરગણાં મળ્યાં હતાં, એમ માનવું જોઈએ, પણ તે સમયે આમાંના કેટલાંક પ્રાંતો પર એ ગણેનો અમલ હોતો નહોતો, તેથી આ વાત સંભવિત લાગતી નથી.

શિવાઈ મહાસાગરના પિતા શિદાઈ રાજ

પ્રકરણ ૨ જું-શાહજી રાજાનું વૃત્તાન્ત

નિળમશાહીમાં નોકરી

૧૧૧ હજી રાજાને મનસખદારી મળી તે સમયે નિળમશાહી રાજ્યનો કાર્ય-
ભાર માલિકંબરના હાથમાં હતો. તે સમયે એ સરદારની
કેવી સ્થિતિ હતી, તે પ્રયત્ન પૂંકમાં લખવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦
માં મોગલોએ અહમદનગર કબજે કર્યું. મુઘલના ચાંદબીબીના સરદારોએજ તેણીનું
ખૂન કર્યું. ચાંદબીબીએ નિળમશાહી રાજગાદીપર બહાદુર નિળમશાહ નામનો
એક બાળરાજા બેસાડ્યો હતો, તે મોગલોના હાથમાં ગયો. તેને તેઓએ ગ્વાલિ-
યરના કિલ્લામાં કેદ પૂર્વે. નિળમશાહી રાજધાની અને નિળમશાહ, એ બન્ને
શત્રુના હાથમાં જવા છતાં મલિકંબર જરા પણ નિરાશ થયો નહિ. તેણે બીજું
લશ્કર બેસાડ્યું કરી, નિળમશાહી રાજગાદી ઉપર નાની વયનો એક બીજો શાહ-
બાદશાહ બેસાડ્યો. તેનું નામ મૂર્તિન્દ નિળમશાહ^૧ પાડ્યું. તેને દૈવતાબાદના મજ-
બૂત કિલ્લામાં રાખ્યો અને બહિરી કુલતું નિશાન પુનઃ ફરકાવ્યું. મલિકંબરના
હાથમાં સર્વ સત્તા આવવાથી દરબારમાં હબસી બાતિનું ચલણ થયું. તે કારણને
લીધેજ નિળમશાહીના મરાઠા સરદારોના મનમાં દોષ ઉત્પન્ન થયો અને રાજ્યમાં
એ પણ ઘર્ષ ગયા. મીઝાન રાજૂ નામક એક સરદાર, મરાઠા સરદારોના પદાનો
પ્રમુખ હતો. નિળમશાહીના જે દેશ મોગલોએ પોતાના તાબામાં લીધા હતા, તે-
માંના ધણી દેશો મલિકંબર અને મીઝાન રાજૂએ પાછા મેળવ્યા હતા. મીઝાન
રાજૂએ દૈવતાબાદથી ઉત્તરમાં ગુજરાત સુધીના અને દક્ષિણમાં અહમદનગર સુધીના
સમગ્ર પ્રદેશો પોતાના તાબામાં લીધા અને દક્ષિણ તરફના સમગ્ર પ્રાંત મલિકં-
બરના તાબામાં આવ્યા. એ બન્ને સરદારો બહારથી એવું કહેતા હતા કે:-“અમે
નિળમશાહના તાબેદાર છીએ;” પરંતુ તે દેશોની સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાંજ રાખી

૧ કેટલાક વળી કહે છે કે, તેને આગમાં કેદ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨ પ્રા. જન્મપ સરકાર એને બુરાણ નિળમશાહ એવું નામ આપે છે. બીજા કેટલાક
ઇતિહાસકારો તેને બીજો મૂર્તિન્દ નિળમશાહ એવું નામ આપે છે. એના દાદાનું નામ
પહેલા બુરાણ નિળમશાહ એવું હતું. આથી ગાદીપર બેસતાં પહેલાં તેનું નામ બુરાણ
નિળમશાહ હોવાનો સંભવ છે.

હતી. મુર્તિજ નિઃશ્વરજાદને આવશ્યાના કિલ્લામાં રાખ્યા હતા, તે સાહેબા ખર્ચ માટે, કિલ્લાની સન્મુખના કેટલાક ગામોની ઉપજ તેમને કરી આપી હતી.

મીઝાન રાજ્યે મોગચો સાથે મૈત્રી બાંધી અને મલિકંબર સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ તે યુદ્ધમાં મલિકંબરને વિજય મળ્યો અને મીઝાનરાજ્ય તેને હાથે કેદ પડ્યો. મરાઠા સરદારોનો પક્ષ લૂટી ગયો અને તે સત્વણ મલિકંબરના તાબેદાર થઈ રહ્યા. પ્રત્યેક પક્ષને નિર્બળ કર્યા પછી મલિકંબર નિશ્ચિંતપણે રાજકાર્યભાર કરવા લાગ્યો. તેણે સર્વ રાજ્યની વ્યવસ્થા યથાસ્થિત કરી અને મહેમુદ ખાટે ઉત્તમ પ્રકારનો નિયમ કર્યો. આપો સુધારો કરવાથી મહારાષ્ટ્રમાં તેની કીર્તિ ઘણી વધી. ઈ. સ. ૧૬૧૦ માં દાંડનાખાદની પાસે ખડકી નામનું એક નવું શહેર વસાવી ત્યાં નિઃશ્વરજાદી રાજસિદ્ધાન્ત રચાવ્યું. તેણે મોગચો સાથે અનેક યુદ્ધ કરીને યુદ્ધજય યથા સપાદન કર્યો. અદમહનગર મોગચોના હાથમાં ચડ્યું હતું, તે તેણે પુનઃ સ્થાપીત કર્યું. મલિકંબર પ્રબળ થયો હતો, તેના આગળ મોગચોનું કાંઈ આવડતું ન હોવાથી દિંડીલા બદામીર બાદશાહે પોતાના પુત્ર શાહજહાનને મોકલ લશ્કર સાથે, ઈ. સ. ૧૬૧૭ માં નિઃશ્વરજાદી પ્રદેશ પુનઃ તાબે કરવા દક્ષિણમાં મોકલ્યા અને બાદશાહ પશ્ચિમ સૈન્ય લઈને તેની પાછળજ રવાના થયો. ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં મોગચાસૈન્ય અને મલિકંબર વચ્ચે લડકર યુદ્ધ થયું. એ યુદ્ધમાં મરાઠા સરદારો ધણા સૈન્યપૂર્વક લડ્યા. શાહજી રાજના સૈન્ય, વીર્યાદિ યુદ્ધ પ્રથમ આ યુદ્ધમાંજ જાણ્યા. મલિકંબરનો પરાજય થયો તેને રણમાંથી પાછું ફરતું પડ્યું. શાહજી રાજ્યે નીકરનાપૂર્વક મોગચોના સૈન્ય ઉપર ધમ્મી જઈ, વખતોવખત ટાપા માર્યા અને તેમની પૂરેપૂરી કુદરત કરી નાખી. શાહજીની આવી બહાદુરીને લીધે નિઃશ્વરજાદી દરબારમાં તેમની ખ્યાતિ વધી ગઈ. તેઓ ઘરવીર અને યુદ્ધકુશળ સરદાર છે, એવી સર્વની ખાતરી થઈ મલિકંબરના અતઃકરણમાં તેમનાપર પશ્ચાન્ન રહેલ ઉત્પન્ન થયો.

શાહજહાને જાણી લીધું કે, મરાઠા સરદારોનું પૂંદળ છે ત્યાંથી નિઃશ્વરજાદી-પર વિજય મેળવવાનું કામ કઠિન છે. બાદશાહે તેઓ સાથે પ્રખર મરવા માડ્યો. લુકજી ભંધવગર વઝીર સરદારોને મોટી મોટી લાયચો આપી પોતાને વશ કરી લીધા. એ સરદારોને મલિકંબર સાથે નારો બનાવ નહિ હોવાથી તેઓ બાદશાહ સાથે મળી ગયા. એવું કહેવામાં આવે છે કે, લુકજી ભંધવરાવને મોગચો તરફથી ચોવીસ હજારની મનસખદારી મળી હતી તે ઉપરાંત તેના આમનનોને પછી મોટી મોટી મનસખદારી મળી (ઈ. સ. ૧૬૨૨) મોગચોની આવી શાસનમાં માત્ર શાહજી રાજા કનાવા નહોતા તે તો પોતાના અસલપક્ષમાંજ રહ્યા.

૧ આરમકેએ ખાલજીની આ શહેરનું નામ આરમખાદ ખાડ્યું.

૨ કેટલીક બખરામાં લુકજી ભંધવરાવને મોગચો સાથે મળી જવાનું મારણ એક બતાવ્યું છે કે, બીજા મુર્તિજ નિઃશ્વરજાદ મૃત્યુ પામ્યો તે સમયે તેના છ સાત વર્ષના બેનાના પુત્રો હતા. બાદશાહની મેરઝોએ સાબાજી અનંત નામના નિઃશ્વરજાદીના એક ચતુર મુન્શીને કહ્યું કે—“આપણા સમજમાં વજીરી વચાવવાવાચક દર પુરવ કાણુ

એ પ્રમાણે સગદું રાજદેહી થનાથી પોતાનો પક્ષ દુર્બળ થયો. જાણી,
 ૧૭મરે નિરુપાધે અહમદનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ મોગલોને આપી,
 ની સાથે મિત્રતા બાધી શાહજહાનને જ્યારે દિલ્હી જવું પડ્યું ત્યારે તે મમ્મ
 ૧ લાગ સાધી મનિકંબરે મોગલોના લશ્કરો સામે મરુ અને તેમના તાબામાં
 થયો. પ્રદેશ પુનઃ પોતાને કબજે કરી લીધો. એમ થવાથી શાહજહાન પાછો દિલ્હી
 આવ્યો અને રાજદેહી થયેલા મરાઠા સમ્રાટોની મદદથી મનિકંબરે ત્યાં
 નો પ્રદેશ પાછો હતી લીધો. આ વખતે મનિંબર ધણેજ નિરાળ થયો. શા
 હજી રાજાએ તેને પ્રમાણિકપણે મદદ કરી હતી પરંતુ મોગલોનું સૈન્ય પ્રચંડ
 થી મનિકંબરનું બળકાશત્વ આશુ નહિ મનિંબર અને એવા નિર્ણયપર
 આવ્યા કે આના પ્રબળ શત્રુ સાથે લડતા ફરવું અને મનિંબર વખત નિજમશાહી
 શામી દેવી એના ગતિ સધિ કરી તેની સાથે મિત્રબાન ગામલો. એનું યોગ્ય
 ૪ ચતુર મનિંબરે મોગલો સાથે સધિ કરી અને મદામુલીયતે તેમના પગ
 માથી ફરવો ત્યાં પછી તેણે મનિંબર વખત મોગલો સાથે વિગાધ કયો નહિ,
 પણ એ પછી મનિકંબર ઘણા દિવસ છૂટો નહિ અચાનક ધ્યાધિ થનાથી
 ૬૦ સં ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો. મરણમરે તેનું વય ૮૦ વર્ષનું હતું.

મનિંબરનું મૃત્યુ થતાજ મોગલોએ હુમ્મલો જાહેર કરી મદદ લઈ નિજમ
 શાહી સાથે યુદ્ધ કરવાનું પુનઃ શરૂ કર્યું. એ અરસામાં જહાંગીર બાદશાહનું
 મરણ થનાથી શાહજહાનને દિલ્હી જવું પડ્યું. તેથી તેણે જાહેરવાની મદદ માટે
 કેટલુંક નકર રહેવા દીધું અને પોતે દિલ્હી ગયો. આસમયે શાહજી રાજાએ બનાજી
 અને ત નામના એક ચતુર માણસની મદદથી બાળક નિજમશાહની માતા મનમા
 પોતાને માટે સંપૂર્ણ હરાસો બેસાડ્યો હતો અને બધો કાગલાર પોતાના હાથમાં
 લીધો હતો. જ્યારે મોગલોએ દૈનતાબાદખર મનારી કરી ત્યારે નિજમશાહ અને તેની
 માતાને ત્યાંથી કાઢીને કસારખાદમાં કન્યાણની પાસે આવેલા મુની નામના
 એક કિંનામાં તેમને તેણે રાખ્યા. તેમની સાથે શાહજી રાજા પણ હતા. જાહેરવારે
 મોગલ લશ્કરસહિત એ મિલ્લાને ઘેરો લાગે. શાહજી રાજા તેની સાથે ૭ મહિ

છે. તે વખતે સાબાજીએ શાહજી રાજાનું નામ લીધું. તેથી જો એ શાહજી રાજાને
 વજર બનાવી રાજકારણની સર્વ સત્તા તેમના હાથમાં સોંપી નિજમશાહના પુત્રને
 મોગલો લઈને શાહજીરાજ રાજસિંહાસન ઉપર બેસતા હતા. હુમ્મલો જાહેરવાર વરિ
 મોટા મોટા સરદારોને સિંહાસન આગળ આવી નમન કરવું પડ્યું હોવાથી જાહેરવારને
 ધણું જ ખોટ લાગ્યું. નામસાવને એવું લાગ્યું કે જે મુશ્કેલી એક વખત મારી દેવાની હશે
 નોકર હશે, તેના પુત્રની ચલતી ચર્ચ તે સિંહાસન ઉપર બેઠો અને આપણે તેના સામે
 હસા રહીને નમન કરવું એથી ગાપી મિત્ર હતાથી કાલ છે. જાહેરવારના મનમાં
 એવા વિચાર આવવાથી તેનું નિ નમ સરદાર ઉપર દ્રેષ ઉપજતું થયો. તેણે પોતાના
 વડીલને એક પત્ર લખી આપી દિલ્હીના બાદશાહ પાસે મોગલો પત્રમાં બાદશાહને
 નિજમશાહીપર ચડાઈ લાવવાની બનામણ કરી હતી. બાદશાહે ગિરજા વા નામના એક
 સરદારને સાથે હુમ્મલો સિપાઈઓના લશ્કર સાથે જાહેરવારની મદદ જવા મોકલ્યો.
 જાહેરવાર અને બીજા કેટલાક મરાઠા સરદારો, સરદાર ગિરજાવા સાથે મળી ગયા.

ના સુધી લાગ્યા. શત્રુઓને જરા પણ મનઃ આપી નહિ; તેમ છતાં કોઈ કે તેને શત્રુઓનો ઘેરા હોતો નહોતો. મોત્યોનું લક્ષ્ય, કિશ્ત સામે વધારે ને વધારે એકલુ થવા લાગ્યું એકલું થવા છતાં શાદજી રાજામાં, શત્રુઓ સાથે છેવટ રક્ષક ત્રીસવાની દિશા દત્તી ખરું હોતો તે વખતે નિગમચાહીનું રક્ષણ કરી માટે, પ્રમાણિકપણે અને દૈર્ઘ્યથી લગનાર શાદજી રાજા સિવાય બીજા કોઈ પર કમી રાહદાર નહોતો; પરંતુ તે અવનતિને સમયે નિગમચાહીની માતાને હુલ્લું ઉત્પન્ન થવાથી રાજાનું મન ઉદાસ થયું અને પોતાના સ્વામીને છોડી જવાનો પ્રસંગ આપ્યો. હુલ્લું જાળવવાને નિગમચાહીની માતા સાથે મૈત્રીલાવ બનાવ તેને વસા કરી લીધી અને એકદમ નિગમચાહી પાપમાસ કરવાનો ઘાટ ધડ્યો. એ જોઈ શાદજી રાજાને ધણું જ ખેડું લાગ્યું તેમજે એવો વિચાર કર્યો કે:—“જ્યારે રાજાના માલિકનું જ મન બદલાયું છે, ત્યારે રાજાની બચાવવા માટે મુદ્દ કરી, આપણા પ્રાણને સંકટમાં નાખવાની મી જરૂર? અત્યારસુધી તેના સેવક ઘર્ષ મે નિમકદલાલીથી વર્તન કર્યું. હવે પછી તે નિમકદલાલીની દરર યરો એવું જણાતું નથી, ત્યારે પછી મારે સીધે જાદરાહી પાપમાસ ઘર્ષ, એવું કંઈક મારે શામાટે લેવું? મારે અલીલી નીકળી જવું એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે.” એવો વિચાર કરી શાદજીએ પોતાની કિશ્ત નિગમચાહી અને તેની માતાને જણાવી, તેમજ પોતાના કેટલાક વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે કિશ્ત બહાર નીકળી જવાની જોડણી કરી રાજા એક રાત્રે એકએક કિશ્ત બહાર નીકળી રહે તે જાણી વચ્ચે ઘર્ષ પેચે પાર નીકળી ત્રણ જાળવવાને એકલું જોઈતું હતું. શાદજી રાજા કિશ્તમાંથી નારી ગયાના સમાચાર મળતાજ તેણે તેમની પૂઠ પકડી અને કેટલાક દિવસ સુધી એકસરખી રીતે જીભાળવ પાછળ ગયો. કુલદલ નજીક પહોંચતાજ સસરાએ જમાઈની ધરપકડ કરી એટલે વેગલેસુધી જવા છતાં શાદજી રાજા પડકારા નહોતા. કુલદલની તરફ આગળ પહોંચતાજ જાળવવાને પાછા પગલા ભર્યા; કામજી કે તેને ખબર હતી કે, નિ જાળવવાની મદદ મળવાજ, શાદજી રાજાને વિશેષ દિશા આપ્યો અને તેમ થવાથી તે આપણા પર ધક્કો આપીને આપણી પાપમાસી કરવામાં જરા પણ કચાસ રાખ્યો નહિ.

જે સમયે શાદજી રાજા માલુનીના કિશ્તમાંથી બહાર નીકળ્યા, તે સમયે તેમની પત્ની જીભાળવ અને ત્રણ ચાર વર્ષનો મુન્ન સંતાજી તેમની સાથે હતા. જીભાળવને સાત માસનો ગર્ભ હતો. પૂઠ પાછળ શત્રુઓ આવતા હોવાથી જીભાળવને વેગપૂર્વક દોડવું પડતું હતું, જીભાળવને ઘોડા ઉપર બેસાડવામાં આવી હતી કેટલાક ગાઉ જતાજ તેના પેટમાં એવો દુઃખાવો થયો કે તેનાથી એક દુઃખું પણ આગળ જવાજ તેમ નહોતું. આવી સ્થિતિ હોવાથી શાદજી રાજાએ જીભાળવને કેલ રથને સુરદિનપતે રાખી આગળ વધવાનો વિચાર કર્યો એ સમયે જીભાળવમાં શ્રીનિવાસરાવનું શાલું હતું. તેનાં ત્યાં સ્વર્ગ રથ રથો હતા તેની માથે શાદજી રાજાને પૂર્વની મેચી હતી; તેથી જીભાળવને તેના આગળમાં સિવનેરીના કિશ્તમાં રાખી, તેના રક્ષણમાટે

વોડેસ્વાર અને બીજા મનુષ્યો પણ આખા શાહજી રાજા આગળ ચાલ્યા હતા. જામવરાવ પાછળજે કિલ્લા પાસે આવી પહોંચ્યા. લોકોએ તેમને પૂછ્યું કે - "શાહજી રાજા સાથે તમારે શનુતા છે, તમારી પુત્રીએ તમારો કંઈ અપરાધ કર્યો નથી, તેથી જામવાઈને મળી તેના રક્ષણમાટે બદોબસ્ત કરવો ઉચિત છે તેને મોગનોના હાથમા સપ્તસે તો વિડળનાકાને યશ્ ? એ બાબત વિચાર કરો " એવું મુકિતપુર સર કચન સાલગતાજ જામવરાવનું મન પીગલ્યું અને એ પોતાની પુત્રીને મળના ગયો. જામવાઈએ પિતાને ઘણો ટપકો આપ્યો અને કહ્યું કે - "મારા પતિને બદલ હું તમારા હાથમા આવી છું જે કંઈ શિક્ષા કરવી હોય તે મને કરો " જામવરાવે પુત્રીને માથે સ્નેહપૂર્વક હાથ ફેરવતા કહ્યું કે "જેવી શુદ્ધ સૂઝવાની હતી તેની સૂઝી અને વૈભવાવ બધાંયો હવે તેના કંઈ ઉપાય નથી તારે કયા જવું છે, તે મને કહે તારે સિદ્ધમેઝા જવું હોય તો હું તને સુરક્ષિતપણે ત્યાં પહોંચાડી દેવાની બચસથા કર " જામવાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે - "મારે અહિંજ રહેવું છે, પિયર જવું નથી " પુત્રીનાં એવો નિશ્ચય જોઈ, જામવરાવે તેના રક્ષણમાટે ત્યાં બીજા કેટલાક માણસો રાખ્યા એ પ્રમાણે પતિનતા બી પોતાના પતિએ નક્કી કરી આપે તે સ્થળેજ રહી પોતાના પતિ સાથે પિતાએ વૈર કર્યું હતું તે જામવાઈને યિદ્યુય પસંદ પડ્યું નહોતું ચારે દિશામા ઉચનપાચન ચર્ચ રહી હતી, છતાં તેણે તેજ અંજ રહેવાનો આગ્રહ નહોતો અને ત્યાર પછી પછી તે કદિ પિયર ગઈ નહોતી.

શાહજી રાજા નાસીને ઠેક વિજાપુર ગયા નિજમશાહની માતા જામવરાવના મીઠા સંબોધી મોળનાઈ ગઈ અને ધરમાજ ફાટપુટ ચર્ચ એ બનાવ જોનાજ શાહજી રાજાએ, બાળકૃષ્ણપત હનુમતને રાજકીય સનાદમસનત ચનાવવા માટે પ્રથમથીજ વિજાપુર સરકાર ખાસે મોખ્લી દીધો હતો. વિજાપુર સરકારના તે વખતના મુખ્ય સનાદકાન મુરાર જમદેવ અને રણકુલાખાન, એ બન્ને શાહજીરાજની યોગ્યતા સારી ઘેડે જાણતા હતા આદિલશાહ બાદશાહે શાહજી રાજાને વધુ પાન આપ્યું અને નિજમશાહી પાપમાન ચતી અટકાવવાનો હેતુ પગિપૂર્ણ કરવા માટે જે સંતાપતાની જરૂર પડે તે આપવાનું વચન આપ્યું, તેમજ મદદને માટે કેટલુંક નાણાં પણ આપ્યા.

આ તરફ નિજમશાહીમા મુખ્ય અધિકારી બદલાયો મલિક બરના મગજી તેનો પુત્ર ફતેહખાન વજીર થયો ફતેહખાનનો સ્વભાવ ઘણેજ ભવિષ્ અને હતો તેનામા મલિક બરના જેવી કાર્યદક્ષતા, ધૈર્ય અને રાજ્યના મોટા મોટા હાથે સાથે મળતા રહેવાની શૈલી જરા પણ નહોતી તેણે મોગનો સાથે કેટલીક

૧ કેટલીક બખરમા એવો ઉલ્લેખ છે કે, શાહજી રાજાએ નિકપાયે જામવાઈને તમાજ પડતી સૂઝી અને તેના રક્ષણ માટે કેટલાક માણસો રાખી આગળ નાસી ત્યાં પાછાથી જ્યારે જામવરાવ ત્યાં આબો ત્યારે તેને પોતાની પુત્રીની દયા આવી ને તેને સિવનેરીના કિલ્લામા સુરક્ષિતપણે પહોંચાડી દીધી તથા તેના રક્ષણ માટે ત્યાં ત્રણ વોડેસ્વાર રાખ્યા.

વખત બુદ્ધ ક્યો દત્તા; પરંતુ તેમાં તેને વિચાર મળ્યો નહોતો. આ સમયે તે મોતરોના નરદાર ખાનગીમાં સોડી માથે દક્ષિણમાં બુદ્ધ ચાલતું હતું. એ સમયે પાઠગથી ફેરવવાનું સાચું સંધિ કરી તેથી લગભગ બે વરસ અને ફેરવોડ વખત નુધી નિઃશસ્ત્રાવી રાજગાદી દણી રહી.

ફેરવખતનો મોટો દબ, નિઃશસ્ત્રાવી નહન થયો નહિ; તેથી તેમણે તે અધિકારપદથી વેગળા કરી કેદમાં નખાવ્યો અને તખરિકખાન નામના એક ખીજ નરદારને પોતાનો વજર બનાવ્યો.^૧ અધિકારીઓના ફેરવાર થવાથી જાંબવ રાવને પુત્ર નિઃશસ્ત્રાવી પાને જવાની હિંજા સર્પ. તેણે પોતાની હિંજા સાદું કેદારી નિર્નિશ નિઃશસ્ત્રાવી ધણી દેવી હતો. તેની વર્ણલુક પ્રપંચમય હતી તેના મનમાં જાંબવરાવપ્રત્યે વૈર વાળવાની હિંજા હતી. તેના મનમાં એવો વિચાર ન આવ્યો કે, આવો મોટો જગવાન નરદાર પોતાની મેળેજ આપણી પાસે આવે છે ત્યારે પાઠગી વાળે બૂઝી જઈ તેને આપણા પક્ષમાં લઈ લેવો આ આપણા રાજ્યને જગવાન બનાવવું. જાંબવરાવે પ્રથમ જે નિમકદરામીપદ ક્યું હતું, તેનું વૈર વાળવાનો પ્રપંચ કરી તેને જોડનાજાદના દિશ્વામાં પોતાના મળવા બોલાવ્યો અને તેની શી માત્રણી છે, તે સમયે સાંભળવાનું બહાનું ક્યું જાંબવરાવ પોતાના પુત્ર અવ્યોજનદિન, નિઃશસ્ત્રાવીને મળવામાટે સાદના ફરજાર ના આવ્યો. એટલામાં 'કઈ ગુપ્ત સલાહ કરવી છે' એવું બહાનું કેદારી બાદમાં કચેરીમાંથી ઉઠી આવેલા આવ્યો થયો. પ્રથમથી કરી રાખેલી ગુપ્તમંત્રણ પ્રમાણે ત્રણે મુસલમાન નરદારો પોતાની તથવાર ઉગામી જાંબવરાવ તથા તે પુત્રના ચર્ચા તરફ ધમી આવ્યા અને તેઓના દાસમાંની નજવારો છીનવી લીધી બન્ને પિતાપુત્રે પોતાને દગો થયેલો જોઈ, પોતાની કમરે બોમલેથી કેદારીએ દાસમાં લીધી અને તેમની માથે ધણી સાર્વપૂર્વક ઘણા; પરંતુ તેઓ મુસલમાન નરદારો નામે દણી ચકા નહિ અને છેવટે મરણ પામ્યા.^૨ જાંબવરાવન પત્ની કેદારીને લઈકરી નિષાદએ.મદિન શહેર બહાર એક મકાનમાં ઉતરી હતી

૧ ખીજખાન એ છે કે ફેરવખાન પછી દબીખાન વજર થયો. આ દબીખાન દબી સરદાર હતો જેની શ્રી ધર્મીજ પૂત્રદાર હતી અને તેના પર મુલકાનનો બોલ થયેલો હોવાથી, તેને ના મોટો હેડા મળ્યો હતો.

૨ મોટાકુત્ર અધિકારીના ઉલ્લેસમાં જાંબવરાવની આ દણીખાન નહન જાંબીની લખવામાં આવી છે તેમાં લખ્યું છે કે, ફેરવખાનને કેદ કર્યો જાંબવરાવ પ્રત્યે મરણ સરદારોને પોતાના છવતુ અને જાળરતુ રાજા શી દીને કર્યું તેની ચિંતા થઈ જાંબવરાવ નાંદી જઈ મોતરોનો અધ્યય લેવનો વિચાર કર્યો. આ વાત નિઃશસ્ત્રાવીને કાને જતાં આંધ્ર નિર્માણકામ પડે. જાંબવરાવ એવા જાળરતુ 'સરદાર જાંબીયા' પાસે જઈ તે પક્ષમાં મળી જાય તો પોતાનો પક્ષ ધણી દુર્ગ જાય પડે, એવું જાણ્યું તેથી તેને પાંડુ કેદમાં પૂર્વે, એવી જાંબવરાવ કરી ત્યાર પછી જાંબવરાવ તેના પુત્રસદિન એક દિવસ કોઈ પ્રાચીનમિત્તે જગતમાં આવ્યો, તે વખતે દગો કરીને તેમના પૂત્ર કરવામાં આવ્યો. તેની સાથે તેના એક ખીજ દીકરાનું તેમજ બાલોજનું પૂત્ર પણ થયું હતું. એમ કેદારી મુસલમાન જાંબવરાવ લખેલું છે.

પતિપુત્રના મરણના સમાચાર મળતાંજ તે સિંદબેડા નાસી ગઈ. ત્યાર પછી તેણે મોગલ બાદશાહને અરજ કરી, પોતાના દિવર જોતાજીરાવને પતિની મન-સખ અને જાગીર અપાવી. બાંધવના વંશજો, એ સમયથી અંતઃસુધી મોગલોની મોકરીમાં રહ્યા.

એ સમયે શાહજી રાજ પરિચયાના કિશ્કામાં રહેતા હતા. આસપાસનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લઈ તેપર સ્વતંત્રપણે સત્તા ચલાવતા હતા. પોતાના સસરાને દગાથી મારી નાખવાના સમાચાર સાંભળતાંજ તેમણે મનમાં વિચાર કર્યો કે, નિ-જામ સાથે પુનઃ મિત્રભાવથી વર્તવાની વ્યવસ્થા કરવાની કિંવા તેનો પક્ષ લઈ, મોગલો સાથે વેર રાખવાની અગત્ય નથી. મૂર્તિમા બાદશાહ દેખી અને ધાતકી અનુભવ છે, એવી તેમની ખાતરી થઈ. શાહજી રાજ્યએ એવેજ નિશ્ચય કર્યો કે—‘ખુની શકે તેટલો પ્રદેશ તાબામાં લઈ સ્વતંત્ર ચલું.’ તેમણે સંગમનેરથી પુના સુધીનો સઘળો પ્રદેશ કબજે કર્યો અને આસપાસના સઘળા કિલ્લા પોતાના તાબામાં લીધા. તેમણે એ ઉચ્છવાયકામાં, વિંજપુર સરકારનો પણ કેટલોક પ્રદેશ પોતાને કબજે કર્યો. તેપરથી વિંજપુર સરકારને શરસો ઉપજ્યો અને શાહજીરાજનું દમન કરવા માટે, મુરારપંતને પુષ્કળ સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે રાજના સ્વાધીનતા કેટલાક છાંટા તાપે કર્યા. પુના શહેર કબજે કરી, રાજનો વાડો વગેરે ધરો ખાળી નાખ્યાં. તે સમયે શાહજી રાજમાં વિંજપુર રાજ્યના વિશાળ સૈન્ય સાથે ટક્કર ઝીલવાનું સામર્થ્ય નહોતું, તેથી તેમણે જુનનરના શ્રીનિવાસરાવનો આશ્રય લીધો. મુરારપંતે બીજાસારની ટેકરીપર એક કિલ્લો બાંધ્યો અને તેનું નામ ‘દોલતમંગળ’ રાખ્યું તેમજ રામરાવને એ દબર માણસો આપી ત્યાં મૂક્યો. તે ઉપસત ચંદ્રરાવ, બાજી દળવી વગેરે સરદારોને સૈન્ય આપીને તળ કાઢ્યું હતવાને મોકલી પોતે વિંજપુર પાછો ફર્યો. વિંજપુરીઓનો વાવટાળીયો ત્યાથી નીકળી જવા પછી તેઓ જુનનરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પત્રેગડ નામક કિલ્લો ભાગી જવાની તૈયારીમાં હતા, તેમાં કોઈપણ થાણું ન હોવાથી તેને દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેનું સામગ્રી નામ પાડી તેમાં નિવાસ કર્યો. આ સ્થળમાં રહી તેમણે ગુમાવી દીધેલા સઘળા કિલ્લા એક પછી એક કબજે કર્યા. પાંચ જ દબર સિપાઈઓનું લશ્કર એકઠું કર્યું. જુનનર અને સંગમનેરથી અહમદનગર અને દોલતાબાદ સુધીનો સઘળો પ્રદેશ ધીમે ધીમે પો-તાના તાબામાં લીધો અને બાલાપાટનો પ્રદેશ પણ તેમણે કબજે કર્યો.

એ અરસામાં મોગલોના ખાનજહાન લોદી નામક એક સરદારપર શાહજીરાજ બાદશાહની ઈતરાજ ચલાવી તે દક્ષિણમાં નાસી આવી નિજમશાહી સરકારના આર્જીયા રહ્યો. તેને સખ કરવાને દિલ્લીના બાદશાહે લશ્કર મોકલ્યું. એ સમયે નિજમશાહના દેશમુખ અને જાગીરદાર એ લોદીનો પક્ષ લઈ મોગલો સાથે મુઠ્ઠા કરવા માંડ્યું. શાહજી રાજ્યએ પણ તેનો પક્ષ લઈ લોદીને ધણી સહાયતા કરી

૧ “જુલતાલીન મુસ્લમાની” ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, સખએ લીમગડ દુરસ્ત કરાવ્યો અને તેનું નામ ‘શાહમઝ રાખ્યું’ હતું. તેમાં પત્રેગડનેજ લીમગડ એવું નામ આપેલું છે. આગમમાંજ શાહજી રાજ્યએ બાબ નિજમશાહને ગાદીપર બેસાડીને કારણે ચલાવેલા હતા.

તેથી મેળવેલા સૈન્યનું કાંઈ વધુ નહિ. શાહજહાને બ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે તેને એવી બીક લાગી કે દક્ષિણના મરાઠા સરદારો અને મુસલમાન બાદશાહ લોદી સાથે મળી જઈ, આપણી સત્તાને અને રાજગાદીને ઘેરો પહોંચાડશે; તેથી લોદીનો અને તેના પક્ષનો સંવેશ નાશ કરવો જોઈએ. એવો નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિમાળ લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે એવું જાહેર કર્યું કે:—“જો કોઈ મનુષ્ય લોદીને મદદ કરશે અથવા તેના પક્ષમાં લજશે, તેના સમુજા નાશ કરવામાં આવશે.” બાદશાહે પોતાના સૈન્યની ત્રણ ટુકડી કરી તેને ત્રણ સરદારોની સત્તામાં સોંપી, લોદીપર અને તેના પક્ષનાં મનુષ્યોપર ચડાઈ મોકલી. લોદી આ ચડાઈ માટે ટકી શક્યો નહિ. તે દક્ષિણ તરફ નાસી છૂટ્યો. તેણે વિજયપુર સરકારની મદદ માગી પણ તે તેમણે આપી નહિ, ત્યારે દૌરતાબાદ તરફ પાછો વળ્યો. એટલે નિજમશાહે તેને મદદ કરી. મેળવે અને નિજમશાહના સૈન્ય વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું તેમાં મેળવેને વિજય મળ્યો. એ પ્રમાણે ચારે દિશાએથી નિરપાય થવાથી લોદી કાબૂલ નાસી જવાની ઇચ્છાએ ઉત્તર તરફ દેડ્યો. મેળસોના લશ્કરે તેની પૃથ પકડી. લોદી તેમાં જ તે નિરાશ થઈ, પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો સાથે એકઠમ પાછો ફર્યો અને શત્રુના સૈન્યપર હુમલો કરી અતિ શૌર્યપૂર્વક લડતા સમરબૂમિમાં પડ્યો.

લોદીનો નાશ થયા પછી શાહજહાનને એવી બીક લાગી કે, હવે શાહજહાન પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રરત થશે અને પોતાનું પ્રયત્ન સૈન્ય મારા તરફ મોકલશે એ પ્રત્યે પોતાનો બચાવ કરવાની એક અજબ યુક્તિ તેના ખ્યાલમાં આવી કે, બાદશાહને શરણે જઈ કરેલા અપરાધની ક્ષમા માગવી અને નોકરી સ્વીકારવી તેણે અનિમખાન નામક સરદારદારા બાદશાહને એવાજ આશયની એક અરજ મોકલી તેણે બાદશાહને અરજમાં એવી વિનંતિ કરી હતી કે:—“હું આપની નોકરી કરવા તૈયાર છું. મારા અપરાધને માટે આપ ક્ષમા કરશે. મારા જીવને કોઈ ટુકડાનું ન થાય એની ખાત્રી આપશો તો હું આપ નામદારે મમદા હાજર થઈશ.” શાહજહાનને રાજાનો શૌર્ય-વીર્ય આદિ ગુણોની ખાત્રી હતી. વળી બાદશાહે વિચાર્યું કે, નિજમશાહી ગાદી પામમાલ કરવાના આપણા સંકલ્પની મિદિ કરવામાં શાહજહાન જેવા બહાદુર અને પરકશી સરદારની સલાહભર મળે તો ઘણું સારું થાય. બાદશાહે રાજાની વિનંતિ તરતજ સ્વીકારી, અમલ-વચન આપ્યું અને તરકાળ પોતાની પાસે મોકલ્યા. રાજા પોતાના બે હજાર ઘોડે-સ્વાર માથે લઈ બાદશાહની ગુલાકાન લેવા ગયા. બાદશાહે તેમને ઘણું સન્માન આપ્યું અને બાનીય હજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપી. નિજમશાહી સરકાર તરફથી તેમને અગાઉ મળેલી જગીર તેમની પાસેજ હમેશા રહેવા દીધી. તે ઉપરાંત બીજા કેટલાક મદદો આપ્યા.^૧ શાહજહાન એટલુંજ કરીને અટક્યો નહિ પણ

૧. આ નવા મળેલા પ્રતોમાં અહમદનગરનો પ્રાંત હોવા બદલે, કારણ કે પાછળથી શિવાજી મહારાજે એ પ્રાંતનો ઘરુ માલો હતો, કિંકા કહે છે કે, તે ઉપરાંત ફત્તેહાબાદની અંધીર પણ તેમને આપવામાં આવી હતી.

તેમણે રાજાનાં આમ્રજનોને અને ઇતર સરદારોને પણ મનસખો આપી. વિંદોછને ખેલોછ નામનો એક પુત્ર હતો.^૧ તે જા સમયે રાજાની સાથે હતો. તેને પણ 'ખીર્મ' મનુષ્યોની સાથેજ મનસખ આપવામાં આવી. (ઈ. સ. ૧૬૩૦)

જા વખતે જુનનર, સંગમનેર અને બૈજાપૂર પ્રાંતો શાહજીરાજાને મળ્યા અને તે દરતગત કરવાને રાજાને મોકલ્યા; અને પછી તેમનો મુકામ નાશિકમાં રાખ્યો.

એ સમયે દક્ષિણમાં મોટા દુષ્કાળ પડવાથી ત્યાંની પ્રજા દુઃખી થતી હતી. નિજમશાહી પ્રજાનો ઘણો નાશ થયો. તેમાં વળી કોલેરા ફાટી નીકળ્યો. જપાટા-બંધ દળદોરો લોકો મરવા લાગ્યા. સર્વ દેશમાં ઝાકળ પડ્યું, તેથી સરકારી વસુલાતને મોટો ધક્કો પહોંચ્યો. એ તરફથી ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો તેમાં વળી મોગલો જેવા પ્રબળ શત્રુ નિજમશાહીમાં સતત ધમાચકડી મચાવી રહ્યા હતા. મોગલોએ નિજમશાહીના ધણા જામીરદારો અને મનસખદારોને નિર્મૂળ કર્યા અને તેમની જગ્યાએ પોતાના સરદારો નિમ્યા. ચારે તરફ એવો ત્રાસ વર્તવાથી નિજમશાહને એવું લાગ્યું કે:-“પોતાની ગાદી નાશ પામશે. પોતાના મોટા મોટા સરદારો રાજદ્રોહી થયા છે અને મોગલોએ તેમને પોતાના પક્ષમાં ભેળવી લીધા છે. હવે કંઈ પત્તા શામશે નહિ,” એવો વિચાર કરી સર્વ કલેશનું મૂળ શોધવા લાગ્યા. અંતે તેમના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, જા સર્વ સંકટનું મૂળ આપણો નવો વજીર છે. તેથી શાહે તેને અધિકાર ઉપરથી કઢાડી મૂક્યો અને ફત્તેહખાનને ખંદીખાનામાંથી મુક્ત કરી પુનઃ વજીર બનાવ્યો. પોતાનું માન ખંડન થયું, તે તકરીબખાનથી સહન થયું નહિ, તેથી તે મોગલોને જઈ મળ્યો. મોગલોએ તેને જ દળદોરો સરદાર બનાવી પોતાની પાસે મોકરીએ રાખ્યો.

ફત્તેહખાનના હાથમાં પુનઃ અધિકાર આવતાંજ તેણે નિજમશાહ ઉપર પાછલું નેર વાળવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિજમશાહને ગાડપણ લાગ્યું છે, એવી અફવા સોડામાં ફેલાવી તેને નજરકેદ કર્યો અને થોડા વખતમાં ગળામાં ફાંસો દઈ મારી નાખ્યો. તેમના પક્ષના મોટા મોટા પચીસ સરદારોને એકેદિવસે મારી નખાવી સર્વ સત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. (ઈ. સ. ૧૬૩૨) આણું મૂર કંઈ કર્યા પછી સર્વ રાજ્યાધિકાર તેના પોતાના હાથમાં આવ્યો. તે અધિકાર હમેશા પોતાનાજ હાથમાં રાખવા માટે તેણે શાહજહાન બાદશાહને એવી વિનંતિ કરી કે:-“દિલ્હીપતિના ખરિયા થઈ રહેવાની મને કેટલી ઉલ્લેખ ઇચ્છા છે, તે સંબંધી ખાતરી કરવા માટેજ મેં આવાં આવાં સાહસ કર્યા

૧. એને પાંચ દળદોરો મનસખ આપવામાં આવી-હલી, તેની સાથે તેના બે બાઈ માલોજી અને પરસોજી પણ મોગલોના જવામાં ગયા. પછી દૈવતાબાદ મોગલોના હાથમાં જઈને નિજમશાહી નાશ પામે છે, એવું બેઢને તે મોગલોને ઠાણ દઈને વિજયપુરના પદામાં ગયો. તેની સ્ત્રી ગોદાવરી નદીમાં સ્નાન કરવાને ગઈ હતી, તેને એક મુસલમાન સરદારે કેદ કરી અને ચારલાખ હોન ખંડણીતરીકે લઈને પછી ઠાણ દીધી. મોગલ અને વિજયપુર સરકાર વચ્ચે તદ્દં થવાથી તે સરકારે તેને મોકરીમાંથી રજા આપી, ત્યારે તે દૈવતાબાદ પાસે પોતાના વડીલના ગામમાં સ્થીને મોગલોના મહેરામાં લઈકાઠ કરવા લાગ્યો. આરંગઝેબ તેને વચકડી મંજાવીને કાર મેળ્યો રહ્યો. શરેફશાહ આરંગઝેબનું જીવનચરિત્ર ભા. ૧. પૃ. ૫૫)

છે. એ મૂર્તિજાળાદશાદના દસ વર્ષના શાહ હુસેન નામના શાહજાદાને હમણાંજ ગાદી ઉપર બેઠાડ્યો છે. એ સંબંધી બાદશાહનો જો અભિપ્રાય છે તે જણાવશે.” શાહજાદાને ઘણો પ્રયત્ન હોવાથી ફત્તેદખાનનો વિચાર તરતજ જાણી ગયો. એ વખતે નિજમશાહીના ઘણા પરમજા તેના તાબામાં આવ્યાં હતા. મજબૂત બંદોબસ્ત હોવાથી માત્ર ઘોઘાક કિલ્લા કબજે આવ્યા નહોતા; તેથી ફત્તેદખાનને હાથમાં કંઈ પોતાની મનજાય પાર પાડી લેવી, એવો વિચાર કરી તેને કહાવ્યું કે:—“નિજમશાહી ધનજાલરમાંથી સમગ્રા મુસ્લમાન જવાહીર અને ઉત્તમ હાથી મને મોકલી આપશે તો જે પ્રદેશ અધાપિપર્ધન તમારા હાથમાં બન્યા છે, તે બાજરાગને આપી દેવામાં આવશે; તેમજ તમને પણ ખાનગીરીતે જાગીરતરીકે કેટલાક પ્રાંત અક્ષિત આપવામાં આવશે.” પ્રથમ તો ફત્તેદખાનને આ માગણી પમંદ પડી નહિ. ઝવેરાન અને હાથી મોકલવાને તે તદ્દન ખુશ નહોતો. એ જાણી શાહજાદાને તેના પરાજય કરવા મોકલું ભરકર મોકલ્યું. ફત્તેદખાનમાં મોગયો આવે સરનાની હિમન નહોતી, તેથી તે અભરાઈ જર્જ બાદશાહને યાજ્ઞે ગયો. બાદશાહે માગણી કરી હતી તેટલી સર્વ વસ્તુઓ તેણે વગરઅડચણે મોકલી દેવાની બંધવસ્યા કરી. આં હાથ રૂપિયા ગેકડા આપ્યા; તે ઉપરાંત દારૂક વાર્ષિક ખર્ચણી ભરવાનું પણ કબજા કર્યું. એ પ્રમાણે યથાથી શાહજાદાને તેને અક્ષિત આપવા કહેવી જાગીર તેના નામ ઉપર ચઢાવી આપી અને “બાજરાગ તરફથી સર્વ” રાજ્યકાર્યભારપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા પણ આપી. ફત્તેદખાનને જે જાગીર આપી હતી, તેમાં શાહજાદાને પૂર્વે અક્ષિત આપેલા કેટલાક મહાયોનો^૧ સમાવેશ થતો હતો. તેથી શાહજાદાને ઘણું અપમાન લાગ્યું હતું; તેમણે મોગયોની તાબેદારી વેચણા ફેંકી દીધી પુનઃ સ્વતંત્ર થઈ રહેવાનો વિચાર કર્યો. ફત્તેદખાનની દસા ખતી આવે છે તે જોઈને, પોતાનાથી અને તેટલો નિજમશાહીના મુલક તાબે કરવાનો તેમણે વિચાર કર્યો અને નાશિક, અંબક, મમ્બર, જુન્નર અને ઉત્તરગોલકજુનો કંઈક ભાગ કબજે કર્યો. માલવાનો કિલ્લો ફત્તેદખાનના જુલમથી ત્રાસી ગયો હતો, તે કંઈક પૈમા લઈને કિલ્લો શાહજાદાને આર્ધીન કરવાને લેવાર હતો; પણ આ સમાચાર મોગલ સરદારને મળતાજ કિલ્લો ફત્તેદખાનને મોકલી લાગ્યો આપીને તેણે કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો.

શાહજાદાએ વિજયપુર સરદાર આવે પુન મૂંઝી બાધવાનો મનમાં વિચાર કરી, દરબારના મુખ્ય કાર્યભારી મુરારપંતને પોતાના પત્નમાં લીધો. તેની મારફતે વિજયપુરસરદારને કહાવ્યું કે—“નિજમશાહીમાં ચારે તરફ અરાજકતા થઈ ગઈ છે, ફત્તેદખાન ઉપર કાઠનો વિશ્વાસ નથી. મોગલોએ તેને અતિ કંજાશ બનાવી દીધો છે. એવે પ્રમતે નિજમશાહી પ્રાંત તાબે કરી લેવામાં કદિનહી નહોતો નહિ. પ્રથમજ હોંડળાવાળો કિલ્લો અરણરીતે હસ્તગત કરી લેવા ચોક્કસ છે. ત્યાંનો બંદો-

૧. મી. કિલ્લો જણાવે છે કે, ફત્તેદખાનની જે જાગીર શાહજાદાને આપી હતી તે ફત્તેદખાનને પાડી આપવાથી શાહજાદાને ખેડું લાગ્યું અને તેમણે મોગલોની નોકરી છોડી દીધી.

ખત સારો નથી તે ઉપરાંત કિલ્લો જે સરદારના તાબામાં છે, તે મનુષ્ય વિદ્રોહી થયો છે. મરદારની ઈન્જા થતી હોય તો તે કિલ્લાપર લશ્કર મોકલવું હું મરદારની નોકરીમાં રહી, તે કિલ્લો હિંમતથી અને તુકિતથી સરકારને કબજે અપાવીશ.” આ સલાહ સરકારને પસંદ પડી તેઓને એવું પણ જણાયું કે, શાહજીરાજી જેવો બળવાન અને પરાક્રમી સરદાર આપણને મળવાથી મોજલો સાથે ટક્કર ઝીનવાનું આપણામાં સામર્થ્ય આવશે. આદિલશાહે પોતાનું લશ્કર શાહજીરાજીની મદદે મોકલ્યું અને મુરારપતને રાજ્ય સાથે દાવતાબાદ તરફ મોકલ્યો.

શાહજીરાજી વિજાપુર સરકાર જોડે મળી જઈ મોટા બક્ષરસહિત આપણા ઉપર ચઢી આવે છે, એવું બાણુતાજ ફત્તેહખાન ગણરાઈ ગયો. યુદ્ધ કરનારી તેનામાં બિલકુલ હિંમત નહોતી તેથી તેણે મોજાવ સરદાર મહોબતખાનને કહાવી મોકલ્યું કે—“ શાહજીરાજી મારાપર ચઢાઈ કરીને આવે છે, કિલ્લામાં કશીએ સામગ્રી નથી; માટે તમે આવીને કિલ્લો તમારે સ્વાધીન લખાવો અને મારો બચાવ કરો. હું બાદશાહનો તાગેદાર થવાને તૈયાર છું.” આથી મહોબતખાન તેની મદદે ગયો. એ મોજાવસરદારે વિજાપુરમરદારનું લશ્કર દાવતાબાદ ઉપર ચઢી આવતું હતું તેને પ્રચંડ વેગપૂર્વક અટકાવી સામો ધસારો કર્યો. એ સમયે શાહજીરાજી પોતાનું શૈર્ષ અને યુદ્ધદૈશસ્ત્ર બતાવી આપ્યું; પરંતુ શત્રુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી વિજાપુર સરકારના લશ્કરે રણબાજ કર્યો તેથી તેમને પાછું હાંવું પડ્યું.

શાહજીરાજી અને આદિલશાહના સરદારે બાણી લીધી કે, યુદ્ધ કરવાથી કિલ્લો જીતી ચાલશે નહિ તેમણે પ્રપચ કરીને કિલ્લો તાબામાં લેવાની મોજાવણી કરી. ફત્તેહખાનને કહાની મોકલ્યું કે—“ દાવતાબાદનો કિલ્લો મોજલોના તાબામાં મોપશે તો સર્વસહિત તમારો નાશ થશે. શાહજીરાજીનું જે તુકસાન થયું છે, તે ભરી આપી કિલ્લો અમારે કબજે સોપશે તો અમારા દરબારનો તમારા ઉપર પહેવાના જેવોજ રોદ્ધ કાયમ રહેશે અને તમારો શત્રુ તે અમારો શત્રુ માની અમે તમને સર્વ પ્રસંગે મહાય કરીશું.” તેની એ માગણી ફત્તેહખાને કબજા રાખી, મોજાયોને દમો કઠવાનું સાહસ કર્યું. આથી વિજાપુરની સરકારે તેને અન્નસામગ્રી અને પૈસાની મદદ કરી. આ મદદ મળવાથી મોજાવ લશ્કરે કિલ્લા નીચે પડાવ નાખ્યો હતો, તેપર ફત્તેહખાને કિલ્લાપરથી અચાનક તોપોનો મારો ચલાવ્યો. શાહજીરાજી વિજાપુર સરકારના લશ્કરસહિત ફત્તેહખાનની મદદે આવ્યા બહારથી મોજાયોની જાવણીપગ હક્કા કરીને તેમને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા. આ રીતે પાંચ મહીના સુધી કિલ્લો તેમણે શત્રુને હાથ જવા દીધો નહિ અને બન્ને વચ્ચે ધોર સત્રામ થયો, પરંતુ મોજાયોના પ્રબળ લશ્કર આગળ તેઓ ટકી શક્યા નહિ. અતે મહોબતખાનને વિજય પ્રાપ્ત થયો અને તેણે દાવતાબાદનો કિલ્લો જીતી લીધો. (૯૦ સં ૧૬૩૩)

૧ પ્રો. સરદાર આ કિલ્લો મોજાયોના હાથમાં જવાની હકીકત તદ્દન બીજીજા સાથે છે. કિલ્લામાંના માલસોને જવાને જખમરો. સહન કરવો પડ્યો ત્યારે ફત્તેહખાને મુરારપત પાસે અન્નસામગ્રીની માગણી કરી ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે,

એ યુદ્ધમાં ફોતદખાનની પૂરેપૂરી હુદ્દા થઈ. તે તત્કાલ નિરાશ થઈ મોગલોને શરણે ગયો. દિલ્હીના બાદશાહે તેની સર્વ સત્તા છીનવી લીધી અને તેને વાર્ષિક પેન્શન બાધી આપી, સાતરીતે બેસી રહેવા કહ્યું. જે બાજરાખાને નિમ્મમશાહીની માદી ઉપર બેસાડ્યો હતો તેને ગ્વાલિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો અને બાદશાહે નિમ્મમશાહી રાજ્ય ખાતસા કરી સધલો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો. એ પ્રમાણે ૫૦ સ. ૧૬૩૭ માં નિમ્મમશાહીનો અંત આવ્યો. એ કાર્ય પૂરું કર્યાથી શાહજહાન બાદશાહે પોતાનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય પરિપૂર્ણ કર્યું અને પોતે શત્રુથી નિર્ભય થયો, એમ તેને જણાયું. શાહજહાન પ્રબળ થઈ પુનઃ નિમ્મમશાહીની સ્થાપના કરશે અને તેની સાથે પુનઃ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવશે, એવું તેના હૃદયમાં પણ નહોતું.

એ યુદ્ધપ્રસંગે મોગલસેનાપતિએ એવો પણ નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તે ઉપાયે શાહજહાનને પરાજય કરવો. દૌલતાબાદની આસપાસ મોગલોને ઘેરા ચાલુ હતો. શાહજહાનએ તેમના પર વખતોવખત અપો મારી તેમને હેરાન કરવા માંડ્યા. મહોબતખાને તેનું ધૈર્ય વાળવાને એવો પ્રયત્ન રચ્યો કે, શાહજહાનની પત્ની છન્નબાઈ, જે બલપુરમાં હતી તેને કોઈપણ રીતે પકડી મંગાવવી. એટલામાં નિમ્મમશાહીનો એક કિલ્લેદાર મહોબતખાનને શરણે આવી મોગલ બાદશાહના તાબામાં તોકરી માગવા લાગ્યો. મહોબતખાને કિલ્લેદારને ઉત્તર આપ્યો કે:—“શાહજહાનની પત્ની બલપુરમાં છે તેને પકડીને આવે સ્વાધીન કર. તેમ કરવાથી તારા પ્રમા-

પ્રથમ કિલ્લો અમર નહીં કરે એટલે અનસામગ્રી પહોંચી આપીશું. આ મમલુ ફોતદખાનને માત્ર ન હોવાથી આ અભેદકિલ્લો તેણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો. મો કિલ્લે એનું જણાવે છે કે, મહોબતખાનના દીકરા ખાનખાન દોલતાબાદપર આવે છે એવી હકીકત શાહજહાનને મળ્યા તેઓ દોલતાબાદપર ચડી આવ્યા અને ફોતદખાન જોઈ એવી સમિતિ ચલાવી કે તેણે મોગલોને નાદ છોડી દઈને બિન્દપુર સરકાર જોડે દોરતી કરવી અને સોનાપુર તેમજ બીજા પાંચ પ્રાંતોપરથી પોતાની સત્તા વ્યાપી લેવી, એટલે કે દોલતાબાદ અને બીજા કિલ્લા નિમ્મમશાહની સરકાર પાસે રહેવા દેવા આ સરતી ફોતદખાને કબજા કરી બાધી શાહજહાનએ કિલ્લામાં કબ્જો અનસામગ્રી અને માણસોની મદદ મોકલી, પોતે મોગલો સાથે ટક્કર શીલવાને તૈયાર થયા.

૧ મોગલબાદની પશ્ચિમે પચીસ માઈલપર આ સરકાર આવેલું છે. ખાનખાન લોહીનો પણ છોડીને શાહજહાન જ્યારે મોગલ સરકાર તરફથી હકલ હતા ત્યારે તેમને ભુલર, નાશિક, ગણ, સગમ્નેર જિલ્લે પ્રાંતે બળીરવતીકે મળેલા હતા. તેજ સમયે બેલપુર પણ તેમનાજ હાથમાં આવ્યું હતું નહિ સ્વરાજનું કુટુંબ આ સમયે આજ ગામમાં રહેલું હતું અને છન્નબાઈ પણ તેવખતે પોતાની માતા સાથે ત્યાં રહેતા હતા, એનું એ સ. સરદેસાઈનું કહેવું છે, તે તત્કાલ નિરાધાર છે ભુલરના શીનિવાસીઓને પકડવાની ધમાલ વખતે છન્નબાઈને અને સિવાઈને શિવનેરીના કિલ્લામાંથી કાઢીને બેલપુરમાં શાહજહાનએ રાખ્યાં હતાં, એનું તેઓ પોતાના મરાઠી રિયાસતવાળા જણાવે છે. (પૃ. ૧૫૨) શ્રી સરકાર છન્નબાઈને પકડવાની દકીકત જણાવતા નથી. માત્ર એટલેની સ્ત્રીને પકડી ગયાની દકીકત જણાવે છે; પણ ધળીમરી મરાઠી બખરીમાં છન્નબાઈને પકડી ગયાનું જણાવેલું છે.

૨. મિ. કિલ્લે જણાવે છે કે, એ જ્યુનકોના કિલ્લેદાર હતો અને તેનું ન. ૫ માસદાર ખાન હતું.

લિંકપણની બાદશાહને ખાતરી થશે ને તેને નોકરી પણ મળશે.” એ સરત કંબલ કરી કિલ્લેદાર ખેનાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો. અનેક સુકિતપ્રપંચવડે જીજ્ઞાસાને પકડી મોગલોની ઝાવણીમાં લાવ્યો. એ સમયે બાંધવરાવનો ભાઈ જગદેવરાવ મોગલોના સરકારમાં નોકર હતો. તેને એ કાર્ય પસંદ પડ્યું નહિ. તેણે ખાન પાસે જઈ સુકિતપૂર્વક જણાવ્યું કે:— “શાહજીરાજ અને અમારા કુટુંબ વચ્ચે કલહ છે, તે આપને વિદિતજ છે. એ કલહને લીધે તેણે જીજ્ઞાસાને અને તેના પુત્રને ત્યજ દીધાં છે અને એત્રણ વર્ષ ઉપર મોહિતેની કન્યા તુઝબાઈ સાથે વિવાહ કર્યો છે. તેમ યવાથી જીજ્ઞાસા અને તેમની વચ્ચે જલુજનાવ થયો છે. જીજ્ઞાસાને કેદ કરવાથી શાહજીરાજને તો કાંઈ ખોટું લાગશે નહિ પણ અમારા કુટુંબની આપ્ત સેવા જેવુંજ થશે.” તેનું બોલવું ખાનને સાચું લાગવાથી જીજ્ઞાસા બાંધવને સોંપી દીધી. બાંધવે જીજ્ઞાસાને શાહજી રાજના તાબાના કોઝલાના કિલ્લામાં સુરક્ષિતે પાણે પહોંચાડી દીધી. આપણા ચરિત્રનાયક ઉપર એ પ્રભાણે બાળપણમાં આવી પડેલી વિપત્તિ ટળી ગઈ.

દૈલતાબાદ પાસે વિજાપુરસરકારના સરકારને કચ્ચરધાણ નીકળી ગયો અને તેમને પાછું ફરવું પડ્યું. શાહજીરાજ નિરુપાયે સરકાર સાથેજ પાછા ફર્યા હતા; પરંતુ પરાજિત યવાથી કિંવા આશાભંગ થવાથી બિલકુલ હતાસ થયા નહિ. તેમનામાં જે શૌર્ય અને ઉત્સાહ હતો, તે તો કાયમજ રહ્યો; એટલુંજ નહિ પણ સુદમાં અપયશ મળવાથી ઉલટા તેમાં વધારો થયો. તેમણે આ સમયે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, મોગલોએ નિજમશાહી પામમાલ કરી છે તેને પુનઃ સ્થાપવી. એ પ્રતિજ્ઞા કોઈ જેવી તેવી નહોતી. મોગલો જેવા બળવાન શત્રુ સાથે તેમને મુદ્દ કરવાનું હતું. વિજાપુર સરકારના સૈન્ય સાથે વિજાપુર પાછા નહિ જતાં તેને માર્ગમાંજ રહેવા દઈ શાહજીરાજ નાસક પાસેના બીમશઢ તરફ ગયા. એ કિલ્લો પ્રચમશીજ તેમના તાબામાં હતો. ત્યાંના કુંજરાજ પ્રદેશમાં રહી તેમણે પુનઃ સરકાર એકઠું કર્યું. પુષ્કળ સરકાર એકઠું થયા પછી રાજ્યે મોગલોના તાબાનો પુના અને આકલ્પથી બાલાધાટ સુધીનો સમગ્રો પ્રાંત જીંટવી લીધો અને મોગલોના વાણી એક પ્રછી એક ઉઠાડી મૂકવા લાગ્યા. તે સમયે દૈલતાબાદના બદોખસ્ત માટે ઈરાદતખાન નામક એક સરદારની નિમજ્જક યઈ હતી. તેણે શાહજીરાજની એ પામધમ બંધ પાડવાની એક સુકિત શોધી કઢાડી. તે સુકિત એ હતી કે, માલોજ ભોંસલે નામક વિડોજનો પુત્ર હતો, તેની સાથે તેણે મૈત્રી બાંધી અને તેની સાથે શાહજીરાજને કહાળ્યું કે, તમે મોગલોના પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરવાનું છોડી દેસો તો તમને મોગલ બાદશાહ પાસે પુનઃ બાવીસ દમરની મનસજ અપાવીશ. શાહજીરાજએ એ માગણી સ્વીકારી નહિ ! એ સમયે એવી લાલચથી તેમનું મન બદલાય તેમ નહોતું.^૨

૧ મિઝ કિડે બાદશાહનામને આપારે જણાવે છે કે, દૈલતાબાદમાં પેતાનાં માણસો મૂંઝાને-મહેબાબાનમાં રાખે કર્યો કે વસ્તજ શાહજીરાજએ દૈલતાબાદપર મુમલો કર્યો હતો. તે વખતે કિલ્લાના રખેવાળ ખાનદારને શૌર્યપૂર્વક મુદ્દ કરીને ચાલનું કમું પણ આલવા દીધું નહિ.

૨ મોઝકુત અલિશાહીના ઇતિહાસમાં આ બાળતસબી વર્ણન ‘દાન-બરીજ’

એ સમયે શાહજહાન પાસે આઠ દસ લગભર નિખમચોરો ઘરૂર હોવાથી મોખોના તાખામાં નબેરા નિખમચોરોના ઘણા પ્રાંત તેમજે તાને કર્યા એમ કરવાથી મોખોના હમર પોતાના ઉપર મનર હમરો કરજે, એવી પણ તેમને ખાતરી હતી મોખો સાથે એકલા લાવાનું શાહજહાનના સામર્થ્ય નરોનું. તેથી તેમજે વિચાર કર્યો કે, વિજયપુરના મન્દિરના મિત્રાપ પ્રિતા પરિપૂર્ણ મને નહિ, તે મને વિજયપુરના રાજ્યનાદ્યમાં ખવામખાન સુખ્ય કાલસી હતો. તેને રાજ્ય એ મુગમ તકાગ કરવાથી મોખો કે નિખમચોરોના મોખોના કિલ્લામાંથી એક દોરનામાંનો કિલ્લો મોખો તો તેમાં મુ મર્ધ મર્ધ ? તમે મને મદદના કરો તો મોખોની બનતી ખટપટ કરી પુનઃ નિખમચોરો રચાવ કરીશ અને બહિષ્કારનો પ્રકાર પુનઃ કરવાથી " રાજનું એ કરેનું કાર્યભારીને મર્ધ પડનું નહિ, પરનું રાજ્યને ન્યાયે તેમની સર્વ પ્રકારની અવરોધ અને સંવપનું સમાધાન કરી પોતાના નજરમાં તેનામનના વિચારો શુદ્ધ કર્યા, ત્યારે મર્ધભારીએ રાજની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનું કમ્પ કર્યું તથા તેમને જોઈએ તેટલી મદદ આપવાનું કરીશું તેમજે રાજ પામેથી એવી કમ્પ કરવાની સીધી કે નિખમચોરો વંચામાંથી કોઈ પણ વસ્તુ નુકરી કરાવી, તેને રાજગાદી ઉપર બેસાડી, તેના તરફથી રાજ્યને નિખમચોરોના કાર્યભાર કરે. એ કમ્પ પ્રમાણે રાજ્યને મર્ધિત નામક દર વર્ષે એક હોરને મર્ધનમાં નજરે દેવો તેને હોરની મનાવો અને મીમચદમાં ગાદી ચાપન કરી તેને રાજગાદીએ બેસાડે. આ પ્રકારના ૧૬ કરના મરેબર માનમાં બની

આગળ ગાલના નામનો દરેક દરેક રાજ્યને દેવ અને દિવસ સેવાનો સપાટો ગણાવો. તેથી એવી દિવસ અને કાર્યવ્યવસ્થાના નોંધ અને એ મુત્ય દ્વારા સતેષ પાત્રી નિખમચોરો વંચનું અભિમાન મર્યાદાના નર્વ મર્યાદા, બગીરદાર અને દેવમુખ તેમના પત્તા લગી મથા અને જોઈતી મદદ આપવા તૈયાર રહ્યા. નિખમચોરો લગભગ તિપાદ્યો, નોકરી વગરના મર્ધ આપ તેમ રાજાના દતા, તેઓ શાહજહાનના કુટુંબ નીચે આવ્યા; તેથી રાજાને પણ બગવાન વધે. સેવ્યમય પણ ધોમે ધોમે વધવા લાગું. રાજ્યને નિખમચોરોના નાખામાંની મર્ધા મોખોથી મૂર્ધમાં અદમદનર મુધીનો સંવરો દેશ અને દસિપુમાં નીચ નીચી

થીને લખ્યું છે તેના લખ્યું છે કે, વિજયપુરના મર્ધ કરતો દબને ન્યાયે મર્ધ કર્યું તમે તેને દેવના મર્ધ કરે, આદિવંશ દ અને પોતપોત પુત્ર મેરો મર્ધ પાત્રી દબાની મર્ધગાદી અને તો તો કરેલો તેમ દુ વર્ષે એ સત્ર સત્રાને અન્ન દેવથી તેને અદિવંશ મર્ધો અદિવંશ લાવી આપું તથા સ્વ સારે એવી સન્ન કરી કે, નિખમચોરો માત્ર તમે કરેલો પ્રમાણ વિજયપુર પ્રકારને વધારી મદદ આપી અને તમે કરેલો માત્ર અને મર્ધો મર્ધો શાહજહાનની દલીલ કરારી મૂત્ર વિષ દોરો છે.

૧ મર્ધ કરતો મર્ધો છે કે, મુત્ર અવર મર્ધના નામો મિલે. મુત્રની મર્ધને મર્ધ મર્ધો મર્ધો છે. તે દિલ્લામાં આ પાત્રી મર્ધો મર્ધો મર્ધો મર્ધો

૨ મર્ધ કરતો મર્ધો છે કે, તા મર્ધમાં એક મર્ધના નામો નિખમચોરો

ચાંદીરના કુચરવર્ષ તનો સધગો ગ્રાત તાળામા લીધો જુજરના કિલ્લા ઉપર રાજની તીન નજર હતી શ્રીનિવાસ રાવ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય સ્થાપતો હતો તે રાજનો મિત્ર હતો નિજમશાહીના ગ્રાત પચાની પદી, જે સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેસાઈ હતા, તેને તામે કયાં સિવાય રાજ્ય જળવાન યશે નહિ, એવું રાજના લક્ષ્મી આવતાજ તેમણે શ્રીનિવાસરાવને, પોતાના તાબેદાર થઈ રહેવા-મિત્રભાવે-ધણી વખત કહાન્યુ, પરંતુ સમતુ બજ કેવું છે તે માર્ગો સરદારના ધ્યાનમા આવ્યું નહિ તેણે રાજનીમાજણી જળવ કરી નહિ તેનેતામે કરવા માટે રાજને કષ્ટ-વિધાનો પ્રયોગ કરવો પડ્યો રાજએ તેની સાથે શરીરસબંધ કરવાનું અને તેની પુત્રી પોતાના પુત્ર સભાષ સાથે પરણાવવાનું કહાન્યુ વેરાણનો સબંધ કરવાને બદલે તેને પોતાને જે જમવાનું આમત્રણ કહાન્યુ શ્રીનિવાસરાવ ભોજન કરવા આવ્યો તે વખતે તેને કેદ પકડ્યો અને તેના તાળાના જુનર, જીવધન, સાદા, ભોરગ પગેરે ચાણા હમતગત કર્યા માદી ઉપર બેસાડેલા બાળરાજને બીમગથી જુનર મોકલી દીધો શ્રી નિવાસરાવની પેઠેજ બિવદીમા સીદા સાપસૈદખાન અને જગિરામા સીદીબખર, એ બન્ને સ્વતંત્ર થઈ જઈ ગયા હતા રાજએ તેઓને પણ પોતાના તાળામા લઈ લીધા

મોગરાએ નિજમશાહીનો કેમજે મરેતો ઘણો પ્રદેશ શાહજીરાજએ હસ્તગત કર્યો અને નિજમશાહી રાજગાદી પુન મ્થાપન કરી શાહજીરાજ બાદશાહે એ સમાચાર સાંભળ્યા કે તરતજ શાહજીરાજનો પરાજય કરવા માટે હસ્ત મોકલ્યું રાજએ તેઓને હરાની કાઠકા મોજલોના સૈન્ય સાથે વિંજપુર સરકારની સહાયતા વડે, પરિડે નામક સ્થળ આમળ શાહજીરાજએ મોડું ટુંમુપ કુદ કર્યું અને તેઓનો કચ્છર યાજી કાઢી નાખી કાઢી કાઢ્યા અને મારીને પાનદેશ તરફ નમાડી મૂક્યા, એથી શાહજીરાજ વિશેષ ચીડાયો અને આનંદરાજ તથા પાનજમાન-ને વિશાળ હસ્તે આખી શાહજીરાજનો બળપો ચાત પાડવા મોકલ્યા, પરંતુ એ સરદારોને પણ રાજએ હરાની પાઠા નસાડ્યા વિંજપુર હરખારના રહસ્યો-

સીદી સરદાર સ્વતંત્ર થઈને રહેતા હતા મુસાપતની ચલાકથી શાહજીરાજએ તેને એવું લખી જણાવ્યું કે “ તમારે આ નવા નિજમશાહને મુજો કરવાને માટે આવવું અને અમને મદદ કરવી ” તેમનું આ કહેતું તે સીદીએ ખાત્ય કર્યું નહિ તાકોકસુનો બગે પ્રદેશ શાહજીરાજને અપી હઈને વિંજપુર સરમતના દરબારમા જઈને રહેવાની તોણે યોજના કરી શાહજીરાજને આ વાત પસંદ પડી નહિ શાહજીરાજની મદદમાટે મોટાકા માણસો મૂંઝીને મુસાપત ત્યારે પાછો નિજમપુર જવાન નીકળ્યો ત્યારે તેની સાથે મળીને વિંજપુર જવા માટે આ સરદાર પણ પોતાના પ્રદેશમણી નીચળ્યો હતો તે વખતે શાહજીરાજને તેનાપર હળ્યા મરીને તેને જાલુ હેરાન કર્યો હતો, પણ મુસાપતના વચ્ચે પડવાથી તેનો ક્રોધકારો ગયો હતો

૧ આ બજર શાહજીરાજના વધી શાહજીરાજ ભેડે લાડો હતો રાજએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો, એવું પ્રાંત સરકાર જણાવે છે

૨ પ્રાંત સરકાર જણાવે છે કે આ સરદારે શાહજીરાજની એક દુકાને હરાવી હતી અને બારે કતલ ચલાવીને ત્રણ હજાર માણસોને કેદ કર્યા હતા ૮૦૦૦ પોંડ અનાજ વચ્ચે સામગ્રી જતી હતી તે પકડી લીધી હતી

ખાન અને મુદ્રારખત, એ કલ્પને પણ રાખનારી વિભવતીને મદદ દેતાથી તેમની પાસે પણ કષ્ટ સરકર મેટાં ચમુ હતું; તેથીજ શાહજી રાજ્ય મેળવેલાં સરકરનો પરજીયા કરવાને શક્તિવાન થયા. તેમણે અહમદનગરમાં સૈન્ય એકઠું કરીને હાલતાબાદ સુધીના મેળવેલાં પ્રદેશમાં વૃદ્ધાદ સર કરી

એ વખત સૈન્ય મેળવવા છતાં શાહજીરાજ્યને તેમની દુર્દશા કરી દરાથી પાછા કઢાડયા; તે નર્મદા તાલુકાનાં ઘણાં મુસ્લિમો તેમ વળી એ બળવાખોરાનાં ને વિજયપુર સરકારે મદદ કરેલી વાત બાલુતા બાદનાંને ધવોળ ક્રોધ અડ્યો. નિલમશાહીને નવન નિર્નૂળ કરી તે પ્રદેશમાં પોતાની સર્વા જમાવવા માટે બાદશાહ-ને જે સમગતા હાજતી હતી તે માત્ર જમ છે, એવું જાણી રાજ્યને શોડજ સમયમાં ખતાવી આપ્યું જ્યારે બાદશાહના સમજવામાં આવ્યું કે, નિલમશાહી સાથે પ્રારંભમાં કંઈક લડે કંઈ તે વખતે તેની જે સ્થિતિ હતી તેજ પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ છે અને પ્રદેશના કરતાં દમણા વિશેષ બળવાન તત્ત્વ સાથે સંકળિતો મમ્મ આપ્યો છે; ત્યારે તેના સારીમાં ક્રોધાગ્નિ પ્રદીપ થયો, ક્રોધના આવેશમાં તેણે એવી પ્રતિતા કરી કે, પ્રમુદ સરકર ધર્ષ દક્ષિણમાં જવું, શાહજીરાજ્યને પાંચમાસ કરીને નિલમશાહી સર્વ પ્રદેશ પુનઃ તાથે કરવો અને લાગ જગત્તા વિજયપુરની અસહિમસારી તથા જોનાગઢોડાની કુલ્લશાહી, એ બે ગુલસખાની રાજ્યોને જહનમૂળથી ઉમેડી નાખવા, એ પડકાર નિશ્ચય કરી બાદશાહ વિશાળ સૈન્યસંહિતા શાહજી રાજ્યના પરાજય માટે ક્રોધિતરાખવા સિદ્ધી પેટે દક્ષિણમાં ધસી આવ્યો.

બાદશાહે પ્રથમ એવો વિચાર કર્યો કે, મદમ્મ આશિસલાહને ધમકીનો સંદેશ કહાડી શાહજીરાજ્યના વશમાંથી જુદો પાડવો એ વિચાર પ્રમાણે તેમણે બાદશાહ પાસે પોતાનો વડાશ મોકલ્યો કહાડ્યું કે—“ નિલમશાહીના જે કિલ્લા તમે બંધા છે તે સર્વ અમારે સ્વાધીન કરવા; મુલ્કમેશન નામની તોપ લેને પરિ-
ખાના કિલ્લામાંથી વિજયપુર સહી ગયા છે તે પાછી મોકલવી; જાહજીરાજ્ય અને તેનો પસંદ કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારની સહાયતા કરવી નહિ; એ

૧ એ મરકરને જણાવે છે કે, પચાસ હજારનું સૈન્ય લઈને બાદશાહ પણ નખતે દક્ષિણમાં જાતી પડેલા હતા

૨ એ નામનો અર્થ રમુખમિનો રાજા કિંવા સાલુ થાય છે. એ તોપ નિલમશાહનો અલ્લાથી દોલ્લેન્દોતેખના એક સારીઈ અહમદનગરમાં એડીને (એમ લેખકનું નોંધ) કરવાનામાં ખીન્દ વડો સ્વીતે સેવર કરે છે તેમ ૩ તેવાર કી હતી એલું વચન મે ૬ બાદ છે એ માર્ગે સ્થાપિત છે એવું વચન લગભગ ૩૨૦૦૦ રાજ હતું છે. એની સલાહ નજ હાથ છે અને જોઈ જવું તેટલું છે એમ જાણી એવો રહેવાની જગ્યા એટલી મોટી છે કે તેમાં બેસીને વાળ સુઝાઈને બાધી રાજ્ય છે એવું શોડાનો બાસ આર દુદ અને નહ હવ તે એક હજારના બાથે છે કે મુસેન નિલમશાહ રાજરાજ ઉપર સ્વારી કરી તે રામપે એ તેજ માથે લઈ જઈ હાથ એ તોજ હાથના મદદારની નામથી મુસેન છે. બાનિ ૨ મ હતું તેની પૂર્વજે તે સારા રહેને વિજયપુર હતું તેના સ્વલ્લક્ષે ૬૦ રા ૧૬૮૫ મા તેના ઉપર એક લેખ કર્યો હતો જે રા ૧૮૨૩ માં ૪૫ની મરતને એ તોપ કબ્લાનાં જગને સેદાશવાધાયું હતું, જમ્મ એક એનિનિયરી જેવા અભિપ્રાય આ પો છે કે, તેને ગિજારાધીકાર જગારો હતો સમ્પત્તિઓ નથી, તેથી તેણે ત્યાજ પાડી રી છે

સરતો કબૂલ કરી તે પ્રમાણે પર્તવા તમે તૈયાર હો તો નિજમશાહીની સત્તા નીચેની સર્વ કોકણપટ્ટી, સોલાપુરનો કિલ્લો અને તેની તળેટીનો સવળો પ્રદેશ અમે તમને આપીશું; પણ જો એ સરતો કબૂલ નહિ કરો તો તમારું રાજ્ય તદ્દન પાચમાત્ર કરવાનો અમે ઉદ્દેશ કરીશું.” તેમની એ સરત વિજાપુર સરકારે કબૂલ કરી નહિ; કારણ કે રણકુલવાખાન વગેરે સરદારોને શાહજીરાજીના પક્ષમાં રહેવાનું જ વિશેષ ધૃષ્ટપદ જણાયું હતું.

શાહજીરાજી એ મુકિતમાં ફાળ્યો નહિ, એટલે એકીવખતે જન્નેનો પરજય કરવાનો તેણે ધાટ ધડકો. પોતાના લશ્કરના ચાર વિભાગ પાડ્યા. તેમાંથી બે વિભાગ શાહજીરાજી તરફ અને બે વિભાગ વિજાપુર સરકાર તરફ મોકલ્યા. શાહજીરાજી તરફ મોકલેલી બે ટુકડીમાં એક ઉપર શાહિસ્તેખાન નામક સરદાર પ્રમુખ હતો. તેને ચાંદોર, નાસિક, સંજમનેર વગેરે સહેરા અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ તથા કિલ્લા, કે જે શાહજી રાજીના તાબામાં હતા તે જીતી લેવાનું કામ સોંપ્યું. બીજી ટુકડી ઉપર ખાનજમાન નામનો સરદાર નિમ્નો હતો. તેમાં વીશહજાર યૌ-ઉસ્દાર હતા. તેને એણે કામ સોંપ્યું હતું કે, શાહજીરાજી સાથે રણમેદાનમાં મુઠ્ઠા કરી તેને ત્યાંથી હાંકી દહાડવો અને કોકણપટ્ટીના કિલ્લા જીતી લઈ શાહજીરાજીને નિજમશાહી પ્રદેશમાં કાર્પ પણ રચળે ચોલવા દેવા નહિ.

મોગલોના પ્રયત્ન સૈન્યે શાહજીરાજી ઉપર બે બાબુથી એકદમ મારો ચલાવ્યો, તેમ છતાં તેઓ જરા પણ ગભરાયા નહિ. તે તેજસ્વી અને બોજસ્વી પુરુષે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, શત્રુ સાથે અટલ ધૈર્યપૂર્વક છેવટ સુધી યુદ્ધ કરવું, ડરીને નાસી જવું નહિ. આ પ્રસંગે રાજાએ પોતાનું સર્વ ક્ષાત્રતેજ પ્રકટ કર્યું. શાહજીરાજીનું અપ્રતિમ યુદ્ધકૌશલ્ય, વિશક્ષણ રણવેગ અને વિચક્ષણ રણચાતુર્ય જોઈને તેમના કંઠા શત્રુઓએ પણ દાતમા આંગળાં કરડ્યાં! રાજાએ મોગલોના સૈન્યને યુદ્ધજી ત્રાસ આપ્યો; પરંતુ તેઓની સંખ્યા વિશાળ હોવાથી રાજાના લશ્કરમાં જંગાણું પડવા લાગ્યું. નાસિક અને ચાંદોર પ્રાંતમાંના પચીસ કિલ્લા મોગલોએ તાબે કર્યા. રાજાના તાબાનો સોલાપુર અને બેદર સહેરની વચ્ચેનો સવળો પ્રદેશ તથા કોકણપટ્ટીનાં ઘણાં યાણાં તેઓએ જીતી લીધાં. કોકણમાર્ગે શત્રુઓએ નંસાડી ચૂક્યાથી શાહજીરાજી અહમદનગર તરફ જઈ ભરાર્થ બેઠા. શત્રુની બન્ને લશ્કરી ટુકડીઓ તેમની પૂંઠ શોધતી ફરતી હોવાથી, તેઓના પંખમાંથી છૂટવા માટે નિરુપાયે ઘણી ચાલાકાઈથી તેઓ ચાંલારજોદા અને બારામતીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં સંતાઈ રહ્યા. ત્યાં પણ શત્રુઓએ પૂંઠ પકડેલી હોવાથી તે કોલ્હાપુર અને મિરજ પ્રાંત તરફ ગયા. ત્યાં તેમને વિજાપુર સરકારની સહાયતા મળતાં જ પાંછા ફરી મોગલોના સૈન્ય ઉપર હુમલો કરવા માંડ્યા. તેમનો અનભંગાર લૂંટી લીધો. મોગલ લશ્કરને જન્ન મળતું નહિ હોવાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવાની કિંવા તેમની પૂંઠ પડવાની તેઓની હિંમત ચાલી નહિ.

એ સમાચાર સાંભળી શાહજીરાજીને ખાનજમાનને આજ્ઞા કરી કે: “શાહજીરાજીની પાછળ જવામાં લશ્કરની ઘણી પાયામાંથી ઘાય છે; તેથી દમણાં. તેની

પૂર્વે હોટી હતી વિનાયક મહારાજા દેવ ઉપરજ સ્વારી થઈ જઈ. તે મહારાજા પદાભ્ય કયાં પાડી ચાલુદાસજીને નામે દરવાજાં વિવેચ થઈ નહિ. એ જાણ પ્રમાણે પણ મોજબ મહારાજાએ વિનાયક રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ રહી અને સર્વ મળે એકાદખી ધમત્યટી મન્વારી મૂરી તેઓના ધણા કિંયા અને યહેર નાખામાં હીયા અને દળતે મનુષ્યોને કેદ પડયા. સત્તુની વિચારને મેલા કે વિનાયક નજીક જઈ પડેલી એ નામને આદિચર્યાદ બાદચાર મહારાજા. તેનામાં ચતુ નામે હાલ નુ નમસ્થ તહેડુ નેથી તેણે મહિ દરવાજું કદાચનાંજ અને પણ વચ્ચે સાધિ કરી. આ નાધિ વિનાયક નજીકને અનુદાન થઈ તેમાં એવો દરાર થયો હતો કે પશ્ચિ અને મોઝાણના કિયા અને તેની તરેરીનો મર્વ પ્રેય મદમદ આદિચર. અને નમે, મોઝાણની પર્વાના નેદર. કયાદી અને નજદુર્ગ, એ પ્રાતો-પર પણ આદિચર્યાદનીજ મવા કામ મે. નુઝમદાન વોપ તેમણે પેનાની પાસેજ રાખરી, કેદલુપકાયા વિનાયક નજીકના પ્રદેશની મળે જોડાયેલા નિગમસાદીનો જે પ્રાન વનકેરી નવીનુથી છે તે આદિચર્યાદના નાખામાંજ રહે; તેજ પ્રમાણે જોમા અને નીન નગેએ ન મળેનો, માકધના કિયા સુધીનો જે દેવ પ્રદમ નિગમસાદીન નમ મા દનો તે આદિચર્યાદને મળે. એકસામેરો વિચાર દેવ આદિચર્યાદને મળે નેના બાદચારા તેણે મોજબ બાદચારને દરવર્ષે બાર વાખ હોન ખડલી જાપરી ચદલુપકા પેનાના નાખાના એકેએક કિયાસદિન પેનાની પાસેની મર્વ નેણો અને મળતો કુદનામથી મોજબેને એપી રે તો તેમને અને તેમના પસુના મર્વ મનુષ્યોને ચાલજવા બાદચારે સમા અમરી; નહિ તો વિનાયક મહારાજા તેને પેનાના ગાળમના નેને કોઈ પણ રકને રહેવા દેશે નહિ અને મોજબેના સમ પ્રમાણેજ આદિચર્યાદે પણ તેને પેનાનો ચતુ માનવો. આ મહિ ૬૦ સં ૧૦૩૪ મા રહે.

૧ ને તો ની આ નવરીતુ વર્ણન પ્રાં લગાદે મહારાજાના સરિચના કોનું છે. તે એ પ્રાં છે કે, મેર વનેરોના નામ, કાનુ, મળેને અમગથી દેવ, દોરકાંખસુ દસલુ મસુ અને ન મળેની મળે મંડુ ના-લેવે-ચાની વચ્ચે આપું. દરપુર નાણેને પદને કદાન બનવા આ પ્રાંએ મુર કાનેને તેનું વ્યવ વોન કરી નાખ્યાં વિનાયકની સાથે મહાપુરના વાળ્ય નહિ તેથી નથી આપુનુના પ્રદેશને એકલ બનવ કરી નાખે નેથી ને મળેવેને સવર રકને પણ જનું પડયું.

૨ કે સગડે આ સરિચી કલનો આત મજેનના સરિચના નમે પ્રમાણે આરોહી છે (૧) નાલિગડે ને જલ બાદચારને વાળે રહીને તેથી આત મેનું પ દન કનું (૨) નિગમસાદીના નાં પદો છે, મેર હેવને તેના મુલક આદિચર્યાદે અને મોજબ બાદચારે આપમઆપનના પદેથી લેશે અને આ પદેથી દરેકો મુલક તાનુમાં દેવી વખતે મોજબ સારોને દરેક કાંઈ નહિ (૩) આદિચર્યાદને મુલક મુલક તેથી પલે કાવન રહે અને વિનાયકનીના મોઝાણ, પાપરી કોશ, માદાઈ, વિદુજ, પુન, સુપા અને કોશ પદે પવાળ, જગ્યા તેવું લેવા (૪) નાલિગડે વીરવળ, રાજા, આજા (૫) મેરવોરાના કુન્યાદ સાથે આદિચર્યાદે કોશનું બનવો દરો દરો કરવો નહિ; તેથી સાથે મોઝ બાદચાર ન વડો પડયું (૬) કેડ પણ પદે મોઝાણના સાથેને કદીચા

વિજાપુર સરકાર એ પ્રમાણે સંધિ કરી, આવી પહેલી વિખતિમાંથી મુક્ત થયા; આથી શાહજીરાજ એક મોટો મદદમાર નિરુપયોગી થવાથી એકલા પડ્યા, તેમ જતાં હજી પણ તેમણે ધૈર્ય ત્યજ્યું નહિ. શત્રુ સાથે છેવટસુધી યુદ્ધ કરવું, એજ તેમનો નિશ્ચય હતો. વિજાપુર સરકાર સાથે મૈત્રી થવા પછી શાહજીરાજનું સર્વ સૈન્ય છૂટું થયું; એટલે તેણે એકલા શાહજીરાજ ઉપર ચડાઈ કરી. આટલી બધી વિશાળ સેનાએ રાજાની સતત પૂંદ પકડી. વચમા થોડો અવકાશ મળતાંજ રાજાએ કોઠણમાં જઈ પોતાના બચેલા કિલ્લાનો સખત બદોબસ્ત કરવા માંડ્યો હતો, પણ એટલામાં તો મોગલોનો પ્રયત્ન સૈન્ય-સાગર તેમના ઉપર છીછળી પડ્યો અને તેમાં વિજાપુરની સરકાર પણ સામેલ થઈ. તેનો સરદાર રણદુસ્લાખાન સૈન્ય લઈને મોગલોની મદદે ગયો. આથી તેમના કિલ્લા શત્રુના હાથમાં જઈ પડ્યા અને તેઓ પોતે ઘેરાઈ ગયા અને આખરે માહુલીના કિલ્લામાં જઈને રહ્યા. મોગલોનો સરદાર ખાનજમાન તેમની પૂંદજ હતો. તેણે કિલ્લાને ઘેરા ઘાલીને તોપોનો મારો શરૂ કરી દીધો. રાજાએ કેટલાક સમય સુધી કિલ્લાનો બચાવ કર્યો; પણ આખરે તેમને કિલ્લો સ્વાધીન કરવો પડ્યો. છેવટે શાહજીરાજને નિરુપાયે શાહજીરાજ બાદશાહને નમ્રતાપૂર્વક કહાવ્યું કે:—“મારા સર્વ અપરાધ क्षમા કરવા અને મને નોકરી આપવી.” બાદશાહે રાજાની એ વિનંતિ સ્વીકારી નહિ. તેમણે ઉત્તર વાળ્યો કે:—“તમને પ્રથમ મનસખ આપી હતી, નેમ જતાં તમે કિલ્લીની બાદશાહી સાથે વિરોધ કર્યો અને અતે બળવો કરી અમારું પુષ્કળ લુકસાન કર્યું; તેથી તમને અમારી પાસે પુનઃ નોકરી મળશે નહિ. તમને માત્ર વિજાપુર સરકારની નોકરી કરવાની પરવાનગી આપી છે.” એવો ઉત્તર મળ્યાથી શાહજીરાજને માહુલીમાં નિબમશાહી માટીપર બેસાડ્યો. બાજીરાજ બાદશાહને સ્વાધીન કર્યો અને પોતાના બચેલા મનુષ્યોસહિત વિજાપુર આવ્યા. (ઈ. સ. ૧૬૩૭) ૨

શાહજીરાજની આદિલશાહીમાં નોકરી

શાહજીરાજ વિજાપુર આવ્યા તે સમયે આદિલશાહે તથા રણદુસ્લાખાન અને મુરારપંત વિગેરે કારભારીઓએ તેમનો મારો સરકાર કર્યો તથા તેમને ઘણા સન્માનપૂર્વક પોતાની પાસે રાખ્યા. એવો કર્તવ્યપરાયણ, બળવાન અને શર સરદાર પોતાને મળ્યા તેથી તેઓને અતિશય આનંદ થયો. મોગલો સાથે તેમને હમણાજ સંધિ થઈ હતી. તેની સરત પ્રમાણે શાહજીરાજની પ્રથમની સર્વ જૂગીર આદિલશાહના તાજામાં આવી હતી. તેમાંના પુના અને મુખા નહિ, અને જે સરદાર ટોટો બબેડો કરેલા હોય તેને પોતાની નોકરીમાં સખવો નહિ. (૭) શાહજી બેસલેએ નિબમશાહી વંશનો એક રાજપુત ઉગ્રો કરેલા હતો પણ તેણે પોતાના તાજાના જુજર, જ્યંબક, પગેરે કિલ્લા મોગલોને પાછા આપ્યા નથી, મદિ આદિલ-શાહે તેને આશ્રય આપવો નહિ; એટલુંજ નહિ પણ વિજાપુર સરકારના મુલકમાં ક્યાંયે તેને રહેવા દેવો નહિ.

૧ આ સ્થાન મુંબઈથી ધરાવન જુલે લગલગ ૩૨ માઈલને અંતરે આવેલું છે.

૨ પ્રો. સરકાર તવારીખ-ઈ-ઈસ્લાહ નામના મંથને આધારે ૧૬૩૬ ના અક્ટોબર મહિનામાં રાજા વિજાપુરના સરકારની નોકરીમાં રહ્યા, એવું જણાવે છે.

પરમણુ,^૧ રામને જાગીરનીકિઆખ્યાં હતાં. રામએ એ જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ, દાદાજી કાંતેરવે^૨ નામના એક દુસિયાર અને વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણને સોંપ્યું હતું. જાગીરના રમણુ માટે તેની પાસે એક દગ્ગર થોડેસ્વારો રાખ્યા હતા. તેમણે એ સ્વારો ઉપર સીંતી દિશાવને પ્રમુખ નિમ્નો હતા.

આદિશ્યાદને, મોગલો પાસેથી લીમા અને નીરા નદીઓની વચ્ચેના પ્રાંત પ્રાપ્ત થયો હતો. તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મુરારપંતને સોંપ્યું હતું. એ કાર્યભારીએ નોકરીપર જતી વખતે શાહજીરામને પોતાની સાથે લીધા હતા. શાહજીરામ એ દેશના પક્ષા ભોમિયા હતા તેથી એ કામમાં તેને રામની ઉત્કૃષ્ટ મદાયના મળી તે જેવા અપ્રતિમ થોદા હતા, તેવાજ ચતુર અને જુદિમાન કાર્યભારી હતા. તેમનામાં એવા અઘોરિક ગુણ હોવાથી મુરારપંતના મનમાં તેમનામંજુષી અધિક આદરભૂદિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેમનાપર અપૂર્ણ રત્નદ ઉત્પન્ન થયો. મુશ્કાતને મોપેયું કાર્ય પૂરું કરી, મુરારપંત દરબારમાં આવ્યો. તે સમયે તેમણે મુશ્કાત પાસે રામના અતિશય વખાણ કર્યાં અને એવી ભલામણ કરી કે, એવો શૂર યુદ્ધકલાનિપુણ અને રાજકલ્પકુરુધર પ્રમુખ હોયો નહિ, તેવું અને તેટલું મૈત્રવ વધારી આપણી પાસે હશેમાં રાખવા માટે તેને ઉત્તેજન આપવું.

શાહજીરામનું આગુર્વ જોઈ મુરારપંત આશ્ચર્યચકિત થયો હતો; કેટલીક બખરોમાંથી તેસબંધી એક કથા મળી આવે છે. રામએ વિજયપુર સરકારને સલાહ આપી ફાંદનાજાદના દિશાપર ચડાઈ કરવાની મદદ માગી, ત્યારે તેમણે મુરાર પંતને ચડાઈ કરવા મોકલ્યો. લશ્કર ચાલ્યું જતું હતું, ત્યાં માત્ર માંજ મુર્ખમદણુ^૩ થયું, તેથી બીમા દિશાવણીના સંજેમ પાસેના નાગરમાંવં^૪ નામક ગામ આગળ લશ્કરનો પડાવ નાખ્યો. ત્યાં તેમણે પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. આ સમયે મુરારપંતના

૧ ગવરીની બજારમાં એવો કહેવળ છે કે, દાદાજીરામની લશ્કરમાંથી પછા ફરી વખતે, શાહજીરામની દોસિયારી અને ચોખ્ખા ભેડ મુરાર જતેરે તેમને એ પરમણું બહિષ્કાર આપ્યા હતા ત્યારીન-ઈ-સિવાજી નામના બખરમાં આશ્ચર્યથી તે દાદાપરમુખીને પ્રાપ્ત અને સિસાન એક રામને જાગીરમાં મનેલું હતું, એમ જણાવેલું છે.

૨ દાદાજી, એ પ્રાપ્ત પુત્રા, પગલુ પાટસ, મોલે મહાલુનો પડવાની હતો. ૧૮૧૭-૧૮માં અગર બોજીયા લાગ્યા મસિદ્દ ફેલા તે વખતના મુજાવજોમાં તેના નામની આગળ કોળાજી દિશાવો મુલેદાર અને જુલરનો મુજાવર એવો કહેવળ કહેવો છે.

૩ મૈ. સરકાર જણાવે છે કે “જસાલીન-ઈ-મુલાલીન” ને આજારે મુરારપંત જતેરનો વંશ અને ૧૮૩૦ ના મુમારમાં થયો હતો. એ આ હકિકત ખરી હોય તો શાહજીરામ પીન કોઈ સરકારની સાથે સ્વારીમાં એવો દોષા એકજે, પાંતુ ખરાલી બખરમાં તે મુરારપંતનું નામ આપવામાં આવેલું છે.

૪ શકે ૧૫૦૫ ના શીમુજ નામ સંવત્સરમાં ભાદ્રપદ મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે એ મદલુ થયું હતું.

૫ આ ગામ આજના દાથીની તુલા થવાથી તેનું નામ તુલાપુર થયું હતું આ ગામને એનું નામ જોરજોરે આપ્યું હતું, તે હકીકત સાચી નથી.

મનમાં વિચાર થયો કે, પોતાને સ્વારી કરવાના હાથીની રૈખતુલા કરવી અને તે રત્ન બ્રાહ્મણોને દાન કરવું; પરંતુ હાથીની તુલા કરવી શી રીતે? એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થયો. કોઈની શુદ્ધિ આવી નહિ ત્યારે શાહજીરાજએ સૂચના કરી કે, હાથીને હોડીમાં ચઢાવવો, તેના ભારથી હોડી પાણીમાં ડૂબે એટલે ત્યાં આગળ નિશાની કરવી; પછી હાથીને બહાર કાઢી હોડીમાં પથરા ભરવા અને નિશાની સુધી પાણીમાં ડૂબે એટલે તે સર્વ પથ્થરનું વજન કરવું એટલે હાથીનું વજન થશે. રાજાએ આવી સાદી પણ કોઈને નહિ સૂઝેલી મુક્તિ બતાવી, તેથી મુરાર પતે તેમનાં ધણાં વખાણ કર્યાં. મુરારપતે હાથીનું વજન થયું તેટલી કિંમતનાં ગામ બ્રાહ્મણોને ધન્યા આપ્યાં.

મુરારપતની સાથે જઈ સુલતાનનું કામ કર્યાં પછી શાહજીરાજ વિજયપુર પાછા આવ્યા; પણ ત્યાં ધણાં દિવસ રહ્યા નહિ. બીજે વર્ષે બાદશાહના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, કહ્લોટકના હિંદુ જમીનદારોનો પરાજય કરી ત્યાં આપણી સત્તા વધારવી. તેમણે એ ચઢાઈ મોટે રણદુસ્લાખાનની નિમણૂક કરી, તેને “સર સરકર” ની પદવી આપી તથા શાહજીરાજને તેના મદદગાર નિમ્યા. એ ચઢાઈમાં રાજાએ રણદુસ્લાખાનને ધણાં અંતઃકરણપૂર્વક મદદ કરવાથી સુલતાને તેમને તે પ્રાંતમાંની કેટલીક જગીર આપવાનું વચન આપ્યું. રાજાએ રણદુસ્લાખાનને ધણાં ઉત્સાહપૂર્વક સહાયના કરી તેથી સુલતાનને ઉદ્દેશ ધણે ભાગે સિદ્ધ થયો. તેમણે ત્યાંના જમીનદારો સાથે બે ત્રણ વર્ષપર્યંત યુદ્ધ કર્યો અને તેમાંના ધણાને તાબે કર્યાં. એમાંના એક સુદનો ઉસ્તેખ એક બે બખરામઘી મળી આવે છે. રાયારાયસ નામક એક હિંદુ રાજા કહ્લોટકમાં પ્રબળ થઈ વિજયપુર રાજ્યના, તે બાજુના પ્રાંતમાં મોટો ઉપદ્રવ કરતો હતો. શાહજીરાજએ તેની સાથે બે વખત મોટાં યુદ્ધ કરી તેનો પરાજય કર્યો અને અક્કલકોટ, બાગલકોટ, કોલ્હાર, બેંગલુર, વાસકોટ, બાળાપુર અને ચિરદા પરગણાં તાબે કર્યાં. શાહજીરાજએ આવા પરાક્રમના કૃત્યો કર્યાથી રણદુસ્લાખાનને તેમનાપર અતિશય પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો. વિજયપુર પાછા ફર્યા પછી ખાને સુલતાન પાસે વારંવાર રાજની રત્નિ કરી. સુલતાન રાજા ઉપર ધણાં ખુશ થયા. તેમણે કહ્લોટકમાંના બે પ્રગણાં છતી લીધાં હતા તેજ રાજાને જગીરમાં પાછા આપ્યા. કેટલાક દિવસ પછી બાદશાહ તે જગીરમાં રતનપુર, દેવગઢ, કનકગિરિ અને રાજદુર્ગ નામક તેજ દેશનાં પરગણાં જોડી આપ્યાં; તેજ પ્રમાણે રાજાને વિશેષ જગીરતરીકે મદદ-

૧ વિજયનગરના રાજકુળનો એ હરી, એમ માનવામાં આવે છે. કેટલાક ગ્રંથમાં તેનું નામ શ્રીરામ સચલ એવું પણ જણાવેલું છે.

૨ હાલમાં તેનું નામ બેંગલોર છે. મિ. ક્રિકેટ જણાવે છે કે, કેપ્તોડા નામના એક રાજાની રાજધાની એ સહેરામાં હતી. ઇ. સ. ૧૬૩૭ માં શાહજી રાજા અને રણદુસ્લાખાન કહ્લોટકપર સવારી સર્જી ત્યારે આ રાજાને તેમણે લડાઈમાં છલ્લો. બીજે વર્ષે વિજયપુર સરકારે રણદુસ્લાખાનને પાછો બોલાવી કહ્લોટકની ચઢાઈની બધી જગ્યાએ એકલા શાહજીરાજને સોંપી. તેમણે કોલ્હાર, બાળાપુર, વગેરે પ્રાંતો હસ્તગત કર્યાં. આ છતેલા પ્રાંતો વિજયપુરની સરકારે રાજાને જગીરતરીકે સેટ આપ્યા.

રાષ્ટ્રમાં ઘડાપુર, બારામતી અને માવળગ્રાંત મળ્યા. તેમજ કરાડ ગ્રાંતના બાવીસ ગામોની દેશમુખીની સનંદ પણ મળી.

શાહજીરાજના સેવ્યવીર્યોદિ યુદ્ધમાં યોગ્ય દર્શન થવાથી આદિલશાહે તેમની સારી પેઠે કદર કરી. તેઓ ધણા હુશિયાર અને વિશ્વાસુ નોકર છે, એવી સુશતાનની ખાત્રી થઇ. કહ્યુંટક અને દ્રવિડ દેશનો જે મુલક આદિલશાહીની સત્તામાં આવ્યો હતો તેની સુવ્યવસ્થા કરવાનું અને રક્ષણ કરવાનું કામ ધણું વિકટ હતું. આદિલશાહને ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી કે, હુશિયાર અને વિશ્વાસુ સરદાર સિવાય તે કામ પરિપૂર્ણ થશે નહિ. સર્વ સરદારોનો પણ એવો અભિપ્રાય થયો કે, એ કાર્યપર શાહજીરાજને મોકલવામાં આવશે નો તે ઉત્તમ રીતે પાર પડશે. એ પરથી શાહજીરાજને તે પ્રાંતની સુમેદારી આપી ત્યાં મોકલવામાં આવ્યા. એ પ્રાંત વિજયપુર સરકારની સત્તા નીચે નવોજ આવેલો હોવાથી ચારે દિશામાં જે ચરણકતા પ્રસરી રહી હતી, તે બધ પાડી સરકારની સત્તા બ્યવસ્થિત રીતે સ્થાપવાની હતી રાજ્યએ સર્વ પ્રકારની ચરણકતા અને તોફાનો બંધ પાડી દઇ સુવ્યવસ્થિત બહાખસ્ત કર્યો. એ પ્રાંતમાં જમાબધીની નવી પદ્ધતિ શરૂ કરી ત્યાંની પ્રજાને સુખી-આબાદ કરી. તેમ થવાથી સરકારી ઉપજ પણ સારી પેઠે વધી એ સુવ્યવસ્થા કરવા માટે રાજ્યએ મદારાષ્ટ્રમાંથી પુષ્કળ પ્રાક્રમણ કારકુનોને ત્યાં ખોલાવ્યા હતા. હમણા તે પ્રાંતમાં જણાતા દેશમુખ, દેશપ્રાંડે, કુલકર્ણી, શિરસેદાર વગેરે ઉપનામના લોકોનો મૂળ નિવાસ મદારાષ્ટ્રમાં હતો, તેમને શાહજીરાજ લઇ ગયા હતા. રાજ્યએ સ્વતઃ મલિકખરતું શિક્ષણ મેળવેલું હોવાથી સારી બ્યવસ્થા કરવામાં તેમને જરા પણ અધકૂં લાગ્યું નહિ. સુવ્યવસ્થા કરતાં પ્રજાને વગરકારણે જરા પણ હુલવવામાં આવી નહોતી; એટલુંજ નહિ પણ પોતાના ઉપર ત્યાંની પ્રજાનો સદ્ભાવ હતો-ન થાય એવી રીતે વર્તવામાં તેઓ સદા તત્પર રહેતા વિજયપુર-સરકારને પ્રતિવર્ષે મોકલવામાં આવતી મહેસુલ નિયમિત મોકલી દેતા; ઉપરાંત પોતાની પાસે પણ કાંઇ અર્થસંચય થાય તે માટે હમેશા કાળજી રાખતા હતા.

શાહજીરાજ કહ્યુંટકમાં ગયા પછી, પ્રથમ ખેંગરજામાં નિવાસ કરતા હતા; પરંતુ સર્વત્ર શાન્તિ પ્રસારી પછી તેમણે બાળાપુરમાં નિવાસ કર્યો. એ સમયે તંબવરમાં વિજયરાધવ નામક એક બળવાન રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને ત્રિચિનાપત્તીના રાજા સાથે સન્નિવૃત્ત થઇ. બન્ને વચ્ચે કલહ જાગ્યો. ત્રિચિનાપત્તીની સરકારે શાહજી રાજા સાથે મૈત્રી કરી અને કહેવડાવ્યું કે-“તમે અને અમે એકત્ર થઇ તંબવરના રાજાનો પરાજય કરી તેનો દેહ તાબે લઇએ. તમારી ચક્રાધિનો અર્થ પાંચ લાખ રૂપિયા અને આપીશું. લૂંટ કરતાં જે મળે તે તમારે લેવું.” એ પરથી રાજ્યએ વિજયરાધવ ઉપર ચક્રાધ કરી શુદ્ધ કર્યું; તેમાં વિજયરાધવનો પરાજય થયો અને તે રણમાં મરણ પામ્યો. તંબવર શાહજીરાજના તાબામાં આવ્યું તેમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું. એ પ્રાંત સાથે બાણી રાજ્યએ પોતાના તાબામાં રાખવાનો વિચાર કર્યો; અને ત્રિચિનાપત્તીની સરકારને સમજાવ્યું કે,

રાજાવર પ્રાત્ર અમે અમારા તાબામાં રાખીશું અમારી ચઢાઈનો ખર્ચ તમે કાઢ પણ આપશો નહિ, ૧ તે તેને પસંદ નહિ પડ્યાથી રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો રાજાએ તેનો પણ પરાજય કર્યો અને તેનો દેશ ખોતાને તામે કર્યો અને જે નવા બે પ્રાત્ર રાજાએ જીત્યા તે વિજયપુરસરકારે રાજાની સત્તા તબેજ રહેવા દીધા.

આટલે સુધી શાહજીરાજીનું ચરિત્ર જોતા સદજ રીતેજ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, આલો તેજસ્વી મહાપરાક્રમી અને ધૈર્યશાળી પુરુષ, વિજયપુર સરકારની તામેદારી સ્વીકારીનેજ કેમ બેસી રહ્યો ? જેણે મોગનો જેવા પ્રબળ શત્રુ સાથે ટક્કર ગ્રીની, તેમના મોટા મોટા સરદારોને પણ કેટલાક વખતસુધી ઘાટ આપી નહિ તે પુરપસિદ આ પ્રમાણે પરવશ થઈ રહ્યા એ શું ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર એ છે કે શાહજીરાજી મોગી ધૂર્ત અને ધૈર્યશીલ હતા કેવળ આવેશાદિ વૃત્તિઓને વશ થઈ એકાદ અવિચારી કૃત્ય કરી ખોતાનો નાશ કરવો જીદિમાન પુરુષને મારે ઉચિત નથી જીદિમાન પુરુષો તો જેવો પ્રસન્ન આવી પડે તેવું વર્તન કરી ખોતાનો ઇષ્ટ હેતુ સાધ્ય કરવા મથન મરે છે મોગનોએ નિજમશાહી પાંચમાન કરી હતી, છતાં શાહજીરાજીએ વિજયપુર સરકારની સહાયતાવડે તેની પુનઃ સ્થાપના કરી, પરંતુ મોગન બાદશાહે વિજયપુર સરકારને મોગી લાનચ બતાવી તેમના પક્ષમાં ફાટપુટ પડાવી અને સંધ્યો નિજમશાહી પ્રદેશ તાબે કરી બને બાદશાહોએ વહેચી દીધો તેમ થવાથી શાહજીરાજી નિરુપાય થયા તેમને હવે કોઈનો પણ આશાગ રહ્યો નહોતો ખોતાની સત્તામાંથી શુભાવેનો પ્રદેશ પુનઃ મેળવવા બટપટ કરવા જતા બે પ્રબળ બાદશાહ સાથે લપકર બાચ બીડવી પડશે અને તેમાં ખોતાની જ પાંચમાંથી થશે, એમ તેઓ ભણી ગયા હતા માત્ર થોડું તોફાન અને ધામધૂમ કરી ખોતાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવો તેના કરતાં કોઈ પણ મથળે હરોશની ભગીર મેળની લવિધ્યમાં શું બને છે તે જોવું, એવો વિચાર કરીનેજ તેમણે તે સમયે વિજયપુર સરકારની નોકરી સ્વીકારી હતી.

કર્ણાટકની સુમેદારી મેળવ્યા પછી અને આદિલશાહની સંપૂર્ણ કૃપા અને વિશ્વાસ સંપાદન મ્યો પછી શાહજીરાજીએ ધીમે ધીમે ખોતાનું પૂર્વસ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો આરંભ કર્યો કેટલાક ઇતિહાસમંદિરો કહે છે કે, શાહજીરાજીની કચ્છિલ કર્ણાટક પ્રાંતમાં બની શકે તો સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાની હતી ૨ ત્યાંની પ્રજાની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં અને દ્રવ્યસંગ્રહ કરનામાં તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ હતો કે - “ સ્વતંત્ર થવાનો યોગ આવે તો તેજ પ્રજાની

૧ સ્કૉટ વેરિંગ અને જુદેલા લખે છે કે, વાલવરના રાજાનું નામ પવીરજી હતું મુદ્દગલના બડખોર જાળખા નાઈક સાથે તેને સ્વદેશ ઉત્પન્ન થયો શાહજીરાજીએ જાળખાને સહાયતા કરી, પવારજીને પરાજય કર્યો અને એ પ્રાંત ખોતાને લાગે કર્યો જાળખાને તે પસંદ પડ્યું નહિ તેથી રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમાં તેમણે પાંચમે રાજ્યએ તેનો પ્રાંત પણ ખોતાને તાબે કરી દીધો.

૨ વિલિંગ્ટન મેસુરનો ઇતિહાસ જુઓ.

સહાયતા મળે અને વધી સરકાર સાથે લુદ્ધ કરવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય આવે. " તેમનો એજ ઉદ્દેશ હતો, તેના બીજો પૂરાવો એ છે કે તેમના દાયની કેટલીક સનદો અને દસ્તાવેજો કર્ણાટકની ગ્રંથ પાસેથી મળ્યા આવે છે. તેમાં હમેશની પદ્ધતિઓનાં " વધી મરકારની વાતી " વગેરે આરાધનો રૂપરૂ અર્થ હોવાં જોઈએ તે જણાવો નથી; પણ " શાહજીરાજ બોસલેના દરબાર-માથી " એવો ઉલ્લેખ જણાય છે. બીજો પૂરાવો એ છે કે, શિવાજી મહારાજે જે સમયે વિંઘપુર સરકારના પ્રાંતમાં ધામધૂમ શરૂ કરી, તે સમયે દરબારના કેટલાક સરદારો પ્રકટરીતે કહેવાલાગ્યા કે:- " શાહજીરાજ પોતાના પુત્ર સાથે ગુપ્તરીતે મધ્યાહ રાખી આવી ધામધૂમ કરવાનું તેને ઉત્તેજન આપે છે. " તેપરથી આ દિલ્લિશાહે રાજને આજ્ઞા કરી કે - "તમે તમારા પુત્રના ગેરકાયદેસર વર્તનનો અટકાવ કરી યોગ્ય બદોબસ્ત કરો." રાજએ દરબારને સમજાવ્યું કે:- " મેં મારી પ્રથમની પત્નીનો અને તેના પુત્રનો ત્યાગ કરી દ્વિતીય લગ્ન પણ કર્યું છે. ધણી દિવસ થયા તેનો અને મારો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી. સરકારની ઈચ્છા પ્રમાણે તેને બદોબસ્ત કરવો. " એવું જણાય છે કે, રાજના એવા અદ્યુત્તરથી તે સમયે આદિલશાહના મનનું સમાધાન થયેલું હોવું જોઈએ; કારણ કે તેમણે તે સમયે રાજને ઠાણ પણ સિદ્ધા કરી નહોતી એવા ઉગ્રાઈ જવાખર્માં ખરો ઇસારો શું હતો તે કાઠને કહેવાની અમત્ય રહેતી નથી રાજને જણાવું હોત કે પોતાનો પુત્ર ઉદ્ધત વર્તન ચલાવે છે તે નિષિદ્ધ છે, તો તેનું ઉચ્છેદન વર્તન અટકાવી તરતજ જોઈએ તેવા બદોબસ્ત કરી શકે; પરંતુ પોતાનો પુત્ર જે કાર્ય કરે છે, તે પોતાના ઇષ્ટ ઉદ્દેશની વૃદ્ધિર્થા છે, એવું જણાયાથી શાહજીરાજ ઉપર પ્રમાણે ઉત્તર આપી ઠાણ પણ રીતે પોતાના ઉપરનો વહેમ ઊઠાવી દઈ વેગળા રહ્યા.

આગળ ચાલતા શિવાજી મહારાજનું તોફાન ધણજ વધી પડ્યું, એ તોફાન વિંઘપુર સરકારને અસહ્ય થઈ પડવાથી તેમણે શાહજીરાજને સખ સિદ્ધા કરવાનો વિચાર કર્યો રાજએ પોતાના પુત્ર સાથે કાઈપણ સંબંધ નથી, એવું રૂપરૂ કહેવા છતાં પુત્ર તેજ સશસ્ત્ર ઉત્પન્ન થવાથી વિંઘપુર સરકારે તેમને સિદ્ધા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમાં મુખ્ય કારણ એવું ઉત્પન્ન થયું કે, શાહજીરાજનો પ્રતાપ કર્ણાટકમાં અતિશય વધી જઈ તેઓ સ્વતંત્ર થવાનો વિચાર કરે છે અને તે કાર્યમાં સિદ્ધિ મેળવવા માટે જોઈતા સાધન-સામગ્રી એકઠાં કરે છે; એવી દરબારની પકટી ખાતરી મધ્યસ્થી હતી શાહજીરાજપર વહેમ આવવાનાં મળજ કારણો સરકારને જણાયા હશે, એમાં કંઈ સંદેહ નથી. વિંઘપુર સરકારે શાહજીરાજને સિદ્ધા કરવાનો નિશ્ચય કરી તેમને પકડી લાવવાનું કામ મુસ્તદાખાન નામના એક સરદારને સોંપ્યું. આ ભારદાર તે વખતે કર્ણાટકની મવારીમાં હતો અને શાહજીરાજ તેની મદદમાં હતા. તેમણે તે વખતે જીજીસને ઘેરા ધાલેલા હતા. મુસ્તદાખાને શાહજીરાજને પકડવાનું કાર્ય બાજુ ધોરપડે મુઘાયકરને સોંપ્યું. રાજ સાથે સમરાંજણમાં પ્રકટરીતે લુદ્ધ કરી તેને પરાજય પમાડી કેદ પકડી લાવવાનું કામ બહુ વિકટ હતું. વળી ધોરપડે જેવા સરદારને માટે તો તે કામ કેવળ અ-

શકયજ હતું. જે વીર પુરુષ, મોગલો જેવા પ્રયત્ન સંતોને પૂરો પડ્યો હતો અને તેના મોટા મોટા સરદારોએ જેને પકડવાની ખટપટ કરી છતાં જે તેમના હાથમાં સપડાવ્યો નહિ, તે વિજાપુર સરકારના દુશ્મન સરદારથી શ્રી રીતે પરાજય પામે ? ઘોરપડેએ રાજ્યને પકડવાની એવી આત્મી કશીજ ખટપટ કરી નહિ; પણ રાજ્યને મિજબાનીનું આમંત્રણ દેહાવી પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તેના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરીને રાજ્ય તેને ધેર ગયા. તે વખતે ઘોરપડેએ પોતાનું ઘર બતાવવાનું બહાનું કાઢીને તેમને અંદર લીધા અને તેઓ એક ઝોરડામાં હતા, તે વખતે બારણું બંધ કરી દીધાં. એ ઝોરડામાં હથિયારબંધ માણસો સંતાઈ રહેલા હતાં તેમણે તેમને કેદ કરી વિજાપુર મોકલી દીધા. ઘોરપડેએ રાજ્ય સાથે જે સમયે એવો વિશ્વાસપાત્ર કર્યો તે સમયે રાજ્ય અંદાવરા પાસે જીરાવાડીમાં થોડા મનુષ્યો સાથે પ્રધવ નાખી રહ્યા હતા. સિવાજી મહારાજે રાજ્યના કહેવાથી ઘોરપડેના એ વિશ્વાસપાત્રનું વૈર કયા પ્રકારે લીધું, તે તેમના ચરિત્રમાં થોડા સ્થળે પ્રકટ થયું છે.

સાહજીરાજીને પકડી વિજાપુર લાવ્યા તે વખતે ઘરબારમાં તેમને દેહાતની શિક્ષા આપવાનો વિચાર થયો. એ સંબંધી વાદવિવાદ આવતાં અને નક્કી થયું કે તેમને બીંતમાં અણી લઈ મારી નાખવાની બીક બતાવવી. તેમ કરવાથી રાજ્ય પોતાના પુત્રનો બદોખસ્ત કરી તેને થોડા શિક્ષા કરશે. એ સંબંધી સંપૂર્ણ હકીકત આમળ થોડા સ્થળે પ્રકટ થશે. આ સ્થળે એ સંબંધી એટલુંજ લખવું ઉચિત છે કે, આદિલશાહે સાહજીરાજી જેવા પરાક્રમી અને યશ સરદારને દેહાત શિક્ષા કરવાનો વિચાર કર્યો, તે તેમના વર્તનસંબંધી સંપૂર્ણ વહેમ આવવાને લીધેજ હતો, તેમાં કાંઈ પણ સંદેહ નથી; પણ સિવાજી મહારાજે મોગલ બાદશાહ સાથે સુલેહ કરી પોતાના પિતાને અધોર મૃત્યુમાર્ગે છોડાવ્યા. દિલ્હીના રાજા મ-

૧. થોડક જણાવે છે કે, મુસ્તફાખાનની આજ્ઞાથી ઘોરપડે અને આસદખાને એક દિવસ માતાઝામમાં સાહજીરાજીની ઊપલીપર હક્કો કર્યો. રાત્રે રાત્રે આનંદપૂર્વક સ્વસ્થ નિદ્રાવરા થયા હતા. ત્યાર પોતાને પકડવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાજ તે ઝબકાઈને ઊઠ્યા અને યોડાપર સવાર થઈને અને ત્યાં નાસી જવાના ધોરણથી બેઠાજ પોતાને મારી મૂક્યો; પણ ઘોરપડેએ તેમની પૂઠ પકડી કેદ કરીને ખાનની પાસે આજ્ઞા. તેણે તેમને કેદમાં રાખી તેમના ત્રણ હબર ઘોરપડેનારોને ત્રણાકી મૂકીને ઊપલીમાંની દરેક વસ્તુ લઈ લીધી. આદિલશાહને આની ખબર પડ્યાજ સાહજીરાજીને વિજાપુર બોલાવી મંગાવ્યા અને અફઝલખાનને મોકલીને કર્ણાટકમાંની તેમની પૂર્વ મિલકત જપ્ત કરી.

૨ આદમું પ્રકરણ જુઓ.

૩ કેટલીક બખરમાં લખ્યું છે કે, રજુદલાખાન એ સાહજીરાજીને જવળન મિત્ર હતો. તેણે બાદશાહ પાસે દુકમ રદ કરાવી રાજ્યને છોડાવ્યા. રાધરીની બખરમાં એ દુકમ રદ કરાવવા સંબંધી લખ્યું છે કે, સાહજી રાજ્યને ઘોરપડેએ પકડાવો. પછી સાહે એવી આજ્ઞા કરી કે, સાહજી રાજ્યને વિજાપુર ન લાવતા ત્યાંજ તેમને દેર મારવા. એ સાંભળવાંજ રજુદલાખાને સંસ્ત્રાવ્યાજ કરવાનો ઢોચ કરી ફકીરી વેષ પામી કર્યો અને બાદશાહ પાસે જઈ તેણે મકકે જવાની પરવાનગી માગી. બાદશાહને જખાનું કે, એવો બખરાન સરદાર આવ્યો જવાથી આખલા રાજ્યને ચોટ્ટે દુકમન થશે; તેથી બાદશાહે તેને

ખરચ દોવાથી રામને ચારી નખાય તેમ નહોતું; તેથી આદિલશાહે એવો નિશ્ચય કર્યો કે રામને પુનઃ કહ્લોટક જવા દેવા નહિ; પણ તેમને વિજયપુરમાંજ નજરકેદ રાખવા. શાહજીરાજ લગભગ ચાર વર્ષપર્યંત વિજયપુરમાંજ અટકી પડ્યા હતા. એટલા સમયમા શિવાજી મહારાજે વિજયપુર સરકારના પ્રદેશમાં કાંઈ પણ તોફાન કર્યું નહિ. શાહજીરાજએ અનેક ઉપાયો થોડાને દરબારના કારભારીઓનાં મન મેળવી લઈ પોતાના ઉપરનો વહેમ દૂર કરાવ્યો અને પોતાના ઉપર દરબારનો પૂર્વજનું પુનઃ વિશ્વાસ બેમાડી કહ્લોટકની સુબેદારી પાછી મેળવી ત્યાં આસપાસ ગયા. શાહજીરાજએ જીવ ઉપર આવેલું સંકેત લેગણું કર્યા પછી વિજયપુર સરકાર સાથે પ્રકટરીતે કંઈ પણ વિરોધ કર્યો નહોતો; પરંતુ બની શકે તેટલી સ્વસત્તા વપારી કાંઈ પણ વખતે સ્વનંત્ર થવાનો તેમનો વિચાર અંતસુધી કાયમજ હતો. એ પછી શાહજીરાજએ કહ્લોટકમાં કયા કયા યુદ્ધ કર્યાં, તેસંબંધી ઇતિહાસ મળતો નથી; તેથી એ મહાપરાક્રમી પુરવતું છેવટ સુધીનું જીવનવૃત્તાન્ત અત્રે લખી શકાતું નથી. વિજયપુર સરકારની કહ્લોટકપર જે જે ચલાવ્યો થઈ તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન સુમત્રમાન ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે, તેમાં કાંઈક કાંઈક રચ્યે શાહજીરાજસંબંધી લખ્યું છે. તેમાં વિજયપુર સરકાર તરફથી શાહજીરાજએ, ધણા શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું હતું, એમ પણ લખ્યું છે. વિજયપુર સરકારે તેમને કહ્લોટકમાં જે ભગીર આપી તે તેમની પાસે કાયમ હતી અને ઉશ્કેરા તેમાં વધારે કર્યો હતો. તંબવર અને ત્રિચિનાપશ્વી એ બે પ્રાંત તેમને કેવી રીતે મળ્યા તે પૂર્વે લખવામાં આજ્યું છે. એ સિવાય આર્નાનો કિલ્લો, ચોરોતોલો વગેરે સ્થાનોપર તેમની સત્તા હતી.

શિવાજી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ રચ્યાવે તે સમાચાર રામનાં કાન ઉપર વારંવાર જતા દોવાથી તેમને ધણે સતોષ થવો હતો. એવા પરાક્રમી પુત્રની સુલાકાત કરવા માટે તેમને લાલ્છીજી ઉત્કંઠા થઈ હતી; પરંતુ મહારાજનું સમજું તોફાન વિજયપુર સરકારના રાજ્યમાં થતું દોવાથી તેમને પુષ્કળ દિવસ સુધી પોતાની ઉત્કંઠા ધમ્મજા તૃપ્ત કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો નહિ. શિવાજી મહારાજ અને વિજયપુર-સરકાર વચ્ચે જ્યારે થોડો વખત સંધિ રહી અને વૈરભાવ લુપ્ત થયો ત્યારે તરતજ રાજ્યે વિજયપુર સરકાર પાસે સ્વદેશ જવાની માગણી કરી અને

દાવ પડ્યા નાંચે બેલાટયો અને તેના વિચાર ફેરવવા માટે અનેક પ્રકારે સમજાવ્યો. તેમણે ઉચેટ કર્યું કે, ‘તમારી જે ઈચ્છા હોય તે ક્ષો; હું તૃપ્તજ પણ’ કરીશ.’ એ સાંભળી રણદુસ્તાખાને કહ્યું કે, ‘આજણા રાજ્યને કંઈ પણ નુકસાન થયું હોય તો તે શિવાજીએ ક્યું છે. શાહજીરાજ આજણા રાજ્ય સાથે ગેરવર્તણૂક વર્ત્યા નથી. કુચનમાં લખ્યું છે કે, ‘સારા મનુષ્યને દિગ્મા આજણું અને નહાસ મનુષ્યને સિદ્ધા કરવી’ એ ધર્માત્મા પ્રમાણે જેનાં શાહજીરાજને જે સિદ્ધા કરી છે તે અન્યાયપૂર્વક છે.’ રણદુસ્તાખાનનું કહેવું બાદશાહે માન્ય કરીને શાહજીરાજની સિદ્ધા રદ કરી. ભવિષ્યમાં સારી વર્તણૂક રાખવા સંબંધી ખાનને ભગીર લઈ રામને દરબારમાં બોલાવ્યા. ત્યાં તેમને કહ્યું સન્માન આપ્યું અને પુનઃ મોટા દુગમ સાથે કહ્લોટક મોકલ્યા.

પોતાના મહા પ્રતાપી પુત્રની મુલાકાત લીધી ^૧ સ્વપુત્રના અગ્રહને લીધે શાહજી રાજા એ સમયે મહારાજાદેવના રજા હોત, પરંતુ ત્યાં જવાની પરવાનગી આપતી વખતે વિંઝપુર સરકારે એવી સરત કરી હતી કે, કાર્ય પૂર ચતાજ રાજાએ કહ્યુંટક પાછા જવું પુત્રની સાથે મળ્યા પછી ત્યાં રહેવું નહિ રાજાએ જો એ સરતનો ભગ કયો હોત, તો આદિલશાહ તેમની કહ્યુંટકમાની તમામ ધન-સપત્તિ જપ્ત કરી લેત આટલો બધો શ્રમ વેડી મેળવેલી સપત્તિ નહિ ગુમાવવા મારેજ રાજા કહ્યુંટક પાછા આવ્યા ગયા હતા

પુત્રની મુલાકાત લઈ આવ્યા પછી શાહજી રાજા ઘણા દિવસ ઇવ્યા નહિ એ વર્ષ પછી તેમનું દેહાવસાન થયું તેમના મૃત્યુનું વર્ષનું એવું છે કે, બેદનરના બંડખોર ભદ્રાપ્પા નાઇક અને શિવાપ્પા નાઇકે વિદ્રોહી થઈ વિંઝપુર સરકારના તાબાના દેશોમા તોફાન મચાવ્યું તેમનો પરાજય કરવાનું કામ આદિલશાહે શાહજીરાજાને અને સર્ગ-ખાનને સોંપ્યું શાહજીરાજાએ ભદ્રાપ્પાનો પરાજય કરી તેને તાબે કયો વિંઝપુર સરકારના જે પ્રાંત તેણે કબજે લીધા હતા તે રાજાને પાછા સોંપી દાખા એટલે તેને થોડીક જગીર આપી વિંઝપુર સરકારનો ખાલીઓ જગીરદાર બનાવ્યો શાહજીરાજાની એ કાર્યકુશળતા સાબળી ત્યારે આદિલશાહ ધણાજ ખુશ થયા અને વિશેષ ગૌરવસહિત એક પત્ર લખ્યો તથા તેમને વસ્ત્રો, ચલકાર, હાથી ઘોડા વગેરે નજરાણું ભેટ મોકલ્યું, ફરનારના સર્વ કારકારીઓએ જૂઠાં જૂઠાં પત્રો લખી રાજાની ધણીજ પ્રસન્ન થઈ શાહજી રાજા અદાલતના કાર્યમા શુભાશા હતા, ત્યાંથી એક દિવસ બહેરી ૨ નામક ગામ તરફ શિકારે ગયા શાહજીરાજાએ શિકારને માટે સસલાતી પાછળ પોતાનો ઘોડો દોડાવ્યો દોડતા દોડતા એક ખાડામા ઘોડાને પગ પડ્યો તેજ સમયે ઘોડો રાજાસહિત પૃથ્વી ઉપર પટકાઈ પડ્યો રાજાની ઝાતી ઉપર ઘોડાને પગ પડવાથી તરતજ તેમનો જીવ નીકળી ગયો રાજાની સાથેના મનુષ્યો તેમની શોધ કરતા કરતા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેમણે રાજાની એવી સ્થિતિ જોઈ કે તરતજ વ્યકેજી રાજાને બોલાવ્યા તેમણે રાજાની યથાવિધિ ઉત્તરક્રિયા કરી મરણસમયે રાજાનું વય ૧૨૦ વર્ષનું હતું ૬૦ સં ૧૬૬૪ ના જાનેવારી મહિનામા એ શોકજનક બનાવ બન્યો આદિલશાહે વ્યકેજીરાજાને દિલાસાપત્ર મોકલ્યો અને મનસખ દારીનો પોપાક તેમના નામ ઉપર ચઢાવી આપ્યો શાહજીરાજાનું જે સ્થળે મરણ થયું, તે સ્થળે તેમના સ્મરણચિન્હતરીકે છત્રી બાધી અને વિંઝપુર સરકાર પાસેથી સનદ મેળવી તે ગામની ઉપજ ઉકત ઝગીના ખર્ચ માટે વાપરવાની જો-ઈવણ કરી

શાહજીરાજાને ત્રણ જૈરસ પુત્ર હતા ૬૦ સં ૧૬૨૩ મા દાલાતાબાદમા જન્મ્યાછને પેટ વડિલ પુત્ર સલાહનો જન્મ થયો હતો તેના ઉપર રાજાનો ધણેજ પ્રેમ હતો તેઓ હમેશાં રાજાની સાથેજ રહેતા હતા ૬૦ સં ૧૬૫૩મા

૧ એ મુલાકાતનું વર્ષનું ચોદમા પ્રકરણમા પ્રકટ થયું છે

૨ એ ગામ તુઝમદ્રા નદીને કિનારે છે તેને વસવપાટણ અને વાસવપાટણ એવા નામો બીને સ્થળે લખવામા આવ્યા છે

કનકગિરિના પુદ્ગમાં, તોપનો ગોળો વાગવાથી તેમનું મૃત્યુ થયું. એ પુદ્ગની હકીકત એવી છે કે, શાહજીરાજના તાગાના બાગાપુર નામક તાલુકામાં કનકગિરિના સંસ્થાનિકોએ તોફાન મચાવ્યાના સમાચાર મળનાંજ સળએ સંભાળને લશ્કર આપી તેમને સિદ્ધા કરવા મોકલ્યા. તેમણે કનકગિરિની આસપાસ ઘેરા થાલી કિલ્લાપર તોપોનો ખારો ચલાવ્યો. તેમા ગોળો વાગતા સમરાંગણમાં સંભાળ મરણ પામ્યા ? એ શોકેજનક સમાચાર સાંભળતાજ શાહજીરાજને ધણું દુઃખ થયું સંસ્થાનિકોપર તેમને અતિશય ક્રોધ ચઢવાથી જાતે ચઢાઈ કરી, તેમને પરાજય કરી કનકગિરિ હસ્તગત કર્યું. એ કલહમા સંસ્થાનિકોને અશ્રુજપ્તાન તરફથી શમરતે સંઘાપના મળી હતી, તેથી રાજાએ વિચાર્યું કે, તેને પણ શિક્ષા કરવી; પરંતુ તેની સાથે પ્રકટરતે વૈર કરી પુદ્ગમાં પ્રવૃત્ત થવાથી આદિલશાહને ક્રોધ ઉત્પન્ન થશે, તેમજ તે આપણા ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી બીક લાગવાથી રાજાએ તેને ડાંઢેયો નહિ. થોડાજ વખતમા સંભાળનો નાનો બાઈ તેડું વૈર વાળશે, તેડું શાહજીરાજ સ્વપ્ને પણ જાણુના નહોતા.

હુકજી જામવરાવે પૂઠ પકટી તે વખતે રાજાએ પોતાની પત્ની જીતબાઈને શિવનેરીના કિલામા મૂકી હતી, તે પાછળ લખવામા આવ્યું છે, ત્યાં ૪૦ સં ૧૬૨૭ મા આપણા અરિનાયકનો જન્મ થયો. જીતબાઈને પેટે એ દ્વિતીય પુત્ર જન્મ્યા હતા. ૪૦ સં ૧૬૩૦મા રાજાએ મોહિતેની કન્યા તુકાબાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. તેને પેટે ૪૦ સં ૧૬૩૧ મા એક પુત્રનો જન્મ થયો. તેનું નામ વ્યંકેજી હતું. શાહજીરાજએ ચઢાવર ત્રાંત તામે કર્યા પછી તુકાબાઈ, અને વ્યંકેજી રાજાને ત્યાજ રાખ્યા હતા. શાહજીરાજ પછી વ્યંકેજી રાજાએ કર્ણાટકની મધળી જગીર તામે કરી. એ માલમિલકતમાંથી લાગ લેવા શિવાજી મહારાજે

૧ એક રથએ લખવામા આવ્યું છે કે, સંભાળને વિભાપુર સરકાર પાસેથી સ્વતંત્ર રીતે દ્રવ્ય મળ્યું હતું તેમને મદદમદ આદિલશાહની સ્ત્રી બકી બહેને વિશ્વાસપાત કરી વિષની ગોળી ખવડાવી હતી તેથી તે મરણ પામ્યા. શિવલિજ્જિજ્જમાં કનકગિરિના પુદ્ગનું કાશજી એડું લખવામા આવ્યું છે કે, કનકગિરિ શાહજીરાજને જગીર લખાઈ મળેલું હોવાથી ત્યાંના સરદાર આપખાખાન એ કિલ્લે સીધીરીતે આપતે નહોતા, તેથી તેની સાથે કુલ કરડ પડ્યું હતું શ્રી. સરકાર જણાવે છે કે શાહજી રાજા કેદમાંથી મુક્ત થયા પછી પોતાની જગીરમા કેલ્લાક સરકારેએ જળનો કર્યો હતો, તે સમાજવાને માટે તેમની સાથે તેમને લડાઈ કરવી પડી હતી એવી એક લાગઈમા સંભાળ મરણો. મિ. કિલ્લે જણાવે છે કે શાહજીરાજ કેદમા પડેલા હતા તે વખતે કેલ્લાક સરકારેએ જડ મચાવ્યું હતું. આ વખતે મુસ્તફાખાન નામના એક સરદારે સંભળી આવિડીને કનકગિરિ નામને કિલ્લો પોતાને હાથ કર્યો સંભાળ સેન્ય લઈને કિલ્લા પાસે આવ્યો અને સરદારને કહાવ્યું કે આપણે ન્યાય બાદશાહ પાસે કરાવીએ આ વાદાપાટ ચાલતી હતી તે વખતે મુસ્તફાખાને પોતાના તોપખાખાના માણસોને આજ્ઞા કરી કે નીચે વળેડીમા સંભાળ અને તેના કામદારો છે, તેમને તોપો ચલાવી ઠાર કરો તે લોકોએ તોપો ચલાવી; તેમાં સંભાળ મરણો મુસ્તફાખાને અશ્રુજપ્તાનને ચલાવીને તેની પાસે આ કામ કરાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. બીજે વારે પ્રદીપ શાહજીરાજએ એ કિલ્લે પાછો જતી લીધો. /

કર્ણાટક પર સ્થાવી કરી હતી, તેનું વર્ણન ચોગ્ય રચને લખવામાં આવશે. સાહજી રાજાએ મહાગાંડમાં પુત્રને મળી તેનો વૈલવ લેઈ કર્ણાટક પાછા આન્યા પછી વ્યકાળને પોતાની પાસે બોલાવી એવો જોષ કર્યો કે—‘તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ પોતાની બહાદુરીવડે નવું રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે. મારી આ રચળની સપત્તિને તું માલિક છે. મારા કાકા વિગેજી ગભ અને મારા બધુ શરીર રાજાના કુંડે બધુ તું પાનનપોષણ કરજે. ન્યાયપૂર્વક પ્રજાપાલન કરી રાજ્ય ચલાવજે તારા જ્યેષ્ઠ બધુ શિવાજી રાજાએ સર્વ પૃથ્વી પર ચઢાઈ કરવાનો પ્રયત્ન ઉદ્ધોગ આરંભ્યો છે. ઈશ્વરકૃપાએ તેનો મનોરથ પરિપૂર્ણ કર્યો તો તે સર્વનું પરિપાલન કરશે, પરંતુ તેના ઉપર ક્વચિત્ આપત્તિ જાતી પડે તો મેં જાણેની સપત્તિને બાદશાહ પાસેથી સ્વતંત્ર હકક મેળવી લીધો છે. એ સમ્પત્તિ તમારી બનેલી છે, પરંતુ એ સપત્તિનું રક્ષણ હમણા તારે જુદિપૂર્વક કરવું તું મારે લાડકો પુત્ર અને શિવાજી રાજાનો બધુ છે, એ લક્ષ્મી રાખજે આપણી પાસે ચાર વિશ્વાસુ મનુષ્યો છે તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાથી તારું કલ્યાણ થશે.’”

પ્રકરણ ૩ જું-શિવાજી મહારાજની વાત્યાવસ્યા

૧૧૬૮રાજ્યે નિમ્નમઠાલીને ત્યાં કયો અને હુડછ નામવગવ, મોખલ રાજ્ય આવળ વાત્યા ગયા હતા, એ પાછલા પ્રકરણમાં લખ્યું છે, જાળવાઈના રક્ષણમાટે જે મનુષ્યો રાખ્યા હતા; તેમાં જાળકૃષ્ણ રતુમતે, ૧ યામરાવર નીલકંઠ અને રતુનાથ બાજળ કેરડે, નામક ત્રણે વિશ્વામુ કારકુનો હતા. જા-ધવરાવે પણ જાળવાઈના રક્ષણમાટે પેતાના કેટલાક પૌત્રેસ્વાર આપ્યા હતા. તે જિપરાંત જાળવાઈને જીવરના ગ્રાંનિવસારાવનો આશ્રય હતો એમ લખાય છે. જાળવાઈ કેટલીક રીતે સુરક્ષિત રણમાં હતા એ ખરું; પરંતુ પોતાના પ્રિય પતિપર ભયંકર ક્રોધ વાળી પામી છે, તેમજ એ તોણના પોતાને ત્રણચાર વર્ષનો પુત્ર તેમની સાથે છે, તે જાનેનું શું થશે ! એજ ચિંતા તેમને મનન થયા કરતી હતી, એજ ચિંતામાં તેને ચિન્તાજીવર થવાથી દિવમે દિવમે કૂમ થતાં ગયા. ચિન્તાજીવર જાણ પડ્યો તે સમયે જાળવાઈએ કિન્દામાની શિવાઈવીને બાબા માની કે, આવી પડેલી વિપત્તિમાથી રાજા મુક્ત થશે અને મારે પેરે પુત્રનો જન્મ થશે, તો જા-જાનેનું નામ તમામ જેવું જ પાડીશ ત્યાર પછી જાળવાઈને પૂરા દિવસ ચળોજ કાઠે ૧૫૪૯ પ્રલવ નામ સવત્સર વૈશાખ શુકલપચમી સોમવાર, તા. ૧૦ મી એપ્રિલ, ૬૦ સં ૧૬૨૭ ને દિવસે જાળવાઈ પ્રસતા થઈ. ૪ આજે પ્રમંડ

૧ મધ્યાર સમયપૂર્વ જાળવાઈ પુત્રજન્મતે હત્યતે નામ લખ્યું છે. તારી સંવત્ ૬૦૪૫ મતે એકું પણ તેનું નામ એકે જે કેમલે ગયું આવે છે

૨ કેટલેક અલે સાચાજ નંબર નામ છે.

૩ મરહુત સમયપ, સોનોપત જીની નામને એ જીને કારકુન દોનો એમ લખે છે સમાસ લખે છે કે, એ કારકુને સન્નિ લેવડગથી જાળવાઈ સાથે મોડાયો હતો એમણે નાઈ જાણસળે નામના એક માણસને જાળવાઈને લેતે થયો ત્યારથી નામવગવે તેની લહેનતામાં આપેલો હતો. તે માણસ પણ સાથેજ હતો એવું કહેવામાં આવે છે

૪ મધ્યાર સમયપૂર્વ જાળવાઈ અને શિવાઈગિજ્જામાં શિવાઈ મહાસાહેબો જન્મ-સમય, વૈશાખ શુકલ દિગીલા, સુરવાર લખ્યો છે; પરંતુ એ જિવિને દિવસે પ્રવાર આવતો

ક્રાંતિને સમયે પૂનાથી આશરે પચાસ ચૈવ છપર શિવનેરીના કિલ્લામાં મરાઠી રાજ્યના સરકારી શિવાજી મહારાજની જન્મ-ચો જન્મબાઈને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થવાથી સર્વ આશ્રિતજનોને પરમ આનંદ થયો સર્વેએ તે સ્થળે સ્થિતિને અનુકૂળ થાય તેવો ઉત્સવ કર્યો આસપાસના ગામોમાંથી જેટલા હેલકરીઓ (મજૂરો) હેલ લઈને આવ્યા તેટલા ઈશુઓને બાર તેર દિવસ સુધી ભોજન જમાવી, લગ્ન અને મોળીના ખડ વગેરે બહિસ આપ્યા તે સમયે શાહજીરાજ વિઠ્ઠલપુર હતા તેમને હલુરીયા અને કારકુનો મોઢવી પુત્રપ્રાપ્તિના સમાચાર કહાન્યા રાજને જ્ઞેઓએ શુભ સમાચાર કહ્યા તેઓને સોનાના કડા અને વજોમા ધનમ આપ્યા અને બીજી પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું શિવાજી દેવીના કૃપા-પ્રસાદવટે એ પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થયું હતું તેથી માતાની બાધા પ્રમાણે બાળકનું નામ શિવાજી પાડ્યું

એ કિલ્લામાં જન્મબાઈ પોતાના પુત્રસંહિત ત્રણ વર્ષપર્યંત રહ્યા હતા ત્યાંથી શાહજીરાજ તેમને ભંજપુર લઈ ગયેલા હોવા જોઈએ કાગળ કે ૧૦ સં ૧૬૩૩ મા તેમને એ સ્થળેથી પકડી લઈ જવાનું પાળ્યા પ્રકરણમાં લખ્યું છે મોગડોના હાથમાંથી છોડાવ્યા પછી ભોતાજીરાજ હોઈ જમહેવાલ બધે તેમને મોગડોના કિલ્લામાં લાવી રાખ્યા હતા ત્યાંથી કેટલાક દિવસ શિવનેરીના કિલ્લામાં અને કેટલાક દિવસ માલુવીના કિલ્લામાં રહ્યા હોય એમ જણાય છે ૨ શાહજીરાજએ મોગડોના તાબાનો નિબંધનસાહી પ્રદેશ, પુન પોતાના તાબામાં લેવાને સંપાદિત થયાવ્યે હતો, તેથી જન્મબાઈ એ કિલ્લામાં રહેતા હતા મોગડો અને રાજ વચ્ચે યુદ્ધ થતું તથા ઉચનપાયન ચાલતી તે સમયે જન્મબાઈને કૃપા રાખ્યા હોય તે જણી શકાય નથી, પરંતુ એટલું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય છે કે, પોતાના

નથી સમયે જન્મબાઈ સાથે ૧૫૪૮, સુવ નામ સુવત્સર વૈશાખ શુક્લપચમી અને સોમવાર લખ્યો છે, પરંતુ એ તિથિએ સોમવાર આવતો નથી તેથી એ બંને તિથિઓ વિચારપાત્ર નથી ક્રાંતિ સમયે પાસે મરાઠાનાથ પુણ્ય લેટએ એ જન્મકુટુંબી મોઢવી હતી તેમણે અને સોદિણી નક્ષત્ર લખ્યું છે એ નક્ષત્ર તે તિથિએ હોવાથી એક ૧ રીતે નક્ષત્ર તિથિ વચ્ચે છે (શ રાજપાદેશ મ. ઈ. સા. ખ. ૪ જુલે) મરાઠી સાહિત્યની બાજ અને વિદિગ્રંથ ચૈમુસ્તો ઇવિહાસ, એ બંનેમાં વૈશાખ શુક્લપચમી લખી છે તેથી એજ તિથિ સાચી જણાય છે સોમવાર વૈશાખના કુટુંબમાંથી એની બાજ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે તેમાં આ જન્મકાળ રાજે ૧૫૫૧ ફાલ્ગુન વદ ૩ શુક્રવાર એમ આપેલું છે શ બાળજગાધર તિલકે, વા ૨૧ એપ્રિલ ૧૬૦૦ ની સંપના કેસરીમાં આ કાળ ૧૫૪૮ પ્રથમનાથ સુવત્સર વૈશાખ સુદ ૧ સુરવાટ હવાર રાત્ર, અગ્નિ નક્ષત્ર વા ૬ એપ્રિલ સને ૧૬૨૩ એ પ્રમાણે આપેલું છે

૧ આ કાળમાં જન્મબાઈ જે મગનમાં રહેલા હતા તે મગનની હથે એક શીત રોષ જે નારિકેળા માછ કોઈક મિ જોડેને મુળી સરખાના હાથથી તે બીવપર સગે મરમરના પથ્થરો નાંદી દીધા છે અને બારવર્ષના એક પ્રૌઢપ્રજાપી રાજરત્ન ચિરકાળ સ્મરણ રહે એવું કહેતું છે

૩ શાહજીરાજને વસ કરવાને માટે બાળક શિવાજીને ૫૩૩વાનો મોગડોએ ત્રણ વસ્ત્ર સુધી પ્રગવ કર્યો પણ જન્મબાઈ શિવાજીને એવી તજવીજથી સુધારી રાખવા કે તેમની સર્વ મહેનત બર્ષ ગઈ

પ્રિય પુત્રનું અને પોતાનું રક્ષણ થાવ એની ઇચ્છાથી પોતાના પિયરનાં મનુષ્યોના આશ્રયમાં કદિ પણ નથી કેટલાકનું કહેવું એવું છે કે, હજીજાએ એવો આશ્રય મેળવ્યો હતો; પણ એના કચ્છની સત્તાશાહે તેમની ખાસે કાંઈ પણ પુરાવો નથી. અહિંથી સ્થિતિમાં કેવળ નિરાધાર હોવા છતાં હજીજાએ પિતા તેમને પોતાને થામ લાઇ જવા તૈયાર હતો; છતાં જે પતિવ્રતા એણે ત્યાં જવનું કામ કર્યું નહિ, તે જાણથી કાંઈ પણ સમયે પિયરે જઇ રવાના થાય, એ નિયમનું સંભવિત નથી તેમાં વળી જામવનું કુટુંબ મોતદોના આશ્રયમાં બંધ રહ્યું હતું. તેથી હજીજાએ મનમાં કદિ પણ પિયરે જવાનો સંકલ્પ થાવ નહિ; કારણ કે સાદરજાનએ ઇ. સ. ૧૬૩૪ થી મોતદો સાથે કુદ ઠાર કર્યું હતું; તેથી મોતદ સરદારોના આશ્રયમાં જવું, એ ઘણુંજ ભયભરનું હતું અને તે કામ હજીજાએ પતિને જરા પણ પુરાંદ પડત નહિ. સાચું એજ છે કે, સિવાજી મહારાજના જન્મથી દસ વર્ષથી સાદરજાનએ અવારોહી ઉપસવાદશને સમયે હજીજાને પોતાના પુત્રસહિત રામનના તાબામાંના કોઈને કોઈ કિલ્લામાં રહેતા હતા અને તેમનું ખની સડે તેટલું રક્ષણ કરવાને સાદરજાન મિત્તા રાખતા હતા. મૈસુરમાં નિવાસ હતો, ત્યારે હજીજાએ એક કિલ્લેવાડે મોતદોના હાથમાં એમાં તે સમયે તેમના બાપુએ વેચેને છોડ્યાં હતાં; એ પાછળ કાવવામાં આવ્યું છે. આ પ્રસંગે બર જોતા તેમણે પિયરના બંધ સુખદેવ રહેવું યોગ્ય હતું, પરંતુ પુત્ર તે પોતાના પતિના તાબામાં કોઈકાણના કિલ્લામાં આવી રહ્યા એ પરથી તેમને આત્માભિગ્રાવી સ્વભાવ સારીથી જાણ આવે છે, જ્યાં ત્યાં મોતદોના સૈન્યની દોડધામ ચાલ રહી હતી અને સૈન્યના તુલના દિશા અને માથા એક પછી એક શત્રુઓની હાથે હતા હતા, છતાં હજીજાએ દસ નિઃશ્વર જડગ રહે, એજ આશ્રયની વાત છે.

એ દસ વર્ષમાં હજીજાએ મનની સ્થિતિ કેવી કરી હતી અને તેમને અદનિશ કેટલી ચિન્તા થતી હતી, તેની કલ્પના કરવી પણ સહેલું નથી. તેમને આજે એક કિલ્લામાં તે કાંઈ બીજા કિલ્લામાં, એમ નાસભાગ કરવી પડતી હતી. શત્રુઓ દ્વારા આવી પરમશ્રિય ધુન્ને અને પોતાનો નાશ કરશે, તે સંબંધી તેમને સતત ચિન્તા થતી હતી. તેજ પ્રમાણે સાદરજાનએ મોતદોને જવા મંજૂર થવું માથે ઘેર સમાજ અસાધ્ય છે, તેવું પરિણામ અતે થું આવે છે, એ ચિન્તામાં તેમને ચિતાજ્વર લાગી પાડ્યો હતો; પરંતુ હજીજાએ અત્યંત સ્વાભિમાની અને પતિવ્રતા હોવાથી ધૈર્યપૂર્વક અને દૃઢ નિશ્ચયપૂર્વક દસ વર્ષ સીધામાં, એટલા સમય સુધી તેમણે સિવાજી મહારાજનું લાભપાત્રનું કે પ્રકારે કર્તું અને તેમને સુચિત્તેષુ આપવા માટે કેવી વ્યવસ્થા કરી, તે સંબંધી ઉત્તરમાં કાંઈ પણ જગ્યામાંથી મળતો નથી; તેમ જ્યાં એટલી વધમાં મહારાજાએ પોતા ઉપા રચાર થવું, તોરંદાજી કરવી, બંદુક મારવી, પદા ફેરવવા, હસ્તાર પુઢીપરોથી કામચોતો સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો અને સારી રીતે વાગતાંજવતાં પણ ચિન્તા હતા.

સાદરજાનને ઇ. સ. ૧૬૩૭ થી અદિવાસીઓ આશ્રય મળ્યો

અને તેમણે વિજાપુરમાં નિવાસ કર્યો, ત્યારે પોતાના ગુણવાન પુત્રને અને જીજ્ઞાસુ બાળને પોતાની પાસે તેડાવી લીધાં.^૧ વિજાપુર સરકાર પાસેથી મળેલી ભગીરની વ્યવસ્થા દાદાજી કોંડદેવને સોંપી શાહજીરાજ રણદુષ્ટાખાન સાથે કહ્યુંટક ગયા. તે સમયે જીજ્ઞાસુ અને શિવાજી મહારાજને એજ વિશ્વાસુ દારકુનને સોંપ્યાં અને કહ્યું કે, 'મહારાજને યોગ્ય થઈ પડે એવું શિક્ષણ આપી પુત્રને સદ્વર્તન-શાળી બનાવવો.' દાદાજી કોંડદેવે માતાપુત્રને મોટી ધામધુમસહિત પૂને લાવી ત્યાં એક લગ્ન સુંદર મકાન^૨ બંધાવી તેમાં રાખ્યાં. ખીજે વર્ષે શાહજીરાજ કહ્યુંટક પ્રાંતના બેઝરણ મુકામે હતા તે વખતે દાદાજીને પરગણાનો હિસાબ લઈ ત્યાં જવું પડ્યું. તે સમયે દાદાજી શિવાજી મહારાજ અને જીજ્ઞાસુને શાહજીરાજને મળવા પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા; પણ તેઓ સત્વર પૂને પાછા આવ્યાં હતાં. આ વખતે રાજ્યે તેમની સાથે શામરાવ નીલકંઠ પેશ્વા, બાળકૃષ્ણ પંત મજમુદાર, સોનોપંત કબીર, રઘુનાથ બલ્લાળ, કેરડે સખનીશ વગેરેને મોકલ્યા.^૩

શાહજીરાજ કહ્યુંટકપરની ચકાષમાં વિજય મેળવી વિજાપુર પાછા આવ્યા તે સમયે તેમના મનમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે, શિવાજી મહારાજને વિજાપુર લાવી ત્યાં તેમનો વિવાહ કરવો. રાજ્યે એ વિચાર દાદાજીને પત્રદ્વારે લખી જણાવ્યો. પિતાના મનોવિચાર શિવાજી મહારાજના જણવામાં આવ્યા. તેમણે ઉત્તરમાં દાદાજીને કહ્યું કે, મારું લગ્ન વિજાપુરમાં યવનોની વસ્તીમાં નહિ થતાં પૂનામાં જ થવું જોઈએ; કારણ કે ત્યાં લગ્નના ધર્મકાર્યસમયે યવનો આવે તો તેમણે ધર્મ બ્રષ્ટ થઈએ. મહારાજની ઇચ્છા દાદાજીએ શાહજીરાજને લખી જણાવી અને વિશેષમાં લખ્યું કે, અમે અને સુંદર કન્યા જેમ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ કરીશું. રાજ્યે એ વિચાર ખસંદ પડવાથી દાદાજીના કાર્યને સંમતિ આપી. સંમતિ મળતાં જ દાદાજીએ શિરડેની કન્યા સમજાઈ સાથે ઇ. સ. ૧૬૪૦ માં પૂનામાં મોટા દાંડમાંથી શિવાજી મહારાજનાં લગ્ન કર્યાં.

ઇ. સ. ૧૬૪૧ માં શાહજીરાજએ મહારાજને અને જીજ્ઞાસુને વિજાપુર મોકલાવી પોતાની પાસે રાખ્યાં. ત્યાં જીજ્ઞાસુએ ત્રણ વર્ષ રહ્યાં હતાં એવું જણાય

૧ શ્રી. સરકાર જણાવે છે કે ઇ. સ. ૧૬૩૬ માં શાહજીરાજએ પોતાની ભગીરની વ્યવસ્થા દાદાજી કોંડદેવના હાથમાં સોંપી તે વખતે તેને કહ્યું કે:—“મારી રત્નો જીજ્ઞાસુ અને પુત્ર શિવાજી શિવનેરીના કિલ્લામાં છે તેમને જોવાની તારી સંભાળ નીચે પૂનામાં રાખજે અને ખરગને મટિ તેમને જોવા પેશ્વાની જ્વર પડે તેટલા આપજે.”

૨ આ મકાનનું નામ તેણે “રાજમહાલ” રાખ્યું. મુઝા નદીના તીરપર નમણી બાજુએ ચનવારવાડાની પૂર્વમાં આ મકાન હતું હાલમાં ત્યાં સુનિસીયાલિટીનો ખાગ છે.

૩ દાદાજીની મદદમટિ આ લોકોને મોકલ્યા હતા. તેમની અકબરથી-૪ તેમના દોહા માલમ પડી આવે છે. દાદાજી કોંડદેવ પોતાના નામની આજ્ઞા “સુબેદાર નામનદ કિલ્લે કોંડાણા” એ પ્રમાણે લખતો હતો. આ કિલ્લો શાહજીરાજની ભગીરના મધ્ય ભાગમાં આવેલો હતો તેથી દાદાજી કોંડદેવે ત્યાં લશ્કરનું પાછું રાખ્યું હતું અને પોતે પણ વારંવાર ત્યાં જઈને રહેતો હતો.

છે. યવનોની રાજવાનીમા જેટલા દિવસ નિવાસ કરવાનું મળ્યું, તેથી ત્યાંની યયા-
ચિત્ત સ્થિતિ મદારાજના જોવામા આવી. ત્રયમથી થોડાધણો યવનદેય તેમના
હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો, તે આ સમયે દડ થયો. શિવાજી મદારાજને પ્ર-
ત્યેક પ્રસન્ન પોતાનું અગાધ રાજકીય જ્ઞાન પ્રકટ કરી સર્વ જગતને ચકિત કરી
દીધું. તે ઉચ્ચ જ્ઞાનનું સંપાદનકાર્ય આ સ્થળેજ ચલુ હતું.

શિવાજી મદારાજ આ સમયે માત્ર ચૌદ વર્ષનાજ હતા; છતાં પણ સર્વ પ્રકાર-
ની યુદ્ધકળામા દક્ષ થયા હતા. તેઓ સરસિ બળવાન અને સુંદરદેખાવના હતા.
તેમજ અતિશય અપજ અને ચોક્કસ હતા. હાથી, યોધા, તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર આદિનાં
કાર્યોત્તય દક્ષપૂર્વક તપાસી તેસબંધી સર્વ સૂક્ષ્મ માહિતી મેળવવાનો તેમને
સોખ માગ્યો હતો. શુદ્ધિમાન અને ગોઠા મનુષ્યોનું યથોચિત સન્માન કરી, પોતાના
પર તેનો સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે તેઓ વર્તતા અને તેમને નાના
પ્રકારના પ્રશ્નો પછી જેટલી માહિતી મળે તેટલી મેળવવાનો યત્ન કરતા. હસકા
સ્વભાવના મનુષ્યોનો તેઓ જરા પણ સંબંધ રાખતા નહિ. બ્યસની અને ઉમઠિ
મનુષ્યોપર તેમને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. તેમણે કાંઈ દિવસ વડિયોની અવસ્થા
કિંવા અપમાન કહ્યું નથી તેમના એવા સદ્ગુણ જોઈ રાજા પામે આવનાર સર-
દારો તેમની સાથે વાતચીત કરી હર્ષ પામતા. રાજાનો પરમ મિત્ર મુરાર જગદેવ તો
મદારાજની વર્તણૂક જોઈ ધણેજ ખુશ થતો હતો.

મુરારપતે આદિલશાહ બાદશાહ પાસે એક કિસ સાદજીરાજના પુત્ર શિવાજી
મદારાજના સદ્ગુણની ધણી પ્રશંસા કરી. તે સાંભળતાંજ બાદશાહને એવો ગુ-
ણિયલ ઊઠ્યો. જોવાની ઈચ્છા થઈ. બાદશાહે શિવાજી મદારાજને પોતાની પાસે લેઈ
લાવવા મુરારપતને આજ્ઞા કરી. એ પરથી શિવાજી મદારાજને બાદશાહની મુલા-
કાને હર્ષ જવાનું ઈશું; પરંતુ શિવાજી મદારાજને એ વસ્તુ પસંદ પડી નહિ.
તેમણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક અને વિનયપૂર્વક પિતાને પ્રાર્થના કરતાં કહ્યું કે:-“યવનો
પરમ નીચ ગણાય છે. તેમને કાલાવાસા કરવા જરૂર તેમને સધામ કરવી એ મને
જરા પણ મમત્તુ નથી. એમ કરતા મને ત્રાસ થાય છે. એ ઠેકાણે સ્વધર્મ અને
બ્રાહ્મણની નિત્ય નિદા થાય છે, તે મારાથી ખખટું નથી. રસ્તામાં જતાં-
આવતાં ગોવધ યતા નજરે પડે છે, ત્યારે મને ધણુંજ દુઃખ થાય છે અને એવો
ક્રોધ આવે છે કે, ગોવધ કરનારાઓનો શિરચ્છેદ કરાવવો; પરંતુ આપ ઇપકો
આપો અને કાષ્ઠ બીજુજ પરિણામ આવે, એવો વિચાર આવતાં શાંત થાઉં છું.
મારે મુસલમાનોનો સંસર્ગ રાખવો નહિ, એવો વિચાર થાય છે. અમીરકેમરાવો-
ને ધેર જવું અને તેમની આજ્ઞા એજજાણ કરવી, એ મારા ચિત્તને યોગ્ય માગતું
નથી. તેમનો સ્પર્શ થતા મારે વસ્ત્રો બદલવાં પડે છે.” શિવાજી મદારાજનું
કહેવું સાદજીરાજના જાણવામા આવ્યું, ત્યારે તેમણે પોતાના કારભારીઓદ્વારા
મદારાજને બોધ કરાવ્યો કે:-“ નિર્ધર્મીઓની સેવા કરીનેજ તમારા પિતા બાદશા
વેલવે યદી સક્યા છે. તેમનો દેશ કિંવા તિરસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી. તમે શુદ્ધિ-
માન છો. એવું જોણતું તમને સોભતું નથી. એમ કરવાથી પિતાની અવસ્થા થાય

છે. " સમાન વયના શુવકે સાથે પણ મહારાજને ઘણું કહેવડાવ્યું. માતા જીબબાઈ-એ પણ પ્રત્યક્ષરીતે અનેક પ્રકારની શિખામણ આપી, તેમ છતાં શિવાજી મહારાજને હંક ઊઠી નહિ. ત્યારે શાહજીરાજએ મહારાજને પોતાની સમક્ષ બેઠાવી બોધ આપ્યો કે:-" યવનો પૃથ્વીપતિ છે. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરી તેમની સેવા કરવામાં શી અડચણ છે? ઈશ્વરી સૂત્ર પ્રમાણે આપણે હમણાં તેમની સેવા સ્વીકારી આનંદ બોજવનો, એજ આવશ્યકીય છે. ઈશ્વરની એવી ઇચ્છા ન હોત તો હિંદુઓનું રાજ્ય તેમના હાથમાં ચા માટે જ્વત વાર? અને સમય પ્રમાણે વર્તી જે પેલવ સંપાદન કર્યો છે, તેનું રક્ષણ કરવા માટે તમારે જ દયાહીની કૃપા સંપાદન કરવી જોઈએ. " એ ઉપદેશ સાંભળી મહારાજએ વિનયપૂર્વક અને માનપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો કે:-" વડિલોની આજ્ઞા મારે સિરસાવડ છે; પરંતુ યવનો ગોહત્યા અને દેવ-બ્રાહ્મણને અડચણ કરે છે તે મારાથી કિંચિત્ પણ સહન થતું નથી. "

શિવાજી મહારાજના હૃદયમાં યવનદ્રેષ સંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામેલો જોઈ શાહજીરાજને ઘણું ખોટું લાગ્યું; પરંતુ શુદ્ધિમાન અને તેજસ્વી પુત્ર સાથે સખ્તાઈથી વર્તવું અથવા તેને શિક્ષા કરવી, એ તેમને ઈષ્ટપ્રદ લાગ્યું નહિ. અર્થઃ કહીએ તો તેમને પણ યવનોપર તિરસ્કાર હતો; પરંતુ તેઓની સાથે સામેપચારથી વર્તી પોતાનું કાર્ય સાધ્ય કરી લેવું, એ તેમનો વિચાર હતો. પુત્રને મનોનિમ્મલ જોઈ તેમને ગુસ્સો નહિ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. રાજ્યએ મહારાજ સાથે અનેક વેળા વાતચિત કર્યા પછી અંતે તેમને આગ્રહપૂર્વક દરબારમાં જવા તૈયાર કર્યો. દરબારમાં ગયા પછી શિવાજીને પૃથ્વી સાથે હાથ લગાડી બાદશાહને મુજરો કરવાનું સિખવ્યું હતું; પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો દરબારમાં ગયા તેવાજ સલામ કરી પિતાની પાસે બેસી ગયા. બાદશાહે દરબારમાં કોઈ ઊકરો આવેલો જોઈ મુરારપતને પૂછ્યું કે:-" શાહજીરાજનો પુત્ર તે આજ કે?" પતે ઉત્તરમાં " હા " કહ્યું. શિવાજી મહારાજે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુર્નિસ (સલામ) કરી નહિ તેસંજધી બાદશાહના મનમાં કંઈ વહેમ આવે નહિ તે માટે પતે બાદશાહને કહ્યું કે:-" ઊકરાએ દરબાર દરિ પણ જોયો નથી, આજે તેને પહેલેજ પ્રસંગ છે. ઘેર સર્વને સલામ કરવાની ટેવ પડેલી હોવાથી એણે બાદશાહને સીધી રીતે સલામ કરી છે. બાળક અજ્ઞાન છે. " તેમણે શિવાજી મહારાજને વચ્ચે તથા કવેરાત આપ્યાં. તેમને ઘેર જવાની રજા મળી એટલે ઘેર આવ્યા પછી તેમણે દરબારનાં વસ્ત્રો વેગળા ફેંકી સ્નાન કર્યું.

શિવાજી મહારાજ બાદશાહના દરબારમાં વખતોવખત જવા લાગ્યા; પરંતુ હમેશાં બાદશાહને ઊભા ઊભા સલામ કરીનેજ પોતાને સ્થાને બેસી જતા. તેમને એવા હમેશનો નિયમ જોઈ બાદશાહના મનમાં સંશય ઉત્પન્ન થયો. શિવાજી મહારાજ જાણીએઈની કુર્નિસ કરતા નથી કે કેમ તેસંજધી ખાત્રી કરવાની ઇચ્છાથી તેમણે મહારાજને પોતાની પાસે બેઠાવી તેસંજધી પ્રશ્ન પૂછ્યા. મહારાજે સુસ્તિપુરસ્કાર ઉત્તર આપી વખત સાચવી લીધો. તેમણે ઉત્તર દીધો કે:- "મારા પિતાજી મને મુજરો કરવાનું કહે છે પણ હેક છેલ્લી મઠીએ હું ભૂલી જઈ જુહાર કરું છું તે મારે ક્ષમા બજવી. એ જુહારમાંજ બાળકની કુર્નિસ છે

એમ હુકુમે પ્રાપ્તી લેતુ. હુકુમ અને ચાલ પિતા એ બન્ને મને એકસરખાજ
દરજા છે. હુકુમ ભૂલ લે એવું બજાએ ત્યારે મુજબે કરવા સીખીય.” મદરાસનું
સમવાતુંગ બેઠવું સંભળી બાદશાહે હર્ષ આપ્યું.

દરબારમાંથી જવાજ માર્ગમાં કસાઈએથી દુકાને દાંડી. તેમાં થયું ગોમાંસ
અને પશુઓના માંસ વેચવા માટે ટામેલા હતા. રાજદરબાર સામે પશુ કેટલાક બન-
દિવાલ સંધેકુ માંસ વેચવા બેઠા હતા એ બેઈ સિવાજી મદરાસના અંદરજીમાં
અનિયમ કુખ્ય થતું અને એ કસાઈઓને હથાકીલ બંધનથી મારવા એવો
તેમને કેલ્પ આતેલ; પણ કુ કરે ? તેમને ગુપ્તગુપ્ત તે માર્ગે જઈને જતું આવતું
પડતું એક દિવસ મહાત્મા તે સ્તે જઈને જતા હતા એટલામાં એક કસાઈ
ગાંધેભો વધ કરતો તેમની દૃષ્ટિએ પડ્યો. તેજ કાલે તેઓ કસાઈના ધરીપર પહોં
ગયા અને તેને પુછયે માર ચારીને તેના હાથમાંથી ચાકવે છેડાવી. એ સમાચાર ત્યારે
દિવાન કસાઈઓમાં; પરંતુ દરબારમાં ચાલકરાખતું વિશેષ ચોરવતેલાથી ટાકાએ નેમતું
નામ ટીપું નહિ અને બાદશાહ પણ તે વાત મનમાં લાગ્યા નહિ. ગોવંધની બનાવ
નિત્ય સિવાજી મહાત્માની દૃષ્ટિએ પડતો દેવદાસી તેમને ધણેજ કંટાળા આપ્યો
એ વાત તેમને અત્યવ ઘણપડી ચક્ષોની રાજવાનીમાં હવે પડી રહેતું નહિ અને
દરબારમાં પુનઃ દંડિ પણ જતું નહિ. એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો પિતાની આદા-
નું ઉપવન કરતું એ મહા પાપ છે. એજ તેઓ સમજવાહતા નેજીનેમણે એક દિવસ
ગીર્ધરપ પિતાને તવિનય પ્રાર્થના કરી કે-“ મને જાણવી સારે દરબારમાં
આવવાની આદા કર્યો નહિ. પ્રાર્થના ગોમાંસ વેચવાની દુકાને માંડેથી દોષ છે તે
મ.રાથી બેઠ સહનુ નથી જાણ બાદશાહના નોકર દોવાકો આપને એ બાબત
આપઆપાદાન કરવા પડે છે જાણાદના મનને ખરું લાગે એવું કામ પશુ
જોણકુ કેલાઈ કરતું આપને પસંદ નહો માર્ગમાં ચલો ગોવંધ અને ગોમાંસની
દુકાને બંધ થતા ગુપ્તી દરબારમાં આવીશ નહિ. એ દરજ બંધ થવાની કાંઈ
ગોવંધ થવા પડી મને દરબારમાં આવવાની આજ્ઞા કરવી. ” ગુપ્ત એવું સ્પષ્ટ
બોલતું બાબતી સમજાવતા વિચારમાં પડ્યા-“ દરબારમાં એકલા જાવડી બાદ-
શાહ પછે કે પુત્રને ટામારે લાગ્યા નહિ કે તેનો મારે મું ઉતર આવશે ! ”
એ ચિન્તા કરતા હતા એટલામાં ચિરજીમાં નામઃ મહાર તેમની સાથેકાંઈ મધાલ-
મસલન ચમાવવા આગ્યો તેની નાથે કેટલીક વાતચિત થવા પડી શાહજીનાં
તેને ચિન્તાના પર્યાયકાંટી વાત કહી સમદારે મળતો મલાઈ આપી કે પુત્રને મારે
કેવું રહેવા દો આપણે જાને દરબારમાં જઈએ, હુકુમની તવિનય બેઠ એ
સંબંધી વાત કહાડીશું.

અને દરબારમાં ચલા મરહાની કામદાર પૂરે થવા પછી બાદશાહની પુત્ર-મ-
શી લોમસરદાર ચિરજીમાં તેમને વિનિ કરી કે-“ આજ હુકુમ મર્વાના મલા-
પિના સમન છે; અને હિંદુ અને મુસલમાન એ બન્ને આજની પ્રજા છે. મર્વ ઉપર
આપની એકસરખી કૃપા છે. આજની રહેનશાહદાદાં જેમ મુમલમાન મોકર છે
તેમજ હિંદુ મોટરપણુકર છે. તેમને મોતપેલાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા, એ

આપનામદારને ઉચિત છે ગોવધ અને ગોમાસવેવન કરવું જોને હિંદુઓ મોટું પાપકર્મ ગણે છે આપના રાજમાર્જ ઉપર અને રાજદરબાર આગળ આસપાસ ગોમાસ વેચવાની દુકાનો હોવાથી સર્વના દેખતા ગોહત્યા થાય છે, એ જોઈ હિંદુ-ઓનું મન ધણું જ દુખાય, એ સ્વાભાવિક છે શાહજીરાજ જેવા આબરદાર અને વજનદાર સરદાર આપની નોકરીમાં છે તેમના મનમાં કેવળ પ્રકારે ખોટું ન થાએ તેમ કરવું આપને ઉચિત છે પોતાની બાંહે આપ નામદારને પ્રાર્થના કરવાની તેમનામાં હિંમત નથી. શાહજીરાજનો પુત્ર શિવાજી જ્યારે દરબારમાં આવ્યો નથી, તેનું કારણ પણ એ કહ્યું તેજ છે ગોવધ થાય અને ગોમાસ વેચાય એ દૃશ્ય તેનાથી જોઈ શકાયું નથી તે તેના પિતા ઉપર ધણેજ ક્રોધે બરાશે છે હુંજોરે એ બાબતનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ ” બાદશાહે મરદારની વિનંતિ શાતપથે સાભળી યોગ્ય વિચાર કરતા તેમને જણાય કે, એ સખધી બદાબરત અવસ્થ થવો જોઈએ બાદશાહે તરતજ એવી બાત ફેરવી કે-“ મહેરમા કોઈએ ગોવધ કરવો નહિ, તેમજ શહેરમાં કોઈ દુકાને ગોમાસ વેચવું નહિ એ બાતાનું ઉત્તર મળ કરનાર મનુષ્યને સખ સંસ્કાર કરવામાં આવશે એ કાર્ણ હિંદુઓના ધર્મ-વિરુદ્ધ હોવાથી તેમના દેખતા ગણ ગોહત્યા કરશે કે માર્જમાં ગોમાસ વેચવા બે-સરો અને તેને કોઈ હિંદુ મારી નાખશે, તો સરદારમાં તેની કૃમિમાં સાબળવામાં આવશે નહિ ” શહેરમાં ચારે તરફ સખ બાત ફેરવી દીધી અને શહેરની દક્ષિણ દિશામાં કસાઇપરે વસાવ્યું મર્વ કસાઇઓને ત્યાં રહેવાનો હુકમ કર્યો એ બહો-મત્ત થયા પછી શિવાજી મહારાજ પોતાના પિતા સાથે નિત્ય દરબારમાં જવા લાગ્યા તેમની હુશિયારી, તેજ અને દક્ષતા જોઈ બાદશાહની તેમનાપર પ્રીતિ થઈ બાદશાહે તેમને વારવાર પત્રો, આજુપત્રો, મેવા, મિઠાઈ વગેરે આપીને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યો.

એક દિવસ, એક કસાઈ ગોમાસનો ટોપણો બરી, શહેર પામેના કરવાનમાં આવી વેચવા ગયો, એટલામાં શિવાજી મહારાજ પોતાના મમાન વધતા ટેલકાકે મિત્રો સાથે ધોડેસ્વાર થઈ તે રસ્તેથી જતા હતા પેના કસાઈ ઉપર તેમની નજર પડતા-જ ધમરેથી લટકતી વધવાર કાઢી ત્યાંને ત્યાંજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો કસાઈની સ્ત્રીએ દરના બાદશાહ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી અને દરબાર પાસેના બેઠકાએ તે મખધી પૂરાવો આપ્યો. ફરિયાદ સાભળ્યા પછી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે-“શિવાજી મહારાજે જે ક્યું છે તે ચોખ્ખું છે શહેરમાં જાણી ગોમાસ વેચવું નહિ, એની બાત ફરમાવવા બાદ તમે દરકાર કરી નહિ, તેથી તમને જે સંસ્કાર થઈ છે તે ચોખ્ખું છે.” બાદશાહે કસાઈની સ્ત્રીને ચાર રૂપિયા બ્રમિદાદ માટે આપ્યા અને લાકિયારખાનામાંથી દરરોજ એક શેર રાહલી મળે એવું વર્ધાસન બાધી આપ્યું.

શહેરમાં આ વાતની ખુબજ ચર્ચા ચાલી કેવળ કહેવા લાગ્યું કે-“બારાનધાની-માં હવે સુમનમ્બોનેનું કાર્ણ ચળવું રહ્યું નહિ મુસનધાની બાદશાહી આજથી ફૂળી ગઈ કે શું ? બાદશાહ કંઈ પણ ફરિયાદ કેને સાભળતા નથી. શિવાજી તો

એવો ઉચ્છ્વસ છે કે, બાદશાહે કુર્નિન સુધાં કરતો નથી તેને ખોટું લાગે છે માટે સમગ્ર કસાબોને સદેર બહાર દાંડી કરી તેમની દુકાનો-ગામ બહાર રખાવી. સર્વ મુસલમાનોને મોટી અગત્ય થઈ પડી છે. શાહજીરામનો છોકરો ધજોજી ઉદ્ધત થઈ ગયો છે અને હવે તો રસ્તા પરથી નીકળીને મુઘલખાનેનાં ખૂન પણ કરવા લાગ્યો છે, એ યોગ્ય થતુ નથી.”

એ સર્વ વાતો શાહજીરામને ઠાને આવનાજ તેમને મોટી ચિંતા થઈ પુત્રને ધજોજી ચલાવે, શુદ્ધિમાન અને સચ્ચવાન બાકીને પાને રાખ્યો તે એટલા માટે કે, મારી મેળવેલી સપત્તિ ભગવાની તેમા સ્વપરક્રમવડે વધારો કરે; પરંતુ તે તો બાવુ ઉદ્ધતપણુ કરે છે હવે સુ કરવું ? એ કાંઈ સિદ્ધા કરે તો એનો સ્વભાવ બહુ તીવ્રો દોષથી કાઢી નાંખવું પરિણામ આવે. અને શિખામણના બે ઘડો કહેવાથી કંઈ દેશોએ આવે છે કે નહિ, તે જોવાને માટે શાહજીરામને શિવાજી મહારાજને પેલાની પાસે બોલાવી, ગુજબાઈ સમક્ષ ઉપરેય કર્યો કે-“ હવે તું નાશાન છે. તને ભગતનો અનુભવ નથી નજીવી બાળતો માટે શરમે થઈ જતું અને ઉચ્છ્વસપણુ કરતું. એ તારા જેવા શુદ્ધિમાન છોકરાને રોજાનું નથી. મનેને મુઘલો કરવો નહિ અને ગોવધ ઘરો ભેટાઈ નવલાર ઉગામવી એ કુ” ! એવી ઉદ્ધ-ભાઈ કરવાથી મુઘલખાની શબ્દમા દેખ રહેવાનો ર તેમની નોકરી કરવી હોય તો એવું અભિમાન કરીને જરાપણુ રહેવાનો નહિ. જામે એ પ્રમાણે વર્તી હોત તો અ-મને હિમા રહેવાની જગ્યા પણ મળત નહિ અમે અલ્પ સૂધી મનેની નોકરી કરી છે અને પેલાના કર્તવ્યના ભગવડે માનવસ્વ પામ્યા છીએ. અમે બાળપણે જ કેટલું કટ અને ત્રાસ લઈને કરીને સપત્તિ મેળવી છે, તે અમારું મન ભણે છે નિમ્નપ્રકાશીમા મને કેટલા સહયો અને ત્રાસ ભોગવવાં પડ્યા છે, છતાં તેમા દાંડી રહેવાથી આજે રાજદરબારમા કું કેવું માન પામ્યો છું તેનો કંઈ વિચાર કર. તારે પણ મારી પેઠે એ દરબારમા રહીને વિનયપૂર્વક અને ભક્તિ-પૂર્વક વર્તવું અને મારી ધનસપત્તિમા વધારો કરવો, એવી મારી ઉકેલ ધમ્મા છે વડીલો વર્તતા બાબ્યા છે તેમ બ્યાવહારિક નીતિ પ્રમાણે વર્તવો અને પ્રત્યેક કાર્ય દક્ષતાપૂર્વક અને મહુરતથી કરવે તો તારા જેવો શીમંત અને મુખી બીજો કોણ થઈ શકે નહિ તું સામ્રાજ્ય ઉદ્ધતપણુ બતાવે છે તે બૂઝી નહિ જાય તો તારી તેજ કુટેવ અને અદિથી નસાડી રહો અને મારી સમગ્ર ધનસપત્તિ ભક્ષ કરવાને દરબારમા માત્ર માન-જોગ્ય છે અને કેટલાક અધીરક્રમરવો મારા મિત્ર છે એટલે સાર છે, પરંતુ જેઓ મારો ધનદેખવ જોઈ સહતા નથી તેઓ મારા સંબંધી બાદશાહનું મન કનુસ્તિ કરશે તો મારાથી અહીં એકસણુ પણ ટકારી નહિ. એ સંબંધી પૂરેપૂરો વિચાર કર અને તારા ભવિષ્યનું વર્તન સુધાર. માન વેર ઉ-ત્પન્ન કરીને રત્નદિગ્ધો નાશ કરવામા પ્રવૃત્ત થવું, એ તારા જેવા શુદ્ધિમાન પુત્રને જરા પણ યોગ્ય નથી.” પિતાના ઉપદેશ સિવાજી મહારાજે ચાંતપણે સાંભળી સંધ્યા. “કાંઈ પણ પ્રત્યુત્તર આપ્યા નહિ.

શાહજીરામને મહારાજને ઉપદેશ આપ્યા પછી તેમને એકાંતમાં શિખામણુ

આપવાની જાળબાંધીને પણ જાળાવણ કરી. તે પ્રમાણે માતાએ મહારાજને મમતા-ભરેલા મધુર શબ્દોમાં બોલ કહ્યો કે:-“પુત્ર ! તું હવે કંઈ બાળક નથી. તારા પિતાની સમજાવિરુદ્ધ વર્તન કરી, તેમને કોઈ પણ વાતે કલેશ કરવા દેવો, એ તારા જેવા નીતિ-માન પુત્રને જોઈતું નથી. તામસિક વૃત્તિનો ત્યાગ કરી નમ્રતાપૂર્વક વર્તશે તો તારું કલ્યાણ થશે. તારા પિતાએ આટલા દિવસ સુધી પરિશ્રમ અને ત્રાસ સહન કરી ગ્રામ કચેરી ધનસંપત્તિનું તારિ રક્ષણ કરવું એજ યોગ્ય છે. તારા પિતાને પ્રત્યેક કાર્યમાં સલાહતા કરવા જેવું તારું વય થયું છે. તારી જરૂરતા પણ કંઈ એટલી નથી. તેમના મનમાં બોદું લાગે એવું અથવા ધન-સંપત્તિને નુકસાન થવા જેવું વર્તન અલાયજી તને શેભાપ્રદ નથી. પિતાની અવગણ કરી પોતાનું સર્વરીતે અકલ્યાણ કરી લેવું, એ તારા જેવા શુદ્ધિમાન પુત્રને ઉચિત નથી. અયોગ્ય વર્તન રાખીને અને અવિચારીપણે પતીને તારું અમંગલ કરી લક્ષ્ય નહિ. તારા કુળની શીલતાનો વિચાર કરીને વર્તન કર. તેને ક્ષમક લાગવા દઈશ નહિ.” માતાનો મમતાભરેલો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:-“તમારો ઉપદેશ મને સિર-સાવંધ છે. તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છું; પરંતુ તુકોને પૃથ્વીપર હાથ લગાડી મુજરો કરવો તથા સ્વધર્મધાતકતા અને ગોવધ આદિ નિંદક કાર્યો ચાલુ છે તે મારાથી જરા પણ જોઈ શકાતાં નથી. એવાં કાર્યો જ્યારે મારી દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યારે મને એટલો બધો કલેશ થાય છે કે તે વખતે મને મારા દેહનું પણ ધ્યાન રહેતું નથી. માતા ! એમાં મારું કંઈ આશય નથી. હું શું કરું ? ઇશ્વરની જે સમજા હોય તે ખરી. તુકોનું જન ખાવાથી સ્વધર્મની હાનિ થાય છે, એમ હું ધારું છું. મારે હાથે આજ પછી કંઈ અવિચારી કૃત્ય થાય નહિ એવી આપની ઇચ્છા હોય તો મને અહીં રાખજો નહિ. મનનોના રાત્રી બહાર કોઈ અન્ય સ્થળે વેગળા રહેવા દો. હું જે કંઈ સ્પષ્ટ કહું છું તે આપની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા કિંવા અપમાન કરવા માટે નથી. હું એ હાથ જોડીને આ વિનંતિ કરું છું.”

શિવાજી મહારાજની વિનંતિ સાહજરાખને નિવેદન કરતાં જાળબાંધએ કહ્યું કે:-
“પુત્ર સારો શુદ્ધિમાન તથા વિવેકી અને વિનયી હોવા છતાં જે ઉદ્વેગપણું કરે છે તે માટે તેના ઉપર ક્રોધ કરી તેને કંઈ પણ શિક્ષા કરવા તૈયાર થવું, એ યોગ્ય નથી. થવો સાથે તેને પૂર્વજન્મનું જ વૈર હોયું જોઈએ, નહિ તો એ પ્રમાણે તે વર્તે નહિ. ગમે તેમ હોય પણ તેને થવોતો તાબેદારી કદિ પણ પસંદ પડશે નહિ. મેં તેને ઘણી શિખામણ આપી પણ તે કેટલાં આપતો નથી. તેને આપણી પાસે રાખી નકામી વિપત્તિ વેઠવી તથા ધનસંપત્તિને નુકસાન પહોંચાડવું તે કરતાં તેને ચાર ડગલાં વેગળો રાખવો એજ મને સાચું લાગે છે. માયા-જળમાં અંધારું તેને આપણી પાસે રાખવાથી આપણી પ્રતિજ્ઞાને હાનિ પાડે. . . . . ન છે. હવે આપના મનને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું.” એ સાંભળી સાહજરાખના મનમાં ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન થયું. તેમણે એકે જોડા નિઃશ્વાસ મૂક્યો. મુરારપંત વગેરે અમીરોની સલાહ લઈને શિવાજી મહારાજને પોતાની પામેથી વેગળા રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ અરસામાં દાદાજી કાંડેવ તેમની જમીરનો દિસાગ લઈ વિર્જાપુર આવ્યો. તેની સાથે જાળ-

ખાધને અને શિવાજી મહારાજને પુત્રે મોકલી દીધાં.

શિવાજી મહારાજને પુત્રે મોકલવા પહેલાં વિંળપુરમાં તેમનું દ્વિતીય લગ્ન થયું. દ્વિતીય લગ્ન કરવા માટે આદિલશાહ બાદશાહેજ આમ્રહ ક્યો હતો, એમ કહેવામાં આવે છે. શાહજીરાજ શિવાજી મહારાજને લગ્ન એક દિવસ દરબારમાં ગયા હતા. બાદશાહે તેમને પૂછ્યું કે—“શિવાજીનું લગ્ન ક્યું છે કે ?” શાહજીરાજએ ઉત્તર દેતાં કહ્યું: “હા, હુંજુર” એ પુનામાં હતો તે સમયેજ તેનું લગ્ન થયું છે.” બાદશાહે કહ્યું:— “હું” અને તમે દાગર નહોતા અને લગ્ન થયું એ કેવું લગ્ન ? બટી મોટા દાઢ-શાદી એનું દ્વિતીય લગ્ન કરો.” બાદશાહે આમહ ક્યોથી રાજ્યએ એક મરાઠા સરદારની ગુલશસ્ત્રી કન્યા સાથે શિવાજી મહારાજનું મોટી ધામધૂમથી લગ્ન કર્યું. દરબારના સર્વ અધીરઉમરાવો અને બાદશાહ પોતે લગ્નસમારંભમાં આવ્યા હતા. કેટલાં નજ-રાણા અને ખસિસો મળી તેની ચલુત્રી નથી. રાજ્યએ દાન, ધર્મ, ભોજનો, મિજ-બાનીઓ ઇત્યાદિ કાર્યમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું. મહારાજની દ્વિતીય પત્નીનું નામ સોયરાખાઈ પાડવામાં આવ્યું.

શિવાજી મહારાજ અને જીજ્ઞાષાને દાદાજી કોડકેવ સાથે પુત્રે મોકલી દીધા પછી તેમને પુનઃ કદિ પણ શાહજીરાજ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. એ પછી રાજ્ય કલ્યાદકની સુમેદારી કરવા ગયા. તે પુનઃ વિંળપુરમાં કે પુનામાં હમેશા રહ્યા હોય એવું કદિ પણ બન્યું નહિ. તે ઉપરથી કેટલાક ઇતિહાસકર્તાઓ એવી કલ્પના કરે છે કે, જીજ્ઞાષાઉપર અને પુત્ર શિવાજી ઉપર શાહજીરાજની અપ્રીતિ થવાથી તે બન્નેને પોતાની પાસેથી વેગળા રાખ્યા હતા; અને એ કલ્પનાનો પૂરાવો એજ કે અશુરભાતા વચ્ચે કલહ થવાથી પરસ્પર યુદ્ધ કરવું પડ્યું; પરંતુ શાહજીરાજ-એ પોતાના સ્ત્રીપુત્ર સાથે અલાવેલી વર્તણૂકે જોતા એ કલ્પનાને જરા પણ આધાર મળતો નથી, એમ કહેવુંજ પડશે. મહારાજના જન્મથી સતત દશ વર્ષ સુધી રાજ્ય કેવી ઉદ્વેગપાશમાં મુકાયા હતા; તે જોતા જણાશે કે તે સમયે તેમને કોઈપણ સુખ અનુભવવાની જરા પણ સ્વચ્છતા નહોતી. રાજ્યએ દ્વિતીય લગ્ન કર્યું તેથી જીજ્ઞાષાઉપર તેમને અપ્રીતિ થઈ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ નિરાધાર છે; કારણ કે તે સમયે મરાઠા સરદારોમાં એ એ ત્રણ ત્રણ સ્ત્રીઓ પરણવાનો રિવાજ હતો અને હજી પણ તેવો રિવાજ છે. જીજ્ઞાષાઉપર અપ્રીતિ થવાથી રાજ્યએ દ્વિતીય લગ્ન કર્યું, એમ કહેવું અનુચિત છે. શિવાજી મહારાજને વિંળપુર સરકારના પ્રદેશમાં તોડાનો કરવા માડ્યા. તે સમયે રાજ્યએ, પોતાનો સ્ત્રીપુત્ર સાથે કંઈ સંબંધ નથી, એવો ઉત્તર આપી પોતાના પરનો વહેમ કઢાડી નખાવ્યો, તે પરથી જો કાંઈ એવી કલ્પના કરે તો તે પણ ચોક્કસ નથી; કારણ કે તેમનો એ ઉત્તર કપટી હતો એવું અમે તે સમય સુધી જાણીએ છીએ. તેમને અણખનાવળ થયો હોત તો વિંળપુર ગયા પછી સ્વચ્છતા જાણી સ્ત્રીપુત્રને ત્યાં બોલાવી લીધાં ન હોત. ઈ. સ. ૧૬૪૩ ના વરસામાં મો. અને જીજ્ઞાષાને, પુનામાં દાદાજી કોડકેવ પાસે હમેશાને માટ રાખ્યા, તેનું કારણ પણ એવુંજ અપરિહાર્ય બનેલું હોયું જોઈએ. મહારાજનામાં મવનદેવ સંપૂર્ણરૂપે લગામલો હોવાથી તેમને પોતાની પાસે રાખવાની

સગવડ તહોલી, એમ મણી રાખએ કેવળ નિરુપામે તેમને પુને મોકલી દીધાં હતાં. એ બાળતનો બરોબર વિચાર કરીશું તો તેમની કલ્પના કેવળ નિરાધાર છે, એમ કહેવુંજ પડશે. જીભબાઈનો પ્રથમ પુત્ર સંભાજી પિતાની બાત પ્રમાણે વર્તી પ્રાપ્ત સમેલી સ્થિતિમાં સતોષ માની હમેશાં રાખની સાથેજ રહેતો હતો. એ ઉપરથી પણ શિવાજી મહારાજ, શાહજીરાજને ઓછા પ્રિય હતા, એમ કાંઈકહે તો તે કહેવું અસંભવ છે,

પ્રકરણ ૪ થું-શિવાર્જી મહારાજનું શિક્ષણ

મૃદાપુત્ર નિર્માણ કરવાને માટે અનુરૂપ મિત્રિ અને મુશિક્ષણની અભવ્ય
 હોય છે. શિવાર્જી મહારાજને જે બન્ને પ્રાપ્ત થયાં
 હતા, એમ કહેવામાં બનિયોદિન નવી તેમના પ્રથમના દસ વર્ષ, માતા હજી-
 બાદની નાદેશ પોતી હતી મનુષ્યના મન ઉપર દરિદ્રિય મરકાર પડવાને માટે
 એ વય અતિશય મહત્વની હોય છે એ વયમાં સદમદ્વિતિના ને બીજાંદોષથી
 થાય છે, તે અમર જગા અનુરૂપ સરકારીયાં વિદ્યાર્જી કરવાને દસ મંભવ હોય
 છે જનિવિકાસનું કાર્ય અત્યંત કોમળ હોય છે અને તે મુખ્યત્વે કરીને માન્યપિતાના
 આશ્રય ઉપર અવલમ્બન કરે છે. તેમાં વળી માન્યશિક્ષણનો પ્રસાદ વિશેષ હોય
 છે માતાનો અભાવ અને આચરણ મંદા હોય છે, તેમાં તેની મંતરિત્રાં દિનરવા-
 નો ધર્મો નાબૂદ છે ગર્ભધારણ અમયથીજ એ શિક્ષણનો પ્રારંભ થાય છે, એમ
 કેરલાક રાજ્યકોનું કહેવું છે. તે સત્ત્વ માનીએ તો અન્યાર્થ સમર્થાનમાંમાં હતી
 ત્યારથી કેવી મહત્વાકાંક્ષામાં હતી અને તે અવસ્થામાં તેમના મનની જ્વિત્તેથી હોવાને
 નેદ્રએ, તે કામને પણ કહેવું પડે નહિ 'શિવાર્જી મહારાજના હૃદયમાં અતિ
 બાળવયથીજ સ્વનંદેષ એટલો બધો વિકાસ પામ્યો હતો, તેનું કારણ તપાસવા જતાં
 તેમની માતાનીજ મનોવૃત્તિ દૃષ્ટિપૂર્ણ થઈ હતી, એમ જણાય છે બાળશાસ્ત્રનાં પ્ર-
 થમના દસ વર્ષ તો કેવળ ધોર નકલમાળ પોતી છે સ્વનો નરથી તેમને એવી
 તકદમય મિત્રિ પ્રાપ્ત થઈ. તે સ્વનોસત્ત્વથી તેમના હૃદયમાં દેવ અને નિરંકાર-
 વૃત્તિ સંપૂર્ણરૂપે વિકાસ પામે; તેમાં આમર્ષ પણ શું ? તેમાં વળી અગત્યપાત્ર
 જેવી અત્યંત આલિસાની, મહત્વાકાંક્ષી, શુદ્ધિમાન અને અદર્શિય યુવને એ સંબંધી-
 ન જોઈ કરતાં માતા મરંદા મનિષ રતી પડી, તેમનો જ્વિત્તિકાસ નેદ્રએ તેવા
 થાય તેમાં પણ આશ્ચર્ય શું ?

અગત્યપાત્રો જન્મ છે કુળમાં થયો હતો, તેએક સમય દેવગિરિના રાજવૈભવ
 જોગવનું હતું તેમનો રાજવૈભવ સ્વનોએ દરજ્જા કરી લીધો ત્યારથી તે કુળને દરિ-
 કના અને પરવશના પ્રાપ્ત થઈ હતી તે કુળના મનુષ્યો પોતાને પીતેથી કુળના વાર્તા
 સદમાં બૂંચ નહિ અને અગત્યપાત્ર જેવી આલિસાની અમિતો કદિ પામુ વિરમ્બિ થાયજ
 નહિ, એ સ્વાભાવિક છે. નિઃશયગ્રાહ વિશ્વાભ્યાસ કરી તેના પિતા અને બાળુનો વધ કર્યો
 હતો, તેથી સ્વનોપર તેને કોષ થયો હતો, તેજ પ્રમાણે જોસકેના કુળનો રાજવૈભવ

શિવાચે અશ્વમેધયજ્ઞની શિક્ષા

યવનોના પગતે નેષ્ટ થયો, તે કુળના પ્રુથેને નાસી જવું પડ્યું અને કેવળ કંગાલ સ્થિતિમાં સમય વ્યતીત કરવો પડ્યો, તે પણ જીજ્ઞાસુ કદિ ભૂલી નહોતી. આગળ જતાં શાહજીરાજએ સ્વબાહુબળવડે યવનો સાથે કેટલોક સમય યુદ્ધ કરી પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ ક્ષાત્તેજ અને વિદ્યણુ સૈર્ય ખતાવી આપી તેમને ચકિત કરી દીધા હતા; પરંતુ યવનોનું સૈન્યબળ પ્રચંડ હોવાથી શાહજીરાજએ પરાજય પામી કેવળ નિરુપાયે પુનરપિ યવનોની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. સ્વપતિનું એવું અલૌકિક પરાક્રમ જોધને અને થોડો વખત સમરવિજયી થઇ એક યવનની બાદશાહી રાજના તાબામાં આવ્યા છતાં જતે તેમનો પરાજય થયો; એ સંબંધી વિચાર કરતાં જીજ્ઞાસુના હૃદયમાં કેવી તીક્ષ્ણ વૃત્તિ ઉદ્ભવી દરો વાર ? “ ભોંસલેના કુળમાં ચક્રવર્તકે પુરુષ ઉત્પન્ન થઇ યવનોના ત્રાસમાથી સર્વ હિંદુઓને મુક્ત કરશે” એવું ભવાની દેવીએ તેને જે વરદાન આપ્યું હતું, તે વરદાન હવે સત્વર ખરું પડશે, એ આશા જીજ્ઞાસુના હૃદયમાં કેટલીક વખત સ્કુરણ થવાજેવી કૃતિ શાહજી રાજને હાથે બનતી હતી; પરંતુ તેની મતિ બીજેજ રહેતે વળતાં પુનરપિ તેમને યવનોની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી. એ જોતા તેને કેટલી નિરાસા થઇ દરો અને કેટલું કષ્ટ થયું દરો, તે કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

એ શ્રદ્ધાળુ ભીને સર્વદા એવો ભાસ થતો કે, પૂર્વજોનો મતવૈભવ પોતાને પુનઃ પ્રાપ્ત થશે અને પોતાના કુળમાં ચક્રકર્તા પુરુષ અવસ્ય ઉત્પન્ન થશે, શાહજીરાજએ કરેલાં પરાક્રમેપરથી તે એમ ખનવું અસંભવિત સમજતી નહોતી. યવનોએ ઉભય કુળનો રાજવૈભવ દરણુ ક્યાંથી પોતાને કેવી હીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, તે જીજ્ઞાસુ પોતાના પુત્રને વખતોવખત કહેતાં હતાં અને શાહજીરાજએ તે સમયે જે પરાક્રમ ખતાવ્યું હતું, તેનું પુનઃ પુનઃ વર્ણન કરીને જીજ્ઞાસુ શિવાજીના હૃદયમાં તેવુંજ પરાક્રમ કરવાની ઇચ્છા જાગૃત કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતા. હિંદુધર્મપર દ્વેષ રાખી, તે ધર્મને માનનાર પ્રજાને ત્રાસ આપનાર, ક્રૂર અને વિશ્વાસઘાતી યવનોની સેવા કરી સંપત્તિવૈભવ બોમર્બિ આનંદ કરવો, એ નિંદ્ર અને વિષત્તિ-જનક છે, એવું જીજ્ઞાસુ પુત્ર શિવાજીને અદ્વર્નિશ કહેતા હતાં. જીજ્ઞાસુ દંડ ધર્મશીલ હોવાથી ધરમા હમેશાં ધર્મશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચતાં હતાં. શિવાજી મહારાજને પણ બાલ્યાવસ્થાથીજ કથા સાંભળવાનો શોખ લાગ્યો હતો, તેથી બાલ્યાવસ્થામાંથીજ તેમના હૃદયમાં સ્વધર્મનું અભિમાન અને શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થયાં હતાં. રામરાવણ, પાંડવકૌરવ વગેરેના યુદ્ધના વર્ણનો સાંભળતાજ તેમનું શરીર કંપાયમાન થતું હતું અને સ્વમાતાના મુખથી પોતાના પૂર્વજોનું પરાક્રમ પુનઃ પુનઃ સાંભળવાથી તેજ પ્રમાણે વર્તન કરી, સ્વજીવનનું સાર્વક કરવું; એવી મહેત્તજ શિવાજી મહારાજ સમજણથી થવા ત્યારથી તેમના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થઇ દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામવા લાગી હતી.

શિવાજી મહારાજ નાનપણથીજ શુદ્ધિમાન અને ચપલ હોવાથી તેમને જે કહેવામાં આવતું, તે તેઓ સારી પેઠે સમજીને ચાદ રાખતા. જીજ્ઞાસુનો સ્વભાવ ધણો ધીર, ગંભીર અને અભિમાની હતો. શિવાજી મહારાજમાં આતાના સદ-

વામણી અને બોધથી માતાના મુણે સંપૂર્ણરીતે ગ્રાહ્યા હતા. મહારાજ ઉત્તમ આચારપુવાળા થાપ, કુસંગતિમાં પડે નહિ, તેમ કેાઈ દુર્વ્યમન કે એગચારમાં નેમને ધેરે નહિ, એ સમ્બધી જીભગાઈ ધણીજ કાળજી રાખતા જીભગાઈએ મહારાજને બાલ્યાવસ્થાથીજ સુદૃઢધર્મથી કળા શિખવવાની બંધરણા કરી રાખી હતી જીભગાઈએ એવા સુસિદ્ધિધુથી મહારાજના સરીરમાં ગાહત, કૌર્મ, વીર્મ, મૈર્મ, લદાચાત્રાંતિ, અધર્મનિષાદ, પગેરે સદ્ગુણોનો વિકાસ ઉત્તમરીતે થયો; પરંતુ મહારાજના હૃદયમાં એ મર્મ યુગિ કરતા એક વિશેષ મદસ્તવની વૃત્તિ પ્રેમાળ માતાના બેઠેલું ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરોત્તર વિકસિત થતી ગઈ અને તેના પ્રભાવ-પડે મહારાજનું નામ જગનના ઇતિહાસમાં અજસરમર થઈ રહ્યું છે. એ ઇતિહાસ નામ 'સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ' છે. "મુસલમાનોના હાથેદાર થઈ પાસંજતામાં આગ્રહ્ય બનીતી કરી તેમનાપર વિશ્વાસ રાખી એકનિષ્ઠવડે અને પ્રમાણિકપણે મને તેટલી તેમની મેલા કરવામાં આવશે નોખજુ તેની કાઈ પજુ કદર થવાની નહીં અને અહં મુખ મજવાનું નથી" એવા વિચારની ગજશુથી માતા જીભગાઈએ શિવાજી મહારાજને મુસલમાનોનીજ પ્રાઈ હતી, તેથી પરત્વરાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, કેટલો નાન અને વિષર્ષિ બોગવવા પડે છે અને જીવન-રસજ કરવામાં કેટલી જાજબો વેઠતી પડે છે, તેના પ્રત્યક્ષ અનુભવ શિવાજી મહારાજને બાળપણથીજ સારી રીતે સમજાવેલા હતા. સ્વાનુભવ અને માનુષ્યોધ, એ બન્નેના યોગમરડે, મહારાજના હૃદયમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ સંપૂર્ણરીતે રહેલી હોવાથી, તેમણે નાન-પણથીજ એવો નિયમ કર્યો હતો કે પ્રાણ જતા સુધી મુસલમાનોની હાથેદારી કરતી નહિ, એ નિયમ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજ કાર્મસાદિ કરવા પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમને કાદાજ કેાઈવે મોતાના સંકળથી વિચુલ થયા મદિ અનેક પ્રકારેના બોધ આપેલા હતા અને જનર ઉપાયો કર્યા હતા; પરંતુ જીભગાઈએ એવા પ્રયત્ન કર્યાનું પ્રાઈ પજુ બખરમાં લખ્યું નથી એથી સ્પષ્ટરીતે જણાઈ આવે છે કે, તેમના હૃદયમાં પ્રથમથી મનુષ્યોધવડેજ સ્વતંત્ર રાજનંતરા સ્થાપવાની સ્ફુર્તિ, આવેશ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થયા હતા એમાં કાઈ પજુ સંકા નથી બિનપુરખા નિવાસ હતો તે સમયે મહારાજે વાનો ઉપર પ્રથમજી વિરરકાર પ્રકટ કર્યાથી જીભગાઈએ પતિની આજ્ઞા પ્રમાણે તેને નિષેધ કર્યો હતો, એવું જાજબા પ્રકરણમાં લખ્યું છે એ વચ્ચી કેાઈ કહેશે કે, વાનોની હાથેદારી સ્વીકારવી એવેજ જીભગાઈનો મહારાજને બોધ હતો; પરંતુ એ કહેવું શોખ નથી; કારણ કે તેમને બાળપણથી મને હેરા વિચાર કરતો હતો છતાં પતિની આજ્ઞા સિરસાવ વ માની તે પ્રમાણે વર્તવું, એ સાબી બ્રહ્મો ધર્મ છે; એમ બાણીકે જીભગાઈએ તે પ્રસારે શિવાજી મહારાજને બોધ કર્યો હતો; પરંતુ તેમના વિચારો તો મદમ પડુ જાજબા નહોતા. શિવાજી મહારાજ જેવા પરમ માનુષકદ અને અત્યંત સુદિમાન પુરપને પજુ સદ્ગુણોને જીભગાઈનેજ પરમસાધિક, બાવિક અને સ્વાભિમાની તથા સ્વેતર્યાંત્રિ માતા પ્રાઈ થવાથીજ તેમના અતિ પ્રેમાળ બોધની નસર મુજ શિવાજીના મન ઉપર હિટ્ટ રીતે થઈ અને તેમને હાલે સર્વ જામતને મદિ

કરી નાખે એવા અને હિંદુ પ્રજાને મુસવમાનોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરાવે એવા પરા-ક્રમે થયા.

છગખાષ પાસેથી શિવાજી મહારાજને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું તે અમે ઉપર લખ્યું છે ૪૦ મં ૧૬-૭ માં શાહજીરાજાએ દાદાજી કોર્ડેવને મહારાષ્ટ્રની પોતાની જગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ મમજવી શિવાજી મહારાજને સોંપ્યા અને કહ્યું કે, એને મોઝા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે સમયથી મહારાજને શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય મુખ્યતઃ દાદાજી પાસે આવ્યું તેમ છતાં માતાના મુશિ-ક્ષણને કારણે અતઃ આવ્યો હતો, એમ સમજવાનું નથી તેમનો જીવ મહારાજમાજ હતો. છગખાષ એવું જ જણાતા હતા કે, સર્વ આજ્ઞાનું અને ભાવી ઉત્પન્નનું મૂળ એ પુત્રજ છે ઉભયકુળનો ગત વૈભવ યવનો પામેથી પુત્ર એથી લાવવાનું મામરું શિવાજી મહારાજમા આવશે, એવું તેમને જણાતું હતું, એટલું જ નહિ પણ ભવાનીના વગ્દાનથી પોતાના કુળમા એક સકપ્રવર્તક રાજા ઉત્પન્ન થશે, એવું પણ તે ભાવિ અને લાગતું હતું તેવા પુરુષ દર્શાવતી પોતાના એ પુત્રના રૂપમાજ પ્રકટ થશે એવું અનુમાન કરવા જેવા કાષ્ઠક ચિન્હો અત્યાચીજ મહારાજતા સ્થાવરમા તેમને જણાતા હતા, તેથી તે સર્વ મહારાજમા સદૃશ્ય અને સ્વધર્મસંબધી પ્રીતિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા પામે એવાજ યત્ન કરવાની કાળજી રાખતા હતા.

દાદાજી કોર્ડેવ પામેથી મહારાજને જેવા પ્રકારનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થયું હતું, તે હવે લખવું જોઈએ પ્રથમતઃ આ ગ્રંથને એ પુરુષની થોડીક ઓળખાણ આપવી અપ્રાસંગિક ગણાયો નહિ દાદાજી ૧ શાહજીરાજાની નોકરીમા કપાળથી રહ્યો હતો, તે જાણી સકાય નથી, પણ તે ધણેજ શુદ્ધિમાન, વિચક્ષણ, પ્રમાણિક અને સ્વામિનિષ્ઠ છે, એવી ખાત્રી થવાથી રાજાએ પુત્રા, સુપા, બાગમતી, ધંદાપુત્ર, માવળ વગેરે મહારાષ્ટ્રની પોતાની જગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું હતું તેણે પોતાના વ્યાખીની નોકરી ઉત્તમ પ્રમાણે બજાવી છે મોગલ અને મુસન-માનો વચ્ચે દીર્ઘકાળપર્યંત ચારેના કનકને લીધે એ પ્રાપ્ત થયો ખરા ઉત્કૃષ્ટ જેવો થઈ પડ્યો હતો, તે ઉપરાંત મહારાષ્ટ્રમા મન ૧૬૩૦-૩૧ માં ભયકર દુકાળ પડ્યો, તેથી એ પ્રાતઃ લગભગ વેરાન થઈ ગયો હતો, તેમા તેણે પુત્ર વચ્ચી કરાવી તેને આમાદ દેખો ખેડુતોને ઉત્તેજન આપવાના હેતુથી તેઓની જમીનનું મહેસુલ ટેલકાકે વર્ધિમુધી માફ કર્યું આસપાસના ગામોના ખેડુતો એ પ્રાતમા

૧ પ્રો. સરદાર મુસવમાની બખ્ષના આપણે એવું જણાવે છે કે જિલ્લાપુર સરદારના સરદાર મુસાર જાહેરને શાહજીરાજાએ ૪૦ સં ૧૬૩૫મા મદદ કરી હતી, તેથી તેમને આકલના ગિલા પાસેના પુત્રા, પુત્રા, દાદાપુત્ર અને વાઈ એ પરજણા જગીરની કમલેલા હતા આની બાવસ્થા કરવાનું કામ દાદાજીને સોંપવામા આવ્યું હતું ત્યાં મહેલા આનંદરમ દિ ગણી, બેરડી અને દેડગ એ ગામના કુલકલ્પતિગી મમ કસેતા હતાં આ ગામોનું પામીવણ મહેલા રાજાએ ખરીદેલું દોવાથી દાદાજી સમજી આવ્યું થોડાંકેની નોકરીમા મળ્યું હતું અને તેની કતબનિષ્ઠા અને પ્રમાણિત્વાની શાહજીરાજાએ જોજી બજાર હતી આથીજ શાહજીરાજાએ તેને ઉપજી બેરોસાદાર કામ સોંપ્યું હતું.

સાથેના નોકરોને કહ્યું કે:-“જો હાથવડે મેં કરી તોડી છે, તે હાથ તમે ભાગી નાખો.” એ સાંભળી શિવાજી મહારાજે કહ્યું કે:-“તમારું કહેવું વ્યાજબી નથી. આ ભાગ તમેજ ખનાવ્યો છે, તમેજ તેના માલિક છો.” શિવાજી મહારાજે આ પ્રમાણે ના કૃણા છતાં પણ દાદાજીએ પોતાની જાતને શિક્ષા કરી. પોતાના અંગરખાની એક બાંધ તોડી નાખી અને તેવું અંગરખું તેણે મરણપર્યંત પહેર્યું.^૧

દાદાજીનો કાર્યક્રમ જોતાં જણાય છે કે, તે ધણે પ્રમાણિક અને સ્વામિકાર્યદક્ષ હતો. સાહજરાજાએ તેને પોતાની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપ્યું, તે સમયે તે પુખ્ત વયનો અને ધણે જીનુલ્લી હતો. તેનું વર્તન શુભ હતું. સ્વધર્મ પર તેને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ધર્મનાં કાર્યો તે નિયમ પ્રમાણે કરતો હતો. તેની મનોવૃત્તિ એવી હતી કે, સ્વામીના કાર્યમાંટે જીવંતોડ મહેનત કરી, દક્ષતાપૂર્વક તથા પ્રમાણિકપણે વર્તી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવો. એવા પ્રમાણિક, ધર્મશીલ અને પાપહીન પુરુષને પોતાનો પુત્ર સોંપવામાં સાહજરાજાને કંઈ પણ અઘર્યું હોય નહિ, એ સ્વાભાવિક જ છે. દાદાજીએ પણ પોતાના સ્વામીના સદગુણી તથા શર-વીર પુત્રનું જાતિ ગ્રેમપૂર્વક તથા દક્ષતાપૂર્વક લાલનપાલન કર્યું હતું.

શિવાજી મહારાજ અને જીનુલ્લીને કંઈ પણ વાતની ઉજીશ ન પડે તે માટે દાદાજી અંતઃકરણપૂર્વક કાળજી રાખતો. સુત્રિયપુત્ર દ્વારકર્મમાં દક્ષ થાય તે માટે તેણે મહારાજને યુદ્ધકળા શિખવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી. શરીર બળવાન અને ચંગળ થવા માટે તે તેમને નિયમિતરીતે વ્યાયામ કરાવતો. જીનુલ્લીએ શિવાજી મહારાજને એ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાનું પ્રયત્નોજ આરંભ્યું હતું. દાદાજીએ તે શિક્ષણ દક્ષતાપૂર્વક આગળ ચાલુ રાખ્યું. એ શિક્ષણ ઉપરાંત શિવાજી મહારાજને વિદ્યાભ્યાસ પણ કરાવ્યો હતો. પ્રથમ જીનુલ્લીએ વિદ્યાભ્યાસની વ્યવસ્થા કરી હતી.^૨ પુત્રે ગયા પછી દાદાજીએ તે અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. મહારાજને હિંદુ તથા હારદી ભાષા સારી પેઢે શિખવી હતી, એટલુંજ નહિ પણ તેમને ચોકડુંક સંસ્કૃત પણ શિખવ્યું હતું. એવું કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજે કેટલાંક પદ અને આરતિઓ રચી છે, તેમાં હિંદુ ભાષાના ઘણા શબ્દો છે.^૩ દાદાજી સ્વતઃ

૧ શયરીની બખરમાં એ દંતકથા તદ્દન ન્દરીજ રીતે પ્રકટ થઈ છે. તેમાં લખ્યું છે કે, એ કરી દાદાજીએ એક કણ્ઠીના જંજિયામાંથી તોડેલી હોવાથી તેમણે તે કણ્ઠીને પોતાનો હાથ ભાગવાનું કહ્યું; પરંતુ કણ્ઠીએ તે માગણી વગર લૂટા આપ્યું નહિ, તેથી દાદાજીએ તે હાથે ચામડાનું મોલું પહેરવા માંડ્યું. એ વાત જ્યારે સાહજરાજાના નાજુલા-ગાં આવી ત્યારે દાદાજીના પ્રમાણિકપણા પર તેમને ધણેજ સંતોષ થયો અને દાદાજીને સાવરો હોન અને એક ખિલાવ (જખો) એટ ગોકલ્લા; તથા હાથમાંનું પુનઃ વાપર્યું નહિ એવું કહાયું. તેજ પ્રમાણે એ ધરખર્ચ થાય તે તેમની ઉપજમાંથી કરવાની વ્યવસ્થા આપી.

૨ ચિત્રહિસકૃત બખરમાં જુઓ. શિવદિગ્વિજયમાંનું અલુકિતરૂપ વર્ણન સંત્ય માનીએ તો પૌરાણિક દર્શનશાસ્ત્ર સર્વ વિદ્યા અને સર્વ કળા શિખવાનો શિવાજી હતો, એ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજને સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, એમ કહી શકાયો.

૩ રા. રાજવાહેકૃત મ. હ. સા. ખ. ૪ પૃ. ૭૪ જુઓ. એ વિદ્વાન ઇતિહાસ-

૧૫મીથી ૨૦મી દેવળી મહાજનનું મન પણ થઈ ગયું હતું. નિત રૂપ અને પુણ્યનું શ્રવણ કરવામાં આવતું તેથી તેમના અવરૂપમાં સ્વપ્નસિમાન વિશેષ દા થા હતા.

દિવાઈ મહાજનને દાદાઈ પામેથી એ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ તેમાં અંત વિશેષ નરેણુ છાત્રાલયે પ્રવેશીત એ પ્રવેશનું સિદ્ધિ આપણની વચસા કરી હતી. દાદાઈ પામેથી પ્રવેશનું સિદ્ધિ એથી વધુ જ હતું. દાદાઈ જાણપણીના કાર્યમાં અતિ કુશળ હતા તેથી વ્યવસ્થા નીચેના પ્રાંતોથી લેવા વધારવા અને અને ફક્તને સુધી ગણવાપણે, જેમ તારે તેવા ઉપાસે ચોખવામાં તે પૂરી કાઢી પાર હતો. હાથ નીચેના કોઈ સાથે ઉત્તરથીને વર્ષની તેમની પામેથી છાત્રાલય વ્યાપે તે કામ કરાવી તેવામાં દાદાઈ સિદ્ધિપ્રાપ્ત હતો. આમ અને સદાદના કાર્યમાં પણ તે સુધિપ્રાપ્ત, ગિરિપ્રાપ્તી અને નિરુદ્ધ હતો. તાત્કાલી પ્રવેશનું જેમ સદાકાલ અને તે આપણ રહે, એવી ચોખવા ચોખવા ગાંઠે તે અવરૂપપૂર્વક મહેનત કરીને સ્વપ્નસિમાના પ્રવેશ પ્રાપ્ત તે સદાકાલપૂર્વક અને સ્વપ્નસિમાપૂર્વક કરતો. દાદાઈ તરફ કાળના દેવી રીતે કરે છે. તે સિવાઈ મહાજનને એવા પામે રહીને આનંદપૂર્વક એવા હતા પ્રવેશ આપણની પાસેથી આવી રહીને અવરૂપ આપણને રહે તાર મજાત કરવાની વેચને અનિયમ દેવ હતી. તેમણે ચોખસપણે એક મમત્વ હતું કે, પામેના થતુપણે તેઓ પ્રવેશ માનવામાં મહેનત પ્રવેશ પૂરી તેને મહાજનની નાજાના તેમનામાં એવી વિદ્યતા અને ચોખસપણે તેમની વાદાઈનું પ્રવેશ રહી ચોખસપણે સમજા લેવાને તેઓ કર્યા ઉત્તર રહેતા. એમાં વિષય ખાતર સમજાવો નહિ તે તેમને પસંદ દુખ થતું. સિવાઈ મહાજન દાદાઈને પસંદ માન માણના દતા તેઓ અવરૂપપૂર્વક મજાત હતા કે, દાદાઈની પામે રહી તેમના તરફ પ્રવેશનું અવરૂપનિદા તારનો વાણ એવેવેથી એવેવે;

એવે, સ્વપ્નસિમા વિ વ વ વ વ વ વ "સિવાઈની સદાકાલ" એ વાપરો. જેમ સ્વપ્ન મહાજનની વિદ્યતાઃકાળથી માન સત્તુ વિષય સર્વથા અપાત છે, એવું સિદ્ધિ હતું કે સિવાઈ મહાજનના સમજા, તેમના પૂર્વે જા અને એવા અને રહીથી રહેજા, આમ મહાજન સદાકાલને સ્વપ્નસિમાના આપણ દાદાઈને તેમણે મહેનત કરે છે. આવી પૂજાને તેણે આપેલા હતા પ્રી. સદાકાલે તે અવરૂપ નથી અને સિવાઈ નિતર દાદાઈ, એવા દાદાઈને તેમણે પાસે તપ્તે છે. આ રહે છે કે, માનસ સમજાને વેચતા સ્વપ્નસિમા પામેના એવા માન મહાજનના દાદાઈને હાથે રહે છે એવા પ્રી. દાદાઈને નિષ્કર્ષીકાલ વાપરે નથી આ આમ પ્રવેશ રહેજા પેરા પેરા દાદાઈને તેઓ અનિયમ થત કે કે સિવાઈ મહાજનને તેમણે જા તેમના થતુપણે સમજાવે, તેમના આ મા આપણનાં, તેમના થતુ માણે અને તેમના વિષય મહાજનને પણ વાપરનાં થતુપણે આપણ દાદાઈને એવેવે દાદાઈ અને સદાકાલ એવેવે વાપરનાં થતુપણે અને ૧૧-૧૦ માં દાદાઈ પ્રવેશ મહાજનમાં સર્વથા સ્વપ્નસિમાનાં સિવાઈને રહેજા દાદાઈ, એવેવે રહેજા પણ તેમનાં દાદાઈને તે પ્રવેશ દાદાઈ, દાદાઈને વાપરનાં થતુ અનિયમ થતુ અને સિવાઈને માન :ર્વે સદાકાલને એ પાસે દાદાઈ સદાકાલને દાદાઈને અને પ્રવેશ તેમણે કરે છે.

પરંતુ દાદાજી સર્વ વાત તેમની સમજ કરતા નથી, એવું જણાવાથી મહારાજે એક દિવસ તેમને સ્પષ્ટરીતે કહ્યું કે:—“હું નાનો છું તેથી શું થયું? પ્રત્યેક કાર્ય મને સમજાવતે કરવું, તમે મારા પિતાને સ્થાને છો. મને હુશિયાર બનાવવા માટે પિતાએ તમને સોંપ્યા છે. પ્રત્યેક કામની વ્યવસ્થા મને સમજાવતે કરશે. નહિ તો હું શી રીતે હુશિયાર થઈશ?” શિવાજી મહારાજની ઉત્સુકતા જોઈ દાદાજીએ પ્રત્યેક કામમાં તેમની સલાહ લેવા માંડી. મહારાજ પ્રત્યેક બાબતનો અંતઃકરણપૂર્વક વિચાર કરતા અને તે કાર્યસંબંધી અનુભવી તથા દરેક પુરુષ દાદાજીના હિતાહિત વિચારો એકચિત્તે સાંભળતા. કોઈ સમયે વિકટ કાર્યો-સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થતા તેપર અભિપ્રાય દિવા ન્યાય આપવાનું કામ કઠિન થઈ પડતું. દાદાજી પાસેથી એવા ભાંજળના પ્રશ્નો નિર્ણય કરી યોગ્ય ન્યાય આપવાનું શિક્ષણ શિવાજી મહારાજને અલ્પ વયમાં જ પ્રાપ્ત થતું હતું. તેમની હૈયશક્તિ અને કુશાગ્રબુદ્ધિ અદ્વૈતિક હોવાથી અમે તેવું વિકટ કાર્ય હોય તોપણ તેમાં વિજય મેળવવામાં અને તે લક્ષમાં રાખીને તેમાંથી શુભ મહત્વ કરવામાં દાદાજીને કાંઈ પણ કઠિનતા જણાતી નહિ.

જમાબંધીની સુવ્યવસ્થા કેવી રીતે કરવી, પ્રજાને કેવી રીતે મુખી રાખવી, એકુતેને ઉત્તેજન આપી જમીનની ઉપજ કેવી રીતે વધારવી, ઘોડા વગેરે જાનવ-શાની સંભાળ કેવી રીતે લેવી, સિપાઈ વગેરે નોકરો કેવી પરીક્ષા કરીને રાખવા, નોકરોને ખુશી રાખી તેમની પાસેથી અગત્યના કામો કેવી રીતે કરાવવા, પામાજીને લગ્નકરની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, વગેરે બાબતનું જ્ઞાન મહારાજને દાદાજી પાસેથી નાનપણથી જ સારી રીતે મળ્યું હતું. એ અનુભવ અને જ્ઞાન આગળ જતાં કેવું ઉત્તમ પ્રકારે પરિપક્વ થયું અને તેદ્વારા કેવા કાર્યો ઉદ્દલભ્યાં તે સર્વ જગતને વિદિતજ છે.

તેમને યવનદ્રોણી અજયથી પ્રિય માતા હનુમાઇએજ પાછા હતી, એ ઉપર લખ્યું છે. પ્રાણ જતાં સુધી સ્વધર્મના દેશી મુસલમાનોની તાબેદારી કરવી નહિ. તેમનું જ્ઞાન ખાતું એ વિષ ખાવાતુલ્ય છે અને સ્વરાજ્ય સ્થાપન કરી હિંદુ-પ્રજાને તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાનો અતઃકરણપૂર્વક યત્ન કરવો, વગેરે બ-હાદુરીના વિચારો તેમના હૃદયમાં નાનપણથી જ ઉદ્ભવી ઉત્તરોત્તર દૃઢ થયા, તે મુખ્યતઃ તેમની માતાના શિક્ષણને લીધેજ હતું. એ સંબંધી સર્વ એવ જ્ઞાનપ્રાપ્તનેજ આપણું જોઈએ.

દાદાજી કાઝદેવના મનમાં એવા વિચાર ઉત્પન્ન થવાનો કાંઈ પણ સંભવ નહોતો. તે એટલી દૈર્ઘ્યદષ્ટિનો પણ નહોતો. જેની કૃપાથી ચોતાના સ્વામિની એ જાગીર મળી છે, તેની સાથે નક્કાથી વર્તી, તેની અવકૃષ્ટા ન થવા માટે કાયા, વાચા અને મનપૂર્વક નોકરી કરવી અને કોઈ પણ રીતે જાગીરનું સંરક્ષણ કરવું, એજ આપણું ઈર્તવ્ય છે; એજ તે વિદ્યાસુ અને સરળ મનના પુરુષને યોગ્ય લાગતું હતું. સ્વામીની જાગીર વધારવા માટે સાહસ કરી, યવનના કોધને પાત્ર થવાનો વિચાર તેના મનમાં કદિ પણ આવ્યો નહોતો; એ સ્પષ્ટજ છે.

મહારાજને અને જીવનમાંથી દાદાજી કેટલેક સમયે ઉત્તરી વખત વિનપુરથી પુને મોકલી દીધું હતી ત્યારબાદ દાદાજીને પેતાની સંસ્થા કંઠી સંભાળવાની કે-
 "પિતાએ મુલકમાંનોની તાબેદારી સંભાળવા કંઠી ધનસંપત્તિ ઉપર નિર્વેશ કરેલા, એ અને મેઝાન લાગતું નથી. પોતાના પરદેશથીજ નવીન સંપત્તિ મેળવ-
 વાનો મારો દ્વંદ્વિત્વ છે તારે હાથે કાઈ નવીન સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરીશ ત્યારેજ-
 સોમવેના કુળમાં બન્ન લીધાનું સ્થાન થશે. પ્રવેશને પોતે પ્રાપ્ત કરેલું બન્ન મ-
 દલ કરતું, એમાંજ પુરપૂર્વે. દેવ ઉપર ભીંસા રાખી બેસતું, એ સર્વના મેઝાન નથી જો એ પંતુ છે પુરગોએ સ્વપ્રભુત્વે તેને નિર્મળ કરતું ભેદમાં. મુસલ-
 માનોએ આપણા દિગ્ગોની સ્વતંત્રતા સંદી જોખાણતું અને કાનિષ આપને બ-
 નેક પ્રકારનો પ્રાપ્ત આપે છે, તેમજ મારે દિશમાં દિગ્ગોર્મની આપને મતી બલ છે કાનિષ કાઈ બધ પાડી સ્વતંત્રતાની પુનઃ સ્થાપના કરવા મટે તન, બન અને પનપૂર્વક ઉદ્દેશ આરભવાના જે નિમિષ કંઈ છે એ સ્વતંત્રતાની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરતા સર્વદન નાશ થાય અને સ્વપ્રભુ મેળવા પડે તોપણ તેની મો મિત્રા નથી માર આપણ આજીવન નિર્દયક થઈ, તેના રૂપે ઉપભ-
 નથી; પણ હવે પછી મહત્ત્વા માવ ઉપર તામસધિના કરી પ્રાપ્ત થયેલી સિધ્ધિમાં સતેષ થાની સેવામાં કાઈ સાર નથી." મિત્રાણ મહારાજનો એ સંકલ્પ દાદાજીને બહુપ્રેમ ત્યારે તેણે તેમને એ કાલથી નિવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપેક્ષા કરી કે-
 "તમે મનમાં પાતેલી ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ થશે પરમદુર્લભ છે. સર્વ પ્રદેશ મુસલમાનો-
 એ છતી લીધા છે. સર્વ કિશ્ત અને માવુ દસ્તગલ કરી ત્યા તેમણે પોતાનું લશ્કર રાખ્યું છે તમારા પિતાએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનું તમે રક્ષણ કરશે તોજ પૂરતું છે નવીન સંપત્તિ સંપાદન કરવા મારે પ્રયત્ન કરવા બતાવેલા સાથે વિરોધ થશે. તમારા પિતાએ જે સંપત્તિ મેળવી છે, તે લાચરથી જીવી રહેશે, ત-
 મારા પિતાના તથા તમારા પ્રાણ સહકર્મ નાખશે તમારા પિતા કાંઈ જોડા પાડેથી નથી; પરંતુ પ્રમળ વળેલા આજીવ તેમનું કામ ચાલુ નહિ અને જાતે તેમની તાબેદારી સ્વીકારવી પડી, એ જાણતાં તારી પોે વિચાર કરે. અવિચારી કૃત્ય કરશે નહિ." દાદાજીના આ ઉપદેશપરથી તેના વિચારો અને તેને કંઈ કરવા પસંદ હતું, એ સ્પષ્ટ થવાય છે.

મિત્રાણ મહારાજને સંકલ્પ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના ઉદ્દેશ આરંભી પિતા-
 પુર સરકારના પ્રદેશમાં તેમના શરૂ કર્યા, ત્યારે દાદાજી કઠોળ અભરપો. તેણે મહા-
 શાળાને સ્થાપી કે- "તમે જે કર્તવ્ય કરવા માંડ્યું છે, તે સર્વના કાનિષ છે. એનું કરવાની તમને અને તમારી સ્વચેત્તિને બધાજ નુકસાન થશે. પદોની ચાર પાદરાથી આરે સિવાય પ્રજાનું શરૂ રહી છે. તેમના આગળ તમારું સાધર્મ્ય તા દિશાન-
 મા છે! મેવા ઉપદેશથી તમારા પિતાને વિનાશકરું વિપત્તિમાં નાખશે. તેઓ પોતાની મેઝરી ઉપર છે. તમારા કાલથી અવિચારી બારણાંને તેમના-
 પર પ્રેમ થશે અને તેમને જારી રિશ્ત કરશે. તમે તમારી જમીન છોડીને ઉદ્યોગ-
 મથકમાં મુકાશે તો પિતાએ પ્રાપ્ત કરેલી સંપત્તિ અવિચારીપણામાં તમારી દેવા

માટે તમારી અપકીર્તિ થશે વિજાપુર સગર સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તન કરી પિતાની સપત્તિ સાચવી રાખશે તો તમારું કલ્યાણ થશે ” દાદાજી પાસેથી એવો નિરાશાહિતપાદક બોધ મળતો તે શિવાજી મહારાજ ચાંતપણે સાંભળી રહેતા તેમને પ્રત્યુત્તર આપતા નહિ. દાદાજીનો ઉપદેશ સાંભળવા નવા મહારાજનું મન પોતાના સકલ્પથી જરાપણ અગિત થયું નહિ.

એવું કહેવામાં આવે છે કે -“ શિવાજી મહારાજને નજીબપૂર્વક કાવાવાયા કરીને તેમના હિતનો ઉપદેશ આપવા છતાં તેઓમ-માર્ગે વળતા નથી, ત્યારે હવે શું કરવું?” એજ વિચારોમાં પ્રમાણિક દાદાજીને ચિંતાજન્ય હિતમ્ન થયો. “ પોતાના સ્વામી-એ એ બાળક મને સોંપી તેને મહાવર્તનથી વળનાવવાનું કહ્યું છે, પણ તે તો સ્વચ્છ-પણે વર્તી સ્વામી ઉપર સંકટ લાવશે, સ્વામીને એવી દુઃસ્થિતિમાં લાવી મૂકરાનો અપમાન છેવટે મારે માથે ચોટશે અને મેં પામે ગેદરા છતાં તેમને એવી વર્તણૂક ચલાવવા દીધી તે માટે મને દપકો મળશે, તેમજ આજીવન ત પ્રમાણિકપણે બ-ળવેની મેલા ઉપર પાણી ફરી વળશે ” દાદાજીના મનમાં એવા વિચારો આવવાથી તે ઝુરવા લાગ્યો અને શરીર ફીણ થવા લાગ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તેજ ચિંતામાં તે ચિંતામાં તેનું મહેશુ અવમાન થયું. ^૧

પોતાના ઉપર કાંઈ પણ દોષ આવે નહિ, એ વિચારથી દાદાજીએ ટુંકે હકિકત શાહજીરાજને લખી જણાવી અને વિનંતિ કરી કે -“ મેં પ્રમાણિકપણે યથામતિ આપની અહિની જાગીરાની વ્યવસ્થા અને રક્ષણ આજીવન કર્યું છે આપના પુત્ર હવે મનમાં આવે છે તેમ સ્વચ્છપણે વર્તે છે; તેથી ભવિષ્યમાં આવી પડનાર દુષ્પ્રગલ્ભામનું કલક માગે ઉપર ન આવે તે માટેજ આપને સંવેળા લખી જણાવ્યું છે આપને યોગ્ય લાગે તેવો બદોબસ્ત કરો. ” શાહજીરાજને દાદાજીનો પત્ર વાચવા છતાં બેઠકે તેવો બદોબસ્ત ર્યો નહિ, તેનું કાગળ રપજી-જે છે, એ મમ્મે શાહજીરાજના મનમાં પણ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ધોળાતો હતો, તે સંબંધી યોગ્ય સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે તાત્પર્ય એ છે કે, મહારાજના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર દાદાજી કોડકેવના શિક્ષણથી અતિક્રિયા પણ હિતમ્ન થયો નહોતો, પણ તેમના એ વિચાર વિરુદ્ધ તેણે મહારાજને વારંવાર ઉપદેશ કર્યો હતો વળી એ શિષ્યદ્વયપણે વિચારનો હોત તો યુરુનો બીજી ઉપદેશ સાંભળી પ્રાપ્ત થયેલી ગિયતિમાજ સતોષ માની શાત થયો હોત; પરંતુ મહારાજનું તેજ-સ્વિપણ વિચક્ષણ હોવાથી, અંગીકૃત કાર્યનું મહત્ત્વ અને તેની સિદ્ધિ કમ્બા માટે

૧ મરાઠી સામ્રાજ્યની જન્મજા લખ્યું છે કે, દાદાજીને જે હુદોગ (ચિંતાજન્ય) હતો થયો હતો, તે અસહ્ય હોવાથી તેણે વિષ ખાઈને આપણા કંઈ તવારીખ-ઈન્-શિવાજી મા પણ એવોજ ઉદ્દેશ છે ના થવની જખતમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે, શિવાજી મહારાજ ૧૬૫૧ના હાલ તેખતે દાદાજીનું મૃત્યુ થયું એવું લખાણ પડ્યું મળી આવે છે કે, તે ઈ સ ૧૬૪૭ અગાઉ મરાઠાના મરણ પાળ્યા જાણ કો સગ મળ અંક સ ૧૮૦૫ અંક પડ પરથી એમ કહી શકાય કે શિવાજી મહારાજને તોરણનો દિલ્લો લીધો (૧૬૪૬) બપો સખતપર વજ માગી બાધી (૧૬૪૫) ને વખતે દાદાજી દવાત-હતો, પણ ના બને કાસ્તાનમાં તેનો કાજ-હોવાનો ઉલ્લેખ ક્યાયે નથી

જરૂર પડતા સાધનનું જ્ઞાન તેમના મનમાં સંપૂર્ણરીતે ફેલાયેલું હોવાથી, તેઓ એ કાર્યથી કિંચિત પણ વિમુખ થયા નહિ. માતૃભાવનું પરિણામ કેવું વિશ્વદાયક હોય છે તે જુઓ. 'સાત્રુમુખમાંથી નીકળેલો પ્રેમાળ અને મધુર એક સખું દશ-સહસ્ત્ર ઉપદેશોના પુષ્કળ વ્યાખ્યાનો કરતા પણ વિશેષ છે, એ કહેવતની સત્યતા શિવાજી મહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી જણાઈ આવે છે.

શિવાજી મહારાજ દાદાજીના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્ત્યા નહિ. તેપરથી એવું સમજવાનું નથી કે, સર્વ બાબતમાં તેઓ ઉદ્ધતાથી વર્તતા હતા. પોતાના મુઠ્ઠા દાદાજીને સેવ્યા પિતાસમાન માન આપતા હતા. તેઓ તેની સાથે હમેશા નમ્રપણે વર્તતા અને તે ને કોઈ કાર્ય સોપતા તે અંતઃકરણપૂર્વક કરતા હતા અને તેને પિતાનો વિશ્વાસુ નોકર જાણી તેનાપર સ્નેહ રાખતા હતા. મહારાજનાં ઉદ્ધત-સાહસિક કૃત્યો ઉપદેશથી અટકાતા નથી, એમ જાણીને તેમની વધતી જતી શૌર્યતા અને તેજસ્વિયતાને કોઈક બીજાને માર્ગે વાળવાની ઇચ્છાથી દાદાજીએ તેમની સાથે ગામેગામ ફરીને જયીનમહેસુલ વગેરે બવરસા જતાવવા માડી દાદાજીએ પોતાનો ધણીખરો કાર્યભાર તેમને સોંપી મહારાજનો ધણે સમય તેજ કાર્યમાં વ્યતીત થાય, એવું કરવા માડ્યું. તેઓ પણ તે કામ ઉત્સાહપૂર્વક અને છુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા; તેમ છતાં તેમણે પોતાના સહજનો તમામ કર્યો નહિ. ઉચ્ચ એવું જાનું કે, મહારાજને ભગીર-માના દેશમુખ, દેશપાડે, દરકદાર, કારકુનો વગેરે સાથે ઐયળખાણ થઈ, પ્રત્યક્ષ સંબંધ થયો અને સ્વતંત્રપણે કાર્યભાર ચલાવવાની શક્તિમાં વધારો થયો.

પોતાની યુક્તિ નિષ્પળ થયેલી જોઈ દાદાજીને વિશેષ દિવસીરી થઈ. અનિષ્પન્ન થઈ થકે તેની વિશેષ ચિંતા વધતી સરીર વચડી ગયું. સરીર વ્યાધિમગ્ન થવાથી તે આદમીની પધારીએ પડ્યો. એ સમયે જીવનભાઈ અને શિવાજી મહારાજને તેની સેવા-સુખમાં ઉત્તમ પ્રકારે ફરી મહારાજ હમેશા દાદાજીની પધારી આગળ બેસી રહેતા. જેણે ને જોખણો જતાવ્યા તે ફરી બેસ્યા; પરંતુ કોઈ આપધથી સમુદ્ધારો નહિ દાદાજીનો અતસમય પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પોતાના તાબાનો સર્વ ખર્ચો વગેરે મહારાજને સોંપી દીધો. કિશા, મેટ, પાગા, લશ્કર વગેરેની વ્યવસ્થા કેવી રીતે રાખવી, તાબાના નાનામોટા મનુષ્યો સાથે કેવી રીતે વર્તવું અને તેમની પાસેથી ક્યા ક્યા કાર્યો કેવી રીતે કરાવવા, વગેરે બાબત તેમણે મહારાજને સારી પેઠે સમજાવી દીધી કારકુન, દરકદાર, કામદાર અને ઇતર નોકરવર્ગને પેનાની પાસે બેસાવી રાહજીરામની નોકરી પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક કરવાની સિખાસણ આપી. મહારાજના અને તેમના દાદા દાદામાં લઈને કહ્યું કે-“ એમને જાણથી તમારા સ્વામી સમજાવેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવો. કોઈ પણ પ્રકારે એમને ડાહ્યું પડવા દેશો નહિ.” એ કાર્ય પૂર્ણ થયા પછી તેણે મહારાજને પોતાની પાછળ પોતાની સત્તતિ તથા કુટુંબનું પાલનપોષણ કરવાની જવામજી કરી અને ઉપરે એની ઇચ્છા દર્શાવતા કહેવાય છે કે-“ તમે સ્વરાજ્ય સ્થાપી, યોગ્યાદિક અને સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, તે કાર્યમાં ઉચિતપણે તમને પણ મળશે અને તમે જગતમાં કીર્તિ તથા મન્નવાદ મે-

જવશો, એવી મને સંપૂર્ણ આશા છે. ” એ પછી તે પ્રમાણિક, સ્વામિભક્ત અને એકનિષ્ઠ પુરુષે ગ્રાણુ ત્યજ્યા. મરણસમયે તેનું વય સિસ્ટર વર્ષનું હતું.

અહિં સુધી જે લખવામાં આવ્યું છે, તેપરથી શિવાજી મહારાજને જીવનખાઈ અને દાદાજી પાસેથી કયા પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું હતું, તે વાચકવર્ગના ખ્યાનમાં આવશે. મહારાજને મળેલા એક બીજા પ્રકારના શિક્ષણનો ઉલ્લેખ કરી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું. તેમને એ શિક્ષણ વિંનપુરમાં પિતૃસમાગમથી પ્રાપ્ત થયું હતું. વિંનપુર દરબારમાં શાહજી રાજાનો વિશેષ પ્રભાવ હોવાથી ઘણા મરાઠા અને મુસલમાન સરદારો સાથે તેમને સંબંધમાં આવવું પડ્યું હતું. તેમ થવાથી દરબારની નીતિ, અગીરઉમરાવાનું વર્તન, રાજકાર્યભારની પદ્ધતિ, ભૂદાં ભૂદાં સરકારી ખાતાની વ્યવસ્થા વગેરે વિષયોનું જ્ઞાન મહારાજે ધૈર્ય રાખી પૂર્ણ ઉત્સાહથી સંપાદન કર્યું હતું. સમાગમમાં આવનાર અનુભવીને એ વિષયસંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછી તેસંબંધી જોટલું જ્ઞાન હોય તેટલું મેળવવાનો નિત્યક્રમ આણુ રાખ્યો હતો. વિંનપુરમાં નિવાસ કર્યો તે સમયે તેમણે પોતાની એક ક્ષણ પણ વ્યર્થ ગુમાવી નહોતી. અન્ય સરદારોના બાળકો માત્ર આનંદ બોલવવાને મારેજ આમ તેમ ફરતાં ફરવામાં સમય વ્યતીત કરે છે, તેમ મહારાજને એક પળ ક્યું નથી. લશ્કરની વ્યવસ્થા, પામખાનો બંદોબસ્ત તથા ફારંગીખાની અને બંદુકતોપોની વ્યવસ્થા કેવા પ્રકારે રખાય છે, તે તેઓ પુનઃ પુનઃ તપાસતા અને તેસંબંધી મોટા મોટા અનુભવી પુરોએ નાના પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી તેનો સારાંશ પોતાના મનોઅર્થમાં ચોક્કસરીતે લખી રાખતા હતા. પોતાનો પુત્ર આવો બુદ્ધિમાન અને ચતુર છે તેમજ તેને ઉત્તમ વિષયોનો શોખ છે, એમ જાણી શાહજીરાજાને ઘણા સંતોષ થતો. પુત્રની એ સંબંધી ધન્ય પરિપૂર્ણ કરવામાં પિતાએ જરાપણ કસર કરી નહોતી. દરબારના કાર્યભારીઓ સાથે સલાહમસલાત ચાલતી તે સમયે શાહજીરાજા શિવાજી મહારાજને પાસે રાખતા અને દરબારમાં જતી વખતે તેમને પોતાની સાથે લઈ જતા. એમ થવાથી મહારાજને પુષ્કળ વાતો સાંભળવાની અને જોવાની તક મળતી. મહારાજની ગ્રાહકશક્તિ અને સ્મરણશક્તિ અત્યંતિમ હોવાથી લવિષ્યમાં જતાં એ વાતોથી અમૂલ્ય લાભ થયો. પિતૃસમાગમથી તેમને અત્યંત અગત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તેમજ તેમના મનમાં ધ્વનિદેવ પણ સંપૂર્ણરીતે વિકસિત થયો. પાછલા પ્રકરણમાં એ બાબતનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

અહિં સુધી મહારાજની ધણીખરી વ્યાવહારિક અને નૈતિક શિક્ષણપદ્ધતિ લખવામાં આવી છે. ગુજરાત, રામદાસ વગેરે સાધુપુરોએ તેમના સંબંધી સ્તુતિગતક ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે; તેપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેમણે ઘણો વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હોવો જોઈએ; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લખનારને એ પ્રકારનું શિક્ષણ વિશેષ મહત્વનું જણાયું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. અંધવાચનથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાન કરતાં વ્યાવહારિકજ્ઞાનનું તેજ કવચિત્ પ્રખર હોય છે, એમણુ મહારાજના ઉજ્જવલ ચરિત્રપરથી જગતને સ્પષ્ટ જણાઈ આવ્યું છે અને ઇતિહાસલેખકો તેમની એ તેજસ્વિતામાં અંગ્રહ જવાથીજ ધીર વિષયસંબંધી તદ્દન ચૂપ રહ્યા છે, તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી.

પ્રત્યેક મનુષ્ય સાથે જાતિ પ્રેમપૂર્વક મધુર સંભાષણ કરતા હતા. પોતાની માથે સમાગમમા આવનાર મનુષ્ય સાથે વર્તન કરતી વખતે આપણે શ્રેષ્ઠ અને તે ઝનિષ્ટ એવો મહત્ત્વ પશુ આલમ ચાલ નહિ, એવી તેઓ અર્વાચીન સંસ્કૃતિ રાખતા હતા. તેનાપર કંઈ સંકેત દિવા વિધિ આવતાજ તેઓ જાતિ પ્રેમપૂર્વક પોતાનાથી બની શકે તેટલી સહાયતા કરવાને સદા તત્પર થતા અને પોતાના તાબાના મનુષ્યોને પૈસાની અડચણ પડતી તે વખત તેમને મદદ કરામ્મ પશુ પાછા પડતા નહિ.

મહારાજનો સ્વભાવ ઉદાર હોવાથી ઘણા પૈસા ખર્ચાના થાગ્યા, ત્યારે દાદાજીએ એક દિવસ કહ્યું કે -“આપ મારિલક છે. આપ કોઈને કાંઈ આપવાનું હશે છે. ત્યારે અમારે તેમને આપવું જ પડે છે, પરંતુ આપને જે વર્ષામન નહીં કરી આપ્યું છે તેથી વિશેષ ખર્ચ ચાલ અને આપના પિતાને ખર્ચવા માટે જે રકમ મોકલવામા આવે છે, તેમા કાંઈ ઓછું ચાલ તો વિનાકારણ તેમના તરફથી મને પડેા મળે; માટે વધારે ખર્ચ કરવાની આપે તેમની પરવાનગી મંગાવવી એટલે પડી અને અડચણ નથી.” એ સાંભળતાજ મહારાજે ઉત્તર દીધો કે -“તમને તેની મી થયાત ? અધિક ખર્ચ થશે તેની હું પિતાની પામેથી પરવાનગી મંગાવી લઉં.” એ સાંભળી દાદાજી આશ્ચર્ય થઈ ગયા. તે બિચારને મહારાજના લવિધ્યની કંપના ક્યાંથી આવે ? મહારાજને પોતાના તાબાના મનુષ્યોને નિર્મીમ પ્રેમ મપાવન કરી તેમને હાથે લવિધ્યમા મહત્ત્વ ધાર્વસિદ્ધ કરાવવાનો સંકલ્પ કરેલ હતો, એ વિચાર તેને ક્યાંથી હોય ? પોતાના સ્વામીની ઉપજની વ્યવસ્થા કરકસરથી કરીને અને તેટલી મોટી રકમ વખતસર તેમને પહોંચતી કરવી, એજ દાદાજી તો પોતાનું કર્તવ્ય સમજતા હતા અને તે કંઈ બોલુ નહોતું.

શિવાજી મહારાજ પોતાના તાબાના મનુષ્યોને ખુશી રાખી તેમની સાથે મમતાપૂર્વક વર્તવા લાગ્યા તેપરથી સર્વને જણાયું કે -“એ સ્વામી પગમ દપાયું અને ઉદાર છે, આપણું દિન જોનાર છે, એમની સાથે ‘પ્રમાણિક વર્તન રાખી એમની આદાત પાળન કરવાથી આપણું કલ્યાણ થશે.” મહારાજે સર્વના મનમા એવાજ વિચારો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તાબાના નોમ્મશમા મધ્યગા જાતિપર મહારાજની ઘણી મહેરબાની હતી તે જાણના મનુષ્યો જાણી અને બહુચક જેવા જણાતા હતા, પરંતુ ઘણાજ પ્રમાણિક અને વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી મોટેપુ કામ અતઃકલ્પપૂર્વક નુશિયારીથી કરતા હતા. અત્યંત નિશ્ચામનુ પ્રેમ પશુ કામ તેમને મોપતા તેઓ કદિ પશુ દગો કરતા નહિ તેઓ અત્યંત કેમાન રિયતિના હોવાથી, તેમને કાંઈ નોકરીએ રાખી, અન્નવસ્ત્રની સંગવડ કરી આપે તો તેઓ ઉપકાર માનતા, અને પોતાના અન્નદાતાને મારું પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થતા. દાદાજી કાંડેવે એ લોકોના સહયુજો જોઈને તેમને પ્રથમજ પોતાની પામે નોકરી-એ રાખ્યા. મહારાજને પશુ માવળી જાતિના સહયુજોની ખુશ પડતા કંઈ વિનંત થયો નહિ. તેમણે એ લોકો સાથે મમતાથી અને ઉદારતાથી વર્તન કરી તેમને સત્કરણ વચ કરી યીધા. મહારાજને તેઓ ભવિષ્યમા કેટલા ઉપયોગી થઈ પડ્યા તે ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. એ લોકો મહારાજની જાગીની આગપાસના પદાદી પ્રદેશ-

ના નિવાસી હતા. પોતાના પોતાણને માટે તેમને ઘેર બંધનમાં રાખવામાં આવેલા હતા. તેથી ત્યાંના મર્બ રસ્તા, યુગ માર્ગ અને મજદૂર, દમેસાં તેમના પગ નીચે ચાલી ગયા હતા. મહારાજા જ્યારે ગામેગામે ફરવા જતા, ત્યારે માવળી લોકો-ને પોતાની સાથે લઈ જતા અને તે લોકો પછી દરેક પ્રકારે પોતાના તરફ અને પ્રેમી સ્વામીના ઉપચારમાં આવી તેમને પ્રુષ્ઠી રાખવાને અંત કરણપૂર્વક કામ કરતા કામ કામ થયો પછી તેમને ધાર્મિક અગ્રિમ અગ્રણી, તો તેટલામાજ સદુષ્ટ થઈ પોતાના સ્વામી સાથે અધિક પ્રમાણિકપણે વર્તતા હતા. મહારાજાનો સ્વભાવ દુહાર હોવાથી અને મર્બ માથે પ્રેમભાવથી વર્તના હોવાથી માવળી લોકો તેમને તામે થઈ ગયા. આજપર્યંત લોકોએ આપણને તુચ્છ અને બંધનમાં રાખવા છતાં એ દયાળુ સ્વામી આપણી સાથે પ્રેમાળપણે વર્તે છે અને મધુર મંજાવણુ કરે છે, એ દેશ તેઓ મહારાજાજયર અતિથિ પ્રેમ બતાવવા લાગ્યા. તેમના મનમાં શિવાજી મહારાજાજયથી અત્યંત અભિમાન અને અગ્રિમ હિતચિન્ત મયા અને જ્યાં એ સ્વામીનું ચરણ ત્યાં આપણુ માથુ રાખી તેમના ઇષ્ટકાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે સમય આવે પ્રાણ આપવો પડે તોપણ ચિંતા નહિ, એવો તેમણે નિશ્ચય કર્યો અને તેટલો વિકેટ પ્રમંજ બાવ્યા છતાં તેમનો એ નિશ્ચય કિંમિત ખજુ યવો નહોતો કેટલાક દેશમુખે માવળી લોકોના આગેવાન હતા, તેમને મહારાજા પ્રથમચરણ મિત્રતા આપ્યા પોતાના ઇષ્ટકાર્ય માટે અનુકૂળ કરી લીધા હતા. તેમણે એવા કંઈ, નાનાં માલમુજા અને બાકી કલમકરર એ ત્રણે પેઢી દરેકેકેથી વતનદાર હોવાથી માવળી લોકો તેમને પોતાના આગેવાનો સમજતા હતા એ ત્રણે પ્રુષ્ઠો નહારાજાના કાર્યમાં પ્રથમથીજ ઉપરિષ્ઠ હતા. અભિપ્રાય તેમણે પ્રમાણિકપણાથી તથા બતાવુરીથી એટલે એટલે કર્તવ્ય કેવી રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો, તેમજ સ્વામીના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આદુતિ અપરવાને તેઓ કેવી રીતે મરણ થયા તે જોવા સ્થળે લખવામાં આવશે.

મહારાજાને કરવો તકરબ દાદાજીને પનદ આપ્યો નહિ; એ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. દાદાજી પોતાના હૃદયને ઉત્તેજન આપતો નહિ હોવાથી મહારાજા તેના દાસ નિમિત્ત કારકુનેને પોતાની ધન્ય કહી મંજાવાથી અને તેમને પોતાની ધન્યનુકૂળ કરી લીધા. મહેમાનના દેશમુખ કાર્યનિમિત્તે પુને આવતા ત્યારે તેઓ તેમને એકાગ્રતા લઈ જઈ પોતાની ધન્ય બતાવતા અને તે કાર્યસંગથી તેમનો દેવો અભિપ્રાય છે તે આજણી લઈ માથે એવી સુસ્તિથી મોઢકરીતે મરણ થયા તે જોવા સ્થળે લખવામાં આવશે.

૧ આ માવળા મહેસાનો દેશમુખ ન હોય પણ માવળા મહેસા એકે આગેવાનોમાં પડેલા દેશમુખ હતા.

૨ કુમેરોવાનો દેશમુખ હર્ષિ માવળા લોકોમાં તેનું વજન ઘણું હતું. દેશમુખને પણ કરકારમાં અને તેમને માથે કરકારમાં દાદાજીને આ માવળાને ધન્ય મદદ કરી હતી. દાદાજીને દેશમુખે નિશ્ચય લાગી મદદ કરેલા તેમાંજ કેટલાક ઉપર માલુમીરીએ આ માવળાની સીટી છે. દેશમુખ માલુમીરીએ એકમાત્ર માવળા સંકરમાં આવી પડેલા દેશ મુખોને આના તરફથી સાચી મદદ મળતી હતી. તે શિવાજી મહારાજાની સ્વામીત્વવાળી યોગ્યતાના અનુકૂળ થઈને તેમને મદદ કરવાને તૈયાર થઈ, તે વખતે તેની હંમત મુખ હતી.

આપણું કરતા કે જેથી તેઓ મન, માણી અને કર્મવડે મહારાજની છત્રાંતે આધીન થતા ગામે ગામ ફરતી વખતે મહારાજ પ્રત્યેક દેશમુખને મળવા જતા અને તેની સાથે સખ્યતાપૂર્વક વાતચિત કરી વિશ્વાસ બેસાડી પોતાનો કરી બેતા તેજ પ્રમાણે જે મરાઠા સરદારો મળતા તેમની સાથે પણ વિનયયુક્ત વર્તન કરી તેમને વશ કરી લેવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરતા મહારાજનું વય વાનું હતું છતાં તેમના ઉત્સાહજનક અને તેજસ્વી આગણ સાલણી તેમણે યોજેલી યોજનાની સાખ્યતા કેની કળદાયક છે, તે જરાજર લક્ષ્મી લઈ સર્વ દેશમુખ અને મરાઠા સરદારો તેમના કાર્યપ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા તથા તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તત્પર થતા એ સિવાય તેમનું આદરણીયપણું, તેમનો વીર્યોત્સાહ, સુમનમાનોસખી તેમની નમેનમમાં ગમી રહેયો અત્યંત વૈભાવ, સ્વધર્મના સંરક્ષણમાટે તેમનો દૃઢ નિશ્ચય અને સ્વરાજ્ય સ્થાપવાથી વર્તમાન તેમજ ભવિષ્યમાં ચનાર અત્યંત હાથલાલુ હિતમ પરિણામ, એ સર્વ મનોવેદ્ય રીતે પ્રતિપાદન કરવાની ઉત્કૃષ્ટ શૈલી જેમને ગમે તેવો પ્રપચી, દબી દિવા આપસ્વાર્થા મનુષ્ય હોય તોપણ મહારાજ સાથે મળી જતો, વળી તે પ્રાતમાં મહારાજના વીર્યશાહી પિતાએ કરેલા પરાક્રમ અને સપાદન કરેલી કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ હતી એવા પ્રતાપી પુરુષનો પુત્ર પોતાના પિતાના જેવોજ શરીર નિવડી બહાદુરી ખતાવી આપણને યવનોના તાત્તલધનમાંથી અવશ્ય મુક્ત કરશે, એવા ઉત્સાહજનક વિચાર તેમના મનમાં હિતવન્ન થઈ મહારાજ અહ્ય વયના હોવા છતાં તેમના કાર્યમાં સહાયતા કરવા તેઓ તૈયાર થયા હતા તેમના એ મહત્કાર્યમાં જેમણે સહાયતા કરી નહિ તેમને મહારાજે કેની શિક્ષા કરી તે પણ આગળ લખવામાં આવશે

શિવાજી મહારાજ પોતાની જગીરના અને આસપાસના ગામોના દેશમુખ અને સરદારોને વશ કરી લેવાનો હિસોબ કરતા હતા તેમણે સીંગરેયા કુર્ધટ કાર્યમાં થઈ મળવાનો ફેરવો સભવ હતો, તેમજ આમનો પાછયો વિચાર નહિ કરતા એ કાર્ય તેમણે કેવળ હિંદતપણથી અને માહસિંકપણથીજ આરંભ્યું હતું કે કેમ તેનો નિર્ણય આ ગ્રંથે અવશ્ય થવો જોઈએ

મહારાજના એ ઉદ્દેશને અત્યંત પ્રેરણાદક પ્રથમ સધિ બોધે તો તે તેમના મહા પરાક્રમી વીર્યરૂપ પિતાનું અત્યાર સુધીનું જીવનચરિત્ર જણાય છે. નિમ્નમશાહીમાં નોંધી ફરતી વખતે તેમણે જે પરાક્રમો કર્યા, નિમ્નમશાહી પાપમાન કરવા મોગનો પ્રગટ થયા તે સમયે તેમની સાથે જે સુદ્ધ -ર્ષી અને મોગનો-એ નિમ્નમશાહી પાપમાન કર્યા પછી તેની પુનઃ સ્થાપના કરવા માટે તેમણે જે પ્રયત્ન હિંદોગ કર્યો, તેનો પામ મહારાજની દૃષ્ટિસમક્ષ જ્વલતરૂપે તરવરતો હતો. મોગયો જેવા જળરક્ત શત્રુ સાથે ઝડપમાં શાહજીરાજ પાછા હમ્યા નહોતા; પણ પાછાથી શત્રુએ તેમને પરાજિત કર્યા, તે માત્ર શત્રુઓના પ્રયત્ન સૈન્યબળને લીધેજ હતું તેજ પ્રમાણે વિજયપુર સરકારના તાબામાં નોંધીએ રહ્યા પછી તેમનીજ સહાયતાવડે એ સરકારને કણ્ઠકની ચલાઈમાં યથા પ્રાપ્ત થયો અને ત્યાં દૃઢ સત્તા સ્થાપવામાં આવી, એ સર્વ વાત મહારાજ સારી પેરે જણતા હતા એ

પરથી મહારાજની સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ હતી કે, આપણે પુષ્કળ મનુષ્યો એકઠાં કરી તેમને યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપું તેમ તે તેમની મહાત્માથી મહારાજમાંથી ધીમે ધીમે થવોની સત્તા નિર્મૂળ કરી ચકાગે. પ્રતાપરાજા પિતાએ દૃષ્ટિ સમક્ષ રાખેલું અત્યંત ઉત્સાહનક દૃષ્ટાંત ઘટનામાં ઘણાં શિવાજી મહારાજ જેવા મત્યુત્તરા હૃદયમાં પોતાને યોગ્ય ઘામે તેવું કર્તવ્ય કરવાની ઉત્કૃષ્ટ ઉત્પન્ન થાય, તેમાં આશ્ચર્ય શું? સત્કૃત્યો કરીને “ બાપ કન્યા બેટા મવાયો મરે ” એવું કહેવાયવાનો મુયોગ અને મહાભૂતિ પ્રજાજી યોગ્ય પુત્રને પ્રાપ્ત થાય છે. વિજયમથાલીની પુનઃ સ્થાપના કરી સર્વાન્ત્યમુખ પોતાના હાથમાં રાખવાની પિતાની ઉત્કૃષ્ટ આશંકા હતી, તે સત્યનો અર્થ પ્રબળ હોવાથી તુલ્ય થઈ નહિ અને અતિ નિરપાયે પુનઃ થવોનીજ તાબેદારી સ્વીકારવી પડી, જે માત્ર થયું નહિ; એવું મહારાજને હમેશાં ધ્યાનમાં હતું અને તેઓ વારંવાર કહી સંભળાવતાં પણ હતા. વિજયપુરમાં નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે જે મિત્રિનું અવયોગન કર્યું હતું તેપરથી થવોની તાબેદારી મારે તેમને સંપૂર્ણ નિસ્કાર ઉત્પન્ન થયો હતો, તે પાછળ ઘણાંમાં આશ્ચર્ય છે. મહારાજે અત્યંત વયમાળ એવો સ્તુત્ય સકલ કર્યો હતો કે:—“ આપણી અવનનિતા સમય દોવાથી આપણા પિતા જેવા પુરુષર્ષિને પણ જે હીન સ્થિતિ મદન કરવી પડી છે, તે કનિષ્ઠ મિત્રિમાંથી બનતે ઉપાયે તેમને - મુક્ત કરવાનો ઉદ્દેશ કરવાજ જોઈએ. ” એ વિચારથી અત્યંત વયમાળીજ તેમનામાં તેજસ્વિતા, સ્વાભિમાન અને ન્યાયપ્રીતિ જેવી સદૃશિઓ કેટલે દરબજે વિદ્યાર્થ પામતી હતી તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

જે રાજકાનિને તમયે પુના, મુપા, માવળ વગેરે પ્રાંતના કેટલાક દેશમુખ થવન રાજના અમલથી તાલ પામી તોફાન મચાવતા હતા અને હમેશાં પરસ્પર કલહ કરતા હતા. આવા નાગજી ચમેલા દેશમુખને ઐક્યનું મહત્ત્વ સમજાવી સ્વનંત્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો યોગ્ય ઉપાય બતાવ્યો હોય તો તે તેમને કેટલો સ્મિત થઈ પડે, એ કહેવાની અગત્યજ નથી. મહારાજે એ કાર્ય યુક્તિ પ્રવૃત્તિવડે પાર પારી તેમની વચ્ચે પરસ્પર થતું તોફાન-કુસપ બધે પાડ્યા અને પોતાના દૃષ્ટિ કાર્યમાટે તેમને અનુકૂળ બનાવી લીધા.

મહારાજના ૧૪ ઉદેશની સિદ્ધિને અનુકૂળ થઈ પડે એવાં એક બીજાં યોગ્ય એ હતો કે, પુના, મુપા અને માવળ વગેરે વિજયમથાલી પ્રાંત વિજયપુરસરકારના તાબામાં તાબાજી આવેલા દોવાથી સરકારે અદ્યપિર્વન તે પ્રાંતની મુખ્યવસ્થા કરી નહોતી; તેમજ આમપામના કિલ્લાઓપર ઘમ્મર વગેરે જોઈએ તેવું શાખું નહોતું. એ સિવાય દરબાજના કાર્ગલારીઓમાં માટોમાટે કુસપ-રૂપ ચાલના દોવાથી ઘણા નવા પ્રાંતોમાં અવવસ્થા ચાલતી હતી. તેમાં વચ્ચે સાદજીરાજને નવા પ્રાંતો બા-ગીરમાં આવેલા દોવાથી તે પ્રાંતોમાં સ્વચ્છતા રહેશે, એમ વિજયપુર સરકારને ધાએ એ સ્વાભાવિકજ હતું. એ પ્રાંતો માલોજીગળ અને સાદજીગળના તાબામાં પણ વર્ષ થયા હતા. તેમને દાદાજી કોંડદેવ જેવો ઉત્તમ કાર્ગલારી મહેસો દોવાથી તે પ્રાંતોની વ્યવસ્થા એવી ઉત્કૃષ્ટ થઈ હતી કે જેથી ત્યાંની પ્રજા મુખી થઈ. તેમને

જણાયું હતું કે હિંદુઓના રાજ્યમાં આપણે સુખી થઈશું. સાહજરાજા જેવા લશ્કર-
ને તામે રાખનાર મહાપરાક્રમી પુરુષના તેજસ્વી પુત્રના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવા-
ની સ્ફુરણા ઉત્પન્ન થતા અને તેની સિદ્ધિને માટે ઉપાય યોજવામાં પણ તે
પરમકૃશણ ॥ એવી ખાત્રી થતા, તેઓ તેમને તન, મન અને ધનવડે મહાવતા
કરવા તૈયાર થાય તેમાં નવાઈ શી? અનુષ્ઠાની અનુકૂળતા જોતાજ શિવાજી મહા-
રાજાને અધિકાધિક ઉત્સાહ થાય એ પણ આભાવિકજ છે

સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો સદ્દેશ સિદ્ધ થતા શિવાજી મહારાજાના રાજ્ય ચલાવવા-
ની યોગ્યતા અને શુદ્ધિમત્તા કેવી હતી તે જગતના અનુભવમાં આવ્યું છેજ મહા-
રાજાને ધર્મભાષીજ રાજકીય શિક્ષણ મળ્યું હતું માતા જીજ્ઞાબાઈ, દાદાજી મોડેલ
અને કંતર કાર્પલાગીઓ ધરમાં હમેશા એ સંબંધીજ વાતો કરતા હતા તેમની
જાગીરની બવરયા રાખવા માટે જે વ્યવહાર નિત્ય ચાલતો તે સંદોદિત મહારાજાની
દૃષ્ટિસમક્ષજ થતું હતું જમીનનું મહેસુલ, લશ્કરી વ્યવસ્થા, ન્યાય, તર્ક વગેરે
વિષયોમાં મહારાજા નાનપણથીજ ધ્યાન આપતા હતા, એ પાઠજ લખ્યું છે એ
પ્રમાણે થોડા ધણા અનુભવમાં વળી વિજાપુરમાં મગેલા અનુભવથી વૃદ્ધિ થઈ હતી.
દ્વિતીય અનુભવ તેમને થોડા વખતજ મળ્યો હતો એ ખરું, પરંતુ મહારાજા જેવા
સૂક્ષ્મશુદ્ધિના, તેજસ્વી અને ઉત્સાહી પુરુષને માટે તો તેટલુજ પૂરતું થઈ પડે એમ
હતું તે સમયે વિજાપુર સરકારની સપૂર્ણ ઉન્નતિ દેવાથી મમયના પ્રમાણમાં
પ્રત્યેક રાજકીય વિષય સપૂર્ણ અવસ્થાએ પહોંચ્યા જેવું હતું દરબારમાં સાહજ-
રાજાનું સપૂર્ણ ગૌરવ હોવાથી દરબારની પ્રત્યેક બાજગડ મહારાજાને સમજવામાં
સહજ પણ અડચણ પડી નહિ, એ પાઠજ લખવામાં આવ્યું છે

મહારાજા જેવા અધૈકિક પુરુષને પ્રારભમાંજ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના માહિત્ય
અનુકૂળ થયા એજ સંતોષકરક હતું માણત્રી જીજ્ઞાબાઈએ તેમની રૂબરૂ મનો-
ભૂમિમાં રાપેલા સ્વરાજ્યસાધનપ્રાપ્તિના સદ્ગુણ ઉત્તમ પ્રકારે અકુરિત થઈ તેમાં
વારવાર તે લક્ષી માતાનેજ હાથે યથાસ્થિત સિચન થયું અને તેને અનુકૂળ પરિ-
સ્થિતિનું અને ઉત્સાહ, આવેશ, સ્વેતકર્પપ્રીતિ, મનદોષ અને પિતાનું પ્રેરણાદક
ચરિત્ર વગેરે વાતોનું ઉત્કૃષ્ટ ખાતર મળવાથી તે અકુનું સુદર વૃક્ષ થયું તથા
સમગ્ર જગતને આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવો તેનો સાખાવિન્નાર થયો એ સ્વ-
રાજ્યરૂપ વિશાળ વૃક્ષના મધુરા ફળોનો આગ્રવાહ, કેટલાક મમયસુધી મહારાષ્ટ્રી-
ઓને મળવાથીજ તે જ્વલિત સુખી, સમૃદ્ધ અને કીર્તિમાન થઈ હતી

પ્રકરણ ૬ ઠું-સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો આરંભ

સિંહરાજ મહારાજે પોતાની જમીન પુતાભા આવી નિવાસ કરી પછી એ-
કાદ સંપત્તિ પામી સરદારના ચિરંજીવી મહે રેભાસીખમાં
અને ઘણે તરફના અનુભવી અનુભવે સાથે વર્ષ, પોતાની જમીનના અને આસ-
પાસના પ્રાંતના પ્રાંતેક અદરવજ રચના અને કિલ્લા બાંધીતણી તપાસી લીધા
પ્રત્યેક કિલ્લા પર વલેનાએ કેવા બદાખત રાખ્યા છે, તેની ચાલિતી રેભાની તાપી
સંપાદા ગમ અને વિકેટ પ્રાંતોને અનુભવ રેભાની લીધે. ધણાખરા કેસરખ સાથે
ગોળખાણ કરી મહાદેવસતત ચલાવી લીધી કયા મનુષ્યે આપણને ઉપનેગી ચક્ર
પડશે અને કયા મનુષ્યે આપણા કાર્યમાં વિચાર ઘડી પડશે તે સર્વે વક્ષમાં રાખી
લીધું, તેજ પ્રચલિ કરી રીને આપણુ ઇષ્ટ પ્રાંતો ચારખ કરશે, કયાંથી સર-
આત કરતાં વિશેષ વસતી ચલાશે તેને જલુ શાનચિત્તે સતી મેં વિચાર કરી,
એ કાર્યમાં ક્ષે પ્રાંતના મનુષ્યો સાથે પારવાર વર્ક કરી અને ત્યાર પછીજ
કાર્યક્રમ તાલી કરેલું.

સિંહરાજ મહારાજે મહાત્મ્ય રચાપનાનો આરંભ પોતાની રેભે કર્યો નથી; પણ
મહારાજ અગીલા-બાર વર્ષના દતા તે સમયે સારકરાખની બાજારથી દારાક
પ્રાંતેવ અને તેની મધ્યના બીજા કારકુનોએ કર્યો દતો, મેનું મેક દતિવક્ષ સતી-
ધરો રખતુ છે તે જાણે પોતાના રેખની પુષ્ટિયા રા મધ્યારે ઉમેચા કેટલાક
વખને રાકી બચાવ્યા છે. રા. સમ્રાતે ઉખતુ છે કે-“ મેં મધ્યથી પૂને આપવા-
લ બાર પ્રાંતના કખે કર્યા મધ્યારેમનુખને બાધી લાવવા બેચેર માથા કયા
તેમને મારી નાખ્યા.” પરંતુ એ એકજ વાક્યપરથી સારકરાખમેલ આરંભએ
રસાભ્યરચાપનાને શુરુચ આખિ અને તેથીજ એ મદલ કાર્ય દારાક કારક-
ની મધ્યારથી માખ કરવાનુ તેમને સુઝી આવતુ હતું, એ કહેવું સર્વેશ પુષ્ટિપુષ્ટ
નથી રા. ભજભના એ વક્ષમનુ તાત્પર્ય વક્ષાવિશીત એજ વક્ષા છે કે,
સારકરાખમે કુર્ચાકની મહાઈયા ઉચત્ત કાર્ય કરવાથી બાર મધ્યાર, બારમતી
અને દિશુ વામક ખેલો સાથે તેમને પોતાના ખર્ચ ખરે આખ્યા દતા પ્રાંત
કચેચા તે નરીત પ્રાંત પોતાની સત્તાએ લેવા ખરે સખમે દારાક કારકેવને કયાથી

ઈ. સ. ૧૬૨૮ માં બેંગલુરુથી પાછા ફર્યા પછી રા. સલાસદ કહે છે તેમ તેણે માવળા તાબે કરી ત્યાંના દેશમુખોને પોતાની સત્તામાં લીધા હતા. એ સમયે શાહજી-રાજાએ વિંજપુર દરબારમાં તરતજ પ્રવેશ કરેલો હોવાથી તેમને સિંધર થવાની શરૂઆત થઈ હતી. એવે સમયે પુનઃ તોફાન કરી અધિચારી ફત્તે આરુંભવાનું તેમના પર કલંક મહાવતું એ કેવળ હાસ્યાસ્પદ છે. શાહજીરાજાને દાદાજી કોંડદેવની સલાહથી માવળામાં રાજ્ય સ્થાપન કરવાની ઇચ્છા શી રીતે યઈ તેનું કારણ જણાવતાં હિંદી ઇતિહાસકર્તા લખે છે કે, કણ્ઠાટકમાં અફઝલખાન, માલોજી ધોરપડે વગેરે વિંજપુરના સરદારો શાહજી ઉપર દેશ રાખી તેમનો પગ ટકવા દેતા નહોતા; એ કારણ ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં બિલ્કુલ સંભવતું નથી. શાહજીરાજા પર અફઝલખાન વગેરે સરદારો તો આઠ દસ વર્ષ પછી દેશ કરવા લાગ્યા હતા. કણ્ઠાટકના ઇતિહાસમાં તે વર્ષમાં એવી પ્રતિસ્પર્ધાના નામનો ઉલ્લેખ જ નથી. એ અપ્રયોજક અનુમાનને “મૂલં નાસ્તિ” ન્યાય પ્રમાણે અપવાદ આવે છે કે, દાદાજીએ ન્યારે શાહજીરાજાને માવળામાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની સલાહ આપી ત્યાર પછી સાત આઠ વર્ષે મહારાજા પોતાના કાર્યની શરૂઆત કરી હતી તો પછી તે વખતે તેણે મહારાજાને બોધ આપવાની નકામી ખટપટ સામટી કરી? શિવાજી મહારાજા ન્યારે દાદાજીનો નિર્માત્ર્ય શુદ્ધિવાદ સાબળ્યો નહિ, ત્યારે તેણે ચિંતા-બવરવડે કુખી યઈ ઢિંવા કેટલાકના અત પ્રમાણે વિપ્રાસન કરી પોતાનો પ્રાણનાથ કરવાનું શું પ્રયોજન હતું? એ સમયે શાહજીરાજાના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર આવ્યો હતો, એ ખરૂં માનીએ તો તે સમયે દાદાજી કોંડદેવના હાથનીયે હજાર બારસો મનુષ્યો હતાં તેની સહાયતાવડે તે કાર્ય સિદ્ધ થવા જેવું હતું, એવું માનવા જેવી તેમની મૂઠ શુદ્ધિ હતી કે? બેંગલુરુથી પાછા ફરતી વખતે દાદાજી કોંડદેવ સાથે ફરવીશ હજાર મનુષ્યો મોકલવામાં આવ્યા હતા, એનું અનુમાન સાચું માનનારને એકાદ જૂના અંગિરેશમાંથી કોણ પૂરાવો? મળી આવ્યો છે કે? એવું બગીરથ કાર્ય નિર્માત્ર્ય કાર્યલારીને સોંપવાને બદલે શાહજીરાજા પોતેજ પોતાના સૈન્યસહિત કેમ એકદમ અદાર્થ લઈ ગયા નહિ? પ્રત્યેક કલ્પના તપાસનાં જણાય છે કે, તેમનાં એવાં અનુમાન અત્યંત નિરાધાર છે અને તે મહારાજાને માત્ર લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ પરથી કાઢએ એવું સમજવાનું નથી કે, શાહજીરાજાના મનમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કદિ પણ ઉત્પન્ન થયો નહોતો. આ પ્રકરણમાં એ સંબંધી પાછળ થોડોક ઉલ્લેખ થયો છે. ૨ હવે વિવાદ-અરત પ્રાપ્ત માત્ર એજ છે કે, શિવાજી મહારાજા સ્વતંત્ર સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો આ-

૧ રા. રાજવાડેએ શિવાજી મહારાજાના તે સમયના પુષ્કળ કાળગણતરી એકઠા કરીને પ્રસિદ્ધ કરેલા છે. તે સમયે માવળાદેશમુખે આપસપાપસમાં લડતા હતા, તેમને એકઠા કરીને તેમનામાં એકસંપ શી રીતે કર્યો અને શાહજીએ શાહજીરાજાની બગીરની બવરથા કેવી ઉત્તમરીતે કરી, તે બાબત પુષ્કળ દલીલો મળી આવે છે. આ દેશમુખોને વડા દાવામાં શિવાજી મહારાજા કેવી કેવી ખટપટ કરી તેનો જુલુ હવેજ મળી આવે છે.

૨ પૃષ્ઠા ૩૫-૩૬ જુઓ.

રંભ કરવા પહેલાં સાત આઠ વર્ષ પૂર્વે શાહજીરાજના કહેવાથી મદારાજમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ સર કયો હતો કે કેમ અને તે પ્રમાણે શરૂ થયો હતો એ વાત સત્ય માનવામાં આવે તો ખરીથી તે જય કેમ પડ્યો ? તેમજ દાદાજી કૌંડેવની મતિ પાછળથી બદલાઈ ગઈ ચામડે ? એટલી વાત સાચી કે દાદાજીએ શાહજીરાજની જગીરની ગુંદર જ્યવન્યા કરીને તેને એક નાના સરખા સ્વરાજ્યનું સ્વરૂપ આપેલું હતું અને આ જાળવનાર સરખો કારભાર અલ્પવયના પણ કુશામ ભુદિના શિવાજી મદારાજની નજર આગળ થયો હતો; અને તેથી તેમને એ બાબતનું સંપૂર્ણ શિક્ષણ મળેલું હતું. આટલા પૂરતો સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ થયો એમ કહીએ તો કશી દરકન નથી; પણ આ જગીર આદિલશાહની કૃપાથી મળી હતી અને તેનાપર તેનો સંપૂર્ણ કબજો હતો. તે કબજો કાઢી નાખવાનું સાદસ દાદાજી કે શાહજીરાજને કશું નહોતું; પણ તે શિવાજી મદારાજએજ પ્રથમ કર્યું.

આ રીતે એક પ્રથમ ચાલ છે કે, શાહજીરાજના મનમાં મદારાજમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર ન હોત તો દાદાજી કૌંડેવે, શિવાજી મદારાજસંબંધી તેમની પામે ફરિયાદ કરવાથી અને વિજયપુરમરહાર તરફથી તેમને એ બાબત કંપોઠા મળવાથી તેનો બદલાવત કરવાનું અચવા તેમને પોતાની જગીરમાંથી કાઢી મૂકવાનું રાજના મનમાં કેમ આવ્યું નહિ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર સહેલાઈથી આપી શકાશે મદારાજે જે સમયે વિજયપુર મરહારના તાબાના દેશમાં ઉચ્ચપાયેલ શરૂ કરી, તે અરસામાં કણાદકમાં શાહજીરાજનું વર્ચસ્વ સારી પેઠે જળમું હતું અને તેમના હાથમાં જગીરતરીકે ધણાં પ્રાંતો આવ્યા હતા; તેમજ ત્યાં તેઓ પ્રબળ થઈ વિશેષ ગૌરવાન્વિત થયા હતા. વિજયપુર-મરહારમાં જે પણ ખંખાપલા હોવાથી રાજ્યમાં જ્યાં ત્યાં અબ્બવરયા થઈ હતી. એ સમયે રાજસ્વતં કણાદકમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એ માછળ લખવામાં આવ્યું છે. એ સમયે સ્વપુત્રે પ્રકૃતિપૂર્વક આરંભેલું કાર્ય ચક્રસ્તી થવાનો સંભવ જણી દાદાજીની ફરિયાદ માળખતા તેઓ અગળયા થઈ અલગજ રહ્યા. તેમના મનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર સંપૂર્ણરીતે જળમો હતો અને તેમને થવનાની મેવા કરવાનું અતંકરણપૂર્વક પમદ નહોતું, એ નિર્વિવાદજ છે; પરંતુ ઉક્ત ઇતિહાસગ્રંથક લખે છે તેમ સેઝ વર્ષમાં તેમણે એ કાર્યનો આરંભ કર્યો એ તફાવત અચોક્કસ છે; શાહજીરાજને મોગળ જના કણાદકમાં થોડી ચળવળ કરી હતી એ સત્ય છે. પરંતુ શિવાજી મદારાજને વિજયપુર મરહાર સાથે તેમણે ખુદી રીતે વિરોધ કર્યો હોય એવું કદિ પણ જનું નથી. શાહજીરાજ તો અંતસુધી વિજયપુર-મરહારની તાબેદારી કરતા હતા.

૧ જેવેની સમજણથી જણાવે છે કે, શિવાજી મદારાજના તોફાનને લીધે શાહજીરાજને ૧૬૪૮ માં કેટલાંક દેશ પછી તેમને અને તેમની સાથે કાનોજ નાઈક જેવે એ જાનેને ૧૬૪૮ માં ભેટી મેળ્યા હતા. તે વખતે શાહજીરાજને જેવે નાઈકને કહ્યું હતું કે: “મને ખાતરમાં બેઠેલ પ્રાંતમાં પાંચલાખ દોલની જગીર મળેલી છે. માટે ત્યાં જવાનું છે. વખતે વખત માનવા છે અને તે પ્રદેશમાં વખત પ્રાણલય છે. મારો પુત્ર ચિરંજીવ

અરુ. ત્યારે હવે મહારાષ્ટ્રમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની કલ્પના કરવાનું સર્વ થેય માતૃશ્રી જીજ્ઞાસુએ અને સિવાજી મહારાજનેજ આપણું જોખમી. મહારાજે એ આદેશ સ્વીકારી રીતે કર્યો તેનું સર્વિસ્તર નિરૂપણ કોઈ પણ બખ્તરમાં કરી નથી. જે મુદ્દકે વર્ણન અવ્યવસ્થિતરીતે પ્રકટ થયું છે, તે વ્યવસ્થિત કરવાનો બનતો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

મહારાજે દેશસ્થિતિનું એકંદર જનલોકન કરીને અને મુસતવમાન, મોગલ તથા આપણા હિંદુ લોકોની સ્થિતિનો સંપૂર્ણ વિચાર કરીને નિષ્કર્ષ કર્યો કે, મોગલ અને મુસલમાનોના તાબામાં સિંહાદ્રિનો પ્રદેશ છે; પરંતુ તેપર તેમની જોખમી તેવી હક સત્તા થઈ નથી, તેમજ તે પ્રદેશ તેમના તાબામાં હમેશને માટે રહેશે તો વિશેષ લાભ થશે નહિ, એવું જણાવાથી ત્યાંના કોટકિલા વગેરેપર તેમણે પૂરતો જરોબસ્ત રાખ્યો નથી; તેથી એજ પ્રાંત પ્રથમ આપણા તાબામાં લેવા જોઈએ. ત્યાંના કિલા હાથમાં આવવથી તેની આસપાસનો પ્રદેશ સહજ રીતે આપણા હાથમાં આવશે અને વળી ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરશે તોપણ એ પ્રાંતમાંની હિંદુ પ્રજા અનુકૂળ થવા સિવાય તેમના હાથમાં એ પ્રાંત હમેશને માટે રહિ પણ રહેશે નહિ; તેથી મળે તો સહેલાઈથી પ્રાપ્ત ન કરી શકે એવા પ્રાંત આપણી સત્તામાં લેવા. ત્યાંના વિકટ કિલાના આશ્રયરૂપે થવના સાથે ઘોડા મનુષ્યોની સહાયતાથી મજબૂતા ફાવશે અને પ્રમંથ આવતાં એ કિલામાં સંતાઈ રહીને સ્વરક્ષણ કરી શકશે. તેજ પ્રમાણે આપણી જંગીરના અને આસપાસના પ્રાંતનાં દેશખખપર કરપ રાખી, તેમને આપણા હમેશના તાબેદાર બનાવવા માટે એ પહાડી કિલા ધણાજ ઉપયોગી થઈ પડશે, એ વિચાર કરી મહારાજે પ્રથમ કેટલાક કિલા હસ્તગત કરવાનો ઉદ્દેશ કર્યો. તે સમયે મોગલ સરકારે આસપાસના ધણાખરા કિલાપર રખેવાળો રાખ્યા હતા, તેમની સાથે પ્રકટરીતે વિરોધ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી કોઈ બીજાજ યુક્તિપદે કિલા હસ્તગત કરવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો. પુનાથી નૈઋત્ય ખુણામાં આશરે વીસ માઈલ વેગળે તોરણા નામનો કિલો છે. મહારાજે તે કિલાપરના અમલદારો સાથે વાતચિત કરવા પેસાડી કંઈક તાનાજી માધુસર અને બાજી કૃષ્ણમયકરને મોકલ્યા. તેમણે કિલોદારને કહ્યું કે: “એ કિલો હમણાંજ અમારે સ્વામીન કરો, અમે બાદશાહ પાસેથી લેવાનાજ છીએ.” એ સાંભળી તેમણે કિલો સોંપી દીધો. તેમની સાથે સરખ વાતચિત કરીને અને કાંઈક

શિવળી પુનામાં છે, તેની સાથે તમારાં માણસો લઈને સ્થળે આવવાના દેરાજીએ તેને તાબે થઈને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તો, એવું લખે કસબે. મોગલોનું કે આદિલશાહનું સૈન્ય આવે તો તેની સામે બેરખર કુદ કરજો.” આ પ્રમાણે તેને ચપ્પ આપીને તેની પાસે કાર કરાવી લીધો અને તેને પત્ર આપીને સિવાજી મહારાજ પાસે મોકલ્યો. આ પત્રથી શ્રીમાન બાબા ગંગો વિલક જેવું અનુમાન કરે છે કે, સિવાજી મહારાજની યોજનામાં શાહજી રાજની સંપૂર્ણ અનુમતિ હતી. આ અનુમાન ૧૬૩૮-૩૯ ની સાલમાં થઈ રીતે મેં જાણ્યું નથી તે તો બતાવેલું છે. ૧૬૪૬ પછી સિવાજી મહારાજના કાર્યમાં શાહજીરાજની સંપૂર્ણ અનુમતિ હતી, એ પાત સાચી છે. (દાલજ મેંડેવની ન હતી).

લાંચ વગેરે આવીને મહારાજને એ કિશો ૪૦ સં ૧૬૪૬ થા પોતાને સ્થાપી ન કરી લીધો.^૧

શિવાજી મહારાજને વિજયપુર સરકારની પહેલી જિલ્લા પંચાયતી પાડવા માટે જુદા પહોંચાડી. તેમણે જિલ્લા પંચાયતમાં તરતજ વસીલ મોકલી કહ્યું કે—
“એ કિશો અને વેરકારના કવાણને મટિલ લીધો છે. નિર્ધન પ્રજામાં અમારા જેવા વિખાસ તોરે દોવાથી બાઈસાદનું મણું પ્રકારે દિન સાથ એમ છે, આ તરફના પ્રજાઓ દેશમુખીઓ. જમીનમહેસુલ ઉપરાવતા હોવાથી તેનું યોગ્ય મૂલ્ય થતું નથી તેમજ ફેસમુખીઓ ખરૂં મૂલ્ય કેટલું છે, તે જાણવા દેતા નથી. એમ ચલાવી તેમને લાભ સાધ છે અને સરકારને નાહકે નુકસાન થાય છે; પણ એ પ્રજાને અમારે તાબામાં આવ્યાથી મહેસુલ ચોખ્ખરીતે નક્કી કરવામાં આવશે.” એ વાતથી બાઈસાદનો ખાતી રાજ્ય તે માટે મહારાજને વિજયપુર સરકારને પાંખમાં રાખ વડેના એ મહેસુલ મળ્યું હતું તેવા કરવા અધિક મહેસુલ મોકલવાનું કમીટ કહેવું હતું પ્રાર્થનાઓ ઉત્તર મળતા મણું દિવસ રીતી ગમ્મ. મહારાજને તે એકમુખ જોઈતું હતું તેમના વળિયે રજવાડા મનુષ્યોને લાંચ-ફરજ આપીને અગ્રણી મનુષ્યને ચોખ્ખાને અનુરૂપ તેજાવી લીધા. શિવાજી મહારાજને મળવાથી લોકોને એમ કરી વેરકારના કિશો દુરસ્ત કરાવ્યા અને તેને સારા મજાનું બનાવી તેનું નામ પ્રવચન રાખ્યું. એ કિશોમાં પોર-કામ કરવા મહારાજને પુછવા કમ મળ્યું લગભગ દેરીની કુપરડે એ કમ મામ થયું અને પેલાના સંકુલમાં દેવની સપૂર્ણ મદાયતા છે, એવો પ્રવાદ તેમણે માવળી જનસમૂહમાં ફેલાવ્યો તેથી મહારાજના અધિક ધન ચલાવી તેમણે વિશેષ ઉત્સાહપૂર્વક સહયોગ કરવા માગ્યા. તેમણે એ કમને ઉપયોગ કાર્યમાં અને ધાર હુકમોમાં સામગ્રીમાં સમ્રાટ કરવામાં અને એક નવીન કિશો બાઈસાદ કરી, તોરણ કિશોના અગ્રિયુલથી ગમ્મ માપલ હિપર મુરખાદ નમકે કુંજર સારી છે, એમ જાણી મહારાજને ત્યાં વસી વસાવી કિશો બાઈસાદનું કમ અપામ્યું^૨ નાર કમ એ કુંજરના ગમ્મ માચી હતી. તેને પણ જાણ્યું કિશો જેવી બનાવી,

૧. બાઈસાદ બાણને છે કે, અધ્યાત્મ પ્રથમ ચંદ્રાવદનો પિલે કમને કરી રા. રાજ્યે જાણને છે કે—તોરણ અને રાજ્યને પિલેના નામે કરના કમને એનું છે કે, દક્ષિણ રાજ્યે એમમાં બાઈસાદનું પહેલો હતો. તે મહારાજને અનુરૂપ ન હતો. તેને કમને કરના માટે જા એ કિલ્લા ઉપર કરવામાં આવ્યા આ રીતે ૧૬૪૬ થા મહારાજના રાજ્યની જડ રાજ્યમાં ગાલી” આ કિલ્લા લીસનેરથીને જમ્મ એક મુદા બનાવવામાં આવે છે. પરાક્રમી રાજ્યના કિલ્લાને ચોખ્ખા ચાલુસેને લખે તમેડીના ચામકમાં રહેતા હતા. એ કાદી રાજ્યને મહારાજને હમરખાલો જાણ્યેથી મારવા એ કિલ્લા પેલાને કમને લીરે. કિલ્લાને બાઈસાદને કરિયાદ કરી તમે મહારાજને ઉદી એકી કરિયાદ કરી કે કિલ્લાને જાણ્યું. જાણ્યું કરિયાદ નથી હતો. તેથી ઉદી તેનું જાણ્યું મહારાજને મટિલ આપા ચાલુસી મુખ પાંચા.

૨. એ કમને કિશો મહેસુલ અને કિશો મહેસુલને કમને કમને પણ કહે છે. વેરકાર કરી બનામાં “અલગદર” એનું નામ આવ્યું છે.

મુખ્ય કિશાનું નામ રાજગડ પાડ્યું અને ત્યાં એક વિશાળ મકાન બંધાવ્યું.^૧ એ ત્રણે માંથીનાં નામ મુબેળા, સંજીવિની અને પદ્માવતી રાખ્યાં. ચારે કિશા નવીન-જ તૈયાર થયા. સિરવળા પાસે બેઠાં નામક ગામ આમળા વિશાળ જંગલ હતું. તે સ્થળે ઉત્તમ પ્રકારનાં આમ્રવૃક્ષ રોપી તેની પાસે પર્વતસાથું અને તેનું નામ સિવાપુર રાખ્યું. ત્યાં માવશી અને ડોકણી લોકો વસાવી મહારાજ રાજકાર્ય કરવા લાગ્યા.

કિશાનું બાંધકામ આવડતું હતું, તેમાંથી સમાચાર આદિલશાહને ઠાને ગયા. તેમણે સિવાજી મહારાજને એ કામ બંધ રાખવાની આજ્ઞા કરી અને કહ્યું કે મારા સાહેબરાજાને એક પત્ર લખી એ સંબંધી ઉત્તર માગ્યો. તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો કે:—“એ કાર્ય-સંબંધી સિવાજીએ અને કંઈ પણ પૂછ્યું નથી. હું અને મારું સર્વ કુટુંબ બાદ-સાહના પ્રમાણિક સેવક જીએ. સિવાજી જે કાર્ય કરે છે તે અમારી જાગીરોની સુધારણા માટે કિંવા સુરક્ષિતપણા માટે જ હોય છે. અમારી જાગીરોને ક્ષતો અમારી માલિકીનો કોઈ મળ્યો નથી, તેથી મારો પુત્ર એ કિશો બાંધતો

૧ સિવદિલ્લિજીના લખ્યું છે કે, એ કિશો પ્રથમથી જ હોવાથી તેને મહારાજે રાજકીય કાર્યોના ઉપયોગમાં લીધો અને તેમાંની ત્રણ માથી માત્ર નવી બધાવી. મહારાજના આ કાર્યની ખબર જ્યારે બાદશાહના આલેખકોએ પહોંતી ત્યારે તેમણે રોટીડાં આમળના દેશપાંડે શાહજી નરસ પ્રભુને (પુત્રે) એક પ્રમાણે કાગળ લખીને જણાવ્યું કે, રાહિડેશના કુશોના આક્રમણી આવના જોરે લોકોને એકઠા કરીને સિવાજી મહારાજે બળવો રાત્રી થયો છે. કિશોજીનું માથું ઉઘાડી મૂકી તે કબજે કરેલો છે અને તેને રાજગડ એવું નામ આપેલું છે. એ કામમાં હું સામીજી છું. ઉત્પન્ન થયેરે પહેલાં નહિ કર અને જો એ કાર્યમાંથી કશું નહિ થયે, તો તને વિજાપુર લઈ જઈને ગરબ મારવામાં આવશે. આ બાબ તેણે સિવાજી મહારાજને જણાવી. મહારાજે તેને વસતી પત્ર લખ્યો કે:—“વિજાપુરથી તમારા પર હુકમ આવ્યો છે. સમજી તમે કે અમે કોઈ શાહની સાથે બે-ધમાનગીરી કરતા નથી તમારા ક્ષેત્રેથી રાહિડેશને અમને આ કાર્યમાં થઈ આવેલો છે અને કિશોજીની સ્થાપના કરીને સર્વ મનોરથો તે પૂર્ણ કરનાર છે. દાદાજી પંતની હાજરીમાં તમારા વીરને, તમારે અને અમારે જે કસ્ટ થયો છે તેમાં જરાય ફેર પડનાર નથી. તમે અમારી પાસે આવતા આવો.” આ કાગળને પ્રસિદ્ધ કરતા ૧૫ મા બાગના ૨૬૭-૨૬૮મા પત્રમાં ઉપરની મતલબ છે. આ દક્ષિણ સ. ૧૬૪૫ થી છે, અર્થાત્ તે વેળા જેને રાજગડનું નામ આપ્યું હતું, તે પ્રથમથી જ હતો અને તે સમયે કિશો હાથ કરતાં પહેલાં ત્યાંનું સમાચાર રાત્રી થઈ ગયું હતું. સિવાજી મહારાજે જાણેલા જગમા દાદાજી પંતની હાજરીમાં એના જે શબ્દો છે, તે પરથી વિચારવતાર જણાવે છે કે, આ કાર્યમાં દાદાજીનો પ્રથમથી જ હાથ હતો; પણ આ મુદ્દાથી તેના કહેવાને લગતે પુષ્ટિ મળતી નથી. સાદજીરાજની નજીરના કેટલાક દેસાંને કોઈને જણાવતા ન હતા તેથી તેમને પણ કરવાની દાદાજીની આ મીઠાનામાજ હતી. સાદજીરાજની નજીરની સીમા કઈ સ્પષ્ટ નહીં થઈ ન હતી, તેથી જેટલો અને તેટલો વધારે સુલક સાદજી રાજગડે લઈ લેતા, એવી દાદાજીની યોજના હતી. જો એમાં કંઈ વધારે મહત્ત્વ હોત તો ઉપરનો પત્ર અવધાર ૧૭-૧૮ વરસના ટાંકસને હાથે ન થતાં દાદાજી જેના વગેરે મહાસુને હાથે જ થાય; પણ દાદાજીની સલાહને માન ન આપતાં સિવાજી મહારાજ સ્વયંપણે જોઈ લઈ તેથી સીધાં તેમની સાથે પત્ર અવધાર થયે છે.

દુઃખે મરતે એ વળથી કંઈ જલુ મરિદ શખેલા નહિ. તે સારાનિરહ કંઈ પણ કસે નહિ " નાદગાદને પ્રત્યુત્તરે મેઠવી સાદુસાળને દાદા અને સિવાઈ મદાસાળને એ જાળવસંભળી પગ લખ્યા. મદાસાળને કંપો લખી એ કૃપા કરવા નબળી પ્રજા પૂજ્યો તેમજ લાવિખાઈ તેવું કાંઈ નહિ-અરથ માટે લખ્યું એ પહેલાજ દાદાએ સાદુસાળને એક જન લખી અનિરહ સમાચાર લખાયા હતા તેણે સિવાઈ જલ રાજને પણ તેમના કાર્યસંભળી પુષ્કળ બોધ આપ્યો હતો, પણ તેવું કંઈ હજી મળ્યું નહિ એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે.

દાદા પ્રાંતેર ચેપ મમથમાલ મરણ પામ્યા. મદાસાળ રતત મોતાના પિતાના નામથી જીવીતી બપરથા કરવા લાગ્યા. એ અરસામાં ભગીરથી પાછલી ખાલી રહેલી ઉપજાં લેવા માટે સાદુસાળના નોકરો આવ્યા, તેમને મદાસાળે એવો ઉત્તર આપી પાછા મોકલ્યા કે—“દાદાપ્રતંત મરણ પામ્યા છે. અહિંનો ખર્ચ વધેલો મોવાથી ભગીરના ખર્ચ માટે કમીજ ભગીરથી ઉપજા પૂરતી થઈ પડતી નથી કલુંદકમાં આપના તાબામાં પુષ્કળ પ્રાંતો છે, તે તારા રૂબરૂ છે; તેથી હવે પછી આપે ત્યાંની ઉપજાવ નિર્વાહ કરવો, એજ વોચ છે.” એ ઉત્તરથી સાદુસાળને કોમ ઉપજાં નહિ, એમ જાણ્યું છે. ઉપરું મોતાનો પુત્ર કર્મનિષ્ઠ થઈ મનદાઈમાં કરી ત્યેકતમ સાધવા તત્પર થયો છે, એ જાણી તેમને વ્યવિ સતેષ થયો હતો તેમણે સિવાઈ મદાસાળને પોતાની ભગીરથી સર્વ બ્યવસ્થા કરવાનો અધિકાર આપ્યો અને કહ્યું કે—“તમારી તેજવિશા અને કર્મબંધ પાવલ્લ્યા સજાળીને હું મળું જાન દ પામ્યો છું.” એ સમયે વિલપુર-દરબારમાં એ પક્ષ પડેલા હોવાથી ત્યાં મોટાનો સામનો હતો. સાદુસાળને વિચાર કરી હ, કલુંદકની આજણી ભગીરનું રસલું કરી સ્વચ્છ મેલી રહેવું એજ વોચ છે, સિવાઈમદાસાળે જે તોફાન ઉભું કર્યું છે, તેવરથી સાદને આજણાવર હંકા ઉત્ખન થાય તેના કરતાં માર કરતા વેગમે રહેવાથી તેની સાથે આજણો માર સંબંધ નથી, એમ કહી મુકામે, એવો વિચાર કરી સાદુસાળ કલુંદકમાંજ રથાપી નિવસ કરી રહ્યા.

સાદુસાળની ભગીરના મુજ પ્રાંતની બ્યવસ્થા પ્રાઈમેરિતેના તાબામાં હતી ખાઈ એ સાદુસાળનો સાથી અને મુકામકીના જાણુ હતો. એવા તાબામાં મુકામના ચાણ તથા નજીમાં મેઠાની પામથા હતી દાદાનું મરણ થયા પછી મદાસાળે તેને જ લખ્યો કે—“તમારે તમારી પાસેની વજુલાતો દિસાજ તથા સર્વ ખજાત વાલે પુરે આવવું.” નાદાએ તે મ્હનું નહિ તેમજ જમ્યો ઉત્તર પણ લખ્યો નહિ તેણે જત લઈ બ્યવસ્થાને કહ્યું કે—“સાદુસાળ ઇતિહાસના સિવાઈ તી રીતે ગાલિક થયા! જાણી ગાલિક કરવાનો તેમને અધિકાર શો છે? અધિકારકારી રાજાના તોફાન મગરથી કિલ્લા હાજર કરે છે, તે માટે તેમને મિલકા વધી નોકરી; જમું તેમના પિતાને કીધે જ્યાં જાય છે, તેથીજ તે વિશેષ ઉચિતિત વજા છે એજ પ્રમાણે તોફાન અને પ્રપંચ કરી કરશે તો એમના પિતાનું જાન પાછા ફરે અને પોતાની જીવ પણ જોખમમાં નાખશે, એ જાણના-

ની તેમને ચિંતાજ નજીવી નથી. જની શકે તે કામ કરવું; એવા પણ પ્રપંચમાં તેમણે પડવું જોઈએ નહિ.” મહારાજને પત્રવાહકે મોહિતેનું કહેવું સવિસ્તર નિવેદન કર્યું. મામાના ચંદો સંભળતાજ તેમને કોઈ ઉત્પન્ન થવાથી હોળીના પર્વે ઉપર ફેટલાક આવળી લોકોને સાથે લઈ મનામ લેવાને જવાને મામાને મળવા ગયા. ત્યાં તેને એકાએક પકડી કેદ કરી તેના તાબાના પ્રાંત તથા પાલકા હસ્તગત કરી લીધાં, તે ઉપરાંત તેની પાસેનું પુષ્કળ દ્રવ્ય, ઝવેરાત, ઉંચી જાતના વસ્ત્રો વગેરે મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હસ્તગત કરી. મહારાજે મોહિતેને પોતાનો મામા જાણી તેના વિશેષ સત્કાર કર્યો અને તેને પોતાની સાથે રહી આદંભ કરેલાં કાર્યોમાં સહાયતા કરવાનું કહ્યું; પરંતુ મોહિતેએ કેમે કરતાં માન્યું નહિ. અંતે તેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને માનપૂર્વક કચ્છાટકમાં શાહજીરાજ પાસે મોકલી દીધાં.

આ એકજ કૃત્યથી તાબાના અને ઇતર સર્વા મનુષ્યોપર મહારાજનો સારો કરપ બેઠો. સર્વને ખાત્રી થઈ કે, જેણે પોતાના મામાનું સુકાં માન રાખ્યું નહિ તેની સાથે ઘણીજ માવજેતીથી વર્તવું જોઈએ. તેમની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતાં કિંવા તેમની વિરુદ્ધ પ્રપંચ રચતાં અને તેને શિક્ષા કરવામાં તેઓ આણું પાણું જોશે નહિ. સર્વ મનુષ્યો મહારાજથી ઘણાંજ બીવા લાગ્યાં.

પુનેથી પૂર્વ દિશામાં આકલુનો કિલ્લો છે. એ કિલ્લો પુને જવા આવવાના માર્ગમાંજ હોવાથી મહારાજે જાણ્યું કે એ કિલ્લો આપણા તાબામાં આવે તો ઘણી સગવડ થાય. એ કિલ્લાની હકિકત એવી છે કે, નિળમશાહી સરકાર પાસેથી પ્રથમ તે કિલ્લો શાહજીરાજને પ્રાપ્ત થયો હતો. જમવારાવે પુઠ પકડેલી હોવાથી તેમને વિજાપુર નાસી જઈ પડ્યું ત્યારે તે ધમાધમ વખતે માત કહેવ અને હોનાપા દેશપાંડે નામક બળવાખોરોએ એ કિલ્લો હસ્તગત કરી તાબામાં લીધો. ત્યાર પછી મુરાર જગદેવના દિવાને એ બળવાખોરોને કેદ પકડી તે કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો અને મુરારદેવે રાજાને સ્વાધીન કર્યો. દાદાજી કોંડદેવે રાજાની જાગીરાની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એ કિલ્લાપર ફિરંગીજી નરસાને હવાલદાર નિમ્નો હતો. દાદાજીનું મરણ થયા પછી ફિરંગીજી એ કિલ્લામાં સ્વતંત્ર થઈ બેઠો હતો; તેની સાથે યુદ્ધ નહિ કરતાં સામોપચારથી વશ થાય છે કે કેમ, તે જોવા માટેજ મહારાજે તેની પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કિલ્લો સોંપી દેવાનું કહાળ્યું. કિલ્લેદારે મહારાજનું કહેવું માન્ય કરી કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કર્યો અને મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમની સત્તા સ્વીકારી નોકરી કરવાનું કબજા કર્યું. તેનું એવું નમ્રતાભરેલું વર્તન જોઈ મહારાજ તેનાપર ખુશી થયા અને તે કિલ્લાપર પાછો તેનેજ હવાલદાર નિમ્નો, આસંપાસની જમીનોનું મહેસુલ ઉધરાવવાનું કામ તેનેજ સોંપ્યું. એ કિલ્લાપર

૧ ફેટલીક બળેરામાં લખ્યું છે કે, શિવાજી મહારાજ ફેટલાક માવળીઓને સાથે લઈ મોહિતેને જાળર ન પડે તેવી રીતે તેના પ્રાંતમાં ગયા અને મધ્યરાત્રીએ સુપાના માણાપર જાણે મારી તાબામાં લીધો અને મોહિતેને તથા તેના પક્ષનાં મનુષ્યોને કેદ પકડ્યાં વળી એક યે જાળરમાં એવું છે કે, મહારાજે ત્રણસો ચૂરી કાઢેલાં માણસો લઈને તેના કિલ્લાપર જઈ તે મુઠ ગયેલા હતા તે વખતે તેને પકડીને કેદ કર્યો.

નિવાસવાસા નામક એક જૂનો મોઢર હતો. મહારાજ જામે રહેવાની-તેની ઇચ્છા નહિ હોવાથી તેને તેમજે ચાલકનામ પામે વળા દીધો. પહેલાંના જે જૂના મોઢરોએ મહારાજની મોઢરીમાં રહેવા સુધી જાવાની, તેમને મોઢપોતાના દામ ઉપર નિમ્મા આપવું કિલ્લા મહારાજના તાબામાં આવવાથી જાણમતી અને ઇલાખુરૂના રાણદાર મહારાજને વગ ચણા અને તેમની આજ્ઞા માનવાવાળા.

ફિર મોઢા નરનાએ મહારાજની આજ્ઞાથી સિવનેરીના કિલ્લો પાછળથી કવચતિ કીર્તી એ કિલ્લાની દેખરેખ મહારાજે તેમજ સોષી અને એ જાને કિલ્લાની આ-સપાસના સમોચા દાદાજી કેમકે સર કોઠી મહેસુલ-પદ્ધતિ અમલમાં મૂકવાનું કાર્ય પશુ તેને મોલુ.

એ પછી મહારાજનું જીવ પુનાં જામે આવેલા મોઢાના નામક કિલ્લા તરફ મધુ તેમને જાણવું કે, પુનામાં સુરસિવાજે નિવાસ કરવા માટે એ મજબૂત કિલ્લો આપવું. કારણકા અવગ જાણેલા મોઢાએ, એ કિલ્લો મનાઈનમાં આપવાથી મહારાજના પુના પ્રાણી રાજાજી ભગીર સુરસિવ થઈ એક હવે; પરંતુ તે હવેમત શી રીતે થાય તેની તેમને ખોટી ચિંતા થઈ પડી. તે કિલ્લાપર વિજાપુરમરદારે એક મુઝવમાન હવાલદાર નિમ્મા દતો. તેની સાથે પ્રકટ રીતે જુદા દરિયાં એ કિલ્લો છતી લેવા જેટલું તે સાથે મહારાજના સામર્થ્ય નહોતું. કવચિત મહારાજ તેની સાથે જુદા કરવા પ્રયત્ન થતા નો વિજાપુર-સરકાર સાથે ખુશીરીતે વૈર કરવા જેવું થઈ પોતાનો નાશ કરાવવા નિમ્મા કામે નહિ, એ પશુ તે મારી પોંદે જાણના દના, તેથી તેમજે તે કિલ્લાને ત્યાં આવી વસ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેમનો એ વિચાર સરખાથી સિદ્ધ થયો. કેમકે પુના કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી તેથી કુન્નવરના કરી તેનું નામ સિંદરન પડ્યું.

એ સમયે પુરંદર નામક કિલ્લો તથા તેની આસપાસનો પ્રાણ, નીતકંદ દેખ-તરાર નામક એક સુદિવાન વાઘલુના નાનામાં દતો. તે તેને નિમ્માસાદી સ-રકાર તરફથી જાણના મજબૂત દતો. નિમ્માસાદી પ્રદેશ અપરે મોઢાએના તાબામાં મયો ત્યારે નીતકંદરાવ ગંગા થઈ ગયો હતો. ચાલકનામ અને દાદાજી હાલે સાથે તે નિમ્માસાદી વર્તેલો હતો. દાદાજી મરણ પામ્યા તેજ અસરમાં નીતકંદ-રાવ પશુ મરણ પામ્યો હતો. તેને તજ પુનાં કાજ તેમનો અવેશ પુત્ર નિમ્માપંત સર્વ મરખાર મહાવતો હતો. તે પોતાના નાના જાણને ગાંડો નહોતો. એ બે જાણને નામ પિલાજી અને ચંકાજી હતા. તેમજ કહેવું એવું હતું કે કિલ્લાનું સ્થાપિત થયું જાણના કારણે. સરખીરીતે રહેવું જોઈએ. એજ કારણે વધે મયો જાણને કાઠ આઠી રહ્યો હતો. પિલાજી મહારાજ પરાક્રમી નિવડી, પોતાની જાણના શક્તિ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એ જોઈને નિમ્માપંત તેમની સાથે સ્નેહ-આવધી વર્તેલો હતો.

કેમકે પુના કિલ્લો પોતાના સ્થાપિતમાં શી રીતે આવે, તેમજાણી મહારાજ નિચાર કરવા લાગ્યા, કિલ્લાના મધ્યે એ જુલ્હીરીતે વૈર પશુ કેમ થાય ? તેમજ પંચલુકે ચિત્ર થઈ દતો, તેમની સાથે વૈર કરવું એ અનસૂદના આ-

ચારથી તદ્દન વિરુદ્ધ હતું બારામતી, ઈદાપુર અને સુપાએ ત્રણે પરમજ્ઞાનુ સરસ્વતી અને બદોબસત વમાસ્થિતરીતે થવા માટે એ કિલ્લાની સહાયતાની અવશ્ય જરૂર છે, એ પણ મહારાજ જાણી ગયા ત્રણે બધુઓવચ્ચે કલહ ચાલે છે, એમ જાણીને મહારાજ કેટલાક યુગી કાંઠેલા માવળીઓસહિત સુપા પ્રાતમા જવાને બહાને^૧ રાજગદથી ઉપડયા મહારાજ પાસે આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાજ નાના બધુઓએ પોતાની તરારનો નિવેડો લાવવા મહારાજને પુરદર બોલાવ્યા ૨ તે પરથી તેમણે એ કિલ્લાના પગથિયા પાસેના નારામજીના દેવાલયમા પડાવ નાખ્યો તેમણે વિચાર્યું કે, એકદમ કિલ્લાપર ચઢી જવાથી નિજોપતને સરાય આવશે પુરુષોરીતે શિવાજી મહારાજને જઈ મળવાની નાના બધુઓની દિમત ચાલતી નહોતી એ પ્રમાણે બન્ને પણ જોડાળામા પડ્યા કિલ્લાપરના મનુષ્યાએ વિચાર કર્યો કે, ત્રણે બધુઓ પરસ્પર કલહ કરતા હોવાથી અતે કિલ્લો કોના હાથ મા જશે તે નક્કી નથી તેના કરતા કિલ્લો શિવાજી મહારાજના તાબામા જાય તો પણ સાફ આસપાસના દેશ ઉપર તેમની સત્તા હોવાથી તેઓ ખીજ દેશો અને કિલ્લા પણ સ્વાધીનતામા લેવાનો હિસોગ કરે છે આપણે તેમના જેવા પરાક્રમી અને વીર પુરુષના તાબામા જવું, એજ સાફ છે, એવો વિચાર કરી તેમણે મહારાજને કિલ્લાપર લાવવાની એક યુક્તિ કરી તેમણે ત્રણે બધુઓને કહ્યું કે—“ શિવાજી મહારાજ સાથે તેમને રનેહલાય છે, તેઓ આજે કિલ્લા નીચે આવ્યા છે, તેમને મળી આદરસત્કાર કરી કિલ્લાપર લઈ આવો, વળી કિવાળીના દિવસો ૩ તેથી તેમને રનાન કરવાનું આગ્રહ્ય કરે કિલ્લાપર આવ્યા પછી તેમને તમારા મુદ્દકલહનું કારણ મહેનો અને પછી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તવો ” એ સલાહ ત્રણે બધુઓએ માન્ય કરી અને મદની નીચે મહારાજને મળવા ગયા, તથા કિલ્લાપર રનાા કરવાનું આદરપૂર્વક આગ્રહ્ય કર્યું મહારાજે કહ્યું ૪—“મારી સાથે ચાર મોટા શ્રીમાન મુદ્દઓ છે તેમને નીચે મુકી હું એકતો કિલ્લાપર શી રીતે આવું ? ” એ સાંભળી તેમણે કહ્યું કે—“ સર્વને લઈ ઉપર આવો ” મહારાજ સર્વને લઈ કિલ્લાપર ગયા તથા દિવસ અતિચિસ્ટકાર મેળવ્યો મહારાજે ત્રણે લાઇઓની તકરાર સાંભળી લઈ કલ્પદ ગાન કરવાનો વત્ન કર્યો, પરંતુ કોઈ પણ રીતે તેમની વચ્ચે સપ થયો નહિ કનિષ્ઠ બધુઓએ મહારાજને વિનવિત કરી કે—“ અમારો મોટો બધુ અમને કંઈ આપતો નથી અમને આપની પાસે નોંદરી આપો ” ત્રીજે દિવસે રાત્રે મહારાજ ત્રણે બધુઓ સાથે વાતચિત કરતા બેઠા હતા, એટલામા નિજોપતને નિદ્રાના કોમ આવવા તે ઉપિને રાયનમુદ્દમા ગયો એ સધિ બોઈ મહારાજે કનિષ્ઠ બધુઓને એવી યુક્તિ સૂચવી કે—“ તમારો

૧ શિવદિગ્વિજયમા એક વર્ણનુ છે કે, કલ્પદના નિબાળકરપર દુમકો કરવાનું બહાનુ કાઢીને કિલ્લાની પાસે ઉભાઉપર સાસ્પડ મુકાએ તેમણે પોતાનો પદ નાખેલો હતો

૨ રાયરીની બાજુમા લખ્યું છે કે, મહારાજે એક ચોમાસુ તેમના કિલ્લામા રહેવાની આમંત્રી કરી, તે તેમણે માન્ય કર્યાથી અગાઉને સાથે લઈ મહારાજે પુરદરના કિલ્લા નીચે મુખમ કર્યો

પરિમલકુ તપસી પ્રાર્થના કરીને સ્વર્ગગતો નથી. તેથી તેની શુદ્ધિ કેરણે લાવવાની અને એક ઉપાય જણાવ છે, તે હમણાં નિદાનક વધે છે તેને ત્યામ કેદ પડેલો. ' એ કુશિત નામે જનુએને કહ્યું કરી. એટલે મહારાજે કિશ્તી નીચેના પોતાના પ્રાણી લેકેની ઉપર ગોઠાવ્યા અને કિશ્તી ઉપરનાં એ મનુષ્યો અત્યુક્ત હતા, તેમની સહાયતા વાળું નિર્ભયપણે નિદાવવામાં ૩૬ પા- મોં. પણ જનુએને કિશ્તી નીચે લાતા કિશ્તી પોતાના સ્વાધીનતાં લીધા. તેમનાં હૃદયમાં એક વેગને સરખેલાં વહેંચી આપ્યા અને તેમને કિશ્તી નીચેની પ્રાણીઓ નિવાસ કરવાની પરમનથી આપી. ૧ પાણીથી મહારાજે તેમને પોતાના તાપામાં ભેડાવીને આપી તેમની જીવનિ કરી. એ પ્રમાણે સ્થાપાન અને તેમનાં કરી પશુ પ્રાણીઓ દિવ્યો પોતાના સ્વાધીનતાં વાળું કપા, હૃદયપુર વગેરે પા- મણી સુદૃઢ બતાવ્યા

એ પછી મહારાજની આજ્ઞાથી પ્રાણીઓ દેશપ્રાંતે વિસ્તારીને કિશ્તી સ્વર્- ધીન કરી. તે મહારાજના દાસ નીચેના સીધી નિદાન નામક એક સ્થાપી સારાર રહેલો હતો મહારાજની જ્ઞાન હતો કે - " તેની પાછો કિશ્તીને કાળે રહેવા રહેશે." પરંતુ એ સમયે પૃથ્વી તેણે ઉત્તર આપી કે - "મહારાજ ઉદ્ધાર કર છે, તેમના આયત્ત જણાવ છે, તેમણે એ ઉદ્ધાર કિશ્તીના પ્રાણ નામ કર- વાને માટે બહુ રમ્યા છે. કે એવા મનુષ્યની મોકલી કરવા ચડાવો નથી." હમણી મહારાજે ઉપર સહાણી મહારાજને કેમ આવી નહિ; કરણ કે તે મહારાજના તાપામાં જાણે મોકલ હતો તેણે અવગત નહિ કરતા તેને સારી બસિસ આપી મહારાજ પાછો કિશ્તી લીધો.

શિવાજી મહારાજે મહારાજના પોતાની વચીત્તી બારપણના મુખ્ય મુખ્ય કિશ્તી સ્થાપીન કરી લઈ તેને સુદૃઢ બતાવ્યા. એ સમયપરથી તેમણે વિજયપુર મહારાજ માટે સમુદાયની વિજે નિરાપ પ્રકાર કરી નહિયો તે સારારના તોરણ, કેમણા વગેરે એ સમુદાય કિશ્તી પછી સ્થાપાન કરી તમા તાપામાં લીધા હતા અને તે સમયે એણે કાળજી બતાવું હતું કે - "એ કિશ્તી અમારી નામીની અવગત હોવાથી અમારે દાસે તેની સુધારવા કરી અને અમારી નામીને પણ સુધારી વગેરે; તેમજ અમારાસવા દેસકુળીઓ તોળાવ કરે છે તેમના

૧ એ કિશ્તી જનુએ કે કે નિદાનક વધે પછી જાણે કિશ્તી ચલકાને એ જાણે બાકીને હતું કે, હમે તમારા પાસેનીનીજ સમયની આગે. આ વાત તેમને પાસે પાસાને તે લેતા. એક પ્રવચન કરાવે મારે મણ; પણ સારાર કરી પાસા કરી નવી તેમણે તેણે કે અવગતના બાકીને એ કિશ્તી અવગત કરી લીધે છે અને તેનાં પા પોતાનું નિવાસ આપી હતું છે

૨ એકીજ જાણેમાં એણે જાણે છે કે, પાસે જનુ પાસે પાસેમાં કિશ્તી રહેવા કરી અને જાણે એ બાકીને જાણે વાત સમાઈ જાણે આપી વચકા રિસાર નીચેની તેમજાવ અને હાજીઆવ નીચે અને તેમણે નામને પશુ પોતાની પાસે કરી લીધે.

પર સત્ત્વ કરવા રાખી શકાયે અને સરકારનું મહેસુલ ભરવા માટે તેઓ બહાના બતાવતા હોવાથી વખતસર મહેસુલ વસુલ કરી શકાશે આકલુ, પુરદર વગેરે મતર કિલ્લા જે બજારખોરાએ સ્વાધીન થયાં છે, તેઓ સરકારને મિલકત ગણતા નહોતા તેથી એવા તોફાની લોકોને જેર કરવામાં મે વિનંતુર સરકારનું હિતજ ક્યું છે” એવું મહારાજ તેમને સમજાવી શક્યા જરુતુ એના મુદ્દા જણાતા આદો લનથી, વિનંતુર સરકારને તે સમયે વિશેષ મહત્ત્વ જણાયું નહિ, એ યોગ્યજ ચમુ સ્વાભાવિકરીતેજ તેઓ સમજતા હતા કે, શાહજીરાજ આપણી સાથે પ્રમા શિકરણે વર્તી બહાદુરીપૂર્વકે શત્રુની નોકરી કરતા હોવાથી તેનો એ અપવચર પુત્ર આપણી સત્તાવિરુદ્ધ કંઈ ધમાય કરે એવો નથી તે જે ઘાથ કરે છે તે આપણા હિતને માટેજ કંઈ છે વળી આદિનાહ મોની મોટી ધમારતો બાધવામાં ચુકાયેનો હોવાથી કણુદંભા સસત્તાઈદિ કરના તરફજ તેનું વલ્લ વિગેપરીતિ સામી રશું હતું શાહજીરાજ એવા શરા અને બગરાન સરદારની મહાપતાયકે તેણે તે દેશમાં પોતાની સત્તા સારી પેઠે બેસાડેલી હોવાથી રાજપર તેમની સપૂર્ણ કૃપા હતી તેથી આદનાજને એવો પણ વિચાર થયેનો હોવો જોઈએ કે, રાજના અપવચર પુત્રકારા મહારાષ્ટ્રમાં થતા આદોનનો બધ કરી, રાજના તમાની જ ગીર ખાનસા કરનાથી તો તેમને કુખ ઉત્પન્ન કરના જેવું થશે

પરતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ અને ધુક્તિ કેવા હતા, તે આ સ્થળે જણાવવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી સ્વસત્તા વધારી સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનો જે વિકટ અને દીર્ઘ ઉદ્યોગ શુવત્પર્વત આગળ ચલાવવાનો હતો, તેનો દર પામે શિવાજીમહારાજ રચતા હતા મજાનુ નિહાનો આશ્રય મળ્યાથી પોતાના તામાના દેશનું સરક્ષણ કરી શકાશે તથા શત્રુના દેશપર અકસ્માત કુમનો કરી તેને જીતી લાંમ, પુન સુરક્ષિતપણે કિલ્લામાં થાણુ કરી શકાયે, એવું તેમના લક્ષમાં આવવાથી પ્રથમજ તેમણે તે પલાઠી કિલ્લા પોતાના તામામાં લેવાનો ઉદ્યોગ આરંભ્યો હતો

મહારાજને આલુના કિલ્લાથી તે નીરા નદીપર્વતના સપળા પ્રાત પોતાની સત્તામાં લીધા તામે કરેલા પ્રત્યેક કિલ્લા દુરગ્ત કરાની તેપર મારણી લોકોને રખેરાજન તરીકે રાખ્યા અને તેપર બનીશકે તેઓઉત્તમ બદોબસ્ત કયે તેમ થવાથી આસપાસના દેશમુખ જમીનમહેસુલ વગરતકરારે આપવા લાગ્યા હાદાજ કાઠકોને આતુ કરેથી વસુલવધતિ સર્વત્ર શરૂ કરવામાં આવી એકુતોને પૈસા ધેરો, રાજ રાખી તેમની પાસેથી વખતસર મહેસુલ આવે, એની ગોવચુ કરી રૂપતને સુરક્ષિત પણ જણાય અને જમીનનો પાક વધારે ઉત્પન્ન કરવા માટે અત મજુપૂર્વકે શ્રમ કરે, એવું કરવા મહારાજ હમેશા તત્પર રહેતા તેમ કરવાથી તેઓ મહારાજને ધણુંજ મહાવા લાગ્યા સર્વ હિદુમજને જણાવા લાગ્યું કે, એજ આપણા રાજ છે મહારાજની સ્વસત્તાઈદિની એની અબયખીલરેથી યોજના જોઈ તેમના તામાના મનુષ્યોને અતિસય કોતુહ લાગ્યું મહારાજની ધુક્તિ અને કુરાજતા જોઈ સર્વ મનુષ્યોના મનમાં તેમનાઉપર પૂજ્યશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ મહારાજની વિશેષ ભક્તિ કરવા લાગ્યા માવળી લોકોને મન તો મહારાજકેવળ માતાપિતા જેવાજ

જનશ્રી સાચા તે સૌકા તેમને માટે પ્રાણ અર્પણ કરવા તૈયાર થતા. મહારાજ
એ કામ કરે તે સેનાના અગ્રણી દરકાર કરી વરર એકનિશાથી કરવાનો
તેમણે નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજે જાણીનમહેશુલ વગેરેની વ્યવસ્થા વચાવેલ્યાં ક્યાં પછી જેમ અને
તેમ પેલાના નાણાંમાં સિપાઈઓ વચારવાનો પત્ત કર્યો. પ્રથમે અને તેમની નોકરીમાં
રહેવાની કિંમત કાઢી પુષ્કળ ચતુષ્ચો તેમની પાસે વ્યવસાય લાગ્યા. એવા મા-
સિકે મળવાથી તેઓ પેલાને થજા ભાગ્યશાળી ધનવત્ લાગ્યા. ચતુષ્ચની યોગ્ય
પરીણ કરવામાં મહારાજ અવિરલ મતુર હતા. અને તેણે ચતુષ્ચ તેમની પાસે
આપતા તેઓ તેની પરોક્ષ કરી તેને કામને લાગે તેવું તેને કામ સંપન્નતા. કરા
સિપાઈઓ અથવા જુદાંમાન કરાકુનો કોઈકા મળી આવતા તેટલાને તેમણે નોક-
રીએ શામવાનો કામ રાખ્યો હતો તેમણે જુદાંમાન અને પ્રમાણિક નોકરી એવા
કરી તેમનામાં ઉત્કૃષ્ટ ચતુષ્ચ આપતા અતિવ્યવસ્થા મહારાજે તેઓ ઉપયોગી થઈ
પડે, એવી રીતે દરિદ્ર રાખવામાં બરા પાત્ર વ્યવસ્થા કર્યું નહોતું.

એ પ્રમાણે નોકરી રાખતા રાખતા કસદગર આવતી શ્રેણી એવા થતા. સાદ-
છરામળી ખાખા જુદે જુદે રમતે દલી તે એકત કરી તેમાં નવા નોકરી વધારી
તેને પણ દબાર મિલકતોની ખાખાની દીધી. સાદછરામળે સાખમાં મેલેલા
અને કાદાઈ કાઢેલા પેલાની પત્તનીથી નોકરીએ રખેલા કેટલાક કસદગરો અ-
ધાપિયરે મહારાજ પાસે જાયમ દના તેથી પ્રત્યેક પ્રસંગે તેમના તરફથી
ઉત્તમ પ્રકારની મદાવના મળવા લાગી પેલાના તરફ રાખીનો સ્વરાજ્ય સ્થાપ-
વાનો મુલ્ય ઉભય અને દિનન એક તેમના વરીરમાં પણ મુલ્યે થઈ. તેઓ
મદદારને અનેક મિલકતો પ્રવાણિકરણે યોગ્ય લાગે તે સમય આવતા. મહારાજનું
શ્રમ નાનું હોવા છતાં તેમનામાં મનન કરીવણાવના અને અસંધિકે કાવત-
રાકિત દલી એ નેમ તેઓ તેમને અનિલન માન આવતા લાગ્યા અને તેમને
પડતો મોલ શ્રીની પેલા લાગ્યા મહારાજે પણ તેમના સદ્ગુણે એક યોગ્ય કાર
કરી અને તેમને મેલે એવી પદવીઓ આપી આગળ વધારી. દાઢ તુરત પેલાની
અગ્રણી કરવાનું સ્વરાજ્યનો પાત્ર નાખ્યો અને લાખાના નોકરીના મનમ એ
કવનાતા બીજ રાખવા, એકો વિચાર કરી મહારાજે સામસાધ નીચકે રાજકરને
પેલા ખાખાનો પાળકુલપત દરિદ્રને મુલ્યમાંની આપી. એલોપતને કાલ લારીનું
કામ એમણે અને મુલાલ્ય મલકાણે યોગ્યને મળીમ નિમ્મે. એ સિવાજ પેલાજી
કેકે, નાનાઈ આકુરે અને બાઈ રજકરને માવણા લરકરના સરદાર બનાવ્યા
અને સિવાજ મહારાજ રતન રત્ન સેનાના એનાધિપતિ થયા. સરનામનો, રોહી
હજુરુમી કેકને જાણે નહોતો. પેલાની અગ્રણી બદાર રજકરનો વિચાર
વિરોધ થયે નહોતો તેમ છતાં મહારાજે એટલામ સિવાજના સ્વરાજ્યનો પાત્ર નાખી
તેને રાખમ ગળવાનો અને તેના ઉપર લગ્ય મહારાજ આધારનો ઉદ્યોગ આગળ ફેલી
રીને વધારે તે વ્યવસ્થા થવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૭ મું-સ્વમત્તાની વૃદ્ધિ

શિવાજી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આરંભ કર્યા પછી તેને આવસ્યક ચર્ચા પડે એવી થોડીપણી વ્યવસ્થા કરી સ્વ-સત્તા વધારવાનો ઉદ્દેશ કરવા માગ્યો. તેમણે એ ઉદ્દેશને આરંભ શી રીતે કર્યો, તેનું વર્ણન કરતાં પહેલાં પોતાની જાગીરની આસપાસના પ્રાંતોની વ્યવસ્થા કેવી હતી, તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત છે.

નીરા નદીના દક્ષિણ કિનારાનો પ્રદેશ, પૂર્વમાં સિરવળપર્યંત અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણાનદીની ઉત્તર તરફના કુંગરપર્યંત હતો. તે પ્રદેશ હિરડસ માવળના ખાંદલ નામક દેશમુખના તાખામાં હતો. ખાંદલ તેનું મહેમુલ વસુલ કરતો હતો. રાદિડા નામક કિલ્લા પણ તેના સ્વાધીનમાં હતો. એ દેશમુખ શિવાજી મહારાજ ઉપર પહેલાંથીજ હુમ્લાં રાખતો હતો.^૧ તેણે પોતાના તાખાના કિલ્લાપર ઉત્તમ પ્રકારનો ખદોખસ્ત રાખ્યો હોવાથી તેના રક્ષણમાટે મનુષ્યો પણ પ્રુકળ રાખ્યાં હતાં. મહારાજ નજીકના કિલ્લા હસ્તગત કરવા લાગ્યા ત્યારે તેણે એ કિલ્લો તેમના હાથમાં નહિ જવા દેવનો દંઢ નિશ્ચય કર્યો હતો પુરંદરના કિલ્લાની આસપાસના પ્રદેશો ઉપર ખાંદલની સપૂર્ણ નજર હતી. શિવાજી મહારાજે ત્યારે એ કિલ્લો તાખામાં લીધો ત્યારે તેને પોતાના કિલ્લાસંબંધી મોટી ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિકજ છે.

કૃષ્ણા નદીથી વારણા નદીપર્યંતના કિનારાનો પ્રદેશ, ચંદ્રરાવ મોરે નામક મરાઠાના સ્વાધીનમાં હતો. બાવલી પ્રાંત ઉપર તેની સત્તા હતી અને દશમગઢ ઉપર તેનું ચાલું હતું. એ મનુષ્ય મહારાજને શીધીરીતે વશ થાય તેવો નહોતો. એની પાસે મનુષ્યોની મોટી ટોળા હોવાથી તેના બળને લીધેજ તે કાઠને

^૧ આ ખાંદલ પુનાના બાર માવળાઓમાં બહુ જોડાવર હતો અને ત્યાંની વસુલ તે લેતો હતો હાથાજીને તે બીલકુલ ચલુકાસ્તે ન હતો તેથી તેનાપર હાદજીએ સવારી કરી; પણ ખાંદલ હાદજીનાં માલુસોને મારીને હાડી કાઢ્યાં. પાછળથી કાનોજ નાઈક જેને તેને સમજતીને હાદજીની મુલાકાતે લઈ જાળ્યા હતા; પણ આ દેશમુખ શિવાજી મહારાજને અનુકૂળ થયો નહિ. બીજે એક જોષકે નાયની અટકને દેશમુખ હતો તે પણ મહારાજ સાથે વિરોધ રાખતો હતો. ત્યારે મહારાજે તેમણે પર્વે કિલ્લા હસ્તગત કર્યા; ત્યારે આ બે દેશમુખોને વિજયપુર સમ્રાજ્ય સત્કારને ફરિયાદ કરી હતી.

માનો નેરોતો.

વર્ષ દ્વારકા તથા વિષ્ણુ-રાકેરે નિમેષે એક ધિવસદર રહેલે હતો. ખાગમર, કમળમર, વગેરે આસપાસનાં કિલ્લા તેના સ્વામીન્યા હતા. કિલ્લાપુર પ્રાંત એક મુસલમાન અધિપતીની ખાતર ગીચે હતો અને ત્યાંના જનસંખ્યા ત્રામકે રિખે તેના સ્વામીન્યા હતા.

કલ્યાણુ પ્રાંત પૂર્વે નિમ્બમણીની મનઃ નીચે હતો ઈ.સ. ૧૧૩૬ માં મો-સકે સાથે થેરેના નદીના પ્રવાહે તે પ્રાંત વિષ્ણુમણીની રાજાના આમ્ને હતો એ પ્રાંતના એ વિભાગ પાછી તેના ઉપર એ અધિપતીએ નિમ્બમણી આમ્ને હતા. કલ્યાણુ-મણીથી નામોટલુ સુધીના ઉત્તર તરફના પ્રાંત ઉપર મુસલમાન અ-નકા નામક એક કુલીન મુસલમાન સરકાર નિયંત્રણ આપેલો હતો. તેનું મુખ્ય થાણું કલ્યાણુ-મણીમાં હતું તેના નામનો પ્રદેશ પછી વિસીર્ણ દેવપ્રાચી કુમ્હર ઉપરના અને કુમ્હર-મણીના નામના પ્રાંતના સ્વામીન્યા થયા એ કિલ્લાપર થતા બદો-ખસત નેરોતો કિલ્લાપરના બાગ ઉપર એક દખની સરકારની નિમણુક કરી હતી અને તેની પાસે તે સારા માન આવીરનામક હતો એ બચીર નિમ્બમણીસરકાર પામેલી તેના પૂર્વેરે થઈ હતી એ બચીર નેમેરો એટલા સારા આપવા-મા આવી હતી કે, તેમણે વડાણે રાખી આવાનું રણુ કરવું અને મારી બનાવે થાનાકેરે રાજા સમુદ્ર સુધી સારા એ બચીર પસપરખાથી મળી નેરોતો થયું કે દખની મરકાર વડાણુ ઉપર ફેરુટ કર્યું કરી બતાવે હેરે થયેલી હતી. તે કારણે ફેરુટ દેશ સરકારને વડાણુ પદની પદની થયેલી હતી એ સીધી પાસે વડાણુ ઉપરના મરકારીને નામ આણુને દખની બલિનાથ હતા; તેની કોણુના આક્રમણ એકાંત એક નામુ સમ્બલજ વજુ હતું સીધીના સારા વડાણુ દેશ સુધી નેરોતો જાત આતક એકાંત થઈ હતી એ જાત પાસ એક વડાણુ એક હતો, તેની આસપાસ અન્ય કિલ્લા આપેલો હતો. તેનું નામ જાતુર છે. દખની પોરોતો મુળ તરફ કલ્યાણુ નામનો સીધી હતો, તેના નામના મુખ્ય કિલ્લા હતા તેના નામ કલ્યાણુ અને રાખી એ ત્રણ કિલ્લા મુખ્ય હતા એ સ-કાર કિલ્લા તેને મનમ સરકારના નામના કોથા હતા.

કોથાવડીના થાણુ વર્ષથી વિષ્ણુમણીની સત્તા આપવી હતી તે પ્રાંત-માના પદાનુક્રમ હતો. અનિમણુ આપેલો દેવપ્રાચી ત્યાંના દેવપ્રાચ પસપર-પસાણી મળીનેના ઉપર કલ્યાણુ હતો અને બચીરોનું મહેનુલ પણ તેમના વડાણુ કોથા હતા. ત્યાંની અધિપતીથી કલ્યાણુ, બચીર, રાખી, અને રાખી નામના બાગની ખાતરના કલ્યાણુ અને તે કલ્યાણી અસપાસના પ્રાંતની મહે-નુલ તેમના ઉપરના નામ એ સારા દેવપ્રાચીના વાણીના સારા દેવપ્રાચ અત્યંત પ્રજા હતી કિં કેરોતોના નામના એના પ્રાંતે વગેરે મુસલમાન પદાની પ્રાંત પણ દેવપ્રાચ નામના બચીરનામક હતો. કુમ્હરપુરના કુર્વેર એ સારા-

૧ કલ્યાણુ નામના તેનું નામ મુસલમાન હતા એમ અણુ છે.

૨ કોથા વડે એક કલ્યાણુ અને કે અને કિલ્યાણુ, સરકાર હતા કિલ્યાણુ.

તેથી બીજી પગિતની યોગ્યતાના દેશમુખ હતા તેમના તાત્કાલિક પ્રાપ્ત તદ્દન એકાત હોવાથી તેઓ નિહાસનમાના ગજુપતિ ધેરે ધણે દરજ્જે અત્યંત ચર્ચા બેગ હતા.

શિવાજી મહારાજ સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે તેમની બાળીની આસપાસના પ્રાંતોની એવી વ્યવસ્થા હતી એ પ્રાંતોપર તેમની દૃષ્ટિ હોય એ પણ સ્વાભાવિકજ છે. મહારાજે સાવળીઓની સહાયતાવડે ધાટ ઉપરના અને તેની નીચેના પ્રાંતનો અનુભવ મેળવેલો હતોજ તથા ત્યાંના કેટલાક દેશમુખી-ઓને વશ કરી લીધા હતા, તેજ પ્રમાણે કોકણ દેશની સ્થિતિનું અવલોકન કરવા માટે અને ત્યાંના દેશમુખીઓ અને કિલ્લેદારોને સમજાવવા તેમની વ્યવસ્થામેદારી વેગળા ફેંકી દેવાનો સંકલ્પ પ્રસિદ્ધ કરી તેઓ આપણા સંકલ્પને અનુકૂળ થાય છે કે કેમ ? તે બાબતમાં મારે મહારાજે ચેતાના તાજાના આભણ અને પ્રભુનેકરોને તે પ્રાંતોમાં મોખ્ખા તેમણે સર્વ મેળે જઈ ધણા દેશમુખ અને ચરામ સરદારોને સમજાવી તેમને મહાગજના સંકલ્પને અનુકૂળ કરી લીધા.

• એ સમયે શિવાજી મહારાજ પાંચે લશ્કરનો મોટો સમૂહ ગયો હતો અને બીજા વધાગના મનુષ્યો પણ તેમની પાસે નોઝીએ રહેવા તૈયાર હતા, પરંતુ એ-ટના બધા મનુષ્યોને પગાર ક્યાથી આપવો, તેજ અડચણ આવી પડી હતી તાજા-માં આવેલા દેશની ઉપજ એકસરખા વધતા જતા અર્થને પડોથી વળવા પૂરતી નહોતી નોકરોને વખતસર પગાર મળે તો તેઓ અત્યંત કરજપૂર્વક માર્ગ પણ કામ કરવા તૈયાર હોય છે લશ્કર અને પાલગા વધે તેટલી વધવા દીધા સિવાય આર-ભેલુ કાર્ય સિદ્ધ થવાની ખિનકન આશા નહોતી તેજ પ્રમાણે તામે લીધેલા કિલ્લા-ની ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી, તે ઉપર અન્નાદિ સામગ્રી પુષ્કળ રાખ્યા સિવાય શત્રુના ભવિષ્યના હુમલામાંથી તેનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ નહોતું વસ્તુસ્થિતિ એવી હોવાથી કોઈ પણ રીતે દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય ગતિ નથી, એ મહારાજના લક્ષમાં આવતાજ તેમણે દ્રવ્ય મેળવવાનો ઉદ્દેશ કરવા માગ્યો કોઈ પણ ધનાઢ્ય શાહુકાર મળી આવતા તેની પાસેથી લેતીનું દ્રવ્ય લેવા માગ્યું અને જે શાહુકાર સીધીરીતે દ્રવ્ય આપતો નહિ તેની પાસેથી જોરભુલમથી દ્રવ્ય કઢાવતા એ અન્ધાપન કામ તો ખરૂંજ પરંતુ જે દલકાર્યમાં તેઓ પ્રવૃત્ત થયા હતા તે મર્થ અત્યંત મહત્વનું હોવાથી તે સિદ્ધ થતાજ સર્વનું મંથાણ થાય એમ હતું, તેથી અને તે માટે મનુષ્યોની અને દ્રવ્યની અનુકૂળતા કરનાની અગત્ય હતી દ્રવ્યની લાનઅવડે મનુષ્યો અનુકૂળ ચર્ચા શકે, પરંતુ જેની પાસે દ્રવ્ય હોય તેને મોઢક વાણી કહીને વશ કરવાનો ઉપાય ન રહે તો બીજો ઉપાય જોરભુલમ મગવાનોજ બાકી રહે છે.

એ સમયે મહારાજને સમાચાર મળ્યા કે, કંથ્યાણના સુબેદાર મુવાણા અલ મદ તરફથી વિજાપુર દરબાર તરફ મોટો ખબરો મોકલવામાં આવે છે એ ખબરો કોમ્પ્લેક્સ વાળી માર્ગે ચાલે જતો હતો તે લૂટવાના ધરાદારી મહારાજે ત્રણસો ધોડેઆર અને કેટલાક માવળાસહિત ખબરો લઈ જનાર ઉપર

દુઃખો કોઈ? જનમે કોઈ? સમજું છું તત્કાલ સમસરણ લઈ મ્હાં.
પરના સભે મળ્યાં વાંદરી વાંદરના દંતો; કારણ કે શિવાઈ મહારાજ કિંવા
શીઝ કોઈ પણ વાંદરે ઝળી તે જુદી ભેળે, એવી સમસરને ભીક્ષુ હતી. મને
પણ રમ્મે દુરવડ થતા મહારાજના દસ પંદર મનુષ્યો મરણુ શામ્લ અને જામ
પરુણ પ્રાણ વગેરે દળ, તપે મુલાલાના પગીય મનુષ્યો મરણુ શામ્લ અને
સા પંચસ મનુષ્યો વાવમ વગેરે દળ, મહારાજના ને મનુષ્યો મરણુ શામ્લ તેના
કુટુંબને વિશેષ લેખેજ મહારાજ અને જેણે જાણુરી જાણી હતી તેને માણતા
પ્રમાણે કમળ જયે જાણી ઉત્તરના કોઈ વેણથી થવે મનુષ્યોને જાણુ મુ કે,
આપણે જાણી દાણુ અને કિશર છે આપણુ મુજી કદર અવરુ, કદરે, મેજની
મેજ પ્રમાણિયજી કદરથી મહેતા વર્ષે જશે નરિ, મહારાજના શામ્લુપણને
કોઈ તેમના વાળાના નેકમેજા ઉત્તર અને કિશર વધવા માણાં.

સરઘાટી ધનકારે લુટવાયો કમ્પાણુ પુણ્યુ સાથે પ્રકટીને વાં જાણુ;
તેથી મહારાજે આપણ સંનરેજે તેના ઉવર મહારાજ જાણુ મનુ; તેણે જાણી
કમ્પાણુ ઉવર અમળકારે પાણે મળે અને ને જા કોઈ મુલાલા દશાત્રીને કે
પાકરે; તેજા તેના નાનાના સમજા કિશર જેજાના કમ્પાણુ લીધા. મહારાજે
જયે એ જિજ્ઞાસાતા સામજી નારે તેમને વળી આજંદ શોધે તેમના દશ
મહારાજ મજા મુજાજીને કે કોઈ દંતે જેને બધામુજા કરાવી તેને આદરમકર
કોઈ અને જાણુવર્ધક વિજાણુ કોઈ ઉત્તર આપણપરે એ મુજાજીની કેવ-
વાર્ધક કદરથી મહારાજી મહારાજી લીધી હતી. મહારાજ કદરણુ આપણુ તારે
આપણને તેમને વિશિષ્ટ કરી કે-“મુજાજી એક વાવવસપાન વરણુ શ્રી
મજા છે, આજણી તેના કરવા નેમ અથવાળી તેને સમજી શાણુ છે.” એ
મહારાજી મહારાજે તેને આજા કરી કે-“જે મુજા શ્રી તેને વાવવી વાજી છે તેને
સામા. આ આજા” આજા મહારાજ કારજાનીને મુજાજીને મુજાજીવકારણી મહારાજ
કરી સમાજી મહારાજી. તેને એક મહારાજે તેમના દશમાજી મુજાજી કે-“એ મુજાજીના
એજાજી મહારાજી માણુશીનુ રૂપસામ્પસ હોમસે હુંજાજી એજાજી મુજાજી રૂપસા-
વાજા માણુ, કેમ એજાજી નર્વ મુજાજીને આજાજી વાગુ”. મહારાજના અનેનિમજા માટે

૧ કિર્તિમજાજીને છે કે ૧, મહારાજી મહારાજી મહારાજી કદર અને મહારાજ
માણુને કેવલ મહારાજ સાથે એ મહારાજી મહારાજી

૨ કે વાજા એજાજી વાજા જીજાજી નેમ જાણુરે છે, જાણુ તે મહારાજ જાણુરે
છે કે, મહારાજ મહારાજીને આજાજી ને મહારાજી ને મહારાજી જાણુરે
દંતે અને તેની જાણુ મહારાજી ને મહારાજી જાણુરે એજાજી
મહારાજી વાજાજી

૩ કિર્તિ નેમ જાણુરે છે કે, તે મહારાજી નેમ હતી તેને આજાજી મહારાજી
મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી
મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી
મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી મહારાજી

સર્વને મોગી નવામ લાગી મહારાજે આખાજી સોનદેવને કહ્યું કે - “જેને યશ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તેણે પરચીની અભિલાષા કદિ પણ રાખવી નહિ રાખ્યે હિન્દુ જીનો અગીકાર કરવો નહિ, પરચીની અભિલાષાથી રાવણ જેવા બળવાન રાખનો નાશ થયો છે, તો પછી મારા જેવાની શી મતિ ? રાખના મનથી સર્વ પ્રજા પોતાના સવાન જેવી છે ” એ બોધપૂર્ણ લાષણુ સાંભળી સર્વના મન હિપ્ત એવી છાપ પડી કે - “ મહારાજ મટાણુપ છે. એમને હાથે કદિ પણ અનાચાર થશે નહિ અને હાથ નીચેના માણુઓએ જો કદિ અપકૃત્ય કર્યું તો તે તેમને પસંદ પડશે નહિ. ” મહારાજે તે યુવતીને વચ્ચાવકાર અર્પણ કરી સન્માનપૂર્વક તેના સસરા પાસે વિજાપુર મોકલી દીધી !

કલ્યાણુ પ્રાત જીતવાથી મહારાજે આખાજી સોનદેવની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને તે પ્રાતનો સુબેદાર નિમ્ણે તે પ્રાતમા જમીનમહેસુબની બચસ્થિત પદ્ધતિ શરૂ કરી ચવનરાજ્યઅમલથી પ્રજા ઘણી કટાણી ગઈ હતી, તેનું આશ્વાસન આપી જગૃત બનાવી તે પ્રાતમા જે પ્રાચીન સંસ્થાઓ હુમપ્રાપ્ત થઈ હતી, તેનું પુનરજીવન કર્યું. દેવસ્થાનોને અને પ્રાહજોને પૂર્વે જે વર્ષાસનો મળતા હતા, તે પુનઃ શરૂ કર્યા અને જે વર્ષાસનો આનું હતા તેને આનું રહેવા દીધા, એથી સર્વ હિંદુપ્રજાને સતોષ થયો મહારાજની કીર્તિ સર્વત્ર પ્રસરી રહી

એ પ્રાતમા વિજય પ્રાપ્ત થવાથી મહારાજને અને તેમના તાબાના નોકરોને ધણો હિતસાહ થયો મુલાણુની ગિતા દૂર કર્યા પછી તેમણે આસપાસના કિલ્લા સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો તેમણે કિલ્લેદારને પ્રથમ સરળરીતે કહાવી મોકલ્યું અને રક્તપાત વગર તેઓ કિલ્લા સ્વાધીન કરે છે કે કેમ, તે તપાસી જોયું એમ કરતા જેઓએ કબૂલ ન કર્યું તેઓના ઉપર અશ્મત છાપો મારી કિલ્લા સર કર્યા મહારાજે એ નીતિ પ્રમાણે વર્તવા માડ્યું તેમણે વિચાર કર્યો કે, આવળા અને ધારકરી લોકોને કિલ્લાની શ્રમ માહિતી હોય છે જે કિલ્લાની તેમને માહિતી ન હોય તે કિલ્લાના માહિતગાર મનુષ્યો ભેળવના. તેમ જતા એકાદ કિલ્લામા પ્રવેશ ન કરી શકાય તો તે કિલ્લાપરના રખેવાળમાના કોર્ટકે મનુષ્યને ફેરવો અને તેને આપણા પક્ષમા લઈ કિલ્લા નીચેના ગામલોકોએ કોટની અદરના ઘરો ભાટે ચાર, કડખના પૂળા વગેરે શરસામાન પૂરા પાડવાનો કરાર કર્યોહોય તેમાના કેટલાક મનુષ્યોને લાય આપી આપણા પક્ષમા લઈ લેવા અને ધારકરીઓના માથા ઉપર પાસના કારામા તલવારો સતાડી ઘાસ વેચવાને બદલે કિલ્લાપર જવું અને આપણા પક્ષમા લીધેલા રખેવાળોની મદદવડે બાકી રહેલા રખેવાળો ઉપર એકદમ હલ્લો કરી કિલ્લો સર કરવો એ યુક્તિવડે તેમણે કાગારી (કાગુરી) તુગ, તિડોની, લોહજડ, રાજમાચી, કુવારી, ભોરપ, ધનગદ, કેવના, માહુની વગેરે કિલ્લા તામે કર્યા. એ પ્રાતમા કેટલાક દેશગુખ લૂટફાટ કરી તોફાન મચાવતા હતા અને પાજેગાર લોકો દેશને હેરાન કરતા હતા તેમને જરૂર કરી

૧ તે વખતનો યવનિચરનામનો એક ચૂરોપીવન ખવાસી જણુ વે છે કે, મહારાજને કલ્યાણુ શહેરમાથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું હતું.

કિંચ મમતા જ્ઞાતી તાને કરીને મદારાને મર્વ જાવળીપ્રાપ્ત તેમના ત્રાસમાંથી મુક્ત કર્યો અને ત્યાંની પ્રજાને મુખી કરી. જનનાનો ત્રાસ તદ્દન ખંધ પડ્યો. હિંદુ ધર્મ જ્ઞાતી કોઈ પણ જાણવા ડોકિયા નેરજીવમ આપતો નથી, એ જાણી સર્વ હિંદુ પ્રજાના મદારાજને જાણીવાદ આપવા જાગ્યા. સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા લાગ્યું અને સ્વરાજ્યનો અનુભવ જ્ઞાતી કરવાને મુખ થયું.

કેવળ પ્રાણના ઉત્તર જાતની પ્રજા મુખી અને જાગૃત થઈ છે, એ સાંસજી સીદીના તાગવાના દસિણ વિલામની હિંદુ પ્રજાના મનમાં પણ મેલવાનાપર સિવાઈ મદારાજની સત્તા રાજ, એવી ઈચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તે સમયે હજારીઓની નોકરીમાં સોનામેદાર અને કેળમેદાર નામક બે મરાઠા જમાનર હતા. તેમણે મદારાજને કહાવી મોકલ્યું કે—“જ્યારે હજારીઓની તાગેદારીનો કંટાળો જાન્યો છે, તેઓ જમને અનેક પ્રકારે છેતરે છે. આજ કેસલમાં પધારો તો જાએ તમા અને મોસાલાના કિલ્લા આપનો જમાવી સૂચીશું. એ કિલ્લા સ્વતંત્રતામાં જાવવાથી આપના તમામાં પુષ્કળ પ્રાપ્ત થાયને અને અને જવનેલી તાગેદારીમાંથી મુક્ત થઈ જાવના તાગવા જાવીશું. એ પ્રજાની અનુજાના બોઈ મદારાજને કેટલાંક મનુષ્યોસંહિત ત્યા જઈ પહોંચ્યા અને તે કિલ્લા લેમણે સ્થાપીને કરી લીધા. એ કિલ્લાની પાસેજ મુરખ નામક કિલ્લો હતો, તે પણ દસ્તખત કર્યો અને આસ-પાસના પ્રાંતોપર પોતાની સત્તા રખાવી. હજારીઓનો પ્રાપ્ત તેમના હાથમાં જાઓ તો ખરી; પરંતુ તે દરેકને માટે તેમના સ્વાધીનતા રહેશે એ અતિ હકિત હતો. સીદી અતિ પ્રજાજ દત્તો, તેથી મદારાજે બીરવાડીને સર્વ નાકું જલ્દી ત્યાં એક કિલ્લો બાંધાવે. લેમણ રાજવીય મજબૂત હુમરપર ચિંચાણ નામક કિલ્લો બાંધાવે. માછળાની એક કિલ્લાને વિશેષ મજબૂત બનાવી તેનું નામ રાખક પાડ્યું. એ કિલ્લાપર મદારાજે પોતાનું મર્વ સરકર રાખી મજબૂત બંધે ખસત કર્યો. આ પ્રમાણે મોલાના પ્રાંતનો પૂર્વ જાગ હજારીના હાથમાંથી મદારાજના તાગમાં આવે.

એ મદારાજા સિવાઈ મદારાજને પ્રાસદ બવાનીતત્ત્વપર પ્રાપ્ત થઈ, મદારાજ દરિદરેશરના હર્ષન કરી પાછા આવતા હતા તે સમયે તેમને ડેઠએ કહ્યું કે—“આવકકર તાવતને ઘેર એક પ્રસિદ્ધ તક્ષકાર છે. તેનું મુલ્ય જલ્દી દોન છે.” પસેના મનુષ્યોએ મદારાજને જણાવ્યું કરી કે, તેમની પાસેથી એ તક્ષકર આપે લેવી એ સાંસજી મદારાજને ઉત્તર આપ્યો કે—“જો પણ માનવીય પુરુષ પામે મોઢ પણ દોનાનું સાંસજી ખીં જીરપુરવે તેવી અસિદ્ધતા શખવી નહિ. પુરાણમાં લખેલી સ્વયંત્રતાજિની કલા તમારા હસ્તમાં દસેજ. તે મણિને માટે મોંઢાપાડે ઉત્પન્ન થયેલું વેર તો સ્વયં જાગવાનું નિલાવી શકે. મનુષ્યે કુદ વજીમાટે નિરપેક વેર ખાધનું ઉચિત નથી.” મદારાજનું નિરપેકવું નેહ પોતેનાં મનુષ્યો જુવજ થઈ થયું. સાર્વત્રિક કાર્ત્તવ્યીઓએ પોતાના સ્વાધીન

૧ રાણી અને ચિંચાણ એ એ કિલ્લા નહીં હતાં છે અને રાજવીય કિલ્લાને જુવજી સમયનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું એમ કેલ્કાનું કહેવું છે.

સનાદ આપી કે, સિવાજી મહારાજ જેવા અત્યાપી પુરુષ સાથે મેંની કરવાની અમૂલ્ય સંધિ આવી છે તે સ્વર્ગ જેવા દેવી નહિ. તમારી પામેની તવવાર તેમને અર્પણ કરી તેમની સાથે ચિત્રતા બાધની ઉચિત છે. એ સંવાદ સાવતને ઠચિ-
કા થઈ પડી. તેમણે મહારાજની સ્વાકાંક્ષા લઈ, તેમને જવાનીતવવાર બેઠ
જાપી, એથી મહારાજ ખુશી થયા તવવારની બેટના બદલામાં તેમણે તેમને
ત્રણમેા હોન, તથા પોપાકની બેઠ આપી અને તેમને ચોતાના તાબામાં નોકરીએ
ગણ્યા એ તસવાર ઉપર મહારાજને ઘણો પ્રેમ હતો ક્રોધ પણ ચદાઈમાં જતી
વખતે મહારાજ તેને સાથે લીધા સિવાજ કયાવ જતા નહોતા એનું નામ તેમણે
“ભવાતી” રાખ્યું હતું. એ તસવાર દાયમાં આવ્યા પછી અલેકે ચદાઈમાં મહા
રાજને યશ પ્રાપ્ત થયો હતો, તેથી તેઓ તેની નિત્ય પૂજા કરતા હતા નવરાત્રિ
નો દિવસમાં એ તવવાર દેવીના સ્થાપન આગળ મટી, તેની પૂજાઅર્ચનાકરતા
અને હસાને દિવસે પુનઃ દાયમાં પકેડી નીન ચદાઈમાં જવાનો નિયમ રાખ્યો હતો.

મહારાજે નીન ચદાઈ કરતા રાજપુર શહેર ઉપર હુમલો કર્યો. એ શહેર
મીઠીના તાબામાં હતું, ત્યાં મોટો વેપાર ચાવતો હોવાથી સીદીઓ ઘણા શ્રીમત
થઈ પડ્યા હતા મહારાજે શહેરના નાકાપર લશ્કર મૂકી લૂટવાની ગોઝવણ કરી.
શહેરના અધિકારીએ મહારાજની સામા થવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેને સખત
શિક્ષા કર્યાથી તે શરૂ થયો ત્યાર પછી શહેર તાબામાં લઈ ત્યાંના બાપારી
અને શ્રીમત મનુષ્યો પાસેથી જોડણુ કદાવાપ તેડણુ દવ્ય કદાચુ એ શહેરમાંથી
મહારાજને બાવાજી બાવાજી નામક એક મોટા જુદિમાન અને કાયદે
મનુષ્ય પ્રાપ્ત થયો તેના પિતા બાવાજી હરિ ચિત્રે જજરાના મીઠી પાસે
દિવાન હતો તેના ઉપર સીદીની ઈતરાજ થતા તેને અને તેના બધુને મારી
નખાવ્યા અને તેમના મસ્તક ચોતાની પાસે મગાની લઈ તેમની સ્ત્રી તથા
સતતિને તરાપામાં બેસાડી ચોતાના બકામી નોકરેદારા તેમને, શુઆમતરીકે
વેચવા મોકલ્યા બાવાજીની માતા જુદિમાન અને પ્રપચી હતી તેણે ખલાસી-
ઓના મન ભોળની ચોતાને રાજપુર લઈ જઈ વેચવાનું સમજાવ્યું ત્યાં તેનો
બધુ વિસાજી સદા નામક મનુષ્ય મોઝે બાપારી હતો ત્યાં જતા વિસાજી-
એ તેમને ખલાસીઓ પાસેથી વેચાતા લીધા તેણે ખલાસીઓને જણાવ્યા દીધું
નહિ કે, તેઓ ચોનાના નગા છે એ સ્ત્રીને ત્રણ પુત્રો હતા જ્યેષ્ઠ પુત્રનું
નામ મોઝે 1જી બાવાજી અને બીજા બેના નામ ચિમણાજી અને શામજી હતા.
વિસાજીને ત્રણ પુત્રોને ઉત્તમ પ્રકારનું શિક્ષણ આપ્યું હતું બાવાજી એક
કસબાદારના હાથ નીચે કારકુન હતો. સિવાજી મહારાજની મ્વારી કોકણમાં
આવી છે, તે સ્પષ્ટજા તેણે તેમને ચોતાની દૈન્યવસ્થાના વર્ણનમહિત એક પત્ર
લખ્યો. તે પત્રમાં લખેલા અક્ષર જોઈને મહારાજ ઘણાજ ખુશી થયા. પત્રના
ઉત્તરમાં લખ્યું કે -“તમારે અમારા તાબામાં કારકુનની નોકરી સ્વીકારવી” બાવા-
જીએ પ્રતિઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે -“માગ મામલાનું દેવ વાળ્યા સિવાજ મારાથી
આપની નોકરીમાં આવી શકાય તેમ નથી” મહારાજ બ્યારે રાજપુર ગયા ત્યારે

અમીર હોય ત્યા તમારો પુત્ર પુત્રા પ્રાંતમાં રહીને જામતી વિરહ વર્તે છે. તેને અમલે વિશ્વાસવાદ કરી અમારા તાજાના કિલ્લા હસ્તગત કરી છે અને હવેપણ પ્રાંત પલ્લુ કબજે કર્યો છે, એ વાત ચાલી નહિ. એમાં અમલર દિલ રું છે તમને અમલો કરવાપરમા આવે છે કે, શિવાઈએ નિશ્ચયપાતકતા, બેદરશી અને ઉદ્ધતાઈ કરવી એમને નહિ, એથી તેને તમારે એનવધી જાણી. તેને અમારા તાજા-મા રહીને જામતી કૃપા કાપાદન કરવી એ પ્રમાણે વર્તવાને તે ખુલી નહિ હશે, તો તમારા ઉપર અમારી હતાકાઈ અને તમારી ભગીશી છીનવી લેવામાં આવશે. અને તેને નવા તમને શિલા કરવામાં આવશે તમારાથી એને આવશ્યક રખાને ન હોય શિવા એના પગખચ થતો ન હોય તો તેને અમારા કાપાદનમાં કાપશે. ”

શાહજી પ્રભાએ બાદશાહે ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે-“શિવાઈ મારો પુત્ર છે; પરંતુ તે મારી આગમાં રહેલો નથી તે વિરથો છે તેમાં મારો મંદ્ર કબજા નથી. હું બાદશાહનો રાજામતા ભોજર છું એના કાર્યમાં મારી બરાં પલ્લુ સંકાત-ભૂતિ નથી મારી અપરાધ હોય તો હું અત કરણપૂર્વક કુટુમ્બી પામે દાહાર થવા લેવાર છું આજ નામદારે શિવાઈ ઉપર ચઢાઈ મોકલી તેને છાનનો પડી મશા-વનો અથવા તેની સાથે કામગુનાર વર્તવું. હું એ દાહની વચમાં આવું તો મારી મરમ રાજરી નહિ શિવાઈને ભવ જતારી-રેમ પલ્લુ રીતે આપે તેને તમે કરંથ એજ મારી વિનનિ છે. અને એ સિવાય બીજું કાઈ પાછવ લાવતું નથી.” શાહ-જીરાળ તરફથી એવો ઉત્તર મળવા છતા બાદશાહની ખાતરી વાઈ નહિ. તેથી તેમણે કહાંકરમાં મશારી લખીને ગળેના પેલાના એક મુરરાખાન વાગમ સરસારને શ્રુત આપ્યા લખી મોકલી કે-“શાહજીરાળને મુઝિપૂર્ક પડી રિઆપુર સારવા.” બાદશાહે વિચાર્યું કે, એ પ્રમાણે વર્તવાથી શિવાઈમદારજ અદ કેમણે આવશે. શુભાશાખને આ કામગીરી મુખેલમાં બાઈ ચોરપડેને સોપી.

કોરપડેએ બાદશાહને કેવો પ્રયત્ન કરી કે પકડવા, તે પાછવ લખવામાં આવ્યું છે. રાખને રિઆપુર લાન્વા પછી બાદશાહે તેમને પુત્ર રખાઈલે કહ્યું કે-“તમે તમારા પુત્રનું તોફાન અને ઉદ્ધતાઈ બંધ કરો.” બાદશાહે અન્ય સરદારો-દારાપનુ રાખને લેવું કહેરપવ્યું પરંતુ રાખ સરને એકજ પ્રસારનો ઉત્તર આપવા દેવા કે-“શિવાઈ તાપે મારે કંઈ સબધજ નથી તે સરકાર સામે જેમ બળવો કરે છે, તેમ મારી સાથે પલ્લુ બળવાખોર સ્ત્રીજ વર્તણૂક અથએ છે.” અતે બાદશાહે રાખ પાસે પેલાની સમક્ષ શિવાઈ અદારાજજ એવા આશવનો પત લખાવ્યો કે-“તમારે એકદમ રિઆપુર આવવું અને બાદશાહના ને કિલ્લા કેલ વચેરે સ્વલ્કીનમાં લીધા હોય તે તેમને સ્વાલુન કરવા. તમારા એવા વતનને ગર્વિજ બાદશાહની પ્રસારપર અનિશ્ચ છતરાઈ થઈ છે.”

† કોઈ દિ આ લખેનું છે કે, આજ જમી અલિવાણે શિવાઈ મદારાજને એક ધમણીને પત લખેલો હતો અને તેમાં તેમને તોફાન ન કરવાની અને રિઆપુર આવવાની આજ્ઞા કરી હતી તેના જવાબ મદારાજે એના અભિયો દર્શા કે, માત્ર અબજવા આવેલા સરખા આતે એ વતે અને બીજાથી આજરણું કપ્પ કમલ હો તેમ હું રિઆપુર આવું.

પિતાનો પત્ર પ્રાપ્ત થનાજ સિવાજી મહારાજ હંડા વિચારમા પડ્યા “મારે લીધેજ પિતાને માથે મહત્ત આવી પડ્યુ હવે શુ કરવુ ? તેમની આજ્ઞા શિરસાવણ કરી આજીવન મેળવેવા કિશ્તા અને પ્રાત છોડી દેવાથી, તેમજ યવનોના તાબે દાર થઈ ગેલાથી મે શરૂ કરેલુ સ્તુત્ય કાર્ય અપૂર્ણ રહેશે અને જે ગ્થિતિનો મને અતિશય તિરસ્કાર છે, તેજ ગ્થિતિ સ્વીકારવી પડશે.” સિવાજી મહારાજના મનમા અનેક વિચારો ઉત્પન્ન થતા તે ચિંતાગ્રસ્ત થયા તેમની ચિંતામસ્ત-ઉદ્ધાસીન-અવગ્યા બેઠક સમીપાઈએ તેમને ચિંતાનું વાજુ પૂછ્યુ મદાગજે તેને યો-તાના પિતાનો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો અને હવે શુ કરવુ તે પૂછ્યુ સમીપાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે -“ અમે તો ઝીજીતિ ઝીએ અમારી જુદી કેટલી ? આપની પામે જુદિમાન-ચતુર-કાર્યભારીઓ અને સરદારો છે, તેમની મનાહ લેની બેઠકએ, તો પણ મને પૂછો છો ત્યારે કહુ છુ કે -“ આપે રાજ્ય મેળવવાનો અને અધર્મનું તથા જાજ્ઞાકાયનું રક્ષણ કરવાનો સદૃષ્ટ્ય ર્યો છે તે યોગ્યજ છે મધિગ ઉપર વિશ્વાસ રાખી કાર્ય આગળ ચલાવવું થય આપના તે મહાપ્રજ્ઞ સમર્થ છે ગાન્ય મેળવવુજ છે ત્યા પછી મોહ સા કામનો ? મોટા મદાગજ દૂર પ્રદેગોમા છે, નહિ તો આ ગ્થિતિમા શુ કરવુ તેનું નિગકગણુ તેમનીજ પાસે કગવત ” સમીપાઈના વચનો આલળી મદાગજને મતોપ થયો ત્યા પછી માતુથી, મરદાજ અને કારભારીઓને પૂછના તેમજો પણ એવીજ મનાહ આપી સિવાજી મદાગજે વાહજરાજના પત્રને ઉત્તર લખતા જણાવ્યુ કે -“ મારા ત્યા આવવાથી કોઇ પણ પ્રકારની ફજાપ્રાપ્તિ થવાની નથી મે જીતી લીધેવા કિશ્કકાટ અને તે સાથેના પ્રાતો તમે છોડી દેવાનું કહો છો પણ તે છોડી દેવાને હુ ખુશી નથી માટે જે તમામ કાવ્યમા લખ્યુ હતે તે પ્રમાણે તમારૂં ચરો અને મારા કાવ્યમા લખ્યુ હતે તે પ્રમાણે માહ થને ”

શાહજી મહારાજને પ્રત્યુત્તર મળતાજ તેમણે તે પત્ર બાદશાહને વચાવી વિનંતિ કરી કે -“ મારો પુત્ર મારા આધીનમા નથી આપ નામદારને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે તેનો પગજ્ય કરવો મારાપર વિનાશકણે દોષારોપ કરી કોપાચમાન યશો નહિ ” તેમ જના બાદશાહને સતોપ થયો નહિ બાદશાહને એવુજ લાગ્યુ કે, એ કામમા નાહજરાજનોજ સર્વ પ્રથમ છે તેમને નિશ્ચય થયો સિવાજી મહારાજની નુદ્ધિ દેકાણે આવશે નહિ બાદશાહે ભીતમા પથ્યગેઃ એક ગોખનો કરાવી તેમા બેસવા જેટલી જગ્યા ગખાવી અને તેમા મગને ચણી લઇ ફક્ત એક ફાટ જેટલી જગ્યા ચણી લેવાનું બાળા ગેલા દીધું તેમને બાદશાહે કહ્યુ કે, અમુક મુદતમા તમારો પુત્ર મારે વરણ નહિ આવે, તો આ ફાટ પણ ચણી લેવામા આવશે. રાજને એ ગોખવામાથી દિવમમા એક એ વખત બહાર કાઢી પુન તેમા બેસાડી દેતા જે સિવાજી મહારાજ બાદશાહને યાગે આવે નહિ તો શાહજરાજને જીવતાજ ભીતમા ચણી લેવાનો નિશ્ચય કરવામા આવ્યો હતો.

સિવાજી મહારાજે વ્યધે પિતા ઉપર અતિ લયકટ પ્રાણુત પ્રસંગ આવ્યાના સમાચાર સાંભળ્યા, ત્યારે તેમના હૃદયમા અતિશય વેદના થઈ અને લલિધમા

પ્રદ લાગવા જેવું હતું વિજયપુરસરકાર સાથે મુદ્દ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા કરચિત પાઠા હમ્પુ પડ્યો, તો મોમનોનો આશ્રય લઈને આત્મરક્ષણ કરી શકાશે, એવું જણાવાથી મહારાજે તે સરકારને સહજ પણ દુલખી નહોતી

શિવાજીમહારાજને મોખવ બાદશાહનો ઉદ્દેશ ખરેખર સમજાયો હતો, તેથી તેમને આ પ્રસંગે ખાતરી થઈ કે - “ હમણા તેમની પાસે મદદ માગવામાં આવશે, તો તેઓ તત્કાળ આપશે ” તેથી મહારાજે સાહજદાન બાદશાહને તેનો દીપ્ત મુરાદબક્ષ કે જે તે વખતે દક્ષિણનો મુખેદાર હતો, તેની મારફતે વિનંતિ કરી કે - “ મારા પિતા સાહજરાજ ઉપર વિજયપુરસરકારની હતરાજી થવાથી તેઓએ તેમને બીતમા ચણી લઈ મારી નાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે તેમને પ્રાણસંકટમાંથી છોડાવવાની કૃપા કરવી અને તેમને આપના તાબામાં લેવા, હું પણ આપની નોકરી માં રહેવા ખુશી છું નિમ્નમશાહીના સળધને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો ક્રોધ મનમાં નહિ લાવના એ શરવીર અને પ્રમાણિક સરકારને જીવતદાન દેવાથી દક્ષિણમાં મોગલાઈ સત્તા વૃદ્ધિમત અને મજબૂત કરવા માટે, તેમના તરફથી તેમજ મારા તરફથી આપને ધણી સહાયના મળશે ” એ મતલબની અરજી બધારે રૂબરૂ થયે પત મુરાદબક્ષ પાસે લઈને ગયો તે વખતે તેના મોમાથી પાણી ફૂટ્યું હતું । નિમ્નમશાહીને મદદ કરના, સાહજરાજને વિનક્ષણ સૌમ્ય અને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું, તે મુગદબક્ષ વિસર્જો નહોતો, તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના માર્ગ- માં શિવાજીમહારાજે પ્રદર્શિત કરેલી કર્તવ્યદક્ષતા અને મુક્તિમત્તા તેમ જ કાને વખતોવખત ગયેની હતી એવો પરાક્રમી અને શૂરો સરદાર પોતાને અતુલ ધાય તો નિમ્નમશાહી પ્રમાણે બાદશાહી અને કુતુબશાહી, ધણમાન કરવામાં વિમળ લાગે નહિ, એવું તેમણે વિચાર્યું હોય તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે

મહારાજની આ નજીતાભરેની અરજીનો મુરાદબક્ષે સને ૧૬૪૮ ના માર્ચ માસમાં એવો જવાબ આપ્યો કે - “ તમારી માગણી સી છે તે જણાવવાને તમારા મોઢ પિંચાસ વડીને જમારી પાસે મોકલો ” મહારાજે પોતાના વડીલને મોકલી આપ્યો મુરાદ એ માત બાદશાહને જણાવી અને મહારાજની અરજ કબૂલ કરવાની બનામણ કરી આથી સાહજદાન બાદશાહનું મન ખીગળ્યું અને તેમણે વિજય પુરસરકારને ખરિતો લખી મોકલ્યો કે - “ સાહજરાજ શાસનેને કોઈપણ પ્રકારની શિક્ષા નહિ કરતા છોડી દેવા ” એ મહારાજને સને ૧૬૪૮ ના ઓગસ્ટ મહીના માં મુરાદબક્ષ મારફતે એવો ઉત્તર લખી મોકલ્યો કે - “ સાહજરાજનું પર્વનું ગેરવર્તન મનમાં નહિ લાવતા, અમે તેમને નોકરીમાં ગણવા ખુશી છીએ તમને પણ પાચહજાર પોડેસ્વારની મનસજ આપવા તૈયાર છીએ, માટે તમારે તમારા પિતા અને બીજા સગસગ લીધેલે લઈને દરબારમાં રહેવું થયું ” એ માસ પછી મુરાદબક્ષે સાહજરાજને એવી મતલબનો પત્ર લખ્યો કે - “ તમારા પુત્ર શિવાજીએ તમારા હુકમોમાટે અરજ કરીને તમે બાદશાહની નોકરી કરવાને રાજી છો, એવું જણાવ્યું છે, એથી અમારા મનનું સમાધાન થયું છે અને તમારા પ્રથમના અપ- રાધા મનમાં ન લાવતા તમારો હુકમો કરવા માટે લખી જણાવ્યું છે હું બાદ-

સાથ પાંચે બધાનો હુ ત્યાં તમારે ચાટે ભક્તિભક્ત કરીને, તમારી તોડીની બરછ મંત્રુર કસાવીશ. તમે કેમપિ વસીશાવીશ, મોડરો. તેની સાથે કરારપત્ર તેમજ આગાપત્ર મોડરો આપવામાં આવશે. તમારા કુત્ર સંબંધને પહેલાં પ્રમણે મન-સભ આપવામાં આવશે; પણ તમારે દેવી મોત્ય આદરમાં સાથે ઉપાસાથી વર્તવું પડશે આ તમારની તમારતપર પૂર્ણ કૃપા છે, તે અશુભવાને માટે આ પોષાક મોડરો છે તેનો સ્વીકાર કરજો.”

સાદમજાન માદરમકના ખસિયાનું આપવાનું કૃપાની અદિશસાદરો દિશન નહોતી તે બન્ને તમ્ને પહેલાં તાંબાસુ થયું હતું, તેથી અદિશસાદરો મેલી બીડ હતી કે-“ મોત્યવળકસાદરો નામુસ કરવાથી આપણા રાજ્યને મોડું પડવામાં પડે.” તેથી તેણે સાદરમજાનને ભાષીનજર ઉપદેશ; પરંતુ તેમને વિખણુર વહેતી મદાર જવાની સજા મળી હતી, ત્યાં નજરકેક રાખ્યા. (ઈ. સ. ૧૪૪૬) સાદરમજાન મનમન ચાર વર્ષ સુધી વિખણુરમાજ નજરકેક રહ્યા હતા; ત્યાંથી મુક્ત થવા માટે તેમણે નાના પ્રયત્નના વલો કર્યા, પરંતુ અદિશસાદરો તેમને મોડાણ સીને કહ્યુંકેકમાંથી પોતાની ભાષીરમા જવા દેવા નહોતા. તેમના તરફથી મોડા મોડા સરકારોએ બહારસાદરો પાસુ સમભવનું; પરંતુ તેમણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો નહિ. ચાર વર્ષ પછી રાજ્યને કહ્યુંકેકમાં જવા દેવાનું મુખ્ય કારણ એ બન્ને કે, તે પ્રદેશમાં જ્યાં ત્યાં અસાધકતા વધ રહી અને શાદરમજાની સવા વિરથક થઈ

૧ કેકમાં ભખતરો લઈ છે કે, સુદુસ્તાપન અને મુદરકેક એ બન્નેની શાસ-જીવો સાદરમજાને મુક્ત કરવામાં આયા તેમજ બારસાદરો કહ્યું કે-“ચેલા મોડામાંથી અને શાસી સરકારો નિશ્ચયિત વધ કરવામાં શરૂઆત કરવી પડી અને કૃષી મર્યાદા કરાવી આપવા કૃષી રોને જણાવે; પરંતુ એ જ નથી; કારણ કે એ બન્ને કારકારીએ તે રાજ્યે દવાય નહોતો એમ અનુમાન છે. સુદુસ્તાપનના સુભાષાનો અધિકારિત પ્રાણ અગરો તેમજીવા અનુમાને છે. કૃષી સરકાર કરવાને છે કે સાદરમજાને અદિશસાદરો જા અમ્ને હોમ એમ સાચુ તરી, તે પછી સુદુસ્તાપનની અગા-અધીષ્ટ સાદરમજાને પ્રમણે પૂર્વેકે કોનેક ભેલિને; પરંતુ સાદરમજા અને સિવાચ મદારજાપર કારકારી વાસી અદેલા થયે તા. જ. પાસરીક પાસે મુલ ફક્સીમાપરમાં છે. તે અગા મળિને તેને અનુદાઈ ફરિયા છે. તેમનો ઝીએ જા સિવાચમદારમજાના માર્ગ મહીનાથી નાજ પછી મુક્તિથી જ સાદરમજાને લખેલો છે અને તેને તે કાર્યે રેલા; પણ મોડરોથી છે તેણે મોત્યે સાથે લાવ્યા કરાને મોડે જાવ પણ મોડરમજા લખેલું છે. મોત્યે મહીનાક સિવાચમાદરમજાને સાદરમજા વર્તેને સુદિ દંપુતના રજામાં આવવાનું જાણુ થયું એ એનેની સમજથી ખરી મહીને તે સાદરમજા અગા મુલ મહીનાક (એ જ પ્રશ્નમાં) ફરિયા હોવા એવમિ. મિ. રિ. ૧૪૫૨ છે કે, સાદરમજા અદિશસાદરો કાર્યે અલગથી અદિશસાદરો અન્યાં કહેલું તા પેલે. તેને કહ્યું કે, એ આજ્ઞે સાદરમજાને ૧૧ કરીકે દે. સિવાચ મદારજા મોડરોના લાખમાં વચ રહેલો અને તેણે પોતાને લખાવેલો મુલ પણ મોડરોની સહ નીચે લખે પેલે. કૃષાક સાદરમજાને કૃષરોની મોડી સ્વીકારેલો દોષાથી એ તેમ ૧૨ કરીકે દે. મેદુકામદાર અગરો ૧૧ જ માત્રે આ લાખવેલો તેને વિવાદ થઈ પડે, ખજી સુદુસ્તાપન અને મોડરોની સરકારથી અદિશસાદરો સાદરમજાને મુક્ત કરે.

પડવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો ત્યાંના રાજદોહી બળવાખોરોનો પ્રરાજ્ય કરવાનું કામ અત્યંત કઠિન હતું. શાહજીરાજ જેવો શુદ્ધિમાન અને શરવીર સરદાર તે ગમમા વિજય એળેવે તેમ હોવાથી આદિલશાહે રાજને ત્યાં મોકલ્યા, પરંતુ રાજને ત્યાં મોકલતા પહેલાં તેમની પાસે કબૂલાત કરાવી લીધી કે - “ તેમણે મુઘોલશરને અને તેની જગીરને કંઈ પણ ઉપદ્રવ કરવો નહિ ” બાદશાહ એટલું જ કરીને અટક્યા નહિ પણ તેમણે અનેવી વાત જૂલી જમીને પરસ્પર વચ્ચે ગ્રેહ સંબંધ થાય તે માટે રાજને કહ્યું કે - “ તમે તમારી ધનાગ્રી જમીન ફેરબદલ કરો ધોરપડેએ પોતાની કણ્ઠાંટની સવળી જગીર શાહજીરાજને આપવી અને રાજએ કરાક માત્ર ઉપરનો હક્ક ધોરપડેને આપવો ” બાદશાહની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે પોતાની જગ- ગીરો ફેરબદલ કરી લીધી.

પરંતુ શાહજીરાજના અત કરણમાથી ધોરપડે ઉપરનો હસ જરા પણ ઓછો થયો નહોતો. નજરકેદમાથી મુક્ત થઈ કણ્ઠાંટકમા પાંચ મૂકતાજ રાજએ શિવાજી મહારાજને પત્ર લખ્યો કે - “ જો તું મારો ખરો પુત્ર હોય તો બાજી ધોરપડેને શિક્ષા કરજે ” ખરે જોતા શિવાજીમહારાજને રાજ તરફની એવી આજ્ઞાની અમ- ત્સજ નહોતી તેમના અત કરણમા ધોરપડે ઉપર સંપૂર્ણ દેવ ઉત્પન્ન થયોજ હતો અને તેઓ તેને શિક્ષા કરવાની ચોગ્ય તક જોતાજ હતા એ તક તેમને આગળ જતા આઠ નવ વર્ષે પ્રાપ્ત થઈ શાહજીરાજએ ધાર્યું હોત તો તેના ઉપર વૈર વાળવાનો વિલંબ કરત નહિ, પરંતુ તેઓ બાદશાહના આશ્રયમા હોવાથી ધોરપડે સાથે પ્રકટરીતે વૈર કરી શકતા નહોતા ૪૦ સં ૧૬૬૨ ના અરસામા એમસાવત અને લખખાસાવત દેસાઈએ વિજયપુરસરકારની મદદ લઈને શિવાજી મહારાજ સાથે મુઠ્ઠ કરવાની ગાંઠવણ કરી, ત્યારે સરકારે બાજી ધોરપડેને તેમની મદદ માટે મોકલ્યા ધોરપડે વિજયપુરસરકારના સૈન્યસહિત મોકલ્યમા આવવા નીકળ્યો. ત્યાં જતા પહેલાં ધોરપડે પોતાને ખામ મુઘોલ ગયો ધોરપડે મુઘોલ આવ્યાના સમાચાર મળતાજ શિવાજીમહારાજે વિશાળમદ ઉપરથી ઝપાટાબંધ કૃત્ય કરી એકદમ મુઘોલ ઉપર છાપો માર્યો મહારાજ અને ધોરપડે વચ્ચે મોટું મુઠ્ઠ થયું; તેમા ધોરપડે મરાઠો મહારાજે સમસ્ત મુઘોલ શહેર લૂંટી, બાળી લૂંટી કરી પાયમાલ કર્યું ધોરપડેના સર્વ સગા વગેરે જેટલા મનુષ્યો હાથમા આવ્યા તેમને પકડી મારી નાખ્યા કહેવામા આવે છે કે, મહારાજે એ સમયે લગભગ ત્રણ હજાર મનુષ્યોનો સહાર કર્યો હતો. અત્યાર પહેલાં કિવા અત્યાર પછી મહારાજ-

૧ બાજી ધોરપડેએ એક પુત્ર માલોજી એ તોફાનમાથી બચેલો હોવાથી તેના પિતાની જગીરનો તેજ માલિક થયો માલોજી મોટો પરાક્રમી નિવડયો, એ બનતાન સરદાર વરા થવાથી આપણા મહત્ત્વ ધાર્યો સિદ્ધ થયો, એવો વિચાર કરી મહારાજે તેને વ્યાગાનગરથી એક પત્ર મોકલ્યો તેમા લખ્યું હતું કે, ધોરપડે અને સોસલેના વચ્ચે આથી કલહ નાશ પામે, પરસ્પર બધુબાંધ થાય અને જન્મે મળીને શવનેનો પ્રરાજ્ય કરી મરાઠાનું રાજ્ય રક્ષાય એવો વિચાર આગ્રા મનમા છે, પરંતુ એના બધુસાવદારક પત્રથી માલોજી મન ડચ્છુ નહિ તે અત મુઘી વિજયપુર-સરકારની નોકરીમાજ સ્થો.

ને કાચે કોત્રું લખાવે ફૂલ ઠલિયુ વર્તુ નહેતું; પરંતુ જ્યનેતિ પણ ઘણે માન સેવાનું લલિયું ટાકું કરવા માટે ધેરપોતેની શાહજહાનની કાચ સંકલ્પના નાખેલા હતા, તે માટે જહાંગીરના જવાબદારમાં કેવો કાજ દસ હતો તે વેળા સુધાર કાચપરથી અખૂટ આવે છે, તેજન તેમના જવાબદારમાં પિલ્લાકા કંટાળી ઉભાવગ હતી તે પણ કિરૂદ રીતે જણાઈ આવે છે.

શાહજહાન ૪૦ સં ૧૬૪૦ થી ૧૬૫૭ સુધી વિભવરૂપના નજરિયા રહ્યા હતા, તે અસામા સાંવાળમહારાજે વિભવરૂપરૂપના પ્રદેશમાં કંઈ પણ નીચ-અચ્છ કરી નહોતી, એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. સિવાજી મહારાજ જુલુસા હતા કે, જોશના પૂર્વાક્રમે અનુભવીને તે સરકારના પ્રાંતમાં કિશિત પણ મર્યાદ કે તોફાન કરવામાં આવશે તો પાવાના પ્રિય પિત્રાના કાચનું ભેગમ થશે જોશનેના પ્રદેશમાં કંઈ પણ ઉપદ્રવાચક કરવામાં આવે, તો તમાના જોશના બાપસાથ સાથે ધર વાતા પોતાના પિતાપર પુનઃ પ્રાણકંઠ આવે, તે પણ નહિનું હતું; તેથીજ તેમને એટલા જવા લાગ્યા સમજાવ્યાં એકમ સ્વયે સ્વચ્છ મેની દિવસો નિર્મિત કરવા પછા તેમાં આજદ પાસવા નેની એક વાત એ હતી કે, વિભવરૂપ-સાથે જોશનાદાસાણી બીડણી મહારાજ સાથે ચલત કરી નહિ કે-“અમારા કિશા અને પ્રાંત વાને તાને કર્યા છે, ને જામને ખાજ નહિ આવે તો જામે શાહજહાનને દેવાન કિશા કરીશું” મહારાજે એટલા લાગ્યા સમજાવા તામે કહેવા કિશા દુરના કરાવી મજબૂત જાગ્યા અને તેજન સુખવાચા કરી દીધી, તેજન પોતાની માથમાં આવેલા પ્રાંતમાં અમાણી રંગે પદ્મિતાર મણુ કપે.

એટલા જાણ :જામને વિભવરૂપરૂપે સિવાજી શાહજહાનના પામ્યા કરવાનો અપલ્લ કર્યો નહિ, તેનું કારણ એ હતું એકમે કે, મહારાજે જોશનેના સાથે કાજ ને સરકારને આજા આજી હતી અને જોશને પાસે નેહરી નેહવા તેવા વધા હતા, એ સર્વ આશિષાજી અણી રાકા હતા. એ સિવાજીશાહજા, સાથે ક્રેષ ઉપન્ય વાન તેને આપણી માનેમના હેકિશ અને કાંતો કામે કર્યો છે, ને જોશનેને એકી હાં તેમના સરખુમાં અણે અને તેમને આપણા ઉપર રવાની મવા ઉપરણી કરશે, ને પાંચી આપણે આપણને આવશે નહિ, આશિષ-શાહજા મનમાં એવી પણ અપાનોતે અનેક વાન એ જુલુ સંભવિત હતું

પ્રકરણ ૧ મું-મોગલો સાથે સંવંધ

પિતૃસંકટનિવારણ કરવા આરંભેલા કાર્યની સિદ્ધિ કરવા માટે અને આવી પહેલું ભયંકર વિધિ રાજવામાટે મહારાજ નિરૂપાયે પૂર્વોક્ત પ્રકારે શાહજહાન બાદશાહે શરણે ગયા હતા અને માત્ર બાબરજીએ તેમની નોકરી સ્વીકારી હતી. તેમની સહાયતાવડે પિતાની મુક્તિ થયા પછી મહારાજે તેઓ સાથે કરેલી કબજાત પાળવામા જહાનાં જતાવવા માંડ્યાં. સત્ય કહીએ તો તેમણે મોગલ બાદશાહ સાથે સુદ્ધિ-પ્રપંચ રચ્યો હતો. તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો કે:— 'પ્રાણ જતાં સુધી મનોની તાબેદારી કરવી નહિ.' ગમે તેવા સંકલ્પ આવવા છતાં તે સંકલ્પ અલિપ્ત થયો નહિ.

દિલ્લીપતિ તરફથી મહારાજપ્રતિ વારંવાર માગણી થવા લાગી કે:— 'તમે તમારી કબજાત પ્રમાણે વર્તો અને અમારી નોકરીમાં આવી અમારી મનસજહારી સ્વીકારો.' મહારાજે એ માગણી યુક્તિપૂર્વક દૂર કરી. તેમણે મુરાદખાન પાસે પોતાનો રૂધનાથપંત નામનો એક વકીલ મોકલીને એવી માગણી કરી કે:— 'હું અને અહમદનગર પ્રાંતમાં અમારા પિતાએ ઉપાર્જિત કરેલા સરદેશમુખીનો હક્ક હલુસુધી વસુલ થયો નથી; તે હક્ક આ પ્રાંતમાં મંજુર કરવો.' તેનો ઉત્તર મહારાજને એવો મળ્યો કે:— 'બાદે હું બાદશાહ પાસે જઈશ ત્યારે તમારી માગણીનો યોગ્ય વિચાર થશે. તમે તમારા વકીલને મોકલજો; પરંતુ તેને તમારી વાત બરાબર સમજાવતાં આવડવી જોઈએ, તો કામ થવામાં દરકત નડશે નહિ.' શાહજહાન, ખાલ્સી, આ. મલિકાબેગમ, હિરર, ખા. આ. ૧૬૪૮ ની, આખરે મહારાજપર આવ્યો હતો. મહારાજે શાહજહાનની નોકરી કરવા સંબંધીતો આગ્રહ એ પ્રમાણે ટલે ગયાઓ.

ઈ. સં. ૧૬૫૭ માં શાહજહાને પોતાના પુત્ર આરંગઝેબ અને ખીરજીખાને મોકલું સૈન્ય આપી વિજાપુર રાજ્ય તાબે કરવા મોકલ્યા.^૧ તેમણે સરદદ ઉપરના

૧ પ્રા. સરનાર જણાવે છે કે, આરંગઝેબ અને ૧૬૫૩ થી દક્ષિણના મુબિદારવશીકે આવ્યો હતો. અને ૧૬૫૬ માં તે ગોવલકેડાના શાહ સાથે લડ્યો હતો. અને ૧૬૫૬ ના નવેબરમહીનામાં આદિલશાહ મરી ગયો, ત્યારે આરંગઝેબે વિજાપુરપર સવારી કરવાની તૈયારી કરી અને વિજાપુરજવારના સુરદોરા અને માંદલીકાને વશ કરવાનો પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. આ વખતે રિવાજએ ઓગલ મુબેદાર મુલકાતખાનની મદદતે આ સદેશ મોકલ્યો હતો.

કલ્યાણ, એક વરેરે કિશ્તી સર કરવાનો સમારો મહાન્યો. તે સમયે સિવાઇ ગણ-
શાસ્ત્રે આનંદગંગાને સ્નેહભાવે કહાણી મેલરું કે - "હું દિલીપભિના નોકર છું.
આ ચરણમાં તેમને જે સવલતા બોધ્યો તે આપના હું તૈયાર છું. મેં વિશ્વપુર-
સંગ્રહના જે કિશ્તી અને ઝાંઘ હરનગર કર્યો છે, તે મારી મતામાંજ રહેવા
દેવા. વિશ્વપુરસંગ્રહના સમુદ્રકિનારાપરના દાસોન પંચેરે પ્રાંત હું તમારે મારજી.
કળાને કરવા તૈયાર છું." મહારાજની એ માનસુરી સહનગરો સ્વીકારે, એ
સંકલ્પનાજ નવું કારણ કે તે મહારાજની પોચતા સારીયેડે બહુનો બંધ. તેણે
મહારાજને પાંચ બંધી બાંધી કુ કે - "તમારા લાગણી વિશ્વપુરસંગ્રહના જે પ્રાંતો
છે તેને અને દબે પાંચી રક્ષા કરીશું" નહિ. સમુદ્રકિનારાપરનો જે પ્રાંત અને
કરવાની તમારી હિંમત છે, તે પ્રયત્ને અવશ્ય કરશે."

એ સમયે સાદાનંદા હાસ્યગ્રંથના થનચા સિવાઇ મહારાજની પ્રવજ મુ-
લાકાલ લઈ, તેમને કહેવાની હિંમત દલી કે - "એ ચરણના તમારા અને અમરો
કિશ્તીમાંજ એકાદનોજ છે ચરણી સાથે થણી નહીં કરને જાતે અભ્યુદય
મહા કરશે તો તમારો વિશેષ કલ્યાણ થશે." પ્રવજ મુલાકાલ લેવાનું બાંધું
નહિ, ત્યારે એક મંત્રને, એજ આજનોજ પત્ર મહારાજને લખી મોકલ્યો. સાદાનંદાએ
જાણના અને લાગણ્ય બતાવી મહારાજને વધ કરવાના થણા પ્રવજનો કાંઈ, પરંતુ
મહારાજ કુદિયાન અને ચતુર હતા સાદાનંદાની લાલ-ભણાઈ લેએ દમપા
નહિ ચલાવજ દિલીપભિનાન નોકર છે, એજ તેમને વારંવાર ચાવ લગતા હતા
મેટાનજ. તેમણે હોરગ્રંથને નમના બતાવી તેજ નોકર પોતાના ક્રોધમાં મોંઘ જીવ
ઉપર કર નહિ, એજો મુક્તિ કરી વેળા કદાપું મોઝપાણું લેવા થણે વેરલે નહીં
વિશ્વપુર-સંગ્રહ સાથે મુદ કરવાના જુલાણ છે, એ બહુમિ મહારાજને તેડું પોતાનું
સાત્ત્વન વધારવાનો નિશ્ચય કર્યો

થણી બંધના આધારે મો સરકાર જાણ્યો છે કે, મેરહોએ વિશ્વપુર-
સંગ્રહના ક્રોધમાં મુદકા મર કરી, ત્યારે તે સરકારે સિવાઇ મહારાજને
મોડી લાગણ્ય બતાવીને મોઝગ્રંથ નેચતવજ આવેલ પ્રવેશ લેવા કરવાને
સમજાવ્યા તેમા તેનો કપડો એવો લક્ષે કે, ગરિબસાદના પદ્ધત ખૂણમાં
આવેલા ભેદન વામના કિશ્તીએ મોઝગ્રંથને વેંદા નાખ્યો હતો, તે ઊંચારી
જાને પોતાના પ્રાણ રક્ષણ કવચને તેઓ પાછા ભવ આ થમાણે સિવાઇએ
મિનાઇ મોઝગ્રંથ અને કાશ્તીને તે પ્રાણને લઈ કરવાને મોકલ્યા. ૪૦ ૧૧૫૮-
ના માર્ગ અભિપ્રાય તેમણે જાણ નહીં એટલે જી અને ચક્રમોહના પ્રાણા લદ-
કાદી દરમ્યાન કરી તથા એ પ્રયત્ને મુદકા કરના એ પોતે તે અધ્યવસરની
નકલ ગુરુ, ખોલે, અથ...

એ પ્રયત્ને મિનાઇએ પૂર્વમા અધ્યવસર પ્રાણને મોકલ્યા પોતે જુનર રહે-
પર મહા કરી એ સમયે જુનર રહેર સંવિચલેખના હોવાથી મહારાજ
દિલીપભિના પાછો જુનર અને અધ્યવસરનો દક્ષ માનવા દ્યા; પરંતુ તેણે ચ-
રણાનના દક્ષમંત્રી દરિયા સાથેજી નોકરી, તેથી અધ્યવસર લેવાપર જે

વાળવાની ધ્વજાથી તે શહેરો લૂટવાનો વિચાર કર્યો અને જુનનર શહેર ઉપર રાત્રે છાપો મારી થાણાપરના હોમિની બારે કતલ કરી શહેરને સારી પેઠે લૂટી લીધું એ લૂટમાં મહારાજને ત્રણ લાખ હોન, બસો ઘોડેસ્વાર અને બીજી પુષ્કળ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હાથ લાગી, તે સર્વ તેમણે તરતજ પુને પહોંચાડી દીધી, અને પ્રયમથીજ કેટલાક મુનબો પુનામાં રાખ્યા હતા તેમને સવળો માત્ર રાજગઢ ઉપર તરતજ પહોંચાડી દેવાનું કહ્યું આ વાતની જોરગતેજને ખબર પડી ત્યારે તેણે થાણેદારને ઘણેજ ઠપકો આપ્યો અને તેની મદદને માટે કઈક સૈન્ય રવાના કર્યું. નાસિરખાન, ધરાજખાન અને બીજા કેટલાક સરદારોને ત્રણ હજારનું સૈન્ય લઈને અહમદનગર પ્રાતનું રક્ષણ કરવાને અને શિવાજી મહારાજના મુવકેપર સવારી કરવાને તેણે મોકલ્યા તેજ પ્રમાણે એક રાવકણું નામનો સરદાર આરગાબાદથી ચાહજાદાની મદદ માટે આવતો હતો તેને પણ શિવાજી મહારાજપર મોકલ્યો; અને શાસ્તાખાનને પોતાની પાસેથી એક હજાર માણસો લઈને જવાની આજ્ઞા કરી આ બાલુ મરાઠાઓ લૂટફાટ કરતા કરતા અહમદનગર સુધી આવી પહોંચ્યા છે એવા સમાચાર મળતા ત્યાંનો થાણેદાર મુવતકાતખાન તેમનાપર ચઢી આવ્યો અને તેણે ચમારખોદનો ઘેરો ઉઠાવીને મિનાજીની પૂઠ પકડી, પણ મિનાજીએ તેને કથી દાદ આપી નહિ તેનું તોફાન એ પ્રાતમાં એકસરખું ચાનું રહ્યું જે વખતે મહારાજ જુનનર શહેરની આજુબાજુનો પ્રાત લૂટતા હતા, તે વખતે રાવકણું અને શાસ્તાખાન તેમનાપર ચઢી આવ્યા, એટલે તેઓ જુનનર પરગણામાંથી ઇટકીને અહમદનગર પરગણામાં ધુસ્યા અને ત્યાં લૂટફાટ કરવા લાગ્યા અને કેટલાક માણસો સાથે તેઓ અચાનક અહમદનગર પાસે આવી પહોંચ્યા તથા શહેરને લૂટવા લાગ્યા આ ખાતમી કિસ્સાપર પહોંચતાજ મુવતકાતખાને કેટલાક માણસો શહેરના રક્ષણ માટે રવાના કર્યા આથી તેઓ શહેરને જોડું જોડ્યું તેવું લૂટી શક્યા નહિ, છતાં પણ આ ચડાઈમાં તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું તેમના હાથમાં સાંતસો ઘોડા અને ચાર હાથી આવ્યા એ લઈને મહારાજ શત્રુઓના સપાટામાંથી ઇટકી ગયા આ ઝપાઝપીમાં તેમના કેટલાક માણસો મરાયા. આ વખતે ઉપર જણાવેલા નાસિરખાને પણ તેમની પૂઠ પકડી હતી આ સરદારની જોડે સૈન્ય પુષ્કળ હોવાથી તેની સાથે નિલાય ચાપ એમ હવું નહિ, તેથી તેને ચાપ આપીને મહારાજ પાર નીકળી ગયા મોગલોના ઘોડાઓ અત્યંત યાકી ગયેલા હોવાથી તેમની પૂઠ પકડવાનું તેમનામાં બળ રહ્યું ન હતું.

એ લૂટ મળ્યા પછી મહારાજે પોતાનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર વધારવાને સપાટો ચલાવ્યો જુનનર અને અહમદનગરની લૂટમાંથી તેમને પુષ્કળ ઘોડા મળ્યા હતા. તે સિવાય જ્ય ઘોડા વેચાતા હતા ત્યાંથી કેટલાક વેચાતા મળ્યા તે ઉપર પોતાના પાપદલ સિપાઈઓને સ્વાદ જનાવ્યા અને મરાઠા સિલેદાર મળ્યા તેટલાને નોકરીપર રાખી લીધા અત્યાર પહેલાં મહારાજ પાસે જે ઘોડેસ્વાર લશ્કર હતું, તે ઉપર માણકોજ દહાતોડેને મુખ્ય અધિકારી નિમ્મ તેને સરનોખતનો ખિતાબ આપ્યો હતો માણકોજ પ્રવચ શાહજાહનગરની નોકરીમાં હતો તે પણે અનુભવી

હતો. તેણે પોરેરામ હાકરની અવસ્થા જિતમ પ્રકારની રાખી હતી. મજબૂત મરણ જાઓ ત્યારે તે જગ્યાએ નેવણ પાસર નામક એક સરા સરારની નિ-મણ્ણ રત્નામાં આવી પાસર સરાર અને સાહસિક હતો. મરાઠા સિવેરામો તેનું વિશેષ મન હતું. તેની સામવચ્ચી થયા મરાઠા સિવેરામ મહારાજની નેહરીયા આવી રહ્યા.

સિવાજી મહારાજે મેગલોનું લેખ પેતાની પીઠ પાછળ લાગેલું હોવા જાને તેમના પુત્રનાર અને નાનકડાનકડા પરમણામાં બમાસ મગાવી મૂકી અને તે હહેરા-ને લૂંટી લીધા; અને તેમના સરાસોને કંઈ પણ હાદ ટીકા વચર સહીસાધાન જાદા જવા. આથી આરંગેએ ઇચ્છેજી જુસો ચરસો અને તેણે નસીરખાન વચેરે સમહારોને એવો દુકમ કયો કે-“ જ્યાં જ્યાં મરાઠા દાવયા આવે ત્યાં ત્યાં તેમની કદમ કરી નામકી. સિવાજી મહારાજના પ્રાવધા સનારી લઈ જઈને તાંના સોરોનો સંહાર કર્યો ગયેવા તો તેમને સુધાય બનાવવા. તેના પુત્રા, માકલુ વચેરે લાલું કરી દીધે તેનો સદંતર નાશ કર્યો. ગોચલ સંતનનના ને દેશગોચે જાયવા બોલોએ મરાઠાઓને મદદ કરી હોય તેમનો વધ કર્યો. તેમા જરાયે ક્યા કરવી નહિ. ” વિભાપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ આસરું હતું, તે વખતે નેકલ્ય ખૂદના પોતાના પ્રાંતો મરાઠાઓના હાથમા જાય નહિ, તેટલા સારા આરંગેએ આરંગમાં કેહ્યે શાશું રચાયા અને તે કેહ્યે સેખ મૂક્યું તેણે એવી આજ્ઞા કરી કે-“ મો-મોના પ્રદેશમા મરાઠાઓને બીજકુલ પ્રવેશ થઈ દેવા નહિ અને તેમના પ્રદેશ પર વાસવાર જાવા મારીને તેને તદન પાવમાસ કરવે; ” પણ આરંગેએના દુકમની ખળવણી કરી શકાય એવી સમયા તેના સરાસોને મદદાસે કરી પણ આવી નહિ.

વિભાપુર-સરકારને મેગલોએ જ્યાં ત્યાંથી નસાદી તદન પાવમાસ કર્યા, એ સમાચાર મરાઠાઓને કાને આવતામ પોતાની શી લશે લશે તેવી તેમને બીક પેતી. વિભાપુરસરકારનો સંપૂર્ણ પાલખ કયો જહી આરંગેએ પોતસાપર ટીકો નેત તેની સામે દક્ષિણ ઝીલવાનું સામર્થ્ય અશાધિર્વત તેમનામાં આવ્યું નહોતું, એ મહારાજ જાલુગ હતા આવી પહેલું સંકટ નિર્વિધિ દબી જતું હોય, તો તેમ કરવું જોઈએ; એવો વિચાર કરી સિવાજી મહારાજે આરંગેએને જાતિ નમ્રતાપૂર્વક વિનંતિ કરી કે-“ જે આપના ને સહેરામા તોડાન કરું છે, તે મારે અને રુધા કરશે. હું એવી મૂર્ખતા પુત્રા કરી પણ કરીક નહિ. હવે જહી આવવી સેવામા હાજર રહી આપની સાથે પ્રમાણિકપણે જર્વન કરીશ. આપનો ‘સહુ’ દેહી પણ ડોહીક નહિ. ” એ અસખનો જન લખવા સાથે પોતાના કહેવાની ખાતરી કરી આવવા મારે મદદાસે પોતાના રકુનાશર્વત બાંધાળ મારું નામક વિશ્વાસુ

૧ શ્રી. સરાર વળાને કે કે જ્યાં આજ તેણે વાસીજાનને કરી હતી તે પાલી તેણે મેગલોનું કે. “ હમણે ને કંઈ ખામણી કરી હોય તે વખાત વાંકોને અપહી. પાશેશાવીને કો ” આ પાલી મદદાસે સુવચર્ચાએ પ્રમાણ તે સારાર પાશે મેગલો. એણે તે હાલરે આરંગેએને આ દાખલ બળાણી પણ તેણે કોઈ નિશિત જણાવ આપે નહિ તે પાલી તેણે કરીથી મુદ્દા આરંગેએને હોખોત જાજા કરી.

જાને શુદ્ધિમાત્ર વધીલેને સાદગ્યતા તરફ મોહિત્યો.

પરંતુ એટલામાં ઔરંગઝેબને પોતાની બહેન શાશન-આરા તરફથી સાદગ્યતાના ગંદવાઓ પત્ર મળ્યો. વિજયપુર-સરકાર સાથે તદ્દનરૂપે થવાથી ઔરંગઝેબનું દક્ષિણ-નું કર્તવ્ય પૂર્ણ થયા બરાબરજ હતું, તેથી તે પોતાના લશ્કરસહિત સત્વર દિલ્હી ગયો. ઔરંગઝેબને ઉપર તરફ જતા બાણી, મહારાજે કૃષ્ણાશ બાસ્કર નામક એક બીજો વધીવ તેમની પાસે મોકલી કહાવ્યું કે:-“ મેં દિલ્હીપતિનો અપરાધ કર્યો છે, તેથી હવે મને ધણેજ પરતાવો ચાલે છે. મેં અહીં પુષ્કળ ધો-ડેસ્વાર ભેગા કર્યા છે. અગત્યને પ્રસંગે આપને મદદ કરવા હું તૈયાર છું, તમારી શાશન દક્ષિણના તમારા મુલકોનું રક્ષણ કરવાનું કામ મને સોંપશો તો તે હું યશ્વી પ્રુશીથી સ્વીકારીશ; પરંતુ આપના તાબામાં આવેલા કેટલાક પ્રાંતોમાં, અમારા વંશપરંપરાગતથી ચાલતા આવેલા હક્ક છે તે આપ ચાલુ કરશો, અમારા કુટુંબની બીજીરોને કેટલોક વિભાગ આપના કબજામાં છે તે અમને પાછો સોંપશો અને જુનર તથા અહમદનગર પ્રાંતની ફેશમુખી અમને પાછી આપશો તો આર્સ મનુષ્યો સાથે હું દિલ્હીપતિની જે મોકરી બળવીશ, તેના મને બદલો મળવા જે-ટલું થશે. કોકલપ્રાંત આદિલખાનના તાબામાં મોંઘ્યો છે; પરંતુ તેને હાથે તેની સુબ્યવસ્થા થતી નથી. એ પ્રાંત મને સોંપવાથી આપને ઘણો ફાયદો થશે. ”

શિવાજી મહારાજનો વધીવ પત્ર લખેને સાદગ્યતા ઔરંગઝેબ સમક્ષ ગયો તે વખતે સાદગ્યતા ગડબડમાં હતો; તેથી પત્રમાં લખેલી માગણીઓ વાચતાં તે ગ્રસ્ત થયો નહિ. ઉલટો તેણે વિચાર કર્યો કે, શિવાજી મહારાજ આપણા પ્રાંતમાં હકક વગેરેની જે માગણી કરે છે તેની દમજી આશા આપવી; વિજયપુર રાજ્યમાં તેમણે જે હીલચાલ ચલાવી છે, તે તેવીજ રીતે ચલાવવાનું તેમને ઉત્તેજન આપવું. તેમ ઘવા-થી આપણા તાબાના મુલકોનું રક્ષણ થશે ઔરંગઝેબે મહારાજના પત્રનો પુકિત-પૂર્વક ઉત્તર લખાવ્યો કે:-“તમારા અપરાધ મટિ તમને પશ્ચાત્તાપ થયો છે, તેથી તે-ની તમને ક્ષમા આપવામાં આવે છે. કોકલ પ્રાંત પ્રુશીથી તમારે કબજે લેવો. સોનાપત (આખાજી હોનદેવ) ને અમારી તરફ મોકલજો, એટલે તમારા વડિ-લોપાનિત હકકસંબધી ખુલાસો બાણી થકારો. આપણા વચ્ચે પરસ્પર છેવટની સલાહ નક્કી થાય ત્યારે તમારે પાચસો ધોડેસ્વાર અમારી મદદનાટે મોકલવા. અમારા મુલકમાં બદોબસ્ત અને ચાલતા રાખવા માટે તમારું સૈન્ય હમેશા તૈ-યાર રાખશો. ”

ઉલ્લેખ પહેલા પત્રવ્યવહારમાંથી કોઈ સારું પરિણામ આવ્યું નહિ. બન્નેએ માત્ર એકબીજાને મંચલેલી આગળી બતાવી એટલુંજ ! પરસ્પર વચ્ચે હમેશને માટે કોઈ પ્રકારનો નિઃશ્વ થયો નહિ; કારણ કે ઔરંગઝેબ પોતાના ભાઈઓ સાથે લડવામાં અને પિતાને કેદ કરી રાજગાદી પચાવી પાડવાની ગોઠવણમાં થયાયો હતો. શિવાજી મહારાજને પણ એવુંજ જોઈતું હતું. તેમને ખાતરી હતી કે, આ-પણી માગણી ઔરંગઝેબ કદિ પણ કબૂલ કરશે નહિ; પરંતુ તેને એ રીતે અદરતાલ

પ્રકરણ ૧૦ મું-વિંજાપુર સરકારના વીજા પ્રાંત તાવેલેવા

વિંજાપુરથી મુક્ત થઈ શાહજાન સુખરૂપ કલ્યાણિક બંધ પહોંચ્યા પછી, શિ-
વજીવનવાળા મહારાજને વિંજાપુર સરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોડવાનું
શરૂ કર્યું. કિનારાનો સંપર્ગ પ્રદેશ અને કોકણપટ્ટી તેમજ પોતાની હસ્તગત કરવાનો
વિચાર કરી, બીજા કિસ્સા તાબે કરવાનો કમ સરૂ કર્યો. વિંજાપુર સરકારને જ્યારે
એ સમાચાર મળ્યા, ત્યારે તેઓને ધણી ચિંતા હતી. સૈન્ય મોકલી મહારા-
જ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તેઓ કાબુનું વિધાન આજે ઉભું કરે એમ હતું.
મોગલબાદશાહ બહાદુર સાહેબ આદિલશાહનો નાશ કરવા ઇચ્છતા હતા, તેથી મહારા-
જ સાથે યુદ્ધ નહિ કરતા તેમને યુક્તિપૂર્વક પકડી મંજાવવાનો વિચાર કર્યો.
તે કાર્ય માટે બાજી સામરાજ નામક એક સરદારને હસ્તકળર મનુષ્યોસંહિત
મોકલ્યો. એ સમયે મહારાજ મહાડ પ્રાંતમાં હતા. બાજી સામરાજે વાઘને રસ્તેથી
આવી જાવલીના ચંદ્રાવ મેરેનો આશ્રય લીધો અને પારધાટ પાસે સંતાઈ બેઠો.
તેણે ધાર્ણ હતું કે, મહારાજ આવે કે તરતજ વેપરને અચાનક પકડવા; પરંતુ શિવાજી
મહારાજના કુપા જાણીને અનેક વેપારી કરી હંમેશાં ચારે દિશામાં ફરતા
હોવાથી તેમજ મહારાજને એ સંબંધી ખબર આપી. ખબર મળતાજ મહારાજ
સાવચેત થયા અને પોતાના હસ્તકસંહિત પારધાટનાં ગ્રામમાં આગળ જઈ બાજી
સામરાજ ઉપર તૂટી પડ્યા. તેના મનુષ્યો ત્રાસ પામીને ખરેખર ગયાં અને તેઓને
જંગલમાં નાસી જવું પડ્યું. બાજીનો પરાજય થવાથી તે નિરુત્સાહ અને નિરાશ
થઈ પાછો વિંજાપુર આવ્યો. ગયો.

જાવળીના કુબ્જાજી બાજી ચંદ્રાવ મેરેએ બાજી સામરાજને પોતાના પ્રાંતમાંથી
આવવા દઇતે પ્રસંગે મહદ પાલુ કરી હતી, એ જાણી મહારાજને તેના ઉપર ધણી ક્રોધ
ચડ્યો અને એ કાંટા વચમાંથી કાઢી નાખ્યા વગર તેના પ્રાંત સાથે જોડાયેલો પોતાનો પ્રદેશ

૧ ચીરણીસ જણાવે છે કે, બાજી સામરાજ જ્યારે મહાડ પહોંચ્યો, ત્યારે શિવાજી
મહારાજ ચેકલેન્ડર લઈને તે હસ્તગત કરવાના કાર્યમાં રોકાયેલા હતા. ત્યાંથી તેઓ
સીનારાવગઢમાં ગયા અને શિવાજી મહારાજની એક દુકાનને બાજી સામરાજના હસ્તે કરીને
તેને-હરાળ્યો. ચેકલેન્ડરની જખમમાં એવો હસ્તે મળે કે, મહારાજને પકડવાને સંદેશપુરના
રણુલ્લાખાન અને રણુલ્લાખા બાજી વેપારને ૮૦૦૦ નું સૈન્ય આપીને મોકલ્યા હતા.
તેમના પર એ તરફથી મહારાજે અને બીજી તરફથી મેળાજ પાવડે એમ બંને જણાએ
એકસાથે હુમલો કરીને તેમને પરાજય કર્યો.

મુશ્કિલ થયે-તદિ, એમ તેમને વળણું. કાશ્ય અને વારણ નદીઓની વચમાંથી કિનારા ઉપરના કાલ મંજારા જોવાના સાંખ્યાઈ કોલે તેની પાસે રજવાડે દબાર માવણી થયેને મનુષ્યો દર્શાવે તે જોવાને રાજ્ય કહેવાય છે. આ અમીર તેને વિનાયુર સામ્રાજ્ય જાણેથી જોવામાં લઈકામાં મથા દર્શાવે તે વિનાયુરસામ્રાજ્યના લાખમાં દર્શાવે તે ઉપાખ્યાયે કોલકાલ પ્રથમ મહારાજને આજ્ઞા કરે જુદીની ઉપજ પાતાનાં જિલ્લામાંથી લેતાં તથા તે આસપાસનાં મુશ્કેલીમાં વૃદ્ધિ કરવાની મુખ્યર થયે દર્શાવે દર્શાવવામાં તેનું વાણ્ય દર્શાવે કાશ્ય ઉપાખ્યાયે કોલકાલ તેના લાખમાં દર્શાવે મહારાજને તેને જોવાની સલાહ પ્રમાણે કરવાનું પ્રથમ થયે પચાલ કોલકાલ મુશ્કેલી મહારાજને તેને કહેવાથી જોવાનું કે-“ તુ તારી જાનને સજા કહેવાય છે, તે તજન અર્થે છે ખરી રાજ્ય જે કું કું મને શીતાજીને રાજ્ય આપેલું છે, તમે વિનાયુર સમ્રાજ્યને ને કર થયે છે, તે નંદી કરી અમીર થયે અને અચારા અંધિરા થયે. એ જગલ કાશ્ય ના હોય જે સર્વ ઉપજ તો ભેગે; પણ જમને કાશ્ય હોય ત્યારે પાલ દબાર મનુષ્યોની મદદ આપને તમારા ઉપર સંકલ આપે તે વખતે કલે તમને પ્રાદ કરીશુ. જે જગરાથી આજ્ઞાને માન આપા અંધિરા નહિ થાયે અને ખદેશી કરીશ તે અવળી દરજત કરી તમને કલે કરવામાં આપશે.” અંધરવે તે પ્રમાણે કરવાનું મનુષ્ય કરું પહેલું

તેણે મંદરમાં જઈને યજ્ઞના આગળ પાંચો કે- "તમે તો કાલેજા સુધી ચલા દે, તમને જાણ છે કે જગતના કે પોતાના જ દરમાં પોતે મહત્ત્વના સ્થાન કહેવડાવી રહ્યાં પછી તો ખૂબી કાણ ખોનસે કે નવજા આપણે તે કમરોડા એક પછી માંલુસ પાડો છવજે કરવાનો તથા તે કમરમાં પરી પુરવારે હેલ, હો કહી જાવના હો તે આજેના આજેને અને કાલના સુખ છીએ, થી પડાવજેકરની કુખીની જાણે જાવ છીએ છીએ મરી કુખીનામને ગાદાને રાતનો જિવાન જાણે છે. કેટલીકે પેટમાંથી જાણે જાવજાના સુખ છીએ છીએ જાણી પાણે વધારે કહેકે કહી, તે વિચારીને કરી તમને સંકટ કરી હોલ તો ખીતો કુખના સુખ પોતો કે ખા કહેવા આપણો વે જકરે કાલના પેટ પેટી જલો. પછી ન મળ્યાં કલ્યા અપવના ભાગીદાર થશે. "કહેવાજે તેને જોશે પમહીનો પત કા-પો કે- "તમે જાણ કહેવાજાનું ઠાણે દેને અને ગામર, લેજ નમેરે સુખજિ-એ એક જાણુંમે કહેવડાવું કહેવાજે કહે જાણીને જાણે કરશે જાણે અને જાણી

1. जेन अर्थीय से हे, मळाकले लने जमीन लुकावलेसकल्लो तेने वय भरनिलो
मळान हांगे हांगे, वयु तेंवे तेमगी सार मळाल इती न्हि कोसुल्ल न्हि चवु मळान मळा-
कावने जळीने मळाला हे तेने पोरणू इती वळी मळाकले इती, जेन मळीने मळाला
मळालीन ते मळे लोवली इती मळाला हांगे, जेन तेने मळाली वय (व. म. मळाल-
लीकून मळालीकून लल्लु मळाले)

૧ એવ ઇસવાળ ૪૩, પહેલ ડાનગળી ડિપાર્ટમેન્ટના હાથે થઈ ગયેલાનાં
ઈર્ષન મળાને માલ આવી દેવા તેના મોંઘેરી નાણાંકીઓને અડી મુંઝારાને તેમનાં
એા મેલના પુત્ર મિત્રાએ ચાહે ખાખે દહીં તે વખતે મેલારેવું. ૨ વચ્ચે ૩૩૦
૯૯૩ ૪, એવું કલ્પનાવાયે મેલારે એ વાતપ્રતિષ્ઠા-દ-દાર (૪) દેવે.

નોકરી કરશે તો હીક છે બે બદલેલી કરશે તો ગ્રાણી મુખની બેસશે ” મોઝેએ આ ધમકી બીવડુના મલુકારી નહિ

ચંદ્રરાવ મોરેના તાબાનો કુંગરાળ અને વિકટ મુનક પોતાના તાબામાં આવ્યા સિવાય કિનારાખરનો સવજો પ્રદેશ પોતાના કબજામાં આવશે નહિ અને તેપર રહી થવોને ત્રાસ આપવાનો વિચાર કૃષ્ણજીત થશે નહિ, એવા વિચાર કરી મહારાજે મોરેને એકદમ પાપમાલ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો, પરંતુ વિચાર કર્યો કે - ‘તેના તાબામાં આપણા જેવાજ છૂરા માવળીઓ પગેરે મુકળ મનુષ્યો છે, તેમજ તેનો ભાઈ સૂર્યરાવ અને કારભારી હનમતરાવ, એ બન્ને હરવીર યોદ્ધા છે, તેથી તેની સાથે પ્રકટરીને સુદ્ધ કરવાથી આપણા ધણા મનુષ્યોનો કમ્યકાલ નીકળી જશે આપણને એકદમ વશ મળવાનો સભવ બહુ ઓછો છે ’ એવા વિચારો ચવાથી મહારાજે સુકિતપૂર્વક તેને તાબે કરવાનો ઘાટ ધણો મહારાજે તેના કિલ્લા વગેરેની વાસ્તવિક સ્થિતિસબધી તપાસ કરવા માટે રણુનાથ બક્ષાળને કેટલાક મનુષ્યોસહિત મોક્ષ્યા તેના મુલકમાં મુમ્તિયા પ્રવેશ કરીને મહારાજાને એક લખી જણાવ્યું કે - “તમે કોઈ બહાનુ કહાડી સૈન્યસહિત આ પ્રાંત તરફ આવો અને જામે સૂચના આપીએ ત્યારે કુંગરપરથી નીચે ઉતરજો ” એ પત્ર વાંચી મહારાજ કેટલાક મનુષ્યોને તે તરફ મોકલી પોતે રાજગદથી નીકળ્યા અને સપાટા-બાંધ પુરંદર જઈ ત્યાંથી મહાબળેશ્વરને દર્શન ગયા ત્યાંના જગલમાં પોતાનું હાકર બેઠું કરી સર્વ તૈયાર થઈ રહ્યા, અને નજીક આવી પહોંચ્યા વિષેની તેમણે રણુનાથ બક્ષાળને ખબર આપી એટલે તે મહારાજાને આવી મળ્યો પછી મહારાજ મહાબળેશ્વરથી નીસણીના ઘાટ ઉતરીને જવળી આવ્યા અને હામગદ-ને ધેરા ધાનીને મોરેની સાથે સુદ્ધ કરના લાગ્યા એક મહીના સુધી સુદ્ધ ચાલુ-છેવટે કૃષ્ણજીત ચંદ્રરાવ જાનળીથી નાસીને રાયગઢ બંધને રહ્યો તેની પૂઠ પકડી મહારાજે રાયગઢપર ચડાઈ કરી મોરેએ ત્રણ મહિના સુધી કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું, પણ છેવટે તે હાર ખાધને હરણે આવ્યો અને કિલ્લો મહારાજાને શરણે કર્યો મહારાજે મોરેનો બહુ સત્કાર કર્યો અને પોતાની સાથે તેને નાકલુ લઈ ગયા આજ મોરેને જાવળીમાં પોતાની આધીનતામાં રાખી મૂક્યો અને તેની પામે થોડાક માણસો રાખ્યા પ્રસંગ પડે તેણે આપણને મદદ કરવી, એવા તેની સાથે કરાર કરવાનો વિચાર મહારાજના મનમાં હતો, પણ ચાકલુના કિલ્લાથી તેણે મુઘોળના બચકાજી ધોરપડને કાગળ લખી પોતાનો છૂટકારો કરવા માટે તેની મદદ માગી આ કાગળ મહારાજના હાથમાં આવ્યો, એથી તેમણે મોરેને કહ્યું કે - “તમે મન-

૧ સિ દિ માજણુવે છે કે ચંદ્રરાવના કારભારી હનમતરાવ સાથે લખસબધીનેડાવાની વાતચીત કરવાનું બહાનું કાઢીને રણુનાથ બક્ષાળ તેમની પાસે ગયા હતા અને તેને ગાર્હ ભેળવે તેના દગાથી વધ કર્યો હતો પછી મહારાજે ચંદ્રરાવ જોડે સુદ્ધ કરીને તેને લડાઈમાં કાર માર્યો અને જવળી હસ્તગત કરી રાયરીની જળરમાં પણ લગભગ આવોજ હત્યજી તેમજ એનું લખેનું છે કે, હનમતરાવને મહાબળેશ્વરમાં પકડીને ત્યાં તેનો વધ કર્યો અને પછી મહારાજે મોરેની સાથે લડીને મહાબળેશ્વર અને જવળી હસ્તગત કર્યા

મર્યાદા મારી સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાના સેવન થીજ દાન, ઝાં તમે ફેરવડોને આસે કમલ લખો છે, મારે તમે નેહાન છે. " આ પ્રમાણે તેવલસ આ-
રેણ મુજને તેવો જિરજોર કર્યો. મોરેના કુટુંબને તેમણે પુરંદરમાં લાગીને રાખ્યું
હતું, તેમા મોરેના બે દીકરાઓ પણ હતા. આ બે હોદરાઓને સૌથી નાની
આવીને મોરેના કુટુંબની અવસ્થા કરવાનું મહારાજના મનમાં હતું; પરંતુ આ
હોદરાઓએ વિવશુતરી સરદાર સાથે સખિ ચત્તવવદાર કરેલા હતા, તે મહારાજના
દાણ આવવસી તે હોદરાઓને પુરે તક વાળી મહારાજને તેમણે વધારે કર્યો;
અને મોરેના સી તથા દીકરીને છોડી મૂક્યા.

આ મોરેને દનમતરાજ કરીને એક જાકમી બંધુ હતો. તે ઉપરની તપામણી
માથી છટકી ગયો હતો. ભવણી મહારાજના દાણમા મળા પછી તે તળાકે-
ધમા રાજા અને ખેડો હતો; તે મહા પરાક્રમી અને સરદાર હોવાથી ભવણી
પાછી મેલાવવાને ખટપટ કરતો, એવા ભવણી સંજાજ મરજને મહારાજે તેની પાસે
મેલાવ્યો. તેણે દનમતરાજ પાસે જામી અતિ સ્નેહપૂર્વક વાત કરી. તેણે કહ્યું:-
" હો થયાનું દનુ તે મન ગયું તમે એ બાજબને હવે મનમાં ચલકો નહિ. ત-
માર કલાણ વાળ એવો મહારાજના મનમા વિચાર છે તમારો અને તેમનો
સનપમુખી સંનપ એમલ એટલા મારે એમણે અને તમારી પાસે મેલાવ્યો છે.
તમારો વાળ પણ નાક ચલકો નથી, એનું મહારાજે તમને અભયવચન આ-
પેયું છે, મારે મન નબેની વાકોને તો ન કરતા, મહારાજની ધ્યાન પૂર્ણ કરવાથી-
મહારાજને સતોષ થશે " અહીં પ્રમાણે સલામતે ત્યાં સરખાવ બનાવવાને દંભ
કરી વાત કરવા કરતા એકદમ નેતા પેટમા દટાર મારી દમણી તેવો વધ કર્યો.

આ પ્રમાણે ભવણી પ્રાને કબજે કરીને મહારાજે મોરેના તાબાના સમજા
કોટકિયા હમણા કર્યો અને તે પ્રાવચા પોતાની સગા ચલાવી. મોરેએ પા-
તાના મરજર કબજે મેરેને, પુષ્કળ સમજ કર્યો હતો, તે સર્વ મહારાજને અણ-
ધિતનુસાર પ્રાજ વધુ માગાજ કોટકિયા તામર એક જાણવું. મોરેના આશ્રય
નીચે સિવતાર-જિભાજા ફેરોલ હતો મોરેનું નિકલન કલસ પછી મહારાજ તે
પ્રાનમા પોતાની સગા દેવાવવા લાગ્યા, ત્યારે એ આશ્રય હિલત મળે તેમની
સગા પ્રાનતા નહોતો. તેણે આસપાસના પ્રાનેઆ તોફાન કર મ્યું તેથી તેને કેદ
પાડ્યો. મહારાજ અધિકતા હતા કે, આશ્રયને છવણી મારને નહિ; વેધી તેમણે
તેની જાખના ડાખા કાઢવાની ખાજા કરી.

આ મોરેના પ્રાનતા પાછાની નળાકે ગોધેવાડી કરીને એક મામ છે ત્યાં
એણે તામને એક ચરાદો સરદારજા તાખાજા દત્તો. મોરેનો નાજ મળા પછી આ
સરદાર સરખ વધ ખેડે. મહારાજે વેલાસ મદાજ કરીને તેવો મરાજમ કર્યો
અને ગોધેવાડી દત્તમલ કરી. આ સુદમા મહારાજના એક આશ્રય સરદારે તે
ગોધેની પુરાધમે કેદ કરી મહારાજ સમક્ષ રખ્યું કરી. તે અભિચય મુદર હોવાથી
મહારાજ તેવો અર્જીમદ કર્યો. એનું તે આશ્રય સરદારને લાગ્યું હતું; પરંતુ મદા-

૧ તા. સપ્તામ, એ પુરખું વાળ બહા કોટકિયા તા (સવ) વધે છે.

રાજ પાપશીર હોવાથી કલ્યાણના યુદ્ધમાં ખૂબજીરત ચલનજીમાંટે જે ઉદ્ધાર કાઢ્યા હતા, તેનાજ ઉદ્ધાર તેમણે આ વખતે પણ કાઢ્યા.

માવળમાં ખાદ્ય નામક પુરુષ દેશખુબ હતો, તેને મહારાજે સીધારીને કહાવી મોકલી તામેદાર બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તે સૈન્યરીતે વશ થયો નહિ. રોહીડા નામક કિલ્લામાં તે પ્રબળ થઈ ગયો હતો. મહારાજે રાત્રિને સમયે અચાનક તે કિલ્લાપર છાપો માર્યો ખાદ્યે ખાત્રીપૂર્વક જાણ્યું કે, શિવાજી મહારાજ પુષ્કળ લશ્કરસહિત ચઢાઈ આવ્યા છે, તેમના લશ્કર આવળ વ્યાપણે ટકી ચડીયું નહિ; છતાં અત્યર્થેન લડવાનો નિશ્ચય કરી પોતાના મનુષ્યોસહિત મહારાજ ઉપર તૂટી પડ્યો. ઉલ્લાસના મનુષ્યો અતિ સૌર્વપૂર્વક લડ્યા ખાદ્ય હાથમાં રાત્રી લઈને રણમાં યુદ્ધ કરતો હતો. અને તેનો પરાજય થયો અને રણમાં પડ્યો, તેથી તેના બચેલા મનુષ્યો મહારાજને શરણે આવ્યા. તેમાં ખાદ્યને દિવાન બાજીપ્રભુ દેશપાડે પ્રમુખ હતો. દેશપાડેની શરવીરતા જોઈ મહારાજ અતિ પ્રમનન થયા હતા. મહારાજે દેશપાડે સાથે ઉદારતાપૂર્વક અને મમતાપૂર્વક વર્તન કરી તેના વતન-વળિકા પુન તેનેજ સોંપી દીધા. દેશપાડેએ તે સમયથી મહારાજ સાથે પ્રમાણિક-પણે વર્તવા માંડ્યું તેથી તેમણે તેને પોતાની પાસે નોકર રાખ્યો અને એક પા-ચઈન ટુકડીનો સરદાર બનાવ્યો. બાગળ માલતા એ શરવીર અને શુદ્ધિમાન પુરુષ મહારાજને કેવો ઉપયોગી થઈ પડ્યો, તેનું વર્ણન યથારથજે અલેખવામાં આવશે.

ખાદ્યનો નાશ થયો પછી સમગ્ર માવળ પ્રાંતમાં શિવાજી મહારાજની સત્તા નિર્વિરોધપણે પ્રવર્તવા લાગી તે પ્રાંતમાં ચલી લૂટચાટ બંધ પાડી મહારાજે કૈયતને નિર્ણય કરી સર્વ જમીનમહેસુલની સુવ્યવસ્થા હાથપ કરી, પ્રબળ દિતકર વચ્ચેના આપી, સર્વ જમીન ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી ગોઠવણ કરી દરકરી નોકરીમાં રહેવા રાજી હોય તેમને મહારાજે નોકરીમાં રાખી પોતાનું સૈન્યબળ વધા-રવાનો કામ ચાલુ રાખ્યો હતો. મોરેના તાબાના મહારાજ શરવીર અને શુદ્ધિમાન મનુષ્યો મહારાજને અણચિન્તવ્યાજ મળી ગયા મહારાજે તે સર્વને ખુશીથી પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા.

જાવળી અને તેની આસપાસનો જે પ્રદેશ મહારાજે તાળે કર્યો હતો, તે પોતાના તાબામાં સુરક્ષિતપણે રહે, એ ઇચ્છાથી કુબ્જા નદીના પૂર્વ કિનારા તરફ વિકેટ અને કુગરાળ રથજ નહાં કરી તેમણે એક સુદઢ કિલ્લો બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કામ તેમણે મોરે ત્રિમળ પિંગળેને સોંપ્યું. પિંગળે અતિ શુદ્ધિમાન પુરુષ હતો. એનો પિતા રાહજીરાજની નોકરીમાં હતો. રાજ કહાંટકમાં ગયા ત્યારે તે વખતે તેમની સાથેજ કહાંટકમાં ગયો હતો. પિતાના અને રાહજીરાજના હાથ નીચે રહેવાથી ત્યાં પિંગળેને તોફાનને સમયે યોગ્ય થઈ પડે એવું શિક્ષણ અને અનુભવ મળ્યા હતા. ઈ. સ. ૧૬૫૩ ના અરસામાં પિંગળે મહારાજના પાછો આવી શિવાજી મહારાજ પાસે નોકરીએ રહ્યો હતો તેને જે કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું, તે અત્યંતકષ્ટપૂર્વક, પ્રમાણિકપણે અને શુદ્ધિપૂર્વક કરતો; તેથી મહારાજનો તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ બેઠો હતો. તેને હાથે કિલ્લો બાંધવાનું કાર્ય ઉત્તમ પ્રકારે થયું, એવું

અગ્રવાણી મહારાજાને તેને તે કહેલું શેખરુ હતું. પિત્રભાઈએ પણ તે કાર્ણ ઉપર પ્રસારે પરિપૂર્ણ કર્યું. શિવાજી કાર્ણ છતાં વધારી મહારાજાની તેના પર વિશેષ રૂપા મહા-
કિશાનું નામ પ્રતાપરૂપ રાખ્યું. એ તમને મહારાજાને મહાભાઈને જતના દેહભાઈને છ-
એકાદર કરી રૂપા નહીં પૂર્વ શિવાજી એક દેવાણે અપાવી આસપાસ વિવાજ
અપાવી લીધા.

એ પછી બાર મહાને વિશ્વપુત્ર-સરમરૂપત ગદાઈ કરી તેના પરાજિત કર્યો અને
તેમની સાથે તખ્તાયુ કરી પુત્ર દિલી શપ. દક્ષિણમાં મેઘદેવી મદાઈ વખતે
પોતાના તાજાના મેદાઈમાં ઉપાજ થાવ નહિ, તે મારે મહારાજાને કેવી શ્રાવત રમી
તરી, તે પાછળ પ્રામુખ્ય લખ્યું છે. બેઠાવેળે મેઘા પ્રપત્તી અને સ્વાર્થી બા-
રશાને મહારાજાને મિથા લાગ્યું મહાવી હસામ્બો હતો અને તેને નજીવા બનાવી,
વિશ્વપુત્ર-સરમરૂપત સ્થાપા કચ્છલુપ્તાર તોફાન મચાવવાના લાગ તેની પાસેથી
મેદાઈને હતો. તે ઉત્તર દિશામાં મેઘો, ત્યારે મહારાજાને મેદાઈ પ્રાપ્ત કર્યો અને
તે કદ પુત્ર કર કર્યો સમુદાયના સ્થાપિતિ, વિશ્વપુત્ર, સુવર્ણરૂપ, સા-
મ્યથી, આજ પાટનું વચ્ચે લાગી મહારાજાને પોતાના તાજામાં લીધા.

એ મધ્યે મહારાજા પાસે સાતમે પાત્ર મેદાઈ મેદાઈવા આપ્યા. મેદાઈને
શાહેનુ સુદ પૂર્વે મેઘા પછી વિશ્વપુત્ર-સરમરૂપત વે પાસેને પોતાની મેદાઈપત્તી
રૂપ આવી હતી તેમજ ભટ્ટકલા ભટ્ટકલા મહારાજા પાસે પુત્ર આવી હરમરૂપા તો-
કરી સામવા લાગ્યા. તેમજે કર્યું -" આપની કોર્નિ સાથાણે તેમજ આપને સા-
દશરૂપ ભોજનેના પ્રાપ્તિપત્તી પુત્ર ભણી અને આપની પાસે આજ મહારાજાની
પાસાને આપ્યા છીએ, બાપને વિશ્વ મનો નહિ. " પછી એ પાપા છતાં
મહારાજાને વિશ્વ કર્યો કે પુત્રને મેદાઈને સુખવા કે કેમ કે પાસેને કેદવાક
મદાઈને એવે અભિપ્રાય કર્યો કે -" એ પ્રપત્તી વતે છે, દિલીના મિથા
વિશ્વપુત્રના પાસાણે મપને કરીને તેમજે મેદાઈના કર્યો એ તેમજ પ્રમથ વિશ્વસ
ઉત્પત્ત કરી, લાગ નાં નાં મિથા વિશ્વસાવા કર્યો. હું એમને બીજે મેદાઈ
દેશાણે મેદાઈ વ મજા ? મેમના મુખપચાવની આપણને પ્રમથ મુખપચ વધી,
તેથી મેમને મેદાઈને મળ્યા કિચિત નથી " મહારાજા જમે મેદાઈના નાંક પાન-
સંજગ નામક એક મેદાઈ મેદાઈ કર્યો હતો જાણ્યામિત્ર વડે દવાં ને સમયે
તેમની સેવા મારે ભુજવાવ નાંકથી એ દવાલદાર મેદાઈમદાઈ મદાઈને હતો. વિ-
શ્વપુત્ર જમે ને મેદાઈ સમુદાયના પ્રમથે આવી પાયા, તે સાથે મેદાઈને
જાણ્યામિત્ર પાસે મહી, અત્યંત પ્રમથમિત્રવે તથા શુદ્ધિવાપુર્વથી તેમની અને
પોતાના ભાગવાપત્તી સેવા ભગવી હતી. શિવાજી મહારાજાને સ્વામાજીવાપના-
ના પાસે નાખ્યા તેની કિચિતે થારે કિચિત્ છાર કર્યો તેમજે મેદાઈને વિશ્વપુ-
ત્રાણી તેમજે તેની પાસે વધારી દવાલદાર બનાવ્યો હતો. મેદાઈ દવાલદારે મ-
દાઈને સવાદ આપી કે -" મહા મદાઈ છે. આપની કોર્નિ સાથાણે પાસેથી
આપ્યા છે, તેમજે વિશ્વ કરી પાછા કેદવાવ ઉચિત નથી. આપને સ્વામાજીવિનું
મદાઈ મારે પૂર્વે કર્યું છે, આપના તાજામાં સર્વ પ્રમથના મદાઈ પુત્રો નહિ

હોય તો તે ઉદ્દેશ શી રીતે સિદ્ધ થશે ? માત્ર દિલ્હીએ જ નોકરીમા રાખવાનો નિશ્ચય કેમ ટકશે ? જોને રાજ્ય કરવું છે, તેણે સર્વ જાતના મનુષ્યો ઉપર એક-સરખી દૃષ્ટિ રાખવી જોઈએ સર્વ મનુષ્યોને પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે વર્તવા દેવા જોઈએ કોઈ મજૂર અતિમાથી યુજીનાન અને યોગ્ય મનુષ્યો મળી આવે, તો રાજ્યને અવશ્ય તેમનો સમ્રદ કરવો જોઈએ એ જાણતપર પૂર્ણ વિચાર કરી મહારાજને ઉચિત લાગે તેમ વર્તવું ” ગોમાજી નાથકની સનાદ મહારાજને યોગ્ય જણાયાથી તેમણે પરાણેને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યા અને તરફ સૂક્ષ્મદષ્ટિએ અવલોકન કરી, કેટલાક ખારીક પ્રશ્નો પૂછી તેમના મનોભાવની પરીક્ષા કરી તેમને નોકરી-મા રાખ્યાથી વિશ્વાસવાત યશો નહિ, એની સપૂર્ણ ખાતરી થતા નોકરીએ રાખ્યા રાધો બહાણ અને નામક પુરુષને પદચોની દુકઠીના સરદાર નિમ્મે એ સમયથી મહારાજ મુસલમાનોને પોતાની નોકરીમા રાખવા લાગ્યા મુસલમાન નોકરોમાના કેટલાક સુદ્ધિમાન અને શરનીર મનુષ્યોએ મહારાજના લશ્કરમા સારી યોગ્યતા મેળવી હોવા હાફાપર ચઢવાના અને પ્રમાણિકપણે વર્તવાના ઉદાહરણો દતિદા સમાધી મળી આવે છે

સિવાજીમહારાજ સર્વ કાંકણ પ્રદેશ હસ્તગત કરવાનો નિશ્ચય કરી તેજ ઉદ્યોગે વળગ્યા તે સમયે તેમને જ જીરાના સીદી તરફથી થયેલા ત્રામ સદન કરવે પડતો હતો સીદી પોતાના વહાણોની સદાયતાવડે મહારાજને નામે કરેલા કિનારા-પરના ખાતોમા વાગવાર ઉપદ્રવ કરવા ગાગ્યો એવા પ્રજળ ગિપુનો પરાજય થયો સિવાજ પોતાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થશે નહિ, એમ વિચારી મહારાજે સામરાજપત પેશ્વાને પુષ્કળ મનુષ્યો આપી સીદીપર ચઢાઈ કરવા મોકલ્યો તે સમયે ફત્તેહખાન નામક સીદી જ જીરામા રાજ્ય કરતો હતો તેને ખાતરી હતી કે-“ માગપર ગિનાઝમદારાજની અકૃપા હોવાથી તેઓ મારાપર સત્વર ચઢાઈ મોકલશે ” ફત્તેહખાને હુદની સર્વ તૈયારી કરી સામરાજપત અને સીદીરાજ વચ્ચે ૬૩-રાજપુરી પાસે અનેક વેળા યુદ્ધ થયા તેમા પેશ્વાનો પરાજય થયો તેની યુદ્ધ સામર્થ્ય પામે મહારાજના લશ્કરનું માધ આ'યુ નહિ ઉતરુ તેમને વાર વાર પાછું હાલુ પડ્યું તેમના પુષ્કળ મનુષ્યોનો તાલ મળે પોતાના સેન્યને અપયશ મળ્યા થી મહારાજના મનમા અતિ શોક ઉત્પન્ન થયો અને સામરાજપત ઉપર મહારાજ ની અવકૃપા થઈ પેશ્વાને ગ્યુલ્લેશ્વરમાથી પાછો બોલાવી તેનો પેશ્વાહતો દોહો છીનવી નીધો અને તે ચઢાઈમા રઘુનાથપતને મોકલ્યો રણભૂમિ કરી પાછા ફરેના લશ્કરની મદદે મહારાજે વિજે લશ્કર મોકલ્યું સામરાજપત પાસેથી પેશ્વાહ નો અધિકાર છીનવી લઈ તે હોદ્દો મોર ત્રિમળ પિમળેને આપ્યો પિમળેએ એ અધિકાર જીવનગર્વન દીપાવ્યો હતો એ સમયે નીચો સોનદેવે ઉત્કૃષ્ટ કર્તવ્ય-દક્ષતા બતાવવાથી, મહારાજે જાણકૃષ્ણપત પામેથી મલુમદારી છીનવી લઈ તેને આપી ગગો ગગાજીને વાકનિશીના^૧ અને મેસાજી કકને પાલદળી લશ્કરનો સરનોજતતો હોદ્દો આપ્યો

સીદી સાથે યુદ્ધ ચાલતુ હતુ, તે સમયે વાકીના સાવત દેશમુખના જાણવામા

૧ વાકનિશી એટલે મેસા અમલદારના ખાવા ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું

પ્રકરણ ૧૧ મું-અફઝુલ્લાખાનનો વધ

શિવાજીમહારાજે વિજયપુર-સરકારના પાણા પ્રાતઃ અને પુષ્કળ દિવસ તા-
મામા લીધા હતા, એ સર્વ દક્ષીણ પાઠના પ્રવચનમા
લખામા આવી છે તેમણે ચક્રગત મેરે જેવા બળવાન સરકારનો પરાજય કરી,
તેને પાપમાન કર્યો, વાઢીના સાનતોને પોતાના તામેદાર બનાવવાની મુક્તિ ગ્રાંથી,
કલ્યાણના મુખને હમેશને માટે કમળે વ્યોં અને મીઠીને દર્શાવી સર્વ કોકણતર
પોતાને હસ્તગત કરવાનો ઘાટ ધર્યો હતો જેવામા આવે છે કે, એ સમયે શિ-
વાજી મહારાજે વિજયપુર-સરકારના માળીયા કિલ્લા કમળે કયા હતા ? એ સર્વ
સમાચાર વખતો વખત વિજયપુરસરકાર પાસે પહોંચતા હતા શિવાજી મહારાજ-
ને શાત પાડવાનો એક ઉપાય તો વિજયપુરસરકાર કરી ચૂકી હતી તેમજે શા-
હજીરામને પ-ઢી મગાની, બીજામા ચણી લઈ દેહાતમિલ્યા વગવતો, અમ બતાવે
હતો, પરંતુ એ ઉપાયનું જુદુંજ પરિણામ આવ્યું મહારાજે મોગનો સાથે
મેટી બાધનાથી હનુ તે સરકારને કડાગાર ચુ પડ્યું, શાહજીમળને બધતમુખ
કયાં પડી વિજયપુરસરકારે મહારાજને પકડવા માજી સામરાવને મોકલ્યો, પરંતુ
તે પરાજય પામી પાછો આ મો પછી મોખવો સાથે તેમને યુદ્ધ કવુ પડ્યું તેથી
મહારાજને શિક્ષા કરવાનું નર્ચ કેટલાક મમય સુધી મુખતરી ગયતુ પડ્યું વિજ-
યપુરસરકારે મોગનો સાથે તહનાયુ વર્ષ પડી ઝીર મજેબ પોતાના પિતાનો રાજ્યા-
ધિકાર છીનવી લેવાની ખટપટમા મુચાયો, તેથી તેના તરફથી ચર્ગઈ આપવાનો
અમ રહ્યો નહિ, એટલે હવે તેમને શિવાજીમહારાજને શિક્ષા કરવાનો વિચાર
નહાયો તેમને જણાયું કે, 'એવા બગાડોગને જેમ અને તેમ મત્વર શિક્ષા કરી નિ-
કળે તેના વર્તન તરફ દુર્નિય કરવાથી ભવિષ્યમા ગળીર નુકસાન થશે'

એ સમયે અવી આદિલશાહ વિજયપુરની રાજમાદીપર હતો તેનું વધ પીર
એકનીશ વર્ષનું હોવાથી રાજ્યનો સવગો કાર્યભાર તેની માતા ખવાસખાન નામના
એક હુશિયાર મુત્સદ્દીની મદદથી ચલાવતી હતી તે 'બડી બેગમ' ના નામથી
ખતિહાસમા મુસ્રસિદ્ધ છે બડી બેગમે પોતાના સર્વ મરદાર અને અમીરોને બો-
લાવી આજ્ઞા કરી કે - " હુંદારો શિવાજી આપણી બાદશાહીમા ધણી લૂટફાટ કરે
છે, તેનાપર ચઢાઈ લઈ બધ તેને જીતનો પકડી લાવવાનું નર્ચ કરના કોણુ તેનાર

૨૧" તેણે સર્વને જણ્યું જ્યુ એ કાર્ય કરવા કોઈ આજ્ઞા જન્યું નહિ! સર્વને સિવાય અપ્રકાશના બરહમની અથવા દેવતાથી તેમને અવિશ્વાસ ભવ્ય થાયતો હતો. તેમની સાથે મુદ્દ કરવાને કોઈ કમળ જન્યું નહોતું, સમગ્રના અધુરુષમાન નામક! એક અજ્ઞાન હતો તે કોઈને બચાવ કોઈને મર્યાદા અને કુચિત્ત કરી નોંધ્યા કે-“એ બધા સમોના પદ્ધતી કલ્પનાથી અને અજ્ઞાન થાય તે નરથેયેકે ભક્તિને પદ્ધતી થાયી, આ સિદ્ધાન્તના પાયા સાથે જાણી આજ્ઞાક દુઃભેવી જરવા કરતો વણી. મહી પીરથી મિત્રાક મિત્રથી જેવો મુદ્દ જન્યું ”

આ કૃપાવાનું અન્યથાકરેનું બાજુએ તાલગણી બહી એમના પુત્રી ચર્ચા બને તેને
મળ્યાનું આવી શિવાજી પદારાધપર ચઢ્યાં થઈ શક્યાની આશા આવી, તેની
મુશ્કેલી થાય દરજા ઘોરેવાર અને કુખડા પાલકના સમકર મેલકનું દંતુ ? તે વિષ-
સાન મળ્યાનું તોપવાનું, કુખડા અગ્રિયાણ, ઉડાપર લાટેની લેખણ (લાખી
દાખીની ફરદી મદાપ મેલં નાની તોષણ વંદેરે ધલેલું કુહોપવાંની સમપાન મેલ-
કરેકે દનેક કહેવત્તા જા.વે છે કે, તમુ વર્ષ મુશી મુલ દરજામા આવે તોપલ એ
સાધાન યદે એમ નહેાનું એ હજગત, અદુરુપવાને ને અનુ દાવર માવખીમિને
સંકરકેસા નેર્વેલિ નામકા પના; કાનકુકે તેને પ્રવણા પ્રાપ્તમા સ્વારી કરવાની દર્ન
અને લેની મામુ મુલ દરજાનું દંતુ, તેની પામે માવજી લેકાનું વિશાળ લરકર દંતુ
પાનું વિમલ્લા અનુદવખાનું અન્ય નહેાની ? શિગજીખાલારે નેકકીમા રાખેક
માવખીએનું પ્રમાણિતપણું, નાચિર્વિજા અને ક્રસાવન, એ કુજ તેના વેડે પકેક
લાવેમા તુલીન માવખીએકાકા કદિ પલ અચારી યો લેમ નહેાનું

[illegible]

૧ નં ની કીચાન દ્વારા તેમજ સ્વપાકાલકરણની જાતી વેચાઈ હતી તેમજ મૂલ નીચે નજરવાળા દર્દીની સ્વપાકાલકરણ અને પોષક તથા બેર નાશના કારણે છે.

૨ માસ ૧૫૧૩ એ ૬, તેથી આમે કલ્કત્તા સ્ટેડિયમ અને કાલ્કત્તા દરમિયાન
સરેરાશ ૬૦ મિલિમીટર નિમિષગતી પ્રમાણે વરસાદ પડે છે. આથી આમે કલ્કત્તા
કે, ૬૩૦ મિલિમીટર વરસાદ પડે છે. આથી આમે કલ્કત્તા સ્ટેડિયમ અને કાલ્કત્તા દરમિયાન

કે જેમના અગ્રણી કે, ગુપ્તચરોના મોઢા જે તે દેશના અગ્રણી મોઢા.
આમને વાત ૧૫-૧૬ મે ૧૯૬૬

રૈયત ધરખારતમાગ કરી જગજ્ઞના નાશી ગઈ.^૧ તે ગાયત્રી અને આમપાસના બીજા આગેની પાપમાત્રી કરી ખાન પુના તરફ વળ્યો. રસ્તામા મહારાજના જે જે દિશા અને પ્રાત દીશ તે સંધ્યા ક્યારે કર્યાં.

શિવાજી મહારાજને ગુપ્તચરોએ આત્રી અદ્વૈતજ્ઞાનની સ્વારીની સર્વ વાતો કહી સંભળાવી. મહારાજ તે સમયે રાજગદમાં રહેતા હતા. ખાનની ખ્વારી તેમને જીવતા પકડવા આવતી હોવાથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની વ્યવસ્થા કરવા સંધ્યા મહારાજને પોતાના સરદારોની સલાહ લીધી સર્વેએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે, તેની માથે યુદ્ધ કરવા માટે ખાદીકિતરોવાણુ એક ઉત્તમ સ્થાન શોધી કહાડવું. ષ્યળ ગોધતા નક્કી થયું કે, જનવળી જઈ પ્રતાપગઢ ઉપર તૈયાર થઈ રહેવું, પરંતુ કેટલાક મનુષ્યોએ કહ્યું કે—“તેની પામે પ્રયત્ન લક્ષ્મી છે, તેથી યુદ્ધ કરવામા આપણે ટકીયું નહિ. તેની માથે મૈત્રી બાધની એજ દિનકર છે” એ સાલળા મહારાજને કહ્યું કે—“યવનો બેધમાન છે, તેમની માથે મૈત્રી કરની એ અનુચિત કાર્ય છે. તેઓ ક્યારે વિશ્વામવાત કરશે, એ નક્કી નહિ. તેઓ દુર્મતિ અને કપટી સોક છે. વિશ્વામ બતાવી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ. નામ્ની મિત્રના કાની એ તેઓ. તેમના સ્વપ્નામા પણ સમજ્યા નથી તેમની સાથે સમર કરી ખરી બહાદુરી બતાવી તેમનો પરાજય કરવાનો મને ઉત્સાહ છે. ધરનો સાથે સનાહ કરી નહિ એવોજ માગે મંદલ્ય છે. તેઓ પામે પ્રયત્ન સૈન્ય છે, તેથી કાઈ પણ સુક્ષ્મપ્રપચવડે આપણે તેમનો સદાર કરવોજ જોઈએ.”

એ સંદર્ભ શી રીતે ટાળવું, તેના વિચારમા ચિંતાતુર થઈ મહારાજ નિદ્રાવગ થયા. સ્વપ્નામા પુનઃપુરની ભવાની માતાના દર્શન થયા. માતાજીએ કહ્યું—“ચિંતા કર નહિ તારે હાથે અદ્વૈતજ્ઞાનનો વધ કગાની તને ધરા અપાવીશ.” સ્વપ્ન થયા પછી મહારાજ જાગ્યું થયા. મુખ પ્રસ્તાપન કરી તેમણે માતાશ્રી જીભાક્ષને જાગૃત કર્યા અને તેમને સ્વપ્નની દલીલ કહી પ્રાત ટાળમા પોતાના કાગડુન અને સરદારોને બોલાવી તેમને સ્વપ્નનું વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું અને કહ્યું કે—“સાક્ષાત્ જગદંબા મને પ્રસન્ન થઈ છે. હવે અદ્વૈતજ્ઞાનની તી ગણતરી? જગદંબાએ મને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેને બોલ્યોએ કરવાની દિમત આપી છે.” એ સાલળા બોલ્યાઓએ કહ્યું કે—“એ સાહમંદર્ભની સિદ્ધિ કશે તો ચલુજ નાંદ કશે. આ પ્રમગ પછો કમિન છે.” તેમના કરણ ઉદ્ગારો માલળા મહારાજને સ્પષ્ટ કહ્યું કે—“ખાન સાથે મૈત્રી કરવાથી પ્રાણનાશ થશેજ, તેના કાના યુદ્ધ કરવું એજ ઉત્તમ છે. જય પ્રાપ્ત થશે તોપણ ફીક છે અને પ્રાણ જશે તોપણ ફીક છે. ત્રિભુવંતસા કીર્તિ” યશ મમરાજલુમા પરક્રમ બતાવી મગવું, એજ મને દેયરકર જણાય છે. રાત્રીને શરણે જઈ તેને હાથે આપણો પ્રાણનાશ થાય, એ મને અત્યંત અનુચિત જણાય છે.” ખાન મૈથે યુદ્ધ કરવાનોજ નિશ્ચય કર્યો છે તેની સાથે

૧ પોવાલમા લખ્યું છે કે, તે ધસાસળય ધટવું આળ્યો, ચિતુબાને અટિવ કર્યા અને પુલકિતને ચાટીમા નાખ્યા.

કુદ કરતા વગ મળશે નો સારજી થશે, પરંતુ જો હ મરણ પામું તો મારી પા-
છળ મેં જે સર્પિષ મેળવી છે, તેનું સ્થાન કરી સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરું છે તેવી સ-
ચ્ચ વચ્ચે, મળ્યો મરુ મારુમળી આત્મા પ્રમાણે પર્તી જાણ મારૂ નામ રાખજો."

મદનજી પોતનો નિશ્ચય કરી તલગામ્ય પછી તરતજ પ્રવાહન કરવાની
તૈયારી કરવા નક્કી કરી તેમણે જે નિશ્ચય કર્યો હતો તે આપણને વિદિત કરવા
મદનજીમાં મયા મદનજી કાળજીના અગમ્ય માથુ નમારી પોતાનો નિ-
શ્ચય કરી સભાગ મેં એ સમયે માતાપુત્રના અન કરણ સ્વરૂપે આવ્યાં, સંકટ
કેટલું વિષદ છે અને તેમાં વિષય મેળવવાનો સભવ કેટલો અલ્પ છે તે પણ તેમણે
જાણના દતા તેમ જના નદરમાથી યુગ્મ કરાવેા બીજો માર્ગજ નથી, એમ
જાણી મરૂં અ.વ.ગગ વેગથી કરી, માતા હજબાઈએ પુત્રને કુદમાં જવાની રણ
આપી માતાએ પુત્રને માથે દા.દ મરૂં આપી પાંદ આપના દર્શુ દર્શુ "પુત્ર! તને કુદમાં
થરા પ્રાપ્ત મેં રાજ નાથે અગિ સૌપ પાંદ અને જદાદુરી પૂર્વક કુદ કરી મને
વીરમાતા કહેવડારકે જમાનાની આમણીદામક આત્મા તથા સિવાઈ મદારાજ
પોતાના સંચરણને પ્રવાહન કરવા

અજુગપાને આ નમાર્યા સમજ્યા આ પુના તનકનો રથો છોટી લકર-
મહિન પાઈ અગમ્ય પદાન નાખ્યો અને કબો મરુમેત રથેવા લાગ્યો. શિવાઈ-
મદારાજ પુત્રનાને અને વિષદ સ્થાનના રથ છે એ આપણને જાનને પાણી દીધ-
શીરી થઈ એ પ્રાપ્ત કેટલો આગ્રહગણો છે, તે જાન સારી પેરે જાણતો હતો.
એવા વિષદ અગમ્ય શિવાઈમદારાજ સાથે કુદ કરવાથી કબો યુગીન નાથી,
એવો નેત્ર જાણના આપના જાન કેડા વિચારમા પડ્યા તેજો મનમાજ નિશ્ચય
કરો કે કોની પાણી સુમિરદ શિવાઈને એ રથગમાથી જદાગ કરી તેને મેદ-
આવ જવાની વિશાળ દીપન સાથ તેવું વર્તન કરાવી, આ રથો જોવાવેા
અને તેને કરાવેા પછી આપણા આત્મા મરૂં નવો

અજુગપાને આ જાનમા પદાર્થનામો તે સમયે તેના અગમ્ય કરી દીધ-
માપ સાથ ન તેની નાથે અગમ્ય વરો કેટલીક નામમી છે, તેની પુર્ણ તપાસ
કેરવાનું કામ મદનજી વિશાળના નાના પ્રજુને મોથુ વિચારસાથ ફરિસ્તો
મેં છોડી દેવાનું નાન જાનની પાસથીમા દળો અને યુગીને નામમ કરી મરૂં
સમાચાર મદનજીને જાણવેા દતો તે જીવનથી મદારાજના જાણવામા આવ્યું
કે ના જાન પાંદ મોટું લકર અને કુદમા મરૂં છે તેજો મગમ્યુત તૈયારી
રાખી છે તેવી નાથે મગમગમમા કુદ કરતા આપણા પુત્રજ શિવાઈને
નાન રથ તેમ જના આપણના વચ મળશે કે કેમ એ સંકારપદ છે, તેથી પુકિત-
પૂર્વક તેના નાથે કરી આપણી મરૂં અગમ્ય રાખરી નાજાના નોકરોએ પાનુ
મદનજીના એ વિચારને મરૂં આપી તેમણે અજુગપાને નમાપૂર્વક
કેડાપુ કે - આપણા રથો જગવાન અને જરૂરી સમયે માથે કુદ કરવાની
મને કદિ પણ હમેશ વાજજ નહિ જનને પ્રજાને વિજાપુરમરકાર માથે મદારા
કરી, એવો મારી વિષદ કરા છે. એ આદિપાદ માથે ઉદવાઈને વર્તન

મહાવ્યું છે. હું તેમનો અપરાધી છું. બાદશાહ મને ક્ષમા આપશે કે નહિ, તેની મને શંકા થાય છે. આપ મધ્યસ્થ થઈ મારા ઉપર બાદશાહ હુકુમની કૃપા થાય અને કરેલા અપરાધની મને ક્ષમા મળે એમ કરશો તો હું માફ બહોલાવ્ય સમજીશ. મેં આજીવન તો જે કાંઈ કર્યું છે તે માટે મને અત્યંત શોક થાય છે. આપના આશ્રયથી અને ભલામણથી મારા અપરાધની બાદશાહ તરફથી ક્ષમા મળશે કે કેમ ? તે જાણી શકાતું નથી. હું મારા તાબાના સર્વ મુશ્કેલો આપને સોંપી દેવા તૈયાર છું. માન બાદશાહ હુકુમની મારાપર કૃપાદષ્ટિ થાય એવી આપ નામદારે મારી ખાત્રી કરવી. ”

મહારાજ તરફથી કાલાવાલા અને લયભીત સદેશો મળતાંજ તેને ગર્વિષ્ઠ અને દંભી અર્ધકુલજાને, સત્ય માની લીધો. તેમણે સમાચાર કંપડ ખાતની કથનામાં આવ્યું નહિ. “શિવાજીમહારાજે આપણી બધી માગણી કબૂલ કરી છે, તેથી તેને આપણા કબજામાં લાવતાં હવે વિજય લાગશે નહિ. ” એવો તેને વિશ્વાસ હતો. જવાબી તેમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ દર્શાવી, ચિકટ સ્થાનમાંથી બહાર કાઢવાનો પ્રથમ વિચાર કાયમ રાખ્યો. અને કૃષ્ણાજી ભાસ્કર નામક શુદ્ધિમાન બ્રાહ્મણને વકીલતરીકે મહારાજ પાસે મોકલ્યો. અને વકીલને એકાંતમાં લઈ બેઠી પોતાના મનના સર્વ વિચારો જણાવતાં ઉપદેશ કર્યો કે :— “તમે શિવાજીમહારાજ પાસે બેઠી, તેમને અતિશય સ્નેહભાવ બતાવી શિખામણ આપજો કે, તમારા પિતા સાહજરાજ અને અમે કાંઈ બુદ્ધા નથી. તેમની સાથે અમારે ધરોળું છે; તેમજ બંધુત્વનો નાતો છે. તમે અમારે મન કાંઈ પારકા મનુષ્ય નથી. અમારાસાંબંધી તમે તમારા મનમાં ચત્કિચિત્ પણ શંકા રાખશો નહિ. તમારા પિતા સાહજરાજએ મહાન પરાક્રમવડે દેશો જીત્યા હોવાથી તેમનાપર બાદશાહની સંપૂર્ણ કૃપા છે. તમારું સર્વ થા કલ્યાણ કરી હું તમને તજ કાઢજીવું સંપૂર્ણ રાજ્ય અપાવીશ, તમે તાજે કરેલા કિંદા તમારી પાસે કાયમ રહે એવી ગોઠવણ કરીશ, તમારી બહાદુરીમાટે બાદશાહ પાસે રજતિ કરીને તમને તમારી પુષ્પા પ્રમાણેની સામગ્રી અપાવીશ તથા તમારી અને બાદશાહની મુલાકાત કરાવી, તેઓ તમારું અતિશય સન્માન કરે, એવી વ્યવસ્થા કરીશ. ” અને વકીલ સાથે મહારાજને સદેશો કહાવતા તેના કાનમાં મૂકી કહ્યો કે :— “તેમને સતોષ અને ઉત્સાહ થાય, એવી ખુબીથી વાનચિત કરો, અને વગરદીલે મારી મુલાકાતે આવે એવી શુકન કરવી. તેમ જવા શિવાજી મારી મુલાકાતે

૧ કોઠીક જખરોમાં લખ્યું છે કે, અર્ધકુલજાનેજ પ્રથમ મહારાજ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. મહારાજે પ્રથમ સદેશો કહાવ્યા નહોતા. પ્રા. સરકારે પણ એવાજ મન છે. અને મોકલેલા વકીલનું નામ આનંદ રાજ પવાજ ગોપીનાથ લખે છે. ચિત્રકૂટ દેરાજ ગોપીનાથ લખે છે અને શિવહિંતજયમા, ગોવિંદવંત નામક એક બીજો વકીલ ખાત તરફથી આવ્યો હતો, જેવું લખે છે. સરકારનું જખરની મહાદની પ્રતમાં પતાજખંત નામ લખ્યું છે. રોઝમકર્મ બજારમાં વકીલનું નામ દલાજી ભાસ્કર આપેલું છે. પ્રા. સરકાર બજારે છે કે, વાઈ માંવમાં આવેલી અર્ધકુલજાની બચીરીની વ્યવસ્થા આ કૃષ્ણાજીભાસ્કર કરતાં હતો અને તેનાપર અર્ધકુલજાની બચોજ કરોસો હતો.

નહિ આવે તે હું તેમને મળવા બાપીજી એમ પણ કહેલો.”

બાપીજી વર્ષો સુધીએ આવે છે, એ વ્યવસ્થાજી મહારાજ ૫૬ ઉપરથી નીચે ઉતરી તેને સાચા લેવા જવા બંને હેતુ મદર હાઈ જવા. પોતાને ત્યાં આવેલા વર્ષો-અર્થિકનો ઉચ્ચ પ્રકારે વ્યવસ્થા કરી, તેવું કહેવું સાબળવા માટે મહારાજે દરબાર લાવ્યું. પુણ્યાજી બારકરે બાપીજી સંદેશો દરબારમાં અવધી પ્રતિ સુધી ફરી સભાઓએ તે સાબળા મદરારને કહ્યું—“તેમની રૂપા માટે હું બાપીજી અર્થિક અભાવથી થયે છે મેં કબજે કરેલા મુલકોમાંથી માત્ર થોડાક મુલક અને અભાવના મળશે તો તેમણીજ અને મનોપ્રાપ્ત થશે તેમ પણ તેમણે હું બાદશાહનો તોડર છું આ તરફના પ્રાંતમાં ઉદ્ધન વૃદ્ધારાઓ દત્તા, તેમનો સંદાર કરી એ સખા પ્રદેશમાં સાતિ ફેલાવી છે સરકારી મુલકમાં ઉત્તમ પ્રકારનો બદલાવ કરી દેવાની આજ્ઞાથી વધારી છે બાપીજી દુરસ્ત કસબી કેદ-લાક નવા મિલકાતમાં છે અને લોકરથા પણ સરકારી પોલીસો મળ્યા છે, એમ કરી એ બાદશાહીમાં સપતિ વધારી છે. એ સર્વ તેમને વધારામાં પ્રાપ્ત થવાથી એ તેમની મોટી સેવા બનવેથી મળ્યો. હું બાપીજી આજ પિયા ભક્તજી મળ્યું માનું છું તેમની સુવાસના લેવા હું થઈ જાઉં છું બાપીજી.” મહારાજે દરબારમાં સાંકેતિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે સાબળણ કરી દરબાર બરમારત ઠરે. બાપીજી મનુષ્યો પોતપોતાના રમણને આપ્યા જવા

બાપીજી મનુષ્યોને રહેવાના મકાન આપતી વખત મહારાજે એવી જોઈ-વણ કરી હતી કે, પુણ્યાજી બારકરેનું મકાન બીજા દરવા તથા એકતમી રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેને એકતમી મળી વાતચિત્ત કરી પોતાના પક્ષમાં લઈ લેવાથી તેમની હિંમત હતી રાત્રિ સુલભ સજા મનુષ્યો નિરાવશ થયા અને સાતિ પ્રતિ વિવાદમહારાજ મળ્યું રાત્રિને સમયે સુપ્રસુપ બાપીજી વતીએ મળે અને જવા તેને વ્યવસ્થા કરીને કહ્યું કે—“તમે વ્યવસ્થા બાપીજીના કો. બાપીજી તમે એ કામ પ્રવર્ત કરો છે. તે માત્ર દિહુપર્ષી અને દિહુપર્ષીનું રક્ષણ કરવા માટે છે સાચાજી ભવાનીશાહાએ અને એવી આજ્ઞા આપી છે કે—“દિહુપર્ષીનું રક્ષણ કર. દિહુપર્ષી દેવાઓ તોડી દિહુપર્ષી દેવનું અન્ન કરવા મનુષ્યોને પસંદ કર દિહુપર્ષી ઉપર દેવ કરવા મનુષ્યોને સંદાર કર.” મહારાજની એ આજ્ઞા પ્રમાણે મેં એ કર્મ કર્યું છે. તેમ તથાસા એવા મહા બાપીજી સંદારના અવસ્થા મળતી જોઈએ આપણે મર્મ દુષ્કા લાગે છે. દેવ-બાદશાહને લોક પણ છે સર્વ ભરતજી એકતમી થયેલા સમય આવે છે; એ માટે વખત આવ કર્યું બાપીજી એ ઉત્પત્તિ થશે એકતમી એ દુરસ્થતોના ગામ દરબારમાં મેં વળ આપ્યું છે, પણ તમારા એવા સદ્ગુણોની સદાપતા-વર્ણને ને મિત્ર થયે એમ છે તમે આજે પણ રસિકારો તો તમને હું દિવસ સમી ધ્યાનમાં જાણીશ ” મહારાજે મીઠા અને મોટા સંદેશો મોકલ્યા કરવાથી વર્ષોથી વિચારતે એકદમ બાદશાહ મહા, તેના મનમાં કાર્યક્રમના અન્ન મળ્યું; એવા વખત વધારે જોઈએ હાથમાં લાવ્યું ઉત્પન્ન થયું. મહારાજનું

ઝારવપૂર્ણ અને ઉત્સાહજનક સલામત સાલણી વડીલ તદ્દન બોળવાઈ ગયો. તેણે વિચાર કર્યો કે - “એ મહાપુરુષ સ્વધર્મરક્ષણુ અને સ્વરાજ્યઆપન કરવાનું સ્તુત્ય કાર્ય કરવા તત્પર થયા છે. તેમનામા એ કાર્ય સિદ્ધ કરવામા આવશ્યકીય ધર્મ પડે એવા ધૈર્ય, શૈમ, વીર્ય આદિ ઉત્તમ ગુણો વિદ્યમાન છે. તેમનું આજીવનનું પરાક્રમ યુતિ કયા લાભક છે મહારાજને સદાચતા આપી તેમના યશમા ઝારવ માનવું એજ મદત પુણ્ય છે.” વડીલે મહારાજ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી કે - “પ્ર-માણિકપણે આપની નોકરી કરી જીવન માળનાનો એ નિશ્ચય કર્યો છે.” પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી તેણે મહારાજને કહ્યું કે - “ખાનનો ખરો ઉદ્દેશ્ય તો તમને પકડી વિગ-પુર લઈ જવાનો છે. તમને વિશ્વાસ દર્શાવી મુલાકાતે બોલાવશે અને પકડી વિગ-પુર લઈ જશે. તેની એ મોટવણું કદિ બદનાશે નહિ.” ખાનના વડીલને પોતાના પક્ષમા લીધા પછી “હવે શું કરવું?” એ સમઘી જાને વચ્ચે પરસ્પર સદાક-મસતત આવી જતે એવો નિશ્ચય થયો કે - “કૃષ્ણાજી ભારકર ખાનને વિશ્વાસ દિવશ્ચ કરી તે જાતેજ ગદ પાસે મુલાકાત લેવા આવે, એવી મોટવણું કરવી ખાન આપણા કબજામા મપકાવા પછી તેનો ધાત કરવો, એટલે તેના સન્યમા અન્યવસ્થા થશે અને આપણે ઇચ્છાનુસાર તેમનો પરાજય કરી શકીશું.” એ પ્રમાણે યુગ્મ મત્રણા કરી, શિવાજીમહારાજ પોતાને સ્થાને આવ્યા ગયા.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ સુધી વડીલ સાથે ઉપર ઉપરની સનાદમસતત આવ્યા પછી એવું દૃષ્ટું કે, ખાને જાવળીમા આવવું અને શિવાજીમહારાજ સાથે મુલાકાત લઈ પરસ્પરે શરતો નક્કી કરવી એ મુલાકાતની વ્યવસ્થા નક્કી કરવા માટે મહારાજે પોતાના તરફથી પતાજી ગોપીનાથને પોતાના વડીલતરીકે ખાન તરફ મોકલ્યો. એ બાજણું મહારાજનો તદ્દન વિશ્વાસપાત્ર હતો તેને મોકલવા પહેલા મહારાજે એકાતમા લઈ જઈ કૃષ્ણાજી ભારકર સાથે થયેલી સર્વ વાતચિતનો સાર કહી સંભળાવ્યો. તેને વધારામા કહ્યું કે - “તમે ખાનને કહેજો કે મારે તમારી મુલાકાતે આવવું જોઈએ, પણ મને તમારી અતિશય ખીંક લાગે છે. તમારી મુલાકાતે વાઘ સુધી આવવા જેટલું મારામા ધૈર્ય નથી. તમે મારા પિતા સમાન જ છો. તમે કૃપા કરીને જાવળી આવશો તો હું તમારી મુલાકાતે અવસ્થા આવીશ મને ધૈર્ય આપી પાઠશાહના દર્શન કરવા લઈ જશો અને મારે મારે તેમને જનામણું કરશો તો તેથીજ આપની ઉદારતા જણાશે ખરો વિશ્વાસ હોય તો જાવળી આવવા મારે તકા કરશો નહિ. ખાનને આ પ્રમાણે અતિ નમ્રતાપૂર્વક કહેજો. તેમને સહજ પણ ચંકા આવવા દેશો નહિ. તેમની શી ઇચ્છા છે તથા તેમના સૈન્યની કેવી વ્યવસ્થા છે તે નિરીક્ષણ કરતા આવજો.” ખાનના વડીલને વિદાય કરતા મહારાજે તેનાપર પ્રસન્ન થઈ જરીકમજના બરેવા વસ્ત્રો, મોતીની માળાઓ, મુવર્ણના કાઠ, સુવર્ણનો પદક, એક ચરણીકોડો અને પાંચ હજાર હોન બક્ષિસ આપ્યા. પોતાના વડીલને પણ વસ્ત્રાવકાર આપી જાનેને સવાના કર્યા.

કૃષ્ણાદિ બાકરે ખાત પામે વળ સપાસાર કલ્પા કે-“ સિવાદિમદાસજી તમારે ઘનજે જાતી મુદાસાન લેવા તૈયાર છે, પરંતુ તેમનામાં વાજપેય આપવાનું ફિર્મ થયે જાદિ આગ્રહથી તેમનો વિધાસાધાન થશે, એવી તેમની માનસા છે. તેમનો વજાત આપવી પામે આગ્રહો છે. તેને આપવી મુદાસાતે યોગ્યતાથી તે તે આપને સિવાદિમદાસજીનો અગ્રાથ સંદેશ કહી સંભળાવશે ” ખાતે પંતીજી બેદીજીએને પોતાની રૂબરૂ બેદીજી સિવાદિમદાસજીનો સંદેશ સાંભળીને કૃષ્ણાદિ બાકરે ખાતને પાછી ચલાવવા ખાતર કહ્યું કે-“ તે બાકરે તમને ભવગી બેદીજીને છે તમે એટલું કહી જવા જતા હશો પરિપૂર્ણ રીતમાં કામ તમારું જવા દેશે ” તમે ભવગી આપશે એટલે મદાસાન ભણુને કે, તમારા મનમાં કૃષ્ણ નથી અને નમારી મુદાસાતે અવસ્થા અવસ્થા ને આગ્રહો એટલે તમારું કાર્ય મનસે સિદ્ધ થઈ જશે ” એ સંજો સામગ્રી ખાતે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે-“ ભવગી લેવા વિષે સ્વર્ગે તે અને મુદાસાન લેવા યોગ્ય છે, પરંતુ ત્યાં તેના તરફથી મને કંઈ નહિ થાય, એવું તમે પ્રતિજ્ઞાપર કહી શકો છો ? ” કૃષ્ણાદિ બાકરે ઉત્તર આપ્યો કે-“ સિવાદિમદાસજીના મનમાં તમારાભણુને કંઈ પણ કૃષ્ણ નથી, એવી માત્રી સંપૂર્ણ ખાતી છે એ મનમાં, નમારા મનમાં કંઈ પણ સંદેહ લાગશે નહિ, જે સંધિ પ્રશ્ન સાધ છે, તે અર્થ જના દેશે નહિ ભવગી જાત તેમની મુદાસાન લેવાના કંઈ પણ આગ્રહ નથી આપતું હજી સાથે ત્યાં રાખતું ત્યાં જાવડી નાખવાની પૂતળી જના છે અને ધાનમાત્રની પણ મનમાં થાય એવું છે ” વજીને ખાતનાદેખીને સર્વ અગ્રાથો નવા થકાનું સમાધાન કરી તેના મનમાં અવગી જાત મદાસાનની મુદાસાન લેવાની અને તેમને ત્યાં કેદ પકડવાની કંપના ઉત્પન્ન કરી, ખાતને પોતાના વજીજીની જાતી સાત અગ્રાથથી તેજી ભવગી જાતની લેવાની કરી; અને તે કહે તેમ વર્તી પોતાનો ઉદ્ધ સિદ્ધ કરવાનો નિયમ કર્યો. મદાસાન ના વજીજી જાતજી અગ્રાથો ખાતનો ખોલ ઉઠેલો થયો છે, એવી ખાતીજી તપાસ કરી અને મદાસાનને આપીને એવું અગ્રાથ કે, ખાત ભવગી આપવાને ખાતે તૈયાર છે તેને બેદીજીના તૈયારી કરી તમારે સિદ્ધાતી થાને અલખું અને એકાદમી ધાર બેદીને તેના વધ કરવો અને પછી લેવા લેવાપર ડાખે તારવે

ખાત ભવગી આપવા નૈમિત્ત થયો છે. એ ગાભગીને મદાસાને પોતાના નવે મદાસાને બેદીજીની ધરે શું કરતું ? તે સજીજી તરફ પૂછી, તેઓએ મદાસાને ઉત્તર પ્રેમના ઉત્તર આપ્યો કે-“ આ પ્રેમને આપ અમને જે કાર્ય દેવાશે તે અમે સિદ્ધિપાત્ર થી. જાદુરૂપ થઈ જાત અગ્રાથો મહેનત કરી આપોના ઉદેશ સિદ્ધ કરીશું આપ કિંચિત્ પણ ચિંતા કર્યો નહિ. ” ત્યાર પછી મદાસાને માગુથી કૃષ્ણાદિને લેવાનો ઉદ્ધ વહી તેમની મનમાં પૂછી, તેમણે પણ મદાસાને આપના આપવા કહ્યું કે-“ તમારું તાખાના વિધાનું મનુષ્યોની સમજ દેલ તેમ વર્તવું, એ કાર્યમાં અને કયા અગ્રાથનોર શ્રીમજાજી સમર્થ છે. તમે આગ્રાથોના કાર્યે પણ કાર્યમાં અગ્રાથ પ્રેમો નથી, લેવી આ કાર્ય પણ તું બેદીજી અને બુદ્ધિપૂર્વક

તેને કૃષ્ણાદિ અને મદાસાન સાથે સોંપાવવા રચાયેલો અધિકાર દેશે

પાઠ પાડશે, એની મને ખાતરી છે " મહારાજે સર્વની સનાહ વીધા પઢી પોતાનું કાર્ય શરૂ કરવા માડ્યું.

ખાનને પૂરો વિશ્વાસ આવે તે માટે મટારાજે તેની સંઘવડ સારૂ પોતાનાથી અને તેટલી મુખ્યવસ્તુ કરવાનું કામ સપાટામધ ચઢાવ્યું ખાનના મૈત્ર્યને હુગરના ચ દાણપર ચઢતા અડચણ પડે નહિ તે માટે સ્થળે સ્થળે આવેલી લીચ ઝાડી કાપી નખાવી રસ્તા ખનાવ્યા તેના લશ્કરને જાવણી નાખવાનું વિશાળ સ્થાન જોઇએ, તે માટે ઝાડઝાખરા કાપી નખાવી એક વિન્ટીશું જુનું મેદાન બનાવ્યું માર્ગમા સ્થળે સ્થળે લશ્કરીઓની સુસ્ટરીતે અને પ્રશ્નકરીતે ચોડી રાખી તેનાપર ઉપરિ અમનદારો નિમ્ના અને તેમને એવી આજ્ઞા કરી કે - ' ખાનના લશ્કરને જે વસ્તુની જરૂર પડે તે વસ્તુઓ પૂરી પાડવી અને પ્રત્યેક સ્થળે મિજબાનીની ઉત્કૃષ્ટ વ્યવસ્થા ગખવી ' પરંતુ ખાનના સૈન્યની મગવડમાટે મહારાજે જે માર્ગ ખતાવ્યો હતો તેમા એવી યુક્તિ રચી હતી કે, જેથી સૈન્યમાર્ગની આમપામ ધોર ઝાડી હોનાથી, પાઠળ થુ થાય છે તે સૈન્યમાર્ગમાથી જણાતું નહોતું કોઈક સ્થળે બાકા-જવળા ચિવા પડ્યા હતા, તેમા ગોટા મોટા ઝાડ કાપીને નાખ્યા હતા, તેથી તે માર્ગ પશુ બધ થઈ ગયા હતા.

મહારાજે પોતાની યુદ્ધ યોજના નેતાજી પાપકર, મોરોપત પેશ્વા અને તાનાજી માનુસરને કહી મલગાની નેતાજી પાપકરને મનવસતિત કોટલુમાથી બરોગર કિનારા-પરને ઝાને જોવા થો અને કિનારા પૂર્વ વિભાગ તરફ વળી લીચ ઝાડીમા સતાર્ધ રહેવાનું કહ્યું, ઠાણ કે ખાનના મનુષ્યો તે દિશાએથી નહીને ઉપર આવવાનો સભવ હતો. મોરોપત સાથે જૂના દસામના મોઢા ટોવાથી તેને એવી આજ્ઞા કરી કે - ' ખાનનું ધણખડ લશ્કર જવળી નીચે જાવણી નાખી રહેવાનું છે તેની આમપાસની ઝાડીમા તમારે તમાગ લશ્કર સાથે સતાર્ધ રહેવું ' નેતાજીની મહાપતામા રમુનાથ ખ'નાળને અને મોરોપતની સંતાપતમા ત્રિવલ્લ લાસકરને જોડવામા આવ્યું. એ સર્વને એવી આજ્ઞા કરમાવી કે - ' ખાનનો પરાજય થતાજ ગણસિગાનો નાદ યગે તે નાદ સાભળતાજ નેતાજીએ ઝાડી બહાર આવી સનુતું જે લશ્કર આગળ આવ્યું હોય તેનાપર હુમલો કરવો અને મદપરથી પાય તોપો ફેંડે તે સમયે મોરોપતે જનગી આગળના ખાનના લશ્કરપર ત્રી પડ્યું, કો-ઈએ પણ અસાધ્ય રહેવું નહિ અને લુટકાટ તરફ દષ્ટિ રાખવી નહિ ' એ પ્રમાણે બાજુ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મટાર જે સ્થળે જેટલું લશ્કર અને જેટલી તોપો વ-જેરે સામગ્રી રાખવાની અગત્ય જણાઈ તેની વ્યવસ્થા મહારાજે સ્વત કરી વીધી. સ્થળે સ્થળે નકિજધી કરી કિશાના પાઠના વિભાગના પ્રત્યેક જુરજપર પચામ મનુષ્યો અને આગવા વિભાગના પ્રત્યેક જુરજપર એ મનુષ્યો જોડ્યા એ ઉપરાંત કિશાના દરવાજા આગળથી તે અદરના ચોડ પર્યંત પુલ્કળ મિથત્તઓ જેમની દીધા તેમના નામને એવી સૂચના આપવામા આવી કે - ' ૯ મદપરથી નીચે ઉતરવાનું શરૂ કરીશ ત્યારે સગજાઈ વાગશે, તે સમયે ધીમે ધીમે આગળ આવશે અને મુનાકાત માટે નક્કી કરેલા સ્થળથી તીવ્ર જઈ શકે એટલે દૂર કમાના હ.

પામેના ચાણુઆ ગદ્યને, ' એ પ્રમાણે સિદ્ધાંત દર્શાવના પાત્રોની મુલાકાત લેવાના સ્થાન સુધી પ્રવેશ ચાણુઆ દબાર મેદાનમાં તિલાંજલિ લેવા રહે એવી વ્યવસ્થા કરી, અને એમને સુધી કહાડેલા મનુષ્યો ઉપર સુધી સામે રહે એવી ગોઠવણ કરી.

૨૮ તીથેના કુરુવ પાને મુરુ સ્થાન હતુ ત્યાં ખાનની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી તે સ્થળે એક ગુફા અને લાખ મંડપ તૈયાર કરાવેલા. તેમાં એક મુખ્ય અસ્થાન અને બે જુદા જુદા અસ્થાનો બનાવ્યા. મુખ્ય અસ્થાનની વેડી પશ્ચિમ દિશા બનાવી હતી તેના પર મુરુ કન વગી કાંઈ આસપાસ મોનીની માથેના લાંબાની હતી. મંડપમાં માડી અને નાના તથા મોટા, લાખા તથા મોળા તથિવા વગેરે મુરુ રાત્રે ગોઠવ્યા હતા એ પ્રમાણે મંડપમાં એકથી એક ઉત્તમ બેઠેલા બનાવી ત્યાં મંડપ ગુફાની સમુદાયો હતો.

ત્યાં પ્રકારની સુવ્યવસ્થા કર્યા પછી મદરાસને આમુલખાનને મળવા આવવાનો મંદિરો કહાડી મોડાએ ખાન પોતાના લક્ષ્મીનાદિન રમોડીના કુંચરપરનો રસ્તો નતમ્મ કાંઈ દરેક, તે રસ્તે આવવા નીકળ્યા. એ ખાસે તેણે પોતાની તોપો વગેરે વસ્તુઓ નાખ્યા પામે ત્યાંથી નહાતા, ' એવું કહેવામાં આવે છે. રમોડીનો કુંચર ઉપરથી ખાને પાર: પામે કોમલાને કિનારે પડ્યા નાખ્યા. એ માર્ગ ઉપર મદરાસે લેવા પડેલાને અતિથામ પાસ પડ્યા તેના લાંબાના પાસે નિષ્કાસ્યો કરેલા બા-
 યા કે- " ગિલાઈ કુદ છે તેથી મુદિન અને પ્રપચ કોઈ ભણી રાકવું નથી. આવે વિરહ મ્યાને ચડી મથા પછી આવણે કાઈ જાણે લાસરો તદિ. " એ ઉત્તર આમુલખાનને કાને નવા દવા, પરંતુ તેની મુદિ અમિન થઈ હોય એમ લાગતુ હતુ આવી મુદિનથી ગિલાઈમદરાસ જરમ આવણી લાખામાં આવશે, એકે તીવ અથા ઉપમ વગણી ખાનગોળે લેમને મળવા લાગ્યાં માદમ કહ્યું હતુ. ખાનની બાવણી વગણી હતી તે મદરાસને નહુ, રાવડી, મંડપ, વગેરે નિષ્કાસ્યો તૈયાર નાખી હતી, તેમજ લગભગ મારે અતમના સારામાનનો પૂરો જાહેરાત કર્યા હતા મદરાસની સુવ્યવસ્થા લેઈ ખાન વણેજા મુરુ થયે. એ તરફ નેતર ખાનને ગણ વળણુ હતુ કે- " સિદ્ધાંતમદરાસનું અંત કરમુ-
 નામગામ બધી-નિષ્કાસ્ય છે તે વગર અંતરે ચાડી મુલાકાત લેમે. એટલે મારો મદમ સિદ થશે "

ખાનની બધી પદોચાલના ખાને કુપાણુ બાજુએ ' મદરાસે મોડી મદરાસને મંદિરો કહાડ્યા કે- " ૬ તીથે આવે પદોચાલ પું. મુલાકાત કરવા ન-
 તમ આવવું વિનય કરવો તદિ " વગીસ મંદિરો લાખે મદરાસ થયે. મદરાસ અને વગી અને લૌકિક વ્યવહાર પ્રમાણે પરમ્પર વાનચિન થયા પછી મદરાસ તેને એકામ અને લાંબા અને તેની સ્થળે સ્વદિનની વાનચિન કરવા માયા. વગીએ કહ્યુ કે- " આપની પામ પ્રતિષ્ઠા કર્યા પ્રમાણે ૬ " ખાનને વગણી મુરુ

૧ કોલકા જાણનાં લખે છે કે, અને પોતાનું તિજખત મદમ કાલે લખે રાખ્યુ હતુ

૨ શે લાખા ગળે છે કે, એને મોડીવામ પાને મોડીને હતો.

લાવ્યો છું. હવે એકાંતમાં તમારી અને ખાનની એમ બે મુખ્ય મુખ્ય મોટા મા-
ણસોની મુલાકાત કરાવીશ. તે સમયે આપ પ્રખળ પ્રસન્ન અને સૌખ્ય પતાવી સ્વ-
કાર્ય સિદ્ધ કરશો. ” ત્યાર પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, આજથી ત્રીજે દિવસે
નક્કી કરેલે સ્થળે ખાનની અને મહારાજની મુલાકાત કરાવવી. કુળ્યાણ ભારકરે
ખાન પાસે એવું કળૂવ કરાવવું કે, મુલાકાત કરવા આવવી વખતે તેણે તથા શિવા-
જી મહારાજને બન્નેએ પોતપોતાની સાથે એક એક સિપાઈ લાવવો. બીજાં
મનુષ્યોને વેગળા રાખવા. ખાન પાસેથી એવી કળૂલાત લેવાનું મહારાજને અભિ-
વચન આપી કુળ્યાણ ભારકર ગઢ ઉપરથી નીચે ઉતર્યો. ખાન પામે જઈ તેમને
મુલાકાતની સરતો કહી સંભળાવી, અને વળી ઉપરથી એવી વાક્યાતુરી ચલાવી કે,
શિવાજી મહારાજને અધ્યાધિપત્ય તમારામાં વિશ્વાસ આવતો નથી; તેથી આપણે
સંકલ્પ સાધ્ય કરવા મહારાજ કહે છે તે સરત કળૂવ કરવામાં આપણને અડચણ નથી.
ખાનને એવી ઉતાવળ ચર્ચ રહી હતી, કે શિવાજીમહારાજ ક્યારે પોતાના હાથમાં
સપકાય ! તેથી તેણે મહારાજની સરત કળૂવ કરવામાં કંઈ પણ આનાકાની કરી
નહિ. મહારાજની સરત તત્કાળ માન્ય ચર્ચ. મુલાકાતની જગ્યા કેવી રીતે તૈયાર કરી
છે, તે તપાસવા માટે ખાન પોતાના વિશ્વાસુ મનુષ્યો મોકલ્યાં. તેમણે આવી ખાનને
નિવેદન કર્યું કે, સ્થાન મોકલું છે. તેની પાસે બરકર આદિ કંઈ રાખ્યું નથી.

અંતે મુલાકાતનો સમય થયો. ખાન પોતાની સાથે પંદરસો સિપાઈ લઈ
નીકળ્યો. એ જોઈ કુળ્યાણ ભારકરે કહ્યું કે, આપની સાથે મુલાકાતને સ્થળે
આટલા બધા સિપાઈ લઈ જવાથી શિવાજીમહારાજને આપના ઉપર વિશ્વાસ
આવશે નહિ અને કદાચ તે ગડપરથી નીચે પણ ઉતરશે નહિ ! તમે બાદશાહી
વજર તેમજ સુપ્રસિદ્ધ વીર પુરુષ છો. આપની પામે શિવાજીમહારાજ કેવળ
તૃણવત્ છે. તેમને પકડવા માટે આટલી બધી તૈયારી શા માટે ? સરત પ્રમાણે તેઓ
માત્ર એક સિપાઈ સાથે લઈ આપને મળવા આવશે, તેથી આપે પણ એકજ
સિપાઈ સાથે લઈ મળવાને સ્થાને જવું, એજ યોગ્ય છે. ૨ અર્ધિંદ્ર ખાનને એ
વાત પસંદ પડી. તેણે પોતાના મનુષ્યોને માર્ગમાજ સ્થળે સ્થળે ઉભાં રાખ્યાં;
અને કેટલાક મનુષ્યોને મુલાકાતના સ્થાનથી વેગળે તીર જઈ સડે એટલે દૂર ચાલ્યા-
પર રાખી પોતે પાદપ્રામ્ય બેઠી મંડપ આમણ ગયો. પોતાની સાથે બે હજુરીઆ
અને સૈદ બંદા નામક લકડીપટ્ટા રમવામાં હોશિયાર એક મિત્રાઈ અને કુળ્યાણ
ભારકરને લઈ ખાન મંડપમાં આવ્યો. તેના અંત કરણમાં એવીજ ઈચ્છા હતી
કે:- “ સરત પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ મુલાકાત લેવા આવે, એટલું જ બન છે.
હું તેને તત્કાળ કેદ પકડી મારી સાથે લઈ જઈશ. મારા આગળ તેનું બળ કેટલું ? ”

૧ પ્રો. સરકાર જણાવે છે કે જોખનાચ પતે તેને એ પ્રમાણે કહ્યું.

૨ પોવાડામાં લખ્યું છે કે, ખાનને તેરવા માટે મોરોપત અને શામરાજપતને
ગોકળ્યા હતા. ખાન ત્યાર હજાર મનુષ્યો સાથે લઈ, પાલખીમાં બેસી આવવા તૈયાર થયો
તે સમયે તેમણે તે મનુષ્યોને વેગળે રાખવાનું તથા પાલખી પણ વેગળે મૂકવાનું ખાનને
કહ્યું હતું.

કમ્પક અગત્યની વાતચિત્ કરીને શિવાજીમહારાજ ગદ નીચે ઉતરવા તૈયાર થયા તેમણે શરીરપર બપ્પર પહેરી, ઉપર ઝબ્બો પહેર્યો, તેજ પ્રમાણે માથાપર બપ્પર-ટોપી મૂકી તેપર પાંચઢી પહેરી મંજૂળૂત કછોટો વાળી, ઉપર ચોરસો પહેર્યો એક હાથમા બપ્પર લઈ તેને અગરખાની ખાયમા સત્તાકડુ અને ડાળા લાયના પળ મા વાધ-નખ પહેર્યો એ પ્રમાણે વસ્ત્રસજ્જથી સંજ્ઞા થઈ મહારાજે પુન દેરીના દર્શન કરી માતા જીભમાધના ચરણમા મસ્તક મૂકી ગદ નીચે ખાનની મુલાકાતે જવાની આજ્ઞા માગી જીભપાછળે ગદગદ કહે કહ્યું - 'પુત્ર ! જન્મદખાની કૃપા-વડે તને યશ મળશે મારો તને આશીર્વાદ છે કુલીના પુત્ર ભીમ અને અર્જુન જેમ મહાપરાક્રમી હોય-ન થયા ત્તા તેમ બોસયેના કુળમા તુ ઉત્પન્ન થયો છે. એ કુળનું નામ જગતમા ગ્રજવી મૂકે અંકુરજાનને રણમા રાણી નાખી રાજ્ય-ની અભિવૃદ્ધિ કરે શિવખા ! તુ મને આજે કુલીની પકિતમા ભેસાડ ખાનને જી-વતો જન્મા દર્શિ નહિ તેનો સિરઝેદ કરી લાવ ખાનને લીધેજ તારા જ્યેષ્ઠ બધુ સલાજીએ પ્રાણ ગ્રમાવ્યા છે, તેનું વેર વાળ '૧

માતૃશ્રીના આશીર્વાદ લઈ મહારાજ ધીમે ધીમે મદથી નીચે ઉતરવા લાગ્યા તેમની સાથે તાનાજી માલુસરે, યેસાજી કંક, હિરોજ ફરજદ, પતાજી ગોપીનાથ વગેરે પાંચપચાસ મનુષ્યો હતા મડપ પાસે આવતાજ પાંચખીમાઈ ઉતરી મહારાજ તાનાજી માલુસરેને સાથે લઈ મડપમા ગયા અંકુરજાનને જ્ઞેતાજ શિવાજી-મહારાજ ખીવાને રોજ દરી વચમા વચમા થોભવા ગાગ્યા કુબ્જાજી ભારકજ ખાન, પામેજ હતો તેણે ખાનને સમજાવ્યું કે આપની લબ્ય મૂર્તિ જોઇને શિવાજી ગજરાય છે, તેથીજ તે એ પ્રમાણે કરે છે તમારા હજુરીઆને પશુ અહિથી મડપ બહાર જવા દો, એટલે એમને આગળ આવવાની હિમત થશે વધીવ-નું કહેવું સત્ય જણાતા ખાને હજુરીઆને પશુ મડપ બહાર મોકલ્યો, એટલે મહારાજ અંકુરજાન પાસે ગયા તેમના હજુરીઆના બે ટાથમા બે તલવારો હતી, પશુ અંકુરજાનને તેસજી વાધો લીધો નહિ ' શિવાજીમહારાજ છેક નજીક

૧ શરીરની બજારમા લખ્યું છે કે, એ પ્રસંગેનિજજ માસ થયો કે નહિ, તે આવત ની મહારાજને રાક્ષ થવાથી તેમણે કેટલાક આદ્યજીને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને મશી, મથા વગેરે રથલે મોકલ્યા હતા અને પોતાના માલુ જતા પોતાનું ઉતરકાઈ તે પુષ્કળસેવોમા કરવાની તેમને આજ્ઞા કરી હતી, તેમજ તેમણે આદ્યજીને પુષ્કળ બેપ્રદાન કર્યા અને પોતાની હાઠી કઠાવી નાખી બેસઈ જેઈ જીવળાઈના હૃદયમા ઘણું એક થવાથી રડવાલાગ્યા તેથી મહારાજે તેમને વેગલે રથાને ગાગ્યા હતા

૨ સમાસદ અને ચિત્રજી લખે છે કે, નિવા મહાત્યા અને સલાજી કવજી એ બંને સાથે હતા પ્રે સરગર અને મિ કિકેડ જલુ ના વાત ખરી માને છે પોવારામા લખ્યું છે કે, નિવાજીમહારાજને પોતાની તલવાર પકડવા આપી હતી અને તેનેજ પોતાની સાથે લીધો હતો માટ-ડક જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે તાનાજી માલુસરે હતા.

૩ પ્રે સરગર જણાવે છે કે, મડપમા તે જખતે આઠ માલુસો હતા. અંકુરજાન, રોનો વજીક અને બે હજુરીઆ, મહારાજ તેમનો વજીક અને તેમના બે હજુરીઆ તે

જાતી પહેલ્યા ત્યારે ખાન હોયે થઈ તેમને આધિજન કરવા મારે એ ત્રણ પચસ
જાગણ જાઓ. એ સમયે ખાન એકદમ ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો. તેની મંદુર્ણ
ખાતી થઈ કે, શિવાજી નિરાશ હોવાથી સદજવાદમાં આપણાં તાબામાં સંપ્રમાણે
કારણ કે ખાનનું શરીર ઉંચું અને જમ્જમતું હતું; ત્યારે શિવાજી મદારાજનું
શરીર ઊંચું અને નાચે પાનવો હતો. કુણુજી દ્વારકે ગિલાન પ્રમાણે ખરડખર
ઓળખ કરાવ્યા પછી એકબીજાને આધિજન કરવા હાથ લાગ્યા; એટલે ખાને
જમ્જમ કરીને મદારાજનું માથું પોતાની કાળી બમથમાં સખ્ખરીતે દબાવી દીધું.
દાઘમા દેશર હતી, તેણે આજ વેગજી દેશી મદારાજની કુખમાં ખેનિવાનો મત્લ કર્યો;
પરંતુ તેમણે બખ્ત પહેરતું હોવાથી શરીરમાં દેશર વાળી નહિ પણ બખ્તમાં
વામવથી બમથક સયો. ખાનેજ પ્રથમ હોયે કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે દરે
કાંડા પ્રમાણે કરવામાં આપણને દરકનજ નથી, એવો વિચાર કરી મદારાજે
કાળા દાઘમા માવ-નખ દબા તે ખાનના પેટમાં ખોલી દીધા અને જમણા દાઘ-
મા ખજર હતું તે પણ તેના પેટમાં ખોલી દીધું; તેમજ તેની બમથમાંથી અપજના
પૂર્વક પોતાનું માથું ખમેડી શીધું ચાલ-નખ ખાનના પેટમાં પ્રવેશ કરાવજ
તેના પેટમાંથી અનુક્રમ જઠાર નીકળી પડ્યા ખાને એક હાથે અર્ધનરમ ગાંડી કાઢ
મદારાજને પોતાના દાઘમાની તલ્લવરનો એક સખન જટકો ચાંચો. તે તેમજે
દુકો અસ્ત્ર અપજગદથી વૂંચી દાંધા, પણ આપણી પાંડીમાં ગડીઃ વામવથી
ચોંટકે થા પડ્યો મદારાજે ખાનનામાં ખાન ઉપર તલ્લવારનો એક ખીંચે લાદી

[illegible]

૧૩૩ રૂ લખે છે કે, જામજી આલિ મલ બની જયને પ્રિયજીવદાસજી મલમ
 ખનન પેઠાના ખનન ખેડી હીન હઈ ની લખેલાનો બા હેખ પેઠાજી
 જે ને ઠીક બા હેખ હયા હિન્દુ સમાજ અમુકજાનના વચ્ચે દર્શાવેલી રીતે
 જણે છે તેના અમુક કે અમુકજાન નાનારે દેવનુ હયા હયે નહિ જેટું બાની
 મહાદેવની સારી સારી કથાઓ વિષય કેવે અને તેથી પ્રજાની સાથે નાજવે હીન
 પશુ ભૂતો તેમજ નાજવેલા નિકાચી વડે નાજવુ થયું. મહાદેવ વિષય
 સારી માન પેલાના દર્શનાર વડે એ સે આજે આજે એથી પ્રજાના સાથ
 તિથાએ માનવા સુધી પધા અને તેવે નહી જાયે. બુદ્ધી સુમલાગતે સાથ
 જાણના પશુ ખુદ લખ્યું છે (૫) પદ લખેલા) ત્યજીમની બજારમાં અને પેલાનાં
 લખ્યું છે કે તેવે પુ જ્યારે સુખ મનુષ્ય થયા થઈ હઈ પુરુ પશુ કેલાવું જેટું
 જેટું છે કે મહાદેવે ગુણાગને માટે આજે બધાના પશુ પુરુ હયા હઈ તેવે ખનને
 તેવે હયા થુનો બચે. સેહકરને લખ્યું છે કે, મહાદેવે પેઠાના વેચવું આજે
 આજે ૫ જે બધે અને મહાદેવના જીવે જ તે જાણી જાણી; બાની થઈને તેવું
 મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે મહાદેવે
 પ્રિયજીવ મેટું લખે છે કે, તેવે દેવી કેલાવાઈ હઈ અને મેલાવાયે રતે મહાદેવે
 ખનનીની માનવનુ કમ મહાદેવ જાણી મહી માનવાને માનવા એટલે ખાને તેવે
 મહાદેવે દર્શાવેલા થા હઈ એથી મહાદેવે તેના પેઠાના વચ્ચે ખેડી હીન

તેને તદ્દન ધાયવ ક્યો તેના હાથમાની તવવાર ખુટાવી લેવા માહી, ત્યારે ખાતે મોટીથી ચીસો પાડી કે -“ માર્યો, માર્યો, દગો, દગો, ધાઓ રે ધાઓ ” એ સખે. કાને પડતાજ વેગળે ઉભેલા, ઉભય પક્ષના મનુષ્યો દોહી આવે તે પહેલાજ સદ્ બદા ત્યા ધસી આવ્યો અને તવવારવડે પટા ફેરવતા મહારાજને ધા ક્યો મહારાજને જીવામદાવિયા પાસેથી પટો લઈ જમણે હાથે પહેરી લીધો અને ડાબા હાથમા ખજર લઈ તેઓ તેના ધા ચૂકવવા લાગ્યા, એટલામા જીવા મદાવિયાએ સદ્ બદાના ખખા ઉપર તનનારનો ધા કરી તેનો પટાવાગો હાથ કાપી નાખ્યાવી તે ધાયવ થઈ પડ્યો. ત્યાર પછી ઉભય પક્ષના સિપાઈઓમાં રણસગ્રામ ચાલ્યો. એ ગડબડમા ખાનના મનુષ્યોએ આવાકી વાપરી ખાનનું જળ પાવખીમા નાખી ચાલવા માંડ્યું.^૨ થેસાજ કક અને તાનાજ માનુસરેએ પણ મહારાજને સુખરૂપ બહાર કાઢ્યા, પછી તેઓ ખાનની પાનખી પાછળ ધમ્યા તેમણે બોધ લેકાના પગ ભાગી નાખી પાવખી નીચે પાડી દીધી અને ખાનનું માથું કાપી રૂમાવમા બાધી લાગ્યા. એ તોફાન વખતે કૃષ્ણાજ નામક એક કાલસારી અદ્વૈતજ્ઞખાનની સાથે હતો. ખાનની એની રિયતિ જોતાજ તેણે મહારાજ ઉપર ધમી, જઈ તવ વારે ઉગામી મહારાજને તેના બે તણુ ધા ચૂકાવી દીધા અને કહ્યું કે -“ બ્રાહ્મણને મારવો નહિ, એની મારા પિનાની આજ્ઞા છે, મારે તું અહિથી એકદમ ચાલ્યો જ ” એમ વહી તેને જતો ક્યો.^૪

એ સર્વ તોફાનમાથી બહાર નીકળી મહારાજ સુખરૂપ દિનાના દાગ આગળ આની પહોંચ્યા તે સમયે બેચાર થઈ દિવસ બાકી રહ્યો હતો. આમમથથી કરેવ સ કેત પ્રમાણે તોપે કૂની અને રણસિંગ કૂશાનુ તોપોના અવાજ કાને પડત

૧ નિર્મલીએ લખ્યું છે કે, તેને થેસાજ કકે મારી નાખ્યો. કકે કકે છે કે, તાનાજ માનુસરે અને શિવાજીમહારાજ એ બન્નેએ મળીને તેને મારી નાખ્યો.

૨ સમાસદ અને ચિત્રગુપ્તે લખ્યું છે કે, ખાન રવત વેળાથી ફગીને નાસી ગયો અને તેણે “ દગો, દગો ” એવી એટીથી ચીસો પાડી ત્યારે તેના માણસો દોહી આવ્યા અને તેને પાલખીમા નાખી લઈ ગયા.

૩ કહે લખતું છે કે, ખાનનું માથું ખડું માણેને અને એક જોડે કાપી હાજર કર્યું હતું. ચિત્રગુપ્ત અને સમાસદે લખ્યું છે કે, મહારાજની આજ્ઞાપરથી સલાજ મવજીએ તે લાવી આપું પોતાનામા લખ્યું છે કે, સલાજ મવજીએ પાલખી ઉચ્ચનાર લોહલોખાના પગ ભાગી નાખ્યા અને મહારાજે પોતેજ ખાનનું માથું કાપ્યું.

૪ યવની જખા અને રાજપુતા અગ્રેજ વખાસવાગાઓના લખાણપરથી પ્રો સરકાર જણાવે છે કે, અદ્વૈતજ્ઞખાન પોતેજ પોતાના દમાનો બોલ થઈ પડ્યો તે પોતે મહારાજને દગાથી પકડવાની કે વડા કસવાની પ્રવિદ્ધા લઈને આવ્યો હતો અને એ તે તેવાજ દગાને લોખ ન યવની કાગજ સળે નહિ તો તેને આડોગ ગણવો જોઈએ મી કડકરેઆ અને ત્યાયમૂર્તિ રાનારેએ મસકી જખરમાની આપેવી હકીકત સાચી છે, એમ સાબિત કરેલું છે આ બરા વિવાદપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે, શિવાજીને દગાથી મારવાને કે પકડવાની ખાને પ્રવિદ્ધા કરી હતી અને તેનાજ સખાદયા પોતે ન આવી જ્યાં, એની કાગજ સખરમાની મહારાજને આવરણકતા હતી.

જાનની કાળગણિત મનુષ્યોએ બાવનું કે, જાનની મુકામત થઈ તેની પુરાવામાં
તોણે ૧૨ છે નેમો, ધમજાવાનું સ્થાન દર્શાવે. પ્રથમથી ઘણી જોડવાલુ પ્રાણો નેતાઈ
પાસને ગાન નામે મર ઉપર મંડુ આજના આજેના પરચેના મનુષ્યો ઉપર વૃદ્ધી પમો,
મેટપાયા તેના માનુષ્યો જાનનું મંડુ કાળી મરણ થઈ ગયા, એ સમયપર
સાચનારથી જાનના આખરો મરણ થઈ ગયા નેતાઈ પાસના મનુષ્યોએ તેમના-
પર દુઃખ થયું, તે વખતે નેમની જડુ કુદગા થઈ, તેમ જના લેખે જાડી અને
સજાના સ્થાનના જડી જાડગા ઉપરેના લેખથી તેમને મરણથી સાચે થયું
વખત મનુષ્યો બાવનું મુદ્દા, પર જાને તેમના પરાજય થયા માનુષ્યોના
દાસના મરણના થાંભે જાડગા મેટપાને તેમને કાળી થાંભા

[illegible][illegible]

१। श्री अ-२ र दमोदर च दे, रामचन्द्रा ज्येष्ठ वेणीयिन्ना अभिवः परीमां त्रु
हन्त मालमे १५ वधता दोषान् दण्डाय ले

૨. શ્રી ગુણકાંત મલ્યાલે કે કે. આ કેદ શરેણાજીભોજિયા આનન્દભોજિયા, એ મેડી
સાથે, જિભાઈ જામુરે નામે મુંદરના પાદને જન્મ દાન.

તેને અને અર્ધકુલજ્ઞાનના કુટુંબનાં ધર્તર મનુષ્યોને ખંડુજી કાંકડેએ? પકળાં, ત્યારે તેઓએ તેને લાંચ આપવાનો લોભ બતાવ્યો. તેણે તેમને કાપનાના કિત રા-પર કરાડમાં સુરક્ષિત પહોંચાડી દીધા. તેમને મહારાજ સમક્ષ લાવ્યો. નહિ, એ વાત બાણવામાં આવતા મહારાજે કાંકડેને દેહાતદંડની શિક્ષા કરી.

એ મુદ્દમાં મહારાજને પુષ્કળ લૂંટ મળી. સો પોણાસો હાથી, સાત આઠ હજાર ઘોડા, હજાર ખારસો ઉંટ, સર્વ તોષખાનું અને એ ત્રણ હજાર બળદ, દસ ખાર લક્ષ મહોરા, હોત વગેરે રોકડ નાણું, એ ત્રણ લાખની કિંમતનું મોનું, રત્ન, મોતી વગેરે જરૂરનાદીર, આશરે એ હજાર ગાઠ ભરાય તેટલાં વસ્ત્રો, તંબુઓ, રાવડીઓ, પાલાં વગેરે સ્વારીને ઉપયોગનો પુષ્કળ સામાન તેમને લૂંટમાં મળ્યો. ૨ એ ઉપરાંત ખાનના લશ્કરના ઘણા મરાઠા સિપાઈઓ મહારાજની તેજસ્વિતા અને ઐશ્વર્ય જોઈ અકિત થયા હતા, તેઓ પોતાની રાજપુદીથી તેમની નોકરીમાં નજા, તેથી તેમના લશ્કરમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ.

શિવાજીમહારાજે ખાનનું માથું બવાનીદેવી સમક્ષ ધર્યું. દેવીનાં દર્શન કર્યા પછી તેઓ માતૃથીના દર્શન કરવા ગયા. પોતાનો પરમપ્રિય પુત્ર વિજય પામી, સુખરૂપ ગદ ઉપર આવી પહોંચ્યા. જીભખાંધને અતિશય હર્ષ થયો. માતાએ પ્રિય પુત્રને છાતીસરસો આપીને કહ્યું કે:—“પુત્ર સંબાળનું વેર વાળી, તેં મારા નેત્રની સાર્થકતા કરી છે. સિપાઈગિરીની હદ વાળી છે. તને યશ પ્રાપ્ત થયો, એજ તારૂ મહદભાગ્ય સમજવું જોઈએ. શત્રુનો વધ કરી સુખરૂપ મને બેઠયો, બેઠયે મારા મનથી આજે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો.” માતાએ મહારાજના માથાપરથી એવારણું ઉતાર્યું. જે જે મનુષ્યો તેમની સાથે ગયા હતા, તેમને સૂચવવાન વસ્ત્રો અને બલકાર આપી તેમની પદવી વધારી. તેમણે તેમની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું કે:—“તમારી સર્વની સહાયતા હતી તોજ શિવાજીને વિજય પ્રાપ્ત થયો.” જીભખાંધએ આજના વિજયનો યશ શિવાજીમહારાજના સદાયક મનુષ્યોનેજ આપી તેમના અંતઃકરણને ઉત્તેજિત કર્યા.

શિવાજીમહારાજ પોતાના લશ્કરની સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવા માટે મદ નીચે ગયા અને મુદ્દમાં કાયમ થઈ પડેલા મનુષ્યોની સેવાશુભૂષા યોગ્ય પ્રકારે થાય એવી ગોઠવણ કરી. મહારાજે પ્રત્યેક મનુષ્ય પાસે જઈ તેમના સ્વાસ્થ્યસમાચાર પૂછ્યા. તેમને શારીરિક વેદના વિશેષ જણાય નહિ, તેથી તેમની સાથે મધુર અને

૧ ચિટણીસ અને સિવલિંગિજ્યકાર હાથે છે કે, ખડોજી જોખડા નામક માવજા-ઓનો એક મુખ્ય સરદાર અર્ધકુલજ્ઞાનના વાળામાં હતો. તેણે બસો સિપાઈઓની સદા-ગવાવટે કાજલખાન અને ખાનના કુટુંબજિવાને કાઢ સુધી પહોંચતાં કર્યો. પાછળથી મહારાજના સિપાઈઓને હાથે ખડોજી કેદ થકડાયો, ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો. મહારાજ હાથે છે કે, ધર્તર સરદાર સાથે કાજલખાનને પહોંચકી લાવ્યા હતા. તેને મહારાજે યોગ્ય સન્માન આપી છાત્રી દીધી હતી.

૨ પ્રા. સરકાર જણાવે છે કે, ૬૫ હાથી, ૪૦૦૦ ઘોડા, ૧૨૦૦ ઉંટ, ૨૦૦૦ ગાંસડી કાપડ અને દરેક લાખનો ચુલ્લ મળ્યો.

જાણ્યા આજે વિજય મળ્યો તે સમય દિ દુરાશૂનો વિજય માનીને સર્વત્ર આનંદો રસવ કરવામાં આયો તુળગપુર, પદરપુર અને શિગણપુરના દેવસ્થાનોને બ્રહ્મ કરનાર માણસોના આ રીતે વધ થયો, તેથી પુરાણોમાની કથા પ્રમાણે એકાદ ગણ સનો વધ થયો દોષ, એમ સર્વ લોકો માનના લાગ્યા અને તેનો નાશ થવામાં કંઈક મંથરનો મકેલ છે, એમ તેઓને લાગના માણ્યુ સર્વના હૃદયમાં વ્વદેશાભિમાનની ઉર્મિઓ ઉઠળવા લાગી કંઈક સંકાઓ થયા પેકોના હૃદયમાં આવી વૃત્તિની ગદ્ય-સંગ્રામી પણ ન હતી તે સમયે લોકોના મનમાં કેવી લાવના ઉઠળતી હતી, તેનું વર્ણન એક પોવાડમાં કરવામાં આણ્યુ છે અર્ધજુલખાનના વધનું વર્ણન કરવાનું દરનારના એકે કવિને ખુદ જીભનાધએ કળું હતું અને તે બદન તેને એક શેર સુ-વર્ણ્ય અને એ લોકો ધનામતરફકે આપવામાં આવ્યો હતો, એમ પ્રેવાય છે

જે સ્થળે અર્ધજુલખાનનો વધકથો હતો તે સ્થળે તેનું માથું દાગી તેનાપર એક ધુરજ બધા થો અને તેનું નામ અર્ધજુલખુરજ પાડ્યુ ખાનના રાજમાધી મહારાજે જે તનવાર જુટવી રીધી હતી તે તેમણે વિજયના સ્મરણચિન્હતરીકે યત્નપૂર્વક સાચવી રાખી મહારાજે વિચાર્યું કે, તુળગપુરની લવણીદેવીના પ્રસાદનડે આપ-ણ્યુને મહાન વિજય પ્રાપ્ત થયો છે, માટે પ્રતાપગત ઉપર તેની આપના કરી એક વિકાન જાણણ્યુને જાગી નહીએ મોકલી લાથી એક શિના મગારી, એક કારી-ગરને તુળગપુર મોકલી લાની દેવીમૂર્તિના જે-નીજ નનીન દેવીમૂર્તિ ધડાની તેમજ કરી બાલે નામક કિધા ઉપરના કાટમાં વિશાળ સ્થળ જોઈ ત્યાં એક મુદર દેવાવય મધા યુ અને તેમાં શુભ મુહૂર્ત જોઈ વિધિપૂર્વક, નનીન મૂર્તિની આપના કરારી એ દેવાવયમાં નિલ પૂજા, નૈવેદ્ય અને જાણણ્યુઓજન થયા માટે લાલારી-ઓ નિમી તેમને પૂજા બાધી આપ્યો દેવાવયમાં ઉત્સવ આનિ ખર્ચ માટે વર્ષો સન બાધી આપ્યા તે ઉપગત દેવીને શૃંગારવા માટે મૂલ્યવાન વસ્ત્ર તથા સુવર્ણ-રત્નના પુષ્કળ જનકારો આપ્યા એ સ્થળે તુળગપુરની પેઢેજ ઉત્સવ, બાધા, ચાના વગેરે થાય એની નવરથા પ્રી ?

૧ દેલાકતુ કહેતુ એવું છે કે ચંદ્રસવ મારેને છ વા પછી આ દેવળ બા યુ હત શેડમાવરની જાળના આધારે મિ કિટ્ટ એવું જણાવે છે ? મહારાજે વિજયપુરમહારાની સાથે વિમલ ગર કરેલો હોવાથી પોતાની જાણતા તુળગજવાનીના દર્શનને માટે પ્રતિવધ્ય જવું દુર્લભ હતું તેથી તેમણે રાજવીના કિલ્લાપર જાનાનીનું દેવળ જાવવાનો વિચાર કર્યો અને મૂર્તિ મટે આરખનો પથ્થર લાવવાને માટે માણસો માર્યા પડે દેવીએ સ્વપ્નમાં આપ્તિ જણાવડું કે - 'માર કિંજા જેવી છે કે માર દેવળ મહાજગદેશ્વરની ખાસે ખારન માટે મોરખા નામની દેકરીની ચોવ પ્રી ત્યાં જાગ્ય માર દેવળ ખારને અને ત્યાં એક કિંજો પણ બાવજે' સ્વપ્નમાંથી દેવીની આજ્ઞા મળાણે જો પ્રસ નાગનો મુગર મહાજગદેશ્વરી ખાર બાઈવના અવરે તેમને મળે ત્યાં આ જ મહારાજે આ દેવાલય અને પ્રતાપગત નખનો પ્રિયો જાણવો અર્ધજુલખાનના વંશ જોડેના આ કિલ્લાપર દેવીનું દેવળ હતું, તેની સંખિતી માટે વધારામાં જણાવે છે કે, અર્ધજુલખાનની મુરાકાતે જતા મહેરા અને તેનો વંશ કરોને પાળ કર્યા ત્યારે મહારાજે આ દેવીના દર્શન ના દવા, ચણ આ કિંજોથી તો કદય એનુંજ સિદ્ધ થાય કે મહારાજે પ્રિયાર પ્રથમ પોતાની

અફઝલખાનનો વધ થવાની અને તેની સાથે મોકલેલા લશ્કરનો સંપૂર્ણ કચ્ચા-
ધાણ નીકળી ગયાની શોકજનક વાર્તા આદિલશાહે અને બીજી ભેગમે માંભળી ત્યારે
તેમને અત્યંત દીગ્ગમીરી થઈ. કહેવામાં આવે છે કે, બસુમોએ ત્યારે બાદશાહને એ
ભયંકર સમાચાર સંભળાવ્યા, ત્યારે તે અત્યંત દીગ્ગમીર થઈ સિંહાસન ઉપરથી
ઉઠી મહેલમાં બેઠા, પણ ખપર પડી તરફકવા લાગ્યો. તે જ પ્રમાણે બીજી ભેગમે એ
સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે પથંગપર પડી શોક કરતા કરતા “અન્સાહ, અન્સાહ,
ખુદા, ખુદા,” એવા ઘોંકાર કરવા માંડ્યા સર્વ વિચારવા લાગ્યા કે, શત્રુએ અ-
ફઝલખાન જેવા શરતીર અને બળવાન સરદારનો વધ કરી તેનું માથું કાપી ગયા,
વિશાળ લશ્કર હતું છતાં તેનો સંપૂર્ણ નાશ થયો, સર્વ સરસામાન લૂંટાઈ ગયો,
આટલું બધું નુકસાન થયું. શિવાજીમહારાજનું સ્થામન્ય અનિશ્ચય વધ્યું છે, તે
હવે મુશ્કેલીમાં બાદશાહીનો નાશ કરી દિલ્હી સમ્પ્રદાયનીની સ્થાપના કરશે. સર્વ
અમીરઉમરાવોને બીક લાગી અને સવળા ચિંતાપન્ન થયા કે, ‘હવે આદિલશાહીનું
અસ્તિત્વ રહેશે નહિ; શિવાજી મહારાજ પોતાનું મોટું વિજયી લશ્કર લઈ બીજી
આવી વિજયપુર છૂટી ભેગે,’ એવી ચર્ચા ઘેર ઘેર થવા લાગી. કહેવામાં આવે છે
કે, બાદશાહી નાબત થયું દિપ્તિ સુધી બધું રહી હતી અને આદિલશાહ બાદશાહે
તથા તેની માતાએ ત્રણ દિવસ સુધી અન્ન મહણ કર્યું નહોતું.^૧

કુલશાખીની જોડા નાટુ સરખુ દેવળ બધાંવેળુ દસે અને આ વિજય માત્ર થયા
પછીથી મોટા આકાશનુ દેવળ બધાંવેળુ હોય.

૧ અફઝલખાનના વધસંબંધી અને કહતકાળા પ્રગલ્ભિય છે. વિજયપુરના દંતિકાક્રમાં
માર્ગીલ લખે છે કે, પોતાની સવારીનું પરિણામ મુશ્કેલી આવવાનું નથી અને તેમાં પોતાનું
મૂલક થવાનું છે, એ વાતની તેને અગદિથી ખબર પડી હતી અ.થી લડાઈમાં જતાં
પહેલાં તેને પોતાની ૧૩ સીએને કાર માંથી નાખી હતી. આનું કાણુ એનું જાણવામાં
આવે છે કે પોતાના મૃત્યુ પછી પદ્મપુર સાથે પોતાની સેનાને સમ ધાય તદિ
એવા મદિ તેને આ કાળજી લીધી હતી ન્યા અરજ અફઝલખાનનું મકાન હતું. ત્યાં
આવજ હતું જનુ ન્યા વધ કંઈકી સીએની કળેલ બલવામાં આવે છે. સી.આવરની
ખબરમાં આ કહતકાળો દસ્તિજ છે, તેમાં એનું જાણવામાં આવે છે કે, અફઝલખાન
લડાઈમાં જતા પહેલાં પોતાના ગુરુના ઇર્શન કરવાને મોટે અંશે હતો તે વખતે તેને
માથા વચરનું મત ગુરુનું કહતકાળી હતું. શિ.સરખો અફઝલખાનના મહાત્મ્ય
સ્થાન માવજ એણે છે ત્યાં આવજ બધું લંચક એણે નથી ત્ર્યું છે. માત્ર ત્યાં
આવજ કોઈ કોઈ ખડેરના અરજોમાં બાકી રચ છે. અફઝલખાને પોતાની ૧૩ સીએને
જે બાઈમાં લૂંટાઈને કેર માંથી તે બાઈ શિ.સરખો એઈ છે, એમ તે જાણાવે છે.

પ્રકરણ ૧૨ મું-વિજાપુરસરકારના અન્ય સરદારોનો પરાજય

અશ્વજીવખાનનો વધ કરી, તેના વિશાળ સૈન્યનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાથી
ચારે દિશામાં શિવાજીમહારાજનો ળપ પ્રસરી
રહ્યો. તેમ થવાથી સ્વરાજ્યનો વિસ્તાર કરવાનું કાર્ય સુલભ થઈ પડ્યું. વિજાપુર-
સરકારના અન્ય કિલ્લા અને ગ્રામ તાલે કરવામાં મહારાજને વિશેષ અડચણ પડી
નહિ. અશ્વજીવખાને શિવાજી મહારાજપર ચડાઇ કર્યાના સમાચાર સીદાએ જાણ્યા
કે તરતજ તેણે તળા અને ઘોસાળાના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો; પરંતુ થોડા સમયમાં-
જ તેણે સાંભળ્યું કે:- 'ખાનનો વધ થયો છે અને તેનું સર્વ સૈન્ય કેદ પકડાયું
છે; ' એટલે તરતજ તેણે ઘેરા છોડી લઈ લશ્કર પાછું વાળ્યું. શિવાજીમહારાજ
તેનાપર સ્વારી કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; પરંતુ તે સમયે
પન્હાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થાય એવો સંયોગ જણાવાથી તેઓ તે તરફ વળ્યા.
એ કિલ્લાપર વિજાપુરસરકારે નિમેશો કિલ્લેદાર રહેતો હતો, તે પોતાની
મેળેજ કિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કરવા તૈયાર થયો, તેથી તેની સાથે સદેશ
ચલાવ્યા. એ ઉત્તમ કિલ્લો અનાયાસે પ્રાપ્ત થતો હોવાથી મહારાજના મનમાં
પ્રથમ તો એવો સંશય ઉત્પન્ન થયો કે:- 'વિજાપુરસરકારે આપણને શોભ ખતાવી
કવચિત પ્રપંચજનમા સપડાવવાની યુક્તિ રચી દશે.' તેમ છતાં પણ એ ગદ
આપણા તાબામાં આવતાં ધણીજ અનુકૂળતા થશે, એવું જણાવાથી તેમણે યુદ્ધ
માવળી સિપાઈએસહિત પોતાના એક પરમવિશ્વાસુ સરદારને કિલ્લા ઉપર મોક-
લવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે અન્નાજી હતોને એ કાર્ય સોંપ્યું અને પોતે
યુદ્ધ યોડેસ્વાર તથા પામદળ લશ્કરસહિત થોડે દૂર તૈયાર ચર્ચિત ઉભા; કારણ
કે શત્રુ તરફથી દગો જણાય તો તેમનાપર હુમલો કરી તેમનો પરાજય કરી શકાય;
પરંતુ યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યોજ નહિ. કિલ્લેદારે કળહાત કર્યા પ્રમાણે કિલ્લો
મહારાજને સ્વાધીન કર્યો (ઓક્ટોબર ૧૬૫૯). એજ પ્રમાણે પાવનગદ પણ

૧ બીલ લેખકેએ એ કિલ્લો હસ્તગત કર્યાની વિજ્ઞતામાં લખ્યું છે કે, એ કિલ્લો
આંતરાય મળજીત હોવાથી સહેલાઈથી હસ્તગત થશે નહિ, એમ જણાયું ત્યારે તે તાલે
કરવા માટે મહારાજે એવી યુક્તિ રચી કે, પોતાના કેટલાક સરદારોને શિક્ષા કરાવેનો ડાંગ

મહારાજના તાબામાં આવ્યો. એ કિથો હસ્તગત કર્યો પછી મહારાજને વસંતગઢ ઉપર છાપો મારી તે કિલ્લો પણ તાબે કર્યો. કૃષ્ણા નદીના ઉલ્લેખ તટ-પ્રાંત પર મહારાજને પોતાની સત્તા સ્થાપી અને સરખરીને મહેસુલ વસુલ કરવા માટે સર્વ કિલ્લાં પર પોતાના ચાલુ બેસાડ્યો; અર્થાત્ શિરાણીની મદીપર્વત ખત્રીસ ચાલુ બેસાડી ત્યાં મહેસુલ વસુલ કરવા માટે અધિકારીઓ નિમ્યા.

પન્હાણો કિલ્લો સ્વાધીનમાં આવ્યાથી શિવાજી મહારાજને તેજ રથે નિવાસ કર્યો અને સિદ્ધાદિના શિખરપરના તથા તળ પ્રદેશના કિલ્લા હસ્તગત કરવાની ઇચ્છાથી ને દિશામાં પોતાનું લક્ષ્ય મોકલ્યું. તેમાંના ધણુખરા કિલ્લા તો વખર અડમ્બળેજ હસ્તગત થયા, કુદ વગેરે ખટપટ કરવી પડી નહિ. માત્ર રાંગલા અને ખેલણાના કિલ્લા છાપો મારીને તાબે લેવા પડ્યા. ખેલણાનો કિલ્લો લેતાં તેઓને ધણી મહેનત કરવી પડી તેથી શિવાજીમહારાજને તે કિલ્લાનું નામ વિશાળ-ગઢ પાડ્યું અને તે નામ જણાપિપર્વત ચાલે છે. અરુણખાનનો વધ કર્યો પછી મહારાજને જે ગજુ મદિનામાં જ એટલો જાણે વિશાળ પ્રદેશ સ્વાધીન કર્યો હતો. એ પ્રમાણે મહારાજને ધીમે ધીમે સર્વ કોંકણપુર પ્રાંત અને તેમાંના કિલ્લા પોતાને તાબે કર્યા હતા.

એ સમયે મિરજમાં વિજયપુરસરકારના ચાલુમાં રત્નમળમાં નામક મુખ્ય સરદાર રહેતો હતો. તેણે મહારાજની હાલચાલમાં કંઈ પણ અડમ્બળ કરી નહોતી. તેનું એક કારણ એ હોય જોઈએ કે, રત્નમળ શિવાજીમહારાજથી ડરી જઈને પોતાના સ્વાધીનમાં લગાઈ રહ્યો હતો, કિલ્લા તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાંકે ખતાવે છે તે પ્રમાણે મહારાજને તેને લાય આપીને સાત પાંચે હતો, પરંતુ પાછળથી તેને બાદશાહનો એવો વુકમ મળ્યો કે, તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે કુદ કરી કોંકણપુર પ્રાંતનું રક્ષણ કર્યું. એ સમયે તેની પાસે ગજુ હજાર થોડેખરા અને કેટલુંક પાછળ લઈને હતું એટલા લશ્કર માથેજ રત્નમળ પન્હાણા મુખી મદાઈ લઈ ગયો (જાન્યુઆરી, સને ૧૬૫૬) તેને નજીક આવેલો જાણી મહારાજને તેના ઉપર પોતાના થોડેખરાસહિત વુકમો કર્યો અને તેનો પરાજય કરી તેને કૃષ્ણા નદીને પેઢે પાગ દાડી દેહાશો; તેમજ અંત મુખી તેની પૂઠ પકડી મહારાજ તેની પાછળ જતા દેહ વિજયપુરપર્વત જઈ પહોંચ્યા હતા. માર્ગમાં મોટાં મોટાં ગામ

કર્યો તે માર્ગરેએ પોતાના લાલ્લાના સાતમે બાકસે સિપાઈઓ સાથે મહારાજની મોતરી ઊઠાવતું બદલ્યું કરી પન્હાણાના કિલ્લેવારને વિનવિ કરી કે, 'શિવાજીમહારાજની મોતરીથી અમને બસતોજ થયાથી અમે તેમની મોતરી ઊઠાવી રીપીએ અમને તમારી મોતરીમાં ગણો.' સરારોનું કથન કિલ્લેવારને સત્ત્વ બહુવાળી તેણે સર્વને પોતાની મોતરીમાં સમ્યા. ખીજ વસંતી મહારાજને કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો પછી એક કિલ્લાસને સહેલ પ્રમાણે કિલ્લા પર ગયેલા મળ્યોએ નીચેના મળ્યોને ઉપર લઈને રથે લીધે બહાર દાડી, ત્યાં સત્તાડા રાખ્યા અને મહારાજના મળ્યોએ એક વધ રોજીલોપર દુકમો કર્યો અને તેમનો પગપદ હતો કિલ્લા હસ્તગત કર્યો.

૨. ૧ જાન્યુઆરી તે વખતના અંગ્રેજ નેશરીમોના લખાવૃથથી બિનું માસમ ૫૮

લૂંટી ઉઠાડ કરી નાખ્યા અને વ્યાપારી જાગીરો પર કર નાખ્યો એ પ્રમાણે એક-સરખું તોશિન મચાવી મહારાજ પ્રજાને વેગપૂર્વક પાલક કર્યા એ વેગ એટલો જુસ્સાભર્ય હતો કે તેમની પાછળ પડવાની શત્રુઓની દિશાત નદોલી તેમનો વિ-લ્લાસ વેગ બેઠોને વિળાપુરસરકારે જાળ પડવાનો ધન પણ દર્શો નહિ

વિળાપુર સહોધર્મ જાત સર્વ પ્રાત લૂંટી ઉઠાડ કરી, શિવાજીમહારાજ વિરાજમંડપા આવી પહોંચ્યા એ સમયે મહારાજની અધાથી અનાજ દળોએ પાલક લેતો તૈયાર રાખ્યું હતું, તે લઈ મહારાજ રતનાગિરિ પ્રાતમાં દાખલ થયા અને ત્યાંના બંદોશ અને શહેરો કેમજે કરવાનો તેમણે સંપાદેશ મોકલ્યો આ મારીમાં તેમણે માન રાજપુરપર હતો કર્યો નહિ રાજપુરના વેપારીઓએ આજ કારણ એવું જણાવ્યું છે કે, આ શહેર રસ્તામંડપાનું હતું અને તેણે મહારાજ જોડે નમ્રતા દર્શાવી હતી બીજી બેઠા રતનમંડપાનનો દ્રવ્ય કરતી હતી તેથી તેણે પોતાના આશરેલુને માટે મહારાજ જોડે રોકલાવ બાંધેલા હતો આ વખતે તેમણે દાબોળ સહેરો અને તેના તાબાના સર્વ યાજ્ઞા પોતાને ફરતગન કર્યા, આદિનશાહે આ યાજ્ઞાપર મહેલો સુમેદાર નાસીને રાજપુર જતો રહ્યો

ત્યાંથી મહારાજે રાજપુરપર આવી પુનઃ ઘરકરની સારી પેઠે તૈયારી કરી અને પાછી ચેલિયપર ચલાઈ લઈ ગયા તે શહેરમાં ત્રણ દિવસ મુકામ કરી સમરત શહેર સારી પેઠે લૂટ્યું તે સમયે એ શહેર ઉત્તમ પ્રકારે ધનવાન હોવાથી મહારાજને ત્યાંથી પુષ્કળ દ્રવ્ય મળ્યું ત્યાંના માણસોએ જોયુંજોડે કે પકડી શહેર તામે કર્યું અને લૂટમાં મળેલું સર્વ દ્રવ્ય સુરક્ષિતપણે રામમંડપર મોકલી દીધું

આ મંડપમાં દાબોળના મુખેદારનો પરાજય થવાથી અશ્વત્થામાના માલિકો ભરેલા ત્રણ વડાણો દાબોળના બંદરમાં હતા તે લઈને સુમેદાર રાજપુર ગયો ત્યાં આગળ રતનમંડપાનનો કુકમ થવાથી તે માથે બંદરપર ઉતારવામાં આવ્યો મહારાજના એક સરદારને આ બાતથી મળતાજ પોતાના માણસો લઈને તે રાજપુર તરફ ગયો મરાઠાઓ રાજપુર આવે છે, એવી બાતથી મરાઠાજ રતનમંડપાનો રાજપુરનો સુમેદાર તે વડાણમાંના એકમાં બેસીને નાસી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાંના અગ્રેજ વેપારીઓના એક દલાલ શ્રી હેન્ડી રે દાબોળ નામના એક અગ્રેજ કામદાર પાસે બઈ તેણે જણાવ્યું કે - "તમામ નામે મે રતનમંડપાનને અમુક રકમ વરજે આપેલી છે, તે આ મુખેદાર પાસેથી મસૂમ કરી લો" આ વરજી તે અગ્રેજ કામદારે રતનમંડપાનના સુમેદાર પાછળ પોતાનું એક વડાણ મોકલીને તેને અટકાવ્યું, ત્યારે તેણે તે રકમનો ખર્ચામાં તે વડાણમાંનો માત્ર આપ્યો એ લેકેડની એ મંડપ આલવી હતી, તેમાંથી ઉપર જણાવેલા મહારાજના માણસો બંદર ઉપર આવી પહોંચ્યા અને રાજપુરનો સુમેદાર જે વડાણમાં બેસીને નાસી જતો હતો તે વડાણને પકડી બાંધવાનું અગ્રેજ કામ-

આપે છે કે, રતનમંડપાનની સચિ અશ્વત્થામાનો ભાઈનો શત્રુ લેખાન પણ હતો કે જ્યે આનના લાલક માણસો મતવા અને રતનમંડપાન નાસીને છુટે જઈ શકે એ સરકારે રૂબ જણાવે પૃ ૨૪૪

દારને બાળ્યાં; પણ તે તેણે ગજાટાં નહિ; એટલુંજ નહિ પણ તે સુખેદારના કહેવાથી ખાખી રહેવા બે વડાણમાંથી એક પોતાને કબજે કર્યું અને તે વડાણનું અક્ષત નામ બદલીને નવું નામ પાડ્યું. જામ આ લોકોની બોલાચાલીથી થતી હતી એટલામા ત્રીણું વડાણ છટકી ગયું. ત્યારે મહારાજના સરદારે અંગ્રેજ કામદાર પાને સુખેદારના લીધેલા માલની માગણી કરી; પણ તે આપવાનો તેણે ઇન્કાર કર્યો. આ પ્રમાણે ત્રિસત્ર મવાથી તે સરદારે અંગ્રેજોના બે દલાલોને પકડ્યા. બ્યારે દિલિપ ગિર્ડ નામનો એક કામદાર તેમને કહેવાને ગયો કે:—“અમારા કેદ પકડા-પેલા દલાલોને છોડી દો.” ત્યારે તેને પણ કેદ કરવામાં આવ્યો અને અંગ્રેજોને એવું કહારી મોકલ્યું કે—“અકબુરખાનના ત્રણ વડાણો અને સુખેદાર પાસેથી લીધેલો માલ અમારે સ્વાધીન થશે નહિ, ત્યાસુધી આ પકડાયેલા આસામીઓને છોડવામા નહિ આવે.” એ ત્રણે કેદીઓને ખારાપાટણ લઈ જવામાં આવ્યા. આ બાબુથી ચિન્હીમટને શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી એવી વિનંતિ કરી કે—“અમારા કેદ પકડાયેલા માણ્યોને છોડી દેવાની આજ્ઞા કરવી અને એના બદલા-તરીકે તમે બ્યારે દગાજીપુરીપર હુલો કરશો ત્યારે હું તમને મદદ કરીશ, તમારા લોકોએ મુસલમાનોના વડાણ પકડવાનું કહેલું ખરું, પણ તે આજ્ઞા અમે માની નહિ; કારણ કે મુસલમાનો સાથે યૌ કરવાનું અમને છટ લાગ્યું નહિ.” આવી મનઃબળનો પત્ર મળવાથી મહારાજે પોતાના સરદારને આજ્ઞા કરી કે—“તેણે અંગ્રેજ કેદીઓને છોડી દેવા, રક્તમંજમાનના મુખપ્રધારને તે શહેર પાછું મેપવું અને શહેરના લોકોની જે જે વસ્તુ લૂટાએલી હોય તે તેમને પાછી આપવી.” આ હુકમ મળતાંજ દલાલો-ને છોડી મૂકવામા આવ્યા; પરંતુ એક પ્રાણજી કંઈક લગાડી કરવાથી ગિર્ડનેા છૂટકારો જાગ્રદા થયો નહિ. તેપરથી ચિન્હીમટને મહારાજ પાસે ફરીથી ફરિયાદ કરી; પણ તેમનો હુકમ મળે ને પહેલાજ મહારાજના માણ્યો કેદીઓને ખારાપા-ટણથી વિશાળમદ લઈ જતા દલાલ, તે વખતે અંગ્રેજના સ્વપાછાએએ હુલો કરીને ગિર્ડને છોડાવ્યો? એમ કહેવાય છે કે, પોતાના મિત્ર રક્તમંજમાનના શહેરપર તે સરદારે હુમલો કર્યો તે માટે મહારાજે તેને પોતાની નોકરીમાંથી બરતરફ કર્યો હતો.

અકબુરખાન અને રક્તમંજમાન જેવા બળવાન સરદારોનું શિવાજીમહારાજ આગળે કંઈ બળ માગ્યું નહિ એકનો છવ મયો અને છીન્ને છવ લખને નાદો, તે મહામુશીબતે વિશાળ પહોંચ્યો મહારાજનું હરકર રાજધાનીપર્યંત પૃકે પડ્યું હતું. તેણે માર્ગમે સર્વ પ્રયત્ન લૂટી બાળી નાખ્યો હતો. વિશાળસરકારની સત્તા-ના એકે એક ગામની પ્રજાને મહારાજની મોટી બીક લાગતી હતી. નાના મુસલમાન મરદાસે અને કિશોરો મહારાજનું નામ સંભળતાજ ચરચર કંપા-યમાન થતા હતા, તેપણી તેમનાપર ચદાઈ ઠાણુ લઈ જાય? એવી ચિંતાને બેઠને કેટલાક મરાઠા લૂટારાઓ ગામોમા જઈ શિવાજીમહારાજના નામથી ખંડણી અને લૂટ મેળવી આનંદપ્રલોભ કરવા લાગ્યા.

વિજયપુરસરકારને શિવાજીમહારાજનો અતિશય લગ્ન લાગ્યો. સાદના ૮-૯ આરમ્મા અગીરઉમરાવો વચ્ચે બદવારચળા જમી હતી, તે પણ બધ પડી અને મહારાજનું સર્વ તોફાન કેની રીતે બધ પાડ્યું, તેનીજ સૌ ચિંતા કરવા લાગ્યા. આદિવશાદને ચિંતા થઈ કે, શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લાદેને હવે ક્યા શરૂ થીર પુરખને મોલવો? માછ પણ સરદાર આગળ આવી જાતી કોઈ કહેતો નહિ કે, ૬ શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લઈ જવા તૈયાર છું કહેવામા આવે છે કે, પિતાનું વેર વાળવા અફઝલખાનનો પુત્ર ફાજલખાન શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની બાદશાહે હમેશા અરજ કરતો હતો, પરંતુ તેમના ઉપર ચડાઈ લઈ જવાની તેની એકલાની દિ મત માનતી નહોતી કેટલાક સરદારોએ એનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, આદિલશાહબાદશાહે ચેતેજ એ ચડાઈ લઈ જવી તામાના કોઈ પણ સરદાર ઉપર વિશ્વાસ રાખવો ચેત્ત નથી, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોએ વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવતા કહ્યું કે-“ બાદશાહે રત એવા બળવાખોર ઉપર ચડાઈ લઈ જવામા ગળ્યનું લખુલ જણાયા તેમજ શિવાજીમહારાજ અતિશય દિ મતવાન અને જીદિમાન હોવાથી કયે સમયે કયુ કાર્ષ કરશે, તેનો નિયમ નહિ. અધિચારી કાર્ષથી કદાચ બાદશાહેનો છન લખમા આવી પડે.”

વિજયપુર-દરબારમા એની બાજબી ચાલવી હતી તે સમયે સીદી જેહાર નામક એક સરદાર શાહ આગળ આવ્યો. તે જાનનો દબસી અને પ્રજળ પરાક્રમી હતો. કણ્ઠાટકની સ્વારી વખતે એણે રિશિય બહાદુરી બતાવી ઉચ્ચ પદાધિભર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. બાદશાહ સાથે અલુખનાન થતા તે કુર્બાન પ્રાતમા રતતન મંદ ખેરો હતો તેના જીદતપણા માટે બાદશાહ તેને સિદ્ધા કરવા ચડાતા હતા, પરંતુ તેણે કૃત કર્મની ક્ષમા માગી, બાદશાહની પુન કૃપાદષ્ટિ થવા માટે પ્રવળ આદર્યો હતો આ સમયે બાદશાહે તેને કહ્યું કે-“ તમે શિવાજીમહારાજ ઉપર ચડાઈ લઈ જઈ, તેનો મુદ ઉતારશે તો તમારો અપગ્રાધ ક્ષમા કરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર આપવામા આવશે.” સીદી સરદાર જેહારે એ સરત કબૂલ કરી અને મહારાજપર સ્વારી લઈ ગયો ફાજલખાન પણ પિતાના આજુનું વેર વાળવા માટે સીદી જેહાર સાથે સ્વારીમા ગયો હતો.

૧ એમ કહેવામા આવે છે કે, આ સમયે આરવચળ પોતાના બાળને કંઈ કરીને વધા પોતાના ભાઈએનો નાશ કરીને જિંદગી ગાદીપર બેઠો હતો તેના મનમા તે વખતે દક્ષિણમા પોતાની સત્તા જમાવવાનો વિચાર આવ્યો તેવા પ્રદેશમા શિવાજીમહારાજ લાકડાટ કરવા હતા તે અટકાવવાને માટે શાહિરખાન નામના એક સરદારને મોકલે સૈન્ય આપીને તેણે શિવાજીમહારાજપર ચોકડયો (૧૬૬૦) અને વિજયપુરની સરકારને પણ મહારાજપર મચારી મચાતું કહી આવી કરીનેજ વિજયપુરની સરકાર ચડાઈ માટે કવા વળ કરવી હતી. શાહિરખાનની ચડાઈની હમીકત આગળ જોખમા પ્રાંતજમા આપ બામા આવી છે.

૨ ચિટણીસ અને શિ દિંકર કહે છે કે, સલ્તખાન નામક એક બીજા સરદારને પણ તેમની સાથે ચડાઈમા મોકલ્યો હતો.

બાદશાહે મીની ભેટારને પ્રગટ સેન આપ્યું હતું. કહેવામાં આવે છે કે, જ-
કેનુવખાન નાથે મોડેલેલા સેન કરતાં આ વખતનું સેન વધારું મોટું હતું. મીની
ખારી ઘઠ ગયે તે પહેલા બાદશાહે તેને મવાજનખાનની નવીન પટ્ટી આપી
તેનું સેન વધાર્યું હતું. સાહે ધાર્યું હતું કે - 'તેનું સેન વધારવાથી પોતાનું
કર્તવ્ય ઉત્તમપરંતુ અને પ્રમાણિકપણે કરવાની તેને ઉત્કંઠા થશે.' કાજર-
ખાનને ઉત્કંઠા હતી કે - 'સિવાજીમહારાજ મારે પ્રગટ ગુદ કરી, તેમનો પગલ્ય
કરી માગે પિતાનું જે રાજકર્મો કરારે પ્રગટ થશે.' જે મરઘરને મહારાજ
ઉપર આગ્રહ મોડેલી, આદિશાહે બાલિયના સીંદીને વાલીના દેશમુખેની
મદદનાવડે, મદદારખાન નાખાની કોઠણપટ્ટીપર સ્વારી કરવાની આજ્ઞા કરાવી.
સીંદી ભેટાર અને કાજરખાને પ્રથમ પન્દાગાના કિશ્તીર દુમપે કરવાનો
નિર્ધાર કરી તે તરફ કુચ કરી નેએએ પરસ્પર એકી મોંઘણ કરી લીધી
કે, કિશ્તી તામે કરવાનું કાર્ય મીની ભેટારે કર્યું તથા કાજરખાને કુંજરોને મારે
કોઠણમાં સિવાજીમહારાજના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો.

મદદારખાન સુધે મનુષ્યો દમોદા ચાલે રિવાજ કરતા હતા. તેમણે એ સંજોગે
સર્વ મમાચાર મદાનગરને નિવેગન થયો, આનખામથી સૂઝીની ફોજ ચારી પડી,
એવું ભાલુખાન મદાનગરે પ્રત્યેક કિશ્તીરને કિશ્તીર ઉત્તમ પ્રકારનો બકાલસ રાખી
દુશ્મિયાર સેવાની ચેનવખી આપી આનખાનથી ચડી આવતા સુઝીના મારે કુદ
રતા કાલે તે મોટી તરે તમારી નેમણે તથાકાજરે કરા માલી. મદદારખાને રથ
પાલનને કોઠણમાં કહેવાળા સીંદી મારે કુદ કરવાની આજ્ઞા કરી આખાજી
કેનુવખે કરવાળ-બકાલસી આનખું રસાળ કરવાનું કાર્ય મોંઘ્યું. બાદશાહ કરવાને વા-
લીના સખમ આવતા પાથે દરરે સીપતા મોડેલે, મોડેલેતને પર્વત ઉપરના પુર-
ક, મિદમદ પ્રતાપવદ આદિ કિશ્તી અને તેની આનખાનના પ્રદેશનું સમજ કરાવતી આજ્ઞા
કરી અને મદદારખાને પાંત પન્દાગાના કિશ્તી રસાળ કરવાનો નિર્ધાર કરી તે ઉપર
મજબૂત પરીજાનના મળ્યા નેવાજી પાલકને પોતાના ધોરવાગમદિન મીની ભે-
ટારના તમકર ઉપર ધેલી ધેલી વાલે જાપો મારી તામ આપવાનું કાર્ય મોંઘ્યું.
મવાજન સેન પન્દાગાના કિશ્તીમાં રહ્યા તથા તેનું કાર્ય એ હતું કે, વિશાળ-
નકાજ નકાલે આવતા નેએએ વેગ પ્રથમ કોઠણપુ પ્રાગ તરફ નેવાજી છતા પન્દાગાનો
કિશ્તી તામે કરવાની દુરમોએ કુદલ સ્ત્રી હતી, તે મદદારખાન ભાલુખાના આવતા
નેમણે કિશ્તી એકાએક તેમના કાલસા તકિજવા દેવનો વિચાર થયો દનો; પરંતુ
તેમણે જન એ કિશ્તીનું રસાળ કરવાનો વિચાર થયો તે અપેક્ષા હતું; એ આમજ
વાચતા તરફ વળ્યા આવશે.

મીની ભેટાર પોતાના હાકરનદિન પન્દાગાના કિશ્તી નજીક આવતા તામો
તામે સિવાજીમહારાજે મારેમાં તેને કહ્યું હતું અરઘવ કયો નદિ, છેક નજીક આ-
વતા દીવા પડી તેની જો બુલાવવાની મદદારખાની દુર દલી સૂઝતા સેને
પન્દાગા પાંત જાવડે નાખી ત્યારે નેવાજીએ પોતાના નેએલી હીજવાજ ચર કરી.
તે રાત્રિના મમણે સૂઝતા સેનપર જાપો મારતા જાપો જનાજ વચેરે મવાજનો

સ્થાન ખાસ કરી, તેમને અત્રકાલ વગેરે મને નહિ એવા યત્ન કરવા લાગ્યો શરૂઆત સાથે સામાન્ય મર્દ તેમની સાથે મુલ્ક કરાવેલા લાગ ચૂકવતા શત્રુઓને ખબર ના પડે તેમ આતપામની ઝાડીમાંથી શુભશુભ માવળી સિપાઈઓના ટોળા તેમની ઠાવણી મા પ્રવેશ કરતા અને જે દિશા તરફનો જ હોખરત તદ્દન અન્યથા રિયન જણાતો, તે બાળુએ તનવારોસદિત પ્રવેશ કરી ડાયામાંથી ચનાવતા, અને જ્યારે શત્રુના સિપાઈઓ તેમનાપર ધમ્મી વ્રતા તે વખતે માવળીઓ તેમનાપર મરનાળનો (એક પ્રકારની તોપ) ખસે ચનાવી, ઠાવણીમાંથી નીકળી, ઝાડીમાં ભરણ જવા નેનાળુએ એ પ્રમાણે શત્રુના સૈન્યને ધણે ત્રામ આપ્યો અને પોતાનું વિશેષ ગુરુશાન ધરા ન દેતા શત્રુના પુરુષ સિપાઈઓ કાપી નાખ્યા સીદી જેલારે વિચાર્યું કે, અહીં મારનારા મનુષ્યોનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ તે સિવાય મુદ્દમા વિજય મળશે નહિ સીદી પોતેજ પોતાના સૈન્યસંહિત તેમનાપર હુમલા કરવા લાગ્યો અને તેણે જે દાગમા આવે તેનો સંપાર કરાવે સપારો ચલા વ્યો, પરંતુ હુમરાજ પ્રેશમા મરાઠાઓની પૂઠ પકડવાનું કામ અતિ વિકટ બને નિશા દાયકા-ગરક નહિ જણાવાથી પોતાના જે સિપાઈઓને વેગળે ચાલ્યા રાખી ચોરના દના, તેમને એકત્ર કરી તેણે મજબૂતરીતે મિલ્કાપર ઘેરા નાખ્યો તે સમયે સયોગો અતિશય પ્રતિફળ હવા બતા, તેણે મિલ્કા ઉપર પ્રમળ વેગપૂર્વક તોપોનો મારો ચલાયો કોઈ મનુષ્ય મિલ્કમાંથી બહાર અને બહારથી મિલ્કામાં પ્રવેશ કરી શકે નહિ, તે માટે સખ્ત જોડાખત કર્યો, પોતાના લશ્કરમાં તેણે સખ્ત આજ્ઞા ફેરવી કે કોઈ ખબુ મરાઠો હાથમા આવે તો તેને છવતો જના દેવો નહિ લશ્કરના સિપાઈઓ રાતરિવસ અગ્રત અને સ્થાન ગહે તે માટે રાતે અને દિવસે પટ્ટોપર બળ બલ અધિપત્રીઓ અને નિપાઈઓ રાખનારી વ્યવસ્થા કરી સર્વ લશ્કર ઉપર મીદી પોતે અને દિખરખ રાખવા લાગો

શિવાજીમહારાજ મરે મદિના મુખી દિશામાં અટકી પડ્યા સીદીનો મન-ખૂત ઘેરો ઉપડે એવા મિલ્કો જણાવા નહોતા તેનું લશ્કર વિશાળ હતું, તેમજ જોડાખત પણ ધણેજ સખ્ત હતો નેનાળ પાનપરે તેના સન્ય ઉપર ધણાએ ડાયા માર્યા, પરંતુ તેના સૈન્યમાંથી જોઈએ તેવી મોટી સખ્યા યોડી મળ નહિ ગિલ્કા ઉપરથી ગમે તેટલો તોપોનો મારો આવે તોપણ તેમના લશ્કરમાં વિશેષ ગુરુશાન શરૂ શકે એમ નહોતું તેમા વળી મિનાજીમહારાજ ગિલ્કામાં બગલ મપાના સમા ચાર શત્રુઓના જાણવાયા આવ્યા, ત્યારે તેઓ ઘેરો ઉપરથી બીજી બાજુએ જવા, એવું રચેને પણ મુખી શકાય તમ નહોતું 'કિના તમે કયા માટે સીદી પોતાના તરફથી છવતોડ ચલા કર્યા વગર રહે તેવો નહોતો, એ નક્કીજ હતું મીદી જેલારને ખાતી થક હાલી કે, 'કિલ્કો વહેલેમોડો આપણા તાળામાંજ આનવા સાથે શિવાજી-મહારાજ પણ આવસ્ય પકડાશે અને આજખર્ચન જે કાર્વ કેલમ્પી મનુ નથી તેમા વિજય મેળવવાનો થક આપણને મળશે, તેમજ વિશ્વપુરુષદત્તનારા આપણું મારવ અતિશય શક્તિ પામશે 'એ વિચાર વતાજ સીદીને વિશેષ હતાદ અને જુરસો ઉત્પન્ન થયો હતો શિવાજીમહારાજે પણ ગિલ્કાપર સર્વ પ્રકારનો એવો

હવે તેને આપણે જોમ કહીશું તેમ વર્તે, એવું જણાવાથી સીદી નિશ્ચિત થયો. 'હવે તેઓ યુદ્ધ કરશે નહિ. કિંતુ તો આપણા તાખામાં આવીજ ચૂકે.' એવું સમજી સીદીના સિપાઈઓએ કિલ્લાપર તોપોનો ખારો બંધ કર્યો હતો તે પહેરાપરના સિપાઈઓ પણ અસાવધ થઈ એજમજા ઉડાવવા લાગ્યા હતા.

સીદીના સિપાઈઓને જૂથથાપમાં નાખી મહારાજે કિલ્લામાંથી નીકળી જવાનો ઘાટ ધડ્યો. તે ખોતાના ચુનદા માવળી ચોદા એકત્ર કરી રાત્રિના અધકારમાં કિલ્લા નીચે કલમાં અને સત્રના પહેરજિરાની પામે વધતેજ તેઓ બહાર નીકળી ગયા. પહેરજિરા આસાવધ હોવાથી સિવાજીમહારાજ નાસી બાધ છે, એ તેઓના લક્ષમાં આવ્યું નહિ; પરંતુ તેમને શેડીવાર પછી મહારાજના નાસી જવાની ખબર પડતાજ તેમની પૂંઠ પકડવાની તેઓ તૈયારી કરવા લાગ્યા એટલામાં મહારાજ ખોતાના સિપાઈઓસહિત, પ્રજળ વેગપૂર્વક વિશાળમદારે તરફ ચાલ્યા ગયા. ફાજલખાન અને સીદી બેદારનો પુત્ર સીદી ઉજળ, એ બન્ને કેટલાક ઘેડે ચારો લઈ મહારાજને પકડવા તેમની પાછળ દોડ્યા. તેની સાથે પાંચળ લશ્કર પણ પાછળ દોડ્યું; પરંતુ મુર્ચનો પ્રકાશ થતા પહેલા મહારાજના મનુષ્યો તેમની દૃષ્ટિએ થડ્યાજ નહિ. એ તેમની નજરે પડ્યા, તે વખતે તેઓ વિશાળમદારી છ મૈત્ર જેજળે કુગર ચડતા હતા ખોતાની પાછળ સત્રઓ ધમ્પા આવે નહિ અને તેમને માર્ગમાજ અટકાવી યકાય, એટલા માટે મહારાજે કુગરની ટ્રેમપર કેટલાક માવળી સિપાઈઓ ગમ્પા અને તે ઉપર બાજી દેશપાડેને મુખ્ય અધિકારી નિમ્મે મહારાજને જાણને એવી સવાહ આપી કે, કિલ્લાપર જઈ પહોંચ્યા પછી અને પાંચ તોપો ફેરી સંકેત કરીએ ત્યાંસુધી સત્રઓને નીચથી ખીણમાં અટકાવી ગમ્પાને. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે, બાજી દેશપાડે મહાન શરવીર અને પ્રમાણિક છે. તેઓ જાણતા હતા કે, ફેર્ષ પણ વિકટ પ્રસંગે તેનાપર વિશ્વાસ રાખવામાં જરાપણ અડચણ નથી સામ્રાજ જેવા અણ્ણિ પ્રમગે તેને મોથેનુ કાપ ઉત્તમ પ્રકારે પાર પડશે, એમ જણી મહારાજે તેની નિમણૂક કરી એ તફાવત ધોડ્યજ હતું તેની સાથે પાંચ દગર મારવા સિપાઈઓ રાખ્યા હતા દેશપાડેએ કુગર-પર ઝથે ઝથે મોઝા બાધી ઝાઝીમાં સિપાઈઓ ઉભા રાખ્યા મુસલમાનોના

૧ રાત્રીની બખરમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ બીસહબર માવળીસહિત મુસલમાનોના લશ્કરપર અત્યાનક ઉગી પડ્યા અને તેમની સાથે લડતા ત્રિશ્વરજી નુકી આવ્યા ગયા. ફાજલખાન તેમની પાછળ પડ્યો હતો ત્યંતુ બહાનુ કરી મહારાજે તેમને અત્યાધી અસાવધ કર્યા લેદાયા

૨ કેટલીક બખરોમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ સગણા નામના કિલ્લા તરફ નાસી ગયા પ્રાટ કંઈ અને સવારે આ દુશ્મકલને જતી માને છે. અથે પણ તે સુખ્ય ખરી માનીને ૧૫ આશ્તિમાં એ પ્રમાણેજ લખ્યું હતું પરંતુ સમજાવે કિલ્લો પન્દજાના કિલ્લાથી બેસો માર્ગ દુર છે. જેનેની સમજણમાં એજણ કિલ્લા તરફ નાસી ગયા, એવું જણાવે આ બેજણ એજ વિશાળતા:

૩ તવારીખ-૬-સિપાઈના તેલ નામ સીદી દલાલ છે

[illegible]

બીજા હિંમતી ગણને લાગી જતા મહિલાઓએ મળીને કહ્યું કે તેઓ
 ૬ મે ૧૯૭૦ પછી પિત્તા તરફ આવી, પાશુને મળીને એ પ્રાણી દેવ મુખ
 તરીકે પણ ઘણાં દેવતાની વચ્ચે અને વચ્ચેના પાશુ પુત્રના કાશુ દર્શાવેલા
 તરિક્કો જમના તરત પાશુદેવતાના દેવતાની જાણવાની લાગી દિશાની
 આજ્ઞાન જોવા પછી તેણે ધારવાનું કાર્ય બંધ કરી દેવતા દર્શાવવાને બંધ
 કરી દે - "નિષાદવંશના કાશુ કાર્યે જુદા જુદા પાશુદેવતાની દેવતા
 પિત્તાને જોવા પછી દર્શાવે છે" તેથી તેણે દિશાને જોવા નાખ્યો નથી

૧ બી. ૧૧૧: બહુને ૭ ૩, વિદ્યાવાસ અને આશુકી નામના ગામના હીંદી મેકારે
કેશાભી વિનાશ મુકામ નામનો હતો. જ્યાં તેઓ કિશનના બાપા પૂર્વે શામલ જામીન મિલકતને
ફોજિ લખાવી. આ મહાસભે બીજી બીજી સભાની જેમના આગેવાનો સાથે બાંધી જાયો.

બંધ રાખ્યો. તેમાં વળી સીદી બેઢાર પન્હાણાને ઘેરા ઉઠાવી વિસાળગઢ તરફ આવવાની આનાકાની કરવા લાગ્યો, તેથી નિરુપાયે ફાજલખાન વિસાળગઢ નીચેથી પોતાની ઊવણી ઉપાડી પન્હાણા આગ્યો; પરંતુ પન્હાણાને ઘેરા નાખી બેસી રહેવાથી તેને કાપડો જાણ્યો નહિ. તેનું કારણ સ્પષ્ટ હતું કે-“ મહારાજ હવે મુક્ત થયા છે. તે કયા વખતે શું કરશે અને કયારે આપણી પાપમાંથી કરશે તેનો નિયમ નથી.” ફાજલખાનને એજ ભય લાગ્યો હતો. બીજું કારણ એ પણ હતું કે, વર્ષા ઋતુ નજીક આવતી હોવાથી, હજુ થતું ઘેરા નાખી બેસી રહેવાથી કુમરાળ પ્રદેશમાં રહી થકસો નહિ. તેમને એવા વિચાર થાય, એ પણ સ્વાભાવિકજ હતું. મહારાજ જ્યારે વિસાળગઢના કિલ્લા તરફ નીકળી ગયા ત્યારે તેમણે પન્હાણાને કિલ્લો રાધેખા બસાળને સ્વાધીન કર્યો હતો. તે સીદી બેઢાર સાથે સૌધ પૂર્વે લડતો હતો. તેણે આ સમયે ઘણી બહાદુરી અને માતુરીપટ કિલ્લાનું રક્ષણ કર્યું. તેને બહારથી મદદ કરવા માટે મહારાજે લશ્કર મોકલ્યું હતું. મુસલમાનોએ મોરચા બાધી કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો હતો. પાછળથી આવેલા લશ્કરની મદદવડે તેમણે નીચેના લશ્કરપર હુમલા કરવા માંડ્યા અને કાપાકાપી કરી જે સામાન હાથમાં આવતો તે લૂંટી લઈ નાસી જતા. કિલ્લા આગળ મુદ્દ કરનાર મુસલમાન સિપાહીઓ નીચે ઊવણી આગળ મળા તોફાનનો બકાબકા કરવા લાગ્યા, તે સમયે કિલ્લાપરના સિપાહીઓએ તેમના મોરચા ઉપેરી નાખવા માંડ્યા. મહારાજના લશ્કરે તેમનાપર બે તરફથી મારો ચલાવ્યો, તેથી સીદી બેઢારે અને ફાજલખાને કિલ્લાદારને પોતાના પક્ષમાં લેવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે રઘુનાથ બસાળને કહ્યું કે-“ કિલ્લો અમારા તાબામાં સોંપી તમે અમારા પક્ષમાં આવશો, તો બાદશાહ પાસે તમારી સ્થિતિ ટરી તમને ઉચ્ચ અધિકાર તથા મોટી જમીન અપાવીશું.” સ્વર્ભિનિહ રઘુનાથે તેમની એ માગણીને ઉત્તર આપ્યો કે-“ હું કિંચિત્ પણ ધનસોની નથી. હું મારા સ્વામી સાથે કદાપિ પણ વિશ્વાસપાત્ત કરીશ નહિ.” રઘુનાથનો સ્પષ્ટ ઉત્તર સંજયતોજ તેમના મનમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ. અંતે તેઓ વિચાર કરવા લાગ્યા કે-“ જેમ બને તેમ ઉનાવળે વિજયપુર તરફ જવું એજ મોઝ છે. વર્ષા ઋતુ વીસ્યા પછી પુનઃ નવેસરથી ચલાઈ કરવી; પરંતુ બાદશાહનું આદર્શ મોહું સેન્ધ અદિ મુખી લાવવાથી માત્ર તેની ખરાબી થઈ અને આપણે હાથે હાથે પછાદ્ય થયું નહિ, એ સ્થિતિ-મા વિજયપુર પાછા જવાથી આપણી કેવી ફગેતી થશે ? સર્વ મતુએ આપણને નિર્બળ અને નિરતેજ કહેશે અને બાદશાહની આપણપર વિશેષ હંતરાજ થશે; તેના ઠરણાં વિજયપુર ન જતાં ચોમાસું આ પ્રાંતમાંજ વીતાડવું અને વર્ષા-ઋતુ પીતતાં પાણું મુદ્દ થઈ કરવું.” તેમને એ વિચાર ઊવણીના સિપાહીઓએ અપર્યા, ત્યારે તે તેમને રુચિકર નહિ થતા લશ્કરમાં ઉઘટો અસંતોષ ફેલાયો અને તેઓ સ્વદેશ-જવા માટે રજા માગવા લાગ્યા. તેઓ કેટલાંક પ્રકારે તેમના મનને સંતોષ આપી શક્યા નહિ, તેમ સિપાહીઓએ પોતાની હદ પણ છોડી નહિ. સમસ્ત લશ્કરમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થવાથી તે સ્થળે પ્રપ્રવ રાખવાનું તેમને નિર્ણય લાગ્યું નહિ; તેથીજ તેમને પોતાની ઊવણી ઉપાડી લઈ વિજયપુર જવાની દુરજ પડી.

યુદ્ધ કરવાની હિમત અને શક્તિ નિર્ભૂળ થવાથી તેમને નિરાશ થઈ પાછું ફરવું પડ્યું હતું; તે સમયે ઉપર લખાયા આખું છે જજરાના મીઠીએ દરબારના સંકેત પ્રમાણે લડાયક વહાણો તૈયાર કરી મહારાજના તાબાના સમુદ્રકિનારા-પરના કેટલાક ચાણુપર હરો કરી હસ્તગત કર્યા હતા, તેથી રઘુનાથપતને તેની સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો હતો. સીદીએ તેને ધણી વખત હરાવ્યો અપરાધખાત અને યાદુખખાત નામક સરદારોએ મહારાજના તાબાના તળાવોને ઘેરા નાખ્યો હતો. એટલામા તેમને ખબર મળી કે, સિવાજીમહારાજ ચરનોના સપાટામાર્થે સુકત થઈ, ધવનોને પાછા વિજયપુર નસાવાની શક્તિ રચી રાવગઢપર જવાને અર્થ આવે છે એ સાબળતાજ બંને સરદારોના હોશ ઉડી ગયા. તેઓએ ગભરાટમા જ ઘેરા ઉઠાવી લીધા અને જજરા પાછા ચાલ્યા ગયા શત્રુનું એક વર્તન જોઈ રઘુનાથપતમા નવું જોશ આવ્યું તે મીઠીની યાજ્ઞ-પડયા, તેના માણસોને ક્યાંય પણ થોભવા દીધા નહિ, તેમના તાબાનો દડગાજપુરીનો સઘળો પ્રાત તેણે વખતે કયો અત્યંત તાસ સફળ કરવો પડ્યો સીદીએ રઘુનાથપત તરફ પોતાનો વંદાય મોકલી મધિ ઘરાનું કંદાવું ઉભય પણ વચ્ચે સનાદ થઈ, યુદ્ધ બંધ થયું સીદીએ રઘુનાથપતનો આજ્ઞ-સંકાર કરી તેમને ભારે વિમતી પોષાડ તથા ધોડા રોટ આપ્યા.

ઉપર લખવામા આવ્યું છે કે, વિજયપુરસરદાર, સીદી જોદારને મહારાજ ઉપર અઘાઈમા મોકલી જજરાના સીદીને અને વાડીના સાવતોને મહારાજના તાબાની ઠાકણપટ્ટી ઉપર સ્વારી કરી તે પ્રદેશ તામે કરવાની આજ્ઞા દરમાવી હતી. તે બંનેએ પરસ્પર એકબીજાને સહાયતા કરી, એકું ઠંડું હતું સાર તોએ પાછું જો સમયે મહારાજ સાથે શત્રુત્વ પ્રકટ કર્યું, તેથી તેને સિદ્ધા કરવાનું કાર્ય મહારાજને બાજી કપસઠને સોંપ્યું હતું ૨ સાવત સાથે તેને અનેક વખત ગપાગપી થઈ.

૧ આમાં લખે છે, સિવાજીમહારાજ પંડાણપરથી નીકળ્યા ને મોટા સૈન્ય સહિત કેટ દરતાજપુરીમા આવ્યા અને તેમણે ત્યાંની સીદી જોદારના હાથદસ્તના હુકમ જોડો બિંક ખરિતો બતાવ્યો તેમા લખ્યું હતું કે, દરતાજપુરી સિવાજીમહારાજને સ્વાધીન થયું, એણે તેઓ પંડાણનો કિલ્લો અમને સોંપી દેશે એ હુકમ સીદીને ખરો જણાયાથી તેણે દરતાજપુરી મહાલજને સોંપી દીધું સીદીને કપખા મરી કે, મહારાજ કિલ્લા બહાર નીકળ્યા છે તે સીદી જોદારનો આજ્ઞા સિવાય બંને નહિ, પાછું પાંડળથી સીદીને વહેમ આવતા તેણે જજરા કાઢી મહારાજને સોંપ્યું નહિ.

૨ એ અનુષ્ઠ મહારાજને બાગચિત તેમજ અતિશય શરવીર અને વિશ્વામુ હતો, સુદ્ધાર્માં સ પૂર્ણ કુશળ અને શરીર લાગણ્યોળો હજુપ્ર હતા તેને માવયાની સરનોબની મામ થઈ હતી તે મૂળથી મુસોજાસા ગામનિવાસી અને નાઠ ગામનો દેરામુખ હતો, એ પ્રથમ રાવગઢ નીને છત્રી નિઝામપુર નજીક કુરુ નામક ગામમારહીને ખાલુના નામ સહજગતો હતો તેની પાસે ચસરચી નામની ધોડી, ગજલી નામની તવવાર અને અજગા નામની મજજા ઠાવ, એ ત્રણ ઉત્તમ વસ્તુઓ હતી તેની ધોડી એક મધુર્વ રત્ન જેવી હતી. તે ધોડી મેજવવાની વિજયપુરસરદારની ઈન્કા થતા તેમણે સોનું દાગીને એરજીલમથી ધોડી લાવવા કૃપસઠ પાસે મોકલ્યો. કૃપસઠે તેનો ચસજસ કર્યો (પોવાડા).

તેમા કમળકાને વસ્ત્ર ડાળ ચણે. જતે સીદીની રહસ્યતાવડે, યાજ્ઞેત પામ હનાર
 સિવાજીએસહિત રહસ્યકર વિપર કુશલો લાગ્યો. રાખપુર પાસે ઊભાવ પહોંત્યે ઊગ્ર
 પુદ્ધ યજ્ઞ રૂપસકર રાજા દાક્ષિણ તથાગત વાઈ, ટાનુ સામે વાજુ ભુરસામે રહ્યા
 વડાને દુલો સાવત નાજી રહસ્યકર સામે ચામસામેઃ વાઈ જતા બન્ને વચ્ચે દંડપુદ્ધ
 ચુકુ ખતે મોઝા વીર, બજવાન અને કુદકુસલા હોવાથી જાણકર સંક્રામ કયો.
 પામપરે એકબીજાને સખત લાગલ કર્યા અને એકબીજાનો ધા લાગલાં બન્ને
 એકબીજાને રબધા ધમ્યત્વ પામ્યા. ^૧ ચદાસાબનો એ વીર અને યોગ સર-
 કાર રાખ્યા પડ્યા. જાણ તેના દાસી નીચેના યાકરે પૂર્વે હોડુ નહિ; પણ તેઓએ
 ટાનુ સામે હંદા મુખી લડી તેમનો જરાભળ કર્યો. નાજી રહસ્યકર રહસ્ય પડવાના
 મુખામુખ ચાલ્યોવા, ત્યારે સિવાજીદારાજના હૃદયમાં અતિશય ટોક ઉત્પન્ન કયો.
 પોતાનો અત્યંત વિશ્વાસુ, ઇવભન મિત્ર અને મહાન વીર સરકાર, સીદીના અને
 જાણ તેના વેરને ધીવેજ મુખામુખ પડ્યો, એ બધી ચકાસકે કેએને સાખા સિશુ
 કરવાનો નિધન કર્યો.

^૧ શ્રી સરકારે તે સમયના કાલ રાખા સિવાજી કાલકામે (પ. ૨૬૬) વાંચી એક
 નિર્ણય લીધો છે કે, સિવાજીમહારાજ એ-સી સી માર સિવાજી સહાયે જતો આજી
 હા તેમને કાલકા દેસાનાંબે પામલ ઓ-સી ગાવાસી તે વેપારીએ કર્તુપાર્ણ
 સમયે હો અને તે સિવાજીમહારાજ મારે જાણે પણ તેમના કરાર નેતરનાનો
 સમર્થકત્વે વા હો.

પ્રકરણ ૧૩ મું-વિજાપુરસરકારનો પરાજય

સીદી બેદાર અને કાળજીખાન, એ બન્ને પ્રબળ સૈન્યસંહિત શિવાજી મહેદારાજ ઉપર ચડાઇ લઇ ગયા હતાં તેમના અતિ-શય ભુરસાબરેલા ધુમલાનું પરિણામ સાઈ આબુ નહોતું; એ બેઠાં બાદશાહ બક્ષીઆદિલાકને અતિશય દિલગીરી થઇ હતી. ક્રોધના આવેશમાં તેમણે શિવાજીમહેદારાજ ઉપર સ્વતઃ ચડાઇ લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એ સંબંધી પાછલા પ્રકરણમાં લખનારા આબુ છે. ત્યાર પછી બાદશાહે પુષ્કળ લશ્કર ભેળું કર્યું અને કરાડ પ્રાત તરફ સ્વારી લઇ જવામાં આવી બાદશાહ પોતે સ્વારીમાં ચરેલા છે, એ સાબળી આસપાસના પ્રાતના જે જમીનદારોએ શિવાજીમહેદારાજને ખડકી ભરી તેમની સત્તા કબૂલ કરી હતી, તેઓ ગલરાઇ જઇ બાદશાહની ડાવણીમાં આવી તેમની આધીનતા સ્વીકારવા લાગ્યા. સીદી બેદારે બાદશાહ પાસે હુમાપ્રાર્થના કરી હતી. તે બાદશાહ સાથે પુનઃ સ્વારીમાં ચડવા તૈયાર થયો નહિ, કારણ તેને દરબારના અમીરઉમરાવોની અદેખાઈનો સંપૂર્ણ અનુભવ થયો ચૂક્યો હતો. તે તો પોતાની બગીરમાજ આલ્યો ગયો.

બાદશાહે પન્દાજાના કિલાસે ધેરો નાખી છતી લીધો. તેમજ પાવનગઢ પણ તામે કર્યો. ત્યાર પછી આસપાસના જે કિલા શિવાજીમહેદારાજે કબજે કર્યો હતો, તે એક પછી એક સર કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. રાગણ અને વિશાળગઢ એ બે વિશા માત્ર તેના હાથમાં આવ્યા નહિ. એટલામાં વર્ષીકાતુની રાશ્યાત થઇ, વર્ષાદ-ના દિવસોમાં સિંહાદ્રિના શિખરપ્રદેશ પર નિવાસ કરવાનું સગવડબરેકુ નહિ જણાવાયી, બાદશાહ પાછો ફર્યો અને કૃષ્ણા નદીને કિનારે આવેલા અિમ્મલગા ગામ આગળ ડાવણી નાખી.

શિવાજીમહેદારાજે એવો નિયાર કર્યો હતો કે -“બાદશાહના સૈન્ય સાથે હમણાં યુદ્ધ કરવું ઉચિત નથી.” તેઓ બાણી ગયા હતા કે -“બાદશાહ પાસે પ્રયત્ન સૈન્યે હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો બાપણુ પુષ્કળ સિપાઈઓના કચ્છરવાણુ નીકળી જશે અને આપણું સૈન્યબળ બોધું થઇ જશે સીદી બેદાર સાથે યુદ્ધ કરતાં ઘણા સૈનિકો મરણ પામ્યા હતા. તેમનો વાન્વટોળીઓ નીકળી જતાં તે જતાજ તેના કરતા જમણી પ્રબળ સેના આવી પહોંચી હતી. બાદશાહ કિલા કબજે કરવાની ખટપટમાં ગું-ચાયા હોવાથી તેમનું ધણું લશ્કર બોધું થઇ જશે; એમ યવાથી તેની સાથે યુદ્ધ

તેમાંથી જે મનુષ્યો નોકરી કરવા ખુશી અને લાલચ લેતા; તેમને મહારાજને પોતાની પાસે નોકરીએ રાખ્યા. આમળ જતાં મહારાજને શિરકેની કન્યા સાથે પોતાના બ્યેટ પુત્રનો વિવાહ કર્યો હતો.^૧

વર્ષા ઋતુ શરૂ થઈ. તેમ જતાં મહારાજ સ્વસ્થ થવા નહોતા; કારણ કે વિજયપુરના બાદશાહે તેમના પર સ્વારી કરી તે વખતે સીદીએ, કરેલું તલનામું રદ કરી, પુનઃ હુમલો લઈ બધાં તેમના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કર્યો; તેથી મહારાજને તેના ઉપર અતિશય ક્રોધ ચડ્યો અને ચેત્તમાસું પૂરું થઈ વિજયપુરસરકાર અથવા વાહીના સાવતો તેની મદદે આવે, તે પહેલાંજ તેમણે તેનો એકદમ ઉચ્છેદ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજને વ્યકાજપત્તને તેના ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. ઉભય પક્ષ વચ્ચે સખ કપાજથી થઈ અને વ્યકાજએ છેવટે દંડરાજપુરી અને તેની આસપાસનો પુષ્કળ પ્રાંત કબ્જે કર્યો. એ નવા પ્રાંતમાં કિલ્લા બાંધ્યા અને તેપર પાંચ છ હજાર માણસો રાખી તે પ્રાંત હમેશાં પોતાના તાબામાં રહે, એવી બ્યવસ્થા કરી. સીદીના તાબામાં માત્ર એક જ જગ્યા રહ્યો. તે પણ તામે લેવાનો નિશ્ચય કરી, મહારાજના સેન્યે તેના ઉપર તોપોનો મારો ચલાવ્યો; પરંતુ એ પ્રયત્ન તેમને સત્વર છોડી દેવા પડ્યો; કારણ કે તેમની પાસે બેઠકએ તેટલી તોપો નહોતી, તેમજ ફોડવાને મટિ હુશિયાર તોપચીઓ બેઠકએ તે પણ નહોતા. ચેત્તમાસું પૂરું થવા પછી વિજયપુરસરકારના સૈન્યની હીલચાલ શરૂ થઈ ત્યારે શિવાજી, મહારાજને તે તરફ લક્ષ આપવું પડ્યાથી સીદીપરના હક્કની ગતિ મંદ કરવી પડી.

બાદશાહ આદિલશાહ ચેત્તમાસું શરૂ થવાથી સ્વારી બંધ કરી ચિમલગા આગળ પડાવ નાખી રહ્યા હતા, તે વચ્ચેકેના લક્ષમાં હશે. હાં તેમને ખબર મળી કે, કેલ્હાંટકમાં લયકર વિદ્રોહ ઉત્પન્ન થયો છે. તેમણે સીદી બેહારને તે તરફ મોકલવાનો વિચાર કરી તેનો સત્કાર કરી બેલાવી મંગાવ્યો; અને તેનું સાફે સન્માન કરી, કેલ્હાંટકે જવાની મામણી કરી; પરંતુ તેણે હાં જવાનું કોઈપણ પ્રકારે કબૂલ કર્યું નહિ. સીદીને કોઈ પણ રીતે બાદશાહનો વિશ્વાસ આવ્યો નહિ; કારણ કે શાહનો મુખ્ય વજીર હાજીમખાન સીદી ઉપર બધો દ્રેપ રાખતો હતો. શાહ તેને અતિશય માન આપતા હતા, તેથી સીદી બેહાર તરતજ પોતાની જાગીરમાં પાછો આવ્યો ગયો. તે ઉપરથી બાદશાહની ખાતરી થઈ કે, સીદી કેલ્હાંટકના વિદ્રોહીઓ સાથે મળી ગયો છે અને શિવાજીમહારાજ સાથે પણ તેને સારો સંબંધ છે.

સીદી બેહારે કેલ્હાંટકનો વિદ્રોહ બંધ પાડવા જવાનો અસ્વીકાર કર્યો તેથી આદિલશાહને વિચાર થયો કે, હવે શું કરવું? તેણે આ વખતે દંડ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, શિવાજીમહારાજનો પરાજય કર્યો સિવાય પાછું ફરવું નહિ. તેમના પ્રયત્ન

^૧ આ સવાસીનો હર્ષણ સોનવડમાં કેટલાક પૂજારીઓએ સન ૧૬૬૧ ના પોતાના પત્રમાં કર્યો છે. તે એ રીતે કે શિવાજીમહારાજને દળવીરાલ અને રૂમરપુરના સત્તને જીતીને પોતાની સત્તા વધારી છે અને દંડરાજપુરી પાસેથી આરાપાટલ મુઘીનો સમુદ્રમિત્રો તેમના હાથમાં ગયો છે. (મી. સરકાર પૃ. ૫૬)

સમગ્રદેશનો પક્ષ એવોજ અગિયારમો દશેર પાંડુ મીન કેટલાક સરદારોએ સમજાવ્યો કે, પ્રથમ કલ્યાણનો વિદોહ જણી રેવો નોંધવો. શિવાજીમહારાજને તેમની કહાડના સદે જ વધ, કોનરમ અને કુંવરોના સૌખ્ય કરી વરકરની ખરાબી દર-વાથી અને કુમર નોટીને ઉદર કાળા નેત્રું થશે. એ સમજાવ્યો નાદકાદની તરિ સમનવધા લાગી જાગ્યો કેવી રીતે વર્તવું તે તેને સમજું નહિ, એટલામા પાણીના રેલકુખ લખમ સાવત અને જેમ આવતે નાદકાલ માસે પ્રાર્થના કરી કે, ને અમને સંપૂર્ણ સદાપતા થશે તો જામે શિવાજીમહારાજનો ખરાબ કરી સર્વ કામજી પ્રલત તામે લેના તેવા છઠ્ઠે તેમની પ્રાર્થના થજુર કરવામા આવી અને એવે નિઃશ થયો કે, નહિલોકાવાને અને કુસામના બાથ લોકપરમે સૈંદ એકું કરી સાવતોને પાદ કરવી અને એ નહોતો મળતો શિવાજીમહારાજના રવતી લાઠ જવી અને નાદકાદે સૈંપતકિલ કલ્યાણક જવુ.

શિવાજીમહારાજ ઉપર પ્રયાગ લેન્ડરવિલ સ્વામી લાઇ બવાની તૈયારી ચાલતી હતી તે સમયે, બ્રાજી ધોરડેએ સરકાર તૈયાર કરવા મુદ્દાને આપ્યો. એ સમયે મહારાજા શિવાજીમહારાજે તેલપર આડઆન દુકાન કરી તેને લવા તેવી મુકબલ આપીને અને તેના મુદ્દાને મનુષ્યોને ચારી નાખ્યા, અને એમ કહીશિતાના તોષ-કર્ણવ પિતાને વિચારસાક્ષત કરનાર અને જે દેહ પદ્ધતિનારૂપ ભવ કરીને વૈરાગ્ય, એ સમયે પ્રથમ લખ્યાના આવ્યુ છે. ધોરડેએ નક્કી વત્તા તેની જાગ્રતિ ચલાસાપાનને જોડકાએ એ સરકારે કાઢ્યુના કિનારા મુખી કુચ કરી; એકાદામા તેને બાદશાહ તાશ્ચી પોતાના સી-પરવિલ વરતલ કહ્યુંકર તરફ આપવાને કુદમ મળજથી તે કહ્યુંકર ગયો કહ્યુંકરના દિલ્લી મનુષ્યે પ્રજાને કોનાયી, તેમને પરાજય કરવા માટે વિરુદ્ધ તેમની શરૂ કરવાથી બાદશાહે નિકાસે તેને તે લશ્કર મોકલ્યો હતો.

[illegible]

કર્ણાટકના વિદેહીઓ સાથે લડવામાં બાદશાહનું સર્વ સ્તેપ ગુલામનું હોવાથી તેમને આ ધણા દિવસ રહેવું પડ્યું, તેવી શિવાજીમહારાજને સારો લાગ મળ્યો બાદશાહે કિશાવગેરે જે સ્થાનો કબજે કર્યા હતા, તે સર્વ તેમણે સપાટાળ ધ પાછા પોતાને તામે કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ ખીમ પણ ધણા પ્રાંતો કબજે કરી લીધા. વાડીના સાવતોએ રાજસકિત જતાની રચમ બાદશાહ પામે શિવાજીમહારાજ સાથે લડવા માટે મદદ માગીને મહારાજાજ તેમની ખેતી દાદ હતી તે ખતાવી આપ્યું હતું, તેથી મહારાજે તેમને સખ્ત સિદ્ધા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તરતજ તેમના તાખાના પ્રાંતોપર સ્વારી કરી તેમની સાથે સુદ આરબુ, એથી સાવ તો તદ્દન ગભરાઈ ગયા બાદશાહી લશ્કરની સહાયતા વગર મહારાજ સાથે લડવાની તેમનામાં હિમત નહોતી વળી આ પ્રસંગે એવી સહાયતા મળવાની ખિનકુલ આશા નહોતી મહારાજે તેમના તાખાના કુટાળ, બાદ વગેરે પ્રાંતો કબજે કર્યા સાવ-તોએ ફિરંગી રાજ્યમાં નાસી જઈ જોવાના મુખેદારનો આશ્રય લીધો ફિરંગીઓ એ તેમને આશ્રય આપવાની વાત જાણતાજ મહારાજે તે સરકારને ધમકીભરેને સં-દેશો મોકલ્યો, એટલે ફિરંગી સરકારની આખો ઉલટી ગઈ તેમણે સાવતોને પો-તાના રાજ્યમાંથી નીકળી જવાની આજ્ઞા કરી એટલે નિરુપાયે સાવતો પાછા શિવાજીમહારાજને શરણે આવ્યા તેમણે પ્રથમ પીતામ્બર શેણવીને મહારાજ પાસે વકીલતરીકે મોકલ્યો, અને વિગમિ કરી કે -“અમે સાવત છીએ ભોસતે વરા સાથે અમારો સારો સંબંધ છે અમે આપનાજ છીએ. આપના તામે દાર ધઈ હવે પછી આપની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો છે. અમારા પાછા અપગાધ મનમાં નહિ લાવતા અમારાપર કૃપા કરવી.” નમ્રતા-ભરેની વિગમિ સાંભળી મહારાજે તેમને અભયવચન આપી પોતાને મળવા બે-લાવ્યા વાડી પ્રાંતની દેશમુખી તેમની પાસેજ રહેવા લીધી અને તેમણે પ્રતિવર્ષ અઢણી ભરવાનું કરાવ્યું. મહારાજે તેમના પાપદળ સમ્પન્ને પોતાની નોકરીમાં રાખી તેને દૂરના પ્રાંતમાં કામ કરવા મોકલી દીધું અને તેમના પ્રાંતનું રક્ષણ કરવા માટે પોતાના અધિકારીઓ નિમ્યા.

સાવતોના તાખામાં નાનસાવતર અને રામદળવી નામક બે સમદાર હતા તેઓ શુદ્ધિમાન અને વીર પુરુષ હોવાથી મહારાજે તેમને નોકરીમાં રાખ્યા રામદળવી અતિ શરવીર જાણવાથી મહારાજે તેના તાખામાં કેટલુંક લશ્કર આપ્યું અને તેને કાકણના કેટલાક પ્રાંતો ખદોળસ્ત રાખવા માટે મોકલ્યો એ ગોવણું કરી મહારાજે સાવત અને તેમના બે ચરા સરદારો વચ્ચે હમેશનો વિયોગ કરાવ્યો.

એ ચકાસમાં મહારાજે પગમહાવ, મર્દનજદ, બારદેશ વગેરે પ્રાંત કબજે કર્યા અને જોવા ઉપર પણ દૃષ્ટિ રાખવાથી ફિરંગીઓ ગભરાયા શિવાજીમહારાજનો.

૧ સભાસદ લખે છે કે, તેમને ખજારવીરે છ હજાર હોલ આપવાનો કરાર મરી રાખ્યા હતા તેમણે કુટાળ કસળામાં રહેવું, પણ મકાન, કોડીઓ, ચાણ, કાંઠ વગેરે મધ પણ આપવું નહિ અને લશ્કર એકઠું કરવું નહિ એવું કરાવ્યું હતું.

૨ સભાસદ એવું નામ તાખાજી સાવત લખે છે

જાજરાનાં સીદીનું તેમને ચોડુંક પીઠાળા હતું, તેને પણ મહારાજે અતિશય નિર્ભય કરી નાખ્યો હતો. તે પણ હવે વિજયપુરસરકારના આશ્રયમાં રહેવાથી પોતાનું શ્રેય-યશે નહિ, એમ સમજી સરકાર સાથે તદ્દન નિષ્કાળાશ્રયી વર્તવા લાગ્યો હતો. એવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી વિજયપુરસરકાર વિચાર કરવા સાગી કે, હવે શિવાજી-મહારાજ સાથે મુદ્દ કરવા ક્યા પુરુષને ઉભો કરવો? દરબારમાંના કેાઈ પણ સર-દાર તૈયાર થતો નહોતો; અને શિવાજીમહારાજનો ઉપદ્રવ પણ કેમે ક્યોં એછો થતો નહોતો. અતે અલીગઢલિલાલના વજીર અબ્દુલ મદમદે મહારાજનો તાસ એછો કરવાના હેતુથી તેમની સાથે ચુમ્મરીતે તહનામું કર્યું. મુમ તહનામું કરવાનું કારણ એ હતું કે, એ તહનામાની વાત દરબારના અમીરો જાણે તો તેમને તે કાર્ય બીજકુલ પસંદ પડે નહિ, તેમજ વજીર ઉપર દોષારોપણ કરી તેને હોવાપરથી કાઢી ચૂકવાની કદાચ તેઓ ખટપટ કરે; એટલુંજ નહિ પણ ખાદશાહને અનુચિત સલાહ આપવા માટે તેને સખ શિક્ષા પણ કરાવવામાં આવે. અસ્તુ. વજીરે મહારાજ સાથે જે તહનામું કર્યું, તેમાં કસાયું હતું કે:—“તેમણે તામે કરેલા પ્રાંત તેમની પાસેજ રહેવા દેવા; વિજયપુરસરકારે પાછા મેળવવાની ખટપટ કરવી નહિ. તે ઉપરાંત મહારાજને બીજા પણ કેટલાક પ્રાંત આપવા. શિવાજી-મહારાજ હવેથી વિજયપુરસરકારના તાબામાં છે, એવું માનવું નહિ. -મહારાજને એ સરકારે પ્રતિવર્ષે સાત લાખ રૂપિયા તથા ત્રણ માસગ આપ્યે એક-બીજાએ પરસ્પરને સખા આપવી અને મહારાજના શામજી નામના પુરુષને, વિજયપુરદરબારમાં વકીલતરીકે રાખવો.”

એ તહનામું થયા પછી મહારાજે, વિજયપુરસરકારના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવાનું બંધ કર્યું. એ સમયે શાહજહાનને મહારાષ્ટ્રમાં આવવાની ઇચ્છા થઈ. તેમણે વિજયપુરસરકાર પાસે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની પરવાનગી માગી. વિજયપુરસરકારે તેમને પરવાનગી આપતાં લલામણું કરી કે:—“તમે તમારા પુત્રને મળી હવે પછી તે અમારી સાથે મિત્રભાવથી વર્તે એવી ઓઠવણ કરજો.” શાહજહાનએ મહારાષ્ટ્રમાં આવ્યા પછી શિવાજીમહારાજને એ પ્રમાણે વર્તવાની લલામણું કરી. સાર પછીથી તેમણે વિજયપુરસરકાર સાથે જાણીજાણી વિરોધ કર્યો નહોતો. પિતાપુત્રની મુલાકાતનું વર્ણન, આગલા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં વર્ણવવામાં આવશે.

મહારાજના એ ઔર્ધ્વાધી સદ્યસેનું અઘૌઠિકે સાતતેજ પ્રકટ થયું. દાદાજી કોંડદેવ વગેરે જનોને પ્રારંભમાં જે વાત અસંભવિત અને ભયંકર પરિણામજનક જણાતી હતી; તે સુસાધ્યજ નહિ પણ અતિસાધ્યજનક છે, એવું તેમણે પોતાનાં કર્તવ્યકર્મથી, સર્વ જનોની દષ્ટિ સમક્ષ જતાવી આપ્યું; અને પંદર સોળ વર્ષ ઉપર કેટલાક દેશમુખો અને મરાઠાસરદારોને મહારાજ વિજયપુરસરકારના એક નાના જગીરદાર છે, એમ જણાવું હતું, તે દમણાં એટલા પ્રબળ થઈ પડ્યા હતા કે, તે સરકારનો તદ્દન પરાજય કરી, તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે અંડણી લેવા લાગ્યા હતા. એ જોઈ સર્વને કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે!

હવે એ સમયે એટલે ૪૦ સં ૧૬૬૨ પર્વે શિવાજીમહારાજના તાબામાં

બિભૃક્ષ્ણ આદિત્યપાદે મુલેહ કરવા મિત્રલેજા રાહાણના
 (શિવાણના પિતા)ને શિવાણ સાથા લેવા વર્ષ
 વંદન કરે ડ. ઈ. સ. ૧૯૬૨

प्रकरण १४ सुं-पितृदर्शन

શિવાજીમહારાજે વિજયપુરસરકારને પરાજય કરી તેને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય
 જાહેર કરાવ્યું અને તેના પર વાર્ષિક ખજાણી કરાવી એ સમય
 માર શાહજીરાજાએ જાણ્યા હશે, ત્યારે તેમને પરમ હર્ષ ઉત્પન્ન થયો હશે, એમાં
 કંઈ શંકા નથી તેમના હૃદયમાં ધણી દિવસથી પોતાના અદિતીય પરાક્રમી પુત્રને
 મળવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી મહારાજ પોતાના તરફના વર્તમાન તેમને વારંવાર
 પત્રદ્વારા લખી જાણાવતા હતા અને રાજ્ય પણ પ્રસંગોપાત પત્રોત્તર લખી પુત્ર
 શિવાજીમહારાજનું ઐરવ અને ઉત્સાહ વધારતા હતા, પરંતુ એ સર્વ પત્રવ્યવહાર
 અતિ ગુપ્તરીતે ચાલતો હતો મહારાજના સર્વ કૃત્યોમાં તેમની સમતિ છે, એ
 વિજયપુરસરકારને નહિ જાણવા દેવા માટે શાહજીરાજા અતિશય સાવચેતી રાખતા
 હતા, કારણ કે કહ્યાં કેની પોતાની ધનસંપત્તિનું રક્ષણ કરી યોગ્ય સ્થળે સ્વતંત્ર
 રાજ્ય સ્થાપવાની તેમની ઇચ્છા હતી, એમ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે પોતાના
 ઉપર વિજયપુરસરકારને પુત્ર શંકા ન આવે તે માટે રાજ્ય પ્રત્યેક કાર્યમાં બહુ
 સાવધ રહેતા હતા વિજયપુરસરકાર અને શિવાજીમહારાજ વચ્ચે બધાં તકનાસુ-
 તક અને મિત્રભાવ બધાં ત્યારે મહારાષ્ટ્રમાં જવાની આજ્ઞા સરજતાથી મળવાની
 સધિ બેઠાં શાહજીરાજાએ સરકાર પાસે અરજી કરી તેમાં એની મંતવણી લખ્યું
 હતું કે—“મારા ઈંદુલેખની એ કંઈક બાંધા રાખી છે, તે દેવકર્મ પરિપૂર્ણ કરવા
 અને ધણી દિવસથી દેવદર્શન થવા નથી તે કરવા માટે મહારાષ્ટ્રમાં એક વખત
 બીજા આવવાની મને ઇચ્છા છે, માટે તમારે જવાની રજા આપશે” પોતાની અરજી
 નંબુર થવા માટે રાજાએ ખાનગીરીતે પણ કંઈક ખટપટ કરી હતી વિજયપુર-
 સરકારે અરજી મંજૂર કરતા તેમને ફરમાન્યું કે—“તમે સ્વદેશ જાઓ છો તમારો
 જન ધણો ઉપદ્રવી થયો છે, તેને અતિશય બોધ આપી અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી સ-
 ન્નની બાદશાહની યુગ્મકાતમાટે લાઇ આવજો તેણે પણ તમારી ખેડે બાદશાહની
 પરી સ્વીકારવી તમારો બોધ વ્યક્ત કરી તેને એમારા દરબારમાં આપશે તો
 વજરનો હોલો આપી સર્વ બાદશાહી તેને સ્વાધીન કરીશું કંઈ પણ પ્રકારે
 રા. પુત્ર અમારી સત્તામાં આવે એની ખટપટ મરજો” બાદશાહની ભવામણને
 હાંસી વાળતા શાહજીરાજાએ જણાવ્યું કે—“મારો પુત્ર મારા સ્વાધીનમાં છે કે
 કેમ તે સરકારને વિદિતજ છે તેમ જાણ મારાથી બનશે તેટલો પ્રયત્ન કરીશ.

તેમણે પુત્રનું મસ્તકે ઉઘાડી લઈ પ્રેમાલિંગન ઠરું એ સમયે જન્મેલા તેમના પે માતૃ હિભરાઈ જતા હતા સર્વ કુટુંબીજનો સાથે એહસલાપણુ કયો પછી શાહજીરાજને પાલખીમાં બેસાડી સિવાજીમહારાજે તેમના પગના લેડા પાતાન હાથમાં લઈ મખંદાપૂર્વક તેમની પાછળી સાથે ગાઢવા માણ્યુ એ પ્રમાણે અત્યંત આદર સાથે તેમને તણુમાં નાની ઉચ્ચ ગાદીપર બેસાવ્યા અને મહારાજ તમના પગના લેડા પોતાના હાથમાં લઈ મખંદાપૂર્વક તેમના સામગ્ર હોવા રહ્યા પછી અતિ નમ્રતાપૂર્વક બોલ્યા કે, આપની આગળ જગ કરી વિજયપુરસરકાર સાથે વૈર કરવાથી આપને ઘણો કબેજ સહન કરવો પડ્યો, એ અતિશય અનુચિત હોવાપ પુત્રના કર્તવ્યથી પિતાને પ્રાજ્ઞ-સકટ પ્રાપ્ત થાય એ પરિપર બેદરજનક હોવાથી મને ઘણી દિવસોથી થય છે ગારાથી મેટા અપરાધ થયો છે મહારાજની ઇન્દ્રામા આવે તેવી મને સિદ્ધા છે” સિવાજીમહારાજની નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળી શાહજી રાજાનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું, મદનદ મંક થયા, તેમનાથી અમુની ધારા વહેવા લાગી મહારાજાએ પુત્ર પુત્રને આદર જન કરી વિરોધ બાબતપૂર્વક પોતાની સાથે બેસાડવા અને તેમની અનેક પ્રકારે પ્રસન્ન કરવા કહ્યું કે - “તે સૌરોદિશના ઠામિય કુલમાં ઉત્પન્ન થઈ, એ કુળને જનુરૂપ થઈ પડે એવું અતિમ પગામ કહ્યું છે દિદુમળને વવોની કલેશમદ સત્તામાંથી મુક્ત રી સ્વરાજ્ય સ્થાપના અને સ્વ મર્મનું રક્ષણ કરવા માટે તે જાગીરમ પ્રવૃત્ત કરી વશ પ્રાપ્ત થઈ છે એ જોઈ અને અતિશય સંતોષ અને કેન્ધના બાજુ છે મારા પિતાને સ્વપ્ન થયું હતું કે, “તમારા કુલમાં એક શાહતા પુરુષ ઉત્પન્ન થશે અને તે વવોના પ્રાસનાથી દિદુમળનું અને દિદુર્બનું રક્ષણ કરશે” તે તારા અલૌકિક કર્તવ્યથી સર્વને સ્વપ્નની સત્તા બતાવી આપી છે તારા શાંખવીર્ષાદિ અનુપમ ગુણોવડે અમારા કુળને પુનઃ બાબોદય થયો છે મરે થેર તારા જેવો પ્રતાપશાળી પુત્ર ઉત્પન્ન થવાથી મને પ્રેરકેશમાં થવું હોવાનો છુ પ્રિય પિતાનું સ્મૃતિજનક અને પ્રાત્સાદ જનક સંભાવણુ સાંભળી સિવાજીમહારાજે પુત્ર તેમના અગ્રજના પોતાનું મસ્તક નમાવ્યું અને બેસાથે જોડી વિનયપૂર્વક કહ્યું કે - “મારે હવે જે કાંઈ પતિ રિત મેં પા થઈ છે તે સર્વ મહારાજના અરજીનાજ પુણ્યપ્રતાપ છે આપનો શુભ આશીર્વાદ જાણ્યો હતો, તેથીજ મને મારા કાર્યમાં મોડાવણો થઈ પ્રાપ્ત થયો છે”

મહામતાથી પિતાપુત્રનો એહ સવાદ સમાપ્ત થયા પછી મહારાજે ત્યાં હાજર રહેલા જોતાના સર્વ સરદાર તથા નામવારીઓની મુલાકાત કરાવી ત્યાર પછી સિવાજીમહારાજે અતિ સન્માન અને આદરવડે સાવકી-માતા તુકાબાઈનાં દર્શન કર્યા સંવકાન-બધુ વ્યકેજીને પણ તેમણે ઘણા એકથી આલિંગન કર્યું મહારાજે શાહજીરાજ સાથે આવેલા સરદારોની અને કાલેબારીઓની મુલાકાત લીધી સર્વની મુલાકાત લીધાથી તેમના હૃદયમાં એહરસ હિભરાઈ જવા લાગ્યો મહારાજની નિ શીમ અને અલૌકિક પિતૃભક્તિ જોઈ સર્વને અત્યંત આશ્ચર્ય લાગ્યું સર્વે તે મનો અતિશય વચ્ચાપુ કરવા લાગ્યા એ અનદેહસવનિગિત મહારાજે તે વચ્ચે ઘણું કાનમર્મ કર્યું, બાઈલોને મિશ્રાન ભોજન કરાવ્યા, રક જનોને અત્યંત

વસ્ત્રાદિ આપી સતેષ પમાડ્યા અને ઘડિયો સર્વ લલમવાળા પુત્રે બધા નીકળેલ.

સાહજરાજાએ પુત્રાગ્રા મે ચંદિકા નિવસ કપે મહારાજે રાખતું અને તેમની સાથે જાણેલા નાનામોટા મર્ચ વાનિચિએનું યોગપૂર્વક આદ્યતિથ્ય કરું અને અનેક પ્રકારે પગેપાયાદરી રીતે મહારાજે સર્વેક તેમની મેઘમા તાલપ રહી રોઈ પમુ પ્રકાશી સિલુપ પડ્યા દીપ્તી નદિ મહારાજે સ્વરાજ્યસ્થાપનને આરંભ કર્યો ત્યાંથી બંનેના સર્વ જનાયોનું વર્ણન સાહજરાજાએ કહી સંભળાવ્યું. સાહજરાજાના નામધર્મી અને તેમની આહારીય નિત્ય મર્ચ રાજ્યવહિવટ આપેલો. પુત્રનું એ વન ન જોઈ સાહજરાજાએ અવિશ્વ સતેષ થયો પોતાને ઘરડી, પશુ-કર્મી અને બુદ્ધિમાન પુત્ર તેમની મધ્યે અર્ચિ નામધર્મપૂર્વક વનવેલો ભેટને અને અર્ધા નુકેને કાચ કન્યા સહા નરક મેલેના જોડાને રાખને કેટલો આનંદ અને ધન્યતા બહુલ દમે' મહારાજે પોતાની મર્ચ ધનસપિત મહારાજાએ બનવડી. તે જોનાય તેમણે ક ન જાણ મહા' મોડા નમસ્કા એક તલ લેખ નુસિને માને એવી સગવિ મેળવવા થટે પિતાએ પુત્રને કાપાસી આપી.

કર્ણકેશભાઈ મહારાજા આતુની પત્ની મહારાજા કેટલીક ઉત્કૃષ્ટ લક્ષણો સાથે દગા, તે સિવાયમહારાજાને આપી અને તેમના અગ્રણિય પરાકરણ પોતાને પદમ તતેષ થવાના તમનુચિત્તાર્થકી રામ્યે પોતાના હાથમાંથી એક કિશોરી નવવાર તેમને બેઠે આપી મહારાજે એ નવવાર પરત પૂજ્યકુલિયો રીતે દારી, તેને પોતાના કિલ અને ખાત્રાનાથી પિતાની વજમી તથાવા ભણી તેનું નામ 'ગુણવ' રાખ્યું, અને તેને જાણી તલસર જાને નિત્ય પૂજા કરવાના થવાના થઈ.

શિવજીમહારાજા નિત્ય પોતાના પૂજ્ય પિતાની નેરાગ્રામ નિમગ્ન રહેતા હતા. એ સમયે તેમણે કાંઈ પ્રકારના નવદારી કાર્યમાં કે કોઈ મકારીમાં ચિત્ત રાખ્યું નહોતું. પિતાના એવા નાનાન્ય એવડી પદ તેમણે તેમની મેલમા સર્વેક તાલપ મેલના પિતાની નેરા રીતે નતેષ જામના નદિ, પણ સાવડી સાથે પુત્રાગ્રાહની મેલા જમુ દિગંધ આગપૂર્વક દગા આપા કન્યાગ્રા સાથે તેમણે જેનું મેલમા-પદ અને મહારાજીય વન નમવા, તેવુજ નવવન નુકાળાઈ આપા સાથે પશુ મળવા દગા તેમની મેલમા કુલિયત અને બુદ્ધિમાન મોરો મળી તેમને મર્ચ અગ્રણીય કરી આપી દગા તેમને અને બધુ વ્યકેશને અગ્રણીય વસ્તુઓ તાલપ મેલમાની સુવચન દગી કે કેમ, તેની પણ મહારાજા નિત્ય તપાસ રાખતા દગા અને નુકાળાઈ અને પોને પાનવા નાઈ તેમની નમનુષ હાથ ભેટી દગા રહેતા થયા કેક અગ્રા તેલ તે તે વિવિધ દગાની પ્રાર્થના કર્યા.

મહારાજે - મહારાજાને અવિનય પિત્રવિ કરી કે - 'મહારાજાએ કોઈક અમ લાઈ પૂજ્ય પૂજ્ય કિશોરી વ્યવસ્થા મે રેલે પ્રકારે રાખી છે, તે પ્રત્યક્ષ ભેટી' તે પછી નામ કેટલાક કિશોરોએ પણ મહારાજા તેમની સાથે મર્ચ પ્રાપ્ત કિશોરી અમથા બતાવી અને તે કિશોરી રીતે પ્રકે થયા, તેનું વર્ણન કહી નામધર્મી કેટલાકે જવા કિશોર ધાન્યદગા, તેની રચના કરા પ્રકારે

કરી હતી તે પણ ખતાબું. પ્રત્યેક સ્થળની વ્યવસ્થા જોઈ રાજ્યે જે જે સૂચના કરી તે મહારાજે ચિત્ત દબને સાંભળી લીધી. રાજ્યને પ્રતાપમદ ઉપર લઈ જઈ મહારાજે તેમને તે કિલ્લો, ભવાનીનું દેવાલય અને જે શુરજ પાસે અશ્વમુલખાનનો વધ કર્યો હતો તે સ્થળ ખતાબું. તે સમયે કેવી સુકિત રમી હતી, તેનું સંવિરતરે વર્ણન કહી સંભળાવું. કિલ્લાની વ્યવસ્થા જોતી વખતે મહારાજે રાજ સાથે પ્રત્યેક કિલ્લેદાર, સરદાર અને કારકુનોની મુલાકાત કરાવી. છેવટે પન્હાળગઢપર ગયા. પછી શાહજીરાજ્યે મહારાજને કહ્યુંટક જવાનો વિચાર જણાવ્યો, તે સાંભળતાં જ મહારાજને-પણી દિલગીરી થઈ. મહારાજની ઈચ્છા હતી કે, તેમણે મહારાષ્ટ્રમાં નિવાસ કરી સંપાદન કરેલા સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા કરવી; પરંતુ શાહજીરાજ્યે કહ્યું કે:-“હું તમારી માયામાં મુંઝાઈને અત્રે રહીશ તો કહ્યુંકેટમાં સંપાદન કરેલી મારી સર્વ સંપત્તિ વિનાકારણ વવનોના હાથમાં જશે. વળી હું કહ્યુંકેટની નજીર સંભાળી ત્યાંજ નિવાસ કરીશ તો તમારા ભવિષ્યના કાર્યને અનેક પ્રકારે સદાપણ તથા. સર્વ ભારતભૂમિપર જાકમણ કરવાનો અને વવનોને સ્વદેશમાંથી હાંકી કહા-કવાનો તમારો દડ સંકલ્પ પરિપૂર્ણ થવાનો વિશેષ સંભવ છે.” પિતાનું સુકિત-પુરસ્કાર સંભાળણું સાંભળી મહારાજે તેમને રહેવાનો આગ્રહ કર્યો નહિ અને તેમને કહ્યુંકેટ વિદાય કરવાની તૈયારી કરવામાં મુંઝાઈ. રાજ સાથે આવેલા સર્વ અતિથિઓને તેમણે પન્હાળગઢપર મોટા ઠાંકમાંથી મિજબાની આપી. જુદે જુદે સ્થળેથી ગુણીજનોને જોડાવી તેમની પાસે આનંદોત્સવ કરાવ્યો. તેઓને તેમના મુખ્ય પ્રમાણે ઝવેરાત, વજેરે ધનામ આપ્યાં. તેઓના મુખ્ય કારભારી અંબક નારાયણ હનમંતેને કિંમતી પોષાક, ઝવેરાત અને હાથતણવાની વ્યક્તિસ આપી શાહજીરાજ, તુકાખાઈ અને વ્યકાઈને પણ સ્મરણચિન્હતરીકે નાનાગ્રહારની સુંદર વસ્તુઓ ભેટ આપી; તે ઉપરાંત તેમને જોઈતી અન્ય સામગ્રી આપી સંતુષ્ટ કરી, તેમને ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા, વગેરે વજેરે પુષ્કળ આપ્યું; તેમજ માર્ગમાં અર્ચવા માટે પૂરતું દ્રવ્ય અને સરસામાન પણ આપ્યો.

શાહજીરાજ કહ્યુંકેટ જવા તૈયાર થયા, તે સમયે પરમ યોગ્ય પિતા-પુત્રનાં હૃદય ભરાઈ આવ્યાં. મહારાજને અતિશય દિલગીરી ઉત્પન્ન થઈ. વવનોની તાબેદારીમાં કેટલાં કચેશ અને સંકેટો સહન કરવા પડે છે, તે વારંવાર નજરે જોઈ સંકાતાં હોવાથી મહારાજને તેના ત્યાગ કરવામાંજ વાસ્તવિક સંખ જણાતું હતું. પ્રતાપી પિતાએ હમેશાં વવનોની તાબેદારી સ્વીકારી રહેવું, એ તેમને અંતઃકરણ-પૂર્વક પસંદ નહોતું; પરંતુ એવી તાબેદારી સ્વીકારવાનો હેતુ સ્પષ્ટરીતે સમજવા પછી મહારાજ નિરુત્તર થયા હતા. પિતા શ્રદ્ધાવસ્થામાં પણ વવનોના તાબામાં રહે, એ તેમને ખેદજનક લાગ્યું; પરંતુ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને કહ્યુંકેટ મોકલવાની તૈયારી કરવા માંડી. શાહજીરાજ્યે પ્રયાણ કર્યું, તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેમની પાસેના નોકરોને વારંવાર વિનંતિપૂર્વક કહ્યું કે:-“મહારાજ વયોવૃદ્ધ થયા છે, તેમને તમારા જીવની પેડે સંભાળજો. તેમની જરોખર સેવાયાકરી કરજો. તેમના દર્શન માટે હું સંતર આવવાનો છું, તે વખતે તમને સેવાયાકરી માટે યોગ્ય ધનામો આપીશ.”

દેવતામાં આને ઇ કે, વિષ્ણુમહાદેવને એ સમયે વિવસ્વત્ પ્રવિગાહથી દસી કે - તેમણેના અનુવર્ણન વિષ્ણુમહાદેવના વાણી રહેવા પ્રત્યેમાં ઉપદેશ કરીશ નહિ ' શાસ્ત્રમુજ્જવે વિષ્ણુમહાદેવ વાણીમાં આને સુવર્ણા સીમી, સિ-
વાશ્વરૂપના તપથી પોતાને મેલેલા દારૂ, પોણ અને કુલેખ, વિષ્ણુમહાદેવને બાલ્યાને મોકલેલું નભગણુ જાણી, તેમને સમર્પણ કરે અને ઘડી મેલેલું કર્ણ દેખે થુ છે, એજ ઘણી તેમની રત્ન શાસ્ત્ર મહાદેવ કહ્યુંટક ગાથા થયા.

એ પછી શાસ્ત્રના પોતાના પ્રિય અને મુખીય પુત્રના ગીર્વા પદામ અને દક્ષિણમાં નામકના પાણી દિવસર્વેન પ્રગ્ના નહેના એજ તેમની ઉદ્ધી એટલું દસી દસી મહા ઘડી કહ્યુંટક થયા પછી એ વર્ષે તેમનું અવસાન થયું, તેમનું પુત્ર મોહ્યમેક દેસી રીતે થયું, તેન પછી તમાલ પાકેલી બીજ પ્રકરમુખા અવસાની થાયું છે વિનાના મહુ-સમાધાર તાલમ્મ સિવાશ્વરૂપના મોહ્યમેકા નિચમ થયા તેમના મુખમાંથી મોહ્યમેક નીકળ્યા કે - આજપણ મારા માર્યપર સિદ્ધ જન પિતા દેવતાથી તેમની દિ મનેન મે કરીને સારું નેર કરું દસુ તેમણે જા થોરે તજી જઈથી દુ કેસ દિગલાર જે પડ્યે થુ માર પગલમ સાલવલ્ય એને ખરે અર્થમાન અને ન તોર થોર અને તેના મુખથી મોહ્યમેક રાખેલા સામા દસપથા આનંદ, ઉત્પાદ અને મન્દના વળી, તેજ મારા પરમપ્રિય પિતા મરિત તમા રી થયા વિશ્ણુમહાદેવને અવિસાર નહ થયે તેમના નેરપથથી મોહ્યમેક થાયું તોડવા આજે બાવી ભગા આવી અવસાને પણ અર્જન મોહ્યમેક તેમણે સગી થવાથી તેમની કરી એ મોહ્યમેક અને આશ્વરૂપના મોહ્યમેક થયા ઘણામાં પિતા થયા અને આશુથી પણ જસે, એ મોહ્યમેક દસપથા અવિસાર દુ જ ઉત્પાદ થયું આજના વાણુ અગમ બેલી મહાદેવે તેમને મોહ્યમેક પ્રકરે સમજાવ્યા, તેમ ના લાગેલી અવસાન પોતાના નિશ્ચયથી અજ નહિ, ત્યારે મહાદેવ તેમના જન્મે અગ્ર પછી નાના વાણુની પેઠે રમ્યા મોહ્યમેક કરીને આજના ના ન લાગે નહિ આજના કાળ મોહ્યમેક મોહ્યમેક, વિશ્ણુમહાદેવ, દસપથા અને તમારૂં આનંદ થિયા દસ, તેમણે એ દસ મોહ્યમેક મહાદેવ વિનિર્મી રી કે - આજના અવિસાર થયા પછી મહાદેવ અવને વહિ તેમને મહાદેવના વપાવન કરેલું નાનું આજેના થય પામવાને પ્રસન્ન આજે છે. સિવાશ્વરૂપના અને સિવાશ્વરૂપના નામ આજથી કે, એજ બીજું મોહ્યમેક મોહ્યમેક થયું નહી એ નર વિનારી મહાદેવને આજના આજના દસ, તેમને મોહ્યમેક આજે, આજના મહાદેવ મોહ્યમેક રી દસ-મોહ્યમેક રી સગી થવાથી આજે અવસાન પડ્યું દસપથા દસપથા આજ થયે મહાદેવને અને સિદ્ધિ અવસાનને મહાદેવના મોહ્યમેક પ્રસન્ન આજના મોહ્યમેક સગી થવાથી વિશ્ણુમહાદેવ થયે રાખ્યો. મહાદેવે સિદ્ધિ વિનિર્મી ઉપસંધિ કરી લાગે સિવાશ્વરૂપ દાન-ધર્મ કર્યું. સાશ્વરૂપનું મહુ થયું ને જોડેર મામમાં પુકામ પેલા પથ્થરે વિનાના અ-
રુદ્ધિ-દસપથા કરી જાણી, નિશ્ચિત પૂજનાર્થન થવાપે મોહ્યમેક રાખ્યું, વિનિર્મી આજે મોહ્યમેક સગી થયે અર્જન વાણુથી અવસાન કરી.

પ્રકરણ ૧૫મું-દરિયાઈ કાફલો અને સમુદ્રના કિલ્લા

કેલુપટ્ટી સ્વાધીન કર્યા પછી તે પ્રાત નિર્ભયપણે પોતાના તાબામાં રાખ્યા માટે શિવાજીમહારાજે ત્યા ઉપદ્રવ કરનારા ધણીપરા બળવાખોર-બહારવટિયાનો ઉચ્છેદ કરી તેમને પોતાને તાબે કર્યા; પરંતુ એક ચવન સરદારને તેઓ ઝીંઘાપિપર્યન તાબે કરી શક્યા નહોતા. જ'શરાના સીદી સાથે અનેક વખત યુદ્ધ કરી મહારાજે તેના ધણો પ્રાંત હસ્તગત કર્યો હતો; ત્યા નવા કિલ્લા બાંધી પોતાના ચાલુ ખેસાડ્યા હતા; પરંતુ જ'શરાને કિલ્લો ધણો મજબૂત હોવા સાથે સીદી પાસે સામરિક-જોડાબળ હોવાથી તે મહારાજના તાબામાં આવતો નહોતો. તેના ઘરકરી વહાણો હમેશાં સમુદ્રમાં ફરતાં હોવાથી લામ ફાલે તે વખતે તે મહારાજના તાબાના કિનારાપરના ગામોમાં જઈ વારંવાર તેમને ત્રાસ આપતો હતો; તેના કિનારાપર રહીને તેના કિલ્લામાં અન્ન, વસ્ત્ર વગેરે સામગ્રી જતી બંધ કરી તેના પર ગમે તેટલા દિવસ તોપોનો મારો ચલાવવામાં આવતો તોપણ તે કાંઈને ખાટો નહોતો. લશ્કરી વહાણોની સહાયતાથી વેગળેના બંદરોમાંથી બોધતી સામગ્રી લાવી શકાય તેમ હતું, તેથી ગમે તેટલા દિવસસુધી કિલ્લો ટકાવી રાખવાનું તેનામાં સામર્થ્ય હતું. જ'શરા તાબામાં આવ્યા સિવાય સીદીનો કિનારાપરનો ઉપદ્રવ નિર્મૂળ થશે નહિ, એમ જાણી મહારાજે વિચાર્યું કે-“સીદીના બળનો સર્વ આધાર માત્ર તેનાં સામરિક-વહાણોપરજ છે, તેથી આપણી પાસે પણ તેવાજ વહાણો હોવા બોધએ; તેમ ચવાથી આપણે તેની સાથે જળમાર્ગે યુદ્ધ કરવા શક્તિમાન થઈશું. જ'શરા સ્વાભાવિકરીતેજ તાબે કરી શકાશે અને તેના વહાણો આપણા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરવા આવનાજ આપણા વહાણોની સહાયતાવડે તેમને પાછા નસાડી શકાશે. તેમજ સમુદ્રમાર્ગે આવતા પેપારથી સીદી આજે વિપુલ સંપત્તિવાન થયો છે, તેને આપણાં વહાણોની સહાયતાથી વશ કરી શકાશે. વ્યાપારીઓનાં વહાણો લૂંટી સીદી પુષ્કળ સંપત્તિ તથા નવાં મનુષ્યો અને નવા વહાણો મેળવી શકે છે, તેથી એવા પ્રબળ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આપણે પણ તેના જેવાજ વહાણો રાખવાં જોઈએ.”

મહારાજે સામરિક વહાણો તૈયાર કરવા માટે દૂર દેશોમાંથી કારિગરો તેમજ અને નાનાંમોટાં આરસો પાંચસો વહાણો તૈયાર કરાવ્યાં. વહાણોના આકાર

પ્રમાણે તેમના નામ પાછાં; નેમકે-કેવેદમારી, નાની કોવમારી, જાહાજ, નીલા-નોં, ફોલી, ચદલનિરિ, પગલિ, મળવા, તારાપા છન્દાદિ, એ વદાણે તેમજ કરાવતાં આશરે દસ વજ્ર રૂપિયા ખર્ચ થયે હશે. તેના ઉપર તેમણે વિગેરે હાથ-યક સામાન મહાવી સેવજ કર્યાં અને વદાણમાં રહીને મુદ્દાકરનાર મુકળ મનુષ્યો કેળવી તેમજ કર્યાં કાળી, ગાયે પારવા વગેરે જે ચોકિ વદાણ મલાવવાની કળામાં પ્રવીણ હતા અને જેઓ પશ્ચિમ દિનારાના સંપૂર્ણ જોમિયા હતા, તેમને જ્યાં ત્યાં જોલાવી મલાવી પોતાના વદાણોપર તોફર રાખ્યા. આપનાયકર કાં-મરી અને ફરિયાસાર ન નામક એ સરદારને મહારાજે જેવાનાં વદાણોના સેના-ધિપતિ બનાવ્યા. પાછળથી કેટલાક મુસલમાન ખલાસીઓને પણ તેમણે પોતાના વદાણુપર નોકરીએ રાખેલા હતા. દળસીઓના સીદીપર નારાજ થઈ મીઠી અને દોશનખાન નાચના જે સરદાર પણ મહારાજના વદાણોપર નોકરીએ રજા હતા.

સાપરિકે-વદાણો તેમજ ચાં સમુદયા પ્રત્યેક રચણે પ્રવક્ત કરવા લાગ્યા. સર-દારશયે મેમજાણ, ફિરંગી, વર્ગદા, ફ્રેચ અને અંગ્રેજ વદાણુવડીઓપર હુમલા કરી તેમને લૂટવા માગ્યા. તેમ વજ્રથી મહારાજને નાનાપ્રકારની મુશ્કેલી વરદીએ મળવા લાગી અને વદાણોને પણ ખર્ચ બારેબાર વસુલ થવા લાગ્યો. દળસીઓને સૌજ ખીકે લાગી. તેઓ પોતાને અપારસુધી લગુદના સજા કહેવ-હાવના હતા, તેમનાં દલે જળરદન રિપુ ઉત્પન્ન થયે. તેમનાં અને મહારાજનાં વદાણો વચ્ચે વારવાર ચક્રમક અરવા લાગી. ફિરંગી, અંગ્રેજ વગેરે બાપારીઓને તેમની ખીક લાગવાથી, પોતાના વદાણો સમુદયાથી સુરક્ષિતપણે અવનન કરે તે માટે તેઓ મહારાજને વાર્ષિક ખંડણી ભરવા લાગ્યા. મહારાજની સત્તા ધીમે ધીમે પશ્ચિમ સમુદયા પ્રસારવા લાગી અને સીદીનું મહત્વ ધીમે ધીમે ઓછું થવા લાગ્યું.

પોતાના વદાણોને ચોભવાનું એક ચોક્કસ રથાન નિર્માણ કરવાના હેતુથી મહારાજે પોતાના મનુષ્ય-કિનારાપરના કેટલાક કિલ્લા દુરસ્ત કરાવવાનો વિચાર કર્યો. કોચાખનો કિલ્લો તાબામાં લાઈ, તેને દુરસ્ત કરાવી સંભળ્યું કર્યો અને ત્યાં વદાણો ચોભવાનું મુખ્ય મથક બનાવ્યું. એ રજા સર્વ રથણોનાં વદાણોની જગતી લેવામાં આપની હતી. સુવર્ણદુર્ગ, વિજયદુર્ગ વગેરે કિલ્લા તેમણે દુરસ્ત કરાવી સુદઢ બતાવ્યા. એ સર્વ કિલ્લાના આશ્રવણે તેમણે પોતાના વદાણુ દમેશા હુદ માટે તેમજ રાખ્યા હતા. બાપારીના અને ચક્રે દળ કરવા બનાર આગાધુનાં વદાણો-પર હુમલા કરી મહારાજના સરદારોએ લૂટ મેળવી લેવાતો કિલાત કોલાખાના

૧ આ ગાયે થયે આને કેળી અને લાઠી બનાવવાય છે. અંગ્રેજ વગેરે વેપારીઓને આ લોકોને ક્ષોણ થાક હશે. પશ્ચિમ સમુદયા દિનારાપરનાં આજમા આ લોકોની વસ્તી ખૂબ ઘટીને હોય છે.

૨ માવનાયક એટલે જળમહેતમે સગવડ. 'મળ' એ અક્ષી રાજ છે અને તેને અર્થ 'મળી' એવા થાય છે. સાચક એટલે કમળ કિંપા સરસાટ કેટલાક કહે છે કે, સ્પષ્ટારમ મુકલમળ હતો; પણ ખીલ કેટલાક કહે છે કે, તે કિંદુલ હતો. દલ સમવારેનું ખંડ ૮૫, ૨ અને 'વાસીખ-ઈ-રિવાજ બુએ')

કિલ્લા નજીકના મુખ્ય શાણામાં આપવાની વ્યવસ્થા રાખી હતી

ફિરંગીઓએ જ્યાં જવડુ કે, મહારાજના વહાણો આગળ આપણુ કાંઈ ચાલશે નહિ અને વહાણો ફરતા બંધ કરવા પડશે, ત્યારે તેમણે મહારાજ પાસે પેલાંતો વજીન મોકલી સ્નેહસબંધ બાંધવાનું કહ્યું. તે પરથી મહારાજે તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે અમુક તોપો, દારૂગોળો વગેરે છતર યુદ્ધસામગ્રી લેવાનું કરારનામું રાખાવી લીધું અને તેમને ઉપદ્રવ કરવામાં ન આવે એવી વ્યવસ્થા કરી. મહારાજ તેમની પાસેથી પ્રતિવર્ષે નવું કરારનામું લખાવી લેતા હતા. કહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજોને સાથે પણ મહારાજને એવુંજ કરારનામું થયું હતું.

મહારાજે એ વહાણોપર આરોહણ કરી કાંઈ દિવસ ચઢાઈ ખરી નહોતી એક વખત માત્ર વહાણમાં મેસી બારસીયાર સહેર લૂટા ગયા હતા અને જળમાર્ગેજ પાઠ કર્યા હતા એ પ્રવાસ ઘણો ત્રાસદાયક જણાયો હતો. તેમને અને તેમના સરકરી માણસોને દરિયા લાગવાથી બંધાને ધણું ઘટ બોગવવું પડ્યું. દરિયાના તોફાનમાં સપડાતા કેની આશંકત આવી પડે છે, તેના નિયમ નથી જળનો પ્રવાસ મનુષ્યની આસાને આધીન નથી. પનનની અનુકૂળતા કેવા પ્રતિરૂજતા પ્રમાણે દરિયા માં વસાઓટા દિવસો વ્યતીત થાય છે અપાર સમુદ્રમાં અટકી પડવાથી રાજ્યની સ્થિતિ જાણનાંતો માગ બંધ થાય છે આ વગેરે અડચણો મહારાજના અનુભવમાં આવતા તેમણે પુનઃ કટિપણ જળપ્રવાસ ક્યો નહોતો.

રા. બિનગુપ્તેએ મહારાજના વહાણોની યાદી પ્રસ્ટ કરી છે તે યાદી સત્ય સાનવામાં આવે તો તે આ પ્રમાણે છે—મોગી ફ્લેટમારી ૩૦, મોટા વહાણ ૧૦૦, મહાગિરિ ૧૫૦, નાની ફ્લેટમારી ૫૦, મોગી હોડી ૧૦, નાની હોડી ૧૫૦, તારાપા ૬૦, તણુ જેની હોડી ૨૫, બેડકા હોડી ૧૫ અને મળવા ૫૦ અંગ્રેજ લોકોએ તેમના વહાણોની યાદી વખતોવખત મોકલી રાખી છે તેપરથી જણાય છે કે, મહારાજના વહાણો જે સમયે કારવાર નજીક ગયા, તે સમયે તેમાં ત્રીસથી એકસોપચાસ ટન વજનના એક સદના ૮૫ વહાણ અને ત્રણ મોટા વહાણ હતા તે સમયના અંગ્રેજોએજ લખ્યું છે કે, મુબઈના અંગ્રેજો સીદી સાથે મિત્ર બાવથી વર્તવા સાચા તે વખતે તેમને બીક બતાવવાને મહારાજે મુબઈના બંધે સન્મુખ ૧૬૦ સરકરી વહાણ મોકલ્યા હતા.

આ પ્રમાણે દરિયાઈ કાફેલા તૈયાર કરીને મોગન સીદી, ફિરંગી, અંગ્રેજ અને ડચ લોકોના પશ્ચિમકિનારા પાસેથી જનાર આવનાર વહાણોને લઇ બતાવીને મહારાજ અટકેલા નહિ પરંતુ તે લોકોની ખેંડે પટ્ટેસ સાથે જ્વત ત્રણે વેપાર કરવાનો પણ તેમનો ધરાયો હતો એવું તે સમયના સુરત, કારવાર વગેરે રથ મના અંગ્રેજ નેપારીઓના લખાણપરથી સ્પષ્ટ જણાય આવે છે હિંતર ડામ્પુના કિનારાપરના બંદરે તેમના હાથમાં આ-ચા પછી તેમણે વેપાર શરૂ કર્યો હતો એમ લાગે છે રાજપુરમાં અફઝુનખાનના જે વહાણો તેમણે હસ્તગત કર્યા હતા, તેના ઉપયોગ આજ કામમાં થયા હતા મુતના અંગ્રેજ વેપારીઓ પાસે સને ૧૬૬૩નો એક એવો લેખ છે કે, અરમસ્તાનના પશ્ચિમકિનારાપરના મોકા બંદર સાથે વેપાર કરવાનો માર્ગ

જતાપુર નામના બહુમા ત્રિપાઠમહારાજ જે મોઢાં વડાણે તૈયાર કરાવતા હતા. ૧૬૬૫ની સાલનો આ વેપારીઓ થાસે એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, મહારાજ દર વર્ષે પોતાના મોઢાં મોઢાં બંદરેથી જે નવું વસ્ત્રોને કપડાં, બગરા, મોઢાં વગેરે રથોએ વેપારને માટે મોકલતા હતા અને ૧૬૬૬ની સાલનો એવો ઉલ્લેખ છે કે, એકમાત્રી બરેલા સહારણના કેટલાક વેપારી વડાણે કારવારના કિનારા પહોં વરસાદના તોફાનથી નાશ પામ્યા.^૧

એ વડાણે આજ મીંદીના વડાણે સાથે પુદ કરી તેને ધરાળવ કરવા મટિળ તૈયાર કરાવ્યા હતા અને તેમની સાથે સમુદ્રમાં અનેક વખત કુદ પણ થયા હશે, પણ તેનું મર્જન કાંઈ રથને જણાતું નથી! મીંદીનો જ જીરાકિંકા તાથે કરાવેલો મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો તે મોટે ભાગે પૂર્ણ થયા નેવુંજ હતું પરંતુ આગળ જતાં તેણે વિજયપુરસરકારની તાલેદારી ઊઠી હતી એવાવેનો આશય લીધાથી તેને મોટી સહાયના ગળના અને મહારાજનો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહ્યો. સીંદીનો જ જીરાકિંકા નાખાયા આવતો નહિ હોવાથી તેનાજ નેવે એક જ જીરાકિંકા બાધવાની ઇચ્છાથી, મહારાજે પોતાના તાલના સમુદ્ર-કિનારા પર તપાસ કરી તેમ હતું એવા કિસ્સાને માટે માથવલુનો કિનારા સમવકબરેજ જણાતા તમાજ તેમણે કિલ્લો બાધવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ રથને જ જીરાકિંકા બાધવાનો એક ઉદ્દેશ એ હતો કે, એવાના કિરંજીએ કંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમને જોર કરવાનું નહેવું થઈ પડે; તેમજ વારીના સાવલોના કેટલાક વડાણે બ્યાપારી બેઠેલા વડાણે સુટના હતા, તેથી તે આવતો કંઈ ઉપદ્રવ કરે તો તેમનાપણ પણ દાખ બેસાડી શકાય.

જળમાં કિલ્લો બાધવાનો નિશ્ચય થયા પછી જે રથને તે બાધવાનો હતો, ત્યાંની જમીન કેવી હતી અને આસપાસનો જળવેગ કયા દિશામાં વિશેષ છે, તેની તપાસ કરવાનું કામ મહારાજે કાળી લોકાને માધ્યુ તે લોકાએ જીવની દરકાર નહિ કરતા પછી મહેનતે સર્વ પ્રકારની મટિની મેળની મહારાજે તેમને મોઢાં ધનાઓ આપ્યા અને લેવાને પોતાના વડાણે પર દેવેલી નોકરી આપી; તેમજ તેમને એક માથનું વનન વસપર પ્રતાપાટે જલિસ આપ્યું.

કિન્તા બાધવાનું કામ સુદર્ભ જોમ મહારાજે સ્થપતિપૂજન અને સમુદ્રપૂજન કર્યું બાદણેને મિટાવત બેઠાજન કરાવ્યા તેમણે મોં સોનની દક્ષિણા, પચપડાન્ન, ફળ, સુવર્ણનું વીકળ, વસ્ત્રો, મટિલ અને ચાદર સમુદ્રમાં અર્પણ કરી. વિધિ પૂરેકે સમુદ્રપૂજન પૂર્ણ પછી કિલ્લો બાધવાનું કામ શરૂ કર્યું. પાન્યો મનાક અને ખસે પુવાર એટલા કર્યા બેઠા આઠી લોખંડ ખરીદ કરી ટાંકણા, કથોમ, ગીરમીટ, દરવાની વગેરે બધિયારિક તૈયાર કરાવ્યા પથ્થરોને સ્વચ્છ મુંદર બનાવી તેપર ટાંકણાવડે કાતરકામ કરાવ્યું. કિલ્લાનો પાયા મળજન બનાવવા માટે તે રથને પાયા આઠી સીમું ગણ્યું. જરૂર પ્રકારનો ચૂનો પથ્થરો માટે ભીત, કામાડી, કાળી વગેરે જાતના ક્ષિયવજ લોકાને બોલાવ્યા, એ કાર્ય ઉપર એકંદરે નવું

હજાર માણસો રોકનામાં આવ્યાં હતાં, તેમને સર્વ સામગ્રીસહિત વહાણમાં બેસાડી સમુદ્રમાં લઈ ગયા. એ સ્થળની આસપાસ મહારાજે તોપ, દારૂગોળા વગેરે લગાયક સામગ્રીસહિત પોતાનાં ઘણાં જારકસો જોડવી દીધાં હતાં. કિનારા-પર પાંચદળર માવળા સપાઠએની પહેરે રાખ્યો હતો. એ સમયે ગોવાના ફિરંગીઓ સાથે સધિ ચેલેલી હોવાથી કિલ્લાના કામને અડચણ કરવા જેટલી તેમનામાં દિંમત નહોતી; તેજ પ્રમાણે સાવતો પણ મહારાજના તાબેદાર હોવાથી તેમના તરફથી પણ કંઈ વિદ્ધ આવે તેમ નહોતું. મહારાજને માત્ર સીદીનાં અને મોગસોનાં વહાણનીજ બીક હતી; પરંતુ કિલ્લો બંધાવીને તૈયાર થતાં સુધી તેમના તરફથી કંઈ વિદ્ધ નહિ એમ જણાય છે.

સાંભળનામાં આવ્યું છે કે, તે સ્થળે સિવાજીમહારાજે પોતાને હાથે કેટલાક દિવસ સુધી કામ કર્યું હતું. પ્રથમ શરૂઆતમાં સર્વ કામ ઉપર તેમનીજ દેખરેખ હતી અને કિલ્લો કેવી રીતે બાંધવો તથા પાણીમાં પાકો પાયો ચણવા માટે કેવી યુક્તિ યોજવી, તે સંબંધી સઘળી કલ્પના મહારાજેજ દર્શાવી હતી. કિલ્લાને પાયો મજબૂત ચણાવા પછી બીજા ચણવાનું કામ શરૂ થયું, ત્યારે તે કામ ઉપર દેખરેખ રાખવાને મહારાજે ગોવિંદ વિશ્વનાથ પ્રજા નામક સુબેદારની નિમણૂક કરી અને પોતે રાજગઢ ચાલ્યા ગયા. એ કિલ્લાનું કામ સંપૂર્ણ થતાં ત્રણ વરસ વીત્યાં હતાં. કિલ્લાનું કામ પરિપૂર્ણ થયા પછી મહારાજ તે ધમારત જોવાને પન્હાળેથી બાવરીના ઘાટને માર્ગે આવવજુ આવ્યા. તેમણે શુભ મુહૂર્ત જોઈ શાસ્ત્રવિધિપૂર્વક કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. પાંચદળર બાહ્યેની ભોજન આપી તર્પણ કર્યું. સર્વ જનસમૂહમાં સાકર વહેંચાવી. કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતી વખતે વહાણો ઉપરથી તોપો ફેંડી આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો. સલાટ કારિગરોના મુકાદમને કિંમતી વસ્ત્રો અને સુવર્ણનાં કંઠાની બક્ષિસ આપી. એ કાર્ય માટે ગોવાની સરકારે સો કારીગરો મોકલ્યા હતા. તેમના કાર્યની કદર કરતાં મહારાજે કેપ્ટનને ધનામમાં જરીક્સખી ભરેલા વસ્ત્રો અને મેનાનાં કપ આપ્યાં. ગોવિંદ વશ્વનાથ પ્રજાને શાખાથી આપી તેને કબ્જો, મંડિલ, જરી કસજભરેલી ચાદર, મોતીનાં તોરણ, સેનાના કપ અને સુવર્ણની માળા તથા તસવારની બક્ષિસ આપી.

એ તમા જાજીરા-કિલ્લાનું નામ મહારાજે સિંધુદુર્ગ પાડ્યું. કહે છે કે, સિંધુદુર્ગ બાંધવામાં એક દરોહ હોત ખર્ચાવા હતા. એ કિલ્લાપર ત્રણ દળર માવળા સિપાઇ અને તેમના ઉપર એક માંમલતદાર નિમ્યો. માવળા સિપાઇઓમાં જેઓ હુસિયાર હતા, તેમને નાઇક, સરનાઇક અને તટસરનોજતના હોદ્દા આપ્યા. કિલ્લાની દિવાલપર પાણીની વેગ અચડાવ નહિ, તે માટે પાણીમાં એક મોટો છુરજ બંધાવી તેનું નામ દરિયા-છુરજ પાડ્યું.^૧ એ ઉપરાંત અજંનવેલી, રત્નાગિરિ, પદ્મદુર્ગ, સરજકોટ, મહનદુર્ગ, પાકેરી અને રાજકોટ નામક કિલ્લા મહારાજે

૧ એ કિલ્લામાં એક સ્થળે મહારાજનાં પગલાં ઉપરનાં હતાં, જેમ માની તે સ્થળે એક દેવ બંધાવ્યું છે; તેમાં મહારાજની મૂર્તિ છે અને તેની નિત્ય પૂજ થાય છે. પૂજ કરનારને હાથમાં કોલ્હાપુરસરકાર વસ્ત્રથી વર્ષાસન મળે છે.

બાંધાવ્યા, એમ કહેવાય છે.

નવો કિંચા બાંધવા છતાં સીદી ઉપર બોલ્યે તેવો કંઈ બોલો નહિ. મુખના બંદર પાળેના મહારાજના તાજાના પ્રાણેમાં મીઠીએ પલ્લે નાત વનાવ્યો. તેને અંગ્રેજોની પણ મોટી મર્યાદા સંદાનના જણાયાથી મહારાજને મુખઈ બેઠાથી બાર માહજ વેગતે ખાદેરી અને ઉદેરી નામના બે ખડાળ બેટ કબજે લઈ તેમના ઉપર કિંચા બાંધવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ કર્યે પ્રકારે સિદ્ધ થયો તેવું વર્ણન જાગૃત એક સ્વનત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યો.^૧

હરકરી વદાણુ તેપાર કરીને જાને જળમાં કિંચા બાંધીને સીદી, દિરંગી, અંગ્રેજ, મેગલ અને મુમલમાનપર સપૂર્ણ સવા બેસાડવાનો જાને મુસલમાન તથા મોગલોની સત્તાપર ચારે બાજુથી વિપત્તિ નાખવાનો મહારાજનો સંકલ્પ હતો. તે તેમના અધ્યાપકને લોભે અપૂર્ણ રહ્યો. સમુદ્રમાર્ગપર સપૂર્ણ સત્તા જમાવી સર્વ વ્યાપારની કૃત્તી પેતાના હાથેમાં રાખવાનો તથા પેતાના તાજાના દેશમાં ચમુચો નરદેથી કાઢી પણ પ્રકારનો ગાસ ન થાય, એવો યજ્ઞજૂત બદોબસ્ટ કરવાનો મહારાજનો હતોહો હતો; પરંતુ તેમની પાછળ એ પાળના કેહ પરિપૂર્ણ સમજ સકયુ નહિ તેથી બધા વદાણુ ધીમે ધીમે નષ્ટ થઈ ગયા.

प्रकरण १६ मुं—मोगलराज्यपर स्वारी अने
शाहिस्तखाननी चढाई

૧૮૪૬૭૮૯૦૧૨૩૪૫૬૭૮૯૦—

ૐ આરંગઝેબ બ્યારે દક્ષિણનો મુખો હતો, ત્યારે મહારાજને તેના તાબાના
ભૂ-નર, ઔરંગાબાદ વગેરે પ્રાંતમાં તોફાન કપું હતું; પરંતુ
વિજયપુરસરકારની સાથે સલાહ કરીને બ્યારે ઔરંગઝેબ મુઢમંથી છૂટ્યો ત્યારે તેના
ગેરચો પોતાના તરફ ફર્યો, એવો જય લાજવાથી મહારાજને પોતાના અપરાધો-
ની ક્ષમા માગીને તેના તાબેદાર થઇ રહેવાની તેને લાલચ બતાવી હતી; પરંતુ
એટલામાંજ શાહજહાનની માદગીના સમાચાર આવવાથી ઔરંગઝેબ દિલ્લી જવાને
નીકળ્યો. તે વખતે શાહજહાનને પ્રથમ જે જગીર મળી હતી, તેનો કેટલોક
ભાગ મોગશેઅે કબજે કરેલો હતો. તે ભાગની મહારાજને તેની પાસે માગણી
કરી અને આદિસલાહના તાબાનો કોંકણ પ્રાંત કબજે કરવાની પરવાની માગી.
ઔરંગઝેબે આ માગણીઓનો કંઈ પણ સ્પષ્ટ જવાબ ન આપતાં આબાછ
સેનાદેવને પોતાના દરબારમાં વડીલતરીકે મોકલવાનું કહ્યું. પછી ઔરંગઝેબે
પોતાના બાપને કેદમાં નાખીને તથા પોતાના લાઇઓનો અને તેમના કુટુંબનો
નાશ કરીને દિલ્લીની ગાદી હાથે કરી લીધી. આ સમયે ત્યાં અનેક ખટપટો
ઉભી થયેલી હોવાથી તે દક્ષિણ તરફ બરોબર ધ્યાન આપી શક્યો નહિ; પણ
બ્યારે શિવાજીમહારાજને અફઝુલખાનનો વધ ક્યો અને વિજયપુરની સેનાનો સંપૂર્ણ
નાશ ક્યો એવા સમાચાર તેને મળ્યા ત્યારે તેણે શિવાજીમહારાજ પર એક અલિનંદનનો
પત્ર લખ્યો હતો, એવું કહેવાય છે; પરંતુ તેજ સમયે આ દુઆબાજ બાદશાહે આદિલ-
શાહને પણ એક પત્ર લખ્યો હતો અને તેમાં જણાવ્યું હતું કે:-“શિવાજીની ખોદ
બરોબર જુલાવી દેવામાં આજસ કરેલો નહિ.” ઔરંગઝેબે પોતાના રાજ્યવારોહણ-
નો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ ક્યો તે વખતે તેનું અલિનંદન કરવાને માટે મહારાજને
પોતાનો વડીલ તેના દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને સાથે સાથે પોતાની પૂર્વોક્ત
માગણી પણ ફરીથી કરી હતી; તેનો તેણે એવો જવાબ આપ્યો કહેવાય છે કે,
“ખુદાની મહેરબાનીથી મારા સઘળા શત્રુઓને છૂટીને મેં મારા મનોરથો સિદ્ધ
કયા છે. મેં શાહિસ્તાખાનને દક્ષિણનો મુખો નિમેલો છે. તે તમારી સર્વ માગણી-
ઓની વ્યવસ્થા કરશે.” એવું કહેવાય છે કે, તેણે આ વખતે મહારાજને સન્માન-

સૈન્ય હતું જ્યારે જ્યારે આ પ્રયત્ન સેના મુકામ કરતી હતી, ત્યારે ત્યારે તે બે ચોળન લખાઈ અને દોઢ ચોળન પહોળાઈના વિસ્તાર વેદતી હતી દિલ્હીથી દક્ષિણમાં આવતા આ મૈનપને ત્રણ માસ લાગ્યા હતા શાહિસ્તખાને પ્રથમ જાર ગાખાદ બાંધે મુખાની ઝોલવણ કરી અને વિજયપુરગરકારને શિવાજીમહારાજપર સવારી કરવાની સૂચના મોકલી વિજયપુરગરકારે તે સૂચના પ્રમાણે શવાજીમહારાજપર સવારી કરી હતી, તેનું વર્ણન તેમના પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે.

સને ૧૬૬૦ ના જાનેવારી માસમાં શાહિસ્તખાને પોતાનું સૈન્ય લઈને મહારાજપર મહાર્છ કરી તે અહમદનગરથી પુના પ્રાતાના પૂર્વભાગપર ચઢી આવ્યો અને રસ્તામાં જે જે કિના આવ્યા તે તે કબજે કરતો ગયો આ પ્રમાણે સોનવદી, સુપા, બાગમતી વગેરે પ્રાંતો કબજે કરતા કરતા, તે નિરાનદીના પ્રદેશમાંથી હોળાખને રસ્તે શિંગવળ આવ્યો ત્યાંથી થોડુંક સૈન્ય મોકલીને રાયગડની જાલુબાલુના ગમોનો તેણે નાશ ગાળ્યો પછી કુચ કરીને સાસવડમાં આવી છાવણી નાખી પોતાનો મુકામ કર્યો એમ કહેવાય છે કે, સાસવડનો જાધવરાવ આ વખતે શાહિસ્તખાનની માથે હતો, તેને આ પ્રદેશની ઘણીજ મારી માદિતી હતી, તેથી તે શાહિસ્તખાનના ધણા ઉપયોગમાં આવ્યો સુપા પ્રાંત કબજે કરીને તે તેણે આ જાધવરાવના તાખામાં મોકલ્યો જે જે કિલ્લા અને થાણા તેણે કબજે કર્યા તે ઉપર તેણે પોતાના માણસો મૂકી દીધા સાસવડમાં મુકામ નાખ્યા પછી (તા. ૧લી મે અ. ૧૬૬૦) તેણે જાલુબાલુનો પ્રદેશ જોવાને માટે માણસો મોકલ્યા, કારણ કે આ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કર્યા બાદ એક પછી એક કિલ્લા લેવાનો સંપાટો ચલાવવો, એવો તેનો વિચાર હતો.

જાની પ્રયત્ન સેનાની માથે શુદ્ધ કરવા ક્રમમાં ચાલુ જે જે થાણાપર ચઢી આવે ત્યાંથી ખસી જતું, એજ રત્તો મહારાજના સૈનિકો માટે તત્કાળમાં રીકેટો, પરત્તુ તેની સાથે મોગવસૈન્યના ધાળા લાગે ઉપર મહારાજના ધોડેવારો વારવાર હુમલા પણ કરતા અને તેમને દાણાપાણી મળવા દેતા નહિ, તથા તેમના થોડા અને જે લાઈ સરસામાન રાશિ વાગે તે પડારી લેતા હતા પછી શાહિસ્તખાને ગિવાપુર અને કાતજનો ધાંડ લાગે કરવાને સૈન્ય મોકલ્યું તે સૈન્યપર મહારાજના ત્રણ હજાર ધોડેવારોએ હુમલો કર્યો, પણ મોગવોની સખ્યા ઘણીજ મોટી હોવાથી તેમનો પરાજય થયો ત્યાર પછી ખાને પુરહર કિનાની જાલુબાલુનો પ્રદેશ અને ગામડા વેરાન કરવાને માણસો મોકલ્યા તેમનાપર મહારાજના ત્રણ હજાર સૈનિકોએ હુમલો કર્યો અને વેર સમાપ્ત થયો તેમાં મોગવસેનાનો પરાજય થવાની તૈયારી હતી, પણ એટલામાં ખાનના તરફથી તેમને જીજ્ઞ માણસોની મદદ આવી પહોંચવાથી મહારાજના સૈન્યનો તેમના જાગજાગ નિલાય થયો નહિ અને એ કોઠે પુરહરના પદાર્થી પ્રદેશ તરફ નાખી છૂટ્યા ચતુષ્કોણે તેમની પૂઠ પકડી એટલે કિનાપરથી તેમનાપર તોપોના મેળાનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો આથી તે લોકોની ધુલ્લ જારાળી થઈ; છતાં પણ તેમણે ધૈર્ય ન હોડતા મહારાજના સૈન્યનો પરાજય કર્યો. આ પછી શાહિસ્તખાને સાસવડથી પોતાનો મુકામ હાલ-

અને ધણીજ સન્માનપૂર્વક તેનો આદર-મત્કાર કરીને કહ્યું કે -“ જો તમે બાદશાહ ના સૈન્યમાં નોકરી સ્વીકારો તો તમને હું યશી હૈયી પદવીએ ચઢાવીશ ” ખાનની આ લાલચમાં ફિરજોશ જવાપણુ ફગાશે નહિ, પણ આથી ખાનને કંથુ પણ ખોદુ લાગ્યું નહિ અને ફિરજોશનું ધણુજ સન્માન કરી તેને મુખત કર્યો તે જ્યારે મહારાજ પામે આવ્યો ત્યારે મહારાજે તેના કૌરવ અને પ્રમાણિકતા માટે તેના ધણીજ સત્કાર કરીને તેને ધનિયમ આપ્યું અને જૂનાપગલ હાથે તેને કિલ્લેદાર બનાવ્યો. ૧

એમ કહેવાય છે કે, પુનામાં બાબાજીરામ અને હોનાપ્પા દેશપાડે નામના બે દેશમુખ હતા કેટકે કારણથી નારાજ થઈને આ લોકો બર્હોણપુર આગળ શાહિસ્તાખાનને જઈ મળ્યા ચક્રાવૃત્તિ કિલ્લા સુધી પહોંચી શાહિસ્તાખાન પુનામાં આવીને કેટલાક દિવસો સુધી સ્વસ્થ રહ્યો આ સમયે તેણે આ મરાઠા સરદારોને કેટલુંક સૈન્ય આપીને મહારાજના તાબાનો ઉત્તર કોટલોને કેટકે ભાગ પોતાને કબજે લીધો આ વખતે કલ્યાણ અને ભિવડી મોગલોએ દસ્તગત કર્યા (ઇ. સ. ૧૬૬૧) આ સમયાર સાલળીને મહારાજને એ સરદારો ઉપર ધણીજ શુસ્સો આવ્યો સજાજ નામનો તેમનો એ સગો મહારાજનો સરદાર હતો બરદરબારમાં તેને મેણુ મારીને મટારાજ બોલ્યા કે -“ તમારા એ બે મજાએ અમારા આશ્રિત હોવા છતાં અમારા સત્કારને જઈને મળી ગયા છે તેથી તમે તમારો પશુ અમને ભરીમો પડતો નથી ” આ મેણુ સજાજથી સહન થયું નહિ તેને ધણીજ શુસ્સો આ યો અને તે જઈને શાહિસ્તાખાનને મળ્યો આ સજાજ હુવાન અને ધણીજ બળવાન હતો જ્યારે તેણે શાહિસ્તાખાનની પ્રથમ મુલાકાત લીધી ત્યારે પોતાના અગળાની ખાત્રી કરી આપવાને માટે તેણે એક પેઢાને ચાર પગે પકડીને ઉઘો કરી બતાવ્યો હતો તેનું અદ્ભુત અગળા જોઈને ખાન ધણીજ ખુશી થયો અને તેને પાચમો મોડેવારોની સરદારી આપી પોતાના સૈન્યમાં રાખ્યો પછી આ સજાજ માનદાર નામના મામમાં મોગલો તરફથી ચાણાબદી કરીને રહ્યો હતો તે વખતે શિવાજીમહારાજે તેનાજ નામનો એક નેનાજ કરીને મદદર પોતાની પામે હતો,

ત્યાંથી કિલ્લાને બચાવ કર્યું અને જ્યારે મેઈ પણ હાથે રહે નહિ ત્યારેજ કિલ્લો મરુના હાથમાં જવા દેશે

૧ શિ રિ મા જણાવે છે કે આ કિલ્લેદાર પસાજી પામીને શિવાજીમહારાજ પાસે આવ્યો ત્યારે મરાઠાએ શુસ્સો કર્યો તેને પોતાની ચોકસીમાંથી કાઢી મૂક્યો આથી તે શાહિસ્તાખાનને જઈ મળ્યો તેણે તેને માલકુર ગામને શાહેદાર બનાવ્યો, પરંતુ મહારાજે પાળાથી નેનાજ પાલકને મોકલીને તેને પોતાની પાસે બોલાવી લીધો, પરંતુ આમાં એ બખ્તકારની ભૂન થયેલી છે એ સરદાર મોગલોને મળી ગયો હતો, તે તો સજાજ નામનો એક સરદાર હતો ફિરજોશ ન હતો, એમ જાણના પછું નપરથી ધ્યાનમાં આવી જશે.

૨ ચિણીસ જણાવે છે કે, એમનું નામ સજાજ કવલ અને બાબાજીરામ હોનાપ્પા દેશપાડે હતા “આલમગીરનામાં” આ એમનું નામ બાબાજી લોસલે અને રણનાથ એ પ્રમાણે આપેલું છે

તેને સૈન્ય આપીને તેના પર ત્રાસ કરવાને યોજ્યો તેણે મલાજ ઉપર નહીં કરીને તેણે પરાજય કર્યો અને યુદ્ધમાં તેને મારી નાખ્યો તથા માતૃકર માંથી આવીને આખી કરી દીધી.

આખરનો રિવાજ લગાવવા કરવામાં આવનાર સર્વો માણસોની ખરાબી થઈ હતી, તેથી તેણે ખાતે પ્રદેશ કર્યો કરવાનો વિચાર માટી વાળીને પુત્રા આવીને મુકામ કર્યો પ્રથમ તેણે તેણે સૈન્ય રિવાજો, શિવાજીમહારાજના રિવાજો લેવાનો આજ્ઞા આપી હતી, પણ આ રિવાજો લેવા કરવા માટે તેને બે માસ પૂર્વે પુત્ર કર્યો પણ અને દળનો માણસોનો ભાગ આપ્યો. પછી, એ ભેદ તેણે સરખો ભ્રમ મૂકી ગયો તેની આવી થઈ કે, શિવાજીમહારાજના તાલાના રિવાજો તેણે હજી નાનીસુની વાત નથી, પણ પાછળ રિવાજો છે જોર જોરની પણ માન્યતા તેની હતી કે, આ પદ્ધતિ રિવાજો જોરપાળ વિદ્યોદ્ધાસના નથી અને મનાસોનો પરાજય કર્યો, એ કામ પાછળ મરણ છે; પરંતુ જેમ જેમ શિવાજીમહારાજ અને તેમના નરસોના રિવાજો, રિવાજો અને પરાજયોની વાત તેણે કાંઈ જવા લાગી તેમ તેમ તેણે વિચાર બદલાવે ગયો. પછી ભેદપુરના રાજા મહાવત્સનાને હજીદરમાં માણસોને સૈન્ય આપીને રાહિતખાનને માર કરવાને માટે જાગરવે મોકલ્યો, જેમકે જે વરસ સુધી કાંઈ પણ પ્રકારની રિવાજો થયાં વરસ આવે પોતાના સૈન્ય માટે પુત્રામાં જોરપાળી નાખીને પછી રજો દતો. આવ પોતે લગાવ કરવા ચાલ્યા પણ રિવાજો દાસમાં જવા નહિ, તેણે જ એણે પાંચે જોરખાન માંથી દતો આ આજુથી નેનાજી પાંચે પોતાના યોદ્ધાઓના સૈન્ય સાથે જોરખાનમાં અને આરમાના સરોવર સુધી ત્રાસ કરીને મોગરોનો પ્રદેશ વેશન કરવાનો સપાટો મલાખો હતો મેમજમેનાનું જનાનપાણી, ખામચોરો, રમકે વગેરે બટકાથી તેમના પર વાગવર ડાપા મારીને મમગ મેતાને ત્રાસી ત્રાસી કરી નાખી હતી. એ મોગરો આ મગડા ત્રાસને પકડવાનો પ્રયત્ન કરતા તો તેમનો વેગ એવો જાણે દતો કે, તે સપાટાખાં તેમના દાસમાંથી હાડી જતા દતો અને દુમ્મનોને તેમની પૂંઠ પકડવામાં હજી સાર દેખાતો ન હતો આથી તે કોઈ ભાને લગત થઈ જતા દતો નેનાજીને ઉપદેશ બધામાં પાંચે માટે રાહિતખાને પોતાના માત દળને મોકલવાનો સૈન્યને નેનાજીને મુકામ મોકલ કરવાને મોકલુ તેમણે નેનાજીને પકડી પાડીને યુદ્ધ કરવાની કરજ પાડી. હજી પાંચ વર્ષે હતોયુદ્ધ યુદ્ધ થયું આ યુદ્ધમાં નેનાજીએ પોતાના સુધર્મી અને હૃદયજાતી પગલાણ કરી, પણ સજુન-વતી મજબા ધણી મોટી દોષથી તેણે પરાજય થયો યુદ્ધમાં નેનાજીએ થવાયો દતો અને તેને પાછા જામો દાસમાં દતો આવી રિવાજો તે સજુના દાસમાંથી મરણ જામો રાહિત તરક નામી છુટ્યો; પણ મોગરો યોદ્ધાઓએ તેની પૂંઠ પકડી આ હોટકીના પ્રસારે મહારાજના મિત્ર રજાનગરમાં મેલવ સરદારની મુલાકાત લખે એવું જાણ્યું કે "તમારા સૈન્યને રાહિતખાન પ્રદેશને કાંઈ પણ મોકલો નથી, તેથી તમને હિંદ સફર થી નહિ; માટે તમે પાછા પોતા નેનાજીની પૂંઠ પકડીને હુ મેને કેદ કરીશ." તેની

આ વાત મોગસરદારને પસંદ પડી અને તે પાછો ગયો આ રીતે નેતાજી શુભ ના સપાટામાંથી બચી ગયો.^૧

શરૂઆતમાં વર્ષ-સવા વર્ષ ધમાય રીતે પત્રાચી પુનામાં જાવણી નાખીને ખાન જે વગ્મ સુધી સ્વસ્થ બેસી રહ્યો, તેના જે કારણો દેખ એમ લાગે છે એક કારણ તો એ હતું કે, મહારાજના તાત્કાલિક બીજા કિલ્લાઓ લેવાની લાનચમાં બે આપણે પડીયું તો આપણું બધું સૈન્ય નાશ પામ્યો અને રાતેભોજે આપણે પાંચ ફગુ પડ્યો કે જ્યાં સુમાવલો પડ્યો બીજું કારણ એવું લાગે છે કે વિજયપુરસરદારનો પરાજય કરીને તેના ઉપદ્રવમાંથી મુક્ત થઈને મહારાજ આ વખતે પુનાની નજીકના પ્રદેશમાં આવેલા હતા તેમની સાથે શુદ્ધ કરવાની ખાન ની હિમત આનંદી નહિ હોય ખત્રી જોના તો મહારાજના સંબંધમાં મોટા કિલ્લા અને પ્રદેશ કબજે કરીને, તેમને ધૂમમાં મેળવી દેવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને ખાન દક્ષિણમાં આવેલો હતો એટલે મહારાજ ત્યાં આયા તે સમયે તેણે તેમના પર ચર્ચા કરી જોઈતી હતી પરંતુ તેણે તેવું જીજ્ઞાસુ નહિ મોગસરના કબજા હિંમતવાન બરતી નથી, એવું જોઈને મહારાજ પોતેજ મોગસરના પ્રદેશમાં તોફાન કરવાની શરૂઆત કરી, પોતાનું પાવડળ લશ્કર તૈયાર કરી તેના પર મોરોપતને અને મોરોનાર લશ્કર તૈયાર કરી તેના પર નેતાજી પાવડરને તેમણે સેનાધિપતિ નિમ્મા ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં મોગસરના બીમડી-કાપાણ સર કપુરજી તે પાછું મેળની સાના સર્વ કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મોરોપતને સોંપ્યું હતું તેણે તે ચાણુ હસ્તગત કરી જીન્દગી ઉત્તર તરફના મોગસરના ધણા કિલ્લા તાજે કાર્ય નેતાજી પાવડરે પોતાના મોરોનાર લશ્કરમંદિત મોગસરના દૂરના પ્રદેશો સુધી ચર્ચા કરી તેમના ધણા ગામ લૂંટી વર્ષ મોટા મોટા શહેરો પર અને બગીચા પર ખડણી બેસાડી પ્રુકળ કબજા મેળવ્યું તેના ધમારો એટલા બધા વેગથી ચલે કે, આજ એક સ્થળે તો કાને ક્યાંય ઘણે વેગે બીજેજ સ્થળે દેખા દેતો નેતાજી બાવાબાદ, પરડ (પરાડે) હવેલી, કાપાણ, આવસા, હિંમીર વગેરે ગામ લૂંટતો, તાજે કરતો અને ખડણી લેતો લેતો મોઢાંની નદીના કિનારાપર જઈ પહોંચ્યો તેણે કેટલુંક ગામો શહેર સુધી ચર્ચાલખ જઈ શહેરની આસપાસનો પ્રાંત કબજે કર્યો હતો.

મોરગાબાદમાં મહાજનસિંહ નામક મોગસરનો સુબેદાર રહેતો હતો તેણે એ તોફાન જોઈ, દસ દળરના લશ્કરમંદિત નેતાજી પાવડર ઉપર હુમલો કર્યો નેતાજી એ તેની સાથે નગર પાસે શુદ્ધ કરીને તેનો પરાજય કર્યો તેના હાથી, ઘોડા અને બીજાં સુદોષમોગી પ્રુકળ સામાન મરાઠાઓના હાથમાં આવ્યો નેતાજીએ મોગસરના રાજ્યમાં ઉચ્ચપાત્ર કરી મેળવેલી લૂટ મહારાજ પાસે મોકલી દીધી.^૨

૧ આ દીક્ષા પ્રા સરકાર તે સમયના નુરખા અચેજ વેપારીઓના મગાવેલા આવારે બંધાવે છે (પૃ ૯૭)

૨ ચિંમ્પીસ લખે છે કે, એ સમયે નેતાજી પાવડરનો સરનોગવનો હોદ્દો મવાપરાવ સુજ્ઞને આપ્યો હતો અને સુજ્ઞ એ ચર્ચા લઈ ગયો હતો.

૩ રાયરીની બજારમાં લખ્યું કે, મહાજનસિંહ પોતાના સ્થાનમાં સ્વસ્થ રહ્યો હતો.

પ્રખ્યાત નામક એક મહાનુભવ કિશોર મેળાવેલા તાલુકામાં હતો. કેસરસિંહ નામક એક રાજપૂત સરદાર તે કિશોરનું વધાવું કરતો હતો. તેને પોતાના પક્ષમાં વધ કિશોર તથા કરી ચકાતો નહિ હોવાથી સ્વતઃ મહારાજને તેના પર હુમલો કર્યો. કેસરસિંહે મહારાજ સાથે યુદ્ધ દિવસ સુધી યુદ્ધ કર્યું, પરંતુ મહારાજના બળ આ-બળ તેનું કંઈ બાકતું નહિ હોવાથી તે રાજપૂત સરદારે છેવટે કેસરિયાં કર્યા અને પોતાના તાલુકાના બરકરસહિત મહારાજ ઉપર એકદમ તૂટી પડ્યો. રાજપૂત સર-દાર બદાકુરીપૂર્વક લગ્નો અને પેલાના સર્વ બરકરસહિત સમગ્રભૂમિમાં પતન પામ્યો. છેવટે કિશોર મહારાજના તાલુકામાં આખો મહારાજને રાજપૂતનાં મૃત કરીને જોવાળાને તેનો અસિદ્ધાત કરાવ્યો. કેસરસિંહની માતા અને એક પુત્રી, બૃહથી કિશોર રહી ગયા હતા. મહારાજે તેમનો સત્કાર કરી પોતાની પાસે રાખ્યાં. તે સ્ત્રીઓએ આપે દેરામાં જ્યાંની ઈચ્છા નજીવી ત્યારે મહારાજે તેમને વસ્ત્રાલંકાર અને ડબ્બ આપી ગાનસહિત વિદાય કર્યો.

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજ પાલખીમાં બેસી કિશોર બેઠા જતા હતા, તે વખતે તેમના શેઠામાં ખોરડીની ડાળી ભરવાથી રોહું પૂર્વીપર પડતું; તેમ ચલાવી મહારાજે પાલખી ઉઠી રખાવી કહ્યું કે—“મને આ સ્થળે ચોલાવ્યો તેથી પૂર્વીમાં દબ હોવા જોઈએ” તે સ્થળે ખોલાવતા પૂર્વીમાંથી માર લાગ્યું મહોરભરેલા મર મળ્યા.

ગોમતેલા પ્રદેશમાં આવતું બહુ તોફાન કરવા છતાં દારિદ્ર્યતામાં પુના-માંથી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાને આખો નદિ પુનામાં પેલાના સમસ્ત સૈન્યની છાવણી રાખીને પોતે ફરતગત કરેલા થાણા એકાએક છોટી દેવા નહિ, એટલાજ તેનો નિર્ધાર હતો. તેને તે સ્થાનમાંથી શા રીતે લઘવેયો, એજ વિચારમાં મહારાજ હતા; અને એવી કોઈ તક મળે તે મારે મહારાજ વાટ જોઈને સિદ્ધમ-માં ખેંચા હતા. દારિદ્ર્યતામાં પુનામાં લાંબા કોરેલે શાલજીનાં માટે ખામેશા લાત મહારાજા નિવાસ કરતો હતો. એ સમયે શિવાજીમહારાજ સિદ્ધમમાં હતા, તે દારિદ્ર્યતામાં જાયતો હતો. મહારાજ કંઈ વખતે કેવી પુકિતથી પોતાના પર અકસ્માત ડાલો મારો, તેનો નિયમ નહિ. એ પણ ખાન સારી થેડે નાજતો હતો. ખરૂં જોતાં એ સમયે તેણે સિદ્ધમને ઘેરા નાખી મહારાજને કિશોરના સપ્તમવા હતા; તેમજ કિશોર તાને કરી તેમને પકડાવેલા થાન કર્યો જોઈતો હતો; પરંતુ ચાકણના કિશોર આખજ ખાતેને જે અનુભવ મળ્યો હતો, તેપરથી તેના મનમાં એ વિચાર લેખ-ન થયો નહિ. વળા લેને એવી પણ ખજીરી થઈ હશે કે, જે કિશોર શિવાજીમહારાજ રહે છે તેનો ખદોખરાત કંઈ નેવેર તેનો નહિ હોય. પુનામાં પેલાની સ્થિતિ સુરક્ષિત રહે, તે મારે ખાને ઘણીઆવેલી રાખી હતી. ખાને પોતાના

માર મહેલ તેને સાથે હુકમ કરવાવાથી તે પોતાના સૈન્યસહિત મહારાજ ઉપર ચડાઈ થઈ ગયો. તેને અદમનમર પાસે અદમથી મારવાવા મુકરે પતાવજ પમાડ્યો. એ લાકડામાં મુલકાર મારે માર્યો. ખજીરનાં જાયતે છેલ્લે, જે વખતે મારકોખત મારેમાં ખાન જોઈને નીકળી તે વખતે મુલકારખાને ત્યાંને સુમેલ નિમેલો હતો.

૧ કેસરસિંહ એને સળગાવ કરે છે.

લશ્કરમાં સખ હુમ્મ ફેરવેલો હતો કે -“ કોઈ પણ સશસ્ત્ર મરાઠાને પરવાનગી વગર શહેરમાં પ્રવેશ કરવા દેવો નહિ, તેમજ કોઈ પણ મરાઠા શિવેદારને આપણી નજીક આવવા દેવો નહિ, ” જે મરાઠાસરદારો બાદશાહના નોકર હતા, તેમનેજ માત્ર ખાન પોતાની પાસે આન-બંન કરવા દેતા હતા ? ખીજા કોઈ પણ મરાઠાની તેઓ મુલાકાતજ હોતા નહોતા અને મગસ્ટ શહેરમાં બધા ત્યા સખ મોઢીપહેરો મુકી દીધા હતા અને શિવાજીમહારાજ સાથે કેવી રીતે મુદ્દ કરણ, તેના વિચાર કરતા હતા.

શિવાજીમહારાજ સિંહચડથી શત્રુની સર્વ દિલચાપ તપાસતા હતા ? ખાન પ્રચડ સેના લઈ મહારાજનો પરાજય કરવા દક્ષિણમાં આવી પુના, સુપા વગેરે પ્રાંતો હવાવી બેસે છે, ત્યાંથી તેને હાકી કાઢવા માટે હવે કેવા પગલાં લેવા ? સંબંધી મસનત કરવા માટે મહારાજને તાબાના સરદારોને અને કારભારીઓને પોતાની પાસે બોલાવી તેમની સલાહ પૂછી સર્વનો અભિપ્રાય થયો કે -“ તેની સાથે મુદ્દ કરવામાં આપણે ટકીય નહિ આપણુ સૈન્ય કેટલુ થોડુ અને તેનુ સૈન્ય કેટલુ થોડુ છે ? ખાન સાથે સલાહ કરી મુલાકાત કરવી એજ ઉત્તમ છે, ’ પરંતુ સલાહ યાવ કેની રીતે તેજ અડચણ જણાઈ ખાનના લશ્કરમાં એવો કોઈ નામાકિત રાજપૂતસરદાર નહોતો કે જે હિંદુધર્મ અને હિંદુસ્વરાજ્યનું અભિમાન રાખી કોઈ પણ મુલાકાતને ખાન સાથે મહારાજને સલાહ કરાવી આપે શાહિસ્તાન ખાન બાદશાહનો માત્રો હોવાથી તેને કાચ-રસ્તવ આપી વશ કરવાનો માર્ગ નહોતો, તેમજ તેનુ અજબવચન મેળવી મુલાકાતે બઈસલાહ કરવાનુ પણ અને તેમ નહોતુ, કારણ કે શિવાજીમહારાજને પકડી સખ શિક્ષા કરવાની તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી મહારાજે સર્વ વિચાર કર્યા પછી નિમ્મ કયો કે, શત્રુ સાથે કાંમે મોટે મુદ્દ કરીને આપણા લશ્કરનો કચ્ચડાણુ કઢાડવો થોડા નથી ખીજે કોઈ પણ ઉપાયે શત્રુને ત્રાસ આપવો એજ એ તેમને એક ઉપાય સૂચ્યો કે -“ શત્રુના લશ્કરમાં અન્ન, ઘાસ વગેરે વસ્તુઓ પહોંચવી બંધ પરી તેને અકળાવી-મુઝાની નાખવો કોઈ પણ વિપત્તિમાં નાખી તેના લશ્કરને હાનિ કઢાડવુ અને જે કિલ્લા પર તેમણે ઘેરા નાખ્યો તેણ ત્યા તેના લશ્કરપર ચારે બાજુથી આપા ભારી તેને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાની દેવી ”

શિવાજીમહારાજ મોગી વિપત્તિમાં આવી પડ્યા હતા તેઓ ઉંડો વિચારમાં સ્તમ્ભ થઈ બેસા હતા, એટલામાં તેમના શરીરમાં અવાનીદિલીએ પ્રવેશ કરી કહ્યું કે -“ મારા પુત્રને કહો કે શાહિસ્તાનનાની જરા પણ ચિંતા કરે નહિ મારા પ્રતાપથી જે રીતે અકબુરખાનનો વધ કર્યો, તેજ રીતે એ દુષ્ટ વવનને પણ તારે હાથે શિક્ષા અપાવીજ એ સંબંધી તુ કંઈ પણ ચિંતા ન કર ” મહારાજની પાસે હોનેના કારભારીઓએ દેવીની આશ્વાસન વાણી નોંધી લીધી મહારાજ સચે

૧ મિ કિંકડ જણાવે છે કે, પોતાના ઘોડેચારોમાંથી એકેકેક મરાઠાને તેણે બાંધ્ય કર્યો હતો અને માત્ર પાણદબાજ તેણે મરાઠા ચિપાઈઓને રહેવા દીધા હતા

૨ મિ કિંકડ જણાવે છે કે, મહારાજ આ વખતે સિંહચડથી રાવચડ ઉપર ગયા હતા.

તન વધા ત્યારે દેવીની વાણી વાંચી તેમને ધણો મનોર થયો. પોતાનાં પર દેવીની કૃપા છે, એ જાણી નિવૃત્ત પ્રાપ્ત કરવાની આશાએ મૂળ મુકુન બેઠાં અને સ્વ-પરાક્રમવડે મુકુનો પરાક્રમ કરવાની દિનન ધાન્ય કરી.

લાવમદાસમા નિવાસ કર્યો હતો તે સમયે શાદિનખાને જાણાટરાવની મદદથી સમૂહ ગણનાર એક વાઙ્મયુક્તે એવાની મનાવ્યો અને તેને પૈઠાક કપ્યની ધાવચ આપી, શિવાઈ મદારાજપર એક પત્ર લખાવ્યો. તેમાં એવા આશયનું લખ્યું હતું કે—“તુ મર્કટની પેડે હુજમમાં રહેનાર છે. તારા દિલ્લાના આશ્રયમા મરિને તુ હુજમમાર વિષય કહે છે. જુલો પ્રવચ આવે છે, ત્યારે કિલ્લામા ભગત બેસે છે. તુ શિલામા ગમે તેટલા દિવસ અવાઈ રહેશે તોપણ હું તારી પૂઠે છોડનાર નથી. હું હિરાગ છું. મારી માથે મુક કરવાની તારામાં દિનન નથી. તુ મારી નામેથી નામી જળ છે. ‘શિવાઈમદારાજે ઉત્તર વ્યવના ખાતો લખ્યું કે—“તુ મને મર્કટ નેવો કહે છે, પરતુ મે મર્કટોએ અઢંકારી રાગ રાવણનો નાશ કરી સદા કની કની તેના લેવોજ દુ પલ્લુ છું. હું તને નાસવા ભોંધ ભારે કરીશ.”

શાદિનખાનની પુનાની જાવણી ઉપર અકસ્માત જાપો મારી તેને ત્રાસ આપવાનો હમણા નમય નહોતો ત્યા તેણે ઉત્કૃષ્ટ બહીષ્કરણ રાખ્યો હતો અને તેનું સૈન્યગણ પણ વિશેષ હતુ; તેમ જના તેના ઉન્નયવપણા માટે અને અર્ધિદપણા માટે ઠાક પલ્લુ પ્રથમે તેને દેહાનશાનન કરવાથી, તેના સૈન્યનો પરાક્રમ દર-વાનુ ડામ ફાટ મહેલુ થઈ પડ્યો; એવો વિચાર કરી મદારાજ કાર્યની સિદ્ધિના ઉદ્દેશે વળમથા. તેમણે બે આઘલેબે મુને મોકળી તેમને દાણે ખાનના અગરનો એક મરોડો શિકેદાર મનાવ્યા પદ્મમા શીરિલ તેને ખાત પામે એવું બદાનુ કરી વિનતિ કરવામાં કદાચુ કે, મારે ત્યા કામસમારણ છે, તેથી મને સહેરમાથી વાજતેમાજતે વગેરે કાદવાની પરવાનગી આપવી. શિકેદાર મરાઠાએ ખાત પામે તે પ્રમાણે વિનતિ કરી વગેરે કાદવાની પરવાનગી મેળવી, તેણે પોતાના કેટલાક મિત્રોને બેસા કરી વગેરે કાદવાનું મરવસ કદાચાનું આલખેને વચન આપ્યું. એટલે મુઠ્ઠી તૈયારી થયા પછી મદારાજ ઉપર દોઢ દહાસ માવળી પેદા થઈ મિંદ-ગદથી આગળ આપ્યા રજામા કામજના ઘાટ ઉપર રથને સ્થળે રથો ઉપર લૂગાના કટકો વિદાલ્યા ત્યા કેટલાક બળોરો રાખી તેના શિંગડાઉપર પલ્લુ લૂગાના કટકો વિદાલ્યા. તેમજ તે વિદેટ મથાનેમા પીઠ પનીમ અરુણાઈ તથા રણુદિમાં વચાન-નાર રાખ્યા ખાનની જાવણી ઉપર દુમથો કરી ફોદ મેળવી, તિંદગદ તરફ માગા

૧ દિ. કિડક બજારે ભે કે આ કાજા તેણે ફાટી લખામાં લખાવેલો હતો અને મદારાજે તેને જવાબ સરેકાના આપેલો હતો.

૨ તરતી લાગમા લખાવેલી લખતેની બજાર ભૂમિલ તેણે લેવેની સમજદીમાંએલો રથેય છે કે મદારાજ તથા રામજ ઉપર દોઢ દહા ત્યારે રોનાજ પતિલ વમના ઝાઈ માથે મદારાજને આ સરેકો પડેલાઈયે હતો.

જતાં ઇશારત તરીકે સરલાઈ વાગે તે સમયે માવળાઓએ વૃક્ષ ઉપરના અને બળદને શિંગે બાંધેલા લૂગડાના કેટલા બાળી લાડકા કરવા અને એટીવખતે સરલાઈ તથા રણશિંગા વગાડી ત્યાંથી ચાલ્યા જવું, એવી મહારાજે તેમને સૂચના આપી. એ સુક્તિ કરવામાં તેમનો એ ઉદ્દેશ હતો કે, ખાનનું હસ્તક પાછળ આવે ત્યારે કાતળના ઘાટ ઉપર અજવાળું લેઈને અને વાજીરોનો શોષ સાંભળીને તેઓ તે તરફ ચાલ્યા જાય અને તેઓ સિંદગડપર સુરક્ષિતપણે પહોંચી જાય. મહારાજ સિંદગડપરથી આગળ ચાલ્યા તે વખતે તેમણે સ્થળે સ્થળે થોડા થોડા માવળી સિપાઈઓ ઉભા રાખ્યા હતા. તે સર્વ માવળાને કહી રાખ્યું હતું કે, સરલાઈનો કામળ સ્વર સાંભળતાંજ સર્વેએ એકઠા થઈ જવું. આંખેઓળ નજીક આવ્યા પછી ત્યાં પાંચસો સાતસો મનુષ્ય રાખ્યા અને ખાનની છાવણી બહાર-બેડેક-વેમળે-અસો ત્રણસો મનુષ્યો રાખ્યા.^૧ પૂર્વસંકેત પ્રમાણે રાજદ્રોહી કંદેલા શિશેદારના વરથોડાનું સરથસ ચાલતું ચાલતું સહેરના દરવાજા પાસે આવ્યું એટલે મહારાજ પોતાની સાથે માત્ર પચીસ મનુષ્યોસહિત સરથસમા મળી ગયા.^૨ એ સમયે મહારાજ સાથે થેસાઈ કંઠ, તાનાઈ માલુસરે, દાદાઈ બાપુજી દેશપાંડે અને ચિમજાજી બાપુજી દેશપાંડે પણ હતા. મરાઠા લોકોમાં વરથોડામાં જતી વખતે રાજા પોતાની સાથેજ રાખવાનો રિવાજ હતો તેથી તેમના હાથમાંના શસ્ત્રો આટલે કાઢીને રાંકા બાવી નહિ.

શિવાજીમહારાજે શરીર ઉપર બખ્તર પહેરી તેપર ડબ્બો પહેર્યો હતો. માથા-પર ટોપી-બખ્તર ટોપી પહેરી તેપર મઝિલ બાધ્યું હતું. તેમણે એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથે વાધનખ પહેરી ખંજર પકડ્યું હતું. સરથસની સહાયતા-વડે મહારાજે અને તેમના માણસોએ ખાનની છાવણીમા પ્રવેશ કર્યા પછી થોડી-વારે સઘળે સ્તબ્ધતા પથરાઈ રહી. રાત્રિ વધારે વીતેલી હોવાથી સઘળાં મનુષ્યો નિદ્રાવશ થયાં હતાં. ચોડીપહેરાપરના સૈનિકો ઉંઘમા ઝોક ખાતા હતા. હસ્તક બહાર સખ્ત ચોડીપહેરા હોવાથી છાવણીની અંદરના સૈનિકો તદ્દન અસાવધ હતા. ખાન જે મહાસગા^૩ રહેતો હતો, તે મહારાજની માલિકીનોજ હોવાથી કયી

૧ સમાસદે લખ્યું છે કે, નેપાજી ચાલક અને ઝોરાપંતને સૈન્યસહિત છાવણી બહાર, કેટલેક વેળે ગોમતજી કહી હતું. પ્રા. સમકાલે પણ જેજ પ્રમાણે જણાવે છે.

૨ ખાડીખાન જણાવે છે કે, મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો ગોમતસત્યના મતકા સિપાઈ-ઓનો વેરા ધારણ કરીને વરસાબની વરસાડો ગાદી સહેરમાં ઘણા થયા. મહારાજ પણ આ લોકોની સાથે હતા. તેજ પ્રમાણે રાજેની બીજી બાલુએયી મહારાજના ૨૦૦ સૈનિકો તેજાજ વેરા ધારણ કરીને પોતાનાં કેટલાંક માણસોને કોલીવરીકે પકડેલાં હોવાનો દોંજ કરી તેમને મારકાંડ કરતા હોય એવા દેખાવ કરતા કરતા રાજેમાં દાખલ થયા.

૩ ચિટણીસ લખે છે કે:—“ખાન મહાલમાં રહેતો નહોતો; પણ ગજની પાસે તથા નખાવી તેમા રહેતો હતો. એ તંત્રમાં મહારાજે એક બે મનુષ્યોસહિત પ્રવેશ કર્યો અને તેઓ નિદ્રાવશ થયેલા ખાનની છતીપર ચઢી બેઠા. મહારાજ ખાનને ધા કરવા જતા હતા, એટલામાં તેની પત્ની બચત થઈ, તેણે એવી સ્થિતિ લેઈને મહારાજના પગ આવી

વચ્ચાએથી કદા પ્રવેશ કરવો, એ તેઓ મારી પૈઠે નાણુતા હતા. મહારાજે પોતાનાં મનુષ્યોમણિત મહાલમાં પ્રવેશ કર્યો. સ્ત્રોત્રાની શી તે એક પારી હતી, તેના બારણાં બંધ હતા તે છત્રારી નાણી મહાલની ચાંદર ઉતરવાનો રસ્તો ક્યો તેજ ગરતે જઈને મહારાજ પોતાની માથે બે ચણુ મનુષ્યો લઈ મહાલમાં ઉતર્યા. તેમના પગલાંને અવાજ સાંભળનાર ખાનના જનનાનાં ઓઝો ભગ્ન કદા તેમણે જોતાં પતિને બહુત ક્યો માન મહારાજ ઉઠી એક બાજુએ રસ્તે નીચે ઉતરવા લાગ્યો, એટલા-

અનેક કાલાકાલ કરી પેતાના ધર્મના અર્થ નહિ હેવાની માર્ગના કરી એ તેઈ મહારાજનુ હુવ પંચજ, ચણુ અને પિયાર કર્યો કે, એ અર્થે માણુથી માથે કુદ્ડ કરવા માગ્યો છે, નહિ કોને અર્થે મહેલ હઈ અર્થે સમસાચલુમાજ સિદ્ધ કરી હાલના યેને મારશે નથી ત્યાર પછીજ મહારાજે ખાનને બળ અને જુદિપુર્વક મારી મણી તેની હાલપણી કરી, તેના નમા નાગજી નજીવર રાખી અને ઓળ હાથના પાથનના તેના પેટ બાજુ કરી હતું - 'માસ કદા, હ નને ન્યાણુથી લઈ બહુ ત્યાણુથી મારી માથે માલ અને બદાને બંધકે ત્યાણુથી એ પામ જાડી તેા હવ નજીવર બેસ કરી તેના હાથના એ ન્યાણુ કાપી નાખી બળને તેની પાલીસકિત મકાસ, અને મહારાજ ને મહેલથી બાજુ હાલ તે કુદ્ડથી મહાર નાણી જે તાના મહારાજને હવ ન્યાણુ મહાર નીચી અર્થે કરેલા મારને હતું કે "સાદાજી તેા હુ હુ મારાજ મહાર હાથે છે પાણુ વાંચી પચગ્ય કરી, વગે મારી નાખનાર અને મહાર થાડુ લગાવ લાગી નહિ. નને તારી અર્થ વડાલો હોય તે મારી હાથે વુદ કરનાર હોય હઈ આ પ્રાણમાથી ચાલે બ" સખસર અને વિગણુ એક હાથેવ નૂરી નૂરી રીતે લખે છે તેકો કરી છે કે ન્યાણુ એ તણુમાં હોતા હતા ત્યા મહારાજે પ્રવેશ કર્યો તે નખને કેટલીક સીએ બનતી હતી તેમણે પેલાક કરી મથો એટલે ખાન નજીવર મથો અને ખાડપાકને પેલાજીવર અમમાલ કાપી મારી બેઠ સમજાને તે સીએમા બેઠક નથે. મહારાજ તેને હોવા આજ્ઞા એટલામા ખાનને હાથમા તલવાર હઈ પેલાજીવર હા કરનારી હેવાતેના એવાજ મહારાજે પેલાની નજીવર પડે તેવાજર મહાર કરી તે મહાર મૂકવા ખાનના હાથના ચણુ માનના કપડાં અર્થે ખાનના મૈત્રિમાં હાડક સાગણી મણુમા મનમ કર્યો એ એઈ મહારાજ પેલાના અણુ બોલકિત મણુમાથી મહાર નજીવર મથા "રવરીની નજીવર વચ્ચુ છે કે- "ખાન હાકમદાનમા દિવસ હોને મહાર નજીવર એક નાણુ હોનેર દોરે મહારાજે તેને તેના નજીવર નજીવર પેલાના પડના હઈ મથો તાલવાણુ કરી કે, તેનું મહારાજને રવરિને લખે મહારાજાના મિત્ર હે છે તે નજીવરના લઈ અર્થે એ કામ કરવા મહાર મહારાજે તેને પાવનો હોન નજીવરનુ રવર મથુ એ બનનાર અર્થે હઈ મહારાજ સચરમી નીકળી, મહારાજ વગેરેનાં હુન નજીવર પડેલા અને તેનાં મારીથી મહારાજનારે, કેટલા વિધાનુ મનુષ્યોસાદક મહારાજા પ્રવેશ કર્યો હવાન આજ્ઞા જનીત પડેરેપડાં હતા ત્યા એક કામ નજીવર હોને ને અર્થે તેમણે કાપી નજીવર મથો નજીવર મહારાજને ખાનના મેતરમને બાજુ તેજ પુનમા એટલામા હઈ કરી. એટલાએ તેના પુત્રને ત્યાજ કરી નાખ્યો અને એટલાસાં પામી નાણી સાદિતખાનને એટલે બાજુવા કર્યો. અર્થે જવાની નીચે હતીએ તે એટલે બાજુએ એટલામા મહારાજ થવાંજ ખાન બહુત મથો અને મથકલ હઈ બારીવર બહાર ફરી પડવા હોયો તેજ હાજુ મહારાજે હોડા જાંતેવાજ નજીવરને મહાર કર્યો એટલાએ જાડક ખાનના એ હાથેજ અણુએ કપડાં નથે. ત્યાર પછી મહાર મહાર થવાં ખાનના કેવરે મહાર સપાણી હોવા થઈ મથો, તેથી મહાર-

માં તે મહારાજની નજરે પડતાં તેઓ દોડતા તેની પાસે જઈ પહોંચ્યા અને પોતાની કમરે લટકતી તલવારવડે ખાન ઉપર ધા કર્યો. ધા પડતાંજ તેના હાથનું એક આંગળું કપાઈ પડ્યું; એટલામાં ખાનનો પુત્ર અબ્દુલ ફતેહખાન અને તેની તહેનાતના સિપાઈઓએ મહારાજપર ધસારો કર્યો. તે સર્વેની કતલ કરી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત સુરક્ષિતપણે બહાર નીકળી ગયા. છાવણીમાં દુરમનોએ

રાજાને માર્ગે આગળ દેતા, તે માર્ગે બહાર નીકળી ગયા; પરંતુ બામની પ્રાયેક બાજુ ખાનના સેનિકોએ ઘેરી લીધેની બેઠને પોતાના માણસો સાથે તેમના શરીર ઉપર બુલસાબેર એકદમ હુલ્લો કરી તેમને કાપી નાખી મહારાજ ચાલે બહાર સુરક્ષિત જઈ પહોંચ્યા અને ચોરસવાર થઈ રાયગઢ જવા ઉપર ગયા.” શિખરિંગિજન્યમાં એથી જૂનીજ હકીકત વર્ણવી છે તેમા લખ્યું છે કે—“મહારાજ રત્નમહાલમાં પ્રવેશ કરી, શાહિસ્તખાનનો પુત્ર નિદ્રાવશ હતો તે જોરડામાં ગયા અને તેનેજ ખાનસમજી તેનાજ તલવારનો હટકો મારી તેને પૂરો કપ્યો. તલવારનો મહાર સાતજગજ તેની પાસેજ નિદ્રાવશ પધેલી તેની પાની જાગત થઈ. તેને મહારાજે કહ્યું કે—“જાન પાડ્યો તો છવથી જશે. કહે, શાહિસ્તખાન તે આજ કો” તેણે કહ્યું: “એ તો તેમનો પુત્ર છે.” મહારાજે શાહિસ્તખાનનું શયનજગ્ન બતાવવાનું મહાધી, છવ જવાની બાકિ તેણે તે સ્થળ બતાવ્યું. મહારાજે તેમાં પ્રવેશ કરી ખાન ઉપર તલવાર ફગામી ફીવાના પ્રકાશમાં તલવાર ચળકી તેની સાથે ખાનની પાની ચોલીક જાગત હતી તે બંદી થઈ પોતાના પતિને કોઈ ખુની મારી નાખવા આગ્યો છે જાણી તેણે મહારાજના ચરણમાં માથું નમાવ્યું અને ખાનનો છવ નહિ લેવાની અવિ નમ્ર પ્રાર્થના કરી એટલામાં ખાન જાગત થયો; પરંતુ હચિયાર હાથ તેમની સાથે કુદ કરવાની તેનામાં હિંમત નહિ હોવાથી ખાનમોડું ઢાકી પચાસીમાજ સૂઈ રહ્યો. સોની વિનતિથી મહારાજના હુકમમાં દયા આવી. તેમણે કહ્યું, એને છવતો રહેવા હઈશ; પરંતુ મારા બહાર નીકળી જતાં મુધી તમે કંઈ પણ જૂનાટ કર્યો નહિ, એવી વખતે પ્રતિજ્ઞા કરવી. સ્ત્રીએ તે પ્રમાણે કબજ કરી પતિને પાછું ઉઠાડી કબજાત કરાવી. મહારાજે ખાનના હાથની એક આંગળી કાપી નાખી અને તેનો હાથ ઝાઝી વંધુ મુધી હઈજઈ કહ્યું કે, “અલેજ મારા મહાલમાંથી ચાલ્યો જશે નહિ તો છવથી જશે.” શ્રી. સરકાર સુવની જખરને આપારે એવું જણાવે છે કે—“મહારાજે નેતાજી પાલકર અને મેલિપેલ પીઅલેને એક એક હાથર સેનિકો આપીને ખાનની છાવણીની બંને બાજુએ એક એક માર્દિના અવરપર રહેવાનું કહ્યું હલ; અને પોતે ચારસો સુદી કાઢેલા સેનિકો લઈને ખાનની છાવણી પાસે આગ્યા. તેમને પહોંરેગારે ટોક્યા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે, અમે ખાનની છાવણીમાના માણસો છીએ અને અમારે અમારા અખાનપર જડું જોઈએ; એવું બહાણું કાઢીને તેઓ છાવણીમાં ફાગલ થયા. વધારા શત પડતાં મુધી એક હેડાણે શાંવિથી ચોલી ગયા. શત પડ્યા પછી તેઓ નવા ખાનનો મુકામ હતો ત્યાં આગળ આગ્યા. તે દિવસ રમજનનો હતો, તેથી ખાનના સિપાઈઓ આગ્યો દિવસ ઉપવાસ કરને રાત્રે વારનિદ્રામાં પડેલા હતા; પણ ખાનના બચ્ચાઓ સવારને મારે રસોઈ તૈયાર કરવાને જાગ્યા હતા. તેમની એકદમ કલસ કરી નાખી અને પડી મહારાજ બધે ફેરવા દારને ઉતારી નાખવાનો મથલ કરવા લાગ્યા. આના અવાજથી અને કતલ ફેરવા હોડેના કબુલાથી ખાનની કેટલીક ઘસીઓ જાગત થઈ અને કંઈકે ગડબડ છે એવી શંકા આવવાથી તેઓ ખાનને ઉઠાડ્યા લાગી; પણ પોતાની ઉંઘમાં ખલેલ પાડ્યા મારે ખાન તેમના ઉપર કુસ્સે થયો અને પાછો ઉઘી ગયો. માણસ દાખલ થઈ શહેરેકેક બહાર પડ્યાંજ મહારાજ વિગણજી બાણુએ સાથે લઈને અંદર કબજ થયા અને કેડ શાહિસ્તખાન સુધ ગયો હતો તે જોરડા મુધી જઈ પહોંચ્યા. તેજ વખતે ખાનની

નહોતું “સૌ કરતા શુભ વહાવો” એ ન્યાયે સર્વ પોતપોતાનો શુભ કેવી રીતે બચાવવો, તેનીજ ચિંતામાં પડ્યા મોગલસૈન્યમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો તેઓ ઘેરા ઉઘાડી લઈ પાછા નાસી છૂટ્યા, એટલામાં બીજી તરફથી નેતાજી પાનકરે કર્તોજી ગુજરને પોતાના ઘોડેસવારોની એક ટુકડી આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એ ટોળાએ નેમનાપર અકરમાત હુમલો કરી ત્રાણ ત્રાણ ધોકરાવી ગુજરે મોગલોનું પ્રુષ્ઠ લશ્કર કાપી નાખ્યું આ બનાવ તો ૫મી એપ્રિલ સને ૧૬૬૩ માં બન્યો.

મોગલનશ્કરની અતિશય પાપમાની સયેલી જોઈ શાહિસ્તાખાનને ઘણી દીવ-ગીરી ઉત્પન્ન થઈ પુત્રના મૃત્યુથી તેનું હૃદય સોકદમ્બ થયું હતું, તેમાં વળી પોતાના સૈન્યનો કમચકવાણ નીખી ગયો ઘણા સૈનિકો કપાઈ મુએયા હોવાથી હવે ખાનને હિમત રહી નહિ ચઢાઈ આગળ આનું રાખવાનું કિચિત્ પણ ધૈર્ય રહ્યું નહિ ખાન વિચાર કરવા લાગ્યો કે—“શિવાજીમહારાજ દગાખોર છે તે કયો વખતે શુ કરશે તેનો નિષ્કર્ષ નથી, શુબ જવાનો વખત આન્યો હતો પણ સદ્દસાએ બધી જવાણ છે સિ.મહાને ઘેરા નાખી મેસી ગઈએ, તો આગળ વરસાદના દિવસો આવે છે તે સમયે આપણા સૈનિકો રહી શકે નહિ સૈનિકો પણ ચામ્યા છે તેઓ પણ શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાની વાતજ કહેવા દેતા નથી બાદશાહન આમદને લીધે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ કરવાથી લશ્કરનીજ વિના-કારણ પાપમાની થશે તેમનો હદિ પરાજય થશે નહિ મે આદતો બધો સખ બદોબસત રાખ્યો હતો, છતાં શિવાજીમહારાજને મારા શબનગૃહમાં પ્રવેશ કરી, મારો શુભ લેવાનો મત કર્યાથી જણાય છે કે, આપણી જાવણીમાં વિદ્રોહ થયો છે વિદ્રોહી થયેના સૈનિકોને વિશ્વામે મુદ્દા આનું રાખવું, એ પણ નિરર્થકજ છે આ પછી ગિચિત્ પણ અશ્વજનખાનના જેની વધા વગર રહેશે નહિ” એમ ધારી શાહિસ્તાખાને સહજમને પુનઃ ઘેરા નાખવાનું બધે રાખ્યું અને શિવાજીમહારાજ નજીકજ દોવાથી પુને રહેણું બચવરેણું ગણી લાથી પોતાની જાવણી ઉઠાવી લઈ પેડગાવ જઈ રહ્યો.

ખાનને યશવતસહ ઉપર સપૂર્ણ વહેમ આ યો તેમણે તેની બેદરદારી અને વિદ્રોહમાટે સખ ઠપકો આપ્યો ખાને ઔરંગઝેબને પત્ર લખી જણાવ્યું કે—“આપણા સૈન્યમાં વિદ્રોહ થયો છે યશવતસિદને શિવાજીમહારાજને લાચ આપી વગ કર્યો છે, તેથીજ તેણે આપણી દુર્દશા કરી છે” બાદશાહને એ સમાચાર મળ્યા સારે તે ઉઘ વિચારમાં પડી ગયા તેમણે વિચાર્યું કે—“શિવાજી મોટા શક્તાન છે કોઈની કંપનામાં ન આવે તેવા આશ્ચર્યજનક કર્મ કરી મોટા મોટા શરા સરદારોનો નાશ કરવામાં તે ચૂકતો નથી મે તેનાપર આટલું મોટું લશ્કર મોકલ્યું હતું, છતાં તેનું પરિણામ ઔરંગઝેબ આણ્યું નહિ ઉત્કૃષ્ટ મોગલ બાદશાહીનું પાણી ઉતરી ગયું.” ઔરંગઝેબને પોતાના દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવાની ચિંતા થઈ શાહિસ્તાખાન અને યશવતસિદ વચ્ચે અણબનાવ થયેલો જોઈ તેમને દક્ષિણની વ્યવસ્થા સોંપવી ગોચર નાહ, એમ અણી બાદશાહે તે બંનેને પાછા બોનાવી લીધા અને સુલતાન મોઝાફિઝને દક્ષિણનો મુખેદાર નિમ્નો.

પ્રકરણ ૧૭ મું—સુરત, વાર્સિલોર વગેરેમાં લંટ

ચૂંદનો વિચાર ખંધ કરી, પરાવંતસિંહ જૈરંગાબાદ પાછો જઈ સ્વસ્થ થયો પછી શિવાજીમહારાજે કમ્પાણ અને દંડારાજપુરીમાં પોતાનું સૈન્ય ભેડું કર્યું. સૈન્ય ભેડું કરવાનો હિક્ષેશ, જનસમાજમાં તદ્દન જુદોજ પ્રસિદ્ધ કથો કે, વસંત અને એકવિના દિરંગીઓપર સ્વારી કરવાની છે અને સીદીનો પરાજય કરવાને પુનઃ એક વખત જુસ્સાખંધ ચઢાઈ લઈ જવી છે; પરંતુ શરૂ કરે ભેડું કરવાનો તેમનો વાસ્તવિક હિક્ષેશ તો સુરત શહેર ઉપર હુમલો કરી તેને લૂંટી લેવાનો હતો. એ સમયે હિંદુસ્તાનમાં શિયાઈ ધનાદય શહેર હતાં; તેમાં સુરત શહેરની પણ ગણના થતી હતી. દેસવિદેશના બ્યાપારીઓ એ શહેરમાં બાવી હિંદુસ્તાન સાથે બ્યાપાર ચલાવતા હતા, તેથી ત્યાં પણ શ્રીમંત બ્યાપારીઓ રહેતા હતા. તેમાંના કેટલાક તો મોટા ધનવાન હતા. ખઢીરજી નાપક નામક એક અતિશય શુદ્ધિમાન અને આસાક પુરુષ મહારાજના તાબામાં નોકર હતા, તેને તેમણે ગ્રામ ખાતમી લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તે નાના પ્રકારના વેશ ધારણ કરી સર્વત્ર ફરતો અને હમેશાં પોતાના સ્વામીને સર્વ પ્રકારની ખબર લાવી આપતો. શુભરીતે સુરતની ખબર લાવવાનું કામ પણ મહારાજે તેને સોંપ્યું હતું. તેણે સુરત શહેરમાં ફરી વળી ત્યાંના બદોબસ્તનું બારિક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરી, મહારાજને સમાચાર આપ્યા કે, આ પ્રસંગેજ સુરત ઉપર હુમલો કરી લૂંટ કરવાથી અગણિત દ્રવ્ય મળે એવો સંભવ છે.^૧

શુભચરે ખબર આપ્યા પછી મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રકારે પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને સુરત ઉપર પોતે સ્વતઃ ચઢાઈ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેમને અગાઉ અનેક વખત એવો અનુભવ માળો હતો કે, કોઈ પણ સરદારને આવી ચઢાઈતું કામ સોંપવાથી ભેદખે તેવી કાળજીપૂર્વક કાર્ય પરિપક્ષ થતું નથી. ચૂંટી કાઢેલા દશ હજાર માવજા યોદ્ધાસંહિત મહારાજ સ્વારીમાં નીકળ્યા. તેમની સાથે મેરોપંત, પ્રતાપરાવ ગુજર, બેકાજપંત, મકાજ આનંદરાવ, નિજોપંત, અણ્ણાજપંત, દત્તાજપંત, માનસિંહ મેરે અને રણજી ભોંસલેહતા. પોતાનાં મનુષ્યોસંહિત તેમણે

૧ કેટલાક ઇતિહાસકારો લખે છે કે, શિવાજીમહારાજે સ્વતઃ વેશ બદલીને સુરત શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાં પણ દિવસ રહી અત્યંતની ચાલિતી મેળવી લીધી હતી; તેમજ શીખંતશાહપરોનાં ધર જેઈ લીધાં હતાં.

ડોકલુમાંથી સીધો સુરતનો જાગૃતીધો.^૧ સુરત ઉપર હુમલો થઈ બળબો મોકલેને સંતાપ ન પડે તેથી તેઓએ બહાનું કહ્યું કે—“અમે નાસિક ઠીક જઈ રહ્યાં છો. મોરોપ તે હમણાજ દસ્તગત કરેલો કિસ્સો તપાસવા જઈશું.” ખોટું બહાનું બતાવી તેમણે ઉપર દિશામાં દૂર કરી અને છાંયી મળશે પણ નાખવા નાખાયા અનાનક સુરતથી ૨૮ માર્ચકર ચલુદેવી નામનું ગામ છે, ત્યાંથી આવી મહેંગા.

સિંચાણમંડાણ સહેર લૂટવાને આવે છે, એવા સમાચાર મળતાજ સહેરના લોકો મહારાષ્ટ્ર મળા અને પોતાના બેસાણેકલા લોકને તાલી નદીને સામેપાર નાંચી બધા લાંબો ફેરલાકે શીમત લોકોએ કિસ્કેદારને ઘાય આપીને કિલ્લાનો આશ્રય લીધો. મહારાજ ભણે સહેરથી પાંચ માર્ચકલા અવરપર આવ્યા ત્યારે કિલ્લાદારે તેમની સાથે ખંડથી આવી સલામ કરવાને આજુબ મોકલ્યો. પણ મહારાજે તેને ઉદમાં રાખી મૂક્યો. આથી પ્રભાવપાન પળેજી મહારાષ્ટ્ર મળા અને સહેરના લોકોનું ને વધારું હોય તે વાળો, એમ ધારી એ બીકજી કિલ્લાદાર પોતાના કિલ્લામાં મળી રહ્યો. સહેરના રણજીને વાતે તેણે કંઈજ પ્રયત્ન કર્યો નહિ.

મહારાજ તારીખ ૭મી જાનેવારી સને ૧૬૧૪ના દિવસે સુરત પાસે આવીને મહારાજ વામોજ બાગરના નાજમા કુતબી આજલી રાત્રે બે બસસેને પત્ર આપીને તેમણે સહેરના મોકલ્યા હતા એ પત્રમા એવું લખેલું હતું કે, ‘સહેરના સુબેદાર અને હાલ સપા ભેગ, બહારજી બોલત અને હાલ કસિય નામના ચલુ અંતિ ધનાઢય વેપારીઓએ પોતાની પાસે આવીને ખંડલીની રકમ નાંચી કરી જવી એ તેમ કરવામા નહિ આવે, તો તમારું સહેર બાળીને ખાખ કરી નાખીશ.’ આ પત્રનો કંઈ પણ અવાજ મળ્યો નહિ. આથી મહારાજના લોકેસ્વારે સહેરમા દાખલ થયા. એમ કહેવામા આવે છે કે, સુરત આવ્યા આવીને એમણે એવું જાહેર કયું હતું કે, સહેરના વેપારીવર્તને ઉપદ્રવ કરવાનો પોતાનો જરાપણ કારણ નથી; પણ જોઈ મળેને પોતાના રાજ્યપર સ્વારી કરીને ધણી અસામી કરી હતી અને પોતાના કેટલાક સખાધીજનોના નાશ કર્યો હતો તેનું વેર લેવાને માટે હું આવેલો છું. મહારાજના આજુસો ને વખતે સહેરમા દાખલ થવા લાગ્યાં તે વખતે કિલ્લાપત્રથી તેનાવર લોકોનો મારો થયો; પણ તેમણે તેની પરવા કરી નહિ. કિલ્લામાના લોકો બહાર આવીને પોતાની લૂંટના કર્મમા દરકત કરે નહિ, તે માત્ર લેખી અટકાવવાને માટે મહારાજે મેલમા આપીને પોતાના કેટલાક આજુસો બહાર રાખે તુરખ હતા કિલ્લા ધણીજ સળજી હતો અને તે સર કરી રાકાય એમ જ નહિ. કિલ્લાપત્રની તોપોથી મહારાજના આજુસોને કિલ્લા તુકરાન થયું નહિ માત્ર સહેરના ધુલકા મળીનેના નાશ થયો.

^૧ આથી લખે છે કે, પોતાનો મળ્યે કોઈમા અવાજા ન આવે તે માટે મહારાજે મોશ અને વચ્ચે આવ્યા બે બાળી નાખી, જેના બાલ કાળ્યો કે, એ બંને રાહો ઉપર અમને હુમલો કરે છે. ખરી વચ્ચેની અવાજીઆથી પાંચ દબર લોકેસ્વાર કરીને નીકળ્યા અને તે અવાજીઆ પ્રવચા એનીજ અસામી રાખાગી અને સુવાલ પોરે વખાલાની તેમણે અજાણ કરી.

શહેરમાં દાખલ થઈને શેષજીઓના મકાનો કબજે કરી તેમણે ચાર દિવસ સુધી લૂટ ચલાવી. જે કોઈ પોતાની સપ્તિ બતાવતું નહિ તેને મારી નાખવાનો હેતુ બતાવીને તેની સપ્તિ મદારાજને લઈ લીધી. આ વખતે મદારાજના હાથમાં એક પાકડી વેપારી આવ્યો એ કોન્સ્ટેન્ટિનોપલનો રહેવાસી હતો અને ચૌરગઝેબને બતાવવા સાથે તે વધુ મૂલ્યવાન જ્વાહીર લાવ્યો હતો મદારાજને એ વાતની ખબર પડતાજ તેને પોતાની પાસે પકડી મઆવ્યો અને એ બધું કબજાત બતાવી દેવા કહ્યું; પણ તેણે તેમ કશું નહિ તણુવાર તેને ભોલપર નાખી તેની શરહતપર તત્કાલ મક્કી મારી નાખવાની ધમકી આપી, પરંતુ આ વાહલી વેપારી જરા પણ કંપો નહિ તેને પોતાના જીવ કરતાં જેસો વધારે પ્રિય લાગ્યો બીજે એક વેપારી ચાળીસ પોંકો કાપડથી લાદીને આગ્રાથી સુરત આવ્યો હતો તેને પકડી મઆવીને તેની પાસે નગદ નાણાની માગણી કરી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મારી પાસે તો માત્ર આ કાપડ છે અને દળુ મે તે વેચ્યું નથી એ કાપડ લઈને તમે મને છોડી મૂકો, પણ તેની આ વાત મદારાજને ખરી લાગી નહિ તેથી તેમણે તેનો જમણો હાથ કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી તેનું કાપડ મદારાજના માણસોએ બાળી નાખ્યું, કારણ કે એ લોકો માત્ર સોનુરૂપુ અને જ્વાહીરજ લૂટતા હતા.

૩૫ લોકોની વખાળ પાસે ઉપર જણાવેલા બહરજ બેરાતુ મકાન હતું આ વેપારી પાસે અપાર સપ્તિ છે, એની લોહવાલકા હતી આ મકાનમાં મદારાજના માણસોએ લૂટ કરી અને તેમાંથી ૨૮ શેર ખેતી, દીરામાણેક વગેરે જ્વાહીર અને મુકબલ દ્રવ્ય લઈ ગયા તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજોની વખાળ પાસે હાજી સૈયદ બેગ નામના વેપારીનું મકાન હતું જ્યાં પણ તેમણે લૂટ કરી સૈયદબેગ આ વખતે કિનામાં સતાઈ રહ્યો હતો, પણ તેના આ મકાનના રસુલ માટે અંગ્રેજોએ પોતાના કેટલાક માણસો મુક્યા હતા અને તેથીજ તેની બાકી રહેલી સપ્તિનો બચાવ થયો હતો એમ કહેવામાં છે સુરત શહેરની તે વખતની અંગ્રેજોની વખાળનો મુખ્ય માણસ સગ એકઝેન્ડન કરીને હતો શિવાજીમદારાજ સુરત લૂટવાને આવે છે એવા સમાચાર મળતાજ તેણે નાસી નજરતા બચાવની સપૂર્ણ તૈયારી કરવા માઢી વહાણોપરના ખપાસીઓ વગેરે મળીને આસરે ૧૪૦ અંગ્રેજો અને ૧૦ દેશી સિપાઈઓને બહુકો વગેરે આપીને તેણે તૈયાર કર્યા અને વહાણપરની તોપો લાવીને પોતાની વખાળની આજુબાજુ ગોઠવી દીધી એની ગોઠવણ એવી રીતે કરી હતી કે, મદારાજો જે વખાળ ઉપર હત્યો કરવાને આવે તો લોપાનો મારો એવી રીતે થઈ શકે સકાય કે, તેઓ આગળ આવી શકે નહિ મદારાજ શહેરમાં આવ્યા તે પહેલાં એણે એલુ જાહેર કર્યું હતું કે, મદારાજો સાથે ટક્કર લેવાને તે સપૂર્ણ તૈયાર છે પછી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સૈયદ બેગનું મકાન લૂટવામાં પણ તેમણે હરકત કરી, એથી મદારાજને ગુસ્સો આવ્યો અને તેમણે એકઝેન્ડનને એવો સ-
દેશ કહ્યો કે -“કા તો તમે અમને ત્રણ વાળ રૂપિયા મોકલી આપો અથવા અમને સૈયદ બેગનું મકાન લૂટવા દો જો આ બેમાંથી એક પણ વાત તમે નહિ કરો તો હું પોતે ત્યાં આવીશ અને તમારા એકે એક માણસની કતલ કરીશ” આનો તેણે

શ્રી ગિરનાર ધનપતિ

[illegible][illegible]

આ ક્રમથી મુગ એટલે જુનું બધું એક પ્રકારનું છે. ભરીને માંખણ
માંથી મદાન નીચે ફેર મુકવાથી જાણી જોવા, રાઈ બલ મેનક-
મદાનના કાને જાડાકાપાની દિશા નહોતી જા. હંમેશ મનેજા માળી

કિંમતનો અડસ્ટો કરતાં તે સાડાઆઠ કરી હોનની થઇ હતી એમ કહેવાય છે. આ સ્વારીમાં મોગલોના તેમજ બીજા શાહુકારોના પુષ્કળ ધોડા મહારાજને લાંટતરીકે મળેલા હતા. તેમની ચરદનપર ચોકડીનું ચિન્હ કરીને તે ધોડાઓની એક નવી પાયગા તૈયાર કરી.

એમ કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજનું દગાથી ખૂન કરવાને માટે ઇનાયતખાને એક માણસને સુલેહના સંદેશાનું બહાનું કાઢીને મહારાજ પાસે મોકલ્યો હતો. તે માણસે મહારાજ પાસે જઇને સુલેહની કેટલીક શરતો કહી સંભળાવી. આ સાંભળી મહારાજે કહ્યું કે:—“તારો સરદાર બાવલાની પેઠે કિસ્લામાં લપાઇને બેઠો છે, પણ શું અમે કંઈ તેના જેવા બાવલા છીએ કે આવી શરતો માન્ય કરીએ?” એટલે તે માણસે કહ્યું:—“અમે કંઈ બાવલા નથી, મારે તમને ફળુ કંઈક કહેવાનું છે” એમ કહીને પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલું ખંજર એકદમ બહાર કાઢીને તે મહારાજ ઉપર ધસી ગયો; પણ તે વખતે મહારાજની પાસે નાગી તલવારે એક શિલેદાર ઉભો હતો તેણે તેના ખંજરવાળો હાથ કાપી નાખ્યો; પણ તે એટલા જીરસાથી આગળ વધ્યો હતો કે, તેના તે હુંહા હાથનો ધકકો વાગવાથી મહારાજ અને તે માણસ ઉભય જોયપર પડ્યા. મહારાજનાં માણસોએ તેને ત્યાંજ ઠાર કર્યો અને ગુસ્સાના આવેશમાં કેદ કરી આણેલા માણસોની પણ તેમણે કતલ કરવા માંડી; પણ મહારાજે તે લોકોને તેમ કરતા અટકાવ્યા.

મહારાજ સુરત શહેર છોડીને ચાલ્યા ગયા પછી સાત આઠ દિવસ બાદ મોગલોનું સૈન્ય ત્યાં આવીને દાખલ થયું. ત્યાંમુઠી મહારાજના પાછા આવવાના ભયથી નાસી ગયેલા લોકો શહેરમાં પાછા આવ્યા ન હતા. મોગલોનું સૈન્ય આવવાથી નાસી ગયેલા લોકો ધીમે ધીમે પાછા આવવા લાગ્યા. ઇનાયતખાન કિલામાં સંતાઇ ગયો હતો, તે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે લોકોએ તેના ઘણાજ તિરસ્કાર કર્યો અને અંગ્રેજોએ આ વખતે જે બહાદુરી બતાવી હતી, તે બદલ લોકોએ એકઝેન્ડનના ઘણાજ વખાણ કર્યો. એમ કહેવાય છે કે, અંગ્રેજ લોકોના શોષને લીધે તેમની વખારની આસપાસ આવેલો શહેરનો ભાગ ખસી જવા પામ્યો હતો. મોગલ સેનાપતિ ત્યારે શહેરમાં આવ્યો ત્યારે સર એકઝેન્ડન તેની મુલાકાતનો માટે ગયો અને તેના પગ આગળ પોતાના હાથમાથી ખંડુક મૂકી દબને તે બોલ્યો કે:—“હું મારા હાથમાનાં શસ્ત્રો હવે તમારી આગળ ધરી દઈ છું. હવે આ શહેરનું રક્ષણ કરવું એ તમારા હાથમા છે.” તે સેનાપતિએ તેના વખાણ કરીને કહ્યું કે:—“તમને શિરપાવ અને ધોડા આપી તમારી કમ્મરે તલવાર ખાંધીને સત્કાર કરવો મારે માટે ઉચિત છે.” આ સાંભળી તેણે કહ્યું કે:—“એ બધું તો સૈનિકને માટે યોગ્ય છે, હું કંઈ સૈનિક નથી. હું તો માત્ર એક વ્યાપારી છું અને અમારા વ્યાપારમાટે બાદલાહ તરફથી સગવડ મળે એવી વ્યવસ્થા થવા માટે મારી વિનંતિ છે.” સુરતના વ્યાપારીઓને આટલું બધું જાણી ગુસ્સાન થયું તે બદલ ઐરંગઝેબે પોતાની સહાનુભૂતિ બતાવી અને તે સર્વના આવાત-માલ ઉપર એક વર્ષને માટે જકાત માફ કરી. ક્ય લોકોએ અને અંગ્રેજોએ જે બહાદુરી બતાવી

હતી, તે બદલ લેખના માલિક ઉપર એક દરોજ જાણ માફ કરી. ફોટો દર્શાવે છે તેવીના અવગમ. એ લોકો એ કહે-પણે તેના શાખની કદરવટ એક સુવર્ણના માંડ આપે.

સુરતમાં જાણીતા પદ્મી મહાસિંહને સ્વાદશ્ચર્યાના મુશ્કેલી અવસ્થામાં રોડ-
જનક નાનાના મનમાં તેથી કેટલાક દિવસ રોકાયા અને પિતાની ઉપરથી
કેવાએ સાચા એ નમ્રો વફાવાળા સિંહરા ઉપર નિર્ભર કરતા હતા. પિતાની
કેળવણીથી પદ્મી સવાર પડી તેવો પાળ મગજદ કોઈ સખા તમા જાણી તેમને
રાત્રીકાળની અને જુદા જુદા જાણના મુશ્કેલી કરી સ્વાદશ્ચર્યાના મનમાં
પદ્મી મન - જ રોડના નામ પાછો મદાન નો પિતાના પાસે કોઈ અને
પેન 1 ના જાણ તેમને પદ્મી

[illegible][illegible]

ધનાદય સદેર લૂંટવાની યુક્ત રચી જળમાર્ગે બાસિંલોર શહેર જવાનો નિશ્ચય કરી મહારાજે માનવણના સિધુદુર્ગ પાસે એક મોટુ લગ્નકરી વદાણુ તથા કા યુ પોતાની સુમ્તિ તદ્દન ગ્રામ રાખવા માટે તેમણે બટાર એવી અદ્વા રેનાની કે, લુન્નગમા મોગલોની ઘાવણીપર હુમલો કરવાની તૈયારી કરવામા આવે છે અન્ય મનુષ્યોને જૂનયાપ આપી મહારાજ એમ્દમ માનવણ આવી પહોંચ્યા અને વદાણુ-મા જેમી બાસિંલોર^૧ શહેર તરફ ગયા સહેર આગળ પહોંચ્યા પછી સૂર્યોદય ચતાજ શહેરમા પ્રવેશ કર્યો ત્યની પ્રજા તદ્દન અસાવધ હતી તેમનાપર કોઈ શત્રુ સમુદ્રમાર્ગે ચડી આવશે, એ તેમના સ્વપ્નામા પણ નહોતુ તેમણે એ દિવસમા સમસ્ત શહેર લૂંટી ઉજ્જડ કર્યું કહેવામા આવે છે કે સુરત શહેરની પેકેજ એ શહેરમાથી પણ તેમને પુલ્કળ લૂટ મળી એ લૂટમા મળેના માનની કિંમત લગભગ બે ત્રણ મેડ રૂપિયા જેટલી થતી હતી

એ શહેર લૂટ્યા પછી મહારાજે ત્યાથી કુચ કરી ડંવાન, સિદ્દેશ્વર, મિરજ, અંકેના, કોદા, હુમલિદ વગેરે સ્થળો સર કરી ત્યા પોતાની સત્તા જમાવી તેમણે જોકણું મહાબળેશ્વરનુ ધ્યાન તામે લઈ ત્યાના દેવસ્થાનના દર્શન કર્યા અને પુલ્કળ દાનધર્મ કર્યું ખેદનર પ્રાતમા શિરાધ્યા નામક નામક એ જગીંગદાર સ્વતંત્ર યદી પડ્યો હતો તેની જગીરમા જતા મહેના મહારાજે તેને મહારી મોખ્યુ હતુ કે - 'અમને પ્રતિવર્ષે કંઈક નજરાણુ આપી તમારો વખત જમાગ કરવારમા ગામવો' પરંતુ અભિમાની સરદારે તે માગણીનો ઉત્તર આપ્યો કે - 'મારી પાસે નજરાણુ લેવાની તમારામા શમ્તિ હોય તો અહીં આવીને વેલુ 'સરદારનો ઉચ્છ્રાવતાહરેશો ઉત્તર મહારાજ સદન કરી શક્યા નહિ જે સમયે મહારાજે પૂર્વોક્ત પ્રાતોપર સ્વારી કરી એક પછી એક ઘાણુ સર કરવા માગ્યા, તે સમયે નામક સરદાર ગણરાધો તેણે તત્કાળ મહારાજ પાસે પોતાનો વખત મોખ્યો અને તેની સાથે એક લાખ રૂપિયાનુ અવેરાત તથા મૂલ્યવાન પેલાક બેટ મો પો નામક સરદાર અતિલપ નમ્રતા અને સ્નેહભાવ બતાવી મહારાજની મુનામત લેવા આ ઘો અને તેણે ઘમૂન કર્યું કે - 'હુ પ્રતિવર્ષે તણુ લાખ રૂપિયા ખડણી ભરીશ ' તેની નમ્રતા અને બલતથી મહારાજ પ્રસન્ન થયા મહારાજે તેને અભયવચન આપી તેની જગીરમા ઉમાજીપતને પોતાના વખતતરીકે મોખ્યો આ વખતે મોમગણીનુ ચાણુ એક જમાદારને હવાલે હતુ, તે તેણે મહારાજને સ્વામીન કર્યું

ગોકલુધી આવ્યા પછી મહારાજે બારજ વદાણુ રાખીને બીજા ઘણા ખરા વહણો પાઝ મોખી દીધા અને ચાર હજાર નકકરસંતિત આગળ કુચ કરી બીજા કેટલાં વ્યાપારી શહેરો લૂંટી પુલ્કળ લૂટ મેળવી એ સમયે મહારાજ કાર વાર પાસે આવ્યા તેમના પાસે આવવાના સમાચાર સાલણીને ત્યાના અગ્રેજ વ્યાપારીઓએ પોતાની સર્વ રોકડ અને બીજી લાઇ જવા મોખ્ય વસ્તુઓ લઇ જઈને મગ્ગતના એક વ્યાપારીનુ વદાણુ હતુ તેમા ભરી અને પોતે પણ ત્યા જઈને રહ્યા

૧ મહલિક બખ્તમા એ શહેરનુ નામ બાસનૂર છે જિ હિ મા જેનુ નામ હરદસ-નૂર છે રામરીની બખ્તમા ફક્ત હસનૂર છે.

તે વખતે શેરખાને પોતાનાં પાંચમો માણસો સાથે ત્યાં આવી ચડ્યો હતો. તેણે મહારાજને કહાણી મોકલ્યું કે, 'ભે તમે ઘડેર ઉપર હુમલો કરશો તો તેનું રક્ષણ કરવામાં અમે પણ કયાશ શક્તિશું નહિ.' મહારાજે જવાબ દીધો કે, 'અંગ્રેજ લેડો મારા કદા દુરમન છે મારે તેનો બદલો લેવો છે.' શેરખાને આ સંદેશો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને જણાવ્યો. તેનો જવાબ તેમણે એવો આપ્યો કે, 'અમારી તરફથી તો પૈસાને બદલે દારૂગોળાથી તમારો સત્કાર કરવામાં આવશે.' આ સંદેશો સાંભળીને મહારાજને ધણેજ યુરસો આવ્યો અને અંગ્રેજોને પકડ્યા વગર જવું નહિ, એવો તેમણે નિર્ણય કર્યો. તેમણે આવો નિર્ણય જાણીને શેરખાને કારવારના કેટલાક વ્યાપારીઓ પાસેથી પૈસા લીધા અને અંગ્રેજો પાસેથી એકસોબાર પાઉન્ડ લીધા અને તે મહારાજને આપ્યા. એ પૈસા મળવાથી મહારાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે કારવારમાં હતા તેજ સમયે જયસિંહ પોતાના પ્રદેશ ઉપર ચલાઈ કરવાનો વિચાર કરે છે એ વાત તેમના જાણવામાં આવી હતી; તેથીજ એ કંઈ પૈસા મળ્યા તે લઈને મહારાજ ત્યાંથી નીકળી ગયા. તેમણે પોતાનું સર્વ સૈન્ય જમીનમાર્ગે રવાના કર્યું અને પોતે એક વહાણમાં બેસીને જળમાર્ગે પ્રવાસ કર્યું. તેમના મનમાં એવું હતું કે જળમાર્ગે જવડીથી જવાશે અને તેથી સીદોની ચળવળ શી છે તે પોતાના જાણવામાં આવશે પણ જવન પ્રતિકૂળ હોવાથી કેમે કરીને વહાણ ચાલેજ નહિ, તેથી તેમને કેટલાક દિવસો વહાણમાંજ રોકાઈ રહેવું પડ્યું. ત્યાર પછી તેમણે કદિ પણ જળમાર્ગે પ્રવાસ કર્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૮ મું—જયસિંહમિરજા રાજાની સ્વારી

દક્ષિણની ચડાઈમાંથી રાયગઢપર પાછા આવતાંજ મહારાજને સમાચાર મળ્યા, જૈરંગઝેબે જયપુરના જયસિંહમિરજા રાજા તથા દિલ્લેરખાન નામક પોતાના બે સરદારને વિસાળ સૈન્ય તથા યુદ્ધોપયોગી પુષ્કળ સામાન અને સરંગમ આપી રાયગઢપર ચડાઈ કરવા મોકલ્યા છે. શાહિસ્તખાન પરાજય પામી પાછો ગયા પછી અને યશવંતસિંહ નિર્બળ થઈ જાવણીમાંજ સ્વરથ બેસી રહ્યા પછી જૈરંગઝેબ મહારાજપર અતિશય ક્રોધાવમાન થયો હતો. મહારાજના નાશ માટે પુનઃ પ્રયત્ન કરવાનું કામ તેણે એટલું બધું લંબાવ્યું તેનું કારણ એ હતું કે, એ સમયે તેને પોતાનીજ સુરક્ષિતતા જાળવવાની નહોતી. પિતાને કારાગૃહમાં પૂરી અને બંધુઓને મારી નાખી જાદસાદ દિલ્લીની રાજગાદી પચારી પડ્યો હતો, તેથી ક્યે સમયે કેવી પરિસ્થિતિ થઈ પડશે તેનો નિયમ નહોતો. મોઆઝીમને દક્ષિણના સુબાની પદવીપર મોકલ્યો હતો; પણ તેના તાબામાં મોટું લશ્કર આપી શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં આવે તો તે શું કરશે તેનો નિયમ નહોતો. જૈરંગઝેબને હમેશા બ્રીતિ રહેતી કે—‘મારા પિતા સાથે મેં જેવું વર્તન ચલાવ્યું છે, તેવુંજ વર્તન મારી સાથે મારો પુત્ર ચલાવવા ચૂકશે નહિ.’ તેથી તેણે યોજના કરી હતી કે, ઉત્તરમાં બરોબર સ્થિતસ્થાયર થયા પછી અને પોતાની સત્તા નિર્વિઘ્નપણે સ્થાપિત થયા પછી દક્ષિણમાં સ્વયં પોતેજ મોટું સૈન્ય લઈ સ્વારી કરવી અને શિવાજીમહારાજનો તથા આદિલશાહીનો એકદમ નાશ કરવો. વળી તેને એમ પણ જણાયું કે—‘શિવાજીમહારાજે શાહિસ્તખાનને અમાનક પકડી ગણરાવી નાંખ્યો તેમાં તેણે કંઈ પુરવાર્થ ક્યો કરેલાય નહિ. વિજયપુરસરકારની દુર્બળતાને લીધેજ તેનો નાશ થયો છે. વાસ્તવિકરીતે જોના મારા આગળ તે મગતરા જેવો છે. તેને પકડી મસળી નાખતા મને વિચળ થશે નહિ.’ જૈરંગઝેબ શિવાજીમહારાજને “પહાડકા ચુવા” કહેતો હતો. જૈરંગઝેબને શિવાજીમહારાજના વાસ્તવિક અળ-સામર્થ્યની કલ્પના નહોતી, તેથી તે તેમને પણ દિવસથી એક સામાન્ય પુરુષ જેવો જાણતો હતો.

મહારાજે મોગલોના પ્રતોમાં લાગલાગટ વોહાન મચાવી તેમનાં પણાં ચાલુ તાળે કરી લીધાં હતાં. સુરત શહેર છૂટ્યું. પોખાના નામ સાથે “રાજ” શબ્દ બોલી પોખાના નામના સિક્કા પ્રગટ્યા, વગેરે જાણતો જાણી ત્યારે જૈરંગઝેબને

તેજનાપર ક્રોધ થયેલો હતો તેમા વળી મહારાજે લશ્કરી વહાણે તેવાર કરારી
મુકે હજી કરમા જવાર મેજમ અને મુસલમાન વાચાણોના પદાણો પડી લૂંટવા-
ની ધમકાવટી નાચી હતી, તેથી બાદશહે અવિશ્વમ યુરસે થઇ પોતાના મર્વ-
વિરદ ફૂલ ઝગાર કાઢેલો એકદમ નારા કરવાના નિમગ્ની ઉપર લખ્યા પ્રમાણે
મિરજા મળતી વખતે હાજર અને દિવસખાતે મોકું સૈન્ય આપી મોકલ્યા. એ મોકલ-
મા આંચકાએ ને મનદાસી મોકલ્યા તેતુ કચ્છ એ દલુ કે-“મે પ્રાણી એકાદ
સરહાર રાવડાને હમે નો બીજે સરહાર પોતાની સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તશે.”
શરૂના નગરોને સાથે મળી બધું તેમને રાજદોરી બનાવવાની કબજામાં સિવાજી-
મહારાજ વિપુલ રના, ને પળુ આંચકાએ સારી રીતે બહુનો હતો દિવસખાતે
બીજા નગરો મુમ રીતે કડુ કે-“જનમિદ દિલુ હોવાથી સિવાજીમહારાજ સાથે
મળી બધેને હજી પ્રપચ એ નહિ. ને માટે કાળજી રાખતે મુસિમરી રાખવી,
તમામ મુમ ખાતની મેજમરી અને વિધાસવાનના મોગ થઇ પડતુ નહિ.” અંતે બોલો
એ બાજે નરહારેખાં આંચકાએને વિશ્વાસ નહોતો, પરંતુ તરત યેજા દક્ષિણના
શરૂને નિર્ગમ્ય તમામકાના કામમા તેઓ ઉપરોચી થઇ પડતે, એમ બહુવિધ તેમને
તમા બોલના દર્શી ના

હોતામા આવે તે કે, મહારાજની પગકમની વાતો વખતોવખત ઔરંગઝેબ-
ને હાને જવાથી તેને મહારાજની મહાની બીક હાજવી હતી શાદિસ્તાખાને
મોટી ફેજ આપી સિવાજીમહારાજપર યોજાયો, પરંતુ તેનાથી કાંઇ વધુ નહિ;
તેથી તેમને પગખા કેડી રીતે કરેલો, એ વિચાર કરતા બાદશહે વિચાર્યું કે,
આદિશમાદની સદાખતા સિવાય સિવાજીમહારાજનો પરાભવ કરી શકાયો નહિ;
તેથી તેમને એક વખત મોકલી વિંબપુરસરમાની સદાખતા માગી. વખત સાથે
તેમને ને પગ મોકલ્યાનાં દત્તે નેનો સારાસ આ પ્રમાણે છે-“સિવાજી મોકું
તોફાન મથારી વટકાત કરે છે, મુસલમાનોને થણ કુચ કે છે, તેમજ સર્વ
પ્રાણને કુચ આવી ઉજીવ કરવામા ગાગલ જાગલ બોલો નથી તેથી પરાભવ
કરવામા દીલ ડરી આખઆગકાન કરવામા આવશે તો આચકા બતા મુસલમાની
ગાલો પાવમાલ થઇ જશે, તેથી સર્વ મુસલમાનોએ આ બાપણે બાજે મુસલ-
માન બાદશાહે, એ સર્વ તોફાન બાજે લૂટકાનુ મૂલ કાચુ બે સિવાજી છે,
તેના સમુલો નાજ કરી, ચરાખ રંગાને તેના નાસમાથી છોડાવવી બોલ્યો. એ સં-
બધી થત કરવામા કિચિત પણ બાગસ કરતુ ચાલ નથી. અમારી હજી
એવી છે કે અમારા તરફથી દુષ્ટ સિવાજીને પરાભવ કરવા માટે સરવિર પોદા
અને બાદશુ સિવાજીઓનુ ઘરનું મોકલવામા આવે છે, તેજ પ્રમાણે તમારા તર-
ફથી પણ લશ્કર મોકલવું અને બાજેના લશ્કરે એકવ ચા સિવાજીથી કાળ
સર્વનો શિરચ્છેદ કરી તેની નાલાયકીસરેલી વર્તણુકનું પેર લેવું એ સર્વ લૂંટ-
ચોરાની કાંડો માર્ગમાથી ઉબેડી નાખવો બોલ્યો એ પ્રમાણે કાંડો સિવાય
તેનો મદ ઉતરશે નહિ અતિશય ઉપદ્રવ કરનાર કાંડો બચવાન સાથ તે પહેલાં-
જ તેને જામુમથી ઉબેડી નાખ્યા સિવાય સર્વજન રસથલા રહે

સલાહ જે આપતે પસંદ પડે તો આપણુ બન્ને-બાદશાહ-વચ્ચે નિર્મળ મિત્ર-સંબંધ બંધાશે અને કોઈ પ્રકારનું કપટ કે વૈર રહેશે નહિ. ”^૧ ઔરંગઝેબની સલાહ પસંદ પડવાથી આદિલશાહે સદાયતા આપવાનું વચન આપ્યું; તેમજ ખવાસખાનને પ્રયત્ન લશ્કરસહિત મહારાજ તરફ મોકલી દીધો.^૨ જે સરદારને મહારાજને વિકટ સ્થળે પકડી તેની સાથે શાર્પૂર્વક યુદ્ધ કર્યું અને તેનો પરાજય કરી વિજયપુર પાછો મોકલી દીધો, જે હકીકત પાછળ જળાવેલી છે.

જયસિંહમિરઝા રાજા અને દિલ્લેખાનને ઔરમઝેએ દક્ષિણમાં મોકલ્યા ત્યારે મોઝાઝિમ અને યશવંતસિંહને દિલ્હી પાછું ફરવું પડ્યું. તેમને પાછા મોકલાવવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને હાથે કંઈ પણ પરાક્રમ થયું નહોતું; તેમના-માં શિવાજીમહારાજને દાખમાં રાખવા જેટલું કિંચિત્ પણ બળ નહોતું. વળી-બાદશાહને વહેમ આપ્યો હતો કે, કદાચિત્ તેઓ શિવાજીમહારાજ સાથે ગળી જઈ ઉઘડું તેમની ઈચ્છાનુસાર લૂંટફાટ કરવા દેતા હશે. તથા મોકલેલા સરદારોને ઔરંગાબાદના મુખા નિમી તેમને બે કાર્ય સોંપ્યા હતાં. એક એ કે, તેણે શિવાજી-મહારાજને પાયમાલ કરવા અને બીજું એ કે, વિજયપુરસરકાર તરફથી સમયોચિત ખંડણી લરાતી નથી, તે તેમની પામેથી વસૂલ કરવી; તેમજ તેઓએ પુનઃ મોગસો સાથે વિરોધ પ્રદર્શ કર્યો હતો તેથી શિવાજીમહારાજની ખબર લીધા પછી તે સરકારનો પરાજય કરવો.

એ બન્ને સરદારો ઈ.સ. ૧૬૬૫ ના ફેબ્રુઆરી મહિનામાં દિલ્હીથી નીકળી નર્મદા નદી ઉતરી દક્ષિણ તરફ આખ્યા, ત્યાંસુધી મહારાજને તેમની સ્વારીની ખબર મળી નહોતી; કારણ કે મહારાજ તે સમયે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા હતા. મોગસ સરદારોએ પ્રથમ ઔરંગાબાદ જઈને ગુજાની વ્યવસ્થા કરી અને ત્યાર પછી મહારાજના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી પુરંદરના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો. એ ઘેરાનું ઉપરિપલ્લુ દિલ્લેખાનને મોંપી જયસિંહે સિંહમઢને ઘેરા નાખ્યો; તેમજ કેટલુંક લશ્કર રાયગઢ તરફ મોકલી દીધું.

એઢલામાં મહારાજ દિનારે આવી પહોંચ્યાથી તેઓ તત્કાળ રાયગઢ ગયા અને ચઢી આવેલા પ્રબળ શત્રુઓ સાથે કંઈ રીતે યુદ્ધ કરવું, તેસંબંધી સલાહ-મસલત કરવા માટે પોતાના મુખ્ય સરદારોને રાયગઢપર મોકલાવ્યા. એ સમયે નેતાજી ખાલજર જિજ્ઞ મહારાજની છતરાજ ચઢ હતી. તેનું દારણ એ હતું કે, શત્રુ આપણા પ્રાંતમાં ધસી આવ્યો તે વખતે તેનાપર દ્રષ્ટિ રાખી તેને પોતાનાથી બનતો ત્રાસ આપવાનું કામ નેતાજીનું હતું; છતાં તે કાર્ય છોડી પોતાના ઘેરે-સ્વારિસહિત તે મળે વેગબેના પ્રાંતમાં નીકળી ગયો હતો. કેટલાક કહે છે કે, તેને જયસિંહે પુષ્કળ લાય આપ્યાથી તેણે પોતાના કામ તરફ બેદરકારી રાખી. મહારાજે તેને તત્કાળ પાછા આવવાની આજ્ઞા કરી તે વખતે તે તરતજ પાછો

૧ મોઝાઝિમ આદિલશાહીનો દલિલાસ. (મસદી બાબમાં) પૃ. ૨૧૨.

૨ સુસલમાન ઈલિલાસકાર લખે છે કે, એ યુદ્ધમાં મહાસબ્બો પરાજય થયો; પરંતુ ખબરકાર લખે છે કે, મહારાજને જય મળ્યો હતો.

આવ્યો નહિ. તેપરથી મહારાજને તેનાપર ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો અને તેનો સરનોખતનો હોદ્દો છીનવી લઇ તે કોર્તેજ ગુજરને આવ્યો. ^૧ ગુજરને પ્રતાપરાવ ગુજરતુ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તેણે ધણીજ ચપગતા બતાવી, શત્રુના સૈન્યને અન્નજળ તથા ઘાસચારો ન મળે, એવી સુઝા રચી અને તેમની હીલ-ચાલ ઉપર ગુમરીતે સંપૂર્ણ દૃષ્ટિ રાખી મહારાજને કાણે કાણે ગુસ્સા પાતમી પહોચાડવાની વ્યવસ્થા કરી.

જ્યસિંહ સાથે એથી હજાર સિપાઈઓનું લશ્કર હતું; તેમાં મજબૂત તીક્ષ્ણ અને કસાયેલા ચોદા ધણા હતા. સૈન્યની વ્યવસ્થા વખાણવાલાયક હતી. સેના-પતિ જ્યસિંહ પરાક્રમી ચોદો હોવાથી તેની વ્યવસ્થામાં કિચિત્ પણ અસાવધ-પણું કિંવા મંદપણુ ચાલ તેમ નહોતું. તેણે મહારાજના પ્રવેશ કરી તરતજ બે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યા અને ધણા જુસ્સાથી યુદ્ધ કરી બાદશાહ પાસેથી શાખાથી મેળવવાનો પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યો. મહારાજને વિચાર થયો કે, એવા શૂરા બળવાન અને પ્રયત્ન સેનાવાળા સરદાર સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ટકી શકીશું કે નહિ ? અશ્વસુખ્યાન અને શાદિસ્તખાન જેવા સરદારોને અનેક વખતે પરાજય મનાવ્યો; તેવો કાઠપણુ મત્ત એ મોગલસરદારોના સંબંધમાં બનવો શક્ય નહોતો. મહારાજને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી કે, તેઓ કાઠપણુ રીતે આપણાપર વિશ્વાસરાખશે નહિ. જ્યસિંહ જેવા ચતુર, દક્ષ અને યુદ્ધકાર્યમાં કસાયેલા વીર પુરુષ પાસે આપણી કંઈ પણ ચાલાકી ચાલશે નહિ. ^૨ સ્વધર્મ અને સ્વદેશસ્વાતંત્ર્યસંબંધી તેમની સાથે વાતચિત્ કરી, લાગણી ઉત્પન્ન કરી તેમને આપણા પક્ષમાં લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો હિંસરખાન આપણા ઇજ્જતપત્ત ચાલવા દેશે નહિ. મહારાજ ચારે કિશાઓથી ઘેરાઇ ગયા હતા. તાબાના નોકરોની સલાહ લેતા તેમણે ચણુ એવાજ ઉદાસિનતાભરેલા વિચાર બતાવ્યા. હવે શું કરવું, તેના વિચારમાજ મહારાજ હીન થઇ ગયા હતા તેજ સમયે તેમના શરીરમાં ટેપીએ સંચાર કર્યો અને કહ્યું કે—“ પુત્ર ! આ પ્રસંગ અતિ વિકટ છે; જ્યસિંહ રાજાનો પરાજય તારે હાથે થતો નથી, તારે તેની મુલાકાત લેવી પડશે. બાદશાહની મુલાકાતમાટે દિલ્હી ગતુ પડશે, ત્યાં ભયંકર પ્રમંથ પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ હું તારી સાથે તારા

૧ સત્યાસદ કહે છે કે, પદ્માણના કિલ્લાને સીધી જોદારિ ઘેરા નાખ્યો તે સમયે ગઢ નવીનજ હાથમાં આવેલો હોવાથી તેનાપર ચાખાન વગેરે સખી તેને મજબૂત કરવાનો અવકાશ મળ્યો નહોતો, તેથી જેવાજ આવડને લશ્કર લઈ મદદે આવવા મહારાજે આજ્ઞા કરી, પરંતુ તે ઘણેવેળે હોવાથી વખતસર આવ્યો નહિ તેજ કારણથી તેના હોદ્દો કમી કર્યો.

૨ રકોટ વેરિજ લખે છે કે, જ્યસિંહને મારી નાખવા માટે મહારાજે પ્રતાપરાવ ગુજરને મોકલ્યો હતો. પ્રતાપરાવે જ્યસિંહ ખાતે બઈ નોકરી માગી તે સમયે તેને નોકરી આપી ગુજર હમેશા જ્યસિંહની ખસેને ખસેજ રહી તેની સેવા કરતો હતો. એક દિવસ જ્યસિંહ પાસે ધણા મનુષ્યો ગેદાવા તે વખતે લાજ જોઈને તેણે તેનાપર હુમલો કર્યો; પરંતુ ખસેના લોકોએ તેને વચાજ પકડી લઈ નિઃશસ્ત્ર કર્યો. જ્યસિંહે તેને કંઈ પણ શિક્ષા ન કરતા છોડી દીધો.

સંસ્કૃત્ય માટે જાણું છું. તને સદ્ગતિ માટે મુક્ત કરી પુનઃ સ્વરાજ્યમાં લઈ આવીશ. રાજા 'તને વિજય અપાવીશ એસ બધી કિંમત પણ ચિંતા કર નહિ.' દેવીના વાક્યો ચિંતણીમ અને કારણારીએ લખી રાખ્યા હતા મહારાજને ચિંતન આ પુત્રારે તે વાક્યો વાંચી સહનિવૃત્તિ તેમને અતિશય આનંદ થયો.

જ્યોત્સિહ સિદ્ધાન્ત અને પુત્રદરના પ્રિયને બેસા નાખ્યા પછી તે કિંમત સામે પોતાના લક્ષ્યની જાણી નાખી હતી તે મહારાજના સર્વ કૃત્યો સારીપે જાણતો હતો સ્વધર્મરક્ષા અને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ માટે મહારાજ અદર્શિય જે ઉદ્દેશ્ય કરે છે તે સ્તુતિપાત્ર છે, એમ પણ તેને વાગતું એવા પવિત્ર કાર્યમાં ઉદ્યુક્ત થયેલા તેજસ્વી પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરતા તેમના જ્યોત્સિહના પુત્ર તેને ખાતરી નહોતી રાજપૂત સરદાર જાણતો હતો કે, મહારાજ પામે સદ્ગતિની સિદ્ધિ કરવા માટે મન, વાણી અને કર્મવડે યુદ્ધ કરનારા સર્વ શત્રુઓ તૈયાર છે અને સર્વ શત્રુઓ તેમની સાથે પ્રમાણિકપણે અને બહાદુરીથી વર્તી, સ્વપ્રાણન અવિદાન આપવા સર્વશઃ તૈયાર રહે છે એવા પ્રબળ પુરુષ સાથે યુદ્ધ કરવાનું મુશ્કેલી ગણી તેમને પ્રાપ્ત પછી રીતે વશ કરી લઈ, પોતાની જાળમાં જમાવી આદર્શની નોકરી બનાવ્યા જેવું કર્યું, એવો તેમણે વિચાર કર્યો વળી તેમણે એવો પણ વિચાર કર્યો કે - "અશ્વમેધયજ્ઞ, શાદિગ્ધાન વગેરે સરદારોની જેની દશા ચર્ચ તેની આપણી પણ અવદશા થશે, એમાં શક નહિ" હસિલમાં પગ મૂક્યો ત્યારથી તેને એની બીજી લાગી હતી, તેથી કોઈ પણ રીતે એક વખત પોતાની નોકરી બનાવી મહારાજનાથી પાછા પગના ભરવા એવું તેના મનમાં આવ્યું ત્યારે જ્યોત્સિહે જાનુસ માથે શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખી મોકલી જણાવ્યું કે, "શ્રી-રંગેશ અતિ બળવાન બાદશાહ છે તેમની સાથે તમારે મિત્રતા બાંધી એજ ઉચિત છે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાથી પરિણામ સારું આવશે નહિ એમ જેમ જ્યોત્સિહના રાજા જીએ તેજ પ્રમાણે તમે ઉત્પરના સંસિદ્ધિયા વચળ છો તમે ઉચ્ચ વયમાં જન્મ્યા છો તથા દ્વિધર્મનું તમને સંપૂર્ણ અભિમાન છે, એ જોઈએ તમે અતિ સતોષ થાપ છે સ્વધર્મરક્ષણાર્થે અને સ્વસત્તાપ્રાપ્તિાર્થે તમે જે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, તેમાં મારી સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ છે તમારે રક્ષણ કરી તમારી સત્તા હમેશા ટકાવી રાખવી, એજ મારી ઇચ્છા છે એ મુજબી તમારો વિચાર જણાવશે "

જ્યોત્સિહ તરફથી પત્ર આવતા શિવાજીમહારાજની ચિંતા ઘણી ઓછી થઈ મહારાજે વિચાર કર્યો કે - "દેવીની આજ્ઞા પ્રમાણે તેની સાથે યુદ્ધ કરવાની આપણી ઇચ્છા નથી તેમજ તેની પામેથી પાકું મૈત્રીબંધનમાટે પત્ર આવ્યો છે, ત્યારે તો બનતે પ્રયત્ને તેની સાથે મિત્રતા કરવી" મહારાજના તાબાવા નોકરોએ પણ એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો જ્યોત્સિહ માથે મૈત્રીબંધનમુજબી સ્તુતિયિત રૂપે કોઈ શુદ્ધિમાન અને ચતુર પુરુષને મોકલવાનું નક્કી થતા તે કાર્યમાટે મધુનાથપતને

પમંદ કયો. મહારાજે જ્યસિંહરાજને દિવ્ય વાગ્ડે, અમૂલ્ય જ્વલંકાર શ્રેષ્ઠ ધોડા અને હાથી નજરાણામાં મોકલ્યા અને સાથે એક પત્ર પણ લખી મોકલ્યો. તેમાં તેમણે લખ્યું હતું કે—“આપે રાજદૂત સાથે જે પત્ર મોકલ્યો તે વાંચી અત્યાનંદ પ્રાપ્ત થયો. તે પત્રને પિતૃદર્શન સમાન સમગ્ર જે હાથે ઝાલી હૃદય સાથે વાંચ્યો. આપના તરફથી આશા નહિ રાખવા છતાં પત્ર આવ્યો તેથી મને પરમ સંતોષ થયો. ચિંતા દૂર થઈ પત્રનો ભાવાર્થ મમતાભરેલો જણાય છે. પત્ર મળતાં જ જરા પણ અચકાયા વગર મને આપના દર્શને આવવાની પ્રવ્રજા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપના પર અણુમાત્ર શંકા ન લાવતા અને આપ પારકા છો, એવો હેશ પણ વિચાર ન કરતા આપના પર આધાર રાખવાથીજ મારો વાચ્છિક હેતુ પરિપૂર્ણ થઈ મારું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ થશે, એમ મને જણાય છે. મને આપના ચિરંજીવી રામસિંહ રાજા જેવાજ સમગ્ર આપે મમતાપૂર્વક પત્ર લખ્યો, તેથી મારા હૃદયમાં અતિ સંતોષ થયો છે. મારી એની વૃત્તિ યદાનું કારણ માત્ર એક જગદંબાજ જાણે છે. તમારું દિલ્લીથી દક્ષિણમાં આગમન થયું એજ ધણું સારું થયું છે. મારા મનના સર્વ મનોરથ સિદ્ધ થશે એવી મને ખાતરી થઈ છે; મારો સર્વ જય નષ્ટ થયો છે; મન અતિશય પ્રવૃક્ષિત થયું છે; આપ સિરજનરૂપ છો; ક્ષાત્રધર્મના સંરક્ષણકર્તા છો; મારા પર બાદશાહની ધણી ઇતરાઈ થઈ છે; શી રીતે વર્તવું તે સમજાવું નહીં; અમે રાનદિવ્ય તેજ ચિંતા કરીએ છીએ. બાદશાહ સર્વના મોક્ષિક છે એ વાત સત્ય; પરંતુ ક્ષાત્રધર્મનો અવરોધ થયો છે; પૃથ્વીમાં અધર્મ થઈ રહ્યો છે; ત્રિધર્મીઓએ ઉન્મત્ત થઈ આપણા ધર્મનો નાશ કરવા માંડ્યો છે; સર્વ પુનઃ-ક્ષેત્રને બ્રહ્મ કરી તે રથજે બોલ્યો થવા લાગ્યો છે; દેવાલયો તોડી પાડી ત્યાં તેમણે મંચિદો બાંધી છે; તેમનો હેતુ એવો છે કે, પૃથ્વીપરથી દિંદુધર્મનો નાશ કરવો. એ ગ્રિહિતિ જોઈ મને અસહ્ય ત્રાસ ઉત્પન્ન થવાથી સિરજનના પ્રતાપવડે તથા શ્રી-જગદંબાની મદાયનાવડે આજમુખી એ ચવનો સાથે યથાસક્તિ વિરોધ કર્યો છે. દિંદુરાજાઓએ દિંદુધર્મનું અભિમાન છોડી દીધું છે, તે યોગ્ય નથી. પુરાતન કાળથી દિંદુગમ્ભો આ બ્રહ્મિયર રાજ્ય કરતા આવ્યા છે; પરંતુ સાંપ્રતમાં તેઓ પદબ્રજ થઈ ચવનોના તાબેદાર થયા છે, એ જોઈ મારું મન અતિશય દિલ-ગી થાય છે. એ બાળનું આપણને પૂર્ણ અભિમાન અને ઈર્ષ્યા દોની જોઈએ. મેં બાદશાહના તાબાના પ્રાંતોમાં તોફાન કરી તે કળજે લીધા છે; તેથી તેમને મારા પર ક્રોધ ચડ્યો અને આપને માગપર ચઢાઈ લઈ મોકલ્યા છે; પરંતુ બાદ-શાહને નમન કરવા હું ચૂકીશ નહિ. મારા તાબામાં જે કિલ્લા અને પ્રાંતો છે તે મારા બાહુબળવડે એ પરાજિત્યમાંથી કળજે કર્યો છે, તેને બાદશાહ તરફથી ઉપ-કવ ન થતા, મારામંબંધી તેમનું મન નિર્મળ થાય, એજ મારી પ્રાર્થના છે. દક્ષિણ કળજે કરવાની તેમની ઇચ્છા છે, તો તેમના કાર્યમાં હું તેમને અંતઃકરણ-પૂર્વક સહાય કરીશ.” મહારાજે એ આશયનો પ્રત્યુત્તર લખી રધુનાયકપત્રને આપ્યો અને મેરેથી પણ કેટલીક વાતો કહેવાની લલામણ કરી.

જ્યસિંહે ધણી ખુશીથી રધુનાયકપત્રની મુલાકાત લીધી. મહારાજ તરફથી

આવેલું નજરાણુ તેણે પ્રમપૂર્વકે સ્વીકાર્યું, અને મમતાભરેલા શબ્દોમા મહારાજાનું સ્વાસ્થ્યકુશળ પૂછ્યું. ત્યાર પછી તેમણે પત્ર વાંચ્યો અને પત્રને મોટી અનેક વાતો સાંભળી તે અતિશય સતોષ પામ્યા તેમણે કહ્યું -“ દિલ્હીપતિ ઔરંગઝેબ બાદશાહ કંઈ સામાન્ય વ્યક્તિ નથી તેઓ સાર્વભૌમ છે, અતિ બળવાન છે તેમની સાથે લુદ્ધ કરવાથી ઓછ પણ રીતે ઇંદ્ર ચરો નહિ ઇંદ્રજન પરિણામ તથા સ્વહિતનો પ્રશ્ન બાલુએ મૂકી મહારાજે મારી સાથે બાદશાહની મુલાકાત લેવા દિલ્હી આનવું હું ચ્વત તેમને બાદશાહ પાસે લઈ જઈ મુલાકાત કરાવીશ અને એ સબધી સર્વ પ્રજાની તેમને મદદ કરીશ તેમણે હૃદયમા અણુમાત્ર ભય રાખવો નહિ માગે પુત્ર રામસિંહ પેરેજ હું સિવાજીમહારાજને માગે પુત્રસન્માન ગણુ છું હું સત્યવક્તા રાજપૂત છું કદિ પણ વિશ્વાસઘાત કરીશ નહિ, એ સબધી ખાત્રી ગળી મહારાજે પ્રકુશચિતે કાને મારી મુનામત લેવા આવવું તેમણે મનમા જગા પણ અવિશ્વાસ કે શરમ રાખવી નહિ. બાદશાહ પાસે મહારાજાની ભવે પ્રકારે અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને દિલ્હી આવવાનું આમત્રણ મોકલીશ અને ત્યાં તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થાય, એની અવરજા કરીશ ” જયમિહરાજાએ પ્રત્યુત્તર મોંઘવા સાથે સિવાજીમહારાજના વક્તાને વસ્ત્રાનકાર આપી મન્માન થી તેમજ મહારાજને માગે નજરાણુ મોંઘ્યું.

મહારાજ પાસે જવા નીકળતી વખતે ચુનાચપ તે જયસિંહ રાજાને એમ તમા મળી નિવેદન કર્યું કે “ તમે સુદિમાન દિલુરાજા હો. નાસ્ત્રમર્્યાદા પ્રમાણે ક્ષાત્રધર્મનું રક્ષણ કરવામાજ આપનું બૂલણુ છે એમ કરવાથી ઇશ્વર તમારું વશપરગત, પુત્રપૌત્રાદિપર્યંત કન્યાણુ કરશે ચવનોએ આપણા સ્વધર્મનો નાશ કરવા માગ્યો છે તેમના ભવથી શ્રી કાળી, ચમુના, મરચ્વતી આદિ મહાતીર્થ ઉજળક ચઇ રહ્યા છે ચવનો દુષ્કર્મ કરવામા પ્રવૃત્ત થયા છે એ મબધી તમને જગા પણ ઇર્ષ્યા નથી ? એવા ચવનોને વશ માની તમે તેમની સેવામા પ્રવૃત્ત થયા હો એ માત્ર બજનાજ છે એ વાનવું તમને અવિમાનજ નથી ? એવી સ્થિતિમા શવન ધારણુ કર્યાનો પુરપાર્ય શો ? સિવાજીમહારાજ તમાજ બાળક છે તેમના હાગ દિદુધર્મનું રક્ષણ કરાવવું એ તમારાજ હાથમા છે તેમના કર્તવ્ય કર્મમટિ યોગ્ય અભિમાન ધારણુ કરી યોગ્ય માર્ગે તેમનું કન્યાણુ કરવું એજ આપનો ધર્મ છે, એમ હું સમજી છું દિલુ રાજાના કુળમા તમે બન્ને મૂર્ચ ઉદય પામ્યા હો. સિવાજીમહારાજનો નાશ કર્યાની અપકીર્તિ તમારે કપાલે ચોટવા દેશે નહિ તેમનો વિશ્વભ્રમત કરવાથી જગતમા તમને ભયકર કનક મળશે તેમણે તમારા ચરણમા પોતાનું મસ્તક અર્પણુ કર્યું છે, મટિ તમારે તેમના પ્રાણદાતાતરીકે ચત પ્રાપ્ત કરવો ’ વક્તાવનું જોનવું સાંભળી જયસિંહને કોવ ઉત્પન્ન થયો નહિ પણ ઉનડુ તેમણે મમતાપૂર્વકે કહ્યું કે, ‘મારું તરસથી રાજાને કંઈ પણ વિશ્વાસવાત ચરો નહિ ’ એટલું કહી તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી.

ત્યાર પછી જયસિંહે દિલ્લેરખાન સાથે ચુનાચપતની મુલાકાત કરાવી મહારાજા

રાજે મોકલેલું જુદું નગરદાણું તેને બેટ કહ્યું અને સર્વની સલાહથી એવું ક્યું કે, શિવાજી મહારાજે જૈરંગડેશ પામેથી જે જે શરતો નક્કી કરવી હોય તે તે સ્પષ્ટ રીતે લખી મોકલવી; એટલે તે પર વિચાર કરવામાં આવશે. રઘુનાથપંત સંદેશો લઈ રાયગઢ પર ગયો. તેણે મહારાજને સર્વ દક્ષિત નિવેદન કરી. તે પરથી મહારાજે પોતાની શરતોની એકે યાદી તૈયાર કરી. શરતોના આશય એ હતો કે, “મેં જે પ્રાંત અને કિલ્લા કબજે કર્યા છે તે આરા કબજામાં રહેવા દેવા. વધારામાં દક્ષિણ પ્રાંતની ચેલ્યાઈ અને સરદેશમુખી ચલાવવાનું કામ અમને મોંપવું. એ શરત પ્રમાણે અમારી અને બાદશાહની મૈત્રી થવી જોઈએ.” શરતોની યાદી લખતે વડીલ પુનઃ જયસિંહ પાસે ગયો. યાદી જોઈ સ્થાને તેમની ખાત્રી થઈ કે, શિવાજી મહારાજની તક કરવાની અંતઃકરણપૂર્વક ઈચ્છા છે; તેમાં કંઈ પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. તે સંબંધી વડીલને પ્રતિજ્ઞા કરાવી ખાત્રી કરી લીધી અને તેને કહ્યું કે, રાજા અમારી મુલાકાતે આવશે તે સમયે તકનામાંની શરતો નક્કી કરીશું.

દિવેરખાને જાણ્યું કે, જયસિંહ શિવાજી મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમની સાથે તક કરવાનો વિચાર કરે છે. ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેના મનમાં સંશય આવ્યો કે, બન્ને દિંદુઓ એકત્ર થઈ જશે તો બાદશાહી કાર્યમાં વિઘ્ન આવે પડશે, તેથી દિવેરખાને જયસિંહને કહ્યું કે:—“શિવાજીની મુલાકાત લઈ તદની શરતો નરતજ નક્કી કરશો નહિ. તે કહે છે તેવી શરતો પ્રમાણે તક કરી શકાશે નહિ. આપણે બાદશાહને સવિસ્તર વર્ણન લખી જણાવવું જોઈએ અને તેમની આજ્ઞા મળે તે પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. હમણાં આપણે તેમના એ કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો છે તે બરોબર આગળ ચલાવવો. હું પુરંદર કબજે કરીશ. તમે રાયગઢ લેજો.” દિવેરખાને આમલ જોઈ જયસિંહ પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—“શિવાજી આપણી સાથે તક કરીને મોગલ બાદશાહનો ખંડિયો થાય એ ધણું સારું થાય છે. નિજમ-શાહીના તાબામાં જે પ્રાંત અને કિલ્લા તેમણે કબજે કર્યા છે તે તકનામું કર્યાંથી આપણે પાછા કબજે લઈ શકીશું; એટલે આપણી ચલાવવું સાર્યંક થયું સમજાવું. એ કિલ્લા કબજે કરવાનું કામ અતિ કઠિન છે. અત્યેક કિલ્લા પાછળ દગ્ગરો સિપાઈઓનું ખસિદાન આપવું પડશે તેમ કરવા છતાં પણ કિલ્લા તાબે કરી શકાશે કે નહિ તે શંકાસ્પદ છે. કિલ્લા કબજે કરવાનું કાર્ય મુલતવી રાખી પ્રથમ સામેના પ્રાંતમાંથી કિલ્લા પર અન્ન વગેરે સામગ્રી જલ્દ છે તે અને તો બંધ કરાવવી; એથી વિરોધ પ્રવૃત્તિ કરવાની અશક્ય નથી.” જયસિંહે તેને ધણું સમજાવ્યું; પરંતુ દિવેરખાને પોતાની દૃઢ છાંડી નહિ. તેણે જયસિંહને એટલુંજ કહ્યું કે, તમારે સિદગઢ લેવો હોય તો લેજો. હું તો પુરંદરનો કિલ્લો સર કરી શકજ, અને તેમ થાય પણ બાદશાહની આજ્ઞા વગર કોઈ પણ પ્રકારનું તક કરવું નિરર્થક છે.

એટલું કહી દિવેરખાને પુરંદરનો ઘેરા વિશેષ મજબૂત કરવા ગયો. તેણે કિલ્લાની આસપાસ બેઝાં બેઝાં દોષા. કિલ્લાનું રક્ષણકાર્ય અગર બાંધ પ્રમુ નામક

એક સરદારના તાબામાં હતું સંત્રુમું સૈન્ય નજીક આવતું જોઈ તેણે તેમને બીજા
 વગેરે સામગ્રી મળે નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી, અને તેમનાપર ધુન ધુન ડાખી
 મારી તેમને અતિશય ત્રાસ આપ્યો તેણે સંત્રુનો દાડગોત્રો સગવાવી દઈ તેમની
 મુદ્દસામગ્રીનો નાશ કરવાની યુક્તિ રચી હતી કેટલાક દિવસ યુધ્ધી શત્રુઓ
 પૂઠે આવે તો માસી જાહેર કિલ્લામાં ભરાઈ બેસવાનો ક્રમ પાળી રાખ્યો હતો,
 પરંતુ અતે તેને પુરદરના કિલ્લામાં ફેરી લઈ, શત્રુએ તેની આસપાસ પોતાના
 સૈન્યવડે ઘેરા માખ્યો મુરાર બાજુ અતિ શરવીર અને બુદ્ધિમાન પુરુષ હતો તે
 સમયે તેના હાથ નીચે ધોળેજ બે હતાર માવળાવગેરે સિપાઈઓ હતા કિલ્લામાં
 દાડગોત્રો તથા ધાન્યાદિ સામગ્રી પુષ્કળ સંગ્રહ કરી રાખી હતી મુરાર
 બાજુએ અને તેના લશ્કરે ધણા દિવસ યુધ્ધી વિશેષ શોષપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ
 કર્યું શત્રુના લશ્કર એટલું મોટું હોવા છતાં તેણે તેમને જરા પાંચ મચક આપી
 નહિ કિલ્લા નીચે દંતરો મોંઝતો તરફીને મરણ પામવા લાગ્યા છતાં તેઓ
 કિલ્લા નજીક જઈ શક્યા નહિ મહારાજે રાજગદપરથી કેદાર દરવાજેથી પુર-
 દરના કિલ્લાપર અન્ન વગેરે સામગ્રી પહોંચાડી અને લશ્કર પણ મોકલ્યું દિવેરખાને
 કિલ્લાની એક માચીપરના ઊંચા નીચેના ખડકને ચુરચવડે તોડી નાખી કિલ્લા
 માં પ્રવેશ કરવાની યુક્તિ રચી અને પોતાના સૈનિકોને તે કાર્યમાં લોક્યા એ
 રિયતિ જોઈ વિશ્વાપરમા સૈનિકોએ નીચેના લશ્કરપર વારવાર ડાખી મારી
 તેમને અધમુવા કરી નાખ્યા શત્રુના એકડો સૈનિકો મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમનું
 સૈન્ય અતિ વિશાળ હોવાથી તેઓએ મુરાર ફોડી પુરજ તોડી પાડ્યો શત્રુના
 સનિકોએ કિલ્લાની માચીપર પ્રવેશ કર્યો તેમણે પ્રવેશ કરતાજ તમાના ધરો
 લૂંટી બાળી દેવા માડ્યા, પરંતુ માવળા લશ્કરે બરોળર નેમ તાકીને એવો ગોળા-
 બાર ચલા પો કે જેથી શત્રુના લશ્કરમાં ત્રાણ ત્રાણ વર્તી રહ્યો અને તેઓ આસ-
 પાસ નાસી છૂટ્યા સૈનિકો પોતપોતાનો જન અગ્નિવવા મટે ક્યાક સંતાઈ
 રહેવાની જગ્યા શોધવા લાગ્યા તેમની એટલી બધી પામમાળી થવા છતાં ખાનના
 સૈનિકોની બીજી મોટી દુકડી કિલ્લાપર ચડવા લાગી મુરાર બાજુએ પણ પોતાના
 ૭૦૦ વીર માવળા પોતાસંદિત તે દુકડીપર ધસારો કર્યો અને પક્ષ વચ્ચે ભય
 કર મુદ્દ થયું માવળાની તલવરોના ઝપાટાથી બે હતાર મોમન અને પંદાણ સૈનિક
 રણમાં પડ્યા માવળા પણ ધણા મરણ પામ્યા, પરંતુ તેમણે ધણા શોષપૂર્વક
 મુદ્દ કરી, શત્રુના લશ્કરને કુચરની તળેટી યુધ્ધી છેટી નીચે પાછું હપારી દીધું ખાનના
 સિપાઈઓ રસ્તો મૂક્યો તે બાળુ નાદા ખાન કિલ્લાની નીચે નારાયણના દેવળ
 પાસે હાથોપર સ્વાર થઈને છોડો હતો પોતાના લશ્કરની દુર્દશા ચતી જોઈ તેને
 ઘણો ક્રોધ ચડવાથી પોતાના તિરદાજ લશ્કરના તિરકામમાં તેધાર કરાધ્યા ખાન
 પોતે આજળ ધીમી પોતાના શરવીર પદાણ સિપાઈઓને હિંતાહસ્યક શબ્દો કહી
 મુરાર બાજુપર હુમલો લઈ જવા દુકમ કર્યો બે સૈનિકો નાસી જતા હતા તેમને
 પાછા બોલાવી, તેમને સાથે લઈ ખાન માવળા લશ્કરપર લૂંટી પડ્યો એ સમયે
 મુરાર બાજુએ પોતાનું અપૂર્વ શોષ બતાવી આપ્યું તેણે દિવેરખાનના પગલા

સહેજ પછી આગળ વધવા દીધાં નહિ. દિલ્લેખાનના તાબાના પદાણુ સૈનિકો વિશેષ ઝતુની અને તેજસ્વી હતા; પરંતુ માવળા સિપાઈઓના શરીરમાં અદેશાભિમાનનો પવન ભરાયલો હોવાથી તેમની તલવાર પામે પડાણુનું બળ ચાલતું નહોતું. મુરાર જાજી યુદ્ધમાં પ્રાણસમર્પણ કરવા તૈયાર થઈ ગયો હતો. ખાનના સૈનિકો વિશેષ હતા. તેમણે સુરંગ ફોડીને કિલ્લાની એક માત્રી નિર્બળ કરી હતી. રણભૂમિમાં પરાજય પામી કિલ્લો યતુના હાથમાં જવાથી મહારાજના અમંખ્ય સિપાઈઓ નાશ પામે તો પેતાનું કલકિત મુખ મહારાજને શી રીતે બતાવી શકાય? મુરારપત એવા અનેક વિચાર કરી તલવાર લઈ આગળ ધસ્યો. પોતાના તાબાના મપાઈઓને પણ ધૈર્ય આપી ઉત્સાહજનક શબ્દો કહી અતિશય ભુરમાથી યુદ્ધ કરવા લાગ્યો. યુદ્ધ કરતાં તેને ખાનનો દાથી પોતાની મમક્ષણ જણાયેલો, તેજ કણે પુરવસિદ મુરારપતે તેના ઉપર હુમલો કર્યો. એ સમયે તેના હાથમાંની દાક્ષ બાગી જવાથી દાથે સાથે વિંટાળી યતુના પ્રહાર તે પોતાના હાથ પર ઝીલવા લાગ્યો. મુરારપતને છેક નજીક ધસી આવેલો ભેઠ ખાને કહ્યું:—“તું શરવીર થોડો છે આજનું તારું અદ્ભુત પરાક્રમ ભેઠ હું તદ્દન ચકિત થયો છું. મારી પાસેથી અભયવચન મેળવી તું મારે સ્વાધીન થા. હું તને મેટિ-હોદ્દે ચઢાવીશ.” ખાનના શબ્દો સાંભળી મુરારપતે તેનો તિરસ્કાર કરતાં કહ્યું કે—‘તમે તુર્ક’ તમારી શી ખિસાત’ હું શિવાજીમહારાજનો નોકર છું. મારે તમારી પાસેથી અભયવચન મેળવવાનું કારણ શું? યુદ્ધમાં લડતા રણમાંજ હું મારું આત્મબલિ આપીશ પણ એકાએક તમારે શરણે નહિ આવું.’ એટલું કહી ખાન ઉપર તલવારનો પ્રહાર કરવા જતો હતો તેજ કણે ખાને એક તીર મારી તેનું માર્થું ઉડવી દીધું.^૧ પોતાના સરદારને રણમાં મરણ પામેલો ભેઠ માવળા લશ્કર પાછું ફરતું અને યુદ્ધ કરતા કરતાજ કિલ્લાપર ચઢી જઈ દરવાજા બંધ કરી દીધા; એટલામાં મહારાજ તરફથી મદદનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તેમને સાથે લઈ માવળાઓ પુન ખાન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. કિલ્લાપર નગરાં, રણભેરી, વગેરે રણવાઘોના ગમનભેદી નાદ ચવા લાગ્યા. માવળા યોદ્ધાઓએ યતુના સૈન્ય ઉપર પાછો તોપોનો વર્ષાદ વરસાવવા માંડ્યો.

ખાનના લશ્કરને પરાજય મળવા છતાં અને તેમના અનેક સૈનિકો મરણ પામવા છતાં, કિલ્લો સર ક્યાં વગર પાછા નહિ જવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. દેહેવામ. આવે છે કે, તેમણે માથા પરની પાથડી ઉતારી, ગદ શત્રુ સાંવણ પાથડી નહિ પહેળી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. પુનઃ યુદ્ધ કરતાં તેઓએ કિલ્લા નીચેની માત્રી કબજે કરી. કિલ્લાની ઉત્તર દિશાનો લાત્ર અભેદ જણાતાં તેમણે વાયવ્ય દિશાનો રુદમાળ^૨ નામક નાનો કિલ્લો તાબે કરી તેનાપર વ્યૂહ રચી, મુખ્ય કિલ્લાપર તોપોનો મારો ચલાવવાનો વિચાર કર્યો. એ કિલ્લાપર બાબાજી

૧ મુરારજાનું માર્થું ૩૫૪૬ વૃષ્ટીપર પડ્યું. પણ માત્ર તેના પડે કેટલાક ચવનોની કાંઠ ચલાવી હતી, એમ કહેવાય છે.

૨ આંદ રૂં એ ચક્રનું નામ વજ્રજડ લખે છે.

બોવાજી અને યશવંતરાવ બોવાજી નામક બે બંધુદલાલદાર રક્ષણાર્થે રહેતા હતા. તેમની પાસે ઝાઝું લશ્કર નહોતું. કિશોર દિલેરખાનનો હુમલો ચતાં મુરાર બાજના લશ્કરની મદદ મળવાની આશાથી બંને બંધુએ પોતાના પોતા લશ્કરસહિત શત્રુના લશ્કર સાથે અતિ શૈર્ષ્યપૂર્વક લડાઈ કરી. તેઓએ શત્રુઓ સાથે ઘણાં યખ્ત સુધી ટક્કર ગ્રીવી પણ અતિ ઉભય બંધુ રણમાં પડ્યાથી કિશોર શત્રુઓના હાથમાં મળેા. દિલેરખાને એ કિશોરથી મુખ્ય કિશોર પર તોષેનો મારો ચલાવ્યો. એટલામાં વરસાદ પડ્યાથી તેમની તોષેના ઝોળા બેઠાએ તેમ પુરતા નહોતા. કિશોરના લશ્કરે પોતાનો પરાજય ચતો બેઠા કિંચિત પણ નિરાશ નહિ ચતાં, શત્રુઓની પેઠેજ પોતે પણ સ્વામિદાર માટે પ્રાણની આહુતિ આપવાનો સંપૂર્ણ ઉત્સાહ બતાવ્યો; પરંતુ ખાને કિશોર પર બે બાણથી લાગલાગત તોષેનો મારો ચલાવ્યો તેથી તેમનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ. ખંડે ભેટાં બે બાણથી તોષેનો મારો લાગતાં કિશોર તૂટી પડ્યો બેઠાએ; પરંતુ ફેવી પ્રેરણાથી ખાનનું તોષેખાનું બેઠાએ તેણું બળવાન નહોતું. તેમાં વળી વરસાદ પડતાં પુષ્કળ દારૂઓ પવણી નિરુપયોગી થયો હતો. શત્રુઓએ પ્રતિચ્છા કરી પુરંદરના કિશોર પર ઝડી મચવેલી જાણી મહારાજે તે કિશોર પર પોતાના કેટલાક સૈનિકોની મદદ મોકલી અને હજુ પણ કેટલાક દિવસ સુધી એવાજ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરવાનું તેમને કહાવ્યું.

દિલેરખાને પુરંદરના કિશોર નીચે તોફાન મચાવ્યું ત્યારે જયસિંહે સિંહગઢ કબજે લેવા માટે એક સરદારને લશ્કરસહિત મોકલ્યો હતો. તે સરદારે કિશોર આગળ મોઝો બેસાડવાનો ઉદ્દેશ કરવા માગ્યો છે, એ બેઠા મહારાજના સૈનિકોએ પરાધિયામાજ તેમનાપર અકસ્માત છાપો મારી લશ્કરને ગભરાવી નાખ્યું અને તેમને સરસામાન લૂટી લીધો. તેમ ચલાયો મોગલ સરદાર બીજે મોઝે પાછો ગયો. મરાઠાઓનો એવો સપાટો બેઠા જયસિંહ તાલન આશ્ચર્યચકિત થયો. મહારાજના સિપાઇઓ મોગલોની છાવણીપર રાત્રિને સમયે છાપો મારતા; સર્વ રસ્તા, નાઈ અને ચોર-રજતામાં સંતાઈ રહી લાગ બેતા અને તેમને અન્નઆદિ સામગ્રી મળે નહિ એવી યોજના કરતા. તેઓ તેમના બારેવાહી બળદ ઉપર બેઠે હાથમાં આવે તેટલા પશુ ચોરી જતા અને આસપાસના જંગલમાં આગ લગાડી તેમને ગભરાવી મૂકતા. મહારાજના લશ્કરનું એ બાધલ બેઠા જયસિંહને ત્યાંથી જોમ બને તેમ સત્તર નાસી છૂટવાનું મન થયું હતું. તેજ પ્રમાણે દિલેરખાનના લશ્કરને પુરંદરના કિશોર આગળ તાલન નિર્બળ થયેલું સાલવા જયસિંહે ખાનને કહાની મોકલ્યું કે તમારા દુરાગ્રહ છટ્ખનક નથી. શિવાજીમહારાજના સૈનિકે એકથી એક વિશેષ બળવાન છે, કિશોર સર કરવાનું કાર્ય અતિ કઠિન છે. એક કિશોર કબજે કરતાં આટલું બધું લશ્કર નષ્ટ થયું તો કેકલ્પપટ્ટીના અને સિંહાદ્રિ મહેશની ઘીસ ઝાઢીના તથા જંગલના વિકટ કિશોર તાબે કરવા જતાં કેવું ભયંકર નુકસાન થશે તેની કંઈ કલ્પના થાય છે? શિવાજીમહારાજ પોતાની મેળેજ સરણે આવ્યા હતા અને તદ્દ કરવા કબૂલ થયા હતા, તે યોગ તમે વ્યર્થ

જવા દઈ આપણે વિશ્વાસ ગુમાવી દીધો એ ઉચિત થયું નહિ. જ્યસિંહનું કહેવું ખાનને ઉચિત જણાયું; કારણ કે પુરંદરનો કિલ્લો કબજે લેતાં તેને જે અનુભવ થયો હતો તે પરથી શિવાજી મહારાજના કિલ્લા કબજે લેવાનું કાર્ય તેને અતિશય વિકટ જણાયું હતું. આને જ્યસિંહને પ્રત્યુત્તરમાં કહાવ્યું કે—“શિવાજી મહારાજને પુનઃ એક વખત વિશ્વાસ બતાવી રાજદ્વારી સલાહ-મસલત કરવા આપણી મુલાકાતે બોલાવી તદ્દનામુ કરવું અમે પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે, કિલ્લો સર ક્યાં પછી માથે પાંધરી પહેરીશું, માટે તમારે એક વખત અમારું નિશાન કિલ્લાપર મલકવી આપવાની ગોઠવણ કરવી તદ્દનામાની શરતમાં તે કિલ્લો મહારાજને તાબે રહેવા દેવાનો દરખાસ કરવો.”

દિવેરખાનના દુરાચરને લીધેજ જ્યસિંહે પ્રથમ મહારાજના વકીલને પાછો મોકલ્યો હતો; પરંતુ હમણા તેજ નિર્ણય થઈ પોતાની મેળે તહ કરવાની માગણી કરે છે જણીને તેમણે મહારાજ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી કહાવ્યું કે—“તમારી શરતો અમને કબૂલ છે. ખાનના આગ્રહને લીધે પુરંદરના કિલ્લા પર અમારું નિશાન રહેવા દેશો તમારી ઇચ્છા હોય તો તદ્દમા કિલ્લો તમારે કબજે પાછો લેવાની ગોઠવણ કરીશું જે શરતો કરવી હોય તે અમારી રજા આવી કરી જશો. સર્વ હકીકત બાદશાહને લખી મોકલી તેમની મંજૂરી મંગાવીશું. તમને જે નાસ થયો છે તે મનમાં નહિ લાવતા મારાપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી દંધ પણ અડચણ રાખ્યા વગર મને મળવા આવશો.” એ સમાચાર મળતાજ શિવાજી મહારાજને અતિશય આનંદ થયો. આવી પહેલું મહાન સંદેહ સત્તર દર થવા માટે તેમને ઘણી ચિંતા થતી હતી, તેમ છતાં આ વખત તેમણે જરા ખેમતાણુ કરવા માંડી મહારાજે જ્યસિંહને પ્રત્યુત્તરમાં કહાવ્યું કે—“તમે મારા પર વિશ્વાસ રાખ્યો નહિ. હું તહ કરવા તૈયાર હતો છતાં તમેજ તે માગણી સ્વીકારી નહિ. પુરંદરના કિલ્લાપર તમારું નિશાન રાખવાની બાબત હમણા એક બાજુએ રહેવા દો તે પહેલા કિલ્લા નીચેથી ખાનનું લશ્કર પાછું બોલાવી રુદ્રમાળ (વજ્રમઢ) તેમણે કબજે કર્યો છે તે મને પાછો સોંપવાથી તમારી મુલાકાત લઈ તહ કરવાનો વિચાર કરવામાં આવશે. જ્યસિંહે તેમની એ માગણી સ્વીકારી અને તેમને પુનઃ વિશ્વાસ ઊત્પન્ન થાય એવા સંદેશો કહાવ્યો.

જ્યસિંહે મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ બતાવ્યો તેથી મહારાજે તેની મુશ્કેલીને લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. મહારાજે પોતાના મોટા મોટા સરદાર અને મુત્સદ્દીઓને પોતાની સાથે લીધા અને મહાસદાર, ચોપદાર, વગેરે સર્વ રાજચિન્હોથી વિશ્વરૂપિન થઈ તેઓ જ્યસિંહની મુલાકાત લેવા નીકળ્યા.^૧ મહારાજની સેવા

૧ જુદેના અને આનંદ દેવ લખે છે કે, પુરંદરના કિલ્લાપર મોકલવાનું સેન્ય તોફાન મચાવી રહેલું હોવાથી શિવાજીમહારાજ અત્યંત બેચેન થઈને મોકલેલા સેનાના સહિત જ્યસિંહની ઇલાખીમાં ગયા અને બહાર કબજે લેવા ચોરીદારને જ્યસિંહ પાસે મોકલી પોર્તે તેમની મુલાકાત લેવા આવ્યા છે એમ કહીને જ્યસિંહ પોતાના પુત્ર કીર્તિસિંહને શિવાજીમહારાજને તોડવા મોકલ્યો અને તેમનો સ્વરોગાદરકાર કર્યો જ્યસિંહ પોતાના તંબુના દ્વાર પુરથી સેના આવી મહાસદારે વધુમાં તેથી અધ અને અતિ આનંદપૂર્વક તેમને આલિ-

માટે સાથે રાખેલા અંગરક્ષક સિપાઈઓના શરીરપર કિંમતી વસ્ત્રાલંકાર હતાં. સરદાર અને મુત્સદ્દીઓએ જરી કસનથી હરેલાં સુંદર વસ્ત્રો અને કવેરાત શરીર-પર ધારણ કર્યાં હતાં. મહારાજે ઘણા શરવીર જાવળા યોદ્ધા અને પાયદળ સૈનિકો પોતાની સાથે લીધા હતા. તેમણે પણ ઉત્તમ વસ્ત્રો પહેર્યાં હતાં; સુંદર રીતે શૃંગારેલા હાથી અને ઘોડાપર સરદારો અને મુત્સદ્દીઓ આરૂઢ થયા હતા; પરંતુ શિવાજી મહારાજે તદ્દન સાદો મોશાક પહેર્યો હતો. મહારાજ હાથમાં ધનુષ્યમાણુ લઈ હાથીપર બેસી મોટા કાઠમાફથી જયસિંહને મળવા આવ્યા. મુલાકાતની સૂચના આપવા માટે તેમણે રઘુનાથપંતને જયસિંહ પાસે અગાઉથી મોકલ્યો હતો. મહારાજ નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર મળતાંજ જયસિંહ પોતાની સાથે ટેટલાક દિવ્ય પદવીધર અમલદારોને લઈ તેમની સાથા ગયા. જયસિંહ આદરસંકાર માટે સાથા આવ્યા છે જાણીને મહારાજ હાથીપરથી નીચે ઉતરી પગે ચાસતા આવળ ગયા. જયસિંહે અને મહારાજે આનંદાવેશમાં આવી જઈ પરસ્પર પ્રેમાલિંગન કર્યું. બન્ને પક્ષ તરફથી વાજીજોના મંજળાચક મધુર ધ્વનિ થયા. મોગલ-લશ્કરના અમીર ઉમરાવ પોતપોતાના તંત્રીઓની ઉતાવળે બહાર નિકળી આવી મહારાજનાં દર્શન કરવા દોડ્યા. મહારાજની તેજસ્વિતા અને અશ્વર્થ જોષ સમજા અકિત થયા. તેઓ પરસ્પર વાતો કરવા લાગ્યા કે, દક્ષિણના રાજા શિવાજી મહારાજ સુંદર, તેજસ્વી અને વીર પુરુષ છે એમાં કંઈ શક નથી.

જયસિંહ, શિવાજીમહારાજને પોતાની સાથે હાથીપર બેસાડી તેમને વાજતોગાજતે તંત્રીમાં લઈ ગયા. તંત્રીમાં બન્ને એક આસનપર પાસે પાસે બેઠા અને સરદારોનો પરસ્પર પરિચય કરાવ્યો. મહારાજનો વૈભવ જોષ જયસિંહ દંગ થઈ ગયો. તેમણે મહારાજની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું:—“સ્વપ્રતાપવડે તમે હિંદુધર્મનું રક્ષણ કરો છો. દક્ષિણના મુસલમાન બાદશાહોને જેર કરી, આરંગજેબ બાદશાહને પણ તમે ચિંતા-યુક્ત કર્યા છો, એ સંબંધી તમારી જેટલી પ્રશંસા કરીએ તેટલી બોલી કહેવાય. હું તમને સર્વ પ્રકારે અનુકૂળ છું. મને તમારેમાટે સંપૂર્ણ માન છે. તમે અને અમે કંઈ બૂદા નથી. હું તમને મારા પુત્ર રામસિંહ સમાન ગણું છું. હવે પછી તમારે કશી ચિંતા કરવી નહિ. બાદશાહ પાસે તમારી ઇચ્છાનુસાર સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી આપીશ.” જયસિંહનું સન્માનસ્થાવક અને પ્રેમદર્શક સંભાષણ સાંભળી મહારાજે કહ્યું:—“તમે મારા પિતા સમાન છો. તમારા ઉપર મારે સંપૂર્ણ ભાક્ત-ભાવ છે. મેં મેળવેલું સર્વ રાજ્ય તમારું છે. હું પણ તમારું છું. પિતાને માથે હમેશાં બાળકનો ભાર હોય છે. તમારી આજ્ઞા પાળવી એજ મારો ધર્મ છે. તમારી આજ્ઞાને આધીન થઈ તમારાં દર્શન માટે આવ્યો છું. પુત્રનું ગૌરવ તે પિતાનુંજ ગૌરવ છે. એ ગૌરવનું અભિમાન રાખી પિતાને યોગ્ય લાગે તે કાર્ય કરવા તમે સમર્થ છો. તમને જે કિલ્લા જોઈએ તે આપવા હું તૈયાર છું.” શિવાજીમહારાજનું અતિ નમ્રતાભરેલું સંભાષણ સાંભળી જયસિંહને ઘણો સંતોષ થયો.

ગત ક્યું તથા આ પ્રમાણે સરણે આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મહારાજે જેવા શરવીર અને પરાક્રમી પુરુષનાં દર્શન સ્થા તણ પાસે બજાણીયા સૈનિકોની ઠંઠ જ્યોત ગઈ.

તેણે કહ્યું- 'દિલેરખાન દંથી અને અહંકારી ચારખ ઉમરાવ છે. તેનાપર બાદ-
શાહની વિશેષ કૃપા છે. આપણે તેને પ્રથમ અડુરૂળ કરી લેવો જોઈએ. તમારે
તેની મુલાકાતે જવું પડશે. તમારી સાથે મારો રાજપૂત નોકર તથા એક શરવીર
અને માનનીય સરદાર મોકલું છું.' મહારાજે કહ્યું:- 'હું તમારી આજ્ઞાથી વિરુદ્ધ
ચર્તાશિ નહિ; તેની મુલાકાતે જવામા મને અડચણ નથી. તમે અભયવચન આપો
તો પછી મને તેની કિંચિત્ પણ ભીતિ લાગશે નહિ.' જયસહે શિવાજી મહા-
રાજને પોતાના મામા મુલાનસિંહ સાથે દિલેરખાનની મુલાકાતે મોકલ્યો. ખાન
તે સમયે પુરંદરમદના દરવાજા પાસે ઉભો હતો. મહારાજ પ્રથમ જયસંદને મળ્યા
પછી તેની પાસે ગયા તે તેને ગમ્યું નહિ. કિહો સર કરવાની પ્રતિજ્ઞા બ્યર્થ જતી
જોઈ અભિમાની ખાનને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો તેમજ અતિ ચમ્મદનો બધો યશ એક
રાજપૂત સરદારને પ્રાપ્ત થતો જોઈ તેને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ. બન્ને હિંદુઓએ એક-
સંધ થઈ ચઢાઈ નિર્ચક કરી અને જયસિંહે તેની સલાહ લીધા વગર પોતાની
ઇચ્છાનુસાર તલ્લ કહ્યું, તે માટે પણ ખાનને ક્રોધ અને શંકા થઈ; પરંતુ મહારાજ
નશ્વર આવી પહોંચ્યાનું જાણતા માત્ર ઉપરચોટિયો દેખાવ બતાવવાને ખાન તેમના
સામે ગયો અને બાદરસત્કાર કરી તેમને પોતાની ઊવણીમા લઇ ગયો. બન્ને
એક આસનપર બેઠા. ખાનને મહારાજપર વિશ્વાસ નહોતો, તેથી પોતાના શસ્ત્રો
સજ્જ કરી સાવચેત થઈ બેઠો હતો. તલ્લસંબંધી વાતચિત શરૂ થતાં મુલાનસિંહે
ખાનને મહારાજની માગણી કહી સમજાવી તે સમયે ખાને ફક્ત બાણ દબાવતા-
વતા કહ્યું કે- 'એ કિહો કળજે કરી તેમાના એકેએક સપાહની કતલ ચલાવ્યા
સિવાય હું તમારું કંઈ પણ સાલળાશ નહિ.' મહારાજે કહ્યું:- 'એ કિહો તમારોજ
છે. તમારે શામાટે તેને કળજે લેવાનો શ્રમ ઉઠાવવો જોઈએ? તમને સોપવા
માટેજ હું કિહાની કુચીઓ સાથે લાવ્યો છું. આ રવો, મારા સર્વ કિહા અને પ્રાત
આજથી તમારા તાખામાજ આવ્યા છે એમ સમજજો. મારી વિનંતિ છે કે
અપરાધની ક્ષમા આપવી. આપના જેવા બાદશાહના તાખાના શરવીર સરદાર સાથે
બાથ બીડવાનું સાદસ કરવું એ માત્ર ચૂર્ણતાલરેહુજ હું સમજું છું. મારું આજ-
પર્યંતનું વર્તન મનમા નહિ લાવતા મને બાદશાહની હુમરમાં નોકરી મળે તેવી
ગાંધણ કરો. તમે જલામણ કરશો તો મારું કલ્યાણ થશે.' મહારાજનું નમ્રતા-
ભર્યું સંલાપણુ સાલળા તથા કિહાની કુચીઓ પોતાના હાથમા આવેલી જોઈ
ખાનને અત્યંત હર્ષ થયો. તેણે કહ્યું- 'જયસિંહ રાજા મારા મુરખી છે. તે બાદશાહના
વિશ્વાસુ છે. હું તેમનો તાબેદાર છું. તેઓ જે કરશે તે મને કબૂલ છે' એમ કહી
ખાને મહારાજને બે થોડા, એક તલવાર, એક રતનજડિત ખંજર અને બે
વ્દીથી ભરેલા વસ્ત્રો ભેટ તરીકે આપ્યા. પછી તે મહારાજની સાથે જયસિંહની
ઊવણીમાં આવ્યો અને તેમનો હાથ પકડીને જયસિંહના હાથમા મૂક્યો. પછી
મહારાજને વિદાય ક્યાં અને પુરંદરનો ઘેરો ઉઠાવી લીધો. મહારાજે મુલાનસિંહને,
ખાનને અને તેમના મોટા મોટા સરદારોને મોટી રાજસાદી મિજબાની આપી.
તેમણે પણ મહારાજને અને તેમના કેટલાક સરદારોને મિજબાની આપી.

મોગલોના પ્રતિનિધિ સરદારો સાથે મૈત્રી બાંધી મહારાજ રાખગઢ પર આવ્યા. તહેનામાસંબંધી ચોડીધણી સલાહ મસલત થયા પછી નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, 'શિવાજી મહારાજને મોગલોના જે કિલ્લા અને પ્રાંતો કબજે કર્યા છે તે સર્વ મોગલોને પાછા સોંપી દેવા. નિળમચાહી પ્રાંતમા સર કરેલા જગત્સિ કિલ્લામાંથી વીસ કિલ્લા^૧ અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજને જ્યોત્સિંહને કબજે સોંપવો. બાકી રહેલા બાર કિલ્લા અને તેની આસપાસનો પ્રાંત મહારાજને જાગીર તરીકે પોતાને કબજે રાખવો.^૨ એ ઉપરાંત-વિળપુર રાજ્યના જે પ્રાંત અને કિલ્લા મહારાજને પોતાના તાબામાં લીધા છે તે તેમનીજ સત્તામાં રહેવા દેવા. એ સર્વ સંપત્તિ વિંદોના ખાદશાહ પાસેથી જાગીર મળી છે જાણી મહારાજને તેમની તાબેદારી કબૂલ કરવી. મહારાજના આઠ વર્ષના પુત્ર સંભાજીને ખાદશાહ તરફથી પાંચ હજાર સ્વામીની મનસંખદારી મળવી જોઈએ. નિળમચાહીમાંના પોતાના વડિલોપાજિત દહલ છોડી દે તેના જહલામાં મોગલ ખાદશાહે મહારાજને વિળપુર સરકારની સત્તાના કુંજરાળ પ્રાંતની ચોથાઈ તથા સરદેશમુખી વસુલ કરવાનો દહલ આપવો; સીંદીનો જંજરા મહારાજને આપવો. છેલ્લી બે કહમો કબૂલ કર્યાંથી મહારાજને ઔરંગઝેબને ચાળીસ લાખ હોનનો જહલો આપવો. એ રકમ પ્રતિવર્ષ ત્રણ લાખ રૂપિયાને હપ્તે બરવી અને મોગલોને સહાય કરવા માટે મહારાજને ખીજ કેટલાક ધોડેસ્વાર નોકરીમાં રાખવા.'

જ્યોત્સિંહે તહેની સરતો સહિત એક અરજી ઔરંગઝેબ ખાદશાહને મોકલી; તે સાથે બસાંમથુ કરી કે:- 'શિવાજી મહારાજ ખાદશાહને ધણુ ઉપયોગી થઈ પડશે. મહારાજ દક્ષિણ દેશની કુચી જેવા છે. એ આપના સેવકવર્ગમાં પ્રવેશ કરશે તો સમસ્ત દક્ષિણ દેશ જીતી શકશે.' એ અરજીમાં મહારાજને જ્યોત્સિંહની સૂચનાથી ખાદશાહનાં ફર્માન કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

ઔરંગઝેબ પાસે અરજી પહોંચતાંજ તેમણે મહારાજને એક લાખો પત્ર લખી અરજીમાંની ધણીખરી સરતો કબૂલ રાખી. મહારાજને વિળપુર રાજ્યની ચોથાઈ અને સરદેશમુખી વસુલ કરવાનો દહલ માગ્યો હતો તે એવી સરતે કબૂલ કરવામાં આવ્યો કે, જ્યોત્સિંહ વિળપુરસરકાર ઉપર ચઢાઈ કરે તે વખતે મહારાજને તેને પોતાના લશ્કરસહિત મદદ કરવી. નિળમચાહી પાયમાલ કરવા અંતઃકરણપૂર્વક સુલ કરવું અને જહલામાં જે રકમ લેવાની કબૂલ કરી છે તેનો પહેલો હપ્તો હમણાજ બરવો. જંજરાસંબંધી જે માગણી કરી હતી તે માત્ર ખાદશાહે કબૂલ કરી નહિ. જ્યોત્સિંહે વિનવિ કરવાથી ખાદશાહે મહારાજ ઉપર ફરમાન અને શિરપાવ મોકલી આપ્યો તથા ઉર્ધના કરાર પ્રમાણે પુરંદરગઢ તેમણે મોગલોને સ્વાધીન કર્યો અને સિંહગઢ તેમના સરદાર કીસ્તસિંહને સ્વાધીન કર્યો. તેજ પ્રમાણે સંભાજીને

૧ કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે પચીસ કિલ્લા અને કોઈના અભિપ્રાય પ્રમાણે સત્તાવીસ કિલ્લા હોડી દેવાનો ફરજ થયો હતો. ખાદીખાન લખે છે કે, એ સર્વ માત્રની ઉપજ ચાળીસ લાખ રૂપિયા હતી.

૨ કહેવામાં આવે છે કે, એ માત્રની ઉપજ દસ લાખ રૂપિયા હતી.

હિમ્મેન નામના એક રાજપૂત સરદારની સાથે જયસિંહની જાવણીમાં મોઢવી આપેલ. જયસિંહ વિજાપુર રાજ્ય ઉપર મદદ કરી તે સમયે મહારાજને દરાર પ્રમાણે બે દરાર ઘોડેવાર અને આઠ દરાર પાંદણ સરકારસંહિત તેને મદદ કરી. પ્રથમ તેમણે ફત્તલુલ્લા બળકુસન નિંબામદર સાથે લુદ્ધ કરી તેને પરાજય કર્યો અને ફત્તલુલ્લા દસ્તગલ કર્યો. નિંબામદરે મહારાજનો સાથો દતો છતાં તે તેમની સાથે કોઈ રિવસ સલાહ અપાઈ વત્તો નહોતો. વિજયપુરમરદારનો એકનિષ્ઠ સેવક હરેવરાવરામજી તે બંધવ માનતો હતો. નિંબામદરના તાબાએ તત્કારને કિચ્છો પણ મદદારાવના આવગીઓએ છાપો મારી કળને વીધો હતો; તેમજ રત્નામાં જે ને કિચ્છા આપ્યા તે પણ મદદારાજને કળને કરી લીધા.

મોતમો આથે લુદ્ધ કરવા માટે અઢી આદિવસાહે જપાટાજય તૈયારી અથવાની હતી; તેમજ કોઈ પણ રીતે મોતમોની મારણીનો નિષ્કાર લાવી તેમની અસાધ પાછી ફેરવવાની ખટખટ પણ કરતો હતો. તેમજ તેને થક મળ્યો નહિ. જયસિંહ અને દિયેશખાને પોતાના અલગસંહિત વિજયપુરરાજ્યના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી તેમના પ્રાંતો અને દિશા કળને લેવા માડ્યા હતા. અતે મંગલવેદા આમળ મોતમો અને વિજયપુરી સરકાર સામસામા થક ગયા. તેઓએ અતિ શીર્ષપૂર્વક લુદ્ધ કર્યું વિજયપુરી સરકારમાં મગદા સરદારો વિશેષ હતા. તે સરદારોમાં મદદારાજના નામકા બહુ વ્યકાલ ગળ પ્રકુષ હતા. લુદ્ધમાં મરણ સરદારોએ પોતા ના શીર્ષની અને લુદ્ધકોશબની અવધિ કરી નાખી હતી, તેમાં મુખ્યતઃ વ્યકાલ ગળએ અનિશ્ચય પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. મોતમો તરફથી મદદારાજ અને પ્રતાપરાવ સુગર લુદ્ધ કરતા હતા તેમણે અત્યંત શીર્ષ અને કુશળતા બતાવી જયસિંહ અડિ મોતમ નરદારોએ અકિત કરી નાખ્યા હતા તેમને જે જે કામ સોંપ્યા હતા તે ઉત્તમ પ્રકારે પૂર્ણ કરી તેમણે થક પ્રાપ્ત કર્યો હતો. લુદ્ધમાં વિજયપુરસરદારનો પરાજય થયો હતો.

મદદારાજનું અર્થકિલે કૌશલ, શીર્ષ અને લુદ્ધવાપત્ય ત્રેણ જયસિંહ રાજા વિરલ આશ્ચર્ય પામ્યા તેમણે આ મરદને લુદ્ધમળધી થક લખ્યો. તેમાં મદદારાજની અને તેમના સરકારની અનિશ્ચય પ્રસાદા કરી હતી તેપરથી બાદમાં પદારા તેમની ઘણી મુનિ કરી; પોતાના સરકારને ઉત્તમ પ્રકારની સલાહ કરવા માટે મદદારાજનું વધોચિત્ર ગૌરવ કર્યું અને તેમને કેટલાક કૃપાશ્રવક ધનામ અને એક રત્નગરિન ખંજર મોકલ્યું.

૧ સંભાર્ક નામની બળકુ નિબામદરની એક જાદુને મદદારાજ સાથે પાણાવમાં આપી હતી આ બળકુને એક ર આદિવસાહે કેવ પાંદણે એક કણુ કે-ને બારે છતાં રહેવાની કળ દોષ તો મુસલમાન થા ” આપી તે કુસવમાન આદિવસાદની રીડીએ તેની સાથે થક કર્યું; પરંતુ પાંદણની રિત છતાં મળકી ટાલ બાજમે સાવધન જાણીને તેને કુસવમાન લીધે દતો અને કેઈના થનામાં તે બાજ રવદો રહે નહિ, તે માટે અડાજની રીડી સપ્તબાદને તેના ઉપકારા મદદાલ સાથે થમ્બાવી હતી.

જ્યસિંહ રાજાએ વિંજપુરની સરકારના સૈન્યનો પરાજય ખરો પણ વિંજપુરને ધેરા ધાલવા માટે નોંધે વગેરે સામગ્રી જેટલા પ્રમાણમાં જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તેની પાસે ન હોવાથી તેને પાછા ફરવું પડ્યું. બીજું એક કારણ એવું પણ છે કે વિંજપુરસરકારે ચોતાના બચાવ માટે સંપૂર્ણ તૈયારી કરી હતી અને કિલ્લામાં સૈનિકાની, તોપોની તેમજ બીજી મુદ્દસામગ્રીની ઉત્તમ વ્યવસ્થા રાખેલી હતી એટલે એ મુદ્દમાં ચોતાને યશ મળવાનો સંભવ નહિ જણાવાથી જ્યસિંહ રાજાએ પાછા હટવા માંડ્યું. આ પ્રસંગે વિંજપુરસરકારના સૈન્યે તેના ઉપર હુમલો કરીને તેને હેરાન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ શિવાજી મહારાજના સૈન્યે તેમનું કથું ચાલવા દીધું નહિ. એમ કહેવાય છે કે આ વખતે નેતાજી પાલકર કે જેને મોગલોએ “બીજે શિવાજી” એવું નામ આપ્યું હતું તેણે અતિશય શૌર્ય ખતાવ્યું હતું. દિલ્લેખાન અને બીજા સરદારોને એમ લાગતું હતું કે શિવાજી મહારાજે આપણને બરાબર મદદ કરી નહિ તેથીજ મોગલ સૈન્યને પાછું હટવું પડ્યું અને આથી તે લોકો જ્યસિંહ રાજાને વારંવાર શિવાજીમહારાજને કેદ કરવાનું કહેવા લાગ્યા. આ તરફ શિવાજીમહારાજે જ્યસિંહ રાજાને એવી સૂચના કરી કે જે ચોતાને ઘોઝકે ખાણસો આપવામાં આવે તો ચોતે જઈને વિંજપુરસરકારનો પન્દાળા કિલ્લો સર કરશે. જ્યસિંહ રાજાએ તે પ્રમાણે મહારાજને સૈન્ય આપીને રવાના કર્યો, પણ કિલ્લો ઉપર ઉત્તમ પ્રકારનો જોહાજસ્ત હોવાથી શિવાજીમહારાજને તેમાં યશ મળ્યો નહિ. તે ઉપરાંત આ સમયે કંઈક કારણસર નેતાજી પાલકર, શિવાજીમહારાજ ઉપર રુદ્ધ થઈને વિંજપુરની સરકાર સાથે મળી ગયો હતો. આ લડાઈમાં પન્દાળાના કિલ્લા આગળ મહારાજના એક હજાર સૈનિકો મરાયા તેથી નિરાશ થઈને મહારાજ વિશાળગઢ ચાલ્યા ગયા; પણ તેમના કેટલાક સૈનિકો કિલ્લાની આસપાસ તોફાન કરતા રહ્યા તેથી કિલ્લામાંના સૈનિકાથી મહારાજની કે મોગલોની પૂંઠ પકડી શકાઈ નહિ.

વિશાળગઢ આવ્યા પછી મહારાજે એક મુસલમાન સરદારને એ હજારનું સૈન્ય આપીને ફેંડના કિલ્લાને ધેરા ધાલવા મોકલ્યો. વિંજપુરની સેનાએ એ કિલ્લો બે મહિના સુધી ટકાવી રાખ્યો, પણ છેવટે તેમને હારવાનો સમય આવ્યો. આ ખાણ આદિલશાહે રૂસ્તમજીમાન તથા સીદી મસાઉદ વગેરે સરદારોને પાંચ-

૧ મનુસ્સી જણાવે છે કે, દિલ્લેખાને શિવાજીમહારાજનો વધ કરવાની સૂચના અનેક વેળા જ્યસિંહરાજાને આપી હતી; અને જો તે પ્રમાણે કિલ્લાની તેની હિંમત ન હોય તો શિવાજીને વધ કરવાની ચોતાને પરવાતી આવી એમ તે કહેતો હતો. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના તે સમયના કાળગણે ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શિવાજીમહારાજે દિલ્લેખાને બે દિવસમાં વિંજપુર સર કરી આપવાનું કહ્યું અને આ હિંમતથી દિલ્લેખાને તેમને વીસ હજાર રોકિયારો આપ્યા. તે લઈને મહારાજે વિંજપુર પર સ્વામી કરી પંજુ તેમાં તેમને યશ મળ્યો નહિ. આથી દિલ્લેખાન ચોતાનો વધ કર્યો, એવી મહારાજને બીક લાગવાથી તેઓ નાસી ગયા; પરંતુ જેની રાક્ષવશીમાં એવું જણાયું છે, કે જ્યસિંહરાજાની રૂબ લઈને મહારાજ રામગઢ આવ્યા હતા.

હજાર થોડેસવારો અને એક હજારનું પાલકળ આપીને ફેંડાને ધેરા ઉઠાવવાને મોકલ્યા હતા. આ લોકો તે તરફ જતા હતા તેવામાં નેમને ખાતમી મળી કે પાસેની એક રેકરી ઉપર શિવાજી મહારાજ પોતાના ચોરાંક ચાલુઓ સાથે પકવ નાખીને રહેવા છે, આથી એકદમ તેજના ઉપર દુનસો કરવાના ધરાદારી તે લોકોએ પોતાનો મોરચો મહારાજ તરફ ફેરવ્યો. આ નૈન્યમા મહારાજનો મિત્ર રત્નમજમાન પણ હતો. તેણે રણુમાણે વગાડીને મહારાજને એ બાબતની ચેતવણી આપી દીધી, તેથી ચેતવિ મહારાજ તરતજ ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા, મસાઉદખાને મહારાજની ૫૬ પકડી અને તેમના બર્મે માણુમ મારી નાખ્યાં, પણ મહારાજ તેના હાથમાં સપકવા નહિ. જ્યારે મસાઉદખાન પાછો ફરતો હતો ત્યારે રત્નમજમાનના ઉપર મહારાજનો લખેલો એક કાગળ તેના હાથમાં આવ્યો. આ તેણે આદિલશાહ ઉપર મોકલી આપ્યો. આ કાગળ વાંચીને આદિલશાહે રત્નમજમાનને લખી જણાવ્યું કે—“એ આ નિમકદરાખીના બદલામાં તમારે મોકરીમાધી બરતરફ થવું ન હોમ તો ફેંડાને ધેરા છેડે એવી વ્યવસ્થા કરવો.” આ ઉપરથી રત્નમજમાને ત્યાંના પોતાના એક સરદારને લખી જણાવ્યું કે દરેક ઉપાયે તમારે ફેંડાને ધેરા ઉઠાવવો. આથી તે સરદારે મહારાજના સરદારમાથે ઉપર ઉપરથી રોડલાવ બતાવીને તેની બવણી ઉપર એકદમ દડ્યો કરી તેનો પરાજય કર્યો. આવો દગો કરવાથી રત્નમજમાન માટે મહારાજના મનમાં રૂપ લાગ્યો. રત્નમજમાન પણ આટલુજ કરીને બટકયો નહિ; પણ તેણે ફેંડા, દુગાળ, બદિ, ડિયોલી, સાકળી વગેરે નાનામોટા ગામો પોતાને હસ્તગત કર્યાં, આ પકડી મહારાજને જોરંગ-જેખની મુલાકાત માટે જવારું થયું તેથી તેઓ વિજયપુરસરકારના મુલકમાં સ્વારી કરી શક્યા નહિ.

આ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજ પોતાના દેશમાં પાછા ગયા, પણ તેનાછાં સરખો શરવીર મોકલો વિજયપુરસરકારને મળી જાય એ જયસિંહ રાજાને ઠીક લાગ્યું નહિ. આથી તેણે તેને પાંચહજારની મનસખ અને આડગીસ હજાર રૂપીઆ રોકડા આપીને પોતાની પાસે જોલાવી લીધા. આ વખતે જયસિંહ રાજાને ખાતમી મળી કે આદિલશાહે મદદ કરવાને માટે કુતુબશાહ આવે છે. આ વખતે જો શિવાજી મહારાજ વિજયપુરની સરકાર સાથે મળી જાય તો પોતાનો એક પણ અર્થ સરસો નહિ એમ તેને લાગવાથી તેણે જોરંગજેખને એવું લખી જણાવ્યું કે આ પ્રસંગે દરેક ઉપાયે શિવાજીમહારાજને પોતાના કરી લેવા બેઠએ, તેથી હું તેમને તમારી મુલાકાત માટે દિલ્લી રવાના કરું છું. આ સૂચના ઉપરથી જોરંગજેખે મહારાજને એક બીજો પત્ર લખ્યો. તેમાં મહારાજની અતિશય પ્રશંસા કરી તેમને પોતાની મુલાકાત

૧ આનેલાજી કેટલાક દિવસ જયસિંહના સેન્યમાં નોકરી રહ્યા હતા; પરંતુ જ્યારે આગ્રાથી શિવાજીમહારાજ નાસી છૂટ્યા ત્યારે જોરંગજેખે નેલાજીને પકડીને કેદ કર્યો. આ કેદમાંથી પોતાનો છારકારો થાય તે માટે તેણે મુસલમાનધર્મ સ્વીકાર્યો અને તે ત્યાં રહેતા લાગ્યો; પણ ૧૬૭૧ માં તે ત્યાંથી નાસીને દક્ષિણ આવ્યો અને મુસલમાનધર્મનો ત્યાજ કરીને મહારાજની નોકરી કરવા લાગ્યો (આફીખાન)

માટે દિલ્હી આવવા આમંત્રણ કર્યું. પરમાં આશ્વાસન આપતાં લખ્યું હતું કે:—‘તમે અહીં આવશે ત્યારે તમારી સર્વ સરતોપર યુનઃ વિચાર કરવામાં આવશે અને તમને હિન્દુપદપર ચઢાવી હિન્દુ ખિતાબ આપી દક્ષિણમાં પાછા ફરવાની રમ આપવામાં આવશે.’ આરંગઝેમે મહારાજને પત્ર મોકલી આરંગઝેમના સુખા જય-સિંહ રાજાને હુકમ લખી મોકલ્યો કે, શિવાજીમહારાજને તમારી ત્રીજેરીમાંથી ત્રણ લાખ રૂપિયા વાટખર્ચાના આપી અવશ્ય દિલ્હી મોકલશે. જયસિંહ રાજાએ પણ શિવાજીમહારાજને દિલ્હી જવાની અને મનમાં કિંમિત પણ શંકા નહિ રાખવાની સલાહ આપતાં કહ્યું કે:—‘મારો પુત્ર રામસિંહ દિલ્હીમાં છે તે તમારી સર્વ પ્રકારની અરદાસ્ત કરશે. તે આપને કોઇ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસપાત થવા દેશે નહિ.’ જયસિંહ રાજાનો આગ્રહ હોવાથી મહારાજે દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પ્રકરણ ૧૯ મું-આગ્રાપ્રયાણ

જયસિંહ રાજાનો અત્યાગ્રહ હોવાથી અને આરગંજેબ તરફથી ઉત્તેજન-
કરનાર મહારાજાને મળ્યાથી સિવાજીમહારાજાને દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય
કર્યો. તેઓ જયસિંહની જાવણીમાંથી નીકળી રાયગઢપર ગયા. તેમણે પોતાના
મુખ્ય સરદારોને અને અમલદારોને બોલાવી તેમને પોતાનો દિલ્હી જવાનો વિચાર
જણાવ્યો. એ સાંભળી કેટલાકે કહ્યું કે.- 'આરગંજેબ કેવળ દૈત્ય છે, કપટી છે, અને
આપણો કંઈ શત્રુ છે તેનો વિશ્વાસ રાખવો એ યોગ્ય નથી. વળી અહીંથી દિલ્હી
જતા રસ્તામાં એ મહિના પીતી જાય છે માર્ગમાં કેવા સંકટ સહન કરવાં પડશે, તે
કોણ જાણે છે? ' મહારાજા ઉત્તર દીધા.- 'હમણા દિલ્હી જવુંજ પડશે. શ્રીમવાની
દેવીએ પશુ મને કહ્યું છે કે, દિલ્હી જવું પડશે ત્યાંથી હું તને સુખરૂપ પાછો
લાવીશ. ત્યાં જવાથી ઉત્તર તરફનો પ્રદેશ અને દિલ્હીનો શાહીદરબાર જોવાની તક
મળશે. મારા પૂર્વજોએ ઉત્તરના દેશોમાં રાજ્ય કર્યું છે, તે સ્થળોનું અવલોકન કરી
ચકારો; અને ભાગીરથી, યમુના આદિ મોટા નીચોનાં દર્શન થશે. જયસિંહ રાજાએ
મને આશ્વાસન આપ્યું છે અને આપણને અનુરૂપ થઈ પડે એવું તકનાનું બાદ-
શહે મંજૂર કર્યું છે હવે બીક રાખવાનું કારણ રહ્યું નથી. એમ ખતા પશુ કંઈ
વિકટ પ્રસંગ આવી પડ્યો તો મહાદેવીની કૃપાથી તેમાંથી મુક્તતા પ્રાપ્ત કરવાની
મારામાં શિભત છે.' આ પ્રમાણે મહારાજા તેમની યાત્રાનું સંસ્થાપન કરી સંભાળ-
સહિત દિલ્હી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

મહારાજા દિલ્હી જતા પહેલાં રાજ્યકાર્યભારની સુવ્યવસ્થા કરી. તેમણે મોરિ-
પંત પેશ્વા, અપ્પણ્ણ દત્તો મુસ્લીમ અને નિજો સોનદેવ મુલુમદાર, એ ત્રણને સર્વા-
ધક્ષ નિમ્નો રાજ્યનો સંભળો કાર્યભાર તેમને સ્વાધીન કર્યો. તેમને રાયગઢપર રહેવા-
ની આજ્ઞા કરી, સર્વ સરદારોને વધા કરકુનોને એ ત્રણે અધિક્ષોની આજ્ઞા પ્ર-
માણે વર્તવાની અજ્ઞામણ કરી. પ્રતાપરાવ વગેરે કેટલાક આશસરદારોને માત્રાત્રી
તથા સમગ્રામની સેવાચકરી કરવાની અજ્ઞામણ કરી. મહારાજા તેમને કહ્યું કે.-
'આપણા સર્વ પ્રાંતોની વ્યવસ્થા અને બદાખરત આજીવન ત રાખવામાં આવ્યાં
છે, તેજ પ્રમાણે સવિધમાં પ્રમાણિકપણે અને દૃઢતાપૂર્વક રાખજો. આપણા સ્વા-
ધીનના ગદ, કોટ, કિલ્લા અને પ્રાંતોનું સંરક્ષણ કરજો. બની શકે તો સંપાદન
કરતા રાજ્યમાં વધારો કરજો. અમારા દિલ્હી ગયા પછી હમેશાં અમારી ખબર

એળવતા રહેજો. ત્યાં અમારાપર અને તેવો વિકટ પ્રસંગ આવી પડશે તોપણ અમે પાછા હરીશું નહિ ! કેઈ પણ વ્યક્તિ રચાને તેવો પ્રસંગમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેશ પાછા આવીશું. જ્યાંસંહ જોવો હિંદુરાજ આપણા પક્ષમાં છે. અમારા ઉપર કંઈ પ્રખંધ રચાશે તો જ્યાંસિંહરાજ અમારા તરફથી લડવા તૈયાર થશે, એવી અમારી સંપૂર્ણ ખાતરી છે. અને ત્યાં વિશેષ સાવચેતીથી રહીશું. અમારી ચિંતા કરશે નહિ. માતૃશ્રીના મનને સંતોષ આપતા રહેજો. અમારા ઉપર ત્યાં કદાચ કંઈ વિકટ પ્રસંગ આવે તો જરા પણ નહિ ગભરાતાં તમે સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરજો. રામારામના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવજો. તમારૂં પ્રમાણિકપણ, તમારૂં શુદ્ધિચાતુર્ય અને તમારી હિંમતપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી સર્વ રાજ્ય તમને સોંપી હું ઉત્તર તરફ જાઉં છું.^૧

રાજ્યની સર્વ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજે દિલ્હી જવાની તૈયારી કરી. તેમણે પોતાની સાથે એવા યોદ્ધા રાખ્યા હતા કે ગમે તેવો ભયંકર પ્રસંગ આવી પડે તોપણ તેઓ પોતાના પ્રાણની દરકાર નહિ રાખતાં, મહારાજને ખાતર પ્રાણ સમર્પણ કરવા તૈયાર થાય. મહારાજ સાથે કારકુન^૨ તરીકે નિરાજ રાયજી શહાણે, ત્રિજંકજી સોનદેવ ડબીર, દતાજી ત્રિજંક અને માણિકો હરિ સખનીસર^૩ હતા; સંઘા હિરેજી ફર્નંડ, રામેા મિત્ર, દાવલજી ગાડગેર અને જીત્રા મહાસ્થાને હનુરિયા તરીકે રાખ્યા હતા. તે ઉપરાંત મહારાજે ખાસ ચૂંટી કાઢેલા ત્રણ ચાર હજાર ધારકરી અને માવળી યોદ્ધાઓને પોતાની સાથે લીધા હતા.^૪ દિલ્હી પ્રયાણ કરતી વખતે મહારાજે પોતાના સર્વ સરદારોની મુલાકાત લઈ તેમને વિશેષ સાવચેતીથી રહેવાની ચેતવણી આપી. ત્યાંથી તેઓ ત્રીભવાનીદેવીના દર્શન કરી માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાની આજ્ઞા લેવા ગયા. જીજ્ઞાસાએ મહારાજના આવરણાં લઈ પરમ પ્રીતિથી છાતી સાથે દબાવી તેમના માથા ઉપર હાથ મૂકી, નેત્રમાં આસુ લાવી મદ-મદ કરી આશીર્વાદ આપતાં કહ્યું કે:— 'પુત્ર ! શ્રીજી અને શ્રીજગદંબાની કૃપાવડે તું યશસ્વી થઈ સુરક્ષિતપણે સત્વર પાછો આવશે. જૈરાંગજીએ ધર્માધ, કૃતદંન, દુરાત્મા અને ક્રુષ્ણાદીન છે. પુત્ર સંભાળજે તેના દરબારમાં લઈ જવો, એ કંઈ સાધારણ વાત નથી. શિવબા ! પ્રવાસમાં ઘણી હુશિયારીથી વર્તજે. બાળક સંભાળની પ્રકૃતિ સંભાળજે. બાદશાહ પાસે જઈ સમયોચિત નમ્ર વર્તન રાખજે અને સ્વકાર્યની સિદ્ધિ કરી સત્વર સ્વદેશમાં આવી પહોંચજો. જ્યાંસિંહરાજ સત્ય-વચની છે. તે ધર્મશીલ અને કર્મનિષ્ઠ હિંદુરાજ છે. તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તી હજી ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરજો. તું સુશીલ, સદાચારી અને સ્વધર્માભિમાની છે. જેમ

૧ ચિટલીસ લખે છે કે, એ સિવાય બાલાજી આજણ ચિટલીસ અને નરહર બહાણ સખનીસ પણ હતા.

૨ ચિટલીસ એવું નામ જીવનસાગ માણિકો લખે છે.

૩ સલાસદે પોતાના ગ્રંથમાં એ નામ લખ્યું નથી. સિ. દિ. માં રઘુનાથરાવ કોનડે, 'જેસાજી કંકે, તાનાજી માણસદે અને બાલાજી આજણનાં નામો લખ્યા છે.

૪ કેરલીક બખતોમાં લખ્યું છે કે, એ લોકમાં પ્રવાસવા ગુજર સરોબત હતા.

માનુષ્યને સંપૂર્ણ રૂપથી ભારતીય મુદ્દાં પર પ્રાપ્ત થશે. તેમ જ આ પૂર્વેના પુણ્યો લીધે તેને ક્રીષ્ણજન્મની રૂપાંતરી પણ પ્રાપ્ત થશે. મહારાજે માનુષીના ચરણના ચરણે નમાવી ગણાવે કરી તેમનો તથા સમગ્રમંદિરો આલિંગન લીધે, ત્યાર પછી તેમણે ગદગદગી થવા લાગ્યાં.

મહારાજે પુનઃ એક વખત ઘોરનાથજી ની જ્યોતિર્લિંગમાંથી મુલાકાત લીધી.
એ સમયે જ્યોતિર્લિંગમાંથી શિવાલિંગમાં આવ્યો તથા તેમનાં મુળથોને મોટા
દાંડમાંથી બિન્બાની બાળી અને દિલ્હી ગયા પછી બાદશાહ સાથે કેવી રીતે વર્તવું
તે સમજાવ્યું. તેમને પુત્ર રામસિંહ બાદશાહના દરબારમાં હતો.^૧ જ્યોતિર્લિંગ
તેના પર એક પત્ર લખી મોકલ્યો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે:— 'શિવાલિંગનું ઉત્તમ પ્રકારે
આદારાનિયમ કર્યો. તેમને ભાગ્યે તે પ્રકારની મદદ કરવાનું જીવશરૂં નહિ.' એ
જ્યોતિર્લિંગે શિવાલિંગ સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે— 'આપ દિલ્હીથી પાછા આવતા
ત્યજીથી હું રસિયુમાંથી રહીશ અને જાપના તાબાના પ્રતિને કિંવા કિશોરે મોજાવે
તારૂંથી કેમ પણ પ્રકારની અજાયબ થાય નહિ, એકે બરોજા કરીશ, દિલ્હી ગયા
પછી ઘોરનાથજી આપને કેમ પ્રકારેના બિન્બાસવાત કરશે તો તે સમયે આપનું રક્ષણ
કેવળ મારે મર્યા પુત્ર રામસિંહ બાદશાહ સાથે થઈ કરવા જઈશ નહિ. એટલું
નહિ પણ તો બાદશાહ સાથે જો કરવામાં પાછો દાંડે નહિ, તેમજ હું પણ બહારથી
તેમની મો બાવલમાં તૈયાર થશું.'

જ્યારે સિદ્ધરાજ તરફથી પુનઃ આપસિલ થવા પછી મહારાજ દિલ્હી જવા નીકળ્યા તેમની સાથે જલસિદ્ધ રામજીએ મહાત્રીપાન નામના એક સદાચારી માર્તિ-દેસીકલતીકે મોકલ્યો. પોતાના આગમનની એવળણી આપવા માટે મહારાજે પ્રથમથીજ પોતાનો વડોનક દિલ્હી મોકલ્યો હતો. શિવાજીમહારાજ પોતાની મુલાકાતમાં જાણે છે, એવા સમાચાર સાંભળી ગેરજોડે તેમને એક કાચળ લખ્યો અને તેમાં જણાવ્યું કે - 'જનમા કોઈ પણ પ્રકારનો સંલગ્ન વચાવતાં તમે મારા દરબારમાં આવ્યો ત્હી તરફથી પશ્ચિમ આદરસ્થાને કરવામાં આવશે અને પછી તમને દક્ષિણમાં જવાની રજા આપવામાં આવશે. આ સાથે સન્માનપત્રકે તમને પોસ્ટાદ મોકલાયો છે' તેમના ઉપર ગયા કાચળ લખ્યુંને તેમની મુલાકાતની અર્થમાં એક લાખ રૂપિયા ગેરમાગ્યદની ગીમેરીમાંથી આપવાના હુકમ પણ તેમને મોકલ્યો. શિવાજીમહારાજને પોતાની મુલાકાતે આવતાં જાણી જાણવાને પોતાના સાલુદના સર્વ મહાવડી અને મોઝસદારોને સંત આઠા-પરો મોકલ્યા કે - 'શિવાજીમહારાજ અમારી મુલાકાતે આવે છે. તેઓ લક્ષ્મણદેવિ લગ્ન બન્ધ મુકામ કરે ત્યાં ફેળદારોએ તેમના લક્ષરને જોઈની વત્તમો પૂરી પાડી; તેમજ તેમની કિચક પ્રકાર સેવા જખમી સર્વજિ તેમને સાદાવડા જેટલું ખાન આપવું.' એ જાણાવેરા બદલાઈ અગાધથીજ મોકલેલા હોવાથી મહારાજે જ્યાં જ્યાં મુકામ નાખ્યો ત્યાં ત્યાં તેમનું અતિથય આદરધિતય થયું, માંમે

१. प्रथम वर्षाभ्यां तन्त्रु से ३, रासिचंद्र पाठाना पिता आये वसिष्ठभा आनंद
दत्त, तेरे तेमने यद्वासा साधे दिवसी भोजन।

જામનાં મનુષ્યો મહારાજ બેવા પ્રાદ, પ્રતાપી, ધીરવીર પુરુષનાં દર્શન ઉત્સાહ-
પૂર્વક કરવા લાગ્યાં. મહારાજનાં દર્શન કરતાંજ સર્વના અંતઃકરણમાં એવા પ્ર-
તાપી હિંદુરાગભાટે અભિમાન-ઉત્પન્ન થવા લાગ્યું. તેમના અંતઃકરણમાં
વિશેષ આનંદ થવા લાગ્યો. અભિમાનના મહાલકરી અને મોક્ષાસદારોને પ્રયત્નથીજ
ખબર હતી કે, મહારાજ સ્વતઃ અત્યંત સ્વાભિમાની અને યરાકમી હોવાથી તેઓ
પોતાનું સદજ પણ અપમાન સહન કરી શકતા નથી. મહારાજ બ્યારે ચૌરંગા-
બાદ ગયા ત્યારે એક બનાવ એવો બન્યો હતો કે, મહારાજ ચહેરે નજીક આવ્યા-
ની ખબર સાંભળી ત્યાંના નાચળ સુબેદારે પોતાના લગ્નિજને મહારાજ સામે
આવકાર દેવા મોકલ્યો. નાચળસુબાની નિષ્કાળજી બાણી મહારાજને યુક્તો ઉત્પ-
ન્ન થયો. તેઓ જ્યાસંહની ડાવણી તરફ વળ્યા. એ જોઈ તેડવા આવેલા અમીરે
મહારાજને કહ્યું કે:- 'સુબેદારસાહેબ દરબાર ભરીને આપની વાટ જુએ છે. પ્રયત્ન
ત્યા પધારો.' મહારાજે ઉત્તર દીધો:- 'મને માન આપવાની તમારા સુબેદારની
ઇચ્છા હતી તો તેઓ સ્વતઃ કેમ અહીં આવ્યા નહિ?' એટલું કહી તેને તમા
તેની સાથે આવેલાં મનુષ્યોને પાછા જવાનું કહી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત
જયસિંહરાજના મહાલય તરફ ગયા. સુબેદારને એ બનવાની ખબર પડતાંજ તે
પોતાના તાબાના સર્વ અમલદારોસહિત મહારાજની મુલાકાતે આવ્યો. તેણે
બનેલા બનાવમાટે મહારાજની ક્ષમા માગી સતોષ આપ્યો; અને તેમને મિજ-
બાની આપી. એજ પ્રમાણે ઇતર ઉમરાવોએ પણ મહારાજને મિજબાની આપી
તેમનું વિશેષ સન્માન કર્યું.^૧

સ્વરાજ્યમાંથી વિદાય થવા પછી પોતાનાં મનુષ્યો આપેલી આજ્ઞા પ્રમાણે
પોતાના કિલ્લાનો બંદોબસ્ત રાખે છે કે નહિ તેની તપાસ કરવા માટે મહારાજ
રાત્રિને સમયે અકરમાત પોતાના તાબાના એક કિલ્લાપર જઈ અડમા અને ત્યાંના
હવાલદારને કહ્યું કે:- 'શિવાજીમહારાજ દરવાજા પાસે ઉભા છે. દુસ્મનોનું
ભક્ષક પાછળ આવે છે. દરવાજો ઉઘાડી મહારાજને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દો.'
એ સાંભળી કિલ્લાદારે તરતજ પોતાનાં મનુષ્યો બેમાં કર્યા અને ઉત્તર આપ્યો
કે:- 'મહારાજની સજ્જ આજ્ઞા છે કે, રાત્રિને સમયે કિલ્લાનો દરવાજો કદિ પણ
ઉઘાડવો નહિ; તેથી દમજી દરવાજો ઉઘાડી શકશે નહિ. શત્રુ આવતા હશે તો
મારા તાબાનાં મનુષ્યો તેમને રોકી રાખશે. આપ કિલ્લા નીચેના દરવાજા આગળ
ઉભા રહો. શત્રુઓ આગળ વધી શકે નહિ, તેવો હું બંદોબસ્ત કરું છું.' એ સાં-
ભળી મહારાજે તેને કહ્યું કે:- 'આજ્ઞા કરનાર હું છું અને દરવાજો ઉઘાડવાની
પરવાનગી પણ હુંજ આપું છું. હુંજ તમને આજ્ઞા કરું છું, પછી દરવાજો ઉઘા-
ડવાની શી અડચણ? દરવાજો નહિ ઉઘાડો તો તમને શિક્ષા થશે. તમે પ્રમા-
ણિક નોકર છો. તમારે મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવુંજ જોઈએ.' મહારાજે તેને
ધમકી આપી કહ્યું છતાં પણ કિલ્લાદાર મલરાયો નહિ. તેણે સાંતેરીતેજ ઉત્તર આપ્યો
કે:- 'હવે થોડી રાત્રિ બાકી રહી છે. હું પાછળ આવનારા શત્રુઓનું જોર-ચાલવા

૧ સૌદર ભરિજ અને જુદેલાના ઇતિહાસબાધીએ વર્ણન પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે.

ઈશ્વર નહિ. હમણાંજ મારા સિવાજીને તેમના તરફ મોકલું છું.' રિત્તશરે મહારાજને રાત્રિને સમયે કિલ્લા બહારજ હિંદી રાખ્યા. આનંદાળ વર્તમાન હવાથ-દાર વગેરે કિલ્લાના અમલદારોએ દરવાજાનાં તાળાં હિંદી, એ દાવ બેટી મહારાજની પ્રાર્થના કરી કે- 'એ જીવ્યાથી છીએ. રાત્રિનો સમય હોવાથી અને આપની આજ્ઞા પાલન કર્યું નથી. આપની હુકમમાં આવે તે શિક્ષા કરે.' અમલદારોની વર્તણૂક જોઈ મહારાજને ખૂબ સંતોષ થયો. આથી તેમને ઈનામો આપી મોટે હોદ્દે ચલાવ્યા. આ પ્રમાણે પોતાની પાછળ કિલ્લાનો સમગ્ર બંદોબસ્ત રેવાની ખાતરી કરી પછી મહારાજ હિંદી જવા નીકળ્યા.

આ સમયે જૈરંગઝેલ આગ્રામાં રહેતો હતો અને તેના દરબાર પંચ ત્યાંજ હતો. આથી મહારાજ હિંદી ન જતા આગ્રે ગયા. મહારાજ શહેર નજીક ગાંધી પહોંચ્યાની ખબર મળતાજ જૈરંગઝેલે રામસિંહને અને એક બીજા દલાલ દોશના અમલદારને સિવાજીમહારાજનો સત્કાર કરવા મોકલ્યા. એવા સામાન્ય સત્કારોને સત્કાર કરવા આવેલા જોઈ મહારાજને પોતાનું અપમાન દેખેલું જણાયું. એ સમયે તો તેમણે અપમાન સહન કર્યું. એ મહાન નક્કી કર્યું હતું. તેમાં મહારાજે પોતાના મનુષ્યાસહિત નિવાસ કર્યો. બાદશાહની મુલાકાતનો દિવસ નક્કી કરવા તેમણે રામસિંહને મોકલ્યો. એ સમયે રામસિંહને તેમણે અમલદાર પૂર્વક કહ્યું કે- 'બાદશાહ સાથે મુલાકાત દત્તી વખતે બંનેનું સમાનપણ જાળવવા રહે એવી વ્યવસ્થા કરવી.' રામસિંહે તેમને ઉત્તર દીધો કે- 'જૈરંગઝેલ સાર્વજનિક બાદશાહ છે. તેઓ તમારા જેવા એક નાના રાજાને પોતાના જેટલું માન આપશે નહિ. તેમની સાથે એવી સત્કાર કરી એ અશક્ય છે.'

જૈરંગઝેલે મહારાજ અને તેમની સાથે આવેલાં મનુષ્યોની સેવાચારી કરવાની વ્યવસ્થા બહુ ઉત્તમ પ્રકારે રાખી હતી. તેમ છતાં એ સમયે તેમના અત્યંત કરજીમાં મહારાજ ઉપર વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો અને તેમનો નાશ કરવાની છાદિ યત્નથી તેનું એક ધારણ હતું. એ પ્રસંગે સાહિત્યખાતની પત્ની રિત્તીમાં હતી. તેના અત્યંત કરજીમાં મહારાજ ઉપર અત્યંત દેવ લાગ્યું હતો; ધારણ કે મહારાજને દાવેજી તેના પુત્રનો વધ થયો હતો અને તેમણેજ તેના પતિની રજેતી કરી હતી. તે જોઈ બાદશાહના જાનનાખાનામાં હાજર થઈ ગયા, બાદશાહની ખેમશે વગેરે આંખોના અત્યંત કરજીમાં સિવાજીમહારાજ ઉપર દેવભાવ ઉત્પન્ન કર્યો અને તેમની મારફતે બાદશાહને વિનંતિ કરી કે- 'સિવાજીમહારાજ આપના તાબામાં આવ્યા છે. તેમનું ચૈરવ નહિ કરતા તેમનો વધ કરવો. એથીજ બાદશાહનું મન ફરી ગયું અને મહારાજનો વધ કરવા તૈયાર થયા. દરબારના અધીરકિમરાવોએ બાદશાહની એ હુકમ જણી ત્યારે તેમણે સલાહ આપી કે- 'જહાંગીરાહની આજ્ઞા ઉપરજ સમાઈ જીવન અવર્ણન કરી રહ્યું છે; પરંતુ એ પ્રમાણે વિચારવાન કરવાથી આપના તાબાના રામસિંહરાજ જેવા અગવાન દિલસરદાર સાથે પેર દરો અને તેઓ બગવા જવાડી.' એ સલાહથી બાદશાહ પોતાનો વિચાર બદલ પાડ્યો.

રામસિંહે બાદશાહ સાથે સલાહમતલબ મલાવી, તા. ૧૨ શ્રી મે સને ૧૬૬૬

૧ મે જમા અને મોકલ્યા બાદશાહે અમલદારોને મહારાજ હિંદી જવા અમલદારો દ્વારા પાંચ રાહબંદાબા મનુષ્યોની જૈરંગઝેલ આગ્રામાં રહેતો દોશથી મહારાજ આગ્રા ગયા હતા.

ને દિવસે ઔરંગઝેબની પચાસમી વર્ષગાંઠ હતી, તે દિવસે મોટા દરબાર ભરાવાને હતા અને મોટામોટા અમીરવિભાગો તેને નજરાણું આપવાને, આવવાના હતા. એ દિવસે શિવાજીમહારાજને દરબારમાં હાવવા, એવી આજ્ઞા ઔરંગઝેબે રામસિંહને કરાવી. તે દિવસે બાદશાહે જાણ દરબાર લયો. પ્રમાણિક સરદારોને અને પદાચોને મુંદર પોષાક પહેરાવી પોતાના રાજસિંહાસનની પાછળ ઉઘાડી તથાવરે ઉભા રાખ્યા. બાદશાહને બીક હતી કે, 'શિવાજીમહારાજ કંઈ સાધારણ પુરુષ નથી. તે મદાન વીરપુરુષ છે. પ્રસંગ આવતાં તે પચીસ હાથ સુધી ફલાંગ મારી શકે છે.' આથી બાદશાહે સખ જદોખસ્ત રાખવા સાથે પોતાના આસન પાસે પાંચ શસ્ત્ર તૈયાર રાખ્યાં હતાં. ચરીર ઉપર જામર પહેરી તે ઉપર મળસીનનો ઝબ્બો પહેર્યો હતો. તે દિવસે દરબારમાં રાજ્યના સમસ્ત સરદારો અને સેંકશાહીકારો આવ્યા હતા. સર્વને મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી. જનનાતખાનાનાં ભેગમો, શાહજહાંઓ, વગેરે અંત્રોને પણ મહારાજનાં દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા ધ્રુવિષ્ણુ થવાથી તેમને દરબારમાં પડકા પાછળ બેસાડવાની વ્યવસ્થા કરી હતી.

દરબારમાં જતી વેળા મહારાજે કેટલાક તેજસ્વી શરવીરો યોદ્ધા પોતાની સાથે લીધા હતા, તેમને લઈ તેઓ રામસિંહ સાથે દરબારમાં જઈ પહોંચ્યા. તેમણે દરબારના નિયમ પ્રમાણે કુરનિસ કરી બાદશાહના સિંહાસન આગળ નજરાણાની ભેટ કરી. રામસિંહે નિયમ પ્રમાણે નજરાણું લઈ બાદશાહની પામે મૂક્યું. ઔરંગઝેબે મહારાજને કુર્સાં સમાચાર પૂછ્યા. મહારાજે યોગ્ય ઉત્તર આપ્યા પછી બાદશાહે તેમને પોતાના જમણા હાથ તરફ સાધારણ પંકિતના સરદારો ઉભા હતા ત્યાં જઈ ઉભા રહેવાની ઇચ્છા રાખી. રામસિંહે મહારાજને તે સ્થળે ઉભા રાખ્યા. મહારાજને નિરુપાયે ત્યાં ઉભા રહેવું પડ્યું; પરંતુ ત્યાં ગયા પછી સરદારો સાથે ઉભા નહિ રહેતાં મહારાજ પૃથ્વી ઉપર બેસી ગયા અને રામસિંહને પૂછ્યું કે:- 'આ અમીરોનો દરજ્જો કેટલો છે?' રામસિંહે ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે:- 'તેઓ પાંચદળરી મનસખદાર છે.' એ સાંભળી મહારાજને અતિશય ક્રોધ મળ્યો. તેમણે તેને કહ્યું કે:- 'બાદશાહે મને એમના જેવોજ સાધારણ મનસખદાર ગણ્યો, તેથી મારું અપમાન થયું છે. હું તેમની પાંકામાં ઉભો રહેવા ખુશી નથી.' મહારાજે રામસિંહ પાસે કઠાર માગી. એ જોઈ બાદશાહે મગ્ગડ ચવાનું કારણ પૂછ્યું. પાસે ઉભેલા

૧ ચિટણીસ લખે ■ કે, મહારાજે કુરનિસ કરી નહોતી. એ પ્રસંગે રામસિંહે જ કુરનિસ કરી. સ. સલામત લખે છે કે, મહારાજે પૃથ્વીને હાથ અટકાવી ત્રણ સલામ કરી હતી; પરંતુ તેમણે પહેલી સલામ શ્રી સંકરને, બીજી શ્રી જ્યોતબાને અને ત્રીજી શાહજહાનને કરી છે, એવા અર્થે માર્યો હતો.

૨ એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, દરબારમાં મહારાજને નિઃશસ્ત્ર વળાની આજ્ઞા થઈ હતી. તેમણે દરબારમાં કઠાર આપારે માગી તે સમજાવ્યું નથી. જુદેલા લખે છે કે, એ અપમાનથી શિવજીમહારાજના અંગકરણમાં ઘણું ખેદ થયો અને તેજ કારણથી મહારાજ મર્ચિંદ થઈ હતા. એ સમયે તેમજેસ્તનશદમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ત્યાં તેમને પવન નાખવાથી તથા માથાપર સુવાળજળ છાંટવાથી તેઓ સાવચેત થયા. એ ઇતિહાસકર્તાની એવી દ્રષ્ટિ ■ કે, દરબારની લગ્નવાત જોઈ મહારાજ બેચેન થયા હતા. તે લખે છે કે, મહારાજ

અમીરોએ મહારાજની વાતચિત બાદશાહને કહી સંભળાવી.^૧ બાદશાહ તરતજ અમકાયો અને હવે શિવાજીમહારાજ શું કરશે, તેની બીક લાગી. બાદશાહની છાતી ધડકવા લાગી. તેમણે રામસિંહને કહ્યું કે, મહારાજને વિદાયગીરીનું પાન-બીડું આપી તેમના મહાલયમાં મૂકી આવો. આવતી કાલે પુનઃ મુલાકાત લઇશું. એ સાંભળી રામાસંદ શિવાજીમહારાજને તેમના મકાનમાં લઈ ગયો.^૨

એ પછી મહારાજને ઐરંગઝેબ સામે પુનઃ મળવાનો પ્રસંગ આવ્યો. નહિ; કારણ કે બાદશાહજી તેમને પુનઃ મળવા રાજી નહોતા. બાદશાહની ઈચ્છા બળવા-થી મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઈ અને તેમના અંત કરવામાં કપટલાવ છે, એવી તેમની ખાતરી થઈ; એટલુંજ નહિ પણ મહારાજને બાદશાહની બીક પણ લાગી. બાદશાહની ઈચ્છા બળવા માટે તેમણે રામસિંહને તેમની પાસે મોકલ્યો. બાદશાહે તેને કહ્યું કે— ‘શિવાજીમહારાજને મારા દરબારમાં રાખી તેમને મોટા કોમો સો-પવાની મારી ઈચ્છા છે. દક્ષિણની ભગીરોસબંધી તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે તદનામ થઈ છે. એ ભગીર તેમણે પોતાના પુત્રના નામથી ચલાવવી. અહીં તેમને કરોડો રૂપિયાની કિંમતની નવી ભગીર ખસિસ આપીશ. પચાસ હજારથી લાખ સિપાઈઓસહિત તેમણે આ પ્રાતમા નિવાસ કરી મોટી ચલાઈઓ કરવી. આ દરબારમાં એમના જેવા શરવીર, ચતુર અને કર્તવ્યદક્ષ પુરુષોના ઉત્તમ ગુણોની કદર થશે.’

બાદશાહનો વિચાર મહારાજને બિલકુલ પસંદ પડ્યો નહિ. તેમનો વિચાર શુદ્ધ સુદ્ધિવાળો અને ઉદાર છે, એમ પણ તેમને જણાયું નહિ. બાદશાહ કપટી અને ધૂર્ત છે તથા પોતાને દિલ્લીમાં રાખવી રાખી દક્ષિણનો કાઠો એકદમ કાઢી નાખવાનો તેમનો વિચાર પણ તેઓ સમજી ગયા હતા. મહારાજ પોતાના વફીલ રઘુ-નાથપંતને બાદશાહ પાસે મોકલી કહાવ્યું કે— ‘બાદશાહે મને મોટા અધિકાર આપવાની આશા બતાવી અહીં બોલાવ્યો. તે ઉપરથી હું અહીં આવ્યો છું. મેં

જન શુદ્ધિમાં આ બધા ત્યારે તેમણે પોતાને મકાને જવાનું કહ્યું ત્યાં જવા પછી મહારાજ મોટા જેવા ચાળા કરી અને તેમ બળકવા લાગ્યા તેઓ મેટથી બંધે પણ કહેતા કે, ‘હું ગાંડો મક્કનના ટોળામાં સપાળો છું તેઓ મારે ખૂનકેમ કાઢા નયા?’

૧ આમીરો લખે છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાતે ગયા તે વખતે તેમણે બાદશાહના શ્રેષ્ઠ હેતુસભ્યો તેમને કપકો આપી કહ્યું કે— ‘રાહિસ્તખાનને ૧૨ તથા સુરતની લૂંટના પ્રસંગો ઉપરથી આપને મારી શ્રેયતા જણાઈ હશે.’ એટલું કહીને તેમણે પોતાના મંજર પોતાના પેટમાં એસવડા માંડ્યું, પરંતુ જાણેના મનુષ્યોએ તેમના હાથ પછી રાખ્યો. બાદશાહે તેમને આશ્વાસન આપવા કહ્યું કે, ‘તમારા શરીરને કિંચિત્ પણ દરકત થશે નહિ. તમે અમારા તબાખા રહી કંઠારની ચલાઈ વખતે અવને મદદ કરો.’

૨ એક મુસલમાન જાળકર્તા લખે છે કે, બાદશાહે શિવાજીમહારાજને હનામ આપવા માટે ક્ષેત્રાલ અને હાથી સેના રાખ્યા હતા; પરંતુ ગડબડ થવાથી તેમને આપી શક્યા નહિ.

૩ મનુસ્સી જણાવે છે કે, શિવાજીમહારાજ મોમલોના દરબારમાં બધા તો તેમને બાદશાહના સરદારમંડળમાં પ્રથમ સ્થાન આપવામાં આવશે, એવો કસર કરવામાં આવ્યો.

આપના જે કાર્યો કર્યા છે, તે આપને વિદિતજ છે જયસિંહરાજ સમક્ષ જે તકનામું થયું છે, તે પ્રમાણે વર્તવામા દુર્ગત પણ પાછો હકીકત નહિ આદિલશાહી અને કુતુમશાહી ખાલમા કરવાની બાદશાહની ઇચ્છા છે તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવાને હું અત કમ્પૂર્ણ સહાય કરીશ દક્ષિણમા આખા સૈન્યને જે મદદ જોઈએ તે આપવા હું તૈયાર છું આ સ્થળે રહીને હું બાદશાહની જે નોકરી બખવી સકીશ તેના કરતા મારા સ્વદેશમા રહીને વિગેષ કાર્ય કરી સકીશ; તેથી મને આ સ્થળે રોકવાનો બાદશાહનો વિચાર તેમના કિવા મારા હિતનો નથી તે ઉપગત મને, મારા પુત્રને અને મારા મનુષ્યોને આ દેશની હવા માફક આવતી નથી, તેથી મને મારા મનુષ્યોસહિત દક્ષિણમા પાછા ફરવાની આજ્ઞા આપવી

મહારાજની એ પ્રાર્થના માલખા બાદશાહે કેઈ પ્રકારનો ચોક્કમ ઉત્તર આપ્યો નહિ મહારાજને દિલ્લીદરબારમા રાખવાથી તેમના તરફથી દક્ષિણમા જે તાસ્ થાય છે, તે એકદમ બધ ધર્ષ જશે અને પોતાનો ઉંચ સહેવાઈથી પાગ પડશે, એવું બાદશાહના મનમા હતું તેમને દિલ્લીમા રાખવાથી તેઓ કેઈકે વખત પણ પોતાના સપૂર્ણ તાબેદાર થશે એવી બાદશાહને ખાતરી હતી ખરૂં જોતા આ સમયે મહારાજ બાદશાહના તાબામા આવેલા હાવાથી તેમનો નાશ કરવાની તેમને ઉત્તમ સધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી, પરંતુ જયસિંહ રાજાએ મધ્યસ્થ ધર્ષ તકનામું કરેલું હોવાથી તેમની સાથે વિશ્વાસઘાત કરવાની બાદશાહની હિમત ચાહી નહિ તેમજ એવા શરવીર અને તેજની પુરુષનો બળતેપ્રયત્ને યોગ્ય ઉપયોગ કરી લેવાનો પણ તેમનો વચાર હોવો જોઈએ બાદશાહે રામસિંહદ્વારા મહારાજને પોતાના દરબારમા રહેવાની અનેક લાલચો બતાવી; પરંતુ તેમણે તેમની માગણી સ્વીકારી નહિ

જાફરખાન^૨ નામક એક અગ્રીર ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા હતી તે શાફિસ્તખાનનો સાળો થતો હતો તેણે બાદશાહને સલાહ આપી કે- 'શિવાજીમહારાજ સામોપચારવડે મોઝગ દરબારની સરદારી સ્વીકારતા નથી ત્યારે તેમને લખ બતાવી આપના તાબામા રાખવા તેમને અહીંથી જવા દેવા નહિ' અગ્રીરની સલાહ બાદશાહને પસંદ પડવાથી તેમણે તે પ્રમાણે વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો મહારાજને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ જાફરખાનની મુલાકાતે ગયા અને તેને કહ્યું કે- 'તમારે

હવે પણ એ કંઠાર બાદશાહે ખાન્યે નહિ અને મદદ રાજ આગ્રાથી પછા બ વરો ત્યારે તેમને મોતોના દક્ષિણ પ્રાપ્તિ સુખેદર નિમવામા આવશે એવું જયસિંહે તેમને અભય વચન આપેલું હતું પણ બાદશાહના જણાવે છે કે, મહારાજની સાથે થયેલા કારાર જયસિંહ રાજાએ બાદશાહને જણાવેલા ન હતા

૧ મુસલમાન જખ કર્તા હવે છે કે, મહારાજના ફરજ કરવા આવેલી જનાનખાનની રત્ન એમા નિસાબેગમ નામક બાદશાહની એક પુત્રી હતી તેણે મહા ૧૭ની છોતિ અને પરકમ અગ્રાહીજ સાલજવા હવા આ સમયે તેમણે સરૂપ અને તેમ તથા રવાબિમાન અને વી પુરુષ જેટું આવત્યું પ્રત્યક્ષ જોઈને નિસાબેગમ મહારાજ ઉપર મોહ પામી હતી તેણે થોળાના પિતાને આગ્રહ કરી મહારાજને સ્વદેશજવાની પરવાનગી અપાવી, તેમજ તેમના અંત કરાજવાથી મહારાજ સબ ધીદુહ વિચારે કહી નખાયા

૨ પ્રે સરમર જણાવે છે કે એ બાદશાહનો વચ્ચે હતો

ઉપર બાદશાહની વિશેષ કૃપા છે. મને વચન આપ્યું છે તે પ્રમાણે બાદશાહ પાસેથી મહિસા જગેરે અપાવી દક્ષિણમાં મોકલવાનો યથા પ્રસાદ કરે.' બહારાજની પ્રાર્થનાઓ કપડી ખાતે ઉપરચોટિયે ઉપર આપ્યો. મહારાજ સાથે ખાન વાલ-મિત કરતા હતા, તે સમયે તેની પાનીએ જન્માનખાનામાંથી ઝાડરીએ કહ્યો મો-કપડુ કે - 'શિવાજીમહારાજ સાથે વધારે વખત વાલમિત કરવી ચોજ્ય નથી. તેમને સારર રત્ન આપો તેઓ કશી વખતે શુ કરતે તેનો નિષ્પન્ન નથી.' એ સૂચના મળતાજ ખાતે મહારાજને પાનણીકુ આવી વિદાય કર્યો. આ વજીર પોતાનું કર્તુ માનતો નથી એવું જોઈ ત્યારે પોતાને બાદશાહ સાથે કંઈક મસખત કરવી છે, મોટી એકાન મુલાકાતને લાલ આપ્યો, એવી તેમણે અરજ કરી; પરંતુ શાકિ-રત્નખાને અરજીખાતે એક એવો પત્ર લખ્યો હતો કે, શિવાજી અદુર દેશી માણસ છે, તેની સાથે એકાન મુલાકાત લેવાનું સાદસ કરીને બાદશાહે પોતાના છવને તોમખમ્મા નાખ્યો નહિ. આ પત્ર બાદશાહને બાબાવીને તે વજીરે લેને એવી સૂ-ચના કરી કે, હાથીથી શિવાજીની મુલાકાત તેણે લેવી નહિ ખરે જોતા આ મુચના-ની બાદશાહને જાતપણે આતમકતા ન હતી અહુમખાનને વધ અને શાકિરત-માનની ચેષ્ટા દક્ષા. જોર મજેખને માલૂમ હતી એટલે જોર મજેખ જેવા કપડી જાને પૂર્વ બાદશાહ શિવાજીમહારાજ ઉપર વિશ્વાસ મૂકે એ શક્ય નહોતું. 'તેથી તેણે શિવાજીની અગ્ર છપર કસુજ ખાન આપ્યું નહિ

જોર મજેખે મહારાજને લખ બનાવી તેમને પોતાની માનણીને અનુરૂપ કરવાની હતી. સારેના ડેહવાળ પોતાખાનને તુકમ કર્યો કે - 'માલખર શિવાજીએ-લહિત, શિવાજીમહારાજની દલેલીને ઘેરા નાખ્યો ડેહ પલ મલખને જામતી પર-વાનગી નિમણ રમેલીની અદર કે બહાર જવા રેશે નહિ શિવાજીમહારાજને કયામ પલુ જલુ દેખ તેા તેમની સાથે આપણા શિવાજીએનો તખ પદેશ રાખવો.' એવો તખ ખાંખખલ જોઇ શિવાજીમહારાજે રાખસિદદાર બાદશાહને કહાણું કે - 'તમારી તાખેદારી નીકારી હુ દક્ષિણ દસ્તખત કરી આપવા તૈયાર થયે; છતાં તમને મારા ઉપર વિશ્વાસ નથી, તેમજ મને દક્ષિણમાં જવાની આપના તરફથી રાખાનગી મળતી નથી. તેથી બાદશાહની ઈજા પ્રમાણે તેમની સરદારી રીકારી અલીજ નિવસ કરવાતો મે નિમણ કર્યો છે ' એ સાલખ બાદશાહે રાખસિદને કહ્યું કે - 'શિવાજીમહારાજનું અત કરણ શુદ્ધ જણાતું નથી. બાદ-શાહી મોકરી રવીકારવાનું કહાણુ તે તેમણે કળ્ય કર્યું નહિ; તેથી મારે એવો ખ દેખતો હતો પછો તેમના અત કરણમાંથી અમારસ બધોનો વિરહલાવ નીકળે જઈ હલ શુદ્ધ થતા સુધી તેમના ઉપર એવીજ મજ દેખરેખ રાખવામાં આવતે જ્યારે સુખએ અને દિલોરખાને મધ્યાજ રેલી વદસમુ કર્યું છે તે પ્રમાણે વર્તવાને હું તૈયાર છુ. તેમને સિદ્ધા કરવાનું કંઈ પણ મજેખજ નથી. તમે જેમ અમારા વિશ્વાસ સરદાર છે, તેમજ શિવાજીમહારાજ પલુ અમારા રિખાજી સરદાર થઇ અમારી બહા પ્રમાણે શુદ્ધ અંતકરણથી વર્તો એવી ચેષ્ટાવ કરો એટલે તો સાં વજે '

રામાસહે બાદશાહની માગણી મહારાજને કહી સંભળાવી, તે સાંભળતાજ મહારાજ નિરાશ થયા. મહારાજના મકાનની આસપાસ બાદશાહના સિપાઇઓનો ઓકીપહેરો ભેરો હતો. મહારાજ તેમાંથી મુક્ત થવાના વિચારો કરવા લાગ્યા. શત્રુઓને કિંવા પોતાના મનુષ્યોને ગણરાદના ચિન્હો જણાવ્યા વગર આવી પડેલા સંકટમાંથી મુક્ત થવાની તેમણે અળખખીલરેલી કુક્તિ શોધી કઢાડી તેમણે વિચાર્યું કે - 'પ્રથમ મારી સાથે આવેલા મનુષ્યો શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઈ બાદશાહી દંદપાર નીકળી જશે તો મને તેમની મિત્રતા ઓછી થશે અને પાછળથી હું પણ નિર્વિઘ્નપણે મુક્ત થઈ શકીશ.' એમ ધારી મહારાજે બાદશાહને કહાવ્યું કે - 'મારી સાથે આવેલા મનુષ્યોને ઉત્તર દેશના દવાપાણી અતુલ્લ યતા નથી તેઓ વાર-વાર માઠા પડે છે, તેથી તેમને સ્વદેશમાં જવાની પરવાનગી આપવી મને જેટલાં મનુષ્યોની જરૂર પડશે, તેટલા મનુષ્યો હું રહેવા દઉં. એમ ચકાવી સરકારને નિરર્થક ખર્ચ થતો જયી જશે.' બાદશાહને તેમનો એ વિચાર પસંદ પડ્યો. તેમણે મહારાજના મનુષ્યોને સ્વદેશ જવાનો પગવાનો આપ્યો. તેમણે થોડાક સિપાઇઓ તથા થોડાક કારકુનો પોતાની પાસે રાખી બીજા મનુષ્યોને સ્વદેશ મોકલ્યા. તેઓ મહારાજને શત્રુના તાબામાં રહેવા દઈ સ્વદેશ જવા રાશી નહોતા. મહારાજે તેમને સમજાવી આશ્વાસન આપ્યું કે - 'તમે મારે માટે મિત્રા કરશો નહિ શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઈ હું સત્વર આવી પહોંચીશ તમે ખુશીથી સ્વદેશ જાઓ તમે અહીં રહેશો તો મારી કુક્તિમાં હું સફળ થઈશ નહિ.' વિશ્વાસ અને સ્વામિનિદ્રા મનુષ્યો મહારાજને લાગ રહેવા દઈ સ્વદેશ આવ્યા ગયા.

આ બાબુ ઔરંગઝેબે જમસિંહ રાજને પત્ર લખીને પૂછાવ્યું કે તેમણે મહારાજને શા શા અભિવચનો આપ્યા છે તેના ઉત્તરમાં જમસિંહે લખી જણાવ્યું કે પુરંદરના થપેલા કરાર સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રકારના કરાર મહારાજની સાથે થયા નથી, પરંતુ જ્યારે મહારાજના બંદિવાન થવાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તે બહુ મોટા વિચારમાં પડ્યો અને મહારાજને જે જે વચન આપેલા હતા તે હવે ખોટા પડવાનો સમય આવ્યો છે, એમ જોઈને તે ધણોજ ખિન્ન થયો. તેણે બાદશાહને વારંવાર પત્રો લખીને એવી વિનંતિ કરી કે જે શિવાજીના પ્રાણને કંઈ પણ નુકસાન થશે તો તેનું પરિણામ સારું આવશે નહિ. બાદશાહના એક મોટા સરદારે આપેલા વચનો ખોટા પડશે અને અમારા ઉપર ફરીથી કોઈ બીવકુલ વિશ્વાસ મૂકશે નહિ એવી રીતે કરવાથી અમારી બેઆબરૂ થશે શિવાજીમહારાજનો પ્રાણ લીધા છતાં પણ તેના રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો ઉત્તમ છે કે, તે અમારા હાથમાં આવવું લગભગ અશક્ય છે તેના નાશ કરવા કરતાં તેને આપણા મિત્ર બનાવવો રાખવાથી દક્ષિણમાં આપના રાજ્યનો વિસ્તાર વધવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે આવી મતલબનો કામળ બાદશાહને મળ્યા છતાં તે બંને મહાકપટી હોવાથી શિવાજીમહારાજને દક્ષિણમાં જવાની રજા આપવાનું તેણે ખોળાંબે નાખ્યું; એટલુંજ નહિ પણ તે ઉપરાંત એવું કહેવાય છે કે, શિવાજીની નાસીને દક્ષિણમાં જવાય નહિ, એટલા માટે તેને અફઘાનિસ્તાનમાં મોકલી

બધી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દેતા. મહારાજે ચેષ્ટીપહેરા ઉપરના સિપાઈઓને વખતોવખત ધનામ આપી ખુશી રાખ્યા હતા. તેઓ તેમને પોતાની પાસે બોલાવતા, તેમની સાથે અતિ પ્રેમાળપણે સંભાષણ કરતા, તેમના મુખપુષ્પની વાત સાંભળતા અને મોઢબેઢાએ તેમને જોઈતી મદદ કરતા તેમજ તેમના ઉપરિ અમલદારો સાથે બાદશાહસંબંધી સ્વામીભક્ત દર્શાવતા. તેમનું એવું મધુર વર્તન હોવાથી બાદશાહના નોકરો મહારાજ ઉપર મમતા રાખતા, તેમના કાર્ય તરફ અવિશ્વાસ દર્શાવતા નહિ.

મહારાજે બાદશાહના તાબામાંથી મુક્ત થવાની જે યોજના રચી હતી, તેમાં સફળ થવાનો સંભવ જણાવાથી તેમણે પોતાની સાથેનાં મનુષ્યોને ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાની બહામણ કરી. કેાઈએ હવા માફક નહિ આવવાનું અને કેાઈએ માંદા પડવાનું તેમજ કેાઈએ નોકરી કરવામાં ઉપરિ અમલદારોનો ત્રાસ પડવાનું બહાનું કાઢ્યું. એ પ્રમાણે ઘણાંએ કાંઈને કાંઈ બહાનાં બતાવી બાદશાહની નોકરી છોડી શાહી પરવાના મેળવી સ્વદેશ આસ્થા ગયા. તેમાંના કેટલાકને મહારાજે એક ચોક્કસ સ્થળે પોતાની વાટ જોતા બેસવાની આજ્ઞા કરી. પોતાની પાસેનાં મનુષ્યોને વિદાય કર્યા પછી મહારાજે બાદશાહના નોકરોને પોતાની હુકુમમાં નિમ્યા. મહારાજ પાસે અતે પુત્ર સંભાળ, દરિયાજી ફર્નંદ અને બીજાં એક નોકર રહ્યો હતો. પોતાનાં સર્વ મનુષ્યો આસ્થા ગયા પછી મહારાજે મંદવાડનું બહાનું કાઢ્યું. વૈદાને બોલાવી ઔપધીપત્યાર કરવા માંડ્યા. તેમણે સર્વને આજ્ઞા કરી કે-“મારું શરીર તાઈ નથી. મારી પાસે કેાઈએ વારંવાર આવવું નહિ. કાંઈ કામ હોય તો મને વેગળેથીજ કહેવું.” એવો બદોબસ્ત રાખી થોડા દિવસ વીતાડ્યા. થોડા દિવસ પછી શરીર તદ્દન સ્વસ્થ થવાનું બહાનું બતાવી મહારાજે વૈદાને અને અમીરઉમરાવોને ખુશાલી-દાખલ મેવામિદાંઈ મોકલવાનું સર કર્યું. બાહ્યોને અને ગરીબચુરખાને પુષ્કળ દાન-ધર્મ કરવા લાગ્યા. મસ્જિદોમાં રહેતા ફકીરોને ખેરાત આપવા માટે મેવામિદાંઈની પેટીઓ મોકલવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે હમેશાં દાનધર્મ ચાલતું હતું. એક દિવસ સંખ્યાસમયે ચાર પાંચ પેટીઓ તૈયાર કરાવી. તેમાંની એક પેટીમાં સિવાજી મહારાજ બેઠા અને બીજામાં સંભાળ મહારાજને બેસાડ્યા. બધી પેટીઓ મલુરોને માથે ઉંચકાવી સહેરબહારની મસ્જિદ તરફ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. ચોટી^૧ આગળ આવતાં પહેરેઝીરે પેટીઓ જોવાની આગણી કરી. તેઓએ મેવામિદાંઈવાળાં એક એ પેટીઓ તપાસ્યા પછી બીજી પેટીઓ વગર તપાસે પસાર થવા દીધી. બધી પેટીઓ સહેર બહાર ગયા પછી મહારાજ અને સંભાળવાળા પેટીઓ વેગળે ધો-જાવી, તેઓ બન્ને બહાર નીકળી દૂર આસ્થા ગયા. એ પ્રમાણે મહારાજ શત્રુના તાબામાંથી મુક્ત થઈ પોતાનાં મનુષ્યોને જામ મળ્યા.^૨

૧ એક બખ્તમાં લખ્યું છે કે, એ મિદાઈમજુરના બાહ્યોને અને ફકીરોને વહેંચવા મોકલવાનું બહાનું બતાવ્યું હતું

૨ મુદેલા લખે છે કે, સિવાજીમહારાજે પ્રત્યેક મજુરોને ગરીબચુરખાને મેવામિદાંઈ વહેંચવાનો નિયમ ફર્યો હતો. તેથી તે દિવસે તેમના દ્વાર આગળ હજારો ગરીબ બિશુકા

કયે માગે યદને સ્વદેશ જવું તે નક્કી કર્યું; ત્યાથી સીધે રસ્તે સ્વદેશ જવાનું સુરક્ષિત નહોતું ચારે તરફ ખાદસાદના માણસો મહારાજને શોધતા ફરતા હોવાથી પુનઃ ચતુરના હાથમાં સપડવાની ભીતિ હતી, તેથી તેમની સાથેના કેટલાક મનુષ્યોને પહેરવેશ બદલી સ્વદેશ જવાનું કહ્યું અને પોતાની સાથે માત્ર ચાર પાત્ર કારકુનો તથા બે ત્રણ હજુરીઆ રહેવા દીધા મહારાજે સાધુનો વેપ ધારણ કરી ધીમે ધીમે સ્વદેશ જવાનો વિચાર કર્યો હતો તેઓ પ્રથમ વારાણસી ગયા ત્યાથી મથુરા ગયા ત્યાં તેમના ઝોળખીતા મોરો નિમળ પિંગળેનો સાળો કૃષ્ણાશ્વપત, કાશીપત અને વિભાશ્વપત નામક બહુઓ મળ્યા મહારાજે તેમને પોતાનું સર્વ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યું અને સંભાળને તેમની પાસે રાખવાની માગણી કરી તે તેમણે પુરાયી કબૂલ કર્યું મહારાજે તેમને કહ્યું કે - 'સ્વદેશ જઈ પહોંચ્યા પછી હું તમને પત્ર લખીશ, તે પત્ર મળ્યા પછી તમે તમારું સંપત્તિ કુટુંબ તથા સંભાળને ક્ષમ્યારા રાખ્યમા આવજો ત્યાં આવ્યા પછી હું તમારું કલાણ કરીશ' એ વ્યવસ્થા કરી પછી મહારાજે ત્રણ બહુમાયી કૃષ્ણાશ્વપતને તીર્થયાત્રા કરવા પોતાની સાથે લીધા એ સ્થળે મહારાજ દાદી, ચૂઠ અને ચોટલી કઢાવી નાખી પૂરેપૂરાં સાધુ જેવા બન્યા હતા

મથુરામાં નિવાસ કર્યો તે સમયે શિવાજીમહારાજ નિત્ય નદીમાં સ્નાન કરવા જતા હતા એક દિવસ નદીનો આવારો ભેઠ મહારાજે કૃષ્ણાશ્વને કહ્યું કે - 'આવું મોટું તીર્થ હોવા છતાં આવારાની વ્યવસ્થા ભેઠએ તેવી થઈ નથી.' તેમણે આવારાની બનાવટપર ટીકા કરી અને તે કેવીરીતે બાધવો ભેઠએ, તે પણ સમજાવ્યું. એ ચર્ચા સાંભળી પામે ઉભેલા એક ચોખ્ખાએ કહ્યું - 'તમે હમારતનું કામ સારી પેઠે બાંધ્યો છો, તમે સાધુ નથી કેહાલ વેશધારી છો' કૃષ્ણાશ્વપતે તરતજ ચોખ્ખાનો હાથ દબાવી ચૂપ રહેવા કહ્યું અને તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી પોતાની સાથે તીર્થયાત્રા કરવા લીધા, સ્વદેશ આવ્યા પછી મહારાજે તે ચોખ્ખાને નિમણૂક કરી આપી.

દિવેશ્વ ફર્લેટે તેની સાથે મસનત કરી હતી મહારાજ રાહેર બહાર નિકળ્યા પછી કુવારને ઘેર ગયા અને ત્યાં પહેરવેશ બદલી એક મહિના સુધી સતાર્થ સ્થા ઝોરગરેજે તેમની શોધ કરવા માટે ચારે દિશામાં મનુષ્યો દોડાવ્યા, પણ તેઓ નિરાસ થઈ પાલ આવ્યા ત્યાર પછી મહારાજ સાધુનો વેપ ધારણ કરી તીર્થયાત્રા કરવા ગયા 'ઓમા' લગે છે કે, રાહેરના એક છેડા તરફ ચતુરના નદીને કિનારે મહારાજને પેરે પાર લઈ જવા મટે એક હોડી તૈયાર રાખી હતી તેમાં બેસી મહારાજ પેલે પાર ગયા હોડીવાળાને થોડુંક દ્રવ્ય આપી કહ્યું કે, 'હું ઝોરગરેજ પાસે જઈ કહી આવજો કે, હું શિવાજીમહારાજને નદીને પેલે પાર પહોંચાવ્યો છું' મહારાજ પેલે પાર ગયા પછી દોડતે ઘેટે કિનારેથી નીચાણના પ્રદેશમાં ચાલ્યા ગયા અને ત્યાંથી પાછા કિનારાના ઉંચા પ્રદેશ ઉપર આવી, આડે માગે' હું ગરકાવરડામાં થઈ સીધે રસ્તે ચટ્ટી સ્વદેશ જઈ ગયા

૧ ચાચરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, કાશીમાં નાનાજી વિશ્વાસરાવ નામક એક મનુષ્ય હતો સંભાળને તેને ઘેર રાખ્યા, કારણ કે તેમને નાસાનાસ કરવી પડતી હોવાથી સંભાળ વારંવાર માઠા પડતા હતા પોતે અને સંભાળ મુજબ સ્વદેશ પહોંચ્યા પછી મહારાજે એ ઘાલાણને વિશ્વાસરાવનો જિવાલ આપ્યો હતો

વાચક! આજી સિવાઈમહારાજના નાસી ગયે પડી દિલીમાં થું બન્ધું
 તે વખતીએ. ચોરીપરના તિપાઈએના મલુનામાં આપું કે, મહારાજનાં ચતુષો
 બાણનાં નથી. તેમની પ્રકૃતિ સારી નથી તેથી દયા વેળા બવાનું લેમના એક
 આણેને જલાર બધી વખતે ઈંડુ દગુ; પરંતુ તે અઘણિપરેન પાછો રૂંધો નથી.
 મહારાજનાં મોરડામાંથી ઈશ બહાર જાતુનાનું જાણતું નથી. એમ બાણી
 પહેરેનીર મહારાજના સ્વપનરૂપના ઈશ પાને બઈ મોરડામાં ડોળાઈ રહ્યું. જેટલે
 પડેનર મહારાજને લેલજ તેમની પાનેનાં જોડેને લીધે વારિ. એ લોક તેમો
 મહારાજ અને પગર પાંતો રંગા ધાંતો આનવાસ દોડી જઈ મહારાજની વપાસ
 દેવ શરમ્મદ ખાતુ તેમને મહારાજ ઈંચ તેમની પાનેનાં મુકુનોનો પગો
 છાંચો નહિ. બદલાવના જે મોરડા મહારાજની દુરુડમાં દયા તેમને પૂજના ઉડ્ય
 મોરડા કે- 'મહારાજ આ મોરડામાં મુકુ દયા અને એક ઉડ્ય તેમના પગ
 માંથી દલો, બેઠકુલ અને નયારે બેસુ છે ત્યાર પછી મોરડામાંથી તેમો મારે
 બહાર નીકળ્યા અને રંગ ચાલ્યા નથી. તે બંને અલુના નથી ' પહેરેનીરએ
 પોશાકમાંને મર્વે વૃથાનત જાણને પોશાકમાં મહારાજ અને દોડ્યો બાદ-
 રાદ પાને દર તેમને સિવાઈમહારાજના નાની ચપાના વચચાર નિવેલન થયો.
 તેણે ખજવાને ઈંડુ - આપણા પહેરેનીર અનિયમ વિધાન અને ચતુર દોષ
 છતાં તેમને શાપ આપી સિવાઈ જલુવ મયા છે તેમને શાપ આપી નાસી વચાવ
 કૈવુ ઉજ નહિ; મારે આ નો સિવાઈ પૂર્વેના નનાઈ મયા દમે ઈંચા આનવ-
 મા ઉડી નયાર દમે 'આપણા નિયમો માર્ગદર્શન તેમની દલેલીની આનવાસ
 પહેરે મારે છે, છતાં સિવાઈ નાની મયા, તેથી ચતુમાલ શાપ છે કે તેમો જલુ-
 વિદ્યા સિદ્ધ્યા દમે એમા આનવાસમાંથી જગ જલુ દય કે પેદારાની નથી.'
 એ સમયમાં સ્વામીનાથ બાદરોને અત્યંત આશ્ચર્ય થાનું. પોશાકમાં વિધાન
 મારાર હોય. બાદરો જાણના દયા કે તેણે ચોરીપહેરના આસ વિધાન
 તિપાઈએ નિયમ, છતાં જલુ તેમને કાદવના દેખ જોલજ હોય મરડો સિવાઈ-
 મહારાજને શોભતા મારે જ મરડો અને સિવાઈ બેઠેનરો મોરડા. તેમણે
 પ્રત્યેક પ્રાણ ગુનેહાર અને જ ગુનેહને જર લખાવી મોરડા કે - 'સિવાઈમહારાજ
 દિલીમાં નયારેના હવ તાણી નાઈ નયાર છે. તેમો જોડની પદ્મ દરમાંથી
 જનાર પદ્મ જાણ તે તેમને કે- પદ્મી એકદમ બાદરોની લુચરમાં મોડી
 દેવા ' મહારાજે મરડાને જર લખાવી મોરડા કે - 'સિવાઈમહારાજના જે
 મહારાજે નયાર કાદવમાં મરડ મરે નાન્ય છે. તેને પદ્મી જમારાર દરમાંમાં
 મોડી દેવા જે પદ્મી જમારાર વિવળમાંથી ઉડી ચલુ છે તેને પદ્મમાંથી વિશેષ
 રાજક ગમ્મી, અને તે પોશાક નયારના મર્વે જલુ જાણક મરડાને નહિ, એથી
 મોરડાનું કાચી '

મહારાજ નિધિનપણે રહેર બહાર નીકળ્યા મયા પછી દિલોઈ રહેર ગમ-
 સિદ્ધને મર્વે દલીલ વિદિન હી જેર સમયે રાજસિદ્ધે બાદરો પાસે મર્વે તેમ-
 ને અલુનું કે - 'મારે પિત્તે મારી મામરે સિવાઈમહારાજને આપવા દરખાસ્ત

મોકલ્યા હતા; પરંતુ આપ નામદારે, તેમની સાથે થયેલા કરાર પ્રમાણે વર્તન નહિ ચલાવતાં તેમને નજરકેદમાં રાખ્યા હતા. હવે અમારે માથેથી તેમના સંબંધી સર્વ જોખમ ઉતરી ગયું છે. તેમની સાથે આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ વર્તવું. 'એ સાલળી બાદશાહે ઉત્તર દીધો કે:-'શિવાજીમહારાજ અમારા તાબેદાર છે. અમારી ઇચ્છાનુસાર તેમની સાથે વર્તન ચલાવીશું. અમારી માગણી સ્વીકારશે તો તેમની બરદાસ્ત કરવામાં કસર કરીશું નહિ. તે સંબંધી તમારે ક્રિયા તમારા પિતાએ ચિંતા રાખવી નહિ. 'રામસિંહે મોતાના ઉપરનો વહેમ ઉઠાવી દેવાની સુક્તિ યોજી ખરી; પરંતુ મહારાજના નાસી જવાના સમાચાર સાંભળતાંજ બાદશાહે તેમના ઉપર વહેમ તો બાળ્યો. બાદશાહ રામસિંહ ઉપર શરસે થયા અને તેમને દરબારમાં આવતા બંધ કરી તેમની મનસબ છીનવી લીધી.

પોલાકબાન જેવા પુરખ વિશ્વાસુ કાટવાળે સખ મોકીપહેરો રાખ્યો હતો; છતાં મહારાજ તેમાંથી અચાનક નાસી ગયાના વર્તમાન દિલ્હીના અમીરઉમરાવોએ સાંભળ્યા ત્યારે તેઓએ દાતમાં આગળા કર્યા. સર્વ સ્થળે અર્ચા આંદોલન કે:-'જયસિંહરાજ જેવા વિશ્વાસુ સરદારે શિવાજીમહારાજને પ્રમાણિકપણું બતાવી અને આશ્વાસન આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા અને બાદશાહની આજ્ઞાપરથી તેમને ઉંચી પદવીની લાલચ આપી અહીં મોકલ્યા હતા; તેમજ તેમની સાથે થયેલા કરારનો ભંગ કરી બાદશાહે જયસિંહ રાજને નીચું જોવા જેવું પ્રપંચી વર્તન કર્યું, એ યોગ્ય થયું નહિ. એવા છરવીર, જુદિમાન અને તેજસ્વી પુરુષનું ગૌરવ વધારીને તેમની સાથે કરાર પ્રમાણે વર્તન રાખી પોતાના પક્ષમાં લેવાની સંધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી તે વ્યર્થ જવા લીધી, એ જુદિમાન મનુષ્યનું કાર્ય નથી. દક્ષિણ દેશ કબજે કરવાના કાર્યમાં એવા પરાક્રમી અને કાર્યકુશળ પુરુષની અમૂલ્ય સહાયતા મળી શકત. બાદશાહે પોતાની દુર્બુદ્ધિને લીધે એ વીર પુરુષ શુમાળ્યો. શિવાજીમહારાજ અતિ જુદિમાન પુરુષ છે. તેમનાપર ભવાનીદિવીની કૃપા છે. એવા પ્રબળ રિપુ દક્ષિણમાં હોવાથી ત્યાં બાદશાહનું કંઈ વળસે નહિ. જન અમરે જયવિક્રમાવુરીમાં ભોળવાઈ શિવાજીમહારાજને સ્વપરાક્રમવડે હસ્તગત 'તે આત્મકેદાદ અને પ્રાત બાદશાહને સોંપી દાખા અને તેઓ તેમની નોકરી કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ બાદશાહના કપટયુક્ત વર્તનથી મહારાજ કંટાળી ગયા છે. હવે પુનઃ તેમને કબજે આવશે નહિ. 'જનસમાજમાં એવી અનેક વાતો પ્રસરી રહી હતી. એ વાતો સાલળી ત્યારે બાદશાહ અતિશય દિલગીર થયા. મહારાજને શોધવા મોકલેલાં મનુષ્યો નિરાશ થઈ પાછાં આવ્યાં. મુખેદાર અને તાલુકદારોને પણ તેમનો પેતા લાગ્યો નહિ. ત્યારે બાદશાહને ખીંક લાગી કે, મહારાજ વખતે શહેરમાંજ કેાઈ સ્થળે સંતાઈ રહ્યા હશે અને લાગ જોઈ માફ મૂન કરશે. ઔરંગઝેમે પોતાના સંરક્ષણમાટે શહેરની આસપાસ ઉઘારી તકવારોસહિત બહાદુર સિપાઈઓ રાખી શહેરમાં વિશેષ બદોબસ્ત કર્યો. બાદશાહને એટલી બધી ખીંક લાગતી હતી કે, તેમને રાત્રિને સમયે ચાંતરીતે નિદ્રા પશ્ચુ આવતી નહોતી.

શિવાજીમહારાજ મથુરાથીજ પોતાનાં મનુષ્યોસહિત સાધુના -વેશમાં

સાધુઓના ટેળાણાં છાજી બધાં લીધાંદેન કરવા નીકળ્યા હતા. તેઓ પ્રથમે તીર્થસ્થળમાં કુખર્તિ કર્યાવિધિ દર્શાવ્યાં કરતા હતા. ઉપરમાં દરિદ્રસાથી દક્ષિણમાં જાતા આરંભા એ એ કુખર્તિ લીધાં અને દેવસ્થાન આવ્યાં ત્યાં ત્યાં દર્શન કરી દાનધર્મ કર્યું એ પ્રવાસના તેજને અનિશ્ચય ચાલુ જોડવના પ્રયોગે તેઓ દિલ્લીની ના. તે વખતે સામ્રાજ્યની સરજાહા અંધ હતી કેટલીક નદીઓમાં રેલ આવેલી દોરાથી પેલ જાન વાઈ સગાનું નહોતું, તેવે રેલોએ તેમને તરિને પેલે પાડે જવું પડતું કેટલાક ગ્રામજા વિદેશ ગમ્યા અને કુચેલાથી પસાર થવું પડતું એ સ્થળોમાં પેલે ગાંધી પાછું મુલીનગલેરું ચર્ચા પડતું, છતાં મહારાજાં કિંધે નાજી ભવ પ્રાણનો યમ નહન કરેલાં રતાં એક મામતો ફેલદારી રોકે-
 રાજા રાજાં અદાલતને કેડે પડ્યા હતા, પડતું તેઓએ વ્યારે પોતાની એકાગ્રતા આપી ત્યાં તે અભર્ય પામ્યાં અને રિગ્ગીર મેલો તેમને મહારાજા પાસે દુખા-
 પ્રાથના કરી નાજાં તેને ચોટકે કબ્બામાં રડ્યું કે- 'કેટલે પછી મોગલ શ્રમધર્મને મહી ગયાંજી આપની નીકળે એક તીર્થસ્થળમાં મહારાજા રતાવે
 કરી જાતા હતા તે સમયે તેમને જાણવું નહતું કરવાનો મત જાણવું
 રડ્યું એટલે ના મીઠા એક જાણતે રડ્યું કે- 'આ તો દક્ષિણનાં વિવાહ-
 એ નાજાં કે રિગ્ગીર નાજાંની નાજાંકેટલાથી નાજી આવ્યા છે ' એ રાજા-
 બેલાજા મહારાજા ઉનાચે ન્યાન કરી પેલું અને સરજાવારમાં અદમ્ય સ્થળ થયા કે
 મહારાજાં હડે પ્રાણમાં પ્રાણ કર્યા હતા તે વખતે તેમને જાણું થાડે લાગ્યો
 દેવો, તેથી એક નાજાંનું પાડાં ખરીદવાની રૂબારી પહાગને ચોડતાં વેપારી
 પાસે જાડે એક સેડની રિખન પારી, પડતું તેમની પાસે જુદા રૂપયા નહિ
 દોરાથી નાજાં વેપારી નહતું અજાણનાર દોરાની કેલથી દિશાથી એ તેમને
 વેપારીએ રડ્યું કે ન્યાન જાણું નાજાં આટલી રિખન રિખન જાણે છે તે ઉપરથી
 તેમને નિવાહમહારાજા દોરા રોકે એ નાજાંના અદારાને તેના મરીર ઉપ-
 દોરા રોક્યા અને નાજી નવાદાન પામ્યાં રડ્યાં કે

ગમિયે તા રંગા રંગા નવાદાન દાનપુજા આપી પહોંડે વિવાહ એકદમ
 નવાદાનના નવા નીકળે, પાછું મોડાંનું, જાણાનના અને વિચ્છેદ પ્રાણમાં વધે
 પદારાજા થયા અને રેલાથી પ્રાણને અંગમાં આપી પહોંડવાની સુચના આપ્યા
 પડી તેજ કેવળા અજાડ ઉપર જઈ પહોંડવા રવાના પડ્યા છતાં પછી તેઓ નવા

૧ ગમિયેનાં જાણુને કે - ફેલદારે તેમની સાથેના આજ્ઞાને પડકારે તેમની વાસ
 મહારાજા નવા નીકળે ન વસારે આ જાણા તેની મુખાવણી અને એકાગ્રતા એક જાણુ
 આપી અને તેના દરજ્યાએકેક રિમીટીસ મૂલ્ય હોયએટલે તે ફેલદારે તેમને અજાડ રોક્યા

૨ જાણીનાં વડાનું કે કે, એ પ્રાણનું તેને સુકામ્ય અથવા દોરા અને ત્યાં વેકરો
 થયે રોગ હતાં તેમને જાણીનાં વડાનું હાથ કે, તે રાજાના એક પ્રાણને ત્યાં
 મોડા દોરા તે વખતે રિજાઈઅદારાને તેને રિજાઈઅદારા એ પદ આપેલું હતાં તેવાથી
 એને આ દોરી જાણી હતી અને રોગના રિજાઈ પ્રાણને માનવતા હતી

૩ આ જાણુનું જાણું જુદેલાના અંગમાંથી મહારાજાં છે.

મહિને સ્વદેશમા આવ્યા હતા સાધુના વેશમાજ રાખગદ કિંદાના દરવાજા પાસે જઈ તેમણે દારપાળને કહ્યું કે - 'મારે જીવન્યાઈને મળવું છે ' દારપાળે જીવન્યાઈને ખબર આપી કે - 'કોઈ સાધુ આવેને ચળવા આવ્યો છે ' તેમણે સાધુને કિંદામા લાવવાનું કહ્યું દારપાળ મહારાજને જીવન્યાઈ સમક્ષ લઈ ગયો, તે સમયે નિરોધપતે તેમને સાધુની લાગમાજ આશીર્વાદ આપ્યો, પરંતુ મહારાજે એકદમ આજળ ધસી જઈ માતુશ્રીને દંવત્ પ્રણામ કર્યો મહારાજનો ચહેરો ખડકાઈ ગયેલો હોવાથી જીવન્યાઈએ તેમને જોળખ્યા નહિ સાધુની વર્તણૂકથી જીવન્યાઈને આશ્ચર્ય લાગ્યું મહારાજે માથાપરથી સાધુની ટોપી ઉતારી નાખી જીવન્યાઈના જોળામા માથું મૂક્યું તે વખતે કેટલીક નિજાનીઓ ભેંઈ જીવન્યાઈએ તેમને જોળખ્યા એટલે જાનિ ગન દીધું તેમના નેવમાથી પ્રેમાસુ વહેવા લાગ્યા થતા ' તેઓ માતાજ હતા તેમના આનંદનો પાર નહોતો તેમણે એવુંજ જણ્યું કે, આજેજ મહારાજનો નવો જન્મ થયો

પ્રથમ પોતાની પ્રિય માતાના દર્શન થયા પછી મહારાજે પોતાના સર્વ સરદાર, કાર્યાલારી અને અન્ય અગ્રીરજીમરાવોની મુલાકાત લીધી મહારાજનું આજ્ઞામન જાણી સર્વ રથેજે આનંદ પ્રસરી રહ્યો નોકરો અને પ્રજાજનો મહારાજના દર્શન કરવા આવ્યા લાગ્યા મહારાજે મોટા ઉત્સવ કરી જાણ્યોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યો ગરીબશુરમાને પુષ્કળજનન વસ્ત્રો આપ્યા શ્રીલક્ષ્મીદેવીનો ઉત્સવ કરી તેમને મુક્તાશ્વોનો અભિષેક કર્યો હાથી ઉપરથી સાકર વહે ચારી સર્વ સરદારો અને કિલ્લેદારોને લાસાકર મોકલ્યાની રાજ્યના મોટા મોટા દેવધ્યાનમા તથા જાણણ, તપસી, સત્ત અને સાધુઓને દક્ષિણા તથા સાકર મોકલ્યાવી પ્રત્યેક ગઢમાથી ત્રોપો ફોડી મહારાજને સદાગી આપવામા આની મહારાજ સુખરૂપ રાજ્યમા આવી પહોંચ્યાના સમાચાર સમસ્ત રાજ્યમા પ્રસરતા સર્વ પ્રજાએ આનંદાત્સવ કર્યો શત્રુના હૃદયમા પુન ખીક ઉત્પન્ન થઈ કે, શિવાજી મહારાજ અજીત હોવાથી તેમને કોઈ જીતી શકશે નહિ હવે તેઓ વધનોની સર્વ બાદશાહી પામવાય કરશે મહારાજની અનોદિત સુકિત-અત્તા અને અપ્રતિમ ધૈર્યની ગીતિ સર્વત્ર પ્રસરી ગઈ

સામ્રાટ આનંદસમયે મહારાજ પોતાની સાથે આવેલા મનુષ્યોને બૃહ્મા નહોતા. જોએએ જોટયો જમ અને સાદસ કહ્યું હતું તેમને તેના પ્રમાણમા ઇનામ આપી હિએ હોદ્દે ચઢાવ્યા કોઈની સરદારીમા અને કોઈની જાગીરમા વધારો કર્યો પોષ્યતા પ્રમાણે કોઈને વસ્ત્રાવ કાર, કોઈને હાથી, કોઈને ઘોડા અને કોઈને ગામ તથા મહાવ બક્ષિસ આપ્યા એ સકટમય પ્રવસમા, હિરણ્ય રૂરજ દની અતિશય સહાયતા હોવાથી મહારાજે તેને પાવગાપર સરદાર નિમી, પાવળી તથા અબદાગિરી અર્પણ કરી તેઓની સાથે ગયેલા કારકુનોએ અત કરણપૂર્વક સહાય કરી, પ્રમાણિકપણે ચાલાકીભરેલું વર્તન ચલાવેલું હોવાથી તેમના ઉપર મહારાજનો અધિક વિશ્વાસ ખેંડો હતો.

તીર્થયાત્રાથી પાછા ફરતી વખતે મહારાજ એક કણુળીને ઘેર રાત રહ્યા હતા. તેમણે કણુળી પાસે જમવાનું અન્ન માગ્યું ત્યારે કણુળીની જૂદ માતાએ કહ્યું કે - ' બાવાજી મહારાજ ! તમને, યથાશક્તિ અન્ન આપત, પરંતુ હમણાજ શિવાજી

મહારાજાના અણગમ્યાને અચર્ય માન લૂટી લીધેલું હોવાથી અપાયા કરતો પુત્રવ્ય માન વૃદ્ધ અંગે છે. સિવાજીમહારાજ સિંહી અપા છે. દલપતેશી ચૌરખેંગ ખડકાદ તેમના કેણુ થયે છેમ પરાભવ ક્ષતિ નથી. તેમને અપાયા નેમ્ય ન-રીખરાખાને બહુ કુખ રે છે. તેમની મેઘવુ સાભળ્યા સિવાજીમહારાજે બલ્લુ કે - 'આપની પાત્ર આપણા આણંદોએ પ્રવેશી છે માન હું વાનુ માનુ મખનુ હું બાં' અપાને વૃદ્ધ કેસરીને કલાણકરક આવીવેદ આપેલ અને કલ્યાણીનુ વામનમ જોરે પુણી લીધું સ્વસ્થભવા આપ્ય પછી તેમને તે કલ્યાણી-ને કુટુંબસંવિત બોધાવી મગાવ્યો તેના ગુરુકે અવેશા માવતી કિંમત પૂછી બને તેટલી કિંમત ભરી આપી કલ્યાણીને પેતાની મેહરીના રાખ્યો.

કુર્વસા તેન પ્રમાણે મહારાજે મધુરામાં કાશીપતને પણ લખ્યા મેહરો કે - 'હું સ્વસ્થભવા આવી પહોંચ્યો છું તમે સર્વ બધુ સભાજીને લઈ સંવત્કૃત્ત બહી યાતો.' પણ મળતાંજ અભ્યણ કાશીપત સભાજીને લઈ દક્ષિણમાં આવ્યા નીકળ્યો. માર્ગમાં તેમને એક મેળવન અપવાદ મળ્યો. સભાજી મહારાજાની તેજસ્વી ગુણગુણ જોઈ તે અમલદારને તેમનાંપર સિવાજીમહારાજનો મુગ દોષાનેઈ સંકોચ બરાબા તેમને કે પકડ્યા બને બધુએ તેન કહ્યું કે, અમે મધુરામાં મા-હણુ હીએ એ અપારો પુત્ર છે અમલદારે કહ્યું કે, એ તમારોજ પુત્ર હોય લો તમે સારે મેળે એક પાત્રમાં બાંધન કરો કાળીપતે તે કમળ કમ્. મળીપતે દહીમાં લુહુઆ પવાળી કેમના મદદામાં પદેમ્યા અને સભાજીસંવિત એક પાત્રમાં અંબે બાંધન કમ્, એ એક બધુ અમલદારે તેમને મુકા કરી રાશી-પત સભાજીને કહ્યું મખમલપ આવી ખેલ્યો. તેમને એઈ સર્વે આનંદ થયો કાળીપત સભાજી મહારાજનુ પાત્રન કરી તેમને મુખરૂપ રાજસ દેશર આપ્યો હોવાથી મહારાજે તેન પુત્રવ્ય કમ્ સારે વિધવસરખતે મિલાન આપ્યો અને તેના ને માધુસંવિત તેમને કેમ દેહા આવી પેતાની પાસે મેહરીમાં નાખ્યા. ૩

આ પ્રમાણ મહારાજ દક્ષિણમાં ગુખરૂપ ખંદોઆના સમાચાર બધારે માદ-કાદના સમયવાચ આપ્યા સારે તેને બલુજ કુખ મનુ એપ તેના છેવટના મરુ-પનના દિવસમાંથી લખ્યા બધારે છે તેમા તે રાખ છે કે - "કાલ પત્ર સભ્ય એ કાલ કાલ રાખનુ હોય લો તે ગભરેમા મુ મુ આપી રહ્યું છે, તેની સર્વ પ્રકારની બાનથી મેળવવાથી અનિ ઉદય વ્યવસ્થા કરવી થર છે. બે તેમાં જરા બધુ આજસ કમ્પમા આને તો તેનુ ધમિમુલ્ય આપણને સંભા રાખ મુખી

૧ પુત્રના રાખ છે કે સભાજીમહારાજના પાત્રના પત્ર લખા હોવાથી પ્રધેપતે તેમને અપા પદમાં પહોંચી પેતાની સી સાર સમ્ય દત્ત

૨ કેસરી અપેતેમ કમ્પુ છે કે, કાશીપતના અપા સભાજી હોવાની ખબર પત્ર-વાળી કેસરે પત્રને તેના પર વ્યવસ્થા થઈને પેતાએ લેતા. તે પત્રની વ્યવસ્થા કરવા કમ્પ પ્રમાણે તેમની પાસે બી અપા પેતાના કેસરો પત્રને લઈને લેતા.

૩ તો દિ વા કમ્પુ છે કે, સર્વ માઈએમે વિધવસરખતે વિધવ આપ્યો હતો.

ભોજવડું પડે છે. પેલો હરામખોર શિવાજી મારા ગાફલપણને લઈને મારા હાથ-
માંથી છટકી ગયો અને તેથી મારી સમગ્રી અદામ્તઓમાં મને છેવટ સુધી
અપયસા મળ્યો.”

દિલ્હીના પ્રવાસ સમયે બીજા એક બનાવનું વર્ણન કેટલાક મુસલમાન બખાર-
કારો લખે છે. તેમાં લખ્યું છે કે, મહારાજ બાદશાહની મુલાકાત લેવા દરબાર-
માં ગયા તે સમયે જનાનબાનાની સ્ત્રીઓ તેમને જોવા ધમ્મતી હોવાથી તેઓ
પડદામાં બેઠી હતી. એ સ્ત્રીઓમાં નિસાબેગમ નામક જોરગઝેબની એક અવિવા-
હિત પુત્રી પણ પડદામાં બેઠી હતી, તેનું વય સત્તાવીશ વર્ષનું હતું. મહારાજને
જોતાંજ નિસાબેગમ તેમનાપર મોહ પામી. તે મહારાજ ઉપર અતિ રોહ દર્શા-
વવા લાગી. અત્યારસુધી તેણે મહારાજની કીર્તિ કહ્યા કાને સાંભળી હતી. તેણે
સાંભળ્યું હતું કે, મહારાજ શરવીર, સાહસી, તેજસ્વી અને ચપલ હોવા સાથે સ્વદેશ-
ને સ્વતંત્ર કરવા માટે શુવતોડ પરિશ્રમ કરે છે. તેમની અભ્યુદયભરેલી મુશ્કેલ-
તાં વધુને સાંભળી નિસાબેગમ આશ્ચર્ય પામતી હતી. વળી તાબામાં સપડાયલા
શત્રુ સાથે મહારાજનું હિદાર વર્તન, માતાપિતા સાથે અત્યંત પ્રેમભરેલો વ્ય-
વહાર અને સ્વધર્મના દેવદેવીઓ ઉપર અતિશય ભક્તિસંબધી વાતો સાંભળી
તેને મહારાજ ઉપર વિશેષ પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો હતો. તેનો પિતા સાર્વભૌમ બાદ-
શાહ હોવા છતાં અને તેમની પાસે ઘરા સરદાર અને પ્રચંડ સૈન્ય હોવા છતાં,
મહારાજ તેની દરકાર નહિ કરતાં સ્વરાજ્યવૃદ્ધિ કર્યાંજ લખે છે, એ જાણી
નિસાબેગમ તેમની પ્રશંસા કરતી હતી. એજ તેજસ્વી અને શરવીર પુરુષ તેના
પિતાના મિત્ર થઈ બાદશાહના દરબારમાં અતિથિતરીકે આવેલા તેની દૃષ્ટિએ
પડ્યા, આરે તેમનું તેજ અને મુંદરતા જોઈને તથા દરબારમાં તેમનું સ્વાભિમાનપૂર્ણ
વર્તન જોઈને નિસાબેગમ તેમનાપર વિશેષ મોહ પામી. તેણે તેજ સમયે મનમાં
નિશ્ચય કર્યો કે:—‘લગ્ન કરવું તો આવાજ ચોખ્ખ અને અપ્રતિમ પુરુષ સાથે કરવું,
નહિ તો જન્મપર્યંત અવિવાહિત રહેવું.’

કહેવામાં આવે છે કે, તેમનાપર નિસાબેગમનો અતિશય પ્રેમ હોવાની વાત મહારાજે
જાણી હતી. તેથી મહારાજની પાસે એવી પણ માગણી કરવામાં આવી હતી કે:—‘જો
તમે મુસલમાનીધર્મ સ્વીકારો તો સાદબંદી તમારી સાથે લગ્ન કરવા તૈયાર છે.’
પરંતુ મહારાજે એ માગણી કબૂલ કરી નહિ. એક મોટા વિધર્મી સાર્વભૌમ
બાદશાહના જમાઈ થઈ રહેવા કરતાં તેમને સ્વધર્મ અને સ્વગતિમાં નિવાસ
કરવો એજ ચોખ્ખ લાગ્યું હતું. કહ્યું રાજ્યવૃદ્ધિને લીધેજ જો તેઓ પ્રેત્સાહિત
થયા હોત તો તેઓ સાદબંદી સાથે લગ્ન કરી ક્વચિત્ નર્મદા નદીના દક્ષિણ
કિનારા તરફના સર્વ પ્રદેશના બાદશાહ થઈ શક્યા હોત; પરંતુ રાજ્યવૃદ્ધિ અને
વિજયવાંચના કરતાં તેમનામાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, સ્વધર્મોભિમાન અને સ્વકુલાભિમાન
વૃત્તિ વિશેષ પ્રબળ હતી, એ ઉપલ્લા બનાવપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

નિસાબેગમ પોતાના સંકલ્પ પ્રમાણે મરણપર્યંત અવિવાહિતા રહી હતી. સૌ-
રંજરેખ દક્ષિણમાં આવ્યા તે વખતે નિસાબેગમ પણ તેમની સાથે દક્ષિણમાં

ચાલી હતી. મદરાસનાં દરબન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી; પણ ૫૦ મં. ૩૦૧ ૭૦૨-
ના અલ્લાહી નામક રથને તેના પિતાની બાવણીમાળ તે મારણ પામી. શાહનાં-
નો મુલકેદ જે રથને શાહવામાં આપ્યો તે રથને તેના પિતાએ એક મુંદર કપર
બાંધી અને તે મામતુ નામ ભેગમપુર ગમ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, નિલાભેગમ
ત્રિશન હતી. નિલાભેગમના અંતઃકરણમાં મદરાસ ઉપર છેવટપર્યંત કેટલો
રોદાસાવ આવે કેટલું માન હતું. તેણે એક ઉલ્લાસલ્લ કનિદામમાંથી મળી આવે છે.
ચોરનેએ સંભાળને પકડી અનેક પ્રકારના ચામ ચાપી તેમનું ખૂન કરી પછી
તેજને રામમદનો કિલ્લો દબાવન કર્યો. કિલ્લામાંથી એ મનુષ્યોને કેદ પડી શામ્યા
હતા તેમાં સંભાળનો એક પાત્રપુત્ર હતો. નિલાભેગમે એ પુત્ર પિતા પાસેથી
માગી લીધો અને તેને પેલાનો પૈત્ર આપી ચેતવના મરણપર્યંત તેનું ભતિ
પ્રેમપૂર્વક શાસનપાલન કર્યું હતું. સર્વને વિદિત છે કે, એજ પુત્ર આજનાં બતાં
શાહુશાહના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

૧ કહેવામાં આવે છે કે, તેના પિતાની જે રથમાં કુત્રન ભરે હતા તે જે
પેલી કનિદામમાં ૫૩ રથો છે.

પ્રકરણ ૨૦ મું-મહારાજે પોતાના હાથમાંથી ગુમાવેલા કિલ્લા અને પ્રાંત પાછા જીતી લીધા.

શિવાજીમહારાજ દિલ્હીમાં નજરકેદ પડ્યાના સમાચાર દક્ષિણમાં પ્રસરતાંજ તેમના સરદારોએ મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ તોફાન ટાકે છે અને મહારાજ કેદમાંથી મુક્ત થઈ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેઓને અધિક ભુરસો આવવાથી તેઓએ મોગલોને ચારે તરફથી ત્રાસ આપવા માંડ્યો. તે સમયના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એ સંજોગથી લખ્યું છે કે:- 'જે શિવાજી મહારાજ ઔરંગઝેબની નજરકેદમાંથી નાસી ગયાના સમાચાર ખરા હશે તો તેઓ બાદશાહને ત્રાસ ત્રાસ પોકરાવશે અને શિવાજીને કેદ કરવા માટે બાદશાહને સખ પથ્થાત્તાપ કરાવશે.' તેઓનું કહેવું આજળ જતા સત્ય હતું.

મહારાજ દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા તે પહેલાં મોગલો અને વિજયપુરસરદાર વચ્ચે પુનઃ યુદ્ધ થયું હતું; તેમાં મોગલોના સૈન્યની બચકર ખુવારી થઈ હતી. જયસિંહે વિજયપુરને ધેરા લાગેલો હોવાથી તેના સૈન્યને દક્ષિણના શિવેદારોએ સખ ત્રાસ આપ્યો હતો. તેમને અનાજ, લાકડા કિંવા ધાસચારા મળતો નહિ હોવાથી મોગલાઈ લશ્કરને જૂએ મરવું પડ્યું હતું. તે વર્ષે અનાવૃષ્ટિ થયેલી હોવાથી સૈન્યને પીવાનું પાણી પણ પૂરતું મળતું નહિ. ગોવળકોંડાના કુલખચાહે વિજયપુર-સરદારની સલાયતા માટે લશ્કર મોકલેલું હોવાથી મોગલ લશ્કર તેમની સામે ટકી શકતું નહોતું. ઔરંગઝેબ જયસિંહની સલાયતામાટે ખીલું લશ્કર મોકલી શક્યા નહોતા. બાદશાહને વહેમ આવ્યો હતો કે, જયસિંહ અંદરખાનેથી શિવાજીમહારાજ સાથે મિત્રલાવ રાખતો હોવાથી તે વહેલો મોકલે આવણાથી છૂટા પડશે અને શિવાજી મહારાજ સાથે મળી જઈ આપણી સત્તાને ધક્કો પડેલાંમાં વિશ્વંજ લગાડશે નહિ. એમ ધારી ઔરંગઝેબ હવે દક્ષિણની ચડાઈ માટે તદ્દન બેપરવાઈ બતાવવા લાગ્યો, ત્યારે જયસિંહે વિચાર્યું કે:- 'આપણા ઉત્કૃષ્ટ રાજપૂત યોદ્ધાનું પિતા કારણ અલ્લિદાન આપી અપયસ મેળવવો તેના કરતાં યુદ્ધ બંધ કરી પાછા જવું, એજ યોગ્ય છે.' તેમણે યત્ન સાથે યુદ્ધ કરવાનું બંધ રાખી આરંગબાદ તરફ પાછા ફરવા માંડ્યું. યત્નએ તેઓની પૃઠ પકડી; પરંતુ તે શરવીર સરદાર યતુના તાબામાંથી મહામુશીબતે નીકળી નાહો અને ઔરંગબાદ જઈ પહોંચ્યો.

મોક્ષો નહિ; પરંતુ બાદશાહના એવા વહેમી તથા પ્રપચી સ્વભાવનો આપણા પ્રતાપી યગ્નિનાથકે ભેદએ તેના લાલ લેવામા સદબંધ પશુ આગસ કંપુ નહિ.

સુખતાન મોચ્ચાગ્રીમ અને યશવતસિહને બાદશાહે દક્ષિણના મુખાતરીકે નિમ્માથી મહારાજને ધણી અનુદાનતા થઈ તેઓ દિલ્હી ફરતા તે મમયે યશવતસિહ સાથે મિત્રતા કરી હતી એ રાજપૂતસરદાર શરવીર અને ગ્વધર્માભિમાની હતો. ઔરંગઝેમે પોતાના પિતા માયુ બડ ઉચ્ચ તે મમયે એ મળપૂતસરદાર પ્રથમ તેમના વિરુદ્ધ હતો, પરંતુ બાદશાહને વિજય મળવાની સધિ બેદ યશવતસિહ તેમના પક્ષમા ગયો હતો, તેમ છતાં ઔરંગઝેબને તેનાપર પૂર્ણ વિશ્વાસ નહોતો. દ્રવ્યલોભ, એમ તેનામા એટલો દોષ હતો, પરંતુ તેના એ દોષ મહારાજના માર્ગને અનુદાન થઈ પડ્યો. મહારાજનો અભિપ્રાય હતો કે - 'દ્રવ્યના લાભમુ મનુષ્યો યશમા જનાવર જેવા છે' તેમણે તેને પુકળ લાય આપી પોતાના પક્ષમા લીધો હતો. શાહજહાં ઉમદા સ્વભાવનો દોષા ઉપરાંત તે ઉદાર અને શરવીર હતો, પિતાના જેવો વહેમી નહોતો. તેને ઐશ્વર્યમા ભોગવવાનીજ દેવ હતી તેને ક્રોધએ - ધ પશુ કાનલભેરણી કરી કે તમ્મ તેના વિચારો બદલાઈ જાય. તેનાપર યશવતસિહનો વિશેષ પ્રભાવ પડતો હતા. શાહજહાં તેમના કહેવાથી વિરુદ્ધ વર્તતો નહિ તેને દક્ષિણમા મોકલતી વખત બાદશાહે શિખામણુ લીધી હતી કે - 'શિવાજીમહારાજ 'માયે શત્રુતા કરી નહિ' તેમની સાથે વિશેષ મિત્રતા પશુ રાખી નહિ'. તેમના કળમમા સપડાવુ નહિ. જનતા મુઘી તેમની સાથે દેવ કરવો નહિ. તેમણે આજર્પર્તન પુષ્કળ મહારાજનો નાશ કર્યો છે તમારી પશુ તેની અવસ્થા થશે તો સર્વત્ર મનક પ્રાપ્ત થને અને આપણી બાદશાહીને ધક્કો પડોયશે તેમની સાથે જનને ધન સનાહસપ રાખી દક્ષિણનો આપણો પ્રાંત સંભાળવામાજ આપણુ ખૂણુ છે. 'બાદશાહની શિખામણુને લીધે શાહજહાંના મનમા શિવાજીમહારાજ સાથે તદનામ કરવાની ઇચ્છા હતી મહારાજ દિલ્હીમા ગયા તે વખતે બાદશાહે તેમને નજરેદ કર્યા તે વાત શાહજહાંને બિયડુપ પસંદ નહોતી તેના અભિપ્રાય એવા હતો કે - 'શિવાજીમહારાજ જેવા શરવીર અને બદાગુ અમીરને આપણા પક્ષમા રાખવાથીજ આપણુ હિત સાધ્ય થશે.'

કહેવામા આવે છે કે, શાહજહાંને દક્ષિણમા આવતો જણી શિવાજીમહારાજ એકુતનો વેળ ધારણુ કરી ખલપુરી નજીક એક ગામમા તેને મળ્યા અને થોડાક દહીંની ભેટ કરી દહીં ઉત્તુજ જણાયાથી શાહજહાંએ ચીકાપુ અને રોજ ભોજન કરતી વખત દહીં પૂર પાડવાની તેમને આજ્ઞા કરી દહીંમાથી શાહજહાંને મીણુની એક ગોળા પ્રાપ્ત થઈ ગોળામાથી એક ચિઠ્ઠી લખેની મળી ચિઠ્ઠીમા લખ્યુ હતુ કે - 'યુદ્ધમા વિજય સપાદન કરવા માટે પરાક્રમી શાહજહાં આવે છે, એવુ સાલ વી તેને નજરે જોવાનેજ મે એકુતનો વેળ ધારણુ કરવાની સુમિત યોજા હતી' એપરથી શાહજહાંના હૃદયમા મહારાજમાટે કેવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હશે, તેની કંપના થઈ શકે એમ છે. શાહજહાંની ખાતરી થઈ કે - 'એવા મુશ્કામાં અને સાહસી પુરુષ સાથે ચિરાય કરવો એ લખકર કાર્ય છે' જોગ માખાદ આવી

સહાયતા માટે પોતાનું લસ્કર મોકલવું નહિ અને પરસ્પર એકબીજાની મુલાકાત કરવી નહિ (૪) લસ્કરના અર્ચ માટે કેટલાક પ્રાત નક્કી કર્યા પછી મહારાજે મોગલોની સહાયનામાટે પાંચ હજાર સિપાઈઓ મોકલવા. (૫) પ્રથમ તદનામામાં થયેલા દરાવ પ્રમાણે સલાહને પાંચ હજાર ઘોડેસ્વારની મનસબ આપવી. તેના અર્ચમાટે વરાડ પ્રાતમાના આવડા અને બાલાપુર તાલુકા આપવા. (૬) પ્રથમ થયેલા દરાવ પ્રમાણે ચોવાઈ અને સરદેશમુખીનો હક્ક વસુલ કરવાની મહારાજને સમૂર્ણ સત્તા આપવી અને (૭) નિબંધસાદીના અને આદિલશાહીના જે કિલ્લા તથા પ્રાંત સામ્રાજ્ય મહારાજની સત્તામાં છે, તે તેમની પાસે રહેવા દેવા. ^૧ તદનામુ નક્કી કરવામાં આવ્યું તે ઉપર, શાહજહાંએ પોતાની સહી કરી, મહારાજને કહ્યું કે - 'માન બાહોપચારાર્થે તમે તદનામાની શરતોસહિત મને એક અરજી લખી આપો. હું મારી લલામણુસહિત તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપીશ ' એ મુતના પ્રમાણે મહારાજે એક અરજી લખી આપી. શાહજહાંએ પોતાની સખ લલામણુ સાથે તે અરજી બાદશાહને મોકલી આપી તેણે લખ્યું કે - ' સિવાજી મહારાજ જેવા મહાપરાક્રમી પુરુષ આપણને ઘેરી મહેનતે પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તદની શરતો વખૂલ કરી તેમની સાથે સ્નેહસબંધ બોડવો એજ ઉચિત છે ' શાહજહાંની બલામણુ સાથે ગયેલી અરજી બાદશાહે મંજૂર કરી તે સાથે તેમણે મહારાજને " રાજ " નો ખિતાબ આપ્યો. પ્રથમની કળૂવત પ્રમાણે સલાહને મનસબદારી આપી અને વગડ પ્રાતમાં તેમને જે જગીર આપવાની હતી તેની સનદ પણ મોકલી આપી.

તવીન પ્રાપ્ત થયેલી જગીરની વ્યવસ્થા કરવા માટે રાવજી સોમનાથ નામક એક આલિશુ કાગડુનને મહારાજે મોકાસદારનો નવો ખિતાબ આપી યોગ્ય સામગ્રીસહિત રવાના કર્યો. સલાહ મોગલોના મનસબદાર થયાથી તેમની સાથે પ્રતાપરાવ શુજાને પાંચ હજાર સ્વાર આપી જોરગાખાદ મોકલ્યો. શાહજહાંએ તેમને અતિશય સન્માન આપી મુલાકાત લીધી; તેમને રહેવા માટે સ્વતંત્ર ધ્યાન આપી ત્યાં એક નવું પકં વસાવ્યું; પગલુ એ સમયે સલાહનું વય અતિ અત્પ હોવાથી શાહજહાંએ તેમને પાઠા મોકલ્યા અને પ્રતાપરાવ શુજાને સ્વારસહિત પોતાની પાસે રાખ્યો.

ઉભય પક્ષ વચ્ચે સવાહસ પ ચાલતો હોવાથી પુના, મુથા વગેરે પ્રાંત પુનઃ મહારાજના કબજામાં આવ્યા અને પ્રથમ થયેલા તદનામાની શરતો પ્રમાણે મોગલોને સોંપેલા ઘણા પ્રાંત તેમને પાઠા મળ્યા. માત્ર પુરદર અને સદગડના કિલ્લા અઘાપિપર્વત મહારાજના તાબામાં આવ્યા નહોતા. મહારાજને એવી લાલચ આપવામાં કપરી બાદશાહનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, તેમને ભોળની વિશ્વાસ જતાવી મહારાજને ધાત કરવો, પરંતુ શાહજહાંનો ઉદ્દેશ તેવો નહોતો. તે ઉદ્દેશ અત કરણો, નિર્મળ સ્વભાવનો અને નિષ્કપરી પુરુષ હતો.

૧ ચિત્રણીસ તમે છે કે, એ તદનામાની શરત પ્રમાણે મોગલોએ મથમ છાદા લીધેલા સત્તાવીસ કિલ્લા પુનઃ મોગલોને સ્વાધીન કરવા પડ્યા.

શાહજીદાથી પોતાના પિતાનો કપડી સ્વભાવ અને વહેમીપણું સહન થયું નહિ. તેણે તેમના વિરદ બંડ કરવાનો નિશ્ચય કરી શિવાજીમહારાજ પાસે સદાવતા માગી. શાહજીદાની માગણીથી શિવાજીમહારાજને સંકા ઉત્પન્ન થયું. તેમણે તેને કહ્યું કે- 'જાદશાહ સાથે તમે યુદ્ધ કરો તે વખતે હું મારા લશ્કરસહિત તમને મદદ કરીશ.' શાહજીદાએ જાણી લીધું કે, મહારાજને મારી માગણીથી સંકા ઉત્પન્ન થયું છે. શાહજીદાએ તેમની ખાત્રી થવા માટે પોતાના મોટા લશ્કર-સહિત દિલ્લી તરફ કુચ કરી, યુન:મહારાજને સદાવતા કરવા માટે સંદેશો કહા-ર્યો અને તેમનો સશ્ચ દૂર કરવા માટે પોતાના મોટા મોટા અમલદારો તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓએ મહારાજને શાહજીદાની મનેચ્છા કહી સંભળાવી. મહારાજે તેમને ઉત્તર આપ્યો કે- 'તમારી પાછળ તમારા દક્ષિણના પ્રાંતોનું રક્ષણ કરવા માટે હું દક્ષિણમાં જ રહીશ. જાદશાહ સાથે યુદ્ધ કરવા તમારું સૈન્ય પૂરતું છે; તેમ છતાં તમારો પરાજય થાય તો તમે દક્ષિણમાં મારા તાબાના પ્રાંતમાં આવી નિવાસ કરજો.' એ સાંભળી શાહજીદાએ મહારાજને પોતાના સૈન્યના સેનાધિપતિ બનાવવાનું કહાની મોકલ્યું; પરંતુ તેની એ માગણીથી પણ મહારાજ લજ્જાયા નહિ. જ તે તેમની સલામના નહિ મળવાથી શાહજીદાને નિરાશ થઈ પાછું ફરવું પડ્યું અને ઔરંગઝેબની કામ માગી યુન: તે ઔરંગઝેબને આપ્યો. મહારાજે એ પ્ર-સંગે તેને સદાવતા નહિ કરવાથી, ઉદાર અત કરવાના શાહજીદાને તેમના પર ગુસ્સો આવ્યો નહિ; ઉઠાડો તેમની સાથે અધિક રતેહલાવથી વર્તવા લાગ્યો. ૧

ઔરંગઝેબે શાહજીદાને કહ્યું કે- 'શિવાજીમહારાજને આદિલશાહી અને કુતુબશાહી પ્રાંત પર સ્વારી કરવામાં ઉત્તેજન આપવું. તેમ થવાથી એ બંને જાદ-શાહી નિર્બળ થશે, એટલે પછી તેને પાંચમાત્ર કરવામાં આપણને વિશ્રમ લાગશે નહિ. એ પ્રાંતો પર સ્વારી કરીને મહારાજ જે પ્રદેશ કબજે કરે તેમનાં કેટલોક ભાગ તેમને જાગીરમાં આપવો.' જાદશાહ તરફથી સૂચના મળતાં જ શિવાજી મ-હારાજ તે બંને જાદશાહીના તાબાના પ્રાંતો પર વારંવાર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યા. મોગલ સૈન્યની સદાવતાવડે શિવાજી મહારાજ આપણા બમેલા પ્રાંતમાં સ્વારીઓ કરે છે, એ જાણી વિજાપુરસરકારે મોગલો સાથે તદનામુ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવી. બંને રાજ્યો વચ્ચે તદનામુ થયું. તેમાં હરાવ થયો કે, સોગ્રાપુરનો કિલ્લો અને તેને લગતો અદારદગ્ગર ઢોળની ઉપજવાળો પ્રાંત વિજાપુરસરકારે મોગલોને આપવો. તદનામુ થવાથી વાત જાણી શિવાજીમહારાજ યશવંતસિંહ અને શાહજીદાને મળ્યા; અને તેમને કહ્યું કરાવ્યું કે- 'મહારાજે વિજાપુરસરકાર અને ભાગાનગર સરકારના રાજ્યમાં ઇંગ્લેન્ડનાર તોફાન મચાવવું. મોગલસરકારો તે તરફ ધ્યાન આપશે નહિ.'

૧ મગસી લખાવે છે કે, અંતુ ખોટું બંડ હતું કરવાની જાદશાહને શાહજીદાને આજ્ઞા ફરમાવી હતી આમાં એ કપડી જાદશાહના ત્રણ હેતુ હતા. એક હેતુ એવો હતો કે, શિવાજીમહારાજને ફરીથી ફરમાવીને કહ્યું કરવા; બીજો હેતુ પોતાના સેનાપતિની કસોટી કરવાનો હતો અને ત્રીજો હેતુ એવો હતો કે કોઈ વખતે બંધિયમાં શાહજીદા બંધખૂ બંડ કરે તો તેના ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકે નહિ. (પ્રો. સરકાર)

એ ગોઠવણ કર્યા પછી મહારાજે આદિલશાહના પ્રાતમા ચોથાઈ અને મરદેસ-
મુખીનો હાથ વસુન કરવાનો સપાટો ચલાવ્યો. મહારાજના સતત ત્રાસભાથી
પોતાના દેશને મુક્ત કરવા માટે આદિલશાહના વજર ખડકુલ મદમદે મહારાજ
સાથે તટનામુ કર્યું અને તેમને પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ હોન ખડકી આપવાનું પુનઃ કે-
ખૂન કર્યું. ^૧ મહારાજે કોઈ પણ નિમિત્ત દેહાદી આદિલશાહી પ્રાતમા લોદાન
મચાવવું નહિ એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. વજરે આ તહનામુ પણ સુમરીતે
કર્યું હતું, કારણ કે હિંદુરાજ સાથે તહનામુ કરી તેને ખડકી લગવાથી મુમન-
માની બાદશાહીનું જોરવ ઓછું થયું જાણી દરબારના અમીરઉમગવે ગડબડ મચાવે
તેમ હતું, પરંતુ ખુદ આદિલશાહે એ તહનામા તરફ પસંદગી બતાવી વિજાપુર-
દરબારમાં મહારાજનો વકીલ રાખ્યો. મહારાજે સામંજસાવક પાડેને વકીલ નિમી વિજા-
પુર તરફ રવાના કર્યો.

આદિલશાહ સાથે તહનામુ થવાથી તેના રાજ્યમાં સ્વારીઓ કરવાનું બંધ થયું.
એટલે મહારાજ કુટુંબચાહના પ્રાત તરફ વળ્યા અને તેના રાજ્યમાં વાગવાર સ્વારી-
ઓ કરી તે દેશ લૂંટી વિખસ કરવા લાગ્યા. એ બાદશાહ મહારાજને પરાજય
કરવા તદ્દન અશક્ત હતો. વળી મહારાજને ભોગલોની સહાયતા હોવાનું જાણી
તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તેની હિંમત ચાલતી નહિ. પોતાના દેશની પાયમાની થતી
અટકાવવા માટે શાહને મહારાજ સાથે સામોપચારથી વર્તવાની ફરજ પડી તેમના
દિવાન આદપણા અને આકેણુઓ પણ તેમને એવીજ સરતે વર્તવાની સલાહ આપી
હિંદુ દિરાનેનો મધ્યસ્થ ગાળી કુટુંબચાહે મહારાજ સાથે સંધિ કરી તેમાં એવું
કર્યું કે - 'શાહે મહારાજને પ્રતિવર્ષે પાંચ લાખ રૂપિયા ખડકી આપવી ઉલ્લય
પહે પરાસ્પર સાથે સ્નેહભાવે વર્તવું અને બન્નેના વકીલ બન્ને દરબારમાં રહે 'એ
ઠરાવ પ્રમાણે મહારાજે નિરાશ્ચર્ય નામક વકીલને કુટુંબચાહના દરબારમાં મોકલ્યો.

એ પ્રમાણે બન્ને બાદશાહી ઉપર વિજય મેળની, તેમની પાસે વાર્ષિક ખડકી
રાખ્યા પછી મહારાજની હાથ કોકણુષ્ટી તરફ ગઈ ત્યાં હજી ફિરંગી અને
સીદીની સત્તા પ્રવર્તતી હતી, તેમની સત્તા નિર્બળ કરી સમસ્ત પ્રકણ પ્રાતપર
પોતાની નિર્વેધ સત્તા ચલાવવાનો તેમનો હેતુ હતો. મહારાજે જોવા ઉપર એકા-
એક હુમલો કરી ત્યાંના ફિરંગીઓને હાકી કાઢવાનો સંકલ્પ કર્યો, પરંતુ તેમાં
સફળતા મળી નહિ, એમ જણાય છે ફિરંગીઓ આવે મહારાજને યુદ્ધ થયું હતું,
તેવું વર્ણન કોઈપણ સ્થલેથી મળતું નથી એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, તેઓ
વચ્ચે યુદ્ધ થયુંજ નથી મહારાજે સીદીના તાબાનો જ જીતી કિશો હસ્તગત કરવા-
નો પુનઃ એકવાર પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો, તેમાં પણ તેમને વિજય મળ્યો નહિ
કહેવામાં આવે છે કે - 'એ વખતે સીદી તદ્દન નિર્બળ થઈ જવાથી તેણે મુખ્ય-
ના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓની મદદ માગી હતી ' આ વખતે મહારાજના બન્ને
સંવલ્પ અપૂર્ણ રહ્યા.

૧ કેટલાક જગજગનો લખે છે કે, સાલવાખ હોન ખડકી ભરવામાં આવતી હતી.
વિજાપુરસરકારે એ ખડકી ભરવાનો બીજા વખતે ઠરાવ કર્યો હતો.

આદિધ્યાત્મ, કુતુબશાસ્ત્ર અને મોક્ષબ્રહ્મશાસ્ત્ર સાથે તદનામાં ગણાવી સર્વ જ્ઞાનિ યજ્ઞ અને સિવાશ્વમહાગ્રન્થને એક બે વર્ષ મુખી યોગીક વિશ્રાંતિ મળી. વિશ્રાંતિના મહાપ્રમા તેમણે મંપાદન કરેલા રાજ્યની વ્યવસ્થા ઉત્તમ પ્રકારે કરી. એ વ્યવસ્થાનું વર્ણન આજ્ઞા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે. આ સ્વયં પૂર્વકથાનકરને અનુમરનું વર્ણનજ નિવેદન કરવામાં આવે છે.

કોઇ પણ પ્રાતઃપર સ્વામી કરવાની સગવડ નહિ હોવાથી મહાશય આ સમયે સ્વસ્થ થયા હતા તેપરથી ધણા મનુષ્યોએ ધાર્મિક કેન્દ્ર મહારાજના ઉદ્દેશ પ્રમાણે તેમને અગત્ય પ્રાપ્ત થયું. તેમની ઇચ્છા તુલ્ય થઈ. દરે તેઓ સંપાદન કરેલા રાજ્યનો બહાલમ્બ રાખી સ્વસ્થ રહેશે. મોગયો સાથે યુદ્ધ કરવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેઓ માથે પુનઃ નંદિ કરી તેમના તાબેદાર થઈ રહેત નહિ. દરે પછી તેઓ મોક્ષમુખેદારોને નજાણા અર્પણ કરી તેમને ખુલી રાખી તેમની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે અને ઘણું તો પોતે મંપાદન કરેલી ધન-મંપત્તિ યોગીક ગ્વિમ સાચવી રાખશે. પરંતુ મહારાજના ભવિષ્યના વર્તનથી એવી ડરના કરનાર મનુષ્યોની મોટી જૂથ હતી, એ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મોગયો સાથે યુદ્ધ કરવા એની તેમની સામ્રાજ્ય મિથિ નહોતી, એ મહારાજ મારી પેડે જણાવતા હતા; તેથીજ તેમની સાથે મિત્રભાવે વર્તવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું હતું. અનુ વિજયપુરમ્મરકાર અને ભાગા-નગરમરકાર સાથે થયેલા તદનામાંનો ભ્રમ કરી તેમના રાજ્યમાં તોડાન મચાવવાથી તે જાને બ્રહ્મશાસ્ત્ર એકત્ર થઈ જઈ મહારાજ સાથે મંપ્રામ કરવા તૈયાર થાય, એ પણ તેઓ જાણતા હતા, કારણ કે વિજયપુરમ્મરકારે મોગયો સાથે યુદ્ધ કર્યું તેમ કુતુબશાસ્ત્રની મહાત્માવાકે આદિધ્યાત્મે મોગયોના સરદારોનો પરાજય કર્યો, એ બતાવ તાબેજ હતો, તેથી તેઓ પુનરપિ એકમંપ કરે, એ મંભવિન હતું. હમણા મોગયોના આશયમાં રહેવાનુંજ મહારાજને હૃદય જણાયું હતું. જાને બ્રહ્મશાસ્ત્ર એકે યુદ્ધ કરવા તૈયાર જતા મોગય મુખેદારો તેમને મહાત્મા કરે, એમ પણ નહોતું; કારણ કે મોગયો સાથે વિજયપુરમ્મરકારે તદનામું કર્યું હતું. તેમજ મુમયમ્મની બ્રહ્મશાસ્ત્રી પાપમાય કરવા તૈયાર થતા તે કાર્યને ઔરંગઝેબ જેવો મુમ્મ સ્વધર્માભિમાની બ્રહ્મશાસ્ત્ર સંભાલ કરે, એવો પણ સંભવ નહોતો. દીર્ઘદર્શી સિવાશ્વ-મહારાજે આમપાસના મર્વ વિચારે કરી સામ્રાજ્ય મોગયોની મહાદ પ્રમાણે વર્તવાનો અને કુતુબશાસ્ત્રી તથા આદિધ્યાત્મી ધોત્રે ધોત્રે નિર્જળ કરવાનો વિચાર કર્યો. દદિધ્યાત્મી એ જાને બ્રહ્મશાસ્ત્રી પાપમાય કરી તે પ્રાંતમાં પોતાની સપા સ્થાપવાની ઔરંગઝેબની ધણી દિવમ્મી ઇચ્છા હતી. તે કાર્યોની સિદ્ધિ માટે ઔરંગઝેબે આજ્ઞાપર્યંત ધણા પ્રયત્નો પણ કર્યા હતા. મહારાજનો પણ એજ ઉદ્દેશ હતો. એક ભક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે બે મિત્ર તથા પક્ષ હોય, ત્યારે જે મિત્ર બ્રહ્મશાસ્ત્રના મોગયના હોય તેણે બીજા હૃદયુષ્ટ સિદ્ધ સાથે સ્પર્ધા કરવી, એ અવિચારી કૃત્ત્ર હોવા સાથે બાળક સિદ્ધને ધારેલું ભક્ષ નહિ મળતાં પોતાની પાસે જે કાંઈ થોડું ધણું ભક્ષ હોય તે પણ મુમાવી દેવા જેવું થાય છે; એ નીતિવાક્ય

પ્રકરણ ૨૧ મું—મોગલોના પ્રાંતમાં પુનઃ સ્વારી

મોગલો સાથે થયેલા તહનામ્નોના લગ્ન થયો ત્યારે મહારાજે પુનઃ તેમને પોતાનું ઉચ્ચ સ્વરૂપ બતાવવાની શરૂઆત કરી. તેમણે તેમના પ્રાંતમાં બધા લોકો તોડાવ્યા કરવા માડ્યું. એ સમયે તેમના ઘરકરે એવું વિચાર્યું શોયું અને તેજ બતાવ્યું કે તેવું પૂર્વે કદિ પણ બતાવ્યું નહોતું એમ કહી શકાશે. મહારાજે પ્રથમ શત્રુના તાબાના સિંદગઢ અને પુરંદર કિલ્લા કબજે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ કિલ્લા શત્રુના તાબામાં હોવાથી પુના, ચાંદણ વગેરે પ્રાંતમાં નિર્ભયપણે આવજા કરવાની તેમને વિશેષ અડચણ પડતી હતી. તેમનાં પર જયસિંહ રાજાએ નીમેલા રાજપૂત સૈનિકો સર્વદા સાવચેત રહી કિલ્લાઓનું રક્ષણ કરવામાં રક્ષા હતા. મહારાજે પ્રથમ સિંદગઢ કબજે કરવાનો વિચાર કર્યો.^૧ ઉદયભાતુ નામક એક શરવીર અને બળવાન સરદાર એ કિલ્લાપર સેનાપતિ હતા. એ સરદાર મોગલો સાથે પ્રમાણિકપણે વર્તતો હોવાથી કાઠપણુ રીતે મહારાજના પક્ષમાં આવે તેમ નહોતું. તેના તાબાના રાજપૂત સૈનિકો પણ શરવીર અને પ્રચંડ યોદ્ધા સમાન હતા; તેથી મહારાજ એ અભેદ નહ તાબે કરવાની સુક્તિ શોધવા લાગ્યા. એ સમયે તાનાજી માલુસરેએ^૨ મહારાજને કહ્યું કે, મારી સાથે નાના-

૧ પોવાડામાં લખ્યું છે કે, જનબાઈના આગ્રહને લીધે મહારાજે એ કિલ્લો તાબે કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. એક કિશ્ત મહારાજ અને જનબાઈ સોગમાંબાજ રમતાં હતાં તેમાં મહારાજ ઉપર દાવ આવ્યો અને તેના બદલામાં તેમણે મહારાજ પાસે સિંદગઢની માગણી કરી. આ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનું કાર્ય તાનાજી માલુસરેને સુખતા કરવામાં આવ્યું. આ વખતે તાનાજી પોતાના પુત્ર રાવજાના લગ્ન મઠે પોતાને વતન મયો હતો. તેને તેના મુજરાઓ, લાંબે, નાજાઓજા, પાજા, ફરજાએ, અઢાજાએ હુકમ દરખાસો આપી. હુકમ મળતાં જ તે શરવીર પોજો સગ્ન સમારંભ મુલતવી રાખી તરતજ મહારાજ પાસે રાયગઢ આવ્યો.

૨ બખરામાં લખ્યું છે કે, તાનાજી શરીરે અનિશ્ચય બળવાન, હુકમુક અને લાંબો પહોળો હતો. તેનું સ્વરૂપ લવાનક બધુજ હતું. તેના વાળ પીળા અને તેના લાલ હતાં. તેની ઘડી છતી સુધી લાંબી હતી. તેનામાં હાથી જેટલું બળ હતું. હાથીને અંકુશ વડે તેજ રચળે ઉભો રાખતો; જેટલો મચડ બળવાન હતો. સમસાજીમાં તેના સામું કાંઈ ટકી શકતું નહોતું. મહારાજના ઘરકરમાં તેના જેવો બીજો કોઈ બળવાન પુરુષ નહોતો. નિશાન મારવામાં, ઘેડે બેસવામાં, લલવારના પટા રમવામાં, અને ફરવામાં કુશળ હતો. તેમજ સર્વ સજાવિદામાં પ્રવીણ હતો.

બાપ સંધીએ મોકલો અને મોટી ઇચ્છામાં આવે તેવા એક દળને માવળી પોદ્દા આપે. એ કિલ્લો હું હસ્તગત કરી લઉં. મહારાજે તેની પ્રામણી સ્વીકારી.

સિંદગરનો કિલ્લો સિંદાદિની પૂર્વ દિશામાં છે. પુરંદરના કિલ્લાની ટેકરીએ એ કિલ્લાને લગતીજ છે. કિલ્લાપર જવાનો માર્ગ ઉંચો અને સાંકડા ચડાવવાળો છે. ચડાવનું સ્થળ પૂર્વપશ્ચિમ દિશામાં છે. ઉત્તર તથા દક્ષિણ તરફથી જોતાં કિલ્લો એકદલ વિશાળ ખડકાળ પર્વત જેવો જણાય છે. તે પર ચડવાનો માર્ગ સીધો અર્ધા મેપ નેટલો છે, એટલે ઉંચે ચઢ્યા પછી ચાળીસ ફૂટ ઉંચો, કાળા રંગના ખડકના પ્રચંડ ચડાવ આવે છે. એ બધું ચડાવ ઉપર પચ્ચરનો મજબૂત કોટ બાધી તે પર મોટા ઘુરજ બાધ્યા છે. કિલ્લો ત્રિકોણાકાર છે અંદરનો ઘેરાવો આશરે એ મેલ નેટલો છે. બેદારને એલુંજ લાગે છે કે, ફરવાળ સિવાય કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાનો બીજો માર્ગજ નથી. કિલ્લા ઉપરથી પૂર્વમાં જોતા નીરા નદીનો માકડો પણ સુદર જળાશ્રવાદ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્તરમાં વિસ્તીર્ણ મેદાન-પ્રદેશ અને પુના શહેર જણાય છે દક્ષિણ તથા પશ્ચિમમાં પર્વતના સુંદર ઉચ્ચ શૃંગો મગનમળને મુગન કરતા હોય એમ જણાય છે. એજ દિશામાં રાય-મદનો કિલ્લો છે.

એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને તાનાજી માલુસરે એક દળને માવળી પોદ્દા સહિત રાયગદથી નીકળ્યો સર્વ માવળા એક સાથે સિંદગદ તરફ મથા નહિ પણ રાત્રિના બુધકારમાં કુમરા અને કોતરોને જાહે જાહે માર્ગે થઈને તેઓ એક સ્થળે ભેગા થયા અને માલુ માસની કૃષ્ણાષ્ટમીનો દિવસ હતો. સર્વ માવળા એકજ થયા પછી તેમના અર્ધાં મનુષ્યોને તાનાજીએ ઘોડે વેગળે ઉભા રહેવાની અને સહેન થતાજ તેઓએ આગળ ધસી આવવાની આજ્ઞા ફરમાવી. બાકીના માવળાઓને કિલ્લાના કોટ ખાસે લઇ જઇ ઝુપઝુપ ઉભા રાખ્યા. મદ ઉપરના રખેવાળોએ કોટના જે વિલાસ તરફ યત્નને પ્રવેશ કરવાનો સંભવ નહોતો તે સ્થળે મજબૂત બંદોબસ્ત રાખ્યો નહોતો. એ જોઈ તાનાજીએ એક માવળાને પાટલાધોની મદદથી કોટ ઉપર ચડાવી ખડક સાથે ગાંઠોવાળું એક દોરડું બાધ્યું એ દોરડા મારફતે ત્રણસો માવળા કોટ ઉપર ચડાવ્યા. તેઓ કોટમાં ઉતરી આમતેમ લપાઈ સતાઈ રહ્યા; એટલામાં તેમનાં પગલા સંભળા-વાથી તેઓ ચડતા હતા ત્યાં કિલ્લાના રખેવાળો આવી પહોંચ્યા. તેમનો એક રખેવાળ અર્ધશિશુ થઇ તપાસ કરવા આવ્યો. એક માવળાએ તેને તીર મારી ત્યાં ત્યાજ પુરો દરી નાખ્યો. એ જોઈ કિલ્લાપરના રખેવાળોમાં ગડગડ થઇ રહી. તેઓ પોતપોતાના સજ લેવા દોડ્યા તેમને ગજરાવડા જોઈ તાનાજીએ એજ સમયે દુમયો કમ્બાની યોગ્ય સંધિ બાળી પોતાની સાથે કોટપર ચડેલાં મનુષ્યોસહિત રખેવાળોપર દુમયો કર્યો. જે દિશામાં ગડગડત થતો હતો તે દિશામાં માવળા-ઓએ તીંગેનો વરસાદ વર્ષાવ્યો. રખેવાળોએ મથાલો સળગાવી અગ્નિવાળું ધુઈ

૧ પોતામાં લખ્યું છે કે, બાર દળને સેનિક સાથે તાનાજીકિલ્લા નજીક ગયો હતો.

૨ પોતામાં લખ્યું છે કે કોટ ઉપર ચડ્યા પછી દોરડું વધી ગયું હતું.

સારે તેમણે પોતાના પર હુમલો કરનાર દુશ્મનોને ઝોળખ્યા તેમને જોઈ સર્વ
 ગણરાયા કેટલાકને તો પોતાના રાજ્યે લેવાનો અવકાશ પણ મળ્યો નહિ બન્ને
 પક્ષના યોદ્ધાઓ વચ્ચે તત્કાળ યુદ્ધ થયું ઉભય પક્ષના સૈનિકો જુસ્સાભરે લડવા
 લાગ્યા માવળાઓ કરતા કિલ્લાની બહારના મનુષ્યોની સંખ્યા ઘણી ઓની હતી,
 તેમ છતાં તાનાજીના યુદ્ધકુશળ યોદ્ધાઓ પાછા નહિ હતતા અતિ શૌર્યપૂર્વક
 રાજપૂતો સાથે લડ્યા અને તેમને મારી નાખવા લાગ્યા કિલ્લાપરના લોકોને
 પરાજય થવાના ચિન્હ જણાયા, એટલામાં ઉદયલાલ અને તાનાજીની એક દષ્ટિ
 થતા બન્ને વચ્ચે દુઃસુદ્ધ જામ્યું બન્ને શરવીર, બળવાન અને યુદ્ધકુશળ
 પ્રમુખ યોદ્ધા હતા તેઓ વચ્ચે ઘણા વખત મુઠી યુદ્ધ થયું બન્નેને ઘણા ધા
 વાગ્યા અતે એકબીજાના ધાધી બન્નેએ એકી સમયે સમરભૂમિમાં પ્રાપ્ત્યાગ
 કર્યા પોતાનો મુખ્ય સરદાર યુદ્ધમાં મરણ પામવાથી શત્રુની વિશેષ સંખ્યા
 આગળ વિજય મેળવી શકશે તદ્દિ એમ જાણીને માવળા સૈનિકો પાછા હટ્યા
 તેઓ જે માર્ગે કોટપર ચડ્યા હતા તેજ માર્ગે પાછા જવા લાગ્યા કોટ બહાર
 ઉભેલો તાનાજીનો નાનો ભાઈ સૂર્યજી, કિલ્લામાં બનતો બનાવ જોવાને પોતાના
 મનુષ્યોસહિત કોટ ઉપર ચડ્યો હતો તેણે પોતાના બહુને યુદ્ધભૂમિ ઉપર પડેલો
 જોઈ અને માવળાઓને નાસભાગ કરતા જોઈ તેમને કહ્યું કે - " તમારા પિતાનું
 મુકુટ કેડે લેકો ઉઘડી લઈ જાય એ તમારામાથી કેને પસંદ પડે વાર ? કોટ
 બહાર નાસી જવાની આજ્ઞા રાખશે નહિ દોરડું જો આપનુંએ કાપી નાખ્યું
 તમે શિવાજી મહારાજના પ્રમાણિક અને શરવીર સિપાઈ છો એ બતાવી
 આપવાનો આજ સમય છે મૃત્યુની શીતિ રાખી રજુભૂમિમાંથી નાસી જઈ શત્રુ-
 ને પીઠ બતાવવી એ સાચા વીર પુરુષને શોભતું નથી આનો વીર પુરુષો પાછા
 ફરો અને શત્રુને તમારે શૌર્ય બતાવે " સૂર્યજીનું વીરોત્સાહ પ્રદીપ્ત કંઠમાં
 સંભાષણ સાંભળીને અને સૂર્યજી જેવા પોતાના નવીન જુસ્સાદાર વીર આગેવાન-
 ને સન્મુખ આવેલો જોઈને સર્વ માવળાઓના હૃદયમાં નવો જુસ્સો કિંતન થયો.
 તેઓની નસેનસમાં વીરરક્ત ઉછળવા લાગ્યું તેમના શરીરમાં શિવાજી મહારાજ
 પ્રત્યેક અભિમાન પુનઃ જન્મત થયું અને પોતાની સ્વદેશપ્રીતિનું પુનઃ મંગલ
 થયું પોતાનો શરવીર અને પ્રિય સેનાપતિ રજુમાં પડેલો તેનું વેર વાળવાની
 તેમનામાં હિંમત આવી તેઓ પુનઃ જુસ્સાભરે હુમલો કરવા તૈયાર થયા માવળા
 લોકોના અતઃકરણમાં એક વખત કોધનો પવન બરાબ પછી તેઓ પોતાના
 પ્રાણની દરકાર નહિ કરતા સન્મુખ આવેલા શત્રુઓ ગમે તેટલા પ્રબળ હોય
 તોપણ તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થતા, તેમાં વળી એ તો તાનાજીએ ચૂની
 'કોટના માવળા યોદ્ધા હતા પછી પૂછવું જ રુ' ' હર હર મહાદેવ ' ની ગગનભેદી
 ગર્જના કરી તેઓ શત્રુ ઉપર એકદમ વૂની પડ્યા શત્રુઓનો યગજ્ઞ કરી તેઓ-
 એ કિલ્લા કબજે લીધો એ ધોર સત્તામાં આશરે ત્રણસો માવળા રજુમાં પડ્યા
 થામ્યા આશરે પાંચસો રાજપૂત સિપાઈઓના મૃતદેહ સમરભૂમિપરથી મળ્યા
 અને થોડાક સૈનિકો સતારી રહ્યા હતા તેઓ શરણે આવ્યા તથા ઘણા રાજપૂત

સૈનિકોએ કોઈ ઉપરથી બૂસકા મારી પ્રાણસાગ કર્યો.

યુદ્ધમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી જઈ કબજે લેવાના આનંદદાયક સમાચાર સિનાશ મહારાજને વિવેકન કરવા માટે પ્રયત્નથી કરી રાખેલા સક્રિય પ્રમાણે સુધાંશુએ ધાસનું એક કુંડું સળગાવી દીધું. એ દુમલાનું પરિણામ જોવાની મહારાજને ઉત્કંઠા થઈ રહી હતી, તેથી અંધારને જાગ લાગેલી જોઈ તેમને અસંત કર્ષ વિપન્ન થયો; પરંતુ એ જીવસંટોસટના કાર્યમાં પોતાના અસંત પ્રમાણિક અને જીવનનું મિત્રના મરણસમાચાર આલળ્યા સારે તેમને અતિશય દિલગીરી થઈ. મહારાજે એ સમયે કહ્યું હતું કે, “જદ તાજામાં આવ્યો પણ સિંદ થયો.”^૧ યુદ્ધમાં જે આવળા સૈનિકોએ જહાદૂરી જતાથી હતી તેમને મહારાજે ધનામ આપ્યા. પ્રત્યેકને ધનામમાં એક એક રૂપિયાની વિંટી આપી. તેમના ઉપર અમલદારોને પણ તેમણે યોગ્યતા પ્રમાણે ધનામ આપ્યાં. એ પ્રસંગે સુધાંશુએ અપ્રતિમ પગક્રમ અને સરવીરપણું જતાવ્યું હતું તેથી તેના વખાણ કરી તેને સિદગઢ ઉપર મુખ્ય અધિકારી નીમ્યો.

સિદગઢ તાજામાં આવ્યા પછી પુર દરનો કિલ્લો જીતવામાં વિજય થયો નહિ. સિદગઢ જીતા પછી એક મહિને સુધાંશુ પોતાના આવળા યોદ્ધાઓસહિત રાત્રિને સમયે એકાએક પુર દરના કિલ્લાપર મદાર્થ લઈ ગયો. તેણે કિલ્લાપરના સિપાઈઓને કાપી નાખી ત્યાં મહારાજની જ્વાળ ફરકાવી. સિદગઢ ઉપર આવળાઓએ છાપો મારીને પોતાના રાજપૂત પાત્રુઓને કેવી રીતે ખાલમાલ કર્યો હતા તેની એ કિલ્લાપરના રાજપૂતોને સારી ખેડે ખબર હતી. આવળાના એ પુત્રલાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા. તેમનો સમુદાય મોટો હોવા છતાં આવળા સાથે રણસંગ્રામ કરવાની તેમનામાં દિમ્બ નહોતી, તેથી મહારાજના વિશેષ સિપાઈઓનો નાશ થયો નહિ. સારખાદ કેટલાક દિવસો વીસા પછી મહારાજે માદેર સહેર ઉપર સ્વારી કરી અને બાદશાહનો માળીશ હબ્બરનો ખાનનો લૂંટી લીધો. આ લૂંટમાં તેમને એક હાથી અને બાર ઘોડા પણ પ્રાપ્ત થયા હતા.

પુર દરનો કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી મોતલોના તાજાનો માલુમીનો કિલ્લો સર કરવા માટે મહારાજે મોગિપતને મોકલ્યો. તેણે એ કિલ્લાને ઘેરા ધાવી તે પર એકદમ દુમલો કર્યો એ સમયે ઉભયપક્ષના સૈનિકો વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. મોગિપતના એક હબ્બર આવળા સિપાઈઓ રણમાં પડ્યા અને તેના પરાજય થવાથી પાછું દહલું જઈયું. છતાં તે જરા પણ ગભરાયો નહિ, કિંવા નિરાશ થયો નહિ. તેણે જુરસાબેર કિલ્લાનો ઘેરા ચાલુ ગુજ્યો. કિલ્લામાંના સિપાઈઓ પણ સૌધપૂર્વક કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા લાગ્યા. મોગિપત પેશાએ શેરીક વિખાંતિ લીધા પછી પુનઃ કિલ્લાપર દુમલો કર્યો; પરંતુ આ વખતે પણ કિલ્લાપરના સૈનિકોએ તેને પાછો દહલ્યો. જે વખત પાછું દહલું પડ્યું છતાં મોગિપતના સૈનિકો નિરાશ થયા નહિ. કિલ્લાપરના સૈનિકોને જુનરથી મદદ મંગવાની આજ્ઞા હતી, તેથી

૧ કેલક દલિલાસકર્તા લખે છે કે, અત્યારપછી એ કિલ્લાનું નામ કોટલા દલ; પરંતુ મહારાજના એકેદુસરને લીધે તેનું નામ સિદગઢ પડ્યું.

તેમણે છેવટ સુધી હિંમત રાખી. એ મહિના સુધી ઉલ્લખ પક્ષના સૈનિકો વચ્ચે યુદ્ધ ચાલ્યું. બન્ને પક્ષના સૈનિકો અતિ ચૈત્ર્યથી યુદ્ધ કરતા હતા; પરંતુ અંતે શત્રુના સૈનિકો નિર્બળ થયા. કિલ્લો પેશવાના તાબામાં આવ્યો.^૧ સાર પછી કર્નાળાનો કિલ્લો પણ મહારાજના સૈનિકાએ જાપો મારી સર કર્યો અને વર્ષા-ઋતુ સર થતાં પહેલાં કલ્યાણ પ્રાંત પુનઃ દબાવે કર્યો. લોહમદ, શિવનેરી, ત્રિંજ-ક, રાહિડા, અદિવંત, રાવળામવળા, મરરદગદ વગેરે કેટલાક કિલ્લા હજી સુધી મોગલોના તાબામાં રહ્યા હતા તે મહારાજે જાપા મારી સર કર્યા. સન ૧૬૭૦ ના એપ્રિલ માસની આખર સુધીમાં અહમદનગર, ભુનર, પૈન્ડા વગેરેની આસપાસનાં મોગલોનાં ૧૧ ગામ મહારાજનાં માથુસેએ લૂંટી લીધાં.

એ વખતે મહારાજની સેનાએ આ પ્રવૃત્તિ સર કરી હતી તે વખતે ખાન-દેશમાં દાહિદખાન હતો, તે પોતાની ધોડેસ્વાર સેના લઈને અહમદનગર આવ્યો અને તેણે તેમના ઉપર સાત હજાર ધોડેસ્વારની સેના રવાના કરી. તે વખતે મહારાજની સેનાએ તે પ્રાંતના ત્રણ કિલ્લાને ઘેરા નાખેલો હતો તે તેને ઉઠાવી લેવા પડ્યો. આ પ્રમાણે તેમને મોગલ સરદાર તરફથી હરકત આવી ખરી પણ ઔરંગાબાદમાં મોઆઝિમ અને દિલેરખાન વચ્ચે કલહ સર થઈ ચૂક્યો હતો અને ઔરંગઝેબને પોતાના પુત્ર ઉપર સંશય આવેલો હોવાથી મોગલસેના તરફથી મહારાજને કંઈ ખાસ મુશ્કેલી પડી નહિ, અને તેથી પોતાની મરજી પ્રમાણે તેઓ મોગલ પ્રાંતમાં તોફાન કરવા લાગ્યા.^૨

આ અરસામાં શિવાજી મહારાજે પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય જજીરાના સીદી ઉપર રવાના કરેલું હતું. તે સેનાએ તેના પ્રદેશમાં એક સરખા હુમલા કરીને તેને હેરાન કરી નાખ્યો, સારે તેણે મોગલોની મદદ માગી હોય એમ લાગે છે. કારણ કે સન ૧૬૬૯ માં ઔરંગઝેબે શિવાજી મહારાજને એક પત્ર લખીને જણાવ્યું હતું કે તેમણે સીદીને રસ્તે જવું નહિ. મુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીએને આ પ્રસંગે સીદીએ એવું લખી જણાવ્યું હતું કે:-“ આખર સુધી કિલ્લાનો બચાવ કરવા માટે મરાઠાઓ સાથે યુદ્ધ ચાલુ રાખવાનો મેં સંકલ્પ કરેલો છે; અને

૧ છુટલા લખે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજે ઘેરા લાવ્યો હતો. તેપર મનોહરદાસ નામક એક રાજપૂત સરદાર કિલ્લેદાર હતો. તેને અન્નાદિ સામગ્રીના તથા પડવાથી તે ગભરાયો; તેથી તેણે જ મહારાજને કહાલ્યું કે, હું રાજપૂત છું. એકે એક મનુષ્યો શત્રુમાં માથુમુકા થશે ત્યાં સુધી હું કિલ્લો છોડત્યાર નથી. મહારાજને એ કિલ્લાના સુસમાર્ગીની ખબર હતી. તેમાંના એક માર્ગે લઈને મહારાજ કિલ્લાપર ચડ્યા; પરંતુ શત્રુના સૈનિકો સાવચ દોવાથી તેઓ મહારાજના સૈન્ય ઉપર વૃદ્ધી પડ્યા. ક્રધાક્રીમાં મહારાજના ધણા સૈનિકો માર્યા થયા. સૈનિકોની પાયામાલી વ્યાપી મહારાજને એકાએક ઘેરા ઉઠાવી લેવો પડ્યો; પરંતુ થોડા વખતમાં જ તેમણે જાપો મારી કિલ્લો સર કર્યો.

૨ આ વખતના મુરતના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ જણાવે છે કે, હવે શિવાજીમહારાજ ચોર પ્રમાણે જાપા મારવા નથી પણ પોતાની સાથે ત્રીસહજાર માથુસની સેના લઈને ઉપાડી રીતે મોગલોના પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરે છે અને વિજય પ્રાપ્ત કરે છે. બાદશાહનો સાહબંદો ઔરંગાબાદમાં પડેલો તેની તેમને કશી ખતરા દોય એમ લાગતું નથી.

ઇવર કિલ્લામાં જનાજપાણી ખૂલવાથી જો ખાજખાજો પ્રસંગ આવશે તો કિલ્લો
 મોઝવેને સ્વાધીન કરી દેવાનો મેં નિર્ણય કરેલો છે.” આ નિર્ણયની મહા-
 રાજને સંપૂર્ણ ખજાર હતી. તે સિવાય જ્યારે જયસિંહે વિજયપુરમરઠાર ઉપર
 સ્વારી કરી સારે પોને વિજયપુર સરકારને સાથે છે એવું કહેવપ્રવર્તાં છતાં જય-
 સિંહ રાજ્યે આપેલી લાકડચથી મીઠીએ તેને મદદ કરી હતી. પાછળથી જ્યારે
 પુરંદર આગ્રહ મળરાજને જયસિંહ રાજ સાથે વઢ થયો ત્યારે જંઞરા પોતાને
 સ્વાધીન કરવો એવી ચરત મદારાજને ઝૂંઢેલી હતી પણ તે તેણે માન્ય કરી ન
 હતી; તેથી જો આ જંઞરાનો કિલ્લો મોઝવેના તાબામાં જશે તો પશ્ચિમ
 કિનારા પોતાના તાબામાં ખીન હરકતે આવશે નહિ અને આરમાર (નૌકાસૈન્ય)
 તૈયાર કરવામાં પોતાનો જે ઉદ્દેશ છે તે મરણ થશે નહિ એમ મદારાજને લાગ-
 વાથી મીઠીનો નાશ કરવાનો તેમણે દૃઢ સંકલ્પ કરેલો હતો. આથી સન
 ૧૬૭૦ માં મદારાજને જાતે જંઞરાપર સ્વારી કરી અને ધેરા નાખીને જમીન-
 પરથી તોપોનો મારો ચર કર્યો. ચોમાસુ ચર થવા છતાં ખજ તેમણે આ ધેરા
 ઘાઘો નહોતો, અને તોપોનો મારો પણ ઓછો કર્યો નહોતો. ચોમાસું ચર થતાં
 પહેલાં કિલ્લો હનુજા કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોવાથી મદારાજ પોતાનું અપૂર્વ
 પરાક્રમ બતાવતા હતા. કિલ્લાને ધેરા નાખીનેજ તેઓ બેઠી રહ્યા નહોતા. તેમણે
 કિલ્લાના માસિક ફત્તેખાને મોટી રકમ અને જમીર આપવાની લાકડચ બનાવી
 કિલ્લો લાગ દવાનું કદાબું હતું ફત્તેખાને આવી લાકડચથી જોળવાયો નહિ
 એટલુજ નહિ, પણ પોતાને આવી લાકડચ બતાવી તે બદલ તેને મદારાજ ઉપર
 સરમે પદ આપ્યો; પરંતુ મદારાજે તોપોનો મારો ચલાવ્યાથી ફત્તેખાનું લેખ
 ખૂટી ગયું. અતે તે મદારાજને ઘરણે આવી તેમના આશ્રયમાં રહેવા કમ્પ થયો.
 તેના કાય નીચેના ત્રણ સરકારને મદારાજપર પેર હતું. તે સરકારને ફત્તેખાન-
 ની યોજના પમદ પડી નહિ. તેમને સ્વધર્મનું વિશેષ અભિજ્ઞાન હતું. હિંદુ પર
 અને વિશેષતઃ મગાઓ પર તેમને અતિશય તિરસ્કાર હતો. કાંઈરેને ઘરણે જઈ
 તેમના તાબેદાર દધ રહેવું એ તેમને બીજકુલ પસંદ નહોતું. ફત્તેખાને પરાજય
 પામી મદારાજને ઘરણે જવાથી તેઓ જયવા પામશે નહિ એવી તેમને બીક
 લાગી તેથી મને તે ઉપાયે ફત્તેખાનની યોજના બધ પાડવાનો તેમણે નિશ્ચય
 કર્યો. એ ત્રણે મરદારોએ પોતાના જાતિજધુઓ સાથે સલાહમસલાહ થકારી
 તેમની મદાવનાવડે ફત્તેખાને કેદ કર્યો અને કિલ્લો બચાવવાનું કામ છુસાભેર
 ચાલુ રાખ્યું; તેજ છતાં શિવજી મદારાજ સમક્ષ ટકી રહ્યો નહિ એમ જાણીને
 તેઓએ સુરત મુકાબે મોઝવસરકારને કદાબું કેન્ડ આ પ્રસંગે અમને લેહ્યે
 તેમની મદાવના કરવાથી અને બચિબમાં પ્રસંગેતાન મદાવના કરવાનું અભિવચન
 આપવાથી વિજયપુરમરઠારની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ, અમારા તાબાનાં સૈનિક-
 વદાણે સહિત અમે મોઝવ બાદશાહની મેવા કરવા તૈયાર થઈશું અને જંઞરા-
 નો કિલ્લો અમને મોઝવ બાદશાહ તરફથી જાગીરમાં મળ્યો છે એમ માનીશું.”
 મોઝવસુબેદારને એ જાણથી પસંદ પડવાથી તેણે તે સંજ્ઞથી મોઝવબાદશાહને

ભલામણ કરવાથી બાદશાહે તેમની અરજ મંજૂર કરી. ત્રણ સરદારમાંથી એકને કિલ્લાનો માલિક બનાવી તેમણે તેને 'ચાકુતખાન' નો નવો ખિતાબ આપ્યો.^૧

સીદીને મોગલોની મજબૂત સહાયતા મળવાથી તેણે મહારાજના તોપોના મારાને ગણકાર્યો નહિ. મહારાજે વિચાર્યું કે, એકજ કિલ્લાને ઘણા દિવસ ઘેરા નાખી ખેસી રહેવું અને બીજાં મદદરવાનાં કાર્યો તરફ દુર્લભ કરવું એ યોગ્ય નથી; એમ ધારી તેમણે પોતાના સંકલ્પ અપૂર્ણ રહેવા દઈ ત્યાંથી છાવણી ઉઠાવી; અને ભવિષ્યમાં અનુકૂળ સંધિ પ્રાપ્ત થતાં સીદીનો મદ ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સુરતના મુખેદારે સીદીને મદદ કર્યાંથી મહારાજનો સિદ્ધ થવા જેવો ઉદ્દેશ અપૂર્ણ રહી ગયો તેથી તેના સહેર ઉપર પુનઃ એક વખત હુમલો કરી તેની નસ દબાવવાનો વિચાર કર્યો. મહારાજે ગોમાસું પૂરું ચતાં ન ચતાજ પંદર હજાર ધોડેસ્વાર સહિત તેના શહેર ઉપર અકસ્માત હુમલો કર્યો; પરંતુ એ અરસામાં મુખેદારને કંઈક વ્યાધિ થવાથી તે યત્ન પામ્યો હતો તેમજ શહેરના રક્ષણાટ રાખેલા પુષ્કળ સૈનિકોને જ્યસિંહે કિંવા સાદગદગ્ગે પાછા બોલાવી લીધા હતા. એ રિયતિ કાં તો દૈવચાલી કે કાં તો શિવાજી મહારાજના મુલાબેજ થઈ હતી. ગમે તેમ હો, પણ મહારાજ સુરત શહેર પુનઃ લૂંટી ચકયા. કિલ્લા સરે કરીને તેમાં પોતાના થોડાક સૈનિકો રાખી તેઓએ નિશ્ચિંત જીવે ત્રણ દિવસ સુધી સુરત શહેર લૂંટ્યું.

સુરત શહેર ઉપર મહારાજ હુમલો કરવાના છે એવો બધ જુનરાતના મોગલ મુખેદારને લાગવાથી તેણે ધુલની તૈયારી શરૂ કરી. તેણે વિજાપુરસરકારને પોતાની હુમકે ખાર હજારની સેના મોકલવાનું લખી જણાવ્યું. તેજ પ્રમાણે મુઝબ્બના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે તેણે દારૂગોળાની માગણી કરી; પરંતુ આ સર્વ તૈયારી સંપૂર્ણ થાય તે પહેલાંજ તા. ૩ ઓક્ટોબર સને ૧૬૭૦ માં મહારાજે સુરતપર હલ્લો કર્યો. સપ્ટેમ્બર મહિનાથી મહારાજ કલ્યાણ આગળ પોતાના સૈન્યનો જમાવ કરે છે અને જુનરાત ઉપર તેમની સ્વારી થવાની છે એવા સમાચાર અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને પ્રથમથીજ મળી ચૂકયા હતા. સૌથી પ્રથમ તેમનો હલ્લો સુરત ઉપરજ થશે એવી તેમની ખાત્રી હોવાથી અંગ્રેજ, ફ્રેંચ, ડચ, વગેરે વ્યાપારીઓએ પોતાની વખારમાંનો સઘળો માલ ત્યાંથી દશબાર માઇલને અંતરે આવેલા એક સ્વાહી નામના ખેદમાં લઈ જઈને બચ્યો; અને લાકડાના મોટા મોટા તકતાઓની દિવાલ કરીને તે ઉપર તોપો ચોઠી. તેમજ સુરતમાં પોતાની વખારનો નાશ થાય નહિ તેટલામટ્ટે અંગ્રેજોએ તેના રક્ષણ માટે પોતાનાં કેટલાંક માણસોને પણ ત્યાં ગોઠવી દીધાં. શહેરમાંના મોટા મોટા વ્યાપારીઓ અને અમલદારો નાસી ગયા. આ સમયે બાદ-

૧ પ્રિ. સરકાર જણાવે છે કે, આ ત્રણ સરદારોમાંથી એકનું નામ સીદી સંબજ હતું. તેને મોગલ આરમારનો સેનાપતિ નિખીને ત્રણ લાખની બળીર કરી આપી હતી અને સીદી કાસીમ તેમજ સીદી ખેરાતને જ'છરા અને તેની આજુબાજુની બચરથા કરવાનું કામ રો.પુ' હતું. આ રીતે સીદીનું સખજું આરમાર મોગલોના તાબામાં ગયું.

૨ તે સમયનો અંગ્રેજ પ્રવાસી ડૉ. ડ્રિયર લખે છે કે, મહારાજે સુરત ફોડીને એ કિલ્લો તોડ પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મોગલ લશ્કરે તેમને ત્યાંથી ઢાંચી કઢાડ્યા હતા.

મહારાજે ૬૬ લાખની લૂંટ મેળવી હતી.

શિવાજી મહારાજે સુરત શહેર લૂંટી બાળી નાખવાના સમાચાર ઓરંગઝેબે પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના મુખેદારે મહોબતખાન અને દહિદખાન નામક સરદારોને આદેશ હળર સૈનિક સાથે સુરતના સૈનિકોની મદદ માટે રવાના કર્યા. મહારાજ સાહેબને માર્ગે પાછા ફરતાં ચંદોર પાસે કંચનમંચન નામક સ્થળે પહોંચવા પહેલાંજ મોગલ સરદારે તેમને વણીદિઠારી નામક સ્થળે પકડી પાડ્યા. મહારાજની ધમ્મજા હતી કે: નામક પાસેની ઉંઠી ખીણમાં ઘડને નીચલા વિભાગમાં ઉતરી પડવું; પણ એટલામાં મોગલોનું ઘણું લશ્કર તેમની નજીક આવી પહોંચ્યું. શત્રુએ આગળ જવાનો માર્ગ રોકવાથી લૂંટમાં મેળવેલું દ્રવ્ય ખીણમાં સુરક્ષિત રીતે ઉતારવાની મહારાજને ચિંતા થઈ. તેમણે પોતાના લશ્કરની પાંચ ટુકડીઓ ખતાવી. એક ટુકડીને શત્રુ સામે જઈ મોક્ષ મારવાની અને બીજી બે ટુકડીને શત્રુની બંને બાજુએ હુમલો લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. એક ટુકડીના સ્વાધીનમાં લૂંટનો સંઘળો માલ આપી આજ્ઞા ફરમાવી કે: શત્રુની ત્રણ બાજુએથી હથેલી કરવાથી તેઓ યુદ્ધ કાર્યમાં મુંઝાય તે સમયે તમારે ઝપાટાખેડ તેના લશ્કરમાં ઘડને નીકળી જઈ પર્વત ઉતરી પેલી તરફ ચાલ્યા જવું. મહારાજ એ ટુકડીની સાથે હતા. સંઘળો જીરસામેર ચાલ્યા જતા હતા; એ જોઈ દહિદખાને તેમની પૂઠ પકડી. શિવાજી મહારાજે ઘેડાંક મનુષ્યોસંહિત ખાન સાથે યુદ્ધ કર્યું. તેને ત્યાંજ અટકાવી રાખી, લૂંટમાં મેળવેલો માલ બાકીના સિપાઈઓ સાથે સુરક્ષિતપણે ખીણના ઉંડા પ્રદેશમાં મોકલી દીધો. શત્રુના સૈનિકો ઉપર એકદમ ચારે દિશામાંથી હુમલો થયો ત્યારે મોગલ સરદારે પોતાના સર્વ સૈનિકોને એક ટેકરી ઉપર એકઠા કરી મહારાજના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા માંડ્યું. એ સમયે મહારાજ પોતાના શરીર ઉપર બખ્તર અને માથે બખ્તર-ટોપી પહેરીને તથા બંને હાથમાં બે પટા ચઢાવીને ઘેડેસ્વાર થઈ યુદ્ધ કરતા હતા. પ્રતાપરાવ સરનામત વગેરે સરદારોને પાછળથી રક્ષણ કરવાનું સોંપી મહારાજ પોતે શત્રુના સૈન્ય ઉપર ધસી ગયા. બંને સૈન્ય વચ્ચે બચકર યુદ્ધ ચાલ્યું. બંને પક્ષના સૈનિકો અતિ શૌર્યથી લડ્યા. પોતાના સૈનિકોનો ઉત્સાહ વધારવા માટે મહારાજ સ્વતઃ મોખરે રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા હતા. તેઓને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થવાની તેમણે પોતાના શૌર્યની હદ ખતાવી હતી. એ તુમુલ યુદ્ધ બે પ્રકર સુધી ચાલ્યું, તેમાં ત્રણ હળર મોગલો રણમાં પડ્યા અને મોગલસરદાર રણમાંથી નાસી ગયો. મોગલ સૈન્ય ગલરાઈ જઈ આમતેમ નાસી છૂટ્યું. તેમની પૂઠ નહિ પકડતાં મોગલોની ઓવણીમાંથી લાંબી, ઘેડા વગેરે જે સામાન હાથ લાગ્યો તે લઈ મહારાજે ખીણમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી. એટલામાં રાયબાગીણ નામક એક શરી સ્ત્રીએ પોતાના જગજીવન નામના પુત્ર અને કેટલાક લશ્કરસંહિત મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે માર્ગ રોક્યો. રાયબાગીણ એ માહુલના દેશમુખ ઉદારામની પત્ની હતી. એ યુદ્ધમાં તેનો પતિ મરણ પામતાં રાયબાગીણે આગેવાન થઈ લશ્કરને ધૈર્ય આપી મહારાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું. ઝેરગંજેને રાયબાગીણની બહાદુરી જોઈ તેની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તેને “રાયબાગીણ” નો ખિતાબ આપ્યો. એ સ્ત્રી

માર્ગમાં જાત્રી જાત્રી તે સમયે મહારાજે તેના લશ્કરને ચારે દિશામાંથી ફેરી લઈ તેઓને ત્રાસ ત્રાસ પોકારાવી. જતેરાવળાગીલું દાંતમાં ધામનું તૂલું લઈ મહારાજ-ને શરણે જાત્રી. મહારાજે તેનો આદરસત્કાર કરી કિંમતીવસ્ત્રાવકાર અર્પણ કર્યો અને તેની ઇચ્છામા આવે ત્યાં જવાની રજા આપી.

સુરનથી પાછા કર્યા પછી મહારાજે પોતાનાં લશ્કરી વડાઓ અને લશ્કર તેવાર કર્યું. પ્રતાપરાવ ગુજરને દશ હજાર ઘોડેસ્વાર આપીને અને મેરાપતને વીસહજાર પામળ લશ્કર આપીને તેમને મેગવોના ઉત્તર પ્રાંત તરફ સ્વારી કરવા મોકલ્યા. એ પ્રાંતની પ્રજા ધનવાન હતી; પરંતુ ત્યાં મગજૂલ બદોબસ નહોતો તેથી એ વિભાગમા સ્વારી કરવાથી મહારાજને પુષ્કળ ધનસંપત્તિ મળવાની આશા હતી, અને તે આશા ફળીભૂત પણ થઈ હતી. પ્રતાપરાવ ગુજર ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો. એ પ્રાંત તે સમયે વસ્તીપૂર્ણ હોવા સાથે ધનવાન પણ થઈ હતો. પ્રતાપરાવે જુરાનપુર સુધી દોડ કરીને તેની પાસે આવેલું બદાદૂરપુર નામનું ગામ લૂટ્યું. તેણે જા વખતે જુરાનપુર ઉપર પણ દસ્તો કર્યો. દોન પણ તે વખતે યશવંતસિંહ^૧ જુરાનપુરમા હતો તેણે પ્રતાપરાવને કહાવી મોકલ્યું કે તેણે શહેર ઉપર દસ્તો કરવો નહિ. એટલે પ્રતાપરાવે પોતાનો મેગવો ત્યાંથી ફેરવી લીધો; પણ ત્યાના ખીળ મોટા મોટા શહેરો લૂંટી લઈ પ્રગપર વાર્ષિક કર ભેગાડ્યો. પ્રત્યેક ગામના આગેવાનો પાસેથી લખાવી લીધું કે:— 'મેગવોને વાર્ષિક ને કર લેવામા આવશે તેનો ચોથો ભાગ સિવાજીમહારાજને અથવા તેમના અમલદારોને વસુલ આપવામા આવશે.' ચોથો ભાગ મળવાથી તે ગામમા લૂટ થવાની ધારણી રહેશે નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેમને કોઈ ત્રાસ આપશે તો સિવાજી મહારાજના સૈનિકો તેમનું રક્ષણ કરશે, એવું પ્રતાપરાવે તેમને આશ્વાસન આપ્યું હતું. મરાઠાઓનો પ્રથમ આ સમયેજ મેગવોના પ્રાંતમાં ચોથા ભાગનો દક્ષ દાખલ થયો. એ પ્રવામમા પ્રતાપરાવે કરાંબ શહેર લૂંટી ત્યાં ગજુ દિવસ ઢાવણી નાખી હતી. ત્યાની પ્રજા પોતાના ધરમા દ્રવ્ય દારી રાખે છે, એવું જાણનાજ પ્રતાપરાવે મોટા મોટા શ્રીમંતોના મકાનો ખોદાવી તેમાં દારૂકું દ્રવ્ય દારી લીધું અને ત્યાના શ્રીમંતોને કેદ પકડાવી મંજાવ્યા. કેટલાક શ્રીમંતો અતિ વેશ ધારણ કરી સંતાપ રવા નેટવાજ તેમના હાથમાથી બચી ગયા. સિવાજીમહારાજે પોતાના મનુષ્યોને સજ્જ તારીફ આપી હતી કે, કોઈ પણ સમયે સ્ત્રીગતિને કોઈ પણ પ્રકારનો ત્રાસ આપવો નહિ. ^૨ પ્રતાપરાવે સત્રુના પ્રાંતમાં એવો ત્રાસ

૧ જુરાનપુર એ ખાનદેશનું મુખ્ય શહેર છે અને તે હાલખાનના તાબામાં હતું. આ સમયે તે ખીલ જુદાના ક્ષત્રિયા રોકાયેલા દોષથી તેનો છોડો અદમરખાન તેના વલીન કામદાર હતો. દત્તે સાદબંધ મેગાઝિનમા ખર્ચાદે પાંચ લાખ રૂપિયાની માત્રાની કરાને યશવંતસિંહ નાચ્યો હતો. તેને અદમરખાને એવો જવાબ આપ્યો હતો કે તમે બાદશાહેનું દુકમ લઈ આવો તો પાંચને બદલે વીસ લાખ રૂપિયા આપવાને હું તેવાર છું. આવો જવાબ મળ્યાથી યશવંતસિંહે જુરાનપુર શહેરને લૂટવાની ધમકી આપી હતી તે આવી ખટપટમાં હતો તેથીજ તેણે પ્રતાપરાવને પાંચો દશે

૨ સજ્જાસદ લખે છે કે, મહારાજે પેતિજ કરાંબ શહેર લૂંટ્યું હતું.

વર્તાવી મૂકયો હતો, તે સમયે મોરોપતે પોતાના પાયદળ લશ્કર સહિત મોગલોના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ઝોંધ, પટ્ટા, માલેરા, માલેચી, રામનગર અને ત્રિપલંગદ વગેરે કબ્જે કરી રચળે રચળે નવા ગઢ બાંધ્યા હતા.

લશ્કરી વહાણો તૈયાર કર્યા તેમાં એકસોગ્રાઠ મોટાં વહાણો હતાં. મહારાજના સૈનિકો ભર્ય શહેર ઉપર રચળમાર્ગે હુમલો કરે તે સમયે જળમાં રહી એ વહાણોએ તેમને સંઘાપના આપવાનો દાવ કરી વહાણોને લશ્કર તરફ સ્વાના કર્યા. વહાણો મુખ્ય યુદ્ધને આમળ આપ્યાં તે સમયે મહારાજે તેમને પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી. વહાણ પાછાં આવતાં હતાં તે દરમ્યાન માર્ગમાં તેમને દમ્મણ આગળ ફિરંગી લોકોનું એક મોડું વહાણ મળ્યું. વહાણના સૈનિકો તેને પકડી દાબોદની ખાદીમાં લાવ્યા. રહેવામાં આવે છે કે એજ અરસામાં ફિરંગીઓ મહારાજનાં ફરખાર વહાણ પકડી વસાઈની ખાદીમાં લઇ ગયા હતા. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે, મહારાજનાં અને ફિરંગીના વહાણો વચ્ચે દમ્મણ તથા મુખાઈની વચમાં કોઇકે રચળે મુઢ થયેલું હોવું જોઇએ.

મોગલોના રાજ્યમાં ચારે તરફ મહારાજ એટલું બધું તોફાન મચાવતા હતા છતાં મોગલો તરફથી તેમનો જોઇએ તેવો પ્રતિકર યતો નહોતો. એ અન્યથા-લરેલું જણાય છે; પરંતુ એનું કારણ મોગલ ખાદશાહના દક્ષિણના મુખેદાર પાસે એ સમયે જોઇએ તેટલુંજ સેન્ય હતુ એમ જણાય છે. ઔરંગઝેબ જેવા વહેંમી ખાદશાહે તેની મદદે વિશેષ લશ્કર મોકલવાનું હામ જોખમલરેલું ધાર્યું હતું. માહુલીના કિશ્નાપર પેશ્વાએ હુમલો કર્યો તે સમયે જુનરમાં વિશેષ લશ્કર રાખવાનું ઈષ્ટ જણાયાથી લાંના લશ્કરમાં તેણે વધારો કર્યો હતો; અને આસપાસના પ્રાંતોને ઉપયોગી થઈ પડે એટલા માટે મુરતમાં પાયદળ સૈનિકો વધારે રાખ્યા હતા; પરંતુ મહારાજના લશ્કર સાથે સરખાવતા મોગલોનું એ લશ્કર નજીક હતું સમગ્ર મોગલ લશ્કર એકઠું થઈ મહારાજ સાથે મુઢ કરવા આબુ હોત તો તેમની સાથે રથસંઘામ કરવા મહારાજ આળીશ દગર સૈનિકો બેઠા કરવા સક્તિમાન હતા. એ સિવાય પ્રત્યેક ગઢ અને થાણા ઉપર રક્ષણ માટે પુરતા સૈનિકો રાખ્યા હતા તે તે જૂઠા. મોગલોનું સેન્ય આપું હતુ; એટલુંજ નહિ પણ ચારે દિશામાં એવી અધવા પ્રસરી રહી હતી કે, મુઢતાન મોત્યાગ્રીમ મહારાજ સાથે યુદ્ધ રીતે મળેલા છે; અને તેજ તેમને પ્રત્યેક કાર્યમાં સંઘાપતા કરે છે. તેમજ યશવંતાસંઘ સાથે મહારાજને ગાઢ મિત્રતા છે. શાહજહાં ઔરંગઝેબને વારંવાર સૈનિકસંઘાપતામાટે પત્રો લખતો; પરંતુ વહેંમી ખાદશાહ શાહજહાંના પત્ર તરફ લક્ષ્ય આપતો નહિ. શાહજહાંની વાસ્તવિક ઇચ્છા એવી હતી કે, દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો પક્ષ વધારવો. ખાદશાહના મરણ પછી તેને ગાદી મળે એ સ્વાભાવિક હતું. બીજે કોઇ ગાદી પચાવી બેસે તો તેને કેદખાનું સેવવું પડે એવો પૂર્ણ સંભવ હતો. સિવાઈમહારાજ ચારે દિશામાં તોફાન મચાવી દિવસે દિવસે પ્રબળ થવા લાગ્યા ત્યારે ખાદશાહ પાસેથી વિશેષ લશ્કર મંગાવવાનું શાહજહાંને બહાનું મળ્યું. શાહજહાં ખાદશાહને હમેશાં પોતાના તરફની સ્થિતિ લખવા સાથે પોતાની પાસે જોઇએ તેટલું લશ્કર નહિ હોવાથી

સત્યનો પ્રસન્ન કરવાનું બનતું નથી એમ પણ લખતો હતો. સાદળદો ધારતો હતો કે, વારંવાર એની માથણી કરવાથી બાદશાહનું મન પિગળી કાઢી વખત પણ તેઓ સદાપત્ર મારે સૈન્ય મોકલશે અને તેમ થવાથી દક્ષિણમાં આપણું બળ વધશે. એવું બાણી-નેજ તેણે પોતાના સૈન્યસહિત શિવાજીમહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઉચિત ધ્યાનું નહોતું. તેને એવું પણ લાગ્યું હતું કે, એવા મહા પ્રતાપી પુરુષ સાથે બનતે યુદ્ધને સલાહસંધ રાખવાથી ભવિષ્યમાં આપણને ઘણી સહાયતા મળશે. તેણે મહારાજ ઉપર એક બે વખત પોતાનું વચ્ચે મોકલ્યું હતું; પરંતુ તે માત્ર બાદશાહને બતાવવા માટેજ મહારાજનો વિનય થાય એટલું નાનું સૈન્યજ સાદળદો તરફથી મોકલવામાં આવતું હતું.

પરંતુ ઔરંગઝેબે સાદળદોની ધારણા પરિપૂર્ણ થવા દાખી નહિ. તેમણે યશ-વતસિંહને પાછો બોલાવી લઈ તેની જગ્યાએ દક્ષિણમાં ચાળાસદળદો સિપાઈઓ સહિત મહોબતખાનને મોકલ્યો એ સરદારને સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો અને તેના ઉપર સાદળદોની સત્તા ચાલે નહિ એવું ફરવ્યું. સાદળદો પાસે ઔરંગઝેબનાદમાં માત્ર એકદળ સિપાઈઓ રહેવા છઠ્ઠા બાણીનું સર્વ લશ્કર મહોબતખાનના તાબામાં રોક્યું. સુરતના સુબેદાર ઉપર બાદશાહની હુકમરાજ થવાથી તેના ઉપર બાદશાહે રાજ્યના કામમાં મર્યાદા કરવાનો આદેશ મૂક્યો. એ આદેશ સહન નહિ થવાથી તે સ્વાભિમાની સુબેદારે વિપપાન કરી આત્મધાત કયો. બાદશાહે તેની જગ્યાએ બીજો સુબેદાર નિમી તેને સુરત અને ખંભાતમાં પુષ્કળ લશ્કરી વડાણો બાધવાનો હુકમ કર્યો. લશ્કરી વડાણો વધારવાનો હેતુ એ હતો કે, મહારાજનાં વડાણોને ત્રાસ એછો કરવાના કામમાં જીજ્ઞાસા સીદોને વિશેષ સહાયતા મળે.

મહોબતખાને દક્ષિણમાં આવતાજ શિવાજી મહારાજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. તેણે પ્રથમજ તેમના તાબાના ઔધ અને પદ્મના કિલ્લા હસ્તગત કર્યાં. એટલામાં વર્ધાનગુની રાજાત થવાથી ચંદાઈ બંધ રાખી તેને પોતાની જાવણીમાં પાછું ફરવું પડ્યું એમાય બંધ ચતાજ તેણે પોતાના લશ્કરના બે વિભાગ રાખ્યા.

સૈન્યવિભાગ ઉપર દિવેરખાનને સેનાપતિ નીમી તેને ચાકણના કિલ્લાપર ચંદાઈ લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. તેણે એ કિલ્લો તરફથી કબજે કરી, તેમાના નવ વર્ષથી અધિક વયના મનુષ્યોને કતલ કર્યાં. ચંદાઈમાં વિજય પ્રાપ્ત થતા મહોબતખાને તેને રાવળાજવળા અને અદિવંતના કિલ્લા તાબે કરવા મોકલ્યો. પહેલા બે કિલ્લાપર તેણે હમ્લો કર્યો તે વખતે ચંદ ઉપરના રખેવાળોએ વિરોધ શોધી પૂર્વકે યુદ્ધ કરી સત્યનો દુમલો પાછો દર્શાવ્યો; એટલામાં મોરોપતે તેમની સહાયતામાટે બાર દળ સિપાઈઓનું લશ્કર મોકલવાથી દિવેરખાને તે કિલ્લા તાબે કરવાનો નિર્ણય પુલ્હતી પાખી પહેલાઈથી કરી. કિલ્લા પાછો લેવાની પ્રતિજ્ઞા રામાજી પાગાર^૨ નામક એક શસ્ત્રી સરદાર દરમોનો નાથક હતો તેણે બે દળ^૩ આવળાલશ્કરસહિત કિલ્લાપર જાપો માર્યો. તેમને થોડી

૧ ચિત્તોડ અનુ નામ કિલ્લાનું હતું છે.

૨ ચિત્તોડ અનુ નામ રાજાનું નામ હતું છે.

૩ કેટલાક લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે એક દળ મનુષ્યો હતા.

સંખ્યામાં જોઈ દિલ્લેખાને તેઓપર હુમલો કર્યો. શત્રુનું અધિક સૈન્ય જોઈ પાંગાર ગભરાયો નહિ. તેણે પોતાના સિપાહીઓને કહ્યું કે: 'જેઓને પ્રાણતી દરકાર ન હોય તેઓએ મારી સાથે આગળ ધસવું.' એ સાંભળી સાતસો શરવીર માવળા આગળ ધસ્યા. તેઓએ શત્રુના સૈન્ય ઉપર તૂટી પડી અતિ શૌર્યપૂર્વક યુદ્ધ કર્યું. યુદ્ધમાં બે હજાર પદાત્રી રણમાં પડ્યા અને સાતસો વીર માવળા મોટા મોટા ધા વાગતાં, પોતાના સેનાપતિસહિત રણતીર્થમાં પતન પામ્યા. તેઓનું અલૌકિક શૌર્ય જોઈ દિલ્લેખાને આશ્ચર્યચકિત થયો. જયેલા માવળા સિપાહીઓને જીતસો અદલાથી તેઓએ પણ કેટલોક વખત સુધી મોગલો સાથે યુદ્ધ કર્યું; પરંતુ અંતે તેમનો પરાજય થવાથી નાસી ગયા. મહોબતખાન અને દાઉદખાનને મળીને અદિવંત કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો; પણ કિલ્લામાંના લોકોએ એક માસપર્યંત તે ટકાવી રાખ્યો. છેવટે દાઉદખાને મુરંજ લગાડીને કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો. આ યુદ્ધનો યશ દાઉદખાનને મળ્યો. એથી મહોબતખાનને તેની કબજીનું ઇર્ષ્યા આવી અને બંનેમાં અણુ-બનાવ થયો. આથી જૈરંગઝેમે દાઉદખાનને પાછો બોલાવી લીધો. પછી વર્ષાઋતુ શરૂ થવાથી મહોબતખાને પારનીર આગળ પોતાની ઊવણી નાખી, વર્ષાદ અતિશય પડવાથી રોજઆબો દાદી નીકળ્યો અને સૈન્યમાના માણસો તેમજ જનાવરો ટપો-ટપ મરવા લાગ્યાં; પરંતુ તેની કશી પણ મરવા કર્યા વગર મહોબતખાન પોતાના દિવસો મિજબાનીઓ અને નાચરંગમાં ગાળવા લાગ્યો. એમ કહેવાય કે તે વખતે અકબરીસતાન અને પંજાબની આરસો નાચનારીઓ મોગલોની ઊવણીમાં હતી.

મહોબતખાને શરૂઆતમાં થોડીક ધમાલ કરી, પછીથી કશુંએ ન કરતાં દિવસો પસાર કર્યાં તેથી બાદશાહના મનમાં તેને માટે પણ વહેમ આવ્યો. શિવાજી મહારાજે તેને લાંચ આપીને યશ કરી લીધો છે એમ તેને લાગ્યું. આથી શિવાજી મહારાજનો બાગલાણુ પ્રાંત છૂટી લેવાને માટે તેણે ગુજરાતમાંથી બહાદુરશાહ અને દિલ્લેખાનને મોકલ્યા. તેણે આવીને સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરા ધાલ્યો; અને તે ઘેરા અલાવવાનું કામ ઇબ્રાહમખાન અને રાવ અમરસિંહ વગેરેને સોંપીને પોતે અહમદનગર તરફ ગયો. ત્યાંથી બહાદુરશાહ સુપાપ્રાંત પર સ્વારી લઈ ગયો અને દિલ્લેખાને ના પડે સ્વારી કરી. તેણે પુના શહેર કબજે કર્યું અને નવ વરસ ઉપરનાં સર્વ માણસોની કતલ કરી નાખી. મોગલોની આ સેનાને પાછી વાળવાને મહારાજે પોતાના કિલ્લા ઉપરનાં સર્વ માણસોને મહાડ આગળ એકઠાં કર્યાં અને મોગલસેના સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ એટલામાંજ સાલેરીના કિલ્લાને ઘેરા નખાવાના સમચાર તેમને મળ્યા. એ થાણું વિશેષ મહત્વનું હોવાથી મહારાજે બનતે પ્રયત્ને તેનું રક્ષણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. કિલ્લામાં અત્ર વગેરે સામગ્રી જોઈ હોવાનું જણાતાંજ મહારાજે તે પૂરી પાડવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ કિલ્લાની આરે દિશામાં શત્રુના લશ્કરે ઘેરા નાખેલો હોવાથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવાની યુક્તિ શોધવા લાગ્યા. મહારાજે મોટા સૈન્યસહિત દિલ્લેખાન સાથે યુદ્ધ કરવા તે દિશા તરફ દૃઢ કરી. દિલ્લેખાને બહાર મળતાંજ પોતાના સૈન્યને એક સ્થળે ભેગું કરી તે મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા

તૈયાર થયો; પરંતુ તે સમયે મહારાજે તેને છેલ્લેથી સાલેરીના કિલાની આસપાસ મોગલ લશ્કર એણું થતાજ તેમણે ઉત્તર દિશાને રસ્તે કિલાખા ચન્નસાગમી તથા દારૂગોળો મોકલી આપ્યો. દિલ્લેખાનના લશ્કર ઉપર બદારથી છાપો મારવા માટે મહારાજે બે હજાર માવળાને મોકલ્યા; પરંતુ દિલ્લેખાને તેમનાપર હુમલો કરી તેમને કાપી નાખ્યા. પોતાના લશ્કરની પાલખાથી સાંલગી મહારાજે મોરોપતને કોકણી લશ્કરસહિત દિલ્લેખાન તરફ રવાના કર્યો તેમજ અતાપરાવને પોતાના મોરોસ્વાર લશ્કરસહિત સાલેરી કિલાના રક્ષણ માટે તત્કાળ રવાના થવાનો પત્ર લખ્યો. આ સમયે મહારાજનું એકંદર વીરા હજાર સૈન્ય મોગલો ઉપર હુમલો લઈ ગયું હતું. લશ્કરને આગળ વધતું જાયું તો મોગલોના પવિત્રે તેને અટકાવવા માટે પોતાનું પુષ્કળ લશ્કર તેઓ સામે મોકલ્યું સૈન્ય ઉપર એખલાસખાન નામક સરદારને તેણે સેનાપતિ નિમ્ણે હતો. મોગલ લશ્કરને ચઢી આવતું જોઈ અતાપરાવ પોતાના લશ્કરને આગળ વધતું અટકાવી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થઈ રહ્યો. મોગલોએ તેમના લશ્કરપર ધસારો કર્યો તે સમયે થોડો વખત યુદ્ધ જોયો કેપાલ કરી પ્રતાપરાવે લશ્કરને પાછું નાસવાનો ઇસારો કર્યો ઇસારત થતાજ માવળી લશ્કર આસપાસ નાસવા લાગ્યું. એ જોઈ વિજયાનદત્તા આવેશમાં આવી બૃહ મોગલ લશ્કર તેઓની પૂઠે પડ્યું. પૂઠે પડી વખતે મોગલ લશ્કરના ફાંટા પડ્યાથી તેઓ જ્યા ત્યા પ્રસરી ગયા તેમ થવાથી પ્રતાપરાવે અકસ્માત પામી કરી પોતાના લશ્કરને એકત્ર થવાનો સૂચન કર્યો તેજ દુખે સર્વ લશ્કરે એકત્ર થઈ મોગલ લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. જન્ને પ્રહાર વચ્ચે પ્રતાપરાવે ચાલતી હતી તે સમયે મોરોપત પોતાના લશ્કરસહિત ત્યા આવી પહોંચ્યો. તેની સદયતાવડે પ્રસાદી લશ્કરે મોગલ સૈન્યનો કમ્પ્રમાણ કરાહી નાખ્યો. તેમ છતાં એખલાસખાન નામ પડ્યો નહિ. તેણે પોતાના લશ્કરને એકત્ર કર્યું અને સદાપતાપર વિરોધ લશ્કર મંગાવી મરાઠાઓપર યુદ્ધ હુમલો કર્યો; પરંતુ આ વખતે પણ મહારાજના શરથીર મોહાઓએ તેમનો પુરેપુરો પ્રતિભાવ કર્યો. પાંચ હજાર મોગલો રણમાં પડ્યા. તેમના મોટા મોટા ખાલીમ અમલદારો પચત્ત પાંચા કેટલાક સરદારો નિર્જીવ થઈ મરાઠાને સારો આત્મક મહારાજના પણ હજાર દેહ હજાર સિપાહીઓ મૃત્યુ પામ્યા. એ સ્થળે રણસંગ્રામમાં મુરરાવ કાકડે^૧ નામક મહારાજનો એક શરવીર સમશેરખદાદૂર સરદાર બંદુકની ઝોળી વાગતો મૃત્યુ પામ્યો. કાકડે, મહારાજનો જૂનો સદાશક અને પાંચ હજાર માવળાનો સરદાર હતો મહારાજે જીવળી ઉપર ચઢાઈ કરી તે સમયે જ સરદારે વિરોધ કરાકમ જતાની ખ્યાતિ મેળવી હતી. એજ સરદારે રોહીડાના કિલાપર છાપો મારી તે કબજે કર્યો હતો. તેના મૃત્યુસમાચાર સાંભળતા મહારાજને અતિશય દિલગીરી થઈ હતી. તેજણે રોકિડાદાર કાદના કથું હતું કે:-‘મારો જૂનો, પ્રમાણિક અને શરવીર સરદાર મને છેલ્લી થયો.’ એખલાસખાનનો પરાજય થયો. તેનું પુષ્કળ લશ્કર જીતે દામે કેદ પકડાયું જાણી બદાદુરશાહનું અભિમાન ઉતરી ગયું. જ્યેષ્ઠ લશ્કરસહિત મરાઠા લશ્કર સામે યુદ્ધ

કરવાનું તેને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેણે સાલેરીનો ઘેરા લઠાવી લઈ એકદમ ચૌરંગાનાદ તરફ નાસવા માંડ્યું; પરંતુ મરાઠા લશ્કરે તેમની પૂઠ છોડી નહિ. આ સાલેરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૨ માં થયું.

એ યુદ્ધમાં મહારાજને ૧૨૫ હાથી, ૭૦૦ હંટ, ૬૦૦૦ ઘોડા, પુષ્કળ ઝવેરાન, સેંકડો બળદ અને ઇતર યુદ્ધોપયોગી સામાન મળ્યો. એ પ્રસંગે આનંદરાવ, પ્યંકાજી દત્તો, રૂપાજી ભોંસલે, ખડોજી જગતાપ, સંતાજી જગતાપ, માનસિંગ મેરે, વિસાજી બહાળ, મોરા રંજનાથ, મુકુંદ બહાળ વગેરે સરદારોએ વિશેષ પરાક્રમ બતાવ્યાથી મહારાજે તેમનાપર ખુશ થઈ વસ્ત્રાભૂષણ અર્પણ કર્યાં; શત્રુ તરફનાં કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો પૈકી મોગલસરદારો અને મોટા મોટા અમલદારોને રાય-ગડ ઉપર મોકલ્યા હતા, તેમનો મહારાજે આદરસત્કાર કર્યો; તેમાના જેઓ ધાયસ થયા હતા તેમને ઔષધોપચાર કરી, તંદુરસ્ત થયા પછી તેમને નજરાણાં આપી બંધનમુક્ત કર્યાં. અને કેદ પકડાયેલા મોગલ સિપાઈઓમા જેઓ મહારાજ પાસે નોકરી કરવા ખુશી હતા તેઓને તેમણે પોતાના લશ્કરમાં નોકર રાખ્યા. તેમ થવાથી મહારાજના લશ્કરમાં ઘણો વધારો થયો.

મોગલસૈન્ય સાથે રણસંગ્રામ કરવામા મહારાજને અણપિપર્યત નેટલા વિજય પ્રાપ્ત થયા હતા તેમા સાલેરીના રણસંગ્રામનો વિજય મુખ્ય ગણાય છે. એવો મોટો વિજય તેમને પૂર્વે કદિ પણ મળ્યો નહોતો. એ ધનધોર સંગ્રામમા મહારાજના લશ્કરે બતાવેલું શૌર્ય અને યુદ્ધકોશલ્યની કીર્તિ ચારે દિશામાં પ્રસરી જવાથી પ્રથમ કરતા તેઓનો વિશેષ કરપ બેડો. મરાઠાઓના શૌર્યવીર્યોદિ ઉલ્લેખક ગુણોત્તું અત્રિતિમ પ્રદર્શન જોઈ મોગલસરદારો તદ્દન ચકિત થઈ ગયા. તેમને મહારાજના લશ્કરની વિશેષ બીક લાગવા માટી. મરાઠાસિપાઈઓ વિજયપુરસરકાર અને મોગલસરકારની નોકરી છોડી મહારાજ પાસે નોકરી રહેવા લાગ્યા. મહારાજે તેઓને મોખતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમાં નોકરી આપી. સાલેરીમાં વિજય પ્રાપ્ત થયા પછી તેની પાસે મુલ્હેરી કરીને એક કિલ્લો હતો તે તેમણે દસ્તગત કર્યો. આથી આખા બાગલાણુ પ્રાંતપર તેમની સત્તા બેઠી અને સુરત શહેરને માટે કાયમનો બંધ ઉભો થયો.

મોગલોના મોટા મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે મહારાજપર આવખતે સ્વારી કરી હતી; જતા પણ તેમની સેનાઓ નાશ પામી અને તેમનો પરાજય થયો. આથી ચારે દિશામાં મહારાજનો પ્રતાપ બળ્યો. તેમનું બળ ઘણુંજ વધી પડ્યું અને હવે તેમને મોગલબાદશાહીની કે બીજી કેઇ પણ બાદશાહીની જરા પણ બીક રહી નહિ. તે સમયના અગ્રેજ વ્યાપારીઓનો એવો ઉલ્લેખ છે, કે મોગલોના બે મોટા સરદારોએ પ્રચંડ સેના સાથે સિવાજીના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો હતો; પરંતુ તેમનો પરાજય થવાથી ભારે નુકસાન ખમી અને ફળેત થઈને તેમને પાછા જવું પડ્યું. પ્રે. સરકાર જણાવે છે કે, આ ચરસામાં અધ્યાન લોકોએ અને સતનામી લોકોએ બંડ કરવાથી આ પરાજયનો બદલો લેવાની સવડ મોગલ બાદશાહને મળી નહિ. ઘોડાકે દિવસ પછી શાહજહાં મોઆઝિમ અને મહોબત-

ખાનને ઉત્તર તરફ જઈ પડ્યું અને દક્ષિણના મુખેદારતરીકે બહાદુરખાનની નિમ-
ણક કરવામાં આવી; પરંતુ તે પોતાના સ્થાનમાં સ્વસ્થ બેસી રહ્યો.

એ પછી મહારાજે મોરોપતને દસ દળ સિપાઈઓસંલિત મુસ્ત તરફ રવાના કર્યો. પાછળ લખ્ખા પ્રમાણે ચૌરંગજેએ મુસ્ત શહેર આગળ વહાણો તૈયાર કરાવી, તેને સીંદીની સદાવત્તામાં આપી, મહારાજ તરફથી સમુદ્રમાર્ગે કોકણપટ્ટી પર થતી સ્વારીઓ બંધ કરવાનો અને તેમના વહાણોનો નાશ કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. મોરોપોના વહાણો તૈયાર થઈ સીંદીના વહાણો સામે મળી બંધ અને પોતાના પ્રાનોમાં ઉપદ્રવ કરે તે પહેલાં મહારાજે મોરોપતને તેમના વહાણો આગળ નાખવાની જાણ કરાવી; પરંતુ મોરોપતે તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરી શક્યો નહિ; કારણ કે મોરોપતે ત્યાં જઈ પહોંચે તે પહેલાં જ મોરોપોના વહાણો મુસ્ત બંદર-
માં ઉપડી મીંદીના બંદરના નજીક જઈ પહોંચ્યા હતા. મોરોપતથી વહાણોનો નાશ કરવાનું કામ થયું નહિ ત્યારે તેણે મુસ્ત શહેરને ઘેરા નાખ્યો અને સહેરમાં જતી અન્ન વગેરે સામગ્રી અને વ્યાપાર એકદમ બંધ પાડી તે મોટી ખંડણી માગવા લાગ્યો. તેણે આ પેરા નાખ્યો તે પહેલાં શહેરના મુખેદારને મહારાજના નામથી ત્રણ પત્રો મોકલ્યા હતા. તેમાંના છેવટના પત્રના આશય આ પ્રમાણે છે:-“તારા માનમાંની ઉપજની જે વસુધા હું બાદશાહને મોકલાવે છે, તેમાંથી મોઢા ભાગ તારે અમને આપવો જોઈએ. આ સંબંધી જે નવે જે પત્રો લખ્યા છે અને આ પત્ર છેવટનો છે. મોરો દેશ અને મોરો લોકોના રક્ષણને માટે તારા બાદશાહના બંધ-
થી અમારે મોટું સૈન્ય રાખવાની જરૂર પડે છે; તેથી એ સૈન્યનો ખર્ચ તેનીજ પ્રગતિ પાસેથી અમને મળવો જોઈએ. જો આ રકમ એકદમ ન મોકલાય તો અમારે માટે ત્યાં એક મકાન તૈયાર કર કે જેથી અમે ત્યાં બેસીને સરકારનો કર અને જકાત વગેરે અમારી જાતેજ વસુલ કરીએ તારા શહેરમાં પ્રવેશ કરતાં અમાને અટકાવી શકે એવું કોઈ રહ્યું નથી ” આ પત્ર આવ્યાથી મુસ્તના મુખે-
દારે તાના મોઢા મોઢા દિડુ, મુસલમાન વગેરે વ્યાપારીઓને એકત્ર કરીને કહ્યું કે, જે મામ મુઘી શહેરનું રક્ષણ કરવાને માટે ત્રણ દળ સિપાઈ અને પાંચ દળ મોરોપોના સૈન્યની જરૂર છે; એટલા માટે તમણા પોતાનામાં ઉપરાણું કરીને મને રૂ. ૨૫૦૦૦ આપો ત્યાર પછી તેણે શહેરના મકાનોની વાટી કરીને ઉપરના નિમિત્તથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા; પણ પોતાના વચન પ્રમાણે તેનો ઉપયોગ ન કરતા તે પૈસા પોતાની ખાનગી ત્રીજેરીમાં જમા કર્યા ત્યારે ઉપર જણાવેલો મોરોપતનો ત્રીજો પત્ર આવ્યો ત્યારે શહેરના સર્વ વ્યાપારીઓ મજબૂર મળ્યા અને સહેરમાંથી ચાલ્યા જવાની પરવાનગી મુખેદાર પાસેથી માગવા લાગ્યા; પણ તે કેમે કરીને પરવાનગી આપે નહિ. તેણે ખંડણીની રકમ આપવાને માટે વ્યા-
પારીઓ પાસે એક લાખ રૂપિયાની અને જમીનદારો પાસે ૬૦ દળ સિપાઈની માગણી કરી, પરંતુ તેનો વિચાર ન આવવાથી તેમણે તે રકમ આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. હજા પણ તેણે તાના કેટલાક શ્રીમંત સહેવાસીઓ પાસેથી પુષ્કળ પૈસા એકત્ર કર્યા અને તેમાંથી મોટાકા લાખ મોરોપતને ખંડણીતરીકે આપીને તેને

સંતુષ્ટ કર્યો અને બાકીના પૈસા તેણે પોતાની ખાતગી ત્રીજેરીમાં જમા કરી દીધા.

મહાગજે વિચાર કર્યો હતો કે, સુસ્ત તમ્હનો અને એટલો પ્રાત કબજો કરી તે ગહેરને સખ ખીકે જતાવવી એ ઉદ્દેશથી તેમણે જબ્દાર (ધોડખંદર) અને રામનગર નામક પ્રાંતમાં બે નાના ક્ષેત્રો રાખ્યાં રાખ્યે કરતા હતા તેમના ઉપર પોતાના લશ્કરસંહિત ચારી કરી મહારાજે બે વખત સુસ્ત ઉપર ચારી કરી તે વખતે તેમને એ રાજ્યોએ પોતાના કુમરાણ પ્રદેશમાંથી જવા દીધા હતા. સુસ્ત ઉપર ચડાઈ લઈ જવા સંબંધી મોગલ અમલદારોને ખબર પડે નહિ અને કંઈ વિદ્ય આપે નહિ, તે માટે મહારાજે પણ એ રાજ્યોમાં ચઢેજ જવાનો આડો રસ્તો લીધો હતો. એ રાજ્યોએ માર્ગ આપવાથી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપી મિત્રતા બાધી હતી હમણા પણ મહાગજે તેમના રાજ્યમાં મિત્રભાવે પ્રવેશ કર્યો, જબ્દારના રાજા વિક્રમસહાને^૧ તાબે કરીને જબ્દાર તેમણે હસ્તગત કર્યું અને તેની ત્રિજેરીમાં સત્તરસાખ રૂપિયા હતા તે જમ્મ દર્યા ત્યાંથી મહારાજ રામનગર ઉપર ગયા. રામનગરનારે રાજ્યએ તેમને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા હેતાં જ મહારાજે તેને કહ્યું કે - 'આ કિલ્લો અમારા તાબામાં રહેવો જોઈએ અમારી ત્રિજેરી (એટલે સુસ્ત) ની કુચી તમારા કેમજમાં રહે, એ ધૃષ્ટિમદ્ નથી.' તેમનું કહેવું રાજાને નીકારવાની ફરજ પડી તે ગજના તાબામાં ચોડાઈ કુમરાણ કિલ્લા હતા અને આસપાસનો પ્રદેશ ફિરગીઓના તાબામાં હતો. પોતાના પ્રાંતમાં રાજા લૂટફાટ કરે નહિ તે માટે ફિરગીઓ તેને પ્રતિનિધિ ખંડણી ભરતા હતા. રાજાના સર્વ કિલ્લા કેમજમાં લીધા પછી મહાગજે ફિરગીઓના હમણા કિલ્લા પર પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું મહારાજના લશ્કરને ચઢી આવતું જાણી ફિરગીઓ મહારાજા કિલ્લાની આસપાસ ઢાઢ અણાવ્યા હતા, પરંતુ તે ઉપર તોપો વગેરે ગ્રાહવવાની મંજૂરત વ્યવસ્થા કરી નહોતી, તેથી તેઓએ મહારાજના કિલ્લા પર ઘોડીક તોપો ચઢાવી અને પોતાના એક અમલદારને મહાગજનું લશ્કર ચઢી આવવાનું કારણ પૂછવા મોકલ્યો. તેણે મહાગજના શિખવવા પ્રમાણે ફિરગી અમલદારને ઉત્તર આપ્યો કે - 'તમે રામનગરના રાજાને જે ખંડણી આપો છો તે તેમને લવિષ્યમાં પણ આપવો હરાવ કરવા અમે આપ્યા છીએ.' આવી પહેલુ વિદ્ય એટલેથી જ અટકતું જણી ફિરગીઓએ નિયમિતરીતે વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું પુશ્કાથી કેમજ કર્યું.

ચૌર ગાળાદમાં પુનઃ અધિકારીઓની ફેર બદલી થઈ મહોબતખાનનો પૂર્વોક્ત

૧ આ વિક્રમસહા ન્યાયે સત્યજીત થયો ત્યારે મોગલ સોલેના તાબાના નાશિક પ્રાંતમાં નાસી ગયો અને મહારાજના પ્રદેશમાં તે વારંવાર લૂટફાટ કરવા લાગ્યો. ન્યાયે સને ૧૬૭૮ માં મોરોષતે નાશિક પ્રાંત ઉપર ચારી થી ત્યારે ત્યાંના મોજદાર ગાયે મળીને તે મરાઠાઓ સાથે અતિ સૌમ્યથી લડ્યો, પણ આગરે તેને પરાજય થયો અને તે યુદ્ધમાં મારો.

૨ આ સરસાન અત્યારે ધરમપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. રામનગર ધરમપુરથી ૨૪ માઈલના અંતરપર આવેલું છે અને તે "નગર"ના નામથી ઓળખાય છે.

રીતે ધરાવ્યું થઈ પુષ્કળ સૈન્ધ નાશ પામ્યું, એ બાલુતાંજ ઔરંગઝેબને તેના પર વિશેષ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તેથી તેણે મહેલતખાનને અને શહબંદાને પાછા બોલાવી લીધા. તેઓ બન્નાએ ગુજરાતના મુળા બહાદુરખાનને દક્ષિણનો મુખે-દાર નિમ્મે અને તેના તખ્તામાં સત્તર હજાર સિપાહીઓનું લગ્ગર આપી તેને મરાઠા સાથે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યો. દક્ષિણની મુખેદારી પર આવતાંજ તેણે સ્થાની પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈ વિચાર કર્યો કે:-‘આપણી પામેનું લગ્ગર મરાઠા લગ્ગર સાથે યુદ્ધ કરવાને પૂરતું નહિ હોવાથી તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની ખટખટ નહિ કરતાં મરાઠાઓ આપણા પ્રાન ઉપર આરી કરી ફેંચને નાશ આપે છે તે બધે પાલ-વાની વ્યવસ્થા કરવી બેહમ.’

ઉપર બાલુતાંજ પ્રમાણે કોણી રાજાઓના રાજ્ય દખ્ખન દરબી મોરોપતને મોગબોના નાસિક પ્રાંત પર સ્વારી કરવાનું ધણ જનુરૂં થઈ પડ્યું. ૬૦ સ. ૧૬૭૨ ના જુલાઈ માસમાં સાને ઘાટ યોગથીને તેણે તે પ્રાંત પર સ્વારી કરી. તે મમથે નાસિકઃવંશકનું ચાણુ કુખજી બંધવના લાલેજપુત્રના તખ્તામાં હતું. તેની પાસે આર હજારનું સૈન્ય હતું પરંતુ તેડ કમુ ચાલું નહિ. મોરોપતે તેનો પ્રભાવ કરીને સ્થાનો પ્રાંત પોતાને હસ્તવ કર્યો. તેજ પ્રમાણે વંદીદિદારીના ચાણુ ઉપર સીડી દલાલ હતો તેણે ખગવ્ય કરીને તે પ્રાંત પણ પોતાને હસ્ત-વન કર્યો. આ પ્રમાણે એ બંને સરદારો પસંદગત વધારી ઔરંગઝેબને તેમના-પર ધણેજ મુશ્કેલી આપ્યા; તેથી આ બંને સરદારો અને તેમની માથે બીજા બે મોગબ મરાઠાઓ પણ મોગબી મોડી ધોડેવાર મેલ્યા. સાથે શિવાજીમહારાજને આવી મળ્યા. આથી દિલ્લેખાન ધણેજ ગભરાયો અને સુબજાનનું રક્ષણ શી રીતે કરવું, એ બાબત તેને મોટી મિના થઈ પડી. આ બાબુચી શિવાજીમહારાજની મોડી મેના મમનવરમાં તેમજ થવી હતી, તેથી પાછી મુરતના લોડાની લોખંડીને પાથે ખેડી લોખંડી બોમ લાગતુ હતું; પરંતુ આ મેનાએ પોતાનો મોરો સાધી ફેરવી-ને વરાઃ પ્રાંત પર સ્વારી કરી અને તે પ્રાંત તેમજ તેરંગણ લૂંટવાનો એક-સરખાં નપાકો ચલાવ્યો. એટલે બહાદુરખાને તેમની પૂંડ પકડી; પરંતુ તેને બુઝ-શાપ આપીને સાચી જટણી તેણે લાગમગર તરફ પોતાનો મોરો ફેરવ્યો. સાચી પાછા ફરના તેણે પોતાના બે વિભાગ કરીને બંને દિશામાં હોડ કરી. તેમાંના એક લાગતી પાછળ બહાદુરખાન પડ્યો અને બીજા લાગતી દિલ્લેખાને પૂંડ પકડી, પરંતુ મહારાજની મેલ્યાએ તેમને કાંઈ પણ દાદ આપી નહિ. એક ટેકાણે મહારાજના સાડી સાગમો ધોડેવારોએ મેલ્યાના દલ હજારના સૈન્ય પર દબા કર્યો અને તેઓને જલશાળીને નસાડી મકયા; પરંતુ મોગબોને વખતસર બીજી શ્રદ્ધ આપી મળવાથી મરાઠાઓનો પસંદગ થયો. આ યુદ્ધમાં મરાઠાઓનો આરસો સૈનિકો મર્યા.

મરાઠાઓ બે કુંડરાળ મારે સ્વારી કરવા આજ્ઞા દલા ત્યા પોતાનું લગ્ગર રાખી તેમને અટકાવવાનો અને પર્વતોની ખીણ ઉપર તોપો ગોળવાનો બહાદુરખાને વિચાર કર્યો. ત્યા મુખેદારનો વિચાર દિલ્લેખાને પસંદ પડ્યો નહિ. આકલના

કિશાને ધેરા માલીને હસ્તગત કરેલો હોવાથી તેના મગજમાં સમ્મતિ જાગી ઊઠી. ઔરંગઝેબ તેને ધણો છુદ્દિમાન અને હારવીર સરદાર જાણતો હતા. એ સરદાર-તો મદદ હજી પૂરેપૂરો ઉતર્યો નહોતો. મરાઠાઓ સાથે સુદ્ધ દરવાની તેને હજી ઉમેદ હતી. તેણે ખાનજહાનને સલાહ આપી કે:—‘પરંતુ આપણું લશ્કર અટકાવી રાખવાથી કશો ફાયદો નથી. આપણા લશ્કરસહિત શિવાજીમહારાજના તાબાના કિશાપર ચડાઈ કરવાનો ઉદ્દેશ કરવો જોઈએ.’ પરંતુ ખાનજહાનને એ સલાહ ચોખ્ખી નહિ જણાતાં તેણે પોતાનો પ્રથમનો વિચાર અમલમાં મૂક્યો. એ વિચારનું પરિણામ શું આવ્યું? મહારાજના સેનાપતિએ ખાનદેશ ઉપર સ્વારી કરવાનું બંધ રાખી પોતાના લશ્કરની જૂદી જૂદી ટુકડીઓ બનાવી અને અહ-મદનગર અને ઔરંગાબાદ શહેરની આસપાસ તે ચક્રર મારવા લાગ્યો. નવા મુબેદારે પોતાનું લશ્કર દોડાવી તેમનો પરાજય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં તેને મશ મળ્યો નહિ. જાતે ચોમાસું સારૂ ચવાયું તેઓને બીમા નદીને કિનારે પેડાંવાળા આગળ જાવણી કરવી પડી. એ સ્થળે નિવાસ કરતી વખતે પોતાના રક્ષણમાટે તેમણે ધૂળનો ઢાંઢ બનાવી તેનું નામ અહાલુરગઢ પાડ્યું. એ સ્થળે રહીને મરાઠાઓપર આરે તરફથી હલ્લા કરવાનું ધણું જ મગવડ બનેલું હોવાથી બહાદુરશાહે પોતાની જાવણી ત્યાં ધણુંજ વરમો મુધી રાખી હતી.

આ સમયે શિવનેરી કિલ્લો મોગલોના તાબામાં મળ્યો હતો અને તેના રક્ષણને માટે ત્યાં ધણું માથુમો રાખવામાં આવ્યું હતું. આ કિલ્લો પોતાના હાથમાં આવે એવી મહારાજ-ને ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છા થઈ આવી. એનું એક કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મોગલોના પ્રાંતની સરહદપર આવેલો હોવાથી તેમના તે પ્રદેશનું સાફ રક્ષણ થતું હતું; અને એનેજ લીધે ઉત્તર કોકણમાંથી મોગલોના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ થતું હતું. બીજું કારણ એવું હતું કે, આ કિલ્લો મહારાજનું જન્મસ્થાન હતો અને તેથી મોગલોના હાથમાં તે રહે એ ઇચ્છવાળેજ નહોતું. આથી તેમણે એ કિલ્લો હસ્તગત કરવાનો વિચાર કર્યો. આ કિલ્લો અબ્દુલ અઝિઝખાન નામના એક સરદારના તાબામાં હતો. આ સરદાર પૂર્વાશ્રમમાં બાહ્ય હતો અને પાછળથી તેણે ઇસ્લામધર્મને સ્વીકાર કર્યો હતો; તે ઔરંગઝેબનો ધણેજ વિશ્વાસુ સરદાર હતો. તેને મહારાજે પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈને કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કરવાનો સંદેશો કહાવી મોકલ્યો. મહારાજે આપવાનું કહેલું દ્રવ્ય પોતાને મળ્યા પછી કિલ્લો સ્વાધીન કરવાનું તેણે કબૂલ કર્યું; અને અમુક દિવસે કિલ્લો સ્વાધીન લેવાને માટે મહારાજે સાત હજારનું ધોડેસ્વાર સૈન્ય મોકલવું એવો સંદેશો કહાવ્યો. તે પ્રમાણે મહારાજે પોતાની ધોડેસ્વાર સેના ત્યાં રવાના કરી; પરંતુ આ સરદારે દગા-બાજ કરીને બહાદુરશાહને પોતાની પ્રત્યક્ષ હાજરી જણાવી પુષ્કળ મોગલસૈન્યને કિલ્લા પાસે લાવી રાખ્યું હતું. એથી જ્યારે મહારાજનું સૈન્ય ત્યાં પહોંચ્યું ત્યારે તે શોકિએ તેનાપર અચાનક હલ્લો કર્યો. આ લડાઈમાં મહારાજના સૈન્યનો પરા-જય થયો અને તેને પાછા ફરવું પડ્યું.

મોગલસરદાર ખાનજહાન પોતાની ધારણામાં સફળ નહિ ચવાયી તે એકજ

રથને પગલ નાખી રતી હતો. તે સમયે મદારાજે વેગળા પ્રદેશમાં ચઢાઈ મોકલી. ગોવળકોડના બાદશાહ કુતુબશાહના રાજ્યમાં ફેરવે લોકોએ બંધ મચાવ્યાના સમાચાર મળતા બાદશાહ વિશાળ લશ્કરમહિત તે તરફ જવના વિચારમાં હતા. શાહના દરબારમાં મદારાજનો એક વડીલ રહેતો હતો, તેણે એ સમાચાર જાણ્યાથી મદારાજ રથચઢી દશ હજાર સિપાઈઓસહિત ગોવળકોડાપર ચઢાઈ લઈ ગયા. મદારાજ કથા જતા હતા તે તેમણે પોતાના હમેશના રિવાજ પ્રમાણે કોઈને જાણવા દીધું નહિ. તેઓ જૈરંગાબાદ, અહમદનગર કે વિંનપુર ઉપર ચઢાઈ લઈ જાય છે, તે પ્રથમ કોઈ જાણી શક્યું નહિ. મદારાજે લાખી મળવું કરના કરતા કુતુબશાહના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો અને અહરમ્માં દેરાબાદ શહેર નજીક ઘડી ધોળા. એકાએક ઢુમ્બો આવેલો જાણી શહેરની પ્રજા ગભરાઈ ગઈ. મદારાજે મહેમતા આગેવાનોને અને અમલદારોને ધમકી આપી કે:- 'અમને વીસ લાખ દોન ખંડણી આપવી, નહિ તો તમારું શહેર જાળી ભરતી નાખીશું.' તેઓએ મદારાજની માગણી કબૂલ કરી ખંડણીની રકમ ભરી દઈ, શહેર ઉપર આવી પહોંચી વિશ્વ દાખ્યું. એ રકમથી સતો વાખી શહેરમાં કાંઈ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરતા મદારાજ સત્તર રાત્રિમાં પાછા ફર્યા.

મદારાજ ચઢાઈમાં ગયા તે વખત દરમ્યાન સુરતમાં તૈયાર થયેલાં મોગલનાં અને સીદીનાં વહાળોએ એકલ થઈને કોટલુપટ્ટીના સમુદ્રકિનારાપરનાં ગામે ઉપરસ્વારી કરી પુષ્કળ નુકસાન કર્યું. દંડરાજપુરીમાં મદારાજે જે કોટ બંધાવ્યો હતો તેપર તેઓએ છાપો મારી કોટનો નાશ કર્યો. એ કોટ રાથે બહાળના તાજામાં હતો. બદલાયે મોગલો સાથે સખ રીતે યુદ્ધ કર્યું હતું; પરંતુ અંતે તેનો પરાજય થયો અને તે રથમાં પંચત્વ પામ્યો. દંડરાજપુરીપર સીદીએ આ દલ્લો હોળીના તહેવારપર કર્યો હતો. કિલ્લાનાં ખેડવાળો રાત્રે સૂઈ ગયા હતા તેવામાં અચાનક સીદી ચઢી આવ્યો. મીદી ખેડાન જમીનમાંજે સેન્ય લઈને ચઢી આવે છે એવું જાણીને મરાઠાઓ તેની સાથે લુદ્ધ કરવાનું ગયા હતા. આ તકનો લાભ લઈને યાકુતખાને આળીસ વહાળોની મદદથી જળમાર્ગે દલ્લો કરીને કિનારા સર કરી લીધો; અને તેના મૈન્યે અહર દાખલ થઈને કનક શહેર કરી આ ગઢગઢમાં ત્યાંના દારૂગોળાના ભંડારને આગ લાગવાથી એક મોટો ઘડકો થયો અને પુષ્કળ માણસો મરાયાં. એવું કહેવાય છે કે, મદારાજ આ સમયે આળીસ માછલના અંતરપર હતા. તેઓ આ ઘડકો માછળીને એકદમ ઉધમાંથી જાગી ઉઠ્યા અને ક્યું કે દંડરાજપુરીમાં કંઈક દેવો થયો હોય એમ લાગે છે. યુધ્ધીના જની છે તેની તપાસ કરવાને માટે તેમણે માળુઓ પણ મોકલ્યા હતાં. દંડરાજપુરીને લગતા મદારાજના માત કિલ્લાએ હતા. તે કિલ્લાઓપર યાકુતખાને દલ્લો કર્યો. અંદરના લોકોએ બેત્રણ દિવસ સુધી તેનો બચાવ કર્યો; પરંતુ નાહલાજ થઈને આખરે તેમને છ કિલ્લા છોડી

૧ રેડ થોમી નામના ચાખ્ખાપણી કુતુબશાહના માણસોને કે માળા જરનંદે દાંડી મૂક્યા હતા, તેથી તે માણસ દૂરીથી દરખાત કરવાને પોતાનું સૈન્ય મોકલવાનો વિચાર કુતુબશાહ કરતો હતો.

દેવા પશ્ચા અને એકજ કદવાવાળાએએ માત્ર સાત આઠ દિવસ સુધી ટકાવ કર્યો. એટલા સમયમાં મહારાજની ગદદ આવી પહોંચશે એવી તેમને આશા હતી; પરંતુ તે આશા બ્યર્થ છે, એવું લાગવાથી છેવટે તેમને તે કિલ્લો સમુને સ્વાધીન કરવો પડ્યો. યાકુતખાને અંદરના લોકોને અભયવચન આપવાથી તેઓ બહાર આવ્યા. આ સર્વ મળીને સાતસો માણસો હતાં; પરંતુ કિલ્લો હાથમાં આવ્યા પછી યાકુતખાને દમાખાશ કરી. જે જે જૂનસુરત અને યુવાન સ્ત્રીઓ હતી તેમને પક-
ડીને શુદ્ધામ બનાવી અને મુસલમાન ધર્મમાં વટલાવી. જે સ્ત્રીઓ વૃદ્ધ અથવા બેસુરત હતી તેમને છોડી મૂકી અને પુરુષમાત્રની કતલ કરી. પોતાના આકૂર અને અધમ કાર્યની દડીકત તેણે મોગલ સેનાપતિને લખી જણાવી. તેના આ અધમ કાર્યની તે મોગલ સેનાપતિએ તારીફ કરી; એટલુંજ નહિ પણ તેની મનસખ-
દારી પણ વધારી આપી અને તેને ચિરપાવ પણ આપ્યો; પરંતુ મોવળકાંઠાથી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેનો બરોબર બદલો લીધો.

સીદીએ કરેલા બર્થકર કૂર કર્મનો બદલો વાળવાને માટે મહારાજે તેના પ્રદે-
શમાં એકસરખું તોફાન મચાવી મૂક્યું. હંડરાજપુરી કબજે કરવાને માટે તેમણે મુંબઈના અંગ્રેજોની મદદ માગી હતી; પરંતુ સુરતના અંગ્રેજોની કાઠિ-સીલે તથા પ્રમુખે એવી સલાહ આપી કે:—“શિવાજીને મદદ કરવાથી મોગલો આપણાપર નારાજ થશે અને આ દેશમાથી આપણે ઉઠાતરી કરવી પડશે. શિવાજી દારૂમોળો વગેરે માગે છે તે તેને આપશો નહિ; પણ નયીજ આપતા એવું કહીને તે આપણાપર શરમે થાય એવું પણ કરશે નહિ. તેને અદરતાલજ રાખજો. જો હંડરાજપુરી શિ-
વાજીના હાથમાં જશે તો તેમાં આપણને ગુસ્સાન છે; કારણ કે તેથી મુંબઈ/બંદરને તેના તરફથી હમેશાં ઉપદ્રવ ચલાતો લાય છે.” આવી સલાહ મળવાથી મુંબ-
ઈના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ તટસ્થવૃત્તિ પાલન કરી; પરંતુ જ્યારે આરમ્બેએ પોતાનાં ૩૬ વહાણોનો કાફલો મોકલ્યોને મહારાજના કાંઠણુ કિનારાપરનાં સહેરો-
પર સ્થાવી કરી અને મહારાજનાં નાનાં નાનાં ઘણા વ્યાપારી વહાણોનો તેણે નાશ કર્યો ત્યારે એ કાફલાના બધા મહારાજે પોતાના ૭ વહાણ મુંબઈના બંદરમાં રાખ્યાં હતાં. જ્યારે મોગલોના કાફલાને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે વહાણ કબજે કરવાનો તેણે વિચાર કર્યો; પરંતુ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એવું જણાવ્યું કે સને ૧૬૬૦ માં શિવાજીએ ગુલપુરમાં તેમની વખાર લૂંટી હતી તેનો બદલો લેવાને તેમણે એ વહાણો પોતાને કબજે કરેલાં છે. તેમની એ વાત સાચી માનીને મોગલ આરમ્બે તે વહાણને જતાં કર્યો. આ પ્રમાણે મોગલોનો કાપ પોતાનાપર ઉતરે નહિ અને શિવાજીમહારાજ રાજ રહે એવી સુક્તિ મુંબઈના અંગ્રેજ વ્યા-
પારીઓએ કરી. કેંચ વ્યાપારીઓ પણ મહારાજને ખુસી રાખવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. મોગલોને ખબર પડે નહિ એ પ્રમાણે તેઓ મહારાજને તોપો, ખંડુકા અને દારૂમોળો વગેરે પૂરું પાડતા હતા. મહારાજના કાફલા વચ્ચે અને મોગલોના કાફલાની જેણે મદદ લીધી છે એવા સીદીના કાફલા વચ્ચે ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે સુદ ચાલતું હતું તે વખતે એક કેંચ વહાણે મહારાજના કાફલાને ૮૦ નાની તોપો

અને ૨૦૦૦ મણુ દારૂઓથી શ્રાપણે વેચ્યો હતો એવું કહેવાય છે. મુંબઈના બંદરમાંથી દારૂનું વેચાણ મહારાજના તાબાનો કુર્ચાપ્રાપ્ત ઉલ્લેખ કરવાનો પ્રમાણેના અને સીદીના કારણના સરદારોએ વિચાર કર્યો અને તે બેટના અંગ્રેજ ગવર્નર જાગિયર પામે તેમણે બંદરમાં દારૂનું મવાની પરવાનગી માગી; પણ તે તેણે આપી નહિ. પછી આગળ વચ્ચાવ્યા પ્રમાણે કંઈક ગામેનો નાશ કરીને સીદી પાછો ગયો અને અંગ્રેજોની પરવાનગી લીધા વચરણ મુંબઈબંદરમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો; અને ત્યાં જઈને એવી સલામસંવત કરવા લાગ્યો કે—“આપણે એ એક જ ઘરને શિવાજી સાથે મુદ્દ કરીએ. ” આ વાતની ખાતરી બ્યારે મુંબઈમાંના શિવાજીમહારાજના વધીયને મળી ત્યારે તેણે અંગ્રેજોને એવી ધમકી આપી કે—“ જો તમે સીદી સાથે સળી જશો તો શિવાજીમહારાજ તમારા પર ખાસ સ્વારી કરશે. ” આથી આ પ્રમથે તટસ્થ રહેવામાજ પેનાનો લાલ સમાપેલો છે, એમ લાગવાથી જાગિયરે સીદીની માગણીનો કંડાર કર્યો; પણ સીદીએ મુંબઈબંદરમાંથી પેલું અને નાગો-૨ની ખારીઓદાર કંઈક વઢાણો મોકલ્યાં તે જાણના મહારાજના ગામેનો નાશ કરવાનો અને લોકોને પકડી લાવવાનો ક્રમ ચાલુ કર્યો. ત્યારે રાજગદપરથી મહારાજના સંપે જાણીને સીદીના માધુઓપર હક્કો કરીને તેમની કવચ કરી નાખી. સીદીના ફેટલાક અમલદારોના ડોકા કાપી નાખીને તેઓ મહારાજ પામે લઈ ગયા હતા એવું પણ કહેવાય છે.

આ સમયે અંગ્રેજો અને ડચ લોકોને પરસ્પરમાં વૈર વધી ગયું હતું અને તેઓ એકબીજા સાથે મુદ્દ કરતા હતા. ડચલોકોને એક મેનાપતિ ખરીદીસ વઢાણોનો કારણ લઈને ઉત્તરમાંથી મલબારના કિનારા આગળ આવ્યો. મુંબઈબંદરપર હડતો કરીને તે બેટ હસ્તગત કરવો એવો તેના મનમાં ધરાવો હતો. મહારાજની કીર્તિ પ્રદમયીજ તેના સાલજવામા આવી હતી તેથી તેણે મહારાજને સંદેશો વઢાવી મોકલ્યા કે—“ જો તમે અમને જમીનમાર્ગે ત્રણ હજાર સૈનિકો આપીને મુંબઈ બેટ જીતવામા મદદ કરો તો હંડરાગપુરી અને જંજીરા જીતવામાં હું તમને મારા કારણની મદદ કરીશ. ” આ સંદેશોનો મહારાજ શો જવાબ આપે છે તેની તે ડચ સેનાપતિ રાંધ જોવા લાગ્યો; પરંતુ મહારાજ આ વખતે બીજા મદતના કાર્યમા રાંધાયેલા હોવાથી અને આ ડચ સેનાપતિપર ભરાયો રાખીને અંગ્રેજો સાથે વિરોધ કરવો એ વ્યાજબી નથી એમ લાગવાથી તેમણે ડચ સેનાપતિના મદદપર કંઈ ખ્યાન આપ્યું નહિ. એમના તરફથી કાંઈ પણ મદદ મળતી નથી એવું જોઈને તે ડચ સેનાપતિ નિરાશ થઈને પાછો ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૨૨ મું-વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ યુદ્ધ

આદિશાહના મુખ્ય વજીર અબ્દુલ મદમ્મદે મહારાજ સાથે ગુપ્તરીતે જોડાઈને તદનામું કરી પ્રતિવર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયાની ખંડશી આપવાનું કબજૂ કર્યું હતું, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. એ તદનામા પ્રમાણે મહારાજને પ્રતિવર્ષે ખંડશીની રકમ પહોંચતી હોવાથી મહારાજે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં તોફાન મચાવવાનું બંધ કર્યું હતું; પરંતુ ઇ. સ. ૧૬૭૩માં આદિશાહ મરણ પામ્યાથી તેનો પાંચ વર્ષનો શાહનહો શાહીપર બેઠો અને ખવાસખાન મુખ્ય કારભારી નિભાવે. અબ્દુલ મદમ્મદના હાથમાંથી રાજ્ય કાપલાર જવાથી તેણે મહારાજ સાથે થયેલું તદનામું રદ કર્યું. ખવાસખાનને રાજ્યાધિકાર મળવાથી તે કોઇને અણકારતો નહોતો. ઇતર સરદારો તેની ઇર્ષ્યા કરવા લાગ્યા. તેઓ પોતપોતાનો પક્ષ સંબળ કરી પરસ્પર સાથે લડાઈ કરવા લાગ્યા. વિજાપુર સરદારો વચ્ચે વૈમનસ્થની વાર્તા મહારાજે પોતાના બ્રાહ્મણકારભારીદ્વારા સાંભળી, ત્યારે વિજાપુરસરકારના રાજ્યમાં પુનઃ તોફાન કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ સમય જાણી વિશાળ-ગઢ ઉપર પુષ્કળ લશ્કર એકઠું કરી મહારાજે આદિશાહી પ્રાપ્તોપર પુનઃ ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી; એટલે વિજાપુર રાજ્યના મુખ્ય સેનાપતિ અબ્દુલ કરીમ બહાદુરખાનને મોકલે સાથે મિત્રતા કરી અને મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

એકમ કદેશ લશ્કરમાંથી પંદર હજાર સૈનિકોને મહારાજે પન્દાળાનો કિલ્લો પાછો મેળવવા મોકલ્યા. મરાઠાસૈન્યે કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો તે સમયે અબ્દુલકરીમ મોદી ફોજ લઇને તેમનાપર હુમલો લઇ ગયો. ઊભય પક્ષ વચ્ચે ધનધોર યુદ્ધ થયું. તેમાં ખાનને પ્રથમ વિજય મળવાથી પોતાના ચાકેલા સૈન્યને વિશ્રાંતિ આપવાની ઇચ્છાથી તેણે તિકાટામાં છાવણી નાખી. એટલામાં મહારાજના લશ્કરને વખતસર સહાયતા મળતાજ તેઓએ પુનઃ ચતુષ્પર હુમલો કરી ખાનના લશ્કરને પરાજય કર્યો. આ પ્રમાણે પન્દાળાનો કિલ્લો હસ્તગત થયા પછી મહારાજે સતારાના કિલ્લેદારને લાય આપીને તે કિલ્લો પોતાને હસ્તગત કર્યો. (સપ્ટેમ્બર સને ૧૬૭૩)

ત્યારે મહારાજના વિજયની વાત અંગ્રેજોના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તેમના

૧ મોડકરૂત ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, એ યુદ્ધમાં જે મરાઠા સૈનિકો નારી આજ્ઞા હતા તેમાંના કેટલાકને મહારાજે દેહાવદંતી શિક્ષા કરી હતી.

મા અંગ્રેજોનો વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો એ શહેર મોગલોના તાબામાં હોવાથી અંગ્રેજોનું ઇષ્ટાનિષ્ટ અદૃષ્ટ મોગલબાદશાહના હાથમાં હતું; તેથી મોગલોને યત્નિ ચિત્ત પણ ફલવવાનું તેમને હિતમ્મર ન લાગ્યા, એ સ્વાભાવિક હતું. અંગ્રેજોદ્વારા શિવાજીમહારાજને સહાયતા મળવાના સમાચાર જાણતાજ બાદશાહ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને સુરતમાંથી કાઢી ચૂકવા ચૂકશે નહિ, એવી પણ ગવર્નરની ખાતરી હતી વળી મીઠીએ મોગલોની ઉપરિ સત્તા સ્વીકારેલી હોવાથી અંગ્રેજો તેની વિરુદ્ધ કંઈ શિવાજીમહારાજ સાથે તફનામુ કરે તો તે પણ ઔરંગઝેબને પસંદ પડે તેમ નહોતું અસ્તુ શિવાજીમહારાજ સાથે વિરોધ કરી સીદી સાથે અંગ્રેજો સ્નેહસબંધ ગળે તો તેમ કંવામાં પણ તેઓને બીંતિ લાગતી હતી; કાગળ કે, મુબઇ બેટની આસપાસ સર્વત્ર મહારાજની સત્તા પ્રવર્તતી હતી; અને તેમના પ્રાંતમાં પુરુષો અંગ્રેજો વ્યાપાર કરતા હતા તેથી મહારાજ ગુસ્સે થતા અંગ્રેજોને મુબઇ બેટમાં કોઇ અંગે આશ્ચર્ય મળે નહિ એવી તેમને સંદેહિત બીંતિ લાગતી હતી એ મર્ફ કારણોને લીધે ગવર્નર મિ આગિયર કોઇ પણ પક્ષમાં નહિ લગતા તટસ્થજ ગણા મીઠી તેમની પાસે વારંવાર સહાયતા માગતો, પરંતુ તેઓ હંમેશા તેને સાફ ના પાડતા સીદી મુબઇના બારામાંથી પોતાના વહાણો પસાર કરવાની ગવર્નર પાસે પરવાનગી માગતો હતો, પરંતુ તેઓએ કોઇ પણ પક્ષના વહાણોને પોતાના બંદરમાંથી પસાર થવા દીધા નહિ તેમણે મોગલોના માત્ર માર વહાણો પોતાના બંદરમાં ગ્રેવા દીધા હતા, પણ તે ઉપરના મનુષ્યોને કોઇ પણ બંદાને પૃથ્વી ઉપર ઉતરવાની સખ્ત મના કરી હતી ગવર્નરના તટસ્થપણા બદલ ઉભય પક્ષ તરફથી તેમને સાર માન મળતું અંગ્રેજ અને મહારાજ વચ્ચે લવિધ્યમાં ઉભી થયેલી ખટપટનું વર્ણન આગવા એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે આ સ્થળે મહારાજ અને વિજયપુરસરકાર વચ્ચે જે વિરોધ મુદ્દ થયા હતા તેનું વર્ણન લખવામાં આવે છે

મહારાજ પશ્ચિમદિનાગોના સર્વ પ્રદેશ અત્યંતરીતે પોતાને કબજે લેવા ચાહતા હતા એ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે પોતાના વહાણો મુસલજી કરી કારવાર, આડાવા, વગેરે શહેરો ઉપર પુનઃ ચક્રાવર્તી કરવા સરદારો મોકલ્યા અને પ્રાંતમાંના દેશમુખીઓને બંદ કરવાની ઉચ્કેણી કરી દેશમુખીઓએ પોતાના પ્રાંતના મુસલમાન ચાણુદારોને તેમના ચાણુ છોડાવી નસાદી મૂક્યા

વિજયપુરસરકાર સાથે નિશ્ચિતજીવે અને નિર્વિધે મુદ્દ કરતા શહે તેથી મોગલોને લાભય જતાવી તેમને થોડા દિવસ શાંત રાખવાના હિંદોથી મહારાજે ખાનજહાનને પત્ર લખ્યો કે - 'મારો અપગ્રાધ હુમાં કરી બાદશાહ પાસે મારી લનામણ કરવી અને તેમના વચન પ્રમાણે મને દક્ષિણની દેશમુખી આપી બાદશાહે મને પોતાની પાસે બેલાવવો માગ પુત્ર સલાહને પુનઃ મનસખ આપવી તેમ થવાથી બાદશાહની મેવા કરવાના કાર્યમાં લવિધ્યમાં વાધો પડશે નહિ હું બાદશાહ સાથે હંમેશા પ્રમદ્ધિપણે વર્તીશ ' મહારાજની અરજી ખાને ઔરંગઝેબ તરફ રવાના કરી અને તે મંજૂર કરવા માટે ખાને તેમને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ

કિલ્લા તાબે કર્યાં. તેજ પ્રમાણે વાઘ, કરાડ, સિરોળ અને કાલ્હાપુર કબ્જે કરી હુકરી રાયબાગપર્યંત મહારાજે પોતાની સત્તા સ્થાપી. એ ચદાઈમાં તેમને પુષ્કળ લૂંટ મળી હતી, તે લઈ મહારાજ રાયગઢ ઉપર આવ્યા. મહારાજે પુનઃ લશ્કર તથા વીસ હજાર ફરસી તૈયાર કરાવવાની મોગલોને ખબર મળી. તેમની એ તૈયારી કાંઈ પણ શહેર લૂંટવા માટે થતી હોવાનું અનુમાન કરી મોગલોએ મુરત શહેરમાં ઉત્તમ બદોખત રાખ્યો. વિજયપુરસરકારે કબ્જા કરી કે, મહારાજ કારવારના બળવાખોર ફોજદારની મદદ કરવા બંધ છે; પરંતુ ત્યાં મોગલોએ પોતાના શહેરનો મજબૂત બદોખત કર્યાનું સાંભળ્યું ત્યારે વિજયપુરસરકારની બીક ઓછી થઈ. મહારાજે તે તે જાને સરકારને છેતરી. તેમના પચીસ હજાર સિપાઈઓ પર્વતના મધ્ય ભાગમાંથી જૂદે જૂદે રસ્તે નીચે ઉતર્યા અને એકમ થયા પછી તેમણે એકાએક ફોજાના કિલ્લાપર હુમલો કરી તે કિલ્લાને ઘેરે નાખ્યો. મરાઠા શત્રુઓને નજીક આવેલા બધી વિજયપુરસરકારનું લશ્કર મહારાઈ ઉઠ્યું અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાનું ઊઠી ઇંદ તેઓ નારી ગયા.

મહારાજના લશ્કરે વિજયપુરસરકારના પ્રદેશમાં ખૂબ તોફાન મચાવ્યાથી ખવાસખાને બહિસોલખાનને પ્રયત્ન સેન્ય આપી તેમનાપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. તેણે એકદમ પન્દાળા તરફ જઈ તેની આમપાસનો પ્રાત કબ્જે કરી કિલ્લાને ઘેરે નાખ્યો. એ સમાચાર સાંભળતાંજ મહારાજે પ્રતાપરાવ શુજરને મોગલોપર હુમલો કરી જવા મોકલ્યો; પરંતુ પન્દાળાના કિલ્લેદારોને મદદ કરવા જઈ શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવામાં પોતાના લશ્કરની પામમાલી ન થવા દેતા તે કિલ્લાને ઘેરે હાંપવાની કુક્ષિ યોજવાનો પ્રતાપરાવે વિચાર કર્યો. તેણે મોગલ સરદારપર હુમલો નહિ કરતાં પોતાનું લશ્કર વિજયપુર તરફ ફેરવ્યું અને તે તરફના પ્રાંતો લૂંટતો લૂંટતો તે ઠેક વિજયપુર શહેરપર્યંત જઈ પહોંચ્યો. મરાઠા શત્રુઓને શહેર નજીક આવી પહોંચેલા જોઈ ખવાસખાન મહારાજે પ્રતાપરાવ સાથે યુદ્ધ કરવા જોડ્યું શહેરમાં લશ્કર ન હતું; તેથી બહિસોલખાનને પન્દાળાનો ઘેરો હાંપી રાજધાનીના રક્ષણ માટે તાબડોતોબ આવી પહોંચવાની ખવાસખાને આજ્ઞા કરાવી. સરદાર ઘેરો હાંપી પાછો આવતો હતો તે સમયે પ્રતાપરાવે તેને મિરજ અને વિજયપુરના મધ્ય રસ્તામાં સપડાવી તેમને આજળ વધવાનો રસ્તો બંધ કર્યો. મરાઠા લશ્કરે મુસલમાની ફોજને ચારે તરફથી ઘેરી લઈ ત્રાલ ત્રાલ પોકરાવી. મુસલમાની લશ્કરને અન્ન, જળ, ધાસ, કાંઈ વગેરે મળતું નહિ હોવાથી તેઓ જૂએ મરવા લાગ્યા. ઝાવણીમાંથી બહાર નીકળેલે મુસલમાન સિપાઈ નજરે પડતાં મહારાજના સિપાઈઓ તેને કાપી નાખતા. સામે મોડે યુદ્ધ કરતાં બળપૂર્વક યુદ્ધ કરવાનો તેમણે ભય ખતાવવાથી ખાન વિશેષ ચલાયો અને એ હાથ જોડી શરણે આવ્યો. તેમજ તદનામું કરવાની ભદ્રામણ કરી, નિર્વિદ્ધે ત્યાંથી ખસાર થવાની વિનંતિ કરી. એ સાંભળી પ્રતાપરાવે ખાનને ત્રાસ નહિ આપતાં વિજયપુર જવા દીધો. તેમની વચ્ચે

૧ મરાઠી બજારમાં આઈ નામ જાણુલ કીમ આવેલું છે; પરંતુ શ્રી. સરકાર એનું નામ બહિસોલખાન જણાવે છે.

તેમ યવાથી મરાઠાઓનો પરાજય થયો. સેંકડો મરાઠા રણમાં મૃત્યુ પામ્યા. એ યુદ્ધમાં વીર સરદાર પ્રતાપરાવ ગુજર રણમાં પડ્યો. પોતાના સેનાપતિનું મૃત્યુ જ્ઞેષ્ઠ મરાઠા સિપાઈઓને ધૈર્ય રહ્યું નહિ. તેઓ પણ આત્મપાસ નાસી છૂટ્યા. બહિલોલખાને તેમની પૂઠે પડી ઘણા મરાઠાઓને કાપી નાખ્યા. મરાઠાઓએ નાસી-ને ઠેઠ પન્દાળાના કિશામાં લરાઇ બર્ષ પાછળ ધમ્મી આવેલા શત્રુઓપર કિશાપરથી તોપોનો મારો ચલાવ્યો. હંસાજી મોહિતે^૧ નામક એક પાચ દળરી સરદાર પોતાના લશ્કરસહિત^૨ પાછળ રહી ગયો હતો, પ્રતાપરાવ સાથે હુમલો કરવા ગયેલા લશ્કરની નિર્જળ સ્થિતિ જાણતાજ તે સરદાર જુલ્સાળ^૩ ધ પન્દાળે આવી પહોંચ્યો. શત્રુના લશ્કરને ત્યાં તોફાન કરતુ જ્ઞેષ્ઠ મોહિતે તેમના ઉપર એકાએક તૂટી પડ્યો. એ હુમલામાં મોહિતેએ શત્રુઓનો પરાજય કરી વિજય મેળવ્યો. મુસલમાનો પોતાનો વિજય મળવાથી હર્ષમાં આવી જઇ મરાઠાઓની પાછળ પડ્યા હતા તેમ-નેજ નાસી જવાનો વખત આવ્યો અને મરાઠાઓ પ્રથમ નાસી ગયા હતા તે મુસલમાનોની પાછળ પડ્યા. મરાઠા લશ્કરનો મસારો સહન નહિ યવાથી સેંકડો મુસલમાન સિપાઈઓનો નાશ થયો. બહિલોલખાન તદ્દન નિરાશ થઇ દિલગીર એહેરે મહામુશીબતે વિજયપુર જઇ પહોંચ્યો. આ જેસરીનું યુદ્ધ સને ૧૬૭૪ માં થયું.

હંસાજી મોહિતેએ એ પ્રસંગે વિલક્ષણ પરાક્રમ બતાવી શત્રુપર વિજય મેળ-વ્યાથી મહારાજને અત્યંત આનંદ થયો. તેમણે તેની ઘણી પ્રશંસા કરી સરનીબત-ની પદવી તથા હંબીરરાવનો ખિતાબ આપ્યો. એ સમરપ્રસંગે હંસાજીના હાથ નીચેના સંતાજી ઘેરપડે અને ધનાજી બલધવ નામક એ મરાઠા સરદારોએ અનિ-શય સૈન્યપૂર્વક યુદ્ધ કરી પ્રશસાપાત્ર પરાક્રમ બતાવ્યું હતુ. તે બંને સરદારોની પીઠે ચાખડી મહારાજે ઘણી શાખાઈ આપી, ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા. પ્રતાપરાવ ગુજર માત્ર કોધે લરાઇ શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતા રણભૂમિમાં મૃત્યુ પામવાથી પોતા-ને ધણું નુકશાન થયેલું જણાવી મહારાજે શોક પ્રદર્શિત કર્યો. એવા શરવીર અને પ્રખળ પરાક્રમી પુરુષના મૃત્યુથી મહારાજને ઘણે એક થયો હતો; એટલુંજ નહિ પણ તે બહાદુર સરદારે પ્રમાણિકપણે અને સૈન્યપૂર્વક તેમની સેવા બાબતેથી હોવાથી તેની કદર કરવા મહારાજે પ્રતાપરાવના નિકટનાં સગા અને તેના તાબા-નાં મનુષ્યોને ઉંચી પદવીએ ચઢાવ્યા; તેની એક પુત્રી સાથે પોતાના પુત્ર રાજ-રામનું લગ્ન કરી, પ્રતાપરાવના કુટુંબ સાથે પોતાનો સગાઈનો સંબંધ જોડ્યો.

આ હંબીરરાવને મહારાજે એવી આજ્ઞા કરી કે શત્રુઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યા વગર જીવતા પાછા ફરવું નહિ. આવી મહારાજની સખ આજ્ઞા થતાંજ તે પોતાની ધોડેસ્વાર સેના લઈને વિજયપુરસરકારના મુલકમાં દાખલ થયો અને બહિ-લોલખાનની પૂઠે પડેલી. આ બાજુ મરાઠાઓએ બહિલોલખાનની પૂઠે પડેલી છે એવા સમાચાર મળતાજ મોતલસરદાર દિલેરખાન પોતાનું સૈન્ય લઈને તેની મદદે ગયો; પણ આ ઉભય સરદારો સાથે યુદ્ધ કરવામાં આપણે ફાવીશું નહિ એવું હંબીરરાવને લાગવાથી તેમને બૂલવાય આપીને તેણે કાનડા પ્રાંતલણી દેખ

કરી. આ ઉપર પાનસરદારેએનેલી પૂઠે પાકવાના પ્રયત્ન કરી; ખરું તે દિવસની પીસાણીમાં આઈકની મળવા કરતાં હોવાથી તેમનું કંઈ જાણું નહિ. આથી નિરાશ થઈને દિલ્લેખાના પોતાના સાલુપર પાછો આવ્યો અને બહિષ્કારખાતે દેવપુર ગયાં. દર્બીરખે કાનડા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરીને બહિષ્કારખાતેની બાંધીમાં પેચ નામનું ઘેરે હતું તે તુરંત આ ઘરમાં તેને દોઢ વામ્મ હેમને એવળ મળ્યો હતો એવ રહેવાય છે. આ ઘર લોકો તે પાછો કરતાં હતો તે સમયે બહિષ્કારખાતે અને બિહારખાતે તેને બકાસુર આમલ મદકામ્બેડ. ત્યાં આવળ મજા મુક થયું, તેમાં સુન્દરખાતેને સંપૂર્ણ પરાજય થયો અને તેઓ તાડી છૂટ્યા. આ ઘરમાં દર્બીરખાતે પાચેમાં જાય, એ તાડી અને બીજો ધુધળા પુદનો સાચાનું ચાલ્યો. આ ઘર અને ૧૦૫૪ ના ચાર્મ આલમાં થયું આ પરાજયથી બહિષ્કારખાતેને કંઈ જ મેજ થયો અને તેથી બીજા ચાલુમાં લાઈને દર્બીરખાતે ઉપર તેણે ૧૦૫૪ થયાં. જરૂર તેની ત્યાં મુક ન કરવા માંને પ્રાણ કરેલી ઘર નેમ તેમ કરીને ૧૦૫૪માં મહારાજના મનમાં પહેલની કરી મુનસખાતેએ પૂઠ પાકેલી હોવાથી તેને બકાસુર મુકસાન થયું ઉપર જામનેલી તુરંત સુરક્ષિત સ્થાનમાં પહોંચી ત્યાં થઈ તેઓ બાલગાદ નરક કરેલાં થયાં. આ વખતે તેણે ખાલદેશ, જાનપાલ, અગાનગ્ર વગેરે, તુલસા વગેરે મેજમેજના પ્રાજપર તાડી કરીને ત્યાંના સહારી ઘરમાં મેડખાના નેચે તેની પૂઠ પાકી, જરૂર તેઓ વેચ મેચે દત્તો ૧ મેડખાનું નેમ તે દત્તેમાં વડા મુકસાન પ્રાઈસ પાછો પૂરી દેતાં હતાં. આથી તે નેચ નિસન લોક પાકુ રહ્યું.

ઉપર જામખાતે પ્રમાણે ચરામએ વિભવપુરમકાર સાથે પૂઠ કરવામાં રાજાના છે એ તત્કાલ માત્ર કરીને દિલ્લેખાતે મહારાજના કોલક્રાંતમાં બિરખાતે પ્રપત્ત કરે, ૧૦૫૫ મહારાજે બહાર જાન માત્ર ઉપર પાતાના ચાલુમાં મુકીને તેને મદકામ્બેડનો બહિષ્કાર દત્તો હતો. આ કોલેખાતે એક દ્વારે તેની ત્યાં મુક કરીને તેમાં સંપૂર્ણ પરાજય થયો. આ રીતે ૧૦૫૫ થાઈને તે જોતાના ચાલુપર પાછો ચાલ્યો મવા એ ચરામમાં ઉજામમાં જામખાતે પાછો ધરેરેએ જાઃ કરવાથી ઓર વેચેલે તે તુરંત ખાન આજુ પડ્યું અને દિલ્લેખાતે દિલ્લેખાતે વગેરે તારકારોને મેજાની વડા પડ્યાં. આંર માગાદના ચાલુપર માત્ર એકમાં બહારખાતે પોકું રોજ સાંને ત્યાં આથી કેટલાક માત્રપર માત્રખાતે મેજાના તુરંત ઉપર થયાં. એ સમયે નહિ અને વિભવપુરમકારની પાકુ કીકીક ખખર લેવાયેલી હોવાથી તે એકાંતે મુક કરવાને લેવાર માત્ર એક હતું નહિ. આ અનુકૂળ મથિનો લાભ લઈને મદકામ્બેડ મેજા દાદખાતે પોતાના અન્નાલિખેક કર્યાં. એની દારીદર

૧ સમયમાં જામખે છે કે, દર્બીરખે મેજા રોજ સાથે મુજાખાતે ચરામ રીત ત્યાં વિભવપુરમકારે દુરોક્ષાન મેજાનું પાત્રખર પાછું મેજા તેની ત્યાં મેજાનું એ દેવો ત્યાં દેલ વિવરખાતે પૂઠ ચાલુ તેમાં દુરોક્ષાનું માલખ થયો અને તે દેર થાલેલો. આ કુદરત ચર દન અર્ધ, જાઃ દારી અને કુલખ દેલ દર્બીરખાતે દાપર આન્ના.

આગલા બામમાં સવિસ્તર આપેલી છે.

એ સમયે મહારાજનો આગાજી સોનદેવ નામક એક બીજો શરવીર સરદાર મરણ પામ્યો. રામચંદ્રપત નામક તેનો પુત્ર પ્રથમથીજ મહારાજની નોકરીમાં હતો. તે હુદિમાન હોવાથી મહારાજને તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપ્યો. મહારાજનો સાધારણ નિયમ હતો કે, કોઈને કોઈ પણ હોદ્દો વંચપરંપરા આપવો નહિ; પરંતુ કોઈ અમલદારનો પુત્ર તેના પિતાના જેવો ઠેઠાંબદ્ધ જણાય તો તેઓ તેનું સન્માન કરી તેને તેના પિતાનો હોદ્દો આપવા ચૂકતા નહિ. એ નીતિથી મનુષ્યના ગુણની કદર થઈ તાબાના નોકરોને હિંસાદૂર્વક સ્વામિએવા કરવાનો ઉત્તમ યામ છે.

મહારાજને ફોંડાને ઘેરો નાખ્યો હતો તે ઉપર લખવામાં આવ્યું છે, તેમણે એ ઘેરો ઘણા દિવસપર્યંત મનજીવ આણુ રાખ્યો હતો; પરંતુ કોઈ પણ રીતે કિલ્લો કબજે લઈ શકાતો નહોતો; તેથી એકજ કિલ્લાને ઘેરો નાખી ત્યાં લાંબા દિવસ વીતાવવાનું અને લશ્કર રોટી રાખવાનું ઉચિત નહિ જણાયાથી. મહારાજને ઘેરો હિંદાવી લીધો. ઘેરો હિંદાવતી વખત મહારાજને કિલ્લાના મુખેદાર સાથે કરાર કરાવી લીધો કે:—“વિજયપુરસરકારનું સૈન્ય પર્વતપરથી ઉતરી શકે નહિ તે માટે ચોક્કસ સ્થળે અમે અમારું લશ્કર રાખીએ તેને તમારે અટકાવ કરવી નહિ. એ કરાર પ્રમાણે વર્તવાથી અમે તમારા કિલ્લાને કિંવા તમારા તાબાના પ્રતિભાને ઉપદ્રવ કરીશું નહિ.” કહેવામાં આવે છે કે, એ કિલ્લાને મહારાજને ઘેરો નાખ્યો તે વખતે તેમણે સુરતના ક્રૈંચ શેઠા પાસેથી પુષ્કળ દારૂઓ અને ૮૦ તોપો વેચાતી લઈએ મુદ્દસામગ્રી રાજપુરમાં રાખી મૂકી હતી. એ ચદાઈમાં મહારાજે રાજપુરથી બારદેશપર્યંતનો સર્વ તટપ્રદેશ પોતાના કબજામાં લીધો હતો અને તેનો બદોલત્ત કરવા મારે ત્યાં પોતાના કેટલાક નોકરો રાખી તેઓ રામચંદ્ર પાઠા કર્યા. એ વર્ષે અનાવૃષ્ટિને લીધે લશ્કરને અન્નજળ મળતું નહિ હોવાથી તેમને ઘણી અડચણ પડતી હતી, તેથી મહારાજે પોતાની યોડેસ્વારસેના ચિપલુલુમાં રાખી હતી.

ફોંડાના કિલ્લાને ઘેરો નાખી મહારાજ ત્યાંજ ગુંચાઈ રહ્યા તે સમયે મોગલ અને સીદીએ પોતાના લશ્કરી વઢાણો એકત્ર કરી, તેમણે મહારાજના તાબાના હાકલુકિનારા ઉપર પુન ઉપદ્રવ કરવાની સરખાત કરી. મહારાજનાં અને તેઓનાં હરિયાઈ લશ્કર વચ્ચે સજ્જ મુદ્દ થયું, તેમાં મહારાજના લશ્કરને વિશેષ યશ મળ્યો નહિ. સત્રુઓ તેમના ઘણાં વઢાણો પકેદી ગયા. મોગલ અને સીદીના એકત્ર લશ્કરે અંધેજોની પરવાનગી વગર મુળધંબંદરમાં પ્રવેશ કર્યો. તે લશ્કરે મહારાજના કુટુંબ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી તેમનાં ઘણાં ગામ લૂંટી પાવમાલ કર્યાં. તેઓએ પ્રજાનો મોટો ભાગ કાપી નાખ્યો અને પુરુષો, સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને કંદ કરી તેમને ગુલામતરીકે વેચ્યાં. તેમનું એ કૃત્ય મુંબઈના ગવર્નર મિ. આંચિયરને બિલકુલ પસંદ પડ્યું નહિ. ગવર્નરે લશ્કરના સેનાપતિ સાથે એ કૃત્યસંબંધી તકરાર કરતાં કહ્યું કે:—“તમારા એ કૃત્યથી સિવાજીમહારાજ નાહકે અમારા ઉપર ક્રોધે લરાયો.” ગવર્નરની તકરારનું શુભ પરિણામ આવ્યું નહિ. સીદીએ ગવર્નરની ઇતરાજી તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં પોતાનાં વઢાણો મુંબઈ બંદરમાં મોલાવી

ਭਰਪਨਿ ਸਿਵਾਈ ਮਹਾਰਾਜ

સ્વપ્ન થયો નહિ તેથી આશ્ચર્ય લાગ્યા વિના ગ્રહેતો નહિ' પરંતુ શાહશરાવન-
ના કૃપતા રાજાચિન્હો ધારણ કરવાનું મહારાજને ઉચિત જણાયું નહોતું તેઓ
મહારાજના આન્યા તે વખતે સ્વદેશમાજ ગયા હોત તો મહારાજને સર્વ ગન્ય-
કારણાગ તેમનેજ સોંપ્યો હોત અને તેમનેજ નામે રાજગાદી સ્થાપી હોત શાહ-
શરાવનના મૃત્યુ પછી મહારાજને દસ વર્ષ મોગલ તથા મુઘલમાનો સાથે યુદ્ધ કર-
વામા તેમજ પોતાના પ્રયત્ન સૈન્યનો તથા ખર્ચ કરેલા મેકડો કિલ્લા હુમલ
કરાવી તેમને મળખૂત રાખવાનો અટકાવ ખર્ચ અનાવવા માટે પુષ્કળ દ્રવ્ય મેળ-
વવાના ઉદ્યોગમા તેઓ શુચાવા હતા, તે વાચકો સારી પેઠે જાણે છે મહારાજના
અતઃકરણમા સિદ્ધામનાશ્ક થવાની વારવાર હપના આવવા બતા અણપિપર્યંત
સર્વત્ર સ્વરચતા થતા મુધી એ ક હા દગારી ગમવાની તેમને દરજ પડી, પરંતુ
પ્રથમ નખ્યા પ્રમાણે સર્વ ન્યવસ્થતા અને નિર્ભયતા જાણતાજ તેમણે પોતાનો
ગુણ ઉદ્દેશ પરિપૂર્ણ કરવો સકે'પ કર્યો

એ ઉદ્દેશ સત્વર મિદ્ધ કરવાનું એ બીજું પણ કારણ હતું એ સમયે
મહારાજના મહાનયમા ઘણ પ્રયોજન નિમિત્તે મહારાજે પોતાના સર્વ માનસી
અને સરદારોને આમંત્રણ કર્યું હતું બોજન સમારભની ન્યવસ્થા થતા દારભારી
ઓએ વિવાનખાનામા એક ઉચા બાજલ ઉપર ગાદી પાથરી મહારાજને બેસવા
માટે આસન બનાવ્યું હતું મહારાજની આસપાસ ચાલતા ઉત્તમ હોદ્દોગ મેમે એવી
ન્યવસ્થા કરવામા આની હતી સમારભમા મોહિતે મહારાજ, શિંગે, નિખાગમર,
ધારગે, ગંધવ વગેરે મગમ મગદાર આન્યા હતા મહારાજને મેસવાનું ઉચ્ચ આ
સમ્ય જોતાજ તેમને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ તેઓ ખરેખા આગા કે - 'શિરાજી મહારાજ
હવે મૌથી નેહ થયા કે હ ? અને વચપર પરાધી થીમત સરદાર છીએ અને
જીવશામગના અધિપતી છીએ મહારાજના પિતાને એવો ઉચ્ચ અધિદાર પ્રાપ્ત
થયો તહેદો, અમાર માનખડન કરી મહારાજ ઉચ્ચ આદીપર બેમે અને અને નીચી
ગાદીપર બેસીએ તો અમાર માનખડન થઈ અમને દનશોગ કરના જેનુ ચરી
અમે અપમાન સહન કરીએ તે ક્રતા અહિ બેમીએ નહિ બેજ ઉત્તમ ' એટલું
હી તેઓ લાથી ઉઠી ઉભા થયા કાર્યભારીઓએ તેઓને સમજાવ્યું કે - 'એ
સખધી તમે મહારાજને હો દમાજા તેઓને શુભો ઉત્પન્ન કરવાનું કામજુ
નયા' મહારાજે એ વાત માલણી સારે તે ઉઠા નિચારમા પણ કેટલાક સામા-
ન્ય પદનીના મરાગ સરદારોને એમતમા બોલાવી બોજન કરવા મેમાથા સાર
પડી ઘોગપડે, નિખાગમર વગેરે મોટા મોટા સરદારોને એમતમા બોનારી મહા
મતે તેમની અડચણનુ મારણ પૂજ્ય ગ્વાલિમાની મગદારોએ ઉત્તર આપ્યો કે -
'અમે યવન બાદશાહના જૂના નેકર છીએ, અને અમારા પૂર્વજેથી-ચારસો
પાચસો વર્ષથી-મગદારી બોજીએ છીએ અમને પૃથ્વીપર બેસારી અમાર માન-
ખડા કરવામા આવે છે તે અમે સહન મીસુ નહિ આપેજ એનો ન્યાય કરવો'
એ સાલણી મહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તરમા જણાવ્યું કે, 'જેઓને પોતાના પ્રતિષ્ઠિત-
પણા માટે એટલું બહુ અભિમાન હોય તેમણે ચારી કચેરીમા આવવું નહિ

કૃપાથી પરિપૂર્ણ થયાં છે. તો પછી રાજ્યાભિષેકનું કાર્ય અપૂર્ણ કેમ રહેશે ? કાશીકેત્રમાં ગાગાભટ્ટ નામક જોકે મહાન પંડિત રહે છે. તેઓએ મારે જેદ, છ શાસ્ત્ર અને રમ્ભતિ વગેરે શાસ્ત્રોથી બહુ યથાસંગ અધ્યયન કરી સર્વત્ર પ્રશંસા મેળવી છે. દેશદેશાંતરના વિદ્વાન પંડિત તેમનો શાસ્ત્રાર્થ માન્ય કરે છે. શાસ્ત્રાર્થ માટે તેઓ મહાન અધિકારી ગણાય છે. ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદસંબંધી તેમને શાસ્ત્રાર્થ પૂછવો ઉચિત છે. એ પંડિત હમણાં પૈંદલુ આવ્યા છે. તેમને ત્યાં પૈંદલુના ઇતર મહાન પંડિતોને રામદાસ સ્વામીએ બોલાવી મંગાવવા લેખ્યું. સ્વામીશ્રીની ઉલ્લેખની કીર્તિ તેઓને વિદિત હોવાથી તેમનું આમંત્રણ તેઓ સ્વીકારશે. એ સાબળી મહારાજને ધૈર્વ આપ્યું. ઇતર દારભારીએને પણ ચિદ્રણી-સની સલાહ પસંદ આવી. પંડિત ગાગાભટ્ટને તેથી કાવવાનું કાર્ય બાકાત આવ્યુંને મોંપવામાં આવ્યું. કેશવ પંડિત, ભાદ્રવંદ્રભટ્ટ પુરાહિત અને સોમનાથ કાવેને તેની સાથે મોકલવામાં આવ્યા. ગાગાભટ્ટ અને પૈંદલુના મહાન પંડિતોને તેથી કાવવાના અર્થ માટે બાકાતને દસ દળર રૂપિયા તથા પાસખી અને મ્યાના વગેરે સામગ્રી આપવામાં આવી હતી.^૧

બાકાત આવ્યું પૈંદલુ ગયો અને ગાગાભટ્ટને મળ્યો. તેણે તેમને મહારાજનો ઉદ્દેશ અને ઉપસ્થિત થયેલા વિવાદ નિવેદન કર્યો. બાકાતને પૈંદલુના પંડિતોની સલાહ ભરી. સલાખા મહારાજના પ્રશ્નસંબંધી ચર્ચા ચાલી. અંતે સર્વાનુમતે ઠરાવવામાં આવ્યું કે, જયપુર, ઉદિપુર વગેરે રથજે રાજપૂત રાજાઓના જે વિધિ-પૂર્વક રાજ્યાભિષેક થાય છે તેજ વિધિ પ્રમાણે શિવાજી મહારાજનો રાજ્યાભિષેક થવામાં આવ્યો નથી. પંડિતોની અનુમતિ મળતાંજ બાકાત સર્વ પંડિતોસહિત રાયગઢ ગયો. પંડિતોના આગમનની વાત જાણી મહારાજ સામેલું લઈ તેમની સામે ગયા અને તેમનો અતિથાય આદરસતકાર કરી વાજતેગાજતે રાયગઢપર

૧ બાકાત અને ચિત્રગુપ્ત લખે છે કે, ગાગાભટ્ટને કોઈ તેડવા ગયું નહોતું મહારાજની કીર્તિ સાબળી તે પોતાની મેજેજ મહારાજને મળવા બોલ્યા હતા. મહારાજને તેનો ચોથો આત્મસતકાર કર્યો, તેથી ખુશ થઈ પંડિતે મહારાજની પુરસ્કૃત સ્તુતિ કરવાં કર્યું કે, 'કિશ્કિન્ધમા ક્ષાત્રભ્ય' વંદન નામ પાડ્યો છે. સર્વજ્ઞ મુદ્દત્ત સ્વનમઃ યદ્ય, સ્વનો સિંહા-સનાદઃ યથા છે સૂર્યવંશ કિંવા ચંદ્રવંશમાં હવે કુદ્ધવ રહ્યું નથી. યથયાગ યથ પદ્ધતિ છે. સર્વત્ર અનોચાર પ્રવર્તી રહ્યા છે. બ્રાહ્મણધર્મ વંદન હોય પાડ્યો છે તીર્થસેના બધે પડ્યાં છે. તમે સ્વયંક્રમવડે ક્ષિપ્રાસનાબદ્ધતાદેને પરાજય કર્યો છે રિલીના ઔરંગઝેબ બાદશાહને નિર્બંજ બનાવ્યો છે. તેના મોઢા મોઢા મુઠેણેને સ્ત્રી આપ્યા તેમને તમે દરાવ્યા છે. તમે વિશાળ રાજ્ય સંપાદન કર્યું છે એક લાખ ઘોડા અને ચમસો સાઠ કિલો તમારા તબાખા હોવા સાથે તમે અલગ ધનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેમ છતાં તમારું રાજસિંહાસન નથી. તેથી મારી અને ઇતર હિંદુઓની દખ્ખા થઈ છે કે, તમને સિંહાસનાગ્રહ કરી સર્વ રાજ્યાભિષેક થાય તમને છત્રપતિ કબજામાં લેવા. સિંહાસનાગ્રહ થયા સિવાય જનતામાં નમસ્કાર જણાય નથી. તમે સિંહાસનાગ્રહ થતાં ઔરંગઝેબ આદિ સ્વન બાદશાહને નાકે સુતેવો પડ્યા જેવું થશે. અમારો હ્રદય તમારે પરિપૂર્ણ કરવો.' ગાગાભટ્ટના સંભાષણથી મહારાજને પોતાનો રાજ્યાભિષેક કરાવવાની ઉચ્ચ થઈ હતી.

તેની સામ્યા. મદારાત્રે લેખનું જાતિ સન્માન કરી મર્મને રહેવાનું ઉત્તમ રચનો આપ્યા, અને લેખની ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારે જરૂરના કરી.

મદારાત્રે પોતાના તાબાના કર્મચારીઓ, રસજ્ઞના પંડિતો તથા ઈતર વિદજ્ઞોત્તમી પુત્ર સભા બરી લ્હ આજાબદ તથા પૈંથુના પંડિતોને મોહાના, અને જાતસામા મોહાના રાજાશિષ્યેકસંબધી પ્રથમ ઉપર ચર્ચા ચલાવી. પંડિતો વચ્ચે વાદવિવાદ થયા આજાબદે સર્વની સંકેતનું નિવારણ કરી નિર્ણય કર્યો કે - 'શિવરાત્રી મદારાત્રે સિંહાદિવાના રાજ્ય થયા હિપ્પન થયા છે તેમજો સંવિધ છે. તેમજ પૂર્વજો નર્મદા નદીના દક્ષિણ પ્રદેશમાં નિવાસ કરી પોતાને મરાઠા રહેવા જાણતા હતા છે ઉપરીન જાદિ કેટલાક નર્મદાનો નેમજો પાળ્યા નદિ હોવા છતાં તેમનું સંવિધન નહ થયું નથી. ઉદ્દેશુર, જયપુર જાદિ રથવાના રાજપુત રાજાઓને તેમ ઉપરીન થતલું કરાવી રાજાશિષ્યેક થાય છે તેમ શિવરાત્રી મદારાત્રે નો રાજાશિષ્યેક જમાના અગમ્ય નથી એ કમર્મને યાત્રા કિવા રડિતો પ્રસન્ન થયે નથી ઉદ્દેશુરના નેમના વસન્તને જાણપિર્ણવ છત્તસિંદાસનેનો ચાપાર છે, સારે મદારાત્રેના તે વધિકારમાં પ્રતિરોધ સામ્રાટ થયો જોછો તે સમજાય નથી વસન્ત મદારાત્રેનું પિંચેન વધ થયું છે તેમના એ વખત લક્ષ થયાં છે. તેમને પુત્ર-સન્નતિ પણ થઈ છે તેમનાથી યી રીતે ઉપરીન થાયલું કરી રાજાવ ? એ પ્રશ્નનું નિગમણેનું ઔદ્દેશુર થઈ રહે કે, -સામ્રાટ પ્રસન્ન થાયપર્યંત અવરંમન કરી, ઉપરીનસન્નારને રાજાશિષ્યેકવિધિનું એક અથ સમજી, મુખ્ય વિધિ કરતાં પહેલાં મદારાત્રેને ઉપરીનસન્નાર કરાવશે. ' પોતાના અને મદારાત્રેના પંડિતો એ નાજાબદો નિર્ણય કર્યો. મદારાત્રેને ઉપરીન થાયલું કરાવી રાજાશિષ્યેક કરાવવોનો મનામાં નિમ્મ થયો.

પોતાની હિંજલુસાર સાઅનિર્ણય મળ્યાથી મદારાત્રેને પરમ સંતોષ થયો. ઉપરીનસન્નારવિધિ થારે નાજાબદ વચ્ચે પંડિતોએ નો માત્રથી મંચારી તે મદારાત્રે સાવર મેકરી મેગવી મદારાત્રેની પંડિત નજી, રામકુન્ડુ જળ, મુગસાંના અથ અને દાંડી, વ્યાસચર્મ, મુગચર્મ જાદિ મંચાવ્યાં. સિંદાસન અને મુગકુ જાદિના કમ્પર વચ્ચે પાત્રો તૈયાર કરાવ્યા એના મોહા પિંડાન જોતિતી-એ પાને તથાએ મુગકુર્ન જોતાજી. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે (આવડે વામ સવરંમ ?) વ્યેદ મુગસાં જયોદસી નિધિએ રાજાશિષ્યેક કરવાનું રાખ્યું.

મદારાત્રે સંપૂર્ણ લીધેજેનાના અને હજાર રથવાના પ્રનિધિ અને વદાન આપ્યું, સર્વ આગ્રહ જાદિ રાજા, સર્વ લેહીસમા, રસજ્ઞના સર્વ શ્રીમંત અને ચેરક નર્મદેને જાણ નયુપવિધાએ મોહાથી. જે રથને સિંદાસન સમાવવાનું દેશ ને રાજધાનીનું રથજી પુલ્કવુધિ દેવા સામે તેની આસપાસ પુરવંસેઓ અને મદારાત્રેની દેશી જોછો. સાં વિપુલ જળ અને ફૂવા, વાવ, તજાવ જાદિ અનેક કુવિધ જળાસરો દેવાં જોછો. રાજધાનીના આસપાસના પ્રદેશમાં નાના પ્રકારનાં મોંઓ ઉત્પન્ન થયા જોછો. તે રથના સન્તોએ દુસાંય થાય એવું દેશું જોછો. શિદ્ધજોત્તમી એકી મુગસાંસાર રાજધાની પ્રિયો ઉપરીન થયું થાયલુંથી

યુક્ત જાણાયો હતો. એ સિવાય સ્વરાજ્યમાં મનુષ્યોને માટે દુઃસાધ્ય સ્થળ બીજું કોઈ જાણાયું નહિ. એ ગદ ઉપરજ રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ કરવાનો નિશ્ચય થયો.

ગદ ઉપર નિવાસ કરવા માટે મહારાજે એક ઉત્તમ મહાસભ્ય બંધાવ્યું હતું. કારખાના માટે અદાર સ્થળો અને પ્રધાન, સરકારકુળ વગેરે અધિકારીઓને રહેવા માટે અનેક મકાનો બંધાવ્યાં હતાં. સિંહાસન માટે એક વિશાળ ગૃહ બનાવ્યું હતું.^૧ એ ગૃહમાં હજારો મનુષ્ય એસી શકે એટલી વિશાળ જગ્યા હતી. તેની રચના એવી ઉત્તમ હતી કે, અંદર બેઠેલાં મનુષ્યોને શીતોષ્ણથી એકાએક અડચણ પડે નહિ. રાજ્યક ઉપરની વ્યવસ્થા જોતાં જણાય છે કે, એ ગદ ઉપર ગાદી સ્થાપવાનો મહારાજનો પ્રથમચાલ વિચાર હતો. પડિતોની સમ્મતિ મળતાંજ મહારાજે ગદ ઉપરના મહાસભ્યની ભીંતો વિવિધ પ્રકારના રંગવડે રંગાવી. તે પર સુંદર આકર્ષક ચિત્રો દેવાવી મહાસભ્યને પરમ સ્પર્શીય બનાવ્યું. જે સભાગૃહમાં સિંહાસન સ્થાપવાનું હતું ત્યાંની છત ઉપર વસ્ત્રના ચંદરવા, ષડા વગેરે બંધાવી તેને અતિ મનોહર બનાવ્યું. જે સ્થળે સિંહાસન ઝાડવાનું હતું તે સ્થળે મોનાતાં પતરાં મટેલા ચાર સ્થંભ રાખી તે પર અમૂલ્ય જરીકસભનો ચંદરવો બંધાવ્યો. ચંદરવાની કિનારપર મુકતાકેળના કુમખાવાળા તોરણો લટકાવ્યાં. ગદ ઉપરનાં છતર સ્થાને તથા મકાનો રંગાવી સુશોભિત કરાવ્યા હતા. રાજ્યાભિષેકને પ્રસંગે આવનાર વિદ્વાન બ્રાહ્મણ અને માંડલિક રાજ્યોને ઉતરવા માટે સગવડવાળી જગ્યાઓ રાખી ત્યાં ઉત્તમ પ્રકારની વ્યવસ્થા કરી હતી. ભોજનપંક્તિ બેસાડવા માટે અને સભાઓ ભરવા માટે જૂદે જૂદે સ્થળે વિસ્તીર્ણ મંડપો ઉભા કર્યા હતા. ગ્રંથાલયના ગુણીજનો, ગવૈયા, જળગૈયા, અને રામજળીઓ વગેરેને ખોલાવી પરાણાઓને ગમ્મત-આનંદ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. બ્રાહ્મણભોજનમાટે એકજ સ્થળે પાંચ હજાર બ્રાહ્મણની પંક્તિ બેઠે એવાં પાંચ દશ સ્થળો નિર્માણ કર્યાં હતાં. એ પ્રત્યેક સ્થળે ભોજન તૈયાર કરવામાટે કેળવણી પાકશાસ્ત્રીઓ, ધિરસેનાર અને પત્રાવળી ઉપાડી લેનાર મનુષ્યો નિમ્ની સર્વ પ્રકારની ઉત્તમ તૈયારી રાખી હતી. નિત્ય જોટલા બ્રાહ્મણો આવે તેમને માટે નિત્ય નૂતન પકવાન્ન તૈયાર કરવાની પાકશાસ્ત્રીઓને સૂચના અપાઈ હતી. આમ, મુહૂર અને સેવકજનો માટે રહેવાનાં મકાનની સગવડ ચામ અને તેમને કોઈ પણ વસ્તુની ઉણપ ન પડે એવી પોતાનાં મનુષ્યોને સજ્જ તાઝીદ આપી હતી. તેમને જમવા બેસવામાટે પણ મોટા મોટા મંડપો બંધાવી તૈયાર કર્યાં હતા.

એ પ્રમાણે કિલ્લા ઉપર અને કિલ્લા નીચેની માચી ઉપર સ્થળે સ્થળે મંડપ,

૧ સમાગૃહ સિવાય મહાસભ્યમાં વિવેકસભા (જ્યાં પડિતોની સભા ભરાતી), ન્યાયસભા (જ્યાં મળની ફરિયાદોને ન્યાય થતો), પ્રગટસભા (જ્યાં ગરિબજુરખાની ફરિયાદ સાંભળવામાં આવતી), પ્રજોધસભા (જ્યાં પુરાણની કથા અને ક્રીડા થતાં), જ્ઞાનમરસભા (જ્યાં અલ્પસંવરન વગેરેની કિમ્મત બંધાતી), નીતિસભા (જ્યાં પરદેશીઓનો આદરસત્કાર અને મુલાકાત થતી), વગેરે બૃહદ્બૃહદ્ સભાગૃહો બંધાવ્યાં હતાં; તેમજ તેમાં અંતર્ગદ, દેવાલય, ભોજનગૃહ આદિ સ્થાનો બનાવ્યાં હતાં. (સિ. દિ.)

તથા અને રાષ્ટ્રીયો અર્થવા આવી દલીલ સમારંભમાં આપનાર નાનાં કેટલેક સર્વ અનુભવો કેટલાંક પણ પ્રકારની ન્યૂનતા પડે નહિં માટે કાન્ય વચેરના ઉચ્ચ પર્વત જેવા કેટલાંક ભાગોથી તે ઉપર દેખાશે જ રાજ્યમાં અધિકારીઓ નિમણવામાં આવ્યા હતા અને તેમ જાવકારીપર દેખાશે જ રાજ્યમાં એક અખ્યાલ નિર્ણયો હતો. પ્રાચીન પાસંથી જુદા જુદા અધિકારીના તાબામાં રહેલા હતા અને તેમના હાથ નીચે એટલાં જણો હતાં જે નિમ્યા હતા જે વગુની જરૂર પડે તે તત્કાલ પૂરી થાયલાં અને ૧૫ પાસુ વગુની કેટલીક કિલ્લા પડે નહિં તેમજ કેટલીક હદિ પાસુ નહાં જેવો નહિં એવા સદાનતે નામ દુકલ ફેરવ્યો હતો સમારંભમાં આરંભ અને સમાપ્તિના અનુભવી તેમની વેચાણ પ્રમાણે જાહેરાત થાય છે કે કેમ તેની દેખાણ તથા અધિકારીઓ નિમ્યા હતા અદાલતે સર્વે મેકરોને સજ્જ આપ્યો અને તેની કાના મેકરો અનિચિત્તે નો વધારામાં આપવામાં આવ્યા નહિં-અર્થાત્ ૧૫ ની નહિં આ હાથ ઉપર પ્રમાણિત અને અધિકારીનિષ્ઠ અમલદાર નિમ્યા નામો જુદા પડ્યાં રિવનવી કંઠમાં રિવસ મુખી-અર્થેક રિવસે નિમ્યા પ્રતિ નામો આપવામાં પર્વત પ્રત્યેક અમલદારે કયા કયા કામ કરવા, કયો કયો નામો તેની નથી અને તે સંપત્તિ કરી તથા કયા અમલદારના તાબામાં કયો વગુની નામો તેના નિમ્યા. પ્રતિ પ્રત્યેક અમલદારેનો આપવામાં આવ્યા વગર-વાર નહાં આમણી કાનાં કિંતુ આપવા જવાની જરૂર ન પડે અને સર્વે અમલદારો નામો અને અનિચિત્તે આપ્યા કો એવો અમલદાર કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રતિ નામો અને નહિં દેખાશે અનુભવી મેકરો થવા છતાં અમલદારોએ નહાંની અમલદાર ઉપર પ્રત્યેક ગામો દલીલ મર્વ અમલદારોએ પોતાને એવેમાં કામ નિમણવામાં, કેટલાંક પર્વતે અને અમલદારો અર્થવા દલીલ

અમાનમાં માટે નામો સર્વે તેમનીમાં થયા પછી અને પોતાનામાં માટે પદો-રિવસ અનેક હતા પદો અનેકમાં અનુભવી રિવસ પ્રકારના પ્રથમ ઉપરીના નામો દલીલ આપ્યા થઈને એ વિધિ ને રિવસમાં પરિપૂર્ણ કરી એ રિવસે એક કામ અમલદારોના સંપત્તિમાં આવ્યા અને મર્વે એક એક કિલ્લા દલીલ આપ્યામાં આવી પાસે વેકિત અને હાથ મિટ પ્રકારમાં થાય અમાન ૨૫ એક નામોએ તે રિવસે નામોએ દલીલ આપ્યા હતા અને નામો આપ્યોને ૧૦ - દલીલ આપ્યા અને રિવસે પ્રથમ પદો અનિચિત્તે કરીને પુખ્તદારના નામો દલીલ આપ્યા થયા અમલદારોના નામોમાં રિવસે અને અમલદારો આદિ કામોના દલીલ પદો ગામોમાં પ્રત્યેક કરવામાં આવી. અમલદાર અને અમાન (અમાન) એટલા રિવસ પર્વત દલીલ, દલીલ અમલદારો આપ્યા રવી અમાન રવા કામ એ કિયા કામો છ અમાન રિવસ રવા દલીલ, એટલા રિવસ પર્વત નિમ્યા અમાન દલીલ પ્રકારમાં એટલા થતું હતું સમારંભમાં અમાન પદો પુખ્તદાર નિમ્યા અમાન પ્રકારમાં મિટાવ્યો એવા અમાન દલીલ, તેમને આમા અમાન પ્રત્યેક રવે અમાન અમાન થવા દલીલ, નામો પ્રકારમાં અમાનિષ્ઠ થવા અમાન પ્રકારમાં અમાન પ્રકારમાં અમાન રવા રવા દલીલ.

અ તે ત્રોદશીનો મંગલમય દિવસ આવી પહોચ્યો. ઈષ્ટ મિત્રોના અને સ્વા-
મિનિ સેવકોનોના અત કળુમા આનંદની લહરો ઉઠાવા લાગી સર્વને
અલિપેકના દર્શન મળ્યાની ઉત્કંઠા યાદ મ્હી હતી મહારાજે અષ્ટ પ્રધાનોની યોજના
કરી, એક પત્રમેળ અને એક દિમાગમેળ એવા બે લેખકો નિમ્ના દાદશ
કાપ (બાર મહાર), અષ્ટાસ ગાળા (અઠાર કાળાના) હતાંદિ ઉપર અધિકારી,
દેશાધિપતી, નગરાધિકારી એવી પૃથક પૃથક નિમણૂક કરી, એ સર્વને મંગલસનાન
મરવાનું મ્હી મહારાજે સ્વતઃ મંગલમ્નાન કર્યું તેમણે વિધિપૂર્વક મુક્તિના નાન,
પચાસન્યનાન, ગાઆદિ પુણ્યતીર્થોદરનાન અને પચામૃતનાન કર્યું મર્વેએ સ્વેન
વસ્ત્રો, ગંધપુષ્પ અને અન્ય ધારણ કર્યા લીંગદ્વંદ્વનું સર્વા હાથ ઉડ્યું અને મવા
હાથ પહોણુ આમન બનાવી તેને સુવર્ણથી મ્હી નવામા આપ્યું હતું મહારાજે
તે આમનપર આગેદણુ યુ મહારાજ અને પદ્માણીના છેડા ગાયા હતા તેઓ
એમ્થી તની પામે પામે મેઘ મલાલ પશુ તેમની મને મેળ મનાગાજની પૂર્વ
દિશામા મુખ્ય પ્રધાન મેગિપત પિચગે હાથમા ઘી લાગે મુવર્ણકેળસ લઇને,
દક્ષિણમા મેનાપતિ હખીગવ મોહિતે મુધબરેવો મૈધ્યંજણ લઇને, પશ્ચિમમા
અમાત્ય મમચદ્ર નીનક પતિ દિ હાથે તામ્રકળસ લઇને અને ઉત્તરમા
છદોગામાત્ય પ્રધાન મ્યુનાય પડિતગવ મધલગેવો મુવર્ણકેળસ લઇને બે
હતા એમની પામે ખાગીના કુલમા સમુદ્રનું જળ અને મદા નદીઓનું ૨ જળ
ભરી ગમ્મુ હતું ઉપદિગાની જગ્યાએ અગ્નિ ખૂણામા મચિવ અણ્ણાજ દોદ
પડિત જત લઇને, નૈઋત્ય ખૂણામા મામત જનાર્દન પતિ દત્તમ તે ૩ પિત્રોદ
લઇને, વાય ખૂણામા મત્રી ૪ દત્તાજ પડિત આમર લઇને અને ઈશાન ખૂણામા
ન્યાયાધીશ બાળાજ પડિત જીગ્તુ આમર લઇને ઉભા હતા ગામે જમણી તરફ પત્ર-
લેખક બાળાજ આવજ અને જાળી તરફ દિમાગલખક ચિમનાજ આવજ હાથમા
લેખનપાત્ર લઇને ઉભા હતા મહારાજની આમવાન સર્વ પ્રેમાખ્યક્ષ અને ગાળાખ્યક્ષ
અધિકારીઓ ઉભા હતા મુદ્દાનો અને માનિત મંગલો મહારાજની આમવાન
ઉભા હતા મર્વ મનુષ્યો યોગ્યતા પ્રમાણે ઉભા ગદ્દા પડી અલિપેક આગ લા
સ્વામા આ યો સો ઝિનાગા સુવર્ણ પાતમા જળ રદી તેવડે અને પ્રધાનો કળગો
લઇ ઉભા હતા તેમાના કન્યવડે મનાગજને યથાગતે મનાચ્યાગપૂર્વક અ-
લિપેક કયો એ સમયે સર્વ મધુર વાણ મેના રામજીઓના અને ગવૈયાઓ
વગેરેના મંગલમય નૃત્યગાનની પ્રવડ ગર્જના થઈ મ્હી એ વિધિ પરિપૂર્ણ થવા
પછી મહારાજને પુનઃ મંગલમ્નાન કરાવી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ તેમની આગર્તા
ઉતારી દાસાના વાસણમા ઘી ભરીને તેમા તથા ર્ણમા મહારાજે પોતાનું મુખ
નેચુ એ સમયે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા આપવામા આવી ત્યાર પડી મહારાજ સ્વેન

૧ સલાસદ એનું નામ નાગે નીવકડ લખે છે ૨ એ મદાન્દીમેના નામ દુખ્ણા,
ગોદાવરી યમુના અને ગંગા ૩ ચિદ્વૃક્ષ એનું નામ ત્રિલક સોનદેવ લખે છે અને
સલાસદ ત્રણ સોનદેવનો પુત્ર તમચદ્રપત્ર લખે છે ૪ સલાસદ એનું નામ નિતાજ
પત્ર લખે છે ચિદ્વૃક્ષ એનું નામ નિતાજ રૂનજ લખે છે

ગોષ્ઠિયાં વગેરે સર્વ મંત્રજવાદોની ગર્જના થઇ રહી. ત્યજ, ગાયન આદિ સર થયાં. સર્વ પ્રેક્ષકોએ એકીવખતે જયગોષ્ઠ કર્યો. એ નાદથી સર્વ દિશાઓ કંપા-યમાન થઇ. સર્વ બ્રાહ્મણવૃદ્ધ દીર્ઘસ્વરે આશીર્વાદો ઉચ્ચાર્યા. મહોપાધ્યાય ગાગા-ભટ્ટે આગળ આવીને સોનામોતીની ઝાલરવાળું છત્ર પોતાને હાથે ઉચકીને મહારાજના માથાપર ધર્યું અને દીર્ઘસ્વરે કહ્યું કે:—“શિવ છત્રપતિ સદા વિજયી થાઓ” સદામતી માટે તોણે ફૂટી. સ્વરાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લેદારોને મુચના કરવામાં આવી હતી કે, એક કિલ્લાપર તોપ ફૂટવાનો અવાજ સંભળતાંજ બીજાપર તોપ ફેડવાનું સર-કરતું. તેથી રાજ્યના પ્રત્યેક કિલ્લાપરથી તોપોની ગર્જના થઇ રહી.

સિંહાસન ઉપર આરોહણ કર્યા પછી મહારાજે પોતાના સ્વેત વસ્ત્રો બદલી લાલ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. સરીર ઉપર મુવર્ણના કડા, મોતીની માળાઓ, હીરાના દાર, શિરપેચ, તુંગે, પાચજમો, પહોચી વગેરે અલંકારો પહેર્યાં. ધનુષ્યબાણ અને તલવારનું મંત્રવિધિપૂર્વક પૂજન કરી તે શસ્ત્રો હાથમાં લીધાં. એ સમયે પ્રજા-જનોએ તેમનાપર સોનારૂપાના પુષ્પની વૃષ્ટિ કરી. સોળ સૌભાગ્યવતી બ્રાહ્મણ-લલનાઓએ મહારાજની આરતી ઉતારી તેઓને મહારાજે વસ્ત્રાભૂષણ આપ્યાં. સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા પછી જે જે મંત્રવિધિ કરવાની હતી તે તે સંપૂર્ણ કરી મહારાજે બ્રાહ્મણોનો આશીર્વાદ લીધો. ઋત્વિજ, આચાર્ય અને બ્રાહ્મણોની પૂજા કરી મહારાજે તેમને પુષ્કળ દક્ષિણા આપી. આ સમયે ગાગાભટ્ટે દક્ષિણામાં એક લાખ રૂપિયા અને ભારે કિંમતના વસ્ત્રાભૂષણો અર્પણ કરી તેમનું સન્માન કર્યું. સર્વ ઋત્વિજોને દક્ષિણામાં પાંચ પાંચ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પુરોહિતને એવીસહજાર રૂપિયા આપ્યા. બીજા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને દક્ષિણામાં તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે હજાર, પાંચસો, બસો રૂપિયા આપ્યા બાકીના તમામ બ્રાહ્મણોને પચીસ પચીસ રૂપિયા આપ્યા. એ સિવાય ગોસ્થાર્થ, સાધુ, ગરિબગુરુઓ, બિખારી વગેરેને પાંચ પાંચ, ચાર ચાર અને બન્ને રૂપિયા વહેંચ્યા. ભગવત્પરાયણ સાધુસંતોને અને ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણોને ગામ અને વતનોના ઈનામ આપ્યાં. એ સમયે મહારાજે પોતાની મુવર્ણતુલા કરી. તેમાં સોળહજાર હોન થયા હતા તે બ્રાહ્મણોને વહેંચી આપવામાં આવ્યા. ૧

એ પછી આઠ પ્રધાન, મુખેદાર, ફરખદાર, મહાલદાર, કારખાનાદાર અને છત્ર અધિકારીઓને મહારાજે તેમના અધિકારનાં વસ્ત્રો આપ્યા. મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિને જરીકસળસરેલા પાંચ પોપાક, પાચજમો, શિરપેચ, મોતીના તુંગે, સોનાનાં કડાં, ટંદીઓ, મંડિલ, કટાર, લાલતલવાર, ગોષ્ઠિયાં, નૌખત, જરીફંટા, હાથી, ઘોડા, સોનાના હાથાનાં ચામર વગેરે અર્પણ કરી કરારપત્ર લખી ખિતાબ

૧ એ સોળહજાર હોનનું વજન એકસો ચાળીસ સહ એટલે મુંબઈના પાંચ મહુ થયા. માત્ર આ મુવર્ણ તુલા કરીનેજ બ્રાહ્મણોને સતોષ થયો નહિ; પણ સર્વ સાત પાતુઓ-વડે મહારાજની તુલા કરી તેમજ દેશમ, કપૂર, લસણ, અયડળ, ઘૂલ, સાકર, મધ, પાન વગેરે પાંચ પદાર્થોથી તેમજ અન્ય ચઢાઈવડે મહારાજની તુલા કરીને તે સર્વ બ્રાહ્મણોને મહેથી દેવામાં આવ્યું.

તેમની પાઠગ પચાસ કોટવાળ ચોડેસ્વાર, તેમની પાઠગ તુસાઈ અને ચારણાઈ વગાડનાર, ચોડા કિપ નગારા, ચારણાઈ અને તુગાઈ વગાડનાર વગેરે મઠળ વાદ્યો વગાડતા આવતા હતા. તેમની પાઠગ વહીવટા, લાટ અને બંદોબસ્તો મદારાજની અર્પૂ પ્રતાપતુ વર્ણુન ગતાચાનતા હતા તેની પાઠગ નિશાન, બાવા અને ધારનાળી ફરસી ધારણ કરેના તથા ચોળદાર અને લાકડી ધારણ કરેના સિપાઈઓ આવતા હતા તેમની પાઠગના હાથીઓપર મોટા મોટા શરવીર મન્ય અને પટેલવાનોબેસે હતા અને તેમની પાઠગ શિવાજીમદારાજનો હાથી આનંતો હતો આવળા સગરો કિમતી વસ્ત્રાનકાર ધારણ કરી મદારાજની આસપાસ ચાનતા હતા તેમની પાઠગ પ્રધાન મુત્સદી તથા છત્ર મોટા મોટા અધિકારીઓના હાથી આવતા હતા, એ સર્વની પાઠગ કેટલુકે લશ્કર ચાનતુ હતુ આ પ્રમાણે મદારાજની ચવારી અતિશય દામ્ભાદ્ય દેવદર્શને મધ

સર્વ રક્તા સ્વનંદ કરી શણગારનામા આવ્યા હતા માર્ગમા રથળે રથળે મઠપો બાધી રાગોળી પૂરી હતી સર્વ ધરો રગાની સુગોલિત કર્યા હતા સર્વ રથળે ધ્વજ, પતાકા અને તોરણો બાધ્યા હતા સર્વ નગરદેવતાની યથાચોગ્ય પૂજા કરાની તેમને નૈનઘ ધરાવ્યા હતા મદારાજની ચવારી ધીમે ધીમે દેવદર્શન કરી, દેવને વસ્ત્રાવકાર અર્પણ કરી અને બાહ્યલેને દક્ષિણા વગેરેથી સતુષ્ટ કરી પાછી કરી પાઠા ફરતી વખતે સૌભાગ્યનતી સ્ત્રીઓએ મદારાજની મગળ આગતી ઉતારી અને તેમના માથાપરથી દહીં, ધુળ અને ફુગાંદતની વૃષ્ટિ વગસાવી સ્વારી પાછી ફરી રાજદાર આગળ આવી પહોંચ્યા પછી મદારાજ રથમા બેસી રાજમહાવય નજીક જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી પાંચખીમા બેસી સભાગૃહ દ્વાર આગળ આવ્યા એ રથળે પહોંચતાજ તેમના માથા ઉપરથી પાછી ભરેલો કળશ અને મીઠાનુ ઓવારણુ ઉતારી વેગળુ ફેંટા ફેંટામા આવ્યુ એ વિધિ કરનારને મદારાજે વસ્ત્રાવકાર આપ્યા પછી તેમણે ગૃહપ્રવેશ કર્યો

રાજમહાવયમા આવતાજ મદારાજે પ્રથમ કુવદેવતાના અને ત્યાર પછી પ્રિય માતૃથી જીવ્યાપાછના દર્શન કર્યા રાણીઓએ ચારતીઓ ઉતારી મદારાજે તેમને અમૂલ્ય વસ્ત્રાવકાર આપ્યા ત્યાંથી ચારી મદારાજ પુનઃ સિંહાસન ઉપર બિરાજ્યા ત્યાં સર્વના નજરાણા અને મુજરા લઈ તેઓને પાન, શુભાન, અન્નર વગેરે આપી રંગઘેંજવાની આઘા ફરમાવી ત્યાં પછી બાહ્યલેઓજન કરાણુ મદારાજે સર્વ સુહૃદ્દજનો અને ઈષ્ટમિત્રસદિત લોજન કર્ણુ માડલિક ગત્યો અને આપ્તજનોનુ અતિ સન્માન કરી તેઓને વસ્ત્રાવકાર આપી સતુષ્ટ કર્યા શુણી-જનો આવ્યા હતા તેમને વિદાયગીરીમા મોગી બક્ષિસો આપીને સતુષ્ટ કર્યા રાજ્યાલિપેકનો સમારલ મોટા દામ્ભાદ્યો નિર્વિધનપણે પરિપૂર્ણ થયો સમારલમા આવેલા સર્વ મનુષ્યો સતોષ પામી મદારાજની અશ્વર્થ સપત્તિની અને ઔદાર્યની સ્તુતિ કરતા સ્વસ્થાને ગયા કહેવામા આવે છે કે, એ સમારલ વખતે એક કરોડ બેતાળીસ લાખ હોન ખર્ચાયા હતા

મદારાજે હાનિયકુલાવતસ થી રાજા શિવજીપતિનો ખિતાબ ધારણ કર્યો.

રાજ્યાભિષેક થયા પછી તેઓ કાગળપત્રમાં નવો શક લખવા લાગ્યા અને ૨૨-રાજ્યમા એ શક પ્રવર્તવવાની તેઓએ સજ્જ આજ્ઞા કરમાવી. શકે ૧૫૯૬ ના બેબેટસુકસદ નવોદ્યાને દિવસે મહારાજને રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. અગ્રેજ તારીખ ૬ ફી જુન ઈ. સ. ૧૬૭૬. મહારાજે અતિ બાધ્યાવસ્થાથી પોતાના ચત કરણમા અત્યંત મુશ્કેલી ઉદેશ ધારણ કરી તેની સિદ્ધિ માટે અવ્યા-હત પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેમને ઉદેશ પરિપૂર્ણ થયો. સ્વરાજ્ય સ્થાપી સસાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તારોધણ કરી મહારાજે ન્યાય શક પ્રવર્તાવ્યો.

મહારાજનો અભિષેકસમારોહ અતિશય કાંઠમાથી થવાના સમાચાર પવન બાદગાદે સ્થાવરમા તે સમયે તેમને કેટલી દિલ્લીરી અર્થ દસે એ કહેવાની અગત્ય નથી. અત્યાર સુધી બાદગાદ એવુજ જાણતા હતા કે, ગમે તેમ પણ શિવાઈ મહારાજને એક જળરમત લુટારા દિવા જળવામેરજ દલી સકાશે તેઓ આપણુ જેવા ગજપટ્ટાધિકારી બાદગાદ નથી; તેથી તેમના પર બાધિ પ્રશ્નજનોના હૃદયમાં પાત્રવિકે પૂર્વબાવ ઉત્પન્ન થયે નહિ તેમની અળવળ બંધ પાડવાથી તેઓ દના ન દના થઈ જશે અને પૂચ્ચીના હૃદયપદ ઉપરથી તેમનું નામ જુસાઈ જશે, એટલુજ નહિ પણ પછી તેમને કોઈ યાદ મુકા કરશે નહિ; પરંતુ બાદગાદ પોતાની ગણગીમા બ્રહ્મા " જે મહાવીરશાળ પુરુષ પ્રથમથીજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હક સંકેપ કર્યો હતો તે વાર પુરુષ માત્ર થવનાના પ્રાત અને કિંશાકમજે કરીને સ્વસ્થ થાય અને સસાસ્ત્ર રાજ્યાભિષેકવિધિ કરીને, સર્વ પ્રશ્નના હૃદયમાં સ્વત મેળવી વાસ્તવિકે પૂર્વમત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા જેવું મહત્વનું કાર્ય કર્યા વગર રહે એ ત્રણ કાળમા અને તેમ નહોતું. મહારાજના વિચારને મહારાષ્ટ્રના બ્રાહ્મણોએ સાસ્ત્રની અગ્રણુ બતાવી જતા તેઓ કિંચિત્ પણ નિસ્તેષાદ કે નિરાશ નહિ થતાં તેમજે કામી અને જોજુના મધાન પડિતોલી સદાચનાવકે રાજ્યાભિષેકનો વિધિ યથાયોગ્ય રીતે પરિપૂર્ણ કર્યો.

મહારાજ દક્ષિણકુળમા ઉત્પન્ન થયા દના તે મંબઈની સત્ત કહીએ તો તે સમયના કોઈ પણ બ્રાહ્મણને અથવા પંડિતોને સંસય નહોતો; પરંતુ મહારાજે દક્ષિણ મસ્કાગનો લોષ કર્યાથી તેમને સદ્ દુરાવવાનો કેટલાકનો પ્રયત્ન હતો. એવદ ધર્મિઓ પડિતોના મો બંધ કર્યા મારે મહારાજને આજ્ઞાબદ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોની સદાયતા લેવી પડી હતી અને તેમ હો; પરંતુ એક માયા દક્ષિણને મોલે એવા ઉત્તમ પ્રકારના મહાપરાક્રમે કરી જે મહાપુરુષે મહારાષ્ટ્રને થવનાની નામેદારીમાંથી મુક્ત કરી, સ્વરાજ્ય અને સ્વાન-યનો અનુલભ જનાવ્યા; તે પુરુષનું દક્ષિણત તે સમયના સર્વ જુદિમાન અને કૃત્ત પુરુષો અમાન્ય કરે તેમ નહોતું. મંપાદન કરેલું ગરાજ્ય ચિરકાળપર્વત દક્ષી રાખવા અને દિંદુબાદશાહીનો ઉડ પાપો નાખવા માટે, સામ્રાતને રાજ્યાભિષેક જેવો મધાન ઉપાય યોગ્યમાં મહારાજે અતિશય દીર્ઘદષ્ટિ દર્શાવી હતી, એમાં કંઈ પણ શંકા નથી. એ સમય પછી સર્વ રાજપૂત રાજ, અગ્રેજ, કેંચ અને ફિરંગી વગેરે પરદેશી

૧ મહારાજના એ સમાર્થક વખતે અગ્રેજોના પ્રતિનિધિ શરૂ મહારાજને નજાહ

મનુષ્યો શિવાજીમહારાજને વિશેષ માન આપતા હતા, એ સુવિદિતજ છે; પરંતુ આદિલશાહ અને મોગલબાદશાહ પણ મહારાજને પોતાના જેટલુંજ માન આપવા લાગ્યા. અત્યાર પહેલાં સર્વ રાજ્યોને મહારાજની અતિશય ખીંક લાગતી હતી; પરંતુ હવે તેઓના અંતઃકરણમાં ખીંક સાથે માનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ.

રાજ્યારોહણનિમિત્ત મહારાજના રાજ્યમાં સર્વત્ર આનંદોત્સવ થઈ રહ્યો હતો તે સમયે એક અત્યંત ખેદજનક બનાવ બન્યો હતો. એ સમયે માતૃશ્રી જીજ્ઞાસાબેનું અવસાન થવાથી મહારાજ અને પ્રજાજનો અત્યંત શોકનિમગ્ન થયા હતા જે પરમપૂજ્ય અને અત્યંત પ્રેમાળ માતાના શિક્ષણથી, ઉપદેશથી અને સતત પ્રેરણાદનથી મહારાજે પ્રચંડ ઉલ્લાસ અનુભવ્યો અને તેમાં યશ પ્રાપ્ત કર્યો, તથા જેમને પોતાનો પુત્ર સર્વત્ર વિજય મેળવી રાજસિંહાસનપર આરૂઢ થઈ નૂતન શકપ્રવર્તક થવાથી આનંદનો પાર રહ્યો નહોતો, તેજ પવિત્ર માતા આનંદોત્સવ બોલા વિશેષ દિવસ જીવ્યા નહિ રાજ્યાભિષેકનો સમારંભ સંપૂર્ણ થતાજ દશ વાર દિવસે માતૃશ્રીને એકાએક કંઈ વ્યાધિ થયો અને તેમાજ તેમનું અવસાન થયું. સામ્રાજના જેવા અતિ આનંદોત્સવ પ્રસંગે અકસ્માત્ માતૃશ્રીનો વિયોગ થવાથી મહારાજના હૃદયમાં અત્યંત દુઃખ થયું પોતાની અર્થશૂન્યતાને જોઈ જેને વાંતવિક સતોષ અને ઉત્સાહ યતો તેજ અત્યંત પ્રિયજનની પોતાનો ત્યાગ કરી ગયેલાં હોવાથી મહારાજને સર્વ અર્થ શૂન્યવત્ જણાવા લાગ્યું મહારાજ દેવા નિર્મીલ માતૃભક્ત હતા, તે એ સમયે સર્વ મનુષ્યોએ ઉત્તમ પ્રકારે ભવ્ય લાખો રૂપિયા ખર્ચી મહારાજે માતાની ઉચ્ચરક્રિયા કરી અને વર્ષાઋતુના ચાર મહિના રાયગઢ ઉપર નિવાસ કરી માતૃશોક પાળ્યો. મહારાજ એટલા દિવસ સિંહાસન ઉપર બેઠા નહિ. આશ્વિન શુકલા પચમીને દિવસે શુભ મુહૂર્તે બેઠા પુનઃ સમા બરી સિંહાસન ઉપર બેઠા ત્યાં પછી અષ્ટપ્રધાન તથા મોહું લશ્કર લઈ પ્રતાપગઢ ઉપર દેવીના દર્શન કરવા ગયા, ત્યાંથી રામદાસસ્વામીના દર્શન કરવા ગયા અને ત્યાર પછી શિખરપરના મહાદેવ તથા જોશુરીના ખડોખાનાં દર્શન કરી મહારાજ પુનઃ રાયગઢ ઉપર આવ્યા.

આપવાને ગયો હતો નજરાણાતરીકે તેણે પોતાની ધાસે એક હીરાની વીંટી રાખી હતી. સિંહાસનારૂઢ થઈને મહારાજ બ્યારે લોકોનું નજરાણું લેવા લાગ્યા ત્યારે જામેજ પ્રતિનિધિ એકઠેઠડ અને તેના દુભાષિયા નારાયણ રોહિનીને નરોછપત મહારાજ ધાસે લઈ ગયો તે લોકોએ દુરગીજ મસ્તક નમાવીને મહારાજને મુજરો કર્યો અને નજરાણું આપ્યું. મહારાજે તે નજરાણું સ્વીકારીને તેમને બક્ષિસ આપી વિદાય કર્યા.

૧ જીજ્ઞાસાબેન ૬ સ. ૧૬૭૪ વા. ૧૮મી જુનને દિવસે સ્વર્ગવાસ કર્યો પાંચલાખ સોનની તેમની ખાનગી મિલકત હતી તે સર્વ તેમણે મહારાજને સ્વામીન કરી.

પ્રકરણ ૨૪ મું-રાજ્યવ્યવસ્થા

રાજ્યાભિવેદની કિંવા દેહી મહારાજે સ્વરાજ્ય સ્થાપવાની પૂર્ણતા કરી. સુદૃઢ પાયાપર દિદુબાદશાહીની ઇમારત ગંધી અને મતલ ત્રીસ વર્ષપર્યંત દરેલા અવિચાલ પરિચયનું તેમણે સાર્થક્ય કર્યું. એ બાદશાહીને મુખ્યવચ્ચિત અને ચિરાયુ કરવા માટે તેમણે જે ઉત્કૃષ્ટ નિયમો રચ્યા હતા, તેનું ઉપલબ્ધ વર્ણન પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં લખ્યા પછી, સિંહાસન ઉપર બેસા પછીના ચરિત્રવિભાગનું વર્ણન લખવું અમને છટ જાયું છે એ રાજ્ય-વ્યવસ્થા તેમણે રાજ્યારોદણવિધિ થયા પછી કરી હતી, એમ કોઇએ સમજવાનું નથી મહારાજે સ્ત્રીય એકલુ કરી દિશ્તા અને પ્રાતઃ કળંગ કરવા માટેના તે વખતથીજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થાનો આરંભ થયો હતો.

તે સમયે પ્રમુખિન થયેલી દિદુ અને યવનરાજ્યપદ્ધતિની મહારાજને ઉત્કૃષ્ટ માદિતી હતી એ મિત્રાચ મહારાજે અવકાશ મળતાજ આર્યમયોમાથી મળી આવતું પ્રાચીન રાજ્યપદ્ધતિનું અવલોકન કર્યું હતું. તેમણે દીર્ઘકાળપર્યંત સર્વ રાજ્યપદ્ધતિના સુચુકોપનું મનન કરી, દેશ, કાળ અને વર્તમાન સમયને અનુ-કૂળ થાય અને પ્રજાને અત્યંત સુખપ્રદ થઈ પડે, એવી રાજ્યપદ્ધતિ નક્કી કરી, પ્રસંગને અનુસરતી રાજ્યપદ્ધતિ સ્થપી હતી. એ રાજ્યપદ્ધતિથી મહારાજે જે ઉદ્દેશ અને બુદ્ધિમત્તા પ્રકટ કરી છે, તેવી કલ્પના અવાંચીત કિંવા પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી મળી આવતી નથી, એમ કહેવામાં અતિસંયોગિત નથી. રાજ્ય-સંપાદન કરવામાં શીર્ષ, શીર્ષ, સુક્રામતા હતાદિ ગુણો દોષો નોંધ્યે, મહારાજ તે સર્વ સદ્ગુણોથી અલંકૃત હતા. તેજ પ્રમાણે જેજેવે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાને રાજ્યવ્યવહાર, ચોલુર્ષ, પ્રજાપાલન, પદ્ધતિ હતાદિ ગુણો દોષો નોંધ્યે, તે સર્વ અપ્રતિમ સદ્ગુણો પણ મહારાજમાં વિદ્યમાન હતા, તે તેમની રાજ્યકાર્ય-દક્ષતા ઉપરથી ન પૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્ય ચોનાના એકાદ દિવાનની સલાહથી કિંવા ચોનાનીજ બુદ્ધિથી રાજ્ય-કાર્યભાર ચલાવે તો તેનાથી થયાયોગ્ય ન્યાય અને થયાયોગ્ય સર્વ વ્યવસ્થા શક્ય થકે નહિ; અને પ્રજાજનોને સુખ પણ મળે નહિ; એનું કારણ સ્પષ્ટ છે કે, ગમે તેવો જુદિમાન પુરય દેખ તોપણ તેને એકલાને રાજ્યમાં બનતી પ્રત્યેક ઉચ્ચ-પાથલનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થવું અશક્ય છે. તેજ પ્રમાણે કોઇ પુરય ગમે તેવો નીતિ-

માન હોય તોપણ તે સર્વ કાર્યભાર નિબ્ધણપાતપણે અને નિરપેક્ષ બુદ્ધિપૂર્વક ચલાવે એ પણ સહસા શક્ય નથી. વળી જૂદાં જૂદાં ખાતાની વ્યવસ્થા કરતી વખતે એક ખાતાથી બીજા ખાતાને કયા પ્રકારની અડચણ થાય છે, તે એક મનુષ્યના લક્ષમાં આવવા બેસું નથી; તેમજ પ્રજાજનોના નારાજ ચવાથી રાજ્યની દૃઢતામાં અંતરાય પડે છે, વગેરે તત્ત્વો મહારાજના લક્ષમાં સંપૂર્ણરીતે આવતાંજ તેમણે સર્વ રાજ્યસૂત્ર ખાતાના સ્વાધીનમાં નહિ રાખતાં રાજકાર્ય ચલાવવાને અષ્ટપ્રધાનની સહાયતા લીધી. તે સમયના કોઈ પણ રાજ્યમાં અષ્ટપ્રધાનમંડળની સંસ્થા નહોતી, તેમજ મહારાજના રાજ્ય પછી કોઈ પણ રાજ્યએ એ રાજ્યનીતિનું જોઈએ તેવું અવલંબન કર્યું નહિ. સર્વ રાજ્યસૂત્ર પેશાના તાબામાં જતાં તેઓ કેવળ નામધારી રાજ્ય ચલાવે, તે સમયથી ઉપરોક્ત સંસ્થાનો સર્વથા સોંપ ચલે. સાંપ્રત પરદેસી રાજ્યની મુધરેલી રાજ્યપદ્ધતિમાર્થી માત્ર એ પ્રધાનમંડળનું તત્ત્વ જણાઈ આવે છે.

રાજ્યાભિષેક સમયે કયા અષ્ટપ્રધાન હતા તે પાછલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવ્યું છે. આ સ્થળે તેમના કાર્યસંબંધી થોડું દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવે છે.

૧-મુખ્ય પ્રધાન એટલે પેશા. એ પદવી રાજ્યથી બરોબર ઉતરતી પંક્તિની હતી. તેઓ મુલ્કી અને લશ્કરી બન્ને ખાતાપર દેખરેખ રાખતા હતા. રાજ્યની એકંદર વ્યવસ્થા બરોબર ચાલે છે કે નહિ, તેની સંભાળ તેણે રાખવાની હતી અને રાજ્યની ગેરહાજરીમાં સર્વ કાર્યની જવાબદારી તેને માથે હતી. દરેક હુકમો ઉપર રાજ્યના સહીસિક્કા પછીથી એનો સહીસિક્કો પણ આવતો હતો.

૨-સેનાપતિ એટલે સરનાયત. સર્વ લશ્કર ઉપર તેમનું આધિપત્ય હોવાથી તેમને લશ્કરી વ્યવસ્થા તપાસવાનો અધિકાર હતો. એવા એ સેનાપતિ રાખવામાં આવતા. એક થોડેસ્વારલશ્કર ઉપર અને બીજો પાયદળ લશ્કર ઉપર દેખરેખ રાખતો. થોડેસ્વારલશ્કરના સેનાપતિની પદવી આધક હોવાથી પાયદળલશ્કરનો સેનાપતિ તેના હાથ નીચે મદદનીશ ગણાતો; કારણ કે પાયદળલશ્કરના સેનાપતિને પ્રધાનમંડળમાં જગ્યા મળતી નહોતી.

૩-પંત અમાલ એટલે મુખ્યમદાર. એ સ્વરાજ્યના સર્વ હિસાબ ઉપર દેખરેખ રાખતો. રાજ્યના સર્વ લશ્કરી અને મુલ્કી ખાતાનો તથા કિશાનો હિસાબ તેને તપાસવો પડતો હતો. સર્વ પ્રાતના આગકળવકનાં સરવૈયા એ અધિકારીની પાસે તપાસાવા આવતાં હોવાથી સર્વ અધિકારીઓના જમાખર્ચ ઉપર એમનો હાથ રહેતો; તેમજ કંઈ બૂલચૂક કિંવા ગોટાળો ચતાજ તે કાર્ય તરત પ્રસિદ્ધિમાં આવતું. વધારાના ખર્ચની મંજૂરી કિંવા કોઈ પ્રાતનો ખર્ચ ઓછો કરવા હુકમ હુકમ મેળવવાની જરૂર પડતી તો તે કાર્ય આ પ્રધાનની અનુમતિથી કિંવા લલામણથી ચતું; તેથીજ એ પ્રધાનના તાબામાં આધક કારકુનો રહેતા અને જૂદા જૂદા પ્રાંતનો, લશ્કરનો અને કિશાનો હિસાબ તપાસવા માટે જૂદા જૂદા સરકારકુન નિમવામાં આવતા.

૪-પંત સચિવ એટલે સુરનીસ. એ અધિકારી સરકારી દફતર ઉપર દેખરેખ

પ્રસિદ્ધ દરવાખાં આવતો હતો.

શિવાજીમહારાજે પોતાના રાજ્યમાં સર્વ ખાતાની વ્યવસ્થા જૂદા જૂદા પ્રધાનોને સોંપી હતી.^૧ તેથી તેઓ પોતાપોતાનું કાર્ય શુદ્ધિપૂર્વક કરતા હતા. એકાદ શુભવજ્રુભરેલો વિષય આવી પડે તો પ્રધાનો તે સંબંધી પ્રથમ મહારાજને એકાંતમાં સર્વ હકીકત નિવેદન કરતા. તે વિષય જે અધિકારીને મોંપવામાં આવ્યો હોય તેને મહારાજ પોતાની પાસે બોલાવતા. એકાંતમાં તેની સાથે મસલાત ચાલ્યા પછી શેઝ્ય જણાતાં તેજ વિષયની પુનઃ પ્રધાનમંડળ સમક્ષ ચર્ચા થતી. સર્વ રાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવનારા વિષયસંબંધી પ્રધાનમંડળમાં ચર્ચા થયા પછી મહારાજ સર્વાનુમતે એક નિશ્ચય ઉપર આવતા. મહારાજે તેમના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી અને તેમની સલાહને શેઝ્ય માન આપેલું હોવાથી પ્રત્યેક પ્રધાન શુદ્ધિપૂર્વક અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનું કર્તવ્ય જાળવતા; તેમજ તેઓ સ્વરાજ્યનું અને જનપતિ મહારાજનું અંતઃકરણપૂર્વક દિત અને ઉત્કર્ષ ધરજતા.

જે પ્રધાનમંડળમાં પંડિતરાવ અને ન્યાયાધીશ પ્રધાનો સિવાય બીજા ૭ પ્રધાનોએ હસ્કરી નોકરીમાં કુશળતા મેળવવી પડતી. તે ધામધૂમને સમયે સનન શુદ્ધ થતા હોવાથી સર્વેએ સુદક્ષતામાં નિપુણ હોવાની જરૂર હતી. પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એ સરદારોએ તત્તવાદ આંધી સુદમાં જતું પડતું. સર્વ પ્રધાનોના તાબામાં એક એક મુનાસિક (મદદનીશ) અધિકારી નિમવામાં આવ્યો હતો. મુખ્ય પ્રધાન ચલાઇમાં જતો; તે સમયે તેમના સર્વ કાર્યોની વ્યવસ્થા મુતાસિકને તપાસી પડતી, મુખ્ય પ્રધાનના સિક્કામહોર મુતાસિકના તાબામાં રહેતાં; પરંતુ એકાદ મહત્વનું કાર્ય આવી પડના તેજ ન્યાય પોતાના મુખ્ય પ્રધાનની આજ્ઞા સિવાય મુતાસિક કરી શકતા નહિ, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી. મુતાસિક અધિકારીઓના હાથ નીચે બીજા સાત સાત અધિકારીઓ નિમ્યા હતા; તેમનાં નામ:-૧ મુલુમદાર-એ અધિકારી પામે જમાખર્ચનું કામ રહેતું. ૨ ફૂડનવીસ-એ મુલુમદારનો મદદનીશ અધિકારી ગણાતો. ૩ સખનીસ કિંવા દહતરદાર-એ અધિકારી પામે દહતરનું સર્વ કામ રહેતું. ૪ ચિટણીસ-એ અધિકારી સર્વ ખત-વ્યવદારનું કામ કરતો. ૫ કારખાનનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ કોશીઓની અને અનાજના કોશરોની વ્યવસ્થા તપાસવાનું કામ રહેતું. ૬ જામદાર-એ અધિકારી પામે રોહડ નાણાં સિવાય અન્ય સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાનું કામ હતું. અને ૭ પોતનીસ-એ અધિકારીના તાબામાં સર્વ રોહડ સીધીક રહેતી. એ સર્વ અધિકારીઓના તાબામાં કાસના પ્રમાણમાં જોગવાઈ કરાકુનો નિમ્યા હતા. એક ચિટણીસ, એક ફૂડનવીસ, એક પારસનીસ અને પોતનીસ હુકુમતી તહેનાતમાં રહેતા. પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, ચિટણીસ બાધાજી આપજી એ પ્રભુગતિનો વિશ્વાસુ શૂદ્રસ્થ હતો. ફૂડનવીસનરીકે બાજકૃષ્ણ પંતને નિમવામાં આવ્યો.

૧ આ પ્રધાનોનો વાર્ષિક પગાર નીચે પ્રમાણે હતો:-મુખ્ય પ્રધાન પંત અમાત્ય અને પંત સચિવને પંદર હજાર હોન મળતા હતા; અને બાકીના બીજાઓને દસ દસહજાર હોન મળતા હતા.

સાથે સાથે આ સ્થળે મહારાજના દરબારની રચનાનું પણ વર્ણન આપી દઈશું. દરબારની મંથનભાગમાં મૂકેલા સિંહાસનપર મહારાજ પોતે બેસતા હતા. તેમના બેઠા પછી તેમની પાછળ હળુરીજાઓ ચામરછત્ર વગેરે લઈને ઉભા રહેતા હતા. તેમની બાજુમાં અત્યંત વિશ્વાસુ એવા આમળનો ઉભા રહેતા હતા. સિંહાસનની નીચે જમણી બાજુએ મુખ્ય પ્રધાન, પંત અમાત્ય, પંત સચિવ, મંત્રી, ચિટ-ણીસ અને પરરાજ્યોના વકીલ ગુરુકમે બેસતા હતા. ડાબી બાજુએ સેનાપતિ, સુમંત, ન્યાયાધીશ, પંડિતરાવ, ફકતવીસ, સેનાધિકારી, સરદાર વગેરે નામાંકિત શર-વીર પુરોએ બેસતા હતા અને સિંહાસનની પાછળ બે બાજુએ મહારાજના આર-કાશના અને અંદાર કારખાનાના આધિકારીઓ ઉભા રહેતા હતા. પ્રધાનમંડળના મુતાલિફ અને કારકુનો પોતપોતાના માલિકની પાછળ બેસતા હતા. બીજા કારભા-રીઓ, તાલુકદારો, મામલતદારો અને કિલ્લેદારોના સ્થાન દરબારમાં નિશ્ચિત કરી આપેલાં હતાં. મહારાજનાં દર્શન કરવાને માટે કોઈને દરબારમાં જવું હોય તે અંદર બહાર આવવાને માટે અને તેને યોગ્ય સ્થાને બેસાડવાને માટે દરવાજા આમળ બે ચોપદારો ઉભા રહેતા હતા.

મહારાજ પોતાના લશ્કરની કેવી બ્યવસ્થા રાખી હતી તે તપાસીએ. પાયદળ લશ્કરમાં તેમણે બે પ્રકારનાં મનુષ્યો રાખ્યાં હતાં. એક કુંગરાળ પ્રદેશ ઉપર રહે-નારા માવળા અને બીજા પ્રદેશના નીચલા જાતમાં રહેનારા હેઠકરી હતા, માવ-ળાઓ તલવારબહાદુર હતા અને હેઠકરીઓ અચૂક નેમ તાકે શસ્ત્ર મારવામાં કુશળ હતા. પ્રત્યેક મનુષ્યને હાલતલવાર અને જાંદુકો આપવામાં આવી હતી. હથિયારો તેઓએ પોતેજ ખરીદી પોતાની પાસે રાખવાનો લજો ખરો નિયમ હતો. શસ્ત્રના ઉપયોગમાટે તેમને જોઈતી દારૂગોળા માત્ર સરકાર તરફથી મળતો. તેમના મુખ્ય પોપાટમાં એક ખદન અને ટુંકું ધોતીયું પહેરી તેના કાછડો વાળતા હતા. કમ્બરે એક કુપટ્ટો વિંટાળતા હતા. કેટલાક શરીરે અંગરખો અને માથે પાધડી પહેરતા. માવળા અને હેઠકરીઓ સર્વદા કુંગરાળ પ્રદેશમાં રહેનારા હોવાથી તેઓ કુંગરોના વિદેટ ચઢાણપર અને બીજામાં જવાબાવવામાં કુશળ હતા. એવાં ચપળ મનુષ્યો કોઈ પણ બીજા પ્રાંતમાં કિંવા દેશમાં મળી આવતાં નથી, એમ કહેવું અત્યુક્તિસ્તરેહું નથી.

પાયદળ લશ્કરમાં દસ દસ સિપાઈઓની ટુકડીઓ જનાવવામાં આવી હતી; તેમાં નવ સિપાઈ અને એક નાયક મળી દસ સિપાઈ થતા. એવી પાંચ ટુકડીઓ ઉપર એક હવાલદાર અને બે હવાલદારોપર એક લુમલેદાર નિમ્નો હતા. દસ લુ-મલેદાર ઉપર એકહજારી સરદારની નિમલુક કરવામાં આવતી.^૧ એ સિવાય કેટ-લાક પાંચહજારી^૨ સરદાર નિમવામાં આવતા. એક હજારી અને પાંચહજારી

૧ ચિટણીસ લજો છે કે, માવળાના પાયદળમાં પાંચ હવાલદાર ઉપર એક લુમલેદાર અને પાંચ લુમલેદાર ઉપર એકહજારી સરદાર નિમવામાં આવતો.

૨ કેલકત્તું કહેવું એવું છે કે, મહારાજના સૈન્યમાં કોઈ પાંચહજારી ન હતા; પરંતુ માત્ર સાત હજારીજ હતા.

સત્સંગે સંગઠનન જીવિશરીની આશ્રય લેવા. પાલકપણ કેટલાક સિવાઈએને દલિદાસને જુવણ, છોકરી, બપોળી અને દુઃખીએ આપવામાં આવતી અને કેટલાક પાલે વણે વણે પલ્લુ મેલેની દળી આ દલિદાસને તેમને પેલાંને અર્થે લાવવા પલાલ નરકનરકથી મારે તરફેથી પૂરે જાણમાં આવેલો હતો. એ સંપ્રદાયે લેં શિવ પુત્રપતિ કુલજ દેવ તેમને તે સત્ત વાળવા દેવામાં આવતાં નરકએને અને નાલકે ॥ કૃતિએ એક, એ કે જલુ દોલ પગાર મળતો. લુન-લેને પ્રવિર્ણ મે. દોલ અને દનવી સરકાલે પાલમે દોલ પગાર મળતો. વરલ-લે વન સિમેન અરીદળા દોલ પગાર મળતો હતો અને સરકાલ નરક-પે પાલપી નેન જીવીની નિશ્ચયક હતી આપવામાં આવતી.

સંસ્કાર કાળમાં એ પ્રકારના નિવરકો દવા એક બારશીર અને બીજા શિમેન જાણીએ ન વેડવ વધારેને 'પાલ' કેટલામાં આવતી. પાલમાં નવળા કેટલાકની દવા અને તેમના નવળા સરકાલ નારથી કે અદમ. આવતી દર્દી સોનાર શકાવક પ્રવેદ સિવાઈએ પોતાને ખર્ચે મે. બીજા હતી નારકી તે હતી દવા અને તેમનેજ પોતાના પોતાના બાળન નવળ પાલી તેન મદદાવક નરકમાંથી શિમેન સિવાઈએને વ-પાલ નવ નવળા શિમેન સરકાલ નવળામાં મદદાવક વરલવા યાદીનું અનુભવ દુધ, દુધ, પાનુ મદદાવકને એ પદ્ધતિ પલદ નરકી. એ પદ્ધતિથી પોતા લેંએ તેવા મવજ લેં મદદાવક નરક નરકીથી કેટલાકે શિમેન સિવાઈએને નવળા મદદાવક નવળા રંગે, તેથી મદદાવક દમેશા શિમેન સિવાઈએની મ'બ્બા આકી કમો જગા એ સમયે શિમેનની કૃતિ દલિદાસને કમળા મળુપોલી નવળા કલિદાસ દોલાથી એજ સત્ત પ્રવાળે લેંએને નેકનીમાં રાખવાની મદદા-રાખને કમ કમી કેલ શિમેનને જાણને પોતે વેચવાથી કમી લેવી તે સર-કામાંથી તેથી જે ન કિમ્મ લેં શિમેન ને પોતા પાલમાં બાપી આવતાં અને કિશ શિમેનને નરકની પાલ ના નેકનીએ રાખતા. તરકની પોતાના પાલમાં પમન લેં નરકની એકમલ પાલે શિમેન પાલમાં આવતા. શિમેન પોતાની પમના નવીએ અને જ વિદાશના, કમી ઉપર શમેન જાણે પદેરના, કમી મેલુ વિદાશના અને ને પે પમી રકેર. ૧ જાણના દોની વખત રાવરી પરી ભવ નદિ તેથી તેવા એક છે. કમ નાલે વિદાશમાં આવતા. કમી દેવામાં વચ નવળામાં આવતી અને કમ પેલ પાલમાં કમ વચમાં આવતી. સરકાલ દવામાં બાપા અને કેટલાકનાં દવા બાપા નવા જુલો લેવી. એ કમો સિવાઈ-એને કમી પોતાને અર્થે પદ્ધતિને નિવજ દવા બારશીર સિવાઈએને મદદાવક અર્થે દેવામાં આવવામાં આવતાં પણ શિમેનને તે પોતાને અર્થે તાલી પડે.

પદ્ધતિ જાણી ઉપર એક શિમેન કિશ એક દવાપદાર, સત્ત દવાપદાર ઉપર એક શુભવેદાર અને પાલ શુભવેદાર ઉપર એક કમીન નિવજમાં આવતા. ૧

૧ કેટલાક દેવો કલે ઉદ, કમ શુભવેદાર કમ એક દવાની અને તેના પર્વ

એવા દસ સુમેદાર ઉપર એક પાચદળરી (સરદાર) ની નિમણૂક થતી સર્વ સુમેદાર અને પાચદળરી સરદાર, સરનીજતની આગ્રામાં ગેટા ઘોડેસ્વાર હસ્તર નો સરનીજત જૂદોજ નિમવામાં આવતો પચીસ ઘોડા પાછળ એક પખાની અને એક નાળજવે રાખવામાં આવતા હવાવદાર પોતાના તાગાના ઘોડાને ધામ આદી વગેરે બરોબર મળે છે એમ તથા તેમની જગદસ્ત બરોબર થાય છે કેમ તેની તપાસ અને તેમના સામાનનો બદોખસ્ત ગણવો પડતો પ્રત્યેક ઘોડેસ્વાર આરગીરને તેમના દરજ્જા પ્રમાણે જેથી પાચ દોનપર્યંત અને શિલેદારને છથી બાર દોનપર્યંત પગાર મળતો જુમલેદારને પીસ હોનપર્યંત પગાર મળતો ૧ સુમેદારને વાર્ષિક એક હજાર હેન અને એક પાનખી આપવામાં આવતી પાચદળરી સરદારને વાર્ષિક બે હજાર દોન અને આગદાગીરી (છત્રી) આપવામાં આવતી શિલેદારને સુમે ૧૦ સ્વતંત્ર નિમવામાં આવતો અને તેઓ સર્વ સરનીજતની આગ્રા પ્રમાણે વર્તતા પ્રત્યેક સુમેદાર, પાચદળરી અને સરનીજત અમનદારો સાથે જશુસ અને હનકારા (સિપાઇઓ) રાખવામાં આવતા

એ હસ્કર સિનાય મહારાજને પોતાની સ્વારીમાં પાચ દળરી કેળવાયતા સિપાઇઓ રાખ્યા હતા મહારાજને સ્વતંત્ર વસ્કર રાખવાનું કારણ એ હતું કે, તેમને મન બાદશાહ સાથે શુનુવટ હોવાથી અચાનક સુદ્ધ પ્રમત્ર પ્રાપ્ત થાય તેમ હતું, તેથી મહારાજના રક્ષણ માટે પાચ દળરી સિપાઇઓ હમેશા તૈયાર રાખવાની અગત્ય હતી મહારાજને ચુટણી કરીને ખાનગીઓના વસ્કની જૂદી જૂદી ફુકડીઓ બનાવી હતી તેમણે ત્રીસ, ચાલીસ, સાઠ અને એ માવળા સિપાઇઓની ફુકડીઓ બનાવી તે ઉપર શરૂા જલદાર અને પ્રમાણિક સરદાર નિમ્યા હતા કેળવાયતા પાચદળ સિપાઇઓને સરકારમાંથી હથોડી પોષાદ આપવામાં આવતો અને તે તેઓ એ સ્વારી વખતે ધાગણ કરવાનો નિયમ હતો તેમને માથે મઢીન, શરીરે લામો અગરખો અને ઓઢના મીણકપકુ અથવા પૈથ્લી ધાબળી આપવામાં આવતી શરીરે પહેવા માટે કોઈને સોનાના કડા, કોઈને રપાની સાકળીઓ અને કોઈને કમી વગેરે અનકાર આપવામાં આવતા તેમના શસ્ત્રની મુઠં આનનો ઉપલોનીયનો ભાગ તેમજ કમરપટાનો આગનો ભાગ સોનાનો બનાવી આપવામાં આવતો ફૂર પાચદળ સિપાઇઓ પ્રમાણેજ ફૂર પાયા બનાવવામાં આવી હતી તેમાં પાચ દળરી ઘોડા રાખવામાં આવતા તે સોનનું છત્ર અને મામાન સોનારપાના બનાવવામાં આવતા એ પાગમાં ચાનાં અને શરવીર આરગીરને ઘોડેસ્વારતરીકે નિમવામાં આવતા હતા એ ઉપગત ફૂરને મારે મરો ઉત્કૃષ્ટ પ્રશરના ઘોડા જૂદોજ રાખવામાં આવતા એ ચોના ઉપગના છત્ર અને સામાન વિશેષ ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારના રાખવામાં આવતા મહારાજની ફૂર સ્વારી વખતે એ ઉલમ પ્રશરની ફૂર સેનામાંથી નિમવામાં આવેના સિપાઇઓ આગળ પાડા અને

દળરી જુમલેદારો ઉપર એક પાચદળરી સરદાર નિમવામાં આવતો

૧ સમાચદ લજે છે કે, જુમલેદારને પાચતે દોનનું વર્ષાસન અને પાદખી આપવામાં આવતી

માણુસોએ મહારાજને કહ્યું કે:—“ કિશોરો બહુ યથા છે અને તે પાઠશાળા પૈસાનો વિનાશકારણે ખર્ચ થાય છે.” આ સાંભળી મહારાજે જવાબ દીધો કે, “ જે પ્રમાણે ખેડૂત માણુસો જાંધીને ખેતરનું રક્ષણ કરે છે તે પ્રમાણે કિશોરો સાંસ્કૃતિક રક્ષણ થાય છે. જે પ્રમાણે વહાણનાં પાટીઆંએને ખીલા મારી વહાણને મજબૂત કરવામાં આવે છે તે પ્રમાણે કિશોરો સાંસ્કૃતિક મજબૂતાર્થ મળે છે.”

પ્રત્યેક કિશોર શરીર અને પ્રમાણિક, ઓળખીતો અને કુર્બાન, ઝાની અને આદર્શિક મરોડો દવાલદાર નિભવામાં આવતો. તેના તાબામાં એક શરીર અને સાદસિક મરોડો સરનાખત અને એક કિંવા અનેક મરોડો તટસરનાખત અમલદાર નિભવામાં આવતા. તે ઉપરાંત વળા એક મુખેદાર, એક સખનીસ, એક હુનવીસ અને એક કારખાનનીસ અમલદારો નિભવામાં આવતા. મુખેદાર હુનવીસ અને સખનીસ એ ઘણું કરીને બાલણ અને કારખાનનીસ એ પ્રથુ જાતિના હતા. જે અમલદારો શરીર, વિશ્વાસુ, હુદ્દિમાન અને સ્વામિસેવામાં તત્પર હોય તેમને જ એ જગ્યા ઉપર નિભવામાં આવના. હુનુરના કારખાનીઓ કિંવા મોટા હોદ્દેદાર સરદારો તે અમલદારોની ખાત્રી કરતા હતા. કિશોરો સર્વ કાર્યભાર દવાલદારના તાબામાં રહેતો અને ખીજા સર્વ અમલદારો તેની આજ્ઞામાં રહેતા. કિશોરના દરવાજાની કુંચીઓ પણ દવાલદારના તાબામાં રહેતી. કિશોરમાં જોઇતો સામાન, દારૂગોળો અને અનાજ, ઘાસ વગેરે દવાલદારની હાજરીમાં કિશોરમાં લાવવામાં આવતું. દવાલદારના નામનાજ સિદ્ધામોદેર રાખવામાં આવતાં. કિશોરના લશ્કરને સર્વ પ્રકારનો બદોખસ્ત દવાલદારનેજ રાખવો પડતો. સરકારી ખરિદા તેના નામથીજ આવતા અને સરકારી લખોટાની રસીદ પણ તેજ આપતો. મુખેદાર મુઠ્ઠી વ્યવસ્થા રાખતો. આસપાસના ગામોની વસુલાત આવનાં તેની વ્યવસ્થા મુખેદાર રાખતો. દવાલદારની આજ્ઞા લઇનેજ મુખેદાર સર્વ વ્યવસ્થા ચલાવતો. કિશોરમાંથી પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનું કામ સખનીસના તાબામાં હતું. કિશોરના સિપાઇઓ વગેરેનું હાજરીપત્રક લખવાનું તથા તપાસ રાખવાનું કામ તેનાજ તાબામાં હતું. કારખાનનીસના તાબામાં કોદારની અને દારૂગોળાની વ્યવસ્થા રાખવાનું કામ હતું અને તેનો દિસાખ પણ તેજ રાખતો; તે નોકરોને રોજના પૈસા વહેંચતો અને કિશોરની દેખરેખ રાખી દુસ્ત કરાવતો. એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રત્યેક કિશોરમાંથી કાર્યો જૂદી જૂદી મુખ્ય જાતિના અમલદારોના તાબામાં ગોપેલાં હોવાથી વિશ્વાસપાત કે કપટ ચવાની તેમને વિશેષ ખીક નહોતી. કિશોરનું મહત્ત્વ જોઇ તે ઉપર પડુંઓહું લશ્કર રાખવામાં આવતું. એ સિવાય કિશોર કાલમની વસ્તી પણ રહેતી હતી. દરેક કિશોરે આ પ્રમાણે એક નાનો સ્વતંત્ર સાંસ્કૃતિક માનવામાં આવતો હતો. કિશોરનું સંન્ય લુદ્ધ કરવા બહાર જતું કે તરતજ મુખેદાર અને કારખાનનીસ કિશોરની દેખરેખ રાખવામાં, મરામત કરવામાં અને અન્નસામગ્રી તેમજ પૈસાનો સંચય કરવાના કાર્યમાં લાગતા;

૧ પુરંદર, સિંહગઢ, મતાપગઢ વગેરે કેટલાક કિશોરો પ્રત્યેક જાતુએ એક એક તટસરનાખત નિભે હતા અને કિશોરની આસપાસ કેટ ચણી લેવામાં આવ્યા હતા.

કારણ કે ક્યારે અને ક્યા સિદ્ધાંતે અપની વ્યવસ્થા કરી તે કેહી શકાય એમ કહી નહિ એટલે સિદ્ધાંતી સર્વ વ્યવસ્થા ધણીજ ખારીઝી છે. કરવામાં આવી હતી અને હવે સેકે અમરદારને તે વ્યવસ્થા પ્રજાસેજ વર્તવાની સખત આજ્ઞા હતી સિદ્ધાંતના જોગવણ પાઠખોનો સર્વ ખરજ સ્વીકૃત કરકસરથી કરવામાં આવ્યો હતો. એક સિદ્ધાંતના દારખોજો, અન્વયસમજાવી વગેરેની વ્યવસ્થા અરૂરીજન પ્રમાણે છે કે નહિ તેની માન્યતા તમામજૂતી હતી હતી.

મહાનગર એ પ્રમાણે સિદ્ધાંતો જોડાવવા રાખ્યો હતો. હવે સિદ્ધાંત કેટલીકના ડાંગ ઉપર અને છકે નીચે કેવા પ્રકારના જોડાવવા રાખ્યો હતો, તે તપાસીએ કેટલીકની માલગીયા ઉપર એટલીએ ખાખી હતી અને તેપર સ્થાયી થયે વાઠમાં નિશ્ચય દાખા એટલીકનો પોતપોતાની એટલીપર સમર્થિત રહેતા, તેમને બાબતમાં કોઈની વિનયણ લખવી તમામ રાખમાં પડતી તથા આવેલી તમામ પુનઃવચન નેત્રુ પુનઃ સિદ્ધાંતી માલગીયા આરખના સ્વતંત્રપણે પ્રત્યેક એટલી ઉપર તોભોલી, પગલી, મરદા, માન, એક વગેરે વર્તમાન મનુષ્યો એટલી-દાંતરીકે તમામમાં આરખા તેમજ એક પ્રકારની આવેલી રાખી, ભણવા ભેખી દર્શાવે જોઈએ તે નગરને જણાવી દર્શાવે જણાવના સિદ્ધાંતજૂતી કેઈ ભણુજી માલગીયા મેજરના આજે તો માન તેમજ જુના દર્શાવે કરી અરખાની દેતા અને સિદ્ધાંતી અસરમાંના તમામ મનુષ્યો જણાવના તેમજ એક દેશ તો તેમના ઉપર અન્વય દુખવા કરી તેમને માખી રાખવા.

તમામજૂતી વગર સિદ્ધાંતો દરવાજા બંધ કરી તમામ આરખના આપણે દર્શાવવા રાખ કરવામાં તમામ જોઈ એટલી કરતો અને કુખીએ હાઈ જા પોતાના એટલીક નીચે લખાવી હતો સિદ્ધાંતજૂતી અમરદારો રાખના નામને વગર પ્રમાણે સિદ્ધાંતી આનવાસે એટલીજોગની વ્યવસ્થા રાખવા. કેઈએજો એટલીપરના ભોજનર હો કે નહિ તે નાખી દર્શાવવા રાખા એક કે વધાર અખ મરદને તમામ કરતો તમામજૂતી એ એટલીજોગની વ્યવસ્થા કરવા અમરદારો હો કે તેમને નાખતો તમામજૂતી એ સિદ્ધાંતો એ અર અમરદાર ધાણા કે તમામજૂતી હો કે દેશ કરી રાકે એજે લખવા દેવા તમામ રાખના ઉપર દેખા દેખ રાખતો તમામજૂતી પોતાની કેટલીએ અમરદાર સિદ્ધાંતજૂતી સિદ્ધાંતજૂતી ભણુજી મનુષ્ય પાત્રુ તે ગણતો તમામ નદર પાત્રુ અમાનવાજી રાખતો નહિ. તમામ દેશર અને અમરદારને વર્તવા અરે દર્શાવ દર્શાવ દર્શાવ. કાપણ પ્રમાણે વર્તવાજી કોઈએ જિતુન જુવ કરી નહિ, એની અમાનવાજી અજ આજા હતી. કેઈ અમરદાર એટલીજા કાપણ એકએક દર્શાવ તમામ નહિ અને તે અમરદારને જે કાપે કરવાનું હોય તે તેમજ સ્વતંત્રપણે અને સ્વતંત્રપણે કરતું એજો માત્ર નિશ્ચય હતો. કેઈ અમરદાર પોતાના કાપણ રીત કરતો સિદ્ધાંતજૂતી કરતો તે તેને અમાનવાજી સિદ્ધાંત જૂતી.

સિદ્ધાંતજૂતી અમરદારો નિશ્ચય રીતે જમાર અજ અને કેઈ જમ રીતે તેમજ નામજૂતી માત્ર નહિ તે માટે સજી જોડાવવા રાખ્યો હતો. સિદ્ધાંતજૂતી દર્શાવના કેટલા,

લાકડાં, દારૂગોળો, સીમેન્ટ-ચૂનો વગેરે હમેશની ઉપયોગી વસ્તુઓ જે ચાર વર્ષ મુદ્દી ચાલે એટલી સારી રાખવામાં આવતી. પ્રત્યેક કિલ્લામાં જરૂર જેટલો સામાન પહોંચાડવાની યાદીઓ કરી તેના નિયમો દરાવ્યા હતા. કિલ્લાપર ચડવાના સહેલા માર્ગમાં ખાડાટકરા, અથવા સુરંગદોડી ઉઠી ખાલી બનાવી કિંવા તે સ્થળે મકાન બંધાવી ઉપર ચઢી ચકાચ નહિ તેવા બનાવ્યા હતા. આ બાબતમાં નીચે પ્રમાણેની એક કથા પ્રચલિત છે—“પોતાની રાજધાની સુરક્ષિત થાય અને શત્રુનો તેપર સવસા દરજ્જો થાય નહિ તે માટે મહારાજે રાજચઠ કિલ્લાની બેરોબર મજબૂતી કરી અને પોતાનું નિવાસસ્થાન ત્યાં બનાવ્યું. આ કિલ્લાપર જવાનો માત્ર એકજ માર્ગ ખુલ્લો રાખી બીજા સર્વ બાલુએથી કિલ્લાપર જવાનું અશક્ય કરી નાખ્યું. પછી મહારાજે એવું બહેર ક્યું કે, આ એક માર્ગ સિવાય બીજા કોઈ માર્ગપરથી જે કોઈ કિલ્લાપર જઈ નિશાન ચઢાવશે તેને એકસો હોન અને એક સોનાનું કડું ઈનામ આપવામાં આવશે. આ બહેરબખરપરથી એક ટેકાએ અતિ અશક્ય એવા માર્ગેથી કિલ્લાપર જઈ નિશાન ચઢાવ્યું, આથી તે માણસને ડેરવેલું ઈનામ આપ્યું; પણ તેના પગ ભાગી નાખવામાં આવ્યા અને તે રસ્તાને તફન નાણુક કરી નાખવામાં આવ્યો.” કિલ્લાપરના હવાથદાર, મુળેદાર અને તલ-સરનાબન વગેરે અમલદારોને શું વર્ણસન મળતું તે બજાવાનું સાધન નથી. હવાથ-દારને પાલખીમશાવનું માન મળતું હતું. કિલ્લાપરના લશ્કરને બીજા લશ્કરના જેટલોજ પગાર મળતો. પ્રત્યેક કિલ્લાના રક્ષણ માટે લશ્કર ઉપરાંત રામોશી, પર-વારી, મહાર, માંચ, બેરક વગેરે જાતિનાં મનુષ્યો નિમ્યા હતાં તેમને પગાર મળ-તો નહોતો. તેઓને કિલ્લાની આસપાસની જમીનો આપી હતી. તે જમીનમાં ખેતી કરી તેઓએ ઉદરનિર્વાહ કરવો અને તેજ સ્થળે ઘર બાંધી રહેવાનું દર્શાવ્યું હતું. એવી દીર્ઘદૃષ્ટિભરેલી યોજના હોવાથી ચોખ્ખોદારો પ્રમાણિકપણે ગદનું રક્ષણ કર-તા અને તેને દૂધાળી ગાય સમજી, શત્રુને હાથ જતાં પોતાના નિર્વાહનો નાશ થશે એમ જાણના. ચોખ્ખોદારો એમ સમજતા હોવાથી પ્રત્યેક ગદ ઉપર પ્રમાણિક અને ચરતીર પુરુષો વધવા લાગ્યા અને જન્મો મજબૂત બદોબસ્ત રહેવા લાગ્યો. વૃદ્ધ સિપાહીઓને તેમની સારી નોકરીથી ખુશી થઈ ઈનામ આપવાની મહારાજની ઈચ્છા થતી તે સમયે તેમને ગદ ઉપર હોદ્દેદાર નિમવડો તેમણે નિયમ રાખ્યો હતો.

પ્રત્યેક કિલ્લો આસપાસના નાણુકમાં સીમા સાથે બેઠી દીધેલો હોવાથી નાણુકદારો કિંવા મામલતદારો મુળેદારની સલાહ લઈ, જરૂરની વસ્તુઓ કિલ્લામાં પૂરી પાડતા. હુતુરના આજ્ઞાપત્રથી કિલ્લાપરના નોકરો પૈકી કોઈની નિમણૂક, બહાલી કિંવા રજા આપવામાં આવતી. એ સંબંધી વ્યવસ્થા મહારાજ સિવાય બીજા કોઈની સત્તામાં નહોતી.

હવે તોપખાનાની વ્યવસ્થા તપાસીએ. એના બદોબસ્તને માટે મહારાજે મુ-દ્દા અમલદારો નિમ્યા હતા. તેમના નામનો કિંવ. દરબજનો કલ્લેજ કોઈ પણ સ્થળેથી મળતો નથી. જૂદા જૂદા કિલ્લાઓપર ચોગ્ય સ્થળે તોપો ગોઠવી હતી. લશ્કર સાથે લઈ જવાની તોપો માટે મોટાં ગણાં અને દારૂગોળો. લઈ જવા માટે

છઠ્ઠા આઠ તૈયાર કરાવ્યા હતા, આઠાં ખેતી બપોર મારે સરકારે બપોરે પછવા દીધા, પ્રમોવાન વિધા જાણી પો નદિ તે મારે મારાંની સાથે ભોડેલા બપોરે ઉપ-
ગ્રા ભેગલ બપોરે ચણવવામા આવતા ગુલાર, લુલાર, ભામર, ચમપાળ, ગોલ-
મગ્ગ ૬૦ પુષ્કળ મોકરો સપ્તક દત્તા, કેટલીક વિશેષ વજનદાર તેણે ખેતી
જતા મારે દાણોના રૂપના હતા પ્રતેક તેણે મારે જાણતા વાસતી સંખ્યા નક્કી
કરવામા આવી હતી તેવળવાના અધિકારીએ તેવના ઘમોળા વગેરે સમાન
નરક ખેતી કાચક રખતા હતા તેવળે મેળા કરવા અને તેને ફેરવાનુ કામ
તેણે સરકારે પુરવંત હોવાની તે કમના સપ્તક અનુસરી પુરવંતેજ મદદાને
તેવળવાની મોકરીએ સખ્યા દત્તા જુદા જુદા કિલ્લાને મોકલેલી તેવા ઉપાંત
વરકર સાથે લઈ જવા મારે ગ્રામરે બને તેણે ગાદીમા મોકલેલી તૈયાર રહી,
એ તેણે પુરુષી, કેચ, જાગેજ વગેરે પગેથી વ્યાપારીએ પાનેથી વેચાની કિંવા
લદનામને બદલે લઈ મારાને તેવે સંકલ કહેલ હતા.

આ નિયમ મદદાને આરમાર પણ તૈયાર કર્યું હતુ. નરક મોકલ કેકેકે લગ-
જા વડાએ જાણીને તેવર પુલતલખીને ઉવજ જલેમરુ કથી દત્તા. મદદાર
બને અવધી આ આરમાર એક અમતની વસ્તુ હતી; પરતુ તેવી વ્યવસ્થા કેવે
પ્રકારે સપ્તકમા આવતી હતી, એ બાબત ફોર્ પબ મખરમાં કમી વિગત જા-
ણી નથી બારેમતી તે અધિવામ ગુધીમા જમિમ રિવાજ ઉપર તેમણે અનેક
કિલ્લા તેમજ જગ્યા પણ દસ્તગત કરી બીજા તથા કિલ્લા પણ જાણ્યા હતા.
સીડી, મેમજ, કમ, પોરુગીત અને અગ્રેજ લેકિલા વડાએ ઉપર પોતાનો કામ
રહે બને તેમના તારીવી પોતાની સલા તમેના પ્રદેસને કમી ઉપર જામ નદિ તે
મારે તેમણે આ નોકસી-ચ (આરમાર) તૈયાર કર્યું હતુ તે ઉપરાંત દરિયાવાર-
ના વ્યાપારીએ પ્રમાણે પાળમે પણ વ્યાપાર કરિયાવારના દૂર પ્રદેશ ભેડે માથે
એવી તેમની કમી હતી અને તે પ્રમાણે તેમણે યાદીક મરખાત પણ કરી હતી.

કેટલી માદિલી જ્યાં તેલેલી મદદારવા વસેલી, આરમારની (નોકસી-ચ)
અને કિલ્લાની વ્યવસ્થાનુ કર્મન કર્યું હતુ મદદાને રજાને રીસા રેકેનો બકી-
બસ્ટ દયા પ્રકારે મખેલો દત્ત તે નોકસી. મદદાને વ્યવસ્થાના રેસાને મદદા
(તામર) અને પ્રાત એવા એ વિશ્લેષ કમો હતા સવા સાપ કિંવા પેશો લાખ
રૂચિવા ઉપર નેચા ચાથો એક મદદામા લખાવા એવા એ કિંવા મળુ મદદા
મખેને એક પ્રાત કિંવા મુખે રેસાજ. પ્રાતે મદદા ઉપર એક મદદાકરી બમ-
લદાર મદેનો. તેવજ વરકાર કિંવા તાપુકાર કહેવા એ કોરો જાગુ રિંધા
પ્રમુખનિને મળેલો પ્રોતે મદદાવા એક સરોતે દવાવાર નિમજા પ્રતેક પ્રાત
કિંવા મુખા ઉપર એક મુખેદાર નિમજા એ અમતનાને ચામતનાર મદેવા. મુખેદારના
વામમા એક એ કિલ્લા રાખતા. એ કિંવા તપુ ચામપર એક દવાલેમદાર (તમા-
રી) નિમજા હતા. અમતકરી કિંવા તાપુકારની સંભવિત સરકારી મદેસજ
એક, યરી, તેણે મુખેદારની કોરીયા દિસકા વાળવળી નિમજા દત્તા. પુરુ વરક-
થી મુખેદારના લાખાવા એક મુખમદાર, એક ચિટખીસ, એક રૂમ્મીસ અને એક

દક્ષિણ દિશામાં આવેલા. એ ઉપરાંત પ્રત્યેક ગ્રામજનના તાબામાં કામના પ્રમાણમાં ઓછાપણા દારુનો નિમવામાં આવતા. મહાલકરીએ કમાવીસદાર (તથાત્રી) ના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી અને સુબેદારે મહાલકરી ઉપર હકુમત ચલાવવી એવો નિયમ હતો. ઉલ્લેખ વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થતાં સુબેદાર તેનો નિ-કાલ કરતો. ફોજદારી મુન્દા તપાસવા, ગામના પંચદારા દિવાની ફરીઆદનો નિ-કાલ કરાવવો અને પંચના ફેસલા પ્રમાણે ગ્રામને ચલાવવી એ સુબેદારની સત્તા-માં હતું. સરદારના પ્રદેશમાં હમેશાં તોફાન ચલાવે સંભવ હતો, તેથી તે પ્રદેશના મહાલકરી અને સુબેદારોના તાબામાં પાલન અને ધોરણ દર્શક સોંપ્યું હતું. વસુલ કરેલું જન અને રોકડનાં સુબેદારે પોતાની દેના એક દિવામાં મુરશિન રાખવું પડતું. સુબેદારને વાર્ષિક ચારસો હોન ઉપરાંત પાલન અને જતીનું માન મળતું. તેના હાથ નીચેના મુલુમદારને વાર્ષિક મો સવાસો હોન મળતા. એ નિ-યમ પ્રમાણે બીજા હોદ્દાદારને ઓછાવતો પગાર મળતો. મહાલકરી અને કમાવી-સદાર (તથાત્રી) ને દેવસો પગાર મળતો તે નળુત્રાનું સાધન મળતું નથી.

સ્વામીની સર્વ જમીનની મોલણી (માપણી) કરી, ખેતી કરનારના નામ ઉપર ચકાવી દીધી હતી. મહાલકરીના દક્ષિણમાં ખેડૂતોની નોંધ રહેતી. જમીન માપવા માટે પાંચ હાથ ને પાંચ મૂક લાખી લાકરીઓ બનાવી હતી. એક હાથની લંબાઈ ચૌદ તરુ અને એક લાકરીની લંબાઈ ૮૨ તરુ મળતા. વીસ લાકરીનું એક વિધું અને એકમો વીસ વિધાનું એક ચાવર એવું મોલણીનું પ્રમાણ રાખ્યું હતું. ખેતરમાં ઉભો માલ જોઈ પ્રત્યેક વિધામાં પાકની ઉત્પત્તિ કરાવવાનો નિયમ હતો. ઉત્પત્તિના પાંચ ભાગ કરી તેમાંથી ત્રણ ભાગ જમીન ખેડનાર ખેડૂત લેતો અને બે ભાગ સરકાર વસુલાતમાં લગતા. ખેડૂતો જનની કિંવા રોકડ રૂપિયા આપી સરકારી મહેસુલ ભરતા. મહેસુલ ભરવા માટે પ્રતિવર્ષ ખેડૂતો પાસેથી સર-કાર કબૂલ લેતી. જનાલદિ જેવા સંકટસમયે સરકાર ખેડૂતોને મોકળો હાથે તમાવી આપતી. તમાવીની રકમ ખેડૂતોએ કટકે કટકે ચાર પાંચ વર્ષ પૂરી કરવી પડતી. ખેતી વગરની જમીન નવા ખેડૂતને આપતી વખતે તેને જરૂર પડનાં બળદ, બીને માટે જનાજ અને પાક થતાં મુધી તેનું પોષણ કરવા જેટલું જનાજ સર-કારમાંથી મળતું. એ રકમ ખેડૂત પાસેથી બે ચાર વર્ષ સરકારવસુલ કરવામાં આ-વતી. એ પ્રમાણે મહારાજ ગ્રામ પાસે અણુતપદા લખાવી લઈ જમીન ખેડવા આપતા. ધણીખરી ફળદ્રુપ જમીન ઉપર ખેતી કરાવી હતી. ઉપજનો બરોબર આ-શરો જોઈ ફેલત ઉપર કર નાખતા. કોઈ ઉપર લુલ્લમ કરવો નહિ, એવી મહારાજે સર્વ અધિકારીઓને ચેત્તિ આપી કરમાવી હતી.

જમીનમહેસુલના બદલાવના માટે શિવાજીમહારાજે રેવનના હિતનો એક નિયમ કરાવ્યો હતો તે આ સ્થળે અવસ્ય લખવો જોઈએ. મહારાજે કબજે કરેલા ચવન પ્રદેશમાં એવો પુરાતન રિવાજ હતો કે, મહાલમાં અને ગામોમાં દેશમુખ, દેશપાંડે, દેસાઈ, પાટીલ (મુળી), કુળકરણી (વિદ્યારાવદાર), ખોત (તથાત્રી), મિરાં-સદાર (ઇનામદાર), જમીનદાર વગેરે નિમવામાં આવતા. મહાલ અને પ્રાંત

તેમના તાબામાં રહેલો અને તેઓ જમીનનું મહેસુલ ઉપરાવતા સરકારી અધિકારીઓ પ્રત્ય પામેથી હજાર મહેસુલ લેતા નહોતા. દેસમુખ વગેરે જમીનદારો ઉપર મહેસુલની મર્યાદા જાણવાથી રહેલી, એમ દોષથી સર્વ પ્રત્ય ઉપરાવદાર અને હામદારના તાબામાં મળત રહેલી, તેઓ પોતાની ઈચ્છામાં આવે તેવા તાલ આપી પ્રત્ય પામેથી મહેસુલ પસુલ કરતા એક ચામનું મહેસુલ જસો વસુમાં રૂપિયા બન્ધવળું લેવા ત્યાં ઉપરાવદાર અને હામદાર તે ગામમાંથી નબળામાં રૂપિયા મહેસુલ કિમતવાળા પોતાની નિલ્દેરી તર કરવા તેઓ પ્રમતે તાલ પામ આવવા અને સરકારને પણ દગલા દતા, પોતાનાં નામેમાં તેઓ મિલ્કત, ફેર અને મોટા મોટા મકાનો બનાવતા તેમજ સિપાઈ, ખાતા અને નવવાન્ય ફકાનો સંપત્ત કરતા તેમની નેરકાષ્ટેનર વર્તણૂક સરકારી અધિકારીઓના વળાપુ ગા આવતા તેઓ તેમની પાસે વિશેષ મહેસુલ માગતાં પાનુ ફેરવતો દત્તમુખ વગેરે પ્રત્ય જમીનદારો અધિકારીઓને હાલ આપતા નહોતા. પ્રત્ય જાણ્ય જમીનદારો તેમની લાંબી તકરાર કરવાને પણ ચૂક્યા નહિ, એવી અવસ્થા પાતાથી દલામાં જ્યાં જ્યાં બગવા તાલ તોકાતીઓનું જોરે વધી પડ્યું હતું.

સિપાઈનાનારોએ એ અવસ્થામાં એકદમ બધ પાટી દીધી પ્રત્ય પામેથી મહેસુલ ઉપરાવદારો માટે તેમજ સર્વ ન પનારદાર નેરકરેલી નિગણૂક કરી કોઇ પણ હેતુમાં તે દેશ જમીનના પ્રમતે કોઇ પણ પ્રકારનો કાલ નહિ આપવાની તથા તેઓના પ્રથમના નામવાગમમાં જે વળત મળતું હતું, તે તેમજો એટલો પામેથી વનુષ નહિ હેતુ સરકારી અમલદારો પાસેથી બાંધ પમાણમાં મેળવવાની સોમ આજ્ઞા કરમાની મરકારી મહેસુલની ઉપજમાટે તેઓને કષ્ટપણ જોખમ નહિ હોવા હવા જે અસ મળતો જો માટે પ્રતિવર્ષ સરકારી મજુરી મેળવવી પડતી, એવી અવસ્થા થવાથી તેઓએ સરકારનો હાથ બેઠો અને ખેડૂત પ્રત્ય તેમના પ્રામ-માથી મુક્ત થઈ, તેમજ એટલો મુખી અને માલવ થવા પ્રથમ તેઓ જમીન-દારોના અને નજારોના ખર્ચોને તુલામ કરવા જમ્યા દતા. દેસમુખ, દેસાઈ, દેસપાઈ વગેરે બાંધાધિકારીઓએ મોટા મકાનો, કોઠ અને ચાણા બધાવા દતા તે સરકારને પાટી ન પાટી જમીનદારોનું ખર્ચ દીધા જમ્યાને પુન એવુ તોરણ નહિ કરવાની અને આજ પ્રવર્તી પેઢે સાદા પર જાણી રહેવાની મહારાજે આજ્ઞા કરમાની કમાલનાર (નજારી) મદાવદારી અને નુબેદારો તેઓના પર કરદો નજર નામવાનું કરમાવ્યું, એમ થવાથી જમીનદારોનો તાલ બધ થયો તેથી તેઓ મહારાજના મહાવ્યમથથી તાલ પામે એ આવાવિકલ હતું. પરંતુ એવાં મહુલો લોકો અને મુઠી ખાતામાં નોટરીઓ મળવાથી અને ઉચ્ચ પદવીએ ચલવા લાગ્યાથી અપરાધકમ જતાવવા આજ્ઞા તેમજો અનુભવ અવ્ય સમપમાજ બધ પડ્યો તેમને નેરકરેલીના અવસ્થા વળે મળવા નાન્યા અને વરાધર વરાગત આલતા અવેલા દક્ષ અવરિષ્ઠ દમની અવસ્થામાં આજ્ઞા તેથી તેમને વધાસની ઉપર સરજ રીતે મળતી હતી એ પ્રમાણે મહારાજે પ્રમતે હમેશની મુખી બનાવી; તે ઉપરાત રમેવળોને બધ સતેસર પચાસે.

જમીન મહેસુલની બાબતમાં એક મહત્વની વાત જણાવવી આવશ્યક છે. તે ઉપરથી મહારાજનું ધેરણ કેવું ઉત્તમ હતું, તે જણાઇ આવશે. પ્રત્યેક પ્રાંતની જે કંઈ ઉપજ આવે તે સર્વે ખરચી ન નાખતાં તેમાંની કંઈક રકમ સીલક ખાતે બાકી રાખવાનો તેમણે નિયમ કર્યો હતો. બ્યારે કોઈ એવો જરૂરનો પ્રસંગ ઉભો થાય તારેજ આ ખબરનાં હાથ લગાડવો, નહિ તો તેમાં ઉમેરાજ કર્યો કરવો. મોગસોનો દસ્તો ચાલ અને બો વધારે ખરચ કરવો પડે તો તે બંને ત્યાગુધી ખરિખારજ કાઢવો અને ન છૂટકેજ આ ખબરનામાથી તે ખરચ ભોગવવો. કોઈ પણ સમયસર વધારે ખરચ કરવાની આવશ્યકતા ઉભી થાય તો તે માટે અગાઉથી મંજૂરી મેળવવી. દરેક પ્રાંતના સુબેદાર પાસે આ પ્રમાણે અમુક રકમ સીલક રાખવામાં આવતી હતી. ક્યા પ્રાંતમાં કેટલી સીલક રાખવી તે તે પ્રાંતની યોગ્યતા બોધને ઠરાવેલું હતું. આ પ્રમાણે મહારાજના તાબાના પ્રદેશની એકંદર સીલક આશરે સત્રાસાખ હોતી હતી.

મહારાજે લૂંટફાટ કરવા માટે કેવા નિયમો ઠરાવ્યા હતા તે તપાસીએ. આસપાસ ચલેલોનો પ્રદેશ હતો. તેમાંથી છત્તી લીધેલા પ્રદેશ હમેશા પોતાના કબજામાં રાખ્યા માટે મહારાજને તે સમયે પ્રચલિત લશ્કર રાખવાની અગત્ય હતી. લશ્કરના વાસ્તવિક ખર્ચમાં તેઓ અતિશય કરકસરથી કામ લેતા હતા; તેમ છતાં હમેશાં લશ્કરની સંખ્યા વધારવાથીજ સ્વરાજ્યનું સંરક્ષણ અને વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ હતો. વળી પ્રત્યેક દિશા ઉપર હમેશા લશ્કર રાખવામાં આવતું તેનો ખર્ચ આસપાસના ગામોની ઉપજ ઉપર નિભાવવો પડતો; પણ જમીનમહેસુલ ઉપર એટલા મોટા લશ્કરનું મોખણ થતું અલકથ હતું. મોગલ અને વિજાપુરસરકાર જેવા ધનવાન બાદશાહની વિશાળ સેના સાથે સતત યુદ્ધ કરતું હોવાથી મહારાજને અડળક દ્રવ્ય ખર્ચવું પડતું. એમ હોવાથી મહારાજને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર લૂંટફાટ કરવા મોકલવું પડતું. તેમાં મહારાજના બે હેતુ હતા. એક હેતુ એ હતો કે, લૂંટફાટ કરવાથી ખરિખાર લશ્કરનું ઉદરપોષણ થતું અને ખબરનામાં પણ કંઈક ઉમેરા થતો; અને બીજો મહત્વનો હેતુ એ હતો કે, ચલનરાજ્યઅમલમાં સર્વદા ત્રાસ આપવાથી ધીમે ધીમે તેઓ નિર્બળ થાય અને બારતબૂમિને ચલેલોની સત્તામાંથી હાથવવાનો પોતાનો ઈષ્ટ ઉદ્દેશ પણ સુસાધ્ય થાય.

મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, સરનામતે પોતાના ધોડેસ્વાર લશ્કરસહિત પ્રતિવર્ષે આઠ મહિના લૂંટફાટ કરવા જવું. મોગસોવા અને વિજાપુરસરકારના મોતોમાં જઈ ચોથાઈ (ઉપજતો ચોથો ભાગ) અને સરદેશમુખીનો દક્ક વસુલ કરવો અને શત્રુના તાબાના ધનાઢ્ય સહેરામાં લૂંટ કરવી. સ્વારીમાં જતી વખતે પ્રત્યેક સિપાઇના સામાનની વિગત યાદીમાં નોખ્યા પછી તેની કિંમત લખવી. મહારાજે ઠરાવ્યું હતું કે, સ્વારીમાંથી આવ્યા પછી તેમની પાસેનો સામાન યાદી પ્રમાણે તપાસી લેવો અને વિશેષ માલ મળતા તે માલ ક્યાંથી લાવવામાં આવ્યો, તે સંબંધી પૂછપરછ કરવી. માલ લૂંટનો દરતાં સરકારમાં જત કરવો અથવા તેટલા માલની કિંમત ઠરાવી તેના પચાસમાંથી વસુલ કરવી; પરંતુ તેના માલમાં-

થી લે. કંઈ ખુબ ચર્ચા હોય નો તેટલા માલની કિંમત સરકારમાંથી ભરી આપવી. સરકારી નોકરી બળવતા કોઈ મિલ્લેદારનો યોડો અનિવાર્ય હારણને લીધે મરણ પામે અથવા નિરુપયોગી થઈ પડે તો ચાલીમા લખેલી કિંમત તેને નફાગ આપવી ચઢાઈમા જતા કોઈ પણ સેનિકે પોતાની પત્ની કિંવા વેશ્યા સ્ત્રી પોતાની સાથે લઈ જવી નહિ; તેમજ ચઢાઈ સાથે દારના ખીરા રાખનાર કેસાજી હોવા જોઈએ નહિ, એવો સખ નિયમ દતો. નિયમનું ઉલ્લંઘન કરનાર મનુષ્યને દેશનદની ગિફત થતી એવો કાયદો ઘડવાનું કરણ, પ્રત્યેક મનુષ્ય નિર્વ્યસની થયા તસવામ હુમિયારીથી અને જુસ્સાથી સરકારી નોકરી બળવી શકે નહિ, એવું મદારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા તે હતું.

વળી લૂટ કરતી વખતે લૂટારાઓએ ખાલખેને અને દેવસ્થાનોને ઉપદ્રવ કરવો નહિ, માથેને પકડવી નહિ, અગત્ય જણાતા જ્વારવસ્ત્ર કરવા જેટલાજ બળદો પકડવા, એકુતો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ લૂટવી નહિ, શ્રીમત મુસલમાન કિવા તેના તાબાના શ્રીમત દિલ્હીઓમાં ખડખી બગવાનું સામય્ય જણાતાં તેમને જ ફક્ત પકડવા અને અડધી આપનાજ તેમને મુક્ત કરવા. અન્ય પ્રત્યેક એકાએક ત્રાસ આપવો નહિ, એ પકડાપકડીમા બાળકો અને સ્ત્રીઓને કદિ પણ પકડવા નહિ, ખાલખે ઉપર અડધી ખેસાડી નહિ અને યવનો ઉપર અડધી ખેસાડવા ચૂકવું નહિ લૂટમા જનારાઓને મદારાજ તરફથી એવી સખ તાજીદ આપવામા આવતી હતી.

એમાનુ શક થતા નદીઓ અને નાળામા પાણી જરાઈ જાય તે પહેલા મદાઈમાં ગ્રેસા સર્વ લજરી મિપાઈઓએ મ્હેશની જાવણીમા પાછા આવવું પડતું. સ્વદેશની મરદદ નજીક આવવાજ મંનિકેલી જડતી હેવામા આવતી પૂર્વે લખેલી યાદી પ્રમાણે તેમને સામાન મેળવી લેના કોઈ સેનિક પાસે વિશેષ માફ મળતાં જ તેની ચાદી થતી કિવા માથે જમ થતો કોઈ ભારે કિંમતનો માસ મળનાજ તેને સરકારી લૂટના માલમા મામેલ કળા મર્વ લૂટની તપરીસવારે યાદી થતી. સરકારી લૂટમાંથી કોઈ માથ મનાડના નહિ, તેમ કરવાથી તેને સખ શિક્ષા થતી. મ્હરાજમા આવ્યા થઈ નહિકા જાવણીમા તિમેરી જગ્યાએ પાવગાને લઈ જતા. એ ત્રણ હેકાજી જાવણીઓ રાખવામા આવી હતી એ રથેલે થોડાઓ માટે તમેજા અને સ્વારોને રહેવા માટે મકાનો બાંધવામા આવ્યા હતા. જાવણીમાં ગયા પછી સુમેદારોએ પોતાપોતાના તાબાના કોડાની ધામચંદી તથા જોઈપડની વ્યવસ્થા કરવી અને સ્વારોની તાજરી લખવી તથા તેમના પગારનો દિમાખ નડી કરવો એવી ચોઠવણ મળવામા આવી હતી.

સરકારી લૂટની યાદી તૈયાર થતાંજ સરનોજલ સધળી લંદ મદારાજ પાસે લઈ જતો; અને ત્યા મધેજો દિસાખ બતાવી લૂટ સરકારી ત્રિજેરીમાં જમે કરાવતો. ધુભ અને મરેજા ધોવણી દુરસ્ત કરાવી તેની આસરે કિંમત લખતા. કોઈ સિપાઈને કિંવા અમલદારને લૂટમાંની કોઈ વસ્તુ જોઈતી હોય તો તે તેને આપી તેની કિંમત પગારમાંથી વસુલ કરતા. ચઢાઈમા જે સેનિકે વિશેષ બડાદૂરી

ખતાની દોષ તેને યુમે રાની આજ્ઞાથી, સગૌનન મહારાજ પામે લઈ જઈ તેને માટે લવામણુ કરી ઇનામ અપાવતા ક્રિયા ઉંચે હોદ્દે ચલાવતા જદાઈમા મગલ પામેના સૈનિકોની સ્ત્રીતથા બાળકોને સરદારમાથી વતન મળતુ લગ્નઈમા ધાવન થયેના ક્રિયા ન્યાયિગ્રન્થ થયેના તેનિન્ને ઔસધ માટે મગ્ગમાથી પેસા મળતા ધાવન થયેવા ઐનિદની તપાસ કરી જળમના પ્રમાણમા તેને ગુપ્તધન મળતુ ક્રિયા ઉચ્ચ પદવી મળતી જે નોકર જે જે ડામ ઉપર નિમાયો દોષ તે તે દામને માટે નાનાયક કરતા બીજી ડામ મળતુ ક્રિયા તેને લશ્કરમાથી કબી કરી બીજા ખાતામા નોકરી અપાતી. સરદારી નોકરીમાથી તેને એ.એ.કે. જાદી ચૂંતા નહિ ચદાઈમા પાછાં નિયમ-વિરુદ્ધ વર્તન કર્યું હોય ક્રિયા નિર્જળપણુ ખતાણુ હોય તેની તપાસ થઈ શિક્ષા થતી અને વારવાર એવો અપરાધ થતા તેને નોકરીમાથી કાઢી ચૂકનામા આવવલો લૂંટના માનમાથી કાઢ વસ્તુ ઉચાપત રનારને સખ્ત શિક્ષા થતી સર-નોખતે એ દામ કુચુતની આજ્ઞાનકે કનુ પડતુ પોતાની ઇન્દ્રિયલુસાર નહિ વર્તવાનો નિયમ હતો.

ચોમાસુ પૂક થનાજ દરમિયાન શુભ મુહૂર્ત લેઈ ચનાવડમા જવાની તોડેગ્વારને આજ્ઞા થતી ચોમાસુ પૂક થતાજ દરમિયાન મહેલસવ આવે છે શિરાશ મહારાજ જે દિવસે મોગે ઉત્સવ ઉજવતા હતા શિવેદારાને, બાગશિરોને િવા સિપાઈ એને નોકરીમા ગટ્ટુ દોષ તે એ વિજયવાદશમીને દિવસે મહારાજ/સમલ આવી પોતાની માર્ગદર્શનતા અને બીજા ખતાવતા મહારાજ તેમની ચોખ્ખી પરીક્ષા કરતા અને જે મનુષ્ય જે કાર્યમા કુમળ જણાતો તેની તેવા કાર્ય ઉપર નિમ્ણુક કરતા લૂંટ કરવા માટે નિમવામા આવેના પ્રત્યે સિપાઈએને અને પ્રત્યેક ઘોડાને મહારાજ અત પસંદ ગ્રતા ત્રણ પંત્રી લશ્કરના સંગ્રામભાનની ધુન પાદી કરનામા આવતી એ સમયે સગૌજત અને ઇનગ સરદારો મહારાજના દગન હાવા અવતા અને જે પ્રદેશમા જવાની તેમને આજ્ઞા મળતી ત્યા તેઓ પોતાના તાબાના લશ્કરમહિત મહાર્થ લઈ જતા.

ચદાઈમા જનારા સરદારોને અને બીજા મોગ અમનદારોને તેમનો પગાર અગાઉથી મળતો લશ્કરી સિપાઈએને અને બીજા સાધારણ તોડેરોને ચદાઈમાથી પાછા આવ્યા પંત્રી પગાર મળતો એમસાથે મળેના પગારમાથી તેઓ પોતાના કુટુંબના વાર્ષિક નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરતા એવાસાના ચાર મહિનાનો પગાર તેમને દશરોને દિવસે મળતો હશે એમ જણાય છે ચદાઈમા મરા પંત્રી આઠ મહિના સુધી તેમને એમએક પોતાના પગારમાથી ખર્ચ કરવો પડતો નહોતો. તેઓ બારોબારજ પોતાનો ઉદરનિવાહ ચનાવતા મહારાજ લશ્કરના પ્રત્યેક નોકરને ખુશી રાખવાની તળજી રાખતા હોવાથી તેમના સૈન્યમા રાજદ્રોહ ક્રિયા અ-સતોષ બિનકુનઉત્પન્ન થતો નહિ પ્રત્યેક નોકર જાદુરીજતાનીને મહારાજ પાસેથી ઉચ્ચ પદવી અને રાખાથી મેળવના અત કરણુપૂર્વકે ચત્ન કરતો લશ્કરના સિપાઈ-ઓ એ સખધી પરસ્પર ઇર્ષ્યા કરતા અને એકબીજા કરતા ઉચ્ચ પદવી મેળવવા ચત્ન કરતા.

ચવનખાદશાહી સમયે ઉચ્ચ સરદારને અને હેદ્દારને સરકારી નોકરીમાં વિશેષ બહાદુરી બતાવવાથી જાગીરા મળતી. જાગીરદારે પોતાના નોકરોદ્વારા ગામની ઉપજ એકઠી કરતા અને તેમાંથી અમુક ભાગ સરકારને ખંડણી ભરવાનો કિંવા સુદ્ધ આદિ પ્રસંગે સરકારને અમુક સંખ્યાના સેન્યની સહાયતા આપવાનો નિયમ હતો. એવો નિયમ હોવાથી જાગીરદાર એક માંડવિક રાજ્ય જેવો થઈ પડતો. પોતાની જાગીરની પ્રજા ઉપર જાગીરદાર સર્વ પ્રકારની સત્તા ચલાવતા તેથી પ્રજા તેમનેજ પોતાના રાજ્ય ગણતી. જાગીરદારો લશ્કર રાખતા અને પોતાની જાગીરમાં કોઠ, કિલ્લા બાંધીને ધણી જાગીરદારીથી રહેતા. તેમજ એ જાગીર વંશપરંપરાને માટે મળતી, તેથી જેઓએ પ્રથમ જાગીર મેળવી હોય તેમના વંશજોમાં પૂર્વજોના જેવી સરકાર તરફ રાજ્યભક્તિ અને પ્રમાણિકપણ કાયમ રહેવાનો તેમજ પૂર્વજ પુરુષોના જેવી કર્તવ્યદક્ષતા હોવાનો સંભવ પણ નહોતો. એવા જાગીરદારો વડી સરકાર સાથે નિષ્કાળજીથી વર્તવા અને તેમના વિરદ બળવો કરવા તૈયાર થાય છે. અન્ય રાજ્યોના હુમલાથી મુખ્ય સરદારની સત્તા નિર્જળ થવાનો અને ક્વચિત્ નષ્ટ થવાનો સમય આવતા જાગીરદારોદ્વારા સહાયતા મળવી તો બાલુએ રહી; પણ ઉલટા તેઓ સ્વતંત્ર થઈ ખેસે છે અથવા ચતુષ્પક્ષમાં બળાંનય છે, એમ જાણી મહારાજે એ અનિષ્ટકારક વ્યવસ્થા પોતાના રાજ્યમાં નિર્મૂળ કરી હતી. કબજે કરેલા દેશોમાં જાગીરદારો જણાતા પૂર્વપદ્ધતિ પ્રમાણે તેમની પામે માલેકીના હક્કથી જાગીરા રહેવા દેતા નહિ. ધણું તો તેમને હક્કના બદલામાં તેના તાબાના ગામોની ઉપજનો અમુક અંશ મળવાનું કરાવતા અને તે ગામની પ્રજા પાસેથી મહેસુલ વસુલ કરવાનું કામ સરકારી કારકુનોદ્વારા કરાવતા. મહારાજ જાગીરદારની કોઈ પ્રકારની સત્તામાં પ્રજાને રહેવા દેતા નહિ. વૃથિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ જાગીરદાર સરદારોને મહારાજ તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે પોતાના લશ્કરમાં કિંવા બીજા ખાતામાં નોકરી આપતા. ખાલસા કરેલી જાગીરમાં જાગીરદારોએ અન્ય મકાનો, કોઠ, કિલ્લા, ચાણાં વગેરે બંધાવ્યાં હતા તે મહારાજે તોડી નખાવ્યા; અને સામાન્ય પ્રજાના જેવાંજ ધરો બાધી રહેવાની તેમને આજ્ઞા કરાવી. જે કિલ્લા મજબૂત જણાતા તે ઉપર મહારાજ પોતાના ચાણાં બેસાડી તેને પોતાના કબજામાં લેતા.

મહારાજે એ પ્રમાણે પાટીલ, કુળકરણી, ખોલ, દેશમુખ, દેસાઈ, દેશપંડે, જામીનદાર, મોકાસદાર, મિરાસદાર અને જાગીરદાર વગેરેના તાબામાંથી પ્રજાને મુક્ત કરી તેમને ગુખી કર્યા. તે હક્કદારોને પણ મહારાજે જતને ઉપાયે ખુશી રાખવા જેવું વર્તન ચલાવ્યું હતું. મહારાજના રાજ્યમાં જાગીરની પદ્ધતિને આશ્રય — હિતેજન મળતું નહોતું; તેથી તેમના રાજ્યઅમલમાં વિશેષ પરાક્રમવંદે પ્રસિદ્ધ એવા સરદારો અને અધિકારીઓના ધણાખરા વંશજોના નામનિશાન પણ સાલજવામાં આવતાં નથી. મહારાજે જાગીર બક્ષવાની પદ્ધતિ આજુ રાખી હોત, તો મોરોપંત પિંચજી, આબાજી સોનદેવે, તાનાજી માધુસરે, વેસાજી કંક, બાજી કસલકર, બાજી પ્રજુ, નેતાજી પાવકર, પ્રતાપરાવ શુજર, લંબીરરાવ મોહિતે વગેરે સરદારોના વંશ આજે પણ ક્વચિત્ અસ્તિત્વમાં હોત.

મહારાજે ખીજા એકે વિસિ મહત્વના કાર્યો નિયમ કરાવ્યો હતો. તેનું આ સ્થળે દિર્ઘકાળ કરાવવું ઉચિત છે. તેમણે કરાવ્યું હતું કે, કોઈ પણ હોદ્દા-દારના કુળમાં કોઈ પણ સગરારી દોષી વંશવરૂપના માટે આપવો નહિ. પિતા ગમે તેટલો હુમિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હોય તોપણ તેની કર્તવ્યદક્ષતાને બદલે તેના પુત્રને નોકરી આપતી વખત મહારાજ તેની વાર્તાવિક યોગના તપાસીનેજ તેને નોકરી આપતા માન “ઉચ્ચ હોદ્દાઓને પુત્ર” અર્થાત્ પુત્રમાં કર્તવ્ય-દક્ષતા ન હોય તો તેને તે નોકરી આપતી નહિ, અટકુલ નહિ પણ યોગના ન હોય તો ખીજો ઉચ્ચ હોદ્દો પણ તેને આપવો નહિ, એવો મહારાજે નિયમ રાખ્યો હતો એ નિયમથી પ્રત્યેક હોદ્દાના મુળની કદર થતી અને તેઓ સર-કારી કામ પૂરતી નુસિયારીથી બળવતા મહારાજના તાબામાં પેશા, નેનાપતિ વગેરે પ્રધાન, મુજેદાર અને દવાચકર વગેરે હોદ્દાઓ હુમિયાર અને કર્તવ્યદક્ષ હતા, તેમજ સ્વચરણ પ્રાપ્ત કોવમાં તેમણે વિગેન સદાપણ કરવા જતા તેમનો હોદ્દો મહારાજે વસાવવા માટે વાલુ રાખવાનો અવિચાર કોઈના મનબંધમાં ક્યો નહોતો. અટકુલ નહિ પણ ગમે તેના ઉચ્ચ હોદ્દાના રાજકાર્યમાં ગરજત કરતા કિંવા તેનું અન્યથા વર્તન બહુતા સિવાઈમહારાજ ને હોદ્દાઓને નોકરી-પરથી કાઢી શૂંચવાનું બળતું નહોતું. હોદ્દાઓને કિંવા સરકારને ભગીરી આપેલી નહિ દોષથી કમીના આવે તે સમયે નોકરીપરથી રજા આપવામાં અડચણ પડતી તરેલી એ વ્યવસ્થા તદ્દન નવીન હતી. અરજ કે એમાં પુરાતત કિંવા બાદ-શાહી ગણ્યપદ્ધતિથી વિરુદ્ધ નિયમો એવામાં આવે છે સાકુરામના સમયથી પેશાસના પ્રવગ્ના મુખીમાં ભગીર બળવાની પદ્ધતિ નિર્વૃત્ત થવાથી મરાઠાસામા-જ્યની વિચલપનાકે કેના કુટ્ટી રહી હતી તે સર્વને સુવિધિત છે.

મહારાજે પેતાના હરકરી અને મુઝી ખાતાની કેવી વ્યવસ્થા રાખી હતી તેનું દિર્ઘકાળ કર્યું હતું સ્વચરણના આધકારીઓ કરાવેલી નિયમ પ્રમાણે પોતા-પોતાના કામ વખતસર અને પ્રમાણિકપણે કરતા હતા કે નહિ તે જોઈએ. તેમના પર પ્રધાનમંત્રી અને મહારાજ સ્વયં શૂરસદ પ્રમાણે દેખરેખ રાખતા હતા. પ્રત્યેક કિંવા પ્રત્યેક મહાલ, પ્રત્યેક મુખી અને પ્રત્યેક ધાવણી અને નદાઈમાંના અધિ-કારીઓની લીવચાલ ઉપર વખતોવખત દરિ ગણવાનું કામ પ્રમુખ અધિકારી-ઓથી બની શકે નહિ તેથી તે કામમાટે મહારાજે ગુજવર અને બાનમીદારો મળ્યા હતા. બદિરજી નામક પુરખ એ મવતો નામક હતો તેના પર મહારાજને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. જુદા કરવા મોકલેલા હરકરના અમલદારો મેળવેલી હાંતો કિંવા અડકીનો ભગેબર દિસાળ આપે છે કે નહિ કિંવા કઈ મહાપ્રાધાવ કરે છે, કે કેમ તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક મહાલ સાથે મહારાજ ગુજવર મોકલતા. પ્રત્યેક કિંવાપરના અમલદારો નિયમ પ્રમાણે પોતાના કામ કરે છે કે કેમ કિંવા તેઓ સત્ત્વ જોડે મળી બધું કામ પ્રવચન રહે છે કે કેમ, તેની તપાસ કરવા સમયે સ્થળે મહારાજના સેવક રહતા હતા. તેજ પ્રમાણે મહાપકરી, મુજેદાર વગેરે મુઝી ખાતાના અધિકારીઓ પ્રગતે તપાસ આપે છે કિંવા વસ્તુ કોઈથી રહ્યું તેઓ પ્ર-

માણિકપણે સરકારમાં જમ્મે કરાવે છે કે કેમ તેની તપાસ રાખવા પ્રત્યેક પ્રાંત અને મહાલમાં મહારાજના ગુમસ્તર ફરતા હતા. ગુમસ્તર અને જમસુસે એટલુંજ કામ કરતા નહોતા પણ પારકા પ્રદેશોની કેવી ગિચ્છિતિ છે, શુનુ કેની હીલવાત કરે છે, આદિવાસી કુળજાતી, મોગવાઇ વગેરે દરબારમાં કેવી મસલાત ચાલે છે, તેની તેઓ વખતોવખત માહિતી મેળવતા. મહારાજના ગુમસ્તર વેશ બદલી જ્યાં ત્યાં ફરતા રહેતા અને તેમને જે કાંઈ ગાતમી મળતી તે વિગતવાર લખી રાખી મહારાજને તક્ષણજ પહોંચાડતા. ગુમ જમસુસે માર્કિત આવેલા પત્રો મહારાજ બાનાજી આનજી ચિગ્લેસ પાસે વચાવતા. ગુમ જમસુસદ્વારા સ્વરાજ્યમાના કોઈ અમલદારનું ગેરમાયરેસગ વર્તન જણાતા મહારાજ તેની બૈઝાબર તપાસ કરતા અને અમનદાર અપરાધી જણાતો તો તેને તેઓ તરત શિક્ષા કરતા એમ થવાથી સર્વ નેઝરો ઉપર મહારાજનો સખ રૂપ બેસતો અને સર્વ પોતાના કાર્યમાં દક્ષ રહેતા.

મહારાજને એ સમયે ન્યાયખાતુ જૂઠું સ્થાપનાની અગત્ય જણાઈ નહોતી. જમીનસબધી કિંવા લેવડદેવડસબધી મુદ્દમાં ઉપસ્થિત થતા તેને ન્યાય કરવાનું કાર્ય પ્રાંતના કિંવા મહાનના અધિારીઓએ આમ્મય ચાલતને સોંપી દેવાને નિયમ હતો. તે સમયે આમ્મય ચાલતની પદ્ધતિ સવત્ર ચાલુ હતી એ પદ્ધતિ પ્રજાને નિશંક અનુભવ જણાવાથી મહારાજે તેને ગમ્ય કરી હતી. મુકદ્દમાને માટે પ્રજાને વેગળે મુકી જવું પડે નહિ તેમને પોતાનાજ ગામમાં વર્ગર ખર્ચે ન્યાય મળે તથા પચના સબ્બો વગુસ્થિતિ નિહાળી સત્વર ન્યાય આપે એ સર્વ મહારાજને વિશેષ દિલકર જણાવું હતું. પચના સબ્બોએ કરેલો ફેસલો મહાનકરી અને મુમેદાર માન્ય કરી તે ઉપર અમન બજવણી કરતા હતા. પચનો ફેસલો જેઓને પમદ ન પડે તેઓએ હુકુમમાં અગજ રૂવી અને ન્યાયાધીશ તેનો ફેસલો આપે એવી ગોઠવણ હતી. ફેઝદારી મુન્હા ઉપસ્થિત થતા પ્રાંતના મુમેદાર તેનો ફેસલો આપતા. મુમેદારના ફેસલા ઉપર હુકુમમાં અરજ થતી અને તે ફેસલાની તપાસ પહિરાવે કરની એટું હરામ્ય હતું. લશકરમાં તોફાન કિંવા મુન્હા થતા લશકરી મુમેદાર કિંવા બીજા વરિષ્ઠ અધિારીદ્વારા તેની તપાસ થતી તેમના વિરદ્ધ પણ હુકુમમાં અગજ થતી અને સરનામતે તેની તપાસ ચનાવની એવો નિયમ હતો.

સ્વરાજ્યમાં ચોરનો લય વિશેષ હતો, તે મહારાજે એકદમ બધ પાડ્યો. સ્થળે સ્થળે ચોર અને ધાડપાકુ લૂટારા ફરતા હતા તેમને પમ્દી મગાવી ટ્રેલમનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો તથા કેટલાકને ખેતરો ખેડવા આપી કિલ્લાના આશ્રયમાં રાખ્યા. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સિપાઇઓને તેમનાપર સખ દેખરેખ રાખનાનો મહારાજે હુમ કયો હતો. ટ્રેલમ મનુષ્યને કિલ્લાપર અને કિલ્લાની આસપાસ રખેવાળની નોકરી આપી તેમની ઉપશવિધ ચાલે એવી ગોઠવણ કરી જે ગામમાં ચોરનો પછો ઉપદ્રવ જણાતો ત્યાં કોઈ બીજા ગમચના ચોરનેજ રખેવાળની નોકરી એ મોખનતા પણ જે તે ચોરરખેવાળ ચોરી કરતો તો તત્કાળ તેનો શિરચ્છેદ કરાવવામાં આવતો, અથવા તેના ગામમાં ચોરી થતા તેજ મનુષ્યે ચોરનો પતો મેળવવો પડતો. કિંવા તેણે ચોરીની રૂમ ભરી આપી પડતી એવા નિયમો

દેરાળ્યા દત્તા.

સ્વરાજ્યમા મોટાં દેવચાનો અને તીર્થસ્થાનો દત્તાં તેને પ્રાચીન મમયથી ધર્મોદાવર્ધામન મળતા દત્તાં તે મહારાજે યથાર્થિયન પુનઃ ચરુ કર્યાં. દેટલાક દેવચાનોને ખર્ચ લેટલા વર્ધામન મળતાં નહોતાં તે મહારાજે મંપૂર્ણ કરી આપ્યાં. દેટલાક નવાં દેવચાનોને જિલકુલ વર્ધામન મળતાં નહોતાં ત્યાં પૂજા, નૃવેષ, ઉત્સવ, અભિષેક, નંદાદીપ વગેરે યથાર્થિયન થતા માટે મહારાજે તે દેવચાનો માટે હનામી જમીનો અર્પણ કરી. એ સર્વ દેવચાનોની યોગ્ય વ્યવસ્થા થતા માટે મહારાજે દેવચાન-ધર્મોદા-અધિકારી નિમ્યા. દેવચાનોને મળતી ઉપજમાંથી આદ્યલો કિંવા પૂજારીઓ હસ્થાનુનાર ખર્ચ હો નહિ તે માટે તેઓને ખર્ચનો વિચનવાર દિમાખ રાખવા દેરાજી દત્ત. મરદાગી અધિકારીઓ પ્રતિવર્ષ દિમાખ તપાનતા. મોટા મોટા સ્થેતના દેટલાક નવાજ ખાલોને વર્ધામનો આપી, તેઓ આન-સંખ્યા કરવામા તમથ વ્યતીન હો એવી જોડવણ કરી દત્તી. તેજ પ્રમાણે મોટા મોટા સત્પુરોનું યથાર્થિયન મુચ્છાન ચાત્રે અને તેમનો ઉત્સવ વગેરે મારી પેટે ઉજવાય તે માટે મહારાજે તેમને જામ અને જમીનની બધીસો આપી રતી.

મહારાજ ફક્ત દિદુધર્મના દેવચાનોને વર્ધામન આપતા દત્તા એમ નહોતું; પરંતુ સ્વરાજ્યમા મુમલમાનતી કમરો, અગરો, પીર વગેરેને યવનબાદશાહીને મમથે જે વર્ધામન વગેરે મળતા તે મહારાજે પણ આણુ રાખ્યાં દત્તા. તે ખાલસા કર્યાં નહોતા; એટલુજ નહિ પણ દેટલાકને ખર્ચ કરતા ઓછાં વર્ધામનો મળતાં દત્તા તેની તપામ કરાવી મહારાજે ભરપૂર વર્ધામન બાધી આપ્યા દત્તા. એ ઉપરથી મિદ્ધ બાધ હો કે, તેમના અંતઃકરણમા યવનોના પૂજ્યસ્થાનમંબામી કિંચિત્ પણ તિગ્ગજા કિંવા દેષ નહોતો. મહારાજે તેમજ તેમના મરદાગીએ આદતી બધી સ્વારીઓ-લદાઓ કરી છતા એક પણ પ્રમથે તેમણે મુમલમાનોનાં પવિત્ર સ્થળે ઉપદ્રવ કયોં હોય એવું જણાતુ નથી. ખરે જોના જેમ યવનો વખતોવખત દિંદુના દેવચાનોના નાશ કરતા દત્તા તેમ મહારાજે યવનોની મરદાગ વગેરે પૂજ્યસ્થાનોના નાશ કર્યાં હોત તો તેઓને કોઇ કથક ચલાવન નહિ; પરંતુ ધર્મમંથથે મહારાજ ઉદાર સુદિના દત્તા; તેઓમા ધર્મોદાવર્ધા કિંચિત્ પણ નહોતું.

યવનઅમલ મર્વત્ર સ્થપાયા પછી મહારાજમાંથી વેદશાસ્ત્રનું અભ્યસન નહન લોપ થયા જેવું દત્તું તેને ઉત્તેજન આપવાના દેતુથી મહારાજે એવી વ્યવસ્થા કરી દત્તી કે, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોએ પ્રતિવર્ષે આવણુ મામમા ગિરાજ મહારાજ મમલ આવતું અને પંડિતરાજે તેઓની પરીક્ષા લેવી. જે બ્રાહ્મણે એક અંચનું અખ્યસન કર્યું હોય તેને એક મણ, બે અંચનું અખ્યસન કર્યું હોય તેને બે મણ, પાચ કે દશ અંચોનું અખ્યસન કર્યું હોય તેને પાચ કે દશ મણ અન્ન પ્રતિવર્ષે આપવામા આવતું. મદાન વિદ્વાન પંડિત, વૈદિક, જ્યોતિષી, વગેરે આવતા તેમનો યોગ્યતા પ્રમાણે સત્કાર કરી એ કે પચામ રૂપિયા દસિણા આપવામાં આવતી. જરરાજ્યના બ્રાહ્મણને દ્રવ્ય આપી તેનું સન્માન કરાવું અને સ્વરાજ્યના બ્રાહ્મણને તેના મામના મહેસુલી અધિકારી ઉપર ચિટ્ટી લખી આપી ધાન્ય અપાવવાનો બદોબ્ધ યતો.

સંસ્કૃત ધર્મશ્રયોના અધ્યયનને મહારાજે એ પ્રમાણે ઉત્તેજન આપી મહારાષ્ટ્રમાં દિબહુના સર્વત્ર આર્યધર્મનો ઉદાર કર્યો હતો જે બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્ર લેવા તેપાર થતા કિવા જેઓ યજ્ઞ, અનુષ્ઠાન આદિ ધર્મકાર્યો કરવા તત્પર થતા તેને મહારાજ દ્રવ્યની યથોચિત સહાયતા આપતા પોતાના રાજ્યના સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને સત્પુરુષોને અન્ય સ્વર્ણે વાચના કરવી પડે નહિ તેમજ તેમના પોપણકાર્યમાં અડચણ પડે નહિ તે સબધી મહારાજ સર્વદા વિશેષ ધાનજી સખતા હતા.

મહારાજે રાજ્યમાં સર્વત્ર અન્નશ્યેન્ના સ્થાપી ગણિગુરુબાનદ નિર્વાહની સગવડ કરી હતી અને મોટા મોટા દેવસ્થાનોમાં વખતો વખત બ્રાહ્મણોજન કગવવાની વ્યવસ્થા કરી હતી એ ઉપરાંત નિત્ય નિયમિતરીતે પુષ્કળ દાનધર્મ કરવાનો મહારાજે નિયમ ગમ્યો હતો.

મહારાજે ધામના મેદાનો જોઈને માનદેશ, બીમપટ્ટી વગેરે સ્થળે ગૌશાળાઓ સ્થાપી હતી ત્યાં પુષ્કળ માથો રાખવામાં આવતી માથોનું રક્ષણ કરવા માટે ગવળી (રખારી) અને બીજા નોકરો નિમ્યા હતા એ ગૌશાળાઓમાં લસકરમાં ગાડે બેડવાના બળદો તૈયાર થતા કોઈ જોકૃતને સરકારમાંથી બળદ આપવાનું હતું તો એજ ગૌશાળાઓમાંથી બળદો મગાની આવતા માથોની પેઠે બેસીને માટે પણ સ્થળે સ્થળે મહિષીશાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી બેસીના રક્ષણ માટે પણ રખારી અને બીજા નોકરો નિમ્યા હતા તેઓ ગામમાં કે પર્વત આગળની યાત્રાચારાની જગ્યામાં નિવાસ કરતા હતા એ શાળાઓનો હિસાબ વર્ષોનર્થ તપાસવામાં આવતો તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી ચોક્કસ પ્રમાણમાં ઘી કિવા માખણ આનંદુ જોઈએ તેમજ પ્રત્યેક શાળા તરફથી બ્રાહ્મણોજન માટે વપરાતું દૂધ ચોક્કસ પ્રમાણમાં પૂર પાડવું જોઈએ, એની વ્યવસ્થા રાખી હતી એજ પ્રમાણે વીસ પચાસદળર બકરાપેટા બરવાડોને સોંપી તેનું રક્ષણ કરવામાં આવતું હતું વર્ષોનર્થ તેમનો હિસાબ તપાસવામાં આવતો અને પ્રત્યેક રખારીએ ઘેટાની ચોક્કસ સખ્યા દરજી વગેરે દિવસે તેમજ સગદારી કાર્યના ઉપયોગ માટે મોકલવાનો નિયમ ઠગ થો હતો.

મહારાજે રાજ્યની સર્વ ધન-સંપત્તિનો સુદૃઢ બદોખરેસ્ટ કરી તેને માટે યોગ્ય નિયમો છૂટી દીધા હતા તેઓએ પોતાની દિનચર્યાના પણ નિયમો કરાયા હતા તેઓ મોટા પરાક્રિયામાં અગ્રૂત થતા પરાક્રિયામાં નૌખત વાગર્તા અને ગાવદો વીણા, ચૂદગ આદિ મલુન વાજિ પ્રામદિત બજવાનની સ્તુતિ ચાતા એ નાદ સાલગતાજી હોઈને તેઓ થોડો વખત મુઠ્ઠી પ્રાંત રમરણ કરતા સાર પટ્ટી ચોંચાદિ વિધિ સમાપ્ત કરી ગોદર્શન અને તુનસીદર્શન કરતા ગગા આદિ પરિત્ર નદીઓના જળસંદિત સ્નાન કરીને જપ તથા દેવાર્ચન કરતા ત્યારપછી થોડો વખત પુગણુશ્રવણ કરતા ચાર ઘડી દહાડો ચડે નહિ તે પહેલાં મહારાજ એ સર્વ કામથી પરવારી જતા સાર પટ્ટી વચ્ચાવકાર ધારણ કરી તિરબાજી અને નિશાન મારવાનો એક કનાક વ્યાયામ કરી સભામાં જતા ત્યાં કાર્યભારીઓ પોતપોતાના કામની સુનાવણી કરી મહારાજ પાસેથી હુકમ કિવા મજુરી મેળવતા કોઈ તેમની

સુદાસન કરવા આપણુ તેનો સુબરો લોક અને તેમ તરફ કૃપાદષ્ટિથી જોવા. કેમકા
સાધુ' નેજા આજ અવસાન કરી રિપતકારણ કરવા, કોઈ સાથે પોલી પાતળિ
કરવા અને કોઈને કામ કામ મેળવતા. એ પ્રમાણે તર્જનાં અંતઃકરણમાં પાતળિ
પ્રતાપ પાતળાં એ ઉપરથી સર્વને મદાનુભવી પોતાના ઉપર કૃપા ભણાવી. અભાસ
કોઈ ગુપ્તજન આપતા, તેના કુલુના પ્રસાદથી આજ્ઞાણ તેનું જોવા કરી ઇન્દ્રા
વડે ખાધી તેને ખુલી કરવા. દલ પછી ૧૬૧૨ ને તે ત્રાસુથી સામાન્ય બેઠા પછી મ-
નરાજ કોઈ સત્તે એકાલ-મરણનું અંશવવાનું હિમ્મત બાજુએ તે બંને બંને મરણ
બેઠી અમરન અંતરના. આર પછી દિવસ 'અન્યાય મહામય' અંતઃકુલુજનને
મરણ મરણ દેવને નેરેજ કરી પશ્ચિમોક્ષ કરવા અનુભવેને મરણ મરણ બેઠા
કરવા બેસતા નાજાસંવન કામ પછી મહામય પુનઃ મરણસામા બેસતા
અને પત્તા અભાસ કોઈ તે ચિત્કારિ પામે વચ્ચી તેમને પત્તાના જવાબ અબ-
વાની મરણા અખાલ રાજ્યમાંથી રવાના કરવાના પત્તાના ખરડા ચિત્કારિ પત્તા
સહજાવતા આર પછી કોઈ કારની રાજ્યના કવચથી કોઈ તે તે કરવા અને
પાતળિ દિવસ કયેવી આજ્ઞામરણને અને આજ્ઞા દિવસ અર્થ અંતરો લેવા તેનો
રિસાવ અપામતા. એકાંત કામ કામ પછી મહામય અંતઃકુલુજન તે વચ્ચી
કારની આરામ લેવા આર પછી તેઓ મુખપ્રદાસન કરી સમાજ જતા અને કાર-
માના તવા મદાસની વ્યવસ્થા કેવે પ્રકારે રાજ્યમાં આવે છે તેની રવાન તવાસ
કરવા અધિકારીઓએ ન્યાય કામ લેવા તે ન્યાયના અને તેને અધિકાર મરણની
આપતા કેટલી આજ્ઞા કોઈ તે મહામય સામાન્ય લેવા આર પછી સ્વિસ રહેતા
મહામયની ન્યાયી બહાર કરવા નીકળીને કરવાના, મહામય વચે તેઓ અન-
અનિ તેના અને દેવદર્શન કરવા આર પછી આમળગિયા દિવસ અંતઃકુલુજનને
મા તરફ મહામય કેસવા, ૧૬૨૨ દેવલી વચે કરાસ કરી મારકામ થવાન
પુન મદાસવા પાતા આવી સમાજ બેસતા તવા લોકોના મુજબ અને મુજબક
કાર જે પછી રાજ પાતળા મુજબ અપામ કરી પુરાણ આદિ સાચું મરણ કરતા
તવા પછી અંતર કરી અંતઃકુલુજન કામ પછી મહામય પુનઃ મહામયના ગિ-
મ ૧૧ ગિયાનબાજા. આર જે કારવારીસદિય રાજ્યકાર્યભારસંભાળી એકાલ
રથે વિમાન અજાવતા, આર પછી પ્રમથરકારા મરણી નાજાની, મુજબ કુલુજન અને
મુજબ પત્તા તવાસ અંતર પાતળાથી મુજબક કરી અંતઃકુલુજન કરતા. અંતર
મરણ એ પ્રમાણે પોતાની કિનઅપામ ગિમ ૧૧ પછી કરી જે પાતળિ જે કામ કર-
વાનું અંતર કોઈ તેમ પછીને લેઓ તે કાર કરવા. જે વચેને જે કાર કરવાનું
રસકુ લેવા તે તેઓ પાતળા અંતર ઉપર કાર પાતળા રાજ્યના નિર્મિત એ સં-
લ પછી તેઓ પાતળા અંતર મળતા પોતે પોતાનું કામ અંતર કરવાથી નોકરો
પાતળા તેઓ કામ અંતર કરે છે અને તેઓ અંતર કરે કામ કરે તો લેવા
૧૬૨૨ તેને ૧૬૩૨ આજ્ઞા શામિયાન અંતર કરી, એ તરફ મહામય સારી પે
અંતર કરવા કામ નિર્મિત અંતર કરવા. આજ્ઞા કામ ઉપર મુજબ રાજ્ય
નિર્મિત અને તેમ અંતરિય પાતળા આજ્ઞા રાજ્ય નિર્મિત એ તરફ મહામય પોતાના

જ વર્તનથી પોતાના સેવકોના અંતઃકરણમાં દસાવવાનો દમોશાં વતન કરતા હતા. પોતાના આયુષ્યની એક ફાણ પણુ વ્યર્થ જાય નહિ એવી મહારાજની દમોશાં ઉત્કટ ઇચ્છા હતી. પોતાના મેવકોએ પણુ પોતપોતાનાં કામ આજસ વગર અને દક્ષતાપૂર્વક-વખતસર પરિપૂર્ણ કરવાં એવી મહારાજની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. જે મનુષ્ય મહેનતુ અને હુશિયાર તથા પોતાના કામમાં દક્ષ જણાતો તેનેજ મહારાજ પસંદ કરતા. કોઇ નોકરને ઉચ્ચ પદની કિંવા માન આપતી વખત મહારાજ તેનામાં એજ બંને ગુણોની મુખ્ય તપાસ કરતા. ગુણની જરોજર પરીક્ષા થયા પછી અને હુશિયારી જોયા પછી મહારાજ પોતાના નોકરને ઉચ્ચ પદની આપતા. માત્ર કોઇ નોકર રેનેડીસંબંધી હોય, કે કોઇની સલામતી સ્થાવર હોય કિંવા કોઇ ઉપર મહારાજની વિશેષ મહેરબાની હોય તેને તેઓ કોઇ ઉચ્ચ હોદ્દો આપતા નહોતા. પ્રત્યેક નોકરના વાગ્નવિક ગુણ જોયા પછીજ અમરદારોએ તેની ભલામણ કરવાનો રિવાજ હતો. તેમ થવાથી ખરા ગુણવાન પુરુષોની કદર થતી અને સર્વ સમક્ષ હાથકાત જણાઈ આવવાથી રાજ્યના નોકરોને ઉત્તેજન મળતું. આજસુ, ગપાટા હાકનાર, કિંવા માત્ર હાજીરા કરનાર સમારેન્દી કે ઇતર કોઇ પણ મનુષ્યને મહારાજ સરકારી નોકરીમાં રાખતા નહોતા.

મહારાજ સભામાં બેસા હોય તે સમયે કોઇએ હાસ્યવિનોદ વગેરે નિરર્થક વાતો નહિ કરવાનો સખ નિયમ હતો. મસ્કરા, વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્ય કિંવા જનવરોની ખોલીની નકલ કરનારા અને ખુશામદખોર ઉપર મહારાજને સંપૂર્ણ તિરસ્કાર હતો. બીભત્સ અને અશ્લીલ વાતો તેમને બિલકુલ પસંદ નહોતી; વ્યસની અથવા કુચ્છંદી મનુષ્યોને મહારાજ પોતાની પામેજ આવવા દેતા નહિ. સર્વદા પુદ્ધવાર્તી, અશ્વ, રાશ્વ અને પરરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની ચર્ચામાજ તેમનો કાજ નિર્ગમન થતો હતો. આનંદ મેળવવા માટે સમય પ્રાપ્ત થતા તેઓ કવચિત્ બેચાર નિર્વ્યભીની અને નિષ્કપટી કૃપાપાત્ર મનુષ્યો સાથે એકાતમાં બેસી હાસ્યવિનોદ કરવો અથવા ભૂષણકવિ જેવા કવિના કાવ્યરત્નોતું અવલુ કરી મનને રીઝવવું એવો તેમનો નિયમ હતો. ઉત્તમ ગાયક અથવા વિદ્વાન પુરુષ આવે તો તેનું ગાયન કિંવા વાદ્યાતુર્ય શ્રદલુ કરી તેને યથોચિત ધનામ આપી વિદ્યામગીરી આપતા. નૃત્ય, ગાયન આદિ કળાઓ ઉપર મહારાજને કટાક્ષ કે તિરસ્કાર ઉપજત થતો નહોતો. તેનું અવલુ અવલોકન વગેરે કરી મહારાજ કવચિત્ પોતાનું મન રંજન કરતા; પરંતુ તેઓ તેમાં અતિ આસક્ત થઇ જતા નહોતા. તેમને શિકાર કરવાની વિશેષ લત નહોતી; પરંતુ મૃગયા રમવામાં દ્વિસંક પશુનો સંહાર કરવાના મુખ્ય ઉદ્દેશને, હાત્રધર્મને અનુસરતો બણી પ્રસદ મળતા મહારાજ એક બે મહિને શિકાર કરવા જતા. તે સમયે તેઓ હરિલુ આદિ ગરીબ પશુનો સહસાવધ કરતા નહિ. શ્રાદ્ધ આદિ વિધિમાં જરૂર પડતા કવચિત્ પ્રસંગેજ મહારાજ એવાં પશુનો શિકાર કરતા હતા.

રાજ્યના નોકરોએ એકબીજા સાથે સલાહસંપન્ન વર્તવું જોઇએ, કોઇએ કોઇપર ક્રોધ-દ્રેષ કરવો નહિ એવી મહારાજની સખ આજ્ઞા હતી. ક્રોધેક નોકરે પોતાનું

કામ કરવું, બીજાના કાર્યમાં દસ્તકેષ કરવો નહિ અને કોઈ પણ કામમાં આશ્રય કરી એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરવા દેવા કરવો નહિ એવો તેમણે નિયમ દર્શાવ્યો હતો. એક મોટા બીજા મોટાની બદનામી કરવા જતો તે વખત મહારાજ તેની વાત માનવાના નહિ, એક અધિકારીએ બીજા અધિકારીનો દેશ કાંઈપરસર વચ્ચે ફેરવવા ઉત્તરન થતા મહારાજ તેમના મંથરથી થઈ તેઓનું વેળવણ દર કરતા તેમ ઉપા તે જાને અધિકારીઓ વચ્ચેના વૈરાગ્ય યાદ ન થાય તે તેઓ વેદ એકજ વાનિના અધિકારીઓ હોય તે, મહારાજ તેમના પુત્રપુત્રના લાભ સ્વપ્ન તરીકે આવી જાને વચ્ચે હજેરાની મિત્રતા વાંધી ચાલતા, ત્યાંના હોદ્દાદાર મોટા હોદ્દાઓને એકબીજા સ્થાપાન કરવું નહિ, મહારાજની કુટુંબમાં મહેતા મનુષ્યો ઉપર સંપારાળની અને તેટલી કૃપાર્દિ હોય તબ છતાં કૃપાના ભાવથી તેમણે ઉચ્ચ હોદ્દાઓનું મનપ્રાપ્ત કરવા અપ્રયાન કરવું નહિ, તેમણે સમ્બંધીઓ સાથેથી કોઈ પણ બેઠકનું નહિ, તેમણે મહારાજ પાસે એકાંત જઈ પોતાના મંત્રણી અથવા પોતાના કાલ મિત્રોસબથી કોઈ પણ વાતચિત કરવી નહિ, જે કોઈ નિવેદન કરવું હોય તે ચોખ્ખા અધિકારીકારા એવું, વિવાદાગ્રહારાજના અંતે નિકટના સ્થાપત્ય બીજાઓએ થયેલા કૃપાપાત્ર મહારાજને પણ મહારાજને કોઈ વિનમિ કરવી હોય તે એવું અધિકારીકારા નિવેદન કરવું, એવો સખ નિયમ હોવા છતાં કોઈ મનુષ્ય મહારાજને પ્રજ્ઞા જઈ વિનમિ કરતા તે સમયે તેઓ અમુક કામકાંઈને ઉપર આપવાનું હતી તેને રાજ ચાલતા. કોઈ અધિકારીવિરુદ્ધ કોઈ મનુષ્ય કમિયાદ કરવા જાનુ તે મહારાજ તે તરફ ચિંતેથી થતા ચાલતા નહિ, કોઈ અધિકારીના અપરાધ થયાનું જ્ઞાપા આશ્રય મહારાજ તેમણેથી સંપૂર્ણ લાજમ કરી આવી ક્યાં સિવાય તેને કષ્ટો કરવા શિક્ષા કરતા નહોતા, રાજ દાસી કાનને કરવા ચાલિત છુટ્તો દોષ છે તેથી ક્યાંપાર કરવા પ્રયત્ન મનુષ્યો તેની દાનમહેમી કરી અધિકારીઓ રાજનું મન કમુચિત કરવા ચૂકવ નથી એમ ક્યાંથી પ્રમાણિક નેતરની પત્રાલેખનથી નહિ ઉપર ક્યાં રાજ મેવકને અન્યથા પર્વક નુકસાન કરે છે મહારાજ એ સર્વ નીતિ સારી પેઠે ચાલુના દત્તા પ્રયત્ન થતે કરવામાં મનુષ્યોના પત્રવા તેઓ તરત આજબીજા, સેવકઓ મહારાજની ઈર્ષા સારી પેઠે ખાલુકા દોષાથી, પોતાને વાંધે અપરાધ થયા સિવાય કોઈ પોતાના કામમાં બુદ્ધ થયા સિવાય મહારાજની ખેતાપર ઉત્તરણ થશે નહિ એવી તેમને નિયમ આપી હતી.

મહારાજે દરબાર બજવાજબથી અને સારી કારવા સંબંધી રેવા નિયમો રચ્યા હતા, તેનું દિનમર્ગન કરવું લખિત છે પ્રથમ દરબાર શરૂઆત પેલવા લખવામાં આવે છે દરબારસવાળા મધ્ય લાજમાં મિદાસન ચોડવું હતું. તે ઉપર ઉત્તરપતિ ગિવાણીમહારાજ બિરાજતા હતા. સિંહાસન પાછળ દલુરીયા મોતિપિંડ, ચામર, પાના, પાનમળ ચણે વર્ષ થતા રહેતા. સિંહાસનની જાને બાબુએ દશ બાર વાંધે અને વિશ્વાસુ માનદરી ઉભા રહેતા. સિંહાસનની જગણી જાણુએ ગાદીપીઠાપર મુખ્ય પ્રધાન, પંચગનાથ, પંતસચિવ, સંઘી, ચિહાણી, પર-

રાજ્યના વકીલ, મામલતદાર અને કિલ્લેદાર અનુક્રમે પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે બેસતા હતા. પ્રધાનના, સરદારના અને ધીજ અધિકારીઓના મદદનીશ તથા કારકુને પોતપોતાના ઉપરિઅધિકારીઓની પાછળ બેસતા. તેમની પાછળ બન્ને બાજુએ કારખાનાના અને મહાલના દરેગા બેસતા તથા હવાલદાર, નામક વગેરે ઉભા રહેતા. અગ્રભાગ ઉપર બે ચોપદાર ઉભા રહેતા. સલાસદેને મુજરો કરાવવો, તેમને યોગ્યતા પ્રમાણે બેસાડવા અને કોઈ પરકીય મનુષ્ય આવતાં તેની મહારાજ-ને વર્ધી આપવાનું કાર્ય ચોપદારો બજાવતા. ચોપદારો દરબારની દેવડીની ચોટી કરતા. કોઈ મનુષ્યને દરબારમા બોલાવવાની જરૂર પડતાં, દેવડીપરના ચોપદાર પોતાના તાખાના સિપાઈને કિંવા ધોડેસ્વારને રવાના કરતા.

સ્વારી માટે કેવા નિયમો રાખ્યા હતા તે બોધ્યે. મહારાજની સ્વારી નીકળતી તે વખતે પ્રથમજ એક જરીના નિશાનવાળો અને એક લગવાં નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ મુખ્ય પ્રધાન અને સેનાપતિનો એક જરી-કસબના નિશાનવાળો અને એક લગવા નિશાનવાળો એવા બે હાથી ચાલતા. તેની પાછળ લશ્કરના સર્વ નિશાનો અને તેની સથેજ પાવગાના અને શિલેદારના સરદારો પોતાના ઘોડાક સૈનિકસહિત, દુકડીઓને મોખરે ચાલતાં હતાં. તેની પાછળ તોપખાનું અને ફાગોળાનાં છકડા ગાડા ચાલતાં. તેની પાછળ શરવીર સર-દારો હાથી ઉપર અને ધોડેસ્વાર ઘડ ચાલતા, તેની પાછળ પાપદળ લશ્કરના ઉધાડી તલવાર, સાંગ, ખરછી, ધનુષ્યબાણ, ખંડુક અને ભાલા ધારણ કરનાર સિપા-ઈઓ દારબંધ ચાલતા. તેની પાછળ નગારા, દોલ, રથશિંગાં, ઘુરાણ, બેરી વગેરે રણુવાદ ચાલતા. તેની પાછળ કોટવાળનો હાથી અને તેની પાછળ ઉંટ ઉપર ભાલા ધારણ કરેલા સિપાઈઓ ચાલતા હતા. તેની પાછળ હુજુરપાવગાના ધોડે-સ્વાર અને કોટવાળધોડેસ્વાર ચાલતા હતા. તેમની પાછળ શરણાઈ અને રથન-દોલ જેવાં મંગલવાદો અને ધોડા ઉપર નગારા વાગતાં હતાં. તેમની પાછળ ભાટ અને ખંડોળનો ચાલતા. તેમની પાછળ બૂદી બૂદી જાતનાં નિશાન, જંજીર અને ભાલા ધારણ કરનાર બાણુદાર, ચોપદાર તથા હાથી ધારણ કરનાર મનુષ્યો અને તેની પાછળ કસરતબાજ મહા ચાલતા હતા. એટલા મનુષ્યો સ્વારીની આ-ગળ ચાલતાં હતાં. તેમની પાછળ શિવાજીમહારાજ હાથીપર સુદર અંબાડીમાં બિરાજતા. એ હાથીની પાછળ અંતપુરની સ્ત્રીઓ મ્યાનામા બિરાજતી. તેમની પાછળ અષ્ટપ્રધાન, જે કમ પ્રમાણે દરબારમા બિરાજતા તેજ પ્રમાણે હાથી-પર બેસી ચાલતા. તેમની પાછળ ચિટણીસ, કોટણીસ, માનકરી અને અન્ય સર-દારો ધોડેસ્વાર ઘડ ચાલતા. એ સર્વની પાછળ દરબારી નોખત અને તેની સાથે સરલશ્કર અને અન્ય સરદારો ચાલતા.

મહારાજ શુશીજનોની સલાહ લેવામાં અને તેમનો સંગ્રહ કરવામાં તત્પર રહેતા. તે સંબંધી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ એક ઉદાહરણ બખરોમાંથી મળી આવે છે તે સંબંધી અગ્રે વિસ્તૃત કરી આ લંબાણુ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરવામાં આવશે.

દિલીના ખાસગી દરબારમાં ચિંતામણિ નામક કવિ હતો. તે પોતાના કાવ્યો અંગ્રાજી ખાસગીનું મન રજત કરતો હતો. એ કવિનો અપભ્રંશ નામક એક ખંડુ હતો તે પણ વિદ્વાન કવિ હતા; છતાં તેને કંઈ પ્રાપ્ત થતી નહોતી. કવિ પોતાના ખાસગી આશ્રયવડે ઘવનનિર્ગત કરતો હતો. તેને ધરમાંજ બેસી રહેવાનું હોય એ મેલુ માર્યાણી ધણે પ્રસંગે જણાવે. તેથી ઘવનનું અર્થ સત્ય નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તેઓ દિલી ખાસગી નીકળ્યા અને કરતા કરતા ક્યાંક પહોંચ્યા ત્યાં રાજા પાસે જઈ મહેલમાં રાજાએ તેમને પોતાની પાસે રાખી લીધા. ત્યાં કેટલાક વર્ષ રહ્યા પછી કવિને રજત જવાની ઇચ્છા થઈ. રાજાએ તેમને સ્વદેશ જવાની રજા આપતાં એક સાખ રૂપિયા આપીસ આપ્યા. રજા આપતી વખતે રાજાએ કવિને કહ્યું કે— મારા જેવો જાનના તબને પૃથ્વી ઉપર મળવો દુર્લભ છે. રજાના અવકાશરેણુ શબ્દો સ્વાલિભાગી કવિને રમ્યા નહિ. કવિએ તારણ સાંભળે ઉત્તર આપ્યો કે— આપના જેવા તો મું પણ આપનાથી અધિક હોય ત્યાં રાજા પૃથ્વી ઉપર હજારો પણ દેશે, પરંતુ આપના અંકકારી મળે. આજણી સાખ રૂપિયાને હેકર મારનાર મારા જેવા થાય છે નહિ દેશે. એટલું કહી નિઃશ્વર કવિ રાજાના સાખ રૂપિયાને ગ્રહણ નહિ કરતા ત્યાંથી આજણી મળા. કવિ પુનઃ કરતા કરતા નિવાજમદારાજની કીર્તિ માલગી દક્ષિણમાં આવી પહોંચ્યા મદારાજના દશન કરી કવિએ કહ્યું કે— જે રાજા મરતોતો દુરમન હોય તેમના આશ્રયમાં રહેવાની મારી પૂજ્ય છે. એ આજણી શિવાજીમદારાજને કવિને સાંકે વસાવવા નિમી આપી પોતાની પાસે રાખી લીધા. કવિ જૂદા જૂદા વિષયો ઉપર અભ્યાસમાં હકપરપરો, મધુર કવિતાઓ જનાવી વખતોવખત મદારાજનું મનરજન કરતા તેમણે કાવ્યમ્મ નિવાજમદારાજના પ્રનાયનું વર્ણન કયું છે અને તે અર્થનું નામ 'શિવરાજભાષણ' પાડ્યું છે. તેમાં રમકમક કાવ્યરચના તેજ મદારાજ ધણીય ખુશ થયા હતા. કવિ મદારાજ પાસે ધાનુ વર્ષ રહ્યા પછી નક્કી જવા તૈયાર થયા તે સમય મદારાજે તેમને ૩૨૬૦ રૂબ અર્પણ કરી સન્માન કર્યું હોય અને તેમને પાઠ આપવા માટે આમ્રક કર્યાથી પાઠ આપવાનું નબુદ મું હતું.

જૂનાકુ કવિ નિવાજમદારાજ પાસેથી પુરુષ કવ્ય અને મન્માન મેગવી દિલી

૧ આ કવિ નાગપુરના રાજા મહારાજા કોરાયેના દરબારમાં પ્રથમ ધાનુ વર્ષ ૧૫૮૯ દેના એક કહેવાય છે.

૨ એ કવિ પથન જગમ્મ તાલ જલસાગના દરબારમાં ૬ માર્ચ ૧૬૧૮ દેને, અને ત્યાંથી દિ. સં. ૧૬૬૪ માં મદારાજના નાશવમાન્યાએ એજ 'કુર્બેનિદાસમદ' નામક મરાઠી માસિક પુસ્તકમાં લખ્યું છે.

૩ એ કાવ્ય "કુર્બેનિદાસમદ" નામક મરાઠી સાપ્તાહિક મહત્ત્વ યત્ર માસિક પંચમ મહત્ત્વ યત્ર છે. સાપ્તાહિક પછી એક વર્ષ કાવ્યમ્મે રચાયો હતો. કવિએ કાવ્યમાં અન્યથાએ જણાવે છે, અને દાહરજી મદારાજે કવિ રચ્યો છે તેમાં તેજે શિવાજીમદારાજનું વર્ણન કર્યું છે.

આપ્તાના સમાચાર સાલળી, ઔરમગેળ બાદશાહે તેમને પોતાની મુરાકાતે બોલાવવાની ઇચ્છા ચિતામણિ કવિને જણાવી બાદશાહની ઇચ્છા કવિએ પોતાના બધુ બૂનણુ કવિને નિવેદન કરી સારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે—“ બાદશાહ મારા આખી શિવાજીમહારાજના ચતુ છે મારે શામટે તેમના દર્શન કરના જલુ ? કારણ કે મારા મુખમાથી શિવાજીમહારાજના પ્રતાપ સંવાય અન્ય કાંયો ગવાશે નહિ અને તેમ ચલાથી બાદશાહને માત્ર કોઈ ઉત્પન્ન થશે ” ચિતામણિ કવિએ પોતાના બધુને અસામઠ યાંથી તેઓ બાદશાહના દરબારમા જવા કહ્યુંન થયા, પરંતુ કવિએ સગત કરી કે—“ મને દરબારમા કવિના આવતું હોવામા આવશે તો હું ફક્ત શિવાજીમહારાજના પ્રતાપનુજ વર્ણન જાણશ એ શરત બાદ શાહને કહ્યું હોય તો હું દરબારમા આવીશ ચિતામણિ કવિએ બાદશાહને પોતાના બધુની શરત નિવેદન કરતા તેમણે તે શરત ખૂન કરી બૂનણુ કવિ દરબારમા ગયા બાદશાહે તેમને કંઈ વર્ણન દરવાનું કહ્યું કવિએ કહ્યું કે—

“આપ નામદાર હાથ ધોઈ મરજી રહે, કારણ કે મારે બધુ શૂગરસપૂર્ણ કવિતા કરી આપતું મન રીઝવે છે તે સમયે આપ વારવાર દાઢી ઉપર હાથ ફેરવો છો, પણ હું વીગરસપૂર્ણ કવિતા વ્હીશ તે સમયે આપ વારવાર મૂઠ ઉપર હાથ ફેરવશે ” એ સાલળી બાદશાહે કહ્યું— તમારે કાંય સાલળી મારો હાથ મૂઠ ઉપર જશે નહિ તો તમારો શિર-છેદ કરાનીશ એમ કહી નિવિરાજને નાન્ય સલળાવવાની આજ્ઞા દગમાવી કવિએ શિવાજીમહારાજના પ્રણય પ્રતાપનું વર્ણન કરવા માંડ્યું કાંયો સાલળી બાદશાહે કવિને કહ્યું કે—“ હું સાર્વજનિક બાદશાહ છું બીજા રાજા અમને બહુણી આપે છે તે સગથી વર્ણન કરો ” કવિએ કાન્યમા સર્વ રાજાનો વૃક્ષની અને ઔરમગેળ બાદશાહને બ્રમરની ઉપમા આપી અને બાદશાહ સર્વ વૃક્ષોના પુષ્પોમાથી મધુમેવન કરે છે એવું વર્ણન કહ્યું એ વર્ણનમા તેમણે શિવાજીમહારાજને અપકટક્ષની ઉપમા આપી એનું કારણ સ્પષ્ટજ છે કે—“જેમ બ્રમર અપકટપુષ્પને રપસ કરતો નથી તેમ પ્રણય પ્રતાપી ઔરમગેળ બાદશાહ માત્ર શિવાજીમહારાજનો પરાજય કરી શકતા નથી ” એવો હાવ વ્યક્ત કર્યો હતો ત્યારપછી બાદશાહે કહ્યું કે, મને હાથ ધોઈ મરજી કરવાનું કહ્યું છે તેનું કેમ ? તે સમયે કવિએ બીજા ૭ કાંયો સલળાયા તેમા કેટલુંક એવું ઉત્કૃષ્ટ વર્ણન હતું કે હું કાન્ય ગનાતા કવિના દોષરતની સાથેજ બાદશાહને સપૂર્ણ આવેશ થયેલો અને અકરમાલ મૂંછે લાપ દીધો એટલે કવિએ પોતાનું કેનન બધુ કહ્યું કવિનું ચાતુર્ય અને કાંયશક્તિ જોઈ બાદશાહ અતિશય ખુશ થયા અને તેમનું મથોચિત સન્માન કરી સારી બહિસ આપી બાદશાહના દરબારમા શિવાજીમહારાજનો વકીલ રહેતો હતો તેણે સર્વ દકીકત મહારાજને લખી મોકલી એ વાચી મહારાજને પરમ સંતોષ થયો અને કવિને સત્કાર મોકલી દેવા વકીલને પત્ર લખ્યો પત્ર મળતાજ બૂનણુ કવિ પુનઃ શિવાજીમહારાજ પાસે જઈ રજા દતા, એવું કહેવામા આવે છે

પ્રકરણ ૨૬ સું-મોગલ અને વિજાપુરસરકાર સાથે પુનઃ કલ્હ

મોગલશાહશાહના મુલેદાર ખાનજીદાન સાથે ગિવાણમહાસાને સભા
કરી તેની મારખેજી જોરખેજી બાદલાને એક અરજી
મોકલી ગિવાણમહાસાને તેમને ઘીના કુખામા દાસ મૂકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો
હતો અને મોગલનેત્ર તેમના વિરુદ્ધ દંડ પ્રતિન કરી નહિ એવી જોગવાણી કરી
તરી, એ મળથી પાછી લખવામા આવ્યું છે, પરંતુ એ સલાહ થઈ ગિવસ
દહી નહિ મહારાજે મોટા દાદમહાલી પોતાનો અભિપ્રાય કરી ચિરવાચિત દિલ
બાદલાલીની પુનઃ મધપાતા કર્યાંદા મમાજાર સાલજીવાજ બાદલાને મહારાજ
ઉપર અનિશ્ચય હોય મર્યો ખાતાનો દલિલનો મુલો મહારાજ માર્ગે મળી મપાને
બાદલાને વખેમ આવ્યો અને તે યાદ એવી રહ્યો હોવાથી તેને તેમને મળ કર્યો
આપે, આ વખતે ખાન જેઠામમા પોતાથી જાવણીમા મોજ કરતો હતો,
ગળ્યાબિયેક પછી જુનાજ બીજા મામમા નેની જાવણી લૂંટવાનો મહારાજે નિર્ણય
કર્યો અને એ જગત ઘોડેચારને મોકલીને તે તરફના મોગલોના માત લૂંટવાની
ચોજના કરી એટલે ખાન એ નેમિને દાદો કરવાને માટે પોતાનું તેમ જાહને
મથા મહારાજની ઘોડેચારનેના ખાનને હેતરીને ધણેજ દૂર સહ ગઈ એટલે
મહારાજે નાનદખતનું નેચ લઈ ખાનની જાવણીપર અટકાવ લઈ કહ્યો કરી તેના
સહિનો પગજ્ય કર્યો અને જાવણી થઈ લૂટી આ લૂંટમા તેમને એક દરોહ
ગણિયા અને બીજી અનેક વસ્તુઓ મળી ગઈ. બાદલાને એક કરવાને માટે ખાન
ઉર્લા નવના બતો ઘોડા એકદા કર્યા હતા, તે ઘોડા પણ મહારાજને દાસ આવ્યા,
મોગલનેતાના તણ્યોને બાજી તખવામા આવ્યા એ પરથી દિલેખાને નેચ
નર્તન મહારાજના પ્રાપ્તમા પ્રવેશ કરી તેમની નાથે ગુદ ચર કર્યું. મહારાજે
તેનાપર મોગલનેત્રે મરાજ લઈ મોજાયો. તેમને ખાનમાથે સાથે મોટે ગુદ કરવાનું
માહન નહિ હતા મોગલેના પ્રાપ્તમા પ્રવેશ કરી તેમના સાથાં સુ કરવા માળાં.
મોગલોએ છતી લીધેલા ઔધ અને પટના સાથાં પતે પુન તાથે કરી લીધા.
એ સમયે પતે ચિત્રનેનીનો દિલેખા પાછો મેજવવા થઈ પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં
દાદો નહિ. મોગલેત્ર એ રજીને પ્રથમે દત્તો, તે સમયે દંબીરાજ તેનાપતિ

સુરત નજીકના કિનારા ઉપર થઈને ઉપલા પ્રદેશ તરફ ગયો તેણે પોતાના લશ્કરની અનેક ટુકડીઓ બનાવી ચારે દિશામાં મોકલી દીધી તેઓએ તે તરફના મોગલોના તાબાના પ્રાત લૂટી પામ્યા હતા અને નાખ્યા મરાઠા લશ્કરની એક ટુકડીએ નર્મદા નદી ઓળંગી ભરૂચ પ્રાંતમાં પ્રવેશ કર્યો અને તેઓએ એ પ્રાંતની પ્રજા ઉપર જબરદસ્ત ખડણી મેસાડી મરાઠા લશ્કરે એવું તોફાન મચાવ્યું હતું કે દિલ્હરખાને પોતાની મુશ્કેલી નીચેના પ્રદેશનો મળજી જાણીને રાખવા માટે મહારાજના પ્રદેશમાંથી પોતાનું લશ્કર ખાણું બોલાવી લીધું.

દિલ્હરખાન પાછો ફર્યાથી મોરોપતે દરજીના સૈનિકસહિત કલ્યાણ નજીક આવણી નાખી અને વસાહતના ફિરગીઓ પાસે પોતાનો વકીલ મોકલી તેમના તાબાના સંધ્યા પ્રાંતની ઉપજનો ચોથો હીમ્મે માગ્યો. મહારાજે ફિરગીઓ પાસે અગાઉ ચોથા ભાગની માગણી કરી હોય એમ જણાય છે ફિરગીઓએ અગાઉ તદનામુ દરી મહારાજને પ્રતિવર્ષે તોપ, દારૂઓના વગેરે પૂર પડવાનું કબૂલ કર્યું હતું અને શરત પ્રમાણે તેઓ વર્તતા પણ હતા સાત્રત મમયે તેમના પ્રાંતમાંથી ચોથ-ભાગનો હક્ક માગવાનું કારણ એ હતું કે, પોતાના પ્રાંતના ધણા હિંદુ કુલોપર ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા માટે તેમણે લુનમ મુજબરવા માંડ્યો હતો અને જેઓ તે ધર્મ સ્વીકારવા લેવાર થયા નહોતા તેમને તેઓ ભવશર રીતે સતાવતા હતા. ફિરગીઓના એ લુનમની વાત સાંભળતા મહારાજના અતઃકરણમાં અત્યંત ક્રોધ થવાથી તેમના પ્રાંત ઉપર ચોથ-ભાગની ખડણી નાખવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો હતો મોરોપતે મોકલેલા વકીલને ફિરગીઓએ ધણું કરીને ના પાડી નહોતી, કારણ કે તેઓએ મોરોપત સાથે સુદ્ધ કર્યાનું કોઈ પણ સ્થળે જણાવ્યું નથી શી. ગી ઓએ કોઈ પણ રીતે મોરોપત સાથે નિર્ધાર કરી તેમના સપાટામાંથી મુક્ત થવાની વ્યવસ્થા કરેલી હોવી જોઈએ મરાઠા સાથે સુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં વિષદુલ મામધ્ય નહોતું મોરોપતે પણ તેમના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કર્યો હોય એમ જણાવ્યું નથી.

સાષ્ટી બેઠ આગળ મોરોપતની ઝાવણી પડી હતી તે ત્યાં ધણા દિવસ સુધી રહ્યો હતો, તેથી સીદીને તેની ધણી બીક લાગી વળી મહારાજના ધણા સૈનિકો કિનારા ઉપરથી નીચે ઉતરવાના તેને સગાચાર મળ્યા હતા એ સમયે સીદીના વહાણો મુગર્ષ ખાદ નજીક હતા. મરાઠાઓ તે વહાણને આગ લગાડતા પાછા હાથે નહિ, એવી સીદીને બીક લાગે એ પણ સ્વાભાવિક હતું, તેથી સીદીએ પોતાના વહાણો ત્યાંથી સત્તર વેગળા ખસેડી વીધા મોરોપત સૈન્યમહિત કિનારે ઉતરી કલ્યાણ આગળ ઝાવણી નાખી પક્ષના સમાચાર સુરત પહોંચતાજ ત્યાંની પ્રજા મહારાજ ગદ. સેનાપતિ હબીરરાયે ભરૂચ સુધી જઈ પહોંચી તે તરફના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવ્યું હતું, તેથી પોતાના શહેર ઉપર એ દિશામાંથી હુમલો ચાલતા પ્રજાની દુર્દાસ થવાની પ્રબળનેને ચિંતા થાય એ સ્વાભાવિક હતું.

તે પ્રધાન એ પ્રાંતમાં લૂટફાટ વરતા હતા તે સમયે શિવાજીમહારાજ સ્વસ્થ બેઠા નહોતા કિનારા ઉપરથી ઉતરતું સર્વ લશ્કર મોરોપતની ઝાવણીમાં એકઠું થતું હતું એ પ્રયત્ન લશ્કર એકજ સ્થળે ભેગું થવાનું કાણુ ધણા દિવસ સુધી

પ્રતિષ્ઠિત સ્વપનામાં આજુ નહિ. મેરિયાત પાસે પચીસલ્લારે સૈનિક એકા દશ પડી તેમની હાથથીનો ગરોબસા લપસવાને બદલે શિવાજીમહારાજ રાજમદ્યો નીકળી ડોકલખા ચાલ્યા એટલી બધી ઉતાવળથી બપોળે મદારાજને હેતુ કેઈ જાણી શક્યુ નહિ એ સમયે સુવરના મોઝવોનું મોઢું થકડું દોચાથી ત્યાં મોઝ-લોના કામરે ચાળાસિલ્લાર સિપાઈઓ એકા થયા હતા. તેઓ મદારાજના આસ-મા પ્રવેશી મુઢ કરવાની તૈયારીમાં હતા મહારાજે એ સમાચાર બળપા દતાં તેમી તેમણે સચુને બલવા નહિ દેતા વિચારા લાકરે એવું કહ્યું હતું, મદારાજ સ્વયઃ પ્રયત્ન સૈન્ય લાકરે મેઝપૂર્વકે જીનર લપસ થયા અને મોઝવેલો મોઢા લાકરે ઉપર અકરમાત્ લુખો ક્યાં ઉત્તર થસ વચ્ચે ઘનધોર મુઢ જાંચું. તેમાં મોઝા લાકરો પરાજય થયો અને તેઓ અસપાસ નાસી છૂટ્યા. એ લુકમ મદારાજ કરતા મોઝવોને રમથલું તુકજાન થયુ સચુતુ સૈન્ય ચારે દિશામાં નાસતુ હતુ મહારાજના લાકરની દુઢીઓએ તેમની પૂઢ પડી. તેમાં સજવા ધાગા ફેદા અને પુષ્કળ ગુરોપયોગી સમાન મદારાજને પ્રાપ્ત થયો. સચુના નાસી જતા સૈન્યની પૂઢે પરજા મદારાજના સૈન્યે તેમને ધક્કે વેચ્યે સુધી નસાડી મુકયા પ્રાજમા ચાવતા મોઝવોના પ્રદેશ તેમણે લૂટી ઉપજાવ દર્શા. ચરણ લાકરની એક દુઢીએ તો સચુના સૈન્યનં ઘઠપુરીપર્યં નસાડી મુક્યું અને ત્યાના સૈન્ય મળેલા લૂટી પુનઃ જાવ લાગ ચાવા એજ પ્રમાણે ચુલત સહેરણી આલ જવાના સમાજા મદારાજના સૈનિકો ઉભા રહ્યા અને દાવજા આળો તેદમે પ્રાપ્ત તેઓ લૂટી લાવ્યા.

મદારાજે સુલવેતુ થાક્યું હતુ જેવજો નિશ્ચય કરી તે દિશાને ઘેરે નાળ્યો અને તે પછ તેણેઓ મારિઃ ચપાલ્યો તેમ જતા દિશા કેમે ક્યાં તેમના તાળામાં આળ્યો નહિ મદારાજના મે કાપીર પુત્રોએ કિશાપર ચડી તેના કરવાળ ઉવાચવોના ચલ ક્યો, પરતુ દિશાપરના સિપાઈઓએ તેમને ઉપર ચડતા ભેઈ તેમના તરે મોટી સિપાઈો દેખાથી તેઓના નાશ થયો. મોટી સિપાઈો નીચે ફેટી મતાં લાકરો નાશ કરવાની કુતિયા શુવવાથી તેઓએ દિશા ઉપરથી મોટી મોટી સિપાઈો ફેટી મતાં લાકરોના નાશ કરવા પ્રાપ્તો. પોતાનો નાશ થયો ભેઈ મતાં લાકરોને દિશાત રહી નહિ, તેથી તેઓ નાસવા લાગ્યા. ચરણ લાકરને નાસતુ ભેઈ મોઝવ લાકર તેમની પૂઢે પાક્યુ, પરંતુ તેમ જવાથી મોઝવ લાકરો ઉપરા વચ્ચામથ નીકળી થયો, કારણ કે સચુઓની આજળ નાસવાની મતાં લાકરની ચોળા પછી વિવરાલ દલી તેઓ નાસીને ધક્કે વેચ્યે ભતા થયુ પુનઃ એકત્ર થાઇ રાત્ર સાથા પાછી જતા. સચુઓ એ રાત્રિ પહુ પ્રજળ તેમ અને પુનઃ પહુ મેઝવો પરાજય થયુ, તો મદારાજો નાસી જતા અને વચ્ચે પાછા એકત્ર થઈ સચુને ઉપર લૂટી પાડ્યા. ચરણ લાકરની એવી કુતિને તીથે તેવી પૂઢે પડી પરાજય પચાડવાની જાજા રાખનાર લાકરોના ઉચરો પરાજય થતા. એજ પુતિ-યો આ સમયે મોઝવેલો પુષ્કળ લાકરો નાશ થયો; પરંતુ જીનરો પુનઃ ઘેરો નાજવામાં લાલ નહિ બાળુમાંથી મદારાજ જોતાના કસરસલિલ રાખજ મળા.

ફૌજના મુખેદાર મહારાજને જુનર તરફ ગુલાબવા બાણી તેમની-સાથે કરેલા તહનામાનો ભંગ કરી, પુનઃ વિજયપુરસરકારની તાબેદારી સ્વીકારી હતી અને મહારાજના તટપ્રદેશના થાણામાં ગ્રાસ વર્તવવા માગ્યો હતો. રાયગઢપર જતાજ મહારાજને એ સમાચાર મળ્યાથી તેમણે તેનો પરાજય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને કિલ્લાપર સ્વારી કરવા વિચારણ સેન્ય તૈયાર કર્યું. સ્વારીમાં મહારાજ પોતે પણ ગયા હતા. આ સ્વારીમાં પંદર હજાર ઘોડેસ્વારો, ચૌદ હજાર પાપટળ અને બીજાં દશહજાર માણસો હતાં. રાજપુરમાં ત્રણ દિવસ કામ કરીને ચાળાસ વટાણો તૈયાર કરાવ્યાં અને તેમને બેંગલુરના બંદરમાં જળને રહેવાનું કહ્યું તેમજ પોતે ત્યાંથી કુંડાળા તરફ જઈ ફોડ પહોંચ્યા અને કિલ્લાને મજબૂત રીતે ઘેરા નાખ્યો. કિલ્લો અતિશય મજબૂત હતો અને અંદરના સૈનિકો ઘણી હિંમતથી લડ્યા. કિલ્લો કેમે કર્યો તાબામાં આવતો નહોતો; એટલે મહારાજે કિલ્લા તરફ જતી અનન્સામગ્રી અટકાવીને અંદરનાં માણસોને બૂખે મારી કિલ્લો તાબે કરવાનો ઇરાદો કર્યો. કિલ્લાના મુખેદાર મહંમદખાન પાસે માત્ર ચાર મહિના ચાલે એટલીજ સામગ્રી હતી. વિજયપુરસરકાર તરફથી મદદ મળવાની તેને મુદ્દે આશા ન હતી. પોટુગીઝ સેકો તરફથી પણ મદદ મળે એમ હતું નહિ; કારણ કે મહારાજ સાથે ઉધારો વિરોધ કરીને પોતાના ગોવા પ્રાતનું રક્ષણ કરવાની તેમનામાં તાકાત હતી નહિ. ત્યાંના મુખેદાર રતમજમાન પણ દ્રવ્ય અને માણસની તંગીને લીધે કંઈ મદદ કરી શકે એમ હતું નહિ. મિરજમા આ વખતે અહિલોચખાન પોતાના પંદરહજાર સૈનિકો લઈ પડેલા હતા, તેના મનમાં કિલ્લેદારને મદદ કરવાની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેના માર્ગમાં મહારાજે ઝાઝ વગેરે કાપીને કોટ ઉભો કરી તે પર પોતાનાં માણસો મૂકી દીધાં. એ મુશ્કેલીમાંથી પાર પડવું અશક્ય લાગવાથી અહિલોચખાન ફૌજના કિલ્લેદારને મદદ ન કરતાં પોતાના સ્થાનમાંજ બેસી રહ્યો; તેથી દરબારના સેકો તેના પર એવો આશય મૂકવા લાગ્યા કે તેણે શિવાજી મહારાજ પાસેથી હાંથ લીધી છે. મહંમદખાનને આમ ચારે બાજુથી નિરાશા મળી છતાં પણ ધણીજ શરવીરતાથી તેણે પુષ્કળ દિવસો મુશ્કેલી ઘેરા ટકાવી રાખ્યો. મહારાજે પણ ધણીજ કાળજીથી ઘેરાનું કામ ચાલુ રાખ્યું. અદારનો કોટ હસ્તગત કરીને તેની તળેની ખાંડ પૂરી દીધી અને પાંચજો સીડીઓ તથા અર્ધો અર્ધો શેર સોનની પાંચજો ફીઓ તૈયાર કરી અને પોતાનાં માણસોને કહ્યું કે, જે કાઈ સીડી લગાવીને કિલ્લાપર ચઢી જશે તેને આ ફી ઇનામ આપવામાં આવશે. આ લડાઈમાં મહારાજનાં પુષ્કળ માણસો મરાયાં. પણ મહારાજે કિલ્લાને મોટી મોટી સુરંગ લગાડી. આથી કિલ્લામાં બકાઈ પડ્યું અને કિલ્લાપરના ધણા માણસો સુરંગ ફૂટવાથી મરણ પામ્યાં. એ રીતે કિલ્લા પરનાં માણસોનો પરાલવ થયો અને કિલ્લો મહારાજને હાથ આવ્યો. કિલ્લામાંનાં માણસોમાંથી માત્ર મહંમદખાન અને બીજાં પાંચ માણસોજ બચવા પામ્યાં. આ પાંચ માણસો પણ એજ દારણથી બચી શક્યાં કે તે બાલુના, વિજયપુરસરકારના સર્વ કિલ્લાઓ અને પ્રાંતો મહારાજને તાબે કરવાનું મહંમદખાને વચન આપ્યું અને તે બાલુના સર્વ કિલ્લાઓ મહારાજને સ્વાધીન કરી દેવાના પત્રો લખ્યા;

પ્રાત પુન કમળે કરી લીધા, તેમજ લવિષ્ણુમા એ વિદ્યા અને પ્રાત પુન વિજ્ઞ પુરસરકારના જાગીરદારોના હાથમાં એકએક જામ નહિ તે માટે તાતોરા અને પન્હાણના કિલ્લાની વચ્ચે મહારાજે હારખ ધીજી કિલ્લા બધાવ્યા. એ કિલ્લાના નામ વર્ધનગઢ, બૂખલુગઢ અને સદાશિવગઢ વગેરે પાડ્યા હતા. નવીન બાધેવા કિલ્લા ઘણા મજબૂત તહેતા; પરંતુ તેને લીધે આસપાસના પ્રદેશનું રક્ષણ થતું હતું.

મહારાજે જ્યારે ફોડના કિલ્લાને ઘેરા બાધે ત્યારે મોગલો પોતાના પ્રાતમા કશો ઉપદ્રવ કરે નહિ, તે માટે મહારાજે તેમની સાથે તદ્દની વાતો ચલાવી હતી એવું કહેવાય છે તેમની મુખ્ય કલમ એવી હતી કે - 'મહારાજે જૈરંગજેબને સત્તર કિલ્લા આપવા અને મોગલસુબેદારને મદદ કરના માટે સલાહને ફટકા માણસો સાથે ઓગાખાદ મોકલવો' જૈરંગજેબને આ તહ કરવાનું રીકે લાગવાથી ફરમાન મોકલીને તહ કબૂલ કર્યો અને સિવાજીમહારાજના પૂર્વ અપરાધો ક્ષમા કર્યા છે, એવું તેમ જણાવ્યું આથી બહાદુરખાને મહારાજને સંદેશો કહાવ્યો કે બાદશા'ના આ ફરમાનને આન આપીને સત્તર કિલ્લા અમારે રવાણી કરી દો; પરંતુ એટલા સમયમા તો મહારાજ ફોડના ઘેરામાવી મોકળા થયા હતા એટલે તેમણે ખાનના માણસ જોડે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો કે - 'તમે તે અમને એવી કંઈ મુશ્કેલીમા લાવી નાખ્યા છે કે જેથી તમારી સાથે અમારે તહ જરવો પડે?' આ જવાબથી બહાદુરખાન ને ઘણુંજ આશ્ચર્ય થયું અને સિવાજીમહારાજે ખોટા પ્રયત્ન રવાને તેને ફસાવ્યો તે બધા તેને ખોટું લાગ્યું આથી તેનો બદલો લેવાને માટે વિજ્ઞપુરસરકારના વજીર જોડે તેણે મસલત ચલાવી મહારાજપર એક સાથે હુમલો કરવાનું નક્કી કર્યું. જૈરંગજેબને પણ આ વાત પસંદ પડી અને આ મદદ કરના માટે વિજ્ઞપુરસરકારની એક વરસની ખાણી માફ કરવાનું તેણે વચન આપ્યું, પરંતુ એટલામાજ વિજ્ઞપુરસરકારમા ઉચ્ચપાયે ચલાવી ખવાસખાનના હાથમાથી સર્વ મત્તા જતી રહી અને મોગલોના એ ઉદ્દેશ અસિદ્ધ રહ્યો.

હબીરરાવ સેનાપતિ ગુજરાતમા સર્વત્ર એન્સગ્રુ' તોફાન મચાવી રહ્યો હતો તે મોગલોના પ્રાતમા યથેષ્ટ લૂટફાટ કરીને સ્વદેશ આવવા નીકળ્યો હતો દિલ્લેરખાન તેની દિવસાવપર સંપૂર્ણ વધ રાખતો હતો હબીરરાવને લૂટફાટના માથાસહિત પોતાની હદ પસાર કરી જતો જોઈ ખાન તેની પૃષ્ઠે પડ્યો તેમ છતાં તેના હાથમાથી છૂટી જઈ મહારાજનો એ મહાપ્રતાપી સેનાપતિ લૂટના માથાસહિત રાયગઢ જઈ પહોંચ્યો અને દિલ્લેરખાનને ડાળા જે ચતો રહેવા દીધો. એમાયું વીતતાજ હબીરરાવે પુન મોગલોના પ્રદેશમા પ્રવેશ કરી તેમની પાલમારી કરી છતાં કાંઈ પણ મોગલસરકારે તેને અડચણ કરી નહિ, વરણ કે એ સમયે મોગલ અને વિજ્ઞપુરસરકાર વચ્ચે કંઈ કારણસર લુદ્ધ જામ્યું હોવાથી દિલ્લેરખાન વગેરે સારો તેમા મુયાર્ધ રહ્યા હતા, તેવી હબીરરાવને સારો લાગ મળ્યો હતો.

એ સમયે ખવાસખાન વિજ્ઞપુરસરકારના કાર્યાલય ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો તેમણે મોગલોના સજ્જ ત્રાસ જોઈ ખાનજહાન સાથે સધિ કરી તેમા ફરાન્યુ હતું કે, વિજ્ઞપુરસરકાર પોતાને મોગલનગદ્દલાહના માડવિક સમજી વર્તવું અને બાળ-

રાવાની ભગિની યાદબાદી જોરજોરનાં એક પુત્ર સાથે પરણી જાય; પરંતુ એ તદ-
નામુ દરબારના અન્ય અધિકારીને પત્ની નહિ ગણવાથી તેમણે અપમાનપાત્ર પૂત્ર
કામ્યુ અનુકરણીય સરદારમંડળનો પ્રસ્થાપ દત્તો. તેણે સર્વ રાજાશ્રવણ કર પો-
તાના પાશ્વર્ય વાદ મોગયો ત્રાણે શુદ્ધ દરવાની તૈયારી કરી. બહાદુરખાન પોતાના
સેવકસિદ્ધિ વિભાગર ઉપર અક્ષય વાદ મુલે ઉલ્લાસ પદ વચ્ચે રાજા અક્ષયની રજા,
તેમના વિભાગરમંડળને વિભાગ મંજો મોગલસેવ્યને પદવચ્ચ ચલાવે રજા વેણ
દિવેરખાને અપવચ્ચેય લક્ષણ વધુ પડી. ઉલ્લાસ પદ વચ્ચે તદનામુ ચતુ-સકાદ વધ.

મોગલોએ વિભાગરમંડળપર અક્ષય રજી ત્રાણે એ નવા વડે ગેવગોડાના
દિશન મહાબલીની અપવચ્ચેય વિવાદમંડળ સાથે તદ ક્ષેત્રે એમાં એનું દ્વારમું
કે. વિભાગરમંડળને મદગાવને નહુ લાખ દોન આપવા. મોગલોએ ઉપમંડળના
બચાવ કરવા માટે ૨૨ વર્ષ એક લાખ દોન આપવા પૂર્વમાં કુખા નદી પાનેનો
પરિમલ લક્ષ્યો સમક્ષ મુલક મદગાવના તાજાના ગયો છે તે લેખની પાનેસમક્ષ.
તેમના કાલપુર પ્રાનેનો પાલુ મમલેશ કમ્બો, પરંતુ આ તદ વધારે દિવસ દક્ષે
નહિ અને તે ન દક્ષી બદલ મદગાવને પલુ કક્ષી ચિંતા વધુ નહિ; દારમું કે
તે વખતે વિભાગરમંડળના અર્ધે બાગુ હનુ અને કાલ પલુ બાલુમંડળ દારમું
કાપમંડળ તાજા મ્હે એ અક્ષય દત્ત

તદપ્રેશ નીચે કાલકુના મલુ પ્રાણે ઉપર મદગાવની અવા રજાપાદ દત્તી.
સોડીના અને મોગલોના વદાલુ અને મેન્ન તેમને વારંવાર ત્રાણ આપવા દત્ત;
પરંતુ એ પ્રાણે તેમના તાજામલ્લી કમ્બો લેવાની તેમના અર્ધિ નદોલી. વિદેશના
પ્રેમ વ અને ની નીચેની મદગાવ નજીકના દક્ષાલુ અને મુલ્લી પ્રાણે મદગાવના
તાજાના તદ મોગલોની વિદેશ દક્ષિ દત્તી એ પ્રાણે કમ્બો કરવાનો વિચાર
કરી ખાજાના મોગલોના ઉપરી તોડાલ કરવા લાગ્યો દત્તો; પરંતુ તેનો ત્રાસ
વધુ પાવા મદગાવે સર્વ મુલ્લી લેખી દિદારી ખાજાનાં દક્ષાલુ દેશવલ્લ દોન
આવી પ્રાણે કરવા આખને એ બદાલુ મળનાર પોતાની કામ્બલી વદાલુ રદ
કરી પાલે દિદારીના પ્રદેશવલ્લ અર્ધે, પરંતુ મીડી કંઈ વિરલેક નેસી રહી
નદોલો તેણે પોતાના લક્ષ્યો વદાલો તંપાર કરી મદગાવના તાજાના મોલુ
દિદારીના અર્ધે પ્રાણે તાજા આપવાનો વધારો વધુ કમ્બો દત્તો તેણે જેનુલોના વલ્લ
તાજી પ્રાણે કુદાલ મદગાવે તેમના વલ્લાર બાગી દક્ષેશ માજા દર્ધ. એ
સમયે એ દક્ષેશના દ્ય લેખની એક વખાર દત્તી તેમના પર મીડીએ લુખેશ કરવાથી
દ્ય લેખને તેની નાથે વિલ્લ લેખપૂર્વકે શુદ્ધ કરી પોતાનો બચાવ કમ્બો દત્તો
એમ દક્ષેશ છે વિલ્લપદ્મ અને મુલ્લુ આમલ મદગાવનાં લક્ષ્યો વદાલો
તંપાર દત્તો તે મીડીની પૂકે નાંકલ; પરંતુ તે લેખને પડી દક્ષા નહિ. બલે
મદગાવ મદગાવે લુખે મીડીના સામુલ્લિક બલિશ દિદારી લેશ નાખ્યો. તે
સમયે મીડી પોતાના દિવલ્લ મુલુ માટે અલ્લાના ઉલ્લાસ સેવ વચ્ચે શુદ્ધ
મુલુ. શુદ્ધના મલ્લ સેવને વિલ્લ પ્રાણે નહિ ચલાવી તેમના લેશ ઉપરી
આપવા ચલા.

મોગલમુદેદારને કોંકણ પ્રાંતમાંથી લાંકી કાઢવા પછી મદારાજે વિચાર કર્યો કે, 'દિરંગીએપર સખ કરવા રાખવા માટે સાણી પ્રાંતમાં આપણું થાણું નથી. ત્યાં થાણું બાંધવાથી તેમનાપર અને તે તરફના બીજા શત્રુઓની દિલચાલપર તીવ્ર નજર રાખી શકાશે.' એ ધ્યાનથી તેમણે વસાઈ નજીક સમોન નામક દિરંગીના તાબાના કિલ્લાની સામે એક નવો કિલ્લો બાંધવાનું શરૂ કર્યું. દિરંગીએએ તે કામ બંધ પાડવાની મણી ખટપટ કરી; પરંતુ તેમાં તેમનું કંઈ વળ્યું નહિ. કિલ્લાનું કામ મરાઠાઓએ સપાટાળખ પૂરું કર્યું.

એ અરસામાં મદારાજની પ્રકૃતિ બગડવાથી તેઓ સતારામાં સાન આઈ મંદિના પર્વત અટકી પડ્યા, તેથી સર્વત્ર અડવા ઉઠી કે, 'શિવાજીમદારાજ વ્યાધિમસ્ત થયા હતા, તેમના પુત્ર સંભાજીએ તેમને વિષ ખવડાવ્યાથી તેઓ મૃત્યુ પામ્યા છે; પરંતુ પૂર્વે ધણી વખત એવા ખોટી ગષો ઉડેલી હોવાથી ધણીખરા મનુષ્યોએ એ વાતની સત્ય માની નહિ. પોતાના ત્રીસ બીજા વર્ષના આયુષ્યમાં મદારાજ આ વખતે પ્રથમજ વ્યાધિમસ્ત થયા હતા એમ જણાય છે; કારણ કે પૂર્વે તેમની પ્રકૃતિ બગડવાનો ઉત્સેખ બીજે કોઈ સ્થળે જણાતો નથી. આટલાં બધાં વર્ષ પર્વત સતત પરિશ્રમ કરી અને અનેક યુદ્ધ પ્રસંગમાં જાજી સ્વરાજસિદ્ધિ મેળવ્યા પછી મદારાજને થોડો સમય વિશ્રાંતિ લેવાની આવશ્યકતા હતી, પણ તેમને વિશ્રાંતિ લેવાનો અવકાશ મળતો નહોતો; કારણ કે મદારાજપર પ્રબળ શત્રુઓની દૃષ્ટિ હોવાથી વારંવાર તેમની માથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહ્યા સિવાય તેઓનો છૂટકોજ નહોતો. અતિશય પરિશ્રમ ક્યોંથી તેમની પ્રકૃતિ બગડી અને તેજ કારણથી તેમને ધણા દિવસપર્વત સતારામાં નિવાસ કરવો પડ્યો હતો; પરંતુ વ્યાધિમસ્ત અવસ્થામાં પણ તેમણે એક ખોટી ચલાઈ લઈ જવાનો વિચાર કર્યો અને પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મદારાજ સ્વનઃ તે ચલાઈ લઈ ગયા. એ ચલાઈ કહ્યુંકેની ચલાઈને નામે ઇતિહાસમાં વિખ્યાન છે. તેનું પ્રર્જન આગલા પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

સતારામાં મદારાજ કહ્યુંકે ઉપર ચલાઈ લઈ જવાનો વિચાર કરતા હતા તે સમયે મોરોવંત વિંનળેએ દસ દળર સૈનિકસાબત કલ્યાણ જાજી ત્યાંથી તેણે દેલવાડ સિપાઈ અને મળુરા પારનેદના તૂટી પડના કિલ્લા તરફ મોકલ્યા. તેઓએ પારનેદનો કિલ્લો કબજે લઈ દુરસ્ત કરાવી તેને મજબૂત બનાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. કિલ્લો મદારાજે કબજે લેવાનું કારણ એ હતું કે, 'દમલુના દિરંગીએ ઉપર સખ દાખ બેસે અને મુસ્લ જવાના રચનામાં તે કિલ્લા હેલાથી મોગલોની તે તરફની દીલચાલ ઉપર પણ બરાબર દેખરેખ રાખી શકાય.' દિરંગીઓએ મદારાજના એ કામમાં કંઈ પણ અડચણ કરી નહિ, કિલ્લો દુરસ્ત થયા પછી તેની મજબૂતીમાં બંધી નપામ કરવા પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થતાંજ મદારાજ પહેલાં તે કિલ્લાપર ગયા અને ત્યાંથી આખા પછી કહ્યુંકેની ચલાઈ લઈ ગયા.

આપી યશ પ્રાપ્ત કર્યો છે તે સંબંધી વિચાર કરો. આપ પણ તેમની જેમે પરાક્રમ કરી કાર્તિ મેળવો એવી અમારી અંતઃકરણપૂર્વક ઇચ્છા છે. અમારા જેવા આપની પાસે સેવક હોવા છતાં આપને હાથે વિશેષ પરાક્રમ નહિ થવાથી શિવાજીમહારાજ અમારા પર કષ્ટક મટાવશે. આપે અમને ઇચ્છાનુસાર સેવાકાર્ય સોંપવું જોઈએ અને અમારે તે કાર્ય જીવતાઃ અમ કરીને પરિપૂર્ણ કરવું જોઈએ, એજ અમારે માટે હિચિત્ત છે. આપની પાસે પણ નોકરો અને વિમુક્ત દ્રવ્ય હોવા છતાં તેને સદુપયોગ થતો નથી. અધમ મનુષ્યોના સહવાસમા રહી આપ કેવળ દ્રવ્યનો વિનાશજ કરો છો. પિતા કરતા અધિક કાર્તિ મેળવવી એમાંજ પિતૃકુળમાં જન્મ્યાનું સાર્યકથ છે. 'વિદ્યાસુ સેવક રઘુનાથપતે વ્યકાજીરાજને અનેક વાર શિખામણુ દીધી હતી, તેમ છતાં તેઓ સુધર્યા નહિ. તેની શિખામણુ વ્યકાજીરાજને વિપત્તિ લાગી તેનાથી તેમને કંટાળો ઉપજવા લાગ્યો અને તેઓ રઘુનાથપતનું ખુદ્દીરીતે અપમાન કરવા લાગ્યા.

તેમની ઉચ્છ્રેષ્ઠ વૃત્તિ જોઈ રઘુનાથપતે તે સંબંધી શિવાજીમહારાજને એક પત્ર લખ્યો. પત્ર વાંચી મહારાજે વ્યકાજીરાજને એક જોધપત્ર પત્ર લખ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:-“મારા સાંભળવામા આવ્યું છે કે, તમે નિરર્થક એસી રહી શુદ્ધ મનુષ્યોની સલાહ પ્રમાણે વર્તો છો. આજસુ અને નિરુદ્ધ મનુષ્યોને પામે શખી તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય ખવડાવી અગ્રીર બતાવો છો. પિતાશ્રીએ જે કુસીન, વિદ્યાસુ અને હુદ્દિમાન પુરોને નોકરીમા રાખ્યા છે તેમનો અનાદર કરી તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તો છો એ હિચિત્ત નથી. તમારું વર્તન સુધારી ભવિષ્યમાં રઘુનાથપત જેવા કુસીન, અનુભવી અને વિદ્યાસુ કાર્યભારીઓની સલાહ પ્રમાણે વર્તી સ્થિત સાધરો અને સ્વસત્તાની વૃદ્ધિ કરશો એવી અને સંપૂર્ણ આશા છે.” એ પત્ર મળવા છતાં પણ વ્યકાજીરાજની વર્તણૂક સુધરી નહિ અને તેમણે પોતાની પ્રથમની વર્તણૂક લાજ નહિ. હમેશાં તેમની પાસે રહેનારા કુટુ મનુષ્યોએ તેમની હુદ્દિ અમિષ્ટ કરેલી હોવાથી તેઓ પોતાનું વાસ્તવિક હિત સમજી શકતા નહોતા. રઘુનાથપતે પોતાના જ્યેષ્ઠ બધુને ફરિયાદ લખેલી હોવાથી તેઓ તેમના પર પ્રથમ કરતાં અધિક ગુસ્સે થયા અને વારંવાર તેમનું અપમાન કરવા લાગ્યા. સ્વામિનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક સેવકથી તે સહન થઈ નહિ. તેણે સલાહસંપથી વ્યકાજીરાજની નોકરી છોડી શિવાજીમહારાજ પામે જવાનો સંકલ્પ કર્યો. પોતાના કુટુંબને લાંબ રહેવા દઈ રઘુનાથપત મહારાજની મુલાકાતે જવા નીકળ્યો.

શિવાજીમહારાજને નૂતન રાજ્ય સપાદન કરવાનો અમર્યાદ ઉમંગ હોવાનું બાણી રઘુનાથપતે કહ્યું હતું. નીકળતી વખતે તે તરફના કેટલાક સંસ્થાનિકો સાથે રાજકીય સલાહ કરી હતી; અને વ્યકાજીરાજના ચરાજ્ય માટે શિવાજીમહારાજને કહ્યું હતું લાવવાનો તેઓ નિશ્ચય હોવાથી માર્ગમાં કોઈ પ્રકારની અડચણ પડે નહિ એમ બાણી કુટુંબસાહ સાથે રાજકીય સલાહ કરવાનો વિચાર કરી તેઓ ભાગાનગર ગયા.

એ સમયે કુટુંબસાહી રાજ્યમાં આકબરના અને શાહજહાં નામક એ બંધુ

મુખ્ય વજાર હતા. આદ્યાદીતો સર્વે કામવાર તેમનીજ સત્તામાં હતો. રઘુનાથ-
પતે વજારને મળવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ તેઓને પોતાની એકદમ એકાગ્રબળ
આપી રાજકીય અગ્રહમમયન કરી ઉચિત નહિ લગાવ્યું તેમણે પ્રથમ
પંડિતનીકે જોવાની આગ્રહાલુ આપવાનો નિયત કર્યો. બન્ને વજાર અને
ધર્મશાસ્ત્ર અને દાનદાર હતા તેમણે ઘણા નવનહેના સ્થાપનાં હતા. રઘુનાથ-
પતે પોતાના નોકરો વડા મર્યામાન વૈરણે એક મામમાં રૂબા અને
તેણે એકવાએ તેમની રાજધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો. વજારને અધ્યક્ષતાન કરવાને
અમરે રઘુનાથપતે તેમની મુલાકાત કરવા નીકળ્યો એ સમયે તેમને કોઈ પંડિત
મળવા આવતા તેનું સાર સંભળ કરવાનો તેમના નિયમ હતો. રઘુનાથપતે મંત્ર-
વા આવતા તેનું તેમણે ઉત્તમ પ્રકારે આદરભંગ્ય કર્યું. તે સમયે તેમના મહાવરમાં
પ્રીણ થયું કેટલાક પંડિત આવ્યા હતા પંડિતોમાં ગિન અને વિષ્ણુની સર્વેત્ત-
મનાસ બધી વાદવિવાદ ઉપજીત થયો હતો રઘુનાથપતે થયું એ વાદવિવાદમાં
સામેન થયો તેઓ વૈષ્ણવ હોવા છતા પ્રવચન તેમણે શિવની શરોતમતા પ્રતિ-
પાદન કરી પ્રતિપક્ષને નિગર કર્યો વિષ્ણુજી વિષ્ણવ સ્વર્ણી રઘુનાથપતે
પુન વિષ્ણુજીનું સમર્થન કરી શિવપક્ષને નિગર કર્યો. તેમની અપ્રતિમ
વિરાદગતિ બોઈ માદવજી વિરોધ પામર્થકરિત થયો અને તે અતિશય વિદાન
દેવાની તેની ખાતી થા' તેને 'રઘુનાથપતે કહ્યું -' સ્વાચીકમદારાજ ! આપ
વિદાન અને સતપાત હો આપ મ્યાપી પધારાં અને અધ્યતની હી ક્ષણ છે તે
નિવેદન કરો ' એ સામળી રઘુનાથપતે કહ્યું -' મને કલ્પની કિંબા બુદ્ધિ, મામ
આદિ હરિદાની અપેક્ષ નથી. આપ સુત્ર અને ધર્મનિષ્ઠ હો. આપની સાથે
એકાનતા એ ઘડી વળાચિત કરવાની ક્ષમ્બ છે.' વજાર માદવજી રઘુનાથપતેને
મેદન રથણે છા મથો. તેને તેમણે કહ્યું -' હું થાયકે પંડિત નથી, હું શિવાજી-
મદારાજનો નવકે પુ. માત્ર મામ રઘુનાથપતે રાજદારી પ્રવચસરે કહ્યું. કહ્યી મદારા-
જાજ નવકે મકે હું એ કાર્પ પરિપૂર્ણ કરવા માટે મદારાજને કહ્યું. હું વનું
પરો, કાવુ વગર વખતે તેમને આપની સદાચવાની ગમત પડે. તે સમયે
આપના નવકે અને આપના માદસાદ નવકે. મદારાજને સદાચવા મથે અને
તેમના નવકે આપને નવકે. મથે એ ક્ષમ્બથી માદસાદ સાથે તેઓનો મોદ-
સામજ સાધવાની મને આજી કરમાતી છે, તેમનીજ દુ આપના દર્શન કરવા આપી
પુ આ નવકે મામ છે, શિવાજીમદારાજ સ્વપર્થનું રક્ષણ કરવાનો પરિચય
એ હ આજ તેમને અવરજ સદાચવા કરમે. એ પ્રમથ્ણે વર્તવામાં આપના માદ-
સાદનો કાદ કરવાની મારી બહામણ નથી; પરંતુ તેમના અનકે. ભૂમાં શિવાજી-
મદારાજ કિંબા મેદ ઉત્તમ કરમે, એજ મારી પ્રાર્થના છે. ' પંડિત પ્રાર્થના
સામળી વજારને ઘણાજ આનંદ થયો, તેના અંત કરણમાં મદારાજનું બધી પ્રથમ-
થીજ આદરજીવ ઉત્તમ વા. હાની અને તેમના અગ્રુત પશ્ચાત્તમની વાનો તેમણે
વાદવજી સામળી હતી એ ઉપરાંત કુલગવાદ પાસેથી મદારાજને અ. કહ્યી અપા-
વવાના કાર્પમાં તેણે ઘણી ખટખટ કરી હતી, રઘુનાથપતેની મિત્રભાવનુભ પ્રાપ્તિ ની

વછરે માન્ય કરી તેમને કુટુંબસાથ બાદશાહની મુલાકાતે લઈ ગયા અને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનું તેઓએ કબૂલ કર્યું. શિવાજીમહારાજે કર્ણાટક જતી વખતે ભાગાનગર થઇને જવું અને તે સમયે પરસ્પર મુલાકાત કરવી એવું નક્કી થયું. વછરે રઘુનાથપંતને મોટા દાદમાઈથી મિળ્યાની આપી. તેમને વસ્ત્રાલંકાર આપી ગોરવ કર્યું અને રોડપૂર્વક વિદાય કર્યું તેમજ બાદશાહ પામેથી શિવાજીમહારાજ ઉપર એક પત્ર લખાવી આપ્યો.

ભાગાનગર જઈ રાજકીય સલાહમસલતમાં વિનય પ્રાપ્ત કર્યું પછી, પ્રથમ લખ્યા પ્રમાણે રઘુનાથપંત સતારે જઈ શિવાજીમહારાજને મળ્યો. પિતાનો વિશ્વાસુ અને શુદ્ધિમાન કાર્યભારી પોતાને મળવા આવવાના સમાચાર બહુ મહારાજ સ્વતઃ તેની સામા ગયા અને તેનું વિશેષ સન્માન કરી સ્વસ્થાને લઈ આવ્યા.^૧ રઘુનાથપંતે કર્ણાટકથી અનેક વિચિત્ર વસ્તુઓ અને ઘણું કિમતી ઝવેરાત મહારાજને માટે લાવ્યો હતો તે તેમને મમર્ષણ કર્યો. તેનું નજરાણું અને સ્વામીનિષા બેંછ મહારાજને અતિ સતોષ થયો. પોતાના પિતાનો જૂનો, અનુભવી, શુદ્ધિમાન અને પ્રમાણિક કાર્યભારી અગવાથી પોતાનું હિત સમજી તેનું ગોરવ કર્યું અને તેને અમાત્ય પ્રધાનનો હોદ્દો આપી પોતાનીજ પાસે રાખવાનો વિચાર કર્યો. એ-હોદ્દા ઉપર તે સમયે રામચંદ્રપત દત્તા. તેને બદલે રઘુનાથપંતને નિમ્નો. ૨

રઘુનાથપંત મહારાજ માને આવ્યા તે વખતે મહારાજની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોવાથી તેઓ સતારામાજ નિવાસ કરતા હતા, એ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેમા વળી વર્ધાનકુતુના દિવસે હોવાથી મહારાજે ત્યાજ યાતુર્ગમ વીતાવ્યા. એ વિશ્રાન્તિને સમયે રઘુનાથપંતે મહારાજને બે ડાહરાજાસંબંધી સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી અને કર્ણાટકપર ચઢાઈ કરી શાહજીરાજની ધનમંપત્તિના ચોગ્ય બદલાવસ્ત કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન કર્યો. ચઢાઈમા વિનય પ્રાપ્ત થવા માટે તે તરફના સરચાનિક રાજાઓ બેઠે, સર્વ પ્રકારનો બદલોસ્ત કર્યાનું પણ રઘુનાથપંતે મહારાજને વિદિત કર્યું, અને ભાગાનગરના કુટુંબસાથ સાથે બાંધેલા રાજકીય મિત્રબાવસંબંધી પણ તેમને કહી સંભળાવ્યું. રઘુનાથપંતની વાતથીત ઉપરથી મહારાજે બે ડાહરાજા પામે પિતાની કર્ણાટકની સપત્તિમાં હિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે અર્ધા ભાગ માગવાને બદલે ચઢાઈ લઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ ઉપરાંત

૧ રાયરીની બખરમા લખ્યું છે કે, રઘુનાથપંત કર્ણાટકથી આવતા નિળપુર ગયો. તે સમયે આદિલશાહે તેને પોતાની પાસે રાખી વછરે બનાવવાનું કહ્યું, એ સમયે સંબંધિતાંજ મહારાજે તેને કહાલ્યુ કે, મારા કબરખર્ચ તમારા પિતાના નિશાસુ સેવકે ચાનોની મોડરી રચીકારની ઉચિત નથી વગે પુશીથી મારી પાસે આવે. હું તમારું અપમાન કરીશ નહિ.

૨ ચિત્લીસ લખે છે કે, રઘુનાથપંતે મહારાજને વિનવતિ ન્હી કે-“ હું વંશપર પરાધી મજબુદારનો હોદ્દો ભોગું છું તેથી તેજ હોદ્દો મને આપવો” તે ઉપરથી મહારાજે તને એ હોદ્દો આપ્યો. રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે, નિજુ સોનદેવ મજબુદાર એ અરસામાં મરણ પામ્યો હતો. મહારાજે તેનો હોદ્દો રઘુનાથપંતને આપ્યો.

કર્ણાટક જવાથી વખતે કોઈ નવીન પ્રાંત પોતાના કબજામાં આવવાનો અને હેરાં પિતાની સંપત્તિની મુખ્યવસ્તુ કરવાનો સંકલ્પ લખાવ્યો. એ સમયે મરાઠા હાઈ જવાની બંને પ્રકારે અનુકૂળતા હતી. કુતુબશાહના રાજ્યમાં કાઠને કર્ણાટક જવાની અડચણ રહી નહોતી એ ગબ્બમાંથી મદારાજને ખંડણી મળવા ઉપરાંત વછર માફવણ અને આંજણુ તેમના પરમાં હતા. તેમાં વળી રઘુનાથપંત મદારાજમાં આવ્યો તે સમયે તેમની સાથે સ્નેહસંબંધ બાંધેા હતા. એ સમયે વિજયપુરસરકાર અને મેલગો વચ્ચે સ્નેહસંબંધ બાંધવા જેવું થયું હતું. તે કુતુબશાહને પસંદ નહોતું વિજયપુરસરકારના મુખ્ય વછર અને દિલ્લેરખાન વચ્ચે સમવલુનો તબદિ હોવાથી તેઓ વચ્ચે ત્રૈત્રી થઈ હતી. દિલ્લેરખાન ગોવર્ણકીની કુતુબશાહનો કોઈ યત્ન હતા અને ખાન સિવાજીમદારાજનો પરજીવ કરવાનો કામ લેતા. ખાનનો વેરી એકજ હોવાથી તેઓ વચ્ચે પારપર સ્નેહ બંધાવામાં અડચણ પડી નહિ. ^૧

કર્ણાટક જેટલે સમયે થય પછી રોહાની પાછળ મેલગો તોરણ કરે નરિ અને પોતાના તાબાના પ્રદેશને નુકસાન થાય નહિ તે માટે સિવાજીમદારાજને નિરાશ- પંત-આપીકીસને મોલમુબેદાર ખાનજાહન બહાદુર પાને સ્નેહસંબંધ બાંધવા મોકલ્યો ખાનને કામ આપી લાગે કરી સકાય એજ હોવાથી મદારાજે તેને પુષ્કળ દ્રવ્ય અને અવસર નજાણુરૂપે મોકલ્યુ. નજાણુરૂપી લોભાકે ખાને મદારાજના પ્રદેશમાં કોઈ પ્રકારનો ત્રામ નહિ આવવાનું નાખાવીકે વચન આપ્યું. ખાનને પુષ્કળ કામ આપ્યા પછી મદારાજે બીજે પણ પ્રયત્ન રચ્યો કે, મેલમુબેદારાદના ખંડેશ રાજાનરીકે તેમણે તેમને પુષ્કળ દ્રવ્ય આપ્યું. કહેવામાં આવે છે કે, મદારાજે મેલમુબેદારાદને ખંડેશ રાજાનરીકે ચાર કામ હોન ખંડણી કરી અને ખાનને પાવદગર યોડેસવારસહિત મદદ કરવાનું વચન આપ્યું હતું ખંડણી આપવી વખતે મદારાજે કહ્યું હતું કે - 'કુતુબી આવને કું ધાસ આપુ કુ આ મંત્રે મદારાજ સાથે તદનામુ કું. બાદશાહ સિંધુ નદીને કિનારે પાંચે નાથે લુદ કવાયા ચુથાયા હયા તેમણે પોતાના પુત્રને કાપી લાગુલ્યું કે - સિવાજીમદારાજ સાથે લુદ કરવાનું બધું ગામી તેમની સાથે તદનામુ કરું એજ કદમ્બકું તેમ કવાથી આપણી મદદાઓથી ચવાનું ધારતું નહિ.'

ખાનને મોલમુબેદારનું ગજનુ બરી પોતાના પ્રદેશમાં તોરણ થાય નરિ

૧ કૃ. સરકાર લખાવે છે કે વિજયપુરના રાજાના આ વખતે જેવું પડેલા હતા એ અધ્યાન નાન એ હિંદીની નકલ નવનવા બાદશાહ બહિરોલખાને રાજા સિદ્ધિરાયનામના એ ખાનગન મેલગોથી હતા અને તેન નામથી જેવે સુના કવાથી રાજા દતે. મેલમના વડા ખજાન નાન તેણે ખૂ કરાણુ હાટ ખીરાજાન નામનો તેનો એ કલેખ નુસિવાર નાદક હતા હિંદીની રાજા તે મદારાજ પુત્ર કાલુ. રાજા રાજા ખાને કાલ નામે હતા બહિરોલખાને મેલમ મુબેદાર નજાણુરૂપાને પોતાના રાજા હો. દતે અને તે એ વ મુબેદાર. વિજયપુરનરકાર વચ્ચે કરવાની તૈયારી કરતા હતા. ખંડુ રાજે અંગુ હોવાથી મદારાજના કાર્યમાં કાંઈ હાસ્ય નાને એજ નહોતું

એવા બંદોબસ્ત કર્યો મહારાજને પોતાની દક્ષિણની સગદર ઉપર દિશા બાધવા માથા દતા તે કામ સંપૂર્ણ થતાજ ત્યાં લશ્કરી બંદોબસ્ત કર્યો નિભાગદર, માટમે, વગેરે આદિશાહી બગીચાદેના તે લશ્કર હુમવા થતા તેમનું કંઈ પણ નહિ એવી વ્યવસ્થા કરી મહારાજને પોતાના કોકણ પ્રદેશની વિશેષ ચિંતા હતી, એ પ્રાત ઉપર સોદનો રાણા હોવાથી હમેશા ત્રાસ આપતો હતો પોતાની પાછળ સીતી તોફાન થયાવે તો તત્કાલે તેનો પરાજય કરવાનું કામ મહારાજે ચલણીય હોયપત સમિતિને સોંપ્યું તેમજ એ પ્રધાનના લાગણી પ્રચક સૈન્ય આપ્યું હતું કલ્યાણથી દેશના કિશ્કા સુધીના કિશ્કાની અને પ્રાતની વ્યવસ્થા એક સગદરને સોંપી હતી કિશ્કાપર પણ મહારાજે ચલણીય બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો કોકણથી કિશ્કાપર સત્તુ હુમલો કરે તો તેમને આમપાસથી સત્તર સદાપતા મળે અને એકાએક દિરને ચતુના તાબામાં બધ નહિ તેમજ ધણા દિવસ સુધી તેમની માથે મુદ ચર્ચ થકે એવી જોખણથી કરી હતી સર્વ પ્રદેશનો ઉત્કૃષ્ટ બંદોબસ્ત કર્યા પછી મહારાજે ગત્યનો કાર્યભાર મેળોપતને આપ્યો ધતર પ્રધાનોએ અને સગદરોએ તેની આજ્ઞા પાતન કરવાનો અને તેને વખતપર સદાપતા કરવાનો મહારાજે મર્વને હુકમ કર્યો ।

રા નમા સર્વ પ્રદેશની વ્યવસ્થા કર્યા પછી ૪૦ સં ૧૬૭૩ ની આખરે મહારાજે કર્ણાટકપર ચદાઈ લઈ જતા તૈયાર થયા તેમજ પોતાની માથે ત્રીશ હજાર ધોડેવાર અને આળિશદળાર પ્રાપ્ત લશ્કર રાખ્યું હતું એટલા બધા વિરામ લશ્કરને વેચમે પરદેશમાં લઈ જતા અલગક ખર્ચ થાય એમ હતું તે ખર્ચ ખજાનામાંથી નહિ હતતા ખાગના કાદવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો લાગાનગર રાજ્યમાં વિપુલ દ્રવ્ય હોવાથી તેમજ ત્યાના ગત્ય પાસે દ્રવ્યની સદાપતા માનવાનું ઉચિત ધાર્યું ગત્ય પ્રાસેથી ખાટી મળતી દોલથી તેનાપર દ્રવ્ય સારે લુપ્ત થવાવાનું મહારાજને ચોચ લાગ્યું નહિ વળી રથુનામપતે, માલબાજી અને આદિખાને મહારાજના પક્ષમાં લીધા હતા મહારાજે આસપાસની પરિસ્થિતિ લાગી લઈ કુતુબશાહી દરબારના પોતાના વગેન પ્રસ્તાદ નિરાકરને પત લખ્યો કે - ' કર્ણાટકપર ચદાઈ લઈ જવાનો અમારો વિચાર છે તમારે ખાદશાદ પાસેથી ચદાઈના ખર્ચ માટે ચોખા દ્રવ્યની સદાપતા માગવી કર્ણાટક જતીવખતે ખાદશાદની સુનાકાત તેવાની અમારી ખબર છે રાખીએ મહારાજનો પત વાચી સભળાતા ખાદશાદ ગજારામે શિવાજીમહારાજ સૈન્યસાદિ મળવા આવે તે તેમને ભવ દર વાણ્યુ એ પાષ ખાતેખાર ચાલુ બધ તે માટે ખાદશાદે તેમને લોકેએ તેટલું

૧ તે સમયના અથે તેના લેખણથી પ્રેમ સગદર મળાવે છે કે તેમજ પાદર કેને મહારાજ કાથે વિચારને પ્રાસેને જઈ ગળી રથે હતો અને વખતપરને રખીપાર કરી દિલીમાં લઈ વાજ તુધી સ્થા હતો, તે આ વખતે દક્ષિણમાં પાસે આવ્યો હતો મહારાજ તેને હિદુખર્મમાં લઈને કંઈક કામચોરી સોંપેલી હતી, પરંતુ આ વાતને દરખાસ્ત બીજા ફેલ બખમાંથી મળી આવતો વધી ર એ નિરુપચવનો હુકમલો નિરાકરપત્ર મન્ય થતા મહારાજે એને કુતુબશાહીમાં વગેન નિચે હતો

દબ્બ આપવા કહ્યું. બાદમાં પરીચો જણાવ્યું કે:— 'સિવાજી મહારાજે મળવા આવવાની તમી લેવાની જગત્ત નથી.' પ્રજાદેજ નિરાજીએ મહારાજને બાદમાંની હાજી ચઢારા લખી જણાવી.

તેમ જીવ રઘુનાથપતિ માદવજી તથા બાકવજી સાથે પ્રથમ દરબ્યા પ્રમાણે મહારાજ તો પોતાના લશ્કરસહિત ભાગાનગર તરફ જવા નીકળ્યા. બાદમાંની મુલાકાત લેવાની હિંમતથી મહારાજ તેમના રાજ્ય નજીક ગયાના સમાચાર આપવા માટે તેમણે મુનાથપતિ અને નિરાજી રાવજીને અગતિથી બાદમાં પાસે મોકલ્યા. મહારાજને પોતાના રાજ્ય નજીક આવેલા જાણી બાદમાં અત્યંત ગમરાયા. રાજ્યની પ્રગતિને પણ ધણી ખીંક લાગી; પરંતુ રઘુનાથપતિ અને પ્રજાદેજ નિરાજીએ તેમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લઈ કહ્યું કે— 'સિવાજીમહારાજ દબ્બ સ્નેહલાવણ્ય આપના પ્રદેશમાં આવ્યા છે તેમનો ખીંકો કંઈ ઉદ્દેશ નથી.' માદવજી અને બાકવજીને તેમનું કહેવું સત્ય જણાવ્યું તેમણે બાદમાંની સમગ્રવ્યું કે— 'સિવાજીમહારાજ સાથે સ્નેહસબ્બ થવાથી આપનું કાર્યજી થશે.' પોતાના વજીરો તરફથી ખાત્રી મળતાં બાદમાંની ખીંક ઓછી થઈ.

મહારાજે પોતાના લશ્કરમાં સજ્જ કુકમ ફેરવ્યો હતો કે:— કુળજાદી રાજ્યની સરદારમાં પણ નુકસાન પડી તે પ્રાતની પ્રગતિ કિંચિત્ પણ નુકસાન કરવું નહિ. ત્યાં જાણી નાખનારા આવે ત્યાં અનાજ, લાકડા વગેરે સામાન વેચાતો હોયો. પ્રગતિ જરાપણ ત્રાસ આપવો નહિ. વૃક્ષમંચિરૂદ્ધ વર્તનારને સજ્જ શિક્ષા થશે.' એ કુકમ તમ્મ ફરકા કરી જે સિવાજીએ કુળજાદીની પ્રગતિ ત્રાસ આપ્યો, તેના દાધના આગળ મહારાજે કામી નખાવ્યા, કેટલાકેના હાથજ કાપી નખાવ્યા અને મોટા મુન્દો કરનારનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. તેમ થવાથી લશ્કરમાં મહારાજની સજ્જ ધાક થઈ. પ્રગતિ સદજ પણ નુકસાન થઈ નહિ. એ લોકો બાદમાંની કાને જતાં તેમને પણ સંતોષ થયો.

મહારાજને નદન નજીક આવી પહોંચ્યા જાણી કુળજાદીએ તેમને સામે લેવા જરાત નૈવારી કરવા માહી. જ્યારે આ સમાચાર મહારાજને મળ્યા ત્યારે મહારાજે એવો સંદેશ કહાવ્યો કે:— 'તમે મારા મોટા ભાઈ બેરોબર છો. મોટા ભાઈએ નાના ભાઈને આટલું બધું માન આપવું જોગ્ય નથી.' આ પરથી કુળજાદીએ પોતે જવાનો વિચાર માહી વાળી પોતાના વજીર માદવજી અને બાકવજીને તેમજ નગરના ખીંજ મોટા મોટા લોકોને કેટલાક માગ્ય મુખી મહારાજનું સમજવું કરવાને મોકલ્યા. હલકપણ વચ્ચે અતિ સ્નેહપૂર્વક બેઠ થયા. ખીંજે દિવસે કુળજાદી સાથે મુલાકાત લેવાની મોગજી થઈ. મુલાકાતે જાતી વખતે મહારાજે પોતાના અમલદારોને કિંમતી વખાતકાર ધારણ કરવાની આજ્ઞા કરમાવી અને દાણી, ઘોડા વગેરે મુંગદી દાદમાંથી સ્વાદી નૈવાર કરી. કુળજાદીએ પણ સમસ્ત નગર મુંગદવાનો કુકમ ફેરવ્યો. નગરમાં રથને રથને કરમો જવાની, ખજાતોરજી લટકાવ્યા હતાં તથા વાજીવના મધુર ગાદ થવા હતા. મહારાજની સ્વાદી નગરમાં વાજતેજાજતે કરવા લાગી. નગરની દિગ્દુશન સિવાજી

મહારાજના દર્શન કરવા અત્યંત ઉત્કંઠિત થઈ હતી. સર્વ રસ્તા ખીચોખીચ લગાઈ ગયા હતા. તેઓ મહારાજને વારંવાર પુષ્પદાર પહેરાવવા લાગ્યા. ઘરની બારીઓ માધી મહારાજ પર પુષ્પની વૃષ્ટિ થવા લાગી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ બારીમાં ઉભી ઉભી આનંદ પામતી મહારાજનાં ઓવારણુ લેવા લાગી. મહારાજને તે દિવસે નગરનાં ગરીબ તથા કુટીરોને પુષ્કળ દાનધર્મ કર્યું. માર્ગમાં જેઓએ મહારાજનું સન્માન કર્યું તેમને તેઓએ વસ્ત્રાલંકાર અર્પણ કર્યાં.

બાદશાહે દાદમહાલમા મહારાજની મુલાકાત લેવાની ગોઠવણ કરી હતી. લગ્ન દિવાનખાનામાં સુંદર બેઠકો બનાવી હતી. મહારાજની સ્વારી મહાલ નજીક પહોંચતાજ પોતાનું લરકર બદારજ ઉભું રાખી મહારાજ ચેલાક ધાર્ણભારીઓ સહિત કુતુબશાહના મહેલમાં ગયા. બાદશાહ તેમને લેવા દિવાનખાનાપરથી નીચે ઉતરતા હતા, તેમને મહારાજને કહાવ્યું કે- 'આખે મહેલ નીચે ઉતરવાની તરદી લેવી નહિ. ' મહારાજ મહેલપર ગયા. ત્યાં પરસ્પર એકબીજાએ આભિંગન કર્યું અને બંને એક આસનપર બેઠા. માદણુ અને આદણુ તેમની પાસે બેઠા. બીજા અમીરઉમરાવો ઉભા રહ્યા. મહારાજ સાથે આવેલા કારભારી બાબારાવ સરનોબત, રઘુનાથપંત, નિરાછપંત, દત્તપંત વાકનીસ અને બાદશાહ આવજ ચિટણીસને બેસવાની આજ્ઞા કરમાવી. કુતુબશાહના જનાનખાનાની સ્ત્રીઓને પણ મહારાજને જોવાની ઈચ્છા થયેલી હોવાથી પડદાઓ નાખી તેમને માટે પણ વ્યવસ્થા કરેલી હતી. થોડા વખત સુધી મહારાજ અને બાદશાહ વચ્ચે રોહસંભાષણ થયું. બાદશાહે મહારાજના સરદારોની મુલાકાત લઈ તેમને યથોચિત સન્માન આપ્યું. તેમની સેવનીતિ અને વસ્ત્રાલંકાર બોધ બાદશાહ ઘણા ખુશ થયા. ત્યાર પછી મહારાજને અને તેમના સમજા મનુષ્યોને પાનગીઝ અને અત્તરચુલાળ આપ્યાં. બાદશાહે મહારાજને બહુમૂલ્ય ઝવેરાત, હાથીધોડા વગેરે માનપૂર્વક સમર્પણ કર્યું. કહેવામાં આવે છે કે, બાદશાહે પોતાને હાથે મહારાજના શરીરે અત્તર ચોપડી પાતનું ખીકું આપ્યું હતું. લગભગ એક પ્રકર સુધી દાદમહાલમા રહી બાદશાહનું પ્રેમ-પૂર્વક આદરતિથ્ય સ્વીકારી મહારાજ પોતાના મનુષ્યોસહિત તંત્રીમા પાછા આવ્યા. મહારાજ જપારે જવાને નીકળ્યા ત્યારે કુતુબશાહ તેમને વિદાય કરવાને માટે ઠેક મેડા-પરથી નીચે સુધી આવ્યા હતા.

કહેવામાં આવે છે કે, મહારાજને લાગાનગરમા એક મહિના સુધી પગ નાખ્યા હતા. બાદશાહ સાથે માદણુની હાજરીમા મહારાજને ઘણી રાજદારી વાતો થઈ હતી. માદણુપતે મહારાજને પોતાને ઘેર મીજબાની આપી હતી. તેમની સાથે આવેલા સરદાર અને કારભારીઓને તેણે ખોપાક આપ્યા અને મહારાજને વસ્ત્રાલંકાર તથા હાથીધોડા નજરાણું આપ્યું. આ મીજબાની વખતે માદણુની વૃદ્ધ માતાએ પોતાને હાથેજ રસોઈ કરી હતી અને મહારાજને પોતાને હાથે પીરસ્યું હતું. જ્યાંસુધી મહારાજ જમતા હતા ત્યાંસુધી જો બંને લાઇઓ બહુજ અદ્યથી બેઠા હતા, એવું કહેવાય છે. મહારાજે પણ બહુદયને મિજબાની આપી અને તેમને હાથીધોડા આપી તેમની સાથેનાં મનુષ્યોને ખોપાક અર્પણ

કરી માન આપ્યું. બાદમાં અને તેમના અભિગમસૂત્રને મહાશયે એક જાન્ય મિષ્ટાન્નની તથા સર્વને વ્યુત્પન્ન થયે. અનેકા આથી સંતોષ પમાયો. નવનના સર્વ અગ્નિ અને મનસાગરની સુલાકાલ લઈ મહાશયે તેમના એક મંત્રાદન કર્યો.

સુલાકાત સમયે એક આનંદભરતી જગાવતુ વર્ણન એક અપરમાણી પ્રજા આપે છે.^૧ કુલુભસાહે એક સમયે વાનવિત કરતાં રણનાથપંતને કહ્યું કે—“શિવાજી મહારાજના મનુષ્યોની બહુધુરીસંખ્યા છે વણી મહાસા સાલળા છે. તેમની વ્યવહારી પ્રવૃત્તિ એવા કહ્યો છે.” રણનાથપંતે ઉત્તર દીધો—“તેમના તાજાના પ્રયેકે શિવાજી એક એક હાથી બંધાવે છે.” બાદમાં વૃણુ—“તેઓ હાથી સાથે મુઠ કરી સકે છે.” રણનાથપંતે કહ્યું—“તેઓ સકે શી ? તેઓ હાથની પરવા રાખતા નથી.” કુલુભસાહે કહ્યું—“તેઓ હાથી સાથે કેટલું મુઠ કરે છે તે આજે નજરે લેવાની ક્ષમતા છે એક શિવાજી લઈ આવજો.” પંતે બાદમાંની ક્ષમતા મહાસાએ નિવેદન કરી. તેમની આજ્ઞાથી મેસાજીકેને દસ બજવાન યરવીર શિવાજી ખાંદ કરી કુલુભસાદ પામે લઈ જવાનું કહ્યું. રણનાથપંતે દસ શિવાજીદિન મેસાજીકેને સા બાદમાં પામે મવા. તેમણે શિવાજીએને પોતાક એક આજ્ઞા ત્યાર પછી તેમના સમક્ષ એક મહેન્દ્રવંશ હાથી ઊઠી મૂકાવે. તત્પરે સંધ્યા મેસાજીકેના કરી તરે પછી આન્ને કેમણ નજર પડે એવો નહિ. તેને પોતાની લક્ષ્યાર ઉમાથી અપજનાપૂર્વકે દાસીના એક લેપર મોત લઈ કહે. આ વાગતાંજ હાથીના હાન આગળથી શરૂ થયા પૂર્ણપર પડી. એ દરેક લેપ બાદમાં આન્ને પામ્યા. બાદમાં મેસાજીકેને પોતાની પામે મેસાજીકે તેની વણી પ્રમ મા કરી અને તેઓ મેસાજીકેના કથ, પચસા તેમ અને ચાલોસે મેસાજીકેના આજ્ઞા બાદમાં એકલેખીન સંતોષ પામ્યા નહિ. તેમણે મેસાજીકેના પામ્યાનર રૂપિયાની ઉપજિનુ માત્ર અધિકાર આપવાની ક્ષમતા દર્શાવી. એ એક મેસાજીકેના બાદમાંને મુલને કદતાં કહ્યું—“હજુર” હુ મહાસાના અન્નને ઉદરોપજી કહું છું તે આજુબ છે તેમની આજ્ઞાથી હુ બાદમાં આપો અને આપે મારા શુદ્ધિભરતી પરીકા કરી સંતોષ જતાવ્યા છે આપની એ અધિકાર તેથી ક્ષમતા મારા મહાસાએ અને હુ એક આજુ આપુ છે કે એથી આપની અધિકારને મારે નિર્વાહ બજાવે.” આપની અધિકાર લઈ એકલેખીના કથથી મારી ભુદિ બટ લઈ મહાસાના મેસાજીકેના અતરે ૧૬ અધિકાર આપવાની ક્ષમતા આપ તે મહાસાને આપવી તે મારા અપજના સ્વામી છે તેમની તેમ જાગવથીએ મારો ધર્મ છે.” પ્રમાણિકુ મેસાજીકેની નિમ્નુદ્ધા અને નિતીમ સ્વામિનિય લેઈ બાદમાંની કેટ

૧ વિવિધિગણના શ્રી. સરસ્વતીજીને છે કે, દક્ષિણમાં અભિગમસૂત્રને મહા-
શયે એકે મિષ્ટાન્નની આપી. ત્યારે આ દક્ષિણ બની હતી એ અપરમાણી એવું છે કે,
કુલુભસાહે મહાસાએ વૃણુ કે—“બાદમાં પછી તાજાદિન હાથી કદાશ છે.” ત્યારે
મહાસાએ મેસાજીકેના દર્શાવી નીત આજ્ઞા દેખીત તરુ બાદમાં જાગવી કહ્યું કે—“આ
કે મારા હાથી છે.”

આશ્ચર્ય થયું દશે, તે અને લખવાની અગત્ય નથી

કુતુબશાહનું અને તેના વજીરેનું આદરાતિથ્ય ગ્રંથો ક્યાં પડી મહાગજને લાગાનગરથી છાવણી ઉપાડવાનો સંકલ્પ કરી, આદશાહ પામે ગ્જ માગી તે સમયે આદશાહે પુનઃ દરબાર લગી સર્વની મુલાકાત લીધી તેમણે મહાગજને નિદામગીરીમાં પાચ હાથી, પાચ પેડા તથા પાચ પોષાક અર્પણ કર્યા તેમના સરકારેને તથા કાબૂદારીઓને વસ્ત્રાબૂષણ આપી મતોષ પમાડ્યો પરંપરે પ્રત્યેક પ્રમુખે એકબીજાને સહાયતા આપવાની ઉભય પક્ષે પ્રતિજ્ઞા કરી સ્વારીના ખર્ચ માટે માગેનું દ્રવ્ય આદશાહે પ્રકુનચિત્તે મહાગજને સ્વાધીન કર્યું તે ઉભય પક્ષ વચ્ચે શરત થઈ કે, કર્ણાટકની રાહજીગજની જમીન સિવાય બીજે પ્રદેશ છતવામાં આવે તેનો અર્ધો ભાગ કુતુબશાહે આપવો કુતુબશાહે મહારાજના લક્ષ્મી સાથે પોતાનું તોપખાનું મોકલવું કુતુબશાહે પોતાના થોડાં વસ્ત્રોની સહાયતા આપવાનું હતું, પરંતુ મહારાજને ના પાડી ઉભય પક્ષના હાગવની એક દેનમાં લખ્યું હતું કે, છાટખાનો વિજયપુરમાં રહેશે જે પ્રાતઃ શિવાઈમહારાજ હસ્તગત કરે, તેમનો કેટલો પ્રાતઃ તેજ સંગ્રહને એની શરતે પાછો આપવો કે, અબ્દુનકરીમને આદિનગાદીના રાજ્યદાર્યભાર ઉપરથી કાઢી મૂકી તે જગ્યાએ આમણાને નિમવો કે

અહીં દ્રવ્ય અને મજબૂત તોપખાનું મેળવી મહાનાથ કર્ણાટક તરફ જવા નીકળ્યા માર્ગમાં તુગલકાને મિનારે કરનાજાકડપ્પા નામક એક સરથાનના મઝ્યાનિષ્ઠ મહાગજને પાચ લાખ દોન ખડકી આપવાનું મજૂર કર્યું, તેથી તેના પ્રાતને ઉપદ્રવ નહિ કરતા તેમણે આગળ પ્રયાણ કર્યું એ શહેરથી પચીસ માઇલ વેગળે નિવૃત્તિમગમ નામક ક્ષેત્ર આવે છે ત્યાં સ્નાન કરી મહાગજ કૃષ્ણાનદીને પેટે પાડે ગયા અને પાપદળ વચ્ચેને કડખાને માર્ગે બાચન ગવાના કરી થોડાક થોડેસ્વામિદિત તેઓ શ્રી સૈનમલ્લિકાર્જુનના દેવાનપમાય દર્શન કરના ગયા દેવાનપના નિતાળ યોજાનમાં લખ્યું રાખી થોડા મનુષ્યોસહિત મહાગજ ગંગા સ્નાન કરવા ગયા ત્યાંના પર્વતના દેખાવ અને વનથી અત્યુત્તમ દત્તા કૃષ્ણાનદીના પ્રશન્ન પટમાં થઈને પૂર્વસમુદ્ર તરફ જતા ત્યાંના રમણીય અને પરમપૂજ્ય ગ્યામ નેષ મહાગજને અત્યાનંદ થયો અને જાણે ખીલું નામગ્યાન દોષ એવે તેમને લાગે ચર્ચા દેવદર્શન કરવા ગયા તે વખતે મહારાજના હૃદયમાં વિનહણ

૧ મુનામાંત વખતે મહારાજને કહ્યું કે આદિનગાદ અને વમે અને મદદ કરશે તો હ તમને સમસ્ત દિહુરતાન છોડી આપીશ (રાયરીની બખત)

૨ વિદિષ્ટ લખે છે કે કુતુબશાહે મહારાજને દસ લાખ દોન અને કેટલું જવેરાવ આપ્યું હતું રાયરીની બખતમાં લખ્યું છે કે, પાચ લાખ દોન આપ્યા હતા પ્રે સરકાર જણાવે છે કે, દરરોજ ત્રણ હજાર દોન મહારાજને મળતા હતા

૩ શિવલિંગિય

૪ વિદિષ્ટ એનું નામ આનંદાવ દેશમુખ લખે છે

૫ આનંદ ઉર્ફ અને વિલ્લિંગ એનું નામ પર્વતમ અને સખાસદ સૈનપર્વત લખે છે.

ભાત્રાજીના પ્રજાપિતા થયો અને દેવરાજાના ગોઠાનો દેવ સમર્પણ કરી ઇત્તનું સાર્થક્ય કરવાની ઈચ્છા થઈ તેજ રાત્રે અસ્થય બુલ્લો આવતા મહારાજ તત્વાર રીતે રાત્રે રેખે પોતાનું સિરકચળ ચર્પણ કરવા તૈયાર થયા પહેલાં ગુરુદાસા આલેસામાજ મહારાજના કાંતરમાં બેસાવીદેશને પ્રવેશ કરી કહ્યું, “વત્સ ! દેહાર્પણ કરવાથી તમે મોક્ષ પ્રાપ્ત થશો નહિ તારે તમે દાનુ વિશેષ અદત્તના કર્તવ્ય થશે ધર્મસાક્ષી માટે તારો દેહ નિર્માણ થયો છે; મોટે આત્મ સાક્ષાત કરવું ઉચિત નથી.” મહારાજ સાવધ થયા પછી તત્કાલા મનુષ્યોએ બવાનિરિણીના આગ નિવેદન કરી તે સાંભળી મહારાજે આત્મચિત્ત કરવાનો નિમિત્ત મધરાત્રે એવા પ્રજા અને રામ આનંદા રવી તપસ્વીકૃતિ ધારણ કરવાની અને અદાનુપાત તપસ્યા કરી અવસેષ છાવન આત્મચિત્તપ્રાપ્તિ પીતાવચનથી ઇચ્છા થઈ તેમણે ધર્મભારી અને સત્કારીને કહ્યું કે-“ મૌન્યદેવતા પ્રજાપ્રસાદવડે મારા સર્વ ધર્મો રમ પારિપૂર્ણ થયા છે, હવે સમારંભની નિરૂપ થઈ ગયા પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું અને શેષ જીવન મોક્ષપ્રાપ્તિના પીતાવચનથી મારી સંપૂર્ણ ઇચ્છા છે આ અદ્યક્ષ-મે આ તથેજી અત સાચી નમે પુન સ્પર્શ થયો અને મારા પ્રવેશ રાજગાદી પર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવો.” એ સાંભળી રાધેલા મનુષ્યોને દિલ્લથી ઉત્થાન થઈ તેઓએ મહારાજને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા અને મરાલીરેડીના આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાજ ઇત્તનનું સાર્થક્ય છે એમ જણાવ્યું; છતાં મહા મહા મહા નહિ મહારાજને તપસ્વીના વચ્ચે પહેલી રાત્રે અને કારકી-ત કહ્યું તેઓ પ્રાનત્કથ કરી એક અસ્થન વાળી બેસવા લાગ્યા પામદંતરી : તેમનું દેહનાક નષ્ટ થઈ મહારાજ દેવજ ઉચિરચિત્તનગાજ સમય સ્વાર્થ સ જાગ્યા મહારાજની એ ઈતિ નોમ સાચેના મનુષ્યોને ધણી મિત્ર થઈ તેઓ રાજ્ય પામ પહેલાં રાખી તેઓની મેદા એવા લાગ્યા અનલક થયા મન-રાજનો દેહનાક થઈ તે સમયે રમુનાથપત્ર તેમની સામે જતા અને ધર્મશાસ્ત્રો અનેક વચનેનો આધાર બનાવી એ ઈતિ હાંસ્યને મોટે ઉચિત નથી, એવું કિંદ હતા મહારાજને તપ દિવનમર્મ ત વિરકવાવચન રવી હતી. રમુનાથપત્રના સ-મકચિત્ત બોલને વીધે અદ્યક્ષને પોતાનું જીવન એ પ્રકારે રાખ કરવાનું ઉચિત જણાયું નહિ તેઓએ તપસ્વી જેવ ત્યાગ કર્યો અને ન મારી આગ ધારણ કરી પુન મગધના આ નગર થયા દેવરાજના ધણા પ્રામદ્યવન કરાવ્યા, અદ્યક્ષ હાંસ્ય પામી કાનવચ કહ્યું એક દિવસ એવાનો ન જાગ્યા અને તપસ્વીઓને મોટે તપ-પત્રો ઇચ્છા કરે અનેક કુદાઓ તૈયાર કરાવી, નીચા આદર દેવના નિવાસ કરી પછી મહારાજે અમર પ્રવાણ કર્યું.

મહારાજનું પાવનજ યાત્રા એ કટિરેડીની બાહ્યકથ થઈને પેદરા દુર્ગને એવાની કેમ્પેટક બાદ પહેલું દાનુ મહારાજ તેમને બાદ મળ્યા. તેમને વચનગર સામાજ અદિત્ત નાની મળ્યાં કરી રાજ્ય આવરણી આજ્ઞા કરી અને પોતાની સાથે મેદા માવજા અને આદ્યક્ષ તથા તેઓ આજ્ઞા મળ્યા મહારાજે મહારાજી રાન માહતના

અંતરપર આવેલા એક ગામ આગળ મુકામ કર્યો. સને ૧૬૭૭ ના મે માસની ૧૪મી તારીખે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ પાસે મદારાજને કેટલીક ઔપધિની માગણી કરી; એટલે તે લોકોએ આશરે ૬૦ હોનની કિંમતની ઔપધિ અને કેટલુંક હવેલી જતનું કાપડ મદારાજને ભેટ કર્યું. મદારાજે તા. ૨૫ મીએ તે બાબત એક આભારદર્શક પત્ર લખ્યો અને તેજ જતનો ખીંચે કેટલોક માલ વેચાતો આપવાનું જણાવ્યું. આ પરથી તે અંગ્રેજોએ મદારાજને ખીંચે કેટલોક માલ નજરાણાતરીકે આપ્યો. એવું કહેવાય છે કે, તેની કિંમત બાવન હોન હતી. આ પ્રમાણે સ્નેહભાવ પ્રગટ થયેલા હોવા છતાં મદારાજના માણસોએ અંગ્રેજોના તાબાના પ્રદેશમાં તિમરી નામના ગામમાં અંગ્રેજોની વખાર હતી તે લૂંટી. લાંચી આગળ વધીને મદારાજ રઘુનાથપંતની મદદથી કર્ણાટકના કેટલાક નાના મોટા સરદારોને પ્રદેશ દસ્તગત કરવા લાગ્યા. રઘુનાથપંતની સુકિત અને ખટપટથી મદારાજને કોઈની સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહિ. ચંદીનો મળખૂત કિલ્લો પણ એજ રીતે કશી ધાધલ વગર તેમને હાથ આવ્યો. એ કિલ્લો વિજયપુરસરકારના તાબાનો હતો અને અંબરખાનના પુત્ર રૂપખાન તેમજ નાસરખાનને હવાલે હતો. રઘુનાથપંતે તેમની સાથે પ્રથમથીજ સલાહમસલાત કરી રાખી હતી. મદારાજે કિલ્લાને મેરચાબંધી કરવા માઠી કે તરતજ કિલ્લેદારોએ એ કિલ્લો તેમને સ્વાધીન કરી દીધો. કિલ્લો કબજે આવ્યા પછી મદારાજે તે પર રામજી નક્ષત્રે નામક એક અત્યંત

૧ કેટલાક મરાઠી બખરદાર એવું નામ જાતખાત લખે છે.

૨ એ કિલ્લો કબજે લેવાની હકિતસંબંધી રાયરીની બખરમાં લખ્યું છે કે, મદારાજે કિલ્લેદાર અંબરખાનને કહાતું કે, વિજયપુરસરકાર અને બાબાવગરની સરકાર સાથે તદનામું કરી અમે અહીં આવ્યા છીએ તેથી તમારે અમારી મુલાકાતે આવવું. મદારાજનું કહેવું સ્વલ્પ લાગવાથી કિલ્લેદાર પોતાના આઠ પુત્રોસહિત મદારાજને મળવા ગયો. મદારાજે તેને પકડી કેટલુંક અને કિલ્લો કબજે લીધો. ગિરહિમિત્યપકાર લખે છે કે, અંબરખાન નજરાણા લઈ મદારાજની મુલાકાતે આવ્યો, તે સમયે મદારાજે તેને કહ્યું કે, 'તમારા માતાનું સંસ્કાર કરવાની દૃષ્ટિ હોય તો અહીંના કિલ્લો અમને સોંપી દેવો, નહિ તો તમે અમારા હરીફમાં નિવાસ કરો, ચંદી જરો નહિ. અમે કોઈપણ વસ્તુ કિલ્લો કબજે લઈશું' તેણે કિલ્લો કબજે સોંપવાનું કબૂલ કર્યું અને પરવાનગીપત્ર લખી આપ્યા. મદારાજ સાથે સલાહસપ રાખવામાત્ર તેને પોતાનું કૌશલ જણાવ્યું; પરંતુ તેના આઠ પુત્રો કિલ્લાપર હતા, તેઓ કિલ્લો કબજે આપવા મુશ્કેલી નહોતા. તેઓ મદારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા; પરંતુ રઘુનાથપંતે અંબરખાનથી સલાહ કરી હોવાથી તેમના પક્ષમાં ચોક્કસ હરફ રહ્યું હતું. પોતાનો પક્ષ દુર્બળ જણી તેઓ બખરાયા અને કિલ્લો મદારાજને સોંપવાનું કબજ કર્યું. મદારાજે તેમને કેટલાક ગામનું વલ્લ આપી પોતાની નોકરી કરવાનું કરાવ્યું. વિરહિત લખે છે કે, જાણના કિલ્લા તરફ જતાં ગામમાં આવેલાં ગામોની પ્રજાને મદારાજે ત્રાસ આપ્યો નહોતો. પોતે વિજયપુરસરકારના મિત્ર હોય એવી ત્યાંની મુલની ખાત્રી કરી આપી હતી; એથી અંબરખાને તેમની પાસે વકીલ મોકલ્યા હતા. તેને મદારાજે ઉત્તર આપ્યો કે, 'વિજયપુરસરકાર સાથે અમારે કબૂલ કરવનું થયું હતો તે શાંત થયો છે. અમે તે સરકારના વાણેદાર થયા છીએ' એવું જાહેર બહાનું કરાવી મદારાજે

પ્રમશ્નિદ માવળા સરદારને કિન્નેદાર, તિમાજી કેશવને લખનીમ અને મદાજી સા-
વાળીને કારખાનવીસ નિમ્મે. તેમણે પોતાના મદારાજના કિલ્લા જેવીજ એ કિલ્લાની
વ્યવસ્થા મોઢી કરી, મહુદારી તે વખતે જેવુલદ પંચેને એક ખદરી દતો તેને
એવું લખ્યું છે કે, શિવાજીમહારાજે આ કિલ્લામાં એવો સુધારેલધારે કર્યો કે
જે બોને સુરોપના મોઢા મોઢા કારીવરેને પણ નીચું જોતું પડે. કિલ્લાની વ્યામ-
પાસને સપમેઠ પ્રાત કબજે કરી વિદ્યુલ પિજેવ મોરાકરને ત્યાંને સુનેદાર બ-
નાવ્યો અને સરરાજ્યના જેવીજ જમાનદીતી પદવિ સાર કરવાની નેને આગા
કરી રૂપખાન અને નાસગમદમને વર્ધસન બાપી આપી સંત્રાઈ કર્યો.

મદાજી વખતે મદારાજને પ્રથમ બદાવું કહ્યું હતું કે— જામે મોવળકોડાનાં કુતુ-
બમાદન. પણ તરફથી મદારાજ કરીએ છીએ તેમને એ સરકાર તરફથી પુષ્કળ
પેતાનાં મદાયના મળી દતી અને દલુ પધુ ખીજ સદાપતા મળવાની આશા દતી
તેથી મદારાજ એવું બદાવું કહ્યું હતું પરંતુ કિન્નેદાર કબજે આવ્યા પછી તેમણે
એ બદાવું બહુ ઘણાપર પોતાના મનુષ્યો નિમ્મે પોતાનાજ નામથી વ્યવસ્થા
કરવા નાહી મદારાજનું એ કૃત્ય જોઈ કુતુબમાદની આપ ઉમડી ગઈ. તેમણે
મદારાજને વિગેલ સદાપતા વાપવાનું જાણ કર્યું. મદારાજ પતો ખર્ચે મળવાનું
બધું ચલાવી મદારાજને લૂંટ કરી પેતા મેળવવાની શરમાત કરી. તેમણે એ પ્રાતમાં
તોફાન મચાવ્યું તે વખતે પ્રજાની કેવી દુર્દશા થઈ દતી, તેનું વર્ણન તે પ્રાતમાં
જાણેજ વ્યવહારીએએ લખી રાખ્યું છે; તે પરથી જણાવ છે કે, શિવાજીમહારાજે
દતિ પ્રાતમાં પ્રમેલ કર્યાના સમયનાર આગે દિશામાં મસરના વાની પ્રગ્ન અતિસમ
ગપરના નેમ્મા એક સમકર પુરવ છે, તેમણે પશ્ચિમ કિનારપરના પ્રાત લૂંટી
આણે ઉજ્જડ કર્યો છે અને મવળાકોડાને ત્રાલ નાજ પોરશરી છે; એવી
સર્વજ વર્ણન ફેલાઈ દેવાથી દવિદ પ્રાતે મદારાજની અતિમથ ખીજ લાગી.
સર્વને પેતાનું સારૂજી કરવાની ચિતા થઈ નેજોતે આવી દતી કે, શિવાજી
મહારાજે એક ફરી મકિનવંદે દબાવું રદાન તથા દબા પ્રાત થાય એવા શ્રીમતોને
લાખી લાય હ

અ દિના નિર્દેશ કબજે કર્યો પછી મદારાજ વિવમદીરે પ્રવરમા ગયા, જો પ્રાત
વિમળપરનાં વાળા અર્ધિત નેરખાન નામક પાવલદારી સરદારની સનામા દતો.
મદારાજને પોતાના આગા પેકજ વાળી મેરખાને લકરમદિત તેમના ઉપર મજ
નમન કરી ઉભય પડ પચ્ચે લુદ થયુ તેમા એ સરદારનો પરાવલ થયો અને
પ્રાત મદારાજના તાબામાં આવ્યો એ પ્રાતમાંથી તેમને પુષ્કળ દબા અને દાથી
પેતા મળ્યા દતો

મદારાજને એટલે સુધી આવેલા વાળી શાહજાનએ સ્થાપેલી વૃત્તશાળાનો

તે જ દિવસે તેના પુત્ર અને સચોસદિત પોતાના તબુનાં બેઠાવ્યો. કિન્નેદારને
કબજામાં આવેલા વાળી મદારાજે તેને કદ પડ્યો અને કિન્નેદાર વચે કર્યો

૧ શિવદિગ્ગજાજી એનું વચ્ચામ ગરૂદ વચે છે,

૨ ત્રિપાડીસ એ પ્રાલ્હ નામ વિમલી અને અંબાસદ વિવાહ લગ્ન છે.

સત્તાશ્રાવણ નામક એક પુરુષ તેમની પામે આવ્યો તે પ્રથમ વ્યકાશ્રાવણના આશ્રયમા હતો, પરંતુ તેમનું વર્તન તેને અયોગ્ય જણાવાથી તેમજ મહારાજને નજીક આવેલા જાણીને તેમને આવી મળ્યો હતો મહારાજે તેનું યોગ્ય સન્માન કરી તેને પોતાની પાસે ગણ્યો અને આગળ જતા એ પુરુષ શુભીર, શુદ્ધિમાન અને વિશ્વાસપાત્ર જણાતા મહારાજે તેને ચઢીના કિલ્લાનો કિન્નેદાર નિર્ધેયો.

આ પ્રાતમા વેળ, ત્રિવાદી અને બાર્ના વગેરે કિલ્લાઓ આવેલા હતા તે પગના કિન્નેદારોએ સામોપચારથી કિલ્લા મહારાજને સ્વાધીન કર્યા નહિ આથી પાંચજી આવતા મહારાજના પાપદળ સૈન્યે સને ૧,૭૭ ના મે માસમા વેળૂના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો આ કિલ્લો ઘણોજ મજબૂત હતો તેની આસપાસ વિશાળ ખાડ આવેલી હતી તે એટલી ઓગી હતી કે તેમા મોટા મોટા મગજો પથ્થુ ગ્રેતા હતી એ કિલ્લાની દિવાલ એટલી પહોળી હતી કે તે પથ્થુ મે માત્ર સાથે જઈ શકે આ કિલ્લાના ઘેરાનું કામ નરહરિ જણાને ધણીજ સફાઈથી ચલાવ્યું કિલ્લાની આજુમાજુ બે ટેકરીઓ હતી, તેને સાજરા અને ઝોજરા નામ આપી તે પર મોરચા બાધી તોયો ચઢાવી એવો મારો ચક્ર મે કે જેથી કિલ્લાના માણસોથી તેનો ખયાન કરી શકાયો નહિ અને કિલ્લો મગજાઓને સ્વાધીન કર્યો.

આજ વખતે બાર્ના અને ત્રિવાદીને મહારાજના લોકોએ ઘેરા ધાળ્યો અને અઢોપર માસમા એ કિલ્લા પોતાને હસ્તગત કર્યા રોગખાન નાસી જઈને ત્રિવાદીમા રહેવા લાગ્યો તેણે એ કિલ્લાનું કેટલોક સમય રક્ષણ કર્યું, પરંતુ મગજાઓ આગળ તેનો નિલાવ થયો નહિ અને રાત્રિના સમયે પોતાના માણસો વધતે તે કિલ્લાગાથી નાસી છૂટ્યો મગજાઓએ તરતજ તેની પૂઠ પડી, તેના માણસોની હત્યા કરી રોગખાન જેમતેમ જીને તેમના હાથમાથી માન સો ઘોડેસ્વારો સાથે છટકી જઈ જવનગિરિમા જઈને રહ્યો, પરંતુ તેના નાખી જના આ કિલ્લા મહારાજના હાથમા મહેનદીથી આવ્યા નહિ બાનનો સસરો પોતાના માણસો સાથે આ કિલ્લાનું રક્ષણ કરતો હતો, તેથી ઘેરો ચલાવવાનું કામ પોતાના બે મુસનમાન મહારાજને મોખીને મહારાજ પોતાની ઘોડેસ્વાર મેના સાથે જવનગિરિ તરફ ગયા આ ધ્યાનમા મહારાજના અગ્રેએ પોતાના ગેલ્લર રમણુ નામના વકીલ સાથે મહારાજે મોજીની વસ્તુઓ પહોંચતી જી વરસાદને લાધે કાવેરીનદીના કિનારાપર આઠ દી પાસે ત્રિવાદી નામના ધ્યાનમા મહારાજે પોતાના ઘોડેસ્વાર સૈન્યની ગરણી નાખી આ વખતે મહારાજના રાજનો વકીલ તેમની પાસે આવ્યો મહારાજે પોતાની સ્વારીના ખરચ માટે આ રાજ પામે એક દરોડ કપિયાની માગણી કરી હતી આ રાજ વ્યકાશ્રો મિત હતો અને તેની પામે પુષ્કળ ધન હતું, એ પાતની મહારાજને

૧ મુસનમાન જણકાર જણાવે છે કે, કિલ્લાના હવાલદાર અબ્દુલખાને મહારાજ પાસેથી ૫૦ હજાર હોનની લાચ લઈને મિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો હતો જેનેથી રામવર્મામા જણાવ્યું છે કે, ઘેરાનું કામ ચોદ મારાપર્ષવ આપ્યું હતું સેટ મહારાજના અગ્રેએ જણાવે છે કે, અબ્દુલખાને પોતાનું આપ્યું ત્યાંથી મિલ્લો રક્ષણ કર્યું પછીથી ૩૦ હજાર હોન લાચ લઈને મિલ્લો મહારાજને સ્વાધીન કર્યો

ખબર હતી. તે વકીલે મદારાજને કહ્યું કે, મૈસૂરના નાયકે અને વ્યકોશરાજાએ મારા માલિકનો કેટલોક મુલક પચાવી પાડ્યો છે તે બંને તમે અમને અપાવો તો અમે તમને સાતસાખ રૂપિયા આપવાને તૈયાર છીએ. આ બાબતે એ રાજા ત્રિચીનાપક્ષીમા રહેતો હતો. સાથી ગોતાના કુટુંબપરિવાર સાથે મદુરામાં આવી બરાબર બંદોબસ્ત કરી રહેવા લાગ્યો. મદારાજે તે વકીલ બોડે રઘુનાથપંતને મોકલી ખંડેશીની રકમ નક્કી કરી, તેમાં સાતસાખ હોન આપવાનું નક્કી થયું અને તેમાંથી દોઢ લાખ હોન તરતજ ગણી આપ્યા, એટલે મદારાજે તેના મુલકમાં કશો ઉપદ્રવ કર્યો નહિ.

એ સ્થળેથી તેમણે વ્યકોશરાજાને કહ્યું કે—“તમારી સાથે સગાહસપથી મસક્ત થસાવવા માટે તમારા કારભારી ગોવિંદભટ્ટ ગોસાંઈ, કાકાજીપંત અને નિજો નાયબને અમારી પાસે મોકલવા” એ પરથી વ્યકોશરાજાએ ઉક્ત ત્રણે ગૃહસ્થોને મદારાજ તરફ રવાના કર્યાં મદારાજે તેમને કહ્યું કે—“આજ તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીએ દેશાસવાસ કર્યો છે મદારાજની સર્વ ધનસંપત્તિ રઘુનાથપંતે વ્યકોશરાજાને મોખી દઈ તેમને સત્તાધીશ બનાવ્યા છે; પરંતુ તે સંપત્તિ પિતૃ-ધન છે મારો તેમાં અર્ધો ભાગ છે. આજપર્યંત તેમણે મારા અર્ધો ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે મારો ભાગ મેં ક્યારનોએ માગ્યો હોત; પરંતુ હું ઘણે વેગળે હોવાથી મને મારો ભાગ લેવાની સગવડ મળી નથી. તેઓ પછુ પિતા સાદશ-રાજાના પુત્ર છે, સંપત્તિના માલિકજી છે તેઓની ઇચ્છામાં આવે ત્યાંસુધી ભયે તેનો ઉપભોગ કરે મારી ઇચ્છામાં આવે તે વખતે તેમાંથી અર્ધો ભાગ લઈ શકાશે, એમ ધારી મેં આજ તેર વર્ષસુધી સખૂડી રાખી. રાજદ્વારી કાર્યનિમિત્તે કુતુબશાહની મુલાકાત લેવા આવ્યો અને ત્યાંથી કહ્યું કે આવવાની અગત્ય જણાતા આવી આવ્યો છું દ્રવિડમાં અત્યારસુધી મેં કયા કયા પ્રાંત કબજે કર્યા છે તે તમને વિદિત છે. માગે અર્ધો ભાગ મને આપવાની તેમની ઇચ્છા છે કે કેમ, એ સંબંધી મને સત્વર જણાવતો મારે તેમની સાથે કલહ કરવો પડે, ચાગ નારા મનુષ્ય તેમને સમજાવવા જાય ત્યારે તેઓ મને મારો ભાગ આપે અને પરમ્પર ક્યેશ થાય એ થોડું નહિ. અમે એક લોહીના બંધુ છીએ. તીર્થસ્વરૂપ પિતાશ્રીનો દેશાસવાસ થયા પછી અમારે એકસંપથી વર્તવું જોઈએ. અમારે એકબીજાના મુખદુઃખમાં ભાગ લેવો જોઈએ. વ્યર્થ કલહ ઉપસ્થિત કરવાથી કોઈનું કલ્યાણ થયું નથી અને થશે પણ નહિ.” મદારાજે ત્રણે કાર્યભારીને બધામંજુ કરી તેમને પોતાના, કેટલાક કાર્યભારીસહિત વ્યકોશરાજા તરફ મોકલ્યા તેઓએ વ્યકોશરાજા પાસે જઈ શિવાજીમદારાજની ઇચ્છા નિવેદન કરી.

વ્યકોશરાજાના સગાહકારોએ તેમને સગાહ આપી કે—“શિવાજીમદારાજને તેમનો અર્ધો ભાગ શાંતરીતે આપવો નહિ. તમે ધરવીર છો. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થાઓ.” મદારાજ સાથે યુદ્ધ કરવામાં મદુરાના અને મૈસૂરના રાજાઓએ તેમને સદાયતા આપવાનું કળુષ કર્યું હતું. વ્યકોશરાજાએ કાર્યભારીઓને મદારાજના ઉક્ત પ્રશ્નો ઉત્તર આપ્યો નહિ, તેથી તેઓ પાછા ચાલ્યા ગયા.

વ્ય કાશ્ચરાજ્યએ યુદ્ધ માટે થોડીક તૈયારી પણ કરી, પરંતુ જે રાજ્યોએ તેમને સહાયતા આપવાનું અભિવચન આપ્યું હતું તેઓએ છેલ્લી ઘડીએ ના કલાથી વ્ય કાશ્ચરાજ્ય નિરાશ થયા તેઓ એકલા મહારાજ સાથે યુદ્ધ કરવા ચક્રિતમાન નહોતા. હવેવામાં આવે છે કે, રઘુનાયક તે મહારાજના નાવક સાથે ગુપ્ત મસવત કરેલી હોવાથી તેણે છેલ્લી ઘડીએ વ્ય કાશ્ચરાજ્યનો પક્ષ છોડી દીધો હતો. વ્ય કાશ્ચ નિરાશ થતા મહારાજની મુશ્કાલે આવ્યા ?

મહારાજને તેમની ઉત્તમ પ્રકારે જરૂરિયાત કરી વ્ય કાશ્ચરાજ્યની સાથે શાહજી-રાજ્યની નૃત્યસાધના બીજા ત્રણ રાજપુત કિલ્લો રાજ્ય, પ્રતાપજી રાજ્ય અને રાયલાન રાજ્ય મહારાજની મુશ્કાલે આવ્યા હતા, તેમને પણ મહારાજને થયેલ અપમાન આદરમાન આપ્યું તેઓને કોઈ રીતે જોણુ આવે નહિ અને તેમને જોઈતી વસ્તુ તરતજ પ્રાપ્ત થાય તે માટે મહારાજને કારકુનોને સખ્ત તાકીદ આપી હતી. વ્ય કાશ્ચરાજ્ય પદર વીસ દિવસ સુધી મહારાજની ધવણીમાં પડેલા રહ્યા; પણ એટલા દિવસમાં તેઓએ મહારાજના અર્ધા ભાગસુધી વાત કહાડી નહિ. ત્યારે મહારાજજ તે વાત કહાડવાનો વિચાર કરી વ્ય કાશ્ચરાજ્યને એકાદ રથજે લઈ ગયા અને કહ્યું - ‘આપણે બને બધું છીએ તેર વર્ષ થયા પિતાશ્રીનું મૃત્યુ થયું છે; તેમની સર્વ સંપત્તિ તમે એકવાજ ભોગવો છો, વરિયોપાર્જિત સંપત્તિના આપણે ઉભય સરખા ભાગીદાર છીએ મારી સલાહ નહિ લેતા પિતાની સંપત્તિનો તમારી હિંજીનુસાર વ્યવહાર કરો છો, જે સંપત્તિમાંથી હું ભાગ માગુ ॥ તે તમે સ્વપરાક્રમવડે સંપાદન કરેલી નથી, તમને ધનિયર નવીન સંપત્તિ મેળવવાનું સામર્થ્ય અને ક્ષુદ્રિ આવે અને હું તે જોઈ એવીજ મારી ઉલ્કટ ઇચ્છા છે. મારી સલાહ સિવાય પિતાશ્રીએ સંપાદન કરેલી સંપત્તિનો તમારે વહિવટ કરવો એ થોડું નથી પિતાની સંપત્તિના કામગીરો મને બતાવવા આપણે બને એકસપથી વર્તીએ ગદિન જણાતા કાર્યોમાં હું તમને અવસ્ય સહાયતા કરીશ. તમે જરા પણ ગભરાશો નહિ.’ મહારાજે વ્ય કાશ્ચરાજ્યને અનેક પ્રકારે સમજાવ્યા તેમણે માત્ર ‘હા, હા’ કહી ક્યું, પરંતુ કોઈ પ્રગરનો ગ્રહ જિતાર આપ્યો નહિ મહારાજે પ્રસંગોપાત પુનઃ એજ પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેમની ઇચ્છા જાણવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમણે મંનજ ધારણ ક્યું હતું તેમણે પોતાના અત કરચુલી ઇચ્છા મહારાજને કિવા બીજા કોઈને જાણવા દીધી નહિ મહારાજે દારભારીઓ અને સરદારોને પણ એ સજાથી વ્ય કાશ્ચરાજ્યને સમજાવવાનું કહ્યું, પરંતુ એ ઉલ્લોગમાં તેમને થયું મળ્યું નહિ કહે છે કે, વ્ય કાશ્ચરાજ્યએ ઉત્તરમાં કહ્યું હતું કે - ‘મહારાજને પ્રાપ્ત કરેલા પ્રદેશનો અર્ધો ભાગ મને મળે તો

૧ રાયરીની જગતમાં લખ્યું છે કે મહારાજે પ્રથમ વ્ય કાશ્ચરાજ્યને સદેશો કહાળ્યો કે, ઘણા વર્ષ થયા આપણે મળ્યા નથી ॥ આટલે નેવણે સુધી આવ્યો છું ત્યારે તમારે મારી મુલાકાત લઈ મને આનંદ આપવો એ સામાન્ય વ્ય કાશ્ચરાજ્ય પોતાના તરફ રાહિત મહારાજને મળવા આવ્યા બને બધું મહાદેવજીદેવજીમાં મળ્યા અને એકલાનીમાં બનેએ ભોજન ક્યું

હું તેમને મારા તાબાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ આપવા તૈયાર છું. ' શિવાજીમહારાજે તેમને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, 'મારા તાબાનો ઘણો પ્રદેશ મેં સ્વતઃ મેળવ્યો છે. તમારા તાબાનો સર્વ પ્રદેશ આપણા પિતાએ મેળવ્યો છે. તેમાં તમે વધારા કયો નથી દિંદુશાસ્ત્ર પ્રમાણે પિતાની સંપત્તિનો અર્ધો ભાગ મને મળવો જોઈએ.'

મહારાજે ૫૬૨ વીસ દિવસ સુધી વ્યકાશરાજ સાથે વાતચીત ચલાવી; પરંતુ તે સમજી વ્યર્થ થયું. તેમનો દુરાગ્રહ જોઈ મહારાજને ક્રોધ ગદગો અને તેમને કેદ પકડી પિતાની સંપત્તિમાંથી જોરજુલમથી અર્ધો ભાગ લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ પુનઃ તેમણે ઉદાર વૃત્તિપૂર્વક વિચાર કર્યો કે:-'એ મારો કનિષ્ઠ બંધુ છે, તેમની સાથે કઠોરપણે વર્તવું ઉચિત નથી. એવી વર્તણૂક મારી પ્રતિજ્ઞાને જાન્યે નહિ તેઓ સરખરીતે કબૂલ થાય એવો યત્ન કરવો જોઈએ.' વ્યકાશરાજ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તના નહિ હોવાથી તેમને પોતાની છાવણીમાંથી જવાની રજા આપી તેમને તંજાવર સુધી પહોંચાડવાને બહીરરાવ મોકલિતે, રૂપાજી ભોસામે, માનસિંહ મોરે અને અપ્પાજી રંગનાથ ડેળકરને તેમની સાથે મોકલ્યા. તંજાવર સુધી પહોંચ્યા પછી વ્યકાશરાજએ પોતાની સાથે આવેલાં મહારાજના મનુષ્યોને વસ્ત્રાબરૂપણે આપી તેમનો સત્કાર કર્યો અને પાંચ મોકલ્યાં. મહારાજે પુનઃ પોતાના કારકુનો સાથે વ્યકાશરાજને કહાવ્યું કે:-'તંજાવર પ્રાતનો અર્ધો ભાગ અને એક બે કિલ્લા મને આપશે તો હું સતોષ માનીશ. આપણે બંને સલાહસંપથી રહીએ એજ ઉત્તમ છે. ગૃહકલ્લ વધારવાથી આપણને બંનેને નુકસાનજ છે. તેમ કરવાથી માત્ર વ્યર્થ કष्ट બોગવવું પડશે. કૌરવપાડવને કેવું કष्ट બોગવવું પડ્યું હતું તેનો વિચાર કરશો અને વ્યર્થ કલ્લ વધારશો નહિ. આજપર્યંત તમે મારા ભાગનો ઉપભોગ કર્યો છે તેની ચિન્તા નથી; પણ હવે તેની અભિલાષા રાખશો નહિ. મારો ભાગ હું છોડીશ નહિ, તમારે તે આપવોજ પડશે તમે વિચાર કરીને મારી વાત કબૂલ કરશો તો મારા ભાગમાંથી હું કંઈ એાધુ પણ લઈશ. ' પણ વ્યકાશરાજ પામેના કેટલાક યવન અધિકારીઓએ તેમને સલાહ આપી કે:-'શિવાજીમહારાજ તમારા જ્યેષ્ઠબંધુ છે એ ખરું પણ તેમણે તમારા માલિક આદિલશાહ વિરુદ્ધ બળવો કર્યો છે. તેમણે એ સરકારનો ઘણો પ્રદેશ કબજે કર્યો છે. એમના બળવાથી તમારા પિતાને ઘણું કष्ट મળત કરવું પડ્યું છે એક વખત તો શાહજીરાજના જીવપર વાન આવી હતી. મેં એ સરકારના તાબામાં રહ્યા તેથી તમારા પિતાના મરણ પછી આદિલશાહે શાહજીરાજની સંપત્તિ તમારા તાબામાં રહેવા દીધી છે, નહિ તો ક્યારની ખાતસા થઇ જત. તમારી પાસેની સંપત્તિ આદિલશાહની કૃપાને લીધેજ રહી છે,

૧ એ ગામનું નામ તંજાવર અને તંજાવર પણ અન્યત્ર જગ્યાય છે.

૨ સત્યાગ્રહ લખે છે કે, વ્યકાશરાજ મહારાજની છાવણીમાંથી બધા પામીને નાસી ગયા હતા એ બાંદી મહારાજે દિવસો રહી કમું કે, 'તેમણે નાસી જવાનું કારણ નહોતું' મહારાજે તેમની સાથે આવેલા કારકુનોને વસ્ત્રાબરૂપણ આપી સત્કાર કર્યો અને પોતાના માલિક મારો જવાની રજા આપી

તેમાંથી શામાટે તે જળવાખોરને ભાગ આપવો ? વળી તમારા પિતાની પ્રમાણિક નોકરીને લીધે તેમને એ સંપત્તિ મળી હતી; અને તમે આદિવંશાદના તાબેદાર હોવાથી તમને એ સંપત્તિ મળી છે. તેની સાથે એ જળવાખોરને શો સંબંધ ? ' આ પ્રમાણે સલાહ સાંભળ્યા પછી વ્યંકાશ્રામએ મહારાજનો સંદેશો લાવનાર કારકુનોને કહ્યું કે ' પિતાના સમયના હાથી, ઘોડા, ઝવેરાત વગેરે જે કાંઈ હોય તેમાંથી ભાગ લેવો હોય તો રઘુનાથપતે આવી કામગીરી અને માદીઓ ઉપરથી સંપત્તિ મને ખતાવી આપવું. તેઓ મહારાજનો ભાગ દરાવી આપે તે પ્રમાણે આપવા હું તૈયાર છું. રઘુનાથપતે શિરઘનસ્વરૂપ છે. તેઓ ઉચિત જણાય તેમ કરશે. મહારાજનો ભાગ આપવાની ઇચ્છાથીજ આદ્ય દિવસ મેં તેમને ઉત્તર આપ્યો નહોતો. ' એમ કહાવી વ્યંકાશ્રામએ કારકુનોને વસ્ત્રાબૂધ આપી રવાના કર્યાં.

કહેવામાં આવે છે કે, વ્યંકાશ્રામએ એ સમયે આદિવંશાદને પત્ર લખી જણાવ્યું કે:—'જ્યેષ્ઠ બંધુ મારી સંપત્તિમાંથી ભાગ માગે છે. એ સંપત્તિ આપની તાબેદારી સ્વીકારવાને લીધે પ્રાપ્ત થઈ છે. તેમને ભાગ આપવો કે કેમ તે જણાવશો.' બાદશાહે ઉત્તર આપ્યો કે:—' શાદશ્રામએ અમારી નોકરી પ્રમાણિકપણે બજાવી છે; તેથી અમે તેમને એ સંપત્તિમાંથી વશપરંપરામત સનંદ આપી છે. એ મુઠ્ઠો ધ્યાનમાં લઈ શિવાશ્રમહારાજ ભાગ માગે છે. તેઓ જળવાખોર થયા પછી તેની અમે ખબર લઈશું. તમે શુદ્ધકર્મ કરીને સરકાર સાથે મહારાજને શરુતા કરાવો છો તેનું કારણ શું ? તેમને ભાગ નહિ આપવાની અમે સલાહ આપીએ તો તેઓ અમારા પ્રદેશમાં ઉપદ્રવ કરશે અને નિર્ણય અમારી વચ્ચે થઈ જામશે. તમારી સંપત્તિમાંથી તેમને જવશ્ય ભાગ આપવો. તેઓ હમણા અમારી સાથે શરુ-લાવથી વર્તે છે; પણ તમારી સંપત્તિમાંથી ભાગ લઈ અમારા તાબામાં રહી અમારી નોકરી કરે તો ઘણું સારું. તેમ કરવાથી અમારી સાથે મિત્રતા થશે. તેઓ શાદશ્રામના જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી સંપત્તિના માલિકજ છે. ' આદિવંશાદ તરફથી સ્પષ્ટ ઉત્તર મળવા છતાં વ્યંકાશ્રામની પાસેના યવન અમલદારોએ તેમની કાનભંગેરણી કરી કે:—' શિવાશ્રામ ઉચ્છૃંખલ હોવાથી બાદશાહ તેમનાથી બીએ છે. તમે સંપત્તિના સ્વતંત્ર માલિક છો. મહારાજ સાથે થઈ કરવામાં પાછા દંદેશો નહિ; જયપરાજયનો અનુભવ લેવો. અમારા જીવનપર્યંત તેમને ભાગ આપવા ઇચ્છું નહિ; તમને બીક કેવી ? શિવાશ્રમહારાજને માતાનું દૂધ પીધું છે કે શું ?

વ્યંકાશ્રામ તરફથી ઉત્તર મળ્યા પછી યવન સરદારની ઉચ્છેરણીથી તેઓ વિરોધ કરવા તૈયાર થયા છે, એમ જણી મહારાજને ઘણી દિલગીરી થઈ. તેઓએ વ્યંકાશ્રામના પ્રાંત ઉપર સ્વારી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; પરંતુ મહારાજે પુનઃ વિચાર કર્યો કે, 'તેમનાપર સ્વારી કરી વાળે કરવામાં પુરુષાર્થ શો ? મને તેમ પછી તે મારો બંધુ છે. પિતાની સંપત્તિમાં તેજાન મગાવવા કરતાં બીજા પ્રાંત કબ્જે કરવાની ક્યાં ખોટ છે ? તે પ્રાંતો સર કરી ત્યાં આપણી સત્તા સ્થાપ્યાથી યવન-

સત્તામાથી એટલા પ્રાત ઓછા થશે.' એવું ધારી મહારાજે વ્યકાશરામજી પર સ્વારી કરવાનો વિચાર જાંધ પાડ્યો.

વ્યકાશરામજીની મુલાકાત થયા પછી મહારાજ ત્રિવાદીથી વેલૂર આવ્યા. ત્યાં પોતાના ચાણુચાપી મહારાજજી, બગદેવજી, કણ્ઠાટકજી વગેરે આસપાસના કિલ્લા તેમજે કબજે કર્યાં. ત્યાર પછી પર્વતો ઉપર ચઢીને આદિલશાહે પૂર્વે શાહજીરામને જાગીરમા આપેલા પ્રાતમા આવ્યા, અને કાલ્દાર, ખાલાપુર, ખેંગોર, શિર-ટા, વાસકાટ વગેરે તાલુકા શાહજીરામને પૂર્વે જાગીરમા મળ્યા હતા. તે સર્વ મહારાજે કબજે કર્યાં. એ સિવાય તે તરફના ખીજા ઘણા કોટ કિલ્લા કબજે કરી તેમજે ઉચ્ચ ટેકરીઓ ઉપર નવા કિલ્લા બાંધાવ્યા. રથજે રથજે પોતાનાં થાણુ સ્થાપ્યા અને તે તરફના બળવાખોર લૂંટારાનો ઉચ્છેદ કરી સર્વ રથજે સ્વચ્છતા કરી જેઓએ પ્રતિવર્ષે ખંડણી આપવાનું કનૂચ કર્યું તેમને મહારાજે ત્રાસ આપ્યો નહિ.

શાહજીરામજે વેદો ભાસ્કર નામક એક બાદશહેને આરણીનો કિલ્લો સોંપ્યો હતો તે અદ્યાપિપર્યંત તેના પુત્રના તાબામા હતો. તેજે મહારાજને શરણે આવી કિલ્લાની કુચીઓ સોંપી દીધી. તેની નમ્રતા જોઈ મહારાજ ધણું પ્રસન્ન થયા; અને ત્રણ લાખ હોનની ઉપજવાળા આસપાસના પ્રદેશસહિત કિલ્લો તેનેજ સોંપી દઈ પોતાનો ખડિયો બનાવ્યો. પ્રાતનો મજબૂત બદાજમ્ત રાખવા માટે મહારાજે માનસિંહ જોરે અને રંગનાથ ફેજકરને થોડા લશ્કરસહિત ત્યાંજ નિમ્યા. ત્યાર પછી મહારાજ શ્રીરંગપદ્મજી વગેરે પ્રાતમાથી ખંડણી લેતા લેતા મહગલ્લમેશ્વર આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના બે કિલ્લા કબજે કર્યાં. તે પ્રાતનો અધિકારી ખાનગાઠ દેસાઈ લખ પાખીને ગયો. મહારાજે તેનો પ્રાત વગર અડચણે તાબે કર્યો.

આ પ્રાતમા વૃદ્ધ આગમ નામનું એક ગ્રામીન શિવાજી હતા. ત્યાં મહારાજ દર્શનમાટે ગયા હતા. તે વખતે ડચ વ્યાપારીઓના એક પ્રતિનિધિએ મહારાજની મુલાકાત લઈ તેમને રેશમી વસ્ત્રો, ચંદન, લવીંગ, માવદિવી નાળાંચેર, તજવારનાં પાના વગેરે ચીજો નજરાણાતરિકે આપી. ત્યાંથી ફર્ય કરીને મહારાજે વનિયમ વારી નામના સ્થાનમા મુકામ કર્યો. ત્યાંથી તેમજે મદ્રાસના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના અધ્યક્ષને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો. "કણ્ઠાટકના કેટલાક કિલ્લાઓમા બાંધકામ કરવાનો મારો વિચાર છે; તેથી તોષોને માટે મોટાં માડાં બનાવવાનું અને સુરજો ફાંવવાનું કામ બાણુનારા માણુસો તમારી જામે દોષ તો તેમને અહીં મોકલી આપ-વો. તેમાયે સુરજો લગાડી કોટકિલ્લા તોડવાનું કામ જેમને આવડતું હોય એવા માણુસોની તો અમને ઘણીજ જરૂર છે. એવા વીસ પચીસ અથવા કંઈ નહિ તો દસ માણુસો અવશ્ય છે. હવે આપશો. હું ઘણીજ સારા પગાર આપીને કિલ્લાપર તેમની નિમણુક કરીશ." આની અંગ્રેજોએ એવા જવાબ આપ્યો કે—“કોઈ પણ પડમા લગા જવું અમારે માટે ફીક નથી, તેથી તમારી માગણી માન્ય કરી શકના નથી." ત્યાંથી મહારાજે ફર્ય કરીને પોર્તોગીસો નામનું સહેર લૂંટ્યું, તથા આઈટના દરિયા તરફના સર્વ પ્રાત અને ઉત્તરમાંના કેટલાક પ્રાંત પોતાને તાબે કર્યાં.

મહાગાજ વિજયપુરસરકારના કર્ણાટક પ્રાંતમાં લોકના મતવાતા અને ખર્ચી લેતા હતા, તે સમયે દિ-રીના ગાદી હજારના તેમના રાજી-રાજ અને મુખ્યમંત્રી પત્રો મળ્યા કે, જોઈ જશે બાદશાહ મોગ લશ્કરસંહિત દક્ષિણ ઉપર મહાપ લાવનાના વિચારમાં છે અને તે મર્મ માટે તેમણે દિલ્લીમાં મોકલેલ લશ્કર તેવાં કરવા માગ્યું છે એ સમાચાર મળતાજ મહારાજે કર્ણાટકથી મહારાષ્ટ્રમાં પાઠા કરવાનો વિચાર મેં ઘડીને મિલો અને તેની આગમનનો પ્રદેશ સત્તાજ રાજના તાબામાં આવેલો હતો તેની અને કબજે લીધેના નવીન પ્રાંતોની સુવ્યવસ્થા ગણવાની હજારથી, મતાજીવી મહાવતા માટે તેમણે રઘુનાયક ત અને દબીંગાવ મેનાપતિને ઘેરા લશ્કરસંહિત સાજ રહેવા દીધા અને બાકી વધેલા લશ્કર સંહિત મહારાજ ખરેખર આવવા નીમ્યા એ અર્થમાં રામેશ્વરપરતનો પ્રદેશ મળે રવાની તેમની ઇચ્છા હતી, પરંતુ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે પત્રો મળ્યાથી તે સમય અપૂર્ણ રહ્યો ?

આ વખતમાં મહારાજે પીમખાવીમ લાખ દેખની ઉપજનો પ્રદેશ અને સો મિલ્લા તામે કર્યા તે વખતના મહામના અંગ્રેજ વ્યાપારીઓએ એવું લખ્યું છે કે - "છાછ અને જોર નામના બે ગજબૂત મિલ્લાઓ અને તેની આસપાસના બારીમ લાખ હોતની ઉપજનો મુખ્ય મદદગર કબજે કર્યો, અને તેના રક્ષણને માટે મોકલે પામલ અને હવે ૧ (ગોડેનાસૈવ) જોડ્યું ૧૪ મોટા મિલ્લા અને ૩૨ મજબૂત ગજા હજારમાં કર્યા કર્ણાટકના શ્રીમત લોકો પામેથી અપાત કલ્પ મદા યુ સ્વારીના ખર્ચને માટે શ્રીમત લોકો પામેથી તેઓ કરને રમ્મ માગતા હતા મિનાગપરના પ્રાંતોમાંથી તેમણે એ રીતે બે લાખ હોન પ્રાપ્ત કર્યા મહાસ અને પાનિમતમાંથી પણ પવામ પચામ હજાર હોન કરાવ્યા બહુ લગાઈએ લખા વગર તેમણે ઘણો પ્રદેશ હસ્તાગત કર્યો આ પ્રદેશમાંથી તેઓ મેટલુ વ્વાહીર, મોતુ રઘુવગે લાઇ ગયા તેની મણકી થઇ થકે ભેગ નથી "

ઉપરના વાગતવિરીતે શુ બન્યું હતું, તે તપાસીએ ખાનજહાન બહાદુરે મહાગાજ મામે તદનાયુ કર્યું હતું તે જોઈ જશે અને મોગ લાગ્યું નહિ, તેમજ એ સરકારની વર્તણૂકસબથી બાદશાહને વહેમ ઉપજ્યો હતો દિલ્લેખાને બાદશાહને મમળત્યુ કે - વિજયપુરસરકારના મુખ્ય ભંડારી અબ્દુલમરીમને આપણા પક્ષમાં લઈ તે સરકારની લશ્કરી મદદથી કુતુબશાહની ગળપાલીપર સ્વારી કરવી. તેમ કરવાથી શિવાજીમહાગાજ દક્ષિણમાંથી પાછા આવે તે પહેલાં કુતુબશાહી બાદસા કરી શકાયે " બાદશાહને એ સલાહ પત્ર પડી તેમણે લશ્કર તેવાં કરવાનો મુખ્ય આજ્ઞો, અને ખાનજહાન બહાદુરને પાછો બોતારી લીધો

શિવાજીમહારાજ અને કુતુબશાહ વચ્ચે હદ સેહનધન થયું તથી મોગજ અને વિજયપુરસરકારને થાલુ મોકલેલાયુ દર મોગજ અને વિજયપુરસરકારનું સૈન્ય

૧ રવદેશ જઈ જશે તેમણે પોતાના એ સ્થળના સરકારને ખુલ્લું હતું કે 'તમારે પાલિયાકેટ, સદાસ અને મદાસના વ્યવસ્થા અમેલેના થાલુ ઉપર દાવો મારી કરને કરવા' એ સમયે કેટલેક લોકો પેરમચેરીમાં રહેતા હતા, તેમનાપર ઉપદ્રવ કરવાની ના પાડી હતી.

એકત્ર યદ્ કુતુબચાદીપર ચરાધ લાવવાના સમાચાર મળનાજ માદણપાતે પોતા-
નું લગ્ન તૈયાર કર્યું અને જાને પક્ષ વચ્ચે તુમુલ મુદ્દ થયું. તે સમયે માદણપા-
એ શત્રુસંન્યતો પરાજય કરી તેને પાછું દડાવ્યું. વિજયપુરનરદારનું સૈન્ય તદ્દન
પાયમાય થઈ ગયું. અત્ર નદિ મળવાથી ભિષાધઓ ટપાટપ મરવા લાગ્યા તેમને
પગાર નહિ મળવાથી લસકરમાં ધાંધલ મચી ગયું. તેઓ નોકરી છોડી પોતાની
ઈચ્છામાં આવ્યુ ત્યાં ચાલ્યા ગયા. અમલદારો અને સરદારોને પાતુ ભિષાધઓ
ગાહતા નહિ તેમાં વળી અજ્ઞકરોમાં છેલ્લી ઘડીએ મર્યા પડી મરણ પામ્યો,
તેથી કોઈ કોઈની દરકાર ગણનું નહિ. દિવેરખાને વિજયપુરદરવાજાની પુત્ર મુખ્ય-
વચ્ચા કરી ભિષાધઓનો અમતોષ શાન પાડવાનો વિચાર કર્યો. તેણે પ્રથમ અમીર-
ઉમગલો વચ્ચેનો અમતોષ યાત કર્યો અને મર્વની સંમતિ લઈ મમાઉદખાન
નામક એક ધનાઢ્ય જાગીરદારને આદિલશાહીનો મુખ્ય કાર્યભારી નિમ્ત્રે. મમા-
ઉદખાન સીદીનેદાને જામઈ થતો હતો તેની પામે પુષ્કળ દ્રવ્ય હતું. તેણે
દિવેરખાન માથે શત્રુનો કરી કે - 'હું આદિલશાહીમાં ઉત્તમ બદોખત રાખી સર્વત્ર
શાંતિ પ્રમત્રે એવો યત્ન કરીશ. તમારૂં દેવું ત્રાણીય શિવાયમદારાજ માથે
કોઈ પ્રકારનો મળધ રાખીશ નહિ; અને અમતોષ પામેલા લસકરનો પગાર ચૂ-
કવી આપી તેઓ મરદારની નોકરીમાં ગ્રે એવી વ્યવસ્થા કરીશ.' એમની તેણે
માત્ર છેલ્લી શરત પાળી નહિ લસકરમાંથી ઘણા ઘોડાઓને રત્ન આપી તેથી
તેઓ દેશમાં ચાલે તરફ જઈ પ્રગળે ત્રાસ આપવા લાગ્યા કે માત્ર ધમ્મેલા ઘોડા-
સ્વારોને મેળોપત પિંગળેએ પોતાના લસકરમાં નોકરીએ રાખી લીધા

મદારાજને વખતોવખત મર્વ નમાવાન મળતા હતા. વિજયપુરનરદાર અને
મેળામનરદાર એકત્ર યદ્ કુતુબચાદ ઉપર ચરાઈ લઈ ચલા હતા. પોતાના
રાજ્ય ઉપર પણ તેઓનો હમલો ચલાવી બીકે મદારાજ ઉતાવળે સ્વદેશ આવવા
નીકળ્યા તેઓ મદાસ પ્રાન છોડીને સને ૧૬૫૭ના દીમેબર માસમાં મેસુર
પ્રાનમાં દાખલ થયા આ પ્રાનનો પૂર્વ અને મધ્ય ભાગ તેમણે કબજે કર્યો
અને ત્યાંથી તેઓ કોષલ પ્રાનમાં આવ્યા ત્યાંના શિક્ષાને ધોરા ધાપી તે પંદર
દિવસમાં તર કરી તેની આજુબાજુનો મયજો પ્રદેશ પોતાને તામે કર્યો.
લદમેશ્વરનો કોટ પણ પોતાને હસ્તગત કર્યો અને ચોટ લંદારાને વશ કરી લાં
પોતાની મના ચાપી એજ પ્રમાણે પ્રદગ, માવતુંક વગેરે ચાણાં પણ તેમને
દાપ આવ્યા તે પ્રદેશમાં પોતાની મત્તા કાયમ કરવાને માટે જનાર્દનપંત સુમંત-
ને ઘોડી મેના માથે લા મકથો લાથી મદારાજ સપાટાખંધ કૂચ કરતા
હતા તે સમયે વિજયપુરનરદારના દુનેનખાન માદણ અને સોદીખાન નામના એ
સરદારે દનડગન નેનિકે સાથે મદારાજપર દલ્યો કર્યો. મદારાજે તેમનો પરાખવ
કર્યો મદારાજે કબજે કરેલા કોટકાપુર અને તારણ વગેરે પ્રાંતમાં પાવવીખાન
નામનો એક પાંખુ સગદાર ઉપદ્રવ કરતો હતો, તેનો પરાખવ કરવાને મદારાજે
નિશીથ કાટકરને મોકલ્યો. તેણે તુરંબા નામના ચાન આગળ પાંખુ સાથે
મુદ્દ કરીને તેની મેનાનો પરાખવ કર્યો. આ મુદ્દમાં જંગલે કાર્ય બતાવ્યું

હતુ તે સર્વને મહારાજે ઇનામો આપ્યા નિજોત કાટગને કમખી વખો,
 સુવર્ણપદક, મોતીનો તોગ, કડી, એ દારી, બે ઘોડા વગેરેનું ઇનામ આપ્યું.
 ત્યાંથી મહારાજ સપ્તામ તરફ દ્વય રત્ના હતા તે વખતે માનિનીમાર્ષ દેસલુ^૧
 નામક એક વિધવા સ્ત્રી બેનવાડીર દિલ્લાની ચાનિક હતી તેણે મહારાજના
 હસ્તને ધણુજ હેગલ કર્યું, તેથી તેમણે બેનવાડી મ્હાની આસપાસ મોચે
 યાચ્યો દેમણે મહારાજના સૈન્ય સાથે સત્તાનીમ દિવસ સુધી યુદ્ધ કરી
 કિલ્લો ખચા ચો અને અન્નસામગ્રી અને દાડગોત્રો ખૂબી પડવાથી પોતાના
 માણસો લઇને તે મહારાજની મેના પર તૂટી પડી આખો દિવસ ખુલ્લ
 રાખેથી નહીતે તેણે મહારાજની મેનામા ધણુજ નુન્માન કર્યું અને તેનો પગાવ્ય,
 ધરો અને મિત્રો મહારાજને વખતે આવ્યો, દેમણને પદ્મી મહારાજ સમક્ષ
 હાવ્યા, પરંતુ સ્ત્રીજાતિને સિક્કા નહિ કરવાનો મહારાજનો નિયમ હોવાથી તેને
 વન્નાબૂપા આપી સન્માન કર્યું અને ઇનામમાં મે ત્રામ આપી તેને મુખ કરી કે

મહારાજે ત્યાંથી રૂચ કરી તોગન આગળ છાવા નાખી તે મમથે તેમને
 રત્નનાથપતનો પત્ર મળ્યો તેમા મહારાજના વિદાય થયા પછી પાઠાથી વ્યથા
 ગતએ ગડગડ મચાવ્યાનું લખ્યું હતું તેથી મહારાજને એ સ્થળેજ મુકામ કરવો
 પડ્યો વ્યથાકાંડરાજએ ફરી ગડગડ મચાવી હતી તે લેખએ મહારાજ કણીટકથી
 સ્વયં જવા નીમ્ણના મમાચા મળનાજ વ્યથાકાંડરાજએ કેટલાક મુનમમાન
 સગણો માથે મનાદમમન ચનાવી તેમની મહામનારો મતાશ ભોમને,
 રત્નનાથપત અને હબીગન સરનીખત ઉપર હસ્કરમરિત ચલાવ કરી મહારાજની
 છાવાથીનાથી નાચી ગયા પછી મેમુ અને મદુગના નાથો સાથે મનાદમસપત
 કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પણ મદુગનો ગજા તેમા સામેન થયો નહિ વ્યથાકાંડ-
 એ વિજયપુરસરકાર પાસે પણ મદ- માગી હતી, પણ તે સગર મદદ કરનાતી ના
 પાડી કેટલાક મુસનમાન જગીરદાર અને બડખોરાએજ માત્ર વ્યથાકાંડને મદદ કરી
 હતી વ્યથાકાંડના પોતાનાજ મેનમા આ વખતે દગદગ પાયદળ અને ચાગદળ
 મોટેસવાર હતા તે ઉપરાંત મુનમાન સરદારની તેમજ બડખોરા માણસોની પણ
 તેને વધીજ મદદ મળી હતી તેમનો મુખ્ય હિદ્દ એ હતો કે, જોડ બધુએ
 તેમના તાબાનો જે પ્રાત વખતે કર્યો હતો તે પાછો છતી લેવો વ્યથાકાંડરાજને

૧ સત્તાસદ બે સ્ત્રીનું નામ લાવણી લખે છે કેનાક મળનાઈ પણ જણાવે છે

૨ એ મિદાન નામ બલવેડ બચવાણ અને બેરેરી પણ લેવામા આવે છે

૩ તસારીખ-ઈ સિવાજ નાગની જખરમા લખ્યું છે કે સખુજ ચાચકપાડ નામના મદા
 મજના એ સરદારે તે બાઈને મ્હાને ઘણું ખસાવ વર્તન ચલાવ્યું હતું આથી સિવાજને
 તે સરદારની બને આખો ફોડાનીનાથી મેદ્યોં અંગેજ બ્યાપરીનો લખે છે કે, સિવાજ
 મહારાજને એ બાઈએ સત્તાસદ દિવસ દશગાથી તેમની જોડી ફેરવેથી થઈ તેવી પ્રથમ
 કાઈવાર થઈ નહોતી

૪ સધરીની જખરમા લખ્યું છે કે, બમ્બાજ રાખ સ્વત સરકર વર્તેને આવ્યા હતા,
 પરંતુ તેમણે પોતાના દિવાન જમનાથપત અને અન્ન સરદારને નુનાથપત અને સર-
 નોખદ ઉપર ચઢાઈ મદા મોકલ્યા હતા

મદી આવતા તરફથી રઘુનાથપત, સંતાઈ બોગસે અને હંધીરરાયે પુદ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને બાબોનેડાપુર નજીક તેમની સાથા થયા રઘુનાથપતે એકદમ કુદ નહિ કરતા તેજને સિખામણ દીધી; પરંતુ બંકાઈ રાત્રિએ પોતાનો દુરામદ છોડ્યો નહિ તેમજ તેમના પક્ષના યુવકમાન સરદારોએ ઉતાવળ કરી કુદ ચાલુ કર્યું અને બંને પક્ષ વચ્ચે મુદ થયું, તેમા બંકાઈ-રાત્રના પક્ષનો પરાજય થયો. એ સમયે સાદાકાળના વૃત્તચાળાના પુત્ર પ્રતાપ-છ અને ભિવછતે કેટ પકડ્યા, બંકાઈરાત્ર સો બચો સિપાઈઓનાંદિત નામી ફૂઠ્યા. તેઓને પણ મદારાજના સિપાઈઓ કેટ પકડી ચકત; પરંતુ તેમ કરવાથી પોતાનાજ ક્વામીનું અપમાન કરવા એવું થાત અને કવચિત્ મિત્રાઈમદારાજને પણ મોઢું લાગત એ વિચારથી રઘુનાથપતે તેમને નામી બવા દીધા.

એ સમાચાર સાંભળી મદારાજે રઘુનાથપતને પત્ર લખી જણાવ્યું કે 'બંકાઈ મારા ઈનિષ્ઠ બહુ છે તેમણે બાળકજીવિ ચઢાઈ છતા પણ અમારો બંધુનેદ જરી નહિ; તેમનું ગ્લાણ કરવું ઉચિત છે તેમનું મૃત્યુ પણમાવ કરવું નહિ' બંકાઈરાત્રને પણ મદારાજે એક પત્ર લખ્યો 'તમે મુશ્કેલીમાં સરદારોની સલાહથી ભાગ સરદારો સાથે કુદે ક્યોનું જાણ્યું છે. તેમા તમનેજ મુશ્કેલી થયું છે પ્રતાપછ રાજ તથા ભિવછ રાજને મારા સરદારોએ કેટ પકડ્યા છે, તમનેજ લણા સરદાર પાસે થયા છે એ જાણી મને ચંપી દિવગીરી થઈ છે. આપણે બહુ છીએ તમને મુશ્કેલી થયું તે મને થવા જરોબરજ છે. તમારું અપમાન થયું તે મારું થવા જરોબરજ હું સમજી છું. અવિચારી કૃત્ય કરી તમે સર્વે અપકૃતિ સંપાદન કરી એ યોગ્ય કયું નહિ તમે તમારી કુદિયો કાઢ કર્યું નથી એ મનુષ્યોની સલાહથી એ કૃત્ય કયું, તેમને હથેરમણથી યોગ્ય શિક્ષા મળી છે, તમારા અતઃકળ્પના અમારાસજાથી અનિષ્ટ વિચારો ઉત્પન્ન થતાં એ કાર્ય બંધુ છે યવનોની સતતક પ્રમાણે નહિ વર્તતા તમે મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો હોત તો તમારું દિનજ યાત. હવે તમારી વિરોધ અપકૃતિ થશે અને મારો ભાગ મને આપવો પડશે પિતાએ નોકરીના બદલામાં મર્પણ મેળવેથી હોવાથી મને ભાગ નહિ આપવાની તમારો હિત યોગ્ય નથી મારો ભાગ મળ્યા પડી હું છું અને

૧ વિદિત છે કે, કુદમા સવાઈએ યયમ પરાજય થયો અને તેનું સૈન્ય થાક લગ્ન તારે તેને યાત્રી દિવગીરી થતા સમારમૂચિમાથી પાછા ફરતા થયા સિપાઈ-ઓના સરિત સમયે એકાદ બી કાઠાનું કે, 'ના પ્રમાણે પરાજય પાછો જતા નામી જનુ તે કાઠા રાત્ર ઉપર કુદ નેક વખત અસ્થાનુ કુમલો થઈ જઈ ગાતું કે મત્તુ મોજ યોગ્ય છે એમ કરવાથી અધિકારમાં માત્ર અર્જનું કાપાનું એવ મળે અને આપણા ઉપરનું કાક દમરો' સવાઈના વીરત્વ કદિયા સજાપણથી સર્વને લુટીએ મદયો અને બાબો દિવસ કુદ બી પાકેલા હોવા છતા સત્તુષ્ક પુત્ર કુમલો કરવાનું તકી કર્યું યોગ્ય વખત વિચારી લીધા કાજ તેઓએ મનુષ્ય સૈન્ય ઉપર અકરમાનુ કુમલો કર્યો. તેમનું સૈન્ય એ સમયે કુદમા વિજય પ્રાપ્ત થવાથી આનંદોત્સવ કર્યા તથા વિચારી તેનું દનું મદારાજના સૈન્ય અકરમાનુ કુમલો કર્યો તેઓને પરાજય થયો સવાઈના સમયે તેમને દમરો કર્યો.

વિભાજનકાર છે તે સજા થી તમારે વિચારવાનું નથી તમે બાળપણથી ચનાવો છો
 હજુ પણ પિતાના નિષ્ઠા પ્રમાણે સન્માર્ગે વર્તો, ન-નીતિનો તાલ કરો. પ્રત્યેક કાર્ય
 કરતા પહેલાં વિચાર કરો કુટુંબજનોના સહાર કરી પ્રબળબળે સુખી કરો તમે
 શાહજાનના પુત્ર છો, કુલીન છો, તેમ છતાં તમારા હૃદયમાં ધર્માર્થનો વિચાર ઉત્પન્ન
 થતો નથી, પરંતુ તમે કુખી થશો, આજીવન ત તમે એકલાએક સર્વ સપતિનો
 ઉપબોધ મળે છે હવે મને અધિક કામ આપો મારો ભાગ્ય મને આપ્યા પછી
 તમારી ધન્ય પ્રમાણે વર્તજો ખાસપર ગુણમયુરના ભવાનીકૃપાથી કૃપા કૌશાલી
 મને સંહોદિત વિજય પ્રાપ્ત થશે એ વહાલા રાણી યવન સારદારોની સનાદ પ્રમાણે
 મારી સાથે સુદ જવાનું આદેશ કરી ઉચિત નોંધવું કુર્ચોના જેવી કુટુંબ
 ધારણ કરી પિતાકારણ તમારા મુશીબ ચોદાનો તદ્દર કરાવશે નહોતો મારા
 મેષરોને સાથે પરાભવ પ્રાપ્તથી સર્વત્ર તમને ઠનકળ મળ્યું છે સુદમાં તમને
 જે નુકસાન થયું તેમનેજ મળુ છે એમ કહી મળ્યું હું પુનઃ એવા પ્રસન્ન આપવા
 દેશી નહિ બૂના અનુભવી અને પ્રમાણિક નોકરોનું અપમાન કરી તમારો,
 સ્વર્ણી ન્યાય નોકરોની સનાદ પ્રમાણે વર્તશો નહિ પિતાના હાથ નીચે પ્રજા
 વર્ણના મનુષ્યોને તમારે પિતાના ઘેરવુજ માન આપવું જેમણે તેમનો અનાદર
 કરી પ્રજા પ્રમાણે વર્તવાનું રજા તમને મળ્યું છે અને ભવિષ્યમાં પણ મળશે
 રઘુનાથપતિ મારી માથે અપનાથી આપણા વચ્ચે કનક ઉત્પન્ન થશે છે એમ
 સમજશો નહિ અધુર હોવા છતાં એવીજાતે ભાગ લેવો આપવો જેમણે, તેમાં
 મિત્રમેય હિંમત એ કાર્યમાં બીજાની મિત્રવર્ણીનો સખધ નથી તમારા હિતની
 વાત તમને વિપરીત બધાકાં તેથીજ આદરે મુખી વાત આવી પહોંચી છે જનના
 મનુષ્યોને પિતા સંજાન આવી તેમની પાસથી કામ લેશો તે તમને વશ મળશે
 અને તમારી સપતિમાં પણ વધારો થશે એ સર્વ સહયોગ લઈ હનકાનુસાર
 વર્તશો નરહી, મેગદવ (ચિત્રવેર), કોલક, વાલકાલ, ચિત્રક, વગેરે તાપુકા
 માતા નાખ્યા આ બધાજ છે ચણપર પણ મારા મનુષ્યોને સ્વાધીન કરશે શેકક
 અને જરમવેશત તમેરે પિતાની સપતિમાંથી અધિક સામ મને આપો મારી સાથે
 સંવાદસ પછી વર્તશો તો પ્રજાબદ્ધની પેલી જાણુનો અમારા તમાનો પન્નાળી પ્રાત
 જેની ઉપજ મળુ લાભ દેન છે, તે તમને આપીશ તે પ્રાત ચેવતી ધન્ય
 નહિ હશે તો કુટુંબશાદને ભલામણ કરી તેમની પામેથી એટલીજ ઉપજને બીજો
 પ્રાત અપાવીશ. કિતાકાકાજી, મદદલદ, કિત્તવન, કી. આપણે, જરમેરે, નુમાત,
 ભોગવનુ મદદપદ નથી આપણુ જન્મે વચ્ચે જાણુલાવજ રહેશે જેમણે અધિક
 જાણુરશિ તમને જે સિખામણ આપુ હું તે વરદ સદા આપશે તો તમારું કલ્યાણ-
 જ થશે મારી સાથે વિરોધ કરવાથી તમનેજ નુશાન થશે '

બેકેટરાગને ૫૪ લખ્યા પછી ચદારાજે રઘુનાથપતિને ૫૩ લખી બધાં
 કે- ' હવે પછી બેકેટ રાગ સાથે કલક કરી તેમનું નુકસાન કરશો નહિ, અને
 તેમનું અપમાન થાવ એવું પમણુ ભારશે નહિ તેમાં મારા પિતાના પુત્ર સેવાથી
 સર્વ સપતિનો ઉપબોધ કરશે તો અધ્યક્ષ નથી. તેમની સાથે વદનારુ કરી સ-

લાદ કરશે.' મહારાજ તરફથી ખરિતો મંગલજી રજીસ્ટરને બંદોબસ્તના પાઠના સરકારી ઓફિસર દ્વારા તે પાસું બોલાવે લીધું. બંદોબસ્તને પત્ર મળ્યાંજ વિચારમાં પડ્યું; તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે - 'મારા વસકરના પરાજય થયેા જાતે તે મોનરફ નામી રજીસ્ટરની મેડા, ઈટ વગેરે મહારાજના વસકરના તાળામાં મળે. મારા મહારાજ સિપાઈઓ કપાઈ મળે તેમની વિધિયા કરીઓ અને બાળકો મારી પામે આવી આદર કરે છે. મહારાજ સિલેક્ટેના ધોર પદ્મવતી હોવાથી તેઓ મારી પામે પાછા મળે છે કમલ વગેરે સિપાઈઓ અમલના રજીસ્ટર છે. એ સર્વને શ્રી રીતે સમજાવના? બેપેટ જુદુ દ્વારા વીધા સિવાય હોડો નહિ સંપત્તિના અનુભવી રજીસ્ટરના મહારાજ પાસે છે શ્રી રીતે નિમગ્ન કરશે? હજી બાળકનો વિચાર કરશે? તેમની માથે પુનઃ મુદ્દા ગણતરી મારજ વિશેષ ગુરુત્વાન થશે અને સંપત્તિ નાશ થાયશે. તેમની માથે પ્રથમથી વિશેષ કંઈ જોજ મારી મળેતા થઈ. બેપેટ જુદુની મુદ્દા-મતે મળે તેજ મળશે નથ શ્રી રીતની મુદ્દા પ્રમાણે વર્તી દેખ તો આજે મારી અવસ્થા મળ નહિ બેપેટ જુદુ અવસ્થામાં છે. ફુટ અને સ્વાર્થી, મનુષ્યોની સંજ્ઞાથી મે નેમની સ્થિતિ વિશેષ કંઈ એ પાસું બોલુ મળુ.'

બંદોબસ્તને અભિપ્રાય પચાતાય થયો. તેમને અભિપ્રાય વિંદા થતા લાગી. બોજન અને રમત રેડવાનું મળતું નહોતું. આખો દિવસ વિચાર કરવામાં લીધાઓ એ બેપેટ બંદોબસ્તની પાસે રિવાજમાંથી ચિલાનું મરજી પૂછતું તેમણે ઉત્તર દીધો - 'બેપેટ જુદુના કાર્પસારી દક્ષિણમાં રહે છે, તેમણે ઉત્ક્રમ્ણ જંગ-ઓ મનુષ્યોનો પરાજય કરી બાદમાંથી સત્તરના કેટલાક કેટલિસા કમરે ક્યાં છે તેઓ રંગીન મુદ્દા કરે છે, પરંતુ તેમને ક્યાં પથ અપવસ મળેતા નથી. બાદમાંથી તેઓ પરાજય થયા નથી તો પછી તેમના બળ શામે આપણી નાં વિચાર 'તેમની માથે મુદ્દા કરવાથી આપણને ફા મું? આપણે મુદ્દા ક્યું તેમા માત્ર આપણને જ ગુરુત્વાન થયું.' રિવાજમાંથી ક્યું - 'સાદા-સાદાના મળુ પછી રિવાજમાંથી આપણા પિતાસમાન છે. મારી મળુ-ધોની નથા પ્રમાણે વર્તી આપ આપણી પટારી લીધી છે. જુદુના વિશેષ કંઈ પછી બેપે તે નળથી નેદ થાય છે. પરંતુ પ્રથમથીજ વિચાર કરીને પમણે મળુ દેખ તો આ દયા થાત નહિ આપના વડિલ જુદુ પુખ્તનો ક્યોવના જુદા છે આપ સરકારની ખર્ચો તો આપનું અપમાન કરશે નહિ આપની આત્મ જાનવડે લીધેજ તેમને ભય થાતે છે તેમને આપની સંપત્તિમાંજ ભય મેમની કમર નથી, આપને સાર માર્યે યસાવવાનીજ માત્ર તેમને વિતા છે. તેઓએ એક કમીન ન પતિ મેમની કમે' અને આપના બેપા કેટલાએ ઓમંત મરજી તેમના તાનમાં મોકલી કરતા દર્શા 'આપ તેમની માથે નિરર્થક કવદ કરો છે; તેમને નળે બપોર શી થાતે? શામલે વડિલ જુદુને બાળ ના આપણે? આપે નહિ સંપત્તિ તો મેમની નથી ને? આપની કમાણીમાંથી તો તેઓ બાળ માનતા નથી ને? તેમના તરફથી આપનું અપમાન મુ મળુ? આપનેદાસ રિવાજમાંથી પ્રભુજ નામ નહિ; પણ આપેજ બંદોબસ્તને તેમની સ્થિતિ વિશેષ કંઈ છે. આજે

તેમનું અપમાન કર્યું છે એ મર્પનું કાણુ આપના સ્વાર્થી અને દુષ્ટ સવાહકારો છે રઘુનાથપત પિતાના વખતના જૂના, પ્રમદલુક અને અનુભવી નોકર હતા, તેઓ આપના પિતા જેવા હતા, તેમ છતાં આપે તેમનું અપમાન કરી તેમને દિવ-
ચીક કર્યાં તેઓ સુવ્યવસ્થા રાખત અને આપણે સુખાનન્દમાં તિવસ નિર્ગમન કરી શકત, પરંતુ દુષ્ટ મનુષ્યોએ અનિષ્ટકારક સવાહ આપી તે પ્રમાણે વર્તી આપે અપયત મેળવ્યો હતો પણ ચિંતા નથી આપ રઘુનાથપતને શરણે જઈ તેમની સનાહ પ્રમાણે વર્તશો તો આપને કિંચિત્ પણ નુકસાન થશે નહિ આપ અભિ-
માન રાખી અનુચિત રીતે વર્તશો તો નાહક આપની ફજેતી થશે રઘુનાથપત સાથે આપને વિરોધ થવાથી તેમને શરણે જવું હજ ન જણાય તો આપના વહીવ બધું પાસે જ જઈ પહોંચવું તેમની સાથે નમ્રતાથી વર્તજો તો હતું પણ તેઓ આપનું સરલાથ કરશે અને તો એજ હજી પ્રદ જણાય છે તેમને શરણે ગયા સિ-
વાય છૂટકો નથી.”

દીપાબાઈની સનાહ વ્યકાશરાગને પસંદ આવ્યાથી તેમણે મહારાજ માથે સનાહ કરવાનો વિચાર કર્યો અને તદનામાની શરતો નક્કી કરવા માટે રઘુનાથપતને પોતાની મુલાકાતે આવવા આમંત્રણ કર્યું રઘુનાથપતે તેમને ઉત્તર બખ્યો ૩-
“એ કર્પમા મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનું હોવાથી તેમની પરવાનગી મળ્યા સિવાય માગથી આપની મુલાકાતે આવી શકશે નહિ પતે મહારાજની પરવા-
નગી મેળની અને વ્યકાશરાગની મુલાકાતે જવા તૈયાર થયા તેમણે વ્યકાશ-
રાગને જાણ્યું કે-” હું શિવાજીમહારાજનો સેવક છું તમે તેમના કનિષ્ઠ બધું છો, તેથી આપણી મુલાકાત સમાન મનુષ્યો કરતા વિશેષ મનમાનપૂર્વક થવી જોઈએ નાના બધુંએ મોટા બધુંને વિશેષ માન આપવું જોઈએ.” વ્યકાશરાગએ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું મુલાકાતનું મ્યજ નક્કી કરી લા તથા નાખનામા આવ્યા બન્ને જણે જે દિશામાંથી હાથીપર બેસી તથા નજીક આવ્યા ૧ વ્યકાશ-
રાગ હાથીપરથી નીચે ઉતર્યા પછી રઘુનાથપત ઉતર્યા પરમ્પર એમ્બીજને હાથ પકડી નમુઆ ગયા લા બે ઉચ્ચ માદી તૈયાર કરાવી હતી લા જતાજ રઘુ-
નાથપતે વ્યકાશમહારાજને હાથ છોડી દઈ એક બાલુપગ જઈ ઉભા અને કહ્યું-“મહારાજ” હું એ ગાદીનો મેવક છું આપ ગાદીપગ બિરાજવા યોગ્ય છો” રઘુનાથપતે તેમને ગાદીપર બેમાદી માન આપ્યું અને મુજરો કરી પોતાની મર્યાદા પ્રમાણે વેમજા ઉભા રહી કહ્યું-“મહારાજ” તમે અને શિવાજીમહારાજ એ બન્ને મારે મનથી સરખાજ છો તમારી પાસેથી રમ્બ લેતી વખતે મેં કંઈ હતું કે-” હું તમારી સાથે એક આસનપર બેસવા યોગ્ય મેવક છું, જર્થાત મારી સનાહ

૧ શિવદિગ્વિજયમર લખે છે કે, એ મુલાકાત ચંદાવર આગળ જઈ હતી વ્યકાશ રાગને અને દીપાબાઈને રઘુનાથપતને અત્યાચ્છ કરવાથી મહારાજની આજ્ઞા મારે નહિ ચોક્કસ તે ચંદાવર ગયો તેઓએ તેમને પ્રથમ એકામમાં લઈ જઈ કિમ્બે તેમના ચરણમાં માથું ઝૂંટી મધ્ય કે-“અમારું શિરવમારા હાથમાં છે, વારો પ્રમાણે” તેમની નમ્રતા અને પદાસાથે જોઈ રઘુનાથપતે તેમની સાથે વહવાયું મધ્ય”

ઈનખંતને સોંપવે અને કામના પ્રમાણમાં તમે વખતોવખત બદોબસ્ત રાખવે. વ્યંકોછરાગ પાસે રહેવાનો તમારો નિશ્ચય થાય તો અગાઉની પેઢે તેમના સંસ્થાનની વ્યવસ્થા રાખી તે સંબંધી મને વખતોવખત સમાચાર આપતા રહેજો. બદોબસ્તની કલમો નીચે પ્રમાણે—

૧ સગાં અને માનકરી સેવકોનો યોગ્ય બદોબસ્ત રાખવો. તેમનું અપમાન થવા દેવું નહિ. તેમને ખાનગી કામ સોંપી ત્રાસ આપવો નહિ.

૨ દરબદાર અને કામદારની સલાહ સિવાય કોઈ પણ કામકાજ થવા દેવું નહિ. પ્રત્યેક કાર્યમાં તેમની સલાહ પૂછવી. વિશ્વાસુ સેવકોનેજ શરતકાર્ય સોંપવાં. દરબદાર સેવકો સાથે તકરાર કરવી નહિ; ચેત્વિતા પ્રમાણે તેમને હિંમત હોદા આપવા.

૩ શાળીદ સેવકો હિંમત કુલીન, પ્રમાણિક અને વિશ્વાસુ હોવા જોઈએ. તેમની ઝોળખાણુ લઈને નોકરીએ રાખવા. તેમના પર કૃપા રાખવી. સર્વ સ્થળની ખાતમી મેળવવી—અમુક મનુષ્યનીજ લજામણુ કિંવા કાનલબેગણી ચાલે છે એવું કોઈને બહુપ નહિ. સર્વ ઉપર કરમ રાખવો.

૪ આસપાસના મિત્ર કિંવા શત્રુ સંસ્થાનિકના રાજ્યમાં આપણા વકીલ અને ખાનમીદાર રાખવા. તેમને ખબર પડે નહિ તે પ્રમાણે સર્વ સ્થળની મુખ્ય ખબર આપણને મળે એવી ગોઠવણુ કરવી.

૫ પાપગા, શિલેદાર અને ધોડેસ્વારના કામ નિત્ય તપાસવાં અને સર્વ સારી સ્થિતિમાં રાખવું. ધોડા અને સ્વાર હમેશા તૈયારજ રાખવા. શિલેદાર સેવકોના યોગ્ય વેચાતા લઘુ પાપગામાં રાખવા અને તેમને પાપગામાં નોકરીએ રાખવા. લશ્કરને હમેશાં નિયમિતરીતે કરારત કરાવવી, તેથી તેઓ સર્વદા હુશિયાર રહે છે; નહિ તો તેમનામાં આજસ વધી જશે અને પરરાજ્યનો હુમલો આવતાં પરાજય થશે. પાપગા અને તોપખાનું હમેશા તૈયારજ રાખવું.

૬ કુદ, કુરામ્મા, હિંકુદેદા, ચોર, ચાડીયા, લામટા, ખુશામદખોર, લૂંદારા અને દાર પીનાર વગેરે નોકરી દેવવાળા મનુષ્યોને આપણા રાજ્યમાં આશ્રય આપવો નહિ. તેઓ રાજ્યમાં રહે તો જામીન લેવા કિંવા દંડ કરવો. તેઓ પ્રજાને ત્રાસ ન આપે એવી ખબરદારી રાખવી. તેમને માટે મજબૂત બદોબસ્ત રાખવો. એ કામમાં બેદરકારી કરવી નહિ.

૭ નાનાં મોટાં મનુષ્યો સાથે હદનામાં કિંવા તદનામાં વગેરે કરાર થયા હોય તે સંબંધી તકરાર ઉપસ્થિત થવા દેવી નહિ. ગરીબ અનાથ મનુષ્યોની યોગ્ય ખરદાસ્ત રાખવી અને તેમને યથોચિત સહાયતા કરવી. તેમને કોઈ પિનાકારણે હંગે કિંવા ત્રાસ આપે તો તે સંબંધી તાબડતોબ બદોબસ્ત કરવો.

૮ ધર્માદા, દેવસ્થાનના વર્ધાસન, ચાલણના ધનામી ગામ વગેરે પૂર્વ પ્રમાણેજ ચાલુ રાખવા. તેમનો હિંમત થવા દેવો નહિ, પણ યોગ્ય બદોબસ્ત રાખવો.

૯ લેવડદેવડસંબંધી કિંવા મિત્ર ગ્રાહિ જનસમાજમાં ફરિયાદ, તકરાર ઉભી થાય તો તેનો ન્યાય કરવા માટે લાવક મનુષ્યોને પત્થ નિશી તરતજ ફેસલો કરાવવો. પ્રજાને યોગ્ય ન્યાય મળે એવો ચત્ત કરવો. લાંચવગર ધનસાદ મળે

એવી વ્યવસ્થા રાખવી. સરકાર એ ગરિબમુરબાના કષ્ટના માખાપ છે એમ સમજી કેઈ પાસેથી એક પાઈ પણ નહિ લેતા તેમને નિર્મળ ન્યાય આપવો.

૧૦ કેઈને અલવવચન આપી તેનું રક્ષણ કરવાનું સ્વીકાર્યા પછી તેની સાથે હિદનાઈથી વર્તવા જોઈએ નીચ કાર્ય આપણા કુંળમાં થયું નથી અને હવે પછી થવું જોઈએ નહિ.

૧૧ અરણીના કિલ્લાનો મહાત્મ વેદોભારકરને પિતાશ્રી શાહજીરામજી બક્ષિસ આપ્યો છે. વેદોભારકરને હમણા આજ પુત્ર છે. તે કિલ્લો તેમના તાબામાંજ રહેવા દેવો. તેઓ સરકારી નેવા બળવે તો ફીક નહિ તો, તેમના મહાસમા ઉપદ્રવ કરવો નહિ.

૧૨ વિજયપુરસરકાર તરફથી કેટલાક ઈનામી ગામ મળ્યા છે, તેજ પ્રમાણે પિતાશ્રી મહારાષ્ટ્રમાં આવતા હતા તે વખતે દાંડતાબાદસરકાર તરફથી કેટલાંક ઈનામી ગામ મળ્યા છે. તે સિવાય કેટલાક જંગલોર લોકોને કબજે લઈ કેટલાંક ગામો મેળવ્યા છે, એ સર્વ પ્રદેશની આવકનો હિસાબ જામે કર્યો નથી, તે ઉપજ બરોબર જામે કરી એ ઉપજના બદલામાં શાહજીરામના સમયથી અત્યાર સુધી વિજયપુરમરકાગની પાંચ હજાર સૈનિકસહિત નોકરી બજાવવી પડતી હતી. એ મરકાર સામે જામે તદનામું કર્યું છે તે વખતે નોકરીની શરત બંધ કરી એવું દાંડાજી છે કે, હું તેમને પ્રનગોપાત મદદ કરીશ. પિતા જીવતા હતા તે સમયે એ શરત બંધ હતી, તેથી હવે તમારે તેમની નોકરી કરવાની જરૂર નથી. નોકરીના બદલામાં પ્રસંગોપાત જરૂર પડે તો તમારે તમારા સૈન્યસહિત તેમને મદદ કરી, તે પ્રમાણે નહિ વર્તશો તો તમારો જવાબ લેવામાં આવશે. મારે એવી મદદ કરી પડશે તો સ્વારીના ખર્ચ તમારે આપવો પડશે.

૧૩ દિગણી, બેરડી, દેઉળગાવ વગેરે ગામની પટેલાઈ, દેસમુખી વગેરે વડિલો-ખાગિંત વતનો છે. તેનો તમારે વહીવટ કરવો નહિ. હું તેનો વહિવટ કરીશ.

૧૪ પ્રનગોપાત અમારા તરફનું કોઈ અનુપ્ય તમારા તરફ આવે કિંવા તમારા તરફથી અમારા તરફ આવે તો તેની યોગ્ય તપાસ રાખવી. કેઈને કંઈ મમજીવવું હોય કિંવા ખુલામો પૂછવો હોય તો તે લઈ જનાર સેવકોને તત્કાલ્પાન રવાના કરવા, તે સજાથી હરકત કરવી નહિ.

૧૫ અમે પ્રાંત કેવલા પ્રાંતમાના બેંચરણ, બાસકોટ અને સિસકોટ નામક ત્રણ મહાજની ઉપજ ત્રણ લાખ વરાઈ છે. જમાખંધીની મુજવરયા થતાં ત્યાંની ઉપજ પાંચલાખ વરાઈ સુધી થશે એ મહાત્મ મેં મારા તરફથી ચિરંજીવી સૌભાગ્યવતી દીપાબાઈને વચ્ચાજીવણના ખર્ચ માટે બક્ષિસ કર્યા છે. તેના ઉપર વ્યકોટ-રાખનો કિંવા તેમના વંશજોનો દડક નથી. તેમણે તેની ઉપજ લેવી નહિ. દીપાબાઈએ પોતાના ખાનગી ખર્ચ માટે એ ઉપજ પોતાની પાસે રાખવી. એ પ્રાંતનો બદોબસ માત્ર વ્યકોટરાખને રાખવો.

૧૬ નંદી પ્રાંત નજીકનો જે પ્રાંત અમે મેળવ્યો છે તેમાંનો સાન લાખ રોનની ઉપજવાળો મહાત્મ ચિરંજીવી રાજશ્રી વ્યકોટરાખને અમે દૂધમાન

ખાવાને ધનામ આપ્યો છે, તેનો તેમના વચ્ચેએ પરપરાગત ઉપભોગ કરવો. એ મહાવની યાદી કરી તમારે અમારા તરફ મોકલવી, એટલે અમે તે મંજુર કરી સનંદ મોકલીશું.

૧૭ તમે (રઘુનાથપત) વચપરપરાથી વિશ્વાસુ સેનક છો તમારે કુળ ઉચ્ચ અને સત્પાત્ર છે, એમ સમજી તબ્બલવર પ્રાતમાના એક લાખ વગાઈની ઉત્પન્ન-વાળા ગામ તમને બહિષ્કાર આપવાના છે એ ગામેની યાદી અમને મોકલવી જેથી તેની સનદો મોકલવામાં આવશે તેની ઉપજ તમે વચપરપરાગત ભોગવી શકશો.

૧૮ તમારા સંસ્થાનમાનો કોઈ એરે વગેરે ગુન્હેગાર અમારા રાજ્યમાં આવે કિંવા અમારા તરફથી તમારા સંસ્થાનમાં આવે તો આપણે પરસ્પર એકબીજાને સ્વાધીન કરવો તે કામમાં અટકાવ કરવો નહિ કિંવા તેને મદદ કરવી નહિ.

૧૯ તીર્થસ્વરૂપ શાહજીરાજની છત્રી પામે ચોધડિયા વગેરેનો મામિક પમાર તમારે આપવો તમા હાથી, ઘોડા, કારકુન, સિપાઈ, ખાદા વગેરે નિમવા જોઈએ એ કામમાં હિમ કરવી નહિ.

ચિરજીવી વ્યકાજીરાજ ઉપરોક્ત આગળીસ કલમે પ્રમાણે વર્તવા અમૂલ્ય થાય તો તેમના હાથનો પત્ર લખાવી મોકલવો જેથી મને સતોષ થશે." રઘુનાથ-પતે એ પત્ર વ્યકાજીરાજને વાંચી સંભળાવ્યો. મહારાજે વ્યકાજીરાજને પણ જૂઠ્ઠો પત્ર લખી આશ્વાસન આપ્યું હતું પન્ડર સલાહમસલત આપ્યા પછી એવું કહ્યું કે, રઘુનાથપતે વ્યકાજીરાજની જાગીરની વ્યવસ્થા કરવી અને મહારાજે નવીન સપાદન કરેલા પ્રાત ઉપર પણ દેખરેખ રાખવી. વ્યકાજીરાજ સાથે સલાહ કર્યા પછી કર્ણાટક પ્રાત નિર્વિદ્ધ થયેસો જોઈ મહારાજ તોરજલથી આગળ દૂર કરી ગયા અને હબીરરાય સરનોખતને સૈન્યસહિત ચંદ્રેશ પાછા ફરવાની આજ્ઞા કરી.

એ સમયે નિઆળકર અને ઘાટગે પન્ડાળા પ્રાતમાં પ્રવેશ કરી, તે પ્રાત ઉજળક કરી, લૂટ ચલાવતા દરમિયાન પ્રાત સુધી ગયા હતા મહારાજને તોરજલની યાવણીમાં એ સમાચાર મળતાજ તેમણે નિજાજી કાટકરને કેટલુંક સૈન્ય આપી તે સરદારો ઉપર દુમયો કરવા મોકલ્યો નિજાજીએ કુર્બીસ્થાન આગળ મુઠ્ઠા કરી તેમનો પરાજય કર્યો અને તેમણે મેળવેલી લૂટનો ધણો માલ પાછો મેળવ્યો પ્રજાની લૂટનો માલ જેનો હોય તેને પાછો આપવાની ફરજ જાણી મહારાજે તેમને પાછો આપવાની વ્યવસ્થા કરી લૂટના માલમાંથી મહારાજે એક પાંદો માલ પણ પોતાના ખજાનામાં રાખ્યો નહિ.

મહારાજે કોપવ પ્રાત કબજે કરી તેની વ્યવસ્થા કરવા જનાર્દનપતને નિમ્મે હતો તે પ્રાતપર વિજયપુરસરગરનું લશ્કર દુમયો લઈ જવાની તૈયારી કરતું જોઈ મહારાજે જનાર્દનપતની સહાયતા માટે કેટલુંક લશ્કર રવાના કર્યું અને થોડા લશ્કર સહિત તેઓ રાયગઢ આની પહોંચ્યા (માર્ચ સં ૧૬૭૮)

કર્ણાટકમાંથી ચંદ્રેશ પાછા ફરતી વખતે વિજયપુરનો કિલ્લો હસ્તગત કરીને ત્યાંનો બધો કારભાર પોતાને હાથ લેવાનો મહારાજે વિચાર કર્યો હતો. બહિલોત-

ખાનના મૃત્યુ પછી જમશીદખાન નામના એક સરદારે કારભાર પેતાના હાથમાં લીધો હતો; પરંતુ તેને થણા દુરમનો હતા અને તે લોકોની સામે ટકી રહે એમ હતું નહિ. આથી તેણે મદારાજ સાથે સલાહમસલાત કરી કે મદારાજ જે તેને છ લાખ હોન આપે તો પોતે વિજયપુરનો કિલ્લો અને બધા કારભાર મદારાજને સ્વામીન કરે મદારાજને આ વાત પસંદ પડવાથી તેમણે તે કબૂલ કરી અને પોતાની સ્વામીનો મોરચો વિજયપુર તરફ ફેરવ્યો; પરંતુ એમને તત્કાલ સમાચાર મળ્યા કે આ જમશીદખાનને દગાથી કેદ કરીને મસાહિદખાને સંવળો કારભાર પોતાને હાથ ક્યો છે, આથી નિરામ થઈને તેઓ પન્હાળગઢ તરફ ગયા.

મદારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે દબીરરાવ સ્વદેશ આવવા નીકળ્યા હતા; એ ઉપર લખરામા આવ્યું છે દબીરગવને આવી પહોંચેલો જાણી જનાઈનપતે તેની મદાયતાવડે વિજયપુરમરકારના મૈત્ર્ય ઉપર હુમલો કરવાનો વિચાર ક્યો. દબીરરાવે પણ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કબૂલ કર્યું. તેઓએ લસ્કરમહિત તુંગમદા અને કૃષ્ણા નદીના મધ્ય પ્રદેશમાં જઈ શત્રુના સૈન્ય માથે ચુક કરી તેને પરાજય કરી નસાડો મુક્યું શત્રુના પાચમો ઘોડા, પાચ હાથી અને એક સરદાર પકડી તે તમ્બુનો મળો પ્રાત કબજે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપી. કેપથ અને બેલવાડી પ્રાંતના દેશમુખીઓ વિજયપુરમરકારને મહેમુદ નદિ આપતાં બંડખોર થઈ સત્રળો પ્રાંત કબજે કરી બેઠા હતા, તે સર્વને તાબે કરી જનાઈનપતે તેમની પામે શિવાજીમદારાજનું ઉપરિષદ્ય કબજ કરાવ્યું. શિવાજીમદારાજે વિજયપુરસરકારના જે પ્રાંતો કબજે કર્યા હતા તે પાછા લેવાને પુનઃ તેમણે કદિપણ પત્ત ક્યો નહોતો; કાન્હુ કે તેમના ઘોડેસ્વાર લસ્કરને મોટો લાગ નાશ પામ્યો હતો અને મોળનો તથા કુતુબસાદ સાથે ચુક કરવાથી તેમની વિગેય પાપમાંથી થઈ હતી. એ અરસામાં આખાનું શરૂ થવાથી નદીનાળામાં જળ ભરાઈ ગયું; તેથી તે તમ્બુલકર મોકળી ચડાવ તેમ નહોતું જનાઈનપતે અને રચુનાથપતે એ સમયે સારો લાભ મળવાથી તેઓએ પોતાના કબજાના પ્રાંતમાં મજબૂત બંદોબસ્ત ક્યો.

જનાઈનપતે સદાખના કરી તેને નિર્ભય કર્યા પછી દબીરરાવ પુનઃ સ્વદેશ તરફ આવવા નીકળ્યો. માર્ગમાં દેહિરને કિલ્લો જણાતા તેનાપર તેણે હુમલો ક્યો. વિજયપુરમરકારને સમાચાર મળતાજ તેમણે હુમેતખાન^૧ નામક સરદારને દશહજાર મિપાઇનું લસ્કર આપી કિલ્લાનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યો. દબીરરાવે તેને દગલી કેદ પકડ્યો અને કિલ્લો મર ક્યો એ જાણી વિજયપુરમરકારે લોહીખાનને મોકલ્યો તેને પણ દબીરરાવે દગલી કેદ પકડ્યો. દબીરરાવે આગળ આગળો ગોલ્લ અને બદાદરખંથ નામક કિલ્લાપર હાથો મારી કબજે કર્યા. માર્ગમાં શત્રુના નેટવા કિલ્લા જણાયા તે સર કરતો કરતો દબીરરાવ મદારાજ પામે દગલ

૧ જે સરદાર કબોજી શરૂનાર હતા. તુંગમદા અને કૃષ્ણા નદી વચ્ચેના પ્રદેશનો એ નુબેદાર હતો. દબીરરાવ તેને કેદ કરીને મદાયજ પામે લઈ ગયા. મદાયજે તેને આદરસન્માન આપી મુખ કબોજ; પરંતુ આ પત્તાગથી તે સરદારને એકદમ બંદુ અરાજ લાગ્યું કે તેણે એ આદરને પ્રાપ્તિયાન ક્યો.

પહેચ્યો તેની ઉત્કૃષ્ટ સેવા અને બહાદુરી જોઈ મહારાજે તેને ઘણી સાબાશી આપી અને બહુમૂલ્ય ઇનામ આપ્યું એ ચક્રાધ્યાય ધનાઞ્ઞ બંધવ અને બમાજી ઘોરપટે પહોં દના તેમણે ઉત્તમ પરાક્રમ કર્યોથી મહારાજે તેમની પ્રશંસા કરી તેમને ઇનામ અને ઉચ્ચ હોદ્દા આપ્યા કર્ણાટકની ચક્રાધ્યાય જે જે હોદ્દેદાર અને અમલદારે ઉત્તમ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું તેમને મહારાજે યોગ્યતા પ્રમાણે પારિતોષિક આપી સંતુષ્ટ કર્યા એ ચક્રાધ્યાય ગયા પછી મહારાજ જગદીશ મહિને રસદેશ પાઠ કર્યા હતા

કેટલાક દિવસ પીત્યા પછી રઘુનાથપતે મહારાજને પત્ર લખ્યો કે - 'વ્યક્રાજી રાજાની વૃત્તિ હિંદાસીન જણાય છે તેઓ નેન બંધ કરીને મેંથી રહે છે ત્યાં સાથે વાતચીત કરતા નથી અવજળા તરફ દુર્વૃક્ષ મેં છે સદૈવ એકાંતસ્થગમ્ય બેસી શુ કરે છે તે જણાવું નથી અને તેમની પાસે જઈએ છીએ ત્યાં કેલક વખતજ વાતચીત કરે છે બ્રાહ્મણો જે માગે છે તે તેમને ખુલીથી આપે છે. એમની હિંદાસીન વૃત્તિ વર્ષે ૭ મહિને બદલાશે જણી વાટ જોઈ, પરંતુ તેમ થયું નથી તેમની વૃત્તિ હલુ તેનીજ હોનાથી આપને ખબર આપી છે મહારાજ સજા સમાચાર નહિ આપ્યાનો મારા ઉપર દોષારોપ થાય નહિ આપતું કર્તવ્ય આપ બજવશે ' એ પત્રથી મહારાજે વ્યક્રાજીરાજાને પત્ર લખ્યો તેમા લખ્યું કે - 'રઘુનાથપત તરફથી પત્ર મળ્યો છે તમારી હિંદાસીનતાના વર્તમાન જણી મળ્યો દિનગીર થયો છું આપણે ઉભય એક પિતાથીના પુત્ર હોવાથી આપણને એકબીજાનો આધાર છે, પરંતુ તમે હિંદાસીન થઈ ભેગ છો એ જણી મળે અતઃકળ્યુને ધણો ખેદ થયો છે હિંદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરવાનું કારણ મને જણાવશો તો તે નિવારણ કરવાનો યત્ન કરવામા આવશે મને કદાચ પહોં વિષય લખવામા શકા કરશે નહિ તમારો જે અનોરથ હશે તે તરફજ પૂર્ણ થશે તમને સંતુષ્ટ રાખવામા હું જરાપણ આગ્રહ કરીશ નહિ એવી ખાતરી રાખશે તમારા મનની વિકૃતિ સવાવું કારણ અવશ્ય લખશે તે નિવારણ થઈ શકશે હવે પછી હિંદાસીનપણે વર્તવો નહિ, તેમ કરો તો તમને ચારી પાસે રાખવા પડશે પછી અદિથી પાઠા જઈ શકશે નહિ એ લક્ષમા રાખી સરજરીતે વર્તશો રઘુનાથપતની સલાહ પ્રમાણે હમેશા વર્તવો તેમાજ તમારું હિત છે પછી તમારી ઇચ્છા ' એ પત્ર વાચતાજ વ્યક્રાજીરાજાની હિંદાસીનતા નિવૃત્ત થઈ તેઓ પ્રથમની પોંડે સર્વ કાર્ય કરવા લાગ્યા

પ્રકરણ ૨૭મું—મોગલો સાથે અંતિમ યુદ્ધ

હુલ્કાંદકની ચઢાઈમાં વિજય મેળવીને અને તે પ્રદેશના ઘણા પ્રાંતોમાં પોતાની સત્તા સ્થાપીને વિજયી શિવાજીમહારાજ રવેશ પાછા આખ્યાના સમાચાર સંભળના ઝોરઝોરે બાદશાહને અવિશય ખેડ થયો. બહાદુર ખાનને દબ્બની લાગ્યે આપીને અને મોગલ બાદશાહને ખંડણી ભરવાનું કમ્પ્લેટ કરીને મહારાજે નેઓદારા સ્વરાજ્યમાં ઉપદ્રવ ન થાય એવી યુક્ત રચી હતી. બાદશાહને તેમની એ સંધિનું મદ્ય પ્રથમ જણાવું નહિ અને એવી મંધિની તેમને તે સમયે અત્યંત ઘણું જણાઈ હતી તેવું કારણ એ હતું કે, બાદશાહ ઉત્તર-મા પાલો સાથે યુદ્ધમાં યુવાવશા હોવાથી પોતાના દક્ષિણના સુબેદારને સમજાવી મદદ કરવા યાચવાન નહોતા. આમજ બતા એ સંધિ સચિર નહિ થવાથી તેમણે દિવેરખાનને દોષ દીધો ખરે; પરંતુ દિવેરખાનની મૂલનાપરથી મહારાજના જ્ઞાનમાં તોફાન મચાવવાની આજ્ઞા નહિ કરવાવના તેને કુતુબશાહ સાથે યુદ્ધ કરવાની પાવાનમી આપી તેમાં ખાનને વશ મળ્યો નહિ. યુદ્ધમાં બાદશાહનું પુષ્કળ હાર નાશ પામ્યું, તેથી મહારાજના પ્રદેશમાં તોફાન મચાવવાની તેમનામાં શાક રહી નહિ. ઝોરઝોરની એવી ધારણા હતી કે, કહ્લોટક નેવા વિકટ, વગરએજખાલુવાળા અને ઘણા દૂરના પ્રાંતમાં સ્વારી લઈ જવાથી શિવાજીમહારાજનું લન્બજ ઘણું ઓછું થશે, તેમજ દુર્ગજ થવા પછી તેમને પરાજય કરવામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવો પડ્યો નહિ; પરંતુ બાદશાહની કલ્પના ખોટી પડી. મહારાજે એ ન્વારીમાં કહ્લોટકના ઘણા પ્રાંત ઉપર પોતાની ચાપો સત્તા ચાપી હતી અને વિજાપુરનગરની તે પ્રાંતમાંની સત્તા ઘણી ઓછી કરી હતી; એટલુંજ નહિ પણ તે નગરના વિજાપુરનગરના પ્રાંતો ઉપર પુનઃ ચઢાઈ લઈ જવા માર્ગ મોકલ્યો કયો હતો. એ જોઈ ઝોરઝોરને વિચાર થયો કે—'હવે શિવાજીમહારાજ વિજાપુરસંક્રાંત્ય બનેલા પ્રાંતો ઉપર મારે તરફથી હુમલા કરી બાદશાહી હુમલી દેગે અને હેઠ રામેધર્મર્ષન પોતાની સત્તા સ્થાપશે. તેમજ દક્ષિણની બંને મુનકમાંની બાદશાહી પાલમાજ કરી દક્ષિણ સુમુદર્શન એકાગ્રી સત્તા સ્થાપવાની આજ્ઞા ધારણા નિષ્ફળ થશે.' તેથીજ દિવેરખાનની મલાદથી તેમણે શિવાજીમહારાજ કહ્લોટકની સ્વામીમાંથી પાછા ફરે તે પહેલાં બાદશાહી પાલમાજ કરવાનો વિચાર રાખ્યો હતો; પરંતુ તેમાં બાદશાહને વશ મળ્યો નહિ. ત્યારે

તેમણે બહાદુરખાનને દક્ષિણની સુબેદારીપત્રી છૂટા કરી પોતાના પુત્ર મોઆઝિમ-ને દક્ષિણની સુબેદારીપત્ર મોસ્ત્રો.

પાઠના પ્રકરણમાં વખ્યા પ્રમાણે વિજયપુરમગના કાર્પભાર મસાહિદખાન-ના તાબામાં સોપી દિનેરખાને તેની સાથે તદનામ કર્ષા પછી મોરાપ તે પોતાના પ્રત્યેક થાણાની બચસ્વા તપામી મર્વ પ્રકારનો મજબૂત બદોબત ગખ્યો હતો અને રચણે રચણે પોતાનું લક્ષકર તૈયાર રાખ્યું હતું મોજન અને વિજયપુરમગના એકમ પ કરી પોતાના પ્રાત ઉપર ચઢાઈ દરો એવી તેને બીક હતી એ સમયે કોકલુમા સીદીએ પણ તોફાનની તરખાત કરી હતી તેની સાથે મોરાપતને મુદ્ધ કરવું પડ્યું હતું, તે સળધી આગના પ્રકરણમાં લખવામાં આવશે.

મસાહિદખાન સાથે દિનેરખાને દરેક તદનામ ઔઝમેબને પમદ આ મુનહિ તેથી તેમણે મરદારને સખ ઠપકો દીધો અને આઝા ફગમી કે - 'વિજયપુરમગના લક્ષકરનો બાખી રહેના પગાર અઘાધિર્ધન ચૂકવી આપ્યો નથી તે અપાવવો, તે હગ્ગારના બને તેટલા સગદાર આપણા પક્ષમાં લઈ લેવા, સર્વ કાર્પભાર આપણી સનાહથી આવે એવી મોતવણુ કરવી, અથવા મર્વ રાજ્ય આપણા આશયથી આવે એવો પત્ન કરવો.' એ કુકમ પ્રમાણે દિનેરખાને વિજયપુરમગના પ્રણાખરા અધધાન સરદારને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા, પરંતુ બીજા કેટલાક સરદારોને મોગલો ઉપર તિરસ્કાર હોવાથી તેઓ કેમ કર્ષા વડ થયા નહિ બાબગતની બગિની બાદશાહમેઝમ સાથે આઝમેબના પુત્રનો વિવાદ કરવાનું ક્યું હતું, પણ બાદશાહના મનુષ્યો વિવાદની માગણી કરવા આ પા તે સમયે કેટલાક સરદારો વિરદ પળા મોજનબાદશાહ સાથે સગપણનો સળધ નેડવાનો તેમની ઇચ્છા નહોતી તેઓ વિરદ પક્ષના મરદારો સાથે મુદ્ધ કરવા તૈયાર થયા બીજે પક્ષ પણ મોજનશાહબદા સાથે બાદશાહમેઝમનું લક્ષ કરાવવાની તક લઈ બેરો મુદ્ધકબદ ઉપરિચત લરાઈ પોતાના બધુના રાજ્યની પાષમાની નહિ થવા દેવાની ઇચ્છાથી બાદશાહમેઝમ જનાનખાનામાંથી બહાર નીકળી અને તેણે કહ્યું કે - 'હ મોગલોને ત્યા જવો ખુદી છુ' તેની સ્વતંત્રી ઇચ્છા બળી વિરદ પક્ષે તકરાર કરવાનું છોડી દીધું અને તેઓ સાત થયા બાદશાહમેઝમે દિનેરખાનની બાવણી-આ પ્રવેગ ક્યો, એટલે ખાને તેને પૂર લાગ્યાથી દિલ્લી મોકલાવી દીધી.

દિનેરખાનને એટીચીજ સતોપ થયો નહિ મસાહિદખાને તદનામા પ્રમાણે વર્તન નહિ કર્યાથી તેનો પરાજય કરવા માટે ખાને વિજયપુર તરફ ધમારો ક્યો મસાહિદખાનને એ અગિય ટાગવાની ચિતા થતા આ લયકર પ્રસંગે શિવાજીમહારાજ તરફથી સહાયતા મળે તો ચલન કરી જોવાની તેને ઇચ્છા થઈ તેણે વિચાર કર્યો કે - 'આપણી મગમસબધી શિવાજીમહારાજનું જત કરણુ મુદ્ધ નથી તેમજ તેમની ચામે મદદ માગતા તેઓ વખતે આપે કે ના આપે તેમ છતા તેઓ શાહજહાનના પુત્ર છે, તેમના પિતા આ મલ્લના આશયથી ઉચ્ચ હોદ્દે અધ્યા હતા તે ખાનમાં લઈ આ પ્રમંગે પોતાનો આજનો સળધ યાદ કરે છે કે નહિ તે બેબુ બેબુએ એમાજ એમની કુલીનાતા બણાઈ આવશે મોજને માથે તો તેમને વિરદ

ધન છે. તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની મધિ માંધવા કવચિત્ તૈયાર પણ થાય.” તેણે મહારાજને પણ લખ્યો તેમા લખ્યું કે-“પ્રચંડ સૈન્યસંહિત મોમયો વિગ્નપુર આવી પહોંચ્યા છે. એ બાદશાહી તમારીજ છે. સત્વર આવી સંઘાતના આપની નેહએ.”

આ સ્થાને એક વાતનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક છે. આ વખતે શિવાજીમહારાજ તરફ કુતુબશાહના મનમાં એક વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન થયું હતું. તેના દિવાન મહાદેવાએ શિવાજી જોડે સોદસબંધ કરાવીને કણ્ઠાટકની ચઢાઈમાં મહારાજને પુષ્કળ સૈન્ય, તોપો અને પૈસાની મદદ કરી હતી; પરંતુ મહારાજે ત્યાં આવતા બધા કિસ્સા સર થઈ અને આવટવી બધી છૂટ દેતમા આશી છતાં તેમણે કુતુબશાહને એક પણ કિંધો આપ્યો નહિ અને ચઢાઈના ખર્ચ માટે જે રકમ લીધી હતી તેમાથી એક પાંચ પણ પાછી વાળી નહિ. મહારાજની આ હઠબાઈને બદલે લેવાને માટે તેણે વિગ્નપુરમરકર જોડે મમતન કરી. મસાઉદખાન અને તેના સામા પક્ષના સારજખાન વગેરે જોડે સલાહ કરી તેણે એવું નક્કી કર્યું કે મહારાજને કણ્ઠાટકમાથી નીકળવાજ ન દેવા. વિગ્નપુરમરકર પાસે પેલાના સૈન્યને આપવાના પગામના પૈમા પણ દતા નહિ, તે કુતુબશાહે જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં આપ્યા. આવી રીતે સલાહમસલાહ કરી તેમણે એક મોટી સેના તૈયાર કરી; પરંતુ ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે રિલેરખાને વિગ્નપુરપર ચઢાઈ કરી તેથી તેમનો એ મહત્ત્વ અપુરો રહ્યો અને મસાઉદખાનને ઉઘડી મહારાજ પાસે મદદ માગવી પડી. મસાઉદખાને મહારાજની મદદ માગી તેથી રિલેરખાન ઉઘટો વધારે ગુસ્સે થયો.

મસાઉદખાનના વિનંતિપત્રનું મહારાજે સન્માન કર્યું. પેલાનું ઘોડેસ્વાર લશ્કર તેમણે પન્નાળામા એકત્ર કર્યું અને સાત હજાર ઘોડેસ્વાર વિગ્નપુર શ્વાના કર્યા સૈન્યને મહારાજને આજ્ઞા કરી હતી કે-“તમારે વિગ્નપુરના કિલ્લાને કબજે મેળવી ઘણી હુસિયારીથી રહેવું, હું મારા લશ્કરમંદિત સનુના સૈન્ય ઉપર પાછળથી હુમલો કરી તેમને સપાટામા લઇશ.” મહારાજનું લશ્કર વિગ્નપુર ગયું તમારે મસાઉદખાને તેમને અટક નહીને કિનારે ઊભાં નાખી સનુના લશ્કર સાથે યુદ્ધ કરવા તૈયાર રહેવાનું કર્યું. મહારાજના સરદારે તેનું કહેવું સાંભળ્યું નહિ. તેઓએ ખાનાપુર અને ખુસકપુર નજીક જઈ ઊભાં નાખી અને ખાનને કહાવ્યું કે-“કિલ્લાને એક દરવાજા તથા એક છુગ્ગ અમારે કબજે સોંપવો. અમે કિલ્લાનું રક્ષણ કરીશું.” મસાઉદખાને તેમની માથાંથી સીકરી નહિ અને મરાઠા લશ્કરના મુખ્ય મંદારિ મિવાલ બીજા કોઈને શહેરમા પેસવા દીધા નહિ. તેમ થવાથી મરાઠા લશ્કરે કિલ્લા નજીક જોડારપુરના મેદાનમાં જઈ ઊભાં નાખી, ત્યાંથી મહારાજના મિયાખ્તો આપારનું બહાનું કહાડી શહેરમાં જવા નીકળ્યા. બળદો ઉપર અનાજની ઝુલો લઈને તેમા લકરાર અને ધીજી દરિયાકાંઠે સંતાડી મનેક બળદ પાછળ એક એક સ્વાર શહેરમા પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. શહેરમાં જુદે જુદે સ્થળે તેઓની ટોળા બધાં. એ બેઠ સત્વર ઉઘાડો પ્રજાથી તેમને શહેરમાં પેમના અટકાવ્યા. મહારાજના કેટલાક સરદાર મસાઉદખાનની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યા કે-“અમે તમારી મદદે આવ્યા છીએ છતાં તમે અમારા સૈન્યને કિસ્સામા

આવવા દેતા નથી અને ચૂના સપાટામાં સપાટાવાનો સહય છે, તે મમ્મે અમારે ગદ્યુ થવું કદિન છે અર્જુન પ્રસન્નેસને અને કિંવામાં સ્થાન આપશે નહિ એમ બજાવ છે. મસાઉદખાને તેમના કહેવાની પરવા કરી નહિ; કાળું કે તેને મારાબખર વિચાર નહોતો મહાબાજના અત્તરણમાં એ મમ્મે લાગે ફરે તો વિજયપુર સહેર તાણે લેવાની ઇચ્છા હતી. મસાઉદખાને મારાં હસ્કરને ચહેરમાં જેમવા દાખુ નહિ ત્યારે તેઓએ પ્રકટરતે બંગલાવ ખાતાની સહેર ઉપર દુમયો ક્યો દીલતપુર અને ખુસકપુર લૂટી લઈ ત્યાના શ્રીમંત વેદિને કેદ પકડ્યા બેકાપુર ઉપર પણ દુમયો ક્યો ફેટવાનું મનુષ્યો તેમની સામે લડવા આપ્યા તેમને વાપવ કરી પાઠા દખ્ખા એ દુમયામાં ફેટવાઈ સગદગી મગ્ધ પાખ્યા, એટલામાં કિંવાખથી તેમનાપર તોપોનો મારો ચાપરાથી તેઓ પાઠા દખ્ખા દિવ્યો તાણે લેવા તેમણે ફેટવાઈ દિવસ પ્રવલ્લ ક્યો, પરંતુ તે સદસગીતે તાણે કરી ચકાવ તેમ હતુ નહિ અને દિલ્લેખાન પોતાના મોટા મેન્ના માથે વિજયપુર તરફ આવવો દેતો, તેથી તેલકા પાઠા મથા ?

આ બાલુ દિલ્લેખાન પોતાની મેના માથે વિજયપુર આવી પહોંચ્યો મદારાજ તેની દિલ્લગાપ ઉપર મખ્ત દેખાઈ સખતા હતા. વિજયપુર નજીક તેની ડાવણી પડ્યા પછી તેનાપર પાળ્યાથી દખ્ખો કંપાની ઇચ્છાથી મદારાજે ખાન આ ગાઉ વેગલે અલખી નાખી તેમને દિલ્લેખાનના હસ્કરમાં પચાણ સિપાઇઓની સંખ્યા વિશેષ હોવાના મમાચા મળ્યા. તે ઉપરથી તેમણે વિચાર ક્યો કે, એટલા મોટા હસ્કર માથે સુદ કરી વિનાકાળે આપણા લશ્કરને નામ દરવો તેના કંપા ખાન સુદમાં સુધાય તે મમ્મે તેના સહેરમાં પ્રવેશ કરી લૂંટ ચવાવની એજ પિક છે. મદારાજે ત્યાંથી ડાવણી ઉપાડી બીમાં નદી એજાગી પોતાના હસ્કરમહિન મેજાખના પ્રાતમાં પ્રવેશ કયો ત્યા તેમણે જુલમ વર્તીયો છના દિલ્લેખાને વિજયપુરનો વેગ હાકાઓ નહિ કિંવા તેમનો પરાલ્પ દરવા હસ્કર પણ મોકલ્તુ નહિ ? તેથી મદારાજે બીમાં નદીથી મોઢાવરી નદીપર્યંતનો મોગલોનો મર્વ પ્રદેશ લૂટી લીધો ધરમમામ, ચોપ્રા વગેરે મોટા મોટા વ્યાપારી શહેરો લૂટીને પછી મોઢાવરી નદી એજાગીને તેઓ જનના સહેરમાં પેા અને ત્રણ દિવસપર્યંત તે સહેર લૂટકું શહેર નજીક આરમાગાદમાં મોઆઝિમ હતો.

૧ કાલાક જખરમસ્તુ કહેવુ એવુ છે કે, મસાઉદખાને દિલ્લેખાને ૫૦ દબર દે નવી લાવ આપીને મિલ્કો દસ્તગાવ ક્યો અને મસાઉદખાન દિલ્લેખર પાસે એ પૈસા માગવા લાગ્યો ત્યારે સરખખાને તેણે ૧૦ દબર દેાન આપ્યા અને તેની મદદ લીધી

૨ પ્રો સરકાર વાલુલે છે કે, મસાઉદખાને આ વખતે દિલ્લેખાન સાથે સલાહ કરીને શહેરમાં બોલાવી તેનો મહોજ મત્બર થયો તેની મદદ લઈને તેણે મદારાજના માલુસોપર ચઢઈ કરી એવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે મદારાજ પોતે સાત દબરની સેના લઈને પોતાનાં માલુસોને મદદ કરવાને આવે છે વળી એજ આરમામાં મસાઉદખાન અને સરખખાન વચ્ચે પાઠા ગજલખાન શા ક્યો આથી મસાઉદખાન ચઢઈ કરવાનો વિચાર નતો કરે પડ્યો.

ના કિંવાને પણ નમારા કમરે સારી મદદ કરી છે. દિવેરખાન દુરાધી સેધો છે. મોતયોની નર્વ સંપત્તિ નાચ પામે તોપણ વિન્નપુર ક્યારે લીધા મેવાવ અદિ થી નદિ જવાનો તેજા નિશ્ચય જણાય છે. તે અદિ થી જેને દેશવનો નથી. તેનું કમર કોટની નજીક આવતી નાખી પડ્યું છે; તેથી આપની મદદ મળ્યા મિત્રાવ અમારો છટકો થશે નહિ. આપે જૂનવર્ગ માનનો હર્ષ પણ વિચાર કર્યા વગર સ્વત્વ આવી પડેલી અસ્થિતાલીનું રક્ષણ કરવું એજ અમારી પ્રાર્થના છે.' પર વાચી મદારાજ પુનઃ વિજયપુર જવા તૈયાર થયા; એટલામા તેમને સંભાષણ નાખી જાતે દિવેરખાન સાથે મળી ગયાના સમાચાર મળ્યા તેથી દર્બારવારને હમર-સાઈન વિજયપુરતરફની મદદે મોકલી મદારાજ પન્દાગા ગયા અને સંભાષણે અનુભવી આવતીમાથી પાછો આવનાનો વિચાર કરવા લાગ્યા.

સંભાષણમદારાજને પોતાના તીર્થસ્વરૂપ પિતા સાથે રીસાવાનું કારણ જાણે લખતું ઉચિત છે. સંભાષણે સુચિત્ત પણ આપવા માટે મદારાજને ઘણી સારી વ્યવસ્થા કરી હતી તેમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે અને મદારાજ રૂતિ દિવસનું હાવવા માટે મદારાજને તેમની પામે વિદ્યાન પુરવો ગમ્યા હતા. પરંતુ એ વ્યવસ્થાથી કદાચ નુકસાન પ્રાપ્ત થયું નહિ તેઓનું વર્તન દમેશા ઉન્નતપણ થયું થયું. રાજ્યાધિકાર મલાવવા જેવા આવશ્યકીય સદાયજનો તેમનામા વિકાસ થઈતી હજારથી મદારાજ નોંધદિન અનેક પ્રયત્નો કરતા હતા; પરંતુ તેનું કદાચ પરિણામ આપ્યું નહિ થોડા નમ્રપે સુવર્ણાભિષેક કરવાની હજારથી મદારાજને તેમને ઉપવીતસન્દાર કર્યો હતો; પરંતુ સંભાષણમદારાજને નર્વદા ઉન્નતપણે વર્તતા જોઈ મદારાજને પદમ ખેદ થતો હતો. એક દિવસ શિવગૌરીના ઉત્તરવનિમિત્તે રાજમહાલવચા દળદકુમકુમનો મમારંભ કરવામા આવ્યો હતો કિશ્કાપરની નર્વ ઔડાનવની મહિલાઓ રાજમહાલવચા એકેક થઈ હતી તેમા એકે અત્યંત જાવખમનપન્ય આવતું સુવની પણ હતી, તેને જોઈ નભાષણ નોંધદિ થયા. આલણસુવનિનો મહાલવચા કદાચ તેના ઉપર તેમણે બજારવાર કર્યો મદારાજને એ ખબર પડ્યા તેઓ અત્યંત દિશગીર થયા. તેમણે કહ્યું કે 'નભાષણ રાજ્યના ઉત્તરધિકારી હતા અભિચાર કરે છે, એ બેડ વર્ણનો ઉન્નત કરવા જેવું છે. તેમનું કૃત્ય જાનિ નિદાનવક છે; અભિચાર એ જાનિ નીચ કર્યો છે રાજ્યને પ્રગતિ પોતાના કુટુંબ જેવી જાણવી જોઈએ. સંભાષણે તેના કૃત્ય કર્યો માટે અવશ્ય સિક્કા કરવી જોઈએ. રાજપુત છે તેથી શું થયું? કૃત્ય કર્યો કરનાર પુત્રને કૃત્યાન કરીશ ?' મદારાજને સંભાષણે સંત કેદની શિક્ષા કરી પન્દાગાના કિશ્કામા મોકલી દીધા થોડા દિવસ પછી મમ કેદમાંથી તેમને તેજ કિશ્કામા નગરકેદ રાખ્યા. સંભાષણે કેદની શિક્ષા અમલ થઈ પડી હતી પિતાને મોતજો માથે વેતજો પુદ કરવામા સુચાવધા બહુ તેમણે પન્દાગાપરથી નાખી જવાનો વિચાર કર્યો. તેમણે દિવેરખાનને અજાણથી મૂલના-

પત્ર લખી મોકલ્યો હતો મહારાજના ઘરમાજ ફાટપુટ થયેલી બાણી ખાતને અત્યંત આનંદ થયો સભાજનો આદરસત્કાર કરવા ખાને એખવાસખાનને અને ઘેરાતખાનને ત્રણ ચાર હજાર ઘોડેચારલશ્કરસહિત સામેયુ લઈ તેડવા મોકલ્યો હતો.

સભાજને નાસી ગયેલા બાણી મહારાજે તેમની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું, પણ સુપાથી ચાર માઈલ છેટે સભાજ અને એખવાસખાનની મુલાકાત થવાથી તેમને મોગલોનો આશ્રય મળ્યો પાછળ ગયેલા સિપાઈઓએ જોયું કે સત્તુનું લશ્કર વિરોધ હોવાથી તેમનાપર હુમલો કરતા સારૂ પરિણામ આવશે નહિ; તેથી તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. આ બાબુ દિવેરખાન સભાજને મળવાને એટલે બધો આતુર થઈ ગયો હતો કે પોતે જાતે કેટલાક માણસો લઈને તેની સામે ગયો સભાજ તેના પક્ષમાં લભ્યાથી દક્ષિણ જતા જોડેથી તેને આનંદ થયો અને મુકામે પહોંચ્યા પછી રણવાલો વગેરે વગાડવાની તેણે આજ્ઞા કરી સભાજને સાત હજારી સરદાર બનાવી રાજાનો ખિતાબ આપ્યો અને એક હાથી ભેટ આપ્યો.

દિવેરખાને સભાજનો સારો આદરમત્કાર કર્યો તે સંબંધી ઔંગઝેખને સૂચના આપી અને લખ્યું કે—‘સભાજ આપણા પક્ષમાં આવ્યા એ ધણુજ સાઈ થયું શિવાજીમહારાજના તાખાના કેટલાક સરદાર સભાજના પક્ષમાં આવી મળવાનો સભવ છે એની ઘટ્ટટ થવાથી તેઓ સત્વર કુર્બાન થશે અને અનાયામે આપણો લાભ ફાવશે સભાજને આપણા સૈન્યની એક દુકદીના સેનાપતિ નિમી તેમના પિતા સામે યુદ્ધ કરવા મોકલ્યા હોય તો તેમના તાખાના પ્રાત અને કિલ્લા કબજે લેવામાં વિષય લાગશે નહિ’ બાઈશાહને એ સૂચના થોડી લાગી નહિ બાઈશાહને એ સંબંધી વહેમ આપ્યો કે—‘એ મારસ્થાન શિવાજીમહારાજનુંજ છે. તેમણેજ પોતાના પુત્રને આપણા લશ્કરનો યુક્ત ભેદ કાઢવા ક્રિયા વિચાસપાય થઈ કહ્યો કરવા મોકલ્યો છે’ ઔરંગઝેબ તરફથી નિષેધપત્ર આવે તે પહેલા દિવેરખાને સભાજને કેટલુંક લશ્કર આપી ભૂષાળગદને ઘેરા ધાવી હુમલો કરવા મોકલ્યા હતા. એ મદદપર મહાગજનું સૌથી બનું થાણું હતું ત્યાં ઘણો મજબૂત બંદોબસ્ત હતો. ગઠ ઉપરના લશ્કરે અત્યંત જુસ્સાભેર લડવાની તૈયારી કરી તેઓ મોગલોના મેરાથી પાછા હાત નહિ, પરંતુ મહારાજના પુત્ર સભાજને કિલ્લાના દરવાજા માસે ઉભેલા જોઈ તેમના ઉપર ગોળા મારતા પાછા દડયા સભાજએ કિલ્લાના દવાલદારને દમ ભરાવ્યો કે, દરવાજે નહિ ઉઘાડે તો તારો શિરચ્છેદ કરીશ એ સાલણી કિલ્લાપરના મનુષ્યોને બીક લાગી તેઓ આસપાસ નામી ગયા કિલ્લાની દવાલદારી ફિરગોજી નરસાહાના તાખામાં હતી શાહિસ્તખાને આકલુના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો તે વખતે અતિશય શરવીરપણાથી કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર એજ વીરપુરુષ હતો, પરંતુ આ પ્રસંગે તેના સિપાઈઓનું ધૈર્ય રહ્યું નહિ તેઓ વીર ફિરગોજીને છોડી નાસી ગયા તેથી તેને હિમત રહી નહિ સત્તુ ઉપર તોપોનો મારો ચલાવવામાં આવે તો સભાજ દરવાજા આગળ ઉભા હતા પોતાના સ્વામીપુત્ર ઉપર ગોળા છોડી ચકાચ તેમ નહોતું. ફિરગોજી ઉડાવિચારમાં પડ્યો અને અતે રાત્રિને સમયે કિલ્લામાંથી નાસી ગયો. આથી કિલ્લો દિવેરખાનના

હાથમાં આવેલા કિલ્લાપર કેટલાંક માણસો હતાં તે મોજલોના હાથમાં આવ્યાં. તેમાંથી સાતએ શરવીર પોદાઓના ડાબા હાથ તેણે લાગી નાખ્યા અને બીજાં માણસોને યુદ્ધમાં બનાવ્યા. સંભાળને ગા ફૂર કર્મ પસંદ પાડ્યું નહિ. આવું ફૂર કર્મ કરવાનું કારણ એટલુંજ કે એથી બીજાં માણસોને દહેરાત લાગે. એ કિલ્લામાંથી પુષ્કળ લૂંટ તેના હાથમાં ચાલી. જે જે ચીજો તેનાથી લઈ જવાય તેમ હતું નહિ તે સર્વ તેણે બાળી નાખી અને કિલ્લો તોટી નાખીને સાદું મેદાન કરી દીધું. મહારાજે કિલ્લાખતી મદાદના સમાચાર માંલિયા કે તરુનજ તેના રક્ષણને માટે તેમણે મોજ હબરની ધોડેવાર સેના મોકલી; પરંતુ તેમના ત્યાં પહોંચતા પહેલાં કિલ્લો મોજલોના હાથમાં ગયો હતો. મહારાજના નેપથ્યે તેમનાપર ડાબા મારીને બહુ હેરાન કર્યાં. મોજલસરદાર ઇરાજખાન અને બજાજ નિંબાગર દિલ્હી રખાવના સૈન્યમાટે અન્નસામગ્રી લઈ જતા હતા તે તેમણે લૂંટી લીધી. સર્વ હાડકાન મદાગજને મળતા તેમણે પોતાના તાખાના બીજા કિલ્લાદારને કહાવી મોકલ્યું કે 'સંભાળ રાજદોહી થઈ મોજલો પામે નામી ગયા છે. મોજલોના સૈન્યનંદિન આપણા કિલ્લાપર બંદી આવે તો તેમની સરમ નહિ રાખવું પુલ કરવું, કિલ્લો તેમને મોપવો નહિ.'

મદાગજે મલાજ પામે વિશ્વાસુ કારકુન મોકલી બોધ કરાવ્યો કે 'તમારી વર્તણૂક યોગ્ય નથી મેં અગામ શ્રમ કરીને સ્વરાજ્ય સ્થાપ્યું છે તે તમારે માટે કે ફાઇ બીગને માટે? મવનો સાધે મળી બઈ આપણું રાજ્ય પુલ: તેમના તાખાનાં આપવાની દુર્ગુદિ તમને ક્યાંથી મૂઝી? તમારા એ વર્તનથી નુકસાન કોને થશે? તમને કે મને? માટે માટે હવે કંઈ કર્તવ્ય અવગણ રહ્યું નથી. એકાદ તીર્થક્ષેત્રમાં બઈ મહેવુ દિવા સુરુ રામદામમદારાજના ચરણ આગળ બેઠી પ્રણામજન કરવું એવી આજી હિંજી છે. આપણું રાજ્ય નષ્ટ થશે તો તેમાં તમનેજ નુકસાન છે જે થયું તે ખરું મનમાં ઘટ્ટા નહિ રાખતા એકદમ ચાલ્યા આવજો. યાત્રુના તાખામાં મહેંગા નહિ તમારા ખાનગી ખર્ચને માટે તાપુકે આપવામાં આવશે. પછી તમારી હ-ઝામાં આવે ત્યાં રહેજો. અને બચરસા ચાપ તેટલી કરજો.'

કારકુને એવા અનેક બોધપ્રદ વાક્યો કહ્યા, ડાબા સંભાળની છુદિ દેશણે આવી નહિ. દબીંગવ મેઈઠિતે સગોળાન મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે સૈન્ય લઈને વિગપુર-મદાગજની નદાવના માટે જતો હતો તેને રહમતખાને આજ્ઞા નવ હબર ધોડેવાર-સદિન રસ્તામાંજ પકડ્યો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે પુલ થયું. તેમાં મોજલસરદારના પનાવ્ય થયો અને તેઓ નાસી ગયા. દબીંગવ દિલ્લેખાનની હાવધી નષ્ટ થઈ તેમનાપર વખતોવખત ડાબા મારવા લાગ્યો. મોજલસરદારને અન્નધાન વગેરે મળે નહિ એવી આજ્ઞા હતી. મોજલસરદારને કમ્પ્રમિસ થવાથી તેઓ દાલી-ધોમનંદિન ટપાટપ મરણ પામવા લાગ્યા. જલે ખાનને હાવધી ઉપાડવાની રજા પડી. તે મહારાજના સપાટામાંથી નામી છૂટી લગ્નસદિન ચૌરંગાખાદ બઈ પહોંચ્યો. દબીંગવ પામે વધારે લગ્ન નહિ હોવાથી મોજલસરદાર સાથે પુલ કરવાની દિમગ નેટીલી. તેમ છતાં તે વીર પુરુષ-સિંહ ચૌરંગાખાદ સુધી મોજ-

લોની પૂઠે ધસ્યો હતો.

એટલું થવા છતાં દિલ્લેખાન નરમ પડ્યો નહોતો. વર્ષાઋતુ પૂરી થતાજ તેણે પોતાનું લશ્કર તૈયાર કર્યું અને વિજયપુરસરકારના પ્રાતોમાં પ્રવેશ કરી લૂંટફાટ કરવા માંડી. હિંદુ તેમજ મુસલમાન સૈન્યો તેના પંજમાંથી ખચવાને માટે તળાવ વગેરેમાં પડીને પોતાનો પ્રાણત્યાગ કરવા લાગી. કેટલાંએ ગામોના ગામ તેણે બાળી નાખીને ઢિલ્લક કર્યો. એક ગોટા ગામમાંથી ત્રણહજાર હિંદુ રહેવાસીઓને પકડીને તેણે મુલામ બનાવ્યાં. અચની નામનું એક વ્યાપારનું મોટું મથક હતું તે તેણે લૂંટીને બાળી નાખ્યું અને તેમાં પકડાયેલા દરેક હિંદુને મુલામ બનાવ્યા. સંભાળ આ વખતે ખાનની સાથે હતો, તેને આ બચકર ફૂલ મુદલ ગમ્યું નહિ અને તેણે ખાનને વાઘોં પશુ તેણે તેનું કહ્યું જરા પણ માન્યું નહિ. ખાનના આ ધોર ફૂલથી સંભાળની બાબો હાથડી અને પોતે લીધેલાં પગલાં બદલ તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. હાંટી નામક એક મોટું શહેર લૂંટ્યું અને કુબ્જા નદીને પેઢેપાર જઈ કણીટકમાં લૂંટફાટ ચલાવી. તેણે પોતાના સૈન્યની બે ટુકડી બનાવી એ દિશામાં રવાના કરી. એક ટુકડી ઉપર દિલ્લેખાન પોતે સેનાપતિ થયો હતો. જનાઈનપતને એ લૂંટફાટના સમાચાર મળતાંજ તેણે છ હજાર ધોડેસ્વાસહિત તેનાપર હુમલો કર્યો. અને તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેમનો પરાજય કર્યો. દિલ્લેખાન અને તેનું લશ્કર મરાઠાઓના મારથી નિર્બળ થઈ નાસી ગયું. જનાઈનપતે મોગલોની એક ટુકડીને હરાવ્યા પછી બીજી ટુકડી ઉપર ધસી જઈ તેમને પણ કાપી નાખી અને ખાનનો પરાજય થવાથી તે પણ શરમિદો થઈ નાસી ગયો. એમ કહેવાય છે કે મહારાજે ફરીથી ભૂપાળગઢ પોતાને હસ્તગત કર્યો હતો અને તેની દુરસ્તી કરાવી તે પર પોતાનું ચાણું બેસાડ્યું હતું.

દિલ્લેખાનની દુર્દશાના સમાચાર જાણી ઝૌરંગએબને ખાન ઉપર અત્યંત ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. ખાનનું હત્ય તેમને પસંદ આવ્યું નહિ; પોતાના પ્રાંતનો બહોબસ્ત રાખવાને બદલે વિજયપુરસરકાર સાથે યુદ્ધ કરવા જવાથી બાહસાહે ખાનને સમ્મ હપકો આપ્યો અને આજ્ઞા કરાવી કે: 'શિવાજીમહારાજના પુત્ર સંભાળ તમારી પાસે આવ્યા છે તેમને સરદારી આપી આપણા લશ્કરમાં રાખવા ઉચિત નથી. તે મોગલલશ્કરમાં દ્રોહ ઉત્પન્ન કરી આપણો નાશ કરવા ચૂકશે નહિ; તેમને કેદ કરી દિંદી મોઢલવા.' દિલ્લેખાનને બાહસાહેનો હુકમ ચોખ્ખો લાગ્યો નહિ. તેણે સંભાળને પોતાની બલણીમાંથી નાસી જવાની બલામણુ કરી. સંભાળ ત્યાંથી નીકળી નાહા અને મહારાજ પંદાળા ઉપર હતા તેમને જઈ મળ્યા. ૧ આ વ-

૧ સરકારજણાવે છે કે દિલ્લેખાનનું પાતડીપણું જોઈને સંભાળને તેનાપર કંટાળો આવ્યો; તેથી તેની બલણીમાંથી સતોસત્ત તે વિજયપુર વડે નાસી ગયો તેની સાથે તેની સ્ત્રી થેયુબાઈ પણ હતી. તેને પુરુષનો પોપાક પહેતવેલો હતો. વિજયપુરમાં મસાહિદખાને આદરસતકાર ફરી તેમને આશ્રય આપ્યો; પરંતુ દિલ્લેખાને મસાહિદખાનને લાચ આપીને સંભાળને પકડવાનું તરકત રચ્યું. એ વાતની ખાતરી સંભાળને મળતાંજ ત્યાંથી સતોસત્ત નાસીને, મહારાજ પંદાળગઢપર હતા ત્યાં તે આવ્યો.

ખતે મહારાજે પન્દાળા કિલ્લાની ઘણીજ મજબૂતી કરી હતી અને ફ્રેંચ લોકો પાસેથી લીધેલી ખ્યાસ તોપો તેમણે કિલ્લાપર ચઢવી હતી; કારણ કે તેમને એવા સમાચાર મળ્યા હતા કે આ વખતે સંભાજી અને દિલ્લેરખાન બંને મળીને કિલ્લાપર હસ્તે કરવાના છે.

સંભાજી પાછા આવ્યા પછી મહારાજે તેમને શિખામણ દેતાં કહ્યું કે:-'તમે જમને ઠોઠી મોજમોમા જઈ મળ્યા એ સારું કયું નહિ. ચોરંગજેબ સાથે આપણે વેર હોવાથી દિલ્લેરખાન સાથે પછુ આપણને સન્નતા છે. એવી સ્થિતિ છતાં તેમના તાબામા જઈ પડવું એ સાહસકર્મ કહેવાય. તેઓ તમારા વિશ્વાસપાત કરત; પરંતુ જગદંબાની કૃપાથી તમે તેના તાબામાંથી જીવતા મુક્ત થયા. એમા દિલ્લેરખાનનો અમારાપર ઉપકારજ થયો છે. તમે હિંદુસ્તાનના ઉત્તરધિકારી છો. ઉચ્ચકુળમા જન્મ્યા છો. તમે કંઈ સામાન્ય પુરુષ નથી. મારી કમાણી તમારે ખાટેજ છે, તેમ છતાં દિલ્લેરખાન જેવા એક નિર્જીવ સરદારના આશ્રયમા જઈ પોતાનું અપમાન અને ઘાત વહેરી લેવા; એ તમારા જેવા હુદિમાન, અભિમાની અને હોશિયાર પુરુષને શોભે નહિ. મારી પાછળ તમે સંજગ્યાદીના માલિક થનાર છો. સર્વ પ્રજાને તમારે પુત્રવત્ જણવું જોઈએ. તેમની સંપત્તિ, જીવન અને આખરનું રક્ષણ કરવું એજ તમારે પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય છે. તેમ છતાં તમે અયોગ્ય કૃત્યો કરી પ્રજાને દુઃખ આપસે તો પછી શી રીતે તેનું પાલન થશે? વેસ્વાગમન કિંવા પરભોગમન એ મનુષ્યના યજ્ઞનો દાષ કરી નાશ કરનાર છે. રાવણાદિ રાગઓએ પરભોગમન જેવા દુષ્કર્મ કર્યાથી તેમનાં શબ્દ નાશ પામ્યાં અને કુળનો દુષ્ઠ થયો હતો. એ તમારે લક્ષ્યમા લેવું જોઈએ. તમારું એ મહાન દુર્લભ નાશ પામે તેથીજ મેં તમને પુત્રવાત્સલ્યભાવથી થોડી શિક્ષા કરી હતી; તેથી તમને કોઈ ઉપજોયો અને તમે અનિષ્ટ વિચાર કર્યો; પરંતુ તમારા એ કૃત્યને લીધે જગદંબાની કૃપાથી કંઈ અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યું નહિ એજ તેની કૃપા સમજું છું. પુનઃ એવા દુષ્કૃત્યો કરશો નહિ. દુરાચરણ એ મનુષ્યનું અધર્મપતન થવાનું મોટામા મોટું લક્ષણ છે. આપણા ઘરમાં કાટપુટ થવાથી સન્નને આનંદ થાય છે અને આપણે નાશ કરવાની તેમનામા દિંમત આવે છે. યવનોની તાબેદારીમાંથી છૂટવાનો મેં દીર્ઘ પરિશ્રમ કરીને સ્વાતંત્ર્ય અને નવરાજ્ય સંપાદન કર્યું, છતાં તેની દરકાર નહિ કરતાં પુનઃ યવનોના આશ્રયમાં જવાની તમને દુર્બુદ્ધિ ઝૂટે, એ હું તમારું મોટું દુર્લભજ સમજું છું. તમને શબ્દધિકાર ભોગવવાની ઇચ્છા હોય તો હું શબ્દના એ વિભાગ પાટી તુંગલદાથી કાવેરીપર્યંતે પ્રદેશ તમને અને નર્મદા નદીથી તુંગલદા સુધીનો પ્રદેશ રાજરામને સોંપવા તૈયાર છું. હું કેમ પુત્રપ્રેમમા જઈએ કિંવા રાજદાસસ્વામીના ચરણાશ્રયમા જઈ અવરીય જીવન પરમેશ્વરી ભાક્તમા પૂરું કરીશ; પરંતુ એ વ્યવસ્થા કરતા સુધી તમને પન્દાળામાં નગરકેદ રાખવા પડશે; કારણ કે તમારાપર ભ્રમે અને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થતો નથી. રામજી જઈ રાજરામના લગ્ન કરી આવીશ, ત્યાર પછી મોઝ જણાશે તે પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરીશ.' મહારાજે સંભાજીને બોધવચનો કરી તેમને પન્દાળા ઉપર

નજરકેદ રાખ્યા અને ખર્ચ માટે તે પ્રાંતનો ત્રણ લાખ રૂપિયાની ઉપજનો તા-
લુકે તેમને નામે ચઢાવી આપ્યો. તેમના કાર્યભારીતરીકે વિશ્વ ત્રિવંક દેશપાંડેને
ખાસનીસનો હોદ્દો આપ્યો. તેમની પાસે બદોબસ્ત રાખવા માટે સોમાજ નાયક
બંકી, બાવાજ નાયક સમરેર બહાદુર અને બાવાજ દમદેર નામક ત્રણ પરમ
વિશ્વાસુ સરદારો નિમવામાં આવ્યા. તેઓને મહારાજે હુકમ કર્યો હતો કે:—‘સંભાળને
નિત્ય સારી સિખામણ આપી સારે માર્ગે ચલાવવાનો યત્ન કરવો. તેમની સાથે
હોશિયારીથી વર્તવું. મારી આજ્ઞા સિવાય તેમને જડ ઉપરથી નીચે ઉતરવા દેવા
નહિ. કિલ્લાનો સર્વ બદોબસ્ત ત્યાંના દવાજદારના તાબામાં રાખવો. તેમાં
સંભાળએ અડચણ કરવી નહિ.’ સંભાળના ખર્ચ માટે નહીં કરવામાં આવેલા
પ્રાંતની વ્યવસ્થા જનાર્દન નારાયણ મુખંતને સોંપી તેને પણ સંભાળમહારાજ
ઉપર દેખરેખ રાખવાનું કહ્યું.

મોગલ સૈન્યગી પાંચમાલી યવાથી તેને પાછું જવું પડ્યું હતું અને વિગપુર-
સરકાર તેના ત્રાસમાંથી મુક્ત થઈ હતી, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. શિવાજી
મહારાજની સદાયતાવડે તેમનું સંકટ નિવારણ થયું હતું એમ બાણી વિગપુર-
સરકાર તરફથી મહારાજને એક પત્ર મોકલવામાં આવ્યો હતો, પત્રમાં લખ્યું
હતું કે, ‘તમે અમને યોગ્ય પ્રસંગે સારી મદદ કરી સત્કુના તાબામાંથી મુક્ત કર્યા
એ તમારી કુદીનતા અને ઉદારતા છે. તમે શાહજીરાજના પુત્ર છો. તેમના
ઝણમાંથી તમે આજ મુક્ત થયા છો. અમારી સરકાર સાથે તમે વિરોધ કર્યાથી
આટલા દિવસ તમારી સાથે યૈર ચાલતુ હતું. તમારા વર્તનને લીધેજ શાહજી-
રાજને અમારી સરકારે ધણોજ ત્રાસ આપ્યો હતો; તેમ છતાં અમારી સર-
કારના અપકાર તરફ લક્ષ નહિ આપતા અમારી વિનંતિને માન આપી અમને
યોગ્ય પ્રસંગે સદાયતા આપવાથી સર્વત્ર આપની કીર્તિ પ્રસરી રહી છે.’ વિગ-
પુરસરકારે મહારાજને વકીલ સાથે પત્ર અને પેપાક, ઝવેરાત, હાથી, ઘોડા
વગેરે નજરાણું મોકલ્યું હતું. મહારાજે પત્રના ઉત્તરમાં લખી જણાવ્યું કે, ‘મેં
આપની બાદશાહીના પશુ પ્રાત કબજે કરવા છતાં મારા તીર્થસ્વરૂપ પિતાજી
મારા કાર્યમાં સદાયબહૂત નહિ હોવાની આપની ખાતરી થયા પછી તેમને અર્પણ
કરેલી જાગીર અલ્લાપિપર્યંત આપે કાયમ રાખાને તેમનું અને તેમની પાછળ
તેમના દિલીપ પુત્રનું સન્માન કર્યું છે, તેથી અમારા કુટુંબ ઉપર આપનો મોટો
ઉપકારજ થયો છે. આજપર્યંત આપનાજ આશ્રયથી મારી ઉન્નતિ થઈ છે.
મારી સંપત્તિ અને લશ્કર આપના ઉપયોગમાં આવશે તો મારા જીવનને ધન્ય
માનીશ. આપની સરકારનું લશ્કરી બળ વિશેષ હોવાથી આપને વિજય પ્રાપ્ત
થયો છે. મેં બનતી મદદ કરી છે. ભવિષ્યમાં સંકટસમયે સદાયતાની જરૂર
જણાતાં અવશ્ય લખશી, મનમાં બૂદાઇ રાખશે નહિ.’ વકીલને ઉત્તરપત્ર આપ્યા
પછી આદિલશાહને યથોચિત નજરાણું મોકલ્યું તથા તેને તહનામાની ચરતોની
યાદી આપી. યાદીમાં લખ્યું હતું કે, (૧) કાપલ અને બેલવાડી (ખીવારી) ની

૧ એ ઉલ્લાસપ્રસિદ્ધ મુસજાજ દેશપાંડેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો,

આસપાસનો પ્રાતઃ અમારે સ્વાધીન કરવો. (૨) દ્રવિડ દેશમાં અમે કબજો કરેલા પ્રાંત ઉપર આદિલશાહે પેશ્તાનો દહ્મ રાખવો નહિ. (૩) શાહજીરાજની જાગીરને નુકસાન કરે એવા તંબવર વગેરે પ્રાંત ઉપર આદિલશાહે કોઈ પ્રકારની સત્તા રાખવી નહિ. તેના ઉપર અમારી સંપૂર્ણ સત્તા કબ્જ કરવી અને (૪) પ્રસંગોપાત એકશ્રીમને પુરુષર સંદાયતા આપવી. મસાઉદખાને તદનામની શરતે કબ્જ કરી. તદનામું મંજૂર થયા પછી મહારાજ મસાઉદખાનની મુલાકાત લેવા વિંઝપુર તરફ ગયા. તેઓ વચ્ચે બીજી પક્ષ કેટલીક યુક્ત સલાહમસલત આપી હતી આ વખતે મહારાજના મનમાં એવું આત્મું કે વિંઝપુર શહેરમાં જઈ આદિલશાહની મુલાકાત લેવી. મસાઉદખાને પણ આ વાતને અનુમોદન આપી પાચમે માણસો સાથે મુલાકાત માટે આવવા મહારાજને સંદેશો દહાવ્યો; પરંતુ મોરોપત પિંગળેએ આણુ સાદસ કરવાની મહારાજને ના પાડી તેથી મહારાજે એ વિચાર માઠી વાળ્યો.

કર્ણાટકના અને દ્રવિડ દેશના પ્રાંત ઉપર વિંઝપુરસરકારે શિવાજીમહારાજનું પ્રભુત્વ કબ્જ કર્યોના સમાચાર જાણ્યાથી વ્યકાજીરાજને અતિશય વિશાદ થયો અને તેમને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય તદન નષ્ટ થયા જેવું જણાયું. મહારાજે રઘુનાથપંતકારા તેમના ઉપર દાબ એસાડી પ્રથમથીજ તેમની જાગીરની ધણીખરી વ્યવસ્થા પોતાના તાબામાં લીધી હતી. તેમાં વળી વિંઝપુરસરકારે તદનામું કરી, તેમની જાગીર ઉપરનો દહ્મ હાલથી લીધો હોવાથી લવિષ્યમાં તે સરકાર પાસેથી મદદ મેળવી પોતાના જમીના દાબમાંથી મુક્ત થવાની વ્યકાજીને આશા હતી તે પણ હવે નિર્મૂળ થઈ. વ્યકાજીરાજને અત્યંત ઉદાસીનભાવ ધાન્ય ક્યો પોતાના નિત્ય વ્યવહારના કાર્યોપરને દુર્લ્લસ કરી વિરક્ત પુરુષપદે વિચરવા લાગ્યા રઘુનાથપંતે તેમની ઉદાસીન તૃત્તિસંજથી મહારાજને પત્રકારા જણાવ્યું ત્યારે મહારાજે વ્યકાજીને પત્ર લખ્યો કે—“ધણ્ય દિવસથી તમારા તરફથી પત્ર નહિ આવવાથી તમારા તરફના સમાચાર જાણી શકાતા નથી અને આન કાલુમાં ચિન્તા થાય છે રઘુનાથપંતે લખ્યું છે કે, તમે ઉદાસ અને ખિન્ન મહો છો. શરીરની બરદાસ્ત રાખતા નથી. તમને છંદબીપર કંટાળો આવ્યો છે. કોઈ તહેવાર કેવા ઉત્સવ ઉજવતા નથી. સંન્ય સ્વરસ એમી રહ્યું છે. દરબારના કામકાજમાં લક્ષ્ય પરાયન: નથી તમે સંપૂર્ણ સાધુ બની કોઈક ચર્ચિત સ્થાનમાં એની કામ નિર્મમન કરો છો તમારાસંજથી એવી મણી બાબત પતે લખી છે એ વાની અમને ઘણી દિલગીરી થાય છે. આપણા પિતાશ્રીનું ઉદાહરણ તમારી દષ્ટિ સમક્ષ દેવતા છતાં તમારી એવી તૃત્તિ થાય એ મને નવાઈભરેનું લાગે છે. નકટપ્રાનને પિતા કેવી રીતે વર્તતા દતા, સંકટપ્રમગ્નું નિવારણ તેમણે કેવી દોષિયાગીથી, ધર્મથી અને દૃઢ નિશ્ચયથી કર્યું તથા અતિશય કૃતિ અને માન મેળવેન કરી મળ્યુપર્યંત તે કેવી રીતે જાળવી રાખ્યું તેનો વિચાર કરો. તમારી નગર સામેજ તેમનું ઉન્નત્વજ ચરિત રચાયું છે. પિતાનો તમને નિત્ય સમાગમ હતો. તેમની દોષિયારી અને વ્યવહારકુશળતાનું તમે નિત્ય નિરીક્ષણ કર્યું

હોવાથી તમને અત્યંત લાભ થવો જોઈએ એ અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રમાણે સ્વરક્ષણ કરી કેવી રીતે સ્વરાજ્ય સંપાદન કર્યું છે, તે તમને વિદિતજ છે તમને સાપ્રત અનુકૂળ સધિ મળવા છતાં સાંસારિક વ્યવહારનો ત્યાગ કરી સાધુ થવું એ ઉચિત છે કે? તમારો કાર્યભાર અન્યના તાબામાં આપો અને તે તમારું સંસ્થાન પચાવી પડે એ યોગ્ય જણાય છે કે? તમારી સંપત્તિનો નાશ થવા દઈ તમારું નુકરાન કરદ એ યોગ્ય જણાવું નથી એમાં તમારું હિતપણું શું? એવું અંતિમ પગલાંનું શું આવશે? હું તમારો વહીવટ બધું તમારું મરદાણું કરવા સર્વદા તૃપ્ત છું. મારી કિમિત પણ ભીતિ રાખવાનું કામજી નથી ઉદાસીન વૃત્તિનો ત્યાગ કરો નિરક્ત થશો નહિ. સાધુભાવ દૂર કરો મુખપૂર્વક કળકમલ કરો પ્રતિષ્ઠાપન, તહેવાર, ઉત્સવ અને અન્ય વ્યવહાર પાલન કરો તમારા જીવને સુખ થાય તેવા કાર્યો કરો તમારા તાબાના સૈન્યને નિરર્થક એસી ગહેવા દેશો નહિ લશ્કરની મુખ્યવચ્ચા રાખો મહત્વના રાજદારી કાર્યોપ્રત્યે લક્ષ રાખો તાબાના નોકરો પાસેથી ખરોખર કામ લ્યો. તેમને કામ સોંપી તે કામ ખરોખર થાય છે કે નહિ તે દક્ષતાપૂર્વક અવલોકન કરો યોગ્ય રીતે વર્તી કીર્તિ સંપાદન કરો તમે મારા કનિષ્ઠ બધું છો તમારી કીર્તિ અને ઉત્કર્ષ સાબળી મને વિશેષ સંતોષ થશે તમારી પાસે રઘુનાથ પડિત છે તે પારકા મનુષ્ય નથી તેઓ આપણા જામજ છે તેમની સલાહથી પ્રસંગેપાત ઉચિત જણાતા કાંચે નહીં કરતા જાઓ તે તમને માગ જોઈએ સન્માન આપી વર્તશો. મને તેમના પર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે તેજ પ્રમાણે તમે પણ તેમના પર મૂર્ખ વિશ્વાસ ગમખને તેમને ત્યાગ કરશો નહિ તમને પરસ્પર ઐક્યબીજના પૂર્ણ આશ્રયની જરૂર છે. તેમ થવાથીજ તમારી ખ્યાતિ થશે વધારામાં કહેવાતું એજ છે કે, આજસ કરશે નહિ અનુકૂળ સધિ પ્રાપ્ત થતા તેને બચ્ચ જવા દેવી નહિ. તમારા લશ્કર પ્રાસેથી કંઈક કામ લેતા જાઓ પરાક્રમ કરવા જેવું તમારું વય છે વૃદ્ધાવસ્થામાં સાધુ થવું જોઈએ આપો ઉરો, ઉદાસીનતા કાઢી નાખો, આજસનો ત્યાગ કરો અને કંઈક પરાક્રમ કરી બતાવો તમે સુર છો તમને વિશેષ શું લખવું?"

મહાગજે વ્યકાશરાજને એ હેતોજ પત્ર લખેલો હોવો જોઈએ ત્યાર પછીથી તેમની પ્રકૃતિ બગડતી ગઈ અને તેમાંજ તેમનું અવસાન થયું હતું.

હમેશા બીક હતી; તેથી અંગ્રેજોને પોતાના સેદી, બનાવી એ બીકનું નિવારણ કરવાની મહારાજની ધારણા હતી. સત્ય કહીએ તો અંગ્રેજોને એ બેટમાંથી હાંકી કઢાડી ત્યાં પોતાના ધાણા બેસાડવાનું મહારાજને કદિન જણાતું નહોતું; પરંતુ પરદેશના વ્યાપારીઓને વિનાકારણે ત્રાસ આપવો અને પોતાના અંતમાં ચાલતો તેમનો વ્યાપાર બંધ પાડવો એ મહારાજને થોડું જણાતું નહોતું. સધળા પશ્ચિમ કિનારા તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ હતો; પરંતુ તે સિદ્ધ કરવા માટે પોતાની પાસે સુદૃઢ લશ્કરી વહાણ તૈયાર કરવા જોઈએ એવું જણાતું હતું અને તે તૈયાર કરવાના કામમાં જેમના તગૃથી મદાયતા મળવાનો સંભવ હતો તેમને બનતેપ્રથમે ત્રાસ નહિ આપવાનો મહારાજ પ્રયત્ન કરતા હતા. એ કારણથીજ તેઓ ફ્રેન્ચ, ડચ વગેરે પરદેશી વ્યાપારીઓ સાથે મિત્રતાવધી વર્તતા હતા. પોર્ટુગીઝ લોકો સાથે પ્રથમ બંધુત્વ હતું, પરંતુ તેમનામાં ધર્મધેયાપણું વિશેષ વધવાથી તેઓ હિંદુપ્રજાને છળવા લાગ્યા. તેમની એ વૃત્તિ થોડી નહિ જણાયાથી મહારાજે છેવટે તેમની સાથે વૈર કર્યું. તેમ છતાં પણ તેઓ તહના-માની શરત પ્રમાણે પ્રતિવર્ષે બહુકો, તોષો અને દારૂગોળો પૂરા પાડતા; તેથી મહારાજ થોડો વખત સ્વસ્થ રહ્યા. તેઓ બીજાં થોડા વર્ષ જીવ્યા હોત તો આ દેશમાંથી પોર્ટુગીઝ લોકોનું જડમૂળ ઉખેડી નાખત.

અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સુરતના મોગલોના આશ્રયમાં રહ્યા ત્યારે તેમના તરફથી વિશેષ સહાયતા મળવાની મહારાજને આશા રહી નહિ; તેથી તેઓએ વારંવાર તેમની વખારો લૂટવા માડી; પરંતુ અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ બ્યારથી મુખ્ય બાવી નિવાસ કરવા લાગ્યા ત્યારથી તેઓ મહારાજ સાથે ધણા નિકટ સંબંધમાં જોડાયા. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને મુખ્ય બેટ મળ્યા પછી ચાર વર્ષે એટલે ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં, ત્યાંની વખારો ઉપર આગિયર નામક એક ઈરેલ અને હુદિમાન મવર્નર આવ્યો. તેણે શિવાજીમહારાજ સાથે સ્થાયી મૈત્રી બાંધવાનો વિચાર કર્યો અને તે તેવાજ ચલ કરવા લાગ્યો. સીદીએ પણ અંગ્રેજોને પોતાના પક્ષમાં લઈ તેમના તાબાના મુખ્ય બંદરમાં પોતાના વહાણો લઈ જવાનો અને ત્યાંથી શિવાજીમહારાજના કુર્સી વગેરે પ્રાપ્ત કરવાનો વિચાર કર્યો હતો. સીદી મોગલોનો ખડિયો બનવાથી તે સગદારના વહાણો તેની મત્તામાં આવ્યા હતા અને તેમના વજવસીયાથી મુખ્ય બંદરમાં પ્રવેશ કરવાનો લાભ જોતો હતો; પરંતુ આગિયર તેને તેમ કરવા દેતો નહિ. સુરતનો મોગલશુભેદાર તેમને વારંવાર સદેશ કઢાવતો કે, સીદીને તમારા બંદરમાં પ્રવેશ કરવા દેજો; પરંતુ શિવાજીમહારાજની બીકે આગિયર તેની માગણી કબૂલ કરતો નહિ. મહારાજને મવર્નર સાહેબનું મધ્યસ્થપણું પસંદ પડ્યું હોવાથી તેમના સંબંધી મહારાજનો અભિપ્રાય ધણે સારો બંધાયો હતો.

મહારાજના લશ્કરે ફિરબીઓ (પોર્ટુગીઝ લોકો) ના વસંધ પ્રાંત નજીક રિહા બાંધવાનું શરૂ કર્યું તે વખતે તેઓદ્વારા પોતાને પણ કદાચિત્ ઉપદ્રવ થવાની બીક લાગવાથી આગિયર સાહેબે ઉસ્કિટ સાહેબને મહારાજ સાથે તહનામું કરવા

મોટે તેમના તરફ મોકલેલું પત્રું તેમણે ચંદ્રપુર અને હુમલીમાં ગયેલું જાણી
દગર હોવાનું જાણીને ભગી તેમની નદમાં દગર લાગેલી હોવાથી મદારાજે તે
સમયે જાગ્રેલે સમયે તકનાચુ કહ્યું નહિ. આગિયેર પુનઃ બીજે વર્ષે નિકલ
નમસ્ત વધેલેને સંભાળવારૂં લેવાયું કરવા મદારાજ પાસે મોકલેલો હતો.

આ સમયે પણ ઊભવ પદ્મીની ઘરેલો નહીં ધધ તદિ. મદારાજ કહેતા હતા
કે-‘રામપુરમાં તમને જે નુકસાન થયું એવું તે હાથી ચાપના બંને તેવા હોય;
પરંતુ હુમલીમાં નમે કહેા છે તેટલું તમને આચારથી નુકસાન થયું નથી.’ એ
સંજયી તેમની ખાતરી કરી માપવા મોટે મદારાજે હુમલીમાં કંડેલી લૂંટની આદે-
શો પણ તેમને જતાની હતી એ મંજૂરી આપી જાણી આજીવું છે; અશોભ
દેખાવ પણ વ્યયે થાપી પડ્યો હતો. તેમજ મદારાજ અંગેને પામે લેવેલી
સાચી કરતા હતા, તે તેમને મોક્ષ અને સીદીની વીરે આજીવ રાજી નહેતા.

કેટલાક દિવસ પછી અંગેનેની જવાનગીની દરમિયાન નહિ કરતાં સીદીએ
મુખમંદ કરતા પોતાના વહાણે લઈ લઈ મદારાજના પ્રાંતમાં લોપાન થવાયું
આગિયેરને તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ તેથી વેચેલે લેને મનમાં કરી અને તેના વહાણે
ડાહી મુખમાં એ સમાચાર મળ્યાનું મદારાજ અંગેને ઉપર લાકા મુઠી થવા
અને તેમને કહાણી મોકલેલું કે, આજીવ વ્યયેતો વાણે કંડેલી નાખી તમારું વાજી-
લને તદ્દ કરવા મોકલેલું પરંતુ એ સમયે સુરતના મોંચસુપેડાર પાસેથી વારંવાર
તેમને પત્રો મળતા હતા કે, આજીવ મોંચસુપેડાર સીદીના વહાણે તમારા બંદ-
રમાં રહેવા દેવા, એથી અંગેને અલગર મુંઝવણમાં પણ મોંચસુપેડારના વહાણે મુન-
તમથી અંગેને નખોડવાની લેવાની તેમને બીક હતી એ સ્વાભાવિક હતું. મદારાજ
એ જાણવડારસંજયી બંધી બંધી તમારે તેમણે અંગેનેને ધણીબંધે સરેશ
કહાણી કે-‘તમારે મોંચસુપેડારની ભવાજીમાં માલી સીદીને વધારા મદારાજ આજીવ
કેળા, તે તમારું એક ઉપર કુચેલો કરવા આજીવ એ સેતોના વહાણના સરદાર
આમી મદારાજ પાસે છે, તેમને દરબાર સિપાઈસલ્કિન સરવજ આજી
અને તમારો મોટો સર કમીસ’ સીદીએ તે મોંચસુપેડારના મુખમંદ પાંદર
નજીક લાકી મોકલ્યા હતા આગિયેર તેને ત્યાંથી આજીવ બચાવું કહ્યું. સીદીએ
તેમનું કહ્યું જાણ્યું નહિ તેમણે પોતાના વહાણેમદારાજ કેટલાક જાણી ખાતરીના હ-
કાઈ અને સિપાઈ ઉપર કિનારા ઉપર પોતાનું પુખ્ત લાકર લેવાઈ. સિપાઈ-
મોએ ત્યાં રહેવાસીએને હાથ કંડેલી મોકલવામાં સેતોની જાણી ત્યાં રાજ-
વાની મોંચસુપેડાર; પરંતુ અંગેને સિપાઈમોએ તેમને ત્યાંથી હાથ કંડાવવા ત્યા-
પની સીદીના પાંચેલો હાથવારનું સિપાઈમાં પદકિમાં મેલી પુનઃ મળવાનું નહિ
કિનારા ઉપરના લાકાથી અંગેનેને તેમજાણ, તેમણે. મોટી શરૂ કરી,
તેથી સીદીના હાથને ત્યાંથી નહીં જતું પડ્યું. એ સમયે એ લોકોમાં વહાણે
હિત તરફ માવના હતા તે વેગેથી છૂટ પડી મોંચસુપેડાર તરફ, થોડાં ધર્યાં
તરફ અને ખાતરીના આજીવ વહાણે સિદીના તરફ વળ્યા. મુખમંદ અંગેનેને એ
સમાચાર મળ્યાનું તેમને ધેર આજીવ અને સિવાઈમદારાજની ધમકી તેમને

તદ્વન નિરર્થક જણાઈ. સીદીના લશ્કરે બે વખત જમીન ઉપર ઉતરવા કરેલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો હતો; છતાં સીદી મુંબઈનાં પાસેથી પોતાનાં વહાણ કબે ક્યોં પાછાં ફેરવતો નહોતો. તેણે ધણુંજ તોફાન મચાવ્યું ત્યારે અંગ્રેજોએ તેની સાથે એવી શરત કરી કે, તેમણે-જલુસોથી વધારે ત્રણપાંચજો બંદરમાં લાવવા નહિ, તેઓ પર અંગ્રેજોને પહેરો હોવા જોઈએ, શિવાજીમહારાજના પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ મચાવશે તેઓને અંગ્રેજોએ એકદમ ઢાંકી કહાડશે અને પુનઃ બંદરમાં આવવા દેશે નહિ.

મહારાજનો વકીલ તદ્વની શરતો નક્કી કરવા મુબઈ આવ્યો હતો, તેણે ઉપલી હકીકત મહારાજને લખી જણાવી. અંગ્રેજોના એ વર્તનથી મહારાજને સંતોષ થયો. તેમણે અંગ્રેજોને પોતાનો વકીલ રાયગડપર મોકલી તદ્વનામાની શરતો નક્કી કરવાનું લખ્યું. મિ. આંગિયરે પોતાના વકીલને થોડા લશ્કરસહિત રાયગડ મોકલ્યો. અંગ્રેજોનો વકીલ રાયગડ નજીક ગયો ત્યારે તેને કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરવામાં આવી; કારણ કે મહારાજ તે સમયે કિલ્લામાં નહોતા. તેઓ રાજ્યાભિષેક કરવાની ગડબડમાં હોવાથી દેવીનાં દર્શન કરવા પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા હતા, ^૧ મહારાજના અધિકારીઓએ અંગ્રેજ વકીલને મહારાજ રાયગડ ઉપર આવ્યા પછી તેમની પરવાનગીથી કિલ્લામાં પ્રવેશ કરવા દેવાનું કહાવ્યાથી તેણે કિલ્લાની તમેટીમાં પાંચઝા નામના ગામમાં પોતાનો તંજુ ઠોકાવી નિવાસ કર્યો હતો. અંગ્રેજ વકીલે નારાયણજી ^૨ પંડિતને પોતાના આવવાનું પ્રયોજન જણાવ્યાથી તે તેમને મળવા ગયો. વકીલે તેને આગિયરનો પત્ર વંચાવ્યો અને મહારાજ તથા ઇતર કાર્યભારીઓ માટે ગવર્નર સાહેબે મોકલેલું નજરાણું બતાવ્યું. એ જોઈ પંડિત ખુશ થયો. મહારાજ પ્રતાપગઢથી આવતાજ તેણે તેની મુલાકાત કરાવી આપવાનું વચન આપ્યું. વકીલે પંડિતને તદ્વનામાની શરતો વંચાવી અને તેમનો અભિપ્રાય પૂછ્યો. એ તદ્વનામામાં મહારાજે સીદી સાથે તદ્વનામું કરવા સંબંધી એક કલમ લખી હતી તે વાંચી નારાયણજી પંડિતે કહ્યું કે:- 'આ કલમ તમે તદ્વન ઢાઢી નાખો. મહારાજ એ કલમ કબૂલ કરશે નહિ. સીદીને પાંચમાસ કરી તેનો જાંજીરા કબજે કરવાનો મહારાજનો વિચાર જાળકાલનો નથી. ૪૦ સૌ ૧૬૪૮ થી તેઓ સીદીની પાછળ પડ્યા છે. તેમાં મહારાજને પુષ્કળ નુકસાન સહન કરવું પડ્યું છે. તેને પાંચમાસ કર્યા સિવાય અમારો કોંકણ કિનારો સુરક્ષિત થશે નહિ; મહારાજે ગમે તે યત્ન પણ તેનો નાશ કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો છે, મનુષ્યોની અને પૈસાની ગમે તેટલી ખરાબી થશે તોપણ મહારાજ પાછા દંડવાના નથી. સાંપ્રત જાંજીરાને અમે ધેરા નાખ્યો છે અને તે સર થવાનો સંભવ છે પ્રતિદિવસ અમે તોપો, દારૂમેળા, લશ્કર અને પૈસા મોકલીએ છીએ. મહારાજને તમારી એ શરત જયશે નહિ; તેથી એ કલમ ઢાઢી નાખશો તો સાફ થશે.' પંડિતની લલામણથી અંગ્રેજ વકીલે તે કલમ ઢાઢી નાખ્યા પછી કહ્યું કે: 'ચોતરફ-

૧ ડોક્ટર રીઅર પોતાના પ્રવાસસ્થાનમાં લખે છે કે, મહારાજે એ સમયે દેવીને સવામણ સોનાની બેઠ કરી હતી.

૨ એ નામ ડૉ. રીઅરે જણાવ્યું છે.

ના વ્યાપારીએને પોતાના રાજ્યમાંથી જતાવાવવાનો માર્ગ મલકાવે મોકલે
રાખવે. ખાસે કાને રસ્તો બધે છે તે ખુલ્લો મૂકવો. એમ વેવાથી વ્યાપારીએને
પોતાના માત્ર બંધન પર લાઇ જવાની સમવડ થશે અને મહારાજની પ્રમતે તથા
અન્યને પુરુષ લાલ થશે. મહારાજની છદ્મી સિપાઈઓમાં બાલી થયેલી દો-
વાળી એ વાત તેમના લક્ષમાં આવી નથી. તમે તેમને એ સંજોગે સ્પષ્ટ રીતે
સમજાવશો 'નારાયણજીએ કહ્યું'—એ બવરુઆ સત્તર કરવામાં આવશે; કારણ કે
મહારાજ નાથે વેર રાખી લાગણ્યદ કુદ કરવાથી વિચારસરકારને માત્ર ઉપજશે
છે અને હવે કુદ કરવાની લેનામાં સક્રિય થવું રહી નથી. તે સરકાર મહારાજ
સાથે તદનામુ રહી સવાલ કરવાના વિચારમાં છે. એ ઉદ્દેશથી તેમણે અનેક વખત
વણીય થવું મોકલ્યો હતો બે ચણ મદિનામાં તદનામુ કર્મ સર્વત્ર ચાલતા પ્રસ-
રેશ. વ્યાપારીએ માટે સવળા માર્ગ ખુલા થશે અને તેઓને પોતાનો માત્ર ઇચ્છા-
નુસાર સુરક્ષિતપણે લઇ જવાની સમજ થશે. મહારાજ સંજોગોસરકાર અજિ-
પિત્તા થયા પછી રાજ્યમાં એવો એવું પ્રજાપાલન કરવામાં રહેવાનું લક્ષ્ય પેરાવશે
અને હલકાપૂર્વક પોતાના રાજ્યનો વ્યાપાર વધારવાના પ્રયત્ન કરશે. જ્યાર-
નહી તેમને વિચારસરકાર સાથે અને મોખલો સાથે કુદ કરવું પડ્યાથી એ
વાત નરક પ્રકારે વ્યાપારી એવો સ્વરથતા મળી નથી.' અંગેજ વણીય અને તદ-
નામુ પડિત થયેલા પ્રજાણે સવાલ આપ્યા પછી વણીયે તેને એક કીરાની
બીડી આપી, તેમજ તેના નયંક પુત્રને પણ છનામ આપ્યું અને મહારાજ સાથે
સત્તર મુલાકાત કરાવી આવવા માટે તેને વિનવિ રહી.

મહારાજ પ્રતાપજીની આબ્યા પછી અંગેજ વણીયને સર ઉપર આવવાની
પુલાનની મજા તેને મહેલા માટે એક બચ્ચે આવવામાં આવ્યો. નારાયણજી
પડિતે મહારાજ પાસે જઇ અંગેજ વણીય તરફથી પણીય પ્રાર્થના કરાવી તેમણે
માર દિવન પછી વણીયને પોતાની મુલાકાતે આવવાની પરવાનગી આપી. અંગેજ
વણીયે મહારાજ પાસે જઈ તદનામની દરેક વાતી મળવાની. મહારાજને એ
કથો પોતે જાણતા તેમણે વણીયને આપવાન આવતા કહ્યું કે:—અમારા
રાજ્યમાં વેપાર કરવા તમને કેઇ કલતની અડચણ પડશે નહિ. તેમજ તમને
અને તમારા માત્રને અમારા તરફથી ઉપક્રમ કરો નહિ પ્રણત તદનામપરતે
અમારી પુર્વ મહાનુભાવિ છે' વણીયે ઉત્તર દીધો કે:—અમારી કૌતુહલ
લખેક મન મેજ ઉદ્દેશથી આપની પાસે મોકલિ છે હિંદુસ્થાનના અને ઇસ્લામ
ખાત્રાદ તરફથી અમને જેવી સમવડ મળી છે તેવીજ આપના તરફથી થવું મપે
એવી અમારી વિનવિ છે' મહારાજે "બહુ સારું" કહી વણીય પાસેથી તદ-
નામની વાડી લઇ જતોજ વણીય એક પોતે મુલાકાત કરવા માટે મોરિયંતને
આના દરખાશ અને પછી સત્તર દરખાશથી હિંદી રાજાસિલેકી તેમની કરવા
તેમો આપ્યા બધા

વણીયના બચ્ચામાં આવ્યું કે રાજાસિલેકિવિધિ પૂર્ણ થયા સુધી પોતાના
કાર્વનો નિરાધ થશે નહિ તેથી તેણે નારાયણજી પડિત પાસે જઇ બીજા કાર-

ભારીએને માટે આણેલું નજરાણું બેટ આપવા સંબંધી સલાહ પૂછી. તેણે વકીલને સલાહ આપી કે મેરિપતને તમારે સ્વતઃ જઈને નજરાણું આપવું. ખીજા કારભારીએને કારકુનદ્વારા નજરાણું મોકલવામાં આવશે તો ચાલશે. તમારું કામ સત્વર અને સરળ થાય તે માટે તમારે કારભારીએને કિંમતી નજરાણું આપવો જોઈએ. દમણમાં તમે જે વસ્તુઓ લાવ્યા છે તે યોગ્ય નથી. તેમને ખીજા ભારે વસ્તુઓ આપવી જોઈએ. એ સલાહ વકીલને યોગ્ય જણાયાથી તેણે મુખ્યધથી તાબડતોળ ખીજા કિંમતી વસ્તુઓ મંગાવી. રાજ્યના કારભારીએને ખુશી કરવા માટે અધિક પૈસા ખર્ચાયા તે સદન કર્યો, પણ ચોમાસાના ત્રણ ચાર મહિના-પર્યાંત રામગઢ ઉપર અટકી પડવાનું તેણે પસંદ કર્યું નહિ.

કહેવામાં આવે છે કે અંગ્રેજ વકીલે મહારાજ સમક્ષ વીસ શરતો રજૂ કરી હતી. તેમાંથી અઢાર શરતો તેમણે કબૂલ કરી. એ શરતોમાંની કેટલીક આ પ્રમાણે છે:—'રાજપુરમાં અંગ્રેજોને યથેચ્છા નુકશાનના બદલામાં મહારાજે તેમને દશહજાર હોન આપવા. રાજપુર, દાબોળ, એઉલ અને કલ્યાણમાં અંગ્રેજો પોતાની વખાણ સ્થાપી શકે. મહારાજના રાજ્યમાં સર્વત્ર અંગ્રેજોને વ્યાપાર કરવાની પરવાનગી હોવી જોઈએ. તેમણે ઇચ્છાનુસાર કિંમતે માલ લેવાવેયવે. માલની ચોક્કસ કિંમત મુકરર કરવામાં આવશે નહિ. આવક માલ ઉપર માલની કિંમત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ અઢી ટકા જકાત આપવી.'

મહારાજે એ શરતો નાપસંદ કરી હતી. તેમાંની એક એ હતી કે:—'મહારાજના રાજ્યમાં અંગ્રેજ નાણું ચાલવું જોઈએ.' એ સંબંધી મહારાજે ઉત્તર આપ્યો કે:—'તદનામાં એ શરત લખવાની આવશ્યકતા નથી. કેમકે પણ નાણું અમારા રાજ્યમાં ચલાવા સંબંધી અમારા તરફથી બિશકુલ પ્રતિબંધ થતો નથી. જે નાણું લેવાથી અમારી પ્રજાને નુકશાન થવાનો સંભવ હોય છે તે લેવા માટે અમારા તરફથી તેમનાપર જીવમ થાય, એ ઉચિત નથી. તમારું નાણું મોગ-હોના નાણું જેવું વજનદાર અને લાલજનક હશે તો તે ચાલવા દેવામાં અમારા તરફથી તમને હરકત થશે નહિ. એ તો પ્રજાની ખુશીનો સોદો છે.' ખીજા શરત એ હતી કે:—'સમુદ્રમાં તોફાન થવાથી કે કેઈ ખીજા કારણથી અંગ્રેજોનાં વહાણ ભાગી જતાં તેમાંના જે માલ કિનારે આવે તે કિંવા જે વહાણો કિનારે અચાક ભાગી જાય તે અંગ્રેજોને પાછાં આપવાં.' મહારાજે એ સંબંધી ઉત્તર આપ્યો કે, કેંકણના કિનારાને અચાક ભાગી ગયેલાં વહાણ કિંવા માલ પાછો આપવાનો રિવાજ નથી. તેના ઉપર ત્યાંના રાજાનો પ્રાચીન કાયદો હક છે. એ હક છોડી દેવાનું અમને ઉચિત જણાતું નથી. અંગ્રેજોને એવી સગવડ કરી આપવાથી ફ્રેંચ વગેરે ઇતર વ્યાપારીઓ પણ તે પ્રમાણે માગણી કરશે તેથી એ શરત માટે આગ્રહ કરવો નહિ. મહારાજની ઇચ્છાનુસાર અંગ્રેજ વકીલે એ શરત સંબંધી આગ્રહ કર્યો નહિ; પરંતુ નારાયણજી પંડિતે તેને સમજાવ્યું કે, એ શરત મંજૂર થવામાં અડચણ પડશે નહિ. મોઝલ બાદશાહ તરફથી અને આદિલશાહ બાદશાહ તરફથી તમને એવી સગવડ મળી છે, તેથી અમારા રાજ્યમાંથી પણ

તમને તેવી સત્ત્વ મળવી જોઈએ એ વાત મદારાજના પ્રધાનમંત્રીના બંધી છે.

તદનામાંત્રીની પાસેથી પાલિકાવાદ થતા પછી તો મર્ત કરતો મંજુર થઈ રાજ્યપતિએ યથા પછી એક દિવસ પછી વહવામાં ઉપર મદારાજની તથા સર્વ પ્રધાનોની તેતણ સહીઓ થઈ. એ તર્જનામાં પ્રથમે અંગેએ રાજ્યપતિએ અંગેના નુકસાનીના સ્વરૂપ દેખ રાખ નવિ આપતાં જોઈવળ કરવાનાં આવી કે. - 'અંગેએ મદારાજ પાસેથી પાલિકાવાદ મળી પછી પાત્ર પાત્ર દબાર દોનની રિમતને સાથ ખરીદેલે તેના જણાઈએ તેઓએ તેઓને માર્યા કિમત આપવી, અર્થાત્ નહ વર્ષમાં અંગેએને માત્રાત્રા દબાર દોનની રિમતને માત્ર મળે બારી મહેલા બારી દબાર દોનમળી એવી મેળવળ કરવત્તા આવી કે, અંગેએને રાજ્યપતિએ વપાર ઉધારમાં પછી તાના જણાઈ એ સાથ સાથે તેની જાતના બારી દબાર દોન સાથે તથાસુધી તે રકમ લેવી નહિ.' તદનામુ પછી કપી પછી સર્વની સહી થઈ નારાયણપતિને તદનામુ અંગેએ વધીયાદાકર્તા સોમી, જેણે તેને મદારાજનો સદેશ કહ્યો કે - 'જામારા રાજ્ય વત્તે દબારી વરતી થવાથી અમારા રાજ્યમાં તમારે સારો વ્યાપાર ચાલશે અને અમારી પ્રગતિ થાય કથામુ થશે, એજ બાબતેજ અમારી સાથે સધિ કરવામાં આવી છે તમારી સાથેજ એદસાથ દમેશા કામમ રહે એજ અમારી પ્રમ્તા છે.'

મદારાજનો રાજ્યપતિએ કથા તે વખતે મુજબના મર્તના પ્રતિનિધિ તરીકે એજ વડીલ જણાવતા થયા હતા તેણે એ કથાને મદારાજને દીસવી વીડી બેઠ આવી હતી એ વડીલને મદારાજના સિંહાસનપર્ષત જવાનો રોગ પ્રાપ્ત થયા હતા તેવી રચના લોઈ તેણે લખ્યું છે કે, સિંહાસનની એ જાણને જોનારા આપણી આસી ઉપર સત્તાપર્ષત પુષ્કળ સાકેતિક મિત્રો દત્ત. જમણી બાજુના આસપર એ મોટા પ્રત્ય દતા, તેમજ મોટું વિકાસ જમણાં દત્ત. આવી બાજુના આપણ મોટાના પુષ્કળ જણાઈ હતા અને એ ઉચ્ચ સાચીની અણીપર મોવતું ત્રાવતું મનેજાલ મોવતું હતું.

મર્ત્ય મોવત્તા હતા તે ઉપરથી મદારાજની સુદ્ધ ઉપરની સદા જાણતી હતી, અને મોટાના પુષ્કળ મેળવત્તા હતા તે ઉપરથી મદારાજની પૂર્વી ઉપરની -

૧. મોટી કથા છે કે, એ જે આપણની અંગેએ જાણ કરાઈએ હતા તે જે કથા મનુષ્ય જે નહોતો તે સિવાય લખે છે કે, નાજુમખાનીની કથા બાદ મી પાસેથી મર્ત મરતો જતો વળે હવી આજે કથા રિનિદાસખાની મુક નિજ અવ પ્રકાર નાં છે રાજ્યપતિએ પાલિકા મદારાજના કથામાં નાંને મળેજી કામમ જાણેલા છે. અંગેએને કિષાદમદારાજ એજે વાર કથાન કરવી હતી (૧) મદારાજના રાજ્યમાં અંગેએના મેળવતું જાણ તેજી નહિ (૨) મદારાજનાં બારોજા અંગેએના માત્રાજ વત્તલ તેજી નહિ (૩) અંગેએને તથા મદારાજના રાજ્યમાં તથાજા દેવ (૪) અંગેએને જે વડાજો મેળવતું અંગેએને મદારાજને વત્તલ આપણ. મદારાજને પ્રથમની જે કથાને મંજુર હતી તદનામી જે અંગેએ તામજુર હતી હતી. આ તદનામિત્ર ૩૩ ૧૨ ૧૯૦૪ ના રિસો મદારાજને હતી હતી

સત્તાનું મૂલ્યન થતું હતું. ગાજનું ગોઠવવાની મતલબ એ હતી કે, આ રાજ્યની સર્વ પ્રજાને એકસરખી મણી યોગ્ય ન્યાય આપવામાં આવે છે, એવું આશ્વાસન મળે.

રહેવામાં આવે છે કે, અંગ્રેજોનો વકીલ એક મહિનાપર્યંત રાયગઢ ઉપર રહ્યો હતો. તેણે રાયગઢનું, ત્યાંની ઇમારતોનું તથા રાજમંદિરનું વર્ણન કર્યું છે અને તે ડૉ. ફ્રિયર નામક તે સમયના એક પ્રવાસીએ પોતાના પ્રવાસટિપ્પતમાં પ્રકટ કર્યું છે. વિસ્તારભર્યા તે વર્ણન અત્રે લખવામાં આવતું નથી.^૧ અંગ્રેજ વકીલે તે સમયે દરબારમાં હરેલપણું બતાવી જે વર્તન ચલાવ્યું હતું તે પરથી મહારાજના અંગ્રેજસંબંધી ઉચ્ચ વિચારો ખસાયા. તદનામાંની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોએ રાજપુરમાં વખાર સ્થાપી; પરંતુ તે ઘણા દિવસ ટકી નહિ. તેથી તદનામાંની શરત પ્રમાણે નક્કી થયેલી દશહજાર હોનની રકમ અંગ્રેજોને મળી કે નહિ તેસંબંધી શંકા થાય છે. એ તદનામાં પછી બે વર્ષે આંગિયરનું મૂલ્ય થયું. તેમની પછી નિમાયણા ગવર્નર તેમના નેપા બુદ્ધિમાન અને હરેલ નહોતા.

સીદીએ મુળધની ખાડીમાં પ્રવેશ કરી મહારાજના કુચાં પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ મચાવ્યો હતો એ ખાજી લખવામાં આવ્યું છે. તેણે મહારાજના પ્રાંતની નિર-પરાધી પ્રજાને પકડી ત્રાસ આપવા માડ્યો હતો. તે પુરુષોને કાપી નખાવતો તથા સ્ત્રીઓ અને બાળકોને શુદ્ધામતરીકે વેચી દેતો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૩ માં એવો ફર વર્તાવવા માંડ્યો હતો, એ પણ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે. તેનું તોફાન અંગ્રેજોને પસંદ પડ્યું નહિ. તેઓ સીદીનાં કુદૃષ્ટ કાર્યોમાં પોતાનાથી બનતો પ્રતિબંધ કરતા; પરંતુ કેઈકેઈ વખત તેઓ નિષ્ફળ થતા. મોગસોની બીકને લીધે સીદી સાથે ખુલ્લીરીતે યુદ્ધ કરવાનું તેમનામાં ધૈર્ય નહોતું. સીદીનો જંગરા કબજો કરી ત્યાં પોતાની વખાર સ્થાપવાના અને મુળધનું થાણું ઉઠાવી નાખવાના વિચારથી તેમણે કંપનીના કાયરેક્ટરો પાસે પરવાનગી માગી; પણ તેઓએ આપી નહિ. મહારાજની બીકથી તેમને જણાતું હતું કે સીદીના ધોર ફૂટવું પરિણામ એકાદ વખત પોતાને પણ ભોગવવું પડશે. સીદીવિરુદ્ધ વર્તન કર્યાથી મોગસો શુરસે બરાશે અને તેના રાજ્યમાં આશ્રય મળશે નહિ એવી પણ અંગ્રેજોને બીક હતી. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને એક તરફથી શિવાજીમહારાજની અને બીજી તરફથી ઔરંગઝેબની, એમ બેવડી બીક હોવાથી સીદીને નહિ કુલાવતા બનતો પ્રયત્ને તદરથ રહેવામાં તેમને પોતાનું શ્રેષ્ઠ જણાતું હતું.

સીદીને સખ્ત શિક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને શિવાજીમહારાજે પોતાનું લશ્કર અને વહાણો તૈયાર કરી તેની સાથે યુદ્ધ શરૂ કર્યું. પૂર્વે દરરાજપુરી મોગસોની મદદથી તેણે પાણું મેળવ્યું હતું તે મહારાજે પુનઃ કબજો કર્યું. જંગરાથી ગોવા-

૧ ડૉ. ફ્રિયરે પોતાના વર્ણનમાં એક સ્મુજ વાત બાંધેલી છે. તે વાત આ પ્રમાણે છે: એક ખાટી કિલ્લાપરના માણસોને માંસ આપતો હતો તે અંગ્રેજોના વકીલને ખાસ એવાને મારે કિલ્લાપર આવ્યો. તેનું કાસ્ટુ એ હતું કે કિલ્લાપરના માણસોએ આખા વસ્ત્રમાં જેટલું માંસ નહોતું ખાધું તેટલું માંસ એ અંગ્રેજોએ એક મારમાં ખાધું તેથી તેને ભેવાનું મન થયું કે એટલું માંસ ખાનાર માણસો કેવાયે હશે ?

પૂર્વતનો સપયો કોઠણ કિનારો તેમના તાળામાં આવ્યો. સીદી મેઝલોની મદદથી મહારાજના કોઠણકિનારાપરની ગાંધો લૂંટતો લૂંટતો દેઠ બેગલરસુધી ગયો; પરંતુ વિજયદુર્ગ અભયના મહારાજના આરમારે તેને દરાવીને સુરત સુધી દાકી મૂક્યો. આ બાલુ મહારાજના માલુસોએ જાણીને જમીનમાંગે અને જળમાંગે ઘેરો ધામ્યો. પાણીમાં મોરચા બાધીને કિલ્લાપર લેણેનો મારો શર કર્યો; પરંતુ એટલામાંજ સુરતથી સીદી સખળ મોહું આરમાર લઇને આવી, પહોંચ્યો તેથી મહારાજના માલુસોને ધેરા ઉઠાવી લેવો પડ્યો; પણ ફરીથી વકોળ દત્તોજ સીદીની સાથે મુદ્દ કરતો હતો તેને મદદ કરવાને માટે ઇ. સ. ૧૬૭૬ માં મહારાજે મોરોપત વિગળેને દસદમ્પરની સેના લઇને મોકલ્યો. આ વખતે એ દિલ્હી મરાઠાઓના હાથમાં આવવાનો પૂરેપૂરો સંભવ હતો; પરંતુ એટલામાં સીદી કાસીમ મેગધ આરમાર લઇને આવી પહોંચવાથી મરાઠાઓને પાછું જવું પડ્યું. એ સમયે સીદીના હમ્મરો સેનિકોનો નારા ચવાચી તે અત્યંત નિર્બળ થયો; પરંતુ મેઝલોની સહભવા મળવાથી પાછો પુનઃ ટટાર થયો.

મહારાજને કણ્ઠકંઠી ચડાઇમાં મવાના સમય્યાર સાલળા સીદીએ કોઠણ કિનારાપર પુનઃ તોડાન શરૂ કર્યું એ તોડાન વખતે તેને મેઝલોનાં ધણા સામુદ્રિક વદાઓની સહાયતા મળી હતી, તેણે પ્રતાપપુર સહેર ઉપર દુમલો કરી તેને આગ લગાડી દીધી; પરંતુ ત્યાંના માલુ ઉપરના સિપાઇઓએ સીદી સાથે જુરસા-જેર મુદ્દ ચલાવવાથી ત્યાંની ખાડીમાંથી તે આગળ વધી શક્યો નહિ. મહારાજનું સામુદ્રિક લશ્કર તેની પૃષ્ઠે પડ્યું, પણ તેને નહિ ચલકરતા સીદી પોતાના વદાઓ લઇ મુબર્રના જંદરમાં પેસી ગયો અને મજમાખમાં ઉતરી ત્યાં ડાવણી નાખી. સીદી ત્યાં નિવાસ કરતો હતો તે સમયે મહારાજના તાળાના કુર્ચા પ્રાપ્તના એક દુષ્ટ બ્રાહ્મણે તેની પામે જીકકણું કે-‘તમે અને મદદ કરશે તો મરાઠાના તાળાના કેટલાક સંભાવિત બ્રાહ્મણો નમને પકડી આપીશ’ સીદીએ તે માનણી સ્વીકારી અને તેને થોડાક સેનિક તથા એક હોડીસંહિત ગુમરીતે રવાના કર્યો. એ કાળા કર્મમાં સીદીએ પોતાની સહભુજાનિ અંગ્રજોને બળુવા દીધી નહિ. તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે લશ્કરની મદદથી ચાર બ્રાહ્મણને પકડી સીદીના તાળામાં સોંપ્યા. સીદીએ કોઇને ભાવુરા ન દેતા તેમને પોતાના વદાઓમાં કેદ કર્યો. જેઉવતા સુબેદારને એ સમાચાર મનાતાજ તેણે મુગલના અંગ્રજોને ધમકીલરેલો પત લખ્યો કે, તમારા બેટમાં અમારા પ્રાપ્તના બ્રાહ્મણને પકડી લઇ જવામાં આવ્યા છે, તેમને છોડવી એકમ અંત મોકલી દેવા; નહિ તો અમારા પ્રાંતમાંથી તમારા વસ્ત્ર અન્નકાષ્ટ બાદિ રવાના કરવામાં આવે છે તે બંધ કરવામાં આવશે; એટલુજ નહિ પણ એથી લગ્નકર પરિણામ તમારે સદન કરવું પડશે. અંગ્રજોને પત પહોંચતાંજ તેઓએ એ સત્તથી સીદી પાસે તપાસ કરી. સીદી પ્રથમ તો નાલુચર ગયો; પરંતુ અંગ્રજોએ લખ્ખ તાપ બતાવ્યો ત્યારે તેણે કહ્યું કે-‘એ કામમાં હું કાંઈ બળુતો નહોતો.’ અ તે તેણે બ્રાહ્મણને મુક્ત કર્યો. જે હોડીમાં બેસાડી બ્રાહ્મણોને પકડી લાવ્યા હતા તે ઉપરના અમીઆર ખડાસીએને અંગ્રજોએ કેદ કર્યો અને

તેમાંના ત્રણ ખલાસીઓને દેહાંતશિક્ષા કરી તથા બાકીના ખલાસીઓને સેન્ટ હેલીના ટાપુમાં દેશનિકાલ કર્યા. આ પટના મુખ્યના જવનર લેન પેટિટની કાર-કીર્તીમાં સન ૧૬૭૭ માં બની.

મહારાજ કહ્યુંટકમાંથી પાછા આવ્યા પછી મેરોપંત ચેન્ના વગેરે પ્રાંતોમાં કાર્યભારીઓએ તેમને ફરિયાદ કરી કે:— 'સીદીએ આપણા રાજ્યના પ્રાંતોને ધકકી ત્રાસ આપ્યો છે તેથી તેનો પરાજય કરવો જોઈએ. દમણનાં તેનાં વડાણ મુખ્યપ્રેટમાં છે. મોગલોના આગ્રહને લીધે, અંગ્રેજોએ ચોમાસું હોવાથી, તેને મળગામમાં છાવણી નાખવા દીધી છે. તેનાં વડાણોને આગ લગાડવા માટે આપણા લશ્કરને મોકલવું જોઈએ. ' મહારાજે તેમની માગણી સ્વીકારી પોતાના સામુદ્રિક સરદાર ફરિયાસારજ અને દૌલતખાનને ચાર હજાર સૈનિક સાથે લુલકા મહિનામાં પનવેલ રવાના કર્યા; પરંતુ તેમને સાથે કિનારે લઇ જવા માટે જોઈતી હોડીઓ મળતી નહોતી. ચોમાસું હોવાથી બીજી તરફથી હોડીઓ લાવવાની પણ સગવડ નહોતી, તેથી તેમને નિરાશ થઇ મળગામ જવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. દૌલતખાને ત્યાંથી કલ્યાણ તરફ દૂર કરી અને તેણે ફિરંગીઓ પાસે થાણા પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરવાની પરવાનગી માગી. તેની ધારણા એ હતી કે, થાણે થઇને માહીમની ખાડી ઓળંગી મુખ્ય બેટમાં પ્રવેશ કરવો અને સીદીની છાવણી ઉપર તથા કિનારા નજીકના તેના વડાણો ઉપર હુમલો કરવો; તેમજ ત્યાંથી હોડી મેળવી નજીકજ બેગાં ચમેલા સીદીના વડાણોમાં આગ લગાડી દેવી.

મહારાજનું લશ્કર પનવેલ મુખી આવી પહોંચ્યાના સમાચાર જાણી અંગ્રેજો અતિશય ગભરાયા. તેમણે બેટના રક્ષણ માટે મોકલેલા ઘણા સિપાઈઓને મળગામ નજીક મોકલ્યા. દૌલતખાનને લશ્કરસહિત કલ્યાણ આગળ આવેલો જાણી તેઓએ માહીમમાં પોતાનું લશ્કર મોકલ્યું અને માહીમની ખાડીમાં એક સામુદ્રિક નૌકા (ફ્રિગેટ) મોકલી; પરંતુ એ સાવચેતીનો ઉપયોગ થયો નહિ; કારણ કે મહારાજના લશ્કરને નજીક આવવું જાણી વસંતના ફિરંગીઓને પણ ખીંક લાગી, તેમજ પોતાના સાથી પ્રાંતનું રક્ષણ કરવાનો વિચાર થઈ પડ્યો. ફિરંગીઓનો સુબેદાર પોતાના બહાદુર સૈન્યસહિત થાણે આવી પહોંચ્યો અને તેણે ત્યાંની ખાડીમાં ચાળાસ પકાડી સળગ કરી રાખ્યા. એમ થવાથી દૌલતખાનનો ધાણેથી આવવાનો માર્ગ બંધ થયો. એ જોઈ દૌલતખાન નિરાશ થયો અને આટલા બધા લશ્કરસહિત આટલે બધે દૂર મુખી આવવાનું સાર્થક કરવાના વિચારથી તેણે ફિરંગીઓના પ્રાંતમાં પ્રવેશ કરી ગાગેગામ લૂંટ ચલાવી તે પ્રાંત ઉત્તર કર્યો. ત્યાર પછી તેણે પોતાનું યોદ્ધું લશ્કર દમણ તથા સુરત તરફ લૂંટ ચલાવવા મોકલ્યું, એટલામાં રાયગડપરથી પાછા ફરવાનો હુકમ મળ્યાથી તેને લશ્કરસહિત પાણું ફરવું પડ્યું.

સીદીને અંગ્રેજના આશ્રયમાં રહી પોતાના પ્રાંતોમાં ઉપદ્રવ કરતો જોઇ મહારાજના અંતઃકરણમાં ક્રોધ ભરાય એ સ્વાભાવિક હતું. અંગ્રેજો તેને આશ્રય આપે એ પણ તેમની સાથે કરેલા સ્નેહમય તહનામાથી તદ્દન વિરહ હતું. તેઓ

પૂર્વે એમ નક્કરથાયે વર્તના દના તેમ તેમણે હમેશા વર્તણુ બોધું હતું; પરંતુ આગિયર મહોબના સંતુ પછી શ્રેયંભેલી બીઠને લીધે તેઓએ પોતાની ટકસ પડી તફાન છોડી દીધી હતી, તેથીજ આ વખતે મેઘાસાગર કીઠને પોતાના બંદરમાં આમણ આપ્યો હતો. અગ્નિને તેમના એ કૃત માટે મહાશયે સિંધા આપવાનું માયું હોય તો તેમાં કંઈ અભ્યાસ કહેવાય નહિ; પરંતુ તેમના વિચારે ભૂદાન દના. અગ્નિને મોગયો સાથે પોતાની ક્ષિત્તિવિરુદ્ધ વર્તન સ્વલપતા દના તે મહારાજ વ્યર્થી યુદ્ધમાં હતો; પરંતુ અનિવાર્ય કારણે લીધે મહાવવામાં જા-વાતા વર્તનને માટે મહારાજને તેમના ઉપર રાજ હથાકવાનું ક્ષિત્તિ જમ્યું નહિ. અગ્નિને લીધેજ તેમના રાજ્યમાં વ્યાપાર વધતો હતો અને પ્રજાના ક્ષણમાં પેમા ઉછળવા લાગ્યા દના. એ મહારાજ સારી પેટી ભાળના દના. તે ઉપરાંત મોગાગેલી શુભ પડેરે લાક્ષ્ય મર કરીને સીદીને જીજ્ઞસ દસરજા કર્યોજી અગ્નિને લીધેજ નરમ પડી અને તેજ પછી તેમની મહારાજપેટ પોતાના વદાગ્નિ શુધારી રોકતે એવી મહારાજને ઉગ્રે હતી અગ્નિ લેકીને જનતા મુધા પાસે નહિ અપવા માટે મહારાજ ટેલવા માન કરવા દતો, તે સંજ્ઞા એ ઉદાહરણ અગ્રે પ્રકટ કરવામાં આવે છે અગ્નિને મુગેદાર પેટિટ નામક એક અગ્નિ વ્યાપારી પામે વ્યા-પારમ મધી કહેલોજી રકમ માગ્યો હતો, તેજ પ્રમાણે મુગેદાર અગ્નિનેના એક મુનીમના મધુ પામે એવાજ કહેલો માટે તેણે તાત્કાલિત તથામ કરવા કહ્યો હતો. તેમણે કહેલો રકમ આપવા માટે મળી લાખી મુદતનો વાપરો કર્યો તેથી મુગેદારે તેમના ઉપર જે લાગવાનો વિચાર કર્યો હતો એ સમયે સીદીના વદાગ્નિ, આજ સમાપ્તતા પ્રજાન વિમુક્ત જગથી મહારાજને ઠીકમીરી થઈ હતી; તેથી અગ્નિને ઉપર કોઈ પક્ષ રીતે જે રોકાવી મહારાજ નામુલ થઈ નહિ, એમુ તેને વાપરું. નુ પર્તના પગળ ચેલિલના મુગેદારના તાત્કાલિ મંદેરમાં વ્યાપાર કરવા આવ્યા દતો તે તર્ક તેણે પકડ્યો. મુગેદારના અગ્નિને ખબર પડ્યા તેમણે કહ્યુંનિલના ચાર વદાગ્નિ ઉપર નામ મુગેદારની નિમલુક કરી તેમને મોગામાં પકડવા વદાગ્નિ ના નવા મોગેદાર અગ્નિનેક કદ પકડેલા વદાગ્નિ ઉપર તેખરેજ રાખવા મુગેદારે પોતાના વિચારના મોડાવ્યા દના તેમના ઉપર અગ્નિ સિંધાઓએ દુમકા કરી પોતાના કદમાંક વદાગ્નિ ડાઘાવ્યા અગ્નિનેના એ કૃત્તરજ્ઞથી મુગેદારે મહારાજની માન જાન કરા લખ્યુ કે, મહારાજની સત્તાનું અપમાન કયાંથી તેમને અવગમ નિહી પામે તેમના તેમણે ઉપર લખ્યો કે-અગ્નિને એ કંઈ ક્યું છે તે મોગજ નામના વદાગ્નિ અને માલ તમે કયાંકે લીધેજ હોય એ તે તેમને રવાણી કરતા.

મુગેદારને એ દુષ્ટ પ્રમાણે વર્તણુ પડ્યું. મહારાજ પોતાના વદાગ્નિ નેપર કરી ક્રિં સં ૧૬૭૮ ની આખરે જીજ્ઞસે નરમજે એજ નામકો અને તેજજી તોફાનો મામે મહારાજો. એ સમયે સીદી કામીય મુગાના જીરમાં હતો. તેના સિંધાઓને પચા નહિ મજાથી તેઓમાં મનલોક કેવો હતો. સીદી પાસે પેસા જમુ નહોતા. મુગેદાર મુગે તેણે મહા દબ્ય ચામ્યું હતું જમુ તે વખતસર આવી પડેલું નહિ, તેથી

સીદી ત્યાંથી આગળ જઈ શક્યો નહિ મીદી ત્યાં અટકી પડ્યો હતો છતાં તેનો જ છત્રા કિલ્લો મહારાજ તાબે લઈ શક્યા નહિ આ સમયે પણ મહારાજને ધેરા ઉઠાવી પાછું જવું પડ્યું

મહારાજે વિચાર કર્યો કે, સીદી સાથે આજીવન કરવા યુદ્ધમાં આપણને યશ મળ્યો નહિ તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તે પોતાની ઈચ્છામાં આવે તે સમયે મુખ્યના જાદરમાં નાસી ભરણ શકે છે અંગ્રેજો વચમાં ના હોય તે સીદી આપણા પ્રાંતમાં ઉપદ્રવ કરી શકે નહિ અંગ્રેજોનો આશ્રય મળવાથી તે આપણા રાજ્યમાં ઇન્ઝાનુસાર તોફાન મચાવી શકે છે, તેથી સીદીની અને મોગલોની મુખ્ય જાદર નજીકની હીલચાલ અને તેટલી ઓછી કરવાનો અને અંગ્રેજોને બીક બતાવવાનો યત્ન કરવો જોઈએ મહારાજે આ સમયે એક નવીન યુક્તિ શોધી મુખ્ય જાદરથી બાર મૈય વેગળે ખેંચી અને ઉદેરી નામક એ નાના બેટ છે ત્યાંથી એ ત્રણ મૈય દૂર સામેનો કિનારો છે એટલા વસ્તી નથી ત્યાં તદ્દન જંગલ છે અંગ્રેજોને એ બેટમાંથી કોઈ કોઈ વખત લાકડા પ્રાપ્ત થતા હતા તે સલામ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરવાનું કોઈની કલ્પનામાં નહોતું એ બેટમાંથી મુખ્ય જાદરમાં જતા આવતા પ્રત્યેક વાહનો ઉપર દેખરેખ રાખી શકાશે અને ત્યાંના શત્રુની હીલચાલ ઇન્ઝાનુસાર જણી શકાશે, એવું મહારાજના લક્ષમાં આવ્યાથી એ બંને બેટ કબજામાં લઈ તેમાં મજબૂત કિલ્લા બાંધવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો તેઓએ પોતાના ત્રણસો સિપાઈ અને તેટલાજ મજૂરોને શસ્ત્ર તથા ઓળંગાસહિત પ્રથમ ખેંચી બેટમાં મોકલ્યા અને ત્યાં લટખાટી કરવાનું કામ અપાટાય ધ શરૂ કરાવ્યું અંગ્રેજોને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા ખેંચી બેટ ઉપર મહારાજનું ચાલુ સ્થાપાથી પોતાને કેટલો મોટો ધક્કો પડેલ્યો તે તેમણે તેજ સમયે જણ્યું તેઓ કહેવા લાગ્યા કે - 'એ બંને બેટ ઉપર અમારો હક્ક છે, ફિરગીઓએ મુખ્યબેટ સાથેજ એ બેટ અમને આપ્યા છે ' બીજી તરફથી વસાહતના ફિરગીઓ પણ પોતાનો હક્ક બતાવવા લાગ્યા તેઓ કહેવા લાગ્યા કે - 'એ બેટ ઉપર અંગ્રેજોનો બિયકુલ હક્ક નથી થયું વર્ષ થયા તે અમારો કબજામાં છે અમે ત્યાં વસ્તી વસાવવાના હતા, પરંતુ તેમાં દુવા બેદતા મીઠું પાણી નહિ જણાવાથી તે કામ બંધ રાખ્યું છે ' મહારાજે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ તેમણે પોતાનું કામ આગળ ચલાવવાનોજ નિશ્ચય કર્યો

અંગ્રેજોએ મહારાજને અડચણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમણે ત્રણ વહાણ તૈયાર કરી તેપર ચાળીસ યુરોપિયન નિમ્યા તેમને હુકમ કરાવ્યો કે - 'શિવાજી મહારાજના વહાણ કે તરાપા ખેંચી બેટ નજીક આવવા દેવા નહિ અને તેમના અમલદારોને બેટમાંથી ચાલ્યા જવાનું કહેવું ' અંગ્રેજ વહાણ બેટ નજીક પહોંચ્યા તેમાંના અમલદારોએ બેટપરના મહારાજના અમલદારોને ત્યાંથી નીકળી જવાનું કહ્યું, ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યો કે, અમારા માનિકની આગ્રા સિવાય અમે અમારું કામ છોડી જઈશું નહિ. અંગ્રેજ વહાણોએ દસ દિવસપર્યંત બેટ આગળ પડાવ નાખ્યો, પરંતુ આકાશમાં વરસાદના વાદળા જણાતા વહાણ પાછા મુખ્ય લઈ જવામાં આવ્યા મુખ્યના

અંગ્રેજોએ રિવેન્જ નામક ફિગ્ટસહિત યુનઃ તેમને ખદેરી બેટ નજીક મોકલ્યા. રિવેન્જ ઉપર સોળ તોપો ચાલી હતી. અંગ્રેજોના વહાણ યુનઃ ખદેરી બેટ નજીક ફરવા લાગ્યા. એક વહાણ ઉપરનો લેફ્ટેનન્ટ દારૂ પીને ઊઠકોડા થયો હતો, તેણે પોતાના તાબાનું વહાણ બેટને કિનારે ચોલાવ્યું અને પોતાનાં મનુષ્યોસહિત બેટ-પર ચડ્યો. એ સમયે તેનાં અને મહારાજનાં મનુષ્યો વચ્ચે ઘટાટા થઈ, તેમાં લેફ્ટેનન્ટ અને ૭ અંગ્રેજ સિપાઈઓ મરણ પામ્યા તથા બીજાં મનુષ્યો ૩૬ પકડાયાં અને તેમનાં વહાણોને બેચી લાવી કિનારે બાંધ્યાં. પવન જોસમાં ધૂંકતો હોવાથી ભરતીનું ભેર વધ્યું, તેથી બીજાં અંગ્રેજ વહાણ તેમની મદદ આવી શક્યા નહિ. તેમનો બીજો ઉપાયજ નહોતો. અત્યુક્ત પવન ધૂંકાવા પછી પ્રચંડ તરંગોનું ભેર ચોલાવું થયું; તોપણ અંગ્રેજ વહાણોપરના અમલદારોમાં ખદેરી નજીક જવાની દિશા નહોતી.

મરાઠાઓના તરાપા ખદેરી નજીક આવે તે સમયે તેને અટકાવવા માટે મુખ્યદના અંગ્રેજોએ પોતાના વહાણ ઉપરના સિપાઈઓને વ્યાજ્ઞા ફરમાવી હતી; પરંતુ તે કાર્ય તેઓ બરાબર બજાવી શકતા નહોતા. મરાઠાઓના તરાપા રાત્રિને સમયે સપાટાખંધ બેટમાં જઈ તટખંધીને ઉપયોગી વસ્તુઓ તથા મનુષ્યોને ઉપ-યોગી વસ્તુ આદિ સામગ્રી પહોંચાડી જતા અને તેનીજ ત્વરિત ગતિએ પાછા વળતા હતા. અંગ્રેજ વહાણ તેમની પૂઠ પકડી શકતાં નહોતાં; કારણ કે મરાઠાઓના વહાણના તળિયા અને સુગમની બનાવટ એવી હતી કે, પવનનો સપાટો કિંવા સમુદ્રના ઉછળતા તરંગોની ગમે તેવી પ્રતિકૂળતાદોષ તોપણ ઉતાવળે ચાલી શકતા હતા. અંગ્રેજ વહાણનાં તળિયા તેવી બનાવટનાં ન હોવાથી ઉતાવળે ચાલી શકતા નહોતા. વળી તેઓની સંખ્યા યોડી હોવાથી મરાઠાઓ ઉપર હુમલો કરવાની તેમનામાં દિશા નહોતી. અંગ્રેજ અમલદારોએ પોતાના વરિષ્ઠ અધિકારીઓ પાસે વધારે મદદ માગવાથી તેઓએ બીજાં કેટલાક વહાણ બાકે લીધાં અને તેના ઉપર સિપાઈઓ તથા અમલદારો નિમી તેમને ખદેરી તરફ રવાના થયાં કહેવામાં આવે છે કે, બેટ નજીક અંગ્રેજોનાં કુલ વ્યાઃ વહાણો હતાં. (એક ફિગ્ટ બે જહાજ. ચલુ નાના વહાણ અને ભે મહારા) વહાણોમાં યુરોપિયન અને બીજા સિપાઈઓ મળીને કુલ બસો મનુષ્યો હતાં. એ સિવાય કેટલાક ખાસાં લોકો પણ હતા.

દૈન્યખાનના તાબાના વહાણો ખદેરી બેટ સામે ચેકિય નજીક ચોખ્યાં હતાં, ત્યાંથી પ્રત્યેક રાત્રે કેટલાક વહાણ બેટ નજીક મોકલવામાં આવતા અને ચતુ પૂઠે પડે તે પહેલાં વહાણો યુનઃ પોતાના કારવામાં જાતી પહોંચતાં. એક સમયે દૈન્યખાને પોતાના વહાણો બેટ તરફ દંઢાયાં. વહાણો એટલી ત્વરિત ગતિએ ચાલતાં હતા કે અંગ્રેજ વહાણો ઘેર ઉપાડી તેવાર કરવામાં આવે તે પહેલાં તો દૈન્યખાનના વહાણ તેમની પાસે યદને ઘણે દૂર નીકળી ગયાં. તે વખત તેઓ અંગ્રેજોનું એક વહાણ પકડી ઘણ ગયા. એ જોઈ અંગ્રેજ અમલદાર પોતાનાં બીજાં વહાણ ઘણ નાસી ગયો. માત્ર રિવેન્જઉપરનો અમલદાર ધૈર્યવાન

દોષાથી તે નાસી ગયો નહિ તેને મરાઠાના વડાણે આરે દિસામાંથી વેરી લીધો રિવેન્જ ઉપર મજબૂત તોપો દોષાથી તેમણી છૂટતા ગોળા આગળ મરાઠાના વડાણુ ટપી શક્યા નહિ આ વખતે રિવેન્જપગના અંગ્રેજ કેપ્ટને દગામાં જ કરી-પોતે લારી નયો છે, એવો ડોળ ક્યો અને વડાણુપરના વાવટા ઉતારી નાખી મુનેહકરવાની નિશાની કરી. દૌરતખાનને આ વાત ખરી લાગવાથી તે પોતાના ચોવીસ વહાણો લઇને નજીવ આવ્યો અને અંગ્રેજોના વડાણુપર પોતાના માથુઓ મોકલવા માટે પાણીમાં દોડીઓ ઉતારી, કે તરતજ અંગ્રેજોએ તોપોનો મારો શરૂ કર્યો એમ કહેવાય છે કે ક્રિગેટપટ્ટી તોપોનો સખ્ત મારો ચલાવી મરાઠાના પાંચ વડાણો લાગી જમ્યા ડૂબી ગયા આ તરફ પગપર મુઠ્ઠા ચાલતુ હતુ તે સમયે કેટલાક મનુષ્યો બેટ ઉપરના મનુષ્યોને અન્ન આદિ સામગ્રી તથા મગ સામાન પહોંચાડી પાછા ચાલ્યા ગયા દોષખાનને પોતાનુ કાર્ય પરિપૂર્ણ થયેલુ જોઇ પોતાના વડાણુ નાગોંધાના બહુ તરફ હકાર્યા અંગ્રેજોએ પોતાનુ ક્રિગેટ તેની પાછળ છોડ્યુ, પણ ખાનના વડાણો ઘણે વેગે નીકળી ગયેયા જોઇ તેઓ પાછા વળ્યા દૌરતખાનને નાગોંધાની ખાડીમાંથી ખેરી બેટ ઉપર જોઇતા સરસામાન પૂરે પાડવા માંડ્યો હતો અંગ્રેજોના વડાણુ ખાનને વિગેષ પ્રતિબંધ કરી શક્યા નહિ.

ખેરી નજીવ મગી અને અંગ્રેજ વડાણોની દોડધામ ચાલતી હતી તે સમયે મહારાજે પોતાના પાંચ દળાર સિપાઇ કંપ્લાણુ મોકલ્યા તેમણે પહોંચાની પેકેજ વસાઈના ફિરંગીઓ પાસે ચાલે ચડીને મુબઇ જવાની પગવાનગી માગી પણ તે તેઓએ આપી નહિ મરાઠાઓનુ સૈન્ય કંપ્લાણુમાં આવવાના મમાચાર જાણતાજ મુબઇના અંગ્રેજોને ધણી બીડ લાગી. ફિરંગીઓ મગાડા લગ્ગરને પોતાના માતમાથા પસાગ ચવાની પરવાનગી આપમે ક્રિવા તેમને જોઇતા વડાણો મળશે તો તેઓ આપણા બેટ ઉપર અવશ્ય ચલાઇ કંગે, એવુ તેઓ ધારના લાગ્યા તે સમયે તેમના ધણા સિપાઇ અને સર્ન વડાણુ ખેરી નજીવ રોકાયા હતા, તેથી મજબૂત નજીવ જિવા માહિમ નજીવ પૂર્વના જેવો બદામન્ટ કરવાની પણ તેમને અનુજાતા નહોતી અંગ્રેજો અતિથય ગલરાખ્યા અને તેથી તેઓએ મદાનજ સાથે તહનામુ કરના મારે પોતાનો વધીલ શયમક મોકલ્યો.

ખેરી નજીવ અંગ્રેજોના વડાણુ એકમ ચઇ તેઓએ મરાઠાના વડાણુ અટકાવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો, છતાં તેને નહિ મળ્યુજારતા મરાઠી વડાણુ એકમા સરસામાન અને અન્ન આદિ વસ્તુઓ પૂરી પાડ્યે જતા હતા બેટ ઉપર તોપો ગોસ્વાલુ કામ સંપૂર્ણ થતા મરાઠાઓએ અંગ્રેજ વડાણો ઉપર તોપના ગોળા છોડવા માંડ્યાથી અંગ્રેજોને પોતાના વડાણો વેગે લઈ જવાની ફગ્ગ પડી એટલામાં તેમની મદદે મુરતથી થોડા વડાણુ આવી પહોંચ્યા તેમા હટર નામક એક ક્રિગેટ હતુ. તે પર ગોળ તોપ અને જીપ્સ મૂરોપિયનો હતા એ મદદથી અંગ્રેજોને કઇક હિમત આવી અને નાગોંધાની ખાડીને મોખરે ગ્હી મરાઠાના વડાણુ બહાર નીકળતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, પરંતુ તેમનો એ પ્રયત્ન બર્થ ગયો, કારણ કે ખાડીમાં બીજો માર્ગ હતો તે માર્ગે ચડીને મરાઠા-

ના વહાણ ખાલી જહાઝ નીકળી બેટમા આવ-જા કરતાં હતાં. એ બેઠાં અંગ્રેજો-એ વિચાર કર્યો કે, ખાલીમા મચી જઈ જરૂરના વહાણોને જાગ લગાડવી; પરંતુ તેમનો એ વિચાર મુખર્જના જવનરને તથા મુરતના બંગેજ પ્રતિનિધિને યોગ્ય નજીયો નહિ. એમ કરવાથી ગિવાણીમાદારાજ અતિશય કોપાયમાન થઈ અંગ્રેજોને પાલખાડ કરી નાખશે એવી તેઓને બીક લાગતી હતી. રસમદ ઉપર મોકલેલા વહીવટી મદરાજ સાથે તદનામુ થશે તો પરસ્પર વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલા કસક બંધ પડવાની પણ તેમને આશા હતી.

મદારાજે ખંદેરી અને હંદેરી બેટ ઉપર પોતાના ચાણુ સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ ત્યજી ગતિએ માત્ર રાખ્યો હતો. છતાં અંગ્રેજો તેનો અટકાવ કરી શકતા નહિ. શિરંગી સોફા એ કામમા તટસ્થ રહ્યા છે, એ મહત્ત્વાર બપુ મુરતના મેનાજ મુબેદાને વિશેષ લમ ઉત્પન્ન થયો. આગળથી ત ગિવાણીમાદારાજનું પ્રાબલ્ય માત્ર પૂરતી ઉપરજ વિશેષ હતુ પણ હવે સમગ્ર ઉપર પણ સ્થાપિત થવાથી તેને એ બાબુથી સખટા વાગવાનો અમગ નહકે આવેશ નજીયો. મુરતનું મહત્ત્વ માત્ર ખંદેરી બપાગને લીધેજ વધુ હતુ; તે બપાપર ઉપર અટકાવ પડવાનો અને મુરત શહેર તથા ખીજાં બંદરો સત્તર મદારાજના તાબામાં જવાનો તેને બધ ઉત્પન્ન થયો એ પ્રગતિ મીદીને પણ પોતાનો જીજરા કિસ્સો મદારાજના તાબામાં જવાની અને પેલાને પાલખાડ થવાની બીક સાચી

મદારાજના વહાણો અટકાવવાની મીદીની ઇચ્છા હતી; પરંતુ તેના કસરને પચાઝ તરિ મળવાથી તેઓમા અનંતાપ ફેલાયો હતો તે મેગસો પાસેથી દબની સહાયના માનતો હતો; પરંતુ મેગસોના સહાયના આપવી કે નહિ તેજ વિચારોમા મુગ્ધાવનો હતો. એટલામા મદારાજે સમુદ્રમા નજીન થાણું રવાણી મર્વને અટકાવવા એવી સુદિન રચેલી બપુ બાદમાટે મીદીને નાખુલની પૂરતી સહાયતા આપી અને પોતાના વહાણોની મદદોદિન તેને મગસોના વહાણ તરફ રવાના કર્યો નીહી પોતાના વહાણમંદિન મુખર્જના બંદરમા આવી ખેડોંચો. તેજે પ્રથમ ત્યાંની અંગ્રેજ કાઉન્સિલની મુલાકાત લીધી. તેમની સાથે સહાય-અમલન ચવાબ્યા પછી અંગ્રેજોની મદદ લઈ મીદી ખંદેરી બેટ નહકે ગયો. તેજે બેટનાં આનખસ કરી વળી બારીકાઈથી તપાસ કર્યો પછી અંગ્રેજ અમલદારોને કહ્યું કે - તમે મને મદદ કરોજ તો મગસોનો એ કિસ્સો હું કબજે લઈ શકીશ ' તેનું કહેવું અંગ્રેજોને મેગ બપુયુ નહિ. તેઓ બાણુના દના કે-મીદી આપણી મદદથી બેટ મર કરી પચાવી બેટ પછી તેના તરફથી આપણને અતિશય તાસ મન કંથો પડી. તેના કરતાં ગિવાણીમાદારાજ તરફથી થતો તાસ વેગી લેવો એજ સીક છે ' એ વિચારથીજ તેઓ મીદીને સહાયના કરવામા દીધ કરવા લાગ્યા.

મીદીને અંગ્રેજોએ મદદ કરી નહિ ત્યારે તેજે પોતાના વહાણમાથી બેટ ઉપર તેપોના મેગા ઉડાવવા માગ્યા. મગસોએ પાત્ર બેટમાંથી પોતાની તોષો ફેડાવા માગી. અંગ્રેજો તટસ્થ રહીને જને વચ્ચેનું મુદ્દા જોવા લાગ્યા. તેમનું એ વર્તન જોઈ મગસોએ તેમને ઉપદ્રવ કરવાનું બંધ રાખી - કુલ પોતાના કદા રાત્રુ

સીદી ઉપરજ તોપોનો મારો ચાલુ રાખ્યો. રામગઢ ઉપર અંગ્રેજોનો વકીલ જઈ તહનામું કરવાની મહારાજને પ્રાર્થના કરતો હોવાના સમાચાર સીદી જાણી મયો હંતો, તેથી તહનામું નહિ ચલાવવા દેવાના હેતુથી તેણે થોડાં વઢાણુસહિત મુખમના બંદરમા ચઢી મહારાજના પ્રાંતમા પ્રવેશ કર્યો અને ત્યાંનાં ચાર ગાંમ બાળી હિંગગડ કરી પુષ્કળ મનુષ્યો કેદ પકડી લાવ્યો.

સીદીનાં અને અંગ્રેજોનાં વઢાણુ ખદેરી બેટ નજીક ફરતાં હતા પણ તેની ફરકાર નહિ કરતાં મરાઠાના પડાઉ નાગોડણીની ખાડીમાંથી બહાર નીકળી બેટ આગળ જઈ તેમાંનાં મનુષ્યોને માટે અન્ન તથા દારૂઓ વિગેરે વસ્તુઓ પૂરી પાડતા હતા. પોતાના સર્વ વઢાણુસહિત એક વખત શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરવાનો વિચાર કરી દૈલતખાને નાગોડણીની ખાડીના મુખ આગળ પોતાના થોડાં વઢાણુ લાવી થોભાવ્યા. સીદી અને અંગ્રેજોએ મરાઠાના વઢાણુને બહાર આવતા જોઈ તેમને અતિબંધ કરવાની ધારણાથી તેઓએ પોતાનાં વઢાણુ ખાડીના મુખ તરફ હંકાર્યાં. શત્રુઓનાં વઢાણુ આવતા જોઈ મરાઠાઓએ પોતાનાં વઢાણુ પાછાં ફેરવ્યા અને શત્રુઓને ખાડીમાં આવતા અટકાવવા માટે દૈલતખાને પોતાનાં થોડા વઢાણુ તેજ સ્થળે રહેવા દીધાં. મરાઠાના વઢાણુ રાત્રિને સમયે અકસ્માત નજીક આવી પોતાના વઢાણુ ઉપર આગ સળગાવી દે એવી બીકે સીદીએ પોતાનો કાફલો પાછો ફેરવ્યો અને તપાસ રાખવા માટે ફક્ત અંગ્રેજોના વઢાણુ તેજ સ્થળે રહેવા દીધાં. સીદી યુનઃ બેટ તરફ વળ્યો અને તેપર તોપોનો મારો અથાવવા લાગ્યો; પરંતુ મરાઠાઓએ તેને કિંચિત્ પણ દાદ આપી નહિ.

ખદેરી ઉપર મરાઠાઓએ તોપો ગોઠવી ઉત્તમ બહોબસ્ત કર્યાથી તે બેટ કળતે હોવાનો સંભવ નહિ જણાયાથી સીદીએ ઘણી મહેનતે પોતાની તોપો અને મનુષ્યો ઉદેરી બેટપર મઠાવ્યાં. તેણે અંગ્રેજોને કહાવ્યું કે-‘આ બેટ હું મારા તાબામા લઉં.’ સીદીનું કૃત્ય જોઈ દૈલતખાન પોતાના વઢાણુસહિત ખાડીમાંથી બહાર નીકળ્યો અને તેના વઢાણુ ઉપર હુમલો લઈ ગયો. બન્ને પક્ષ વચ્ચે યુદ્ધ થયું. તેમા કાંઈનો જયપરાજય થયો નહિ. અંગ્રેજ સોડાના વઢાણુ તે સ્થળે જઈ પહોંચે તે પહેલા તેમનું યુદ્ધ સમાપ્ત થયું. દૈલતખાન ખદેરી બેટને કિનારે હિંમતરથળપર તોપો ગોઠવી ત્યાંથી ઉદેરી બેટપર મોળા મારવા લાગ્યો. ઉદેરી બેટમાથી તેઓપર મારો શરૂ થયો. હિંમતપક્ષ તરફથી કેટલાક દિવસ સુધી લાગ-લાગત તોપોનો મારો ચાલવા લાગ્યો. ત્યારપછી દૈલતખાન પોતાના વઢાણુસહિત યુનઃ સીદીનાં વઢાણુ ઉપર તૂટી પડ્યો. હિંમતપક્ષ વચ્ચે ચાર કલાક સુધી લુસ્તાબંધ યુદ્ધ ચાલ્યું. એ યુદ્ધમાં મરાઠાના ચાર મોટા વઢાણુ અને ચાર નાનાં વઢાણુ નાશ પામ્યા. તેમા આશરે પાંચસો સિપાઈઓ મરણ પામ્યા અને પુષ્કળ સિપાઈઓ સીદીના લાગમા કેદ પકડાયા, તેમજ દૈલતખાન ઘાયલ થયો. કહેવામાં આવે છે કે એ યુદ્ધમા સીદીને વિશેષ નુકશાન થયું નહોતું. યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી મરાઠા લડકર ધાયલ થયેલા મરાઠા સરદારને પોતાનાં જમી ગયેલાં વઢાણુમાં લઈ રાજપુર તરફ ચાલ્યું ગયું. ત્યાં ભાગેલાં વઢાણુ ફરસત કરી નવા સિપાઈઓ-

સહિત તેઓએ પુનઃ સત્સાથે યુદ્ધ કરવાની તૈયારી કરી.

અગ્રેલેનો વડીલ રાજગઢ ઉપર તહનામું કરવા ગયો હતો તેને મદારાજે અનુકૂળ ઉત્તર આપી તહની કડઓ નક્કી કરવા પોતાનો વડીલ ખુલ્લું મુંબઈ મોકલ્યો. મદારાજની અનુકૂળતા જોઈ અગ્રેલેએ ખદેરી નજીકના પોતાનાં વડાણ પાછા મંગાવી લીધા અને સહિતે વિજય મળ્યો હતો તે તરફ પોતાની નાવમંદગી દર્શાવી મદારાજનો વડીલ મુંબઈ જઈ તહનામું કરતો હતો તે બંધ પાડવાની હુકમથી મીઠીએ મરાઠાના વડાણો પકડ્યાં હતાં, તે તેણે મુંબઈ વેચવા મોકલ્યા અને પોતાનાં વડાણોસહિત મુંબઈ બંદરમાં પ્રવેશ કરવાની તેણે અગ્રેલે પાસે પરવાનગી માગી. અગ્રેલેએ તેને તેમ કરવાની પરવાનગી આપી નહિ, ત્યારે તે પેતની ખાડીમાં પ્રવેશ કરી અને કિનારાપરના ગામ માળી ઉત્તર કરવા લાગ્યો. કહેવામાં આવે છે કે એ તોફાનમાં તેણે એક દળરથી વિશેષ મનુષ્યો પકડ્યા હતા.

સીદીનું આધાધક્ક યાત્રુજ દત્ત એટલામાં ઇ. સ. ૧૬૮૦ ના માર્ચ મહિનામાં મદારાજ અને અગ્રેલે વચ્ચે પુનઃ તહનામું થયું. તેમાં ઈ. સ. ૧૬૭૪ માં થયેલું તહનામું કાયમ રાખવામાં આવ્યું; તેમજ અગ્રેલેએ ચોમાસામાં પોતાના બંદરમાં મીઠીના વડાણોને આશ્રય આપવો નહિ અને આશ્રય આપવાની જગર પડે તો તેઓએ તેની પામેથી મદારાજના આતમા કિચિત્ પણ ઉપદ્રવ નહિ કરવાનો દરાર કરાવી લેવો, એવું હતું.

તહનામું થયા પછી ખદેરી અને કદેરી બેટ મદારાજના તાબામાં આવ્યા. મરાઠાઓને તે બેટમાંથી કાઢી મૂકવાનું એકલા સીદીમાં સામર્થ્ય નહોતું. ઉદેરીપર તેણે પોતાની તોપો ચલાવી હતી, એ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એ બાલુથી મરાઠાઓનો મારો પડવાથી સીદી દટી શક્યો નહિ. અંતે તેને ઉદેરી બેટને પોતાની કબજામાં રાખવાનો વિચાર છોડી દેવો પડ્યો. પોતાના બંદર નજીકના બે બેટ મરાઠાઓના તાબામાં જઈ તે પર તેમના ચાણુ રથપાયાથી અગ્રેલેને લવિખને મારે મોટી ચિયમળાજાવા લાગી. એ બેટ પોતાના તાબામાં રાખવાની તેમની ધણી હુકમ દોવાથી પાછા લેવા મારે તેઓએ મરાઠા સાથે તકરાર કરવાની દોટ આંકી કાયદેકદર પામે પરવાનગી માગી; પરંતુ તેમને પરવાનગી મળી નહિ. કેટલે અભિપ્રાય આપ્યો કે—‘મરાઠા જેવા ગ્રબળ મનુષ્યો સાથે વૈમનસ્ય કરીને આપણો ત્યાગો આશ્રય નાખી કરવો એ કદાપિ અશક્ય નથી.’

એ બેટ કબજે લીધા પછી લવિધ્વમાં જે કાર્ય કરવાનો મદારાજનો સંકલ્પ હતો, તેની મિદિ કરવા મદારાજ છુટ્યા નહિ. ખદેરી બેટ આગળનું તોફાન બંધ પથા પછી થોડા દિવસમાંજ મદારાજનું દેહાવસાન થયું.

પ્રકરણ ૨૯ મું-સજ્જનસેવાં

—૧૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬૬—
અધી સુધી આપણા મહાવ્રતાળી ચરિત્રનાવકતું જીવનવૃત્ત કથનું કરવામાં આવ્યું છે; તેમાં અનેક પ્રસંગે તેમનું શૌર્ય, વીર્ય, ઔદાર્ય, રાજકાર્યનિપુણતા, પ્રજાપાલનપદ્ધત્વ, યુક્તિમત્તા, છુદ્ધિમત્તા, આનૃપિત્વાક્રાંત, ઇત્યાદિ ઉત્તમલક્ષણ સદૃશ્યોનું દિગ્દર્શન થયું છે. તેજ પ્રમાણે કેટલાક પ્રસંગે તેમની ધર્મશીલતા પણ વ્યક્ત થઈ છે. એ વૃત્તિ મહારાજમાં કેટલી બધી નિઃસ્તીભ હતી તે તેમનો સાધુસમાગમ અને સાધુસેવાસંબંધીની તેમની પ્રવળ ઉત્કંઠાનાં દૃષ્ટાંત પ્રકટ કરવાથીજ બાણી થકાશે; તેથી એ સંબંધી કેટલીક કથા પ્રકૃત પ્રકરણમાં લખવામાં આવે છે.

સદાચારસંપન્ન અને ધર્મશીલ માતાના સદ્વાસથી મહારાજના હૃદયમાં અત્યવધથીજ ધર્મભાવ બાળ્યે જ હોય અને કથાપુરાણ આદિના શ્રવણથી તે ધર્મભાવના ઉત્તરોત્તરે વૃદ્ધિ પામતી જાય હતી. ત્યારપછી મહારાજે દાદાજી દોડદેવ જેવા ધર્મપરાયણ અને પાપભીરુ પુરુષની દેખરેખ નીચે કેટલુંક વય વ્યતીત કરવાથી એ વૃત્તિને વિશેષ પોષણ મળ્યું હતું. તેમના હૃદયમાં તરણ વધથીજ જે ધર્મભાવના બંધાયેલી હતી તે અવસાનપર્યંત સુદૃઢ રહી હતી. એ ઉત્તમલક્ષણ વૃત્તિને લીધેજ તેમને હમેશા એવાજ વિચારો થતા હતા કે, માત્ર ઐદિક અશ્વર્થપ્રાપ્તથી જીવનસાધ્ય થતું નથી. પરશોકસાધનમાળ ખર્ચ જીવનસાર્થક છે. મહારાજના જીવનસમયે મહારાષ્ટ્રમાં સર્વત્ર લાગવતધર્મનો પ્રચાર થવાથી સર્વ જાતિનાં અને સર્વ જરજાળનાં મનુષ્યોને સંતમંડળના બોધામૃતવડે ભક્તિમાર્ગનું મુલમ સાધન પ્રાપ્ત થયું હતું. મહારાજ નિત્ય મુકુંદરાજ, જાનદેવ, નામદેવ, એકનાથવગેરે પૂર્વદેહીન સંતમંડળના ચરિત્રમહિમા અને બોધામૃતનું શ્રવણ કરતા હતા. તેજ પ્રમાણે મુકેશ્વર, રામદાસ સ્વામી, વૉમન પંડિત, તુકારામ જાવા, જયરામ સ્વામી, રંગનાથ સ્વામી, આનંદમૂર્તિ, કેશવ સ્વામી ઇત્યાદિ મહાસાધુઓ અને ગ્રંથકારો, મહારાજના સમકાલીન હોવાથી તેમની કીર્તિ અને કવનો પ્રસંગોપાત મહારાજના સાંભળવામાં આવતાં હતાં. તે સમયે પંદરપુરમાં વર્ષમાં બે વખત લાખો લગવદ્-ભક્તની મેદની ભરાતી હતી. એ દિવસે ઘણું કરીને પ્રત્યેક ગામોમાંથી પારાવાર ભકતો, જાનદેવનામદેવ આદિના જલ્મ ગાતા અને 'પિયૂષ' નામનો ઘોષ કરતા પંદરપુર જતા હતા. અર્થાત્ મહારાષ્ટ્રમાં તે સમયે જત્વંત ધર્મબાળ્યે થવાથી

મહારાજના હૃદય ઉપર તેની સારી છાપ પડવામા વિશ્વંજ લાગ્યો નહિ, એ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય એમ છે.

મહારાજને જે પ્રાંતમાંથી સ્વરાજ્યસ્થાપનાનો આદેશ ક્યો તેજ પ્રાંતમાં મહારાજ ગાંધેવ અને તુકારામ જાવાના પગલા અને સમાધિમંદિરના સ્થાનક છે. મહારાજને બાપ્પાવરચાથીજ તેમનાસંજ ધી ક્યાનકે અને તેમણે રત્નેડાં બોધદાયક કાવ્ય સાંભળ્યા હતાં. તેમા તુકારામ જાવાના ઉલ્લેખ કરીને મહારાજે ઉત્સાહપૂર્વક સાંભળ્યા હોવાથી તેમને એ મહાસાધુ ઉપર અત્યંત આદરભુક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી તે મનપૂર્વક કીર્તન કરનાગણોમાં સુખ્ય તુકારામ જાવા અત્યંત ભાવિક અને પ્રેમાળ ભગવદ્ભક્ત હોવાથી તેમની બોધવાણી અત્યંત પ્રાસંગિક અને મનોવેદક હતી. મહારાજને તેમના કીર્તન સાંભળવાથી અનિશ્ચય ઉત્સાહ અને આનંદ થતો તુકારામ જાવા પ્રસંગોપાત્ત પૂને આવ્યો કીર્તન કરતા, ને સમયે મહારાજ સાંભળવા જતા હતા. ઉપરાંત આસપાસના ગામોમાં તેમના કીર્તન યવાની વાત જાણી મહારાજ રાત્રે તે ગામમાં જઈ કીર્તન શ્રવણ કરવાનો અવસર લાભ લેતા. તુકારામજાવાના કીર્તન શ્રવણ કરવાનો મહારાજને કેટલો ઉત્સાહ હતો તેનું એક દહાન અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે છે.

એક સમયે તુકારામ જાવાને કેટલાક ભાવિક ભકતોએ પૂને જોવાની ઘેરે ઘેર તેમના કીર્તન કરાવવાનું ચાર કપું તે સમયે શિવાજીમહારાજ સિંદગડ ઉપર નિવાસ કરતા હતા તેમને એ સમાચાર મળતાજ તેઓ દરરોજ રાત્રિને સમયે ગદ ઉપરથી ઉતરી પૂને કીર્તન સાંભળવા આવતા લાગ્યા. મહારાજને દરરોજ પૂને આવના જાણી પવનોએ તેમને પકડવાની ગોઠવણ કરી. એક દિવસ એક વણિકને ઘેર કીર્તન હતુ. શિવાજીમહારાજ ત્યાં સાંભળવા આવવાના હતા. ચાંચુના પવન કિલ્લેદારને એ ખબર મળતાજ તેણે મહારાજને કેદ પકડવા એ દાગર પહાણુવચકર વણિકના ઘર આગળ મોકલ્યુ. પહાણુવચકરે વણિકના ઘરની આસપાસ ઘેરો નાખ્યો. લરકરના સરદારે મહારાજને પ્રથમ તળેરે દોડેલા નહિ હોવાથી તેણે કીર્તન સાંભળવા બેઠેલા સર્વ મનુષ્યોને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. લરકરી મિત્રાદ્યો લોતાજ કીર્તન શ્રવણ કરવા બેઠેલા મનુષ્યો મલરાઈ જઈ ચિંતા કરતા લાગ્યા તુકારામ જાવાએ ગળાડગું કારણ પૂછ્યા મંથેએ આવી પહેલુ સંકેદ નિવેદન કર્યું અને મહારાજને ત્યાંથી નાણી જવાની રજા આપવાનું કર્યું. તુકારામ જાવાએ તેમને ઉપર આવ્યો કે કીર્તન આવણુ હોજ તે સમયે વચમાંજ ઉડી જવ યોગ્ય નથી. આજે એકાદશી છે. આજે દરિયો શ્રવણ કરતા મરતે મરણ પ્રાપ્ત થાય તો આપણુ મદદલાજ સમજણું વિદુડની બક્ષિમાં નહીન થતાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે તો કૈવલ્યપ્રાપ્તિ થઈ જન્મમરણનો ફેરો દળશે. અદ્યથી કાંઈએ ઉડી જવું નહિ એટલુ કહીને જાવાએ વિદુડ નાખેઆરની ગર્જના કરી, પરમ મદદ અંતઃકરણપૂર્વક ફેરનો જયગોષ થયાઓ. મહારાજે પણ ધૈર્ય ધારણ કરી કીર્તનમાંથી નહિ ઉડવાનો નિશ્ચય કર્યો અને પોતે ભગવદ્ભક્તિમાં તહીન થઈ રહ્યા. મહારાજ

રાજ સાથેના વિશ્વાસુ નોકરામાંના એક મનુષ્યે ઉપરિચિત સંકટ જોઈ પોતાના સ્વામીને મુક્ત કરવાની યુક્તિ શોધી કઢાડી. તે મહારાજનો શિરપેચ પહેરી એક ઘોડાપર બેસી ચલે તેને જોઈ શકે એવી રીતે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. મરાઠા ઘોડેસ્વારને દોડતેઘોડે ગુપચુપ નાસતો જોઈ પકાણુ ઘોડેસ્વારોએ તેને શિવાજી-મહારાજ જાણી તેની પાછળ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા. ચાંદની રાત હોવાથી તે ઘોડેસ્વાર જે દિશામાં ગયો તે દિશામાં પકાણુએ પોતાના ઘોડા દોડાવ્યા. ઘણે વેગે સુધી જવા છતાં તે પકડાયો નહિ. અંતે ચંદ્રનો અસ્ત થયો. સર્વત્ર અંધકાર છવાઈ ગયો. ઘોડેસ્વાર આંટાવળે રસ્તે ચંદ્રને ઘણે વેગે ચાંચ્યો ગયો. વધુકેના ધર નજીક ઘોડા ઘોડેસ્વાર ઉભા રહ્યા હતા તેઓ પછી પોતાના આગળ ગયેલા સોળતીઓ પાછળ ગયા હતા. કીર્તન સાંભળવા બેઠેલા મનુષ્યોએ એ રિયાર્ત જોઈ ત્યારે નિર્ભય થયા અને સર્વ ખુશી થતા પોતાને ધેર ચાલ્યા ગયા. શિવાજીમહારાજ પછી તુકારામ બાવાની રજા લઈ રાતોરાત સિંહગઢપર જઈ પહોંચ્યા.^૧

મહારાજના અંતઃકરણપર તુકારામ બાવાના બોધની કેવી છાપ પડી હતી તેનું એક ખીલું દૃષ્ટાંત પણ જોવામાં આવે છે. એક સમયે તુકારામ બાવા લોહગાંધમાં રાત્રિ-સમયે ધેર ધેર કીર્તન કરવા આવ્યા હતા એ સાંભળી મહારાજ પોતાનાં મનુષ્યો-સહિત એક દિવસ કીર્તન સાંભળવા ગયા. કીર્તનને આરંભ થયો. તેમાં પહેલું મંગળાચરણ એવી ખુબીથી ગાવામાં આવ્યું કે તે સાંભળી મહારાજ તદ્દન સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ભાવિક શ્રોતાજનોના અંતઃકરણમાં પ્રેમપ્રવાહ રેલાઈ રહ્યો. તેઓ હેઠભાન ભૂલી જઈ તાળીઓ વગાડતા અને મુખથી વિકૃત નામોચ્ચાર કરતા નાચવા લાગ્યા. મહારાજને પ્રથમ એવો અદ્ભુત લકિતરસનો અનુભવ થયો નહોતો. મંગળાચરણ થયા પછી વિષય પ્રતિપાદન કરવાનું કામ શરૂ થયું. તેમાં તુકારામ બાવાએ વૈરાગ્યવૃત્તિનું મહત્ત્વ અને તેના લક્ષણનું વર્ણન કરતાં જણાવ્યું કે, વિશ્વમાં 'વિકૃત' સિવાય કંઈ વિશેષ નથી. જેને જીવન સાર્થક કરવું હોય તેણે 'વિકૃત'ની લકિત કરવાની સહેલો માર્ગ સ્વીકારવો. એ સંબંધી બાવાએ અનેક ઉદાહરણો ક્ષોભજાવ્યા તથા વચગા વચમાં તાર્કિકીક ગુરુસો આપતાં પ્રાસાદિક અલંગ કહી કીર્તન કર્યું. બાવાએ શ્રોતૃવૃંદના અંતઃકરણમાં સંપૂર્ણ રીતે ઈસી જગ્ય એવી ખુબીથી અદિક વેભવની અને ઐશ્વર્યની અસ્થિરતા, સુખ-વિષયની અનર્થતા તથા જીવનની ક્ષણભંગુરતાનો બોધ કર્યો. એ શ્રવણ કરી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો ફેરફાર થયો. તેઓ પ્રથમથીજ ભાવિક અને સદ્ગત પાલન કરતા હતા. તુકારામ બાવાનું બોધામૃતભરેલું વકૃત્ત

૧ ઇસ્લાક ભાવિક મનુષ્યો તે સમયે એવું સમજ્યા હતા કે, પરમેશ્વરે શિવાજીમહારાજનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પકાણુને પોતાની પાછળ દોડાવી ઉપરિચિત સંકટ નિવારણ કર્યું હતું. શમદિપતિએ અને સ. સભાસદે પોતાના અંધમાં એજ લોકકથા મક્ક કરી છે; પરંતુ પોતાના સ્વામીને જ જાણવવા મઠિ પોતાનો જ સંકટમાં નાખવાનું સાહેસ કરવાર સ્વામિભક્તોની તે સમયે ખોટ નહોતી.

અવલુ કરી તેમનું ચિત્ત તરફીન થઈ ગયું. તેમના પ્રજ્ઞા અને ભાવિક અંતઃ-કરણમાં તત્કાલ ખાતરી થઈ કે, બાબાના હિપ્પેશ પ્રમાણે વર્તન કર્યાથી નિઃસંશય કેવલા પ્રાપ્ત થશે.

કીર્તન સંપૂર્ણ થયા પછી મદારાજ તુકારામ બાબાની રજા લાઇ પોતાને મુકામે ચાલ્યા જ્યા અને લાખી હાી જગલમાં એકતરફને બેઠી તેમના બોધનું મનન કરવા લાગ્યા. મદારાજની એવી 'વૃત્તિ જોઈ કાર્યભારીઓએ તેમની પાસે બધાં તેમને સમજાવ્યું કે, 'આ વખતે આપને ઉદારીન દયા પ્રાપ્ત થાય એ ઉચિત નથી.' પરંતુ તેમણે તેમના કહેવા તરફ લક્ષ આપ્યું નહિ. તેમણે તેમને કહ્યું કે- 'તમે! કેમ મારી પાસે આવશો નહિ; તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે મારી ધનમંપતિની બાવરશા કરજો. હું હવે પછી એ તરફ ચિત્તરૂચિ રાખીશ નહિ. આનુષ્ઠ લલુલગુરુ છે. દેહ ક્યારે પડશે તેનો નિયમ નથી. મારા જન્મનું સાર્થક્ય મારે આ લલુલગુરુ કરવું જોઈએ. રાત્રી પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છામાં મુશાઈ રહી, ગોલમુખ પ્રાપ્ત કરવામાં અતરણ નાખવો એ મને ઉચિત જણાતું નથી.' મદારાજનું સંભાષણ સાંભળી કાર્યભારીઓને મોટી મિત્તા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે એ સંબંધી છાનખાઈ માતુશ્રીને પણ લખ્યો. છાનખાઈ શિબિડમાં બેસી તત્કાલ લોકગાય મધ્ય પ્રથમ તેમણે તુકારામ બાબાના હર્ષન કરી, હાથ જોડી વિનંતિ કરી કે- 'શ્રામિમદારાજ' આપનું કીર્તન સાંભળી મારો પુત્ર શિવાજી વિરક્ત થયો છે અને મંસારનો ત્યાગ કરી જગલમાં બધાં બેઠો છે. તેણે સંપાદન કરેલું રાત્રી દવે કેવળ મહાજીરી વાઈ? શિવાજી પુનઃ વધનોને હાથે પકડીને તો મરીબ કિંદુ પ્રાપ્તને વિધર્મી લોકોનો પુનઃ પ્રાપ્ત મદન કરવો પામે. મારી વિનંતિ શ્રીકારી તમે રાત્રી મેળવવાનો ઉદ્દેશ નહિ છોડવાનો મોલ કરવો.' છાનખાઈની નમ્રતા-ભરી વિનંતિ સાંભળી તુકારામ બાબાએ તેમને આશ્વાસન આપનાં કહ્યું કે- 'શિવાજી મદારાજ આજ રાત્રે કીર્તન સાંભળવા આવશે તે સમયે હું તેમને શિખામણ આપી તેમનું મન પુનઃ મંસાર તરફ વળે એવી યોજના કરીશ.'

છાનખાઈ રાત્રી તુકારામ બાબાનું કીર્તન સાંભળવા ગયા. મદારાજ પણ નિત્ય નિયમ પ્રમાણે કીર્તન સાંભળવા આવ્યા. એ પ્રસંગે બાબાએ કર્મકાંડનું પ્રયોગન કરી, પ્રત્યેક મનુષ્યે યોગના ધર્મ પ્રમાણે વર્તન કરવામાંજ શ્રેય છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમણે કહ્યું કે- 'દરિદ્રકિત મારે સંસારનો ત્યાગ કરી જગલમાં બધાં બેસવાનું પ્રયોગન નથી જનસમાજમાં નિવાસ કરી પ્રમાણિકપણે તથા માણસાધી સંસારનિર્વાહ કરી પોતાના બાધવોના સુખમાં શક્તિ પ્રમાણે વધારો કરવા અદર્શિશ તત્તર રહેવું એજ ખર્ચપુરોગત છે. આસપાસનાં જનમંડળની કનિષ્ઠ રિચિત્ર પ્રતિષ્ઠાને દૃષ્ટિએ પડવા જતા એવા દુષ્પ્રીયનોને ત્યાગ કરી કેવળ સ્વમોલ, માટે મિરિગુરુમાં બધાં બેસવામાં પુરુષાર્થ નથી. જન્મનું કલ્યાણ કરવા માટે મંસારમાં રહેવાનો અગત્ય છે મનુષ્યને માટે ગૃહસ્થાશ્રમના જેવા બીજા આશ્રમ દિગ્રહ નથી. જગતથી કંઠાળીને જેઓ સ્ત્રીપુત્રો લાગ કરે છે અને સ્ત્રીને ભરત્ર યોગી જેઓ વિરક્ત થાય છે તેઓથી ઇન્દ્રિયોનું દમન થઈ

શકતું નથી; પણ તેઓ પુનઃ પુનઃ મોહવશ થાય છે અને જનમંડળના આક્ષેપને પાત્ર થાય છે. એવી વિક્ષેપના મેળવનાર મનુષ્યને કોઈ રથએ માન મળતું નથી અને તેને સાચું મોક્ષસ્થળ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, ગૃહસ્થાશ્રમનો ભાગ કરી સાધુ બની ગમે ત્યાં ભટકતા ફરવું તેના કરતાં સંસારમાં રહીને નીતિ પ્રમાણે વર્તવું અને પરોપકાર તથા હરિભક્તિ કરવામાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું એજ વિશેષ ઇષ્ટપ્રદ છે. તુકારામ બાવાએ એ પ્રમાણે સાર્વજનિક બોધ કર્યા પછી રાજાના કર્તવ્યસંબંધી થોડું વિવેચન કર્યું. તેમા જણાવ્યું કે:—‘રાજા સદાચાર ધારણ કરનાર અને પ્રજાપાલનદક્ષ હોય તો તેનાથી પુષ્કળ લોકકલ્યાણ થઈ શકે છે.’ પુરાણકથિત અંબરીષ, જનક, ધર્મ આદિ રાજર્ષિનાં દર્શાત કહી સાંભળાવી પ્રતિપાદન કર્યું કે:—‘હરિભક્તિ અને સદ્વર્તન સાધ્ય કરવા માટે રાજાએ રાજ્ય ભાગ કરવાની આવશ્યકતા નથી.’ તુકારામ બાવાનો અનેક દર્શાતસંહિત આચર-ભરેલો સહબોધ સાંભળી મહારાજની ચિત્તવૃત્તિ તદ્દન સાત થઈ. તેમને બાવાનો બોધ સત્ય જણાયો અને તે પ્રમાણે વર્તવામાંજ વાસ્તવિક હિત છે એવો નિશ્ચય થયો. મહારાજ, તુકારામ બાવાનાં અને માતૃશ્રી હનુમાનના ચરણોમાં મસ્તક નમાવી સ્વસ્થાને ગયા. તેઓએ પોતાનો રાજ્યકાર્યભાર પુનઃ ચલાવવા માંડ્યો.

તુકારામ બાવાપર મહારાજની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી. તેમના હૃદયમાં એ મહાસાધુના સમાગમમા સંદોષિત રહેવાની અને તેમના બોધામૃતનું સેવન કરવાની ઉત્કંઠ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. તેમણે તેમને એજ આશયનો એક પત્ર લખ્યો અને તેમને પોતાની પાસે નિવાસ કરાવવાની ઇચ્છાથી એક કારકુનને પત્ર, ઘોડા, છત્રી વગેરે સરંજામસંહિત બોલાવવા મોકલ્યો. તુકારામ બાવાએ પત્ર વાંચી મહારાજને ઉત્તરમા કેટલાક અલગ લખી મોકલ્યા હતા. બાવાએ તેમાં લખ્યું છે કે:— ‘વિરમિએ સકળ બ્રહ્માંડ રચ્યું છે, તેમા નાનાપ્રકારના યુક્તયુક્ત ખેલ રચ્યા છે. એ ખેલની સુક્તના આલોક તપોનિષ્ઠ યાત્રી પુરુષો છે. શુરુભક્તિ ઉપર વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. તારા પત્ર ઉપરથી તારો પ્રેમ તેવાજ જણાય છે. તારૂં પવિત્ર નામ શિવાજી છે. વિશ્વનું સૂત્ર જે છત્રપતિ તે તને મળ્યું છે. વ્રત, નિયમ, તપ, ધ્યાન અને યોગકળાવડે તું નિવૃત્ત થયો છે. મને મળવાની તારી ઇચ્છા થઈ છે; તેથીજ મને પત્રમા પ્રેમભરેલી એવીજ વિનંતિ કરી છે. હે જૂપતિ! તારા પત્રનો ઉત્તર સાંભળ. અમે અરણ્યવાસી, હિદાસીન, ગમે ત્યાં ફરનાર, અમારું દર્શન હીન અને અમંગળ છે. વરુણવર અમારું શરીર મલિન થયું છે. અમે અન્ન વગરના કળાહારી છીએ. અમારા હાથપગ વાંકાસુંકા છે. એવા દર્શનની તને અલિલાયા શી? મારી નાશ વિનંતિ ॥ કે, મારી મુલાકાતની ઇચ્છા રાખવી નહિ. તારી પાસે આવીને મારે શું કરવું? શિક્ષા માગી અન્ન પ્રદાણ કરવું એમાંજ અમારી શ્રેષ્ઠતા છે. વરુણમાં ચીંથરાં પહેરવા એમાંજ અમારી સુંદરતા છે. પાપાણુ ઉપર નિદ્રા લેવી એજ ઉત્તમ છે. જોડવાને માટે આકાશની માદર બનાવવી એજ યોગ્ય છે. એવી સ્થિતિમાં રહેવાની ઇચ્છા છે ત્યાં અમારે બીજાની આશા ધામટે રાખવી? જેમતેમ કરીને આયુષ્ય વીતાડવું. રાજગૃહમાં માનની

અસિદ્ધાપાત્રે આગમું કે બીજું કંઈક ત્યાં સંચિત અને જાનકે કલા છે કે રાખાંતે એર ઉચ્ચ સન્માન છે પણ પછી તે કંઈ ઉચ્ચ પ્રકારનું સન્માન નથી કરવાનું એક ધારણ કરેલા મનુષ્યોને જોતા મને નતકાંચ થયેલું જાણે છે. એકાંકીયાં ગમતે મન કીદાસે ક્યારે પણ પરમદાસા અમલી ઉપેક્ષા કરેલું નહિ. તેને એક કોપુક-વાતો કહી શું કે, સિદ્ધા મેનુ જમને બીજું કુખાજ નથી. મોટા મોટા મનુષ્યો નવ, મન અને સમ્યક કરે છે પણ તેમાં ભારતીય સમાજની છે. તુકા કહે છે કે, અમે અમારા મનનાજ શ્રીમંત હીએ. પૂર્વના દેવી દરિયકા હીએ !”

દુકાસિમ ખાલા તરુચી નિરપુલવાલરેકો પત્રોત્તર વ્યાખ્યાથી સિદ્ધાશ મધ્ય-રાજ્યની કાંચા અવસ્થા સેવી થઈ, તેમ જના વિચાર નહિ થતાં એ મદદાસપ્રત્યે મદદાસની બદલાણી બદલાણી અને પામન સુદિ વિરોધ રહિત થઈ. મદદાસ ખાલાના અવસાનપૂર્વે તે અપત્રોત્રાજ તેમના દર્શન કરવા અને કીર્તન સહાયતા જતા. ખાલા પાસે જેવા નહિ હોવાથી તેમને વર્ષસત પાલી આપી તેમનો જીવન-નિર્વાહ સારી રીતે થાયે એવી ગોઠવણ કરવાની મદદાસના કાંચા દર્શન પરંતુ મદદાસને ઉદ્ધે પરિપૂર્ણ થતા પહેલાજ ખાલાનું અવસાન થઈ હતું તેમના બોધામૃતનું પાન કરીને બદલા તેમને નહિ મો તેમના વંશજોને આપવાની કાંચાથી અને તેમણે જીવનપૂર્વે જનસમાજમાં સગવડ અને ઈશ્વરકલિનતા એક દેવતાને, કલો તેનું અર્ચન કરતા જનકા કાચા અપવાની ઉદ્ધેસથી. મદદાસને તુકારામ આવાના કુત્રને મળી ગામની સનક બાંસિ આપી હતી; તે લોક-કુત્રી તેમના વંશજોના સામાજિક છે.^૧

દુકારામ ખાલાને મુકર્ષા દયાથી તેમના રામાશ્રમમાં પાતાનું આકુલ વ્યતીત કરવાની મદદાસની ઉદ્ધે દાંડી હતી, તે તેમના અસર અવસાનને લીધેજ અપૂર્ણ રહી તે અમરે ધાન સાધુસતો કલા; પરંતુ તેઓ તુકારામ બતાવેલા નિરોધ નહિ હોવાથી મદદાસને તેમના કાંચા પાતાના મુક કરવા મેલ્ય ધારી નહિ હોય એમ જણાય છે. મદદાસ એક દિવસ મદદાસ દાંડી તપાસે ત્યાં એક દલિલ ખાલાનું કીર્તન થતું હતું. મદદાસ કીર્તન સાંભળેલા થતા દરિદાને મુલખાન રડે કહું અને ઈશ્વરકલિસવધી મુલખા અચળ નિમખનું મુલ્લ પર્ણન રહી સંભળાવું તે સાંભળ મદદાસના હૃદયમાં વિચાર થયો કે-“મુલ્લ રાતે નારકાપિ જેવા સદ્ગુણ વળાથી તેઓ ગોણ પામ્યા હતા અને પછી એવેજ કેલ સદ્ગુણ મળાયે તેમજી, મુલ્લ વચર જાહેલસિલિ સ્વી નથી, પરંતુ માર્ગિક અને મોહ પ્રાપ્ત કરાયે એવા મુલ્લ હોવા એકાંકી.” મદદાસની એકી

૧ નજરમાં કે પેલા છે. જનુ કેલકા અર્ચનવા અસરપાન મને રામોસપાત્રી-સામી વસેલ છે એ કાંચે અસરપાત્રી થોળના કરવાના અઠી નહોતી તેમજ મદદાસને સપાસપાત્રીના દર્શન થતું થતા નહોત. દાંડી ૧૯૪૨ માં દુકારામ ખાલાનું અવસાન થતું હતું એ વિવિધ છે.

૨ દુકારામ ખાલાના અર્ચનમાં તેવા લેખો લખાયા છે કેવ મધ્યમે થઈ ‘જા’ અને અપવાન અપાવ છે.

ઈન્દ્ર હોવાથી તેમની ક્રોધનીમા કાષ્ટ સાધુ સાત્ત્વિક જાણતો નહિ તુકામખાવા-
નુ અલૌકિક સાધુત્વ અને ઈશ્વરનિશાનુ અવલોકન કર્યા પછી તેઓ સાધુઓની
ઉચ્ચ પ્રતિભા કસોટી કરતા હતા સ્વરાજ્યસાધનની ખટપટમાં અને સંપાદન
કેવી ધન-સંપત્તિનું મ્હાણું કરનામા મહારાજનો ઘણો સમય વીતેતો હોવાથી
અન્યત્ર જઈને સાધુની સેવાશુદ્ધિ અને કીર્તનખેડ અવશ્ય કરવાનો તેમને અવકાશ
મળતો નહોતો, તેથીજ તેમણે તુકારામ ખાવાને પોતાની પામે રહેવા પર લખ્યો
હતો, પરંતુ ખાવા અસત વિગ્રહ હોવાથી તેઓ ચટાગળના ઐશ્વર્યથી અને બહુ
માનપુર સર કરેલા આમ ત્રણથી વિચલિત થયા નહિ એ જોઈ મહારાજની
ખાત્રી થઈ હતી કે માયા સમુદ્રપુરણના હૃદયમાં નિમીષ વેગામ્ભવિતિ હોવાથી
તેઓ કાઈની દરકાર કરતા નથી અને તેમને કાષ્ઠના આશ્રયની કિમિત્ત પણ પૂરવા
રહેતી નથી નિરપૂહ સાધુ આપણી પામે રહેવા તૈયાર થાય એ પણ કઠિનજ
છે તેમ છતાં સાત્ત્વિક સાધુનો સમાગમ થાય અને તેની કૃપાથી કેવલ્ય પ્રાપ્ત કરી
શકાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ઈન્દ્રાથી મહારાજ ન્યા ત્વા અતર્નિશ
સાત્ત્વિક સાધુ રોધતા હતા માધુમતની ખજા મળતા તેઓ અતુલ્લભતા પ્રમાણે
તેમના દર્શન કરતા અને તેમનો જીવનવ્યવહાર મુખરૂપ ચારે એની બવરચા કરતા હતા.

રામદાસ સ્વામી, એ મહા સાધુપુર પ હતા તેઓ અતિથય વિરક્ત અને
સર્વદા અરણ્યપ્રમણ કરતા હતા તેઓ એક સ્થળે નિવાસ કરી રહેતા નહોતા
તેઓ ચાંદણની ટેન્દ્રી ઉપર ગમચડજીનું મંદિર અને મંદિર બાધી ધણુખર સાજ
નિવાસ કરતા હતા એ જાણી મહારાજ તેમના દર્શન કરવા ગયા દેવાનયમાં
દેવના દર્શન કરી ચોઠમા આન્યા પછી મહારાજે રામદાસસ્વામીની તપાસ કરી
ટેન્દ્રી ઉપર રહેતા મહારાજના અમનદાગ નરસોમનાથે ખજા આપી કે - 'સ્વામી
હમેશા મંદિર રહેતા નથી તેઓ ધણુખર' અરણ્યમાંજ રહે છે તેઓ હમણા
કાઠવણના ઝિનારા નજીક લૈરવજદમાં રહે છે ' મહારાજ નરસોમનાથને રામદાસ
સ્વામીમંબધી સંવિસ્તર પૂછપરછ કરતા હતા એટલામાં વિદુલગોસાઈ અને
ભાનુજીગોસાઈ નાગક રામદાસ સ્વામીના બે શિષ્યોએ મહારાજને મહાદેવ ગદ્ય
અને પુધ્ધમાળનો પ્રસાદ આપ્યો મહારાજે પ્રસાદ લઈ તેમને નમસ્કાર કરી પૂછ્યું
કે - 'આ દેવાનય કણે નધાનું છે કે સમય મળાગજ આટલા દિવસ થયા અહીં
રહે છે છતાં તેમની સેવા કરી શક્યો નહિ એ શું ? ' ગોસાઈએ ઉત્તર દીધો
કે - 'આપને સમર્થ મહારાજના દર્શન થયા નથી છતાં આપના તરફથીજ દેવા-
નય બાધવાના પૈસા આયા છે ' મહારાજે કહ્યું - 'તમે ફક્ત મારી ઉદારતા ખતા
વર્ધાનેજ એ પ્રમાણે કહો છો તમારી વાત મલ હોય તો મારી તરફથી કેવી રીતે
અને ક્યારે પૈસા આન્યા તે કહો ' ગોસાઈએ ઉત્તર આપ્યો કે - પૂનામાં આપના
ઉપાધ્યાયને ઘેર ચિરિઓસાઈ નાચિન્દરનું કીર્તન થયું હતું આપ ત્યા પધાર્યા
હતા આપે કીર્તન સાલળી ખુશી થઈ ત્રણેયો હોન આપવા માશ્ચા તેમણે ઉત્તર
દીધો કે, હું નિવૃત્તિપાત્ર છું અને દ્રવ્યની ઇચ્છા નથી આપે કહ્યું હતું કે, મેં
જે દ્રવ્ય અર્પણ કર્યું તે પાછું લઈ શકાય નહિ આપ લગવદ્ભક્ત છો, અપ્પની

ઈચ્છા પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કરવો. ગોસાહજી આપને ઉત્તર દીધો હતો કે:—‘આક-
ળની ટેકરીપર રામદાસ સ્વામી રઘુપતિનું દેવાલય બાંધે છે ત્યાં એ દ્રવ્ય પહોચતુ
કરજો. આપે તે કળ્પ કરી આપના તાબાના મામલતદાર નરસોમલનાથદાર
ત્રણુમો હોન સ્વામીને પહોચાડ્યા હતા. ’ એ સાંભળી મહારાજને પાછલી વાત
ચાહ આવી. મહારાજ દેવાલયની બહાર આસપાસ ફરવા લાગ્યા. ત્યાં તેમણે જોયું
કે ટેકરીની ઉત્તર દિશા તરફ પહોંચતા એક જળપ્રવાહના તરંગોથી ટેકરીને
નુકશાન થાય છે. મહારાજે નરસોમલનાથને આજ્ઞા કરાવી કે:—‘જળપ્રવાહ વેગે
લઈ જવો અને તેનાપર એક પૂજા બાંધવો. ખર્ચને મટિ આપણી ત્રીજેરીમાંથી
પામસો હોન લેવા. ’ એ વ્યવસ્થા કર્યા પછી મહારાજ કોડવણને કિનારે સમર્થ
મહારાજના દર્શન કરવા ગયા. ત્યાં તેમના દર્શન થયા નહિ. મહારાજ નિરાશ
થઈને પ્રતાપગઢ ઉપર ગયા ત્યાંથી મહાબલેશ્વર જઈ ત્યાંના દેવસ્થાનોમાં દર્શન
કરી પુનઃ વાઘ આવ્યા. ત્યાં બ્રાહ્મણોજન, દાનધર્મ વગેરે કર્યા પછી માહુલી-
માં આવ્યા. ત્યાં કૃષ્ણાવેણીના સગમમાં સ્નાન કરી દાનધર્મ કરવામાં અને
બ્રાહ્મણોજન કરાવવામાં મુંચાયા હતા; એટલામાં તેમને રામદાસ સ્વામીનો
ઓતીબુદ (પદબુદ) પત્ર મળ્યો.

એ પત્રમાં મહારાજની કીર્તિના ગુણગાન લખ્યા હતાં. મહારાજે પત્ર અતિ
પ્રેમપૂર્વક વાંચ્યો અને પત્રવાહકે શિષ્યનો આદરસત્કાર કરી ઉત્તર લખી આપ્યો
કે—‘સ્વામી મહારાજ ! હું અપરાધી છું. આપ ક્ષમાશીલ છે. આશીર્વાદપત્ર
પ્રાપ્ત થતા પરમ જ્ઞાનદ થયો છે. પત્રમાં મું બણું ? આપે પત્રમાં મારી સ્તુતિ
લખી છે તેને હું પાત્ર નથી. આપના દર્શનની મને ઘણા દિવસથી તીન ઉલ્કંદા
થઈ રહી છે. આપના દર્શને સત્વર આવીશ. કૃપા કરીને મને દર્શનનો લાભ
આપશો અને ઘણા દિવસની મારી ઇચ્છા તૃપ્ત કરશો. ’ મહારાજે શિષ્યને પત્ર
આપતા તેમનું નિવાસસ્થાન નિયમ નથી; કારણ કે ક્ષણવારમાં તેઓ એક
સ્થળેથી બીજે સ્થળે ચાલ્યા જાય છે. શિષ્ય પત્રનો ઉત્તર લઈ ચાલ્યો ગયો.

બીજે દિવસે મહારાજ સ્વામીના મનુષ્યોસહિત ચાલ્યા ગયા. રઘુપતિનાં દર્શન
કરી રામદાસ સ્વામીનું નિવાસસ્થાન પૂજવા લાગ્યા. શિષ્યમંડળે ઉત્તર આપ્યો
કે:—‘સમર્થ સ્વામી હમણા શિંગણવાડીના મારુતિમાં છે. કાલે સાંજે શિષ્ય આપ-
નો પત્ર લાવ્યો હતો તે કલ્યાણ ગોસાહજીએ જાણેજ સ્વામીજીને પહોચાડ્યો છે.
આપ હમણાજ સ્વામી પાસે નહિ જતા અહીં નૈવેદ્ય તૈયાર થાય છે તે દેવને
સમર્પણ થયા પછી મુડળીસહિત પ્રસાદ લઈ પછી જજો; એટલા વખતમાં સ્વામી-
જીને આપના આગમનના સમાચાર મોકલી ઉત્તર મંગાવું છું. ’ મહારાજે કહ્યું:—
‘જાણે શુરુવાર છે. સ્વામી મહારાજના દર્શન કર્યા સિવાય અન્ય મહણુ કરવું
નહિ એવો મારો નિશ્ચય છે. ’ શિષ્યોએ કહ્યું:—‘ઘણા મનુષ્યોસહિત જવાથી
વખતે સમર્થ મહારાજના દર્શન થાય કે નહિ ’ માટે એકલા જવું ગોચર છે. ’
એ સાંભળી મહારાજે દિવાકર ભટ્ટ નામક એક શિષ્યને માર્ગ બતાવવા સાથે

નિવૃત્ત મહાત્મા સર્વે સમાધિ પામેલે છે. ૨.

હીધો અને શિઝણુવાડીમાં હલુમાનના દેવળમાં આવ્યા. ત્યાં જતા રામદાસ સ્વામી ટેકરી નીચેના બગિચામાં ગયાના સમાચાર મળ્યા મહારાજ તે સ્થળે ગયા. સમર્થ સ્વામી બગિચામાં ઔદુર્બરના વૃક્ષ નીચે બેસી કદયાણુ ગોસાઈએ આપેલો પત્ર વાંચી દસના હતો; એટલામાં આગળ દિવાકર ભટ્ટજી અને તેની પાછળ મહારાજ જઈ પહોંચ્યા મહારાજે સ્વામીજીના ચરણુ આગળ શ્રીફળ અર્પણુ કરી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા રામદાસ સ્વામીએ આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું કે - 'શિવાશ્રાવણ' તમે અને પત્ર એ બંને એકજ સમયે આવી પહોંચ્યા' તમે ધણીજ તરફ કંગેલી જણાય છે તમારા દેશમાં હું ધણા દિવસ થયા નિવાસ કરું છું આજપર્યંત તમે મારી ધણી સેના કરી છે છતાં આજેજ રજા કેમ આવ્યા?' મહારાજે કહ્યું - "હું ધણા દિવસથી આપની દર્શનમાટે પ્રયત્ન કરતો હતો, પરંતુ તે આજપર્યંત સફળ થયો નહિ એ માટે મને ક્ષમા આપવી આજે મને કૃપાપ્રસાદ આપવો એવી મારી ઉઠકેટ જન્મ છે મનોકામના પૂર્ણ કરનાર આપ સમર્થ છો." રામદાસ સ્વામીએ મહારાજની વિનંતિ સ્વીકારી કદયાણુ ગોસાઈના કહેવાથી મહારાજે પૂજનું સાદિલ ત્યાંજ મગાલું. મહારાજે સ્નાન કર્યા પછી દિવાકર ભટ્ટજીએ તેમની પાસે શુરુપૂજન કરાવ્યું મહારાજે પૂજા કર્યા પછી સમર્થના ચરણુમાં પોતાનું મસ્તક મૂકી સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા સ્વામીજીએ મહારાજને ઉપાસનામંત્રી દીક્ષા આપી અને યથોચિત બોધ વર્ણ દાસમોધ નામક પુસ્તકના ત્રેમમાં અધ્યાયના છઠ્ઠા સમાસમાં "લુપ્તમોધ" નામક બે વિભાગ બેવામાં આવે છે તેજ બોધ સ્વામીજીએ શિવાશ્રમહારાજને કહ્યો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

એ બોધ શ્રવણ કરતાજ શિનાશ્રમહારાજની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ. તેમણે સ્વામીજીને વિનંતિ કરી કે - 'હવે રાજ્ય સંપાદન કરવાની મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થઈ છે રાજ્ય છોડી આપના શિષ્યમંડળ સાથે નિવાસ કરી અવશ્ય આપુખ્ય આપની સેનામાં વ્યતીત કરવાની મારી ઇચ્છા છે, તેથી આપના સમાગમમાં રહેવાની મને આજ્ઞા આપશો' તેમની વિનંતિ સાંભળી રામદાસ સ્વામીએ કહ્યું કે - "એટલા માટેજ તમે મારે શરણે આવ્યા છો કે શું? તમારો ક્ષાત્રધર્મ છે. ક્ષત્રિયે રાજ્યનું રક્ષણ કરીને પ્રજાનું પાવન કરવું જોઈએ દેવચાક્ષણી સેવા કરવી જોઈએ તમારે હાથે હજી પુષ્કળ અલૌકિક પરાક્રમ થયાના અવગેરે રજ્યા છે, પૃથ્વી ધણા દિવસથી એચ્છમય થઈ છે. તમારે હાથે તેમનો ઉચ્છેદ કરાવવાની રધુપતિની ઇચ્છા છે. લગનદ્વિગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને બોધ કર્યો છે તે તમને વિદિતજ છે એજ બોધ લક્ષમાં લ્યો. તમારે ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ. પૂર્વે થઈ ગયેલા રાજ્યોની ક્ષયા તમે પુરાણમાંથી સાંભળી છે. તમારા પૂર્વજોએ કરેલા પરાક્રમે તમે સારી પેઢે બલ્યો છો તે સર્વ લક્ષમાં લઈ ક્ષાત્રધર્મ પ્રમાણે વર્તવું એજ કલ્યાણપ્રદ છે. એ પવિત્ર કાર્યનો ત્યાજ કરી નિરર્થક કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખો છો તે યોગ્ય નથી." સ્વામીજીનો ઉપદેશ સાંભળી મહારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ બંધ રાખ્યો અને પોતે સ્વસ્થાનમાં ગયા.

મહારાજ અનુકૂળતા પ્રમાણે પ્રસંગોપાત રામદાસ સ્વામી પાસે જતા હતા અને

શિવાજી મહારાજે સમર્થ રામદાસને પીતાનું સમગ્ર શબ્દપાઠ
અર્પણ કર્યાનો લેખ લિહામાં આપવો.

તથી જનક, અબડીય, ધર્મ આદિ પુણ્યપ્રસિદ્ધ સાધુ રૂપવરમા તેમની ગણના કરીએ તો અત્યુક્તિ થશે નહિ.

ગમદામ સ્વામીએ મહારાજને ત્રણ દાર્પ કરવાનો બોધ આપ્યો હતો. એક દાર્પ એ હતું કે, મહારાજ પ્રથમથીજ સકરની ભક્તિ કરતા હોનાથી પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા એક કરોડ પાર્થિવ શિવલિંગનું પૂજન કરી આલ્મજીએજન કરાવવું બીજું, વિદ્યાન બ્રાહ્મણોનો પ્રમખેષાત તેઓ સત્કાર કરતા હોવાથી પ્રતિવર્ષે શ્રાવણ માસમા રસરાજ્યના વિદ્યાત બ્રાહ્મણોને જામ ત્રણ કરી તેમનો સત્કાર કરવો રાજ્યન્યવરથા ના પ્રકરણમા પાઠ્ય લખનામા જાન્યુ છે કે, શ્રાવણ માસમા વિદ્યાન બ્રાહ્મણોની પરીક્ષા લઈ તેમની વિદ્યા પ્રમાણે તેમને દક્ષિણા આપવાનો રિવાજ ચાલુ હતો ત્રીજું, મહારાજના ગભરવી સર્વ દિદુગ્રન્થએ એકબીજાને જુદાર કરવાનું બંધ કરી ગમરામ કરવા અને પત્રવ્યવહારમા પરસ્પર ગમરામ લખવા કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે રામરામ કરવાની પદ્ધતિ અગત્યથીજ ચાલુ હતી એમ કહેવામા આવે છે આ સ્થળે મહારાજના લખવા નિશાનસબધી કથાનક લખવું ઉચિત જણાય છે કહેવામા આવે છે કે, ગમદાસ સ્વામીના ચરીર ઉપરના વસ્ત્રોપરથી મહારાજે પોતાના નિશાનનો લગવો ગગ રખ્યો હતો એ સબધી આખ્યાયિકા કહેવામા આવે છે કે 'એક સમય મહારાજની સ્વામી મતાગમા હતી તે સમયે રામદાસ સ્વામી પોતાના ગિર્યમંડળમહિત તે સહેરમા ભિક્ષા માગવા ગયા મહારાજ સહેરમા હતા તે સ્વામીજી જાણતા નહિ હોવાથી ભિક્ષા માગતા માગતા મહારાજના મહાનય જાગળ આવી પહોંચ્યા મહારાજે એ સમાચાર જાણ્યા તેજ દરજે ખાયાજ આવજ ચિટણીમને સ્વામીજીપર એક ચિટ્ટી લખવાનું કહ્યું તેમા લખ્યું હતું કે - 'આજપર્વત મે જોટલુ ગમ્ય મેગચ્યુ છે તે આપને ભિક્ષામા અર્પણ થાએ.' ચિટ્ટીપર મેટિર કરી મહારાજે સ્વામીજીની ઝેળીમા નાખી તેમને ભક્તિપુર મગ નમસ્કાર કર્યો સમર્થ સ્વામીજીએ પૂછ્યું - 'શિવબા ! ભિક્ષામા આ નાજ આપવું જોઈએ તેના બદલામા તે ચિટ્ટી શામરે નાખી ?' મહારાજે કહ્યું - 'પ્રભો ! ભિક્ષામા જે આપવું જોઈએ તે આપ્યું છે ' સ્વામીજીએ ક્યારેજોસાધ પાસે ચિટ્ટી વચાવી તેમનો લેખ સાબળી સમર્થ સ્વામીએ કહ્યું - 'શિવબા ! તે સર્વ રાજ્ય ભિક્ષામા આપ્યું છે હવે શું કરમે ?' મહારાજે ઉત્તર દીધો - 'દીન-બંધુ ! આપના ઈતર શિષ્યોની પેઠે આપની સેનામા નિમત્ત રહેવાની મને ઇચ્છા છે ' મહારાજની વૃત્તિ જોઈ સ્વામીજીએ તેમને રામ અને જનકવિદેહીની વથા સલજાવી અને ધર્મનીતિજનુમાર રાજ્ય ચનાની પરોપકાર કરવામાજ પુરુષાર્થ છે એવો બોધ કર્યો ત્યાર પછી તેમને પોતાના તરફથી પૂર્વવત્ રાજ્યકર્તાભાર અધાવવાની આજ્ઞા કરી મહારાજે સ્વામીજીની આજ્ઞા ચિરસાવઘ કરી તે પ્રમાણે વર્તવા માણ્યુ અને સર્વ રાજ્ય રામદામ સ્વામીનું છે એવું જણાવવા માટે લખવા રગનું નિશાન ચડાવ્યું ' ૧

આ સ્થળે એક મહત્વના વિષયમબધી એકો ઉલ્લેખ કરવો યોગ્ય જણાય.

૧ આ આખ્યાયિકા મહારાજની કોઈ પણ જગતમા જણાતી નથી.

છે. રામદાસ સ્વામીને મદારાજે શુરુપટે સ્થાપી તેમનાપર એટલી જાણ લક્ષિત રાખવાથી કેટલાક લેખકો એવો તર્ક કરે છે કે, મદારાજ પ્રત્યેક રાજદારી કાર્યોમાં એ સાધુની સલાહ લેતા હતા. સમર્થ સ્વામીજીનું જીવનચરિત્ર પ્રકટ થયું છે, તેમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે—“સ્વામીજીએ મદારાજને ઈ. સ. ૧૬૪૮માં શિવનદીક આપી હતી અને તે સમયથી તેઓ સ્વામીજીના ઉપદેશાનુસાર વર્તતા હતા.” પરંતુ એ ઇત્રપતિનું સત્ય નથી. ચરિત્રમાં લખેલા ઇત્રપતિનું વિશ્વસનીય જાણતા નથી તે મંથમા મદારાજના ચરિત્રક્રમસંબંધી ઇત્રપતિનું લખ્યા છે તેમાં કેટલેક સ્થળે ભૂલ થયેલી જણાય છે. રામદાસ સ્વામીનું મદનવ વધારવાના ઉદ્દેશ્યાજી મંથકારે સત્યનો ભેષ કર્યો. જણાય છે; કિંવા પૂર્વપરંપરાગત લખાવટી આખ્યાયિકાને સત્ય માની નેનો અનુવાદ મંથકારે પોતાના મંથમા પ્રકટ કરેલો જણાય છે. પૂર્વ-કાલીન ચરિત્રકાર મહીપતિનું અનુકરણ કરી સામ્રાજ્ય મંથકારે પોતાના મંથમા અહુલન ચમત્કારના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તે ઉપરથી તેમની મદનવિદ્યા જણાઈ આવે છે. મદા સાધુપુરુષની ધીજાનું વર્ણન કરવામા અહુલન ચમત્કારોનું કથન અવશ્ય હોયું જોઈએ; એવું સામાન્ય મનુષ્યો સમજતા હોવાથી, ઐતિહાસિક નીતિ અનુસાર તેમના મથ પ્રમાણુજન કહી શકાયે નહિ. તેમ છતાં એવા અહુલન કથામય મથમા સત્યનો ધોળો અંશ હોવાથી સત્યરોધક વાચકવર્ગે તે રોધી લેવું જોઈએ. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાન વાચકો એ કનંવ્ય ભૂપી જન્ય છે કિંવા તેનાથી પરદુષ્ટ થાય છે તેથીજ સામાન્ય મનુષ્યોનો શ્રમ દૂર થતો નથી. એ વિનય-પત્રને જે ભૂલ થઈ છે તે સંબંધી ટુંકમા લખવામાં આવે છે.

રામદાસ સ્વામીના જીવનચરિત્રમા, મદારાજને સ્વામીનાં દર્શન પ્રથમા મહાજની ખીજપર થયા તે સમયે ખીજવાળો પ્રદેશ મદારાજની સત્તામાં હતો અને ત્યાં એક મામલનદાર પણ રહેતો હતો. તેમજ આજી આખથી પાછા જતી ગમન મદારાજ કરાડ, પાઈ અને માદુવી ગામ આગળ યહને ગયા હતા; તમા વાહ અને માધુવીમા આઠજીઓજન અને પુછળ દાનધર્મ કરવાનો ઉત્તેજ થયે છે એ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ પ્રાલપર તે સમયે મદારાજની સત્તા હતી, પરંતુ વાસ્તવિક ઇતિહાસ એવો છે કે, મદારાજે ઈ. સ. ૧૬૭૩ માં એ પ્રાત પ્રથમ કબજો કર્યો. તે તે પહેલા તેમના કબજામાં આવ્યો નહોતો. તેમ પ્રમાણે રામદાસ સ્વામીની ગિર્યદીક્ષા લીધા પછી એક બે વર્ષે તેમને પરળીના કિંજાપર વહ જવામાં આવ્યા હતા; અને સ્વરાજ્ય દાન કરવાનો પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ સનામાં જન્મી હતો એવું લખવામા આવ્યું છે; પરંતુ મદારાજે એ બંને કિલા ૧૦ તો ૧ ૧૩ માંજ કબજો કર્યા હતા. તે એકજ ઐતિહાસિક પ્રમાણુ ઉપરથી રામદાસ સ્વામીના લકનમંડળે લખેલો વાદમરત પ્રસંગ તદ્દન નિરાધાર છે એમ, કહેવામા અડચણ નથી.

મદારાજના ચરિત્રની જે જગરો પ્રસિદ્ધ થઈ છે તેમા અહુલન ચમત્કારિક પ્રસંગનું વર્ણન સૌથી પણ ઐતિહાસિક ડાઘનકજ વર્ણવ્યાં છે. તેથી એ સર્વ મથ ઉપર વિશ્વાસ રાખવામા અડચણ નથી. મદારાજે કોઈ પણ પ્રસંગ

રામદાસ સ્વામીની સલાહ લીધી હોય એવું બખરોમાં લખ્યું નથી. માત્ર એક જ પ્રસંગે અર્થાત્ રાજ્યાલિંગેકસમારભસમયે તેમણે તેમનો અભિપ્રાય પૃથ્થાનું મળી આવે છે. હવે પ્રશ્ન યોગે કે, - ચિટ્ણીસંકૃત બખરમાં અને શ્રી શિવદિગ્વિ-જય ગ્રંથમાં મદારાજે રામદાસ સ્વામી પાસેથી ૪૦ સં ૧૬૪૯ માં દીક્ષા લીધી હતી એમ લખ્યું છે તે પણ ખોટું કે કેમ? પ્રશ્નના ઉત્તરમાં લખ્યું જોઈએ કે, સમર્થ સ્વામીના ચરિત્રગ્રંથમાંથી ઉક્ત બખરકરિએ એ વિવચનો ઉતારી કહેઈ હોય એવું સ્પષ્ટ જણાય છે. મદારાજસંબંધી ક્ષેત્ર જૂના ચરિત્રગ્રંથમાં તેમની શિષ્યદીક્ષાસંબંધી ઉલ્લેખજ નથી. રામદાસ સ્વામીના શિષ્ય દિવાકર ગોસાંધના વંશજને પાસેથી મળેલા પત્રસંગ્રહમાંના કેટલાક અસત્ર પત્રોના ઉતારા પ્રસિદ્ધ થયા છે.^૧ તે ઉપરથી મદારાજની શિષ્યદીક્ષાના સમયનો નિર્ણય થઈ શકે છે. તેના જોતા જણાય છે કે, સ્વામીજી સાથે મદારાજની પ્રથમ મુલાકાત ૪૦ સં ૧૬૭૨ માં થઈ હતી. તેજ પ્રમાણે ૪૦ સં ૧૬૭૬ પર્યંત સ્વામીજી પરણાપર કાયમ નિવાસ કરવા આજ્ઞા નહોતા. આ સ્થળે પણ કાંઈને સંકા થશે કે, મદારાજ ૪૦ સં ૧૬૭૨ પર્યંત તેમને પ્રત્યક્ષ મળ્યા નહોતા; પરંતુ તેમની માહિતી તો હોવીજ જોઈએ. સંકાતું સમાધાન કરતાં કહેવું જોઈએ કે, મદારાજને ૪૦ સં ૧૬૫૮ પર્યંત સ્વામીની બખરજ નહોતી.^૨ અને ત્યાર પછી પણ તેમને સમર્થ સ્વામીનું સ્મરણ રહ્યું હોય એવું જણાતું નથી; કારણ કે મદારાજ સમર્થ

૧ રા. ગો. ડા. ચાદોરકરે કસરી પત્રના વા. ૨૦ મી ભૂત ૪૦ સં ૧૯૦૬ ના અંકમાં એક પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં એ પત્રોચળથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાંના બે ઉતારા અત્રે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે કેસવ ગોસાંધએ ત્રિવાકર ગોસાંધને લખેલો ઉતાર:-
“રાજેશી શિવરાજ ભોસલે સમર્થની મુલાકાતે આવનાર છે. પ્રથમ કોટ. તેમની બર-દાસત કરનાર કોઈ નથી, લખ્યું છે તે બધુ દેવજનાં મનુષ્યે ઉપયોગમાં લેને...ચેત્ર વ. ૧. રાકે ૧૫:૪ (૪૦ સં ૧૬૭૨)” સમજવગરના ઉલ્લાખ રહેલા કારકુન જિનજી કાંકરે હયાલદાસેર મદારાજનો પત્ર.-“શ્રી રામદાસ ગોસાંધ શિવપરીમાં રહે છે સાંમત કેટલાક દિવસ જટ ઉપર નિવાસ કરવા આવશે તેમને આવવા દેને. રહે તેટલા દિવસ રહેવા દેને, બધ તે વખત બધા દેને ..છ ૮, જમાદિગામ્જર સન સળ સમેન, ૧૦૭૭, રાકે ૧૫૨૮ (૪૦ સં ૧૬૭૬)”

૨ દિવાકર ગોસાંધીર બાસકર ભોસલેનો પત્ર.-“ગિલાજી સન પાસે જિજ્ઞા ચાટ ગયો હતો, તેમણે પૂછ્યું કે, તમે કોણ છો? ક્યા નિવાસ ? એ ઉતાર હોયો કે, -હું રામદાસી શ્રી સમર્થની ગિરિ, ચાંદકમા નિવાસ છે પછી તેમણે પૂછ્યું કે, તેમણે ક્યા રહે છે? તેમનું મૂળ નામ કયું? તેના ઉત્તરમાં એ કહ્યું કે, નંચાકિનારાપરના નંબાનિવાસી છે. હમણા ચાંદકમા મઠ બાધી તેમણે દેવળી સ્થાપના કરી કેસવ આપ ક્યાં છે અને અમને સર્વને આજ્ઞા કરી છે કે, તમને સર્વેએ ચિજ્ઞા આવી લાની દેવસ્થાનમાં ઉત્સવ કરવો; એટલું કરી હું ચાંદકમા ગયો. સનજીને દત્તોજીપત બાકનવીસને દેવળા દત્તપત્ર માટે પ્રતિવર્ષે ગરોહ હોન મોક્ષવાનો પત્ર લખ્યો. એ હોન નિશ્ચિત સમયે મળશે. ઉતાર લખ્યો. રાંદકુન ગ્રહ ૨, રાકે ૧૫૮૦” (રા. દેવે પ્રકટ કરેલા ‘દાસબોધ’ નામક ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ૪૬ માં પૃષ્ઠ ઉપર આ પત્ર પ્રકટ થયો છે.) સમર્થ સ્વામીના શિષ્યોને મદારાજ સાથે સંબાધાતુ થયું તેમાં ઉક્ત વર્ણસનસંબંધી લખ્યું નથી. એ લેખ સમર્થ સ્વામીની બખરમાંથી પ્રકટ કર્યો છે. રા. ચાદોરકરે પોતાના પૂર્વજીવનમાં લખ્યું છે

સ્વામીના પ્રથમ દર્શન કરવા ચાકળ ગયા તે સમયે સ્વામીજીના શિષ્યને તેમણે પ્રશ્ન કર્યો હતો કે, 'આટલા દિવસ યથા મારાથી સ્વામીજીની મેવા થઈ નહિ એ મુ ૨' એ સંબંધી રામદાસ સ્વામીની બખરમાં લખ્યું છે કે, રામદાસ સ્વામીના એવીબદ્ધ પત્રમાંથી એ વિસ્મરણનું પ્રમાણ પ્રમાણ મૂળી આવે છે. તેમાં સ્વામીજીએ પોતાની બખર નહિ લેવાનું અને પોતાનું વિસ્મરણ થવાનું સ્પષ્ટીતે લખ્યું છે. વળી એ પત્રમાં મદારાજની સ્તુતિ કરી છે. મદારાજ ઈ. સ. ૧૬૪૯ માં કિવા તે પછી પદ્મ-વીસ વર્ષે એ સ્તુતિને લાલક થયા હતા એમ કહી શકાય નહિ એ સર્વ ઉપરથી કહી શકાય છે કે, ઈ. સ. ૧૬૭૨ પર્વત સ્વામીજીની અને મદારાજની મુલાકાત થઈ નહોતી મુલાકાત થયા પછી મદારાજે તરતજ શિષ્યદીક્ષા લીધી હતી કે કેમ તે નિઃસંશય કહી શકાતું નથી. સ્વામીજીની બખરમાંથીજ ઉપરોક્ત દુષ્ટીકત અક્ષરશઃ લખવામાં આવી છે. તે સત્ય માનવામાં આવે તો મદારાજે પાંચ, કરોડ વગેરે પ્રાપ્ત ઈ. સ. ૧૬૭૨માંજ અને પછી નથા મદારાજના કિલા ઈ. સ. ૧૬૭૩માં કબજે કર્યો હતો એમ જણાવ છે. સમર્થ સ્વામીના શિષ્ય અનંત જોસાઈએ જૈનવલદને એક પત્ર લખ્યો હતો. તેમાં લખ્યું છે કે, 'શ્રી સિવાજી રામ જોસાઈએ, પરિધાવી નામ સંવત્સરે ગિરજાવાદીના મહા પરમાર્થ કર્યો.' પરિધાવી નામ સંવત્સર ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં થાય છે. તે સંવત્સરને ઈ. સ. ૧૬૭૩ ના પ્રારંભ સુધી માનવામાં આવે તો કવચિત્ ઉપરોક્ત પ્રાપ્ત, મૂળ અથવા લખેલા પ્રથમ અપુણ્યેસાં વર્ષમાંજ કબજે કરેલો હોવા જોઈએ.

તુકારામ બાવાના સાન્નિધ્યમાં રહેવાની હજારો મદારાજે તેમને સ્વામી-સહિત પત્ર મોકલ્યો હતો. પ્રાપ્તરૂપે તે મદારાજે વિરક્ત સાધુ પુરને મદારાજને એક અજગામક પત્ર મોકલી રામદાસ સ્વામીની લક્ષિતમાં મન તક્ષીન કરવાની બનામણ લખી છે એ પરથી ફાઇ પ્રશ્ન કરશે કે, એ પત્રબ્યવહાર પહેલાજ મદારાજને રામદાસ સ્વામીના દર્શન અને દીક્ષા મળ્યા હશે, પરંતુ પૂર્વોક્ત અનિવાસિક પ્રમાણ અસત્ય હયાં સિવાય એ પ્રમાણપત્ર ઉપર આધાર રાખી શકાય નહિ વળી રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રમાં મદારાજને શિષ્ય બનાવ્યા તે સંવત્સરને સત્ય માનવામાં આવે તો તુકારામ બાવાનું દેવાવસાન થયું તેજ વર્ષમાં મદારાજને શિષ્ય બનાવ્યા એમ માનવું પડશે એ જ સત્ય માનવામાં આવે તો સ્વામીજીના શિષ્ય થયા પછી તુકારામ બાવા, રામદાસ સ્વામી અને સિવાજી મદારાજ એઓની પરસ્પર અનેક વખત મુલાકાત થઈ અને પરણીમાં મોટો મમારણ થયા તે સમયે તુકારામ બાવા તે સ્થળે આવ્યા હતા વગેરે બાબત સ્વામીજીની

૬. સિવાજી સમર્થ સ્વામીને જે સંદેશ આપી હતી તેમાં રાજે ૧૬૨૪ (ઈ. સ. ૧૬૭૨) પહેલાની એક ખજા સનંદ નહોતી. અર્થાત્ બાકરે જોસાઈએ પોતાના પત્રમાં લખેલી તારીખ સમ, પ્રતિષ્ઠે નિશ્ચિત રીતે મળતી નહિ હોય અને તે સંબંધી સત્કલ્પ હોવા કલ્પ પશુ થઈ નહિ હોય.

૧ એ પત્ર પશુ જા મદારાજના પૂર્વોક્ત પત્રના અંશરૂપે અસત્યવાદીકે પ્રકટ સ્વામીમાં આવ્યો છે.

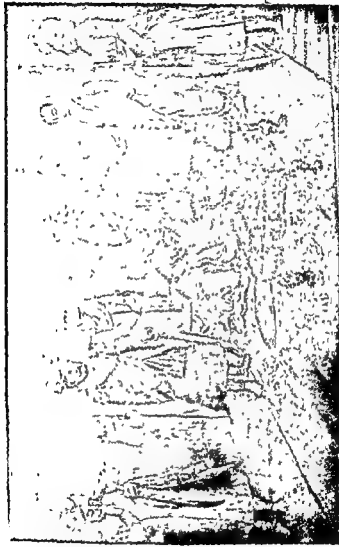
અખરમા લખી છે તે સત્ય માની, તુકારામબાવાનો દેહાવમાનકાળ ધણેજ આગળ માનવો પડે, પરંતુ ૪૦ સં ૧૬૪૯ પહેલા તેમનો અવસાનકાળ માની શકાવજ નહિ એ નિર્વિવાદ છે મત્રાગજે બાવાને ૫૪ લખ્યો તે તેમના દેહાવસાન પતેલા કેટલાકે દિવસ અગાઉજ મોકલેલા હોવા જોઈએ, પરંતુ રામદાસ રામીની બખરમા મહારાજ તેમના વિષય ચવા પછી વણે દિવસે ૫૪ મોકલ્યાનું લખ્યું છે ચિટણીસકૃત બખરમા પણ એવાજ ઉલ્લેખ છે એ બખરમા તો એ સંબંધી કંઈક કૃત્રિમ પ્રકાર જણાવ છે, તેમા તુકારામબાવાના અલગરૂપ પત્રોત્તરના એ વિલામ કર્યા છે રામદાસ ચવામીના દર્શન ચવા પહેલા મહારાજે તુકારામબાવાને નિમંત્રણ મોકલ્યું ત્યારે તેમણે જે ઉત્તર મોકલ્યો તેના એ અલગ પ્રકટ થઈ છે, અને રામદાસ ચવામીએ શિષ્ય બનાવ્યા પછી પુનઃ મહારાજે બાવાને દર્શન આપવા માટે વિનવિપત્ર લખ્યો તેનો ઉત્તર બાવાએ મોકલ્યો તેના આર અલગ પ્રકટ કર્યા છે મહારાજને જ્યારે સમર્થ ચવામી પર દૃઢ ભક્તિ ઉત્પન્ન થતા તેમનાજ દર્શન કરવાની ઉત્કંઠા થઈ રી હતી ત્યારે તુકારામ બાવા પાસે જવાનું તેમને શું પ્રયોજન હતું ? માન દર્શન કરવાની ઇચ્છા હતી તો તેમને ૫૪ લખી નેડાવવાનું શું પ્રયોજન હતું ? મહારાજ હમેશા પ્રવાસ કરતા હતા અને તેઓ વખતોવખત તુકારામ બાવાના કીર્તન સાલળવાની સાધ પ્રાપ્ત કરતા હતા, એવો બીજા અંશમા સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે શું તે સમયે તેમને બાવાના દર્શન નહોતા ચતા ? તાત્પર્ય એ છે કે, ઉપરોક્ત વિવાદ ઉત્પન્ન નરનાગ લેખકોએ લખે બનાવટ દરી છે એમજ કહેવું પડશે.

- હવે આપણે કહી શકીશું કે, જે સમયે તુકારામબાવા પર મહાગજને દૃઢ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી તે સમયે સમર્થ ચવામીનું નામ પણ તેઓ જાણતા નહોતા. આ સ્થળે શંકા થશે કે, તુકારામબાવાએ ચોતાના પત્રરૂપ અલગમા રામદાસ ચવામીના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું કાળ શું ? એ શક્ય સમાધાન કરતા કહેવુંજ પડશે કે, એ અલગ પૈકી કેટલાક અલગ તુકારામબાવાના રચેલા નથી પણ બનાવટી છે, અને તે મહારાજનો રાખ્યાસિયેક ચવા પછી રામદાસ ચવામીના લકતોએ રચી તેમા દાખલ કર્યા છે, એમ તેમાના 'જનપતિ' વિશેષણ ઉપરથી તથા અષ્ટપ્રધાનમબંધી લેખ ઉપરથી કહી શકારો; કાળ શું કે તુકારામ બાવાની દ્વાવિતમા મહારાજ જનપતિ ચવા નહોતા, તેમજ અષ્ટપ્રધાનતી ચોજના પણ થઈ નહોતી બનાવટ કનારાઓએ ચોતાના ગુરુનું મદરવ વમારવા માટે સત્યનો લોષ કંઈ ન હોત તો આજે મહારાજે મહારાષ્ટ્રમા હીનપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર પ્રવાદ પ્રસિદ્ધિ થાત નહિ અર્થાત્ મહારાજે રામદાસ ચવામીના ઉપદેશથીજ સ્વધર્મસ્થાન અને ચ્વરાખ્યામાધન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે તે કહેવાત નહિ એ પ્રવાદનું સત્યત્વ ચવાપવા માટે કેટલાક મહારાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ-શોધક ગૃહસ્થો પૂરાવા ચોધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે એમ સલળાય છે, પરંતુ ઉપર પ્રકટ કરેલા પત્રો ખોટા કરતા સુધી તેમનો એ પ્રયત્ન વ્યર્થ જને અને તેમનું એ સંબંધીનું આજ્ઞાપર્યંતનું વાક્યાપરિહત્ય કેવળ નિરર્થક થશે.

હવે અત્રે એક શક્યનું સમાધાન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણ ગણ કરવામા આવશે.

એ શકા એ છે કે, રામદાસ સ્વામી અને શિવાજીમહારાજની પ્રથમ મુલાકાત ઈ. સ. ૧૬૭૨ માં થઈ તે વર્ષે કિંવા તે પછીના વર્ષના આરંભમાં તેમને શિવજી બનાવ્યા એ ક્યારે નિર્ણયિત છે, ત્યારે સમર્થ સ્વામીના દાસબોધ નામક ગ્રંથમાં મહારાજને ઉપદેશ આપવા જતા રાજનીતિ આદિ પ્રકરણો વચ્ચે છે તે ક્યારે રચાયવા દેવા જોઈએ ? કારણ કે દિવાકર ગોસાહજી બહારિ ભટને શકે ૧૫૭૩ માં જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વામીજી શકે ૧૫૭૬ (ઈ. સ. ૧૬૧૪) પછીના દસ વર્ષપર્યંત દાસબોધ નામક ગ્રંથ રચવાના ઉદ્દેશ્યમાં નિમગ્ન થયા હતા તેણે પત્રમાં લખ્યું છે કે- 'શ્રી સમર્થ, ગ્રંથ લખના માટે દસ વર્ષનો સંકલ્પ કરી, કયાણ જોસાહ, ચિત્રલુખાણ આકા અને અનંત કવિને માથે ઘડી શિવજીના જન્મમાં ગયા છે' ? શકાનું સમાધાન એ છે કે, દાસબોધના એકંદર પીસ જતાં આજપર્યંત ઉપલબ્ધ છે; તેમાંના પહેલા આઠ દશક મૂળ હોવાથી તેમજોગ ગ્રંથ દાસબોધ કહી શકાય અને બાકીના દશક સમર્થ સ્વામીના દેખ શિવજી પાછળથી બનાવી ગયાં સામેલ કર્યા હશે કિંવા સ્વામીજીએ આગળ ઉપર પ્રસંગોપાત રચ્યા હશે રા. શં. શ્રી દેવે પ્રકટ કરેલા દાસબોધ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં એ સળધી પૂરાવો દર્શાવતા લખ્યું છે કે-(૧) આઠ દશક પૂરા થતા સુધી ગ્રંથ રચનાનો પ્રયાસ એકસરખો છે; તેમાં કાંઈ પણ સ્થળે પુનરુક્તિ દેખ જણાવે નથી. આઠમા દશક પછી અનેક વખત પુનરુક્તિ દેખ જણાય છે. શ્રી સમર્થને મુખ્યતઃ અધ્યાત્મનિરૂપણ કરવું હતું. આઠ દશક પૂર્ણ થતાં સુધી તેમાં અધ્યાત્મ સંવાદ બીજા કોઈ વિષય નથી અને તેમાં 'રાજકીય' શબ્દ પણ નથી. હજી તેમને શિવાજીમહારાજનું સમગ્ર ચિત્ર નહોતું. 'રાજકીય' શબ્દ પ્રથમજ નવમા દશકમાં જણાવેલો આવી પડ્યો છે. (૨) + + + ત્રીસદશક રચ્યા પછી ગ્રંથ સંપૂર્ણ કરવાના હતા. (૩) નવમા દશકના છઠ્ઠા સમાસનું બીજું પદ જોતાં સિદ્ધ થાય છે કે, એ દશક દાસબોધમાં લખ્યું નથી. નવમા દશકથી બીજા દશકની પણ એજ વિધિ સમજવી અને બારમા દશકમાં કોઈક સ્થળે શિવાજીમહારાજને ઉદ્દેશી બોધ લખવાનું કહેવામાં આવે છે, તે ઈ. સ. ૧૬૭૨ પછી રચેલાં હોવાં જોઈએ મર્થ વાદવિવાદ તપાસના એવા નિર્ણય ઉપર આવી શકાય છે કે, સમર્થ સ્વામીના હકેતા તેમના બેાલની જે મહત્તા માલ છે તે મહત્તાને સ્વરાજ્યસાધન અને આનંદન પાદન સળધી ઉદ્દેશ્ય પરિપૂર્ણ કર્યા પછીજ તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે. કિંબદંતી મહારાજના અત્યંતિક કર્તવ્ય ઉપરથીજ સ્વામીજીને એવા બોધ સૂચવો દરી.

દાનંત કહેવે સ્વરાજ્ય ગ્રાપવાનો આરંભ કરી મહારાજને તે માર્ગ બતાવ્યો. અર્થાત્ મહારાજના કારકુને મહારાજ મગધ સ્તુત્ય ઉદ્દેશ્ય ગર કર્યો અને એનું કહેનાર ઇતિહાસપણિત અમારા દેશમાં જગદી રવા છે; પરંતુ પાછળ તેમની માન્યતા તદ્દન અમલ દર્શાવવાનો ચલ્લ મ્યો છે. તેજ પ્રમાણે શિવાજીમહારાજે કરેલા મર્થ કર્તવ્યોનું શ્રેય રામદાસ સ્વામીને આપવાનો પ્રયત્ન કરનારાઓ કેટલા અન્યાયી છે તે ઉપરોક્ત વિવેચન ઉપરથી વાચકવર્ગના હૃદયમાં આવશે એવી આશા છે.

શિવાજી મહારાજની સ્મૃતિચિત્ર

Lakshmi Art, Bombay

પ્રકરણ ૩૦ મું-અંતકાલ

પંદેરી એટ ઉપર યાણું સ્થાપી મહારાજને અગ્રેજ અને સીદીને સ્વસ્થ થઈ હતા એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી મહારાજને મર્મોચાર મળ્યા કે, જોરમાં આદના લશ્કરના ખર્ચ માટે ફિલ્દીથી પુષ્કળ રૂબીઆ આવે છે. મહારાજને તરતજ મુસરીને પોતાના ઘેડેસ્વાર સહિત મોગસાઈ ત્રિબેરી લાવનાર મનુષ્યો ઉપર દુમતો કર્યો અને તમામ દબ્ય કબજે લઈ સનુઓ જલકાવે તે પહેલા ત્વરિત ગતિએ રામગઢ જઈ પહોંચ્યા. એ ઉતાવળમાં મહારાજને ધણો થાકે લાગવાથી તેમની છાતીમાં દુઃખાવો થયો. થુંક-માં લોહી પડવા લાગ્યું અને શરીરમાંથી ત્રીણો તાવ લાગવા લાગ્યો. મહારાજનો વ્યાધિ પ્રતિદિવસ વધવા માંડ્યો. કાર્યભારીઓએ વિદ્વાન વૈદ્યો તેડાવી તેમને ઔષધોપચાર કરવા માંડ્યા. અનેક દેવની આધા રાખી; સર્વ પ્રકારનાં અનુક્રાનો કર્યા. માત્રિક લોકોને બોલાવી અનેક પ્રકારના મંત્રમંત્ર કરાવ્યા; અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપાય કરી જોતા મહારાજનો વ્યાધિ ઓછો થયો નહિ.

મહારાજે પોતાના મંદવાડની વાત પ્રકટ નહિ કરવાની સર્વને સામ્ર તાકીદ આપી હતી. ક્વચિત્ તેમ થયું હોત તોપણ કોઈ સાચું માનત નહિ; કારણ કે એવી વાતો પ્રથમ વણી વખત પ્રસારી પછી મહારાજ અનેક ચલાઈમાં ગયેલા જ છાયા હતા, એવું મુસલમાન જખરકારો લખે છે. સાબત સમયે મહારાજના લશ્કરે સુરતના કિનારાપર્વત જઈ પહોંચી સહેર ઉપર સમ્ર-રીતે દુમતો કર્યો હતો.

૧ સજાસહ અને કિતમુત લખે છે કે, તેમના શરીરમાં શીત્તવર ઉત્પન્ન થયો હતો. ચિત્તશીસ અને ત્રયરીના જખરકર્તા લખે છે કે, તેમને જ્વરનો વ્યાધિ થયો હતો. માન્ડ રહે લખે છે કે, તેમને પુરણમાં રહિયા થયો હતો. જુદેલાની જખરમાં મરણનું કારણ બૂંડુંજ લખ્યું છે. તે લખે છે કે, મહારાજને જલન્યા સહેરપર દુમતો કર્યો તે વખતે તેમનો સિપાઈએ ન્યાના ફકિરોને ત્રાસ આપ્યા વેળાએ મહારાજને રાપ દીધો તથા તેઓ માઠા પડી ગયું પાચ્યા! શિર્કિલ્લિવજ્જમ્મા એથી પણ વધારે ગમતકારિક કારણ લખ્યું છે કે, મહારાજની ક્ષિતિય પત્ની સોધરાવણીએ તેમને વિષ ખવડાવ્યું. તેનું કારણ એ હતું કે, સંભાળ પન્દાણાયા દેદ હતા તે સહિ જોઈને પોતાના પુત્ર રાજસભને જાદીપર બેસાડી સમય મૂલ લગીવડ દે. કિસ્ક અને અસિદ્ધ હતિહાસકાર આર્મીના અથ લખવાથી પ્રકટ કરી છે.

સહેરમાંનાં મનુષ્યોએ અનુમાન કર્યું હતું કે, સિવાજીમદારાજ અર્થાત્ સુરત સહેર-
પર દુમયો કરવા આવ્યા છે. સહેરના મનુષ્યોના હૃદય દિટી થયા હતા. અમેજ
વ્યાપારીઓએ પોતાના પૈસાટકા તાલી નહીતે પેઢે પાર સ્થાપી તરકે પોતાના
વદાલુ ઉઠા દતા તે પર મોઢવી દાખા મુરનના મોઝલ નુજેદારે આ મમયે પુઝ-
લ અડલી આપી મોરોપત પેચાને પાછો વાડ્યો. એ ચડાઈમા મદારાજ રતન
જરાના દતા, પરંતુ ધરીરમા દુઝાવે ચલાયી તેમનુ જવાનુ અટકી પડ્યુ હતુ.
મુરતના પ્રાનમા વૃદ્ધકાટ કરીતે અને ખંડ્યી વસન કરીતે મોરોપત રાખમદાર
આગ્યો તે નમયે મદારાજની પ્રકૃતિ અત્યંત બગટી હતી.

અત સમય સમીપ આવેયો જાણી મદારાજે પોતાના પ્રધાન કાર્યભારી વગેરે
આમમજાને પોતાની પાસે બોલાવ્યુ. તે મમયે મદારાજ પાસે મોરોપત પેચા,
પ્રધાનપત ન્યાયાધીશ, બાકાજી કોવજી ચિટમ્બીસ, સમચંદ્રપત બમાત, રાવજી
સોમનાથ, સુધોજી માનુમરે, બાજીદાસ, મદાદજી નાથક, પાત સંભળ, વગેરે સુદગ્ય
હતા મદારાજે તેમને કહ્યું:-“મારા આપુલ્યની મર્યાદા પૂરી થઈ છે. હવે મારો
અવમાનસમય જલાય છે. હવે મારો દેહ ટકશે નહિ. મારા પિતાની આગ્રાસ
દગર દોનની જાગીર હતી, તે વધારી મેં એક દરોડ દોનનું રાન્ય મેળવ્યું છે.
એકીદગરની પાયા બનાવી છે. મારું રાજ્ય ધરતીરપણાથી, દિગ્ભંધી અને
દુશિયારીથી મથાવે એવો મારી પાછળ પુત્ર નથી. રાજરામ નાની ઉંમરનો છે.
તે ને છવતો ગ્રેસે તો મારું રાન્ય સંભાળી તેમા વધારો કરશે. સંભાજી બેઠ
પુત્ર છે તે રાજકાર્યનો અદિવચાર છે; પરંતુ તેનામાં શુદ્ધિ નથી. બને પુત્રોને
રાન્ય વહેતી આપવાની મારી દુઝા હતી પણ સંભાજીએ તે માન્યું નહિ. તેમ
જના મન્યના નિભાજ કરવામાં આવે તો મારા તાબાના ચાર અંતિત સરદારો
એકબીજાથી વિરદ થાય અને રાજ્યશુદ્ધિ ન થતા મારા કચ્છજી ઉત્પન્ન થાય
એમ છે, એથી એકબીજાની મર્યાદા જળવસો નહિ. જ્યેષ્ઠ પુત્રે રાન્ય કરવું અને કનિષ્ઠ
પુત્રે તેની જાગ પાલન કરી એવા કરવાનો રાજકર્મ છે; પરંતુ મારા પુત્રો તે
પ્રમાણે વન એવો સંભવ નથી સંભાજી મારી પાછળ રાજ્ય શુભાવર્તે મંભાજી-
ને નરદ પુત્ર જાણી ધરકરના પ્રસિદ્ધ શરા સરદાર તેના પક્ષમાં જશે. રાજરામ-
ને નાનો પુત્ર જાણી ધરકર તેના પક્ષમાં નહિ જવાથી તેનો પક્ષ દુર્બળ થશે.
કાર્યભારીઓ ગજગમના પક્ષમાં રહેશે એમ થવાથી રાન્યમાં બે પક્ષ બંધાશે.
તેમનું અનિશ્ચિત પુત્રોને કેદ પકડી દેવાતની શિક્ષા કરમે અંતિત સરદારોનું માન
અ ન કરી તેમના ખૂન કરમે શુદ્ધ મનુષ્યોનું બેર વધી જશે, નામાકિત અને
આકિ જેવા જે પુત્રોએ પ્રમ અને સાદમ કરી આજમર્મિત મને સદાવના આપી
છે તેમનુ અપમાન અને અપ્રતિષ્ઠા કરી ગણવપદનિ બગાડી નાખશે. તે કેરી અને
વ્યભિચારી દેવાયા તેની મનિ બદ થશે અને પ્રદાંધપણે વર્તશે રાન્યમા નિર્દય,
અનિચારી અને કૃત્તિ લોકોનું મથલ થશે અને સર્વજન ચરાધકના પ્રસરી રહેશે.
સંભાજીદારા રાન્યની ત્રિજેરી ખાલી થઈ જશે મેં સદુત્પલ્લસંપન્ન મનુષ્યો મેળવી
સ્વરાજ્યનો પાયો નાખ્યો છે. મારી પાછળ તેમની ફરિયા અને અપમાન થવાથી

તેઓ રાજ્યમાં રહેશે નહિ. મારા રાજ્યમાં એવો જોડાઓ થયેયો નથી. ઔર-
અંગેએ લાગ મળશે તે આજીવન ત મારી બીકે પોતાના સ્થળમાંથી કળી શકતો
નથી, પણ મારા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા જોઈ પ્રચલિત લક્ષ્યમાં મારી
કરશે આદિલગાદી અને કુતુબસાદી દુર્બળ થઈ છે તેનો પ્રથમ નારા કર્યા પછી
ખાદરાંહ આપણા રાજ્ય ઉપર ચડાઈ લાવશે સલાહ સ્વરાજ્યનું રક્ષણ કરી
શકશે નહિ. ઔરઅંગેએ તેનો નારા કરવા પ્રવૃત્ત થશે કેટલી મનુષ્યોને દુઃખ કરવામાં
વિલખ લાગતો નથી રાજ્યમાં જીવતો રહેશે તો મારા વિશ્વાસુ મરદારોની સહા-
યતાથી દુસ્મનના તાબામાં ગયેલું રાજ્ય પાછું મેળવશે આમ ભવિષ્યમાં મને આપણા
રાજ્યની ઉત્કૃષ્ટતા જણાતી નથી.”

મહારાજનું અંતકાળનું નિરુત્સાહપ્રદ લાપણું સાલળી નજીક ઉભેલા સર્વ
મનુષ્યોના અંત કરણ ભરાઈ આવ્યા તેમના નેત્રામાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી.
તેમને અલંત દિલગીર થતા જોઈ મહારાજે કહ્યું:—“તમે અભુમાત્ર શોકાકિત થશો
નહિ ધૃતિરે માનવી દેહમાત્રને માટે મૃત્યુ નિર્માણ કર્યું છે આ મૃત્યુભેદક છે.
જેટલા જન્મ્યા છે તેટલા જવાના છે કોઈ ચિરંજીવ રહેવાનું નથી ધન, સુત,
જામા, વીરશ્રી, પરાક્રમ, અહંકાર એ સર્વ મિથ્યા છે અને સર્વ અદિનું અદિન
રહેવાનું છે તેમાં લુપ્ત રહી મોહવશ થવાથી માત્ર ચિત્તવૃત્તિ ચંચળ થાય છે.
તેમાં કંઈ હિત નથી જે સમયે જે અને તેને ઉપજોઈ માની નિરપેક્ષ ચિત્ત
વર્તણું એમાંજ કલ્યાણ છે તમે સર્વ પરાક્રમી છો જનને પ્રયત્ન સ્વરાજ્યનું
રક્ષણ કરજો સર્વ મનુષ્યો એકસપ કરી વર્તજો. મારા વ્યાધિ મટાડવા તમે
તમારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે, પરંતુ સર્વ મનુષ્યોના પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા છે.
તમે પ્રયત્ન કરશો નહિ. મારું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે હું સ્વર્ગમાં જવા તૈયાર
થયો છું. હવે તમે સાવધ રહેજો. મારી પાઠળ મુક્તિપૂર્વક રાજ્યનું રક્ષણ કરજો.
સર્વ ભરતખંડ જીતવો, દિલ્લીનું તખ્ત લેવું, શ્રી લાગીરખીને ત્રાસમુક્ત કરવી અને
અટક જાળને પેલે પારના રાજ્ય ઉપર ચડાઈ લઈ જઈ ત્યાં રાજ્ય ચલાવવું, એવી
મારી, ઉત્કટ ઇચ્છા હતી તે અપૂર્ણ રહી મારું આયુષ્ય પૂર્ણ થયું છે. તમે એ
વાતનો શોક કરશો નહિ વિવેકભુવિથી ચિત્તને સતોષ આપજો.” મહારાજે ઉપ-
વૈકલ શબ્દોવાડે સાન્ત્વન કરી, સર્વને દિવાનખાનાની બહાર જવાની આજ્ઞા કરી.

ત્યારપછી મહારાજે મંગોદક મંજાવી પ્રાયશ્ચિત્તવિધિપૂર્વક સ્નાન કર્યું સર્વોગે
અગ્નિહોત્રની ભસ્મલેપન કરી રદાક્ષની અને તુલસીની માળાઓ ધારણ કરી,
દર્શાસન ઉપર બેસી મહાન પડિતોને અને ન્યાસીઓને પોતાની પામે બોલાવ્યા.
તેમની પાસેથી આત્માજનાત્માસંજયી ઉપદેશ સાલળી મહારાજ વિરક્તિ ધારણ
કરી ભગવદ્જ્ઞાન કરવા લાગ્યા અને કથાકીર્તન આદિ શ્રવણ કરી સમય
વ્યતીત કરવા લાગ્યા પોતાની સમક્ષ સો ગાયોનું દાન કરાવ્યું અને દ્રવ્યદ્વારા
સદ્ગતિ મોપ્રદાનનો સંકલ્પ કર્યો ભગવદ્ગીતા અને વિષ્ણુસદ્ગતિ નામના પાઠ
વચાવવા માલ્યા બ્રહ્મદેવી વેદવાણીનો ધોષ ચાલતો હતો તે સમયે, શકે ૧૬-
૦૨, રૌદ્રનામ સવત્સરે, ઉત્તરાયણી ચૈત્ર શુદ્ધ પૂર્ણિમા અને રવિવારને દિવસે

મધ્યાદને સમયે. (તા. ૫ એપ્રિલ ૬૦ સં ૧૬૮૦) 'શ્રી રાજ' રાષ્ટ્રનો દિવસ
કરી મહારાજે અત્યંત સાનિત્યે, સ્વચ્છતાપૂર્વક પોતાનો કેદલાજ ક્યો. મરુ-
પર્વત અવિર્માન પરિક્રમ અને પદાક્ષયકે મધ્યાદન કરેલું જેથી અને રાત્ર્ય-
સંપન્નિતો ત્યાજ કરી જતા તેમને કિંમિત્ત પણ શોક રથો નહિ, એ કંઈ જેવું
તેવું હેઈ નહોતું. ધર્મપરાયણતાકે મનોજ્ય આમ કંઈવતું તેમનામાં કેટલું
સામર્થ્ય હતું તે જા હિપરથી સ્પષ્ટ વ્યક્ત થાય છે. રાત્ર્યમાં વર્ણવેલા ગર્ગરિના
ગર્ગરનું પ્રત્યેક વર્ણન કરી, રાત્ર્ય પોતાના પુત્રોને સ્વાધીન કરી, મર્તનો સંભવ
ત્યાજ કરી દધરપ્રાપ્તિના માર્ગનું અખંડ અવલોકન કરવું, એવા વિચાર મહારાજ-
ના અંતઃકર્ણમાં વારંવાર દિત્તન થતા હતા; પરંતુ ભારતપ્રાપ્તિમાથી વચન-
બાદશાહી મનને કિબેરી નાખી, હિંદુ ગમ્ય મધ્યપત્રનો તેમને મંદિત્ય અપૂર્ણ
હોવા છતાં અને પોતાની પાછળ પોતાના પુત્ર અગલ્યનું રક્ષણ કરી પ્રગતું
યથાન્યાય પાલન કરવા અરોહણ જણાયા છતાં, રાત્ર્યત્યાજ કરી વાનપ્રસ્થાક્રમ
સ્વીકારવાથી પ્રગતું અદિત ચક્ર રાષ્ટ્રનો નારા થયે અને તેમ સ્વાધી સર્વત્ર
પોતાની અપજીર્ણ થયે એમ વલ્લી મહારાજે સંમારલાજ કરવાનો વિચાર અષ્ટ
રાષ્ટ્રો દત્તો અતે તેમણે નિશ્ચય ક્યો હતો કે મનારમાં રહીનેજ ધર્મભગ્ન
કરવું, મન્નપ્રાપ્ત કરવો. વિષમનુષમ્મા જ્ઞાનના શત્રુ નહિ અને યથાયોજ્ય અ-
ર્જવ્ય કરી પ્રોક્ષમાધન પ્રાપ્ત કરવામાજ અંગે પુગપાર્થ છે. સંસારત્યાજ કરી
ત્રિગિન્વામા નિવાન કરવાથી સ્વર્ગવ્યથી પદાન્તુષ્ય થવાનો દોષ પ્રાપ્ત થયો
અને બીકણપણ વ્યક્ત રંગે એવું તેમને જણાતું હતું.

મહાત્મા જનું દેહાવસાન થયું તે મમથે મર્વ કાર્યભારી, મરદાર અને જામજનો-
ને અત્યંત દુઃખ થયું. જાબાલજીદ દેહસામગ્રમાં નિમગ્ન રહ્યાં. પ્રધાનમંત્રીને
કિશાન, હંરાજી બધે કરાવી મહારાજના અવમાનની વાતો બહાર પ્રસંગે નહિ
એવી નવવેળી ગાખી. મર્વ રાજમિન્દનદિન મહારાજની પ્રેમભાવ કરાવી તેમના
દુઃખદોરીને યાજવિધિપૂર્વક અમિદાદ દીધો. મહારાજની તૃપ્તિ થતી પૂનઃ
બાહ્ય નેમની નાથે સતી થઈ. સાચાજી બેંમથે 'શિવજીપુરસ્કાર' રાજમમને
દાપે ઉત્તમતિથ કરાવવામાં આવી. એ મમથે પુણ્ય દાનધર્મ કરાવવામાં આપ્યું.

મદ્યપાનને નવ સ્ત્રિઓ હતી. (૧) સાંજાત—એ રૂઝદરુઝના મધ્યમાં કુટુંબ-
માની હતી. (૨) સાંજાત—એ શિકે કુટુંબમાની હતી. (૩) પુત્રજાત—(૪)
સાંજાત—આરંભના કુટુંબમાની અને (૫) સંપૂર્ણજાત—શિકેના કુટુંબમાની હતી.
(૧) લગ્નજાત. (૨) અલગજાત. સાંજાતને સંજાત, મધ્યજાત અને વર્ણજાત-

1. કચ્છના કોઈ એક સ્થાનના નામની જાણ કરો

૧ માર્ચ તાલુકો દેને ડિવિઝન કુલ્યાણની હતી તે બહુ સે ચી વિરૂદ્ધ વળતે છે તે વિરોધ રૂઢિને નેવાસમાંથી કર્યા હતી.

2. બિ. બી. સ્ક. અવકાશ 6-મે. કુલિયાની દલી, એકું બેલિયો ટા. ભડિયો મે. જાગુ ટા.
સાગર, 2 મણાવે 10 ક. રો. ૫ ટા. ૫ની ટે. ૫ની દલી.

બાઈ એમ ત્રણ સંતાનો હતાં. સપ્તબાઈને ફલદણના મહાદેવ નામક નિંબાળકર સાથે પરણાવેલી હતી. તે મહારાજનો કંઈક સગો થતો હતો અને કંઈ કારણથી મુસલમાન થઈ ગયો હતો, તેને શુદ્ધ કરીને હિંદુધર્મમાં લેવાની જીજ્ઞાસાથી ઇચ્છા થવાથી બળજબરી તેણે પ્રાપ્તિ કરાવ્યું અને હિંદુધર્મમાં લીધો. પોતાની માતિમાં લીધા બદલ કોઈને શંકા આવે નહિ માટે તેના પુત્ર મહાદેવ સાથે જીજ્ઞાસાથી સપ્તબાઈનાં લગ્ન કરી આપ્યાં. સપ્તબાઈની બીજી છોકરીને હરજીરાજ મહાદેવ તારંગેરની સાથે પરણાવી હતી. સોયરાબાઈને રાજરામ અને દીપાબાઈ નામના બે સંતાન હતાં. દીપાબાઈનું લગ્ન વિશ્વાજીરાવ નામના એક સરદાર જોડે થયું હતું. સકવારબાઈને કમળાબાઈ કરીને એક છોકરી હતી. તેને જનોણ પાલકર સાથે પરણાવેલી હતી. પુતળાબાઈને કંઈ પણ સંતાન હતું નહિ. સગુણાબાઈને રાજકુંવરબાઈ (નાનીબાઈ) કરીને પુત્રી હતી, તેને ગણેશ રાજે શિર્ડે માલો કરી સાથે પરણાવી હતી. બાઈની બે સ્ત્રીઓ ગુણવંતાબાઈ અને લક્ષ્મીબાઈને કંઈ સંતાન હતા નહિ. રામદાસના ચરિત્રાત્મક બખરમાં સપ્તબાઈ, પુતળાબાઈ અને સગુણાબાઈ એ ત્રણ નામો આપેલાં છે અને બે ઉપસ્ત્રીઓ હોવાનું જણાવેલું છે. આ ઉપસ્ત્રીઓ હોવાનું બીજી કોઈ બખરમાં જણાવું નથી માટે એ વિશ્વસનીય નથી.

ઇ. સ. ૧૬૬૪માં સોયરાબાઈને પેટે રાજરામનો જન્મ થયો હતો, એનાં આચરણો સારાં હોવાથી ભવિષ્યમાં તે સારો નિવડશે એવો મહારાજનો અભિપ્રાય હતો. પુતળાબાઈને સંતતિ હતી કે નહિ તે બધી ચકાતું નથી. ઇ. સ. ૧૬૫૬ માં સપ્તબાઈ મરણ પામી હતી. તે અતિ શુદ્ધિમાન અને પતિવ્રતા સ્ત્રી હતી. તેનાપર મહારાજની અતિશય પ્રીતિ હતી. તેના મરણ પછી મહારાજને ધોળ સંસારમુખ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. કહેવામાં આવે છે કે, સોયરાબાઈ ઘણી પ્રયત્ની હતી. પોતાના પુત્ર રાજરામને રાજગાદી મળે એવી તેની ઉત્કટ ઇચ્છા હોવાથી, તેણે એ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે મહારાજની હયાતીમાંજ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો હતો. તેણે ધણી પ્રયાનોને પોતાના ઉદ્દેશને અનુકૂળ કરી લીધા હતા. મુખ્યતઃ અણેણાજી દત્તોપંત સચિવ તેના પક્ષમાં હતો. મહારાજ વારંવાર કહેતા કે સંભાળનાં આચરણ સારાં નથી અને અંતસમયે પણ મહારાજે સંભાળસંબંધી નિરુત્સાહજનક ઉદ્ગાર દર્શાવ્યા હતા, તેથી કાર્યભારીમંડળે સોયરાબાઈના પક્ષે જનુકૂળ થઈ રાજરામને ગાદીએ બેસાડી તેના તરફથી રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. એ સંકલ્પ નિર્વિઘ્નપણે સિદ્ધ કરવા માટે તેમણે સંભાળ પંડાળાપર નજરકેદમાં હતા તેમને મળજી બંદોબસ્ત સાથે સખ્ત કેદમાં રાખતાંસુધી મહારાજના મરણસમાચાર કોઈને પણ નહિ જાણવા દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એજ ઉદ્દેશથી તેઓએ જનાઈનપંત સુમંતને લશ્કરસહિત પંડાળાપર રવાના કર્યો, રાયગઢ ઉપર વધારાના સિપાઈઓ રાખી તે ચાણું મળજી બનાવ્યું, પંચ-

ઠીમાં દમદમ ફેટેવાર રાખ્યા અને દબીંગત મેનાપનિને કમડમાં મોટા લમડામાં નેના ગેવાની ઘડના કમડાવી. એટલું કર્યા પછિ પૂર્ણ કરતા થોડા વખત લાગે એમ વળી તેમણે રીંગણ કમડને સંભાળીને જમીનમાં રાખવા નિમ્નો દત્તો. તેણે જાણિયા કોરી રીતે વર્તવું ને મંભાજી નેન એક પત્ર લખી મોકલ્યો. તેના પ્રધાનમંડળે એટલી બધી માવસેતી રાખવા છતાં મંભાજીને મદાગમના મરજીમંત્રાચાર અમાડીજ મગ્ગી ચૂક્યા હતા અથવા તો હેવટે નેને એવો સંસય હિપજો હતો, એવું ધારવામાં આવે છે; કારણ કે સંભાજીએ પત્ર લઈ આવનાર જાનુનને જોનાજ તેને પકડી પત્ર પોતાને સ્વાધીન કરવાની અને તેમનદિ કરવામાં આવે તો નેને જાનગિયા કરવાની ધમકી આપી હતી. જાનુને નિમ્નાયે મંભાજીને પત્ર આપ્યો. પ્રધાનમંડળ તરફથી મોકલવામાં આવેલો ગુપ્ત પત્ર મંભાજીના હાથમાં ગયાનું જાણી દિસાઈ કમડ કોરણમાં નાસી ગયો. મંભાજીએ તમજ કિલાવતા સર્વ નેકરેને પોતાના લાખમાં લીધા. એક બે નોકરાએ આનાકાની કપાથી તેમને દાર માથાં દિશ્વો પોતાના કબજે રાખવા માટે ચાર તરફ મજબૂત મહોળનું કર્યો અને પ્રધાનમંડળ જાણિયામાં કોરીની રીતે ઉતરી શકે જોવા બેઠા. મંભાજીએ પન્દાજાનો કિશ્વો પોતાના કબજામાં લીધાથી તેણે નેન લઈ જવાનો લાગ નથી એમ જાણી જનાઈ નપતે સમરસદિન કિલાને ઘેરો નાખ્યો અને સમરસદિન થોડા દિવસ ત્યાં રહ્યા પછી ઘેરો એમને એમ રહેવા દે પત્ર કાઢાપુર ગયો.

પ્રધાનમંડળે રાગરામને ગાદીપર બેસાડી તેમના નામથી રાજ્યકાર્યભાર સંભાલવાનું કાર કહ્યું; પરંતુ પ્રધાનમંડળમાં અંકુશ નહોતું. પેલા અને સમિત વચ્ચે પ્રથમથીજ દુશ્મી ચાલતી હતી, ને હમણાં વધી પડી. રાગરામને ગાદીએ બેસાડવાના કાર્યમાં દબીરરાવની સલાહ નદિ લેવાથી તે પાત્ર પ્રતિકૂળ થયો હતો. જનાઈનપત્ર પન્દાજાનો ઘેરો પડ્યો રહેવા દઈ કાઢાપુર ચાલ્યો ગયો હતો તેનું કાગળ પણ પછી કરીને એવુલ હોણુ જોઈએ તેણે પન્દાજાના ઘેર માટે નિમંત્રણ અમલદારોનાના પહાણપરને સંભાજીએ પોતાને વણ કરી લીધા અને જનાઈનપત્ર ત્યાં પાછો આવ્યો તે નમશે મંભાજીએ કેટલાક મારગાઓ મદિનતેની ધાવણી-પર દુમંતો કરી નેને કેદ પકડી પન્દાજામાં રાખ્યો. સંભાજીનું એ કૃત્ય જોઈ દબીરરાવ નેનાપતિએ જાણ્યું કે સંભાજી શિવાઈમદારાજના પુત્રને ગોખે એવું પગલું કરી ચકે એવો હેવાથી તેના પક્ષમાં જરૂં એક થોડું છે. જનાઈનપત્રને મંભાજીએ કેદ પકડવાના નમાચાર ગુજરાત પર હોવાનાજ મોરોપન પિંચતે તેમને ઠોડવવાનું જવાનું કહાડી નેનપતિદિન પન્દાગે ગયો; પરંતુ સંભાજી સાથે કુદ નદિ કાન ને તેમને ગમી ગયો એ જોઈ સંભાજીએ તેનો દેવો કાલમ રાખ્યો. દબીરરાવ, પછી, પેલાજી, તાજીજી, નેનમદિજી, પન્દાજી, આદી, મંભાજીને મગ્ગી ગયો. પોતાના પક્ષની સળંગતા જોઈ સંભાજી રાવજાં હિપર ગાવી પહોંચ્યા; પણ કિલાવતા પક્ષજી તિપાજીએ તેમના આવતા પહેલાંજ સંભાજીના પદમાં લગી જઈ તેમના ચિરદના સવજા મનુષ્યોને કેદ પકડ્યાં. પંચવટીમાં રાખેલું તેનું

પણ સંભાળના પક્ષમાં થઇ ગયું હતું. ચારે તરફથી અનુકૂળતા નેતાં તેઓને રાયગઢના કિલ્લામાં પ્રવેશ કરતાં અડચણ પડી નહિ. કિલ્લામાં જતાંજ તેમણે પ્રથમ અન્નાજી હતોપંત સચિવના પગમાં બેઠીઓ પહેરાવી અને તેની માલમતા જાત કરી. રાજાસાહેબને કેદ કર્યો. સોયરાબાઈને પકડી મંગાવી અતિશય કડોર શબ્દોમાં તેનો તિરસ્કાર કર્યો. મહારાજને જેર આપવાનો તેનાપર આરોપ મૂક્યો અને તેને સખ્ત ગ્રાસ આપી મારી નાખવાનો હુકમ કર્યો. તેના પક્ષનાં મનુષ્યોનો શિરચ્છેદ કર્યો. એક મનુષ્યને તો ગદ ઉપરથી નીચે ગળાડાવી દીધો. પ્રતિ-પક્ષનાં મનુષ્યોનો નાશ કર્યો પછી સંભાળએ ઝાંગરટ મહિનામાં પોતાનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. સંભાળના એ પછીના ધોર કૃત્ય આ રથને લખવાં અપ્રસ્તુત છે.

પ્રકરણ ૩૧ મું-શિવાજી મહારાજની ઘન-સંપત્તિનો હિસાબ

આપણા મહાનેજરવી અને પ્રૌઢપ્રવાળી ચરિત્રનાથજીનું જીવનકાળના
પાંચસા પ્રકરણમાં મમામ રહ્યું છે. શિવાજીમહારાજને
લાગલગત ૭૩મ વર્ષ સુધી અવ્યાદન પરિશ્રમ કરીને પ્રજાજ યવન ખાદ્યાદના
તાખાની કેટલી ધનસંપત્તિ કબજે લીધી હતી તેનો અંકમૂલ્યો પ્રમુખ પ્રકરણમાં
પ્રકટ કરવો ઉચિત જણાય છે. આદિશયાદીમાં નોકરી સ્વીકારી શાહજીરાજ
કર્ણાટક જઈ રહ્યા તે સમયે મહારાજના તેમજે દાદાજી કેશરેવના તાખામાં જે
ગંગીર મોપી હતી તેમાં પુના, સુધા, હાપુર, બારામની અને માવળા પ્રાંતનો
ચોડા ભાગ; એટલા પરગણાનો સમાવેશ થતો હતો. મહારાજના તાખામાં વગર
મટેનતે પિનાની એટલીજ સંપત્તિ આવી હતી. તે પછી આદિશયાદીની મંપૂર્ણ
માલિકીની અને બાદશાહની હજીજાનુસાર ખાજાસા થઈ શકે એવી હતી. યવન-
બાદશાહની કૃપાત્રે પ્રાપ્ત થયેલી ગંગીર પિનાની દયાનિમાજ મહારાજના તાખામાં
આખા પછી તેમજે એ સંપત્તિ સ્વતંત્ર લાઇ કેટલો વધારો કર્યો તેનું અપહીકરણ
કરીએ. જે કે એ કાર્ય યથાથોગ્ય થઈ શકે એવું નથી હતાં જુદી જુદી બખરા-
માંથી જે થાદીઓ મળી આવે છે તેપરથી નીચેનો હિસાબ પ્રકટ કરવામાં આવે
છે. મહારાજને પિનાની દયાનિમાજ એ હિસાબ નોંધી રાખેલો દોષ એવું જણાય
છે; કારણ કે મહાજી દુરાચરણી નીકળ્યો હતો અને એકે વખત દુરમનોને જઈ
મળ્યો હતો તે વહેવારોએ મંપત્તિનો નાશ કર્યો એવી મહારાજને ખીંક લાગતી
હતી; તેથી સલાહને અને ગજરામને ગજવના ભાગ પાટી આપવાની તેમની દૃષ્ટિ
હતી, એવું કેટલીક બખરાપરથી જણાય છે.

ચિટખીમદત બખરમાં મહારાજના તાખાના મુલકના એકંદર ચૌદ વિભાગ
તથા પ્રત્યેક વિભાગમાં કેટલા કિલોનો સમાવેશ થાય છે. ને લખ્યું છે. તેની યથા-
રિત્ય નોંધ અને પ્રકટ કરવામાં આવે છે.

૧ પ્રાંત માવળા મંદોદ્રિ-એમાં સાગરના માવળ, માનવડ, જુન્નર અને
એ: તાપુકાનો સમાવેશ થાય છે. એ પ્રાંતમાં એકંદર અંદાજ કિલો દના. તેનાં
નામ:-રોહિડા, સિંદગડ, નારાયણગડ, કુંવારી, કેવના, પુરંધર, હોલમંથળ, મોર-

ગિરિ, લોહગઢ, રુદ્રમાળ, રાજગઢ, તુંગ, તિકેના, રાજમાચી, તોરણા, દોતેગઢ, વિસાપુર, વાસોટા અને શિવનેરી.

૨ પ્રાંત સતારા વાઈ-એમાં અગ્રીઆર કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-સતારા, વરાટગઢ, વર્ધનગઢ, પરળી (સજ્જનગઢ), પાંડવગઢ, મહિમાનગઢ, કમળગઢ, વંદનગઢ, તાયવડા, ચંદનગઢ અને નાંદગિરિ.

■ પ્રાંત કરાડ-એમાં વસંતગઢ, મયિંદ્રગઢ, ખૂપણુગઢ અને કરાડ નામક આર કિલ્લા હતા.

૪ પ્રાંત પન્હાળા-એમાં તેર કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-પન્હાળા, ખેળણા, વિશાળગઢ, પાવનગઢ, રાજણા, જળેન્દ્રગઢ, ભૂદરગઢ, પારગઢ, મદનગઢ, ભીમગઢ, શૂપાળગઢ, ગગનગઢ અને જાવડા.

૫ પ્રાંત કોંકણ કિનારો અને નલદુર્ગ-એમાં એકંદર અકાવન કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-માલવણ, સિંધુદુર્ગ, વિજયદુર્ગ, જયદુર્ગ, રત્નાગિરિ, મુવર્ણુદુર્ગ, અદેરી, ઉદેરી, કોલાબા, રાજકોટ, અંજનવેલ, રેવડંગા, રાણગઢ, પાલી, કલાનિધિગઢ, અરનાળા, સુરંગગઢ, માનગઢ, મહિપતગઢ, મહીમંડણ, સુમારગઢ, રસાલગઢ, કર્નાળા, ભોરપ, ખણાળગઢ, સારંગગઢ, માણિકગઢ, સિંદગઢ, મંડળગઢ, બાળગઢ, મહિમંતગઢ, સિગણા, પ્રચીતગઢ, સમાનગઢ, ઠંગોરી, પ્રતાપગઢ, તળાગઢ, ઘોસાળાગઢ, ખિરવાડી, ભોરવગઢ, અવચિતગઢ, કુંભગઢ, સાગરગઢ, મનોહરગઢ, સુભાનગઢ, મિત્રગઢ, પ્રદેહાદગઢ, મંડનગઢ, સહનગઢ, શિકેરાગઢ, વીરગઢ, મહીધરગઢ, રણુગઢ, સેટગાગઢ, મકરંદગઢ, લાસ્કરગઢ, માદુલી અને કાવન્હી.

૬ પ્રાંત ત્રિંબક-એમાં પચીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-ત્રિંબક, ખાદુલા, મનોહરગઢ, ખળાગઢ, ચાવડસે, શૃંગગઢ, કરાણા, રાજપેહર, રામસેન, માસણાગઢ, હર્પણ, જવળાગઢ, ચાંદવડ, સખળગઢ, આવડા, કણકંઈ, ગડમડા, મનરંજન, છવધન, હડસર, હરીદ્રગઢ, માર્કંડેયગઢ, પટાગઢ, ટણકંઈ અને સિંદગઢ.

૭ પ્રાંત બાગલાણુ-એમાં સાત કિલ્લા હતા. તેનાં નામ- સાહેરી, તાલાવા, હરસળ, મુસેરી, ઢણેરા, અર્ધિવંતગઢ અને ધોડપ.

૮ પ્રાંત વનગઢ વગેરે-એમાં ધારવાડ જિલ્લાના ઘણા ભાગનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં એકંદરે ચોવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-વનગઢ, ગદનગઢ, સિમ-દુર્ગ, નલદુર્ગ, મિરાગઢ, શ્રીમંતદુર્ગ, શ્રીમદનગઢ, નરગુંદ, મહંતગઢ, કેપલગઢ, ખાલ્હર ભિંડા, વ્યંકટગઢ, ગંધર્વગઢ, હાકાગઢ, સુપાગઢ, પરાકમગઢ, કનકાદ્રિ-ગઢ, અક્ષગઢ, ચિત્રદુર્ગ, પ્રસન્નગઢ, હડપસરગઢ, કાચનગઢ, અચલાગિરિગઢ અને મંડનગઢ.

૯ પ્રાંત ફેડા, ગિદનુર-એમાં બાર કિલ્લા હતા. તેના નામ-કોટ ફેડા, કોટ કાહર, કોટ બકર, કોટ અક્ષણાળ, કોટ કડવળ, કોટ આકોલા, કોટ કંઠર, કોટ કલખર્ગા, કોટ શિવેશ્વર, કોટ મંગરળ, કોટ કડખાર અને કોટ કૃષ્ણગિરિ.

૧૦ પ્રાંત કોલ્હાર, બાળાપુર-એમાં સત્તાવીસ કિલ્લા હતા. તેનાં નામ-કોલ્હાર, અક્ષગઢ, વડન્નગઢ, લાસ્કરગઢ, મહીપાલગઢ, શૃંગમદગઢ, આખેનિરાધગઢ,

જુવંચા કોટ, માણિક્યક, નંદીચક, ચણેશ્વરક, અગત્યક. દાનમંજીચક, મંચક પ્રકાશક, ભીમચક, પ્રેક્ષાચક, એમએખરક, એકચિત્તિ, ચેતચક, શ્રીચંદનચક, ખિન્નક કોટ, મલ્લકોટક કોટ, કોટક, સરખચક, મલ્લક, ભૂમંડલચક અને ચિત્તક કોટ

૧૧ પ્રાંત શ્રીચંદ્ર-એમાં આવીએ કિલ્લા દના. તેનાં નામ-કોટ ધર્મ-પુત્રી, નંદિચક, કોટ ચક, પ્રયોદ્યક, મનોદ્યક, લવાનીદ્યક, કોટ અમરપુર, કોટ કુન્દ કોટ નરેશિત્તિ, સુંદરચક, કોટ નગરોદ્ય, કોટ આદ્ય, કોટ ગિરોદ્ય, કોટ કુદામેટી. કોટ લખનુર, રંગપચક, ચંદિનદીચક, રંગનચક, કોટ આદ્ય, કોટ શામલ, કોટ વિગર અને કોટ મંદમાલ.

૧૨ પ્રાંત કુલુદેવ-પ્રાંત જગદેવચક-એમાં અડાર કિલ્લા દના. તેનાં નામ-જગદેવચક, નુદર્યનચક, રમણચક, નંદીચક, અગત્યચક, ખદિરચક, વાગ્લચક, મલ્લક, સિદ્ધચક, જગદીચક, મર્મચક, અગત્યચક, મચનચક. કૃષ્ણચિત્તિ, મહિલાલુનચક કમ્પુચીચક, રીધંપલિચક અને રામચક.

૧૩ પ્રાંત વેણુર-એમાં આગળના આકોટ કિલ્લાનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં પચીસ કિલ્લા દના. તેના નામ-કોટ આકોટ, કોટ લખનુર, કોટ પગલા-પદ્મ, કોટ ત્રિમલ, કોટ ત્રિવાદી, પાવે કોટ, કોટ ત્રિકોનકુર્મ, કૈલાસચક, મંચિ-બરા કોટ, કોટ હંદાવન, ચેતપાચક, કોલપાચક, રસાચક, કર્મચક, યશવનચક, મુખ્યચક, મર્મનચક, મંચિચક, મલીમંડલચક, પ્રાણચક, સામરચક, નાગચક, મોળાચક કુબેચક અને અગુરચક.

૧૪ પ્રાંત ચંદી-એમાં ૩ કિલ્લા દના. તેના નામ-રાજચક, ચેતચક, કૃષ્ણ-ચિત્તિ, મહોન્મતચક, આખપુચક અને કાગકોટ.

ઉપરોક્ત કિલ્લા નિવાસ ખીછ બખ્તેઆથી કેટલાક કિલ્લાનાં નામ મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-અનચક, કોટ લાચ, કોટ દેચ, વંદ્યચક, ચેતપર્ચીચક, સાલેખચક, કોટ કુદાની. નાંગાચક કોટ દાલિયાગ, નાનવડ, દરદીચક, દંડચક, કુરુ ઉર્ડે અદ્યચક, કોળકોટ. દોરાચક કામેચક, કોલચક, કોદીચક, કોગરચક, કંઈચક, કુલાચક, કૈલાચક કુલાચક, કંડચીચક, કારદીચક, કોલનાચક, નાચિ-ચિત્ત, નગચક, દેવચક, ત્રણવનચક, કીચક, મંડચક, અગુરચક, મ્લચક, મળદેવ-ચક, નુધાદચક, નુનાખાચક, લમચાચક, દેરમાચક, એંચક, વરખચ, ચિંદાચિંદ-ચક, વિશ્વાની કંચકોટ, ચંચાચક, ચેવચક, કાગદીચક, અદાનચક, માનાચક, મગચક, મનચક, મલીચક, મલીનગાચક, મહંચક, બોચિત્તિ, ચિત્તવટી, બંચક, પાદાચક, પદાચક. ખીકોટ, બજરાચક કોટ, પનાચક, પવાચક, કોલચાચક, કમચક, મયેચક ઉર્ડે નિવસચક, પદચક, ચેતચક, કુંવરચક, વાગચક, સુગર-ચક, નાકચક, કાખુનચક, કાચખાચક, સીદીચક, ખોચક, પ્રોચક, બાપેચક, સરચક, મુરોચ, કોટચેત. નાચખાચક, વલ્લચક, ચેવચક, ચેવચક, કોટચક, કોટચક, કોટ બોગચિત્તિ, કંચચક, સ્વચક, કોલાચક, બહુચક, મલીચક, બજવંતચક, ચીમચક, પચિચક, સુમચક, ચેખીચક, મંદચક, દદીચક, મોદનચક, દ્ય-

લગ, હરિશ્ચંદ્રગઢ, વજ્જગઢ, પિપના હિર્ડે પ્રકાશગઢ, કોટ હમરૂર, કોટ કોનાર
કદીમ, દુર્ગમગઢ, મરસગઢ, અદિનિજવાદુર્ગ, કટ્ટરગઢ, મેળ પ્રહારગઢ, મહીપાત-
ગઢ, છુદીકોટ, અર્જુનગઢ, પડીરગઢ, લજનગઢ, મુખણગઢ, કોટવેન, ભાતુર,
પતનગઢનાગ, કેવળગઢ, મહારાજગઢ, સિદ્ધગઢ, મદગઢ, બિજેવાળુગઢ, બહિરવ-
ગઢ, કોટ મુલા, મનગઢ, વેટવલ હિર્ડે કેમન, લાગગઢ ચદી, કોટ ત્રિચદી, કોટ
દેવલુપાગી, ચિતાદર કોટ, વૃદ્ધાચલ, ચવીકોટ, નિનસાજિતગઢ, કર્ણાટકગઢ,
ચેનગઢ ચદી, ગર્વગઢ, કોડાપુર કોટ, કાણુપુર, કામકોટ, ગોકાકકોટ, લવાની-
દુર્ગ, ધરાપુરકોટ ત્રિચનાપુરકોટ, મુઝાકગઢ, બાગકોટ, રાયદુર્ગ, વિરાટકોટ
અને શિરોળકોટ ? એ સર્વ કિલ્લા પૈકી એકસો અગ્રીઆર કિલ્લા મહારાજે નવા
બધાયા હતા એવું લખ્યું છે અને તેની યાદી પણ પ્રકટ કરી છે કેટલાક ગય-
કર્તાના અભિપ્રાય પ્રમાણે મહારાજે ફક્ત ચોગણી નવા કિલ્લા બાધ્યા હતા

હવે અજનો અને મૂલ્યવાન વસ્તોના હિસાબની યાદી પ્રન્ટ કરવામા આવે છે
પ્રથમ મોનાનાણુ કેટલુ હતુ તે જોઇએ — ગબાર (ગાદર અથવા ગબરા) એક
લક્ષ, મોહોર જે લક્ષ, પુતળીએ ૪ ત્રણ લક્ષ બાદશાહી હોન ૫ આશરે સાઝ-
તેર લક્ષ, સણગિરિ હોન સુમરે ખેણતેર લક્ષ, અમ્મુતરાઈ હોન આશરે અઢી
લક્ષ, દેવરાઈ હોન આશરે ત્રણ લક્ષ, રામચ દ્રારાઈ હોન આશરે એક લક્ષ, શુતી
હોન આશરે એક લક્ષ, ધારવાડી હોન આશરે બે લક્ષ, અને જુડુ જુડુ નાણુ
ત્રણ લક્ષ ૬ સતનામી એક લક્ષ, ઈભરામી એક લક્ષ, શિવગઢ હોન ચાર લક્ષ,
કાવેરી હોન (પાના) પદર લક્ષ, પ્રવખમી હોન બે લક્ષ, પામનાપખી હોન એક
લક્ષ, આદવણી હોન ત્રણ લક્ષ, જડમાન હોન પાચ લક્ષ, લાડપત્રી હોન એક લક્ષ
ચાળીસ હજાર, છતીહોન એક લક્ષ, સૈયાધમી હોન બે લક્ષ, એરોરી હોન પચાસ
હજાર, નિશાની હોન પાચ લક્ષ અને મોનાના સાઝ કટકા નગ એક લક્ષ (વજન
સાઠગાર ખાદી) હવે રૂપાનાણુની યાદી જોઇએ રૂપિયા પાચ લક્ષ, અસરશી દશ
લક્ષ, દાબોળી ટ્રારી પચીસ લક્ષ, ચુલી ટ્રારી દશ લક્ષ, બસરી કોરી પાચ લક્ષ,
ફક્ત રૂપાના કટકા અને રૂપાના વાખણો નગ દશ લક્ષ (વજન પચાસ ખાદી).

એ સિવાય બે કરોડ હોનની કિમતનું જરઅવેરાત હતુ જવેગાનના નામ —

૧ કિનાની યાદી યહુ લગાણુ પૂર્વકલખલમા આવી છે પરંતુ શિવાજી મહારાજની
ઐશ્વર્યનો મોઢો પણ અસ આ પુસ્તકમા અર્જુન સ્ટે નહિ તેથી જ બ્હી ન્હી બખરોખાથી
સમઢ મરી બે યાદી પ્રગટ મરી

૨-૩ ૪ તે સમયે ગબાર, મોહોર અને પુતળીએ તથા સણગિરિ, અમ્મુતરાઈ, દેવ
રાઈ, રામચ દ્રારાઈ શુતી અને ધ રેવ લી હોન નામક મોનાના સિદ્ધાનુ ચલણુ હતુ

૫ બાદશાહી રાજ્ય વખતે હોન નામક મોનાના સિદ્ધાનુ ૭ લણુ હતુ હતુ પણ એવા
અનેક પ્રાચીન સિદ્ધા પ્રાઢ પ્રાઢ રચેને જોવામા આવે છે

૬ એમા બાર મહારાજી હોનના નામ આપ્યા છે તેના નામ — અધરજી ત્રિવાપુરી,
ત્રિશૂળી ચદાવરી, બિલધરી, હલકંકરી, મહમદશાઈ, વેજુરી, કંટેશઈ, દેવજ્યળી સમનાય
પુરી અને કુનગેરી

માણેક, પચિ, વૈદ્ય, નીલમ, પેરાજ (પોખરાજ) મોતી, પન્ના, પુષ્કરમ અને હીરા નાના પ્રકારનું કાપક આશરે એક કરોડ તેમની કિંમતનું હતું.

એ સરકારને દિવાન બેઠાએ મહારાજની ખાસ પાપચામાં એકી દગ્ગર સ્વાર દતા અને ચિવેદાર પાપચામાં પચીમદગ્ગર સ્વાર દતા. એકેદર એક લાખ પાંચ દગ્ગર સ્વાર દતા. ખાસ પાપચામાં સરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે હતાં.—દ ખીરગર સરનોબત, આનદરાવ સંપતદગ્ગરી, મેતાજ પાવકર, માનાજ (માનસિંહ) મોરે, સ્વરૂપજી (સ્વાજી) ભોસલે, એલજી જગનાથ, ખડોજી જગતાપ, સંતાજી જગતાપ, મનાજી જાવર, મેનોજી કાટકર, દાદાજી કાકડે, નિવોજી કાકે, સંતાજી ધોરપડે, તેજંગરાવ પામેસરદાર, તુકોજી નિબાળકર, વ્યકોજી ખાડેકર ભુમંગદાર, નિંબાજી પારોણી, રામજીખાન પાલી, મંગાજી (મણોજી) શિર્કે, માનોજી નિંબાળકર, કૃષ્ણાજી પવાર, ધમોજી નિમડે, અમોજી ભાસેકર, ધનાજી શિમડા, સંભાજી દંખીરાવ, ભુવાજી (ઉદાજી) પોચા, પરમોજી ભોસલે, કૃષ્ણાજી ધાટગે, પરશરામ પવાર, બળાજી ભિજે, માયોજી મયાળે, કાનોજી દિવેકર, અપાજી તામે, નિંબાજી પારોણે, આઘોજી કાટકર, રામરાવ, રાધાજી શિર્કે, બવાનરાવ, સવજી મોદિતે, સાબાજી ભોસલે, શિમળાપુરકર, જયસિંહ પાવકર, આનદરાવ નિંબાળકર, બાજીમોદિતે, પદાજી કાટકર, રામોજી શિર્કે, લજરામ મદાડિક, પદાદજી નાયક, નિબાળકર, ખડેરાવ દાભાડે, ખંડાજી આઘો, જણેજી દેગર, કાન્દોજી, આઘે, બાજી નસંગે, માયોજી નનગે, સભાજી કાવજી, ભુજબળરાવ, બહીરજી ધોરપડે, સંભાજી કાટકર, સૂર્યજી કાટકર, રાવજી ગાંધે, દેવજી ઉપડે, કેરોજી વવેર, ગોખાજી નાયક પાનસંબળ, સતાજી ભોસલે, મદાદજી નાયક પાનસંબળ, મકાજી આનંદરાવ, પિલાજી શિર્કે, નાનાજી શિર્કે, સભાજી શિર્કે, જયસિંહ પાવકર, અવલોજી રામ મદાડિક, તુકોજી પાવકર, યેસાજી ધોરાન, મેમાજી સિદે, મુધોજી ખાદલુકર, સોમવંશ, કાનોજી આઘકર, બહીરજી નાયક પંચળે, કૃષ્ણજી ધાટગે, કૃષ્ણજી પવાર, દિગોજી સેલકે, આપળે, બહીરજી બાડગે, બળવંતરાવ દેવડાલે, પરમોજી મિતેળે, રાવજી નસંગે, મુકાજી ખાડેકર, અમદોજી પાડે, અમૃતરાવ નિંબાળકર, ભવાનરાવ દેપકાલે, કાકડે, કડુ, કોકરે, દમરે, બાડે અને ઉચે.

માવળા અને દેટકરીનું પાવળ લગ્ગર એકેદર એક લાક હતું.^૧ પાવળ લગ્ગરના સરદારોનાં નામ આ પ્રમાણે છે.—યેસાજીકક સરનોબત, સૂર્યજી માડુસરે, ગણેજી દેગર, મુખ્યાજી બેનમલા, માલસાવત, વિદોજી વાડ, ઇદોજી ગાવડે, જાવજી મદાનવાળે, નાગોજી પ્રવ્લાદ, પિલાજી ગોળે, દત્તાજી ઇડિસકર, પિલાજી સજુસ, મવજી પાળે, ભિક્કજીદળવી, કોડાજી વડપલે, ત્રિંબકજી મનુ, કોડજી કર્નદ, તાનાજી તુકુસકર, તાનાસાવત માવળે, મદાદજી કર્નદ, મુધોજી સોનદેવ, કૃષ્ણાજી ભાગકર કેવધેડે, દિગોજી મરાડે, રામાજી મોરે, દિગોજી ભાવદાર, તુકોજી કડુ, રામદળવી, યેમાજી દરેકર, બાબાજીરાવ દળેકર, માનદળવી, આગોજી કડુ, કોડાજીકર,

૧ એ સિવાય પ્રત્યેક કિલ્લાના રણભૂમિ કિલ્લાં અને સિપાહી રાખવામાં આવતા હતા. પાવળને કિલ્લાની સહાય ઉપરથી તે લગ્ગરની મળતી સહેલાણી કરી ચકરે.

દવળેકર, તાનસાવત બોસને, તાનાજી માનુસરે, જિયા મનાસ, સોન મહાના, રાજપાગીય યશવંતરાવ, રામાજી વિશ્વસરાવ, કૃષ્ણાજી નાયક, તુલાજી લાડ, ડોળે, વવજી પારને, મુષોજી ડુણવો, વિરોજી દેડ, ઈલાજી મેરડ, જવંજી મોહને, દિરાજી જાનગિરે, મુષોજી જાનવેવકર, સુલાનજી નાયક, બાજીરાવ પાસવકર, બાજીપ્રભુ દેશપાડે (માવનકર), બાજીમુરાર દેશપાડે (મહાકર), દિરાજી ફર્જદ, નાગોજી ફર્જદ નાયક, દરબાજી ફર્જદ, પારડે, દાદર, દમાવે, દાદજી બાપુજી દેશપાડે, ચિમનાજી બાપુજી દેશપાડે, બાગરાવ, દિનકરરાવ તુળાજી ફર્જદ, કૃષ્ણાજી બોસને, ગણોજી દરેડ, દરજીનાથક જસુસ, ખડોજીનાથક જસુસ, ગણોજી કાવજે, મોમાજી નાયક બ.કી, સૂર્યોજી કાળે અને બાપુજી માડરે

મહારાજના વડાજોનો હિસાબ એક બે બખરોમાંથી મળી આવે છે તે આ પ્રમાણે છે-મોટા ફત્તહમારી ત્રિસિ, જહાજ એડસો, મહાગિરિ વદાણુ દોદમો, નાના વદાણુ પચાસ, મોટી હોડી સાડ, તરાપા હોડી પચાસ, મઠવા પચાસ, જોડકા વદાણુ પદર, નાની હોડી દશ અને નાના મઠના દોદમો એકદર નાના મોટા ઇસોઆળીસ વદાણુની નોંધ મળી આવે છે તેમ જતા બીજા ઇસોમાંથી જણાય છે કે મહારાજના તાબામાં નાના મોટા મળીને એક દહાર ઉપર વદાણુ રતા મહારાજે જળમા અને જળનજીક બાધેલા જગરા (કિલ્લા)ના નામ પાઠળ લખેલી વિહાની નોંધમાં પ્રકટ કરવામાં આવી છે, પરંતુ આ ગ્રંથને પુન તેના નામ બખરાતુ ઇજ જણાય છે તેના નામ આ પ્રમાણે હતા-કેનાના, ખદેરી, ઉદેરી, અજનવેની, ગુલાગિરિ પદ્મદુર્ગ, સરખકોટ, વિજયદુર્ગ, ગદનદુર્ગ, ખાકેરી, સુવર્ણદુર્ગ, રાજગઢ અને સિધુદુર્ગ એ કિલ્લાઓની આસપાસ હમેશા લગાયક વદાણો તેવા રાખવામાં આવતા સામુદ્રિક લડાવક વદાણુ ઉપરના સરદારના ત્રણ આઠ નામ બખરમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેમના નામ-દરિયાસાગર, માયનાડ લડારી, ઇલાહીમખાન અને હૌનખાન. બીજા સરદારના નામ સામાટે પ્રકટ કરવામાં આવ્યા નથી તે જણી શકાતુ નથી, પરંતુ વદાણો ઉપરના મરદાંગ અને દહેવના સમઘથી અનેક કોળી અને લડારી મનુષ્યોનો ભાગોલ્ય થવો જોઈએ, કારણ કે જગરાના આમખામનાં મર્ ગામેમાં એ ભતિના પુષ્કળ શ્રીમત વસને જોવામાં આવે છે

મહારાજના ગરજન્યસાધનના કાર્યમાં જે જે ગ્રાહ્યજી અને પ્રભુ મનુષ્યોએ પ્રાપ્તિનિષાધર્વક પ્રમાણિકપણે ઓળવતા મહત્વના જુદા જુદા ઢાંધો બખરમાં છે, તેમના નામ આ પ્રમાણે છે-મોરિગિમવ પિગજે, રામચંદ્ર નીનડ, રઘુનાથ નારાયણ, પંડિતરાવ, અન્નાજી દત્તો, બાળાજી ગુનાય, નરહર બંવાળ સમનીસ, રાવજી મોમનાથ સુમા, વ્હાજી દત્તો, જનાર્દનપત દનમ તે, દત્તાત્રય વાકનીસ, બાળાજી સોનદેવ, શામજી નાયક પુડે પોતદાર, શકાજી નીવકદ, રઘુનાથ બહાળ કોગડે, કૃષ્ણજેશી, નગદિ આનદરાવ, નિરાજી ગવજી, પ્રજ્ઞદ નિરાજી, ગજો મગાજી પાગે, પ્રલાકર લદ્દ હિપાખાથ, દત્તાજી ગોપીનાથ જોખીય, અન્નાજી ગગનાથ કેવડર, વિદ્યુ પિપદેવ ગારુડર, તિલાજી કેસવ સખનીમ, કોન્દેરપંત,

ત્રિજલક સાગર, સિવાજી મંદિર, કૃષ્ણાજીવંત મથુરે, કાગીજંત મથુરે, વિશ્વાસરાવ,
વિમાદાન મથુરે, સિવજી ઉપાધ્યાય, બાજંબડ ગોસાંધ ઉપાધ્યે, કૃષ્ણાજી
સુખાજી, યેમાજી ગોવિંદ, ગામરાવ પચનાથ, ગોવિંદજી, ગોમાજી ઉપાધ્યાય,
કૃષ્ણજી ગોસાંધ ઉપાધ્યાય, રઘુનાથજી, નારી મદાસિવ, જ્ઞાનાજી મદદાર, દાજી
આનંદરાવ, સામજી મદાસિવ,^૧ બાજાજી અનંત, તિમાજીવંત, જ્ઞાનાજી ચેમનાથ,
પર્માજી નંદર, ઉધો રઘુનાથ, જ્યારામજી, નારી સભાજી, બાપુજીરામ, મગાજી
દપટરા, નરમો ગોપાળ, લિખાજી ગોપાળ, કૃષ્ણાજી અનંત, લિખાજી ભગવંત,
પુરયાતમજી, વિજો નારાયણ, બ્યંકેટાડિવંત, જનાર્દન કોનેર, હોનો નરદર,
વિમાજી ગમચડ, મગાપર ત્રિજલક, વિદુષ કૃષ્ણ, દત્તાજી દમોદર, દાદો, અનંત,
બાજાજી મોરપર અને સુંદર દનાજી.

કેટલાક પ્રજા ગુદચના નામ એક બખરમાથી જૂઝાર મળી આવે છે તે આ
પ્રમાણે છે - બાજાજી આવજી ચિટલીસ, ચિમનાજી આવજી દેતરદાર, સામજી
બાપજી કારખાનગીસ, ત્રિજલક વિદુષ ખાસનીમ, ચદાનારામજી, ગણેશ શિવદેવ,
કૃષ્ણાજી બહિરવ, રામાજી જનાર્દન, નીલકંઠ યેમાજી પારમનિવીસ, મદાજી
નાગવજી, બોપાજી નીલકંઠ, ચદા બિરદેવ, સંકાજીરામ, કાકાજી લક્ષ્મણ, જસાજી,
રામાજી સાગર, સમાજી ગોવિંદ, નાગેજી મદદાર, રાધે બરંગાળ અને દાદાજી.

મદારાજે સપાદન કરેલી ઉપરોક્ત ધનસપત્તિનો દિમાળ જૂદી જૂદી
બખરોમાથી મેળવી પ્રકટ કર્યો છે. એ દિસાળ અપૂર્ણ છે; પરંતુ તે સંપૂર્ણ
કરવાના બીજા સાધનો મળી આવના નથી. કોઈ મંથકર સંપૂર્ણ દિસાળ પ્રકટ
કરે ત્યાંથી એ દિસાળ ઉપર બાધાર રાખવો ઉચિત છે. તેજ પ્રમાણે સિવાજી
મદારાજને સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયક થઈ પડેલા પુરોનાના નામ
જૂદી જૂદી બખરોમાથી મળ્યા નેટલા આ પ્રકરણમાં પ્રકટ કરવામાં આવ્યા છે.
એ સિવાય બીજા પુણ્ય ગુદચોના નામ અપ્રકટ રહી જતા ટરો એ સ્પષ્ટ છે.
મુખ્યત્વેકરીને મધ્યા પ્રજા ગમચડરા અને દિલાવરના દવાગદારોના નામ ઉપથી
નોંધમાં પ્રકટ થયેલા જણાતા નથી.

૧ આટલાં નામોમાં કેટલાંક પ્રજા ગુદચોના નામ પણ હોવા એકબે દરે ખરીનાં
અર્થમાં નામ પ્રાપ્તિનાં છે, તેઓ જૂદા જૂદા મદારના મુખેદાર હતા.

પ્રકરણ ૩૨-સું-ગુણદોષવિવેચન

શિવાજીમહારાજના ઉજ્જવલ ચરિત્રનું કથન ઉપલબ્ધ માહિતીને આધારે જનતે પ્રયત્ને અત્રપર્યંત મંકસિત કરવામાં આવ્યું છે તે પરથી મહારાજના કમા કયા પ્રશંસાપાત્ર સદ્ગુણ હતા તથા યત્નશ્રેષ્ઠ તેમના પર જે કસંકે અટાકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તેમા કેટલું સત્ય છે, તે અવસોધન કરનાર મનુષ્ય સદ્ગજરીતે સમજી શકે એમ છે. તથાપિ અભિયુક્ત ગ્રંથકારની મહત્તિને અનુસરી સામાન્ય વાચકોની અનુકૂળતા માટે મહારાજના ગુણદોષનું સત્યાસત્ય સ્વરૂપ આ રથે પ્રકટ કરવું અમને ઉચિત જણાય છે. આપણા ચરિત્રનાયકનાં શુભનમા બનેલા અનેક બનાવનું વર્ણન લખાયું છે, તેજ રથે તેમના ગુણ અવગુણસંબંધી વિવેચન કરવામા આવે તો વાચનમા રસહાનિ થવાનો સંભવ જાણી પ્રસ્તુત લેખકને તે તે રથે મૂક રહેવું પડ્યું છે. મહારાજના શુભનમા મુખ્ય કથાવિભાગ સંપૂર્ણ થયેલો હોવાથી તેમનામા કયા કયા ગુણાવશ્ય હતા અને પ્રસ્તુત ચરિત્રના વાચનઅવશ્યથી વાચકશ્રદ્ધને કેવો મોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું યથામતિ અવસોધન કરવાનો ચરિત્રકર્તાને અધિકાર છે, એમ જાણીનેજ તેમના ગુણદોષનું નીચલું વર્ણન વાચકશ્રદ્ધ સન્મુખ પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે, તેનો યથોચિત આદરસત્કાર કરી તેમાં કંઈ ભૂલચૂક જણાય તો લેખકને ક્ષમા કરવામાં આવશે એવી આશા છે.

કોઇ પણ મહાપુરુષનું શુભચરિત્ર જોતા જણાશે કે, તે સર્વ સદ્ગુણમંડિત અને સર્વદોષવિવર્જિત હશે નહિ. મનુષ્યને કદિ પણ સંપૂર્ણત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા પ્રતાપશાળી શિવાજીમહારાજના ચરિત્રની ચિકિત્સા કરતા કંઈ દોષ જણાય તો તે કેવળ ક્ષમ્ય છે. જે મનુષ્યના કર્તૃત્વની વ્યાપ્તિ વિશાળ હોય અને જે મનુષ્યને પરસ્પર વિરુદ્ધ હિતસંગ્રહ ધરાવનારાં મનુષ્યો સાથે સંસારવ્યવહાર ચલાવવાનો હોય તેના ચરિત્રમાર્થ અનેક દોષારૂપ પ્રસંગો જણાઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. ત્યામુધી કોઈ સત્યનિષ્ઠ પુરુષ એ પ્રસંગોની વાસ્તવિક દોષારૂપતાનું નિરીક્ષણ કરે નહિ ત્યામુધી તે મહાપુરુષની ખરી યોગ્યતા સામાન્ય જનસમાજના લક્ષમા જોઈએ તેવી જાવતી નથી. તેમનાં કર્તવ્યથી જેઓનું કલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની સર્વદા મુતિજ કરે છે અને જેઓનું અકલ્યાણ થયું હોય છે તેઓ તેમની અનેક પ્રકારે નિંદાજ કરે છે.

મનુષ્ય માત્રનો એવો નિયમજ છે; પરંતુ કોઈ નિરપેક્ષ મનુષ્ય, એ બન્ને પક્ષની તકરાર બંધી થઈ, ન્યાયપૂર્વકે અવસોદન કરી તે મદારપુત્રનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પ્રકટ કરે છે ત્યારે નેત્રી ખરી થોડાવા માત્રાન્ય જનનનાજના સ્વસ્થમાં આવે છે.

અમારા કથાનાવકના ઉત્તરચરિત્રને પૂર્ણપાત્રરૂપે જુદિયી અવધોત્રી સત્યા-મતનો નિર્ણય કરનાર અથર્વજ્ઞના સુધોત્ર આજપર્વન પ્રાપ્ત થયા નહિ તે બહુતુલ્ય વાચકદર્શને દેહેવાની અગત્ય નથી આ અંવેનો મૂળ લેખકે મદારાજ્ઞનિ-વાધી છે અને તે શિવાઈઅવાગજનબધી મપૂર્ણ અભિમાન ધરાવતો દોવાથી તેને દાવે એ કાર્ય થયામિલન થઈ શકે નહિ એ સ્પષ્ટજ છે; પરંતુ શિવાઈમદાર-ગજર્જનબધી મદારાજ્ઞનિવામિલનો કોવો અભિપ્રાય છે અને તેમને વિભાગીય અથર્વજ્ઞને તથા તેજ મધેના અનુવાદ કરનાર આજમથકદારિએ જે દોષ સ્થાપ્યા છે તે મબધી ઉક્ત લેખકનો કોવો અભિપ્રાય છે તે અત્રે સરિગતદર્શવર્ણ ઉચિત જણાય છે.

બંડખોરપણનો આરોપ

તેમનો પ્રથમ દોષારોપ એવો છે કે, મદારાજ્ઞે વિભાગજ્ઞમકર સાથે નિમક-દરામી કરી તેમની વિગત બાંડ ઉપાત્રું એ થોડાક રૂપું નહિ તેમના બંડખોર-પણને લીધેજ તેઓએ તેમની દુટાગમા ગણના કરી છે આદિવચાદે મદારાજ્ઞના પિતાને મદદપ્રતજે આશ્રય આપી જાગીર અર્પણ કરી હતી તે સંબધી ઉપ-કાર નહિ માનતા તેમણે વિભાગજ્ઞમકર આપે કુતપ્તપણું દર્શાવી તેમના વિગદ શબ્દ દ્વારમા અને ને સરકારની મત્તા બધી નબળી કરી નાખી. એ કાર્યખત્તે ઈનિદામકાગ મદારાજ્ઞને દોષ આવે છે; પરંતુ એ દોષારોપ તરફ અપેક્ષ છે. કૃતજ્ઞતાના બાર નીચે દબાઈ રહી જનજાગરમાં અરણ્યપર્વન દુષ્કસેસ ભોગ-વવાનું તેજરહી અને ગ્વાલમખી પુરોનાને અમલ થઈ પડે તો તેમા તેમનો અપ-રાધ માની લેવો થોડાક નથી પગેથી મુનસમાનોએ આ દોષમા આવી સત્તાધીશ થવું તથા ગરીબ દિ દુષ્ટગ નાથે પોતાની દુષ્ટાનુસાર વર્તવું અને તેમ વચાથી દિ દુષ્ટર્મની નર્વત્ર ગ્વાનિ થાય એ બેદર કયા દેશભક્ત તથા સ્વધર્મભિમાની પુરુષને એવા પગેશોઆની કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલા વૈભવથી મુખ ઉત્તમ્મ થશે? વળી એ વૈભવ પગેશોઆના કૃપાવડે પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી તેનાથી વિપુલ જ-વાનો સમય ક્યારે આવશે એ તક્લી નથી, એમ દોવાથી ખરા તેજરહી પુરુષ પ્રાપ્ત વૈભવમા નુપ્ત માની કોઈ પણ રીતે ગ્વામીની દુષ્ટાનુમાર વર્તવાથીજ પોતાનું કલ્યા-ણ માની લે એ પણ અમભવિત છે. ને પુરુષ પત્તવજના ટાળવા માટે થોડાક ઉપાધ-ના અવલબનપૂર્વકે વેત કરે તો તેમા તેને દોષ આપવાનું કારણ પણ શું? જગત-ના ઈનિદાનમાથી આજપર્વન એવા અનેક રાજવશપકાના ઉદામપણનાં દર્શન મળી આવે છે; પરંતુ તેમના રાજવૈભવને લીધે તેમના વિદામપણનો દોષ દર્શાવ-વત તેઓ આજે માન્યાધિકારી થઈ બેઠા છે. આપણા અગિનાપકને પણ તેડું-જ માન મળવું ઉચિત છે. પદેશી મુસલમાનોની મુઝામઝીરીમા સપડાયલા સ્વદેશ-ને મુશ્ક કરી મદારાજ્ઞે તેને સ્વાન્યનો અનુભવભોગ પ્રાપ્ત કરાવ્યો, એ અમા-

રા ભારતવાસી પ્રજાજનોપર તેમનો અત્યંત ઉપકાર થયો છે અને અમારા માયા-પર તેમનું ઉપકારકણ હમેશને માટે ચોંટ્યું છે. એ સ્વતંત્રતા ધણી દિવસ સ્થાપી રહી નહિ તેને માટે શિવાજીમહારાજ કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર નથી; પણ તેમની પાછળ સ્વાતંત્ર્ય કામચલાણ રાખવાનું કામ જેમની સત્તામાં હતું તેમનેજ દોષ-પાત્ર ઠરાવવા જોઈએ, એ ઇતિહાસવેત્તાઓને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજે આદિલશાહીમાં બંડ ઉઠાવી સ્વાભાવિકરૂપે સ્થાપનાનો ખરમ સ્તુત્ય ઉલ્લેખ આરંભ્યો હતો તે પરિપૂર્ણ થયો ન હોત તો એજ અંચકારો તેમને બંડખોર-લૂંટારા કહેવા સાથે, મૂર્ખ અને અવિચારી પણ કહેત; પરંતુ તેમને યશ પ્રાપ્ત થયાથી અંચકારો ઉપરોક્ત એકજ વિશેષણ લગાડી દોષપાત્ર ઠરાવે છે અને તેમની શુભપ્રતિભા કાળો ડાપ લગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. મુસલમાન અંચકારોએ મહારાજપર વિવાદ; અસ્ત દોષારોપ કર્યો હોય તો તે હામ્ય છે; પરંતુ સ્વતંત્રતાદેવીના નિઃસીમ ભક્ત જેવા યુદ્ધોપેક્ષન અંચકારોએ પણ મુસલમાન લેખકોના એવા અભિપ્રાયનો અનુ-વાદ પોતાના અંચમા પ્રદાણ કર્યો છે, એજ આશ્ચર્યકારક જણાય છે. તેમણે અમારા એ દેશાદારક વીર્યકામલિસંબંધી નિષ્પક્ષપાત શુદ્ધિથી અભિપ્રાય આપવો ઉચિત્ હતો; પરંતુ ચિત્તની સમતા રાખવી એ જાણ કહિન છે. આજે એ સ્વાભા-વ્યનું અકિંત્વ રહ્યું હોત તો તે અંચકારો એવા નિષ્ણાત્મક અભિપ્રાય દર્શાવી શકત નહિ એ સુવિદિત છે.

કપટીપણાનો આરોપ

ઉક્ત અંચકારો મહારાજ ઉપર ખીલે એવો દોષારોપ મૂકે છે કે તેઓ મહા કપટી, ધાતકી અને કૂર હતા. મહારાજનાં અનેક કૃત્યોનું ઉપરચોટિયું અવલોકન કરનારનો અને વિશેષતઃ મુસલમાનોનો એવા અભિપ્રાય હોય એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેમનાં મહાન કાર્યોનું મહત્ત્વ કેવું હતું અને તે સંપૂર્ણ કરવા માટે જોઈતી સાધનસામગ્રીની અનુકૂળતા કેવી હતી તે સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે તો તેમણે અનેક પ્રસંગે જે કાપટચનું અવલંબન કર્યું છે તે ગ્રામ્યજ હતું એવું આપણે કહેવુંજ પડશે. આદિલશાહી, કુતુબશાહી અને મોગલશાહી જેવી ત્રણ મહાપ્રબળ બાદશાહી સાથે મહારાજ જેવા તદ્દન ક્ષુદ્ર જગીરદારે વિરોધ ઉત્પન્ન કરવાનું સાહસ કરવું એ તે સમયના મનુષ્યોને અતિ વિશ્વસ્ય અને અવિચારી કૃત્ત્મ જણાય એ સ્વાભાવિક છે. મહારાજના પ્રતિપાલક દાદાજી કોડદેવને પોતાના સ્વામિ-પુત્રનું વિશ્વસ્ય ઉચ્છ્રંખવપણું મહાધાતકી જણાયાથી તેને ચિંતાજ્વર લાગ્ય પડતાં તે મરણ પામ્યો હતો; એ વાચકવૃંદના જણવામાજ છે. એટલે ત્રણ પ્રબળ શત્રુ જોડે વિરોધ કર્યા પછી કાપટચ અને ધૂર્તતાની સંપૂર્ણ સદાયતાવડેજ મહારાજના મહત્ત્વના કાર્યમા યશ પ્રાપ્ત થાય એમ હતું. મહારાજમા એ કળા સંપૂર્ણ ન હોત કિંવા સ્વલ્પ પ્રમાણમા હોત તો તેમને હાથે જગતને ચક્રિત કરનાર મહાન કાર્યો કદિ પણ ચાત નહિ અને મહારાષ્ટ્રીયજનોને થોડા વખત સુધી સ્વાતંત્ર્ય નો જે અનુભવ મળ્યો તે થોડા કદિ પણ પ્રાપ્ત ચાત નહિ. વૈભવને શિખરે પહોં-ચેલા આદિલશાહ અને સાર્વભૌમ સત્તા પ્રાપ્ત કરેલા મોગલ બાદશાહ પોતાનાં

મહારાજે દમ્યમળની અને ધનકે સંયમળની-સદામળાવડે મહારાજનો નાચ કરવા સર્વ ઉત્કૃષ્ટ દત્તા તેમ જના મર્વને પહોંચી વળી તેઓનાં ગાથા બોલી કરવાના કામમાં મહારાજની કાપટચક્રેણા તેમને કેટલી ઉપયોગી થઇ પણ તે વાચકોને વિદિતજ છે, પરંતુ મહારાજને મર્વ મનુષ્યો ત્રાષે કાપટચક્રપૂર્વ વર્તન વર્તીયું એમ કહી મહારાજે નહિ તેમના ઉદ્દેશ્યોના જેઓ મહાનાપૂર્વક અને પ્રત્યાલિંગ-પણે મદાપના કરવા અનુકૂળ થતા તેઓની સાથે મહારાજને અલંકૃત મરજ અને વિશ્વાસ-પણે વર્તના હતા. અદ્યુતખાને અને શાહિન્દખાને પ્રવૃંક સૈન્યમળિન મહારાજ ઉપર ચલાવે કરી હતી પણ અમરમણીમાં તેમની નાચા જ્યાં સુદ કરવાની મદા-રાજના યાદિ નહોતી. એવા સંકટસમયે પોતાનો અને પોતાનાં તાખાનાં મનુ-ષ્યોનો નાચ કરી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્યમાં હમેશનો અંતરાય પાડી જનમંડળમાં દોષાત્ત થવું એના કરતાં જીવકપટ રમી ધૈર્યપૂર્વક મનુષ્યો નાચ કરવા પ્રવળ મનુષ્ય એ મહારાજસાહેબને કિંમિત્ પણ દોષપાત જાણ્યું નહિ એ સ્વાભાવિક-જન હોય એવો કિંવા એથી પણ હીન પ્રકારનો કપટપ્રયોગ રમી, અન્યનાં જ્વાનમ્મ કિંવા મન્ય અપહરણ કપોનાં અનેક ઉદાહરણો દર્શિદામોખાથી ગળી આવે છે; પરંતુ મહારાજનો હૃદય તદ્દન હીન પ્રકારનો નહોતો. સ્વરાજ્યમાધન-નું પવિત્ર કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ પાતકપણું કર્યું હતું એ તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓનો સમૂળ નાચ થઇ સર્વત્ર હમામ-ચાલી પ્રતરી ગઇ હોત અને જનના દર્શિદાસમાં મારાએનું નામ અમર થવા-નો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ. યત્ન કારનજકે આવી પોતાનો નાચ કરવા છૂટો નહિ અને તેની સાથે નિર્મિતપૂર્વક વર્તના પોતાનાથી ટકરી રાકશે નહિ એવી આત્મી યથા પહોં જનને જાણે તેના નાચ કરવો એ રાજનીતિને કિંબદુનાં બ્યવહાર-નીતિને યોગ્યજ છે. વળી પોતાની સાથે પોતાને જાણે રહેલાં હમીરો મનુષ્યોનો સંહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિષતિમાં પડવાનો બ્મા અનિવાર્ય મમય પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિના સર્વ નસ્યો એકે બાણ્યએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કેઈ મનુષ્ય દોષપાત રંગતો નથી, એ વિચિંવાદજ છે. એજ મુત્રાનુમાર મહારાજે અદ્યુતખાનનો વધ કપોંથી અને શાહિન્દખાન ઉપર છાપે માપોથી તેઓ દોષપાત કરતા નથી; પણ ઉકડું રાત્રનો પગલ્ય કરવાની અપ્રતિષ્ઠા કાઢી પોતેના માટે તેઓ પ્રસારપાત્રજ હો-છે તેમની એવી કુકિલથી જેઓને અતિચ્છેદ વુકેશન થયું હોય તેઓના હૃદયમાં દુષ્ણ યાવ અને તેઓ મહારાજને ત્રાવો જાડે તથા રાપ આપે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના તિરસ્કારપુરજ લેખેનો અનુવાદ શ્રેષ્ઠામ્મ અંશકરો પોતાના મંચમાં પ્રાપ્ત મળે એ જાણ્યુંકર છે.

એ સમયે રાજકાર્યમાં દમાબાજ અને કપટકુચિનો સર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો. મોજીના અને દક્ષિણના સુવર્ગાઓના દર્શિદાસમાંથી એનાં પુષ્કળ દણતો મળી આવે એમ છે. શાહજીરાજને પકડવાને આદિલશાહના સરદાર બાજી શામરાવે મહારાજ મોરેની મહાદથી કપટકુચિની યોજના કરી હતી. શિવાજીમહારાજને કપટ

કરીનેજ ઐરંગઝેએ દિલ્હી બોલાવ્યા હતા. ખુદ અઝેએ મહારાજ સાથે દગા-બાજ કરી તેમના વિશ્વાસનો ભંગ કરીને વિજયપુરસરકારને દારૂબોળો પહોંચાડ્યો હતો અને તોપો ફોડવામા મદદ કરી હતી. ખદેરી બેટ આમળ અઝેજ કેપ્ટને સુબેદર કરવાનું બહાનું કરી મહારાજનાં વહોણો નજીક આવ્યાં કે તરતજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પુષ્કળ જનમાણનું નુકસાન કર્યું હતું. આવાં અનેક કપટદણ્ડો ઇતિહાસમા મોજૂદ છતાં માત્ર સિવાજીજેજ એ બાબતમાં દોષ આપવાનું કારણ શું ?

કૂરપણનો આરોપ

મહારાજ કૂર અને દ્રેપી હતા એવો આરોપ મુકવામાં આવ્યો છે પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે. તેમના ચરિત્રનું જેઓએ ઉપરટપકે અવલોકન કર્યું છે તેઓને પણ એ દોષમાં અસહ્યતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. વિનાકારણ રક્તપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો. શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમનાં મનુષ્યો મહારાજના તાબામા આવતા, તેમની સાથે તેઓ કદિ કૂરપણે વર્તી નથી. તેઓ હમેશાં તેમનો વધૈયિત આદરસત્કાર કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અન્ન તથા વાટખર્ચાને માટે દ્રવ્ય આપી સ્વસ્થાને રવાના કરતા. મહારાજનું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધરેલા રાષ્ટ્રોની સુદતીતિને પણ લજવે એવું છે. તે સમયનાં યવનો સુદમાં પકડેલાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટાળવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમને ગુલામતરીકે વેચતા કિંવા કેદખાનામાં નાખતા હતા; પરંતુ મહારાજે કુરમનોના કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો સાથે એવી કોઈ પણ પ્રકારની ગેરવર્તણૂક અલાવી નથી. શત્રુનો ત્યાગ કરી શરણે આવેલો શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અસીદ્ધિ કળા મહારાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબામા નોઢરી રહેવા સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઈ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમા પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, એ વાચકદૃઢને વિદિતજ છે. એ તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં મહારાજ ઉપર કૂરપણનો અને દ્રેપીપણનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન શુષ્કજ છે. બાજધોરપડેનાં વધ ઉપરથી કેટલાંક મનુષ્યો મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઈએ. કેટલાંક મનુષ્યો કહે છે કે તેમનું એ કાર્ય તદ્દન કૂરતાયુક્તજ હતું. બાજધોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુષોને, તેના સર્વ સગાંને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાંત પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ એ તદ્દન યોગ્ય નહોતું; પરંતુ બાજધોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી ખોતાના ઉત્કર્ષ તરફ દ્રષ્ટિ રાખી, ખોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષનો યાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર અને અક્ષમ્ય હતું. તેના એ કાળા કૃત્યનું કેવું લાયકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજના હૃદયમાં નિઃસીમ પિતૃભક્ત હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને ખોતાના સ્વરાજ્યસાધનનો હિમ્મત તદ્દન છોડી દેવો પડ્યો હતો અને શાહજહાન બંધનમુક્ત થયા ત્યાંગુધી

અદ્યજકે દ્રવ્યમળની અને પ્રથમ સેવ્યમળની સદાપતાવડે મહારાજનો નાસ કરવા સદા ઉદ્વિગ્ન હતા તેમ છતાં સર્વને પહેાંચી વળી તેઓની સત્તા ઓછી કરવાના કામમાં મહારાજની કાપટચક્રણ તેમને કેટલી ઉપયોગી થઈ પડી તે વાચકોને વિદિતજ છે; પરંતુ મહારાજને સર્વ મનુષ્યો સાથે કાપટચપૂર્ણ વર્તન સ્વપોન્નું એમ હતી સંકારો નહિ. તેમના ઈષ્ટ કાર્યોમાં જેએ મળ્યાપૂર્વક અતિ પ્રમાણિક-પણે સહાયતા કરવા અનુકૂળ થયા તેઓની સાથે મહારાજ અત્યંત સરળ અને વિશ્વામ-યણે વર્તતા હતા આશુચર્યાને અને શાદિગ્તખાને પ્રથમ સેવ્યમહિત મહારાજ ઉપર ચલાઈ હતી હતી પણ સમરામજીમાં તેમની સત્તા જઈ મુદ્દ કરવાની મહારાજના સક્તિ નહોતી એવા અકટકસમયે ચોનાને અને ચોનાના તાળાના મનુષ્યોનો નાસ કરી સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્યમાં લમેસનો અંતરાય પાડી જનમંડળમાં દોષપાત્ર થયું એના કરવા ઇળેકપદ રચી સૈયંપૂર્વક ધનુનો નાસ કરવા પ્રવૃત્ત થયું એ મહારાજનીયજનોને કિંચિત્ પણ દોષપાત્ર જણાય નહિ એ સ્વાભાવિકજ છે. એવો કિંવા એથી પણ હીન પ્રકારનો કપટપ્રયોગ રચી, અન્યના સ્વસ્થત્ય કિંવા રાજ્ય અપહરણ કાર્યોના અનેક ઉદ્વેગરણે ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે; પરંતુ મહારાજનો ઉદ્દેશ વફા હીન પ્રકારનો નહોતો ગ્વરાજ્યમાધન-નુ પવિત્ર કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેઓએ મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ પાતકીપણું કર્યું હતું એ તેમ ન કર્યું હોત તો તેઓનો મમૂળ નાસ થઈ મર્જન હામમ-શાહી પ્રસરી મઘ હોત અને જગતના ઇતિહાસમાં મહારાજોનું નામ અમર થવા-નો યોગ પ્રાપ્ત થાત નહિ. સત્તા દારનજીક આવી ચોનાનો નાસ કરવા ચૂકશે નહિ અને તેની સાથે નીતિપૂર્વક વર્તતા પાતાનાથી ઠકી સંકારો નહિ એવી આત્મી શ્રદ્ધા પછી જનને ઉપાયે તેનો નાસ કરવો એ રાજનીતિને કિંબદ્ધતાં બ્યવહાર-નીતિને યોગ્યજ છે. વળી ચોનાની સાથે ચોનાને બાકાથે રહેલા લખરો મનુષ્યોનો સંહાર થવાનો કિંવા તેઓને અખંડ વિપત્તિમાં પડવાનો બ્યાં અનિવાર્ય મમમ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં ઉદાર નીતિના સર્વ તસ્વે એક બાબુએ મૂકી, સ્વજનના રક્ષણ માટે એકાદ નવીન ઉપાય અવલંબન કરવાથી કેઈ મનુષ્ય દોષપાત્ર હતો નથી, એ નિર્વિવાદજ છે. એજ સ્વામુખાર મહારાજે આશુચખાનો વધ કપાંથી અને શાદિગ્તખાન ઉપર છાપો માર્યો. તેઓ દોષપાત્ર હતા નથી; પણ ઉધકું રાજનો ખમદય કરવાની અપ્રતિમ મુકત યોજવા માટે તેઓ પ્રસારોપાત્રજ હો છે તેમની એવી સુકિતથી જેઓને અતિશય નુકસાન થયું હોય તેઓના હૃદયમાં કુખ થાય અને તેઓ મહારાજને તાલો ભાડે તથા સાચાં આંધે એ સ્વાભાવિક છે, પરંતુ તેઓના વિરકારપુકત લેખોનો અનુવાદ યુરોપીય મંચકારો પોતાના મંચમાં મૂકી મળે એ આશ્ચર્યકારક છે.

એ સમયે રાજકાર્યમાં દગાબાજી અને કપટક્રિયોનો સર્વત્ર પ્રયોગ થતો હતો. મોરબોના અને દક્ષિણના સુલતાનોના ઇતિહાસમાંથી એનાં પુષ્ટજ દર્શાવે મળી આવે એમ છે. શકદરાજ્યને પકડવાને આદિલશાહના સરદાર બાજી સામરાવે મંડંગર મોરબોની મદદથી કપટક્રિયાની યોજના હતી હતી. શિવાજીમહારાજને કપટ

કરીનેજ ઔરંગઝેબે દિલ્હી ખોલાવ્યા હતા. ખુદ અંગ્રેજોએ મહારાજ સાથે દગા-બાજ કરી તેમના વિશ્વાસનો લાગ કરીને વિજયપુરસરકારને દારૂગોળા પહોંચાડી હતો અને તોપો ફેડવામાં મદદ કરી હતી. ખદેરી બેટ આગળ અંગ્રેજ કેપ્ટને મુલેહ કરવાનું બહાનું કરી મહારાજનાં વહોણા નજીક આવ્યાં કે તરતજ તોપોનો મારો શરૂ કરીને પુષ્કળ જનમાલનું નુકસાન કર્યું હતું. આવાં અનેક કપટદણ્ડો ઇતિહાસમાં મોબુદ છતાં માત્ર સિવાજીનેજ એ જાળતમાં દોષ આપવાનું કારણ થું ?

કૂરપણાનો આરોપ

મહારાજ કૂર અને દ્રોષી હતા એવો આરોપ મૂકવામાં આવ્યો છે પણ તે તદ્દન નિરાધાર છે. તેમના અરિત્રનું જેઓએ ઉપરટપકે અવલોકન કર્યું છે તેઓને પણ એ દોષમાં અસહ્યતા જણાયા વગર રહેશે નહિ. વિનાકારણ રક્તપાત નહિ કરવાનો મહારાજનો હમેશનો નિયમ હતો. શત્રુ સાથે યુદ્ધ થતાં તેનો પરાજય થયા પછી તેમનાં મનુષ્યો મહારાજના તાબામાં આવતાં, તેમની સાથે તેઓ કદિ કૂરપણે વર્તી નથી. તેઓ હમેશાં તેમનો યથોચિત આદરસત્કાર કરતા અને તેમને વસ્ત્ર, અન્ન તથા વાટખર્ચાને માટે દ્રવ્ય આપી સ્વસ્થાને રવાના કરતા. મહારાજનું એ ઔદાર્ય આધુનિક સુધરેલા રાષ્ટ્રોની યુદ્ધનીતિને પણ લજ્જા એવું છે. તે સમયના યવનો યુદ્ધમાં પકડેલાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારે ત્રાસ આપતા, તેમને વટાળવાનો પ્રયત્ન કરતા અને તેમને સુધામતરીકે વેચતા કિંવા કેદખાનામાં નાખતા હતા; પરંતુ મહારાજે કુશમનોનાં કેદ પકડાયેલાં મનુષ્યો સાથે એવી કોઈ પણ પ્રકારની ગેરવર્તણૂક ચલાવી નથી. શત્રુનો ત્યાગ કરી શરણે આવેલો શત્રુ ગમે તેવો અપરાધી હોવા છતાં તેની સાથે ઉદારપણે વર્તી તેને શરમ પમાડવાની અસીકિક કળા મહારાજે સંપાદન કરેલી હોવાથી શત્રુના તાબાના વીર પુરુષો તેમના તાબામાં નોકરી રહેવા સર્વદા ઉત્સુક રહેતા. એવા કેટલાક વીર પુરુષોએ મહારાજના તાબામાં જઈ તેમના સ્વરાજ્યસાધનના કાર્યમાં પ્રાણ અર્પણ કર્યા હતા, એ વાચકદૃષ્ટને વિદિતજ છે. એ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મહારાજ ઉપર કૂરપણાનો અને દ્રોષપણાનો દોષારોપ કરવો એ તદ્દન શુષ્કજ છે. બાજધોરપડેના વધ ઉપરથી કેટલાંક મનુષ્યો મહારાજ ઉપર એવો નિરર્થક દોષારોપ કરેલો હોવો જોઈએ. કેટલાંક મનુષ્યો કહે છે કે તેમનું એ કાર્ય તદ્દન કૂરતાયુક્તજ હતું. બાજધોરપડેના એકલાના અપરાધને માટે તેના કુટુંબના સર્વ પુરુષોને, તેનાં સર્વ સગાંને અને તેના સર્વ આશ્રિતજનોને દેહાંત પ્રાપ્તિ થઈ અને એ તદ્દન યોગ્ય નહોતું; પરંતુ બાજધોરપડે જેવો મરાઠો સરદાર યવનોના કહેવાથી પોતાના ઉત્કર્ષ તરફ દૃષ્ટિ રાખી, પોતાની જાતિના મહા તેજસ્વી પુરુષોના ઘાત કરવા પ્રવૃત્ત થાય, એ અત્યંત ધિક્કારપાત્ર અને અશ્લેષ્ય હતું. તેના એ કાળા કૃત્યનું કેવું લાયકર પરિણામ આવવાનો સંભવ હતો એ વાચકને કહેવાની જરૂર નથી. મહારાજના હૃદયમાં નિઃસીમ પિતૃભક્ત હોવાથી પિતાના રક્ષણ માટે તેમને પોતાના સ્વરાજ્યસાધનના ઉલ્લેખ તદ્દન છોડી દેવો પડ્યો હતો અને શાહજહાન બંધનમુક્ત થયા ત્યાંસુધી

લગભગ માર વર્ષપર્વ તો મને સ્વચ્છ બેસી રહેતું પણ હતું. એ પરિસ્થિતિ લક્ષમાં લેતા પિતૃપ્રેમ અને સ્વરાજ્યસ્થાપનપ્રીતિ જેવી સદ્વૃત્તિને વધુ મદદારાને બાજુબોરપડે ઉપર જાતિ લખ કરીતે વેર વાળ્યું તે કંઈક દ્રશ્ય ગણી શકાશે.

દ્રવ્યલોભથી લૂંટ કરવાનો આરોપ

પ્રતિપક્ષનો બીજો દોષારોપ એવો છે કે, મદદારાજને અચર્ચદ્રવ્યબોધ હોવાથી તેઓ મુક્તમનાનીરાજ્યની નિરપરાધી પ્રત્યે સર્વદા લૂંટતા અને તેઓને અનેક પ્રકારે ગ્રાસ આપતા હતા, તથા તેમ થવાથી સર્વત્ર અરાજકતા અને અશાંતિ વ્યાપી રહી હતી એ આરોપ કંઈક જરૂરે સાત્ત્વ હોય એવી અમારામાંનાં કેટલાંક મનુષ્યોની મજબૂત છે; પરંતુ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લક્ષમાં લેનાં પ્રતિપક્ષ કહે છે તેટલા પમાણુમા મદદારાજને દોષમાત્ર દરારી શકાય તેમ નથી. પ્રથમજા એકાએક કે, મદદારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિના આરંભથી જાતપર્વ ત એ નિયમ રાખ્યો હતો તેમાં તેમનો હેતુ કેવળ સ્વપનશુદ્ધિ કરવાનો નહોતો. વધુ પ્રબળ અને ધનાઢ્ય ખાદસાઈ સાથે વેર ખાધી તેમના પ્રચંડ સૈન્ય સાથે લાગણાગર શુદ્ધ કરવામાં સૈન્યબળ અને દ્રવ્યબળ કેટલું ટોલું બેઠાંએ તેમ બંધી કાઢી પણ મનુષ્ય અનુમાન કરી શકે એમ છે પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોને સર્વદા ખુશી રાખી, સ્વરાજ્ય-પ્રાપ્તિના મદદાર્થ માટે હાયમાં માથું ધાઈ પ્રબળ મનસેના સાથે લડવા તૈયાર થયા માટે તેમને દ્રવ્યની લાલચસિવાય બીજી લાલચ જણાવી શકાય તેમ હતું ? મદદારાજે પોતાનું સૈન્યબળ બની શકે તેટલું વધાર્યા નિવારણ હૂંડકાર નહોતો. તેઓ હમેશા હાથકર વધાર્યાજ વળતા હતા. તે પછી તેમણે એકલા કરેલા વિસાળ સૈન્યનો પગાર ક્યાંથી મેળવવો ? તેજ પ્રમાણે સ્વરાજ્યના રક્ષણમાટે અને તેમાં જીવિ કરવા માટે સર્વ પ્રકારે સદાયજૂત ધનારા સેંકડો કિલ્લા હમેશા દુરગ્ત કરાવી તેનાપર ઉત્તમ બંદોબસ્ત રાખવામાં અને સેંકડો નવીન કિલ્લા બાંધવામાં ખર્ચાંતું અત્યંત જ દ્રવ્ય તેમણે ક્યાંથી લાવતું ? પોતાના તાબાની જાજીરની ઉપજમાંથી એટલો બધો ખર્ચ થઈ શકે તેમ હતું ? બધારે તેમ નહોતું ત્યારે તેમને લૂંટ મદદારીનેજ દ્રવ્યબળ પ્રાપ્ત કરવું પડે એ નિર્વિવાદ છે. સામ્રાટ સુધરેલા રાષ્ટ્રે શુદ્ધાદિ પ્રસંગે જેમ રાજ્યદારી રહેતું કરી તેનો બોલો સ્વગ્રાજ્યને માથે નાખવાનો અને તેમને કરના બોલ નીચે દબાવી દેવાનો માર્ગ અદ્ય હરે છે, તેવો માર્ગ તે સમયે અનુકૂળ હતો ? આધુનિક રાજ્યના રાષ્ટ્રીય દેવાના આદર્શ બોલો આપણી જાતી માફક જાય છે અને એવજ જણાય છે કે હાં તો એ રાષ્ટ્રે દેવાળાં કોરેમાં દેવા બેઠાંએ કે હા તો અનાથ પ્રાણી તેમણે હમેશાં માટે દેવામાં દબાવી દોષી દેવા બેઠાંએ એ રાષ્ટ્ર શુદ્ધ કરે છે તે સર્વ સ્વતંત્રતાવાદી કિંવા સ્વાતંત્ર્યપ્રાદનાર્થે કરે છે ? તેઓની ધરમ્પર તકરાર માત્ર એક રાજના કિંવા રાજ્યદારી પુરવના પ્રયત્નને લેધિ, મૂખ્યત્વે લેધિ કિંવા રાજ્યપ્રાણને લેધિ ઉપજન થાય છે અને તેમના પગ આગળ લાખે મનુષ્યોનું જલિદાન થવા સાથે તેમની પ્રજાને અને વંશપરંપરાને શુદ્ધતા અર્થ-દંડ સજા રહેતું પડે છે. એવી અંતંત અનર્થકારક, અહાય વિષધિમૂલક અને અન્યાયીપદતિ સાથે વૃથા કરી બેતાં

મહારાજનો વિવાદગ્રસ્ત દ્રવ્યપ્રાપ્તિનો માર્ગ કેવળ ક્ષમ્ય કહી શકાશે. તેમણે પોતાની પ્રજા પાસેથી અદ્યક્ષ દ્રવ્યની સદાચતા એવી પદ્ધતિએ મેળવી નહોતી; પરંતુ મુસલમાનો આ દેશમાં નિવાસ કરી, આ દેશની પ્રજાના છવ વેપર ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી અને તેમના આશ્રયથી જે હિંદુઓ ધનાઢ્ય થયા હતા તેમની પાસેથી મહારાજને ખંડણી થઈ, તેઓએ જેમને પરતગ્ર કર્યા હતા તેમને સ્વતંત્ર બનાવવાના પુણ્યકૃત્ય માટે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કર્યો, તેમાં તેમણે મહાપાતક કર્યાનું જણાશે નહિ. મહારાજને લૂંટ કરીને દ્રવ્ય નહિ મેળવવાનો નીતિબોધ આપવો એ તેમણે સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો નહોતો એમ કહેવા ખરાબર છે. એક સાખ સિપાઈનું લશ્કર હમેશા તૈયાર રાખવું અને એક સાધારણ સિપાઈથી તે ઉચ્ચ દરજ્જાના સેનાપતિ સુધીના સર્વ લશ્કરને રાકડી પગાર ચૂકાવી આપવા માટે કેટલા પૈસાની જરૂર હોય અને સ્વસત્તાના પ્રદેશની ઉપજ તે સમયે સરાસરી કેટલી હશે તેનું જનુમાન કરતા ખારાખાર દ્રવ્ય મેળવ્યા સિવાય છૂટકોજ નહોતો એ પણ સ્પષ્ટજ છે. સાર્વભૌમ ઔરંગઝેબ ખાદશાહની પોતાના ઉપર સત્ત્વર ચઢાઈ આપવાનું અને રજુસંભામ થતાં તે સમયે અતિશય દ્રવ્યની અગત્ય પડવાનું મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; તેથીજ તેઓ બને તેટલો દ્રવ્યસંગ્રહ કરતા હતા. એવી પરિસ્થિતિ હોવા છતાં મહારાજને કોઈ દ્રવ્યભાંધી કહે તો તે તદ્દન ખોટું છે, એમ કહેવુંજ પડશે. મહંમદ ગિઝનીએ સત્તર વખત હિંદુસ્તાન ઉપર મઢાઈ કરી અગણિત દ્રવ્ય એકઠું કર્યું હતું. તેણે મરણસમયે કહ્યું હતું કે:—‘અહો! આ સર્વ દ્રવ્ય છોડીને મારે જવું પડશે!’ એમ કહેતા મહંમદના નેત્રોમાથી અશ્રુપાત થયો હતો. શિવાજીમહારાજે શું એવી આશા રાખી હતી? તેઓની ઇચ્છા એવી હતી? કોણ કહી શકશે કે તેમનો હિંદુ એવો હતો?

લૂંટસંબંધી નિયમો

શિવાજીમહારાજ લૂંટફાટ કરતા હતા તે સંબંધી તેમણે કંઈ નિયમો ફરાવ્યા હતા કે નિયમશૂનિત કાર્ય કરતા હતા તેનું અવલોકન કરવું ઇષ્ટ છે. લૂંટસંબંધી મહારાજના કેવા નિયમ હતા તે સંબંધી પાછળ લખવામા આવ્યું છે. તેમનાં માણસો ગરીબ રૂંધેલા અને ખેડૂતોને જિલકુલ ત્રાસ આપતા નહોતાં. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને પકડવા નહિ અથવા તેમની આબર લેવી નહિ તથા દેવસ્થાન, મસ્જિદ, સાધુસંત અને મુસલમાન ફકિરોને કિમિત પણ ત્રાસ આપવો નહિ, એવી મહારાજની પોતાના લશ્કરને સખ્ત આજ્ઞા હતી. તેમજ કોઈ સિપાઈ કે અમલદાર, લશ્કરના તાબામાં જતો લૂંટનો માલ પ્રગાવી પાટી ધનાઢ્ય થઈ પડતો એમ પણ થતું નહોતું. સરકારમાં લૂંટનો દિસાબ આપવો પડતો હોવાથી લૂંટ ઉપર જતા સરદારનું લશ્કર, પરરાજ્યની પ્રજાને ઇચ્છાનુસાર ત્રાસ આપી શકતું નહિ. મહારાજ પછી પેશ્વાઈ રાજ્ય થયું તે સમયે સરકારી લશ્કર સાથે બળવાખોર ધાંપાકુઓ પણ જતા; તેઓ જ્યાં ત્યાં લૂંટફાટ કરતા અને સરકારી લશ્કરને પણ અન્ન આદિ સામગ્રીના દુષ્કાળ પાડતા, તેવું મહારાજના લશ્કરમાં નહોતું.

વળી લૂંટ વખતે જે અગ્રીમરણે કિંવા મેઘાદુકાગે પોતાનું દ્રવ્ય નહિ છુપાવતા પોતાની સંકલિત પ્રમાણે મરણનાથી ખંડણી આપતા તેને મહારાજના લશ્કર તરફથી દિવિત્ પશુ ત્રાસ થતો નહિ તેજ પ્રમાણે જે મહેરની પ્રાપ્ત રાજપુત્રીથી ખંડણી આપવાનું કળ્ય કરતી તે ઘડેરમાં મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ શહેર બહાર ઉભા રહી ખંડણી મેળવી ત્યાંથી પાણું ચાણું લગુ જે નિશ્ચાનિક રાજ્યએ વાર્ષિક ખંડણી લેવા કળ્ય થતા તેમના રાજ્યમાં પણ મહારાજનું લશ્કર પ્રવેશ કરતું નહિ. આદિચક્રાદે અને કુતુબશાહે બ્યારથી વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું કળ્ય કર્યું ત્યારથી મહારાજે તેમના પ્રાનમાં પણ લૂંટ ચકાવી નહોતી; પરંતુ તેઓ વચ્ચે ચપલું લગનામું ધણા દિવસ ટક્યું નહિ તેથીજ તેમને પુત પુત એ બને રાજ્યોમાં સ્વારી કરી ધનાદય પ્રાપ્ત ઉપર હુમલા કરવા પડ્યા હતા મહારાજની લૂંટકાટસંજોથી એક વાન ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે, મહારાજના સિપાઈઓ એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં અગ્નિ લઈને મરીમ પ્રગતી કનક કમ્પા નહોતા, કિંવા તેમનાં ઘરબાર બાળા મુક્તા નહોતા. મહારાજને તથા એનું અપ્રયોજક કૂરણુ કદિ ધણુ થયું નથી. મહારાજ પોતાના ગુપ્ત જાતુમદારા પ્રયત્ન ધનાદય મનુષ્યોની ખબર મેળવ્યા પછીજ તેમને લૂંટતા, પણ જેઓ જાડમણુ હયાં વગર દ્રવ્ય આપી દેતા તેઓને મુક્ત કરતા, એવો તેઓનો નિયમ હતો એ સર્વ વગુરિયતિનું અવસોદન કરતાં તત્પર્ય એ જણાય છે કે, મહારાજને ફર લૂંટારાતેકોના વર્ષમાં મુકી તેમની અવહેવના કે નિદા કરવી એ ખીલકલ ઉચિત નથી અને એક સત્યગોષ્ઠક મનુષ્ય પણ પોતાનો એવોજ અભિપ્રાય દર્શાવ્યા વગર રહેતો નહિ.

લૂંટનો ઉદ્દેશ

મહારાજને મુલત્રમાની રાજ્યના દેશોમાં લૂંટાલૂંટ કરવાનું એક ખીજું પણ પ્રયોજન હતું, તે આ સ્થલે નિદિષ્ટ કરવું ઉચિત જણાય છે. તે પ્રયોજન ધણા વાચકોના હાથમાં આવ્યું નહિ હોય એ સ્વાભાવિક છે. ચવનબાદશાહોના અમલમાં એ પ્રમાણે સત્તર માંજલ કરતા રહેવાથી તેઓને પ્રાપ્ત પાસેથી જે કર મળવો લોહએ તે નહિ મળતા તેમની સંકલિત સીલુ ચાપ અને એવા લૂંટારા અર્થાત્ પ્રમળ રિપ્તને સંતુષ્ટ રાખ્યા સિવાય નિવિષ્ટને રાજસત્તા ચકાવવી કંઈક છે એમ તેઓને જણાય, એવીજ મહારાજની ઉઠેટ હજી હતી. પાછળ લખવામાં આવ્યું છે કે, મહારાજના સતત તાસમાથી મુક્ત થવા મરિજ આદિચક્રાદે અને કુતુબશાહે તેમને વાર્ષિક ખંડણી આપવાનું કળ્ય કર્યું હતું. મહારાજે ખંડણી ઉપરાંત મોચલોને અર્ધો ભાગ આપવાની શરત કરી આદિચક્રાદીવત્તાનાં મુલકો-માયા કોચાઈ અને તરદેસમુખાનો દક્ષ પશુક કસનાનો નિયમ ચાલુ રાખ્યો હતો, એ પણ પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે કુતુબશાહીમાં પોતાનો દક્ષ સ્થાપનાનો વિચાર હતો, તે કલ્યાંટકપર ચકાઈ લઈ ગયાથી મહારાજને તરત વળા મુખની રાખવો પડ્યો હતો. એવોજ દક્ષ મોચલોના દક્ષિણ માંત્રમાથી

વસુલ કરવાની ખટખટ તેમણે મથાની હતી અને જે તેઓ થોડા વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત તો મોગલબાદશાહ પાસેથી પણ મહારાજ તેવો હજી મેળવી શક્યા હોત; એ હક્કસંબંધી મહારાજનો ઉદ્દેશ કેવો હતો તે લખવાનું પ્રયોજન જણાતું નથી. હિંદુ પ્રજા પાસેથી મળતા કરના બળવડે યવનબાદશાહ પ્રબળ થયા હતા. તેમાંનો થોડો ભાગ ખેતી લેવાથી તેઓનું તેટલું સામર્થ્ય ઓછું થાય અને તેના પ્રમાણમાં પોતાની શક્તિ વધવા સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવાની સમ્ભવ કરી શકાય એજ મહારાજનો ઉદ્દેશ હતો.

આ સમયે કોઇ પ્રશ્ન કરશે કે, યવનબાદશાહીઓને દુર્બળ કરવાના પ્રયત્ન માટે નિરપરાધી પ્રજાને નાહક ત્રાસ આપવો એ શું મહાન પાતક નથી? એ પ્રશ્નનો માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપી શકારો કે, મહારાજ યાવનીઅમલની સર્વ પ્રજાને એકસરખો ત્રાસ આપતા નહોતા. તેઓનું લક્ષ્ય હમેશા ધનાઢ્ય મનુષ્યો ઉપરજ રહેતું. તેઓના વિચિત્રો થોડા અંશ સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કરવાના મહત્ત્વપૂર્ણકારક કાર્યમાં યોગ્ય એવો તેમનો સંકલ્પ હતો. મહારાજ હમેશાં ધણુંખૂં ધનાઢ્ય યવનોનેજ ત્રાસ આપતા હતા અને તેમના આશયથી ગબ્બર થયેલા ઇતર મનુષ્યો પાસેથીજ ખંડણી લેતા હતા, એ સંબંધી પાછળ લખવામાં આવ્યું છે. મહારાજ પોતાના સદુદ્દેશસંબંધી પરદેશી મનુષ્યોને ધણું કહેવા છતાં તેઓ વસ્તુરિચિતિ જાણી જાનતે પોતાની સંપત્તિમાંથી રાષ્ટ્રીય કાર્યને માટે રાજપુશીથી થોડા અંશ પણ કઢાવી આપવા તૈયાર થાત નહિ, એ સુસ્પષ્ટજ છે; તેથી તેમના ઉપર જીલ્લમ કર્યા સિવાય બીજા ભાગજ નહોતો. જે કાર્ય સર્વ હિંદુજનોને હિતાવહ યનાર હતું તેને માટે થોડા મનુષ્યોને અલ્પકાળપૂર્વક ધસારો વેઠવો પડે તો તેમા એકાએક મોટું પાપ માનવું અનુચિત છે. મહારાજના અતિમ હેતુપરત્વે દીર્ઘદષ્ટિથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને તેમના એ કૃત્યમાં અન્યથા જેવું કશું જણાશે નહિ.

રાજ્યતૃપ્તિનો આરોપ

પ્રતિપક્ષને એક દોષારોપ એવો છે કે, કેવળ રાજ્યતૃપ્તિને વશ થઈને મહારાજ એ સર્વ ખટખટ કરી હતી અને તે કોઇ પણ દષ્ટિવડે જોતાં હન્ય નથી; એ દોષનું નિહાન કરવા જતા તેમની ખટખટોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જગતની દષ્ટિ સન્મુખ પ્રત્યક્ષ કરવું જોઈએ. સ્વરાજ્યસંપાદન કરવાનો મૂળ ઉદ્દેશ સ્પષ્ટજ છે કે, યવનોની તાબેદારીમાંથી મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર થવું. મહારાજ પ્રથમથીજ એ ભગીરથ ઉદ્દોગે વળખ્યા હતા એમા શંકા નથી; પરંતુ તે પ્રયત્નમા સર્વ હિંદુપ્રજાને યવનોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવાના ઉદ્દેશનું મિશ્રણ નહોતું એમ એકાએક કહી શકાશે નહિ; કારણ કે પોતાનો ઉદ્દોગ શરૂ કરતી વખતે કેવળ અસાધ્ય જણાતા કાર્ય માટે મહારાજ જે મનુષ્યોને અનુકૂળ કરી લીધાં હતાં, તેમના હૃદયમાં તેમણે યવનસત્તાસંબંધી તિરસ્કાર અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ વૃત્તિ ઉદ્દીપન કરી ન હોત તો તેઓએ સ્વસૃજની અને સ્વજીવિતની ચત્કિરિચિત પણ પરવા નહિ કરતાં, જેવી સહાયતા કરી તેવી સહાયતા તેઓ કદિ પણ કરત નહિ. અશ્રુલબ્ધાન

તરફથી આવેલા શાલિષ્ટ વજીર, જ્ઞાપિતરાજ, ચક્રવર્તિવિદ વગેરે પુણ્ય પુરો-
 ને પોતાના પક્ષમાં જેવી લેવામાં મદારાજને પણ પ્રાપ્ત થયો તે તરફ એનાં
 યવનનગનો વિનાશ કરવાનો પોતાનો વાત્સલિક દેવે તેઓને ખરાબ રાખવાની
 તેમના હાથમાં અનિમાન મળી કરવાનો મદારાજે પ્રાપ્ત કર્યો તેનું યોગ્ય હતું.
 બાકી સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશ માટે તેમણે ગમે તેટલા બદલાં જનાર્યા હોય તે-
 પણ તેઓ મદારાજના પક્ષમાં આવવા નહિ. મદારાજને અનિવાર્ય રાજ્યનુષ્ઠા
 ઉપનત થઈ હતી એવું કહેવામાં મળ્યો, તેમણે તથ્યવાર પ્રમંથે વિરક્તતા
 દર્શાવી, રાજ્યભાગ કરી મોક્ષમાધનનો માર્ગ અવલંબી કરવાનો ને નિશ્ચય
 પ્રકટ કર્યો હતો અને ને પ્રમંથે તેઓને એ નિશ્ચયમાંથી નિરૂત્ત કરવાને તેમના
 તાબાનાં મનુષ્યોને કેટલી મહેનત પડી હતી, તે ઘણાં લેવું લેઈએ. અલેક્ઝા-
 ન્ડર, તેમરથંગ, બાજર અને ચૌરંગેજ જેવા માત્ર સ્વતંત્રતાદિ કરવાની શાશ્વત-
 વાળા પુરોના સાથે મદારાજની તુલના કરવી યોગ્ય નથી, એ રાજ્યનુષ્ઠાવશ થયે-
 લા પુરોનાએ પશ્ચીમ ગ્રાન્ડીયનું અને રાજ્યનું અપદરભૂ કરી પોતાની સત્તા વધા-
 રવા માટે પ્રયત્ન મનુષ્યમદાર કર્યો ને મર્યાદા સૂચ્ય નથી; એ તો કેવળ મદારા-
 જાનકર કરી યજ્ઞો મદારાજને એમના જેવા દ્રવિડ દારાવી યજ્ઞો નહિ. દિંદુ-
 રવાન દિંદુઓનું હોવાથી ને પર રાજ્ય કરવાનો હક્ક માત્ર દિંદુઓના હોવા
 લેઈએ; તેમ જા તેમ એવા મુખ્યમાન પરદેશીઓ પ્રવેશ કરી પોતાની સત્તા
 વધાવે અને બાકી પ્રાપ્તે હાજરનાર જાન આપે એ અતિશય અન્યાયના કહે-
 વાય. જેવા અન્યાયી અને લુપ્ત સત્તાધીશને અદેશમાંથી રાજી દટારી પુનરપિ
 સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યની સ્થાપના કરવા મદારાજ ઉચ્ચત થયા હતા તે કિ-
 ચિત્ પણ અન્યાયકર્મ નહિ પણ મહત્પ્રવૃત્તિનું કર્મ કહેવાય; અને તેવું કર્મ
 કરવા માટે ને નગરથી નિંદ્રા પ્રગટ થયો તેવું અખિય મદારાજ ચિત્કાગપરે
 ઝાણી થઈ ગઈ તેમા આવર્થ 'સુ' એવું અર્થ કરતા મદારાજને રાજ્યનુષ્ઠાને
 દોષ લાગે તોપણ તેમને દીનત પ્રાપ્ત થયે નહિ. કોઈ મનુષ્ય કોઈ પાત્ર કોઈ
 કરવા માટે કોઈ પાત્ર ઉદ્દેશ્ય પ્રગટ થયો દોષ, પરંતુ ને કાર્યતુ પગિલામ સર્વ
 જનમાનને દિનકર થઈ પડે એવું દોષ, તો તે કાર્ય અર્થન સ્તુત્ય કહેવાય એજ
 નીનિમિત્ત છે. એ દ્રષ્ટિથી લેતાં મદારાજ કેવળ રાજ્યનુષ્ઠાને વશ થઈ, સ્વરાજ્ય
 માધનમા પ્રગટ થયા એમ માનવામાં આવે તોપણ તેમા વિન્દતા થઈ
 નથી એવું અમને અમારા મનોદેવતા કહે છે મદારાજના કૃત્યોથી ને પરદેશીઓને
 તુલના થયું છે તેઓ તેમના નામ પાછળ ગમે તેવા નિર્મિત થયાએ તે મર્વ
 વ્યર્થજ છે. નિગોષ્ટ અને નિષ્પક્ષતાની ધનિદામકારો તો જગતના, ધનિદામમાં
 સ્વાતંત્ર્યપાદક મરણુરોની મર્વદા સ્તુતિન કહે છે અને સ્વાતંત્ર્યમુદક રાષ્ટ્રીય
 સુખની રૂદિ કરવા માટે તેમને ધન્યવાદજ આપે છે. અમારા ચરિત્રનાયક સર્વ
 પ્રકારે એ ધન્યવાદને પાત્ર થાય છે એ નિર્વિવાદજ છે.

સ્વાથીપણનો આરોપ

અતિપક્ષ કહે છે કે, રાજ્યનુષ્ઠારપ દોષના અંગીકૃત સ્વાર્થપરતા અને મદ-

સ્વાકાંક્ષા જેવા જે દોષપણ મહારાજનાં હતા. એમાં કેટલું સત્ય છે તે આપણે તપાસીએ. સ્વાર્થી મનુષ્ય હમેશાં પોતાનો ઉત્કર્ષ સાધવા સર્વદા તત્પર હોય છે. તે મનુષ્યો અન્ય જનોનાં સુખદુઃખનો કિંચિત્ પણ વિચાર કરતા નથી. મહારાજનું ચરિત્ર જોતાં કેઈ પણ રચે તેઓએ પોતાની સ્વાર્થસિદ્ધિ કરી હોય એવું જણાતું નથી. સ્વરાજ્ય મેળવી વૈભવ ભોગવવાની તેમની ઇચ્છા હોત તો તેમણે મરણપર્યંત સખ મહેનત અને ચિંતા કરી ન હોત. તેમણે ગ્રાંથ ઐશ્વર્યનો યથેચ્છ ઉપભોગ કરવાની કલ્પના પણ કરી નહોતી. તેમને સર્વ પ્રકારના સુખવૈભવની સંપૂર્ણ અનુકૂળતા ગ્રાંથ થઈ હતી, છતાં તેઓ એક લાજુ પણ તેમાં મુંઝાયા નહોતા. તેઓની દિનચર્યા જોતાં જણાય છે કે, રાતદિવસના ચોવીસ કલાકમાં સુખવૈભવને માટે તેમણે એક પળનો પણ અવકાશ રાખ્યો નહોતો. લૌકિક કૃત્યમાંજ તેમનો સર્વ સમય વ્યતીત થતો હતો. સંપાદન કરેલા રાજ્યનું રક્ષણ કરી મુખ્યવરિયત રાખવામાં અને તેની વૃદ્ધિ કરવા હમેશા યત્ન કરવામાજ તેમની જીવિ અને શક્તિનો વ્યય થતો હોવાથી તેમને એક લાજુનો પણ અવકાશ નહોતો. અત્યંત પરિશ્રમ કરી યાદી જતા તેમના દેહને ઠિવા મનને કવચિત્ પણ આરામ મળતો નહિ; એ તેમનું ચરિત્ર લક્ષ્યપૂર્વક ધ્યાનનારના ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. સર્વ હિંદુસ્તાન દેશ યવનસત્તામાંથી મુક્ત કર્યા સિવાય વિશ્રાંતિ લેવી નહિ એવો જે મહાપુરુષનો દૃઢ સંકલ્પ હતો, તેમનાપર સ્વસુખને માટે અને સ્વવૈભવવૃદ્ધિને માટે એટલો બધો શ્રમ કર્યાનો આરોપ મૂકવો એ ઉચિત નથી. મહારાજે આટલી બધી ધનસંપત્તિ મેળવી હતી છતાં તેમણે પોતાનો આડંબર વધારવા તરફ તેનો વિશેષ વિનિયોગ કર્યો હતો એમ કહી શકાશે નહિ. તેઓ હમેશા સાદો પોશાક પહેરતા હતા અને શરીર ઉપર અલંકાર ધારણ કરવાનો તેમને બિલકુલ શોખ નહોતો; તેમ છતાં પરકીય અને સ્વકીય મનુષ્યોપર પોતાનો પ્રભાવ અને મદત એસાડવા માટે તેમને સ્વારી અને દરબાર વખતે યોગ્ય પ્રકારનો આડંબર રાખવો પડતો. વળી પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો ઉત્કૃષ્ટ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં મહારાજનું વિશેષ ઔદાર્ય જણાઈ આવે છે તેજ પ્રમાણે પોતાનાં સેવકજનોને તેમના કામની મદત અને યોગ્યતા પ્રમાણે પગાર આપવામાં તેમણે કદિ પણ કંજુસપણું દર્શાવ્યું નથી. જેઓની સલાહનાવડે તેમને એટલી બધી ધનસંપત્તિ ગ્રાંથ થઈ હતી તેમને સતુષ્ટ રાખવામાં મહારાજે કદિ પણ પાછું જોયું નહોતું. મુખ્યતઃ સ્વરાજ્યના રક્ષણ અને વર્ધનકાર્યમાં તથા જે પ્રકારે અન્ય જનોનું હિત સાધન ચાલ્યું, કિંબદુના અખિલ જ્ઞાતવર્ષ યવનરાસમાંથી મુક્ત ચાલ્યું તેવાં કાર્યો કરવામાજ સંપાદિત દ્વળનો વ્યય થવો જોઈએ, એવોજ મહારાજનો વિચાર હતો. એ સંપત્તિના તેઓ પોતાને બેકતા નહિ પણ રક્ષક અને વર્ધક સમજતા હતા; અને એ તત્વ તેમના હૃદયમાં સંપૂર્ણરીતે કોતરાયલું હતું એમ કહેવામાં અડચણ નથી. જે મહાપુરુષે મરણપર્યંત એ તત્વાનુસાર આચરણ રાખ્યાં હોય, તેનાપર સ્વાર્થપરનાનો દોષ લગાડવો એ બિલકુલ યથાર્થ નથી.

મહાવાકાંક્ષાનો આરોપ

હવે મહારાજનાં સ્વાર્થપરતાની અંગીકૃત મહત્વાકાંક્ષા વચ્ચું દલી કે નહિ તે તપાનીએ પોતાનો આડંબર વધારવો, પોતાની મત્તા મર્વત્ર મ્યાપિત થઈ સર્વ પોતાના અક્તિ થઈ રહે અને સર્વ જનમમાનસ પોતાની શ્રીર્નના માન થાય એવી કમ્પા રાખનાર રાજાનેજ મહત્વાકાંક્ષી કહેવો લેઈએ, પરંતુ મહારાજે સર્વ આયોગ્ય ઉપર અસત્તા પ્રવર્તવવાનો મહત્ત્વ કરી જન્મપર્વન તેનેજ અનુસરેલા ને પ્રવડ ઉચોત્ત ક્યો, તે એ કૃપિતરૂપિને લીધેજ દેવો લેઈએ એવી કમ્પના થવી મલપિત છે; પરંતુ તપાસ કરના જણાઈ આવશે કે, એ શક્તિનો અનિવાર્ય ક્ષોભ થઈ, મહારાજ હિંદુએનું અરાત્ય મ્યાપી પરત્રનારૂપ ઉડી ખાટીમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન થવા દના, એ મત્ત માનવામાં આવે તો તેઓ ઉપરોક્ત દોષને પાત્ર દરના નથી. જે મહત્વાકાંક્ષાનું પરિણામ સૃષ્ટના ઉત્કર્ષનું કારણભૂત થઈ પડે તેને દોષરૂપ શી રીતે કરી શકાય? મહારાજનાં મર્વ કૃત્તેની મરઆમણી કરના જણાઈ આવે છે કે, અરાત્યમાધન અને અવાંચસપાદન કરવા માટે અદર્નિશ પરિશ્રમ કરવો એજ પોતાનું પરમ પવિત્ર કર્તવ્ય તેઓ સમજતા દના અને કેટલાક કાર્યોના પ્રારંભથીજ તેમની એવી પરમ ઉદાત્તરૂપિ થઈ હતી, એ મહત્કાર્ય કરવા માટેજ પોતાનો જન્મ થયો છે અને તે માધ્ય કરવામાજ પોતાના જીવનનું તાર્થક્ય છે એવું તેમને સંદેવ જણાતું હતું એમ કહેવામા લેખકને માથે અતિશયોક્તિનો દોષ આવવાનો સંભવ નથી. તેમનામાં એવી અશૈક્ષિક રૂપિ મંપૂર્ણરીતે વિકાસ પામી ન હોય તો જનનના દનિદાનમા અદ્વિતીય એવા માદનિક અને સૌર્થજનક કૃત્તે તેમને દાણે કદિ પણ થાય નહિ.

મહારાજ ઉપર મહત્વાકાંક્ષાનો દોષાગ્રાપ કરનાર કેાઈ મનુષ્ય કવચિત્ કહેશે કે, તેમણે અરાત્ય મ્યાપવાનો આરંભ ક્યો તે મમથે કેટલક સ્વનંત્ર થઈ પડેલા હિંદુ મરદરિને તેમણે પાયમાલ કરવાનો ઉચોત્ત ક્યો તે ઉચિત નહોતું. યવન તામેદાદીમાંથી મુક્ત થવાની મહારાજને ઇચ્છા હતી તો તેમણે પોતાનાજ મનુષ્યો ઉપર રાજ્ય ઉગામ્યા તેનું કારણશું? એ ઉપરથી મહારાજમાં પોતાની મત્તા મવાય અન્ય નરદાગિની સત્તા હોવી લેઈએ નહિ એવો શિવાઈમહારાજનો દર મહત્ત્વ દનો અને તે પરથીજ મહત્વાકાંક્ષા કાન્ય હતી એમ કહી શકાય? એવી શંકા કરનાર મનુષ્યોને મહારાજના કર્તવ્યનું વારત્તવિક સ્વરૂપ મમજાથું નથી એમ કહેવું પડે જે દેશને પરદેશી મુમત્સમાન બાદલાદની મનામાંથી મુક્ત કરવો દોષ તે દેશમા જૂદા જૂદા મનુષ્યો કિવા મરદાસે સ્વનંત્ર થઈ અથવા મુમત્સમાન બાદલાદ સાથે મળી જઈ બંડ કરી પોતપોતાનો થોડો પ્રદેશ કબજે લઈ લે તો તેથી લેઈએ તેવું સૂચન પ્રાપ્ત થાય નહિ? અર્થાત્ એક વિચારજ સ્વરાત્ય જનારી યદાન્ય નહિ એ સમજવવાની જરૂર નથી. બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી તેમનો તાસ બધ પાડવાને વર્ગિત મરકાર હમેશા મમર્થ દોષ છે. તે પ્રમાણે મહારાજે પણ બહારવટિયા કિવા બંડખોર મનુષ્યોનો નાશ કરી અથવા તેમને વસ કરી સ્વસપાની શક્તિ કરવામાજ હષ્ટપ્રદ પરિણામ લેયું હોય તો તે યથાયોગ્ય કહી શકા-

શી. કેટલાક મરાઠા જર્મીરદારોએ આદિલશાહની તાબેદારી સ્વીકારી હતી. તેમને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા સામેપચારપૂર્વક વશ થાય નહિ તેમને કોઈ પણ ઉપાયે તાબે કરી લેવા એજ તેમના મહત્કાર્યની સિદ્ધિને માટે અપાવરૂપક હતું એવું કોઈ પણ કબૂલ કરી શકશે. ઇટાલી દેશમાં પરરાષ્ટ્રીય પ્રબળએ અવ્યવસ્થા શરૂ કરી સ્વસત્તા સ્થાપવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો તે સમયે કાઉન્ટ કેવર આદિ નાગરિકજનોએ સ્વરાષ્ટ્રને સ્વતંત્ર બતાવવાના કાર્ય માટે ઉદ્દેશ કર્યો હતો, કિંવા જર્મનીના શહેનશાહે જર્મનરાષ્ટ્રને એક જન નીચે સ્થાપવા માટે ઉદ્દેશ કર્યો હતો તેને નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસવેત્તા સ્તુતિપાત્ર ગણે છે તેજ પ્રમાણે શિવાજી-મહારાજનો વિવાદપ્રસત્ત ઉદ્દેશ સ્તુતિપાત્રજ છે. તેમના એ ઉદ્દેશને સ્વાર્થપરતાનો કિંવા મહત્વાકાંક્ષાનો દોષ દષ્ટીનિત્ય લગાડવું એ સર્વથા અયોગ્ય છે. મહારાજે અન્યાયી જાણીતાં સત્કાર્ય કર્યાં ન હોત તો મહારાષ્ટ્રને સ્વરાજ્ય અને સ્વાતંત્ર્યનો અતુલ્ય કદિ પણ મળ્યો ન હોત. સર્વ જનમંડળના હિતને માટે થોડાં મનુષ્યોને તાત્કાલિક નુકસાન થવાનો પ્રસંગ આવે તો તે સર્વથા નિષિદ્ધ નથી, એ આજે કોઇને શિષ્યવતું પડે તેમ નથી.

ખીકણપણનો આરોપ

હવે મહારાજ ઉપર થતા એક દોષારોપસંજ્ઞાથી થોડુંક અવલોકન કરી પ્રસ્તુત પ્રકરણને પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત કરીશું. મહારાજ ઉપર એવો પણ દોષ મૂકવામાં આવે છે કે, તેમણે પોતાના વર્તનક્રમમાં અનેક પ્રસંગે શૌર્ષ કરતા ખીકણપણું બતાવ્યું છે. તેમનામાં ખીકણપણું ન હોત તો શત્રુ સાથે વિરોધ કરવામાં તેમને જુદે જુદે પ્રસંગે કાપટ્ય અને યુક્તિપ્રયુક્તિનું અવલંબન કરવું પડ્યું તેમ કરવું પડત નહિ. ખરા શરવીર પુરુષ શત્રુ સાથે સામેમોઢે યુદ્ધ કરી વિજય સંપાદન કરે છે. સંતાપ ભરાઈ રહીને કિંવા નાના પ્રકારના પ્રપંચ રચીને શત્રુનો પરાજય કરવા જેવું નિંષ્ઠ કર્મ તે પુરુષ કરતો નથી. એ આક્ષેપ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં મહારાજની ખરા શરવીર પુરુષતા જણવા કરી શકાય નહિ એવો ધણું મનુષ્યોનો અભિપ્રાય છે; પરંતુ મહારાજનું જીવનચરિત્ર લક્ષ્યપૂર્વક વાચનારને જણાયા વગર રહેશે નહિ કે પ્રતિપક્ષનો એ આક્ષેપ કેવળ હાસ્યજનક અને નિરાધાર છે. એટલું સત્ય છે કે, મહારાજને ઘણે પ્રસંગે શૌર્ષ કરતા યુક્તપ્રપંચ કરવામાજ વિશેષ યશ-પ્રાપ્તિ થઈ છે. મહારાજ ધણાજ સાવચેત અને હાકતવાન હતા. તેમણે કેવળ અવિચારી કિંવા સાદસિક કૃત્ય કદિ પણ કયું નહોતું. તેઓ પ્રત્યેક પ્રસંગે પોતાનું અને શત્રુનું બળ-સામર્થ્ય તપાસી કાર્ય કરતા હતા. જે કાર્ય તેમને થોડી મહેનત અને તાબાના મનુષ્યોનો નાશ થયા વગર થાય એવું જણાતું તે કાર્ય તેઓ યુક્તિપ્રપંચ રચીને સાધ્ય કરી લેતા હતા. તેમનો સંકલ્પજ હતો કે, યનતેમયત્ને રક્તપાત થાય નહિ એવીજ રીતે વર્તવું. મહારાજમાં એવી યુક્તિનો ભંડાર ન હોત તો આજે તેમનો કિંવા મરાઠાઓનો ઇતિહાસ લખવાનો પ્રસંગજ પ્રાપ્ત થાત નહિ. શત્રુના પ્રબળ સૈન્ય આગળ તેમના અલ્પસંખ્યક સૈન્યનો કપારનોયે ચૂરા

થઈ ગયા હોય અને તેમણે જારીનેલું મહત્ત્વ અપૂર્ણ રહેવા માથે જાગ તેમની બળવાબોર શૂરાશમાં કિંવા ધાડાપાડાઓનાં ઇતિહાસકારોએ મળુના કરી દેતા; તેમજ જાણે હિંદુશાળ્યના અધિશત્રુતરીકે સર્વ જગતમાં તેમનું મારવ થાય છે તેને બદલે મર્વ જનમંડળના મુખમાંથી તેમની નિંદાજ ચાલ. એ દૃષ્ટિએ જોતાં મહારાજના શુક્રિપ્રપંચને ખીટપુપણું કહી તેમનું અપમાન કરનાર મનુષ્યોની મૂર્ખતામત્તે જોટલી સમા દર્શાવીએ તેટલી ઓટી છે.

અત્ર પર્થત મહારાજ ઉપર પરક્રીય ઇતિહાસકારો જોટલા દોષોરૂપ થયા છે તેમાંના પછાપમનું સ્પષ્ટીકરણ કરી તેમાં સમાયજ્ઞા સત્યસંજ્ઞા વિવેચન કરવામા જાણુ છે. હવે અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસકારોએ તેમના કર્તૃત્વને લક્ષ્ય પમાડ્યા જેવા લેખ લખ્યા છે, તેનું સિદ્ધાંત કરી તેમા સમાયજ્ઞા સત્ય સંજ્ઞા વિવેચન કરવું ઇષ્ટ જણાય છે.

ભાગવતધર્મની મદદ

એ ઇતિહાસકારોએ લખ્યું છે કે - “મહારાષ્ટ્રમા ભાગવતધર્મના સર્વત્ર પ્રચાર થયો અને તેથી જૂદીજૂદી જાનિના મનુષ્યોમા ઉચ્ચ નીચ ભાવનો પછો ઘેાડ થવા સાથે ભિક્ષુની વૃદ્ધિ થઈ. જાપણે સર્વ એકજ ઇશ્વરના જાણક હીએ અને મર્વનાં મોક્ષમાર્ગ પણ એકજ દોષાધી વ્યવહારમા પણ પરસ્પર એકબીજાના દિન માટે યત્ન કરવો અને એ કાર્યવટે સર્વનું કલ્યાણ થતુ હોય તેની મિદિ માટે યત્ન કરવો ઉચિત છે એવુ પ્રભાજન મમજવા લાગ્યા. રામદામ ગ્વામીએ ભાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મનું ઉપનામ જાણ્યું, તેમજ તે ધર્મના મંદસ્ત્ર અને સર્વધર્મ માટે તેમોએ સિવાજીમહારાજને અને કાંતર મહારાષ્ટ્રીય મદળને વખતો-વખત ઘોષ કર્યો, તેથીજ સિવાજીમહારાજ અને તેમના અનુયાયી પુરોહિતો તથા રાષ્ટ્રોદારાનું મહત્કાર્ય તિલ થયું.” એ વાક્યાર્થમા કેટલું સત્ય છે તે તપાસીએ.

પ્રથમ પ્રશ્ન એજ થાય છે કે સિવાજીમહારાજના મમયમાં કિંવા તેમના પૂર્વ મમયમા ભાગવતધર્મ મહારાષ્ટ્રમા સર્વત્ર પ્રસર્યો હતો કે કેમ ? એ પ્રશ્નનો નિશ્ચયાત્મક ઉત્તર આપવો કઠિન છે; કારણ કે મહીપતિએ ભાગવતધર્મ પ્રતિ-પાદક ‘નતમાલિકા’ નામક ગ્રંથ રચ્યો છે તેમાં સાનુંજીનું લખનારા મના-નનધર્મોગિમાની શાસ્ત્રી આદિ મહા પુરોહિતો તે સમયે મહારાષ્ટ્રમાં મર્વન હતા; તેઓની એકી ‘નતમાલિકા’ દ્વારા પદરીમાહાત્મ્ય અતિશય વધાવવામા જાણું હતુ એ માહાત્મ્ય સર્વને વિદિત કિંવા માન્ય હતુ એમ પણ સંભા કહી શકામે નહિ. સમુદ્ધોષાક પેદાવમતવાદી સંતમંડળના ઉપાસ્યદેવતાતરીકે પંદરપુરના વિશેળા હતા, તેજ સર્વના ઉપાસ્યદેવતા હતા એમ કહેવું એ સાદસિક્ક કહેવામે; કારણ કે તે સમયે સતમંડળના ચિત્ર પંચ મિશ્રણ મહારાષ્ટ્રમાં ખીજા પાનુ અનેક પચ પ્રચલિત હતા, તેમજ સંતમંડળનો એ ભક્તિમાર્ગ મનાતન હિંદુધર્મને સર્વથા અસંમત ન હતો એટલે તે ધર્મને કાલિકારક માનવો અનુચિત કહેવારો. માનદેવ આદિ મંત્રપુરોહિતોએ એ પંથ વિશેષરૂપે વધાર્યો હતો એ સત્ય છે; પરંતુ

એજ પદ્ધતિના જાતિબેદ વગેરે બેદલાવ નહીં થવા સાથે મહાગાંધીજી જનસમાજમાં
 એકબીની વૃદ્ધિ થઈ એમ કહેવું ઉચિત નથી, કારણ કે તે સમયની વસ્તુચિંતિ
 જોતા ઉક્ત કથનને આધાર મળતો નથી. મતજનોએ અને પદરપુગના વારંદાર
 મનુષ્યોએ પવિત્ર તીર્થક્ષેત્રમાં જ્યાં પછી જાતિબેદ સળવી થોડી બેપરવાઈ દર્શા
 વી હશે, પરંતુ પોતાના જામમાં આવ્યા પછી તેઓ તેનીજ વૃત્તિ કાયમ રાખી
 અવતારવર્તન કરતા હતા એવું કાણ કહી શકે ? ભક્તજનો અન્નવ્યવહાર
 અને ધર્મવ્યવહારમાં બીજા મનુષ્યોની જેવે મનાતનધર્મ વિરિતિ ઉત્પન્ન થયો
 બેદ પાળતા હતા એ જોતા મતજનોના ભાગવતધર્મને લીધે તે સમયની સમાજ
 સ્થિતિમાં વિશેષ ફાળાવું થયું હતું એમ કહી શકાશે નહિ એ પંથ અસ્તિત્વમાં
 આવ્યો ન હોત તો શિવાજીમહારાજને અસ્થાન પ્રાપ્ત કરવાના કાર્યમાં સહાયતા
 કરનાર પુરુષોને તેની ભુદિ ઉત્પન્ન ન થાત એવું કાણ કહી શકે છે ? એ પુરુ
 શોમાંના કયા પુરુષો પદરપુગના વારંદાર હતા કેવા ભાગવતધર્મના ઉત્તેજક
 હતા ? પ્રતિષ્ઠાન કરનાર ઇતિહાસકાગે પાસે એ સબધી કંઈ પૂરાવો છે કે ?
 અખંડકર્તાઓ પોતાના ગ્રંથમાં એ સબધી કંઈ ઉલ્લેખ કરતા નથી. શિવાજી
 મહારાજ અને તેમના પિતાઆદિ વડિય પુરુષો શક અને ભવાનીદેવીના ઉપા
 સક હોના સાથે પ્રત્યેક સંકટપ્રમુખે તેઓએ ભવાનીની આજ્ઞા મેળવવાનોજ
 પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમના કંઈ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ભાગવતધર્મ ઉપર
 તેમની અત્યંત વદ્દા નહોતી તેઓ તો મરણપર્યંત દેવીનાજ ઉપાસક હતા. છેવટે
 રામદાસ ગ્વાનીના દર્શન થતા અને બોવામૃત ત્રવણ કરતા તેમનામાં થોડોક
 ઉપાસનાભેદ થયો હતો એમ જણાય છે, પરંતુ રામદાસ સ્વામીએ મહારાજને
 તેમના ઉપાસ્યદેવતા શકગ્ના પ્રસાદપ્રીત્યર્થે કોટિ પાર્શ્વવિમ્બ કરવા આમ્રહ
 કથો હતો અને શિવાજીમહારાજ જેવા સમિત્યે મુસ્લમાન પાંચુ હોવું જોઈએ
 એમાં શંકા નથી એ જોતા કહી શકાય છે કે મહારાજ પ્રથમથીજ દેવ સંવ્રમતા
 ભિખારી હતા, પણ રામદાસ સ્વામીનો મયોગ થયા પછી તેમની વૃત્તિમાં દ્વિધાભાવ
 ઉત્પન્ન થયો હશે, પરંતુ તેમનો સંયોગ થયા પછી સ્વપચાણમાં મહાગાંધીજી
 દેહાવમાન થવાથી દ્વિધાભક્તિનું શુ પરિણામ આવ્યું તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય
 તેમ નથી. વળી મહારાજ સ્વત દેવીઉપાસક શૈવ હતા તેજ પ્રમાણે માવળાના
 ઘાટ ઉપરના અને કોંકણના મરાઠા સિવેદાર, હેલકરી અને બારબીરા પણ મોટે
 ભાગે શૈવજ હતા અને તેઓ જોહુરીના ખડોબા તથા તુવળપુરની ભવાનીદેવીના
 વિશેષ ઉપાસક હતા. મહારાજના આમેજામમાં એ દેવોની પ્રતિમા અનેક નામે રજા
 પિત થઈ છે. તેમની અનેક ધર્મવિધિ અને રૂઢિ ઉપરથી વ્યક્ત થાય છે કે તે
 દેવોની કૃપા મેળવનામાજ તેઓને પોતાની ઇતિહાસિકતા જણાય છે ઉદાહરણ
 તરીકે, મરાઠાઓ વિશેષ ઉત્સાહ અને આડબરસદિત વિજ્યાદશમીનો ઉત્સવ
 પાળે છે એ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે જનસમાજ ઉપર ભાગવતધર્મના ઉદાર
 મતનું સુપરિણામ થવાથી તેઓ શિવાજીમહારાજના કુંડા નીચે આવી બેગા થયા
 એ કહેવું પ્રમાદજનકજ છે એ શિવાજી મહારાજને સદાય કરનાર બ્રાહ્મણ અને

પ્રભુવેદો ભાગવતપંચના અનુયાયી વૈષ્ણવ હતા તેથીજ કિંવા ભાગવતપંચનું તેમના પર અપરિણામ થયું હતું, તેથીજ તેઓ મહાગાજ ઉપર શ્રદ્ધાભક્તિ દર્શાવતા હતા એવું કહેનાર મનુષ્યો પામે કંઈ આધાર છે ખરો ?

ભાગવતધર્મનું વાસ્તવિક પરિણામ

તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજે આટલાં બધાં મનુષ્યો એકસા થયાં અને તેમની પ્રાપ્તેથી અપૂર્વ દેશકાર્ય કરાવ્યું તેનું મૂળ કાગળ ભાગવતધર્મપ્રમાર નથી. પણ મહાગાજની અસૈદ્ધિક કાર્યસંક્રાંતિનુજ તે રીત હતી. એ કાર્યનું યોગ્ય શ્રેય ભાગવતધર્મને આપવું એ વગુરિચિતિનો વિષયસિ કરવા જેવું છે એમજ દિવગીરીમહિન કહેવું પડશે. મત્સ્ય કહીએ તો સતજનોએ પ્રચલિત કહેલા નિવૃત્તિમાર્ગને લીધે મહારાષ્ટ્ર-માથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ ગણનો વર્ષપર્યંત લોપ પામ્યો હતો. રામ અને રહેમાનને એકજ માનનાર, શાન, વિરકન, જદંમનાચાર્ય, ઉદાસીન અને પરમાર્થઆધક ભગવદ્ભક્ત સત્પુરો મેસારને જીજ્ઞાસુર જાણી તેમાંથી મુક્ત થવાનીજ અદર્શિત ઉત્કટ ઇચ્છા રાખતા હતા. તેમને અંદિત મુખદુઃખનું કિંચિત્ પણ ખાત થતું નહોતું અને સર્વજનોને મુક્તકે એવાજ ઉપદેશ કરતા હતા. તેઓદ્વાર પવનોનો નમ્ર કરવાનો ઉપદેશ યાવ એ અસંભવ હતું. એવો ઉપદેશ રામદાસ મિવાય ખીન કોઈ પણ માધુના અંધમાથી મુક્તિચિત્ પણ પ્રાપ્ત થશે નહિ. અંદિત મુખમાપનેને જગત્તરગત માનનાર મહાસાધુજનોના હૃદયમા એવો વિચાર ક્યાથી ઉત્પન્ન થાય ? જમારા દેશમા વૈરાગ્યવૃત્તિ કિંવા નિવૃત્તિ પરા-યજ્ઞતા, પ્રત્યેક મનુષ્યના હાડમાસમા વ્યાપેલી હોવાથીજ સુસંધમાનઆદ્યાદની કથેશપ્રદ સત્તા મનત ગણ્યો વર્ષપર્યંત ચાલુ હતી છતાં કોઈ મરણો મરદાર કિંવા બ્રાહ્મણ મુત્તદી તેનો પ્રતિકાર કરવા આમળ પડ્યો નહિ. બાદશાહદ્વારા પ્રાપ્ત થતો હતો. રાટલો ખાદને બેસી મેવામાજ તેમને સુખ જણાતું હતું. ભાગવતધર્મનો દુર્દુલિ તેમના કાનમા ધમધમાટ મચાવી રહ્યો હતો, તેમ છતાં તેમના અંત કરણમા મ્વરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની જીદિ બગૃન થઈ નહિ, પણ ઉચ્છેદ અનિગથ મતોપવૃત્તિ અને ઉદ્ધામવૃત્તિ જીદિ પામી હતી એમ જણાય છે. જે મમયે શિવાજીમહારાજે સ્વગભ્ય મેપાદન કરવાનો ઉદ્દેશ આરબ્યો તેસમયે તેમનો ઉત્પાદ-ભગ જન્નાજ અને તેમના કાર્યમા વિધ્ન ઉપરિચિત કરનાર મરાઠામરદાર અને બ્રાહ્મણ મુત્તસદ્ઓની સંખ્યા કેટલી હતી તે ઇતિહાસિક પુરોણે કહેવાની જરૂર નથી પણ, શિવાજીમહારાજ ઉપરિચિત કરનાર ઇતિહાસપંડિતો એકાદ મરદાર કિંવા મુત્તદીનું નામ પ્રકટ કરી શકે એમ છે કે જેનામા ભાગવતધર્મમૂલક અંધભાવ બગૃન થવાથી તે પોતાની મેલેજ શિવાજીમહારાજને આવી ગળ્યો હોય ? તેમ થયું હોય તો મહારાજને શરજાતમાં શુદ્ધ નિરભિમાનીજનોની સલાહ પ્રમાણે કેટલાક મરાગએને બ્રાહ્મણમરદારના સબંધમા તદ્દન જુદી પદ્ધતિએજ કામ લેવું પડ્યું હતું તેનું પ્રમેજનજ રહેત નહિ. મેગેપંત પિંજલે, બાલાજી સોનરેવં, અને દત્તાજી પત આદિ બ્રાહ્મણ મુત્તદી; બાલાજી આવજી, બાજી પ્રભુ દેશપાડે,

સુરાર બાજી ઇત્યાદિ સ્વામિભક્ત પ્રભુદય અને તાનાજી માનુમરે, પ્રતાપરાવ
ગુજર અને હખીરરાવ મોહિતે જેસ અને પ્રતાપી વીરપુરમે મદારાજ પામે
માન પોતાના ઉત્કર્ષની લાખાએ જ આ વા હતા અને લવિષ્યમા સૂર્યમુખી મળ
ની પેઠે મદારાજના અનૈષ્ટિ તેજને પ્રતાપેજ તેઓના ઉત્કર્ષ ગુણ વિશ્વસ
પામ્યા અને પરિપક્વ થયા હતા એમ જણાય છે મગજસ્થાપનાની સિદ્ધિ
સબધી ઉક્ત વારણ પૂરતુ હોવા છતાં બિચારા સમાજ સુખથી બહિષ્કૃત નિવૃત્તિ
પરાયણ સાધુજનોને એ સબધી યજ આપવો એ અમાગ અગ્નિનાય ની વારસરિકે
ચોખ્ખતાને સધુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવુ સમજનાગા આવે છે

સ્વધર્માભિમાન

આ સ્થળે કોઈ પ્રશ્ન કરશે કે મદારાજે ભારતભૂમિમાંથી મુસનમનોની સત્તા
નિર્મૂળ કરવાનો સત્સંકલ્પ જો દત્તા તેના મૂળમા સ્વધર્માભિમાનરૂપ વૃત્તિ
હતી કે નહિ? એ પ્રશ્નને હમરમા સ્પષ્ટ ઉત્તર આપવો પડે મદારાજના હૃદય
મા બાધાનસ્થાથીજ સ્વધર્માભિમાનન બીજારોપણ થયુ હોવાથી મરણપર્યંત
તેમની વૃત્તિ ધર્મશીલ હતી એ વૃત્તિને ધીમેજ તેમના હૃદયમા પ્રથમથી જ ધવન-
રૂપ ઉદ્ભવ થો હતો એમ કહેવામા અતિરથોક્તિ નથી ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન
થવા સાથેજ તેમનામા ગ્વાત યત્રીતિ પણ ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરેશ્વર વૃદ્ધિ પામી
હતી એ ઉભય વૃત્તિનો ક્ષોભ થનાથીજ તેમના હૃદયમા સરાલ્ય અને સનાતન્ય
મેળવનાનો સંકલ્પ દૃઢ થયો અને તેમણે જગતને ચકિત કરી નાખે એવા પગ
ક્રમ કર્યા તેમ છતાં એ સ્વધર્માભિમાન અમર્યાદ સનાત યત્રીતિ સિનાય મેવળ
પણ હતુ એ જુનડુ બેઠતુ નથી એ ઉભય વૃત્તિને અપ્રતિમ કર્તૃત્વશક્તિની
સહાયતા ન હોત તો તે હતુ નહતુ સરખુજ સર્ધ પડત મદારાજના હૃદયમા એ
વૃત્તિત્રિવેણીના સયોગ અને ઉત્કર્ષ થવાથીજ તેમનુ ચરિત્ર આજે જગતમા ઉત્ક-
લરણસ્વરૂપ થઈ પડ્યુ છે મદારાજનુ સ્વધર્માભિમાન માત્ર લાગવનધર્મનો
પ્રસાર થનાથીજ ઉદ્ભુત થયુ હતુ એમ નહીં ચકારો નહિ, કારણ કે સતજનોને
પથ અલગ હઠાર હોવાથી તે માર્ગે વળેલા મનુષ્યોના હૃદયમા અભિમાનરૂપી
વૃત્તિને પ્રિન્ટન સ્થાન મળે તેમ નહોતું ગમ અને રમેશનને એકજ જાણનારા
સાધુસતના લગ્નિપથમા એવી વૃત્તિને નિવાસ કરવાનો અવશ્યજ નહોતો મદાર-
રાજને વૈષ્ણવપયના આસ ઉપાસક માનનામા કોઈ જાતનો પૂગલો મળતો નથી
તેમની સનાતનધર્મ ઉપર સપૂર્ણ દૃઢ શ્રદ્ધા હોવાથી મરણપર્યંત તેમના હૃદય-
મા ધંધર ઉપર વિશ્વાસ અને લવનહિવી ઉપર લગ્નિ કલ્પમ રહી હતી મદાર-
રાજે પોતાના સહાયક જનોના હૃદયમા વૈષ્ણવશક્તિ સનાયતારેજ મગજ
પ્રીતિ માથે સ્વધર્માભિમાનની જગતિ કરી નહોતી, પરંતુ જોવાહણને પોતાનુ
દેવત સમગ્ધનનાર જાતિબેદ અવસ્ય પાળનાનો બોધ આપનાર મૂર્તિપૂજનને ઉત્તે-
જન આપનાર અને સર્વ કર્મકાંડની અજલ પ્રતિપાદન કરનાર સનાતનધર્મના
તેઓ અભિમાની હતા એ જુનડુ બેઠતુ નથી મદારાજ અને તેમના ધણા અનુ

યાથીઓના આચરણ સનાતનધર્મને અનુસરતાં હતા એ નિર્વિવાદજ છે; કારણ કે કોઇ પણ બપ્પરમ ચમાચી એ આન્યાપિરદ્ધ ચર્ચિયિત પણ પૂરાવો મળતો નથી.

આ રથએ કોઇ પ્રજા કરશે કે જે પ્રાતમા મદારાજના કર્તૃત્વની વિશેષ વ્યાપ્તિ હતી તે પ્રાતમા તુકારામ આદિ પુષ્કળ વૈષ્ણવભક્તોનું અગ્નિતત્વ હોવા સાથે કેટલાક સતપુરુષોનું અગ્નિ મદારાજની દષ્ટિ સમક્ષ તાદરસ થતું હતું અને તુકારામ બાબા ઉપર તેમની અતિશય શ્રદ્ધાભક્તિ હતી, તેમ જ તેમના હૃદય ઉપર ઉક્ત ભક્તિપથનું કંઈ પણ પરિણામ થયું કે નહિ ? એ શંકાનું મમાધાન કરતા કરેલું પછી કે તુકારામ આદિ માધુસંતાનાં ઉન્નતજ્ઞ આચરણોને લીધે તેઓ મદારાજને પરમ પદનીય જણાતા અને તેમની બોધક વાણી શ્રવણ કરવા તથા તેમનો નમાગમ કરવા મદારાજ સદા ઉત્સુક રહેતા એ નિર્વિવાદ છે; પરંતુ માધુસંતાનો બોધ સનાતનધર્મવિરદ્ધ હિંવા તેમનાં આચરણ એ ધર્મવિરદ્ધ હોવાનું મદારાજના લક્ષમાં આવ્યું નહોતું; તેમજ તે કાળની સંતસમાજને પણ યોનાતો પથ સનાતનધર્મથી વિશેષ છે એવું જણાયું નહોતું એવી ભેદદષ્ટિ તો આધુનિક પશ્ચિમસમાજનીજ જણાય છે. તે સમયના સાદા, સરળ અને ભાવિક મનુષ્યો ઉપર ભેદદષ્ટિનો દોષારોપ કરવો એ યોગ્યજ નથી. માંપ્રતકાળમાં વૈષ્ણવ-પથનું અગ્નિતત્વ છે. મદારાજનાં ધણા ચાઓમા પંદરપુરના વારેદારો જેવામાં આવે છે અને કાળો મનુષ્યો પંદરપુરની યાત્રાએ જાય છે; પરંતુ સર્વ જનસમૂહને તેમા કંઈ વિશેષત્વ જણાતું નથી તેમજ એવા વારેદાર મનુષ્યોની કર્મનિષ્ઠા કિંવા જાતબિમાન બોધુ થયું હોય એવો અનુભવ થયો નથી.

રામદાસ સ્વામી તરફથી સ્ફુર્તિ મળી ન હતી.

ઉપરોક્ત સર્વ વાદવિવાદો નિષ્કર્ષ એટલેજ કે પ્રત્યક્ષ મદારાજ કિંવા તેમના સદાચક્ર મુસદ્દી અને વીર પુરોહિત ભાગવતધર્મનાં ઉદાર તત્ત્વોને લીધેજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાના કાર્યમા પ્રવૃત્ત થયા અને તે સિવાય એ મદરકાર્ય યાત્રાજ નહિ એ કહેવું યોગ્ય નથી. ૧ દવે વિશાખરસ્ત પ્રશ્નના ઉત્તરાર્થમા પ્રતિપક્ષ તરફથી રામદાસ સ્વામીને રાજકીય શ્રેય આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે છે, તેમાં સમાયક્ષા સત્યાસત્યનું અવલોકન કરીએ. પ્રતિપક્ષ તરફથી કહેવામાં આવે છે કે, રામદાસ સ્વામીએ ભાગવતધર્મને મદારાજધર્મનું નામ આપી તેનું સંરક્ષણ અને ગ્રહિ કરવા માટે શિવાજીમદારાજને હવનપર્ચત બોધ કર્યો તેથીજ તેમણે અવિરત ઉદ્યોગ કર્યો; નહિ તો તેમને કાંઈ પણ યાત્ર નહિ. એ કથનની નિર્મૂલ્યતા આ પુત્રકના એવજ્ઞત્રીસમા પ્રકરણના અંત વિભાગમાં સપ્રમાણ દર્શાવી આપેલી હોવાથી અત્ર પુનરુક્તિ કરવાની અગત્ય જણાતી નથી. સમર્થ

૧ એ રિવેનયની ભાગવતધર્મ સનાતનધર્મથી જુદા પ્રતિજ્ઞા નથી એવો અખેરો અભિમાય નથી. મત્સ્યજપૂર્વક એ ધર્મનું અનુસરણ કરનાર મનુષ્યના હૃદયમાં કર્મનિષ્ઠા રસતા આદર્શ અને શમતા અતિશય ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ નિર્વિવાદ છે. એ પદ્ધતિના તેમા અભિમાની પરિણામ કહે છે તેટલે દરમતે, રાજકીય પુનરુન્નત્ત્વને સદાચવા મળી હતી કે કેમ તેનું અવલોકન કરવા અતિજ પ્રકૃત વિવાદ કષ્ટિયત કરવો પડ્યો છે.

સ્વામીએ મહારાજને ૪૦ મઠ ૧૬૪૯ માં શિષ્યદીક્ષા આપી અને મહારાજે તેમનું
ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું એ જાણવાનાદ, મમર્શના ઇવનચગિર ઉપરથી તેમજ તે આધાર
સત્ત્વ માનીને ચિત્તણીએ તથા ચિત્તદિગ્વિવચન પોતાના ગ્રંથમાં એ મળધી
હિન્દુ મ્થથી મર્વત્ર પ્રચલિત થયો છે તેને સપ્રમાણ માનીને અમારા ઇતિહાસ
પંડિતોએ હિન્દુ પ્રવાહ પ્રમાણે છે, પરંતુ ગમત્તમ સ્વામીની મુનામત અને શિષ્ય-
દીક્ષામળધીની હિન્દુ માન જોડી ફરી છે તથા તે સાન પ્રતી તેવીમ ચોવીમ
વર્ષ મહારાજ માથે સ્વામીની પ્રથમ મુનામત થયોને ખરો પૂગવો સામન બવ
લો નમા જા થો છે તે ઉપરથી પતિતજનોની કપના નિર્મૂળ હોઇ ગમદાસ
સ્વામીને મહારાજના ચરમાર્થે કાઇ પણ વિલાસ મગતો નથી વાસ્તવિકરીને
જોતા તેમના પડતો એટલા બધો લાગ હિન્દુ પૂગવાની ગેમદાસરીમા ૫૫ ગમ-
દાસ સ્વામીને આપવો એ યુગ્મિયુન નટોતુ મદાગજે ૪ સ ૧૬૪૯ પટેના
પાચ ૦ વર્ષ પૂર્વે સ્વગત્યમાધનાનો ઉદ્દોગ ક્યો હતો એ નિર્વિવા છે તેજ
પ્રમાણે નામના સ્વામીએ મહારાજને મોકલેના પ્રથમ પદમા તેમની મુતિ કરી
હતી, તે મુતિને તેઓ ૪ સ ૧૬૪૯ માં મિવા તે પડીતા પદર વીમ વર્ષ
પાન થયા હતા એમ મ્દી સમસે નહિ વળી મહારાજે વાઇ કગક, મતાગ
અને પગી વગેરે થાણા ૪૦ સં ૧૬૪૨-૪૩ પટેના જીત્યા નહોતા એ મ્થજે
ગુરુશિષ્યની મુનાકાલ થવાનું મમર્શ સ્વામીના ઇવનચગિરમા લખ્યું છે, તેના
સહવિનપદાગળધી લેખે જરોબર વિચાર કર્યો જોઇતો હતો તેમ જ ને
દામગોધના બળવત્ત પૂરાવા ઉપરથી ત્યોએ હિન્દુ મ્થન લખ્યું છે તે ગ્રંથનું
તેમણે સુદમદિષ્ટિએ માલત અધ્યયન કર્યું જોઇતું હતું તેમ નહિ મ્થના મહારાજ
ને મમર્શાગ સ્વગત્યમાધન અને સ્વધમગદાજુ રગવાના કાપમા મૂર્તિ અને
ઉપદેશ મળ્યામળધી નિચયાત્મક લખતું એ આદર્શ જમાનાર છે

૪ સ ૧૬૭૭ માં ગુરુશિષ્યની પ્રથમ મુનામત થઇ હતી એજ વિધાન
નિશ્ચયાર્થક છે છે ત્યારે સ્વગત્ય મપાદન સ્વાનો ધણોખરો શ્રમ પગિપૂર્ણ
થયા પડી મહારાજને મમર્શની ઉપદેશવાણી શ્રવણ કરવાનો યોગ મળ્યો હતો
એ સ્પષ્ટ છે આ મ્થજે કાઇ પ્રશ્ન કરશે કે મહારાજને મમર્શના પ્રતક્ષ દર્શન
નહિ થયા હોય તો તેમના શિષ્યદાગ બોધ મળ્યો હો, પરંતુ તેમનું તે કથન
પણ અનુચિત જખ્યા છે કાણકે મહારાજને મમર્શ સ્વામીસળધી એમ એ
વખત મમાચક મેળ્યા હતા, પણ ગુરુશિષ્યની પ્રથમ મુનામત થઇ ત્યમુધી
તેઓ સ્વામીજનું નામ પણ જૂની ગયા હતા, એવું સમર્થ મહારાજના ઇવનચ-
ગિરમાજ લખ્યું છે તે ઉપરથી ગુરુશિષ્ય યુનરજીવનાર્થે ગમદાસ સ્વામીએ
પ્રવલ મ્થાન લખવામાં આવે છે તે મર્થનો મહારાજાગ નિવાપિપર્વત ચારત

૧ ત ત વિ ત ગુરુશિષ્યને શ્રી સસ્વતી મહિન છઠ્ઠા વર્ષના પટેલા અક્ષમા
(ગ ૧૮૨૮ જેવ) લખ્યું છે કે, 'ગ્રં ૧૬૦૦ (ઈ ૧૬૪૭) મા મહારાજમા સર્વત્ર
તમક સ્વે મળ માનનાર અને ૨૪૩ કસારઆસરે ૧૨૦૦ સમદાસીમળુઓ મમ કરવાહતા
૨૪ ૧૬૦૦ મા એજ મતને પ્રચાર કરનાર અને એજ કાચે સિદ્ધ કરનાર ૧૨૦૦ મળુઓ
૨

ચેના નહોતો એમ માનવું પડે અને સમર્થના ચરિત્ર ઉપન્યાસ કિંવા મહારાજના દતિદાસ ઉપન્યાસ પણ તે પ્રવલન લલિત્યમા કેટલે દુષ્કરે ચાલુ રહી તેની કલ્પના પણ દષ્ટ શકતી નથી. દતિદાસ તરફ અંખમિતિમામણું કરી માત્ર દલ્પનાશક્તિમાત્ર રચણ કરવું હોય અને ચેનાના મતનું કાંઈ પણ રીતે પ્રતિપાદન કરવું હોય તો દલ્પનાશક્તિ પ્રમાણે જમે તેના વિધાન બેચાડક દેશી બેચાડવા; પરંતુ એક શોધકના આગેર નીચે તેના વિધાન માન્ય થાય એ અમારા દેહનું મોટું દુર્ભાગ્ય કહેવાયે આદરો બધો હિદાયોદ કરવાનો હેતુ એજ છે કે વાસ્તવિક નત્ય હોય તેનું નિરૂપણ કરવું અને જેની જેટલી ખરી યોગ્યતા હોય તે નિબંધના શુદ્ધિવેદ જનનમમદા પ્રતિદ કરવી.

લાગવતધર્મ અને મહારાષ્ટ્રધર્મ

પ્રમુખ વિષયના ઉપસંહારમા એક શૌલ મુદ્દાનું અવલોકન કરીએ. દતિદાસ-કાગિદાગ કહેવામા આવે છે કે, રામદાસ - ભીષ્મે લાગવતધર્મને મહારાષ્ટ્રધર્મની સરખા આપી હતી અને સ્વશુદ્ધિવેદ તેનોજ સર્વત્ર પ્રચાર કર્યાથી મહારાષ્ટ્ર દ્વારા પ્રજાના હૃદયમા અંદરસાક્ષિમાનની જાગૃતિ '૧૬' પરંતુ આ સ્થળે પ્રશ્ન થાય છે કે, રામદાસ સ્વામીએ વિદ્યુતભક્તનો વેળુવપથ સર્વતોપરિ માન્ય હતો કે કેમ? હામિમોધ મંથનું સૂક્ષ્મરીતે અવલોકન કરતા તેના રચનારનો પંથ કંઈક જુદાજ જણાઈ આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં રામદાસીપંથ કરતાં વેળુવપંથ જુદાજ છે એવી માન્યતા ધીમ ધીમે પ્રસારવા લાગી હતી. રામદાસીપંથના મનુષ્યો ધણુબધ પંડિતના વાગ કરવા જતા નહોતા રામદાસ સ્વામીને ધણા આમદ-માદિન એક વખત પંદરપુર લાઇ જવામાં આવતા ત્યાં કેવો અદ્ભુત અમલકાર બન્યો હતો તે તેમનું ઇત્યચરિત્ર વાચનારને સુવિદિતજ છે; અર્થાત્ માધુએનો વેળુવપથ રામદાસીપંથથી તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો હતો અને મનાનધર્મ ઉપરજ તેનો પાયો રચાયો હતો તેથી વેળુવપથને તેમણે મહારાષ્ટ્રધર્મ નામ

જેના સમર્થ સ્વામીએ મહારાષ્ટ્રમાં શાકડીવ પુનરુત્થાપનારો કેવો મોટું યત્ર ગાઠવ્યું હતું તેની કલ્પના વર્ષ રાકે છે. રાકે ૧૯૦૦ મા સમર્થના પિ હો અને સમર્થજી મહારાષ્ટ્ર સર્વત્ર ઇવાઈ રહ્યું હતું એમજ કહેવું પડે છે." (પૃ ૩૩) એ કથનો ધાર્મિક જોગ નુક વાચકોના આનંદમા આવશેજ હશે, અર્થાત્ શાકડીવ પુનરુત્થાપનનું સર્વ એક સમર્થ સ્વામીને ધટે છે ગિતાઘમહારાજ તો કેવળ નિર્નિભય દર્શ, તેમને લાગે તો કંઈ વિશેષ કાંઈ ચલાવ નહોતા. ઈ. સ. ૧૯૦૨-૦૩ પર્વત નંદાગરે કરેલા કથો, સમર્થ સ્વામીએ રચેલા યત્રો અતિવલમા આવ્યા ત્યાંથી અર્થજ દેખા ર ને કાંઈયે વડે તેમના લાગના મુખ્યે ને સ્વર અલિપિય અભિમન અને તે મટે પ્રસારાવલ માહુની આદુત આશયની દેવજ શક નહોતી કે ર એવા દતિદાસજીમહારાજી સન્દનિષ્ઠા મનાસનયજ સમજવી જોઈએ. એ હ વલસાકલ્પના રાકા કથને આ પાકે એક ર માસ-સાત્રને ઉમરિા આવતા તેણે શ્રી મ્યાદ્ધિય (મગડી)ના તા રજ મી નવે ૨ ૬૦ ૧૮૯૧ ના નામમા 'ર મ્યાદ્ધિયમદાય' નામક લેખ લખી નકા વાદવ રહ્યું છે એ બેનાં તેને ર નદાશી ભવિષ્ય કેટલે કલ્પે ચડે છે ને નેમ ચલાવી સ ને હે પ ની ગિતાઘમહારજને લખેલ આશયવાની તેની પાસલ કેવી ન હુ છે તે જણાઈ આવે છે

આપ્તુ હોય એવું જણાતું નથી. એક વિદ્વાન મુદરચ એ શબ્દનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' કહે છે; પરંતુ એ અર્થ નિર્માલ્ય જણાય છે. 'મહારાષ્ટ્રનું કર્તવ્ય' એટલે કોઈ જાદાજ પ્રકારનાં ધર્મધર્મ કહી સકાયો નહિ. એ શબ્દનો સારો અને સરળ અર્થ કરવાનું મૂકી ઉક્ત પદ્ધિત સામાટે આઠા ફંટાયા હશે? પ્રસ્તુત સેષકને એ સામાસિકપદનો અર્થ 'મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજનો ધર્મ' હોય એમ જણાય છે. સ્વામીજીએ મહારાજને મોકલેલા સ્તુતિજનક પત્રમાં તથા સંભાજીને મોકલેલા મોધજનક પત્રમાં એ શબ્દ લખવામાં આવ્યો છે, તેનો ખીજે કંઈ અર્થ થયો સંભવિત નથી. તે સમયે મહારાજે મહારાષ્ટ્રનો ધર્મ વિભાગ કેળવે કરી ત્યાની મુસલમાની સત્તા અચાનક નાબૂદ કરી દીધેલી હોવાથી લાંબી પ્રજા, ખીજ અનેક બાબતની પેટે, ધર્મ સંબંધે પણ નિર્ભય થઈ હતી. રામદાસ સ્વામીએ એ રિથિતિ લક્ષમાં લઈ પોતાના પત્રમાં મહારાજની સ્તુતિ કરી છે અને સંભાજીને તેનું રક્ષણ તથા વર્ધન કરવાનો બોધ આપ્યો છે. મહારાજનો જન્મ કહ્યુંદકમાં થયો હોત અને ત્યા તેમણે સ્વરાજ્ય સંપાદનદ્વારા સ્વધર્મનું રક્ષણ કર્યું હોત તો સમર્થ સ્વામીએ 'કહ્યુંદકધર્મ' તમારી વાટ જુએ છે' એવું કથન અનસ્ય કહ્યું હોત. 'મહારાષ્ટ્રધર્મ' એ શબ્દ રામદાસ સ્વામીના ખીજ કોઈ પણ કેવનપ્રથમથી મળી આવતો નથી, તે પરથી જણાય છે કે, હકત શિવાજી મહારાજના કર્તવ્યની પ્રથમ કરવા માટે રામદાસ સ્વામીએ એ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે. સેષકકથિત નિર્માલ્ય આધાર ઉપરથી મહારાષ્ટ્રીય પ્રજાના હૃદયમાં સ્વામીજીએ સ્વદેશભિમાન જાગૃત કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રચાર કર્યો છે એમ કહેવું અનુચિત જણાય છે. સ્વામીજીએ સંભાજીના પત્રમાં 'મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો' વગેરે ઉદ્દેશો લખ્યા છે તે તેમના પહેલા અને અંતિમજ દતા.^૧ કારણ કે રામદાસ સ્વામીએ જે વર્ષમાં સંભાજીને એ પત્ર લખ્યો તેજ વર્ષમાં તેમનું દેહાવસાન થયું છે.^૨ તેમની પાછળ તેમના શિષ્યમંડળે ચુકતું વત ચાલુ રાખ્યું હોય એવું કોઈ અથમા લખ્યું નથી. માત્ર કેવળનાજ કરવી હોય, તો તે ઇતિહાસ નથી; એ સમર્થલકગએ બૃહવંનેછતુ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે, સમર્થ સ્વામી જેવા એક ગોસાધના બોધ ઉપરથી સ્વદેશભિમાન, સ્વધર્મભિમાન, સ્વરાજ્યભિમાન અને સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ જેવી ઉચ્ચ શક્તિ મહારાષ્ટ્રમાં ફેટલાઈ સમય પર્મીત જાગૃત રહી હતી એમ કહેવા કરતા શિવાજીમહારાજના ઉગ્ગત્વની

૧ જગદીશ્વર જીવજ્ઞાનામાં કપાળ પ્રસિદ્ધ થયેલા રામદાસ સ્વામીના ચરિત્રના એક બ્દના ઇતિહાસપ્રમા અને તે ચોળજીવ સ્વામીના ચરિત્રમાં સુમધે સ્વામીએ સંભાજીને લખેલા ઉક્ત પત્ર લખ્યો છે તેમાં 'મરાઠા મળે તેટલા મેળવવા અને મહારાષ્ટ્રધર્મ વધારવો' એ વાક્ય લખ્યું નથી. એ મહત્વનું વાક્ય પ્રકારકે સામાટે કાઢી નાખ્યું હશે? કિંવા એ વાક્ય મૂળ પત્રોમાં નહિ હોય અથવા રામદાસ સ્વામીના કોઈ ભક્તે પાછળથી વધાર્યું તો નહિ હોય?

૨ શકે ૧૬૦૩ ના ચોથ મહિનામાં ઉક્ત પત્ર લખ્યો છે અને તેજ વર્ષના માધ માસમાં સમર્થ સ્વામીનું દેહાવસાન થયું છે.

ચરિત્રમદિમાવહેજ તે જિતિયવૃષ્ટિનું બીજરોપણ અને સરહાજી થયું હતું એમ કહેવું વિરોધ શુકિતયુક્ત જણાય છે. જોરજોરે સંભાળને પકડી મારી નાખી તેમનું સ્વરાજ્ય પોતાના પત્ન નીચે દબાવી દીધેલું હોવા છતાં જે વીર પુરોએ અત્યંત જુરસાથી અને મોંઝથી મનન એમણીય વર્ષ સુધી બાદશાહ સાથે યુદ્ધ કર્યાં અને તેને ત્રણ ત્રણ મોકલથી તેમને ગમદાસીપંથ તરફથી દિગ્વિખત પણ સદા-મતા મળી નહોતી પરંતુ દિવાજીમદારાજના કર્તૃત્વને લીધેજ અને તેમના હાથ નીચે દેળવાયલા હોવાને લીધેજ તે વીર પુરોના હૃદયમાં અસૌકસિક જુરમો ઉત્પન્ન થયે હતા એ મદાન કૃત્તનો મૂર્ખાઈ થકીજ પતિ શિવાજી મદાગજનેજ બાપવો જોઈએ સમર્થ સ્વામીએ એક પત્ર લખ્યો તે ઉપરથી તેમનું યૌરવ વધારણું એ સર્વથા અન્યાયયુક્તજ છે.

પ્રથમના સરદાર અને મુત્સદ્દીઓની મદદ

કેટલાક ઇતિહાસવેખડોના ઉપરોક્ત કથનસંબંધી અધ્યાસત્વનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. એ વિવેચન ઘણું વિસ્તૃત થઈ જવા માટે લેખક વાંચકજીદ પામે હામાયાવના કરે છે. તેઓના કથનથી આપણા ચરિત્રનાયકને ઘણુંજ સહુત્વ પ્રાપ્ત થતું જણાયાથી આટલું બધું લખવું પડ્યું છે. દરે એ ઇતિહાસવેખડોનું એક બીજું કથન તપાસીએ. તેઓ લખે છે કે, બાદશાહી (પેશવાઈ) રાજ્યના કેટલાક વિભાગમાં પુષ્કળ બ્રાહ્મણમુત્સદ્દી અને મરાઠાસરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેઓને પોતાના કર્તૃત્વની વિરોધના જણાઈ અને મદારાજના હૃદયમાં સ્વરાજ્ય સાધ્ય કરવા જેવું સામર્થ્ય અને શુદ્ધિબળ જોઈ તેઓ ધીમે ધીમે તેમના પક્ષમાં ગયા. તેમની મદાયનાથીજ મદારાજ સ્વરાજ્યનો પાયો નાખી શક્યા; એ કથનમાંથી કેટલું સત્ય છે, તે મદારાજનો ઇતિહાસ વક્ષાપૂર્વક વાંચનારને સત્વર જણાઈ આવશે. તેમના મુત્સદ્દીમંત્રાજીમાં એક પણ એવો મનુષ્ય નહોતો કે જે સ્વતઃ કિંવા તેના પૂર્વજો મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા મુત્સદ્દી ગણાયા હોય. તેજ પ્રમાણે મદારાજના સરકારમાં જે સરદાર ઉન્નતિ પામ્યા હતા તેમાંના કેટલાક પણ સરદાર મુસલમાની બાદશાહીમાં મોટા જાગીરદાર નહોતા. તેનાજ પાસકર, પ્રતાપનાથ મુન્શર, હબીરરાવ મોદિતે, સંતાજી ધોરપડે, ખડેશવ દાશાડે, ધનાજી જાધવ વગેરે સરદાર પ્રથમથીજ મોટા જાગીરદાર હતા એ કથનને કિંચિત્ પણ બાધાર નથી તેઓ સર્વ નાના મોકાસદાર કિંવા દેશમુખ હોવા જોઈએ. પાછળ રાજ્ય વ્યવસ્થા પ્રકરણમાં લખ્યા પ્રમાણે મોકાસદારો અને દેશમુખીઓદારા પ્રત્ન પામેથી કર વસૂલ કરવાનું બંધ પડ્યાથી તેઓ મદારાજની નોકરી કરવા લાગ્યા અને પોતાના કૃતૃત્વ કાર્યોને લીધેજ ધીમે ધીમે ઉન્નતિ પામ્યા. તે સમયે મોટા સરદાર તરિકિ દુલ્હાણના નિબાળકર, મુઘાળના ધોરપડે, મસલમાના માર્ને, વાલીના સાવન, સુગારપુના મુર્ગે, શિકે, દળવી અને જાવળીના મોરે ઇત્યાદિ મણુનામાં આવના હતા એ સંજગા સરદાર અલપર્થિત વિગ્રાપુરસરકારના તાબેદાર રહ્યા હતા અને પહેલાં જણ સરદાર પોતાના માલિક તરફથી મદારાજ સાથે વિરોધ કરવા તેવાર થયા હતા બાકીના સરદારોને મદારાજે પરાજિત કર્યા ન હોય તો તેઓ

પોતાની મેળે મદારાજના પક્ષમા આવત નહિ એમજ કરી શકાશે. એ જોતા મરાઠા સરદારોએ પોતાની મેળેજ મદારાજને સહાયતા કરી હતી એમ કહી શકાશે નહિ મદારાજના તાબામા જે સરદારો અને મુતસદ્દીઓ હતા તે સર્વેએ પગાગની આસપાસે નોઠરી ચીકારી હતી શિવાજીમદારાજને મહાન દેશ ભંખા ઉઘાટ થયેના જાણી તેમના ઉદ્ધોગને સહાયતા કરવાની નિગાધી કેમ મનુષ્ય તેમના પક્ષમા ગયો નહોતો, એવું ઉપનયમ થયો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે નોઠરીમા રક્ષા પછી તેમના અતઃકરણમા અગળ્યાલિમાન વિકાસ પામ્યું તેનું બીજારોપણ અને વર્ધન, મદારાજની ઉન્નતિ પ્રમુખગતિને લીધેજ થયું હતું એમ કહી શકાશે, તેથી સર્વ યશ મદારાજનેજ પ્રાપ્ત થવો જોઈએ તેમને ન્યૂનત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવું વિવાદમસ્ત કથન કેવળ શુદ્ધિ અને ચિત્તભ્રમનોજ પ્રમાર કહી શકાશે

સ્વરાજ્યસ્થાપના માત્ર મહારાષ્ટ્રપ્રતીજ ન હતી.

એજ ઇતિહાસવેત્તાઓદ્વાગ મદારાજને લખુત્વ પ્રાપ્ત કરાવે એવું એક અન્ય કથન પણ પ્રચલિત છે, તે એ કે મદારાજનો સકંપ માત્ર મદારાષ્ટ્ર જોટવી સરહદમા સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો હતો જે મદાપુરને સુમવમાન બાદશાહીના કબજામાથી સર્વ કારનભૂમિને મુક્ત કરી સ્વધર્મનું રક્ષણ કરવા અને હિંદુરાજ્યની સ્થાપના કરવાનો સકંપ કર્યો હતો, તેમની કૃતિમર્યાદા એટલીબધી સંકુચિત હતી એમ કહેવું એ વસ્તુચિતિનો અનાદર કરવા જેવું છે મદારાષ્ટ્રની મરહદમાજ સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો તેમને ઉદ્દેશ હોત તો મદારાજે કર્ણાટકમા અદાર મદિનામુધી ચડાઈઓ કરી, પુષ્કળ પ્રાપ્તો તથા રિક્ષા કનજે મરી, સ્થલે સ્થલે પોતાના થાણા સ્થાપ્યા તથા કેટલાક પ્રાતનું સરક્ષણ કરવા માટે નવા કિલ્લા બાંધ્યા તેનું પ્રયોજન શું ? તેજ પ્રમાણે ઈ. સ. ૧૬૭૮-૮૦ મા વિજયપુરસંગઠારના મુખ્ય કાર્ય-ભારી મસાઉદખાન સાથે મદારાજે તદનામું કરતી વખતે પોતાના પિતાની જાગીર સ્વતંત્ર કરી તાબામા લેવાનો તેમનો શો ઉદ્દેશ હતો ? પ્રસ્તુત લેખને તો એવુંજ જણાય છે કે, ટેલકાઈ ઇતિહાસ-રોના લખના પ્રમાણે ગમેચપર્ષતનો સર્વ પ્રદેશ કબજે કરી સા પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો મદારાજનો મકંપ હતો તેજ સત્તા છે અને તેમનું જીવન જો થોડા વર્ષ લગાયું હોત તો તે સકંપ મિલ્લ કયો હોત કર્ણાટકમા ચડાઈ લઈ જનામા બીજે ઉદ્દેશ એ હતો કે, આદિનશાહની સત્તા પશ્ચિમ અને ઉત્તરમા જેમ ઓછી કરી નાખી હતી તેજ પ્રમાણે દક્ષિણમા પણ દરવું અને એ સત્તા થોડી હદમા આવતાજ સધિ જોઈને આદિવશાહીનો પાયો જડમળથી ઉઘેડી નાખવો ચડાઈ વખતે મદારાજની બીજી ધાગણા એ હતી કે, દક્ષિણમા કુતુબશાહની સત્તાને પણ ધોડો પડોચાડવો કર્ણાટકમાથી પાળ ફગતી વખતે મદારાજે પોતાના ત્યાના સરદારોને મદાસ તરફના પ્રાત કબજે કરી પૂર્વ સમુદ્રપર્ષત પોતાની સત્તા સ્થાપવાની અદ્વિતા રૂખાવી હતી એટલે કર્ણાટકમા ચડાઈ લઈ જવામા તેમના બે ત્રણ ઉદ્દેશ હતા દક્ષિણમાથી જને બાદશાહી સશિષ્ત કરી નાખવાનો તેમનો વિચાર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે પશ્ચિમમદિનારાનો

સર્વ પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લેવા માટે મદારાજ વહાણો તૈયાર કરાવી તેમાં ઉતરતાતર જુદી કરતા હતા. પશ્ચિમ કિનારાપરનો સીદીરૂપી કાંઠો સમૂળ ઉખાડી નાખવા માટે તેમનો સપાટો લાગવાગટ ચાલુ હતો તેનું કારણ પણ એજ હતું. ગુજરાત પ્રાંતમાં દમણ અને ગુરત શહેરપર્યંત તેમણે પોતાનાં ચાલ્યા સ્થાપવાનો આરંભ કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૬૭૦ થી ઇ. સ. ૧૬૮૦ સુધી ગુજરાતમાં ચલાઈ કયા સિવાયનું તેમનું એક પણ વર્ષ વ્યતીત થયું નથી એમ કહી શકાયે ત્યાં મોગલોની સત્તા હોવાથી તે પ્રાંત એકદમ દસ્તાગત કરવામાં વિશેષ ભ્રમ સમા-યજી હતું એ પણ મદારાજ જાણતા હતા. પોતાની શક્તિ ઉપરાંતનું કાંઈ પણ કામ એકાએક નહિ કરવાનો તેમનો નિયમ હોવાથી ઔરંગઝાબાદનું મોગલોનું પ્રબળ શાસન મદારાજને એમને એમજ રહેવા દીધું હતું. એ શહેર સુધી લૂંટ કરવી; પરંતુ શહેરમાં કુમરો કરવો નહિ એવો તેમનો નિશ્ચય હતો. તેમ છતાં મોગલ બાદશાહી ઉપર મદારાજની બિલકુલ દ્રષ્ટિ નહોતી એમ પણ કહી શકાયે નહિ; કારણ કે દક્ષિણમાં જયસિંહ રાજા પ્રબળ સૈન્યસંહિત આવ્યા હતા તેમની સામે શાદિસ્તાન સાથે જેણે પ્રપંચી આગ્રહ ચલાવ્યું હતું તેમ નહિ કરના તેને વશ કરી લેવાની મદારાજે મોજના કરી તેનું કારણ શું હતું ? દિલ્હીમાં પુરંદરનો યેશ નાખ્યો હતો તેમાં તેને યશ મળ્યો નહોતો. તે એકજ દિશા નીચે મોગલોને બેદ વાસ હોવા પડ્યો હતો તેજ પ્રમાણે જયસિંહનો સિંહગદ કબજે લેવાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો હતો. તેથી મોગલો સામે નહિ ટક્કવા જેવું કંઈ બન્યું નહોતું; છતાં મદારાજ જયસિંહની હાવણીમાં મથા હતા અને દિલ્હીમાં જેવા ગર્વિષ સરદાર સાથે નમતાપૂર્વક વર્ત્યા હતા. તથા તેની સાથે તદનામ કરવાની મસજત ચલાવી હતી; એટલુંજ નહિ પણ જયસિંહની ભલામણથી તેઓ દિલ્હી જવા પણ તૈયાર થયા હતા, તેનું કારણ શું હોયું જોઈએ ? વળી ઔરંગઝેબ જેવા મદા કપટી, વિશ્વાસઘાતી શત્રુ પોતાનો નાશ કરવા સદા તરખી રહ્યાનું જાણવા છતાં તેના તાબામાં જઈ સપાટવાનું જે પુરખં સાદસ કર્યું તેનો ઉદ્દેશ શું હોયો જોઈએ ? પ્રસ્તુત ભેષકને તો તેમાં તેમનો મદદુદ્દેશ જણાય છે; અર્થાત્ જયસિંહ જેવા બળવાન રાજપૂત રાજાને વશ કરી લેવો, તેમનાદારો દિલ્હીદરબારના અન્ય રાજપૂત સરદારો સાથે ઓળખાણ કરવી અને ઉત્તર તરફના પ્રદેશની યોડી ધણી માલિકી મેળવી લેવી તેમજ મોગલો સાથે સ્નેહ કર્યા પછી તરતજ આદિલશાહ તથા કુતુબશાહે ઉપર પોતાનો કર્મ બેસાડવો એજ ઉદ્દેશ હતો. મદારાજે પોતાનો ઉદ્દેશ ધણે ભાગે પારપૂર્ણ કર્યો હતો એ તેમનો જીવનચરિત્ર ઉપરથી જાણી શકાયે છે. દક્ષિણમાંના મોટા જગીરદારો મવનોના તાબેદાર થવાથી સર્વ એકજ ધર્મ સ્વતંત્ર સત્તા સ્થાપવાની તેમને ઇચ્છા થઈ નહોતી તેજ પ્રમાણે ઉક્ત રાજપૂત રાજાઓ પણ મોગલ બાદશાહના આંકલિક થયેલા હોવાથી તેઓ પોતપોતાનુંજ સંભાળતા હતા સર્વ રાજપૂતોએ એકજ થઈ મોગલસત્તા સાથે વિરોધ કરવાની તેમને કબજા પણ થઈ નહોતી; પરંતુ મદારાજે દક્ષિણમાં જેવું કામ આરંભ્યું હતું તેવુંજ કામ પોતાની સદાપતાથી ઉત્તરના રાજપૂતોએ આરંભ્યું એવી મદારાજની ઇચ્છા હતી;

નહિ તો તેઓ મરણસમયે જખરબેખકતા લખવા પ્રમાણે શોકોદ્ધાર ? જાલત નહિ શાદછરાજ્ય પોતાના મતા પ્રતાપી પુત્ર શિવાજીમહારાજની મુલાકાત લઇ કહ્યાંટક ગયા તે સમયે તેમણે વ્યકાછરાજ્યને બોધના સખ્દો કહેતા મહારાજના કાર્યોની જે પ્રશસા કરી હતી ૨ તે કેવળ અતિશયોક્ત ભરેલી કટી શકાશે નહિ સર્વ જાણતોપ્રત્યે વિચાર કરતા મહારાજનો સકંપ કેવો વિસ્તૃત હતો તે સદેજે જણાઇ આવશે એ મહાસકંપ પરિપૂર્ણ કરવા મહારાજને દીર્ઘાયુ નહિ મળવાથી તેમના કાર્યક્ષેત્રને સંકુચિત માની તેમને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવનાર મનુષ્યો સંસ્થા અન્યાયી કહી શકાશે

અત્યારસુધી પ્રારભમા જણાવ્યા પ્રમાણે એ મહત્ત્વના પ્રશ્નો ઉપર વિવેચન કરવામા આવ્યું છે તે ઉપરથી વાચકોના લક્ષમા આવ્યું હશે કે, પરકાય લેખકો અને પ્રેક્ષકો આપણા ચરિત્રનાયકપ્રત્યે જે દોષારોપ કરે છે તે નિરાધાર છે અને અમારા દેશના કેટલાક ઇતિહાસકથા પુરુષો મહારાજને લઘુત્વ પ્રાપ્ત કરાવવા જેવા કથન પ્રકટ કરે છે તે પણ અપ્રયોજક છે

હવે મહારાજના કેટલાક ઉજ્જવળ ગુણોનું અદિ નિરૂપણ કરવું ઇષ્ટપદ જણાય છે ઉપરોક્ત વિવેચનપદ્ધતી તેમના કેટલાક સદ્ગુણોનું દિગ્દર્શન થયું છે છતાં તેમના કેટલાક મુખ્ય ઉત્કૃષ્ટ ગુણોનું ટુકમા વિવેચન કરીશું. તેમકરતા મહારાજના ચાર પ્રકારના વર્તનનો વિચાર કરી શકાશે જેમકે - ૧ રાજકીય, ૨ વ્યાવહારિક, ૩ દૈનિક અને ૪ ધાર્મિક

લોકસંગ્રહ અને ઉદારતા

પ્રથમ તેમના રાજકીય વર્તનસંબંધી વિચાર કરીએ પ્રબળ યવન બાદશાહી સત્તા સાથે વિરોધ કરી સ્વગભ્ય સ્થાપવાના ઉદ્દેશમા સુયશ સંપાદન કરવા માટે આવશ્યકીય થઇ પડે એવા મહારાજના શૌર્વ, પીર્વ, પરાક્રમ, તર્ક, મુક્તિ અને સાહસ ઇત્યાદિ ઉત્કૃષ્ટ ઉજ્જવળ ગુણનું કથન કરવું એ ધોળે દહાડે સૂર્યનું અસ્તિત્વનો વિશેષ પૂરાવો શોધવા જેવું કહેવાશે તેમના ચરિત્રમાથી સ્થળે સ્થળે અપ્રતિમ ગુણોના પ્રત્યય માલ એમ છે. તે સંબંધી અને સ્વતંત્રરીતે વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા નથી કે સ્વરાજ્યસાધનરૂપી કાર્યમા સંપૂર્ણ યશસ્વી થના માટે એ સિવાય બીજા કેટલાક મહદ્ગુણોની આવશ્યકતા હોય છે મહા-

૧ પૃષ્ઠ ૪૦૮ નુજો

૨ પૃષ્ઠ ૪૧ નુજો

૩ મહારાજના કાર્યનું આરમ્ભજીબાદશાહનાજી હિતમાર બા સ્થળે પ્રકટ કર્યાંથી તેમના ઉત્કૃષ્ટ ગુણોના પૂરાવો મળશે તેઓએ લખ્યું છે કે તેઓ મહાન તત્ત્વજ્ઞ સૈનિક હતા હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન રાજ્યોનો નાશ કરવાનો એ સતત પ્રયત્ન આરમ્ભ્યો હતો છતાં પૂર્વન રાજ્ય સ્થાપવાનું મહાકાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે પરાક્રમ આદિ અમત્યના ગુણો તેમના કરતા બીજા કદાચ મનુષ્યમા વિરોધ નહોતા માજ પ્રબળ સૈન્ય તેમની સાથે સુદ્ધ કરવામા સતત ઓગણીસ વર્ષપરિત મુશ્કેલી હતી, તેમ છતાં તેમની સત્તા એકસરખી પ્રદિગત થતી હતી 'આ અભિપ્રાય મહારાજને 'પદાડકા ગુલા' કહેનાર આરમ્ભજીબાદશાહનો છે

રાજમાં તે ગુણો કેટલે દરજ્જે નિવસાન રતા તે જોઈએ. પ્રથમ ગુણ એ દોલો જોઈએ કે સુદૃઢમય દોલો છતાં અસંભવિત જણાતા ઉદ્દોગમાં પણ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યને પોતાના મમાગમમાં આવતા મનુષ્યને પોતાના પક્ષમાં લેવાની કળા સારી પેઠે આવડવી જોઈએ. એ કળામાં મદારાજ એટલા બધા કુશળ હતા કે તેની કળા અત્યંત અન્ય કોઈને પ્રાપ્ત થઈ દોલ એવું જગતના ઇતિહાસમાંથી જણાતુ નથી. મદારાજની વાણી આત્માવસ્થાથીજ મોદક અને મધુર હોવાથી તેઓએ શરૂઆતથીજ માવજીપ્રાપ્તના કેટલાક દેશમુખ અને અન્ય મનુષ્યોને પોતાના કાર્યમાં મદાયક બનાવી લીધા હતા. ગમે તેલો મુગ્ય એક વખત મદારાજના મમાગમમાં આવતો કે તે તરતજ તેમની મોદક વાણીથી વશ થઈ તેના અંતઃકરણમાં તેમને માટે આદરજીવિ અને જોગભાવ ઉત્પન્ન થતો તથા તેમના મદદકાર્યપ્રત્યે અભિમાન ધારણ કરી મન, વાણી અને કર્મવડે તેમને સદાયના કરવા કળાય થતો. તેમણે એવો અદ્વૈતિક જાદુ સપાદન કરેલો હોવાથી તેમને સ્વામિનિષ્ઠ અને વિચારુ મેવકોની કદિ પણ ઉણપ પડી નહોતી. મેવકો મેળવનાર મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં લોકપ્રીતિ સપાદન કરવાનો એક બીજો ગુણ અર્થાત્ ઉદારતા હોવી જોઈએ તાજાના મનુષ્યો સાથે ઉદારપણે વર્તવામાં મદારાજના જેવો કોઈ પણ હિંદુસત્તમિદ્ વૃષ્ટિ યક્ષે નહિ પોતાના મેવકો ઉત્તમ કાર્ય કરતા તે વખતે તેમને કાર્યના પ્રમાણમાં હનામ તથા સાજારી આપવામાં મદારાજ મર્વદા તૈયારજ રહેતા નોકરોને વખતમર પગાર આપી તેમની અનેક સામાયિક વિડંબના પ્રનજે રહાયા કરવામાં મદારાજ મર્વદા મુક્તવસ્ત્ર રહેતા. કોઈ પણ મુદ્દપ્રસંગે મરણ પામેલા મેવકનું કુટુંબ જીવનપર્યંત ઉદ્વિગ્નિર્વાહ ચલાવી શકે તે માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાનું મદારાજ સૂચતા નહોતા. મરણ પામેલા મેવકનો બધું કિંવા પુત્ર સરકારી નોકરી કરવા લાયક જણાતા મદારાજ તેને યોગ્યતા પ્રમાણે હોદ્દો આપવાની વ્યવસ્થા કરતા એ પરથી તાજાના મેવકોની ખાત્રી થઈ હતી કે આપણા સ્વામીના કાર્યમાટે પ્રમગે સ્વપ્રાણની આદુતિ આપવી પડશે તોપણ તેઓ આપણી પાછળ આપણા કુટુંબના જીવનનિર્વાહની મુશ્વરસ્થા કરશે.

ગુણગતતા અને નિષ્પક્ષપાત ભુદ્ધિ

લોકસત્ત્રદ કરનાર ગ્વણી ગુણજ અને ગુણની કદર જાણનાર દોલો જોઈએ. મદારાજમ આ અદ્વૈતિક ગુણગતતા હતી પ્રત્યેક મનુષ્યના વાગ્ધિક ગુણની પરીક્ષા કરી તેઓ તેને યથોચિત કાર્ય મોપતા અને તેમાં શુદ્ધિજત પામતા ગુણના પ્રમાણમાં નિષ્પક્ષપાતપણે તેની ઉન્નતિ કરતા, એજ તેમની મુખ્ય નીતિ હતી. તેઓ કોઈને મિત્ર કિંવા આત્મ જાણી મોટા દોલો કિંવા મોટા માનની નોકરી આપવા જેવો પક્ષપાત કદિ પણ કરતા નહિ. લાયક મનુષ્યના હક્કનો વિચાર કરી મદારાજ તેને ન્યાયપૂર્વક યોગ્ય હોદ્દો આપતા. તેમની એ નીતિને લીધે સર્વ મનુષ્યોને ખાત્રી થઈ હતી કે મદારાજ ગુણ અને કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય તુલના કરી આપણી ઉન્નતિ કરનાર ગુણુજ સ્વામી છે. આપણા ચરિત્રનાવકમાં એક બીજો ઉદ્દેશ ગુણ એ હતો કે, તઓ પોતાના તાજાના મનુષ્યોના અંતઃકરણમાં પોતાના

ઉપર વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવવાની અદ્ભુત કળા ગણુતા હતા. કોઈ પણ સેવકને ગમે-તેટલું મહત્વનું કામ સોંપ્યા છતાં તે પરિપૂર્ણ કરવા સંબંધી મહારાજ તેના પર સંપૂર્ણ-વિશ્વાસ રાખતા. વિશ્વાસ રાખવા લાવક મનુષ્યોની તેઓ પ્રથમથી જ ખરાબ તપાસ કરતા અને એક વખત વિશ્વાસ રાખ્યા પછી પુનઃ તેના પ્રત્યે સંશય દર્શાવતા નહિ. વિશ્વાસુ મનુષ્ય પ્રત્યે દ્રેષ કિંવા ઈર્ષ્યા રાખનાર મનુષ્ય મહારાજ પાસે જઈ તેની ચાટી કરવાની હિંમત ધરાવતો નહ. ચાટીચુંગલી કરનાર મનુષ્યને મહારાજ પોતાની પાસે આવવા દેતા નહોતા. કોઈ સેવકના કાર્ય પ્રત્યે સંશય ઉત્પન્ન થતાં મહારાજ પ્રથમ પોતાના સુપ્ત જમ્મસદ્ધારા તેની તપાસ કરતાં અને ભાર પછી પૂરાવો ભેગો કરી યોગ્ય ન્યાય ચૂકવતા. મહારાજની એ વૃત્તિને લીધે તાબાના નાનામોટા સેવકોને ખાત્રી થઈ હતી કે, પ્રમાણિકપણે અને દક્ષતાપૂર્વક પોતાનાં કાર્ય કરવાથી મહારાજ નોકરી ઉપરથી દૂર કરશે નહિ. મહારાજ પ્રત્યે પ્રત્યેક સેવકને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી અને હોદ્દાસંબંધી ખાત્રી થવાથી તેમનામાં પ્રમાણિકપણું, સ્વામિનિષ્ઠા અને સ્વકાર્યદક્ષતા આદિ વૃત્તિનો વિકાસ થયો હતો.

નિષ્કપટીપણું અને મિત્રભાવ

લોકસંપ્રદ્ય કરનાર લોકનામકે પોતાના તાબાનાં મનુષ્યો સાથે નિષ્કપટીપણે અને મિત્રભાવે વર્તવું ઇષ્ટપદ થઈ પડે છે. એ કળા પણ મહારાજે ઉત્તમ પ્રકારે સાધ્ય કરી હતી. જેના પર એક વખત વિશ્વાસ મૂકતા તેની સાથે તેઓ કદિ પણ કપટીપણે વર્તતા નહોતા. મહારાજ પોતાના વિશ્વાસુ સેવકો સાથે પોતે રચેલી યોજના અને તેની સિદ્ધિના ઉપાયોસંબંધી વિચાર ચલાવતા અને તેઓની મસક્ત આ રૂપૂર્વક ધ્યાનમાં લેતા. પોતાનાં મનુષ્યો સાથે અંતઃકરણમાં એક અને હોઠ ઉપર જુદું એક દિધા વર્તન રાખતા નહિ. તેજ પ્રમાણે રાજ્યાધિકારનાં જુસ્સાથી કોઈ સાથે કદિ પણ અહંકારભરેલું વર્તન ચલાવતા નહિ. પોતાના તાબાનાં મનુષ્યોને પોતાના મિત્રસમાન જાણી તેમની સાથે ખરા સ્નેહભાવથી વર્તતા. કોઈનું માનખંડન કિંવા મદમદન તેઓ એકાએક કરતા નહોતા. મહારાજ પોતાના સર્વ મનુષ્યો સાથે એવુંજ વર્તન ચલાવતા હોવાથી તેઓને પોતાનું સ્વાભિમાન અને માનપ્રતિષ્ઠા જળવાઈ રહેવાની ખાત્રી હતી, તેથીજ તેઓ સ્વામિ-કાર્યમાં સંદોહિત એકનિષ્ઠ રહેતા હતા. મહારાજના સોહયુક્ત વર્તનને લીધેજ તેઓના અંતઃકરણમાં તેમના પ્રત્યે પ્રેમ અને અભિમાનવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી હતી.

કરપ

મહારાજ પોતાના તાબાના અધિકારીઓ પ્રત્યે આદરપૂર્વક મિત્રભાવે વર્તતા હતા; પરંતુ તેમના ઉપર તેઓને કરપ પણ જાડું સજ્જ હતો. મહારાજ તેઓનું આટલું જાડું સન્માન કરતા હતા અને સ્નેહ દર્શાવતા હતા તે ઉપરથી કોઈ કાર-ભારી કિંવા અમલદાર અહંકાર કે કિંવા પોતાના કામમાં આગસ કરે તો તે મહારાજ કદિ પણ સહન કરતા નહિ. એવો અહંકારી કિંવા આગસુ અમલદાર

ગમે તેવા ઉચ્ચ અધિકારી હોવા છતાં મહારાજ તેને યોગ્ય શિક્ષા કરવા કદિ પણ ચૂકતા નહોતા; તેથી સર્વ અમલદારો ઉપર મહારાજનો સરખો કરપ હતો. સર્વને એવું જણાતું કે, હુસિયારીથી પ્રમાણિકપણે ગ્વામિકાર્ય કરવાથીજ તેઓની આપણુપર કૃપા થશે મહારાજનો સામ કરપ હોવાથી તેઓ આટલાં બધાં મનુષ્યો ઉપર કાળુ રાખી શકતા અને તેમની પામેથી ઇન્જાનુસાર કાર્ય કરાવી શકતા હતા.

ઉદ્યોગીપણું

સેવકજનોપર મહારાજનો 'સામ કરપ' રહેવાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મહારાજને આસ્વાવરયાથીજ શ્રવતોડ મહેનત કરી પ્રત્યેક કામ કરવાની ટેવ હોવાથી રાજ્યની પ્રાપ્તિ માટે અને રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાને માટે અગત્યના થઇ પડે એવા પ્રત્યેક શુભ અને પ્રત્યેક કાર્યો તેમનામાં ઉચ્ચ પ્રકારે વિકાસ પામ્યાં હતા. રણબૂમપર શત્રુ સાથે યુદ્ધ કરતી વખત સૈનિકોને શત્રુસન્મુખ હિભા રાખી પોતે એક પ્રેક્ષકની મેડે, કોઇક સુરક્ષિત સ્થળમા ઉભા રહેવાનો કેટલાક સેનાપતિનો ફિવા રાજનો નિયમ હોય છે, તેમ મહારાજ કદિ પણ વર્તતા નહોતા. તેઓ હાથમા તલવાર લઇને સર્વથી બામળ રણબૂમ ઉપર ધૂમતા અને પોતાના શરીરનું અપ્રતિમ શીર્ષ, વીર્ષ અને યુદ્ધકૌશલ્ય પ્રકટ કરતા. તેમ ચવાથી તેમના તાબાના તીર પુરપોને મહારાજ કરતા પોતાનામા વિશેષ યુદ્ધકૌશલ્ય હોવાનો આદર ઉત્પન્ન થતો નહોતો. પોતાના સેનાપતિને લૂંટ કરવા મોકલી ફિવા ચલાઇમા મોકલી પોતે જાનદ ભોગવવાનો કેટલાક રાજાઓનો નિયમ હોય છે. તેમ ચવાથી વિજય પ્રાપ્ત કરનાર સેનાપતિ રાજ્યમાં ગ્રમળ થઇ પડે છે, અને રાજ તેના હાથમા એક રમકડા જેવો થઇ પડે છે; પરંતુ મહારાજે મરણપર્યંત તેનું વર્તન ચક્ષાત્રુ નથી. તેઓ સર્વદા એકાદ અદ્યધમાં શુંચાયતાજ રહેતા. આજમુની પેઠે સ્વચ્છ બેસી રહેવાનું તેઓને પસંદજ નહોતું એવા ઉદ્યોગીપણાને લીધે અને અવિગ્રાત પરિશ્રમને લીધે તેઓએ પોતાનાપર કોઇ પણ સેનાપતિ ફિવા સરદારનું બળ ચાલવા દીધું નહોતું. જૂદી જૂદી ચલાઇઓમા સરદારો અને સેનાપતિઓ પોતે જે પરાક્રમ દર્શાવતા તેના કરતા મહારાજના પરાક્રમ થોડે અશે પણ વિશેષ થતા તે જોઇ તેઓને પોતાનું અભિમાન વધારવાનો અવકાશજ મળતો નહિ. મહારાજસમક્ષ તેઓ પોતાને હમેશાં હીનપરાક્રમીજ બાલુના. રાજ્યવ્યવસ્થાજ ધી પણ તેમણે એવોજ ક્રમ રાખ્યો હતો. કિસ્તાનો બદા-બરન, જમીનમહેમુલની વ્યવસ્થા, વિકેટ પ્રખંચ રચવા માટે જરૂર પડતી સુક્તિ-મત્તા, વગેરે કોઈ પણ કાર્ય માટે કોઇ પણ અધિકારી મહારાજ પાસે બગાઇ મારવા સક્તિવાન થતો નહિ. મહારાજમા એ સર્વ રાજ્યદારી શુણું સંમિલન હોવાથી પ્રત્યેક એવક તેમના સમક્ષ તદ્દન નમ્ર અને સ્વચ્છ થઇ જતો. પ્રત્યેક સેવક ઉપર તેમનો વિદ્વક્ષણ કરપ હતો; એજ સુપ્રસિદ્ધ સદ્ગુણને લીધે રામદાસ સ્વામીએ પોતાના પત્રમાં મહારાજને 'સર્વજનું' વિશેષણ લખાડ્યું છે.

લોકવશીકરણ

ઉપરોક્ત વિવેચનપરથી જોઈ શકાય છે, મનુષ્યોને વશ કરી તેમનાદ્વારા પ્રમાણિકપણે ઈચ્છાનુસાર કાર્યો કરાવી લેવાની અપ્રતિમ કળા મહારાજે સાધ્ય કરી હતી, તેનું કારણ ઉક્ત ગુણસમુચ્ચયનો તેમનામાં ઉત્તમરીતે વિકાસ થયો હતો તેજ હતું એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે તેમણે મનુષ્યોને વશ કરવાની વશીકરણવિદ્યા ઉત્તમ પ્રકારે સંપાદન કરેલી હોવાથી તેમના તાબાના સેવકોમાં પ્રમાણિકપણ, સ્વામિનિષ્ઠા અને કર્તવ્યદક્ષતા જેવા સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થયા હતા અને પરસ્પર એકબીજા કરતા ચક્રતા ગુણો સંપાદન કરવાની તેમને લાવસા થતી હતી મહારાજ પાસેથી શાળાથી મેળવવામાં જ તેમને કૃતજ્ઞતા જણાતી હતી. જ્વામિકાર્યમાંટે પ્રાણુની આકૃતિ આપવાનો પ્રસંગ આવતા તેઓ જરાપણ સંકોચાતા નહિ એવા અલૌકિક મહાપુરુષની મન, વચન અને કર્મવડે સેવા કરવામાં જ પોતાના જીવનની સફળતા માનવા જેવી તેમને શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હતી આગળ જતા મહારાજ જે ધુણવકૃત્યમાં ગુણવા હતા તેનું તેઓએ મહત્ત્વ જાણ્યા પછી તેમની માથે અપ્રમાણિકપણે વર્તવામાં તેઓ મહાપાપ સમજવા લાગ્યા હતા તેમના અત કરણમાં મહારાજસંબધી સંપૂર્ણ લાક્ષિત્ય અને દેશકાર્યની મહત્તાએ સંચોદિત અસર કરેલી હોવાથી તેઓએ પ્રપચ કિંવા વિશ્વાસઘાત કદિ પણ ક્યો નહોતો મહારાજ દિલ્લી જઈ નજરકેદમાં રહ્યા પછી આઠ નવ મહિને પુનઃ સ્વરાજ્યમાં પાછા ફર્યા તે સમયે કિંવા કહ્યુંદકની ચંદાઈમાં ગયા પછી અદ્વાર મહિનાપર્યંત તે તરફ ગુલામ રહ્યા તે સમયે તેમના તાબાના કેાઇ પણ મુક્ત-દ્ધિએ કિંવા સરદારે મહારાજ સાથે દુગોષપચ કરવાની કંપના પણ કરી નહોતી એ બનાવ તે ચળવળને સમયે ઘણો આશ્ચર્યકારક કહી શકાય; પરંતુ મનુષ્યોને વશ કરવાની મહારાજની કળા ઉત્તરોત્તર કેવી રીતે વિકાસ પામી હતી તે લક્ષ્યમાં લેતા ઉપરોક્ત બનાવમાં સમાયના ગૂઢ તત્ત્વસંબધી કેાઇને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે નહિ

કલ્પનાશકિત

મહારાજમાં ધીજો મત્ત્વનો ગુણ જોઈશું તો જણાયો કે, તેમના મસ્તિષ્કમાં અપ્રતિમ કલ્પનાશકિત હતી તેમનામાં એ ગુણ જો પરિપૂર્ણરિતે ન હોત તો સ્વરાજ્ય મેળવવાની તેમને શ્રદ્ધિ ઉત્પન્ન થાત નહિ, કારણ કે બાદશાહી દર-બાગમાં દશહજારી અને વીસહજારી બળવાન મરાઠા સરદારોનું અસ્તિત્વ છતાં અને તેઓ મોઠી મોઠી જાગીરા ભોગવતા હતા છતાં તેમના મસ્તિષ્કમાં સ્વરાજ્ય મેળવવાની કલ્પના શામાંટે ઉત્પન્ન થઈ નહિ ? તેઓમાં સ્વાતંત્ર્યપ્રીતિ, રમ્યમો-ભિમાન અને યવનસત્તાપ્રત્યે દ્વેષ જેવી વૃત્તિઓ નહોતી એમ કેાણ કહી શકશે ? તેજ પ્રમાણે તેમનામાં ચૌર્ય, પરાક્રમ આદિ ગુણોનો અભાવ હતો એમ પણ કહી શકાયો કે ? એ સર્વ સદ્ગુણ હોવા છતાં ઉક્ત સરદારોને મહારાજ જેવી શ્રદ્ધિ કેમ ઉત્પન્ન થઈ નહિ ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર એજ છે કે તેમના મસ્તિષ્કમાં

કલ્પનાશક્તિનો ગ્રહ વિશેષ નહોતો. કેથી યોજનાપડે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય અને કોઈ પ્રસંગે એક યોજના નિષ્ફળ જતા ખીજી કયા પ્રકારની યોજના યોજવી એનો પરિપૂર્ણ વિચાર ક્યાં પણ કાર્યને ગતિમા મૂકવા જેવો કલ્પનાશક્તિ મહારાજમાં બાહ્યાવરણથીજ વિકસિત થઈ હતી. કલ્પનાશક્તિનો મુખ્ય આધાર મનુષ્યની હુદ્દિ ઉપર હોય છે. મહારાજની હુદ્દિ અતિ તીવ્ર હોવા સાથે તેમને સર્વ પ્રકારની માહિતી મેળવવાનો અમર્યાદ ઉત્સાહ હતો અને એજ ચોક્કસપણાને લીધે તેમનો જ્ઞાનભંડાર સદા ભરપૂર રહેતો હતો. ખીજાના ઉત્તમ પ્રકારના અનુભવની સદાયતા નહ તેમા પોતાના પ્રત્યક્ અનુભવનો વધારો કરી સર્વ જ્ઞાન પોતાના હૃદયમંથમા ખાલેથી રાખનાર તેમના જેવો ખીજો પુરુષ ભાગ્યેજ હશે આતો મહારાજની સ્મરણશક્તિની વાત થઈ; પરંતુ માત્ર સ્મરણશક્તિ પ્રપણ હોવાથી કલ્પનાશક્તિમાં શક્તિ થતી નથી. તેને ઉત્કૃષ્ટ વિવેકશક્તિની સદાયતા હોવી જોઈએ. મહારાજમા અતિ પ્રખર વિવેકશક્તિ હતી એ નિર્વિવાદ છે. સ્મરણશક્તિ અને વિવેકશક્તિના અગ્રતિમ બળવડે પ્રાપ્ત અનુભવનો અને ઉદ્વિષ્ટ કાર્યની સિદ્ધિ માટે જ્ઞાનનો વિનિયોગ કરવામાં આવતાં અલૌકિક કુક્તિ-મતાનો તેમનામા વિકાસ થયો હતો. એક યોજનામાં નિષ્ફળ થતા ખીજી અને તેમા નિષ્ફળ ગતાં ત્રીજી યોજના યોજવાની જોઈએ; નિરાશ થઈને કદિ પણ ખેડી રહેલું નહિ એવો મહારાજનો દૃઢ નિશ્ચય હતો. એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાને સર્વ મનુષ્યો ભાગ્યશાળી હોતા નથી. જે મનુષ્યના અંતઃકરણમાં કલ્પનાશક્તિના બળવડે કુક્તિપ્રકૃતિનો અખંડ પ્રવાહ વહતો યતો હોય છે તેજ મનુષ્ય એવે દર્શનશ્રી થઈ શકે છે. મહારાજે શરૂઆતથીજ પ્રત્યેક કાર્યમા દ્વિગમ્ય દર્શનવેદો હોવાથી તેઓ તરણ હોવા છતા તેમનાપર વિશેષ અનુભવી અને માહિતગાર મનુષ્યોની નિઃસીમ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી. મહારાજ વરણુ વયના હોવા છતા તેમને જ્ઞાનશક્તિ જાણી તેમના અસંભવિત જણાતા કાર્યો માટે આસપાસનાં મનુષ્યે સદાયતા કરવા લાગ્યા. તેમની કલ્પનાશક્તિ ઉત્કૃષ્ટ હોવાથી ઇચ્છિત કાર્ય સાધ કરવા જે યોજના દર્શાવવામા આવી તેની ખાતરી ક્યારથીજ પોતાના પ્રાણ સંકટ મા નાખવા મહારાજના સેવકો તેમાર થયા હતા; નહિ તો તેમ બની શકત નહિ. એજ કલ્પનાશક્તિના બળવડે મહારાજે પોતાના ઉપર આવી પડેલ અપ્રકર પ્રસંગોમાંથી કેવી રીતે મુક્તિ મેળવી એ તેમનું અરિત વાચનાર મનુષ્યોને દાણે દાણે જણાઈ આવશે; એટલુંજ નહિ પણ એજ સદૃશ્ય તેમના સર્વ કાર્યોન મૂળરૂપ હતો એમ કહેવામા અતિચ્છેદકિત નથી. એજ સદૃશ્યની સદાયતાથી મહારાજે તાબાના સેવકોમાં પોતાના ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેજ સ્વરાજ્યસિદ્ધિના કાર્ય માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપવી તેઓ પ્રવૃત્ત થઈ હતા. ગમે તેવા વિકટ પ્રસંગે દુસાઈ પડતાં તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી સ્વકાર્યસિદ્ધિ કરવાની મહારાજમા અજબ કળા હોવાની પ્રત્યેક સેવકને ખાતરી હતી, તેથીજ તેઓ ઇચ્છિત સાધસકર્મ કરવા ઉચ્ચુકત રહેતા હતા.

તેજસ્વિતા અને સ્વાભિમાન

મહારાજમાં તેજસ્વિતાનો ત્રીજો સદ્ગુણ હતો. ખરા તેજસ્વી પુરુષો હોય છે તેઓ પારકાની તાબેદારી સહન કરી શકતા નથી. તેઓ સ્વાભિમાની હોવાથી સ્વાભિમાનને પ્રતિકૂળ થઈ પડતી પરતંત્રતા તેઓને તદ્દન અસહ્ય થઈ પડે છે. પોતાના બળ ઉપર આધાર રાખી પ્રામશ્ચિતિમાં સંતોષ માનવામાંજ તેઓને વિશેષ શુભ જણાય છે. મહારાજમાં એ સદ્ગુણ હોવાથી સ્વપિતાની પરતંત્ર સ્થિતિ જોઈ તેઓ દુઃખી થતા હતા. એ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થતાં સ્વપ્રાણની હાનિ થવાનો સંભવ મહારાજ સારી પેઠે જાણતા હતા; પરંતુ એવી સ્થિતિમાં રહી ચલનાના દુઃખા ખાવા કરતાં પ્રાણસંકટ સ્વીકારવાનું મહારાજને યોગ્ય જણાયું હતું. તેમણે સ્વીકારેલા કાર્યમાં એકાએક યશ પ્રાપ્ત થવા માટે તેમને સંકાળ હતી એમ કહેવું પડશે; પરંતુ પરતંત્રતામાં રહી સંપાદન કરેલી ધનસંપત્તિ તેમને તુચ્છ જણાવાથી દૈ નિશ્ચય તથા અતિશય ધૈર્ય ધારણ કરી તેઓ સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિના ઉદ્દેશો પળાવ્યા હતા. મહારાજને પ્રામશ્ચિતિમાંજ સંતોષ માનવાની શિખામણ આપનાર દાદાજી કોંક-દેવ જેવા પુરુષે તેમને પોતાના ઉદ્દેશમાંથી નિવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ મહારાજ પોતાના દૈ સંકલ્પમાંથી વિચલિત થવા નહિ. ત્યાર પછી તેમના પિતા ઉપર પ્રાણસંકટ આવી પડ્યા છતાં ધૈર્ય રાખી પિતાને સંકટમુક્ત કરવાની આશ્ચર્યકારક પ્રકૃતિ શોધી કહાડી; પણ પોતાનો સંકલ્પ તેમણે ભાંગ્યો નહિ. એ પરથી મહારાજનું તેજસ્વીપણું સારી પેઠે જણાઈ આવે છે. એ ગુણનું અંગીભૂત જે સ્વાભિમાન તે પણ મહારાજના અંતઃકરણમાં ઓતપ્રોત ભરેલું હતું. દિલ્લીદરબારમાં ઔરંગઝેબ જેવા સાર્વભૌમ બાદશાહની કપટબળમાં સપડાવા છતાં ત્યાં પણ તેમણે પોતાનું માનખંડન થતું સહન કર્યું નહિ, એ વાચકો પાછળવાચી ગયા છે. ખરા વીર પુરુષોમાંજ એ મહાબૂધણુપ્રદ ગુણ જોવામાં આવે છે. એ ગુણ સિવાય પુરુષ કેવળ નિર્માણ્યવત્ત્વ કહી શકાશે. કોઈ પોતાનું અપમાન કરે નહિ કિંવા કોઈ પોતાને કલંક લગાડે નહિ કિંવા તુચ્છ સમજે નહિ એ માટે મહારાજ હંમેશાં કાળજી રાખતા હતા; તેથીજ તેઓ જનપ્રસિદ્ધ અઘૌકિક પરાક્રમો કરી શક્યા છે. મહા તેજસ્વી પુરુષો રાષ્ટ્રના અભ્યુદયને માટે કેવા કારણભૂત થઈ પડે છે તે મહારાજના અત્રિ ઉપરથી ઉત્તમ પ્રકારે જણાઈ આવે છે. તેજસ્વીપણામાં ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ આદિ ઉજ્જવળ ગુણો અને સદાચાર, નિર્વ્યસન આદિ નૈતિક ગુણોનું મૂળ સમા-યજ્ઞ છે; કારણ કે તેજસ્વી પુરુષો પોતાના તેજની હાનિ થવા જેવા દુર્ગુણોને ભાગ કરી વાસ્તવિક તેજની વૃદ્ધિ થવા જેવા સદ્ગુણ પ્રાપ્ત કરવામાંજ સર્વદા તત્પર હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ પોતાની તેજસ્વિતાના પ્રભાવવડે અન્ય જનોને સુખી અને સમૃદ્ધિશાળી કરવાના યત્ન કરવામાંજ તેઓ પોતાના જીવનની સફળતા માને છે. મહારાજની તેજસ્વિતાની પરીક્ષા કરી જોતાં તેઓ કેટલે દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે તે સૂઝ વાચકોને કહેવાની જરૂર નથી. સારાંશ એ છે કે મહારાજની તેજસ્વિતાને લીધેજ મહારાજને કેટલાક સમયપર્યંત સ્વાતંત્ર્યસુખ પ્રાપ્ત થઈ જગતને મહારાષ્ટ્રીય ગ્રંથના સરીરમાં કંઈક વિશેષ ઓજસ્વિતા જણાઈ હતી.

પ્રજાવાત્સલ્ય

મહારાજા પ્રજાવાત્સલ્યનો મહાન સ્વરૂપિપાત્ર સુધ્ધ હતો. રાજ્યવ્યવસ્થાના પ્રકરણમાં એ સુબલુ સારી પેઠે દિગ્દર્શન કાવવામાં આવ્યું છે, તેથી અત્ર પુનઃ સ્ક્રિત કરવાની આવશ્યકતા નથી. એકું, બાપારી અને ઉર્વશી મનુષ્યોને ઉત્કર્ષ થાય, તેમને કોઈ તરફથી ત્રાસ પડે નહિ અને તેમને યોગ્ય ન્યાય મળે તે માટે મહારાજ પોતાના રાજ્યમાં સર્વેઈ સુવ્યવસ્થા કરવા તત્પર રહેતા. સર્વ કાર્યકાર યાત્ર મુશ્કેલોને આપ્યા કરે અને કોઈ પ્રકારની અવ્યવસ્થા ન થાય તે માટે મહારાજ પોતાની કંપનાચાકરવડે બનકાગમાં કોઈપણ નૃપતિએ નહિ રહેવી એવી જાહેર પ્રધાનમંડળની રચના રચી હતી. જુદા જુદા પ્રધાનોને રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાની જવાબદારી સોંપી દઈ તેના ઉપર પ્રધાનમંડળની અને પોતાની સ્વતંત્ર દેખરેખ રાખ્યાથી પ્રજાને સુખ પ્રાપ્ત થશે એવું મહારાજના હમ્મમાં આવ્યું હતું. તેથીજ તેમણે પોતાના રાજ્યાધિકારની અમાનરૂપે વહેંચણી કરી હોધી હતી અને પોતાના તાખાના લાયક પુરોહિતો ગૌરવ વધારી ચારે તરફ તેમનો કર્મ એસાંસો હતો. પ્રજાને અન્યાયપૂર્વક ત્રાસ આપનાર દિવ્ય અધિકારીને પણ મહારાજ મજા શિક્ષા કરવા ચુકતા નહિ તેમના વલિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે સુખ્ય પ્રધાનોની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ પણ તેઓ સુમચર અને જાનમોહારકારા રાજ્યની સર્વ માહિતી મેળવતા હતા; તેથી પ્રજા સાથે અન્યાય વર્તન મચાવતા મહારાજને ખબર મગરાની અને તેમના તરફથી રાજ્ય શિક્ષા થવાની પ્રત્યેક અમલદારને ખીક લાગતી હતી નાનામોટા સર્વ અધિકારીને સર્વેઈ મહારાજની સાજા બીક લાગતી હોવાથી પ્રજાને યાત્રિ અને સુખ મગતુ હતુ એકુંતોને પણ કંઈક પ્રકારની સદાચના આપવા માટે મહારાજે કેવા નિયમ દેવાયા હતા તે પાછળ લખવામાં આવ્યું છે.

રાજ્યમાં પોતાની પ્રજા સાથે સમાનપણે અને નિષ્પક્ષપાતપણે વર્તવું એને પ્રજાવાત્સલ્યના અર્થનો એક મહદ્ સુધ્ધ સહેવામાં આવે છે. એ સુબલુમાં પણ મહારાજની બરોબરી કરે એવો કોઈ પણ સ્વામી આજપર્ષત દષ્ટિએચર થયે નથી એમ સહેવામાં જાતિયર્થેકિત જાણીએ નહિ. રાજ્યની જુદી જુદી જાતિનાં મનુષ્યોને તેની યજ્ઞિત પ્રમાણે નાનામોટા મદત્વના કાર્યે ઉપર નિમી તેમને મતોવનસુખ આપવાનો મહારાજનો નિયમ હતો. માત્ર પોતાના જાતિયર્થેકિતનેજ કૃપાપાત્ર જાણવા એવો પક્ષપાત તેમણે કવચિત પણ આપ્યો નહોતો; એટલુંજ નહિ પણ તેમણે પોતાના રાજ્યની સુત્રચલાની પ્રજાને સુદાર્ કોઈ પ્રકારનો અન્યાય ક્યો નહોતો. જે સુત્રચલાનો સોંપેલાં કાર્યો પ્રમાણિકપણે તેમજ દલાપૂર્વક અગ્રવતા તેમને હિંમત હોદે ચલાવી મહારાજ ખુશી રાખતા હતા. તેમના આવા નિષ્પક્ષપાતપણાને લેધિજ રાજ્યમાં અસંતોષ કે અંકેતોક્ષન થતાં નહોતાં. સર્વ જાતિની પ્રજા મહારાજને એકે દેવસમાન પૂજ્ય માનતી.

વ્યાવહારિક વર્તન

દવે મહારાજના ચરિત્રમાં કયા સદ્સુધ્ધ વ્યવહારમાં વિશેષરૂપે દષ્ટિએચર થાય

છે તેનું દુઃખમાં વર્ણન કરીશું. બખરલેખકોનું મુખ્ય લક્ષ્ય રાજકીય ઉચ્ચપાયે તરફ જ હોવાથી તેઓએ મહારાજનાં વ્યાવહારિક આચરણસંબંધી વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેથી એ સંબંધી વિશેષ વિવરણ લખી શકાય તેમ નથી; છતાં તેઓનાં આચરણ અતિ વિશુદ્ધ હતો. તેઓ હમેશાં સાદો પોષાક પહેરતા હતા. તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું વ્યસન નહોતું. દાસ્ત, મસ્કરી અને વિનોદપ્રત્યે તેમને પૂરેપૂરો તિરસ્કાર હતો. મહાન કવિઓનાં કાવ્ય અને કથાપુરાણ સાંભળવાનો તેમને શોખ હતો. ખીજા કોઈપણ પ્રકારના મુખવિલાસમાં શિષ્ટ થઈ રહેવાનો તેમને અવકાશ જ નહોતો. રાત્ર્યમાં આવના ગુણીજનોનું કિંવા વિદ્વાનપુરોનો સન્માન કરવા મહારાજ સર્વદા તૈયારજ રહેતા. મોજ્ય ગુણીજનોને પગાર આપી પોતાના તાબામાં નોકરીએ રાખી લેતા; તેમજ પોતાના સહૃદ, સમાંજનોનો અને ઇતર સરકાર તથા રાજાઓનો યથોચિત આદરસત્કાર કરવામાં મહારાજ દક્ષ હતા. સારાંચ એ છે કે તેમના હૃદયમાં અધર્મમદ અને રાત્ર્યમદ જેવી દુર્વૃત્તિએ પ્રવેશ કર્યો નહોતો. આથી તેમણે કોઈ પ્રકારનો અનાચાર કિંવા અન્યાય કર્યો નહોતો.

કૌટુંબિક વર્તન

પૂર્વ સંકલ્પાનુસાર મહારાજના કૌટુંબિક વર્તનસંબંધી અત્રે થોડુંક લખવું જોઈએ; પરંતુ એ સંબંધી બખરલેખકોએ વિશેષ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. મહારાજના હૃદયમાં માતૃખિતલક્ષિ અને બંધુપ્રેમ કેટલો નિરસીમ હતો તે પાછલાં પ્રકરણોમાં અનેક પ્રસંગે લખવામાં આવ્યું છે, તેથી એ સંબંધી આ સ્થળે વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી. મહારાજે કેવળ સ્વપરાક્રમવડેજ પુષ્કળ ઐશ્વર્ય અને પ્રત્યંક સત્તા મેળવી હતી; છતાં એક સત્તાધીશતરીકે અર્ધિજ બની માતાપિતાનું કિંવા બંધુજનોનું અપમાન કિંવા અવહેલના કરવા જેવું નિંદ્ય કર્મ તેમણે કરી પણ કર્યું નથી; એ તે સમયના વ્યવસ્થાદલી ગિયતિ જોતાં બહુ આશ્ચર્યકારક જણાય છે. મહારાજનું પોતાની પત્નીઓ સાથે કેવું વર્તન હતું તે જાણવાનું સાધન નથી; પરંતુ વિરહ પૂરાવાને અભાવે નિશ્ચિંતપણે કહી શકાશે કે તેઓ અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની શિખવણી પ્રમાણે જ્યોત્સરિતે કરી પણ વર્તતા નહોતા. સ્ત્રીઓએ રાત્ર્યઅવસ્થામાં માથું મારવું નહિ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. માતા ક્રમગ્રાધને પણ તેઓ એ પ્રમાણે વતવા દેતા નહોતા, તો પછી માણીઓની શી મનદૂર ? તેમ છતાં પત્નીઓપ્રત્યે તેમને આદર અને પ્રેમ નહોતો એમ કહી શકાશે નહિ. બખરકર્તાના કથનાનુસાર મહારાજને સંઘબાઈ ઉપર અતિશય પ્રેમ હતો. સર્વ સ્ત્રીગતિપ્રત્યે મહારાજ અત્યંત આદરભાવ દર્શાવતા હતા; તેથીજ સ્ત્રીગતિને ત્રાસ નહિ આપવાની તેઓએ પોતાના લશ્કરને સખ આજ્ઞા કરમાની હતી અને તેમના કેઈ પણ સૈનિકે કોઈ પણ સ્ત્રીને ત્રાસ કિંવા જોરજુલમ કર્યાનું ઇતિહાસમાંથી ઉદાહરણ મળતું નથી. મહારાજે સ્વતઃ બાલ્યાપર ૧૫ી સ્ત્રીઓપ્રત્યે પૂજ્યજાવદર્શક આચરણ તાબાનાં મનુષ્યોને દર્શાવી આપ્યું હતું. કલ્યાણના મુલાણાની પુત્રવધૂનું કથાનક અમારા વાચકોના સ્મૃતિપટ ઉપર

તાલુકા હો. મહારાજ પોતેજ પવિત્રચરણના દેવાથી પોતાની પત્નીઓતંબધી બેઠકાર કિવા નિધુર દોષ એમ કહી સહાય નહિ. સ્વપુત્ર ઉપર તેમનો નેત્ર-
જીક પ્રેમ હતો. તેમને મુશિક્ષણ આપવાના અને રાજ્યવિકાસને લાભક બનાવવાના
દેવુથી તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી હતી; તેમ છતાં તેમની બંધેદ્ર પુત્ર દુરાચારી
અને દુરંત યુધ્ધ પરત્રીનાં પાનિતત્વનો લાગ કરવામાં પ્રવૃત્ત થયો હતો તે સમયે
તેને પોતાનો પુત્ર બળી શિક્ષા કરવાનું બધે નહિ રાખના તેને મહારાજે એકદમ
સખ કેદની શિક્ષા કરી હતી. એ જોતા તેઓ પુત્રને ખોટાં છાંડ છાંડે એવા
નહોતા એમ જણાઈ આવે છે. સારાસ એ છે કે મહારાજનાં કૌટુંબિક આચરણ
ઉપરથી તેઓ ઉત્તમ પુત્ર, ઉત્તમ પત્નિ, ઉત્તમ પિતા અને ઉત્તમ બંધુના વિશેષજ્ઞ-
ને પાત્ર થતા.

ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાન

હવે મહારાજના એક પ્રકારના વર્તનક્રમતંબધી કુંઠમાં ઉલ્લેખ કરી પ્રસ્તુત
શુદ્ધોપવિવેચનનું પ્રકરણ સમાપ્ત કરીશું; અર્થાત્ તેમનું ધર્મમંબધી વર્તન
કેવું હતું તેનું અવલોકન કરીએ. પાછલાં પ્રકરણોમાં રચેલ એ અને વિશેષતઃ
ઓગણત્રીસમા પ્રકરણમાં એ સંબંધી સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે, તેથી
તેની અગ્રે પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી. બાલ્યવસ્થામાંજ મહારાજના અતંકરણ-
માં ધર્મનિષ્ઠા અને ધર્માભિમાનની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થઈ હોવાથી વયના વધવા સાથે
તેમની ધર્મનિષ્ઠા પણ વિકસિત પામી હતી. તેમની ધર્મશીલતા કેટલી હદ
સુધી પહોંચી હતી, તે તેમણે તથા ચાર પ્રસંગે અવગણ્ય ત્યાગ કરી મોક્ષ
સિદ્ધિ પ્રેમવવામાં અગ્રેષ્ઠ શૂન બનીને કરવાનો વિચાર કર્યોયો હતો તે ઉપર-
થી સ્પષ્ટરૂપે જણાઈ આવે છે કહ્યુંકેટલી મહાઈમાં જતાં મહાકાવ્યનના દેવ-
સ્થાનમાં મહારાજને સ્વદેહ ત્યાગ કરવાનો વિચાર અત્યંત ઉત્પન્ન થયો હતો એ
વાચકોના અનુભૂતિ હશેજ. તેજ પ્રમાણે સંજ્ઞાનમેતા કરવા માટે અને સાધુ-
સંતોદાર આત્મચાન મેળવવા માટે મહારાજ કેટલા તત્પર હતા તથા બાલ્યજી-
વોજન માટે, દેવસ્થાન માટે અને ધર્મમંબધુ અભ્યસન કરનાર પુરોહિતો આદર-
સત્કાર કરવા માટે, મહારાજ કેટલું બધું કમ્ય ખર્ચતા હતા તે પાછલાં પ્રકરણોમાં
લખવામાં આવ્યું છેજ. તેમની ધર્મશીલતા અતંત વૃદ્ધિ પામતા તેઓ કવચિત્
સ્વરાજ્યસાધનનો ઉદ્દેશ છોડી દેશે, એવી સલાહકાર કાર્યભારીઓને હમેશાં બીક
લાગતી હતી; પરંતુ માયોઝરાજને શ્રીભવાન્તિદેવીએ સ્વપ્નમાં વરદાન આપ્યા
પ્રમાણે ભોસવેના વંશમાં તેઓ સકલકર્તા ઉત્પન્ન થઈ સર્વ હિંદુમત્તને મળેના
ત્રાસમાયા મુક્ત કરશે એવું તેમના પ્રિય માતૃશ્રી શ્રીમંબધિને જણાતું હતું, તેનું
દંધાન પોતાના સારીરકાગ સ્વમાનને અને સ્વજનોને બતાવી આપવાનો મુદ્દેશ
આપ્યો છે એવી બાવના તેમના હૃદયમાં ઉત્તરોત્તર ઉદ્ભવ પામી હતી અને પોતે
સામાન્ય મનુષ્ય નહિ પણ આર્ચ્યમાનાનું ઝણુ દેહમાં માટેજ જન્મ પામ્યા
છે એવું મહારાજને જણાતું હતું તેમજ શૂનવર્ષત અસાધ્યસાધનદારા હિંદુ
મત્તને ધર્મનેથી તાળેઢરીમાંથી મુક્ત કરવાનું યુષ્કર્મ કરવામાંજ શૂનની સાર્થ-

કતા તેમને જણાતી હતી પોતાના કાર્યપ્રત્યે શ્રીજવાની દેવીની સંપૂર્ણ સહાયતા હોવાની હૃદયની લાવના હોવાથી પ્રત્યેક વિકટ પ્રસંગે તેનીજ આરાધના કરવામા મહારાજ પ્રવૃત્ત થતા હતા તેઓ દેવીની આરાધના અત્યંત નિર્મળ અત કરણપૂર્વક અને પરમ સન્લાવપૂર્વક કરતા હોવાથી તેમના શરીરમા જવાની દેવીનો સચાર થતો હતો અને દેવી તેમને સકટનિવારણ થવાનો ઉપાય દર્શાવતા હતા એ ઉપરથી મહારાજ પોતાના તાળાના સાદા અને ભોળા મનુષ્યોને જરમાવવા અને પોતાના કાર્ય માટે તેમને વસ્ત કરી લેવા માટેજ એવો ઢોંગ કરતા હતા, દેવી ઉપર મહારાજને શ્રદ્ધા નહોતી એવી કેટલાક મનુષ્યોની માન્યતા છે, પરંતુ પ્રકૃત લેખકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે મહારાજ જાણી જોઈને સ્વજનોને કમવા જેવું કાર્ય કદિ પણ કરતા નહોતા તે સમયે મહારાજમા સર્વત્ર એવોજ પ્રકાર જોવામા આવતો હતો પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાનું ચૈતન્ય પોતાના શરીરમા લાવી તેની પાસેથી વરદાન મેળવવાનો રિવાજ સર્વત્ર પ્રવર્તતો હતો અને સાપ્રત સમયે પણ એવો પ્રકાર ધણે સ્થળ જોવામા આવે છે, પરંતુ બધાજ મનુષ્યોને ટોચી કહી શકાશે નહિ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોતા મહારાજના હૃદયમા અતિશય ભક્તિભાવ હતો એમજ કહેવું શક્ય અનેક વિકટ પ્રસંગે તાપ્તાના મનુષ્યો સાથે સવાહમસહત ચલાવ્યા છતા તેમા વિનય પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ નહિ જકતા મહારાજ શ્રીજવાનીદેવીની સહાયતા માગતા વિચાર કરવામા સ્તબ્ધ થઈ જતા; તે સમયે તેમના શરીરમા અધ્યાનક દેવીનું ચૈતન્ય પ્રવેશ થતા મહારાજના અતકરણના વિચાર તેમનાજ મુખદ્વારા પ્રગટ થતા મહારાજની અચેતન અવસ્થામા બોલાવના શબ્દોને શ્રદ્ધીપીનુજ વરદાન જાણી મહારાજ સ્વત અને તેમના તાળાના મનુષ્યો મહાકલિન કાર્ય કરવાનું સાહસ કરતા અને તે કાર્યોમા યશ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી તાપ્તાના ભોળા ભાવિક મનુષ્યો મહારાજ ઉપર શ્રીજવાનીદેવીની કૃપા જાણી સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે એમા આશ્ચર્ય થુ ! તાત્પર્ય એ છે કે મહારાજનું સમવાનુસાર અત્યંત ભાવિકપણ, આધુનિક સમયના વિચારમુગમ બૃત્પન્ન યથેલા તાર્કિક વિદ્વાનોને દોષકારક જણાય કિવા મહારાજને કપટી આદિ જેવા અધમ પ્રકારના વિશેષજ્ઞો લગાડવામા આવે એ સર્વથા ઉચિત નથી

પ્રસ્તુત લેખની ચરચાતમા ઉપોદ્ધાત કથી પ્રમાણે મહારાજના મુખ્ય ગુણોનું દિગ્દર્શન કરાવી તેમનાપર પૃથ્વા દોષારોપ કરનાર મનુષ્યોના દોષોમા કેટલું અસત્ય છે તે બતાવી આપું છે એ નિરૂપણ કાઢીને પક્ષગાતજનક જણાય તો તેમા લેખકનો ઉપાય નથી રાષ્ટ્રીય જનસમાજને આપણા ચરિત્રનાયક મહાપુરુષની વાસ્તવિકચોખ્ખતા જણાય એવું દિગ્દર્શન કરાવવું એજ અમારું કર્તવ્ય છે અમારું કર્તવ્ય અન્યને સ્વયં કે નહિ તે પ્રશ્નો આમે કિચિત પણ વિચાર કરતાજ નથી શિવાજીમહારાજ આજે મહારાષ્ટ્રીય જનસમાજને કિબલના અખિલ સારતવર્ધાય પ્રજાને તેમના કયા સદ્ગુણને લીધે અતિ વહનીય જણાય છે, તેનું વર્ણન આજપર્યંત કાઢી સંવિસ્તર ચચાચોચ રીતે લખ્યું નથી તેથી તેમના સળધી જૂદા જૂદા પ્રતિકૂળ અભિમત પ્રસરી રહ્યા છે એ પ્રતિકૂળ વિચારોનું ખડન યદ્ય શિવાજી-

મહારાજની વાસ્તવિક યોગ્યતા જનસમાજના હક્કમાં સંપૂર્ણરીતે ઉત્પન્ન થશે અને તેમનાસંબંધી યથાર્થ અભિમાન અને કૃતજ્ઞતા સર્વ કાળ જાગૃત રહેવામાં પ્રયુક્ત ચરિત્રવેષ કિંચિત્ પણ સદાવ્યૂત યગે તો લેખક યોગાત્મા યમનું સાધક્ય સમજશે.

આ ચરિત્રમાંથી મળતો બોધ

અતિ પ્રયુક્ત જીવનચરિત્રદ્વારા આધુનિક કાળને અનુસરતો યદ્ય પડે એવા કયા પ્રકારનો બોધ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું હુંકમાં અવલોકન કરવું ઇષ્ટપદ જણાય છે. એ બોધ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોને પ્રદણ કરવા લાયક છે. એક લોકામગણ્ય જનોને અને બીજાં સાધારણ સંસારી જનોને મહારાજના ચરિત્રમાંથી ધણો બોધ સેવા જેવું છે. લોકામગણ્ય મનુષ્યોમાં એક લોકનાયક રાજા અને બીજા હાતર અસેસર જન, એવા બે વિભાગ પાડવાની જરૂર જણાય છે. રાજાએએ દેશ, કાળ અને વર્તમાન તરફ દૃષ્ટિ રાખીનેજ યોગ્ય બોધ સેવો જોઈએ. સાંપ્રત આપણો દેશ જાનમમા અત્યંત પ્રજાજ અને વિદ્યાચારસંપન્ન પરદેશી રાષ્ટ્રની સત્તામાં જઈ આપણને ચિરકાળપર્યંત અબૂતપૂર્વ સાતિનો અનુભવ ભોગવવાનો મુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. સતત સમરાવગ્ધા વિનષ્ટ થઈ સર્વત્ર શાંતિ સ્થપાયાથી હાતર રાષ્ટ્રીયજનો કળતા આપણા દેશમા ઉલોચયુગનો વિશેષ પ્રભાવ દૃષ્ટિએચર થાય છે. સમાજ-સામ્પ્રેતાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણી એ અવસ્થા અત્યંત આદર્યકાર્ય અને આદરણીય છે. સર્વ સુધારણાને અતિમ હેતુ એજ છે. ને રાષ્ટ્રને પરદેશી રાજા-નો કિંધા દેશમાજ પરપર સુદ થવાનો અદર્નિય ભય ટોચ છે તેઓને વાસ્તવિક સ્વાસ્થ્યનો અખંડ અનુભવ સદસા પ્રાપ્ત થતો નથી; અને જ્યાં ચિરકાલ સ્વાસ્થ્ય નથી ત્યાં મનુષ્યસુખવર્ધક ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓનો સુવિકાસ થવો યકય નથી. અમારા દેશને એવા સ્વાસ્થ્યનો અનુભવ વિનાપરિચમે પ્રાપ્ત થયો છે. બ્રિટિશ મહાપુરુષોના પ્રતાપથી દેશમાં થનારા પરપર સુદ સર્વથા બંધ પડ્યાં છે સર્વ દેશ તેઓના શાંતિમય જગનીએ નિર્ભય થયો છે. સત્ય છે કે અમારું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ થઈ અમને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ છે; પરંતુ આમની પરતંગતા મુસલમાની રાજ્યમા જેમ અનેક પ્રકારે અસવ થઈ પડી હતી તેવી નથી. બ્રિટિશ રાજ્યમા અન્યાય, શ્રુતઅ અને પક્ષપાત ઉત્તરોત્તર ઓછાં થતા ગયાં છે અને એ રાષ્ટ્ર અત્યંત સુધરેલું ટોવાથી વિખિત અને વિખેતાનો ભેદભાવ ધીમે ધીમે શુભ થવાનો દૃઢ સંભવ છે. મુસલમાની રાજ્યના જાગીરદારો કરતાં આપણા આધુનિક સંસ્થાનિક રાજાઓની સ્થિતિ ઘણી સારી છે. તેઓ યોગ્યોત્તાના સંસ્થાનના સંપૂર્ણ માલિક છે અને સાર્વભૌમ સત્તાધીશ સાથે નક્કી કરવામાં આવેલા નિયમો પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓને રચાનજાટ થવાની બીક નથી. એવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય સંપાદન કરવાનો તદ્દન અસંભવિત હેતુ કાઢી પણ સંસ્થાનિક રાજાના સ્વપ્નમા દસમાન થાય એમ નથી. એવી અપરિહાર્ય અવસ્થામાં પ્રાપ્ત થયેલા ઐશ્વર્યનો ઉપભોગ કરવામા, કાળક્રમણ કરવામાં અને આપણા સાર્વભૌમ મ લિહની કૃપા કાપમ રહે તેવું સર્વદા વર્તન અણવવામાંજ તેઓને યોગ્યની ધતિ-

કર્તવ્યતા જણાય એ સંભવિત છે; પરંતુ સંસ્થાનિક રાજ્યોની એ સમજૂતિ કેવળ અનિષ્ટકારક છે. એમ ચવાયી તેઓના સરીરમાં આજસ અને વ્યસનાસક્તિ પ્રબળ થઈ કેવળ નિર્માત્ર્યવત્ થઈ જવાની ભીતિ છે. એ રાજ્યોએ શિવાજીમહારાજના જીવનચરિત્રમાંથી પુષ્કળ બોધ લેવા જેવું છે. તલવારના પ્રબળ તેજવડે શત્રુનાં હૃદય કંપાયમાન કરવાની સંધિ નિર્મૂળ થઈ જવા છતાં સ્વજીવિના તેજવડે સર્વ જનસમાજમાં દીપી નીકળવાની અમૂલ્ય સંધિ તેમને પ્રાપ્ત થઈ છે. યથાવકાશ જ્ઞાન સંપાદન કરી સ્વપ્રજાના પાસ્તાવિક ઠંસાણુ માટે પોતાના શબ્દનો સદુપયોગ કરવામાં ગુચાઈ રહેવાથી જે સુખ અને હૃદયનો સંતોષ થશે તે તેમને ઇતર કોઈ પણ વ્યવસાયથી પ્રાપ્ત થશે નહિ. પોતાના સંસ્થાનની સુવ્યવસ્થા કરવી; ઉદ્યોગ, ધંધા અને વ્યાપારવાણિજ્યની વૃદ્ધિ કરવી; પ્રજાને સુશિક્ષણનો લાભ આપવો; તેમના આચારવિચાર અને નીતિ સુધારવાં વગેરે વિષયોપરતે અમારા સંસ્થાનિક રાજ્યમહારાજ સર્વદા ખ્યાન આપશે તો તેમની પ્રજા તેમને આશીર્વાદ દેશે. તેમજ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલા ઐશ્વર્યનો યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું શ્રેય અને સ્તુતિ પ્રાપ્ત થશે. શિવાજીમહારાજે સ્વરાજ્યસિદ્ધિ માટે જીવનપર્યંત અવિચાત પરિશ્રમ કર્યો તેનો એક સત્તાશ ભાગ જેટલે પરિશ્રમ અમારા સંસ્થાનિકો પોતાના સંસ્થાનના ઉત્કર્ષપ્રીત્યર્થે કરશે તોપણ બસ છે. મહારાજને શત્રુઓ સાથે સતત યુદ્ધ કરવા પડ્યાં હતાં તેમ છતાં તેમના હૃદયમાં કેટલું નિઃશીઘ્ર પ્રજાવાત્સલ્ય હતું અને પ્રજાની સુખવૃદ્ધિ માટે તેમણે કેટલા ઉપાયો યોજ્યા હતા તે સંબંધી અમારા સંસ્થાનિક રાજ્યોએ અવસ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. પોતાના સંસ્થાનના પ્રત્યેક દરજ્જાનાં મનુષ્યોનો યથોચિત ઉત્કર્ષ થાય એવી વ્યવસ્થા રાખવા તેમણે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આધુનિક જીવનકલહમાં જે મનુષ્યો પાછળ રહી જઈ દુર્બળ થતાં જાય છે, તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે અનેક લગીરય યોજના યોજવાનો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે મનુષ્યો જરાજર લાયક હોય તેમને ઉચ્ચ પ્રકારનાં કાર્ય સોંપી ઉન્નતિએ ચલાવવા જોઈએ. કોઈ પણ વિષયપરતે પક્ષપાત કિંવા અન્યાય કરવો ઉચિત નથી. પ્રજા ઉપર કરવો બોલો વધારી તેમના શાપ કિંવા તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કરવા નહિ, માત્ર રાજ્યમદમાં મસ્ત થઈ કોઈના ઉપર જીલ્લમ કરવો નહિ, કોઈનું વિત્ત દરણુ કરવું નહિ, કિંવા કોઈ સાથે અન્યાય-પૂર્વક અને ઉચ્છ્રંખલતાપૂર્વક વર્તવું નહિ. પોતે સર્વદા પવિત્ર આચરણથી વર્તવું, નિંદ્ર વ્યસનોમાં આસક્ત થઈ પોતાના આરોગ્યનો અને આયુષ્યનો હુલ કરી જનસમાજના આક્ષેપને પાત્ર થવું નહિ; મૌન, ઉડાઉ, ઉચ્છ્રંખલ, ચ્ચ્ચંદી, આજસ, અવિશ્વાસ, નિર્લજ્જ, અવિચારી વગેરે વિશેષણોવડે પેતાનું માનખંડન અને તેજોહાનિ કરી લેવી નહિ; ‘રાજા જે કરે તે જાજે’ એવી સમજણથી કોઈ પણ અવિચારી કાર્ય આદરણું નહિ. એ સર્વ બાબતોમાં શિવાજીમહારાજનાં આચરણ કેવાં નિર્દોષ અને અનુકરણીય છે તેનો સદાદિત વિચાર કરવો. જે મહાપુરુષોના કર્તવ્યજીવનવડે તેમને પ્રત્યક્ષ કિંવા પરંપરાથી રાજ્યરૂપી ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેમના ઉપર અમારા સંસ્થાનિક રાજ્યમહારાજોને યોગ્ય સદ્ભાવ

ઉપન્યસને અને તેમનાં ચરિત્રમાહાત્મ્ય સતત મનન કરશે તો તેઓના સ્વ-
ભાવનું તે મહાત્માઓના શોભા ધનના સદૃશ્ય ઉપન્યસ થશે અને વિકાસ પામશે.

પ્રજાના આગેવાનોએ હેવા જેવો બોધ

હવે ધર્મ સોદાગ્રવપ્ત પુરોએ કયા પ્રકારનો બોધ મદલ કરવો જોઈએ તે સળથી લખવામાં આવે છે અખિત જનસમાજના કલ્યાણને માટે કિંવા વિવ-
સિત જનમંડળને ઉત્કર્ષને માટે ઉપસ્થિત ચરેલી સંસ્થાના અધ્યક્ષે શિવાજી-
દ્વારા જે ઉપન્યસ પ્રકારે સાંભળ કરેલી લોકવક્તૃશીકરણની કળાનું અવલંબન અવસ્થ કરવું
જોઈએ, કાલુ કે કોઈ પણ સામાજિક દૃષ્ટ્યમાં ઉચ્ચ પ્રકારની સિદ્ધિ મેળવવા
માટે સમકક્ષિતની અનિયમ અવસ્થામાં હોય છે જે અગ્રેસર સામાન્ય મનુષ્યોની
દરકાર કર્યા વગર ખીમળો સાથે ઉપન્યસને કિંવા પદપાત્રપદ પદો તેમને
અસંતુષ્ટ અને ખેદિત કરે છે તેનું અગ્રેસરપણ તેઓને અસલ અને અપાયકારક
જાણાય છે એમ ચવાથી એમભાવનો હોય વધ સંવેદનશીલ વ્યાધાન થાય છે.
તેમ પ્રમાણે જેઓ જનસમાજના પરિચિત થવા કિંવા કીર્તિની લાક્ષણિકતા રાખી
અગ્રેસરનું ખાન મેળવવા થતુ કરે છે અને સ્વીકારેલા કાર્યમાં સ્વાર્થપરતાજ
પ્રકટ કરે છે તેના પગલાં જનસમાજમાં ઓળખાતાં વિવંચ થશે નથી. તેવા
મનુષ્ય નિરંદેશ બુદ્ધિવંતે ભૌતિક કાર્યો નહિ કરતા હોવાથી તેમા તેમની કંઈ
મતલબ હોવાનું એક વખત જનસમાજના લક્ષ્યમાં આવ્યા પછી તેમના ઉપરથી
સર્વતો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. તેમની અઘાત પ્રમાણે કંઈ વર્તનું નથી અને તેમને
સદાચના કરવાનું ઊંડી સોંકા તેમનાથી વેચના નાસના કરે છે. શિવાજીમદારાજે
જે માત્ર રાજ્યગૃહ્યને વડા વધ પોતાના જૈનવંતી દૃષ્ટિ કરવા માટેજ એટલી
ખર્ચ ખટપટ કરી હોત તો તેમને નિતીક સ્વામિનિક મેવડો મળ્યા દતા તે
કદિ પણ મળ્યા નહિ. તેઓને મદારાજની રંગરસલાવમા જણાઈ હોત તો તર-
તજ તેમના સલાયક અગ્રણી પુરોએ તેમની સાથે વિશ્વાસપાત્ર કથા તૈયાર થયા
હોત; પરંતુ યશસ્વતાનો વિનાશ કરી સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો તેમનો નિસ્વા-
ર્થ ઉદ્દેશ નિદ્ર કરવામાજ તેમના અંતઃકરણની કવિત્વત્વના જણાતાં અને તે
પરિપૂર્ણ કરવાનોજ મદારાજનો ઉદ્દેશ જાણતા તાળાના નોકરોએ મદારાજને
ઉચ્ચ પ્રકારની સદાચના કરી હતી. જે લોકનાવડો દેશકાર્યનું પવિત્ર મત ધારણ
કરે છે તેમને મનુષ્યોની સદાચના મળવામાં અગ્રણ્ય પડતી નથી.

આપણા દેશમાં અનેક ધર્મ પ્રચલિત હોવાથી પ્રાચીન કાળથીજ ચારે દિશા-
માં અનેક વ્યવસ્થા તોરના હોય છે અને તેથી આપણા જનસમાજના અનેક વિભાગ
જોઈ ગયા છે. જનસમાજના સુદૃઢતા સ્વધર્મોભિમાન અને સ્વભાવભિમાનનાં ઉગ્ર
મૂળ રોધામય હોવાથી એકબીજાપર રાગદ્વેષ ઉપન્યસ થયો છે અને તેઓ પરસ્પર
એકબીજાને તુલ્ય સમજે છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી આજનાં કલ્યાણ કરવાની
ઉદ્દેશ ધારણ કરી અગ્ર પુરુષ જલદ પડે તો તેણે સ્વચરણાવ સમુગ્ર નષ્ટ કરવો
જોઈએ. માત્ર પોતાના ધર્મનાં કિંવા પોતાની ભક્તિનાં મનુષ્યો એકત્ર કરી તેનું
હિત સાધવો એ ઉદ્દેશ ધારણ કરવામાં આવે તો તેઓને ધર્મ મનુષ્યોની સદાચના

કદિ પણ મળશે નહિ. કવચિત્ આરંભસમયે કેટલાંક મનુષ્યો સદાપતા આપશે તોપણ તેમનો વાસ્તવિક હિંદેશ ધ્યાનમાં આવતાંજ તેઓ તેમને પોતાના અગ્રણી સમજશે નહિ અને તેમનાપર વિશ્વાસ રાખશે નહિ. એમ થવાથી સંઘશક્તિવડે થવા જેવાં કાર્યોમાં તેમને કદિ પણ થશ પ્રાપ્ત થશે નહિ. એ સંબંધી મહારાજે મરણપર્યંત કેવું વર્તન અદાવું હતું તે સર્વદા લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. તેમણે પોતાના તાબાના જનસમાજમાંની અમુક એક જાતિ ઉપર કિંવા જનમંડળ ઉપર વિશેષ કૃપાદષ્ટિ નહિ રાખતાં સર્વ સાથે સમાન દષ્ટિ રાખી હતી અને સર્વ પ્રજા સાથે તેઓ એકસરખીરીતે વર્ત્યા હતા. મહારાજ તાબાનાં મનુષ્યોનાં શુભ તરફ અને યોગ્યતા તરફ લક્ષ આપતા હતા, તેમની જાતિ કિંવા ધર્મ તરફ વિશેષ લક્ષ આપતા નહોતા; એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યાતમાં મુસલમાનો તરફ તેમને પ્રબળ શંકા હતી; છતાં તે શંકા સત્વર નાશ પામી હતી અને પ્રમાણિક મુસલમાનોને નોકરીમાં રાખી ઉચ્ચ હોદ્દે અદાવ્યા હતા; તેમજ તેમના રાજ્યની પવન-પ્રજાને પણ ધતર હિંદુપ્રજા જેવીજ ગણીને તેમનાપ્રત્યે યતિકચિત્ પણ તિરસ્કાર કિંવા પ્રપંચ ક્યો નહોતો. મહારાજનો એ મહાન સદ્ગુણ અને સમાનતા તે સમયના માહાત્મ્ય પ્રમાણે અત્યંત સ્તુતિજનકજ છે. સામ્રાટકાળમાં વિચાર-મુગ્ધો સર્વત્ર પ્રભાવ હોવા છતાં અમારા અગ્રણીજનોના હૃદયમાંથી સ્વપરભાવ નિર્મૂળ થતા નથી એજ આશ્ચર્યજનક છે. સ્વહિતાર્થે યથો લખવા, વર્તમાન-પત્રા કિંવા માસિકપત્રા અલાવવા, સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સ્થાપવી, કિંવા મોટાં મોટાં કારખાનાં ઉત્પન્ન કરવાં એ સાદું છે; પણ તેવા પુરવ્ઠા લોક-અગ્રણી થવાને-કહેવડાવવાને બિલકુલ લાયક નથી. તેઓએ પોતાના હૃદયમાં શિવાજીમહારાજના જેવા શુભ ધારણ કરવાનો અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમના એવા નિષ્પક્ષ-પાત વર્તનથી હુંકી જીવિના સ્વજનતિબાધવો તેમનાપર થોડાક વખત સુધી દોષારોપ કરશે; પરંતુ સર્વ જનસમૂહનું કલ્યાણ કરવા જેવું પુણ્યકર્મ મુસાધ્ય થઈ અંતે તેઓ લોકસ્તુતિનેજ પાત્ર થશે. શિવાજીમહારાજના એ સદ્ગુણનું મન પેશ્વાઈરાજ્ય સમયે પાળવામાં આવ્યું હોત તો મહારાષ્ટ્રને લવિષ્યમા પરતંત્રતા પ્રાપ્ત થાત નહિ. જે જાત્યભિમાનને લીધે અને સ્વાર્થપરતાને લીધે પ્રચંડ રાષ્ટ્રય અનર્થ થયો અને જેનાં વિષમય ફળ મહારાષ્ટ્રને તેમજ તેમના વંશજોને અનેક વર્ષો સુધી ભોગવવાનો દુઃસંભવ છે; એજ દુર્ગુણો મહારાષ્ટ્રીય અગ્રેસરોના હૃદયમાંથી હજી નિર્મૂળ થતા નથી એજ દેશનું અતિદુર્ભાગ્ય છે. દેશમાંથી જાતિભેદ નષ્ટ થવાને દીર્ઘ સમય વ્યતિત થશે એ ખરું; પરંતુ જાત્યભિમાનમૂલક પક્ષપાત અને દ્વેષ-ભાવનો સામ્રાટની દૈન્યાવસ્થામાં સમૂળ ઉચ્છેદ થવાની અત્યંત અગત્ય છે. જન-સમાજની ધૃષ્ટતા લક્ષમાં લઈ, અગ્રેસર કહેવડાવનાર ગૃહસ્થો પોતાનું સદ્વર્તન રાખવા તત્પર થશે તો ધતર સામાન્યજનો પણ ધીમે ધીમે તેનું અનુકરણ કરશે અને જનસમાજમાં પરસ્પર વચ્ચે ક્રોધ, પ્રેમ અને વિશ્વાસવૃત્તિ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ-ગત થશે; તથા પ્રત્યેક મનુષ્યો પોતપોતાની જાતિ જેટલોજ ઉદ્યોગ ઉપસ્થિત કરી મંડળો અને શાખાઓ સ્થાપે છે તે બંધ થઈ સર્વત્ર સાર્વજનિક સ્વરૂપ

પ્રાપ્ત થશે અને તેને સર્વ જનસમાજની યથોચિત સહાયતા મળવાથી સર્વ જનસમાજના સુખમાં વૃદ્ધિ થશે. તાદ્વર્થ એ છે કે, લોકમણ્ડળી પુરુષોના હૃદયમાં સાચી દેશપ્રિયતા ઉત્પન્ન થવા સાથે તેઓને વસ્તુવિક્ક લોકમાં નૈતિક યોગ્યતાની જરૂર હોય તો તેમણે સર્વદા શિવાજીમહારાજના ચરિત્રનું મનન કરવું જોઈએ.

સંસારીજનોએ લેવા જેવા બોધ

અનુપર્વત મહારાજના ચરિત્રમાંથી લોકનાયક અને લોકમણ્ડળીજનોએ કયા પ્રકારનો બોધ લેવા જેવા છે તેનું વિગતવાર કરાવું. દરેક સામાન્ય સંસારીજનોએ તેમના ચરિત્રમાંથી કયા પ્રકારનો બોધ લેવો તેનું હુંકમાં વિવેચન કરી પ્રસ્તુત થયેલા ઉપસંહાર કરીશું. સામાનિક જીવનમાં પ્રત્યેક મનુષ્યને યશ અને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે અને તેથી સિદ્ધિ મુખ્યત્વેકરીને ઉદ્યોગશીલતા, નિર્ભયતા, હૃદયશીલતા, સદાચાર, સાદસ્ત, શુદ્ધિમતા, કાર્યકુશળતા હસાદિ ગુણવર્ગે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. મહારાજના હૃદયમાં એમહુલુનો ઉત્કર્ષ કેટલો થયો હતો તે તેમનું ચરિત્ર વાચનારના હૃદયમાં આવ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાપ્તિશક્તિ માં સતોષ માત્રી સ્વરથ બેસી રહેવામાં કંઈ પણ પુરુષાર્થ નથી. બનતે બનતે તે સ્થિતિ સુધારી વગરઆજમે અદર્શિય ઉદ્યોગ કરતા રહેવાથી ખરૂં પુરુષત્વ ઉત્પન્ન થઈ વ્યસનાશ્રિત અને દુર્ગતિનનો નાશ થાય છે. મહારાજનું ચરિત્ર વાચવાથી અને અવધી કરવાથી ઉપગૃહિત ઉત્તમ વાતવતું આલેખન મનુષ્યના હૃદય ઉપર ઉત્તમ પ્રકારે થાય છે. શુદ્ધિમતા અને કાર્યકુશળતાની વૃદ્ધિ થવા માટે અહોરાત્ર પરિશ્રમ કર્યા સિવાય મનુષ્યને પ્રભાવ પડતો નથી અને સાદસાદિ ઇષ્ટ-મંદ ગુણનો પ્રાદુર્ભાવ થતો નથી. જેઓને સ્વશુદ્ધિબળ ઉપર અને કર્તવ્ય ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ નથી તેઓને હાથે કાઢી પણ મદત્તવા કાંઈ થતાં નથી. મહારાજના હૃદયમાં એ ગુણનો વિશાળ ઉદયમ પ્રકારે થયો હતો, તેથીજ તેમનાદ્વારા મહાન પરાક્રમી કાર્યો થયા છે; તેમજ વિભાગી અને અંશરૂપની ગમે તેટલી અનુકૂળતા થાય તોપણ સંમાર્ગથી કિંચિત્ પણ વેગથી જવું નહિ અને કોઈ પણ દુર્વ્યસનમાં લિપ્ત થવું નહિ, એવો હૃદયશીલકરી ચોતાના આચરણ સર્વદા પવિત્ર રાખનાર મનુષ્યનેજ ખરૂં સુખ મળે છે અને જનસમાજમાં ખાન મળે છે, એ વાત મહારાજના ચરિત્રમાંથી ઉદયમ પ્રકારે જણાઈ આવે છે.

સાપ્રત જેની દુઃસણ સ્થિતિમાં પ્રત્યેક મનુષ્ય ચોતપોતાના સ્વાર્થ જેટલુંજ દાવ કરી સ્વરથ બેસી રહેશે તો તેથી સર્વ જનસમાજનું કલ્યાણ થશે નહિ. જે દેશમાં કિંવા જે જનસમાજમાં પોતાનું આપુણ પીતાવતું હોય તેમનાપ્રત્યે ચોતાનું કર્તવ્ય સંપૂર્ણરીતે જાણી લઈ તે કાર્ય પરિપૂર્ણ કરવા માટે મન, વચન અને કર્મવર્ગે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સાર્વજનિક કલિતા કાર્યો કરવામાં ખાનગી દેશ, અહમદ આદિ દુર્ગંધો નિવારણ આપવી જોઈએ. જાતિભેદમૂલક ઉચ્ચ-

નીચનો ભાવ ઓછો થશે તેમ તેમ સમાજમાં જોડ્ય અને પરસ્પર પ્રેમ વધશે તથા પ્રત્યેક દેશકાર્યમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે; એ સત્ર તેઓએ અદર્શ હૃદયમાં કાતરી રાખવું જોઈએ. કોઈ પણ ધર્મસંબંધી કિંવા વ્યાવહારિક શક્તિસંબંધી અપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી, સમાજમાં ફાટફૂટ કિંવા કલહ ઉત્પન્ન કરવાનો હવે સમય નથી. સાગ્રત સંઘસાક્ષ જેટલી વધમે તેટલી આપણા દેશને હિતકારક થઈ પડશે; એ પાત લક્ષમાં રાખી તેને વિધાતક થઈ પડે એવી કૃતિ કરનાર મનુષ્યનો નિષેધ કરવા ચૂકવું જોઈતું નથી. તે મનુષ્ય સ્વજાતિનો કિંવા સ્વધર્મનો હોય તોપણ તે સંબંધી વિચાર નહિ કરતા તેનું કર્તવ્ય જનસમાજના સિતવિરુદ્ધનું હોય તો તેને દેશદ્રોહી માનવો જોઈએ. એ પ્રમાણે વર્તનાર મનુષ્યજ ખરે સ્વદેશાભિમાની કહી શકાશે. હમણા સમાજમાં કેટલાંક મનુષ્યોના મોક્ષવાચાશ્રવામાં જે સ્વદેશાભિમાન જણાય છે તે ધણેભાગે સ્વજાતિભિમાનને લીધેજ જણાય છે. કેટલાંક મનુષ્યોના આચરણમાં સ્વદેશાભિમાન અને સ્વજાતિભિમાન એકત્ર થયેલું જણાય છે. એ જનિષ્ટ મનોવિકાર ધીમે ધીમે નાશ પામશે તોજ દેશની ઉન્નતિ થશે; પરંતુ આપણા કેટલાક પોતાને મુશિક્ષિત કહેવડાવનાર મનુષ્યોના હૃદયમાં ઉક્ત મનોવિકાર ઉઝટો વિશેષ પ્રબળ થયેલો જણાય છે. તે ઉપરથી કહી શકાય છે કે દેશની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થવાને હજી ધણો સમય જોઈએ.

દુરભિમાનથી દબાયલા અમારા મુશિક્ષિત કહેવડાવનાર ગૃહસ્થોનાં સાગ્રતનાં આચરણો ઉપરથી ઘણી દિશાગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે, સર્વ જનસમાજનું હિત સાધ્ય થાય એવી સંસ્થા ઉપસ્થિત કરી તેને મુદરરૂપે અધાવવાની યોગ્યતા હજી આપણામાં ઉત્પન્ન થઈ નથી. સ્વધર્મનું કિંવા સ્વવર્ગનું નિઃપ્રયોજન અભિમાન ધારણ કરી જે લોકાગ્રણી મનુષ્યો સમાજમાં વેરલાવ અને ફાટફૂટ ઉત્પન્ન કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે તેમનું અગ્રણીત્વ માન્ય કરવું નહિ અને તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું ઉત્તેજન આપવું નહિ, એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવામાં આવશે તો આપણો દેશ એવા અહંકારી, દેશદ્રોહી, દેશવિધાતક મનુષ્યોના ત્રાસમાથી ચત્વરજ મુક્ત થશે. શિવાજીમહારાજ જેવા પવિત્ર વ્રત પાળનાર પુરોહિત લોકાગ્રણી થવા લાયક છે. કસોટીમાં જેઓ ખરોખર નિર્દોષ રહે તેઓનેજ પ્રત્યેક મનુષ્યે લોકાગ્રણી માનવા જોઈએ.

આ રથને લેખકની લેખિની વિરામ પામે છે, લેખકે આટલું બહુ લખવાનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તેનું કારણ એજ છે કે, શિવાજીમહારાજસંબંધી મહારાષ્ટ્રમાં કિંબલુના સાગ્રત સમયે અખિત ભારતવર્ષમાં જે અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જનસમાજના હૃદયમાં દૃઢ રહે અને તેમનાપર યયાર્થ પૂન્યભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય. મહારાજનું ચરિત્ર આદિથી અતંમુઘી અવલોકન કર્યા સિવાય એવી પૂન્યભુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી અશક્ય છે. તેમનું દેહાવસાન થયે જાજ સવાજસો વર્ષ થયાં છે; એ દરમ્યાન તેમના ચરિત્રમહિમાથી બરેલા અનેક ગદ્યપદ ગ્રંથો પ્રકટ થયા છે, અનેક યવન અને ચૂરાળીયન ગ્રંથકારોએ તેમનાસંબંધી યયાભુદ્ધિ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેમ થવાથી તેઓ જાજે કીર્તિરૂપે અમર થઈ રહ્યા છે; પરંતુ

પરિશિષ્ટ

૧—શિવાજી અને ઔરંગઝેબની પુત્રી

(૨જ પુતક ઉપરથી)

આ પુસ્તકના ૧૯ મા પ્રકરણમાં એક દંતકથા આપેલી છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે ઔરંગઝેબની એક પુત્રીના મનમાં શિવાજીભાઈ પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો હતો; પરંતુ તે દફાકત સાચી નથી. એવું પ્રે. સરકારે આપેલા વૃત્તાવપરથી જણાવ્યું આવે છે. ઔરંગઝેબના શાહજહાદા અકબરે દરેલા બંડમાં તે છોકરીએ મદદ કરેલી હોવાથી સને ૧૭૦૨ માં તેને દિલ્લી નજીકના એક દિલ્લામાં કેદ કરવામાં આવી હતી. તે પોતાના બાપ સાથે દક્ષિણમાં આવી ન હતી તેમજ સંભાળના છોકરાનું પાલનપોષણ તેણે કર્યું ન હતું. જે છોકરી દક્ષિણમાં આવી હતી તેનું નામ જી-નત-હિન્-નિસા હતું. એ બાળત એવી દંતકથા છે કે ઔરંગઝેબે સંભાળને મુસલમાન થવાનું કહ્યું ત્યારે સંભાળએ એવો જવાબ આપ્યો હતો કે, જો એ છોકરી તમે મને પરણાવો તો હું મુસલમાન થાઉં. કેદમાં પડેલી શાહજહાદીનું નામ જોન-હિન્-નિસા હતું; પણ આ દંતકથા મુસલમાનજીવનમાથી લીધેલી હોવાથી તેમાં સત્યનો અંશ હોવાનો સંભવ છે. બંને શાહજહાદીઓનાં નામને છેડે “નિસા” શબ્દ આવતો હોવાથી અને બંને “નિસાબેગમ” ના નામથી પ્રાસન્ન હોવાથી આવી જૂલ થવાનો સંભવ છે. પ્રથમની શાહજહાદી કેદમાં પડેલી હોવાથી સંભાળનું પુત્રનું લાલનપાલન તેણે કર્યું ન હતું; પરંતુ તે પરથી શિવાજી ભાઈ તેના મનમાં પ્રેમ ઉદ્ભવ્યો ન હતો, એવું કહેવાને કંઈ આધાર નથી.

૨—એક અંગ્રેજનો જાતિઅનુભવ

(શિવાજીમહારાજના સાક્ષાત પરિચયમાં આવેલા એક અંગ્રેજની તે પ્રસંગને લગતી મોટી છાપડી, તે ઉપરથી નીચેની હકીકત ‘શ. ધ્રુમકેતુ’ના દાદા લખાઈ ‘કુમાર’ના ચિત્ર ૧૯૮૦ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી એ હકીકત શિવાજીમહારાજના જીવ્ય આશિરને દીધાવનારી હોવાથી તે આભારસંહિત આ નીચે ઉતારીએ છીએ. સંપાદક)

હાં સં ૧૬૭૦ ના ઓક્ટોબરની ત્રીજી તારીખે સુરત શહેરનો દેખાવ જોવા જોવા હતો. આખા શહેરમાં નાસભાગ થઈ રહી હતી; અને કોઈ ભય તરફ તો કોઈ સ્વાહી તરફ રવાના થતા હતા. શિવાજી મહારાજની સવારી. આવે છે એ અજર અમને તો સપ્ટેમ્બરની બારમી તારીખે મળી ગયા હતા, એટલે ઓક્ટો-બરની પહેલી તારીખ મુઘીમાં તો અમારો ધણો ખરો કિંમતી સામાન ફેરવાઈ ગયો હતો; તેમજ પ્રેસિડેન્ટ મિ. છરાફ અને આખી કાલિનિસલ સ્વાહીના બંદર પર સહીસલામત પહોંચી ગયા હતા.

એક વખત સહીસલામતીવાળા સ્થાનમાં પહોંચ્યા એટલે મેં મારા કિંમતી સામાનની તપાસ કરવા માંડી. બીજું બધું તો સલામત હતું, પણ જેને મેં જીવ્ય

પણ વધારે માનેલી, તે મારી જૂત માતાની મુંદર તસ્વીર ને પેટીમાં દરી તેજ માન ગુમ મની હતી.

હું હતાશ બની ગયો. એ તસ્વીર માટે મેં પંદર પંદર વર્ષ તપ કર્યું હતું. ઉપરાંત તે એક મિત્રની પ્રેમની ભેટરૂપ હતી. હા! આજેજ મને પહેલી વખત લાગ્યું કે મારી માતા હવે કોઈ દિવસ નદિ મળે; પરંતુ ખીજો કોઈ ઉપાય હાથ રહ્યો નહિ. મારા કાકાને મેં એ વાત કહી, પણ તેણે તો માત્ર હમી કાઢ્યું! 'કેવો મૂર્ખ છોકરો!' બ્વા ઝવનાની સલામતી માટે હમરોજો જાણ્યાર માનવાનો છે ત્યા પેટી મારે અકેસલ કરે છે!' સિવાજી પંદર વખત મરાઠા સવારો સાથે સુર-તર્ખાં હતો અને દરમિયાને નવા નવા જાવનારા અમને ને સમાચાર આપના રના તે સાંભળી અમારાં માત્ર દીવા બની જતાં હતા.

કારગરનો માણ રાજા અબદુલ્લાખાન ને હમણુજ મહેલની રજ પહી પાછો વળી સુરતમાં ધાબે દતો તેના પર દુમયો ગયો હતો; અને અમારા કેન્દ્ર દૂતના અમાચાર પ્રમાણે તો બધી તુર્કી ટોપી રાત્રે નાસી ગઈ હતી. રાજાની મોનાની પાલખી સિવાજીને હાથ આપી મર્ધ બને તે ઉપરાંત પણ પુષ્કળ ખર્ચનો મળ્યો.

પોંચી જોઈએજારે તો અમારી સુરત ખાતેની ફેક્ટરીમાં રહેશામાથી એ મિત્રો સિવાજીને મળી જાવી, ભેટ સોગાદ કરી, કાંઈ મૈત્રીમાં ને કાંઈક ખુશા-મતમાં તેને પ્રસન્ન કરી નિર્જયનાનું વચન લઈ આવ્યા હતા. 'પણ બ્યારે છટ્ટી જોઈએજારે સમાચાર આવ્યા કે સિવાજી તાપી જોગમી સ્વાલી પર આવે છે, ત્યારે તો જમે અને અમારી સાથેના વેપારીઓ બધથી અધુજા બેવાજ થઈ ગયા. પણ મહુલાએ તાપી જોગમવાનો વિચાર સિવાજીએ પડતો મૂક્યો ને ત્યાલીના હજારો વેપારીઓ બગી ગયા.

પણ હું બ્યારે સુરત પાછો ગયો ત્યારે અને માત્રમ પડ્યું કે મારૂ સર્વસ્વ હુદાર્થ ગયું હતું. મારી પેટી કિંમતી પેટીના તો પતોજ નહેતો. ગેરબચસા ને ગરબમાં સિવાજીના માણુઓએ ને હાથ પડ્યું તે લીધું હસી, એટલે મારી પેટી પણ આડકતરી કે સીધી રીતે સિવાજીની હાંદમાજ મએલી હસે જા વિચાર કરતાં મને તમ્મર આવ્યા અને આજે શરીરે પરસેવો છૂટ્યો. હવે સિંહના મોમાથી શિકાર મળે એ વાત અસંભવિત લાગી. હું તો રેતો રેતો પથારીમાં પડ્યો. મોજો દિવસે સવારે ઉઠ્યો ત્યારે મારા કાકાને એનો સમાનો કરડો અટ્ટો ફેરવતા મારી સામે ઉભેલા બેવા. મેં નિશ્ચય કર્યો કે કાકાને કાઈ કહેવું નહિ, પણ -તે રોસો તો એવો વિચલ્યુ હતો કે બધું એક ઘડીમાં કળી ગયો.

'તારૂ બ્યાર પેટી પેટીમાં મોંટ્યું છે તે હું જાણું છું પણ પેટી સિવાજીની હાંદમાં ગઈ છે, તે ઝવના બેજમે પણ હવે પાછી નહિ મળે!'

'માકા' મેં કહ્યું, 'એ પેટી હું પાછી લાવવાનો છું.'

'અને મી રીતે વાર કે સિવાજીનું નામ તે' નથી મોબાલ્યું? સ્થિતને પૂછી બેસ્યું છે કે સિવાજીના નાણુમાં કેમ જઈ સકાય છે?'

'હા, માકા' અને મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે હું તે પેટી લાવવાનોજ. "

મારા કાકાએ કાંઈ જવાબ વાલ્યો નહિ, પણ તે તપી ગયેલા હતા અને માઈ ભવિષ્ય સાઈ નથી એટલું કહી જતા રહ્યા. ઘડીક ખમીને તે પાછા આવ્યા ને મને શાન્તિથી સમજાવ્યું કે શિવાજીને અંગ્રેજોપર અત્યારે વેર છે, માટે આ સાદસ ખેડવું નહિ. મારા કાકાએ મને નાનપણથી પોષ્યો હતો, ને ભલે અત્યારે તે મારી મૂખાંધપર હસતા હતા, પણ નેમના હૃદયમાં મારે માટે પ્રેમ હતો. તેમને નિરાશ ન કરવાના હેતુથી મેં એમનું કહ્યું 'માની લીધું' ને કાંઈ ન હોય તેમ કામમા ભ્રેષ્ઠાઓ; પણ સાથે સાથેજ હું શિવાજીના સમાચાર મેળવતો હતો ને પહેલી તકે નાસી જવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. અંતે એવી તક આવી. એક રાત્રે સૌ સુઈ ગયાં હતાં ત્યારે હું બહાર નીકળી પડ્યો. નીકળતી વખતે મેં મારા ગોપાળ નામના વિદ્યાસુ મોકરને સાથે લઈ લીધો હતો. અમે બન્ને ઘોડે-સ્વાર થઈ નીકળ્યા ને કપાટાબંધ રસ્તો કાપવા લાગ્યા.

માર્ગમાં જે દ્રશ્ય મેં જોયું તે ખરેખર અદ્ભુત હતું. મરાઠા લોકો વારંવાર ઢુમલા કરતા હતા, છતાં હરીઆળાં ખેતરોમાંથી ખેડુતો વાંસળી વગાડી વગાડી જંગમને ખેલાવતા હતા. વનની શોભાથી જમીન સુંદર બની રહી હતી અને જ્યાં જુઓ ત્યાં આખ હરે એવી રમણીયતા ભરી હતી. માંદનીમાં હું ને ગોપાળ વાતો કરતા નિરાતે ચાલ્યા જતા હતા. જ્યારે અમે મહર પહોંચ્યા ત્યારે સંખ્યા-બંધ ખેલગાડીઓ જતી દેખાઈ. દરેક ખેલગાડી પાછળ તેની રક્ષા માટે ત્રીસ ત્રીસ સવારો દાલ, લાલા ને તલવાર લઈ સજ્જ બની ચાલતા હતા. તેમની મોટી મોટી આંખો, લાંબી મૂંછો ને ઘેસ્વાળા અંગરખાં ભેનાર પર એક પ્રકારની સ્વા-ભાવિક શેઠ પાડતાં હતાં. હું ને ગોપાળ ત્યાંથી નીકળ્યા કે તરતજ હવાલદારે અમને અટકાવ્યા, ને હથિયાર છોડી દેવા કહ્યું. મેં તેમ કરવાની ધસીને ના પાડી. હવાલદારે અમને કેદ કરી લીધા, અમારાં હથિયાર ખુંચવી લીધાં અને બરાબર ખબર દેવા માટે પુનામાં મહારાજની રૂબરૂ લઈ જવાને પોતાને નિશ્ચય જણાવ્યો. આ બધો વખત હું મનમા ને મનમાં હસતો હતો. જિયારા હવાલદારને ખબર નહોતી કે હું શિવાજીને મળવા માટેજ પુના જતો હતો; એટલે હવાલદાર પોતેજ મને રજુ કરી દેતો હોય તો મારે તો એટલી મહેનત જોઈ ! રસ્તામાં મરાઠા સિપાઈઓ મારી ને ગોપાળની સાથે બહુ સહકારથી વર્તતા; અને અમે જ્યારે પુના પહોંચ્યા ત્યારે તો તેમાંના બધા મને કેદી કરતા ખિન્ન દેખાઈ જોખતા થઈ ગયા.

રાયગઢના કિલ્લાપર આવી હવાલદારે મને ત્યાંના કિલ્લેદારના દાયમાં સોંપ્યો. કિલ્લેદાર બહુ ભલો આદર્શી લાગ્યો. તેણે મને પૂછ્યું, 'તમે શામાટે સુરત છોડી આ બાળુ મુસાફરી કરી રહ્યા છો ?' મેં કહ્યું, 'હું શિવાજીમહારાજને મળવા માગું છું.' બસ, ત્યાર પછી ત્રણ ચાર દિવસ મેં બાહું પીધું ને મજા કરી. કિલ્લામાં આશરે બે હજાર મરાઠા હતા અને તે સદા ભગૃત રહેતા હતા. રાયગઢના કિલ્લો એવા અલેષ સ્થળ પર છે કે દુશ્મનનો હલ્લો ત્યાં લાગ્યેજ ફાવી શકે. ચોથે દિવસે સવારમાં જ્યારે એક દૂતે આવી મને મહારાજ પાસે લઈ જવાનું કહ્યું ત્યારે મારી કબજામાં શિવાજીની જે બીજા જૂર્તિ આવી તેનાથી ઘડીલર હું તો તેમની

પાસે જવાનો વિચાર આવનાં કપી હોયો. સાથે મુસ્તમાં અદ્વિત્યપાન અને શિવાજીનો પ્રસંગ ચર્ચાઓ હોતો. જવહીના સરદાર મંદરાવને જરૂરથી હોયેલી નાખતાર શિવાજીની ધાક વ્યાખ્યા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બેસી ચક્ર દબી. ગિરધે છ વર્ષ પહેલાં જ શિવાજીની બેઠ વીધી હતી, તે તેની આકૃતિ વિશે, સ્વભાવ વિશે, એટલેટલી વાતો ફરીથી ફરીથી ચર્ચાઈ હતી કે જેને અને એક પ્રમોનો નાક કરનાર ભયંકર પુરુષ માનવા હતા તેની સમક્ષ જાણે જતાં મને ભારે ભય લાગ્યો. મને એમ થયું જાણ્યું કે મોહરાજ એક ગામનું નમિ તત્તવારથી મારો શિરચ્છેદ કરી નાખશે; પણ હવે તે બધા વિચારો નકામા હતા. હું હિંમતભરે ફતલી સાથે નીરવ્યો.

છેટથી મેં જોયું તો એક સાદા એટલા ઉપર લલ્લન સાદી ગટાઈ પાયરી તેના પર શિવાજીમહારાજ બેઠા હતા. પાસે એક ડુંબે હતો, ત્યાં કેટલીક પડોશીઓ પાણી ભરવા આવી હતી. તેમની કેટલીક ઉતરી ઉતરી એટલા પાસે શિવાજી-મહારાજ સામે કેટલાક છોકરા હતા હતા. મહારાજ તેમની સાથે સરખાવવાથી વાતો કરતા હતા અને હસીહસીને છાંછાને પામે બોલાવી તેમના હાથમાં ફળદા આપતા હતા, પણ જ્યારે મેં જોયું કે તેમની પાસે કશું અંગરક્ષક નથી ત્યારે મારા મનમાં મેં એક ચાંક તો ખાંધીજ વીધી કે આ માણસમાં ખીલું મને તે હોય, પણ વિશ્વાસપાતનું તો એક છુદ સરખું પણ નથી. શિવાજીમહારાજ પછી-આરીઓમાથી પણ ધણીની સાથે વાત કરતા હતા અને તેમના નાનાં નાનાં દુષ્પની વાતો પણ એમના હિસાબમાં છે એવું જોતા મને ખાતરી થઈ ચૂકી કે હું જેની સામે હોઉં છું તે મુસ્તનો લંદનાર શિવાજી નથી. પણ ચક્ર સમક્ષનો આદર્શ શિવ શિવાજી જ. મારી બધી જીપણ કલ્પના અને રિમંથે જાણે પર્વત ગાસાં ગયા. હું મારા કામ પસંદ જીવી ગયો અને મને લાગ્યું કે જેનો પ્રતાપ આટલો મારો છે તેના હૃદયમાં તો હમાના મગેવરો જ્યાં છે. મવાલીમાં પ્રાણ પુરનાર આ મુરખને જોના મને પહેલીજ વખત લાગ્યું કે ખરેખર જાણ મેં એક મહાન પુરુષ જોયો છે.

પરંતુ તે દિવસે મને મહારાજનાં-દર્શનજ ગયા; સ્વાકાંત ન થઈ શકી. કારણ કે મહારાજને કામ હોવાથી યોદ્ધાજ વારમાં તે ખીલે જતા રહ્યા. હું મારે મુકામે આવ્યો, પણ હવે તો એક વખત શિવાજીમહારાજને જોવા પછીજ એન પડે એવી મને એમની મોલિની લાગી.

‘જીને દિવસે સાંજના વખતે મને તેજવા મારે કરી દૂન આવ્યો. હું કિલામાં ગયો તો ત્યાં જાણે મુસ્તની લંદના માણનું પ્રદર્શન લગાવ્યું હતું ખૂબ એકમા-ધ્યા બધો માણ મહારાજના આવ્યો હતો. મોટા મોટા ઇરાદી ગલીમાં પર મોના-રૂપાનાં વાસણોમાં મેલીની માળાઓ, મોટા પાણીદાર હીરા, માણેક, મેખરાજ ને નીલમ પથ્થા હતા. અમદાવાદી કિનખાળ ઉપર ઉભા પ્રકારનું લાલકાંઠા કરેલાં બદ્મુસ વસ્ત્રો પહેલું હતા. પાટલુના પટોળાં, લાકની મથમલના તાકા, બનારસી

* જે દિવસે શિવાજીને મુલાકાતનું તેજ દિવસે દિવસો એક વેણી લાગ્યાં મલ-

કિલ્લા સમારોહ યાત્રાઓને ધારી બોલાવી રાજ્યના વડાને ઉ

વાસણો ને દિલ્હી આગના દુહા-એવી એવી અનેકવિધ બદમૂલવાન વસ્તુઓ ત્યાં હતી; પણ મારી નજર તો પેલી મારી માની છળીવાળા પેટી પડી હતી ત્યાં હતી. ખસ, એજ પેટી અને એજ તરવીર ! એ કેટલી પાસે પડેલી હતી અને છતાં કેટલી દૂર હતી !

આજે લોડોની થમાવ હતી. સૌ જોઈજોઈને નવાઈ પામતા હતા. પાસે એક ગાધીયાપર શિવાજીમહારાજ બેસા હતા. તેમણે લાવ કમુંજવ પાવડી ખાંધી હતી અને તેનાપર ઘડાઉ શિરગેચ જોળી રહ્યો હતો.

પહેલે દિવસે તો શિવાજીમહારાજને દૂરથી જોયા હતા; આજે છેક નજીકથી નિહાળ્યા. એમના રાજપૂત મોંપરનું કંઈક વાંકું નાક એમને જુદુંજ રૂપ આપી રહ્યું હતું. શિવાજી હીંમણા હતા, પણ એમનો બાધો બહુ સપ્તમાણ હતો. સૌથી વધારે મહત્વની તો એમની આંખો હતી, તેમથી તેજની ધારા છૂટતી હતી. મોરોપંત પિંગણે અને તાનાજી માણસરે ત્યાં પાસેજ ઉભા હતા. ગાદીની પાછળ ચોડે દૂર એ બાલેદાર ઉભા હતા. મને જોઈને મહારાજે તરત સવાલ કર્યો, 'શીરંગી લોક, કેમ આવ્યા છો ?' મેં વિનવથી જવાબ વાલ્યો, 'આપનાં દર્શનની અભિ-લાષા હતી, તેમજ મારી એક પેટી સુસ્તથી મેળવેલી લૂંટમાં છે. પેટીમાં કાંઈ કિંમતી બીજ નથી, પણ મને એ બહુજ ખારી છે. તેમા મારી માની એક તરવીર છે. આપ એને પાછી આપવાની કૃપા કરે.' થોડીવાર રહીને મહારાજે જવાબ વાલ્યો, 'એનું મૂલ્ય રાજકોપમાં આપીને લઇ નજો.'

પણ હું તો ખાલી ખીરસે હતો. મારા અને ગોપાળના ધોમ પણ રાજની મિલ્કત હોખાઈ ચૂક્યા હતા. મેં કહ્યું, 'અમારા મદાન કવિ એકસપિયરે કહ્યું છે કે રાજ-પદ સિંહાસનમાં નથી, મનમાં છે.' પણ આ વાક્યની મહારાજપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. તેમણે મોં મજકાવ્યું ને જવાબ વાલ્યો, 'શીરંગી લોક, તમારી વાત સાચી છે; પણ સુસ્તની લૂંટ હવે તો પ્રગની થઈ ચૂકી છે. એમાંથી હું કેમ કાંઈ ખર્ચાં શકું ?'

આ વાર્તાલાપ થયા મછી ત્રણવાર દિવસમા રાયગઢ છોડવાનો મને હુકમ મળ્યો.

હું જે દિવસે રાયગઢ છોડવાનો હતો તેને આગલે દિવસે કિશાના પહાડી સ્થાન પર આદ્યમતી સખ્યા જોતો હું એકો હતો. ઈગ્યાડનો ધુમસથી વીંટાએલો દરિયાકાનારો મારી નજર આગળ તરતો હતો. ખાંચ હજાર માઉ દૂરથી માઈ પેલું ખૂણેખાંચરે પડેલું મકાન આખો આગળ તરવરી રહ્યું હતું. રાયગઢની ટેકરી-ઓમાં અધકાર ફેલાવો ચર થયો હતો. મારી નજર દૂર દૂરનો લાવ મૂકી પાસે-નાં સ્થાન જોવા મંડી. મારી સામેના રસ્તાપર એક સાદો મરાઠો સિપાઈ ધીમે પગલે ચાલ્યો જતો હતો. ચોડે દૂર એ ચાલ્યો ન ચાલ્યો, લા ત્રણ જણા પાસેની ઝાટીમાંથી નીકળી એને વીંટી વળ્યા. ત્રણે જણાના હાથમાં ઊંચાડી તલવારો હતી.

મલના તાકાનો ગાઝ જરી ચુરતમાં આવેલો હતો. તે પણ લૂંટના ઝપાટામાં આવી ગયાનો એવિહાસિક પૂરાવો છે.

વીજળીના ઝળકારા જેમ મરાઠા સિપાઈની તલવાર નીકળી ને ઘોડીવારમાં હવામાં સરસરાટ થવા માંજો. તલવારો અચઝવા લાગી. હું તો પળવાર સ્તબ્ધજન બની ગયો, પણ એ અસર તરત મર્ધ ને હું હતો ત્યાંથી વિજળી વેગે તેમના તરફ દોડ્યો. મારી પાસે હથિયારમાં માત્ર એક લાકડી હતી. તે જરાબર ફેરવીને મેં ત્રણમાંના એકના પ્રાથમા એવા તો બેરથા ધા કર્યો કે તે ગોઠણીઓને નીચે પડી ગયો. એ બેઢને ખીલે તરત મારા તરફ ફર્યો. તેણે મારા પડખા પર તલવારનો ધા કર્યો, પણ તે મારા ઓવરકોટમાં અડળાઈ તલવાર અંદર પેસી રહી. ફરી એ તલવાર ગેએ તે પહેલા તો મેં તેને એક પથ્થરપરજ પટકાવી માર્યો ને તેની બાતીપર મદી બેઠો. મારી સામે હવે બેજલ્લા લડી રહ્યા હતા. મરાઠા સિપાઈએ પેલાને એકજ ધાથી ઉડાવી દીધો, પણ એ બેઢ મારી નીચે પડેલો આદમી છટકી ગયો ને ઝાડીમાં અદૃશ્ય થઈ ગયો.

‘ફિરંગી બદાદુર !’

એ શબ્દો સાંભળતાજ હું આશ્ચર્ય પામ્યો. હું પાસે આવ્યો ‘કેણુ મરા...’ પણ મારા શબ્દો મોંમાંજ રહ્યા. મદારાખ્તના સ્વામી સિવાજીમદારાજ પોતેજ સાદા મરાઠા સિપાઈના વેપમાં મારી સામે ઉભેલા હતા. મેં એકદમ વાક્ય ફેરવ્યું ‘કેણુ મદારાજ...’

‘ફિરંગી બદાદુર !’ સિવાજીમદારાજ બોલતા હતા, ‘આજ તે’ મદારાખ્તની લાજ રાખી છે. તે’ મારા પ્રાણ બચાવ્યો છે—પ્રાણથી પણ વધારે મશ સાચવ્યો છે; બોલ હું તને શું આપું ?’

હું કંઈ બોલું તે પહેલા તો મરાઠા સિપાઈઓ મારે પાસથી દોડતા આવતા હતા. તેમના કેટલાકના ઓપર મૃત્યુ જેવી દિશ્વાસ હતી. દયાનું નામ સાંભળીનેજ કંઈ અમંગળની કલ્પનાથી તેઓ વ્યથ બન્યા હતા. ઘોડીવારમાં બનેલા હથિયારો ગર્જા હુમલો કરનાર ત્રણે મુસલમાન હતા ને દીન ઇસ્લામના શત્રુને મારવા તેમણે આ મુકિત ગોળવી હતી.

ખીલે દિવસે સવારે ભરસભામાં મારી પ્રશંસા કરીને સિવાજીમદારાજે કહ્યું ‘ફિરંગી બદાદુર, તારે જે બેઢએ તે માગી લે !’

અને મારા મનમાં શું હતું ? મારી માની તસ્વીરવાળી પેલી પેરી.

પણ એજ વખતે ડોન બારટન યાદ આવ્યો. મારી માની સાચી તસ્વીરમાં ઇંગ્લાન્ડની જમિને દિનારે કરના અલાસીઓ યાદ આવ્યા. એમના માટે હું કાંઈક કંઈ એ પ્રેરણા અને વ્યાપી ગઈ. મેં કહ્યું, ‘મદારાજ ! મારા બતલાઈઓને આપના રાજ્યમાં વેપાર કરવાની છૂટ આપો !’

મદારાજના ઓપર આણું રિમત ફેલાયું, ‘બદાદુર પુરખ ! થોડા દિવસ પહેલાં તો તે’ તારી પેરી માગી હતી.’

‘જી મદારાજ, પણ મારા દેશલાઈઓનું મેં દિત ક્યું છે એની યાદ મને મારી માની તસ્વીર કરતા પણ વધારે વધારી લાગે છે.’

સિવાજીમદારાજે પેલી પેરી અને ખીજી મૃત્યુવાન વસ્તુઓ મને આપવા

દુકમ કર્યો; તેમાં એક મુંઠર મોલીના દાર પણ હતો. હજીયે એ દાર હું જોઉં છું ત્યારે પીર શિવાજીની તેજલરી મૂર્તિ મારી નજર આવવા ખડી થાય છે. 'દુમકેલુ'

૩—કલ્યાણકારી શિવજી

(શિવ શ્રી. સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી મહારાજ)

જીસ સમય મારે ભારતવર્ષ પર જીહાદી સંસ્કૃતિ કા (યદિ સંસ્કૃતિ ધસે કહા જા સકે) આક્રમણ હો રહા થા, જળ આર્યસંસ્કૃતિ કા મુંદ છિપાનેકા સ્થાન દિખાઈ નહીં દેતા થા, જળ હતાશા દિન્દુ અપની જનન બચાને કે સિચ્ચે મોહમ્મદી મત કી શરણ લેના હી જીવન સમજતે ચે ઉસ સમય આત્મવિશ્વાસી સંતોકે ચરણોમે પસે દુચ્ચે એક બાલક ને આર્ય-ધર્મ ઔર સંસ્કૃતિ કી રક્ષા કા ઝુંઝા ખડા કર દિયા. રાજપૂતી અભિમાન ઔર નાસ્તકપનકે ધર્મકંડો દૂર સે કી પ્રણામ કરકે ઉસને સમર્થ રામદાસ કે ચરણોમે શિર રખ કર ભગવે ઝંઝે કા સિંહગઢ કી ઉંચી ચોટીપર ખડા કર દિયા.

ધસ યુવક કા નામ સેવાજી વા સિવાજી લીખા ઔર બોલા જાતા હે. યદ સખ શિવજી કા અપજ્ઞા હૈ. આર્યદિન્દુધર્મ બડે સંકટ મેં તત્કાલ રહા થા, ઉસકી જનન કે લાલે પડે દુચે ચે, મુહમ્મદી મગરમચ્છ ઉસે હડપ જનને કે લીચે તૈયાર થા જળ કલ્યાણકારી શિવજીને નિર્ભયતા ઔર રક્ષાકી ધોપણા કર દી.

૨૨ વૈશાખ સંવત્ ૧૬૮૨ કે દિન પૂના સે મહારાષ્ટ્ર દેશ કી બુમિ કે ઉત્તાલજનક દશ દેખતે દુચ્ચે મેં સિંહગઢ કે ચરણો મેં પડુંચા. ૪૦ વર્ષ સે જો ઉત્કટ ઇચ્છા ઉસકી ચોટી પર પડુંચને કી થી વહ પૂરી હૈ. ધસ સમય શિવજી મહારાજ કે જનાએ દુર્ગ કે ચિન્હ દૂર કરને મેં કસર નહીં છોડી ગધ; પરંતુ ઉસકી વાપી, તડાગ કે ઝુંદર, શાન્તિદાયક જલ ઔર ઉસકી શીતલ ઉત્તાલજનક વાયુ કો કોઈ માનનીય શક્તિ ઉસ ચોટી મેં હટા ન સકી. મેંને ઉસ કમરમે બેઠકર જહાં લોકમાન્ય તિલક ને કર્મવીરતા કા સંદેશ ચરસિયા વૈરાગ્ય મેં લિખ ભારતનિવાસિયોં તકે પડુંચાને કે લીચે 'ગીતારદશ્ય' કા પ્રેસ કે લીચે સંશોધિત કિયા થા, જહાં લોકમાન્ય કે સંબંધ મેં જો કુજ માલૂમ થા ઉસે મેંને લેખિની ઔર પત્ર કે હવાલે કિયા વહાં દહિને હાથ પર સિર ટેક કર ૩૦૦ વર્ષ પૂર્વ કે દસ્યો કા સ્વપ્ના દેખને લગા. સામનો દેખા કી દો બાર પહાડિયોં પર બડે જળરદસ્ત દુર્ગ હે ઔર ઉનમે પહે સારા મહારાષ્ટ્ર દેશ પહાડી ચોટિયો સે ભરા દુગ્ધા હૈ. દિલ્હીપતિ કે ગદ મેં દિકાએ દુચ્ચે રાજપૂત સમજ બેઠે હું કિ પહાડી ચૂહે કી સમાધિ હોગધ હે. મુઘલ બાદશાહ ઔર ઉસકે દક્ષિણ દિન્દુ કે સેનાપતિયો ને સમજ લિયા હૈં કિ દિન્દુ ઝાકે ઉનકે, મુઘલિયે મેં આને કા સાદસ નહીં કરેગા.

મેં દુર્ગ કી પરિકમા કે લિને ઉઠ ખડા દુગ્ધા. શિવજી કે છોડે બેટ વીર રાજરામ કી સમાધિ સે હોવા દુગ્ધા દુર્ગ કી દીવાર કે જહાં તહાં ચિન્હ દેખતા દુગ્ધા એકે બોર જા પડુંચા તો વહાં એસી દીવાર બની દુર્ધ થી જીસે બુલબૂલિયં

कद लकते हैं, फर्मान की जैसी राखी बसाध है कि हिंदू के मनुष्य मुस्लिम से गर्द होते हैं, रात का तो कुछ भटका ही नहीं, मैं उसी स्थानपर जाऊ हूँ। गया, मेरे पथदर्शक ने नीचे का और मरिचारा करके जनसमूह और मुझे रोसा। आधुनिक दुआ ही रातको समझ है, तानाश भावुसरे अपने पीछे ३०० हथियारवाले के साथ निकल दिग्भ्रम में बहते बने जाते हैं। फिर जाते ही परिहार के दोस्त विष्णु और "हरे हर शंकर" का नाद कर के जहरी सेना पर न दुष्ट अपने ने अध दुना सेना के पैर छेबाइ दिने, इस समय तानाश उसी स्थान पर जल रहे, तब तानाश के जाइ अथवा ने कितने आदम दिने काम है। ममाम किया।

मे रिज जाये अथ हिवा, वह हथो घोड़े कां सवार आमत नमये कतिन दुर्ग के उपर युद्ध था रहा है, क्या वह स्वर्गीय घोडा है कि छुटके पैर जमे बने जाते हैं, और दही छेबाइते नहीं। तानाश के भूतक शरीरके पास सवार घोडा पड़ा कर लोचन द और २५२५ सिवश छतरे कर तानाश का शिर अपने हाथ ने छेकाते हैं, जेमे नरसिंह के बारे जने पर घोड़ी के क बिजे छेकापुर होते हैं; परंतु उसी समय छेकाइ घोषणा करते हैं— "सिंहने छता इस सिंधु मसका नाम आनसे सिंदमद दुआ।" इस स्थान पर तानाश ही समझने के हथ मुझे दु म दुआ, इस पर मेक जतरी और सिंदका रस्ता गुप्त होना धारिजे मैंने औसा श्री वृत्तिन सितामसि उरर के उहा न्ये वा।

सिवश का जैश्वर्य जलता गया और जल छेका ने इस नगर लगी है। छेका इस समय लावण्यका जमा लारी लाज ललारी आक्रमण से मुक्त हो चुका था, सुमनसाली आदमादर के अन्तिम समय छेका निष्पत्ति के कायु छेका नये राज्य छेका भते मुझे है; परंतु उनमे काय शिवरता नहीं थी, उनका लक्ष्य यह असल काम करना था कि नगरदरत ने निष्पत्ति के हवा सिवा और अपना स्वयं सिद्ध किया; परंतु शिवालयने इस प्रजातंत्र साम्राज्य की सुनिवास जली थी इस में लालीपता की लक्ष्य अब रही थी यदि आर्थ व्यवहार से मुसदमान कर दिया गया वा वासवधिसे छेका न मिला, प्रमाणाप करने पर सिवशने छेका जिहादरी में मिलाने से धनकार नहीं दिया, समझी समर्थ रामदास का आत्मा ही उन के अंतर काम कर रही था छेका सिने २० न मद्रसमे सिन्दु प्रजा गुल्ल करती थी और उन का अरुपर जलता है हवमन्दिशके समीप नदों बने होनी थी, उन मादसही सेना समकर सिवशने मेक जतीय राज्य की सुनिषद जल दी।

मेक परना इस समय जली विविध देवते हैं जो छेका के लगीपर मुसल-विदसिद अपने पिता के छेका मुझे सिर के छेका पास पहुँचाने वाले जमी है "रंज रेस मुसल मेश" २६ कर जये लजाते और अमृत्य ललितियों के अमृत, छेका सिंद जनाते, और हथरी और मादरी की देल समकर छेका सि सिवश मद्राज छेका मुखां और कितने हल राज्यपुत्रों के सामने जय करते।

एक मराठा साम्राज्य की धुनियाँ शिवछमछाराज ने डाली थी, १५० वरस तक यन्त्र वद समाप्त हो गई उसकी समाप्ति के कारणोंके अदर जाने का यह समय नहीं है वद जो स्मरणीय है, वह यह-कि शिवछमछाराजने जो मार्ग दिखाया वह पर यन्त्र ही आर्षसंस्कृति और धर्म की रक्षा हो सकती है इस समय प्राकृतिक शास्त्रोंका प्रयोग हो सकता था, वह भी उन्होंने किया. आत्मिक शस्त्र भी उन्होंने उपेक्षा नहीं की बड़ी बड़ी आपत्तियों के समयमें उन्होंने सत्य स्वरूप परमात्मा पर विश्वास करके सहन किया और कभी हार नहीं मानी आज आर्षजति फिर भी हीन अवस्था में है प्राकृत द्रवियोंसे मुक्तिप्राप्त करने की इसमें शक्ति ही नहीं है इसका आत्मिक शस्त्रों में ही प्राकृतिक आक्रमणों का सामना करना है इस में भी रक्षा की उपेक्षा नहीं की जा सकती रक्षा के लिये विशेषी शक्तियों के सामने आना ही परमा, तत्त्व आर्षजति का वास्तविक दस्तावेज होगा

आज प्रत्येक भारतनिवासी को अपने कर्तव्य पर विचार करने की आवश्यकता है

४-शिवाछाराज्याभिषेक

१६७४ के पावस काल का प्रारम्भ है विजयी महत्वाकांक्षी सेनापति अपनी सेनाओं को आगामी युद्धोंके लिये तैयार करने के लिये, सरदी और गरमी की प्रत्येक विजय यात्राओं से बड़े हुओं वीरों को आराम देने के लिये पावस-काल की प्राकृतिक शोभा को निहार कर प्रसन्न हो रहे हैं पूर्व युद्धों में पराजित वीर सन्निहित हैं प्रकृति शोभा उनके लिये दुःखदायिनी हो रही है वधों के जनकण्ठ उनके लिये विषकण्ठ बन रहे हैं विजयी की यमक दमकका दम्भकर पराजित व्यक्तियों को विजय शत्रु की तेज तलवार दिखायी देती है आदमोंकी गर्जना सुन कर विपक्षी के तोपखाने छोटे सन्निहित करने लगते हैं छमछते हुओं नदीप्रवाह, इसके सामने अलक्षणीय सञ्चलन रहे हैं वधोन्मत्तोंमें वनदेवी ने आनन्द शृंगार सज्जया है कुल और छपवनोंकी शोभा, पर्वतमायाओंके चेहरे अछरदार मार्गों पर दूरी यादों भिन्न रही है पराजित शत्रु, इन कुल और सवन छपवनोंकी शत्रुके अग्र स्थान समझ रहा है

आज विजयपुर के रसिक दरबारियों की यकी दावत है शिवाछकी युद्धसवार सेना की टांगों और मुगलवा सेनाके प्रत्येक तोपखाने से कपित विजयपुर दरबार को, पावस की शोभा के स्मरणीय दृश्य सन्निहित कर रहे हैं आरों और छन्दे सन्निहित पराजित और लय के शूल दिखाए दे रहे हैं, परंतु आत्मों, जरा रायगढ़ की रैनकदम्ब वद निराशा ही रहें हैं. यों यों शास्त्री, व्याख्यान, रान्धत, पट्टील अपने शान्दार पहराओं में छिन्नकता और आशावरी नन्दों के साथ आगे जा रहे हैं पहाड़ी लोग निश्चिन्त हो कर घाटियोंके कुलों में आप भ्रमैतानी की प्रेक्ष प्रेक्षकर आनन्द और निश्चितता के गीत गा रहे हैं. रातदिन आठोंपहर

એકાદશી નામી પીઠપર સવાર રત્નોભાષે અર્ચવિશે બી આજ આવીદ મના રહે છે.

એકાદશી નામ આનંદજી ટીકારીયાં કેમી, આશિષે જન્મ રહેને સિવાય અંગેની વિશ્વાનુકૂળી કહા જાય રહી છે. કાશી કે પ્રસિદ્ધ પંડિત અવતાર સિધ્ધમણીજી કાશ્ય કાશ્યક પદ્મ્ય કપે. ઈવ્વ જોઈ કશિયુ સગ એક જાગાલકા વિક્રતા ડા થાક જાગી દુષ્ટ છે. વિશ્વવત્સલ કે પ્રસિદ્ધ પંડિત વિષ્ણુરામને આર્થ સમૃદ્ધિય કા પુનઃજન્મન કર આપ પર્ણ જે ધુનતેજ ડા સંચાર ક્રિયા થા. આજ બી જાગાલકાને ચિરકાલસે ચંદ્રતેજ, પ્રજ્ઞાલીન સુતેજ ડા કશિયુ જે રિત ચમકારને કે પિતે બલિચેકવચ્ચદારા તીર્થજગે કે ઇંચન જે સિવાજીકા સ્નાન કરારેકા શુભ મંત્રણ ક્રિયા છે. એક એક પ્રકૃતિ દેવી વીર પુષ કા અભિષેક કર મહી છે. પુનરી એક રાજગદ કે હંમે મંત્રપર જાસોજ કે પ્રતિનિધિ ગાયકાકુ તીર્થેકા નમો પશ્ચિમચક્રપરેસે સિવાજીકા સ્નાન કરને કે કિયે દાક્ષિત દુર્ગે છે. આર્થ ગમકા અર્ચવેકે આર્ચવદ્ધિ કે બલુસાર હી દેવતા પ્રદિષ્ટે. ગામાલકાને પ્રાચીન સાહિત્ય ડા પર્વન કર અભિષેકપદ્ધતિ કા નિર્માણ દિશા. વદ સંભાષિયે-કોત્તર કિસી મહાત્માકાકા ડા ઇંચકા ડા પુન કરને કે કિયે નદી સમયા ચક્રપા-અપિ વુ હસ રાજચામિતકદારા આર્ચવતિ કે સુતેજ ડા પ્રાશિન કરના અતી-દ ડા સિવાજી જે નિશિચમાત્ર થા. હસ સમય કે રાજસત્ત્વ અર્થિ ધાર્મિક પ્રત્યે. તે સિવાજી એ પંચ શુભ કર્મ કે યોગ્ય હિત્ત સાધન સમયા થા. પશ્ચિ પ્રત્યક્ષ સિવાજીકા કિસી પુરાને રાજચક્રનેસે સંબધ ન ધા-ના હી કિનકા મનપ્રસસ સાર દુર્ગા કા-પરંતુ જે મહાર ડા બાધાવે ઉરો રાસે જે આપક નહીં પૂછે નામામદુ કર્મ સિદ્ધાન્તકા માનને વાલે થે. સિવાજી ને મનમે રામિય કે પર્મકા પ્રાપ્ત ક્રિયા થા અઘ મત વાંધ જાઈદ કસ કસ ઉનહે અભિષેકન સુગ જાગને જે સંકાય નહીં ક્રિયા થયા. આજ બી દમ રખતે જે કિ બડે જો યાદાલ્ય અઘતેકે અઘતેક રવરવ થકા-ના શાથી કે આમને સિદ્ધ બુઝને જે જાકોગામ સમજતે છે. અવતારી પુરંચીકા થકી વિશ્વનાથ હોલી છે. જાના તથા કૌકિકે બધામિ ક્યજી નતિ તથા તેજ ડા નહીં રાકે સપતીં પૂઠ્ઠુ જા-ગવાન કે સામને પ્રેયુ જેલે જાહાલ્ય બી સિર કુઝાતે થે. તેપ્રક્રિયત મઠાવ રાજ-પ્રાસેકા નદીં થા, હંદુ હનકા તેજસી ચેદરેક સામને મુકુરધારી પુરોષેવ રાજ-એકાને અપને સિર વચાયે સંકિતશાળી તેજસી વ્યકિત હી અસરી સમ્ય છે. આજ ચરેકરમે કિયે હી પુરાને રાજચક્રનેકે નામપર અભિષાન કરેરસે ડાગી રાજે ચક્રપાને પ્રિદિધ પાલિંચામેન્દી તોકર, વાવરકાકે સામને સિર કુઝા રહે ને યકિન એક તેજ ચક્રસે. દિવ્યપ્ર તેજ હસીકા રાજ. સિવાજીકા તેજ મરો એક ફલ જાયવા અઘ હનકે સિરાય દસકા અર્ધ વ્યકિત નહીં બે સમતેજ કે ચિન્દ્રચ અભિષેકતિવકે ડા મારવુ કર-ચક્ર.

નિશિત નિશિ રોં દલ સિ પુર્વ મનજય મુસ્તાદવચ્ચન આદિ વ્રતપરમણ્વ હોતે રહે. આશિષે અંબેશ સુાય ૧૩ અવવા ૧૬૭૪ સન ૬ જૂન ૩ મનસ દિન આ રહ્યો. બદ દિવ મહારાજ કે જાગેરદાસ ડા દિન થા હસ સમપ્રસિદ્ધ કે દિન

महाराष्ट्र के काने कानेमें इसी महत्व पड़ल होगी—भसका अनुमान ही लगाना न सकेता है. भारतीयों ने विदेशी सम्राट पंचम गज के स्वागत के लिये इतिना समारोह दिया था.

इस समय तो स्वदेशी राज था; इससे अभिनेष्टात्त्व में स्वतन्त्र राष्ट्र ने जो प्रशियां बनायी होगी उसका प्रत्यक्ष दृश्य देखा हो. तो यूरोप के किसी स्वतन्त्र राष्ट्र में राज्याभिषेक दिन का तैयारियों का दृष्टीमें. पराधीन गुलाम भारतनिवासी तो निरन्तर पराधीनता के कारण इस अव्यौक्तिक सभ्य की कल्पना करने के अधिकारी भी नहीं रहे.

हम पाहेंगे के सामने तात्कालिक ऐतिहासिक योग के आधारपर इस दिन के समारोह का अविश्व वर्णन उपस्थित करते हैं.

"सभ्य लोग भंगसरान कर बहुभूत्य वस्त्र, भूषण आदि धारण कर सभाभंड में उपस्थित हुये. शिवाथ भी भंगसर स्नान कर, अक्षंकार धारण कर, कुलशुक भास्कर, लवली और भातुथी निजभाष ही यरधुवन्दना करके आपुत्र के साथ हीक मुहूर्त में सिंहासनपर विराजमान हुये. राज्याधिकारी वर्ग, प्रधान, सेनापति सचिव भी राजसी हाथमांड के साथ भंड में पहुँचे. सवा हाथ छिया सिंहासन बनाया गया. इस सुवर्णमंडित आसन पर महाराज बैठे. साथ ही श्रीमती सोयराबाई सुवराज सलाथ के साथ बैठी. सिंहासन के आगे और आगे दिशाओं में यथा स्थान अष्ट प्रधान, हाथ में सुवर्णकलश लिये हुये दिग्पात्रों की तरफ भडे हुये.

अष्टप्रधान के आगे और राजकोष और शाखाओं के अध्यक्ष भडे हुये. मित्रमंडली और भांडविके राज भी यथास्थान भडे हुये. भंगसर मुहूर्त की प्रतीक्षा करने लगे. हीक मुहूर्त में आह्वानवर्गने भंत्रान्यारणपूर्वक भंगसाक्षत की दृष्टिद्वारा शिवाथ महाराज को पवित्र किया. आभ्रपक्षवों द्वारा तीर्थंजनोंसे उनको अभिषिक्त किया." इस अभिषेक के बाद शिवाथ सुसज्जित सिंहासनपर आसीन हुये वहां पर बैठते ही आह्वानों तथा ओक-वत जनसभाज ने शिवाथपर से न्याही के कूनों की वर्षा की. आह्वानों ने आशीर्वाद दिया. सारा राष्ट्र १०८ तापों की गर्जन से गूँज उठा.

इस गर्जन के सुनकर शत्रुओं के हिल हलल गये. लकतो के हिल आनन्द सागर की तरंगों में उछलिया देने लगे. निजभाषने इस दृश्य का देखकर हिलहिलमें अपने को धन्य कहा. अभिषेकसंस्कार निर्विघ्न समाप्त हुआ. शिवाथ की सुवर्णतुला दुध. शिवाथका वजन १६००० होन हुआ. (या १४० सेर) विद्वान आह्वानों को दक्षिणा दी गध. राजा लट्ट को ओक लाख रुपये और बहुभूत्य वस्त्राणुपणु दक्षिणा में दिये गये. प्रत्येक भक्तिज की २४ हजार रुपये की भेट दी. योजनानुसार उपस्थित अववागतों की पूजा दुध. आह्वान-पूजा के बाद अष्टप्रधानों को इनके पदों के अनुसार राजमिन्ह से अंकित पद-मिन्ह देकर राष्ट्र में नवी व्यवस्था यथाथ.

હસ સમારંભ કે બાદ મહારાજ દાથી પદ, સોને કી અખાતી મેં બેઠકર દુનદર્શન કરને કે સિમે પ્રસિદ્ધ દુએ સવારી કે સાથ સજ પ્રસિદ્ધ રાજપુત્ર થે. નામરિતને પુખ્તપદિ મેં મહારાજ કાન્ત્રાગન કિયા. દેવદર્શનકે બાદ અપને સમાનકી એર આગે.

હસ પ્રકાર ત્રયોદશી કા શુભ સમારંભ સમાપ્ત દુઆ. હસ સમારંભ મેં ચાર દોકરિ રૂપયા ખર્ચે દુઆ.

હમ રાખ્યાલિપેક સમય શીતરૂપની એર પરમાનન્દ આદિ સંન્યાસી બી આગે થે ઉત્તકા મતકાર કિયા ગયા. ઉત્તકે ઉપદેશામૃતને જનતાને પુસ્તકાગ્રામ ત્રિયા.

હસ સમારંભ તથા રાજબવસ્યકોઃ મિસ્તરવશીય બનાને કે સિમે નિમ્ન-લિખિત બાતે પ્રચલિત હી થયો:-

૧ રાજમિન્દ ધારણ કર રામદામ સ્વામી કે સમારંભ કે સિમે “ ભગવાન કડા ” કે પ્રકારી સેના કા મિન્દ બનાવા.

૨ રાક સંવત્ ૫૮૬ કર, રાખ્યાલિપેક રાક પ્રચલિત કિયા. સિવાજીને જન ખજ કર શુધધર રાક ગા નિકમ રાક કી તરફ સિનચક પ્રગથિત નહીં કિયા. હસ સરકારે રાષ્ટ્રીય રૂપ દેનેકે સિમે અલિપેક લકડા લી પ્રારંભ કિયા ગયા.

સિવાજીને રાજિયકુલાવનંથ સિવ છનપતિ મહારાજ સિંહાસનાધીશ્વર કા પદ ધારણ કિયા.

૩ રામદામ કિસે કા રાખ્યાની ખાખા. હસ અકર રિયત હોકર જય તથા રજ દોનો ફેરા મેં શત્રુ કા દમન હો સકતા હૈ

૪ રાખ્ય કે સજ વિભાગોં કા રિયર પ્રગત્ય કિયા.

હમ અભિપ્રેક્ષમારેક કે સમય વિરેગી રાજાઓ કે દુએને આ કર સ્વતન્ત્ર રૂપ સે સંધિયા હી. મહારાજ કે પુરાને રાજવસાનોને સિવાજી હી એવંતા કા માતા, વદ અભિપ્રેક્ષ-મરકાર હસ બાળ કા માત્રી થા કિ સિવાજીને રહે વિભવવાચાયે કી હૈ વદ સજ સ્વાર્વ કે સિમે નહીંકી, અપિ રાજકે સિમે હી થી. હસ મહા-ભિપ્રેક્ષાસ્તવ ૩૩ સાજસજવદ કા દેખકર સાધારણ જનતા બી સિવાજી કા અપના રસક ચૌર આતા સમજને લગી કિંઈ જૌર વિગપુરકે બાદકાહોકે બી હસકી સ્વતન્ત્રતા સ્વીકાર કરની પડી. હસ પ્રકાર ચારે એર અપના પ્રભાવ જમાર સિવાજીને હસ નવરાજ કા રિયર પાયે પર ખડા કરને કે સિમે તયે કિયામે કા સેવા. સિવાજી હી હી દુરદર્શિતા કા પરિણામ થા કિ બવિધ્ય મેં મરાઠામહાસર લખકર સંકેદ આને પર જી શત્રુ ઉમે કિતલિત નહીં કર સકે. હસ અભિપ્રેક્ષરકાર કી વિરેલતા હસ બાલ મેં હૈ કિ સિવાજીને રાખ્ય-પદો. ૩૧. મેનક-અવદાન-વદિત-અવદાન. એવન-અકિત-પ્રિયેશન-અકિત. ૩૨. અવદાન-સકતા હૈ. વદ યોગ્ય વ્યક્તિ આહે કોણ હો સિવાજી ને અપને કવનકાશ મેં જનમજનિત મોખતા કી અપેક્ષા કર્મજનિત યોગ્યતા કા હી મહત્વ દિયા થા. મહી કારણ થા કિ યોગ્ય વ્યક્તિ બિનાશુલાગે અપને પરજેથા કી એર ખિચે આને થે. અસુ; રામદામ કા શુભ સંકેત્ય પૂરા દુઆ. સિવાજી ને વિજય મેં

प्राप्त किये धन का दान दक्षिणा और प्रभारक्षणा में लगाकर स्वयं त्यागमय जीवन व्यतीत किया है। किसी कविने जैसे आदर्श राज्यों के विषय में ठीक ही कहा है—

आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव ।

प्रतापशाली लोग जो कुछ बेते हैं, वह दूसरों को देने के लिये ही; अपने लिये नहीं, मय जलपान करता है; परन्तु भेदीद्वारा वह उसे दूसरे को दे देता है, आदिषु जानाजान करता है दूसरों को देने के लिये, सच्चा क्षत्रिय विजयलक्ष्मी को प्राप्त करेगा दूसरों के लिये, सच्चा वैश्य दान देने के लिये ही कर्मात्मा है,

जो पुरुषों की यही विशेषता है—जिन में यह निष्काम प्रदायक भाव समाजों में है, वही महात्मा है; योगी है; अवतारी है, सचका दृष्टा परमात्मा भी बिना किसी कामना के संसार को शीतल जल तथा पवित्र ध्वज से अनुकम्पित कर रहा है, हमारे नावक ने भी अपने आपका दूसरे के लिये न्यायावरण कर दिया, जैसे अध्यात्मिक पुरुष के सामने किसी सिर नहीं झुकेगा ? जैसे पुरुषार्थ को जन्म देने वाली शुभलाभ धन्य है, दोनों को नमस्कार हो, आज्ञा के हित जो जो दिग्पाल क्षत्रिय राजेन्द्राचार्य कृपाकटाक्ष की प्रतीक्षा में सिंहासनासीन सिवके सामने सिर झुका रहे हैं—परन्तु यह भी देखिये—वह शिव जी नानन्दमय हैं। किसी की और छत्रकी लगामों में पड़ा है—यस शिववर्धित-शिवचरित शुभलाभकी और क्या लारत माता जी सच्चे पुत्री नमस्कार को महमह हो रही हैं कर रही है, आज्ञा के हमकी दुःखित लारतमातृका प्रसन्न करने के लिये पीर सिवके पदचिन्हों पर गये, जो लो शिवल महाशक्ति की जय, लक्ष्मीशक्ति की जय, लारत माता की जय,

५-शिवाल और नैपोलियन

(विषय—द्वयार्थक “अनुपम”)

कई विद्वानों का कहना है कि महापुरुषों की तुलना नहीं करनी चाहिये, अत्येक महापुरुष अपनी अपनी स्थिति में जका है, एक महापुरुष में उस समय की देश की स्थिति और सामाजिक वा राजनैतिक और रीतिरिवाजों का पूरा पूरा चित्र होता है; वे धनसे जय नहीं सकते, धनका सज से अच्छा उदाहरण सुकरातका है, तत्त्वदर्शी, स्वतंत्र विचारक और निरुद्ध होते लुमेनी उस ने उस समय की अस्त में प्रयुक्त दासप्रथा का विरोध करना उचित नहीं समझा; अर्थात् उसने पक्ष में ही कहता रहा, धरती लिये यह कहा जाता है कि महापुरुष अपने मूल के पुत्र और लविष्य के पिता होते हैं,

परन्तु हम इस विचार से बहुत अधिक सहमत नहीं हो सकते कि महापुरुषों की तुलना नहीं हो सकती, प्रतिद्वन्द्व का सच्चा स्वरूप बिनातुलना के नहीं जाना जा सकता, दो देशों व व्यक्तियों के उच्च नीचता तुलना करते ही प्रतिद्वन्द्व से कुछ परिणाम निकलता है; पर प्रतिद्वन्द्व है ही क्या ? जैम्सॉन ने ठीक कहा है कि महा-

संस्कार उसने अपने पुत्र शिवाजी के कामकाज पर अंकित कर दिये। इस के अतिरिक्त, वह उसे पूर्वजों के शौर्य और वैभव की भाँति अतृप्त उत्साहित करती थी। रामायण और महाभारत की पवित्र कथाओं द्वारा उसने उस के मनको सुसंस्कृत कर दिया।

आध्यात्मिका के बाद किशोरावस्थाका प्रारंभ होता है और इसकाय में हम धन हो। महान् आत्माओं की जीवनसंरक्षि में कुछ गेह पाते हैं जो ऐतिहासिक दृष्टि से आज महत्वपूर्ण हैं। नैपोलियन फ्रान्स के स्कूल और कालेजों में कुछ वर्षों के लिये पढ़ा होता जाता है। उसे हम वहाँ अकालत जीवन व्यतीत करके और अपनी पाठ्य पुस्तकों में तल्लीन हुवा पाते हैं। वहाँ पर वह एक कन्या के प्रेम में आसक्त होने के कारण अपने सदाभ्यासियों का उपहासपात्र बनता है; पर कभी कालेज के कृत्रिम चुनौतियों में हम उसे अपनी सेना संगठित करते, व्यूह रचते और अंत में विजयश्री भी देते हैं; पर उस के ये सारे काम कालेज की चार दिवारी में ही पड़े हैं। अपना अध्ययन समाप्त कर के वह कार्यक्षेत्र में आता है। वह महत्वाकांक्षी था, अलिप्तानी था और अपने पर पूरा भरोसा रखनेवाला था; परन्तु संसार की कठिन समस्याओं के साथ जल्द उस की टक्कर लगी तो उसकी सज्ज आशाओं और अलिप्तताओं का पूरा हो। यहाँ, उसे उनका पूर्ण होना आज दुस्तर भावना होने लगा। ऊपर से उस पर आर्थिक संकट आ पड़ा था। निराश हुआ, वह पैरिस की गलियों घूमता है। विद्यार्थी जीवन के मनोहर स्वप्न जल्द कार्यक्षेत्र में परिवर्तित होते दृष्टिबोध नही होते तो वह एक लम्बे कार्य के लिये प्रवृत्त होता है। मानी और महाकांक्षी पुरुषों लिये हो ही मार्ग है। अपनी धन्यनुसार दूसरों पर अपना अधिकार रखना और अपनी धन्य पूरी करना; और नही तो भ्रष्ट के मुँह में यत्न करना, धन दोनों के पीछे का मार्ग कभी दिन की कल्पना में आता ही नहीं। नैपोलियन की धन्य सिद्धान्त के अनुसार पैरिस के पास वहनेवाली नदी में एक अँधेरी रात को डूब कर अपने जीवन का अन्त करने को तैयार होता है उसी पीछ में उस का कोयल गुप्त मित्र उसे आर्थिक सहायता देता है। नैपोलियन के निराश जीवन का यही अन्त होता है और आगे से उस का जीवनतारा क्रमशः उन्नत होता जाता है।

पर धर शिवाजी महाराज का जीवन इससे सर्वथा उलटा है, वह वयनपर से ही लिपने पढ़ने से मृष्टा करता है; परन्तु अस्वविद्या सीपने अब दौड़ धुम के कामों में विशेष उत्साह दिखाता है, अपने गुरु दादाजी कोइदेव से उन्हेने अन्य-पन में ही धोडे पर बढना, निराशा भरणना, परेयाज, मतकों आदि पीरता के कार्य सीप लिये। इस के अतिरिक्त जमीन की देखरेख, वसूल, हिसाब रखना, मेती का उत्तेजित कर लोगों की स्थिति सुधारना धृत्वादि अर्थसंयोजी शिक्षाओं की उन्हेने गांवगांव घूम कर सीप ली। शिवाजीने आगे यत्न कर जो साम्राज्य स्थापित किया, उसकी नींव उन्हेने इसी काव से रखनी प्रारंभ कर दी थी। वे अपने साथियों का लेकर घूम और जमीन में शिकार करते, धनी और शरीर पुरुषों से

विशेष भेद पैदा करते थे, इसी सिवसिधे में छन्दोने वरदा की ओर पदादी न्यति के जो लड़ी निश्चयनीय और स्वामीवक्त होती है—अपने कण्ठ कर विधा और धनमे मे कथोके अपनी सेवा में अन्य यह दिये १९४६ में उनके सिद्धक हा-
हाल कोदेवकी मृत्यु देखी है और सिवाष्टने इसी समय से अपनी लगीरहा
धनलभ अपने हाथों में ले विधा. और इस छोटी सी लगीरहा की वित्सादपर
द्वय और लोचपूरु हूरद्विर्ता के साथ वरदा कर साधनका रूप दे दिया.

इस प्रकार हम देखने हैं कि किशोरवस्था में होने भद्रापुरगोके दरवां में भ-
द्वत्वादि के साथ अंशुति होने हैं. होने के उपर्ये में ही साधनान्यवस्था होती
है और होने की संसारी में अपना स्थान जाननेके सिधे दाय पाव भारते है.
पर नैपोषिपनहा हम वरदा भद्रत्वादिभाही अरु सीधा तक पदुया दुआ पाते हैं
और अन्य वह पूरी नदी होती तो उसे आत्मदत्ता के विम्वे छवव अपने है
वहा हम सिवाष्ट में भद्रत्वादिभाही साथ हूरद्विर्ता भी देखते हैं. उत्साह और
नेमके साथ पैर भी देखते है, और उसके लपन में जैसा लपसर डाह नहीं
देखते अन्य कि वह आत्मदत्ता के विम्वे तैयार हो. वहा यह वाव की ध्यान में
रूपने योग्य है कि नैपोषिपनकी सभारवस्तुता और सिवाष्टकी साधनान्यवस्थापा
में भी लडा भेद है. इसका विशेष वर्धुन हम जगि बहकर करेगे

इस किशोरवस्थाके उपरांत होने सभारवर्गों अणण रूप से आने हैं.
होनेका ही विम्वकास प्रारंभ होता है. किस्ने कहां, कण और किस्तरद विम्व
प्राप्त की धन धनताओंके विस्तार में हम नहीं लना आकते. अपनी स्थिति और
इसा के अनुसार होनेपर विम्व के मोहने लधते रहे होने कीर थे, सादसी थे,
वधुदुगा थे और छलम नामक थे; पर नैपोषिपन और सिवाष्टकी वीरता में हम
योगसा भेद पाते हैं और वह यह कि सिवाष्ट सेनापति के साथ साथ योग भी थे,
वे देवता हूर भद्र डोकर सेना-परिवाहन की न करते थे; अचिपु लीचने पडकर
अन्य योगियोंकी तरह सत्त्व परिवाहन भी करते थे, और अपने हाथों कथोके
जातके बाद उतारते थे; परन्तु नैपोषिपनका हम सेनापति तो ऊँच सके हैं पर उसे
योगा कदनेका भादस नदी हर सकेते. अन्य सिवाष्टियोंकी न्याय्य हम उसे सत्त्व
व्यताते कभी नहीं देखते.

विजयी वृत्तांत ही भद्रमताओं के. छोड कर हम इस परिवाहनपर भद्रय
जते हैं कि होने ने साधनान्य स्थापित किया. सिवाय भद्रवर्गों-नैपोषिपन की
धाक न देवता सारे भद्रायपर अचिपु भिस्तक के भद्र और विधर सिवाष्टका
आक भी सारे दक्षिण एयरवपर लभ नया; पर इसके आगे ओक लड़ी विविध
कौवहासिक धनता प्रकट होती है और अरु उर्ध्व सभज विधा जर्प तो दोनों
भद्रापुरगोका भेद स्पष्ट हो जाता है.

नैपोषिपनने धाम, लगीनी, कंजनी, जलदेविता, स्पेन, देलोक धन्यादि का विम्व
किया. इन विनित प्रवेष्टोंका वह अभी ओक साधनान्य के सूत्र में आंध ही रडा
या कि धनने में फिर उसपर अनु छलम जाये. इसे रस लना पडा, गद्यपि

वह वहां से बिजय प्राप्त कर के आया, पर वह उसे बहुत गंदगी पड़ी, उसकी कुछ लाप सेना में से कुछ हज़ार आदमी ही संकुशल क्रान्त वापस आ सके. धन के अतिरिक्त धननाश ही बहुत हुआ. क्रान्त पहुँच कर अभी रुसवात्राकी य-कावट ही न उतरी थी कि यारों ओरसे शत्रु उमड़ पड़े. क्रान्त हुरमनों के साथ बचा गया और नैपोलियन के आस्था लाज बना पड़ा. कुछ काब जाह वह फिर आस्था से वापस आता है. फिर शत्रुओं से युद्धों होती है. धन बार उस घुरी तरफ़ हारना पड़ता है. उस अंग्रेज़ों के ही होकर सेन्ट हेलेना द्वीप में रहना पड़ा है और यही उसके जीवन का अंत होता है. इसका स्थापित किया साम्राज्य बिजली की बमकड़ी तरह क्षणिक सा रह जाता है. जिस जगह से वह बनाया गया था उतनी जगह ही उसका नाश होता है. शत्रु वज्र की तरह नैपोलियन का साम्राज्य जेक कटके में ही टूटपुट जाता है.

पर धर्म सिवाछ का साम्राज्य धन से सर्वथा उन्नत है. उस का आरंभ जेक छोटीसी जगह से होता है जो कमरा: जड़ता जाता है और अंत में दक्षिण भारत के बहुत सारे हिस्से तक फैल जाता है. वद्यपि सिवाछ की साम्राज्यसीमा दक्षिण भारत तक ही परिमित थी पर उसका आतंक सारे भारतपर छा गया था. औरंगजेब के उसने पूरी तरह से हथिया. १६७४ की ६ जून को सिवाछ महाराज का शास्त्रीय शीति से अलिपेक हुआ. १६७४ से १६७७ तक उन्होंने विजित प्रदेश का जेक सूत्र में बांध कर उत्तम प्रबंध किया और धसी प्रबंध तथा रक्षामें उन के जीवन का अंत हुआ.

विचारने की बात है, कि नैपोलियन के अंतकाल के समय जिसका स्थापित किया साम्राज्य जूत के गर्भ में लीन हो जाता है और स्वप्न की जेक रेणुमान रह जाता है. पर सिवाछ महाराज के धन संसार से प्रस्थान करते समय साम्राज्य के वज्र स्थिर की नहीं रहता है पर कमरा: जड़ता जाता है और भरदंडों के सज प्रभार के धरेलू अंगों के होते हुआ भी हम धतिदास में वह दिन देखते हैं जज कि भरदंडा राज्य की पताका दक्षिण भारत की जगह सारे भारतपर इहराने लगती है और उस समय भरदंडा राज्य " भरदंडा-साम्राज्य " के रूप में परिचित हो जाता है.

६-राष्ट्रीय सूर्य सिवाछ

(जेपक मंडाभा संसत्तज)

सिवाछ महाराज हमारे देश के उन महानुभावों में से हैं जिनके नाम हमारे धतिदास में सूर्य के समान उज्ज्वल रूप से चमकते हैं. जज सुमल सम्राट औरंगजेब की जेरे तथा अन्याय मुक्त नीति से भारतवर्ष के हिन्दुओं में यह ज्वाला जेठ गया था कि जमारा उमरना असम्भव सा है, सज और से निराशा के जाहल उन के हृदयाकाश पर छा रहे थे, उस समय तीन महापुरुषों ने जन्म लेकर हिन्दुओं की ह्वाका पुरुषतया परिवर्तन कर दिया. पंजाब में

जनता के अंत करणमें श्री शिवाश्रमभारानका अधिष्ठाता इस समयमें भी ह
श्री शिवाश्रमभारानका प्रतिहास जे याहीस वर्ष के पूर्व प्रसिद्ध हुआ
और जे इस समय प्रतिहासको द्वारा निश्चित किया गया है, उनमें जमीन
आसमानका अंतर है प्रतिहासस्योधिक अनेक विद्वानोंने अपने जीवन धनके
प्रतिहासकी ओरके लिये ही समर्पित किये, और उनमें अविश्रात दीर्घ प्रयत्न
से जे प्रतिहास के साधन उपरिचित हुये हैं, परंतु जे प्रतिहास रूपमें अभी
अदित नहीं हुये, यह नि सदेह अपूर्व है

हमारी सरकारी पाठशालाओंके पाठ्य पुस्तकोंमें जे प्रतिहास तीस यातीस
वर्ष पूर्व प्रकाश जता था, उसमें लिखा हुआ था कि शिवाश्रम के छोटेसे
जमीरदारका अनपढ़ लड़का था इस पात्र महाराष्ट्रीय किसानों के अपने साथ
जमा करके उन्होंने अपना राज्य स्थापन किया प्रत्यादि

इस समय हमेंरेकु इस आतंक पढ़ते पढ़तेही इसकी सत्यापन के विषयमें सदेह
हो जाता था, परंतु अब जे लेख उपरिचित हुये हैं उनसे यह बात सिद्ध हो
गयी है कि श्री शिवाश्रमभारान निरक्षर नहीं थे, प्रत्युत भाक्षर थे और साथ
ही साथ कथ लापाओं के भी जाता थे श्री पूजनीय और ध नरेश के अभूषण
समयमें श्री शिवाश्रमभारानका स्वयंलिखा हुआ अक्षर इस समय ह, जिससे
उनके साक्षर होनेमें कांफ शका ही नहीं रह सकती

श्री शिवाश्रमभारान के पिताश्री शहाश्रम सोलह लापाओंके अन्धे अक्षिण
थे, जिनमें एक संसृत लापा भी थी श्री शहाश्रम वरपि विष्णुपुराणों के
अक्षित थे, तथापि सदा सिद्ध प्रयास हजरसे भी अधिक ज्ञानका अम अपने
पास रखने के कारण और स्वयं अभर्षण वीर होने के कारण विष्णुपुर नरेशका
वैसा अधिकार उन पर न था, प्रतना ही नहीं प्रत्युत विष्णुपुरवासे अपने व्याप
के धनके जलसे जलमान समजते थे इस प्रकारके जलजल और मढ़ प्रतापी
श्री० शहाश्रमके ज्येष्ठ पुत्र श्री शिवाश्रमभारान थे, प्रतना कहेने मात्रसे उनका
निरक्षर न होना, स्वयं सिद्ध हो सकता है श्री शहाश्रमका भी अपनी व्याप
में एक हो बार स्वतंत्र स्वराज्यका विचार कर चुके थे, परंतु अनुकूल समय
उनका अपने विचार अर्त्त रूपमें परिष्कृत करने के लिये प्राप्त नहीं हुआ इससे
यह अनुमान स्वयं होता है कि जैसे प्रतापी पिता के पुत्र होनेके कारण श्री
शिवाश्रमभारानका जन्म से ही किसी अनुकूल परिस्थिति प्राप्त हुई थी तात्पर्य
हो बार किसानों के एकठा करके शिवाश्रम स्वराज्य स्थापन किया, यह पूर्वका
का लभ इस समय पूर्ण रूप से दूर होसुका है तात्पर्य श्री शिवाश्रम भारान
साक्षर, विद्वान, रसिक, साहित्यप्रेमी होने के साथ साथ जे राज के सामान
शहाश्रम राज के घर में छिपन्न होने के कारण सराज स्थापन करने के लिये
जे परिस्थिति आदिजे, उसी प्रकार ही परिस्थिति में थे और इसी कारण
उनकी राज्यस्थापनपद्धति भी अत्यन्त अष्ट रही

राज्यपद्धति में दो जेद हैं, एक व्यक्तिनिष्ठ और दूसरी संस्थानिष्ठ

[illegible]

પદ રાજ્યવિત્તિ રાજ્યરક્ષા તથા નદી, ખેતર, સાઈ રાજ્ય આયોગે ઓછ ઉત્પન્ન
કર્તા નર્તિત છે તેવા જોઈ જ્યોતિર્નિર્ણય રાજ્યપદ્ધતિ સુર કી, ખાતરની જાગીર
કર્તા સમય એ પ્રારંભ હો જોઈ ઓછ અદ્યાર્થ એ કંઈપણથી સ્થાન સ્થાનને
છોટા બંને સરદાર બને. ક્ષત્ર પ્રમાણ જિજ્ઞાસુ રાજ્યવિત્તિ દોરે લી વદ્યાર્થ એ રાજ્ય
નષ્ટ દોરેના પ્રારંભ દુજા છે. સાદુ-પથથી કિંમત એ જન્મર 'અસ્થાપી નિર્ણય'
ઉત્પન્ન દુષ્ટ લી નદી.

श्री शिवाय भद्राण्डा जेमदत्त है वह इस कृत्य शालीनि में है भद्रा-
ण्डा के संपूर्ण कुरंग प्रतिपाद्यश्रमों ॥ इस विषय में जो कहना है कि
श्री शिवाय भद्राण्डा, राजा सरिखापन के विषय में तशान्मान्य धार्मिक
संग्रहों से हम होने के विषय में, छतना भद्रत्त है कि इसी गुणना शिवा
कृत्य प्रतिपाद्य पुरष के साथ हो। दी नहीं सानी अथवा संपूर्ण जय
कनिदासिक परि से हमारा श्रेष्ठ। सर्वमान्य है।

છપ્પા હોને પર લી એક વાત ઉઠે લી ખ્યાન મેં નહીં આઈ જોર રહી
ભાનવો ખરાબીન દોને કે વિશે અન્ત મેં કહણી ફૂલ હોયાર. વડ ખાન વડ
દે રૂપિયન વ્યાખ્યાની વઢા જાતે કે જોર સ્વાન સ્વાન પર ગળેને પદાર્થ લેયતે
મે. છપ્પે શી સિનાઈ મદદગાર બી અનુક લોષ આઈ પદાર્થ લેને કે જોર
"પન્દરાશી સૌદાગરોં મેં વિશે દુજી ચુકરાધેનોં ને" અપને સત્તુ રૂં પરાત
કરતે કે. જો લીર અપને અગાથે રાખાઓં મેં અપને સુન્ય કેડે સુધ્ધ તહીં

रक्षता वह पुरुषता छिन्ने ही आधीन रहता है कि जहाँ से छिन्ने। आवश्यक शास्त्रात्मक प्राप्त होते हैं। यह महासिद्धान्त न तो श्री शिवाजी के ध्यान में आया था और न किसी महाराष्ट्रीय वीर के ध्यान में आया। इस कारण ऐसा होता था कि छिन्ने समय पर अन्दूके आदि भिन्न भी नहीं थीं और मृत्यु साव साव पहिले ही देना पड़ता था छिन्ने परवशता का अनुभव किसी भी वीर का नहीं हुआ और अन्त तक महाराष्ट्रीय नरेश शास्त्रात्मक विषय में पुरुषता यूरोपियन व्यापारियों के आधीन ही रहे निवृत्त अन्त में यह बात कर्ष पुरुषों के ध्यान में आ चुकी थी, परन्तु इस समय भाग्य अक्षुब्ध ही भिन्न भेदा था इस विषय में अन्त के अपने देवी कारणों होने पर भी अन्त में कुछ लाभ नहीं हुआ।

यदि श्री शिवाजी के समय से यह परवशता किसी के ध्यान में आ जाती, तो इसमें यहाँ भी छिन्ने हो सकती थी, परन्तु किसी का ध्यान तक नहीं गया अन्त में यूरोप में अन्तर्विद्या की कबल छिन्ने होगई और यहाँ वे ही पुराने अन्दूक रहे, जिसके कारण भारतवर्ष का पुरुष पराजय होना अपरिहार्य हो गया।

आपके पास कितनी भी सेना हो यदि शत्रु से एक कर शत्रु आप के पास नहीं होगे, तो आपका पराजय निश्चय ही होगा अर्थात् सन् १८१८ में महा राष्ट्र के राज्यका लय होनेका मुख्य कारण अथवा एक मात्र कारण सुदृढतामयी की क्षीनता ही है और अन्य कुछ नहीं है और इसका लव आरम्भ से ही रहता आया था इस का मूल कारण शास्त्रात्मक की पराधीनता में था और किसी के ध्यान में यह बात आती नहीं थी, और विदेशी लोगोंने इस बातका पूरा अन्वेषण कर ली।

भारतवर्ष का यूरोप के साथ जो जग था और इस समय भी है वह शीघ्र जग नहीं है वह विज्ञान का सुदृढ है यूरोप में विज्ञान की छिन्ने और यहाँ विज्ञान का अभाव था और अन्य भी है विज्ञान में प्रवीण यूरोप के साथ विज्ञानहीन भारत का सुदृढ हो रहा है इस विषये वैज्ञानिक सम्मेलन होने के अतिरिक्त और उद्घाटन का कुछ इसका भाग नहीं है।

छिन्ने के ज्ञान से आज के लिये यह मोक्ष मिल सकता है देखने वाले देखें।

८-शिवाजी का भिन्न जयसिंह के नामधन

और गजेन्द्र ने अपने लड़के तथा यशवन्तसिंह के शिवाजी पर, आक्रमण करने भेजा था-परन्तु सशस्त्र और गजेन्द्र ने यशवन्तसिंह के लुपकर इस की जगह जयसिंह तथा द्विवेदिया के भेजा जय शिवाजी के यह भावम हुआ कि और गजेन्द्र ने इस प्रकार जहाँ लारी सेना के साथ जयसिंह के भेजा है तब जयसिंह की शक्ति के देखकर, सामान्य आदि द्वारा उसे अपने पक्ष में लाने के लिये काशिश की। मध्यकालीन एक कवि ने इस घटना के लक्ष्य में रच कर, शरसी में एक कवितात्मक पत्र पढ़ाकर अपना काव्य बनाया था, यह शरसी की कविता हिन्दी अनुवाद के साथ काशी की प्रसिद्ध नागरीप्रचारिणी

परिचारे प्रशस्ति दुर्लभ थी। दम पाटील ने अनेकानेक नया विचार के विषये इस उद्दिष्ट के दिन्दी अनुवाद जारी के लोटे करते हैं। उद्दिष्ट के पक्ष से भावम टोना है कि उद्दिष्ट के लेखक उद्दिष्ट, सिवाय अनेक अतिरिक्त घटनाओं से अच्छी तरह परिचित था।

वर पत्र जिस अन्वय लिखा गया था उन सबके देख में मुखिम रहित है।
 राज्य का पत्र में स्थान स्थानपर हाथछिन्न, सादरवां तथा अक्षर ही
 अक्षरों ही है इससे पता चलता है कि वह जन्मे शस्त्रों के पक्ष में होते थे जो
 अज्ञात देश की सम्पत्ति के अपनाने के तैयार हो। जोरजोर से बड़ी बात नहीं
 थी। जिसका प्यार सदा अच्छा तरीके की ओर था, वह भारतीयता के रत्न में
 देश दुष्टा नहीं था वह अत्याचारी स्वतन्त्रकारी शासक था। वह पत्र जिस
 की स्वतन्त्रकारी शासक के। यादों वह इसका हो या हिन्दु-अहिंसा का संकेत
 है। हमारा आग्रह है कि यदि आज भारत में सिवाए रोते तो वह अहिंसा
 नीतिवादीके शुद्ध समर्थक थे-वह यादों का होना-कैसा ही पत्र लिखते-
 हमें आता है कि भाइयों! हमें पत्र के इसी अन्त में पड़े जो अक्षरों
 नानाशक्ति के लिये अपने हृदयों में पीढ़ी की लावना के लक्ष्य के थे। (अ.पाठ)

ये सहाय के भ्राता, राजाओं के दण्ड (तथा) कारावासों की स्थापना के व्यवस्थापक ।

ਭੀ ਰਾਮਕਾਂਡ ਤੇ ਬੈਰਾਵ ਕਥਾਵਾਂ। ਪੁਸ਼ਟੀ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਉਲਾਸ ਹੈ।

पुत्र में व्यापक वंश की राज्यसद्वर्धनी अधिक प्रवण हो रही है (तदा) राज-लाभ में पुत्र में सहायता मिलती है.

ये ज्ञान' (अथवा) साध्य (तथा) वृक्ष (आदि) शुद्धिवासे जयवाह, सेवा (जयवाह शिवालय) आ अमात्य तथा आस्थि स्थिति ३२, जयवाह आ जयवाह तथा रुद्रा हो (तथा) वृक्षों के धर्म के ज्ञान आ आर्ज्य विभाषण.

मैंने सुना है कि वृ. मुकुन्दर व्याकथन करने (जिब) इतिहास आत के विषय करने जाया है.

દિનુલો કે હવે તથા આજે કે સુન મે સસાર મેં શાશ્વત વાણ (મર-
જી) મળ્યા ચાહેના દે

४२ तू मर नहीं जानता कि यह (तै मुँह पर) आसिमा खर रही है क्योंकि
हम से देश तथा धर्म का आसक्ति हो रही है.

કદિ તુ સહુભાવ ગરેવાન મેનિર પ્રાપ્તિ (અંકુશિન હોઠર વિમાર કરે) સેર
કદિ તુ સપને દાય જૈર દામનપર (વિવેક) દષ્ટિ કરે.

तो तू ऐसे दिवस रोज़ किन्तु भूलता है और हस्त रोज़ का (पास्तविष्ट) रोज़ देखे। मोक्षमें क्या है (वास वा कावा)!

પદિ તુ સ્વયં (અખી એર સે) દક્ષિણુ વિજય કરને આત્મા (વા) મેર સિર
એર આખ તોર રસવે કે જિહોને બન વાતે. મે'તોર હમર દિકાન (ધોડેકે માક)
ખડી એના લેકર ચલના. (જાર) એક સિરે ને દુસરે સિરે તકે (ખુમિ) ઘુએ

सोप देता (विजय का देता)

पर तू तो और गजब की और मे (हिस) लक्ष नती का घोषा देनेवाये के
जहकावे में पड़ कर आया है

अब मैं नहीं जानता कि तेरे साथ कान जेन जेल ? (अब) यदि मैं तुझ में
भिय लवि तो यह भर्त्ता (पुरखत) नहीं है

क्योंकि पुरुष योग समय की सेवा नहीं करते, सिद्ध योगही नहीं बना करते.

आर अगर मैं तबवार तथा कुवार से काम लेता तो दोनों और हिन्दुओं
का ही दानि पहुँचती है

जहाँ जेह तो यह है कि सुसन्मानो के धून पीने के अतिरिक्त किसी अन्य
कार्य के निमित्त मेरी तनवार के भ्यान में निश्चय पड़.

यदि इस लड़ाई के विजे तुम्हें आये होते तो (हम) मेर भद्र के निमित्त
(पर भैरे) शिखर आये होते.

पर वह न्याय तथा धर्म से वञ्चितपापी जे कि मनुष्य के रूप में राक्षस है
जब अहङ्कारों में कोष्ठ अङ्कता न प्रकट दुष्ट (और) न शास्त्रों की
योग्यता देगी

(ता) तुम्हें हमारे युद्ध के निमित्त निश्चित करता है, क्योंकि वह स्वयं तो
हमारे आक्रमण के सहने की योग्यता रखता नहीं (वह) यादता है कि हिन्दुओं
के रूप में कोष्ठ जयसायी ससार में न रह जाय

सिद्धजन्म आपस में ही धावत तथा आत हो जाय जिसमें कि गीहज जं-
गल के सिद्धवन भैरे

यह गुप्त जेह तेरे सिर में क्यों नहीं जैता प्रतीत होता है कि जिसका लक्ष
तुम्हें वहकावे रहता है

तैने ससार में जड़न जूना धुरा देखा है छिदान में तने रूप और काटे
दोना सञ्चित किये है

यह नहीं यादिये कि तू हम लोगों में युद्ध करे (और) हिन्दुओं के सिरे
का धून में भिताने

जैसी परिपक्व कर्मभ्यता (प्राप्त होती) पर भी जवानों (योगनोयित कार्य) में
अत कर, प्रत्युत साँदी के इस कथन का रमरखु कर

सग रथानोपर योज नहीं दैजाया जाता कही दान भी दे कर जागना
छियत होता है

व्याघ्र सृगादिपर आक्रमण करता है, सिद्ध सिद्धि के साथ गदयुद्ध में
नहीं प्रवृत्त होते

यदि तेरी कहनेवाली तबवार में पानी है, यदि तेरे कुम्हेवाये घोड़े
में हम है,

(ता) तुझ का यादीये कि धर्म के शत्रुपर आक्रमण करे (जैव) धर्याम,
उम्मी नहीं जय जोह जाने.

यदि देश का स्वतन्त्र दलित निकल देता, तो दुम लोगों के साथ वही दूध तथा अमृतमय के फलवाँ होते।

पर दुमने अक्षयपत्तिसिद्ध के धोखा दिया (तथा) दुम ने 'जन्म-नीम नदी' से जल-
 वृक्षों की का जेल जेवकर अभी अक्षय नदी है (और) सिद्धों से दुम के
 निमित्त सिद्धों करके जाया है।

दुमने इस दौड़पन से क्या भिन्नता है ? तेरी दुष्कृत तुझे मृत्यु-
 दिवसाती है।

तू इस दुष्कृत व्यक्ति के सदृश है; जे कि बहुत भ्रम करता है।

(और) इसी दुष्करी के अपने दास में जाता है।

पर इसकी सौन्दर्यपाटिका अथवा स्वयं नदी जाता (यद्वा) इसका अपने
 प्रतिद्वन्द्वी के दास में सोप जाता है।

तू दुम नीम की कृपापर क्या अविज्ञान करता है। तू अक्षयपत्तिसिद्ध के काम
 मरिचकमय मनता है।

तू मनता है कि कुमार छत्रसाक्षपर वंश किस प्रकार से आपत्ति पहुँचाना
 आता था।

तू मनता है कि इससे कि-दुम्मापर भी इस दुष्ट के दाससे क्या क्या विप-
 सिद्धा नदी आछाई।

मैंने मान लिया कि तेने इससे संपन्न नोड दिया है और कुल की भरोसा
 इसी सिर तोड़ी है।

(पर) इस राजसत्ता के निमित्त इस अंधन का नव्य क्या वस्तु है, क्योंकि
 यह अंधन तो हमारे अंध से दूर नहीं है।

वह तो अपने इस सत्त्वित के निमित्त साक्ष के राज (तथा) आप के प्राण्य
 में भी नहीं करेगा।

यदि तू राजभक्ति की टोहछ दे तो तू यह तो शरथ्य कर कि तेने साक्ष-
 नदी के साथ क्या फलवाँ दिया?

यदि तुम्हारे विधाता के यहाँ से तुम्हारा कुछ लाभ भिन्न है (और) तू पों-
 रय तथा पुरस्कार की पक्ष भाँसता है।

तो तू अपनी अन्धभूमि के सदापसे तमवार के तपावे (तथा) अन्धभूमि-
 रसे दुष्कर्मों के आसरे (हिस पर पानी है।)

यह अवसर दुम लोगोके आपसमें सन्देश नहीं है क्योंकि कि-दुम्मा
 पर (इस समय) पक्षी अक्षय अथवा पक्षी है।

हमारे साक्षपाते, देश, धन, देव, देवता तथा पवित्र देवपूजक—

धन सत्त्वित के कामसे आपत्ति पक्ष रक्षी है (तथा) इसका दुष्कर्म सत्त्वित
 पक्ष पहुँच गया है।

यदि कुछ दिन तक इसका काम कैसा ही चलता रहा (ता) हम लोगोका
 यह चिन्त (भी) भूमिपर न रह न्यपगा।

जो आश्चर्य की बात है कि जो एक दृष्टीक्षर मुसलमान हमारे (धतने)
जो देश पर प्रभुता जमावे.

यह प्रभुता (कुछ) पुरुषार्थ के कारण नहीं है, यदि तुम्हें समझी आंख
है तो देख.

(कि) यह हमारे साथ कैसी गोठियायाही करता है और अपने मुँह पर
कैसा कैसा रंग रंगाता है.

हमारे पावों के हमारी ही साकेतोमें जकड़ देता है (तथा) हमारे सिरों
के हमारी ही तलवारोंसे काटता है.

हम लोगोंको (धंस समय) हिंदु, हिंदोस्तान तथा हिंदुधर्म (की रक्षा)
के निमित्त बहुत अधिक यत्न करना आहीजे.

तुम्हें आहिजे कि यत्न करें और कोई राय स्थिर करें (तथा) अपने देशके
लिम्हे प्रभु ह्राथ पांथ भारे.

तलवार और तलवार पर पानी दें (अर्थात् उन्हें बमकावे और) तुम्हें
जवाब तुम्हें (नैसाका तैसा) दें.

यदि तू जसवंतासंहसे मिल जय तो निश्चयसे उस उपद्रवसेवर के पैरे
पड़ जय.

(तथा) राज्यासे भी तू ऐकता का व्यवहार कर ले तो आता है कि जग का
निकल जय.

आरों तरफ से धावा करके तुम लोग युद्ध करो, उस (औरंगजेब) सफे
सिरके पट्टर के नीचे हजा हो (कुयल जालो),

कि कुछ दिनों तक वह धंस ही परिष्ठाभके सोयमें पड़ा रहे और दक्षिण
प्रांतका और अपना जल न डेलावे.

(और) में धंस और लावा बलनेवाले वीरोंके साथ धन दोनों कुतुबशाही,
दक्षिणी और विजयपुरी ग्राहशाहीका भेज निकाल वू.

मेघों की भांति गरजनेवाली सेना से मुसलमानोंपर तबवारका पानी बरसाव.
दक्षिण देशके पटलपरसे जो सिरसे दूसरे सिर तक छस्लाम का नाम तथा

बिन्दु छुटा वू.

धंसके पश्चात् कामरुद्दौल औरों तथा लावा बलनेवाले सवारों की सेनाके साथ:-
लहर लेती छुट तथा डोलाहल भयाती कुछ नदीकी भांति दाक्षिण के पहाड़ों
से निकलकर मैदानमें आव.

और अत्यंत शीघ्र तुम लोगोंकी सेवा में उपस्थित होव और फिर उससे
तुम लोगोंका हिसाब पूछूं.

फिर हम लोग आरों और से घेर युद्ध उपस्थित करें और लड़ाई का मैदान
उसके निमित्त संकीर्ण कर दें.

हम लोग अपनी सेनाओंकी तरफों के हिस्सेके उस जगह परसे पड़्या दें.
उसके नाम में से न तो औरंग (राजासंदासन) रह जय और न जेब

(मोला) : न हिसारी जलान्तर की तलवार (रुद्र नक्ष) न कष्ट हो लख
दम होर मुह रत्न में बली दुष्ट ओर नही गढ़ाहें, और हिस से अपने पि-
तरे की आत्माओं से तर्पण करें.

आनन्दवत् भक्ति के हृत्पल करनेवाले (हंसर) की सदापना ने हंस
लोच हस्तका स्थान पर नीचे (हंस ने) बना है.

पर काल (उष्ट) जड़न भिन्न नहीं है. (उष्टव यथेष्टिन) हंस जोर तदा
दास ओर आत्मस्थाना दे हो हंस (यदि) ओर हो लख तो पदा हो तोड
संज्ञते है तदा समुह के समुह हो तितर तितर हर समते है.

हंस विषय में मुक्त हो मुक्त से जड़न उष्ट रत्न (उष्टन) है, हंसका
पत्र में बाला (विपना) (पुष्टि) भिन्न नहीं है.

ये सादवा हं कि हंस होल परस्पर पानवीन उर हं उतमे कि पक्ष
हंस तदा भय न उते.

यदि तु माहे तो मैं मुक्ती साधन अने आर्त (वैर) तेरी पादों में
मेरे अक्षयभोग्य है.

हंस होल पानवीन (पानवीन) सुंदरीका मुप योऽन्तमे प्रोते. और
में हंसकी पानवीनकी उवचनपर कही है.

यत्ना के काल पर परे और हंस हंसक श्रद्धापर हंस रत्न न चलाहें.
वचन शर्म की (तिदि) की और हो काल राता निशके और होलें मोरों
(हंस होल तथा पदोके) में वचन नाम दिया करें.

तलवार की सपथ, छोटे की सपथ तथा धर्म की सपथ करना हं और देरी
तथा धर्म की सपथ करना हं कि हंसके मुक्तपर काल (शर्म) आपत्ति
नहीं आवेगी.

कालिका के चरित्रान में तु सज्जिन भन हो, कालिका हंसके सयाध नही
थी, नह १२०० जो कालिका हंसकी सपथ में बलिदान में बलाके हंसका
यदि में हंसपर पदमे की दास न हैरता तो हंस सपथ यह पत्र मुक्ति होल
विपना है

(पर) मुक्त हो मुक्त से काले हंस की आका नहीं है (भोक्ति मुक्त
की स्वयं मुक्त से समुदा नहीं है).

यदि में तोर और गष्ट पति तो तरे सामने कालिका कालिका आर्त. में मुक्त
हो नह मुक्त पत्र विपना है कि मैंने कालिका के लक्ष में निशक बलिने थे.
तेरी. आनन्दवत् भक्ति के हृत्पल करनेवाले (हंसर) की सदापना ने हंस
लोच हस्तका स्थान पर नीचे (हंस ने) बना है.

यदि नह तेरे भव के अक्षय पत्र (तिदि) में हं और आनन्दवत्
तलवार तथा तेरी सेवा.

हंस जिस सपथ में अपना मुह सन्ध्या में चिवा रत्न होरा, हंस सपथ
में अर्धमन्त्र (तलवार) विपना हो हैरता (विपना से निशक आवेगा).

ਪਸ ਲਾਨਾ, ਉਹ ਸੁਫ਼ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਘੋਰ ਆਖਾਸ਼ ਤੇ -(ਅਰਥ ਸ਼ਾਂਤ) ਦਿਨਵਾਰਤੀ
ਅਮਰ ਹਮੇਸ਼ੇ

६-महाराष्ट्र इतिहासमें शुद्धि-आन्दोलन

(सि.प्र. ५—१० व.प्र. ११२७ वा.प्र. ११२८)

कुछ लोगोका विचार है कि हिंदुओं में शुद्धि की याच नवीन ही यत्न गड़ है वे लोग कहते हैं कि, हिंदुधर्म में शुद्धि का कोई विधान नहीं है हममपक्ष पर इस विषय में साक्ष्य नहीं भरना है कि हिंदुधर्ममें शुद्धि का कोई विधान है, अथवा नहीं, और यदि, तो किस प्रकार है, परंतु हा, भतना हम व्यवस्था कह सकते हैं कि हिंदुओंमें शुद्धि की परिभाषा बहुत दिनोंसे यही आती है वास्तवमें शुद्धि का धार्मिक अर्थ नहीं है—यह एक सामाजिक अर्थ है जो वे हिंदुधर्ममें सामाजिक अर्थ भी धर्मसे जुड़े नहीं हैं फिर भी समाजकी जल्दी जल्दी अवस्था बदलती रहती है वैसी वैसी धर्मकी व्यवस्था बदलती रहती है वैसी वैसी धर्मकी व्यवस्थामें भी परिवर्तन होताही रहता है और हिंदुधर्म तथा समाजके प्राचीन अतिशयपर पारीकी साथ दृष्टि अथनेसे भी यही ज्ञान होता है कि, जगजग हिंदुधर्म के माननेवालोका विधमिथाने—किर याहो वे विधमों इस देशके भूज निवासी हो, अथवा पक्षार से आये हुअे प्रवासी हो—अष्ट करनेका प्रयत्न किया है, तम तम हिंदुधर्म के नेताओंने, किसी न किसी रूपसे इसका अतिशय अवश्य किया है

મુસનમાની શાસનકાળે હિંદુઓએ મુસનમાન બનાવે કે બહુત પ્રબળ પ્રમત્ન દુઆ કરતે થે હસ સમમ બી અધિકાર હિંદુઓ કા, આજકાલકી તરફ, જૈસી કી વિચાર થા કિ, બે હિંદુ એક વાર બદલ હો ગયા, ફિર વહ અપને સમાજ કે કામકા નહીં રહ જતા, પરંતુ મહારાષ્ટ્ર ઇતિહાસ કી યોજા કરને પર અનેક ધટનાએ જૈસી મિલીઁ કિ, શાસનકર્તાઓએ શુદ્ધિની આવશ્યમતા પ્રતીત દુધથી છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને યવનોકા દમનકરકે મહારાષ્ટ્ર સામાન્યકા સગઈ કિયા જૌર હિંદુઓ કે સામાન્યમ ફિરો સુત્રપાત કિયા શિવાજી મહારાજ કે રાજ્યપ્રબધકી ખાસ ખાત અષ્ટપ્રધાન મંત્રી (કેબિનેટ મેન્સ) કી સ્થાપના હે ધન અષ્ટ પ્રધાનો મે સે એકકો “પડિતરાવ” કહતે થે છત્રપતિ શિવાજીમહારાજકે રાજ્યાસિરકે સમયકા, અર્થાત્ સન ૧૬૭૪ કા એક કાગળ મિયા હે હસ મે પડિતરાવકે કર્તવ્ય કા ઉલેખ ઈસ પ્રકાર કિયા હે—

पठितरावके। राजन्त्रके धर्मविषयके सभी काये की देण लाय करनी याद्विजे धर्मशास्त्रके अनुसार लोगोका पतार्य है या नही इस बात की जाय करके दुराचारियो के। ६५ और सदाचारियोका सम्मान करना याद्विजे शिवाज महाराजने धर्मशास्त्रकी तीन शाखाये कीरी व्यापार व्यवहार और प्रायश्चित्त इन शाखाओकी देणलान और उनका निर्णय पठितराव करते थे यही महाराष्ट्रशास्त्रान्वये धर्मके व्यवस्थापक अर्थात् धर्मसंविद्य ये धर्मज्ञ तथा अन्य अपराधियोके प्रायश्चित्त तथा ६५ देने दिनानेका कार्य पठितरावके ही हाथमे था।

જનપતિ શિવાજીમહારાજને જા પહેલે પદસ શુદ્ધિની પ્રયા અપને રાજ્યમે
અયપિન કી થી. ધસકા એક ઉલ્લેખથી દેખકે મિથ્યા હે યદના ઇસ પ્રકાર દેઃ—

મહારાજ નિંખાવકર નામક ફલટન (એક લાવુકા) કે કોઈ બેઠે ભારી સર-
દાર થે. ચે સરદાર મહારાજ બિલ્લપુર મેં બાદશાહ કે ફરમારમે રહેતે થે સંપોત્રવસ
બાદશાહની ઓરસે બેઠે ઉપર કેઈ અપરાધ લગા ગયા. યત્ન થઈ થી કિ મદિ સ-
રદાર સાદબ મુસલમાન ધર્મ કી દીક્ષા લે લેવે, તો ઉનપર સે અસિયોગ હોઈ
લિયા ગયગા; ઔર બાદશાહ કી લગી સે ઉનકા વિવાહ બી કર દિયા ગમયા.
ઈસ યત્ન કે અનુસાર સરદાર નિંખાવકરને મુસલમાન ધર્મકી દીક્ષા લે લી; ઔર
બાદશાહની લગી સે ઉનકા વિવાહ બી કર દિયા ગયા. ઇસકે બાદ નિંખાવ-
કર મહારાજ ફલટન મેં અપની જગીરપર ચલે આવે. કુલ વર્ષ બાદ શિવાજી
મહારાજ તથા ઉનકી માતા છળબાઈ ને, ધર્મોપાત્તપ્રાપ્તિયુગ સે અપરયાલોકર
નિંખાવકર કે હિરસે હિંદુધર્મ મેં લે લેતે જા નિશ્ચય કિયા; ઔર ઉનકા સિં-
યાપુર નામક એક તીર્થસેન મેં લે જાકર પ્રાપ્તિયુગ કરાયા. ઇસ પ્રકાર સરદાર
મહારાજાજી નિંખાવકર મુસલમાન સે ફિર હિન્દુ બન ગયે.

જનપતિ શિવાજી કી ભરી હુક શુદ્ધિની પ્રયા મહારાજસામ્રાજ્ય કે અંતરક
પ્રમલિત રહી થી. શિવાજીમહારાજની મૃત્યુ કે પીછે મહારાજમે ચારાં ઓર ઉપદ્રવ
મયે હુવે થે, એક લોગ ડિસી પ્રસોબન મેં જાકર અચચ અન્ધાપ સે ધર્મવ્યુત
હો રહે થે. ઇન લોગો મેં કછ બાજબી બી થે; ઔર બહુત સે 'મરાઠા' ભતિ કે
લોગ થે. ઇન સજ કા પ્રાપ્તિયુગ દેકર શુદ્ધ કર લિયા ગતા થા. સાસનકર્તા અપની
અન્ધસે અનુભોધન લેકર ઇસ કામ કે કરતે થે જનપતિ સાહુ કે સાસનકાલ મેં
પૂત્રાજી બંકર નામ કે એક પ્રમદા ભતિમ મનુષ્ય જન્મર મુસલમાન બનાયા
ગયા થા, વહ મનુષ્ય એક વર્ષ તક મુસલમાન બના રહ્ય. ઇસકે બાદ પહેલે પેલા
બાજાજી કી સેના જ્યુ દિલ્લીપર મલમ કરને કે ચાલી, તથા ઉત્ત મુસલમાન
મરાઠા ઉનકી સેનામે ભરતી હો ગયા, ઔર જનપતિ સાહુ મહારાજ સે અપની
શુદ્ધિ કે કિયે પ્રાર્થના કી; ઔર ઉમરકી ઇચ્છા પૂર્ણ કી ગઈ.

એક કેકલુચ અઘાથુ કે દેહરબાંધી ને, રાજનૈતિક કેરી કે નામે મરાઠાર
મેં રખા થા; ઔર ઉસ કે વિષયમેં જાણકા કી ગઈથી કી આત્મરક્ષા કે કિયે
વહ મુસલમાન બન ગયા હે. અંતમે સબી બાઈલો ઔર પેલા સરકાર કી સં-
મતિ સે વહ બાજબી શુદ્ધ કિયા ગયા. એક જર એક બાજબી ધેરમે સે મુસલ-
માન બનાયા ગયા; ઔર દુસરા રોગ નષ્ટ હોને કી આશા સે ધર્મવ્યુત હુમ્મત
પરન્તુ અંત મેં પચાસાપ હોને પર બાઈલો ઔર અધિકારીયાં કી સંમતિ સે વે
બી શુદ્ધિએ ગયે. ઇન મેં સે એક યદના અલમદનગર જિલ્લે કે પુણતીને નામક
મેં હુક થી; ઔર દુસરી નિળમલ્યાલી કે પેલન નામક ગ્રામ મેં. સવાઈ સાધેવરાવ
પેલા કે સાસનકાલ મેં બી નરહરિ રાજલેકર તાચક એક બાજબી મુસલમાન હો
ગયા થા; પરન્તુ અંતમે ઉસે પચાસાપ હુવક; ઔર ઉસને હિરસે હિન્દુધર્મ મેં લે
કે મિત્રે પેલા સરકાર સે પ્રાર્થના કી. ઉમરકી પ્રાર્થના સ્વીકાર હુક. પેલન કે બાજ-

ऐने उसे शुद्ध कर दिया। उससे ब्राह्मणों में हो दब हो गये। तब सरकारी कर्मचारियों ने वहां पहुंचकर दोनों दलों में भेज भेज करा दिया। इसका परिणाम यह हुआ कि अन्य स्थानों के ब्राह्मणों ने पैतृक सभी ब्राह्मणों के ब्रह्म समझकर उनका पक्षि-
कार कर दिया। इससे पेशा सरकार के पैतृक सभी ब्राह्मणों के आयुधित हिताना पड़ा। इससे भाव्य होता है कि शुद्धि विषय में उस समय भी ब्राह्मणों में मतभेद हो गया करता था; पर सरकार उस मतभेद को अपने प्रभाव से दूर किया करती थी।

परंतु कभी कभी यह मतभेद घटना प्रणव हो जाता था कि, पेशा भी कुछ नहीं कर सकते थे। आश्रय पेशा (प्रथम) भी ब्राह्मणों के मतभेद के कारण अपनी एक शुद्धि विषयक प्रवृत्ति नहीं पूर्ण कर सके। पेशा के प्रतिपाद-
में लिखा है कि, मस्तानी नामक मुसलमान औरत से आश्रय के ने पुत्र हुआ था, उसको यशोपवीत संस्कार करने की उनको ज़री प्रवृत्ति थी; परंतु ब्राह्मणों के असहमत हो जाने से आश्रय साधन वैसा नहीं कर सके। आश्रय के एक अग्रिम में आश्रय और मस्तानी के विवाह के विषय में एक ज़री विविध बात लिखा है। उसमें लिखा है कि, मस्तानी देहराबाद के नवाब निजाम की लक्ष्मी थी। उसकी माता की यह प्रवृत्ति थी कि यदि मस्तानी का आश्रय के साथ विवाह हो गया; तो निजाम और पेशा में एकता जनी रहेगी। उसने निजाम से अपनी यह प्रवृत्ति प्रकट की। निजाम ने अपनी योग्यता प्रवृत्ति की पूर्ति की; और वि-
वाह किया गया; पर आश्रय के साथ नहीं; किंतु उनकी कटार के साथ ! आश-
राय साधन मस्तानी की पूजा से आये; और वहां अनिवार्य आड़े के भांगल में उसने लिखे एक सुंदर मंदिर बनवाकर उसे अपनी पत्नी की तरह रखा। आश-
राय पेशा विन्यक्त के भंडाराष्ट्र ब्राह्मण थे; और उनसे विशुद्ध कुल की गवनी कुमारी के साथ लग्न किया था। ऐसी दशा में यदि वे अपने गवनी गल संभूत पुत्र का यशोपवीत संस्कार करना चाहते थे, तो कुछ अनुचित बात न थी।

पेशाओं के शासनकाल में दक्षिण भारत के कछ प्रांतों में ईजों का राज्य था। उन्ही प्रांतों में 'असर्ग' नामक एक प्रांत भी था। इस प्रांत में राज्यसत्ता के अन्त-
पर हिन्दु लोग प्रसाध जनाये जाते थे। सरकार की तरफ से कुछ ऐसी आज्ञाओं नि-
शर्त गंध थी कि, उनसे ईज सरकार का यह अभिप्राय स्पष्ट भाव्य हो जाता है कि, उस समय ईज राज्यसत्ता के अन्त पर हिन्दुओं की प्रसाध जनाने पर तुली
हुं थी। ईज सरकार की कुछ आज्ञाओं इस प्रकार थी:-

(१) मूर्तिपूजा की परिषदी नष्ट कर दी जाय; (२) हिन्दुओं की धर्मविधियां
अधर दी जाय; (३) जो लोग प्रसाध जन जायें, उनको राज्य में सुविधाओं दी
जायें; और उन के साथ प्रेम तथा प्यार का वर्तव किया जाय; (४) प्रसाध
धर्म के स्तूप स्थापित किये जाय; और उनमें आधुनिक की शिक्षा देकर हिन्दु
लड़कों के शिक्षित जनाने का प्रयत्न किया जाय।

ये आज्ञाओं तो ईज राज्य की तरफ से जारी हुई थी; परंतु उन्ही आज्ञाओं

કે આધારપર પાદરીશાળ નાના પ્રકારકે અત્યાચાર કર કે લોગોકો દિન્દુધર્મને વિરત કરતે થે, મરાઠીમે "ઇતિહાસસમ્રાઢ" નામકી એક સામયિક પત્રિકા નિકલતી હે. ઉસમે પેશ્વાઓકે શાસનકાલકે, સન ૧૮૧૨ ઓર સન ૧૮૧૫ કે હા ઇતિહાસિક પત્ર પ્રકાશિત દુએ હે. થે પત્ર પેશ્વાઓકે "પત પ્રધાન" હો સિમે રચે હે; ઓર ઉનમે શુદ્ધિકે લિયે પ્રાર્થના કરી ગઇ હે. જત્રોકે પદ્મેસે મત બી વિરિત હો બતા હે હિ, ઉસ સમય ઇસલામિય ફિન ફિન લિપાપોસે હિન્દુઓકો ધર્મશ્રદ્ધ કિયા કરતે થે.

સન ૧૮૧૨ મેં મોગમે નામક કિસી વંશ કે લોગોને જનપ્રધાનકી સેવા મેં ઇસ પ્રકાર પ્રાર્થનાપત્ર લેખ્ય થા:-

"હિરમિયોકે શાસનકાલસે થદાં કે પાદરીશાળ બનેક દિન્દુઓકો અપને થદા છુદાકર કિમિયન બનાતે રહે હે. કુછ લોગો હો તિર્થમે લે જાકર જાગર-કરતી ઉનકે શરીરજર અપના બુદ્ધિ પાણી કાલ દિયા; ઓર ઉનકો મદ્દ કિયા. કુછ દિન બાદ થદાં પ્રાંત પેશ્વાઓકે અધિકારમે આ ગયા. તખ કુછ લોગોને સરકારકી સેવામે (શુદ્ધિકે લિયે) પ્રાર્થના કરી; ઓર ઉનકો દિન્દુધર્મમે હિર સે આજનેકે લિયે સ્વતંત્રતા મિલ્ય મર્ધ; પરંતુ દમ લેખ્ય અબી તક વૈસે હી બને દુએ હે. અબી તક પાદરીશાળ સિર્ હમારે વિવાહ બર કરાયા કરતે થે; પરંતુ અજ વે દમમે સબી દિન્દુ આચારોકો ઊંચ દેન કે લિયે કલ રહે હે. વિવાહકે સમય બી પાદરીશાળ દમકો બદલ તંત્ર કરતે હે; ઓર હમારે બદલ સા દબ્ય માંગતે હે. ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે, અન્ન લોગોછી તરફ, હમને બી હિરસે દિન્દુ-ધર્મમે પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા પ્રદાન કરે."

ઇસ પ્રાર્થનાપત્રપર વિચાર દુઆ; ઓર નિમ્નલિખિત આજ્ઞા સિપી મર્ધ:-

"અન્ન લોગોકો જિસ પ્રકાર દિન્દુધર્મમે પ્રવેશ કરનેકી આજ્ઞા હી મર્ધ હે, હમી પ્રકાર તુમકો બી, આપકિત લો કે બાદ, દિન્દુધર્મમે પ્રવિષ્ટ હોનેકી આજ્ઞા હી બતા હે."

સન ૧૮૧૫ મેં "જાવક" નામકે વંશજોને ત્ને પ્રાર્થનાપત્ર દિયા, ઉસકો અનુવાદ ઇસ પ્રકાર હે:-

"થદાજે જગ મદા કિરંગી રાજ્ય થા તખ પ્રાતકી મદ્દત સી પ્રમર્કા ઇસા-કીયોને બદ્દ કિયા હિર સ્વરાજ્ય લુઆ. ઉસ સમય કિરંગી લોગ જગ થદાસે બને લગે, લોગોપર પાત્રી જીકકકર ઉસકો જાગર કરતે દુએ થદાંસે ચલે ગએ. સ્વરા-જ્ય હો બને પર ધર્મશ્રદ્ધીમેર અનેક લોગોને સરકારકે થદાં પ્રાર્થનાપત્ર દેકર અપની અપની શુદ્ધિ કરાવી; પરંતુ હમારે શુભર્જ લેખ્ય વૈસે હી બને રહે. કિમિયન હો બને પર બી હમારે આચારવ્યવહાર સજ દિન્દુઓ કે સે હી હે. હમારે વિવાહબર પાદરીશા કે મલ્કિ (મિર્કા) મેં હોતા હે. હમારે થર થોડે હે. દિન્દુલોગ દમસે વિવાહવ્યવહાર કરનેકા તૈયાર હે; પરંતુ પાદરીશાળ કરને નહ રહે. લોકે ઓર લડકિયા બહી હો મર્ધ હે બાદ હોને નહીં પાતે. હમારી મર્ધ મલિ નહીં, ઇસ લિયે શ્રીમાન કૃપા કરકે દમકો દિન્દુધર્મમે પ્રવેશકે લિયે

ਆਸਾ ਹੈ. "

इस प्रार्थनापत्रपर भी यही आशा बरदाय गयी है कि, " जिस प्रकार अन्य लोगोंको हिन्दूधर्म में प्रविष्ट होने से स्वतन्त्रता दी गयी है, वही प्रभार तुम्हारी वृत्ति भी प्रायश्चित्त करके स्वधर्म में प्रवेश कर सकती है."

धन दोनों पत्रोंसे किस कावके धतिदासपर लक्ष्य प्रकाश पड़ता है: और यह भी दिहित हो जाता है कि, महाराष्ट्र राज्यमें शुद्धि की प्रथा अब वे-
गसे प्रचलित थी. अतनी शुद्धियां होती थीं और धर्मस्युत लोगोंने विधिपूर्वक
प्राप्तचित्त हो कर इनकी जतिमें मिश्रण न जाता था धन शुद्ध हो जननेवाले
लोगोंने एक एक शुद्धिपत्र भी दिया जाता था. इस प्रकार शुद्धियोंके विह्वल
भराईके धतिदासमें भोज करने पर और भी विश्व सकते हैं.

પેશ્વાઓએ સાસનકાલમે' નો શુદ્ધિયાં હુધ છે, ઉનકે વર્તાતમે એસા મા-
 લમ હોતા હૈ કિ, નો લોગ કિશ્ચિયન હો જાતે થે, ઉનકો આજ્ઞાવુસોગ સિદ્ધ
 નદી અથવા સમુદ્રકે પાનીમે' સ્નાન કરાકર શિરસે હિન્દુ ખના લિયા કરતે થે.
 ગોકુલાષ્ટમીકો પવિત્ર તિથિપર પદ વિધિ પ્રાયઃ હુજા કરતી થી. કેબી કબી
 હંસાષ્ઠ લોગ સ્નાનકે સ્થાનપર 'કાસ' લે જાકર ગાડ દિયા કરતે થે, છસસે વહાં
 શુદ્ધિ કે લિએ લોગ ન જાવે'! એસી દસામે' દસરી જગદ જાકર સ્નાનવિધિ
 કર લી જાતી થી. હસાષ્ઠ અધિકાનીદોષ આહે જિતની કઠિનાધ્યા ઉપરિચિત કરતે;
 પરંતુ આજ્ઞાવુસોગ 'ધર્મસ્મૃતં' લોગો કે નદી અથવા તાંલાવ કે કિનારે લે જાકર
 અવસ્ય હી ઉનકો સ્નાન કરાતે; જૈર વેદમંત્રોં કો પઢકર ઉનકો શુદ્ધ તથા 'નિર્મલ'
 કર લિયા કરતે થે.

૧૦-શિવાજી અને અપ્રજ્ઞતાં

(સિ. સી. ૫૦ હરિદત્ત વિદ્યાલંકાર)

જાળ જિજ્ઞાસુરહે દરબારમે, સિવાજીકે પરાજિત કરેના હાર ઉઠાનેકે સિયે
કાઠ બી સેનાપતિ તેવાર ન હુઆ તો અદ્વલખ્યા ખમ દોક કર આગે નિકલા
આર બડી ગર્જાલી સ્વરમે બોલા કિ "મેં યોડેસે નીચે પેર રખકે ખિનાહી, શિ-
વાજીકે કૈદ કરકે લા ખકા કરુંગા."

✕

✕

x

ओक तो शिवाजीके लज्जाके हक्कडे जैसे निरासे थे कि वह मुद्दीनर साधियों
 के साथ भी लड़ीजली सेनाओं के छोटे छुड़ा देता था—किंतु इस समय, जिसने ने
 लड़ेजडे विजय प्राप्त कर लिखे थे, उनके कारखु इसका सैन्यलक्ष भी लड़ता अधिक
 भट गया था.....अधरी वीरता के आवेशमें अइअल्लहाने अपने उपर औसी
 लारी उत्तरदायिता तो ले ली, किंतु लज्जा तनिक ध्यान से जिसने इस उत्तरदायि-
 त्तापर विचार किया तो इसका छद्म कांप उठा.

સામને હી સમઘં લાનની લિખિત ન સમઝકર અકરબખાને અપને દૂત કૃપ્યા-
જી ભારકરદારા સિવાજીકે પત્ત મલ મરેલ પહુઆપા કિ આપકે પિલા (સાહ-
જી) ગેરે પરમ મિત રહે હે જોર અતથેવ આપ જી મેરે લિયે સર્વથા અપરિચિ-
ત નહીં હે. આપ આપને, મુઝતે મુલાકાત કીજીએ, મેં બિઆપુર સરકારસે સિદ્ધા-
રિસ કરેકે, તે તે કલકે આપકે ખાસ હેં જનપર આપકે હી અધિઅરકા થપ્પા લગવા
કુંગા. પરિ આપ મુઝસે મુલાકાત કરેં તેા આપમ મેં સ્વામનુ કરેમા.

જોરગરોબ સે તેા સિવાજી હી પહિલે હી દમ લગ રહી થી-વદ નહીં
માહતા થા કિ વહ બિઆપુર સે જી બિઆડ કરે એક જોર મારા અપને માર્ગ
મેં ખજા કર લે-આતઃ અકરબ કે પ્રસ્તાવ સે સકમતિ પ્રમશિત કરેકે, સિવાજી
ને અકરબ કે દૂત કૃપ્યાજી ભારકર કે સાથ, અપને દૂત ગોપીનાથ પન્ત હા
મુલાકાત કર દિયા કિ વહ મુલાકાત કે વિષય મેં સખ નિર્ણય કર આપે.

પ્રતાપગઢ કે પહાડી કિલ્લે મેં કુજ નીચે હા જોર એક પહાડી હી મોટીપર
મુલાકાત કે લિયે પ્રસ્તાવ કરના નિશ્ચિત કુંગા. નિવત સમયપર બંબ અકરબ-
ખાં મુલાકાત કે લિયે આ પહુઆ તેા સિવાજી કે લિયે ઉપર કિલ્લે મેં દૂત
દોમગે ગયે. સિવાજી ઘનૈઃ ઘનૈઃ આપે બદા કિનુ જબ સિવાજી નેરખા કિ અક-
રબખા કે એક જોર અતર તલવારબાજ સેધખાં બી ખજા હે, તેા સિવાજી
ને આદમી બેજકર ઉપે હકવા દિયા. આબિર સિવાજી રે અંડપ મેં મેલેલે
કિયા આર બક્ષિત પ્રથેકે કોને ખર ખરે થે ! સેપ સાર્થ કે નેકરઆકર જોર રેલેક
આદિ નીચે હા, કુજ અતરપર મેકે થે !

સિવાજી ઘોરપર અડ કર અકરબખા કે સામને કુજ મુલ. ખાલ અપને
સ્થાન સે ઉઠકર કુજ કદમ આપે બદા જોર સિવાજી સે આલિચન કરને કે
સૌક સે અપની લખી લખી મુગમે કુંગા હા. નાટ કદં હા સિવાજી, કહિનતા સે
લખકામ અકરબ કે કન્યે લકે પહુઆ પાવા ! અકરબ ને પકાવકે અપની પકા
હા સદા કરે સિવાજી હી ગરદન હા અપને ખાલે હાથ સે ઇસ ભેર સે દબા
દિયા, ખાલે સોલે કે સિકંરે મેં જરહી અર્ધ હો. જોર અપને હાલે હાથ સે
એક લખા હુવા નિકાલ કર ઉસસે સિવાજી કે એક પાખર્વપર પ્રહાર કિયા.
સિવાજી ને લોલકવચ પારલુ કિયા હુઆ થા ઇસસે સિવાજી હી રક્ષા હુઇ.
સિવાજી હા મલકા ઇસ ભેરસે દબા હુઆ થા કિ વહ ચિદ્ધા સે પડે, કિનુ
અપને કે સાવધાન કરે અપના ખાલે હાથ અકરબ કે કમર હા જોર સે લાકર
હાથ મેં પહિને હુએ લોહ કે પાને સે એક એમા વાર દિયા કિ અંતે પહિરે
નિકલ પડી-આર અપને હાલે હાથ મેં પહિને હુએ વિંચુઓ હા અકરબ કે
એક પાખર્વ મેં મેકે દિયા.

આદમ હેકર અકરબ હા અપની પકા લીલી કરની પડી. સિવાજી અડ સે

अपने आपको छुड़ा कर, यहाँ से छितर कर अपने साथियों की ओर भागे.

धिस सारी घटना के होनेमें कुछ ही क्षण लगे, अक्षय भां विहा पडा—
घोभा! दगा! मार दिया! सदायता! सदायता!

+ + +
तत्क्षण दोनों और के रक्षक वहाँ आ धस के, सैमदभां ने लपककर शिवाज के शिरपर धस जेर का वार किया कि पगड़ी के दो टुक हो गये, शिवाज के शिर की भी यही वृत्ति होती यदि बोहे की टोपी ने वार के अपने ऊपर न किया होता। अक्षय के साथी जैसे भावकी में निःश्वस व्यक्त और डो लागे—
किन्तु शम्भुज कावज ने पावडीवालों की टांगोंपर वार करके उन्हें निःश्वस भना दिया—और तबवार का एक जसा प्रहार किया कि अक्षय का शिर धक से पृथक् हो गया.

+ + +
अक्षय ने शिवाजद्वारा आहत होकर 'घोभा' 'घोभा' की विशाहत की अलीतक धस विशाहत की प्रतिध्वनि ऊर्ध्व स्थानों से सुनने में आती है, और तो और विरत ऐतिहासिक भी कह कहते हैं कि शिवाज ने 'घोभा' किया—
'दगा' दिया—'छत्र' दिया.

+ + +
मुलाकातके लिये आये दुन्ने अक्षयभां पर वार किया तो क्या सम्भव शिवाज ने छत्र दिया?

जो कुछ ऐतिहासिक इस बात पर सहमत हैं कि पहलेसे अक्षयभां ने आक्रमण किया:—

जब अक्षयभां का दूत कृष्णाज साकर शिवाज के पास मुलाकात करने का संदेश लेकर आया तो शिवाज ने जण, जैसे उसके दिन्द् होने की बात कहकर, दिन्द्ओं की सदायता करने के लिये आवेदन किया तो:—

“कृष्णाज साकरने धतना तो संकत कर दिया कि मुलाकात के प्रस्ताव के नीचे अक्षय की दूर नीति भी काम कर रही प्रतीत होती है.”

मुलाकातके स्थानादि का निर्णय करने के लिये शिवाजने कृष्णाज साकर के साथ अपने दूत गोपीनाथ भन्त को भेज था—

“किन्तु गोपीनाथ ने घुरसका भाण्डर गरम कर के धतना तो पता लगा दिया था कि अक्षयभां के अधिकारियों को धिस बात की दृढ धारणा थी कि धिस प्रकारकी प्रणय-रचना कुछ है ■ मुलाकात के समय ही शिवाज को कैद कर लिया जाय, क्यों कि वह धतना यथुर है कि प्रुवी लार्ज में इसका वश में लाना संभव नहीं.”

+ + +
‘धन साक्षियों के रहते दुन्ने यदि जण भी कुछ यह कहने का साहस कर सकता है कि शिवाज ने छत्र दिया तो कम यही उहेगे कि यदि अपने सङ्ग

ही कृतनीति का पहिले से ही बनकर सतर्क होजाना छत्र है, यदि मल में पेर रख कर जी, नबल में न हसेने का विषय कर लेना 'धोपा' है, यदि शत्रु के गेहरे दुम्रे गरी का अपनी मातुरी से दु'उ निजालकर कर उन से सावधान होजाना 'दरा' है-यदि अपनी रक्षा का अयोधन कर लेना बनना है, प्रतारणा है, तो यह स'सार 'धोपा' है-यह पडे पडे खाल 'धोपा' है-यह धर्म केवल धोमे का ओके आउपर है.

+ + +
यह धोपा नहीं, धर्म है, अपनी रक्षा धर्म है, अपने शत्रुसे सतर्क रहना धर्म है, अपने शत्रुके पार करने से पूर्व ही अपने पक्ष में कर लेना धर्म है-ओकेवार नहीं, सार्वधर्म है.

शुद्ध और अत्यन्त नीतिराज्य ही धर्म जातकी अनुवा नहीं देते; अपितु सत्य धर्मों का निमेषक महाशारत, और धर्मशास्त्रों में अम्रप्रपक्ष अनुसृष्टि भी मुक्तकंठ से कहती है

“आत्मतायिनमावान्तं हन्यादेवाविचारमन् ।”

+ + +
आते दुम्रे धानके का बिना पियारे, मार देना माहिमे.

कहा 'हि यह शत्रु के कुचकों का बाप लेनेवाली, शिवालय ही की तीव्र दृष्टि, राजपूतो का भी भिखी होती' आह ! यदि धरा शत्रुदलप्रतापिणी नीति ने राजपूतो का भी साथ दिया होता-तो आज वह असीम आनुभव सत्य का सत्य व्यर्थ ही न मला गया होता, यदि शत्रु के छलने वाली शिवालय ही धस मातुरीने गृथीराजसरीमे नृपति पर का साथ दिया होता तो, मुह-भ्रमक गौरी का पराजित होकर भी, रात को पेरि से पुनराक्रमण करना-सहस्र न होता-आज राय पिपौरा के छल दुर्धमनीम पहने भारत के नकशे का पक्षक दिया होता-तपस्विनयो के सिद्धिगान समरसिद्ध का तपोमय छवन विरल न हुआ होता-और'मजेन का कुचक, सेनापति बलवंतसिंह के कण्ठ ही लजार्ध में ही समाप्त न कर सकता-और बलवंतसिंह का पुत्र, और'मजेन के छल विषाक्त 'मानवत्वं' के पाकार कायका आस न बना होना.

“मज्झिमे ते मूढधियः परममयं । भवन्ति मायाविषु ये न मयिना”

११-शिवालय की अपूर्वता

(१० भावकृष्णल जेठ जे प्रिन्सिपल, राजराज कॉलेज, काठमाडौं)

अद्भुत वीरता

महाराजधर्म कास'म्य पदार्थों है-पर साथ ही उन के नीचे बेदान है उन में अस्तिता भरी छु है और जेतीवादी होती है. किसी ओके उन्नी पहाड़ी पर दुर्ग होते से नीचे का संपूर्ण देश दुर्गाधिपति के अधीन रह सकता है-

शिवराज ने एक एक करके वीरता, छल, नीति के द्वारा इक्ष्वकु के दुर्ग अपने वश में कर लिये और उस प्रकार मुसलमानी राज्य का क्रमशः निःशेष किया। उस की अपूर्व वीरता, उत्साह, बुद्धिमत्ता के कारण मुसलमान राज्य धन दुर्गों का वापिस न ले सके। साथ ही शिवराज ने आवश्यकता के अनुसार नये दुर्ग बनाये। निजमशाही और आदिलशाही राज्यों से ७५ दुर्ग शिवराजने हस्तगत कर लिये। कर्नाटक में ६२ दुर्ग दोनों भागों पर ३५५५ दुर्ग शिवराजके कानून में थे। भागों के नीचे ३५५५ दुर्ग और ३००० में ३५५५ दुर्ग थे; अर्थात् ३२०० दुर्गों में अपनी मराठी सेना रखते हुये महाराष्ट्र, कर्नाटक, कोकन आदि के आगे का मुसलमानी राज्य से महाराज ने छुड़ा लिया। यह कार्य केवल शिवराज की विचित्र बुद्धि और विशाल दूरदर्शिता का था, जन्म जन्म दम पन्हावा, जैजा, विशालगढ़, राजगढ़ आदि के पर्वती दुर्गों में घूमते हैं तो महाराज की अपूर्व वीरता तथा संधतनशक्ति छद्मपर अंकित हो जाती है। दर एक पहाड़ी दुर्ग का मुसलमानों से लड़ने में जो वीरता महाराज ने दिखाई उस का अपना प्रतिष्ठा है। यही कारण है कि हर एक पहाड़ी शिवराज के अपूर्व काम से अभर हो रहे है।

शिवराज की अपूर्वता का एक अन्य उदाहरण वीरराज्ये महाराष्ट्र में जैती का समय जून से अक्टूबर तक है। इस में ही इसल का मोना और काटना हो जाता है। हरद्वारे के पश्चात् वैशाखतक कार्तिकाशों का काष्ठ काम नहीं। वे अन्ध-निकम्मे रहते हैं। शिवराज ने उन-से सिपाही बना कर कार्तिक से वैशाख तक मुसलमानी देश का लड़ने और लूट मार करने में लगा दिया-इस से हर एक कृषक का काम मिल गया। जहाँ रखत मादामाह हो जाती थी, वहाँ राज्य का विस्तार भी होता था।

शिवराज ने केवल मराठों का ही सिपाही नहीं बनाया; परन्तु नीयली जलियाँ का सेवा में लेकर उन-से अपना पूर्ण सेवक बना लिया। इस प्रकार जल पात के जगहों का भी मिटाने का यत्न किया।

वैदिक धर्म की स्थापना

राज की प्राप्ति में ही अद्भुत शक्ति का प्रकाश नहीं किया जबकि राज्य के संगठन और संयोजन में महाराज ने यह बात पूर्णतया प्रकट की कि उनका राज्य हिन्दूराज्य है और वह प्राचीन राजा के अनुसार चलेगा। शास्त्रों की पूर्ण पूजा और रक्षा होती थी-जोवध सारे राज्य में पढ़ था। तीर्थों और मंदिरों का भूमिदान ही गह्र। विद्वानों का सम्मान किया गया। सिंहासनपर आरुह होते समय वैदिक रीति से राजतिलक किया गया। प्राचीन अष्टप्रधान की रीति पुनः व्यवस्था गह्र। मनुस्मृति में वर्णित कर या टैक्स लगाये गये। सेवा का आदा ही गह्र कि कृषक, गौत्रों, ब्राह्मणों, आदिओं में वैदिक विद्या और यज्ञोंका पुनः प्रचार किया गया। अस्त्र-धर्म गौत्रों राज्य के जगहों में पायी जाने लगी; और वनितार्यों का कदापि कष्ट न दिया गये। शिवराज ने स्वयं कष्ट मार पकड़ी दुर्ग मुसलमानी जियों के साथ लड़ाये का

सा वर्तमान कर के स-मान के साथ उन्हें उनके संपत्तियों के पास वापिस देना, यही तर्क कि अपने सन्तु और भोजन की पुत्री को चन्दाना दुर्ग में ईद रफते हुये ली हमे पुत्री समान माना और उस के साथ श्रम व्यवहार नहीं दिया।

१२-मुसलमान ऐतिहासिक और शिवालय

१८६५ में पुना के जज्जिमेन्टु सभावारपत्र में जोह खेपक ने शिवालय का मुसलमानों में ऐसा व्यवहार या-धिस विवरण विचार करने हुये मुसलमान ऐतिहासिक आशीषान आ निम्नलिखित उद्धरण दिया था।

“हिदायतने भरतुद में छिपव नहीं दिया। कुरान दरीर की जे प्रति उनहे दाव झगी हमे अपनी मेना के मुसलमान अरदार के दाव में साथ दिया।” (हिदायत पु० ५-५० २१०.)

मतना की नदी—यही मुसलमान ऐतिहासिक स्थान स्थानपर शिवालय के धुलिन अपसज्जों में याद करना है, परन्तु धायार होकर उसमें ली शिवालय मतलब के धुलियों को रशीकर करना पत्र है ! वह विषय है—

“अपने राज्य में लोजोली मानरक्षा तथा अधिकाररक्षा के सिद्धे शिवालय निरन्तर उद्देश्य करता रहा। देश में विद्रोह और लूट मार का दौर होता था। लोग कुरमीन और मरत थे; परन्तु वह सन्तुष्ट होने पर ली उसने अपनी भाषों के सामने वा-अपने अधिकार में नीच काम नहीं होने दिम्मे, उसने कही ली मुसलमान भिक्षा के सतीत को नष्ट नहीं होने दिया। इस विषय में वह बहुत सज्ज या इस प्रकार के अपराधी को दंड दिम्मे भिना वह भेन नहीं लेता था।”

१३-शिवालय

(खेपक-५० कुरानदालत जेम. मे जलरस)

सब समय देगा के सिद्धे अपनी “परंपरा” (ट्रेडिन्स) जैसे लड़ी लारी राष्ट्रीय संपत्ति है। कष्ट के समय, नैराश्य की अवस्था में, परंपरा का ही बाह नरनारियों का नया उत्साह दिखाती है, उन्हें ही और प्रवृत्त करके भूमि पत्र काम करता है। भारत देश परंपरा से शक्ति नहीं है, हर समय उसके पीर धुरी ने किसी मस्तक का छाया रखा है जो न वाह करता हमारा परमधर्म है। दाव के पूर्व पुरुषों में शिवालय जैसे मध्यपुरुष हो गये हैं उनका भाव हम सब जाह करते हैं, उनके जे निराश्रि थे, उनका जे छोड़ सा लूटो सिद्ध करना चाहते थे, वे भी भाव उनके ट्रेडिन्स, उनके साहस, उनके विश्वास के मानकर उनका सम्मान करने हैं। हम सब भारतवासियों के धर्म बाहे वे किसी की श्रान्त वा किसी की मज्दग में हों-वे पूज्य और मान्य हैं।

धसपर यह प्रश्न उठता है कि उत्तर भांड के वासी सिवाछ की विपत्तिना क्यों करेगे ? उनके विषे तो वे शत्रु है, क्योंकि उन के पूर्वजों का तो उन-होंने कष्ट दिया था, उनपर तो वे जल्परदस्ती से राज्य करना चाहते थे. मुसलमान उन-हें क्यों गज माने. वे साक्षात् ही उनके विरुद्ध छे थे. इनको अपने देश से दहाना चाहते थे, इनके विषे अपने स्वराज्य में उन-होंने काछ स्थान नहीं दिया था. हीक है. यह सत्य ज्ञात मानने की है, और इन ही के कारण अधिक जेर से कहने का स्थान है कि इन जूजोंने और इन मजदम-जालों ने उन से कष्ट पाया उनके तो वे अधिक पूजनीय है, क्यों ?

उपर कहा है कि "परंपरा" देश की संपत्ति है. वीर पुरुषों की कार-वाइयां देश का भगना है. जल्म हम किसी पूर्वज का स्मरण करते है तो उनके मानस भावों का स्मरण करते है. उनके समय की स्थितिपर विचार करते उन के संप्रभुओं अपनी शपथ स्थिर करते है. सत्य राष्ट्रों की निर्माणा-कथा में परस्पर का युद्ध देण पड़ता है. जैसे परस्पर के युद्धों से ही तो राष्ट्रों का निर्माण होता है. युद्ध समाप्त होने पर यदि दोनों हलो का भेव हो गया तो दोनों हल एक दूसरे की जगहारी की प्रथा सा करते है, एक दूसरे के साहस से प्रसन्न होते है, और यह जूज जते है कि यह उद्योग हमारे विरोध में था या पक्ष में, छिटेनका एक छिटादरण्य गज ही अच्छा है. सत्य इतिहासवेत्ता जानते है कि ईजिप्ट और स्कॉटलैंड किसी समय हो स्वतंत्र देश थे और उन की आपस में जड़ी जड़ी लीजलु लजलु दुध है. ईजिप्ट के राजा प्रथम ओड-वर्ड ईजिप्ट के प्रसिद्ध और सम्मानित राजाओं में गिने जाते है. स्कॉटलैंड के वीर पुरुषों में वालेस और जूज की गणना है. ओडवर्ड ने और इन देश-लकतो से जड़ी लजलु दुध थी. वालेस के साथ विशेष कृतता से व्यवहार हुआ था; पर जल्म जल्म दोनों देश एक हो गये है तब दोनों की परंपरा एक जाली जाते लगी है. एक समय का स्कॉटलैंड का शत्रु प्रथम ओडवर्ड वहां की परंपरा में वीर पुरुष सम्मानने लगा है. एक समय का ईंगलैंड का शत्रु वालेस आज अंग्लों का ली पूज्य हो गया है. इसी भाव से यह कहना परम उचित है कि सिवाछ भारत के सत्य सूरजों और सत्य मजदमजालों के विषे पूज्य और मान्य है. जल्म तब हम इस प्रकार मे अपनी परंपरा का एक न करेगे तब तब सारा भारत ली एक नहीं हो सकेता. जल्मतक हम परस्पर की पुरानी लजलुओं का एक दूसरे के प्रति द्वेषभाव जना रखने के विषे ही स्मरण करेगे तब तब हमारी इन्नति हो ही नहीं सकेती. जल्म हम इन लजलुओं का और भुक्के जगहूर नेताओं का धस विषे स्मरण करेगे कि हमारे पूर्वज जैसे साहसी, उद्योगी और देशलकत हो गये, जल्म उनकी शक्ति में हम सत्य मिथ कर जाग खेगे, तब हमारा देश ली संसार में मस्तक उठा सकेगा.

आज धसके कहने की विशेष प्रकार मे आवश्यकता है. आज हिन्दु-मुस-

समान आदमभाह परस्पर लड़ रहे हैं, आज ज्वर के राजद्वय दिभवा कर हम अपने देश को लज्जा कर रहे हैं, आज हम पुरानी जाते को आपस में १५५ और शत्रुता के साथ से स्मरण करते हैं, सन्धि और संश्लेषण साथ से नहीं, यदि हिन्दु रक्षा प्रताप या छत्रपति शिवालय से स्मरण करता है तो हम वास्तव में हिन्दोने सुसज्जमानों से लड़कर अपने समय के हिन्दुओं की मान-भवांदा की रक्षा करने को यत्न किया था, आज यदि मुसलमान अकबर और औरंगजेब को स्मरण करते हैं वो हमें कहें कि हिन्दुओं को छत्रोने रक्षाकर सुसज्जमान गन्ध, देश में ईवाया था; पर जैसे लाख में छत्र व्यक्तियों को स्मरण करना उचित नहीं है, सन्धियों को चिन्ता दुष्ठा यह देश छत्र सज्जमानों को रोष मुक्त है, उनके अनुवाद में अपने साथ को पुष्ट करता गया है आज सज्जमानों के विषे उचित है कि अकबर और प्रताप, औरंगजेब और शिवालय को ओहसा अपना आराध्य पीर पुरप भाते, यह समझे कि हम समय के विषे सज्जमान की होइ या, उसमें ही देशलोक की, आज इसी लज्जा में हम ओह हो सके, लाख लाख की लड़ ओह ही देश को अपना सके, जिम्मेदारी गिस्त समय को कुछ दानि दुष्ट या छाया दुष्ठा, दार दुष्ट या छत्र, यह सज्जमान अपने अपने देश अथवा मुलु के हस्त, अंतरात्मा की प्रेरणा में छत्र की आत्मा में ही दुष्ट, अथ यात्रा सित दोह, दोष को लुप्तकर, सुष्ठु को पार कर, नया प्रज्जमान करना चाहिये.

मेरा तो वास्तव में यही प्रियार है कि भारत में आधी दुष्ट सज्जमानों, आज के प्रयत्न सज्जमानों, भारत को ईव दुष्ट सज्जमान आचारविचारों को समन्वय हो और भारतीय मन्धता और सिद्धता की पुरानी छत्र अध्यात्म-विद्यापर की; हम आज ओह नया मन्धता और सिद्धता अवसर करें, गिनमें हिन्दू, मुसलमान, ईसाई, पारसी, जैन, सिख, ब्रिह्म, यही आदि मन्धता और अशास्त्री, हिन्दी, बंगाली, गुजराती, मराठी, तमिळ, आदि आदि प्रांतों की ओह आधारस्थ परंपरा जने, गिनमें सज्जमान के देवी, देश और सज्जमान के उत्तम और पीर अप्रपरा सज्जमान आचार्य हो, मेरा विश्वास है कि ऐसा अव-स्थ हो सकता है और कभी न कभी होगा. हम साथ ही भक्ति को प्रोत्साहित कर सकते हैं, हमें सर्वथा शक नहीं सकते, जो हम अपने मनमें नहीं करेंगे वह हमें पुरप हममें जल्द कर लेना और छत्री आत्मा और छत्री विश्वाससे में आज शिवालय से स्मरण करता हूँ, इस रूप में नहीं कि हिन्दोने हमारे प्रांत को सजाया था, इस रूपमें नहीं कि मुसलमानों को वे विरोधी थे, पर इस रूप में कि वे भारत के पीर पुरप थे और अपने विश्वास से, अपने समय के लोचों के अनु-सार, हिन्दोने अपने देश की सेवा की. छत्री लाख का मैं आज सज्जमान पाऊँ के उद्योग में आवाहन करना चाहता हूँ. छत्री में देश की लज्जा है, छत्री में हमारा कल्याण है. छत्री प्रसार हम अपने सज्जमान पीर पूर्व पुरपों से स्मरण करें. गिनभी-छत्रि जने. छत्री पीरता की आवाजों को उह और सुनकर आनन्दित हो.

शिवालय और आरंगजेब के भीय सैन्य से युद्ध हुआ, आज वर्तमान गवर्न-
मेंट और भारतसभा के भीय निःशस्त्र युद्ध हो रहा है. वह पुराना युद्ध
धर्म-मजहब के नाम से होता था. आजका युद्ध राजनीतिक स्वत्व, राजनीतिक अधिकार
केतव्य के नाम से हो रहा है. वह युद्ध परस्पर शरीर विभेद से होता था, आज का
युद्ध बुद्धि के विभेद से और विशेष विशेष जातों में परस्पर असहयोग से हो
रहा है; पर साहस, शक्ति, धैर्य, सहिष्णुता, और सर्वोपरि सहबुद्धि की जैसी
जिस में आवश्यकता थी, वैसी ही इस में ली है. इस युद्ध में स्थूलदृष्टि से
देखने से तो यही ज्ञान पड़ता है कि हिन्दू एक और मुसलमान एक और थे,
पर विशेष रूप से देखने से निहित होता है कि यह जात केवल प्राधान्येन थी,
और असह में दोनों दोनों और थे. आज भी परराज्य पक्ष में धसाध ली
जया हिन्दू और मुसलमान ली है और स्वराज्यपक्ष में ली तीनों ही है.
यह हमारे सौभाग्य की जात है और हमारे पक्ष के न्याययुक्त होने का प्रमाण
है कि हमारी और न्यायप्रिय अंग्रेज धसाध है, याहो बोडो दी. यदि हम
शिवालय की याद उनके गुणों के ग्रहण के बिचे करें, और उनके उत्साह और
अहम्यता से अपनी शान्तिमय युद्ध यथावे तो अवश्य विजय सिद्धगी. यह
आह्वानपूर्वक वीर पुरुष की याद सभ्य को करनी चाहिये, याहो किसी मजहब के
हो. लीजिये पितामह की याद केरव पाठ्य दोनोंने मिलकर की—

वैद्यप्रपादगोत्राय सांस्कृतिप्रवराय च । अपुत्राय ददाभ्येतत् सलिलं भीष्मवर्मेण ॥

१४-शिवालय की अन्य पुरुषोंसे तुलना*

(लेखक—श्रीकृष्ण "तन्त्रसार" अध्याय १० अंश १०० टी०)

(१) किसी जात को जानना हो तो हम जड़का दृष्टान्तकारों से अच्छी तरह
समझ सकते हैं. किसी पुरुष की योग्यता जाननी हो तो परिचित पुरुषों के उदा-
हरणोंसे उसे अच्छी तरह ज्ञान सकते हैं. यह हम आप सभ्य राजा किया
करते हैं. इसी न्याय से शिवालय की योग्यता मायूम करना अनुचित न होगा; पर-
न्तु एक हो जाते हम यहा कहकर आपको सावधान कर देना उचित समझते हैं.
होश भी हो पुरुष सभ्यारमें कभी एक समान नहीं होते. प्रत्येक मनुष्य की कृति
और स्वभाव भिन्न है और यह जात सार्वदेशिक और सार्वकालिक है. जय हम कभी
हो पुरुषों की तुलना करते हैं तब जड़का किसी विशेष जात को सामने रखकर ही
उन्हें तौलते हैं, सभ्य जातों में उन्हें समान नहीं समझ सकते. इस विशेष जातका
विचार करते हैं आधक है, और दोन कम है, इस जात का निश्चय करते हैं. एक
पुरुष की सभ्य जाते लेकर दूसरे किसी पुरुष की सभ्य जातोंसे तुलना करने लगे तो
हम कभी सक्षम न होगे, न कुछ निष्कर्ष ही कर सकेंगे. दूसरे प्रत्येक पुरुष की
परिस्थिति का भी ज्ञान रखना उचित है. परिस्थिति का भूखकर अगर हम
न्याय करने बैठें तो हमारा निष्कर्ष कठोर सा ज्ञान पड़े और कभी अन्याय भी
हो नय. धन हो जातोंका ध्यान रखकर ही तुलना के कार्य में लगना हीक होगा.

* आ आने आ पछिने ओम जने देणा "शिवालय की योग्यता" नामक हिंदी
पुस्तकमांथी लेखकना आचारसहित लेखकों आन्धा थे.

(૨) સાધારણતઃ પત્રિગી ગ્રંથકર્તા ને સિવાજીની વૃત્તિના હૃદયજ્વલી, યશસ્વન્તરાવ હોયકર ઇત્યાદિ લેખો ને હી હો; અથવા જરૂરના દાન પુરવેલા વર્ણન કરતે સમય સિવાજીના હી દશાન્ત દિવા દે; પરંતુ જેમકે દમ દદ મુકે દે, વિકારલિન ઝોર સહદય કુપ હી સિવાજીના સમ્યક વાચનાના નામે હ ને સજ વટ્ટેરે યે ઝોર સિવાજી બી જુઠા થા; ધર્મજો સે સિવાજી કે જીરેવન કા વિચારે દમ દદ મુકે દે; અથવા સિવાજીકે કાર્ય કેા જુઠ કહે' તો બી થઈ અવસ્ય માદ રખતા મા-દિએ હી કસ નહમે સ્વતંત્રતા, સ્વરાજ્ય ઝોર અધર્મ કેા હોદાર દવા દે. દૈનંદવર્તી ને હૃતમેશા ન્યાનઃય નાદ દરકે દેવજ કૌળ કે જોરપર ઉન્હે અપને કેા 'શ્રાદી ભગવાન' કાને કે લીધે બાપે કિયા; સિવાજીને ગ્રામ સુખ પાતી થા; હૃદયજ્વલી હી દૃષ્ટિ ગ્રામ ને અધી હો ગમ થી. લેખો કા સુખ ઝોર નિદા એક કે રાજ્ય કે આધારભૂત થા દે, પર ફરાર કે રાજ્યકા બજ વજવર કા જોર થા. એકને મુસત-માનો કે પર્મકા કમી અનાદર ન કિયા તો ફરાર ને સિન્દુર્મ કા પૈશ તરે કુચવન ને અવની નાજી વ્યર્થ ખોઠ.

(૩) કહ લેખો ને સિવાજી હી વૃત્તિના ગ્રીસ કે બાલકાદ સિન્દર ને હી દે, પરંતુ વદ બી સર્વથા હીઠ નહીં માવજ હેલી. તેનો કે સમય, કર્તવ્ય ઝોર રાજ-ગ્રામિ ને બાક અન્તર દે. જગત્ દેા જીતને હી અથવા રિજત નેા કીર્તિ દેશાંતે હી ઇન્જા સિવાજી ને રખી નહીં છી. સ્વરાજ્ હી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કર લેના હી જીવંત ક્રતિકર્તાવ્ય થા. સિન્દર નેા સારી કૃતિયા હી જીતના આદતા થા. કેવલ વિજય કે સિવા ઉત્તને ઝોર કુજ બી નહીં કિયા. બિન પ્રેસ હી ગ્રામ-ગ્રામિકા કા જીસને કુજ બી ખ્યાલ ન કિયા, પરંતુ સિવાજી હી બાલકાદ સિમ થી. સિવાજી કોઇ બેસા કૈય જીતને કે રેર થે નહીં પડે જીતના રાજ્ય-અવરજા કરના કહિન હો. મિઝ-દર રિવળા બી વારી નજબનેના કપો ન કહવાને, વહ સિવાજીકે યરાબર નહીં હો સહેલા ઝોર એકે બાન ખાજા રખેચાવક દે. સિન્દર કે પિયાર કે પાસ પદમે હી બહા સારી રાજ્ય થા; પર સિવાજી કે પાસ કથા થા કે દેવજ હોરી હી જગીર. ફિર બી ખ્યાલ રખના આરીએ કિ ચદરો કે જીવર કામગી કરને કે બાદ નહા કે લેખો કેા કાલ કરના, અર્થે અન્થસાક્ષરો જાસિ કા તર્પણ કરના, રાજગ્રામ દેહિયા કેા ચરસાદ કેા પદ્મનાંતે ઝોર સુરકેરી હી લલિત કરતે કરતે ઉન્જા દેા બાધ, ઇત્યાદિ બાતોસે સિવાજી સૈકંડા કેસ દુર થે. હન ખાતો ને તે સિન્દર હી સિન્દર થા.

(૪) વૈશ્વ કે ક્રતિકાસ ને નેપોલિયન બોનાપાર્ટ એક મહાબલક હો મયા દે કુજ બાતો ને તે ને દો મહાપુરુષ બિલકુલ વિરુદ્ધ થે; પર કુજ બાતો ને કિતમી-મસતબી હો અધીકૈ કાલિ-જોર-અવરતા; હાસી-દર-અવરતા-રોગ નહાને હી વિશ્વકેશ કાવતા. સ્વરાજ્ કેા પર્વિન કરને હી ઇન્જા ઇત્યાદિ મહાપુરુષો કે અપુ દોનો ને થે, પર દોગલપુરુષાર દોનો હી કૃતિયા અત્યંત સિન્ન થી. અઘ-રહીં ઝોર જીવંતી પાલી ને મોરપ ને રાજ રાજ કે બીજ સર્પાં જીવન હો ગમ થી. હન થેશિ હી સિદ્ધા હી અન્ય પ્રકાર ■ થી. ઇસ કાગલુ વદાં શુદિ-

मान् पुरुष को अपना नाम दिगन्त करने का श्रुतना अवकाश था जितना, हिन्दु-स्थानमें नहीं था। अक्षय्य प्राप्त कर के अन्तराष्ट्र कीर्ति कमाने का अवकाश नेपोलियन के भिन्ना। यह महापुरुष क्रान्तिकार विद्वान् लोक और अन्तराष्ट्र कीर्ति था। शिवाञ्च के उस प्रकार की कुछ भी शिक्षा न मिली थी। प्राकृतिक बुद्धिमत्ता और अनुसन्ध दोनों में समान थे, परन्तु शिक्षा में एक के मुखे का तो विकास हुआ, पर दूसरे के वह अवसर ही प्राप्त न हुआ। फिर क्रान्तिकारी समान संपन्न देश में कहा, विद्या धर्मादि सार्वजनिक लोकप्रयोगी कार्यों में सुधार करके स्वदेश को उन्नत करने का भौका भिन्ना; परन्तु हिन्दुस्थान की स्थिति शिवाञ्च के समय में अत्यन्त खिल थी। उसके सिवा आस्था, रक्षा, प्रशिक्षण, धर्मिक धर्मादि रक्षक राष्ट्रसे लड़ने का भौका ने नेपोलियन के भिन्ना वह शिवाञ्च के भिन्ना अक्षय्य था। उस कारण उन जातों में उस देश महापुरुष से महान् राष्ट्रीय वीर हीन जन पड़ता है; परन्तु यहाँ और अनेक जातों में अक्षय्य यादिके, कुछ ही हो, नेपोलियन के कारण योरप में नेपोलियन धर्मिक वहाँ हिन्दुस्थान में कभी नहीं हुआ और शिवाञ्च के साथ से तो आस्था नान्-मान् के ही हुआ होगी; परन्तु सचसे लारी जात वह है ही नेपोलियन अत्यन्त महत्वाकांक्षी था, पर शिवाञ्च जैसे विचारों से जितने दूर थे, वह हम विभक्ता ही चुके हैं। गीता का धर्मयोग शिवाञ्च के राम राम में लरा था। नर्भ 'न' तैयार करना, किले बनाकर देश का अक्षय्य करना और सन्ध देश में सन्ध राज्य-व्यवस्था स्थापित करके उसे समृद्ध करना धर्मादि जातों में दोनों समान थे। परन्तु नेपोलियन के कार्य की नींव क्रान्तिकारी समान संपन्न देशपर थी। शिवाञ्च की नींव कम थी ही नहीं। सन्ध देश पराधीन था उसे स्वतन्त्र करने का लार जन पर आ पड़ा था। उसके विपरीत नेपोलियन ने एक संपन्न देश का महत्त्व पदपर बढ़ाने का प्रयत्न किया। उस में नेपोलियन ने कौन लारी प्रशस्तीय कार्य किया? अत्यन्त महत्वाकांक्षी और बुद्धि से नेपोलियन ने केवल सारे संपन्न की श्रुतता संपादित की, परन्तु शिवाञ्च ने वह नींव जड़ी थी। उसके लारोंसे लारों ने अक्षय्य के समान प्रयत्न आदशाह को दरागा।

(५) सच तो यह है कि जैसा पुरुष जिसमें शिवाञ्च की श्रुतता हो सके अ-प्राप्त है। कुछ जातों में जाणरसे लवना हो सकती है। जाणरका पैरु राज्य दूसरों के साथ में सदा गया था। शिवाञ्च के समानही उसका भी श्रुत आपत्तिमय रहा और केवल सादस, बुद्धि और कट्टर स्वलाप के कारण उसने हिन्दुस्थान की आ-दशाहत की। शिवाञ्च के सदस ही वह भी भाता के वयन का पूज्य मानता था। जाणर श्रुत तो था ही; पर राज्य-व्यवस्था ही उसकी श्रुती न थी। शिवाञ्च की तरफ वह अक्षय्य रहा; तथापि जाणरने भी परदेश को श्रुत। शिवाञ्च जाणर के समान श्रुत और कट्टर, अक्षय्य के समान सन्ध पर सन्धसि से राज्य-व्यवस्था करने में दुराध और सादस के समान मितव्ययी रहकर प्रयत्न के सन्धके लदाने में निमग्न थे। जाणर और अक्षय्य के समान ही उस महापुरुष ने अनेक संकटों

तंत्रता को न कुचलने और प्राणुहानि का पाप न करते हुये शिवालय ने अपना कार्य किया। इसी कारण शिवालय महापुरुष है। स्वराष्ट्र और स्वधर्म के परे शिवालय ने प्रयत्न नहीं किया। इसी कारण शिवालय को सीकर की तरह कत्त हो जाने का भौका न आया। गेनापार्ट के समान सत्रुओं की कैद में सड़ते रहने का अवसर न आया अथवा सिकन्दर के समान लोगों के साथ सदन के अवसर न प्राप्त हुआ।

(६) अगर किसी अंगरेज सल्लन से पूछिये कि आप नेस्सन का धना अधिक आदर क्यों करते हो? तो वह कहेगा "आप भी अंग्रेज बन लो तो जल लो" यही न्याय शिवालय के लिये, इससे भी अधिक उपयुक्त है। यारों और राज्यकांति है, अत्याचार हो रहा है, धर्म रसातल को ल रहा है, राष्ट्र नष्ट हो रहा है! ऐसे समय में जो त्राता भिरे उसी अनुवाद माने में हमारी शक्त नहीं बच सकती। सारांश में हम यही कहते हैं श्री शिवालय के समकालीन बन लो तो आप इस महापुरुष को अच्छी तरह से पहचान सकेंगे।

१५-भराली-सत्ता के नाश के कारण

किसी सत्ता के नाश के कारणों का विचार करते समय वह प्रमाण रचना आदिमें कि उनके दो भेद हो सकते हैं, एक तो वे कारण जो राज्य के शरीर के भीतर से उत्पन्न होते हैं, दूसरे वे कारण होते हैं जो आपत्तिरूप से आ गिरते हैं। इन में से पहले कारण ही अधिक महत्वपूर्ण हैं। यद्यपि राज्यप्रणय में सिध्दता आ जाने से सत्ता का नाश हुआ करता है। इसी दृष्टि से हम यहाँ विचार करते हैं—

(१) शिवालय का राज्य-संगठन इस प्रकार था:—आठ मन्त्रियों की अष्ट-प्रधान नाभकी एक कार्यकारिणी सभा थी और सभ के विपर राजा या नोबल मुख्य मन्त्री था, और हाथ और मुहुरी राज्यप्रणय के लिये वह निम्नेवार था। मेनापति हाथ-प्रणय का मुखिया था। पन्तमभात्य मुहुरी वस्त्र और हिसाब के लिये निम्नेवार था। पन्तमसिव राज्य के सारे दकतरेका कामसँभालता था; पर-राज्य का व्यवहार सुभन्त के हाथ में था। मन्त्री राजा का आनगी कारेणार देभता था। न्यायाधीश न्यायविलास का मुखिया था और पञ्चिताय धर्मविलास का। इस प्रकार राज्य का काम जंटा हुआ था। इस कारण सभ कामभरावर व्यवता था। सभ अधिकार एक के हाथ में रहने से राज्यप्रणय हीन नहीं बच सकता, और शीघ्र ही सत्ता का वय हो जाता है। यह बात स्पष्ट है, और यह एक ऐतिहासिक सिद्धान्त भी है। राज्यविलास के लिये एक एक अधिकारी का निम्नेवार बनाकर सारा राज्य एक राजा के अधीन होने से काम अच्छा चलता था। एक सभा के लोग परस्पर से दूरे रहते हैं और इस कारण कोई अनुचित काम नहीं कर सकते, न ऐसी सभा में किसी तरह के परस्पर के निनाश के ब्यह रये न सकते हैं। राजा भी ऐसी सभा से दूरा रहता है, और कोई अनियन्त्रित बात नहीं

कर सकता। यह ठीक है, कि इस प्रधान-अधिकारी राजा की आज्ञा के अनुसार मंत्र्य करने का अधिकार नहीं था; पर राजा इस अधिपतिमंडल के सामने बैठा हुआ जाता था कि उन मंत्रियों की सलाह के बिना कुछ करना उसे भुल ही उठित न आलुम होता था। यही बात दूसरे देशों के इतिहासों से सिद्ध है, पर यह अधि-प्रधान-सभा शिवालय के बाद रही। राज्य अनियन्त्रित हो गये और जैसी इच्छा ने बुद्धिमान और जहाँ वेजों की जन आता। शिवालय की मृत्यु के बाद इन अधि-प्रधानों ने से हाथ और प्रधानों के सलाह ने मरवा दिया। जस तभी से यह सभा कमजोर पड़ गई, फिर बाद के समय में तो इसका अस्तित्व ही न रहा। बाद में सिमाजी और जैनी या, राज्य-कार्य देने की तकलीफ़ उसे जाती न थी, इस कारण नभाय अधिकार पेशवा के हाथ आ गिरे थे। अन्ततः अन्ततः पेशवा जैसा योग्य पुरुष या कि वह सारा काम स्वयं कर सकता था। इस कारण उसने सभ अधिकार हाथ में ले लिये और अपने प्रतिनिधिमोहदाय काम करने लगा। हो और प्रधान अर्थ से उठे। उसने कमजोर करवाया, इस प्रकार आप स्वयं राज्य में मुखिया बन गे। इसका पुत्र पालराय भी योग्य पुरुष निश्चय करने तोर करने अधिकार ले लिये कि महाराष्ट्र के इतिहास में राजा की आज्ञा के अनुसार शिवालय की नदी देती भूत, पेशवा की जल्द तहां कमजोरता दुखा दिखलाई देना हो आ-कारण के सभ अधिकार आपने हाथ में लेने की इच्छा महत्वाकांक्षी थी कि उसे राजा कहना अनुचित न होना, पालराय के बाद सभा पेशवा राजा की तरह वर्तते थे, यदा तक कि अंतर्ही राजा में ही आलायने युद्ध दिया, फिर कहा था ? राज्य किसका ? राजा का या पेशवा का ? और क्या पेशवा पर किसी की नियन्त्रण-शक्ति थी ? नहीं, फिर जैसा राज्य कितने दिन चल सकता है ? शिवालय की अन्तर्ही राज्य-व्यवस्था तोड़ डालने से क्या रहा कुछ न हुआ ?

(२) इस कारण के साथ साथ एक और कारण है, महाराष्ट्र की सभा जिस समय प्रस्थापित हुई, उस समय की परिस्थिति कुछ ऐसी थी कि अनेक प्रधान के हाथ में कुछ अधिकार भी थे—अनेक प्रधान कुछ सेना का अधिकारी था। इस समय अनेक के बलवा पड़ा था; क्योंकि पूरी सन्धि प्रस्थापित नहीं हुई थी। होकर अधिकार के कारण इस राज्य का पड़ा मुकदमा हुआ। उपर बिभा जल युद्ध है कि सभ अधिकार पेशवा ने आपने हाथ में ले लिये थे, और इसे छोटी भिंसी होकर की सहायता की, फिर क्या था ? पेशवा मनभाली करने लगे और उठे। होकर कहनेवाला न रहा। राज्य का कौन व्यक्ति उनके विरुद्ध 'पडा' रहा। 'संज्ञा' था ? 'चक्र' अतिहासिक सिद्धान्त है कि जन्म होकर और मुल्की राजा अधिकार एक ही मन्त्री के हाथ में होते हैं। तब राज्य अनियन्त्रित हो जाता है, क्योंकि वह पुरुष अनियन्त्रित हो जाता है। यदातक कि राजा की भी पूर्ण अधिकार न रहने आदि; पर पेशवा सभा कुछ होकर—मुल्की और होकर व्यवस्था के मुखिया तो थे ही, होकर सेनापति भी बन गये, फिर मुल्की व्यवस्था की और कौन देखा है सभ अन्तः अन्तः हो गया और मजबूत होने लगी। इस

समय हीके प्रणय्य करना तो हर रहा, ईश्वर की सहायता से अपने होय हर करने का प्रयत्न करने लगे, जो ईश्वर का सहारा पाकर और जहाँ तब विद्यापुत्र होने में क्या देर थी ? राजा के अधिकार पेक्षा के भिसे और वे मनमाने करने लगे. जहाँ पेम्बे भी ज्योत्स्य हदरे तब वे दूसरे के हाथ में गये. वे भी मनमाने करने लगे. इस प्रकार राज्य-प्रणय्य का हिकाना न रहा. जिसके हाथ में अधिकार रहता वह अपने ही अधिकार की परवाह करता था.

(३) पर धन दोनो दोनो में एक तीसरा भाग सारी होय उत्पन्न हुआ; और वह यह था कि अधिकार वंशपरंपरा के अनुसार प्राप्त होने लगे. एक तो पहले ही पेक्षा राज्य में मुजिषा थे, दूसरे ईश्वर उनके अधिकार में थी. और उसपर पेक्षा आनदानी भावस्थित हो गध ? फिर क्या था ? राजा मनमें और क्या पाकी था ? शिवालय के समय में कोष अधिकार वंशपरंपरा के जिम्मे हाथ नही रहते थे ? वे अपने सय कर्मचारियों का यह आत जताते रहते थे, जिससे कि कोष छलाने के योग्य न होने पावे ! शिवालय के बाद यह व्यवस्था काम न रही. इस कारण उसके हदरे इय महाराज के अपने पडे. आलाय विमनाथ के बाद आलाय और आलाय आलाय तो योग्य पुरुष हुये; इसमें सन्देह नही; पर जहाँ ही ज्योत्स्य पुरुष भी उत्पन्न होने लगे. यह प्रसिद्ध आत है, कि किसी भी प्रथा या संस्था के प्रस्थापक तो योग्य पुरुष होते हैं, पर उनके वंशज, द्रव्य और अधिकार के वसवती होकर विहासी, शैनी और ज्योत्स्य निहलते हैं. शिवालय के बाद संलाय, शाह धत्यादि जैसे निहले; यह धितहास-प्रसिद्ध हथ है, फिर आये पेम्बे. वे भी शीघ्र ही इसी भासा के भलि निहले. इस फिर क्या था ? जिसके हाथ में वे पुरुष पडे उनकी जन आध. आपस के दटे, आपल्लो की शुभाभद, राज्य का प्रणय्य धत्यादि कारणों में यह राज्य नष्ट न होता तो क्या होता ? फिर केवल पेक्षा ही वंशपरंपरा चलती रही हो, सो आत नही. अन्य नौकरियां भी वंशपरंपरा नहीं. इसका एक भाग सारी कारण यह रहा कि हिन्दूस्थान में यह रीति जदी पुरानी है. यहां नौकरी के भी लोग अपनी भावस्थित ही समजते हैं; इस प्रकार स्वावर और जगम जगम पुरुष, जैत्रो, प्रजैत्रो के मिलती है; इसी प्रकार हिन्दुस्थानियों की पुरानी समज थी कि नौकरियां भी वंशपरंपरा चलती आदिये. अगर वंशज की मूर्धता से स्वावरजगम व्यवहार नष्ट हो गध तो एक ही धरानेका तुक्सान होता है; पर नौकरी जो वंशपरंपरा नसे तो राज्य के समस्त लोगों का तुक्सान होता है. जय भी यह कल्पना नितान्त नष्ट नही दुध है, और एक आत में तो वह काये के स्वरूप पा मुकी है. यह केवल हमारी समज के कारण हुआ है. पुरोहित की आत किमे मावूम नही है ? पिता ने दश बरकी पुरोहित की, पिता के दो पुत्रो ने इसे आपस में पांट लिया, और इस प्रकार वह विलक होली यही अध. एक तो योंही ये धन्धे अनुपादक हैं और इस धंधेवासे निहले होते हैं. फिर इस कल्पना के कारण धनके वंशज

भी अनुत्पादक ही होते हैं और निकम्मे पडे रहते हैं। धनही नहीं, वरन् अ-
दायता में सुकृद्भा लकर वहीला के पेट लारते हैं। यही जात महाराष्ट्र की
नौकरियों के विषय में कुछ। अगर यह कम्पना न रहती तो राधाया ने अपने
लाभान्दी से कमाई न किया होता, और नारायणराय का भूत न होता। यह
कामना न होती तो स्याध भावराय के समान और महीने के अन्त्ये राजप के
नामधारी सन्धार न होते महाराष्ट्र की सन्ध्या सत्ता दूसरे के हाथ में न
जती, नाना इन्वीस और सन्धारण भापू के व्यापस में जगने का मैका न
जाता, महाराष्ट्र की सुद्धि व्यापस के जगने में नष्ट न होती और इस सत्ता
का नाश न होता।

(४) ओउ गडा लारी कारण और भी दुःखा। शिवालय के समय में सग ठा
वेतन नकद दिया जाता था। चेखा लोगों ने यह रीति छुट्ट दी, और पुरानी
रीति का रक्षणी ये नौकरी के पहले जगरी देने लगे। इसी परिणाम छतने
छुटे दुःखे, जिसका कुछ हिकमा नहीं। सोसले, सिदे, होबकर, गायकवाड, ये
पहले जगरीदार ही थे। जन लोगों ने होछ नौकरी की थी, और उसके पहले
छन्दे पैसवाने जगरी दे दी। यह साधारण नियम है कि जगरीन प्राप्त
होने पर उस विषय के तमाज दक भी आपन करने की छम्मा
मनुष्य ठा होती है मुगल जादशाहों के समय में भी यही परिणाम
दुःखे। जितने शिवाली अपने आदिमे छतने में रखने के नहीं, सिधे किसी प्रकार
शेडे आदमी रखकर सुख्य सगा ठा मोका देते थे और लारी रुपया अपनी
जेपमें लारते लते थे। इस प्रकार होल कमन्डेर पानी बध। छतरे में तो
हो नाम पांग हजर, पर रहेगे सिधे पाय सौ। मैका ही जान पडा तो
उपर के ईमरुत इस पाय दिन के सिधे लरनी डर दिजे। काम दुःखा, कि हिर
छन्दे छुटी के ही छर दूध तो उसका कुछ नुस्सान दुःखा ही नहीं। जेप तो
पहले ही में भरम थी। सुकरी पिछाग में भी यही जान कुछ। जो जितना धन
है जाता, यह जितना सिधे छानता न था। और जो लाना आन्तो में सासन
के अधिकारी थे उनका तो कुछ पूछना ही नहीं—वे ती स्वतन्त्र राज बन गये।
व'शपर'परा की कम्पना के कारण ग्रासित प्रान्त अपनी सन्तति के भी भिगे,
छसिगी भोगना तो वे करते ही थे हिर शासित प्रान्त के होछ और सु'ली
होता अधिकार छन्दे रहने के कारण और मेना के सेवापति भी होने के
कारण, उनसे भूध सत्ता ही जगने पर जाती थी। जगरीन सदा उपचिदायक
परा है वह न किसी प्रकार नष्ट होती है, न इसे माध मुरा वे ल मकता है।
जैसी वस्तु व'शपर'परा अवे और छसके सग अधिकार प्राप्त हो, यह छम्मा
अत्येक जन के रहती है। हिर जिन लोगों के हाथ में होछ, मुहरी अधिकार
हो और सेना भी हो, वे भूवसता से किस प्रकार न ल लय है उनके ग्रासित
भी यही सगने लयते हैं कि सगने राज यही है; कसकि छन्दी के लय में
उनका सर्व जीवन है। जैसी अवस्था में अगर प्रान्ताधिकारी और भूध सत्ता

के भीतर जगज्ज दुआ, तो प्रान्त के लोग अपने अधिकारी को ही सहायता देंगे, न कि गृह राज्य को। इससे भूख सत्ता और ली कमजोर पड़ जाती है। इस प्रकार एक तो भूख सत्ता बन जाती थी, दूसरे वे दो भाग आपस में ही लड़कर नष्ट हो जाते थे। मराठों ने अंग्रेजों से जितनी लड़ाइयां लड़ी हैं, वे इस बात के ज्वलंत विदाहरण हैं। चेन्ना हो गया अकेला, और गायकवाड़, शिंदे, सोलकर, आंसले जैसे अनेक प्रान्तीय अधिकारी दुबले अवतार में तमाश सत्ता उनके शत्रुओं के दराने में खगती, जो आपस में टट मरी। फिर जलवाहमे, किस प्रकार यह सत्ता नष्ट न होती? योरप की मध्यकालीन अवस्था में, बहुत कुछ यही स्थिति थी, पर वहां ने जमीन-जगरा-सरदार-जमीनदार थे, उन्हें राज्यों ने और लोगों ने धीरे धीरे कमजोर कर डाला। जहां कहीं ये जमीनदार अपने भी रहे, वहां उन्हें जमीन की मायकियत के सिवा अन्य कोई अधिकार न थे। इस कारण वे भूखसत्ता को कमजोर न कर सके। जहां कहीं जमीनदारी का विशेष अधिकार थे, वे भी धीरे धीरे उन्हें छोड़ देने पड़े। क्रान्ति की प्रसिद्ध राज्य-क्रान्ति का यही अर्थ है। जमीनदारों को अपनी पत्नी पत्नी जमीनदारियों भी छोड़ देनी पड़ी; पर हिन्दुस्थान में और महाराष्ट्र में बात इसके विरुद्ध होती थी।

(५) धर्म की महत्त्व का एक और कारण है। शिवाजी के समय में "स्व-राज्य" का ध्येय केवल महाराष्ट्र की सीमा तक परिमित था। शिवाजी के केवल महाराष्ट्र एकत्र करके स्वराज्य की रचना करनी थी, सारा हिन्दुस्थान मुसलमानों से स्वतंत्र करने का उनका विचार नहीं देखा पड़ता। निदान धर्मना तो अवश्य कह सकते हैं कि शिवाजी का स्वराज्य सिर्फ महाराष्ट्र के सिवा ही था, बाहे उनका यह भी ध्येय रही हो कि और और प्रान्त के हिन्दु भी इसी प्रकार अपना स्वराज्य वहां वहां स्थापित कर लें। यह प्रश्न पड़े महत्त्व का है। शिवाजी के पूर्व और समकाल में ने महाराष्ट्रधर्म फैल रहा था, वह महाराष्ट्र ही में था। इस समय ने स्वराज्य की, राष्ट्रीयता की, स्वतंत्रता की कल्पनाये फैल रही थीं वे सिर्फ महाराष्ट्रवासी के सिवा थीं, तमाश हिन्दुस्थान के सिवा न थीं। आरम्भिकता सिर्फ महाराष्ट्र में ही थी, स्वदेशालिभान महाराष्ट्र की सीमा तक संकुचित था; पर पेशवा ने शिवाजी का ध्येय पकट दिया और महाराष्ट्र की सीमा छोड़कर उत्तर और पूर्व की ओर बढ़ने लगे। हमारा यह कहना नहीं है कि पाकी हिन्दुस्थान का स्वराज्य और स्वतंत्रता न मिलनी चाहिये थी। नहीं, अगर सिद्ध सिद्ध हिन्दुस्वराज्य स्थापित हो जाते तो अति उत्तम

* "मराठा तेवदा मिजावावा, महाराष्ट्रधर्म जाठवावा" समझते स्वामी के इस उपदेश को न सुनना चाहिये। हमें यह भाव है कि "महाराष्ट्र" शब्द के अर्थ के संक्षेप में मतलब है, पर हम यहां इस पर वाद नहीं करना चाहते। शिवाजी के पूर्ण स्व-राज्य से हमें बड़ी ज्ञान होना है कि इस समय भी महाराष्ट्र का वही अर्थ था, ने आज है।

होता; पर महाराष्ट्र की सच्चा महाराष्ट्र के जादर जाने से महाराष्ट्र का पत्र
 जारी नुस्खान दुआ। निम्न समय राहु राज दुआ। इस समय महाराष्ट्र का
 स्वदेशालिमन, आत्मियता का भाव, और स्वतंत्रता की कल्पना कुछ सिधिय
 हो चुकी थी। जैसे समय में महाराष्ट्र का प्रथम-प्रेम-वराह-भावना, गुजरात,
 वडीसा, धन्नादि प्रान्तों में राज्य करना हीक न था। इन प्रान्तों में महाराष्ट्रीय
 लोग न थे, और वहां के लोगों का महाराष्ट्रियों से आत्मियतापूर्वक प्रेम होना
 शक्य न था। वहां आत्मियता न होने से इनका राज्य भुग्या होने लगा। और
 सुतजी राज्य का बहुत दिन तक टिकना संभव नहीं था। इस कारण पास महाराष्ट्र
 में स्वदेशालिमन और स्वतन्त्रता के भाव दीये जाने लगे। महाराष्ट्र का राज्य जल्दने
 से महाराष्ट्रियों के अर्थन इस देश की लबाछों लीये कम और राखिय होने लगे।
 लोग महाराष्ट्र के छोडकर छतर प्रान्तों में न्त भये, इस कारण अधिकारी भी
 अनिधन्निन हो गये आधिकारी अनिधन्निन होते ही राज्य-शासन दीसा पड
 गया और आभिर के महाराष्ट्र की सत्ता नष्ट हो गय। इस तन्त्र के अन्तक दृष्टा-
 न्त है। राम की सत्ता नष्ट होने का कारण इस का अधिक ईश्वर ही दुआ।
 लदा आत्मियता का संघर्ष है छन्दी लोगों का जो राज्य रहना उचित है;
 पर इनकी सत्ता तमाम घोरपमे ईश गय। पास दासमें तो लोकसत्ता रही, पर
 अन्यत्र इनका शासन अन्याययुक्त रहा। इसी कारण राम का पास शासन दीया
 सा पड गया, और आभिर इनका नाश ही हो गय। मुगल जाहशाह भी इसी
 का व्यवहार छोडकर है। पहले ही मुगल विशेष माने गये थे, फिर ये तमाम
 हिन्दुयान में सेना के जोर से राज्य बदले लगे। सेना के जोर पर राज्य बहुत
 दिना तक नहीं बसता। मुगलों के शासन में आत्मियता के भाव भी नहीं थे।
 इस कारण लोग इनके विरुद्ध हमेशा ही उठा करते थे, फिर दूर दूर के सुनेदार
 सुष्य स्थान से बहुत दूर रहने के कारण, सज पाते में स्वतंत्र जन होते
 और भाका आता तो सुष्य सत्ता से ही खाने को अच्छे होते। इस प्रकार मुग-
 लशाही नष्ट हुई। ही यही दास भरादाशाही का दुआ। ऐसे पूना में भेडे भेडे
 सारा राज्यभण संलास नहीं सकते थे। इस कारण भावकवास, शिंदे, होसकर,
 जोसदे इनके नियत करना पडा। येडे ही दास में ये स्वतंत्र जन होते, और
 सुष्य सत्ता—येसे से खाने लगे। अगर ये महाराष्ट्र के जादर न आये होते
 तो क्या अनेक लडाइया न खाना पडी होती, महाराष्ट्र का जित आदारी पाते
 में न लगता, और आपसमें कट मरने का डर कारण उपस्थित न होता। मत्त
 पटने की अवेक्षा सत्ता द्वाभूत करना स्वराज के अधिक वास्तविक होता है।
 पर येसे ने गद गदी लूत की, असव में जात मय थी कि राज्य के दास से
 और नष्ट-प्रधान के हाथसे तमाम सत्ता निकाल कर इसे अपने दास में रखने की
 महत्वाकांक्षा छन्दी उत्पन्न हुई। नज सज सत्ता छन्दीने अपने दासमें कर ली, तब
 इसे सुरक्षित रखना बादिजे या; पर लोग प्रज्ज न मयावे, इसलिये
 छन्दीने जादरी प्रान्तों के उत्तम गुर किया, और लोगों की आंखों में धन

अब टी. लोग उन के विजय से उनका वादवाद करने लगे और उन के दोष बूझ गये. पहले आछरावने जे अनेक गुह्र किये, उनका यही रहस्य है. और आवाक लोग धर्मी प्रकार अपना काम बनाते हैं. पहिले और तीसरे नेपोलियनों ने धर्मी प्रकार क्रान्त की सर्व सत्ता अपने हाथ में कर ली थी, और दोनों प्रजनित शासक-पद से बढ़ते बढ़ते कुछ-कुछ वहा के आदशाक बन गये और योरप के देशों से अनेक लड़ाइयां लड़ और विजय संपादन कर लोगों की आंखों में धूल उड़ाने लगे. रोम के सीजर ने यही प्रयत्न किया था और उसे मार कर सुटस ने ऐसी सत्ता उत्पन्न होने देने का प्रतीकार करने का प्रयत्न किया था. क्रिस्ति-नास से सात है कि सत्ता का केन्द्रिकरण और फिर उसका नाश, धर्मी प्रकार की व्यक्तिविषयक महत्त्वाकांक्षा के कारण ही हुआ करता है.

पेरियों के इस प्रयत्न से आपस में घुट हिलने लगी. लोगों का स्वदेशालिभान नष्ट हो गया, और जिस समय उच्च स्वदेशालिभान से प्रेरित हो. अकहिल से लड़नेवाले महाराष्ट्रियों की आवश्यकता थी, उस समय वह एक भी न रहा. फिर वह सत्ता नष्ट न होती तो क्या होती? अगर ये महाराष्ट्र के आंदोलन निकलते तो शिंदेवादी, गायकवादी, होलकरवादी और बोंसलेवादी पैदा न होती; फिर आपस में असी झूट न फैलती, लोगों की दृष्टि रान्ध्यासनपर लगी रहती, जिससे स्वदेशालिभान बना रहता और महाराष्ट्र की सत्ता मजबूत होती रहती.

(६) जे अके जग लारी दोष पीछे से उत्पन्न हो गया था, वह था लूट-शिवाज के स्वराज्य के लिये, अर्थात् सिवा स्वराज्य का कोई दूसरा उपाय था नहीं पर शिवाज की लूटका सम्झा अर्थ समझ लेना उचित है. जे लोग उनके भागों के विरुद्ध थे वही लूट करते थे. शिवाज जब लूटने जाते तब पहले शहर के मुख्य मुख्य लोगों से द्रव्य मांगते. जब वे न देते तब शहर के भीतर जा कर धनी लोगों का द्रव्य लूट लेते और मुपचाप लौट जाते. उन का सज्जत हुकम था कि किसी सिपाह से हाथी भी, आवाक वृद्ध और निर्धन जनको कभी तक छिद्र न हो. किसानों के वे कभी न लूटते थे. जे लोग धनी थे और अपना पैसा अंग्रेजी-आ-राम में 'अर्ज' करते थे उन्हीं पर ये गोर्खा घुमाते थे. फिर सज्ज लूट सरकार में जमा होती थी. मुगल प्रान्त में जे सरदेसमुष्गी और गैथ थी जाती थी, उस में से भी अके तिनका किसी के हाथ न लगता था—सज्ज सरकार में जमा होता था. चेतन नकद दिया जाता था. इस कारण कोई कदिन प्रज ही उपस्थित न होता था; पर पेरियों के समय जे सज्ज जाते महल गछ. मनमानी लूट होने लगी; गरीब, धनी सज्ज का तकलीफ होने लगी. जे भाव जिसके हाथ पड़ता वही उसका भासिक बन जाता था. शिवाज के समयमें 'स्वराज्य'में लूट न होती थी. जे प्रान्त उन के अधीन न थे वही वे लूटपाट मचाते थे. और वह एही उपर जतनाये नियम के अनुसार, उसके बाद नेणन्दशाही शुरू हो गई, और अत्येक जन अपनी मनमानी करने लगा. इससे मुख्य सत्ता कमजोर और दीर्घी पड़ गई.

(७) जब एक बात ऐसी कहनी है जो भर्त्सना के है; परन्तु सत्य किसी से उरता नहीं, इन्हीं वीथि हम वही निर्णय होकर उदते हैं। सिवाय के समय में सभ्यता के लोग नौकरी पाते थे। डेक्क भराई ही नहीं, डेक्क ब्राह्मण ही नहीं, डेक्क प्रभु ही नहीं, परन्तु भराई, ब्राह्मण हत्यादि सर्व जाति के लोग सिवाय ही नौकरी में थे। पर चम्बे के समय में ये जाति उत्पन्न हुए। ब्राह्मणों का सम्मान करने लगी। नौकरी में भरती करने का तत्त्व योज्यता न रहा जबकि हथान, नाता, धन, भान हत्यादि हो गया। जहाँ योज्यता का तत्त्व दूर कर दिया जाता है और धनी, भानी अधिकारियों के इच्छेदार नौकरी पाते लगते हैं वहास राज्यप्रबंध का तब हीक व्यव संकट है, इससे बिजने कि जा-वस्यता नहीं, वह तो स्वयंसे स्पष्ट है, अनेक कार्य करने का कार्य करने की योज्यता पर अवलम्बित है, धन भान हत्यादि पर नहीं। वह तत्त्व पैसा ने जूझा दिया अभी कारखाने के उभरे हुए व्यवस्था में पड़े।

(८) सिवाय के समय जमीन लगान जमींदारों के द्वारा वसूल न होना था। सरकारी नौकर वसूल दिया करते थे। वह जानती दुष्ट जान है कि जमींदार किस प्रकार दैत्यता पर लुब्ध करते थे, जमान से ज्यादा वसूल करना और जमान में कम देना-इस प्रकार आधा हिस्सा भीय में ही भार लेना-मनुष्य जमींदारों का काम ही है। इस तरह के लोगों को निर्धन बनाते हैं। इसने राज्य-प्रबंध के बिने इन्हीं की कमी अपने आप हो जाती है। उस धन के लोभ पर ये लक्षदान होते जाते हैं, बिने बांधने लगते हैं, ईश्वर अपने लगते हैं और प्रजा और राज होना को सत्ताकर होना को कमजोर बनाने रखते हैं। अतएव जहाँ कहीं जमींदारों के द्वारा लगान वसूल होता था, वहाँ राज और प्रजा होना कमजोर पड़ जाते थे। अंग्रेज आगच्छा ही का राज्यप्रबंध धर्मिका भुक्त लारी उदाहरण है। सिवाय के समय में तो वह कुछ न था; पर आंग्लिरी समय में चम्बे ने यह होष भी उत्पन्न कर दिया। जहाँ कमजोरसर, महालक्षरी, सुन्दार लगान वसूल करते थे, वहाँ जमींदार वसूल करने लगे। इस उपर बिजे तमाभ होष उत्पन्न हो गये। महाद्वार ही सत्ता अनेक कारखाने कमजोर पड़ ही गये थी, जब वह और भी अधिक कमजोर पड़ गए। यही कारण है की अंग्रेज सरकार को अपनी प्रजा की रक्षा के लिये टेनन्टी ऐक्ट के समान अनेक जमीन-संशोधन कायद बनाने पड़े।

(९) जब एक दो आक्षेप और निवारण करना है। उदाहरण के भराई में अपनी लज्जा की, पद्धति का विवेकाय पद्धति स्वीकार की, इस कारण उनको अंग्रेजों से दार हुए।

हम उपर लिखने कारण बता चुके हैं उनसे स्पष्ट है कि अंग्रेजों की भेद देने के पहले ही भराई सत्ता का शरीर रोगग्रस्त हो गया था—उसके शरीर की मुख्य शक्तियाँ पहले ही खल गयी थी। अंग्रेजों ने सुवाक्य होने पर वह रोग-ग्रस्त शरीर निरकर बेकाय हो गया, जो लोग कहते हैं कि बुद्धिपद्धति के जद-

क्षेत्र से भराड़ी सत्तावा नाथ हुवा वे सकुचित दृष्टि है शत्रु से मुठभेड़ न करके
 उस पर, समय समय पर, आक्रमण कर, बर्बर करना, सिवाय ही पद्धति थी
 उसके समय में ज्वाल रणनीति आदिमें कि यह पद्धति पहाड़ी देश में काम
 देती है, समझने के देश के योग्य यह नहीं यह ऐतिहासिक गान है जहाँ जहाँ
 पहाड़ी मुक्त है, देखने में आता है कि वही वही यह पद्धति स्वीकार की यह है
 क्योंकि बिना अपने शत्रु पर आक्रमण करना और बृहत्तर कर के लागू करना
 पहाड़ी देश में ही लागू होता है और यह बात महारथ के ही इतिहाससे
 साबित होती है जहाँ भराडे समझने पर आये नष्ट होने अपनी पद्धति पहा-
 लनी पड़ी, क्योंकि लम्बर आशय कदा से? इस कारण आभने सामने ही लम्बर
 पहा लम्बर पड़ी पुन लम्बर के सिधे तोपे रणनी पड़ी और शत्रु का नवीन
 पद्धति की शिक्षा देनी पड़ी फिर फिर देखने से मालूम होते हैं कि सिधे, भोससे
 इत्यादिने जनपद कर यह पद्धति स्वीकार की, पर बात यह है कि वे समझने
 में रहते थे वहाँ लम्बर के सिधे भडा होने के सिवा केवल विषय न था सर
 आर्द्धक समय साहज अपने मत की पुष्टि में कहते हैं कि रोपकर ने यह पद्धति
 स्वीकार नहीं की थी, पर क्या होयकर म भी पड़ी लम्बर नही लम्बर पड़ी ?
 और क्या उन में इस की सेना की छत गुरु ? जोके बार छोटी से अश्वेष्ट
 सेनापर विजय प्राप्त कर विषय तो होने से यह बात सुनत नहीं हो सकनी
 धन के कारण के कारण कुछ और ही है वहाँ वहाँ यह कथन है कि जहाँ
 तब हो सके पड़ी लम्बर न लम्बर आदीमें, अमानक धावे में ही शत्रु का न
 बर्बर कर क्षयना की है, पर यह हम मानने को तैयार नहीं हैं कि सिधे ने मेष
 पीय पद्धति स्वीकार करके पड़ी लारी बलती की आप कहते हैं योरपीय
 पद्धति से योरपीयना से लम्बर हिन्दुस्थानी कभी विजय नहीं पा सकते थे
 और, कुछ अर्थ में यह भी कथन पर सर्वथा नहीं इस निरा में हमारा
 धतना ही कहना है कि सामक साहज ने इस बात को गिनतना महत्व दिया है
 धतना हम नहीं दे सकते हमारी समझ में दोनों पद्धति का मिश्रण ही न रहा
 होता, जैसा कि हम उगार दिखना मुझे है

(१०) कुछ लोग कहते हैं पालीपन की दार के कारण भराडाशाही नष्ट
 हो यह यह मत धर्म अश्वेष्ट अर्थकारों का है उनके भी हम सकुचित-दृष्टि
 के नज़ में ही रकभेजे हमारा पुन पुन कहना है कि भराडी सत्ता पड़ने की
 शुरु हो। सुनी थी इस समय आदि किसी से मुकाबला हुआ होता, उनके अव
 श्य दार पानी पड़ी यदि छत भी हुआ होती तो क्या भराडी सत्ता पानी रहती ?
 दार के कारण तो पहले ही ग्येबूद वे ग्राह्य कितनी सेना ले जाते तो भी क्या
 होता ? मुझ में श्रियोसहित जना—नहीं, जोके नगर का नगर छोड़ लेगना
 —अलग अलग सरदारों के अलग अलग मत, आपस में मजदूरी करके शक्ति
 नष्ट करना, स्वार्थपूर्वक, महासिवराज बाबू की अहम्भ-मता, जैसे बाबू कारखो
 के मौजूद रहते हुये ग्राह्य करेडा भराडे पानीपतपर आये जाते, तो भी क्या वे
 सि २३

एत सङ्गे ये १ और एत भी जते तो मराठी सत्ता क्या दड हो जाती? हमारी समझ में और भी उर्खु हो जाती, क्योंकि राज्य के ईशान के साथ साथ राज्य-प्रबंध दीक्षा पड जाता. हां, ओके ज्ञान और होती. अंग्रेजों से १७७५ धरती में जे पदसा मुकाबला हुआ वद साबद, १७६१ के बाद, १७८८ ही हो जाता ! और साबद मराठी सत्ताका नाश और ली पड़े दी हो जाता ! हम धर्म पानीपत के युद्ध के विशेष मददपूर्व नहीं समझते, मराठी सत्ता की कमजोरी के कारण पदसे ली. मे भौखूद ये. पानीपतपर एतने से बहुत होता तो मराठेसादी इस पाप भाव और एती रहती; पर इनका काम अच्छा परिणाम न होता.

(११) हम उपर मराठी सत्ता के नाश के अनेक कारण दिखवा चुके हैं. भी-माना की दृष्टि में हमारा जैसा होना है ली छित. पर धनना दड होना आवश्यक है कि इनमें से कई कारण तो परिस्थिति के न बनने के कारण धुस आये सभी काम अनुभव अपनी खुद के अनुसार नहीं कर सकते; तथापि करते समय हमें इनके परिणामों पर क्याप्रति दृष्टि अवश्य होनी चाहिये, यद ज्ञात हो कि ये चेष्टां ने अनजानेकर कुछ कारण हो दिये. यदि साह विद्या-सी और मैली निष्ठा या तो जाजाण विधनाय या जाजराव के यद उचित नहीं था, कि अष्ट-प्रधान का अस्तित्व न रखकर व्यवस्था की राजा बन गये कि ये चेष्टा अवस्था धरत अधिहार वंश-परंपरा अज्ञाने का क्या कारण था कि निज की मददवालाहा वृत्ति करने के लिये और लोगोकी आंखों में धुल डालने के लिये मददराज का इव्य और जल लक्षणों में प्रयत्न करने का ज्ञान तो कारण था? क्या आवश्यकता थी कि नौकरी के लिये नकद न देते, वंश-परंपरा की जगह देकर अपने अग्रे बहुत अडे कर देते? चेष्टा ने जिस प्रकार अपना हावडा देना, इस प्रकार और और लोगोने ली अपना अपना लाल देना. इस कारण सिवाष्टक के समय की कल्पना, भ्रम, विचार और उच्च स्वदेशाभिमान इनमें से कुछ ली जाही न रहा ! कल यद हुआ कि नीतिमत्ता भिन्न अष्ट और व्यापार सर्वनाश हो गया. जहां नीतिमत्ता भिन्न जाती है, वहां नाश होने में बहुत देर नहीं लगती. यदा यद ज्ञात ज्यादा हमने के साथ है कि चेष्टा ने अन्त में आत्मशक्ति का साम्राज्य कर दिया, योज्य पुरुष की दंड न दुष्ट ! इस कारण आपस में झूट हो गय, जिसका परिणाम सज के ज्ञात दी है.

નવું જગત

ગરીબી એ કેવો સુન્દો ! નિર્ધનતા એ કેવું કલંક ! દોષ ગરીબ ચોરી કરે અને તેને માટે જેલ તૈયાર છે; કોઈ નિર્ધન ધનને અર્થે ખૂન કરે અને એ ખૂનીને માટે ફાંસીનો માંચડો ઉભો છે, અને શ્રીમંત ? કોઈ શ્રીમંત ચોરી કરે, લૂંટો ચલાવે અને દુનિયા તેની ચાતુરીની સ્તુતિઓ ગાવા માંડે; તે લલ્કરીને અર્થે તેના સ્વદેશમાં અને વિદેશમાં માનવીના હૃત્યાકાંડો રથે અને એ હૃત્યાશિ સ્વદેશસેવકતું સુનામ પામે; એ ચોરીઓ અને એ લૂંટો અને એ હૃત્યાઓથી તે દોલતમંદ બને, એટલે તેને ઉમરાવપદે ચઠાવવામાં આવે; અને જગત તેની ઝુકી ઝુકીને સલામો લે ! એ જગત ! તારો ડેટલો અધઃ-પાત થયો છે ?

.... પણ હા, આ જૂની દુનિયાના ખડેર ઉપરજ નવું જગત રચાશે—અને જરૂર રચાશે. કોઈ જાદુગર એક રાતમાંજ મહેસાતો ઉભી કરી દે, તેમ આજની પવિત્ર ગરીબીના ઉદ્ધરમાર્ગીજ નવી દુનિયા અવતરશે—અને થોડા કાળમાંજ અવતરશે. તે નવા જગતમાં સત્યનાં અજવાળાં ચોમેર રેલાઈ રહ્યાં હશે; પ્રેમની મધુરતા સર્વત્ર મધમધી રહી હશે; તે દુનિયામાં સેવા સર્વની પૂન પામશે; સર્વ સમાન મનાશે; અને સન્માનના અધિકારી મણાશે.

આને પૃથ્વી તેની પ્રધાઓ અને તેના શિક્ષાચારીના હાકલમાં ખલસાઈ રહી છે; આને ધરતી ઉપર સત્તાલોભ અને ધનતૃષ્ણાની જ્વાળાઓ સળગી રહી છે; આને એ મુદ્દનો સેતાન માનવીઓના અંતરમંદિરમાંથી પ્રભુને પદબ્રષ્ટ કરી રહ્યો છે; આને શ્રીમંતોની લાલસાતૃસિને અર્થે ગરીબોની છાંદગીની હરરાજીઓ બોલાઈ રહી છે; અને આને જગત કોઈ કદરૂપાંદાનવ જેવું બની ગયું છે ! પણ નવો પ્રકાશ અને નવી દૃષ્ટિ, નવો આદર્શ અને નવી આશા, એ બધી બદલોને ધોઈ નાખશે; એ બધી કદરૂપતાને હરી લેશે અને આ જૂની કાયામાં નવા પ્રાણ પુરશે. શુદ્ધિ પામેલા આ જગતમાં પ્રકાશમય, પ્રેમમય અને સુંદર, પ્રભુની યુગ્મવાટિકાસમું એક નવું સ્વર્ગ સર્જાશે. સ્વર્ગના એ સુખકર વાયરાઓ ! તમે દેવોના ઉપલોગની એ તમારી વાયુલહરિઓ આ અવનિ ઉપર વર્ષાવો; અમારા પ્રાણમાં સ્વર્ગનાં એ અમૃત ભરો. અને આ સુનીઓ અને હૃત્યારાઓની એડીતળે ચગઠાતા જગતને સેવાની અમીરીથી ઝળહળતું, પ્રેમની ખુશબોથી મહેકતું, માનવીની સ્વાધીનતાતું મહારાજ્ય બનાવો ! (મોહન રિબ્યુમાંના એક સંવાદઉપરથી “સૌરાષ્ટ્ર” તા ૧૫-૧૧-૨૪)

ગ્રંથસેવનનો મહિમા

(અનેક ઉત્તમ પુરુષોના ઉદ્ધાર)

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं, किं तस्य शुष्कैश्चपलाविनोदैः ॥

અર્થાત્ જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવાનિચારવાનું સદ્ભાગ્ય મળેલું હોય, તેને ચપલાના (સજ્જીવોના-ઓના) શુષ્ક વિનોદ થી ગણતરીમાં છે ?

“ તમે ગમે તેથી નવલકથાઓ અને ખીલું જે આપ્યું તે વાંચવા મંડી પડો છો, પણ એવું તો તમે થોડું વાંચી તેમજ સારું. ગીતાજી વાંચો, વેદાંતના ખીલું પુસ્તકો વાંચો, કેમકે તેની આજ્ઞા છવન સુધી જરૂર છે. “સ્વામી વિવેકાનંદ”

“ પુસ્તકોમાં હું યુવાયતો રહી ચકતો, તેથી મને જે માત્ર વધારે જેમ જગન તોપણ હું કાપર નહિ ચાત, એટલુંજ નહિ પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉક્તો વધારે સુખચેતનાં રહેત. હું માનું છું કે જેને સારા પુસ્તકો વાંચવાનો શ્રેય છે; તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી લેવી શકે છે. x x એક પછી બીજું, એમ પુસ્તકો વાંચનાં ઉત્તરે તમે આંતરવિચાર પણ કરી શકો.”

“મહાદેવો મોહાજી”

“ મને પુસ્તકો વાંચવાથી જેવો જ્ઞાનંદ મળે છે તેવો જ્ઞાનંદ આ જન્મતમાં ખીલ કોઈ પણ સ્ત્રમથી નથી મળતો. ” x x x “ માતૃભાષામાં વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ગ્રંથોનો પ્રમાણ મર્યાદા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીયભાવના (સ્વદેશપ્રીતિ) પણ મેળવી શકતી નથી. ” x x x “ બધી જાતની ઉન્નતિવૃત્તિ મૂળ જાનથી ઉન્નતિ છે. પરંતુ અદિત્ય જેવી ધૃતિવૃત્તિ સિવાયનું ખીલું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહિ જાનારી શકો કે જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમાં રહેલું ન હોય. ” x x x “ સાહિત્ય-વિજ્ઞાનના ચતુર માણા ઘરાનું સુભાગ્ય જેને પ્રાપ્ત થયું હોય જ્યારે જેનું મન સદૈવ માહિત્ય સરોવરનાં કમલોની મધુર સુગંધથી ભરત જનવા મળ્યું હોય, તેને તો સાહિત્ય સિવાયનાં સ્વર્ગીય સુખો પણ સુખજનક લાગે છે. ”

“અંકિતચંદ્ર”

“ મરીએને દરિદ્રતામાંથી છોડાવવાની, દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનનો શાક ઉતારવાની, અને મોહાંઓનું દર્દ જૂલાવી દેવાની પ્રયત્નોને જોઈથી શકિત છે, તેટલી શક્તિ પણ કરીને બીજી કોઈ જીવનમાં નથી. ” “ મારડન ”

“ જ્ઞાન એ આશ્રય છે અને પુસ્તકો એ તેમાં શોભી રહેલા મળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ મહુદ છે અને પુસ્તકો એ તે સમુદ્રનો લાલ લાલ શાપ તેમાં વઢાણો છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને પુસ્તકો એ આપણા ધરમાં આવી શકે એવો તેનો પ્રકાશ છે; જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે, અને પુસ્તકો એ તેમાંથી બનાવેલા આપણને બચ-એસતા શાપ તેવા દાગીના છે; જ્ઞાન એ મોટામાં મોટી કિમતી નોટા છે અને પુસ્તકો એ આપણું ગણના ઉપયોગમાં આવી શકે એવા મલબી સીકાઓ છે; જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો એ વાયુને ચલાવી ઠંડક આપનારા પાંચા છે, જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો એ અગ્નિથી પ્રકટાવેલા દીવા છે; જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે; જ્ઞાન એ અનાજનો ભંડાર છે અને પુસ્તકો એ તેમાંથી

તૈયાર થયેલા રોટલા છે; જ્ઞાન એ મેષ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ધરમાં રહી રહે તેવા પાણી ભરેલા માટલા છે; અને જ્ઞાન એ સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો એ તે પરમાત્માનો રસ્તો દેખાડનારા પૂજનીય દેવો છે.” “દેવગ્નિનાં રત્નો.”

“પુસ્તકોનો રત્ન એ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે.”

“ખરાબ ચોપડીઓનું વાચન, એ તો ગેર પીવાસમાન છે.”

“મહેસોદી તથા ધનવૈજયના અખૂટ ભંડારથી જે સંતોષ તમને નહિ મળે તે સંતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોથી પ્રાપ્ત થશે.”

“લીલા વનમાં બૂખે મરનાર પશુમાં અને આટલાં આટલાં વાંચવાનાં સાધન છતાં, જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યમાં શું તફાવત ?”

“ખોરાકવિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાનવિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાચન હોવાથી જે ધરમાં સારાં પુસ્તકો નથી, તે ધર, ધર નહિ પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં જીવતાં મુઠ્ઠાંઓને રહેવાની ધોરજ છે.”

એક વિદ્વાન ઠીકજ કહે છે કે, “વાંચવાની હોશ છોડી દેવાના બદલામાં કાઠ મને આપ્યા હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદિ છોડું નહિ.”

“પુસ્તકો તરૂણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીને વખતે સમાધાન કરીને આપણું જીવન આપણને નક્કમું લાગવા દેતાં નથી. વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોષાદિને શાંત કરીને નિરાશનો નાશ કરે છે.”

“અવકાશની એકાદ ક્ષણનો પણ ઉપયોગ કરી લેવા માટે ઝંઝરટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ મજવામાં સદાય એકાદ પુસ્તક લઈને ફરે; તો પછી આપણા જેવાઓએ તો ખુદી વધા જતી કિંમતી ક્ષણોને બચાવવા માટે શું ન કરવું જોઈએ ?

“એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો તો એટલા સુધી મત છે કે, ‘માણસને લુગડાં લતાંની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે.’ તે પોતે પણ જરૂરનાં પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુલતવી રાખતો. તેને સિસેરોનાં પુસ્તકો બહુ ગમતાં હતાં. તે વાંચતો ત્યારે ત્યારે ‘હું વધારે સારો થયો છું’ એમ તેને લાગતું.”

“એકાદ ઉત્તમ મર્વેયો ક્યંટે ત્યારે જેમ પોતાનાં વાજંતમાંથી ચક્રાવ તે સ્વર કાઢી આનંદ લે છે; તેમ એક વાંચનાર પણ ત્યારે ક્યંટે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ અર્થમાંથી પોતાને મનગમતો અવાજ કાઢી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે.”

“મહાવામ્બી જેમ માણસના શુભ્વી અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમ જ પુસ્તકોનો તેને શોખ હોય છે તે ઉપરથી પણ તેનાવિષે અનુમાન લાયક છે.”

“ઉત્તમ ગ્રંથો, તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, ચાતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ષ, ધૈર્ય તથા પરાપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે; અને જેથ જેમ એ દેવી શુભોની સત્તા જામતી આલે છે; તેમ તેમ દુનિયાને પીડારૂપ આસુરી લાગેલી જડ નારા પામતી જાય છે.”

“સુખ, વિદ્યા અથવા પ્રમાણિકતાના પ્રેમીએ તો જરૂર પુસ્તકોને શોખ રાખવો.”

“અંધોની આંટીમાં ગયા પછો જામે એને હાથ નહિ લગાડો તો એ અંધોજ માનસવાણીથી તમને કહેશે કે, ‘અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે દયો અને વાપરો, એટલે તમારું ક્યાં જશે.’ શું આ માનસવાણી બોલી કિમતી ?”

ઉત્તમ જીવનચરિત્રોનો સહિમા

“જીવનચરિત્ર એ એક પ્રકારનું દર્પણ છે. જેમ અરીસામાં મનુષ્ય પોતાની મુખ-
મુર્તિમાં આપણુ જુએ છે, ત્યારે તે આપણને કાઠી નાખતા અને કાંતિમાં વધારો
કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે; તેમ ચરિત્રરૂપી આરસરૂપી ચોતાના સ્વભાવમાં વળગેલા
જૂવણદાણુ-ગુણદોષ-તેના જોવામાં આવે છે; અને તેમ યનાં દૃષ્યોનો હાથ અને
જૂવણમાં વધી કરવાને તે જન્યુત થાય છે, વળી જે કામ ઉપરેસ અથવા ભોષ કર-
વાથી નથી બનતું, તે કામ જીવનચરિત્ર સદેશધિથી પાર પાડી શકે છે. જાતિ શ્રમ
હાથ વિદ્યા ભણો, દેશાટન કરો, સ્પર્ધાક્રિયાને ક્રુ યાઓ, પ્રેમશૌર્ય કામરો, એવા
એવા ઉપદેશો મુખે અથવા પુસ્તકદ્વારા કરવાથી જેવી અને જોટલી બહાર થાય છે;
તેના કરતાં એવા મુણેથી અંકિત થઈ પ્રખ્યાતિમાં આવેલા મહાત્માના ચરિત્રો વાંચી સમજ-
વાથી અધિક અસર થાય છે. વચનારના રમરજીવનમાં તેવી આખા ઉઠી હાથ
પડે છે અને ખાજી તે તેને અનુસરીને ઉત્તેજિત થઈને બહાર પડે છે.”

“ઉત્તમ ચરિત્રો તેના વાચકને ખતલી આપે છે કે એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ
પોતાનું જીવન કેટલી હદ સુધી ઉત્તમ બનાવી શકે તથા કેવા ઉચ્ચ કાવું કરી શકે,
અને જગતમાં કેટલી બધી સારી અસરો ફેલાવી શકે.”

“ચરિત્રોના વાચનથી અપણું જૈતન્ય સતેજ ચાર છે, આપણી આંશમાં જીવન
આવે છે, આપણામાં નવું કૌવત, દિગ્મત અને શક્તિ આવે છે; આપણે આપણા ઉપર
તેજાળ બીજાઓ ઉપર શક્તિ રાખીએ છીએ; આપણામાં મહત્વાકાંક્ષા જાગે છે; આપણે
શક્તિ કાર્યોમાં જોડાઈએ છીએ, અને ચોટાઓનાં કામોમાં તેમની સાથે હિસ્સેદાર થવાને
હિરેશાઈએ છીએ. આ પ્રમાણે જીવનચરિત્રોના સહવાસમાં રહેવું, જીવવું, અને
તેમાંનાં હાથચાઓ જોઈને સ્ફુરણાવધાન થવું, એ ને તે ઉત્તમ આત્માઓના સમાગમમાં
આવવા બરાબર અને ઉચિત મહાત્મામાં સહવાસ કરવા બરાબર છે.”

“મહાત્મા આપણેનાં જીવનચરિત્રોનું ચિંતન કરાય છે, ત્યારે બરાબર સમજી
શકાય છે કે, મહાત્માને દરવાજો સર્વને માટે ઉઘાડે છે.”

“નિશ્ચયનું એકાદમ એકું વ્યાજ ચરિત્રવસ્તુજન્ય છે, અને ચરિત્રવસ્તુજન્ય એકાદમ
ચોટી મદદ મહાત્મા આપણેનાં જીવનચરિત્રોના અભ્યાસથી મળે છે; માટે જીવનચરિત્રો
અભ્યાસ કરવો એ શિક્ષણનું એક ચોટામાં ચોટું અંગ માનવું જોઈએ.”

“માનવજાતિના વર્તનને ઉચ્ચ રિચ્છિતિએ લાવવામાં રૂઝાં મનુષ્યોનાં જીવન-
ચરિત્રોએ જે અસર નિષ્પન્ન થી છે, તેનું મૂલ્ય જોઈવું આજીએ તેટલું થોડું છે.”

જ્ઞાન-આરિય્ય અને મુખસામર્થ્યની વૃદ્ધિ કરી મનુષ્યને દેવ જેવો

બનાવનારાં ફરેક વરના શાસ્ત્રગાર અને સંપત્તિરૂપ

બોધદાયક ઉત્તમ ચરિત્રો

તૈયાર છે:-

	પૃષ્ઠ	કદ ઇંચ	મૂલ્ય
સ્વામી વિવેકાનંદ-સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૭૪૦	૫x૬ 1/2	૨૮
જગતનો મહાન પુરુષ-મંડળ માંથી	૩૫૦	"	૧)
મહાન સમ્રાટ અકબર-ખીજી આજ્ઞા	૩૫૨	૫ 1/2 x ૮ 1/2	૧૧
મહાત્મા ટાલ્સ્ટોય... ..	૬૨૦	૫ 1/2 x ૮	૨૮
મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ... ..	૮૪૦	"	૩)
ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો મંથ પહેલો	૨૦૦૦ ફરેક ભાગના છટકા	૫ 1/2 x ૮ 1/2	૬)
" " અંથ બીજો			
" " અંથ ત્રીજો			
શ્રી શિવાજી હનુમંત ખીજી આજ્ઞા	૫૪૪	૫ 1/2 x ૮	૨૧

(વધુ વિગત માટે બુકો આ પછીનાં પૃષ્ઠો)

હવે પછી નીકળશે.

સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર
શ્રીતન્ય મહા પ્રભુ-સંપૂર્ણ વૃત્તાંત
મુસલમાન મહાત્માઓ
સ્વામી ભારતકંદનંદ સરસ્વતી
મહાદેવ તિલિયા
હાનવીર કારતેગી

ચેરીબાહી, મેઝીની અને કાન્કુર
લિંકન, ગાર્ફીલ્ડ અને વૉશિંગ્ટન
વીર દુર્ગાદાસ--તુરતમાં નીકળશે.
ભારતના વીર પુરુષો ખીજી આજ્ઞા
ભારતના સંત પુરુષો "
ભગવાન શુદ્ધ "

સૂચના:-ઉપજામાંથી જે ખીજી આજ્ઞા તરીકે નીકળનાર છે, તે નીકળેથી 'વિવિધ અંથમાળા' દ્વારા ખગર અપાશે; અને પ્રથમવાર નીકળનારાં ચરિત્રો 'વિવિધ અંથમાળા'ના બીજો વિભાગ ચાલુ સં. ૧૯૮૧ ની સાલથી જાહેર છે તે દ્વારા નીકળશે, અને છૂટા પાણી મળી શકશે.

વ્યવસ્થાપક-સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ

તમારા કૃત્યની શ્રીઓ, બહેનો અને કન્યાઓનાં જીવન અધિક મુખી,
સંદેશ તથા ધર્મનીતિથી ભરપૂર કરવા ઇચ્છતા હો, તો પહેલીજ તકે
નીચેનાં શ્રીકૃપાળી પુસ્તકો તેમના હાથમાં મૂકો.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

પુસ્તક સુધારા વધારા સાથે બીજી આવૃત્તિ

પાનાં ૪૮ ના ત્રણ ગ્રંથોમાં-પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

ભારતની લગભગ ૫૦૦ મહાન સતીસાધ્વીઓ તથા વીરાંગ-
નાઓનાં અત્યંત બોધપ્રદ તથા અસરકારક ચરિત્રોનો
આ સંગ્રહ આખા દેશમાં સર્વથી મોટો, ઉત્તમ
અને સસ્તો છે. પાકાં પૂકાં સાથે ત્રણેના રૂ. ૬)

ગ્રંથ ૧ લો-ચરિત્ર ૧૧૩, કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૭૧૨

એમાંનાં કેટલાંક નામો—દ્વક-ના સતી, પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપા-
મુદા, કાચલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, સીતા, યજ્ઞરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, તારા,
અનસુયા, મરગા, સુલોચના, મનોરમા, સુચિ, દમયંતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુન્તી,
માદ્રી, ગંધારી, ત્રિવરણી, દ્રૌપદી, શુભદ્રા, રુકિમણી, દેવતી, ઉત્તરા, હિમા, શકુ-
ન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શૃંગ્યા, સુન્દર્યા, વન્દા, દેવહતિ, અરુન્ધતી, મહાકામ્યા, કાશ્યપી,
મેહુલા, મુલમા, અંબાલિકા, ધૃત્વા, કાલ્યાણી, માયત્રી, ૪૦

ગ્રંથ ૨ જો-ચરિત્ર ૨૪૪, કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૬૩૨

એમાંનાં કેટલાંક નામો—રૂપમંદરી, દાહિર-નાઓ, બસમા યોગેશ્વ, મયલુ-
દેવી, રાણકેવી, ગુણમંદરી, મંયુક્તા, દેવગેવી, કર્મદેવી, વીરમતી, પદ્મિની,
દોટારાણી, હમીરમાતા અને પત્ની, તારાબાઈ, કલાવતી, નાગબાઈ ચારણી, મનોરની
રાણી, મીરાંબાઈ, મુકમલ બેગમ, દુર્ગાવતી, નવાદિરબાઈ, રુકિરાણી, પન્ના,
રૂપમતી, ચમ્પાદે, કમલાવતી, વીરાં, બેધગાંધે, મલીખા બેગમ, દરજહાં, રતનાવલી,
કર્મબાઈ, સોનાબીબી, પ્રિયંવદા, કરમેતીબાઈ, મુગનમતી, બેધપુરી, કાંતમા,
સુમતાજમદાલ, ગુલશન, બર્દાન ચારા, રૌશન ચારા, એશુન્નિસા, ચાંદનીબી, રૂપ-
નગદની રાગકુમારી, જ્યમતી, હાકીજી, ૪૦

ગ્રંથ ૩ જો-ચરિત્ર ૧૭૧ કદ ૫૧૧ x ૮૧, પૃષ્ઠ ૭૪૦

આમાંનાં યોગ્ય ચરિત્રનાં નામો—સજમાના જીજ્ઞાષા, વીરાંગના તારાબાઈ,
રૂપમંદરી, માહેજકંવરી, ગૌરી બાઈ, યશ્વીન્યા અમ્મમા-યા, અહલ્યાબાઈ,

બીમાબાઈ, કમળાદેવી, સત્યવતી, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પવારીજી, મધુરવાણી, કુસિયા બેગમ, સિકંદર બેગમ, રાણી દુર્ગાબાઈ, રાણી રાજબાઈ, રાણી રાસમણી, બિમાબાઈ દાબાડે, સુચતાના રઝીયા, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ, રાણી ચંદા, પ્રતાપકુંવરબાઈ, માછ હરિકુંવરી, સ્વામીલક્ષ્મીબાઈ, અજ્ઞા લક્ષ્મીદેવી, મહારાણી સ્વર્ણમણી, ચરત્સદી દેવી, માતાજી તપસ્વિની, વીરાંગના રૂપકુમારી, ચંદ્રપ્રભા, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભમવતી દેવી, ભમિની નિવેદિતા, મરલાદાસ. ૬૦

જગતનો મહાન પુરુષ

મહાત્માજી સંબંધી નીકળેલાં અન્ય અનેક નાનાં મોટાં પુસ્તકો કરતાં આ પુસ્તક જૂદાજ પ્રકારનું છે. કેમકે એમાંના લેખો દેશવિદેશના પ્રસિદ્ધ પુરુષોને હાથે તાર્ત્વિક દૃષ્ટિથી લખાયેલા છે. પૃષ્ઠ ૩૫૦ મૂલ્ય ૧)

જેમકે:—સંસારનો ગ્રેષ્ઠ પુરુષ, મં ગાંધીજીની ધારણા, ભારતીય ઋષિ, જગતનો ભાગ્યવિધાતા, હિંદનો રક્ષક, એકુલ, નીતિય અને રાજદારી, સ્વરાજની કિંમત, ગાંધીજી અને યોગેશ્વર, એશિયાનો નવોન પ્રગટ, ગાંધીજીનું હિંદ, સત્યપુરુષ, યુદ્ધકુશળ સેનાનાયક, ગાંધીજીનો અમહત્તર, ધર્મરક્ષક માટે ધારાવાસ, શાંતિનો પ્રવૃત્તા, લિખારી ગૃહરથ, સ્વરાજ્યનો નમુનો, નેતાનો નેતા, દેવની ફરજ, ધર્મવીર ગાંધી.

સ્વામી વિવેકાનંદ

ભાગ ૧ મો-સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર

૬૫૫ પાનાનાં પૃષ્ઠ ૭૪૦, મૂલ્ય ૨)

અનેક ગ્રંથોને આધારે લખાયેલા આ ચરિત્રમાં સ્વામીજીના જીવનની તમામ ગાથાઓની વાતનો સમાવેશ થયે છે. જેમકે:—કુલજ્ઞતાના જાણવારથા અને વિદ્યાર્થીઅવસ્થા. વિપત્તિઓ અને સત્યની જિજ્ઞાસા. વીરામકૃષ્ણ પરમહંસનો સમાગમ. સાધકદશા. નિર્વિકલ્પ સમાધિ. હિમાલય અને દેશના અન્ય ભાગોમાં પ્રવાસ. અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુસ્લેલીઓ. ભાં સર્વધર્મપરિપક્વતા સર્વોપરિ વ્યાખ્યાન. વેદાન્તના અદ્વિતીય ઉપદેશક. બેલુરમંડે અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના. જાગિની નિવેદિતા વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરહી, કૃષ્ણજી વગેરે પ્રસંગોમાં લોકસેવા. અનાથાશ્રમો, સેવાશ્રમો વગેરેની સ્થાપના. ફરીથી અમેરિકા જવું. બેલુરમંડેમાં જીવન. ગદ્યસાધિ. ઉપસંહાર.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાયાલય } અપ્રદાવાદ અને સુગમ. નં ૨

જાપાનની કુલિએમાં ઉત્તમપુરતા તરફિ ચલાવાતું; નવસંસ્થાને પણ
 ભુલાવી તે એવા અસામાન્ય-છાં સાવ સાચા બનાવોથી ભરપૂર,
 અરિનાયકને ખરા રૂપમાં રજુ કરનાર, મીઠા એબદના જગપ્ર-
 સિદ્ધ થઈ ઉપરથી રચાયલું ઉત્તમ ગ્રાહ્ય અરિત.

મહાન નેપોલિયન

ઈશ પાન્ટ નાં પૃષ્ઠ ૮૪૦, છ સુંદર ચિત્રો
 તથા પાકા પૂઠા સાથે માત્ર રૂ. ૩)

જે અદ્ભુત યુદ્ધે પોતાની અસામાન્ય પ્રતિભા, વીરતા, કર્તવ્યપરાવશ્યતા
 અને શુદ્ધૈશ્વર્યવદે ક્રાન્તિને અરજીકતા, અધર્મ અને સ્ત્રેષ્ઠચારની ધોર ધાતના-
 માંથી છોડાવીને વ્યવસ્થાના ચિખરે પહોંચાડ્યો હતો; તથા ક્રાન્તચાસીઓમાં ચેતના
 અને શૌર્ય ફેલાવીને તેમને અજીત અને ધાર્મિક બનાવી દીધાં હતાં; અનેક મોટા
 મોટા સમ્રાટો અને સેનાપતિઓના એકસામટા હુમલાઓ પણ જેણે અગમ્ય રીતે
 હરાવી દીધા હતા અને પછી તેમને માથી આપીને જતા કર્યા હતા; મહાન સીકર
 અને સીકર જેવા કરતાં પણ જે અધિક બહાદુર અને પ્રતિભાવાન હતો; જેનું
 નિઃશંક આરિત્ય, સર્વ વિધેઓમાં ઉત્કૃષ્ટ શુદ્ધિ, અને મધુર તથા તેજસ્વી વાણી,
 વગેરે ગુણો ભક્ષલસાઓને પેલું મુગ્ધ કરી દેતા હતા. જેણે પોતાના ફતહ ફેશ-
 બાહુઓની ઇચ્છાથી સમ્રાટપદ ધારણ કર્યું હતું અને તે પછી-પણ સ્વદેશની ઉન્નતિ
 માટેજ પોતાની સર્વ શક્તિ વાપરી હતી; છેવટે જેણે યુદ્ધોની દ્વાખાજીનો ભોગ થઈ
 પડીને તથા અનેક ધાતનાઓ ભોગવીને સેન્ટ હેલીનાના ઘાતમાં પોતાનો દેહ છોડ્યો
 હતો; એવા નરોસરી નેપોલિયન બોનાપાર્ટનું આ અસામાન્ય અને વિસ્તૃત જીવન-
 અરિત આપણા દેશની હાલની સ્થિતિમાં પ્રગળે તેમજ પ્રગલ્ભતાએ- આખાસવદ્
 સર્વ કોષએ ખાસ પાંચવા જેવું છે. દરેક વર્ષ ઉપર આ સંસ્થા તરફથી નીકળેલા કૃષ્ણ
 અરિત કરતાં આ જેમ કદમાં આર ગણ્યું છે, તેમ રસિકતામાં પણ તેવુંજ ચડીયાતું છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદ—જ્યુદરવાજી બહાર, નદીને રસ્તે, સેશનહાઉસ પાસે
 મુંબઈ—કાલ્યાણદેવીરોડ, હનુમાનગણીને નાકે, કાલ્યાણદેવીના મંદિરસામે

મહાત્મા ટૉલ્સ્ટૉય

પાન ૮ નાં પૃષ્ઠ ૬૨૦, પાકું પૃષ્ઠ ૨. ૨૫

મં ૦ ગાંધીજીએ જે સાધુ પુરુષના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે જીવન ગાળવા ગળાવવા માટે દક્ષિણ આફ્રિકામાં “ ટૉલ્સ્ટૉય આશ્રમ ” સ્થાપ્યો હતો, તથા જેના વિચારોના અભ્યાસ અને અમલ કરવા સારૂ યુરોપ અને રશિયામાં અનેક સંસ્થાઓ સ્થપાઈ છે; એવા આ અદ્ભુત પુરુષે એક મોટા રશિયન ઉમરાવ, સરકારી અમલદાર અને સ્વઅંદોષુવકમાંથી ફેરવાતે ફેરવાતે કેવી રીતે પોતાના અવગુણો ઉપર જીત મેળવી; અને કેવી રીતે તેઓ એક મહાન વિચારક, સમર્થ લેખક, ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાની તથા મોટા પરોપકારી બની શક્યા; અને છેવટે કેવી રીતે વૃદ્ધાવસ્થામાં ધરખાર તજીને ચાલી નીકળ્યા તથા કેવી રીતે તેમનો કેદાન્ત થયો; એ હકીકતો બહુ જ જાણુવા જેવી છે.

તેમનામાં સાદાઈ અને સીધાપણું, વિદ્વત્તા અને વિનય, નિષ્કામતા અને પરોપકાર, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ, આત્મનિરીક્ષણ અને પથાતાપ, સંયમ અને એકાગ્રતા વગેરે સદ્ગુણો કેવી રીતે ખીલી નીકળ્યા; એ પણ ખાસ જાણુવા જેવું છે.

તેમનાં બાપણો અને મયો, નિર્ભંગતા અને દૃઢતા, શક્તિ અને પુરુષાર્થ, સત્યામત્ત અને અસહકાર, બુદ્ધિચાતુર્ય અને નિરભિમાન, સુમારૂરી અને આતિથ્ય, વાંચન અને મનન, વહીવેળ અને સંતોષા, કુટુંબ અને નોકરો, મિત્રો અને વિરોધીઓ, અતિથિઓ અને અભ્યાગતો, વગેરેને સમગી હકીકતો પણ જોઈ જાણુવા જેવી નથી.

અને બાવી બાવી અનેક જોષપ્રદ તથા રસપ્રદ બામતો આ ગ્રંથ રજૂ કરે છે.

વળી મુઠીદારો અને મજૂરો, જમીનદારો અને ખેડુતો, રામઓ અને પ્રભુઓ, શહેરો અને ગામડાંઓ, ખતકરો અને જનસમાજ, સહકારી અને અસહકારી, લેખકો અને વાચકો, પ્રહસકો અને સમાલોચકો, કરખાનાં અને મુદ્દિઓમ, તથા શિક્ષણ અને શિક્ષકો વગેરેના પ્રજો ઉપર પણ આમાંના ટૉલ્સ્ટૉયના વિચારો એવો સારો પ્રકાશ પાડે છે કે, જેથી પ્રત્યેક સદૃશ વાંચકારને તેમાંથી અનેક શુભ સચનો અને ઉક્તો પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એક જ્ઞાન-આરિત્ય તરફ આકર્ષાય છે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં—જલ્લ દરજાન બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

સુખર્ષ—કાલજાદેવી રોડ, હનુમાન ગલીને નાકે, કાલજાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફના

ઉત્તમ અને સસ્તા ગ્રંથો

અતિ ઉત્તમ ધાર્મિક ગ્રંથો

મથનું નામ	પૃષ્ઠ	કંઠઈનું મૂલ્ય	પ્રારંભ
ગિરધરજી સુદ્ધ રામાયણ ...	૭૮૪...	પાયા ૨૮ ...૨૧	...૦૧
ધર્મતત્ત્વ-ખંડિતચરિત્ર સાથે ...	૨૪૮...	પાયા ૮ ...૦૧	...૦૭
અખાની વાણી... ..	૫૦૦...	પાયા ૮ ...૧૧	...૦૭
શ્રીવાલ્મીકી રામાયણ-મોટા જે ભાગમાં...	૧૪૦૦...	૧૧૧૫૧૦...૧)	...૧૧
મહાભારતનાં આદિ અને સભાપર્વ ...	૬૦૦...	" ...૨)	...૦૧
મહાસાધના-નવી આવૃત્તિ ...	૬૨૦...	પાયા ૮ ...૨૦	...૦૭
મોક્ષાનંદની ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ...	૭૦૦...	પાયા ૮૧૧ ૨૦૧ ...૦૧	...૦૧
શ્રીમદ્ભગવદ્-ઉત્તમ ભાષાંતર...	૭૦૦...	(૪૧૧...૫)	...૧)
શ્રીરામકૃષ્ણધામ્ય-અને ભાગ્યભેગાનવી આવૃત્તિ	૬૫૦...	પાયા ૮ ...૨૦	...૦૭
સ્વામી રામતીર્થ મંથ ૧ ભા. ૧૫૦ ૫...	૫૦૦...	પાયા ૮ ...૨)	...૦૭
" " મંથ ૨ ભા. ૬ થી ૬ ... નવી આવૃત્તિ તરતમાં નીકળશે.			
" " મંથ ૩ ભા. ૧૦-૧૧ ...	૫૦૦...	પાયા ૮ ...૨)	...૦૭
" " મંથ ૪ ભા. ૧૨-૧૪ ... તરતમાં નીકળશે.			
સ્વામી વિવેકાનંદ મંથ ૧ ભા. ૧-૨-૩...	૫૭૫...	પાયા ૮ ...૨૧	...૦૭
" " મંથ ૨ ભા. ૪-૫ ...	૬૦૦...	" ...૨૧	...૦૭
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૧૦૦૦...	૫૪૧૧૧ ૩)	...૦૭	
" " ભાગ ૬-૭-૮ નોખા નોખા ૭૪૦...	" ૨)	...૦૭	
" " ભાગ ૧૦ મો-રાજપોત...	૩૦૦...	" ...૧૧	...૦૭
શ્રીમદ્ભગવદ્-નવી આવૃત્તિ ..	૨૦૦...	પાયા ૮ ...૦૧	...૦૭
સ્વર્ગીય વિમાન	૩૮૪...	પાયા ૮ (૧૧...૧)	...૦૭
સ્વર્ગીય કુંચી અને સ્વર્ગનો ખ્યાલ...	૭૫૫	છે.	

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આગળ ધસો...	૫૪૪...	પાયા ૧૧...૧)	...૦૭
જ્ઞાનના ચરણો...	૭૨૦...	" ...૧૧	...૦૧
સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ...	૫૫૨...	" ...૧)	...૦૭
પ્રભુમય શબ્દ...	૨૧૬...	" ...૦૧	...૦૭
અદિતિય-વિમાન-ધર્મતત્ત્વચરિત્ર સાથે ૫૪૨...	૫૪૪૮	...૧૧	...૦૭

વૈદિક સંપદા ઉપયોગી પુસ્તકો

આર્યભટ્ટ અથવા દિગ્ગો વેદરાજ...	૧૦૦૦...	પાયા ૮ (૧૧...૪)	...૦૧
આર્યભટ્ટ સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજી...	૧૪૦...	પાયા ૮ (૧૧...૦૧)	...૦૭

બોધદાયક જીવનચારત્રો

કાઉન્ડ ટોલરેન્સીયત જીવનચરિત્ર...	... ૬૨૦...	૫૫x૮	...૨૧	...૦૮
સ્વામી વિવેકાનંદજી સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર	... ૭૪૦...	૫x૬૧૧	...૨	...૦૧
જગતનો મહાન પુરુષ (મ૦ ગાંધીજી)	... ૩૫૦...	"	...૧	...૦૭
મહાન નેપોલિયન...	... ૮૪૦...	૫૫x૮	...૩	...૦૧
ભારતના સ્ત્રીરત્નો ગ્રંથ ૧ લો	...૨૦૦૦...	૫૧૧x૮૧	...૬	...૧૧
" ૨ લો		દરેક ભાગના ૨૧		૦૧
" ૩ લો				
મહાન સમ્રાટ અકબર	૩૫૨	૫૧ x ૮૧	૧)	૦૧
શ્રી શિવાજી ઉત્તરપતિ.....	૫૨૮	૫૧૧ x ૮	...૨૧	૦૧

વીર દુર્ગાદાસ તરતમાં બહાર પડશે.

સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે બોધપ્રદ વાર્તાઓ

દુઃખી વાર્તાઓ ભાગ ૧, ૨, ૩, ૪ હોળી ઉપર નીકળશે.				
દુઃખી વાર્તાઓ-ભા. ૫ મો-૨૮ વાતો	... ૩૦૪...	૫x૬૧૧	...૦૧	...૦૭
દુઃખી વાર્તાઓ-ભા. ૬ શ્રો-૨૭ વાતો	... ૩૬૦...	"	...૦૧	...૦૭
દુઃખી વાર્તાઓ-ભા. ૭ મો-અનેક વાતો	... ૩૫૦...	"	...૧૧	...૦૭
દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી	... ૧૬૮...	૪x૭૧	...૦૧	...૦૭

બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૯ ખરા અનેકા બનાવો...	૧૨૮...	૫x૭૧	...૦૧	...૦૭
બાળસદ્બોધ-વાર્તાઓરૂપે ધાર્મિક શિષ્ય...	૧૧૨...	"	...૦૧	...૦૭
બાળકોની વાતો-શિક્ષક વાતચીતરૂપે ૨૧ પાક...	૬૬...	૫x૬૧૧	...૦૧	...૦૭
દુઃખમાં વિદ્યાભ્યાસ-સચોટ સાચા દર્શનો	૬૦...	૫૫x૮	...૦૧	...૦૭
સુબોધકની તિક્ષ્ણ-૧૫૨ બોધદાયક નાની વાતો	૧૮૪...	૫૫x૭	...૦૧	...૦૭

ભગવદ્ગીતા, પંચરત્નગીતા, ઇત્યાદિ

	૬૬ ઈંચ સાફ પૃષ્ઠ	પાકું પૃષ્ઠ	પોરબ	
ભગવદ્ગીતા-યુગરાત્રી સરળ દીક્ષાસહિત	૩૧x૫૧	૦૧	૦૧	૦૭
" હિંદી અથવા મરાઠી દીક્ષાસહિત	"	૦૧	૦૧	માફ
ભગવદ્ગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૧x૫૧	૦૭	...	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૧	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૫x૭	૦૧	૦૧	"
પંચરત્નગીતા-મૂલભાગ-નાના અક્ષરમાં	૩૧x૫૧	૦૧	૦૧	"
" મધ્યમ અક્ષરમાં	"	૦૧	૦૧	"
" મોટા અક્ષરમાં	૫૫x૭	૦૧	૦૧	"

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ત્રણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.

સુખર્ષ-મલખાદેવી રોડ, હનુમાન મંદીર નાકે. કાલખાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન.

વિવિધ વિષયનાં ઉત્તમ પુસ્તકો પૂરાં પાડનારી, આખા હિંદમાં
સર્વથી સસ્તી અને ૧૫ વર્ષથી ૫૦૦૦ પ્રતમાં નીકળતી

વિવિધ ગ્રંથમાળા-વે વર્ગમાં

એમાં 'ધાતુ' અને 'નવીન' એવા બે વર્ગ હોયને તે 'પહેલા વિભાગ'

તથા 'બીજો વિભાગ' એવા નામથી પણ ઓળખાય છે.

પ્રત્યેક વર્ગ દીઠ દરવર્ષે ૫૦૦૦ અને ૫૫૦૦ના કદનાં ૧૫૦૦

પૃષ્ઠનાં ઉત્તમ પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૪ માં અને પાકાં પૃષ્ઠો

સાથે રૂ. ૫ માં મળે છે. પોંખાકુ અને વર્ગના

મળીને રૂ. ૭ અને પાકાં પૃષ્ઠો સાથે ૯)

માત્ર વર્ગ અથવા પહેલા વિભાગનાં સં. ૧૯૮૧ નાં પુસ્તકો:-સ્વામી
રામતીર્થ સામ ૧૨-૧૪ મે, સાપ્તામહ અને અમદશર, ચોથી રામચરિત્રું ચોથ-
વર્ષેનું ઉત્તમ પુસ્તક, દુકો વાતોનો નવો લાગ, દર્શનસમ્રઠ, યોગેશ્વર ભારતધર્મ,
જેમ્સ એલનનાં પુસ્તકો, ભારતીય નીતિકથાઓ અને સ્વામી વિવેકાનંદનો જ્ઞાનયોગ
એમાંથી કેમજ પણ પસંદગી કરી રહી તેમાંથી પણ નીકળશે.

નવીન વર્ગ અથવા બીજો વિભાગ-આ વર્ગ સંવત ૧૯૮૧થી રૂ. ૫૫
તેનાદાર ત્રીયસામનાં તેમજ બીજાં નક્કી થશે તે તે પુસ્તકો નીકળશે.

જીવનચરિત્રો:-સુપ્રસિદ્ધ સ્વામી ભસ્મચરિત્ર, જ્ઞાન ગોરોચરનું વિસ્તૃત
ચરિત્ર, મુસલમાન મહાત્માઓનાં ચોષત્રદ વર્તીત, જગત્પ્રસિદ્ધ ઉદારાત્મા કારનેગી.

સંતમહાત્માઓની વાણી:-આ વાણીનાં પુસ્તકોમાં નીચે જણાવેલા તેમજ
બીજા અનેક સંતમહાત્માઓનાં ધોળ, લજ્જન, ચરણી, છપા, મહિના, સાપ્તમ્યો,
રેખતા, આખ્યાન વગેરે નીકળશે. જેમકે પ્રીતમ, ભોમ્મે, ધીરો, નરસિંહ, મીરાંબાઈ,
નીરાંત, બાપુ, નિરંકુશાનંદ, રવિદાસ, ભજાણસ, દયાળજી, ગોપાળ, સુકીર્ણ, મોરારદાસ,
ભાસદાસ, નરહરિ, શામળ, ગિરધર, દયારામ, વગેરે. બધી આગળ જતાં દલપતરામ,
કેદર, કલાપિ, મણિલાલ, નાનાલાલ, કાન્ત, બોળાનાથ, મોદદાસ, મેધવિદ્યારણ્ય,
નૃસિંહાચાર્ય, ૪૦ વર્તમાન કવિયુગના હિન્દી તથા ગુજરાતી કવિઓની કવિતાઓ
પણ સુંદી હોડીને આપશે. અખાતી તથા મનોહરદાસની વાણી તો નીકળી છે.

સંસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-નવજી દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેઠન કોર્ટ પાસે.

સુબંધમાં-અલગાદેવી રોડ, જૂની દલુમાન મલીને નાકે, કાલગાદેવીના મંદિર સામેની દુકાન.

હવે પછી વહાર પડનારા ગ્રંથો

નીચલામાંના પ્રજાપણ ગ્રંથો ચાલુ તેમજ આવતા-૧૯૮૨ ના વર્ષમાં વિવિધ અંશખાણાદારા તેમજ છટા નીકળશે અને તરતમાં લેનારને ફિઝામને મળશે.

રામતીર્થ-ભાગ ૧૨ થી ૧૪. વિસ્તૃત
જીવન ચરિત્ર મહિન
પદિયારનાં રવર્ગનાં પુસ્તકો.
કુટી વાતોના નદિ મળતા ભાગો.
ભારતના મંત્ર અને વીર પુરુષો.
શ્રીગૌરાંગ મહાપ્રભુનું મોટું ચરિત્ર.

સંતવાણીસંગ્રહ-અનેક ભાગોમાં.
તુલસીદાસ રામાયણ-મળ તથા ટીકા.
રામસ્થાનનો કૃતિદ્વાર-નવી આવૃત્તિ.
યોગવામિષ્ઠ અને ભાગ-નવી આવૃત્તિ.
ભગવતી ભાગવત-નવી આવૃત્તિ.
મહાભારતનાં અઘરે પર્વ.

સંપૂર્ણ મહાભારત

આ ગ્રંથ કદાચવાની યોજના અગાઉ આ સંસ્થાએ પડતી મૂકેલી, તે પાછી નવેમરથી શરૂ કરવાની તૈયારી ચાલે છે. ઈશ્વરેચ્છા તો ચાલુ ૧૯૮૧માં તેની યોજના રજુ કરાવે. ૧૯૮૨ ના એક્ટ ૧૨મમાં આખો ગ્રંથ ૩. ૨૫)માં બહાર પડી જશે.

પુસ્તકો મંગાવનારને સ્વાસ સૂચના

૧-ગોરોજ ઉપરાંત રજીસ્ટર તથા વી. પી. ખર્ચ પશુ ૩. ૨૦) સુધીનું ૩. ૦૧ મુદ્દા લાગે છે. ૨-બહારથી મંગાવનારે અમદાવાદના સખવું. ૩-મંગાવેલામાંથી જે પુસ્તક ન આવે તે અસાસ સમજવું. ૪-૩. ૧) થી આજના પુસ્તકાદિ જોષથે તો વી. પી. થી ન માગતાં મ. એ. કે ટીકાઓ મોકલવી. ૫-પૂર્વ મૂલ્ય તથા પેટીમાં ૫૦ બદલ ના પ્રથમથી મોકલેલ દરેક રૂ. નાં સામટાં પુસ્તકાદિ રેલરસ્તે મંગાવનારને ખર્ચ પશુ આજો આવશે. ૬-૩. ૨૫) થી વધુનાં પુસ્તકાદિ લેવાથી પેટીમાં માફ છે, તથા કમીશન પશુ મળશે. ૭-બહારનાં પુસ્તકો લાવીને મોકલશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

અમદાવાદમાં-ગણ દરવાજા બહાર, નદીને રસ્તે, સેશન કોર્ટ પાસે.
સુખગ્રામાં-ઝાલપાદેવી રોડ, જૂની હનુમાન ગલીને નાકે, ઝાલપાદેવીના મંદિર સામે